

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

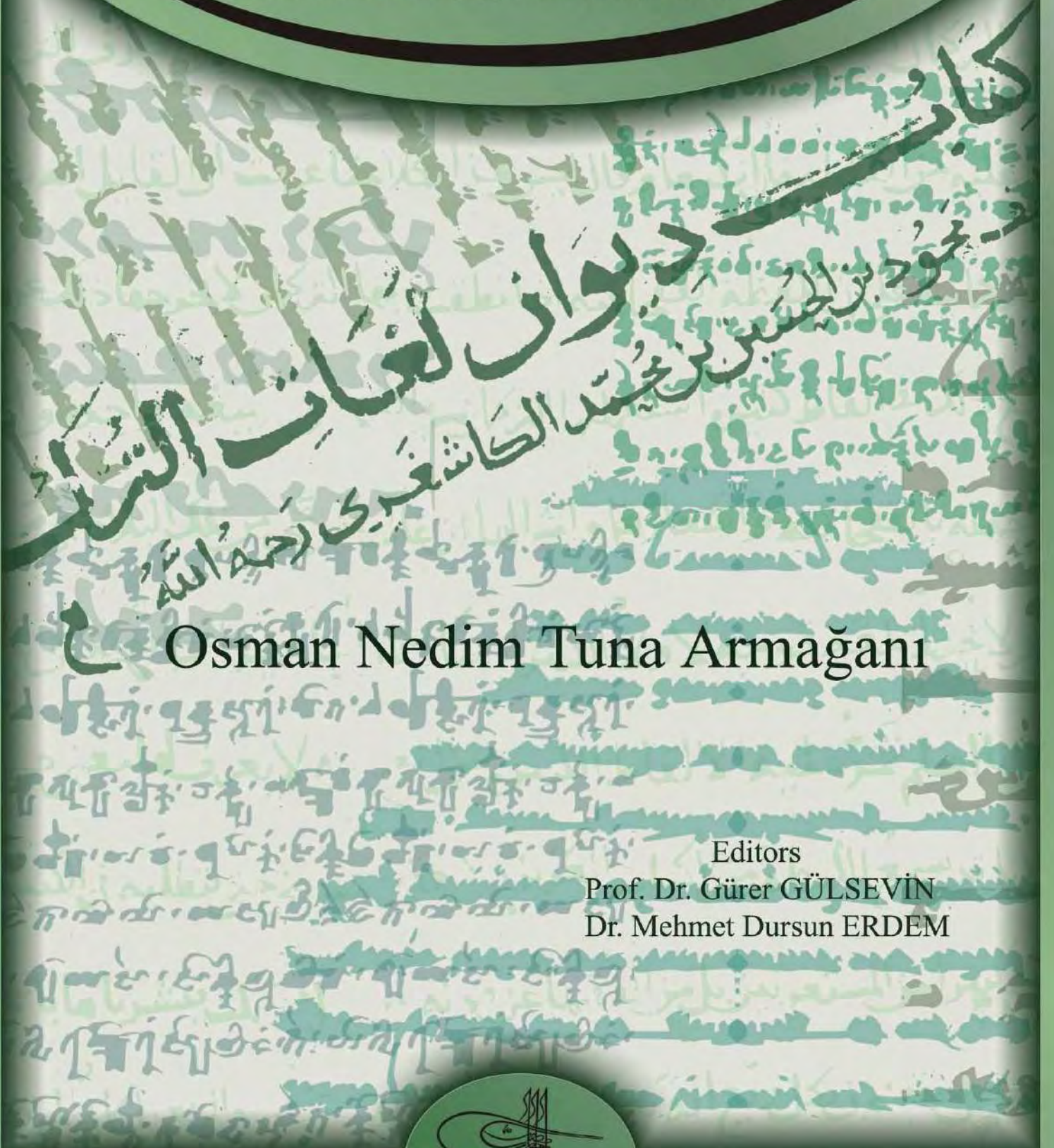
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

Türkoloji Araştırmaları

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Osman Nedim Tuna Armağanı

Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Turkish Studies

Türkoloji Araştırmaları

International Periodical For The Languages, Literature and History
of Turkish or Turkic

OSMAN NEDİM TUNA ARMAĞANI

Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

ISSN: 1308-2140

Volume 2/2 Spring 2007

Turkish Studies

Guest Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Editor

Mehmet Dursun ERDEM

Associate Editor

Sibel ÜST

General Coordinator

Yavuz ÜNAL

Correspondence Coordinator

Muhammed KUZUBAŞ
Yavuz BAYRAM

Owner

Mehmet Dursun ERDEM

Board of Managers

Mehmet Dursun ERDEM - Sibel ÜST - Şeyma B. KURAN - Münteha GÜL -
Ahmet DEMİRTAŞ - Nurettin SAVAŞ – Fikret USLUCAN

Consulting Board

Marcel ERDAL - Astrid MENZ - Gürer GÜLSEVİN - Leylâ KARAHAN-
Necati DEMİR - Atabey KILIÇ - Mehmet AYDIN-
Musa DUMAN - Nurettin DEMİR - Emine YILMAZ - A. Fuat BİLKAN
Bahaeddin YEDİYILDIZ - Ali AKAR

Editorial Board

Şaban SAĞLIK - Mehmet AYDIN - D. Ali TÖKEL - Şahin KÖKTÜRK

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007*

General Coordinator of Foreign Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Austria	İbrahim ÖZBAKIR
Switzerland	İbrahim ÖZBAKIR
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Mehmet Dursun ERDEM
England	Sibel ÜST
Albania	Xhemile ABDÛ
Kazakhstan	Gölnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV-Osman KÖSE
Azerbaijan	Eşref ORUCOV
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Hungary	Bölenk BAYRAM
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Referees and Advisory Board

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN	Oslo University
Prof. Dr. Robert DANKOFF	University Of Chicago
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI	Okayama University
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Manchester University
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla KARAHAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	TOOB Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007*

Prof. Dr. Mukim SAĞIR	Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim İPEK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zikri TURAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Musa DUMAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Âbide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Emel KEFELİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa APAYDIN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZBALCI	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT	Niğde Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Nüket ESEN	Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. Songül TAŞ	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif AKTAŞ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN	TOBB Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan GENÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Alâattin KARACA	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali İhsan KOLCU	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Âlim GÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL	Özbekistan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Enis ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Enver TÖRE	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erdoğan BOZ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. G. Gonca GÖKALP-ALPASLAN	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Hanifi VURAL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Karadeniz Teknik Üniversitesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007*

Doç. Dr. İsmet EMRE
Doç. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Doç. Dr. Kezban ACAR
Doç. Dr. Mehmet AYDIN
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Doç. Dr. Mehmet KARA
Doç. Dr. Menderes COŞKUN
Doç. Dr. Mustafa GENCER
Doç. Dr. Müzeyyen BUTTANRI
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA
Doç. Dr. Nurcan TOKSOY
Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Doç. Dr. O. Kemal TAVUKÇU
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ
Doç. Dr. Osman KÖSE
Doç. Dr. Osman YILDIZ
Doç. Dr. Rahim TARIM
Doç. Dr. Ramazan GÜLENDAM
Doç. Dr. S. Dilek YALÇIN-ÇELİK
Doç. Dr. Şaban SAĞLIK
Doç. Dr. Yakup ÇELİK
Doç. Dr. Yaşar AYDEMİR
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER
Doç. Dr. Yunus BALCI
Doç. Dr. Zeki KARAKAYA
Doç. Dr. Ziya AVŞAR

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Cüneyt ISSI
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOKSOY
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN
Yrd. Doç. Dr. Bekir ÇINAR
Yrd. Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL
Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA
Yrd. Doç. Dr. Erol KÖROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Fikret USLUCAN
Dr. Filiz KIRAL
Yrd. Doç. Dr. Gıyasettin AYTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Hasan KOLCU
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAS
Yrd. Doç. Dr. M. Kayahan ÖZGÜL
Yrd. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA
Yrd. Doç. Dr. Mehmet NARLI
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖNAL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN

İnönü Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniv.
Abant İzzet Baysal Üniv.
Eskişehir Osmangazi Üniv.
Başkent Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniv.
Mimar Sinan Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniv.
Hacettepe Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Goethe University
Bozok Üniversitesi

Muğla Üniversitesi
Gaziantep Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Boğaziçi Üniversitesi
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Orient Institut-İstanbul
Gazi Üniversitesi
Kocaeli Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ege Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN	Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ	Eskişehir Osmangazi Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTUN	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN	Girne Amerikan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa TANÇ	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Münteha GÜL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nesrin SİS	İnönü Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ömer ÇAKIR	Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Yrd. Doç. Dr. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Rıza OĞRAŞ	Mehmet Akif Ersoy Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Selçuk ÇIKLA	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN	Fatih Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şeyma B. KURAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN	Mehmet Akif Ersoy Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK	Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZCAN	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yasemin AY	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yavuz BAYRAM	Hitit Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA	Cumhuriyet Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK	Balıkesir Üniversitesi

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

EDİTÖRDEN...

“**Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**” dergisinin 4. sayısı, Türklük biliminin değerli bilginlerinden Prof. Dr. Osman Nedim Tuna’ya armağan olarak yayımlanmış bulunuyor.

Osman Nedim Tuna, Türk dili alanında araştırma yapma ve öğrenci yetiştirmeye adanmış hayatı boyunca, arkadaşları ve öğrencileri tarafından hep “bir beyefendi”, “titiz bir araştırmacı”, “adil bir hoca”, “bilgisini ve belgesini esirgemeyen bir kılavuz” olarak tanındı. Türklük bilimine ne türlü hizmet edilebileceği sorulduğunda, eser yazmaktan daha önce öğrenci yetiştirmek gerektiğini özellikle vurgulayan hocamızın öğrencileri, bugün Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktalar.

Elimizdeki bu armağan sayısında 55 makale var. Bunlardan büyük çoğunluğu (38 tane), hocamızın alanı olan Türk dili ile ilgili. Osman Nedim Tuna, Türklük biliminde dil, edebiyat, halkbilimi, tarih vs. çalışmalarının birbirinde ayrı olamayacağını düşünürdü. Bu yüzden, kendisine armağan edilen bu sayıda halkbilimi ve edebiyat konusunda da makaleler (13 tane) bulunmaktadır. 4 tane de tarihle ilgili yazı konulmuştur.

Hakemli olan ve uluslararası kimliği bulunan “**Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**” dergisinin bu sayısında, 6 ayrı ülkeden bilim adamlarının makaleleri yer almaktadır: (alfabetik olarak) **KIRGIZİSTAN, LİTVANYA, MACARİSTAN, ÖZBEKİSTAN, RUSYA, TÜRKİYE, UKRAYNA**. Bundan sonraki sayılarda, muhakkak daha değişik ülkelerden meslektaşlarımızın da yazıları bulunacaktır.

Yayın hayatına girdiği günden beri, her gün daha çok gençleşen, dinamikleşen, ilgi toplayan, büyüyen, genişleyen “**Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**” dergisini yaratanlara, yaşatanlara Türklük bilimi adına teşekkür ederiz.

Konuk Editör
Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN
19 Mayıs 2007

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

CONTENT/İÇİNDEKİLER

OSMAN NEDİM TUNA

13-20

MAZİNOV AHEM,

ÜNAN VE İTALYAN LEKSİKASINIŇ QIRIMTATAR TİLİNE KELİP KİRMESİNİŇ YOLLARI
VE USULLARI

*THE STYLE OF GREEK AND ITALIAN VOCABULARY'S ENTRANCE INTO CRIMEAN TATAR
LANGUAGE*

21-27

CILDIZ ALİMOVA,

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ASLİ ÜNLÜ UZUNLUKLARI
ORIGINAL VOWEL LENGHTS İN KIRGIZ TURKISH

28-40

ERCAN ALKAYA,

İKİ DİLLİLİK VE RUSÇADAN TATAR TÜRKÇESİNE
GEÇEN KAVRAM TERCÜMELERİ

*BILINGUALISM AND CONCEPT TRANSLATIONS
FROM RUSSIAN LANGUAGE INTO TATAR TURKISH*

41-53

ÖZGÜR AY

ABDURRAHİM ÖTKÜR VE "İZ" ROMANI ÜZERİNE
ON ABDURRAHİM ÖTKÜR AND HIS NOVEL "İZ"

54-72

İMRE BASKİ,

DEMİRKAPILAR/TEMİR QAPĪ, VASKAPU, DÖMÖRKAPU
IRON DOORS

(TEMİR QAPĪ, VASKAPU, DÖMÖRKAPU)

73-88

CAHİT BAŞDAŞ

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ASLİ UZUNLUK BELİRTİLERİ
THE SIGNS OF ORIGINAL LONG VOWELS İN TURKEY TURKISH

89-101

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 2/2 Spring 2007

ERDOĞAN BOZ,
ADIN YÜKLEME (NESNE) DURUMU VE TÛMCENİN NESNE ÖĞESİ ÜZERİNE
ON OBJECT OF NOUN AND ON OBJECT
ELEMENT OF CLAUSE
102-108

ŞERİF ALİ BOZKAPLAN,
DİVANU LUGATİ'T-TÛRK'TE +LA- EKİNİN KULLANIMLARI
THE USAGES OF +LA SUFFIX IN DİVANU LUGAT'İT-TÛRK
109-120

AHMET BURAN,
TÛRKÇEDE VE TÛRKİYE TÛRKÇESİ AĞIZLARINDA S/Ş MESELESİ
MATTER OF Ş/S
IN TURKISH AND IN TÛRKİYE TURKISH DIALECT
121-127

NİNA CAYIM,
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ ИЗ НЕРОДСТВЕННЫХ
ЯЗЫКОВ
LEKSIC BORROWING FROM NOT RELATIVE LANGUAGES IN ALTAI LANGUAGE
128-136

NESİME CEYHAN,
İKİNCİ MERUTİYET DEVRİ TÛRK HİKAYESİNDE DİNİ DUYGUSU VE DİNİ
MÜESSESELERİN TENKİDİ
RELİGİON IN SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY AND THE CRITICISE OF RELIGIOUS ASSOCIATION
137-149

MEHMET ÇOG,
EMEVLER VE ABBASİLER DÖNEMİ HAZAR-ARAP İLİŞKİLERİ
RELATIONS BETWEEN HAZAR AND ARABIC IN EMEVİ AND ABBASİ PERIODS
150-160

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

ABDÜLKADİR DAĞLAR,
KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI ŞERH GELENEĞİ VE HACI İBRÂHİM EFENDİ’NİN
ŞERH-İ BELÂGAT’INA DÂİR
*COMMENTARY TRADITION OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE AND
ŞERH-İ BELAGAT OF HACI İBRAHİM EFENDİ*
161-178

NECATİ DEMİR,
ORDU İLİNİN ESKİ ADI "KOTYORA" VE TARİHİ ALT YAPISI
THE NAME “KOTYORA” OF ORDU PROVINCE AND ITS ORIGIN
179-184

MUVAFFAK DURANLI,
TÜRK KÜLTÜRÜNE KATKIDA BULUNAN BİR ARAŞTIRMACI NADEJDA PETROVNA
DIRENKOVA
A RESEARCHER THAT CONTRIBUTE TO TURKISHCULUTE IS NADEJDA PETROVNA DIRENKOVA
185-191

İLHAN ERDEM,
MİKYÂSU’L-LİSÂN KİSTÂSU’L-BEYÂN’DAKİ DİL BİLGİSİ TERİMLERİ
GRAMMAR TERMS IN MİKYÂSU’L-LİSÂN KİSTÂSU’L-BEYÂN
192-216

MEHMET DURSUN ERDEM- MUHAMMET KUZUBAŞ,
MENKİBE-İ SULTÂN MURÂD
TALE OF SULTAN MURAD
217-229

SAADETTİN GÖMEÇ,
ÇİNGİZLİ DEVLETİNİN BÜYÜMESİNDE ROL OYNAYAN TÜRKLERDEN
ÇELME VE SUBUTAY
*ÇELME AND SUBUTAY, TURKS THAT PLAYED
AN IMPORTANT ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE ÇİNGİZ STATE*
230-238

MÜNTEHA GÜL,
SÖZ VE DÜŞÜNCE AKTARIMI
THE TRANSFER OF EXPRESSION AND THOUGHT
239-256

Turkish Studies
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 2/2 Spring 2007

TUNCER GÜLENSOY,
CENGİZHAN'IN SOY KÜTÜĞÜ
THE FAMILY TREE OF CENGİZHAN
257-275

GÜRER GÜLSEVİN,
KUTADGU BİLİĞ'İN DİLİNDE LEHÇELERİN ÖZELLİKLERİ: 'DENK ÇİFTLER'
DIALECT'S FEATURES IN KUTADGU BİLİĞ:
"DENK ÇİFTLER"
276-299

SELMA GÜLSEVİN,
KARAY TÜRKÇESİNDE OĞUZCA UNSURLAR
OGUZ TURKISH ELEMENTS IN KARAY TURKISH
300-306

MEVLÜT GÜLTEKİN,
TÜRK DİLLERİNİN TİPİK ÖZELLİKLERİ
PECULIARITIES OF THE TURKIC LANGUAGES
307-327

AHMET GÜNŞEN,
GİZLİ DİL AÇISINDAN
ALEVİLİK-BEKTAŞİLİK ERKÂN VE DEYİMLERİNE BİR BAKIŞ
A LOOK TO ALEVİ-BEKTAŞİ
HIGH OFFICIALS AND IDIOMS FROM THE HIDDEN TONGUE OF VIEW
328-350

EMİNE ĞANIYEVA,
Ş. BEKTÖRENİN «TATARCA SARF, NAHV»
ADLI KİTABINDA QULLANILĞAN LİNGVİSTİK TERMİNLERNİN HÜSUSİYETLERİ
FEATURES OF LINGUISTIC'S TERMS IN THE BOOK OF Ş. BEKTÖRE NAMED
"TATARCA SARF, NAHV"
351-357

MEHMET HAZAR,
İRAK TÜRKMENLERİNİN DÜNÜ VE TÜRKÇESİ
LA LANGUAGE ET L'HISTOIRE DES TURKMENS İRAQUIES
358-364

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

ALIMCAN İNAYET,
UYGUR ON İKİ MAKAMI VE EDEBİYAT
UYGUR ON İKİ MAKAMI AND LITERATURE
365-382

CABBAR İŞANKUL,
NEVRUZDA BAYÇİÇEK MERASİMİ
BAYÇİÇEK CEREMONY IN NEVRUZ
383-389

MEHMET KARA,
YABANCILAŞMANIN YENİ YÜZÜ: DEFTER KAPAKLARI
(DİL/GÖRSELLİK)
A NEW FACE OF ESTRANGEMENT: NOTEBOOK COVERS
(LANGUAGE/ VISUALITY)
390-403

ZEKİ KAYMAZ,
ARAPÇAYA GİREN TÜRKÇE KELİMELERİN
ARAPÇA KURALLARLA ÇOKLUK ŞEKİLLERİ ÜZERİNE
ON PLURAL SHAPES WITH ARABIC RULES OF THE TURKISH WORDS IN ARABIC
404-409

ATABEY KILIÇ,
TÜRKÇE-FARŞA MANZUM SÖZLÜKLERDEN TUHFE-İ VEHBİ (METİN)
ONE OF THE TURKISH-PERSIAN VERSE DICTIONARIES: TUHFE-İ VEHBİ (TEXT)
410-475

VİLDAN KOÇOĞLU,
TUVACA BİR YAYIN: "KÜLÜK TAJI"
A PUBLICATION IN TUVAN : "KÜLÜK TAJI"
476-491

ZEYNEP KORKMAZ,
NEVŞEHİR VE YÖRESİ AĞIZLARININ ŞEKİL BİLGİSİNİ BELİRLEYEN TEMEL
ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE
ABOUT THE MAIN CHARACTERISTICS WHICH DEFINE THE MORPHOLOGY OF NEVŞEHİR AND
ITS DISTRICTS DIALECTS
492-501

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

NIYAR KURTBİLAL,
KIRIM TATARCASI: SUDAK AĞIZLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR
CRIMEAN TATAR LANGUAGE: RESEARCHES ON SUDAK DIALECTS
502-513

NATELA NASİBOVA,
LİTVANYA TATARLARININ KONUŞMALARINDA KULLANDIKLARI
DOĞU DİLLERİ KÖKENLİ KELİMELE
THE WORDS THAT LİTVANIAN TATARS USE IN SPEECH AND
ITS ORIGIN BELONG TO EAST LANGUAGES
514-518

SADETTİN ÖZÇELİK,
ALİ HAYDAR BAYAT, ABDÜLVEHHÂB BİN YÜSUF İBN-İ AHMED EL-MÂRDÂNÎ
KİTÂBÜ'L-MÜNTEHAB Fİ'T-TİB (İNCELEME - METİN - DİZİN - SADELEŞTİRME -
TİPKIBASIM), MERKEZ EFENDİ GELENEKSEL TİP DERNEĞİ YAYINI,
İSTANBUL 2005
519-530

RAİSA PALKİNA,
ДОМИНАНТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ АЛТАЙЦЕВ В СТРУКТУРЕ АЛТАЙСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
CLEAR POINTS OF ALTAIS THOUGHT
531-539

MUKİM SAĞIR,
ANA DİL Mİ, ANA DİLİ Mİ?
IS IT PARENT LANGUAGE OR OR MOTHER TONGUE?
540-544

DÖÖLÖTBЕК SAPARALİYEV,
KIRGIZ TÜRK KÜLTÜREL VE SİYASİ İLİŞKİLERİNİN TARİHİ
(XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLANGICI)
THE HISTORY OF KIRGIZ-TURK CULTURAL AND POLITICAL RELATIONS
545-550

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

MAHMUT SARIKAYA,

TÜRKLERDE SOYKIRIM ALGISININ DİLE YANSIMASI ÜZERİNE
ON THE GENOCIDE SENSATION IN TURKS AND EFFECTS ON LANGUAGE
551-558

NARIYE SEYDAMETOVA,

QIRIMTATAR TİLİNDE YAPMA SÖZLERİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ
THE SEMANTIC PROPERTIES OF MULTIPLIED WORDS IN CRIMEAN TATAR LANGUAGE
559-564

NESRİN SİS,

PREPARİNG SYLLABUS AT TEACHİNG TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE:
SOME CONSIDERATIONS
565-569

HATİCE ŞAHİN,

CAMİ'Ü'L-FÜRS ÖRNEĞİNDE XVI. YÜZYIL BİTKİ İSİMLERİ
IN MODEL OF CAMİ'Ü'L-FÜRS PLANT'S NAME IN XVI. ST CENTURY
570-602

SERKAN ŞEN,

KÖL TİĞİN YAZITININ GÜNEYBATI YÜZÜNDE
AGIŞIN MI YOKSA AGISIN MI OKUNMALI ?
"IS IT READ AGIŞIN OR AGISIN
IN THE SOUTHWEST SIDE OF KÖL TİĞİN INSCRIPTION? "
603-609

MUSTAFA TANÇ,

OSMANİYE AĞZINDA KULLANILAN FİLDEN AD TÜRETEN
-GEL EKİ ÜZERİNE
-GEL SUFFIX MAKES VERBS AS NOUNS USING IN OSMANİYE DIALECT
610-615

AHMET TANYILDIZ,

HÂFİZ'İN SANAT ÜSLÜBU VE KURAN
HÂFİZ'S STYLE OF ART AND THE QURAN
616-631

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007*

ÜNAL TAŞKIN,

1540 (H.947) TARİHLİ KANUNNAMELERE GÖRE MUSUL, AMİD VE ERZURUM
SANCAKLARINDA ZİRAİ GELİRLERİN MUKAYESELİ TAHLİLİ
*COMPARATIVE OF AGRICULTURAL INCOMES IN MUSUL, AMED AND ERZURUM SANJAKS
ACCORDING TO KANUNNAMES IN THE 1540 (H.947)*
632-653

İBRAHİM TELLİOĞLU,

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN TÜRK YURDU HALİNE GELMESİ HAKKINDA BİR
DEĞERLENDİRME
THE EVALUATION ABOUT EAST BLACK SEA AREA BECAUSE OF BEING A TURKISH COUNTRY
654-664

NADEJDA TIDIKOVA,

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ИМЕНИ ДЕЙСТВИЯ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ
FEATURES OF ACTION NOUNS IN ALTAI LANGUAGE
665-679

FİKRET TÜRKMEN,

DOĞULU KONULARIN RUS EDEBİYATINDA İŞLENMESİ MESELESİ
THE MATTER OF EAST SUBJECT IN RUSSIAN LITERATURE
680-689

FİKRET USLUCAN,

EDEBİYAT TARİHİMİZİN UNUTTUĞU BİR İSİM:
ALİ ZEKİ BEY VE BİR İMLÂ ELEŞTİRİSİ
*ALİ ZEKİ BEY; A FORGOTTEN NAME IN OUR HISTORY OF LITERATURE,
AND A REVIEW OF ORTHOGRAPHY*
690-696

FATİH USLUER,

MİSÂLİ'NİN MİFTÂHU'L GAYB'I METİN VE AÇIKLAMA
*THE MİFTÂHU'L-GAYB OF MİSÂLİ
THE TEXTE AND EXPLANATION*
697-722

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007*

GÜLSİNE UZUN,
CENGİZ AYTMAOV'UN ESERLERİNDE YARATILIŞ VE TÜREYİŞ SEMBOLİZMİ
SYMBOLISM OF CREATING AND SPRINGING UP
IN CENGİZ AYTMAOV'S WORKS
723-735

KERİME ÜSTÜNOVA,
YALIN DURUM KARMAŞASI
CONFUSION IN SIMPLE STATE
736-748

SÜLEYMAN KAAAN YALÇIN- MURAT ŞENGÜL,
DİLİN İLETİŞİM SÜRECİ İÇERİSİNDEKİ ROLÜ VE İŞLEVLERİ
THE ROLE AND FUNCTION OF THE LANGUAGE IN THE PROCESS OF COMMUNICATION
749-769

İLYAS YAZAR,
DÜRRİ'NİN ŞEHRENGİZİNDEN GÜMÜLCİNE'YE BAKIŞ
A GLANCE AT GUMILCINE FROM THE DURRI'S SHEHRENGİZ
770-789

OSMAN YILDIZ,
İSPARTA AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜNE KATKILAR
CONTRIBUTION FROM ISPARTA DIALECT TO COMPILED DICTIONARY
790-800

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 2/2 Spring 2007

PROF. DR. OSMAN NEDİM TUNA

HAYATI

1 Ocak 1923'te Düzce'de doğdu. İstanbul Kabataş Erkek Lisesi Fen kolundan mezun oldu (1941). 1941 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kimya Mühendisliği bölümüne girdi. Bu bölümde öğrenim gördüğü yıllarda, Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümünde Prof.Dr. Reşit Rahmeti Arat'ın bir dersini dinledi. O ders kendisini çok etkiledi ve Türkoloji öğrenimi görmeye karar verdi. 1950 yılında Mukayeseli Türk Dili alanında “*Orhon Yazıtlarının İmla Kaideleri ve Fonolojisi*” (XVII+459 s.) adlı tezini savunarak Türkoloji bölümünden diplomasını aldı.

1952'de askerliğini yaptı. 1953'ten 1959'a kadar Bayındırlık ve Sanayi Bakanlıklarında devlet hizmetinde bulundu. 1959-1961' de **Türk Dil Kurumu**'nda uzman, 1961- 1962'de üç kurucudan biri ve ilk as başkan sıfatı ile **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**'nde çalıştı.

1962-1968'de Amerika'da **University of Washington**'da (Seattle; Wash.) Nicholas N. Poppe idaresinde Türkoloji, Mongolistik, Altayistik, Lengüistik alanlarında doktorasını tamamladı ve Ph. D. unvanını aldı. Tezi, *Studies on Nahjul-Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology* (3+V+444 s.)'dir. 1963-1969 yıllarında aynı yerde müstakillen Türkoloji programının bütün derslerini verdi. 1969'dan 1976'ya kadar **University of Pennsylvania** (Philadelphia, PA.)'da kendisinin kurup geliştirdiği Türkoloji bölümünde lisans, lisans üstü, doktora dersleri verdi ve iki Türkoloji doktoru yetiştirdi.

1982'de Türkiye'ye döndü ve gönüllü olarak **İnönü Üniversitesi**'ne (Malatya) katılarak Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nü kurdu. 15.11.1984'te doçent oldu; aynı yıl Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu üyeliğine, 1987'de Türkoloji Uygulama Kolu Başkanlığına seçildi, 29.12.1989'da Profesör unvanını aldı. 31.12.1989'da İnönü

Üniversitesi'nden emekli oldu. Bu tarihten 1991 eğitim-öğretim yılı sonuna kadar İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde ücretli Öğretim Üyesi olarak çalışmalarını sürdürdü.

Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nü kurduktan sonra Aralık 1983'ten Ekim 1984'e kadar ve Nisan 1987'den Aralık 1989'a kadar Bölüm Başkanlığı yapmış, bu görevinin yanı sıra değişik tarihlerde Eğitim Fakültesi Dekan Yardımcılığı, Fakülte Yönetim Kurulu Üyeliği, İnönü Üniversitesi Senatosu'nda Fakülte Temsilciliği, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yönetim ve Kurul Üyeliği görevlerini de yürütmüştür. Türk Dil Kurumu'na düzenlenen 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı'nda Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dili'nin Yaşı Meselesi adlı kitabı için kendisine '**Türk Dili'ne Üstün Hizmet Ödülü ve Onurluk**'u verilmiştir.

06.10.1993 ile 01.01.1995 arasında **Sakarya Üniversitesi** Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün kurucusu oldu ve bölüm başkanlığını yürüttü. Yeni kurulan üniversitelerde, emeklilik yaşının 72'ye çıkartılmasından faydalanarak Sakarya Üniversitesi'nde çalışan O. Nedim Tuna, Ocak 1995'te tekrar emekli oldu. Bu yıldan 1997 yılının Haziran ayına kadar aynı üniversitede ücretli Öğretim Üyesi olarak çalıştı.

1997 yılının Haziran ayında İstanbul'da Kadıköy'deki evinde sabaha karşı beyin kanaması geçirerek kısmi felç oldu. Bir ay kadar yoğun bakımda kaldıktan sonra 22 Temmuz 1997'de özel bir uçakla Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. Vefat ettiği tarihe kadar evinde hemşire gözetiminde ailesi tarafından tedavisine devam edildi. 17 Temmuz 2001 Salı günü Türkiye saati ile 14.10'da kontrol için yatırıldığı hastanede vefat etti. ABD'de toprağa verildi.

Prof. Dr. Osman Nedim Tuna evli ve üç kız çocuğu sahibi idi.

Prof.Dr. Osman Nedim Tuna, yazdığı eserlerle önemli bir görevi yerine getirmiştir.Ancak, Türklük ve Türklük bilimi için yaptığı en önemli hizmetin, “öğrenci yetiştirmek” olduğunu düşünürdü. Hocanın yanında çalışma fırsatı bulanlar, bir bilim adamının titizliğini, yılmazlığını, sabrını bizzat görmüş oldu. Osman Nedim Tuna'yı yakından tanıyanlar ise, “adil insan”ın, “adaletli davranma”nın ne olduğunu Osman Nedim Tuna'nın şahsında bizzat görmenin lezzetini yaşadı.

Hocamıza Allah'tan rahmet diliyoruz. Mekanı cennet olsun!

BİLİMSEL ÇALIŞMALARI

A. TEZLER

1. **Orhon Yazıtlarının İmla Kaideleri ve Fonolojisi**; XVII + 459 s. (1949-1950) İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü (Mezuniyet Tezi), Türkiye Enstitüsü No: 168.
2. **Studies on Nahju'l- Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology**, V+443+1 (1968); University of Washington. Department of Asian Languages and Literatures, Seattle, Washington (Ph. D. Thesis).

B. KİTAPLAR

1. **Altay Dilleri Teorisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 6, İstanbul 1983.
2. **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

C. MAKALELER

1. "Tabiat Taklidi kelimelerden Fiil Yapan Ekler", **Türk Eli**, C. 1, No: 2, İstanbul, Şubat 1947, s. 2-4.
2. "Tabiat Taklidi kelimelerden Fiil Yapan Ekler", **Türk Eli**, No: 3, İstanbul, Mart 1947, s. 4-9.
3. "Tabiat Taklidi kelimelerden Fiil Yapan Ekler", **Türk Eli**, No: 4, İstanbul, Nisan 1947, s. 5-7.
4. "Manas Destanı Hakkında", **Türk Eli**, C. 1, No: 5, İstanbul, Mayıs 1947, s. 2-5.
5. "Orhon Yazıtları ve Türklük" **Türk Kültür Ocağı Bülteni**, C. 1, No: 2, İstanbul, 1948, s. 3-9.
6. "Türkçede Tekrarlar", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. III, No: 3-4 (Kowalski Özel Sayısı), İstanbul, 1949, s. 429-477.

7. "Türkçede Tekrarlar", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. IV, No: 1, İstanbul, 1950, s. 39-81.
8. "Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncelenmelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama"; **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1957 s. 41-81.
9. "Köktürk Yazıtlarında Ölüm Kavramı İle İlgili Kelimeler ve 'Kerrek Bolmak' Deyiminin İzahı"; **VII. Türk Dili Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler**, 1957, Ankara 1960, s. 131-148.
10. "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1960, s. 213-282.
11. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 112, Ankara, Ocak 1961, s. 212-214 (Bez, beze-, susam, simit, balta).
12. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 114, Ankara, Mart 1961, s. 398-401 (turban, organtin, organza, saten, hara, valerian, baldıran).
13. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 116, Ankara, Mayıs 1961, s. 547-550 (para, akçe, armağan, külçe, sam, çek).
14. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 117, Ankara, Haziran 1961, s. 642-646 (şehir, kent, balık, balçık, bolu, istanbul, balıkesir, bark, kışla, köy, hisar, abat, pazar, kale, kurgan, höyük, kamu, hep, örnek, amaç)
15. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 235, Ankara, Ocak 1984, s. 40-43 (Hindi, patates, kompir, kumar, domates)
16. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 387, Ankara, Mart 1984, s. 150-155 (İyi, izgi, ilgi, oda, otağ, yama, yamak, yasa, yasak, kışla, kışlak, yayla, yaylak, biçik, buçuk, bıçak, bucak, biçim, biçki, bıçkı, isilik, ısı, ısıO-, ısıt-, sıcak, sıtma, sivilce, sivri, söbe, zövlek, düğün, düğüm, yığ-, yıl-, iskele, skala, ızgara, skeyl, pide, pizza, pirahi, börek, uhlun, oğlan, talika, tilgen, ilik...)
17. "Kelimeler Arasında", **Türk Dili**, No: 388-389, Ankara, Nisan-Mayıs 1984, s. 230-243 (Kızılderili Dillerinden Türkçeye Geçen Kelimeler)
18. "Mongolian Hpagspa Text and 118 Turkish Translation in the Collection of Curiosities" by Osman Nedim Tuna and James E. Bosson, **JSFOu**, No: 63, article 3, Helsinki, 1963, 16 s.
19. "On the Phonetic Values of the Symbols Used in Some of the Texts in Kökturkish Script", **CAsJ** vol. IX, No: 4, Wiesbaden, 1962, s. 241-263.

20. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, İstanbul 1972, s. 209-250.
21. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**, C. XVIII, İstanbul 1976, s. 281-314.
22. Erich Prokosch, Osmanisches Wortgut in Sudan-Arabischen, İslamkundliche Untersuchungen, Band 89, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983, **Osmanlı Araştırmaları**, VI, İstanbul 1984, s. 249-355 (Tanıtma ve Tenkit).
23. "Türkçenin Sayıca Eş Heceli İnkilemelerinden Sıralama Kaideleri ve Tabii Bir Konson Dizisi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1982-1983, s. 163-228 + iki tablo.
24. "Türkçede Transitive- Causative 'Geçişli-Ettirgen' Füller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü" **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXIV-XXV, İstanbul 1986, s. 381-428.
25. "Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Dialekti", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1984, s.215-245.
26. "Türk Dilinde Sayılar Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Deneme", **Sabahattin Zaim'e Armağan, İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1994/B-3, Cilt 1-4, İstanbul 1996, s.1055-1076.

Ç. BİLDİRİLER

1. "Eighteenth Century Ottoman Litterature" **Colloquium on the Muslim World in the Eighteenth Century**, University of Pennsylvania, Philadelphia Pa., U.S.A., June3, 1977, 28 s.
2. "Turkic and Mongolian Loan Words in Hindustani (=Urduca)" Duke University Chapel Hill, North Caroline 182. **Meeting of the American Oriental Society**, April 19, 1972, 32 s.
3. "Turkic and Sumerian Regular sound Correspondences", Harvard University, Yale, Boston, U.S.A. 181 **Meeting of the American Oriental Society**, April6, 1971, 53 s.
4. "Tarahumara'da (Meksika'da İzole Bir Kızılderili Dili) Türkçe ve Moğolca Kelimeler", **V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul 24.9.1985, 21 s.
5. "Altay Tuyahta Kurganı'ndan Çıkan Koşum Takımlarına Ait Parçalar Üstündeki Runik Yazılar Türkçe mi?" **VII. Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul 18.9. 1986, 17 s.
6. "Kızılderili Dilleri ile Türk Dilinin Karşılaştırılması Konusunda Tutulması Gereken Yol, Kullanılacak Metod ve Tatbikat Örnekleri", **10. Tarih Kongresi**, Ankara, 24.9.1986, 17 s.

7. "Malatya İl Halk Kütüphanesi'nde Eski Bir Yazma Tıp Kitabında Bitki Adları", **II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu**, Malatya, Ekim 1987, İstanbul 1987, s.213-231.
8. "Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, **II.Türk Sovyet Kolokyumu, Edebi Yazı Dili Olarak Türkçe (Türkçenin Doğuşu ve Gelişmesi)**, 26-31 Ekim 1989, Fırat Üniversitesi. Bu Bildiri **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1989, s.257-293 'de yayınlanmış ve kitap olarak da basılmıştır.
9. Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında, **III. Sovyet-Türk Kollokyumu, Göktürk Yazıtları**, 8-15 Haziran 1990, SSCB Kazakistan İlimler Akademisi, Alma Ata. Bu bildiri de **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1990, s.207-222'de yayınlanmıştır.
10. 'Ekin Ara İdi Oksuz Kök Türk Ança Olurur Ermiş' İbaresini Hakkında, **Okunuşunun 100. Yılı Dolayısıyla Göktürk Anıtları**, 15 Aralık 1993 Türk Dil Kurumu, Ankara! 16 Aralık 1993 Marmara Üniversitesi, İstanbul. Bu bildiri **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1993, s.77-81 'de yayınlanmıştır.
11. "Codex Cumanicus'un Kaynak Malzemesi Arasında Arap Alfabeti ile Yazılanlar Var mı İdi?", **III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı** 1996

E. DERS NOTLARI TEKSİRLERİ

1. **Türk Halkları (Modern):** İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 1, Malatya 1985, 52 s.
2. **Edebiyat Bilgi ve Teorileri:** İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 2, Malatya 1985, 47 s.
3. **Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji) :** İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, Malatya 1986, 57+49 s.
4. **Yaşayan Türk Lehçeleri:** İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 4, Malatya 1987, 56 s.
5. **Orta Türkçe:** İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 5, Malatya 1987, 18 s.

F. SINIRLI SAYIDA YAYIMLAR (Her biri 60 Adet)

1. "Mongolian Loan Words in Anatolian Dialects". Inner Asia Colloquium Research Papers, University of Washington, Seattle, Nov. 21, 1963, 32 s. (Bundan sonrakilerde kısaltılarak IACRP)
2. "A study on the St yle of "The Secrete History of Mongols" and Structural Characteristics of Its Poetical Parts" IACRP, Jan, 16, 1964,64 s.
3. "A Comparatiye Study of Cognate Verbs in Mongolian and Turkic Languages" Seattle, IACRP, May, 21, 1964,21 s.
4. "The Transitive- Causative (Suffix) and (Initial Reduplicative) Morphemes in Modem Turkish", Seattle, IACRP, Oc. 29, 22 s.
5. "On the Aorist and the Vowel-Gerund Suffixes in köktürkish", Seattle, IACRP, Feb. 18, 1965,16 s.
6. "Mongolian Loan Words in Ancient and Middle Ottoman", IACRP, Seattle, Washington, March 1,1965,34 s.
7. "A Comparatiye Study on the Structure of Turkic and Mongolian Descriptive Binaries", Seattle, IACRP, May, L3, 1965,20 s.
8. "Turkic Etymologies", Seattle, IACRP, June 2, 1965, 13 s.
9. "On the Phonetic Values of the Symbols Used of Some of the Texts in Köktürkish Script (on the basis of new evidence confirming the values that I had established for them), seattle, IACRP, Feb. 2,1967, 30 s.
10. "Verbal compounde of the Type (Main verb+gerund suffix)+(secondary verb) in Köktürkish and Old Uighur", Seattle, IACRP, May. 4.1967,

PROF. DR. OSMAN NEDİM TUNA'NIN DANIŞMANLIĞINI YAPTIĞI

TEZLER

A. Yüksek Lisans Tezleri

1. Şerif Ali Bozkaplan, *Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Ehli Hayvan Adlarının Katalog ve Sistematiği*, Malatya 1986, X+392+3
2. Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde İsim Çekimi Eklerinin Fonksiyonları ve Kullanılışları*, Malatya 1987, VII+ 193.
3. Vedat Kurukafa, *Türk Halk Edebiyatı Türlerinde Hayvan Adlarının Geçtiği Sözlerin Tespit, Tasnif, Tahlil ve Tefsiri*, Malatya 1988,165s.
4. M. Ünal Şahin, *Sevdai; Leyli ve Mecnun Transkripsiyon ve İncelemesi*, Malatya 1988, II+150+ 57 s.

5. Mehmet Terzi, *Eski Anadolu Türkçesinde Fül Çekimi*, Malatya 1988, IV+266+3 tablo.
6. Zikri Turan, *Hakiri; Mecnun u Leyla Transkripsiyon ve Dil İncelemesi*, Malatya 1988, 225+ 52 s.
7. Osman Yıldız, *Ahmed-i Bican; Acaibü'l Mahlukat (Dil Özellikleri, Metin, Seçmeli Sözlük)*, Malatya 1989, V+251+80 s.
8. Önder Çağırın, *Felahiye Ağzı*, Malatya 1989, XVIII+ 197 s.
9. Hatice Şahin, *Tursun Fakih; Gazavat-name, (Dil Özellikleri, Metin, Sözlük)* Malatya 1989, 301+91 s.
10. Halil İbrahim Haksever, *Birgivi; Vasiyetname*, Malatya 1989, IV+ III+ 64 s.
11. Muhittin Çelik, Revani; *İşretname (Dil Özellikleri- Metin- Sözlük)*, Malatya 1989, 206+ 51 s.
12. Saadet Karaköse, *Kadı Darir; Sirerü'n-Nebi (İnceleme- Metin- Sözlük)*, Malatya 1989, 163+120 s.
13. Ramazan Salman, *Süle Fakih, Yusuf ve Züleyha (Dil Özellikleri, Metin, Sözlük)*, Malatya 1989, Vm+377+86 s.

B. Doktora Tezleri

1. Gürer Gülsevin, *Ahmed-i Dai: Miftahu'l-Cenne (Dil Özellikleri, Metin, Söz Dizini)*, C.I. VII+461, C.II. 462+932 s, Malatya 1989.
2. Zeki Kaymaz, *Aşık Paşa, Garibname (Dil Özellikleri, Kısmi Transkripsiyon, Söz Dizini)*, VILL+ 507+126 s., Malatya 1989.
3. Şerif Ali Bozkaplan, *Abdi Musa; Camasbname (Dil Özellikleri, Metin, Söz Dizini)*, 878+85 s., Malatya 1989.
4. Sadettin Özçelik, *Nidai Mehmet Çelebi, Menafi'ün-nas (Dil Özellikleri, Metin, Söz Dizini)*, VIII+1062 s., Malatya 1990

PROF.DR. OSMAN NEDİM TUNA İÇİN HAZIRLANAN

ARMAĞAN YAYIMLARI

1. **Prof.Dr. Osman Nedim Tuna Armağanı**, İnönü Üniversitesi 1989, XIII + 183 s. (Yayıma Hazırlayanlar: Gürer Gülsevin, Zeki Kaymaz, Şerif Ali Bozkaplan, Mehmet Yardımcı)
2. **Prof.Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, Türk Dünyası Araştırmaları** Sayı: 139, Temmuz-Ağustos 2002 İstanbul, 320 s. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları (Yayıma Hazırlayanlar: Hayri Ataş, Selçuk Kırbaç)

ÜNAN VE İTALYAN LEKSİKASINIŇ QIRIMTATAR TİLİNE KELİP KİRMESİNİŇ YOLLARI VE USULLARI

Ahtem MAZİNOV*

ÖZET

Kırım Tatarları ve dillerinin geçirmiş olduğu bir takım süreçler sonucunda Yunanca ve İtalyanca pek çok söz farklı yollarla Kırım Tatarcasına girmiştir. Bu alıntılar doğrudan olabildiği gibi başka diller aracılığıyla da olabilmektedir. Bu makalemizde Yunan ve İtalyan diline ait söz varlığının Kırım Tatarcasına girme tarzları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarcası, Yunanca ve İtalyanca Söz Varlığı.

THE STYLE OF GREEK AND ITALIAN VOCABULARY'S ENTRANCE INTO CRIMEAN TATAR LANGUAGE

ABSTRACT

A plenty of Greek and Italian words entered into Crimean Tatar language via different ways after some processes, proceeding by the Crimean Tatars and their language. These citations can be made directly as well as they can be gone through other languages. In this article, we focus the vocabularies', belonged to Greek and Italian languages, style of entrance into Crimean Tatar language.

Key Words: Crimean Tatar Language, Greek and Italian Vocabulary.

Zemaneviy qırımtatar tilini şekillendirgen etnik ve lisaniy ceryanlarınñ devamlılığ, olarnıñ vaqıt ceetinden bayağı muddetke sozulğanı ünan ve italyan sözleriniñ qırımtatar tiline pek çoq yollar ve usullarnen kelip kirmelerine sebep oldı.

Bu işimizniñ maqsadı – ünan ve italyan sözlerini bivasta ve başqa tiller vastasinen menimsilmesini tedqiq etmek.

Ünan ve italyan sözlerini bivasta menimsevnen bir sırada başqa tiller vastasinen menimsevnıñ de bir qaç yolu bardır. Bu soy leksikanı diger tiller vastasinen menimsevnıñ eñ muim yollarını mına boyle taslaq misalinde köstermek mumkün:

1.	Ünan	→	italyan	→	qırımtatar tilleri.
2.	İtalyan (latin)	→	ünan	→	qırımtatar tilleri.
3.	Ünan	→	rus	→	qırımtatar tilleri.
4.	Ünan	→	türk	→	qırımtatar tilleri.
5.	İtalyan	→	türk	→	qırımtatar tilleri.
6.	Roman	→	ukrain	→	qırımtatar tilleri.

* Filölogiya İlimleri Namzeti, Qırım Devlet Tıbbiyet Universitetiniñ Ecnebiy Tiller Kafedrasınıñ Uyken Ocası.

7.	Semit-hamit	→	ünan	→	qırımtatar tilleri.
8.	Ünan	→	arap	→	qırımtatar tilleri.
9.	Ünan	→	farsiy	→	qırımtatar tilleri.
10.	Farsiy	→	ünan	→	qırımtatar tilleri.

Diger til vastasinen kelip kirgen sözlerniñ esas qısmı neölogizmler gruppasını, yani qırımtatar tiline rus tili vastasinen kirgen sözler gruppasını teşkil eteler. Belli ki, bu gruppğa ait sözlerni A.M. Memetov oz eserlerinde talil etken edi [1– 4].

Qırımtatar tiline latin ve ve italyan tiliniñ şivelerinden ünan tili vastasinen kirgen sözler ise daa bir gruppanı teşkil eteler. Bu gruppğa kirgen bazı leksemalar ünan yahut italyan tilleriniñ regional variantlarından alınma sözler olmalıdırlar. Bu esnadaki davalılıq, yani sözler eki çeşit şekilde kire bileler, degen tasdiq – al etile bilgen mesele olup, bu şey Aluşta ve Sudaq rayonlarındaki ünan ve italyan ealisiniñ miqdarı aqqında, olarnıñ maalliy ealinen miksizatsiyası hususunda farazlar qurmaq imkyanını bere. Bular, cumleden, boyle leksemalardır: marmaros – marmaris – mermer; mamma – mamma – meme.

Asıllı latince olğan leksemanı ünan tilinden alınma sözler sıfatında bilmek kerek. Augustos lekseması – latinizm olsa da, o keniş yayılğan ünan fleksiyasına maliktir, bu al ise mezkür leksemanıñ qırımtatar tiline ünan tili vastasinen kirgeni aqqında söz ürutmege esas bere. Qadimiy ünan tilinde «romalılar ayaqqabı» manasını taşığan ve soñundan kıltaoğğa çevirilgen Calceus sözü qırımtatar tilinde kaltin//kalçin kibi şive variantlarında mevcuttur. Sudaq ve Kefe rayonlarında yaşağan ealiniñ lehcesine bu sözler, belki de, bivasta italyan tilinden kirgendirler, dep faraz etmek de mumkün. İşte, alınma sözler transformatsiyasınıñ çeşit türlerine bağışlağan paragrafta mezkür leksemaların qırımtatar tiline kelip kirüv hüsusiyetleri talil etileler.

Perun umumslavyan leksemasınıñ (baltıqboü tillerinde Percunas) qırımtatar tiline ünan tili vastasinen kelip kirüvine ait yekyane misalni, bes-belli, birinci ve ikinci tertipteki leksikanı qabul etip aluvniñ ayrıca usulı sıfatında bilmek zarurdir. Bu söz regiondaki bir sıra tillerge «sançqı» (vilka) manasında kirse de, özünüñ asıl şeklinde em baltıqboü halqlarında em slavyan halqlarında kok gudürdisi ve yıldırım tañrasını bildire edi. Ünanca-rusça luğatlarda bu söz «sançqı» manasını bere ve, bes-belli, cenübiy slavyan tilleri vastasinen XIII–XV asırlarda alınma söz olmalıdır. Boyleliknen, aralıq (vastacı) tilde (bu keresinde ünan tilinde) leksik mananıñ tarlaşuvı üz

bere. İnd-avropa halqlarında kok gudürdisi tañrısını bildirgen ve, zanimızca, şarqiy Qırımñıñ koylerinden birinde Varun (şimdiki adı Voron) adı ile pekingen Varun//Varunaniñ regional variantı Perun leksemasınıñ başqa til vastasinen kelip kirgeninden qoşma delyalet bere.

Qırımtatar tiline tahminen ukrain tili vastasinen kirgen ünan ve italyan-roman leksemaları, neologizmlerden farklı olaraq, bambaşqa usulnen yapılgandırılar. Bu, birinci nevbette, majar//macar lekseması olup, o, üqarıda qayd etkenimiz kibi, carus major degen söz birikmesinden kelip çıqadır. Bu sözniñ ukrain tili vastasinen kelip kirgenini boyle soy arabalarınñ Ukrainada ve Moldaviyada kenış qullanılğaninen em de çomaqlar tuznı buük arabalarnen, yani macarlarnen alıp çıqqanlarınen añlatmaq mumkün. Türkiy halqlarda ise arabalarınñ başqa – eki kopçekli soü çoqça işletilgen ve bu leksema qırımtatar tilinde regional variantta, yani araba şeklinde areket ete.

Qülebe leksemasınıñ variantlarından biri olğan qalif sözü de aynı şöyle usulnen alınğan olsa kerek. Bu sez aslında ünanlarınñ kalıuşa sözünden kelip çıqa. Ukrain, moldav tillerinde ve Rōma em de Vizantiya imperiyalarınñ erkyanına kirgen yahut şu imperiyalarğa sıñırdaş olğan kimersi halqlarınñ tillerinde bir sıra yapma sözler bardır. O. Ponōmarev qayd etkeni kibi, «Umumslavyan qullanıluvında olğan sözlerniñ nisbeten az sayılı gruppasına koliba «çobanlarınñ qışlavı», dağ kesken gutsullarınñ qışlav yeri» (p.koleba, koliba, ç.slts. koliba, bulğ. Koliba, m. Koliba, sln. Koliba, stel. Koliba) kibi evel-ezel alınma sözler ait olup, meselya, bu söz ünan tilinden rumın tili (rum. Kolibă) vastasinen kirgendir...) [5, c.24]. Qalif – qülebe kibi parallel qırımtatar variantlarınñ mevcutlığı ise üqarıda beyan ettiğimiz fikirniñ daa bir isbatı ola bilir. Spetsifik surette transformatsiyağa oğrağan, qırımtatar tiliniñ fōnetik normalarına yaqın turğan ve ahırki f-ni saqlap qalğan qalif leksemasını, bu alda, bes-belli, bivasta alınma söz sıfatında telqin etmelidir. Ukrain leksemasına ve regionnıñ diger leksemalarına yaqın olğan qülebe leksemasını ise başqa til vastasinen kirgen söz sıfatında telqin etmeli. Sözni qabul etip aluvnıñ bu variantinen bir sırada bu sözniñ çeşit qırımtatar lehcelerine bivasta kirebilgenini de koz ogüne almalı: qalif – yalıboylu qırımtatarlarınñ, qülebe – dağlı ve çöl taraflı qırımtatarlarınñ lehcelerinde.

Başqa til vastasinen kirgen sözlerniñ daa bir çeşitini İncilde işletilgen semit-hamit sezleri teşkil etip, olar ünan tili vastasinen kirgendirler. Bu qoşma gruppaga kirgen sözlerniñ sayısı eksikçedir. Şimaliy Afrika ve Arabiya yarımadasındaki topraqları ünanlar ve

italyanlar mustemlekege oğratqanlarından em de ünanlar ve italyanlar hristian dinini qabul etkenlerinden soñ başqa til vastasinen kirgen sözlerniñ mına şöyle çeşiti meydanğa kelmesi içün şarait doğdı. Neticede qadimiy ünan ve latin tillerine bu tipteki sözlər kirdiler. Bundan da ğayrı, ünan tiline arap leksikası kirmesine Vizantiyanen Arap halifatı arasındaki sıqı bağlantılar da yardım ettiler [6]. Bu alda hazarlar devirindeki Qırımniñ türkiy lehcelerine İncil leksikası kirgenini de istisna etmək olmaz. XIII–XX asırlarda bu leksemalar bivasta arap tilinden kelip kirgendirler, degen fikir de aqılğa yata. Şu sebepten qayd olunğan dört leksemanıñ er birini ayrıca talil etmək, onıñ uzerinde çalışmaq zarur. Bu gruppğa kirgen sözlər eñ davalı olğanlarından sebep, biz olarnı ayırdıq ve işimizniñ ayrı punktında talil etemiz. Bu gruppğa kirgen ve A.M. Memetov olarnı ünan tilinden alınma sözlər dep ayırğan pite ve sofrə leksemaları ğayet meraqlıdırlar. Pite lekseması arap tilinde şimdi de qullanıla.

Sofu leksemasını ünan tilinden arap yahut farsı tilleri vastasinen qabul etip alınğan sözlerniñ biridir, dep tahmin etmək mümkün. Bu leksemanıñ ünanca sofiya-ğa barıp çıqmasını deerlik tölu eminliknen aytməq mümkün. Diger til vastasinen alınğan sözge ait tilde üz bergen leksik mananıñ transformatsiyasını qayd etmək müimdir. Harita ve sahna leksemalarını, bes-belli, söz aluvniñ şöyle körünişleri sıfatında telqin etmelidir. Bu alda mezkür leksemaların bivasta arap tilinden alınabilgenini de istisna etmək kerekmey.

Ünan leksikasını farsı tili vastasinen aluv usulı da ğayet mahsulıdır. Antik alemde ünan-baktriya medeniyetiniñ meydanğa kelmesi Aqdeñizboü ve Orta Asiya regionlarındaki tiller içün umumiy olğan vahşiy, bent kibi ve bir çoq diger leksemaların yaşamasına şarait doğurdı. Fikirimizge misal olaraq enqastan zarfını ketirmek mümkün ki, zənimizca, bu söz ünan tilindeki anagkastos ‘mecbur etilgen, zorlanğan’ sıfatına ya da aneköisteo ‘qulaq asmamaq, boysunmamaq’ fiiline barıp çıqa. Farsı tilinde mevcut olğan yasadən variantı Orta Asiya tillerine tesir etken, meselya: ozbekçe kasaddən. Taarif ettiğimiz regiondaki türkiy tillerde ünan prefiksi saqlanıp qalğan, meselya: ankastin (türk.).

İtalyan leksikasını türk tili vastasinen aluv allarını ikinci tertipteki leksikanı diger til vastasinen aluvniñ ayrıca ve keçce peyda olğan usulı sıfatında ihtisaslamaq kerektir. Bular, başta bir, silya çeşitleriniñ adları ve türk arbiyeleriniñ rutbe adlarıdır. Meselya, arbiy gemilerniñ kapitanlarını belgilemek içün kapudan-paşa unvanı, E. Çelebi Qırım qaleleriniñ silyasını taariflegende misal etip ketirgen toplarnıñ adları – kulumburne ve ilyah [7].

Çapkın (türk.) — tsahpina (yañı ünan) — kahpe (qırımtat.) sözünü türk tilinden ünan tili vastasınan alınğan sözniñ birden-bir misali sıfatında bilmek kerektir. Boyle yolnen söz qabul etip aluv mumkünatı qırımtatar sözünüñ fönetik terkibi ünan sözünüñ fönetik terkibine yaqınlığınen em de asıl türkiy mananıñ (çapayatqan, areketçen, atik) ünan tilinde mevcut olğan manağa (orospu qadın) deñişmesinen belgilene.

Üqarıda taariflengen variantlardan ğayrı, qırımtatar tiline ünan tilinden kelip kirgen bütün sözlerni türk tili vastasınan alınğan sözlerge ve bivasta ünan tilinden alınğan sözlerge bölmek mumkün. Türk ve qırımtatar tilleri müqayeseli tedqiq olunğanda mezkür problema uzerinde ayrıca çalışmaq kerek olacaq.

Boyleliknen, diger til vastasınan kelip kirgen substrat leksemalar-nıñ em de asıllı ünan ve italyan-roma tillerine ait ikinci tertipli leksemalarınñ cedveli mına boyle körünişte olacaq:

1. Ünan — İtalyan — Qırımtatar Tilleri:
marmaros — marmaris — mermer (bivasta kelip kirüv mumkünatı).
skilla — scala — skele (A.M. Memetovnıñ fikirinci, bivasta kelip kirüv mumkünatı).
Sacchaum (qad. ünan — lat. — italyan) — zukkero — şeker
2. İtalyan (Latin) — Ünan — Qırımtatar Tilleri:
Augustus — aigustos — avgustos
Calceus — kaltioos — kalçin//kaltin
Pasta, ae f — pasta — pasta (A. Memetovnıñ variantı [2,c.68]).
Cuccuza — kokkos — kukuç
Tubulus — tublon — tola ve ilyah.
3. Slavyan (Baltıqboü) — Ünan — Qırımtatar Tilleri:
Perun (Perkunas) — pironi — perun (ümumind-avropa variantı olabile: varun)
4. Ünan — Ukrain — Qırımtatar Tilleri:
makarismos — magariç — maqariç
kalaba — koliba — qulebe
5. Roma — Ukrain — Qırımtatar Tilleri:
Cera, ae f — sirnik — sernik
Major, jus — majara — majar//macar

6. İtalyan — Türk — Qırımtatar Tilleri:
capitano — kapudan — qapudan
culevrina — culumburne — kulumburne
7. Ünan — Türk — Qırımtatar Tilleri:
burtsa — fırçı — fırçı
8. Ünan — Arap — Qırımtatar Tilleri:
sofiya — sofı
skene — sahna
hartes — harita
malagma — melem
9. Ünan — Farsi — Qırımtatar Tilleri:
bakheismos — vahsi — vahşiy (latince qaynaq)
bentos — band — bent (ümumind-avropa tamırınıñ mumkünâtı)
kados — yadah — qade (bivasta kelip kirüv variantı)
10. Farsi — Ünan — Qırımtatar Tilleri:
pistah — fıstıqı — fıstıq
11. Türk — Ünan — Qırımtatar Tilleri:
çapkın — tsahpina — kahpe

Qullanılğan Edebiyat

1. Memetov, A.M., *İstoçniki Formirövaniya Leksiki Krımskotatarskogo Yazıka*, Fan, Taşkent 1988, s. 110.
2. Memetov, A.M., *İnoyaziçnıye Zaimstvövaniya V Krımskotatarskom Yazıke: Materialı K Spetskursu Po Leksike Krımskotatarskogo Yazıka*, İzd.-vo TaşPI, Taşkent 1990, s. 121.
3. Memetov, A.M., *Krımskiye Tatarı (İstoriko-Lingvistiçeskiy Oçerk)*, Ana Ürt, Simferopol 1993, s. 54.
4. Memetov, A.M., *Leksikölogiya Krımskotatarskogo Yazıka*,: Krımskoe ucebno-pedagogiç, gös. izd-vo, Simferopol 2000, s. 288.
5. Ponomaröv, O., *Gretsizmi V Ukraınskiy Movi // Zapiski Istoriko-Filologičnogo Tövaristva Andriya Biletskogo*, Vipusk I, 1997, ss. 21–27.
6. Çujoe: *Opıtı Preödöleniya. Oçerki İz İstorii Kulturi Sredizemnomorya*, Sb. nauçi, tr., M., Aleteyya, 1999, s. 384.
7. Çelebi, E., *Kniga pütesestviy. Pohodı s tataramı i pütesestviya po Krımu (1641–1667 gg.)*, Tavriya, Simferopol 1996, s. 240.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ASLİ ÜNLÜ UZUNLUKLARI

Cıldız ALİMOVA*

ÖZET

Türk dilinde asli uzunlukların düzenli olarak Türkmen, Halaç ve Yakut lehçelerinde korunduğu bilinmektedir. İkincil uzun ünlüler bakımından zenginlik gösteren Kırgız Türkçesinde de bu uzunlukların yanı sıra dağınık ve düzensiz olsa da asli uzun ünlülerin korunduğu örneklerle rastlamak mümkündür. Biz bu makalede Kırgız edebi yazı dilinde asli uzunlukların korunduğu kelimeleri ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: asli uzun ünlüler, Kırgız Türkçesi.

ORIGINAL VOWEL LENGHTS IN KIRGIZ TURKISH

ABSTRACT

It is known that Turkmen, Halaç and Yakut dialects have regularly saved the original vocal lengths in Turkic. In Kyrgyz dialect, which is rich in the secondary long vowels, it is possible to observe samples of these original vocal lengths, although untidy and unsystematic. In this article, we try to figure out the words, in which the original vocal lengths are saved in Kyrgyz literary language.

Key words: original long vowels, Kyrgyz dialect

Türk dilinde uzun ünlülerin, birincil ve ikincil uzunluklar olmak üzere iki türü vardır. Ana Türkçedeki asli uzun ünlüler, düzenli bir şekilde Yakut, Türkmen ve Halaç Türkçelerinde korunmuştur. Genellikle asli uzun ünlülerin kısaldığı diğer lehçelerde ise düzensiz ve dağınık bir şekilde olsa da asli uzunlukların korunduğu örneklerle rastlamak mümkündür¹.

Kırgız Türkçesindeki ünlü uzunluklarının büyük çoğunluğu sonradan meydana gelen ikincil uzunluklardır, fakat bu ikincil uzunlukların yanı sıra birincil uzunlukların az da olsa örnekleri görülmektedir. Kırgız Türkçesinin imlasında, uzun ünlüler (asli veya ikincil) ikiz ünlü ile gösterilir (**aarı** < **arı** 'arı'; **oor** < **agir** 'ağır').

Kırgız Türkçesindeki asli uzunluklar konusuna girmeden önce, kısaca ikincil uzunluklara değinelim:

Kırgız Türkçesindeki ikincil uzunluklar, çeşitli ses gruplarının büzülmesi ve erimesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu uzun ünlüler,

* Doktora Öğrencisi, E.Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri, cildizalimova@yahoo.com.tr

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. (TEKİN 1995)

hem Türkçe, hem alıntı kelimelerde görülmektedir (BAŞDAŞ 2002, 67-75; KUDAYBERGENOV 1980, 18-37; GÜLENSOY 2004, 21-29; KASAPOĞLU 2005, 43-53; AHMATOV 1978, 31-35; ÖNER 1998, 5-6). Kırgız gramer kitaplarında asli uzunluktan ziyade genellikle ikincil uzunluktan bahsedilmektedir (İkincil uzunlukların oluştuğu aşağıdaki kelimelerin bir kısmı Türk dili kökenli, bazıları ise alıntıdır).

ā (aa)

- ā < V g V : ET. *bagatur* > Krg. *baatır* “bahadır”; Moğ. *kagalga* > Krg. *kaalga* “kapı”; Moğ. *sagadag* > Krg. *saadak* “sadak”; *maga* > *maa* “bana”; *saga* > *saa** “sana”; ET. *sagım* > Krg. *saam* “sağım”;
- ā < V ɲ V : ET. *yañak* > Krg. *caak* “yanak”;
- ā < V h V : *baa+la* > *baala* “paha biçmek”; *šaar* “şehir”; *maal* “mahal”; *zaar* “zehir”; *kaar* “kahır”;
- ā < V g : ET. *yag* > Krg. *caa* “yağmak”;
- ā < V h : *šaa* “şah”;

ē (ee)

- ē < V g V : ET. *yegen* > Krg. *ceen* (1183) “yeğen”; ET. *egir*, *eger* > Krg. *eer-çi* “takip etmek”;
- ē < V y V (< V d V): ET. *eder* > Krg. *eer* “eyer”;
- ē < V ñ V : ET. *meñi*, *meyi* > Krg. *mee* “beyin”; ET. *eñek* > Krg. *EEK* “çene”;

Kırgız Türkçesinde, alıntı kelimelerde kelime ortasındaki /y/ ve /h/ ünsüzlerinin erimesiyle /ee/ oluşur: *neet* (6830) “niyet”; *mihr* > *meer* “şevkat”;

ō (oo)

- ō < V g V : ET. *agır* > Krg. *oor* “ağır”; ET. *bagır* > Krg. *boor* “bağır”; ET. *yagı* > Krg. *coo* “düşman”; ET. *takıgu* > Krg. *took* “tavuk”; ET. *buzagu* > Krg. *muzoo* “buzağı”; ET. *agız* > Krg. *ooz* “ağız”; ET. *yogun* > Krg. *coon* “yoğun”; ET. *bogaz*, *boguz* > Krg. *booz* “hamile”;
- ō < V g : ET. *ag* > Krg. *oo-dar-dı* “ağmak”; ET. *agna* > Krg. *oona* “ağnamak”; ET. *bag* > Krg. *boo* “bağ”; ET. *sag* > Krg. *soo* “sağlam”; ET. *tag* >

* Kırgız Türkçesinde “maa”, “saa” şekilleri ağızlarda söylenmektedir. bk. (KUDAYBERGENOV 1980, 22)

Krg. **too** “dağ”; ET. **sargı**> Krg. **sooru** “sağrı”;
ET. **yaylag**> Krg. **cayloo** “yayla”; ET. **tolgag**>
Krg. **tolgoo** “sancı”;

ö (öö)

ö < V g V : ET. **küdegü**> Krg. **küyöö** “damat”; EMOğ.
ergügö> Krg. **örgöö** “düğün obası”;

ö < V ñ V : ET. **süñük**> Krg. **söök** “kemik”; ET. **köñül**>
Krg. **köön*** “gönül”; ET. **möñre**-> Krg. **möörö**-
“böğürmek”;

ö < VvV < VbV: ET. **tebe**> Krg. **töö** “deve”

Kırgız Türkçesinde alıntı kelimelerin sonundaki /h/ sesinin erimesiyle de uzun /öö/ oluşur: **künöö** “günah”;

Alıntı kelimelerdeki /v/nin erimesiyle de Kırgız Türkçesinde uzun /oo/ oluşur: **coop** “cevap”; **doo** “dava”; **doolbas** “davul”; **aloolon**- “alevlenmek”; **döö** “dev”;

ū (uu)

ū < V g V : ET. **agu**> Krg. **uu** “zehir”; ET. **yaguk** “yakın”>
Krg. **cuuk** “keçke cuuk” “akşama doğru”; ET. **soguk**> Krg. **suuk** “soğuk”; ET. **bogun**> Krg. **muun** “boğum”; ET. **yogur**-> Krg. **cuur**-
“yoğurmak”;

ū < V g : ET. **bugra**> Krg. **buura** “buğra”; ET. **bugday**> Krg. **buuday** “buğday”; ET. **kugu**>
Krg. **kuu** “kuğu”; ET. **urug**> Krg. **uruu**² “soy”;
ET. **bog**-> Krg. **buu**-> **buul**- “boğmak,
boğulmak”; ET. **togra**-> Krg. **tuura**-
“doğramak”; ET. **tog**-> Krg. **tuu**- “doğmak,
doğurmak”; ET. **oglan**> Krg. **uul** “oğlan”; ET.
kogla~kowl-> Krg. **kuu**- “kovmak”; ET.
ulug> Krg. **uluu** “büyük”; ET. **katıg**> Krg.

* Kırgız Türkçesinde hem **köñül**, hem **köön** şekilleri de kullanılmaktadır.

² Kırgız Türkçesinde “soy” anlamını taşıyan **urug** kelimesinin anlamını, hem **uruu**, hem de **uruk** kelimeleri vermektedir.

katuu “katı”; ET. **azıg**> Krg. **azuu** “azı dişi”;
ET. **yılıg**> Krg. **ciluu** “ılık”;

ū < V b : ET **ab~aw**> Krg. **uu** “av”; ET. **sub~suw**> Krg. **suu** “su”;

ü (üü)

ü < V g V : EMOğ. **serigün**> Krg. **serüün** “serin”;

ü < V g : ET. **elig**> Krg. **elüü** “elli”; ET. **sevig**> Krg. **süyüü** “sevgi”; ET. **tirig**> Krg. **tirüü** “diri”; ET. **keçüg**> Krg. **keçüü** “geçit”; ET. **kiçig**> Krg. **kiçüü** (4150) “küçük”;

Kırgızcadaki Asli Ünlü Uzunlukları:

Toktosun Ahmatov, birincil uzunlukların Kırgız Türkçesinin sadece bazı ağızlarında olduğunu belirtir (AHMADOV 1978, 31). Talat Tekin ise dağınık bir şekilde Kırgız Türkçesinde birincil uzunlukların kalıntılarına rastlamanın mümkün olduğunu söylemektedir (TEKİN 1995, 38).

Biz bu araştırmamızda Kırgız yazı dilindeki asli uzunlukların korunduğu kelimeleri ortaya koymaya çalıştık. İncelememizde, tarihî lehçelerin yanı sıra Yakut, Türkmen ve Halaç lehçeleri ile de karşılaştırmalar yaptık.

Tespit edilen asli uzunlukların bulunduğu kelimeleri verirken bazen üç lehçenin hepsinde değil, sadece birinde korunduğu için tek bir lehçeden örnekler verilmiştir.

aarçı- ‘temizlemek’:

ET. **ārit-** (TUNA 1960, 252); Koyb. **ārah, ārah** ‘temiz’ (TEKİN 1995, 172); EAT. **ārın-** ‘temizlenmek’ (KORKMAZ 2005, 449);

aarı ‘bal böceği’:

Tkm. **arı** (HAMZAYEV 1962, 54); Hal. **hā^aarı** (DOERFER 1980, 122); Yak. **ıñırıa** (SLEPTSOV 1972, 527); Gag. **ārı** (SEVORTYAN 186); Hak. **aar** (BASKAKOV 1953, 11); EAT. **āru** (KORKMAZ 2005, 449);

baarı ‘hepsi’ (< **bār+ı**) ‘var, mevcut’:

Tkm. **bār** (HAMZAYEV 1962, 71); Hal. **vār** (DOERFER 1980, 122); Yak. **bār** (SLEPTSOV 1972, 55); ET. **bār** (TUNA 1960,

220; CLAUSON 1972, 623); EAT. **vār** (KORKMAZ 2005, 451); TTK.Ağz. **va:r** 'var' (ERDEM 2003, 89)

bayla- (<bā-la-)³ 'bağlamak, düğümlemek':

Tkm. **bāğ+la-** (HAMZAYEV 1962, 63); Hal. **vā^a**-(DOERFER 1980, 212); ET. **bā-mış** (TUNA 1960, 220); TTK.Ağz. **ba:ğla-** 'bağlamak' (ERDEM 2003, 96)

caa 'yay':

Tkm. **yāy** (HAMZAYEV 1962, 838); Yak. **sā** (SLEPTSOV 1972, 304); ET. **yā** (CLAUSON 1972, 869); EAT. **yā~yāy** (KORKMAZ 2005, 451);

caat 'yad, yabancı':

Tkm. **yāt** (HAMZAYEV 1962, 858); ET. **yāt** (CLAUSON 1972, 883); DLT. **yāt** (TEKİN 1995, 103)

ılaaçın 'doğan, şahin':

Tkm. **lāçın** (HAMZAYEV 1962, 413); ET. **lāçın** (CLAUSON 1972, 763); DLT. **lāçın** (TEKİN 1995, 101)

ıraak 'ırak, uzak':

Tkm. **yırāk** (HAMZAYEV 1962, 364); Hal. **yırāk~hirāk** (DOERFER 1980, 226, 132); Yak. **ırāh** (SLEPTSOV 1972, 528); ET. **ırāk** (CLAUSON 1972, 214)

taanı- 'tanımak':

ET. **tānuk** (TUNA 1960, 261); OY. **tānuk-luk** "şahit", (Yaz. III,2); Koyb. **tāneş** < **tānı-** (TEKİN 1995, 48); EAT. **tāniş-** (KORKMAZ 2005, 451); TTK.Ağz. **ta:nı-** 'tanımak' (ERDEM 2003, 87)

taarın- 'darılmak':

Tkm. **dārık-** "rahatı, huzuru kaçmak" (HAMZAYEV 1962, 239); ET. **tārık-** (TUNA 1960, 261; CLAUSON 1972, 540);

³ Kelimenin kökünün Eski Türkçede **bā-** fiili olduğu açıktır. Ancak, Kırgızcadaki **bayla-** biçiminin hangi morfeimlerle oluştuğunu izah etmek oldukça güçtür. Akla ilk şu gelebilir: **bā-g+la-**. Böyle bir yapının günümüz Kırgızcasında **boola-** gibi bir şekilde karşımıza çıkması gerekir. Neticede, böyle bir **boola-** fiili Kırgızcada mevcuttur. O hâlde, **boola-** (< bā-g+la-) fiilinin yanı sıra Kırgızcada yaşayan **bayla-** 'bağlamak, düğüm atmak' fiilinin yapısı başka bir türeme ile açıklanmalıdır. Burada Türk dilinin fiilden fiil yapan (sıklık) -(A)LA- ekinin (TTk. *eş-ele-*, *kov-ala* = Krg. *kayt-ala-* 'bir şeyi tekrar yapmak', *kuv-ala-* 'kovalamak', *korgo-lo-* 'kurtulmaya çabalamak') kullanılmış olduğunu varsayabiliriz: **bā-la-** > **bayla-**.

taaceñe < **tây+ceñe**, ‘dayının eşi’ **taacezde** < **tây+cezde** ‘teyzenin eşi’⁴: Tkm. **dâyı** ‘dayı’ (HAMZAYEV 1962, 235); Hal. **dâyı** (Hal. Szl. 104); Yak. **tây** (SLEPTSOV 1972, 391); TTk.Ağz. **da:yı** ‘dayı’ (ERDEM 2003, 86)

bee ‘kısarak’:

Yak. **bie** (SLEPTSOV 1972, 72); DLT. **bî** (TEKİN 1995, 105)

ceek (< **cē-k**) ‘obur’

ET. **yēk** ‘şeytan, obur’ (CLAUSON 1972, 909-10);

keçee ‘dün’:

Tkm. **gıce** ‘gece’ (HAMZAYEV 1962, 170); Yak. **kiehe** ‘akşam’, **kiehē** ‘akşamki’ (SLEPTSOV 1972, 170); ET. **kiçē** ‘gece, dün’ (TUNA 1960, 263, CLAUSON 1972, 694);

kee (**keebir** ‘bazı, başkası’, **keede** ‘bazen’) ‘bazı’:

Tkm. **kē>kēbir** ‘kimi, diğeri, başkası’ (HAMZAYEV 1962, 407)

kıykır- ‘haykırmak, bağırmak’:

Tkm. **gıkır-** ‘haykırmak, bağırmak’ (HAMZAYEV 1962, 220); Yak. **kıkırda-** ‘gıcırdamak’ (SLEPTSOV 1972, 612);

kıymıl-da- ‘hareket etmek’:

Tkm. **gımıl-da-** (HAMZAYEV 1962, 225);

kıyşık ‘eğri, yamuk’:

Tkm. **gışık** (HAMZAYEV 1962, 231); DLT. **kış-** ‘meyletmek, sapmak’ (TEKİN 1995, 176)

sıy, sıy+la- ‘hürmet, saygı’; ‘hürmet etmek’:

Tkm. **sıla-** (HAMZAYEV 1962, 622); Tat. **sıy, sıyla-** (GANİYEV 2005, 491-492), Kzk. **sıy+la-** (KOÇ 2003, 500);

sıypa- ‘sıvazlamak’:

Tkm. **sipa-** (HAMZAYEV 1962, 624);

iyin ‘in, yuva’:

⁴ Kırgızcada ana tarafından akrabalığı bildirmek için *ene* ‘ana’, *ata* ‘baba’ *ece* ‘abla’, *ake* ‘ağabey’, *ceñe* ‘yenge’ ve *cezde* ‘enişte’ gibi akrabalığı bildiren kelimelerden önce ‘**tay**’ kelimesi getirilir ve anne akrabaları *tayene* ‘anneanne’, *tayata* ‘dede’, *tayake* ‘dayı’, *tayece* ‘teyze’ ve dayı, teyze eşleri de aynen ‘*taaceñe*’, ‘*taacezde*’ olarak adlandırılır.

Tkm. **hîn** (HAMZAYEV 1962, 713); Hal. **hi'n** (DOERFER 1980, 131); Yak. **în** (SLEPTSOV 1972, 142); DLT. **în, yîn** (TEKİN 1995, 105); EAT. **în** (KORKMAZ 2005, 452);

iyik < **îk** 'iğ':

Tkm. **îk** (HAMZAYEV 1962, 333); Çuv. yîke (BAYRAM 2007, 92); DLT. **îk, yîk** (TEKİN 1995, 76)

çiyki < **çîk** 'çiğ, az pişmiş':

Tkm. **çîğ** "ıslak, pişmemiş, ham" (HAMZAYEV 1962, 747); Yak. **sîk** < **çîk** "nem, rutubet, ıslaklık" (SLEPTSOV 1972, 322);

çooçu- 'ürkmek, korkmak':

Hal. **sû°çuq** "ürkme, sıçrama" (DOERFER 1980, 191); DLT. **sōçı-** "sıçramak, ürkmek" (TEKİN 1995, 82)

sool- 'solmak':

Tkm. **sol-** (HAMZAYEV 1962, 602); Hal. **sû°lu-** "solmak" (DOERFER 1980, 191); Yak. **uol-** "solmak" (SLEPTSOV 1972, 437);

böö 'örümcek':

Tkm. **möy** "zehirli örümcek" (HAMZAYEV 1962, 449); DLT. **bî** (TEKİN 1995, 105)

kööruk 'körük':

Tkm. **körük** (HAMZAYEV 1962, 399); Yak. **küörük, küöt** (SLEPTSOV 1972, 199);

köödön 'göğüs, gövdenin üst kısmı, beden':

Yak. **küön** "göğüs", **ködögör** "şişman adam" (SLEPTSOV 1972, 199, 179);

uuk 'çadırın üst direği':

Tkm. **ûk** (HAMZAYEV 1962, 672); ET. **ûg** (CLAUSON 1972, 76);

buu 'buğu' ⁵

⁵ Kırgız Türkçesinde /agu/, /ogu/, (ugu/, /ug/, /og/, /ıg/, /uw/ ses gruplarında iki ünlü arasındaki veya sondaki **g** ünsüzünün erimesiyle uzun **û** (uu) ünlüsü ortaya çıkmıştır. Makalede asli uzunluk olarak gösterdiğimiz **bûğu>buu** "buğu" ve **tûğu > tuu** "sancak, bayrak" kelimelerindeki uzun **û** sesi, ya ses grubunun büzülmesinden dolayı meydana gelmiş, ya da asli uzunluğu muhafaza etmiştir. Orta Türkçe döneminde "buğu" kelimesinin **bû** olarak geçmesi böyle düşünmemize neden olur.

Tkm. **būğ** (HAMZAYEV 1962, 11); DLT. **bū; būla-** “pişirmek“

buurçak ‘bezelye, burçak, nohut’:

ET **burçak** < ? **būr-** (CLAUSON 1972, 357);

cuu- ‘yıkamak’:

Tkm. **yuv-** (HAMZAYEV 1962, 829); Hal. **yū-** (DOERFER 1980, 228); Yak. **sūy-** (SLEPTSOV 1972, 346); EAT. **yū-** (KORKMAZ 2005, 455; TTK. Ağz. Yu: -‘yıkamak’ (ERDEM 2003, 95)

kuura- ‘kurumak’:

Tkm. **gūra-** < **kūra-** (HAMZAYEV 1962, 206); Yak. **kūr-** < **kūrı** (SLEPTSOV 1972, 195);

kuut ‘çiftleştirme’:

Tkm. **küyse-** “arzu etmek“ (HAMZAYEV 1962, 402); YUyg. **kūsu-** ‘kızıışmak, dişi istemek’ (JARRING 1964, 179);

tuu ‘sancak, bayrak’:

Tkm. **tūğ** (HAMZAYEV 1962, 659); DLT **tūğ** (CLAUSON 1972, 464);

küüldö- ‘tınlamak, uğuldamak’:

Yak. **kūgūnee-** “gürültü yapmak“ (SLEPTSOV 1972, 202);

tüydök < **tūlūg** ‘yumak’:

Tkm. **tüy** < ***tū** (HAMZAYEV 1962, 663); Yak. **tū** (SLEPTSOV 1972, 416); DLT. **tū** (TEKİN 1995, 185).

Kırgızca **tuu** kelimesinin hem Eski Türkçede (**tūg**) hem de günümüz Türkmencesinde (**tūg**) uzun ünlülü olması, bu kelimenin Kırgızca şeklini de asli uzunluk olarak düşünmemizi sağlar.

SONUÇ

Ana Türk dilinde varlığı bilinen uzun ünlülerin, günümüzde düzenli olarak Türkmen, Halaç ve Yakut lehçelerinde korunduğu bilinmektedir. Kırgızcada ise, ikincil uzunlukların yanı sıra, bazı kelimelerde eski asli uzunlukların da saklandığı görülmektedir.

Kırgızcadaki örnekler incelendiğinde;

- a. Kırgız Türkçesindeki asli uzunlukların daha çok “l, m, n, r” (*vokal-konsonant*) ünsüzlerden önce ya da sonra korunduğu görülmektedir.
- b. Bazı durumlarda ise asli uzunluklar kısalmış ve kendinden sonra “y” ünsüzü türemiştir. “y”nin türemesi genellikle “ı” ve “i” ünlüsünden sonra görülür ve bu da Kırgız Türkçesinde “ı” ve “i”nin uzunlukları olmadığı içindir.
- c. Kırgız Türkçesinde asli uzun ünlüleri korumuş olan kelimeler şunlardır:

	Düzenli Olarak Uzunluğu Koruyan Lehçeler			Diger Tarihi ve Yaşayan Lehçelerde
KIRGIZ	HALAÇ	YAKUT	TÜRKMEN	
aarçı- “temizlemek”				ET. ārit- EAT. ārın- Koyb. ārah, ārah “temiz”
aarı “bal böceği”	hā^arı	ıñırıa	arı	EAT. āru Gag. ārı Hak. ār
baarı “hepsi”	vā^ar	bār	bār	ET. bār EAT. vār
bayla- bağlamak	vā^a-		bāğla-	ET. bā-
bee “kısrak”		bie		DLT. bî
böö “örümcek”			möy	DLT. bî
buu “buğu”			büğ	DLT. bū, būla-
buurçak “bezelye, burçak, nohut”				ET. burçak < būr-
caa “yay”		sā	yāy	ET. yā EAT. yā, yāy
caat “yad, yabancı”			yāt	ET. yāt DLT. yāt
ceek				ET. yēk

'obur'				'şeytan, obur'
cuu- "yıkamak"	yū-	sūy-	yuv-	EAT. yū-
çiyki "çiğ, az pişmiş"		sık "nem, rutubet, ıslaklık"	çiğ "ıslak, pişmemiş ham"	
çooçu- "ürkmek, korkmak"	sū°çuq			DLT. sōçı-
ılaaçın "doğan, şahin"			lāçın	ET. lāçın DLT. lāçın
ıraak "ırak, uzak"	yirāk hirāk	ırāh	yirāk	ET. ırāk
iyik "iğ"				DLT. ik, yik
iyin "in, yuva"	hi'n	in	hīn ayn.	DLT. in, yin EAT. in
keçee 'dün'		kiehē 'akşamki'	gīce 'gece'	ET. kiçē 'gece, dün'
kee, keebir "bazı, başkası" keede 'bazen'			kē, kēbir "kimi, diğeri, başkası"	
kıykır- "haykırmak, bağurmak"		kıkır-	gīkır-	
kıymılda- "hareket etmek"			gīmılda-	
kıyşık "eğri, yamuk"			gışık	DLT. kiş- "meyletmek, sapmak"
köödön "göğüs, gövdenin üst kısmı, beden"		küön "göğüs"; ködögör "şişman adam"		
köörük "körük"		küörük	körük	
kuura- "kurumak"		kūr-	gūra-	
kuut "çiftleştirme"			küyse-	YUyg. kūsu-
küüldö- "tınlamak, uğuldamak"		kügünee- "gürültü yapmak"		
sıy "hürmet, saygı" sıyla- "hürmet etmek, saygı göstermek"			sıla-	Tat. sıy, sıyla- Kzk. sıyla-
sıypa- "swazlamak"			sīpa-	
sool- "solmak"	sū°lu-	uol-	sol-	
taaceñe	dāyi	tāy	dāyı	

<i>"dayının eşi"</i> taacezde <i>"teyzenin eşi"</i>				
taanı- <i>"tanımak"</i>				ET. tānuk EAT. tānış- Koyb. tāneş
taarın- <i>"darılmak"</i>			dārik- <i>"rahatı, huzuru kaçmak"</i>	ET. tārik-
tuu <i>"sancak, bayrak"</i>			tūğ	DLT. tūğ
tüydök < *tū+lüg <i>"yumak"</i>		tū	tüy	DLT. tū
uuk <i>"çadırın üst direği"</i>			ūk	ET. ūg

KISALTMALAR

Alt.	Altay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT	Divanu Lügati't-Türk
EAT.	Eski Anadolu Türkçesi
EMoğ.	Eski Moğolca
ET.	Eski Türkçe
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Koyb.	Koybal Türkçesi
Krg.	Kırgız Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Moğ.	Moğolca
Szl.	Sözlük
Tat.	Tatar Türkçesi
Tkm.	Türkmen Türkçesi
TTk.Ağz.	Türkiye Türkçesi Ağzları
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- AHMATOV Toktosun, C. Mukanbayev 1978, **Azırkı Kırgız Tili**, Frunze
- BASKAKOV N. A. 1953, **Hakasko-Russkiy Slovar**, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey, Moskva
- BAŞDAŞ Cahit 2002, “*Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 139, Ağustos 2002, s.67-75
- BAYRAM Bülent 2007, **Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük**, Konya
- CLAUSON Sir Gerard 1972: **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford
- DOERFER Gerard, TEZCAN Semih 1980, **Wörterbuch Des Chaladsch**, Budapest
- ERDEM Mehmet Dursun 2003, Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine, **Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)** Volume 27/II. 2003, 79-110
- GANİYEYEV F. E. 2005, **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, Kazan
- GÜLENSOY Tuncer 2004, **Kırgız Türkçesi Grameri I**, Erciyes Üniversitesi Yayınları: Sayı 143, Bışkek-Kayseri
- HAMZAYEV M. Y. 1962, **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Aşgabat
- JARRING Gunnar 1964, **An Eastren Turki-English Dialect Dictionary**, Lund
- KASAPOĞLU Hülya Çengel 2005, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları
- KOÇ Kenan, BAYNİYAZOV Ayabek, BAŞKAPAN Vehbi 2003, **Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük**, Ankara, Akçağ Yayınları
- KORKMAZ Zeynep 2005: “*Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları*” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. Cilt, Ankara, s. 443-458, Türk Dil Kurumu Yayınları
- KUDAYBERGENOV S., A. Tursunov 1980, **Azırkı Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I. Bölüm, Fonetika cana Morfolojiya**, Frunze, İlim Bas.
- ÖNER Mustafa 1998, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları
- SEVORTYAN Ervant Vladimiroviç 1974, **Etimologičeskiy Slovar’ Turkskih Yazıkov**, Nauka Moskva
- SLEPTSOV P.A. 1972, **Yakutsko-Russkiy Slovar’**, Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva
- TEKİN Talat 1995, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13, Ankara

TUNA Osman Nedim 1960, “Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller”,
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1960, 213-282

İKİ DİLLİLİK VE RUSÇADAN TATAR TÜRKÇESİNE GEÇEN KAVRAM TERCÜMELERİ

Ercan ALKAYA*

ÖZET

Dil ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan durumlardan biri de diller arasındaki kavram tercümeleridir. Bu çalışmada iki dilli bir Türk boyu olan Kazan Tatar Türklerinin Rusçadan aldığı kavram tercümeleri üzerinde durulmuştur. Özellikle, günlük konuşmada kullanılan kalıp ifadeler ele alınmış ve çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda Rusçanın Tatar Türkçesini nasıl etkilediği irdelenmiş, kavram tercümelerinin meydana geliş süreci ve sebepleri konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Tatar Türkçesi, Rusça, iki dillilik

BILINGUALISM AND CONCEPT TRANSLATIONS FROM RUSSIAN LANGUAGE INTO TATAR TURKISH

ABSTRACT

Translation of concepts is one of the aspects occurring as a result of relationships among languages. In this study, concept translations borrowed from Russian language by Kazan Tatar Turks who are bilingual Turkic clan were investigated. The words used in colloquial language were especially searched and classified under several titles. In this context, it was stressed how Russian language affected Tatar Turkish and the process of concept translations were searched.

Key Words: Turkish, Tatar Turkish, Russian language, bilingualism

İnsanların bir arada yaşama zorunluluğu, dil ilişkilerinin temelini oluşturur. Farklı dillere sahip olan insanlar, bir arada yaşamak zorunda kalınca veya çeşitli sebeplerle münasebette bulununca karşılıklı olarak dilleri birbirinden etkilenir. Geçmişteki savaşlar, göçler, kültürel etkileşimler, aynı medeniyete dahil olma gibi sebeplerle birlikte günümüzdeki teknolojik gelişmelere bağlı olarak iletişim araçlarının yaygınlaşması dil ilişkilerini hızlandırmıştır.

Başka dillerden etkilenmeyen, tamamen saf halde bulunan bir dilin varlığı düşünülemez. Her dilin bünyesinde, mutlaka başka dillerden alınmış unsurlar görülür. Her milletin dili; ekonomik, kültürel, siyasi, askeri münasebetler ve teknolojik etkilerle yeni düşünceler, kavramlar ve kazanımlar kabul eder. Malum olduğu üzere bu bağlamda Avrupa dilleri Latince'den, Türkçe de Arapça ve Farsçadan önemli ölçüde etkilenmiştir.

* (Yrd. Doç. Dr.), Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü ELAZIĞ,
ealkaya@firat.edu.tr

İki dillilik (bilingualism), insanın çeşitli sebeplerle ve değişik şartlar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması veya ikinci bir dili ana diline yakın düzeyde öğrenmesi olarak tanımlanmaktadır.¹ Türkçe Sözlük'te de iki dillilik "1. İki ayrı dile sahip olma veya iki ayrı dili okuyup yazma gücünde ve becerisinde olma. 2. İki dilin bir arada konuşulduğu bölge veya ülke"² şeklinde açıklanmaktadır.

Bir insanın iki dilli olarak yetişmesi, özellikle başka milletlerden, ana dilleri farklı ana babaların çocuklarında görülmekte; ayrıca, yabancı ülkelerde çok uzun süre o ülke halkıyla sıkı ilişkiler içinde yaşayanlarda, iyi bir yabancı dil öğrenimi göyerek bunu uygulama imkânı bulanlarda, herhangi bir yerdeki azınlıkların dilinde, resmi dili aynı olan ülkelerde, kısacası, birden fazla dilin öğrenilip kullanılması durumunda ortaya çıkmaktadır.³

Dilbilimci ve ruhbilimciler, iki dillilikte her zaman için dillerden birinin ana dili olduğunu, bunun, çocuğun bilinçaltına indiğini belirtmektedirler.⁴

Türk dünyasının tamamı göz önüne alındığında, bugün dünya Türklüğü içinde Türkiye Türklerinin dışında, diğer Türk boylarının tamamının iki dilli olduğu görülmektedir. Dünya üzerindeki Türkler, kendi ana dillerinin yanı sıra, yaşadıkları yerlere bağlı olarak, Rusça, Arapça, Farsça, Çince, Bulgarca, Yunanca, Sırpça, Almanca, Fransızca, İngilizce gibi bir dili, ikinci dil olarak kullanmaktadırlar. Bu durum da bu bölgelerdeki Türkçeyi daha çok yabancı dillerin tesirine maruz bırakmakta, hatta Türkçenin zamanla ikinci plana atılmasına yol açmaktadır.

Bugün merkez olarak Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde ve İdil-Ural Bölgesinde yaşayan Tatar Türkleri de iki dilli bir Türk boyu durumundadır. Ortak İslam medeniyeti içinde yer almasından dolayı bünyesinde pek çok Arapça ve Farsça unsur bulunduran Tatar Türkçesinin en çok etkilendiği dil ise Rusçadır. 1552 yılında Rusya'nın hakimiyeti altına giren Tatar Türklüğü, beş yüz yıla yaklaşan bir zaman diliminde Rusçadan önemli ölçüde etkilenmiştir. Dolayısıyla bugün Rusya Federasyonu'nda yaşayan her Tatar Türk'ü aynı zamanda iki dillidir.

Tataristan'daki iki dillilik, daha çok Rusça lehine işlemekte ve Tatar Türkçesini saf dışı bırakmaktadır. İki dilli kişi aslında ana dilini daha iyi bilen ve diğer dille düşüncelerini ifade ederken zorlanan ve bu sebeple bazı kavramları kendi dilinden tercüme eden kişidir. Fakat Tatar Türklerinde bu durum tersine işlemektedir. İki dilli (Tatar Türkçesi-Rusça) olan Tatar Türk'ü, Tatar Türkçesiyle konuşup

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. C., TDK Yay., Ankara 1998, s. 26.

² *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yay., Ankara 2005, s. 947.

³ Doğan Aksan, *age.*, s. 26.

⁴ Doğan Aksan, *age.*, s. 26.

yazarken çoğunlukla söyleyeceklerini Rusça düşünüp aktarmaktadır. Bu durum, Rusçanın bütün Rusya coğrafyasının ortak anlaşma dili olmasından ve daha çok kullanım alanı bulmasından kaynaklanmaktadır. Rusçanın faydalı dil olarak görülmesi, Tatar Türkçesinin eve hapsedilmesi ve yine dilde ortaya çıkan her yeni kavramın önce Rusça olarak ifade edilmesi bu duruma yol açmaktadır.

Özellikle şehirlerde Rusçanın güçlü etkisinden dolayı, ortak mekânlarda Tatar Türkçesinin pek kullanılmadığını, kullanılan Tatar Türkçesinin de Rusçanın etkisinde olduğunu söyleyebiliriz. “Alsu belen kayçan gvarit ittën? (Rus. gvarit: konuşmak)” Yarar min ana zvanit itermin (Rus. zvanit: telefon açmak)”, “Ul minëm drug (Rus. drug: arkadaş, dost)”, “Sin biznin öçën sami glavni kêşë (Rus. sami glavni: en önemli)” gibi cümlelere rastlamak mümkündür. Şehirlerde genç nesil içinde Tatar Türkçesini doğru konuşabilen insanlara kolay kolay rastlanmamaktadır. Biriyle Tatar Türkçesi konuşmaya çalıştığınızda ya size çok bozuk bir Tatar Türkçesiyle cevap vermekte ya da Tatar Türkçesini az bildiğinden/bilmediğinden Rusça iletişim kurmaktadır. Kısacası Tataristan’da iki dillilik (Tatar Türkçesi-Rusça), tek dilliliğe doğru (Rusça) gitmektedir.

Diller arası ilişkide alıntının yönü, genellikle, üst kültürden alt kültüre, yönetenden yönetilene, merkezden taşraya, üretenden tüketene doğrudur. Bu esaslar içinde alıntıları kaynakları bakımından üç bölüme ayırmak mümkündür.

Ödünç Kelimeler: Daha çok aynı dil ailesi ya da aynı dilin çeşitli katmanları arasındaki iç alıntılardır. Bu tür alıntılarda alınan kelimeler ses, şekil ve anlam yönünden hiçbir değişikliğe uğramazlar. Dillerin beslendiği bu kaynaklar "dillerin hayat damarları" olarak değerlendirilir.

Melez Kelimeler: Bunlara dış alıntılar denir. Alıntıların en yaygın biçimidir. Daha çok ses yapısı ve anlam örgüsü farklı olan diller arasında görülür. Bu tür alıntılarda, alınan kelimelerin ses ve anlam yapılarında değişiklikler olur; genellikle alıcı dil onu kendi yapısına uydurur: narduban > merdiven, skala > iskele, tabar > tovar gibi.

Anlam Aktarması: Bu tür alıntılarda, kelimenin ses ve kuruluş yapısı alıcı dilden, anlamı ise verici dilin anlam örgüsünden kopyalanır: eisberg > buz dağı, edition critique > tenkitli basım, wireless > telsiz gibi.⁵

Bir dilde bulunan yabancı unsurlar ses ve kelime düzeyinde kaldığı zaman çok büyük tehlike arz etmez. Zamanla bu yabancı unsurlar dilden atılabilir. Fakat başka dillerden alınan gramer

⁵ Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Akçağ Yay., Ankara 2002, s. 103-106.

unsurları ve anlam aktarmaları/kavram tercümeleri zamanla alıcı dilin mantığını, işleyişini, özgün kimliğini bozar ve bu unsurların dilde çok yerleşmesi halinde sonunda alıcı dil ortadan kalkabilir. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan “çay almak”, “duş almak”, “durak yapmak” ⁶ gibi ifadeler, yapı Türkçe gibi görünse de, Batı dillerinden Türkçeye geçen kavram tercümeleridir.

Dil ilişkilerine bağlı olarak yukarıda başlıkları verilen hususlarda bir dil diğerinden ses, sözcük, ek ve anlamlar alabilir. Ancak biz burada daha çok günümüz Tatar Türkçesinde günlük dilde kullanılan kalıp ifadeler, ilişki sözleri ve soru kalıplarının kullanımında görülen “anlam” ya da “kavram” aktarmaları/tercümeleri adı verilen alıntılar üzerinde durmak istiyoruz. Ele aldığımız örneklerde yapı Türkçe gibi görünse de mantık ve işleyiş Rusçadır.

Alıcı diller kendi kavram dünyalarında olmayan unsurları, başka toplumların hayatında ve dilinde var olan bazı kavramları, dil yoluyla aktarırlar. Bu aktarmada kavram kaynak dilden söz/ses karşılığı ise alıcı dilden olur. Dil göstergelerinin iki yanı vardır. Bunlardan biri gösteren diğeri ise gösterilendir. Gösteren daha çok ses ya da yazı ile temsil edilir. Gösterilen ise gösterenin karşılığı, temsil ettiği şeydir. Kavram tercümelerinde gösterilen kaynak dilden alınır, gösteren ise alıcı dilin unsurlarıyla karşılanır. Bu tür aktarımlardaki yabancılaşma dışarıdan fark edilemediği için, adeta bedeni alıcı dilden, ruhu başka dilden karma bir yapı ortaya çıkar. ⁷

Doğan Aksan’ın dil ilişkileri içinde “tam çevirme sözcükler” diye adlandırdığı anlam aktarmaları/kavram tercümeleri, yabancı bir dildeki kelimelerin her üyesinin, aslına uygun olarak alıcı dildeki karşılıklarıyla çevrilmesi sonucunda ortaya çıkar. Meselâ, Türkçedeki “yüz suyu dökmek” deyimini Farsçadaki “ab-ı ruy rihten” deyiminin birebir aktarılmasından doğmuştur. Yine “ölü mevsim” Fransızca “morte saison”dan; kapak kızı (cover girl), kurbağa adam (frogman), yuvarlak masa toplantısı (round table meeting) gibi ifadeler ise İngilizceden Türkçeye birebir aktarılan kavram tercümeleridir. ⁸

Belli bir dönem yönetimi, merkezi ve üst kültürü temsil eden Rusça, sosyo-psikolojik ve siyasal nedenlerle Tatar Türkçesine çok sayıda söz ve önemli ölçüde kavram tercümeleri vermiştir. Dolayısıyla Tatar Türkçesi Rusçadan önemli ölçüde kavram tercümeleri yapmıştır. Bugün Tatar Türkçesinde kullanımı görülen “tormış utı (hayat ateşi)” Rusça “ogon jizni”den; “yalkınlı mexebbet (ateşli aşk), “plamennaya lyubov”dan; “azatlık koyaşı (özgürlük güneşi), “solntse

⁶ Ahmet Buran, “Yabancı Diller Karşısında Türkçe”, *Türk Yurdu*, Şubat-Mart 2001, C. 21, S. 162-163, s. 81-82.

⁷ Ahmet Buran, “Dil İlişkileri ve Kavram Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, XII. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni (Bakü-AZERBAYCAN, 10-17 Mayıs 2006)’ne sunulan bildiri, s. 4-5.

⁸ Doğan Aksan, *age.*, s. 34.

svobodı”dan; “duslık kuyaşı (dostluk güneşi), “solntse drujbı”dan birebir kavram tercümesidir. ⁹

Tatar Türkçesindeki günlük konuşma dilindeki ifadelerde, ilişki sözlerinde ve soru kalıplarında Rusçanın etkisi sezilmektedir. Rusçanın, tarihi işlevi itibarıyla uzun süre çok büyük bir coğrafyada (yeryüzünün altıda biri) etkin bir şekilde kullanılması, dilin toplum hayatındaki kullanımında önemli bir yeri tutan kalıp ifadelerin, ilişki sözlerinin ve soru ifadelerinin Rusçanın tesirine maruz kalmasına sebep olmuştur. Meselâ, Türkiye Türkçesinde “Yeni yılınız kutlu olsun!” ifadesi Tatar Türkçesinde “Yaña yıl belen (RTR, 162)” şeklinde söylenmektedir. Bu ifade Tatar Türkçesine Rusça “S novim godom!”dan aynen geçen bir kavram tercümesidir. “S novim godom!” birebir Türkçeye “İle yeni yılınız” olarak çevrilir. Görüldüğü gibi bu kalıp ifade mantık Rusça, kelimeler ve söz dizimi ise Türkçedir: Yaña yıl belen (Yeni yıl ile) .

Safiyullina, Tatar Türkçesinin söz dizimi ve cümle kuruluşu bakımından Rusçadan önemli ölçüde etkilendiğini belirterek, Rusçanın etkisinin özellikle resmi yazışmalarda ve günlük konuşma dilinde ortaya çıktığını söyler. ¹⁰ Günlük konuşmalarda geçen ve Rusçadan kavram tercümesi olarak Tatar Türkçesine giren “Tugan köneñ belen! (Rus. S dnem rojdeniya!)”, “Sézneñ selametlégégéz öçen! (Rus. Za vaşe zdorovye)”, “İrtegege kader! (Rus. Do zavtra!)” gibi kalıp ifadeler özellikle 1920-1940’lı yıllar arasında Tatar Türkçesine yerleşmeye başlamış ve sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. ¹¹

Günlük konuşma dilindeki kalıplarda Rusçanın tesiri yalnızca Tatar Türkçesiyle sınırlı kalmamış, Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan diğer Türk lehçelerini de etkilemiştir. Mesela Kırgız Türkçesinde kullanılan: “Tuulgan kününüz menen”, “mayramınız menen (kuttuuktaym)”, “canı cılınız menen” biçimindeki ifadeler tamamen Rusçadaki: “Ya pazdravlyayu s prazdnkom”, “s dinyom rojdeniya”, “s novim godom” ifadelerinin birebir tercümesidir. ¹² Verici dildeki birleşimlerin anlam aktarması yoluyla alıcı dile aktarılmasına örnek Hollanda’da yaşayan Türklerin Hollandacadan yaptıkları anlam tercümeleri için de verilebilir. Meselâ, suç vermek “suçlamak, suç yüklemek” (Holl. De schuld geven), plak döndürmek

⁹ Ruzel Yusupov, *İkettellék Hem Söylem Kulturası*, Kazan 2003, s. 37.

¹⁰ F. S. Safiyullina, “Tatar Têllênêñ Sintaksik Tözêlêşêne Başka Têllernêñ Te’sirê”, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara 1999, s. 982.

¹¹ F. S. Safiyullina, *agm.*, s. 981.

¹² Ahmet Buran, “Dil İlişkileri ve Kavram Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, XII. Uluslar arası KIBATEK Edebiyat Şöleni (Bakü-AZERBAYCAN, 10-17 Mayıs 2006)’ne sunulan bildiri, s. 6.

“plak çalmak” (Holl. Een plaatje draaien), *gitar oynamak* “gitar çalmak” (Holl. Gitaar spelen) ¹³ gibi.

Kalıp ifadelerdeki kavram tercümelerini Türkiye Türkçesinde de görebiliriz. Özellikle yabancı dizi ve filmlerdeki ifadelerin Türkçeye çevrilmesinde, çeviri işini yapanların Türkçeye yeterince hakim olamaması ve çevirileri aceleye getirmeleri sebebiyle “umarım! (I hope)”, “lütfen Allahım! (please my God!)”, “üzgünüm (I am sorry)”, “olamaz!(impossible)”, “harika! (wonderful)”, “Sen onun için çok özelsin (You are very special for him/her)” ¹⁴ gibi anlam aktarmaları bugün Türkçenin yapısını, mantığını zorlayan ancak kullanım sıklığından dolayı çok da fazla yadırganmayan ifadelerdir.

Aşağıda vereceğimiz ve günlük hayatın bir parçası olan, ikili ilişkilerde sıkça kullanılan kutlama, teşekkür, hal hatır sorma, iyi dilek ve temenni vb. durumları bildiren ifadelerde Tatar Türkçesinin Rusçanın etkisinde kaldığını, yapının Türkçe olmasına rağmen, mantığın Rusça olduğunu görmek mümkündür. Aldığımız örnekler, kısaltmalarını verdiğimiz Rusça-Tatarca konuşma kılavuzlarından ve “<http://www.suzlek.ru/pls/suzlek/phrase.show>” adresindeki “Söyleşmelék” başlığını taşıyan günlük konuşma örneklerinden (kısaltması Süz.) alınmıştır.

1. Kutlama bildiren ifadeler

Bu tür ifadeler genellikle Rusça kavramın/ifadenin birebir Tatar Türkçesine aktarılmasıyla gerçekleşir. Rusçadaki s (ile) edatı Tatar Türkçesindeki “belen” ile karşılanır, ifade birebir tercüme edilerek ortaya aşağıdaki gibi Türkçenin anlam örgüsüne ters yapılar çıkar

Rus. *S dnem rojdeniya*, Tat. T. *Tugan könégéz belen* (RTR1, 37) (Doğum gününüz ile./Doğum gününüz kutlu olsun).

Rus. *S prazdnikom*, Tat. T. *Beyrem belen* (RTR, 162) (Bayramınız ile/Bayramınız kutlu olsun).

Rus. *S novım godom*, Tat. T. *Yaña yıl belen* (RTR, 162) (Yeni yıl ile/Yeni yılınız kutlu olsun).

Rus. *S Pervomayem*, Tat. T. *Bérénçé May belen* (RTR, 274) (Bir mayıs ile/Bir mayısınız kutlu olsun).

Rus. *S dnem Pobedi*, Tat. T. *Cinü köné belen* (RTR, 274) (Zafer günü ile/Zafer gününüz kutlu olsun).

Rus. *Pozdravlyayu s dnem rojdeniya*, Tat. T. *Tugan könéñ belen kotlim* (RTR, 162) (Doğum günün ile kutluyorum/Doğum günün kutlu olsun).

¹³ Hendrik Boeschoten, “Hollanda Türkçesinde Ödünç Sözcükler”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa (Yay. Haz. Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Gazimağusa 2001, s. 1-2.

¹⁴ Doğan Aksan, *Türkiye Türkçesinin Dünyü, Bugünü, Yarını*, Bilgi Yay., Ankara 2005, s. 153.

Rus. *S prazdnikom vas! Pozdravlyayu!*, Tat. T. *Beyrem bélen sézné! Qotlim!* (Süz.) (Bayram ile sizi! Kutluyorum!/Bayramınızı kutlarım!).

Rus. *Pozdravlyayu s novim godom*, Tat. T. *Yaña yıl beyremé bélen kotlim* (Süz.) (Yeni yıl bayramı ile kutluyorum/Yeni yılınızı kutluyorum).

2. İzin isteme

İzin istemeyle ilgili kalıplar da Rusçanın tesirindedir. Bu tür kalıpların çoğu Rusça “mojno” (mümkün) kelimesinin Tatar Türkçesine çevirisiyle oluşturulur. Türkçede izin isteme fiile getirilen yeterlik ekiyle oluşturulurken, Rusça “mojno” kelimesi bu tür ifadelerin merkezinde durmaktadır.

Rus. *Mojno vas sprosit?*, Tat. T. *Sézden sorarga mömkinmé?* (Süz.) (Sizden sormak mümkün mü?/Size sorabilir miyim?).

Rus. *Mojno voyti?*, Tat. T. *Kérerge mömkinmé?* (KRTS, 69) (Girmek mümkün mü?/Girebilir miyim?).

Rus. *Mojno li poyti vmeste s vami?*, Tat. T. *Séznéñ bélen berge barrga mömkinmé?* (RTR1, 48) (Sizin ile birlikte gitmek mümkün mü?/Sizinle gidebilir miyiz?).

Rus. *Mojno li priyti k vam?*, Tat. T. *Sézge kilerge mömkinmé?* (RTR1, 43) (Size gelmek mümkün mü?/Size gelebilir miyim?).

Rus. *İzvinite, mojno s vami poznamomitsya?* Tat. T. *Gafu itégéz, Séznéñ bélen tanışırğa mömkinmé?* (Süz.) (Affedersiniz, sizin ile tanışmak mümkün mü?/Affedersiniz, sizinle tanışabilir miyiz?).

Rus. *Mojno mne posmotret etot televizor?*, Tat. T. *Miña televizornı kararga mömkinmé?* (KRTS, 47) (Bana televizyonu izlemek mümkün mü?/Televizyonu izleyebilir miyim?).

Tatar Türkçesinde yardım talebinde bulunulurken Rusça “ne” olumsuzluk ekinin etkisiyle, bu tür ifadeler olumsuz soru cümlesi şeklinde kurulur.

Rus. *Ne mogli bı vı mne pomoç?*, Tat. T. *Séz miña yerdem ite almassızmu iken?* (Süz.) (Siz bana yardım edemez misiniz acaba?/Bana yardım edebilir misiniz?).

Rus. *Ne mogli bı vı prislát mastera otremonirovat televizor?*, Tat. T. *Televizor remontlarga master cibere almassızmu iken?* (RTR1) (Televizyon tamir etmeye usta gönderemez misiniz acaba?/Televizyonu tamir etmek için usta gönderebilir misiniz?).

Rus. *Ne mogli bı vı sdelat eto segodnya?*, Tat. T. *Monı bügen ölgértmessézmé?* (TRİS, 42) (Bunu bugün yetiştiremez misiniz?/Bunu bugün yetiştirebilir misiniz?).

3. Kişi hakkında bilgileri içeren soru ve ifadeler

Kişilere yöneltilen yaşı, mesleği, medeni durumu, ailesiyle ilgili sorulan sorularda ve verilen cevaplarda Rusçanın etkisi sezilmektedir.

Rus. *Skolko vam (tebe) let?*, Tat. T. *Sézge (sina) niçe yeş?* (RTR, 17) (Size/sana kaç yaş?/Kaç yaşındasın/ız?).

Rus. *Mne 25 let*, Tat. T. *Miña yégérmé biş yeş* (RTR, 17) (Bana yirmi beş yaş/Yirmi beş yaşımdayım).

Rus. *Skolko let sestrenke?*, Tat. T. *Sēñélēñā niçe yeş?* (Süz.) (Kız kardeşine kaç yaş?/Kız kardeşin kaç yaşında?).

Rus. *Sestrenke 10 let*, Tat. T. *Sēñélēme un yeş* (Süz.) (Kız kardeşime on yaş/Kızkardeşim on yaşında).

Rus. *Vı zamujem?*, Tat. T. *Sez kiyewdemé?* (RTR, 18) (Siz kocada mı?/Evli misiniz?).

Rus. *Da, ya zamujem*, Tat. T. *Eyè, min kiyewde* (RTR, 18) (Evet, ben kocada/Evet, evliyim).

Rus. *Net, ya ne zamujem*, Tat. T. *Yuk, min kiyewde tūgél* (RTR, 18) (Hayır, ben kocada değil/Hayır, evli değilim).

Rus. *Kem vı rabotayite?*, Tat. T. *Séz kém bulıp eşliséz?* (TRİS, 6) (Siz kim olarak çalışıyorsunuz?/Mesleğiniz nedir?).

Rus. *Ya injener*, Tat. T. *Min injener* (RTR, 27) (Ben mühendis/Mühendisim).

Rus. *Ya fizik*, Tat. T. *Min fizik* (RTR, 27) (Ben fizikçi/Fizikçiyim).

Rus. *İzvinite, vı Marat?*, Tat. T. *Gafu itégéz, sez Maratmı?* (Süz.) (Affedersiniz, siz Marat mı?/Affedersiniz, Marat siz misiniz?).

4. Telefon görüşmelerindeki kalıp ifadeler

Telefon görüşmesi yapılırken sorulan sorular ve verilen cevaplar Rusçanın Tatar Türkçesine birebir tercümesiyle meydana gelmiştir. Rusçada telefonda hitap sözlerinde şahıs zamiri yerine işaret zamiri kullanılır. Bu kalıplar Tatar Türkçesinde de aynen kullanılmaktadır.

Rus. *Alo, eto kto?*, Tat. T. *Alo, bu kém?* (Süz.) (Alo, bu kim/Alo, kimsiniz?).

Rus. *Eto, İlnur*, Tat. T. *Bu, İlnur* (Süz.) (Bu, İlnur/Ben İlnur).

Rus. *Eto Milyavşa Raşitovna?*, Tat. T. *Bu Milewşe Reşitovnamı?* (RTR, 15) (Bu, Milevşe Reşitovna mı?/Siz, Milevşe Reşitovna mısınız?).

Rus. *Net, eto ne Taziyev*, Tat. T. *Yuk, bu Taciyev tūgél* (RTR, 15) (Yok, bu Taciyev değil/Yok, ben Taciyev değilim).

Rus. *Meryem, eto tı?*, Tat. T. *Meryem, bu sinmé?* (RTR, 16) (Meryem, bu sen mi?/Meryem, sen misin?).

Rus. *Marat Bulatoviç, eto vı?*, Tat. T. *Marat Bulatoviç, bu sézmé?* (RTR, 16) (Marat Bulatoviç, bu siz mi?/Marat Bulatoviç, siz misiniz?).

5. Hal hatır sorma, vedalaşma ve ileriye dönük sözleşme içeren kalıplar

Günlük ilişkilerde önemli bir yer tutan hal hatır sorma ile ilgili ifadelerde Rusçanın etkisi hissedilmektedir. Rusça ile Tatar Türkçesi ifadeler karşılaştırıldığında, bu ifadelerin Rusçadan Tatar Türkçesine kavram tercümesi olarak geçtiği görülür.

Rus. *Kak jizn?*, Tat. T. *Tormuşlar niçek?* (RTR, 7) (Hayatlar nasıl?/Durumunuz nasıl?).

Rus. *Kakiye novosti?*, Tat. T. *Nindi yañalıklar bar?* (Süz.) (Ne gibi yenilikler var?/Ne var ne yok?).

Rus. *Kak doma?*, Tat. T. *Öyde ni xel?* (Süz.) (Evde ne hal?/Evde durumlar nasıl?).

Rus. *Kak v škole?*, Tat. T. *Mektepte niçek?* (Süz.) (Okulda nasıl?/Okulda ne var ne yok?).

Rus. *Kak pojıvayite?*, Tat. T. *Niçek yeşiséz?* (TRİS, 3) (Nasıl yaşıyorsunuz?/Nasılsınız?).

Kişilerin birbirlerinden ayrılırken vedalaşmak için kullandıkları kalıp ifadelerde de Rusçanın etkisi açıkça görülür. Özellikle Rusça “do” (kadar) edatı bu tür ifadelerde zaman bakımından bir sınırlama belirtir ve bu edat Tatar Türkçesinde kader (kadar) ve xetle (kadar) edatıyla veya yönelme ekiyle karşılanarak aynı şekilde bir sınırlama yapar.

Rus. *Ostavaysya do zavtra*, Tat. T. *İRtegege xetle kal* (RTR, 276) (Yarına kadar kal/Yarına kadar hoşça kal).

Rus. *Do skoroy vstreči!*, Tat. T. *Tizden oçraşkanga kader!* (RTR1, 39) (Tezden görüşünceye kadar!/Kısa zamanda görüşmek ümidiyle!).

Rus. *Do vstreči! Do svidaniya*, Tat. T. *Oçraşkanga kader! Sav bulıgız* (RTR, 6) (Görüşünceye kadar! Hoşça kalınız!/Görüşmek üzere! Hoşça kalınız!).

Rus. *Şçastlivogo puti!*, Tat. T. *Xeyêrlê yul!* (RTR, 178) (Hayırlı yol!/İyi yolculuklar!).

6. Kişilere yönelik hitap ifadeleri

Türkçede yaşça büyük veya statüce farklı kişilere yapılan hitaplar unvan grubu şeklinde kurulur. Hitap ifadelerinde bir şahıs ismiyle, bir unvan veya akrabalık ismi kullanılır: ¹⁵ Mehmet Bey, Ayşe hanım, Ali amca... gibi. Rusçada Türkçenin söz dizimine aykırı olarak kullanılan, önce unvanın ardından da ismin geldiği unvan grupları kavram tercümesi olarak Tatar Türkçesinde görülmektedir.

Rus. *Tovarişç Bariyev!*, Tat. T. *İpteş Bariyev!* (RTR, 4) (Arkadaş Bariyev!).

¹⁵ Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 68.

Rus. *Tovarişç Axatov!*, Tat. T. *İpteş Exetov!* (KRTS, 68) (Arkadaş Exetov!).

Rus. *Zdravstvuyte, tovarişç Karimov!*, Tat. T. *İsenméséz, ipteş Kerimov!* (RTR, 13) (Merhaba, Arkadaş Kerimov!).

7. Fiyat sorulurken kullanılan kalıplar

Alışverişte veya herhangi bir şeyin fiyatını sorarken kullanılan ifadelerde de Rusçanın tesiri görülmektedir.

Rus. *Skolko stoit?*, Tat. T. *Küpmé tora?* (Süz.) (Çok mu duruyor?/Ne kadar?).

Rus. *Skolko eto stoit?*, Tat. T., *Bu küpmé tora?* (RTR, 132) (Bu çok mu duruyor?/Bu ne kadar?).

Rus. *Skolko stoit eta kniga?*, Tat. T. *Bu kitap küpmé tora?* (RTR, 139) (Bu kitap çok mu duruyor?/Bu kitabın fiyatı ne kadar?).

Rus. *Skolko stoit kilogramm baranını?*, Tat. T. *Bér kilogramm sarık ité küpmé tora?* (Süz.) (Bir kilogram koyun eti çok mu duruyor?/Koyun etinin kilosu ne kadar?).

Rus. *Kilogramm baranını stoit 51 rubl*, Tat. T. *Bér kilogramm sarık ité illé bér sum tora* (Süz.) (Bir kilogram koyun eti 51 ruble duruyor/Koyun etinin kilosu 51 ruble).

Rus. *Skolko stoyet eti tabletki?*, Tat. T. *Bu tabletkalar küpmé tora?* (RTR, 67) (Bu tabletler çok mu duruyor?/Bu tabletler ne kadar?).

Rus. *Skolko s menya?*, Tat. T. *Min küpmé tiyêş?* (TRİS, 37) (Ben çok mu gerek?/Ne kadar ödemem gerekiyor?).

8. Zaman ve mesafe kavramına bağlı olarak kullanılan soru-cevap kalıpları

Tatar Türkçesinde zaman kavramı bildiren ifadeler için kullanılan kalıplar, Rusçadan kavram tercümeleri yoluyla oluşmuştur.

Rus. *Vı nadolgo*, Tat. T. *Sez ozakkamı?* (Süz.) (Siz uzun süreliğine mi?/Uzun mu kalacaksınız?).

Rus. *Nadolgo li vı priexali?*, Tat. T. *Séz ozakka kildégézmé?* (RTR1, 32) (Siz uzun süreliğine mi geldiniz?/Uzun mu kalacaksınız?).

Rus. *Na nedelyu*, Tat. T. *Bér atrnaga* (Süz.) (Bir haftaya/Bir hafta kalacağım).

Rus. *Vı davno zdes?*, Tat. T. *Séz monda küptenmé?* (RTR, 14) (Siz burada çoktan mı?/Ne kadar süredir buradasınız?).

Yer ve mesafe için kullanılan soru ifadelerinde Rusça “do” (kadar) sınırlama edatı, Tatar Türkçesine “kader”, “xetlé” (kadar) edatlarıyla veya yönelme ekiyle çevrilerek kullanılır ve böylece bu tür ifadelerde Rusçanın tesiri görülür.

Rus. *Skolko metrov do pamyatnika?*, Tat. T. *Heykelge kader niçe metr?* (RTR, 74) (Heykel'e kadar kaç metre?/Heykel buradan ne kadar uzakta?).

Rus. *Daleko li do Moskvi?*, Tat. T. *Meskeuwe xetle yırakmı elé?* (RTR, 178) (Moskova'ya kadar uzak mı acaba?/Moskova buradan ne kadar uzaklıkta?).

Rus. *Skolko kilometrov do Nijnekamska?*, Tat. T. *Tüben Kamaga xetle niçe kilometr?* (RTR, 180) (Aşağı Kama'ya kadar kaç kilometre?/Aşağı Kama kaç kilometre?).

Rus. *Skolko stoit bilet do Ufi?*, Tat. T. *Ufega xetle bilet küpmé tora?* (RTR, 179) (Ufa'ya kadar bilet çok mu duruyor?/Ufa'ya bilet ne kadar?).

Rus. *Daleko li do aeroporta?*, Tat. T. *Aeroportka yırakmı?* (RTR, 178) (Havaalanına uzak mı?/Havaalanı uzak mı?).

9. Uyarı/ikaz bildiren ifadeler

Herhangi bir durumun engellenmesine veya yapılmamasına yönelik olarak kullanılan ikaz ifadeleri, Rusça yapının birebir Tatar Türkçesine çevirisiyle gerçekleşir.

Rus. *Vidaça bagaja*, Tat. T. *Bagajlarnı terkew* (TRİS, 59) (Bagajları kaydetmek/Bagajlarınızı kaydettiriniz).

Rus. *Ne sorit*, Tat. T. *Çüplemeske* (TRİS, 60) (Çöp atmamak/Çöp atmayınız).

Rus. *Ne trogat*, Tat. T. *Totinmaska* (TRİS, 60) (Tutunmamak/Tutunmayınız).

Rus. *Ne prislonyatsya*, Tat. T. *Söyelmeske* (Süz.) (Yaslanmamak/Yaslanmayınız).

Rus. *Po trave ne xodit*, Tat. T. *Ülenner östénnen yörmeske* (TRİS, 62) (Çimenler üstünden yürümek/Çimenlere basmayınız).

10. Saat ifadeleri

Tatar Türkçesinde saatin kaç olduğunu soran ve bildiren ifadelerin Rusça yapının çevirisi yoluyla oluştuğu görülmektedir.

Rus. *Kotorıy ças?*, Tat. T. *Vakit küpmé?* (Süz.) (Vakit çok mu?/Saat kaç?).

Rus. *20 çasov 40 minut*, Tat. T. *Yegermé segat kırk minut* (RTR, 78) (Yirmi saat kırk dakika/Saat yirmi kırk-Saat sekizi yirmi geçiyor).

Rus. *Bez desyati (minut) odinnadtsat*, Tat. T. *Unbér tulırga un minut* (RTR, 78) (On birin dolmasına on dakika/On bire on var).

Rus. *Pyat minut desyatogo*, Tat. T. *Ununçı biş minut* (RTR1, 46) (Onuncu beş dakika/Dokuzu beş geçiyor).

Rus. *Bez semnadtsati tri*, Tat. T. *Uncidé minuttan üç tula* (RTR1, 46) (On yedi dakikadan üç doluyor/Üçe on yedi dakika var).

Yukarıda çeşitli başlıklar altında verdiğimiz kalıp ifadelerin yanı sıra, aşağıdaki kimi durumlarda kullanılan örnekler de günlük hayatta devamlı karşılaşılan ve Rusçadan kavram tercümesiyle Tatar Türkçesine çevrilen ifadelerdir.

Rus. *Ya lyublyu kofe s molokom*, Tat. T. *Min kehwené sôt bélen yaratam* (Süz.) (Ben kahveyi süt ile severim/Ben kahveyi sütlü severim).

Rus. *Poezjayte po etoy doroge pryamo*, Tat. T. *Şuşı yul bélen turıga barıgız* (RTR, 181) (Şu yol ile doğru gidiniz/Şu yoldan doğruca gidiniz).

Rus. *Organizuyutsya li ekskursii po gorodu?*, Tat. T. *Şeher buyınça ekskursiyalar oyıştırılma?* (Süz.) (Şehir boyunca geziler düzenleniyor mu?, Şehir gezileri düzenleniyor mu?).

Rus. *Dayte lekarstva po etomu retseptu*, Tat. T. *Bu retsept buyınça daru birégéz* (RTR, 67) (Bu reçete boyunca bana ilaç veriniz/Bana bu reçetede ki ilaçları veriniz).

Rus. *Vı pervıy raz v Kazanı?*, Tat. T. *Séz Kazan'da bérênçe tapkırmı?* (RTR, 13) (Siz Kazan'da birinci kez mi?/Kazan'a ilk gelişiniz mi?).

Rus. *Oçen bolşoye spasibo*, Tat. T. *Bik zur rexmet* (RTR, 10) (Çok büyük teşekkür/Çok teşekkür ederim).

Rus. *K sojalenıyu*, Tat. T. *Kızganıçka karşı* (RTR1, 35) (Üzüntüye karşı/Maalesef).

Türkçenin tarihi süreç içinde farklı kollara ayrılması beraberinde çeşitli değişimleri de meydana getirmiştir. Bugün iki dilli bir toplum durumunda bulunan Tatar Türklerinin konuştuğu Türkçenin, Rusçanın etkisine maruz kalması kaçınılmaz olmuştur. Rusça, Tatar Türkçesinin söz varlığının yanı sıra söz dizimini ve cümle kuruluşunu etkiler duruma gelmiştir. Böylece Tatar Türkleri, farklı kültürlerin etkisi, siyasi ve idari baskılar neticesinde günlük konuşma dilinde bile Rusça düşünme ve ifade etme durumunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, 3. C., TDK Yay., Ankara 1998
- Aksan, Doğan, **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**, Bilgi Yay., Ankara 2005
- Boeschoten, Hendrik, "Hollanda Türkçesinde Ödünç Sözcükler", **Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri**, 20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa (Yay. Haz. Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Gazimağusa 2001, s. 1-7.

- Buran, Ahmet, "Yabancı Diller Karşısında Türkçe", **Türk Yurdu**, Şubat-Mart 2001, C. 21, S. 162-163, s. 79-82.
- Buran, Ahmet, Dil İlişkileri ve Kavram Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme, XII. Uluslar arası KIBATEK Edebiyat Şöleni (Bakü-AZERBAYCAN, 10-17 Mayıs 2006)'ne sunulan bildiri, s. 1-6.
- <http://www.suzlek.ru/pls/suzlek/phrase.show>
- Karaağaç, Günay, **Dil, Tarih ve İnsan**, Akçağ Yay., Ankara 2002
- Karahan, Leylâ, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yay., Ankara 2004
- Möxemmediyev, M. G., **Kratkiy Russko-Tatarskiy Slovar dlya Rabotnikov Torgovli** (KRTS), Kazan 1995
- Safiyullina, F. S., "Tatar Têlênêñ Sintaksik Tözêlêşêne Başka Têllernêñ Te'sirê", **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara 1999, s. 973-985
- Safiullina, F. S. -K. R. Galiullin, **Russko-Tatarskiy Razgovornik** (RTR), Kazan 1986
- Saitov, Z. Z., **Russko-Tatarskiy Razgovornik** (RTR1), Kazan 1983
- Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, TDK Yay., Ankara 2005
- Veliexmetov, X. X. -R. X. Veliexmetov, **Tatarça-Rusça-İngilizçe Sözlük** (TRİS), Çallı 1992
- Yusupov, Ruzel, **İkêtelêlêk Hem Söylem Kùlturası**, Kazan 2003

ДОМИНАНТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ АЛТАЙЦЕВ В СТРУКТУРЕ АЛТАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Raisa PALKINA*

ÖZET

Altay Edebiyatında Altaylıların Dünya Görüşünün Belirgin Noktaları
Türkler, dünyanın oluşumunu Gök Tengri'ye bağlamışlardır. İnananların ve sıradan insanların fikirleri göğe (Ak Ayas ve Kök Ayas) dönüktür. Bu dünya görüşünün eski şekli Altay yazarlarının (E. Palkin'in "Sinee Nebo" (Mavi Gök) anlatı şiiri, A. Adarov ve Ş. Şatinov'un şiirleri) estetik ve şiir anlayışında oldukça yaygındır. Eski Türk İlahı Yer-Sub –toprak-su- (L. Potapov)a Altay'ın sahip ruhu problemi daha sonra çok anlamlı "Altay" olarak değişmiştir. Ateş (ocak) ve dağ kültürleri ("Aş kılгада" Başaktaki Buğday) romanında ve "Altay Yan" kitabında (V. A. Muytueva ve M. P. Çoçkin'in hazırladıkları) yer almaktadır. Batı ve doğu estetiğinin sentezi Altay şiirinin (A. Adarov'un "Sonalar Çelengi" örneğinde) farklılığını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tengri, Altay, Ee(zi), kült, ateş, dağ.

CLEAR POINTS OF ALTAIS THOUGHT

ABSTRACT

Ancient and modern turkis connected a universe representation to the Sky - Tengry. Thoughts of believing and simple people addressed in Height (Ak ayas and Kek ayas). This world outlook arhetyp – widespread making aesthetics and poetics of the Altay writers (E.Palkin's poem " The dark Blue sky ", A.Adarov and S.Shatinov poems). A problem of the spirit - owner of Altai which is going back to oldturk deity Yer-Suu Earth - water (L.Potapov), after replaced with multiple-valued concept "Altai". About cults of fire (center) and mountains (in the novel " Bread - in an ear " (" As - kylgada ") and in the book " Altai cang " (Composers Mujtueva V.A. and Chochkina M.P.). Synthesis of bases of western and east aesthetics forms an originality of the Altay poetry (on an example of A.Adarov's " Wreaths of sonnets ").

Key Words: Tengri, Altai, Ee(zi), a cult, fire, mountain.

С древнейших времен древние и современные тюрки свое представление о мироздании связывали с небом (Тенгри). Известный исследователь истории, этнографии, религии алтайцев и других тюркских народов Сибири, Л.П.Потапов, писал: «У древних тюрков (да и монголов) божество Тенгри выступало, прежде всего, как верховное, находящееся в небесной зоне

Вселенной, распоряжающееся судьбой, как целых народов, так и их правителей – каганов, ханов [Потапов, 1991: 138]

Берования алтайцев (и шаманистов, и бурханистов, и представителей белой веры «Ак дьан») традиционно связывались с

* (кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник). Отдел филологии Института алтаистики им. С.С. Суразакова, Республика Алтай.

Небом, в воззрениях народов представлявшимся многослойным, высоким, полным света, простора и свободы. Именно там, на одном из слоев, находится, считалось, высшее божество Ульгень, творящее жизнь, определяющее судьбы народа и отдельных людей. Поэтому помыслы верующих и вообще простых людей обращались в Высь, в Небо. Современные неверующие алтайцы все высокое также связывают с синим небом, с белой и синей ясностью (Ак айас и Көк айас).

Это, безусловно, мировоззренческий архетип, живой и поныне в душе алтайца и алтайки и, естественно, является распространенной, «сквозной» составляющей эстетики и поэтики алтайских писателей.

Образцов, подтверждающих эту мысль, можно привести много. К примеру, сюжет поэмы «Синее небо» («Көк тенери») Э. Палкина являет собой сгусток одного мига жизненного процесса вселенной, хотя речь в произведении идет о конкретном событии в конкретном месте – собрании в сельском клубе, где поднимаются проблемы фактически глобального, вселенского параметра, в разрешении которых участвуют, кроме сельчан, многие «персонажи» мироздания: звезды, ветер, земля, гора и др.

Актуальный разговор об итогах года в селе и задачах на будущее вылился в серьезное, глубокое обсуждение главного в жизни, ее сложностей, позитивно или негативно влияющих на людские судьбы. Жизненно важные вопросы человеческого бытия на земле: правда, честность и рвачество, сила духа человека, вопросы высокой нравственности, идеалы двух мировых держав и другие – стали предметом разговора представителей всего

мироздания. Свои ответы на все эти вопросы помимо людей дают светлая звезда, гора, легкий ветерок.

Образы высоты, чистоты выстраиваются микрообразами хрусткого белого снега, хрустального морозца, ясных звезд, ясного вечера, голубого мороза, глаз, как звезды, и др.:

Ак кар...айас энир.
Бајырайган јылдыстар.
Көксимде база ару,јенил -
Көк тенери јаныста!

Белый снег...ясный вечер.
Гроздь звезд.
В груди тоже легко, чисто –
Рядом (с нами) синее небо!

Чагылган кара-көк айас
Сүүнчилерле суркурайт,

Зажегшаяся черно-синяя
ясность
Радостями мерцает (сверкает),

Чанкыр соок астабас	Голубой холод (мороз)
	неиссякаемым
Су-кадыкла тызырайт.	Здоровьем потрескивает.
[Палкин, 1991: 60-61]	

Так живописуется ясный единый мир холодного морозного вечера, на фоне которого обсуждаются вопросы. Свойства вечера и ночи подчеркиваются постоянным присутствием в сюжете эпитетов, определений, подчеркивающих единение Земли и Неба в решении сложнейших и актуальнейших, судьбоносных проблем человеческого бытия и всего мироздания.

Концентрированная емкость содержания поэмы проявляется в обилии сжатых, емких фраз и афоризмов. Ими полна, к примеру, речь мудрого старца:

Ончо буудактар, тутактар -	Все преграды,
	препятствия –
Темирдеги кызыл таттый,	Как красная ржа на
	железе,
Тенеридеги куу тумандый,	Как бледные туманы на
	небе,
Туней ле бир арчылып калар.	Все равно когда-нибудь
	сотрутся.

Ясное мироздание, Небо и все его составляющие выступают мерилом всего высокого, чистого и нравственного:

Тат Өткүре – болоттын жаркыны,	Сквозь ржавчину –
	блеск стали,
Туман Өткүре көк-чанкыр тенери:	Сквозь туман – сине-
	голубое небо:
Түнде болзо – жылдыстар ла ай,	Ночью – звезды и Луна,
Түште болзо – Күн ле Алтай.	Днем – Солнце и Алтай!
[Палкин, 1991: 69]	

Да и весь сборник, где опубликован переработанный вариант этой поэмы, называется «Энебис – јер, адабыс - Күн» («Мать наша – Земля, отец наш – Солнце»). Как видим, название также выражает «базовые» доминанты народного мировоззрения и мировыражения.

Осознание себя частицей вселенной, своей связи с ней другой поэт, Ш.Шатинов, выражает одной из «зарубок» (ин) – двустушием – следующим образом:

Телекейдин учы-тўби де јок. Соок!	Конца-дна вселенной нет. Холодно!
Јер, сен койнымда јылу эрјинедий.	Земля, ты словно в груди моей теплое эрдине.

Самыми распространенными «персонажами» религии, мифологии, традиционного мировоззрения алтайцев являются Кудай (бог), считающийся аналогом Тенгри, поскольку последний в «чистом» виде, как считают этнографы, религиоведы,⁶ у сибирских тюрков не сохранился, и Эрлик. »В космогонических мифах со временем место Тенгри стал занимать Кудай», - пишет исследовательница традиционной религиозно-мифологической картины мира алтайцев В.А. Муйтуева.⁷ По ее же мнению (в целом этой же точки зрения придерживается и Л.Потапов), Кудай и Эрлик являются создателями мира и всего сущего на Земле.⁸ В представлении алтайцев Эрлик не является только вершителем зла. Он, конечно, наказывает содеявших плохое, но также охраняет людей от злых духов.

Наряду с творцами в мировоззрении алтайцев не менее важны божество Ульгень, Юч- Курбустан, который считается главным божеством в бурханизме, покровительница детей и домашнего очага Умай. Другие исследователи главным божеством бурханизма называют Бурхана, имя которого сопровождается эпитетом « белый » (ак(- Ак Бурхан. После Юч-Курбустана в пантеоне бурханизма видное место занимает Бурхан, заменявший, по мнению В.Муйтуевой, Кудая (бога), также эквивалентный, как считает данная исследовательница, слову «ээзи» (« хозяин»).

Л.Потапов происхождение духа хозяина Алтая (Алтай ээзи) возводит к древнетюркскому почитаемому божеству Йер-суб [Потапов, 1991: 280], упоминаемому в древнетюркских памятниках, понимаемому как божество Земли-воды, т.е. главных составляющих Земли, именуемого у алтайцев Йерсу (Земля-вода). Позже эквивалент данного божества, по мнению этого ученого, стал заменяться словом «Алтай», заключающим в себе многозначный смысл, который в настоящее время является одним из архетипов мировоззрения алтайцев. Об этом же пишут алтайские исследовательницы В.А. Муйтуева [Муйтуева, 2004] и В.Я. Кыдыева [Кыдыева, 1997]. В пантеоне бурханизма самым популярным духом становится хозяин Алтая (Алтай ээзи). Образ Алтая, безусловно, один из самых доминантных постулатов структуры алтайской литературы. Примеров этому несть числа.

Алтайские писатели как носители традиционного народного мировоззрения не могут не выражать в своих

произведениях базисные константы и доминанты воззрения народа (в авторском языке, языке персонажей, изобразительной системе).

Если в литературе начала и середины XX века сначала эти парадигмы, религиозно-фольклорные формулы и клише выполняли в художественной ткани произведений главным образом изобразительно-орнаментальную функцию, то облик зрелой алтайской литературы 60-90-х гг. XX столетия складывался из синтеза обретенных разнонациональных, трансформированных принципов и традиций, в котором основой, базисом выступают доминанты народного, национального мировоззрения и мировыражения.

Одним из главных, едва ли не первостепенных культов у алтайцев является культ огня (очага), по единому мнению тюркологов, бытовавший у древних тюрков и сохранившийся до сих пор у многих народов, религии которых еще не оторвались от «пуповины» шаманских, бурханистских, ламаистских воззрений. Вера в живительную и очистительную силу огня внедрялась в сознание древних людей и присутствует в сознании сегодняшних верующих. Общеизвестно свидетельство византийского историка Менаандра об обряде очищения силой огня у древних тюрков [Тэйлор, 1989: 208]. Это обряд, который до сих пор проводят алтайцы при совершении молений, освящении нового дома, при благопожеланиях-алкышах, обрядах, посвященных детям, и т.д. Приведем описание этого обряда в романе С. Манитова «Хлеб – в колосе» («Аш кылгада») как подтверждение нашей мысли о том, что мышление писателя не может не выражать мировоззрения народа. Героиня романа Чынкыс по случаю рождения дочери своей племянницы решает провести, как полагается, обряд принятия и наречения ребенка: »Чынкыс, войдя в дом, прежде всего развела огонь в круглой, как жирный белый медведь, бело-выбеленной печке, стоящей в углу. Когда вскоре огонь, потрескивая, хорошо разгорелся, она взяла из-за широкого зеркала, висящего над постелью, можжевельник. Потом, осторожно наломав полную горсть правой руки сине-зеленой сухой хвои густого, с коротким стеблем можжевельника, освятила огонь в печке... После этого, налив в большую белую чашку молока, брызнула им на огонь, окропила дом, постель новорожденной, а оставшееся молоко дала Эзенай. Пригубив, Эзенай должна вручить чашу старшим... » и т.д. [История алтайской литературы, 2004: 412]. Данный обряд не имеет только сакральный смысл. Он являет собой также чисто бытовую характерность, несет дезинфицирующую функцию при лечении болезненных состояний. Эта «реальность» отразилась и в повсеместном – у всех народов – использовании огня в народной

медицине. К Огню алтайцы, как и их прапредки древние тюрки, относятся с великим почтением. Огонь считают главой семьи, дома (аила), домашнего очага, от него зависит, будет ли счастлива семья, и т.д. Обращаются к Огню чрезвычайно почтительно : Мать-Огонь (От-Эне), Девушка – Мать (Кыс-Эне), Хозяин Огня (От Ээзи).

Всеми доминантными и константными образами духовности алтайцев проникнуты поэтические интерпретации обычаев, обрядов, фольклора народа Б. Бедюровым. Известные в народе сказки, предания, пословицы и поговорки, обрядовые и культовые тексты – все в интерпретации поэта выражает содержание народных воззрений и эстетических постулатов, наполненных идеями, наблюдениями поэта-интеллектуала. Достаточно перечислить названия его, можно сказать, «этнографических» стихотворений – настолько они насыщены «материальностью» и конкретикой жизненной философии алтайского народа: «Песнь о Дьер-Су», «Огонь и вода», «Песнь-ответ Хан-Алтая», «Песнь о ковчеге» и др.

В стихотворении «Песнь о Дьер-Су» выражены основные жизненные составляющие духовности народа: белая и ясная высь, земля-вода, мать-земля, являющаяся щитом человека

Целые циклы стихотворений этого поэта представляют собой его поэтические интерпретации, размышления, разъяснения народных обрядов и обычаев, произведений фольклора: «Притча о разделении животных», «Притча о верблюде, кошке, собаке», заклинания (например, «Заклинание после массирования суставов»), колыбельные, причитания, песни, наставления и т.д.

Вот «Слово огню после удачной охоты»:

Смело взвейся в этот час
Ввысь,огонь, алас, алас!
Жарким пламенем восстань,
Видишь, уваженья дань
Мы тебе приносим вновь.
Пусть дымится мяса кровь,
Брызнем чаем,молоком.
Окурим тебя дымком –
Вереск с горных диких круч
Ароматен и пахуч.
Угощайсяч, От-Эне,
Будешь ты сыта вполне,
Взвейтесь, сорок языков,
Тридцать огненных голов!
Взвейся, наша Дева-Мать,

Дай глазам тебя узнать.
 Ты в шелку из алых струй –
 Оп-куруй, оп-куруй!
 [Бедюров, 1984: 96]

Данное стихотворение – словно полный сценарий проведения алкыша огню, но осмысленный цивилизованным человеком, воспринимающим обряд как философию жизни своего народа.

У анималистских народов одним из распространенных был также культ гор. Известный исследователь этнографии и шаманизма алтайцев А.Анохин, описывая этот культ, пишет, что алтайцы « выделяют духов гор в совершенно самостоятельную категорию» и, что « человек видит в них своих благодетелей, от которых они получают земные блага, и карателей, потому что за непочтение к себе они насылают болезни» [Анохин, 1924: 14-16]. Описывая обряды почитания родовых гор, авторы концептуально выстроенного свода обычаев и воззрений народа «Ак дьан» «Алтайские обычаи» Муйтуева В.А. и Чочкина М.П. приводят следующий текст алкыша – испрашивания благодати:

Алтай Кудайым,
 Айым-Куним,
 Алтайым,
 Алтын Боочым,
 Алкыш-быйанаар беригер.

Алын јолдо будак јок,
 Кийин јолдо тангак јок,
 Јол –јолугыс ырысту болзын,
 Амадаган керегис бүтсин.

Оп-куруй, оп-куруй
 [Алтай јан, 1996: 25]

Мой Алтай Кудай (Бог),
 Мои Луна-Солнце,
 Мой Алтай,
 Золотой Боочы (холм),
 Дайте свой алкыш-
 благодать.

На передней дороге
 препятствий нет,
 На дороге позади
 преград нет,
 Пусть наша дорога-путь
 будет радостной.

Пусть задуманное дело
 наше сбудется.
 Оп-куруй, оп- куруй.

Исполнение любых народных обрядов каждым алтайцем или алтайкой не всегда есть проявление религиозных чувств; в настоящее время это стало этикетом, частью алтайского национального характера в общении с природой, идущей из далеких глубин тюркского бытия.

Алтайский поэт XX века А. Адаров воспринимает свое состояние в этом мире, себя как некое существо, невидимыми нитями связанное со всей вселенной.

Особенно многослойна « методология» осмысления и мировыражения этого поэта в «Венках сонетов», о чем я писала в статье, посвященной этому жанру: «Сонетные циклы А. Адарова – сложное формообразование. Какие только напластования здесь не ощущаются – импульсы традиций итальянских сонетов, газелей и алтайских народных песен, ассоциативной мощи образности алтайского героического эпоса, гибко использованных формульных стереотипов алтайской обрядовой и культовой поэзии!.. Их сюжеты формируются многообразием импульсов, мотивов, реминисценций, ассоциаций, реалистических поэтизмов, выражая мировоззрение лирического героя – поэта-алтайца – с его обращением к творцу, духам-покровителям, фольклорно-обрядовым образам и символам и т.д. [История алтайской литературы. 2004: 451, 453].

Жаркынду јайаачы биске болушкай.	Светлый творец пусть
	нам поможет,
Айды,кўнди, јылдыстарды јайаган	Луну, солнце, звезды
	сотворивший,
јылдыстар ширеелў	На троне из звезд восседающий
улу кайракан	великий создатель
Учы јок,учы јок ло айлангай.	Без конца, без конца
	пусть вращается.

[История алт. лит., 2004: 459]

Поэт обращается и к другим духам-покровителям алтайцев, используя традиционные образы святости и чистоты (выси). Связь с космосом, единство макро- и микромира выражаются образами синего дворца, ожидающего героя в степи, белой и голубой выси, обилием света, идущего сверху как следствие участия космоса в судьбах землян, ибо, по поверью алтайцев, идущему от тенгрианства, сам человек – микрокосмос, душа (тын) человека ниспосылается небом (тенгри).

Алтайские поэты мощно, образно, проникновенно, чисто национальными мировоззренческими образами-доминантами строят свой художественный мир, ставя и разрешая актуальные проблемы окружающей действительности.

Источники

Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири.

- Новосибирск, 1984.
- Алтай јан. Составители Муйтуева В.А., Чочкина М.П. Горно-Алтайск, 1996.
- Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев \ \ Сб. МАЭ при РАН. – Т.4. – М., 1924.
- Бедюров Б. Языческий ковчег. – М., 1984.
- История алтайской литературы. Кн.1. Горно-Алтайск, 2004.
- Кыдыева В.Я. Поземельные отношения в Горном Алтае (конец 19-20вв.) Историко-этнографическое исследование. Автореферат дисс. на соискание уч. степени к.и.н. М., 1997.
- Муйтуева В.А. Религиозно-мифологическая картина мира алтайцев. Горно-Алтайск, 2004.
- Палкин Э. Энебис – јер, адабыс - кўн. – Горно-Алтайск, 1991.
- Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М., 1989.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время; Вещный мир. Новосибирск, 1988.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. Новосибирск, 1989.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск, 1990.

ABDURRAHİM ÖTKÜR VE “İZ” ROMANI ÜZERİNE

Özgür AY*

ÖZET

Bugün yaklaşık 250 milyonu aşan bir nüfusa sahip Türk toplumu arasında köprüler kurmak, ilişkileri canlı tutmak ülke olarak ilk hedefimiz olmalıdır. Köprüler de sadece topluluklar arasında ilişkileri sağlamaya çalışmakla olmaz. Onlara ait edebi verileri de bilmek, okumak ve öğrenmek gerekir. Bugün Uygurlara ait pek çok eser, ülkemizde bilinmemektedir. Bu eserlerin Türkiye Türkçesine ve latin harflerine aktarılması, ülkemizde tanıtılması ve tanınması ortak iletişim dili geliştirme çabalarını da olumlu yönde etkileyecek, tarihten gelen bağımızı daha da kuvvetlendirecektir. Bu noktadan hareketle bu makalede, Yeni Uygur edebiyatının en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen Abdurrahim Ötkür ve onun belgesel nitelikli tarihi romanlarından biri olan “İz”, genel hatlarıyla değerlendirilmeye ve tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahim Ötkür, İz, Uygur Romanı, Roman.

ON ABDURRAHİM ÖTKÜR AND HIS NOVEL “İZ”

ABSTRACT

Our first aim as the whole country must be to build a bridge and keep the relations tight among the Turkish societies, whose population is over 250 million now. The bridge cannot be built by just trying to have good relations. We need to learn and know the literary works belonging to them. Most of the literary works of the Uighurs are not known in Turkey now. Transcribing the works into the Latin alphabet and translating them into Turkey Turkish will not only influence the common language movement positively but will strengthen our historical relations also. Taking this into consideration, Abdurrahim Ötkür, one of the most important names in the Uighur literature and his historical novel “İz” will be introduced and evaluated.

Key Words: “Abdurrahim Ötkür”, “İz”, “Uighur Novel”, “Novel”

Abdurrahim Ötkür, Yeni Uygur edebiyatının son dönemde yetiştirdiği en önemli isimlerden biridir. Edebiyatın her alanında eserler vermiş, ilmi araştırmaları ile edebiyata ve sanata felsefi anlamda da katkılar sağlamış çok yönlü bir şair, yazar, Türkolog ve mümtaz bir şahsiyettir. Bu uğurda 50 yıl boyunca mücadele veren ve eziyetler çeken A. Ötkür’ün gelecek nesillere bıraktığı pek çok eseri vardır. “İz” romanı da, bu eserlerinin en önemlilerindendir.

“İz”, Abdurrahim Ötkür’ün belgesel nitelikli tarihi romanıdır. Şincan Helk Neşriyatı tarafından Ocak 1985’te ilk kez basılmıştır. 1907 Kumul Çiftçiler Ayaklanması ile 1912 Timur Halife İsyanı’nın ilhamıyla ve gelecek kuşaklara bir “iz” bırakma kaygısıyla yazılan eser, Uygurların zulme ve şiddete karşı verdikleri mücadelelerin

* Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (ayozguray@hotmail.com).

destansı bir ifadesidir. Toplam 419 sayfa olan roman, 28 bölüme ayrılmış ve en başa “Mukaddime” başlıklı 7 sayfalık bir giriş; sonuna da “Hatime” başlıklı 11 sayfalık bir son söz konulmuştur. Eser, Arap harfleriyle ve yeni imlayla basılmıştır (ÇENGEL 2000, 29).

“İz” romanı ile ilgili olarak Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ötkür’ün romanları ile ilgili en kapsamlı çalışma Dr. Gülzade Tanrıdağlı’ya aittir. Tanrıdağlı, “Çağdaş Uygur Romanı” adlı basılmamış doktora tezinde Ötkür’den hareket ederek Uygur romanı hakkında değerlendirmeler yapmıştır (TANRIDAĞLI 1996). Bu konuda ayrıca, Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Milli Mücadele Sempozyumu’nda da “Uygur Romancılığında A. Ötkür’ün Yeri” başlıklı bir bildiri sunmuştur. Yazar, bu yazısında İz romanını “belgesel nitelikli tarihi roman” olarak niteler (TANRIDAĞLI 1997, s. 47). Tanrıdağlı, romanın bir özelliği olarak romanın ön sözü üzerinde durur ve “Roman ön sözü Uygur romanındaki hâkim tür olan romanın önemini göstermektedir.” değerlendirmesini yapmaktadır (TANRIDAĞLI 1997, 48).

İz romanı ile ilgili olarak Türkiye’de yapılan çalışmalardan biri de Abdulhekim İltebir’in “*Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması*” adlı yazısıdır (İLTEBİR, 1991). Bu yazıda, İz romanı tarihi bir roman olarak nitelenmiş; Doğu Türkistan’daki Türk halkının Çin yönetimine karşı Timur Halife önderliğinde giriştiği istiklal mücadelesinin romanı olduğu şeklinde kısa bir değerlendirme yapılmıştır (İLTEBİR, 1991, 44).

İz romanı, burada ele aldığımız çalışmalarda olduğu gibi, tarihi bir romandır ve ayrıntılarına indiğimizde bir “*belgesel*” anlatım özelliği taşır. Roman birinci ağızdan “*benli anlatım*” tekniği ile ve hem zaman hem mekân hem de olay bakımından “*gerçek*” olaylara bağlı kalınarak kaleme alınmıştır. Yazar, romana konu ettiği olay ve kişileri o dönem içinde gözlemlediği, araştırdığı olaylarda yer alan gerçek kişilerden faydalanarak oluşturmuştur. Romanın ön sözünün son bölümünde bu araştırmalarında kendisine yardım edenlere teşekkür etmesi, yazarın eserini yazarken arşiv bilgilerinden, o dönemi yaşayanların tanıklığından faydalandığını ortaya koymaktadır. Yine Uygur Türkleri arasında ağızdan ağıza yayılarak bugüne ulaşan “koşukların” eserin vücuda getirilmesinde etkili olduğunu görmekteyiz.

İz romanının girişinde, “*Ayak izi, birilerinin yürüdüğünü gösterir.*” cümlesini görmekteyiz. Kaşgarlı Mahmut’tan alınan bu sözün aslında Abdurrahim Ötkür’ün yazın hayatının -bir takım sapmalar olmasına rağmen- felsefesini ortaya koyması bakımından önemli oluğu söylenebilir.

Yazar, İz romanına “İz” adlı bir şiirle giriş yapar. Şiir bir yönüyle, Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelelerini mısralaştırırken, bir yönüyle de bu romanın içeriğini çerçeveler. Şiir, romanın yazımından 30 yıl önce 1950’li yıllarda yazılmış ve bestelenmiş; oldukça ünlü olan bu şiir ve beste 1966-1976 yıllarındaki “Kültür Devrimi” esnasında yasaklanmıştır. Yazar, bu faaliyetlerinden dolayı uzun yıllar Çin yönetimi tarafından düşünce suçlusu olarak tutuklanmıştır.

Şiirde gördüğümüz “kararlılık” ve “istiklal arzusu” belki de bu romanın yazılmasına yol açmıştır. Diğer bir taraftan, Uygur Türklerinin yaşanan veya yaşanılacak her türlü kötülüğe rağmen direnişini sürdüreceğini ortaya koymaktadır.

*“Kaldı iz, kaldı menzil, kaldı uzakta hepsi,
Çıksa fırtına, savrulsa kumlar, gömülmez izimiz”* (ÖTKÜR 1985, 1)

mısraları hem Ötkür’ün, hem de Uygur Türkünün bu konudaki kararlı tutumunu ortaya koyar.

Şiirin son iki mısrası ise, bu uğurda yapılan en ufak bir faaliyetin bile gelecek nesillere ilham kaynağı olacağını, dolayısıyla ulvi bir mücadelenin bir merhalesi olduğu temini vurgular:

*“Dönmez kervan yolundan gerçi atlar pek zayıf,
Bulacak hiç olmazsa, bu izi bir gün torunumuz,
veya torunumuzun çocuğu.”* (ÖTKÜR 1985, 1)

Bu mısralardaki vurgular, daha sonra Uygur Türkünün milli mücadele aşamasında adeta bayrağı, sembolü olacaktır. Belli bir süre yasaklanmış olması, şiirin etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İz şiirinden sonra, Ötkür, “Sayın Okuyucular” hitabı ile “ön söz” niteliğinde bir bölüme geçer. Burada romanın yazılış sebebini, kime ithaf edildiğini, hangi konuyu, hangi kahramanlarla neden ve niçin anlatacağını kendi ağzından okuyucuya iletir.

Ötkür’ün, “Öyle gazellerin yankılandığı, uçsuz bucaksız çöllerde silinmez izler bırakıp giden kervanların seferlerine ilk çıktıkları zamanlarda, siz belki daha doğmamıştınız. Ya da doğmuş olsanız bile, yaş “çubukları at yapıp” oynuyordunuz belki. Belki, o savaşların birinde rüzgâr gibi uçan atlara binen kahramanlarla birlikte savaş meydanlarında kılıç oynatmışsınızdır ve kim bilir dikenlikler içinde koşarken göğsünüzle yol açarak, tıpkı efsanelerdeki ejderhalar gibi ağzından ateş püsküren topların önüne kendinizi attığınız zaman, vücudunuzun bir yeri yanmış gibi ve kendinizi tatlı bir uykuya dalmış gibi hissettiniz. Şimdi ise vücudunuzdaki bu yara izlerine her

baktığınızda o günler aklınıza gelip g l ms yorsunuzdur. Kim bilir belki, biraz önce hoş espirileriyle sizi güldüren arkada ınızı, şimdi ilgin ağacının dibine gömmek zorunda kaldığınızda g zya larına bo ulmu sunuzdur... Ya da karanlık hücrelerin yuttu u arkada larınızı her d   nd ğ n zde yüreğiniz a lıyordur...” (ÖTKÜR 1985, 2) cümleleri, zaman zaman masalımsı, zaman zaman destanımsı bir lezzet veren bir anlatımla o dönemi görenlerden duyanlara,  ehitlerden gazilere kadar herkesi kucaklayan ve şiir tadı veren bir üslupla sunulur.

 tk r, bu dönemin karanlık ve zulüm dolu yıllarını tasvir ederken, Maksim Gorki’den alıntı yapar. Gorki’nin “Danko” isimli kahramanı karanlık bir ormanda -ki bu baskı ve zulmü imgeler-yüreğini ortaya çıkararak karanlıkları da ıtır: “Evet, evet. Bunların hepsi geçmiş, hepsi tarih, hepsi aydınlık dünya için verilen mücadeleler. Çünkü o zamanlar dünya çok fazla karanlıktı. Bu karanlık dünyadan kurtulup, aydınlığa kavuşmak için birçok yüce dağın ardındaki mesafeleri açmak gerekirdi ve tıpkı Maksim Gorki’nin söylediği gibi, Danko’ya benzer fedak r kılavuzlara ihtiyaç vardı: “... Orman  yle karanlıkla tı ki, dünya yaratıldı ından bu yana kaç karanlık gece geçmişse, sanki onların hepsi buraya toplanmış gibi oldu... Danko ansızın kendi g  s n  eli ile yardı ve yüreğini çıkarıp ba ından yukarıya kaldırdı. Yürek tıpkı güneş gibi, hatta güneşten de aydınlık bir şekilde alev alev yandı.   te,  imdi insanlara olan yüce muhabbet me alesi ile aydınlanan bütün orman sessizliğe büründü. Karanlık, aydınlıktan kaçarak ormanın içerisindeki pis kokulu bataklı a varıp dikildi...” (ÖTKÜR 1985, 2-3)

 tk r, farklı milletlerin ve toplumların Danko’ya benzeyen kahramanlarını da tasvir eder. Böylece kendi romanının ana kahramanına geçer.  tk r, bu girişte, kendi romanının kahramanı Timur Halife’yi de Danko’ya benzetecektir: “Eski  talya’da, köleler arasından çıkan Spartak, Huanhe ırma ı boylarından çıkan bahadır  ah Li Zi en ile “Teypinnem” zamanının “Semavi  ahı” Hong  iu  en, eski Rusyadaki Kazaklardan  ıkan Stefan Razin ile Yemilyan Pugae ev, U turfan  ehrinden çıkan Rehmetullah Bey ile Kumul da larından çıkan Timur Halife de   te bu Danko’ya benzeyen ki ilerdendi.” (ÖTKÜR 1985, 3)

 tk r, bu girişin ilerleyen bölümünde Timur Halife’yi “Fırtına Ku u”na benzetecek, böylece onun destansı, epik yönünü ve Uygur istiklal mücadelesi içindeki yerini tasvir edecektir: “Timur Halife, Çin’de iki bin küsur yüz yıl hüküm süren feodal hanlı a son vererek, vatan toprağına ilk defa cumhuriyet bayrağını diken “ inhey  htilali”nin ilhamıyla Tanrıda ı eteklerinde de ihtilal fırtınaları başlayınca, Uygur halkı içinden çıkan çok cesur “Fırtına Ku u” idi.

Onun havalanması ile Kumul diyarında başlayan fırtına, halkın desteğiyle öyle şiddetlendi ki, üç yüz küsur yıllık Kumul Şahlığı'nın Kaf Dağı'na benzeyen ürpertici sarayı ile Urumçi askeri hükümetinin dev siyah kanatlı kapılarının sarsılıp, devrilmesine ramak kalmıştı. Tarihte geçen birçok ayaklanma gibi, bu ayaklanma da amacına ulaşmamışsa da, hanlık sarayı ve Çin askeri hükümetinin devrilmez olmadığını halka ispat etmiştir. Halka güç ve umut vermiş ve birçok acı tecrübe kazandırmıştır. Bu sebeple de Timur Halife, yetmiş küsur yıldan beri hiç unutulmamış, Kumul halkının dilinde destan olmuştur.” (ÖTKÜR 1985, 3-4)

Klasik roman geleneği ve bizdeki roman geleneğinin ilk örneklerinde alışık olduğumuz tarzın dışında, Ötkür'ün böyle bir tanıtıcı ön söze ihtiyaç hissetmesi, büyük oranda yazarın “gerçekçi” kalabilme arzusundan doğmuştur. Roman boyunca Ötkür, bu tarzı sürdürecektir; zaman zaman olayın akışını kesip, aydınlatıcı ve tanıtıcı bilgileri sunacak; hatta bazen kendisinin bu tanıtıcı bilgilerden hoşlanmadığını ama mecburen bunu yaptığını söyleyecektir.

Bizde Tanzimat romanına baktığımızda Ahmed Mithad'ın da böyle bir tarzı benimsediğini görürüz. Ancak roman tekniği bakımından bakıldığında, bu tarzın kabul gören bir tarz olduğunu söylememiz mümkün değildir.

Ötkür, İz romanının ortaya çıkışı ve esinlendiği olayları yine kendi başından geçen bir hatıra ile okuyucuya duyurur. Ötkür, 1936 yılında Urumçi'ye kendi tabiriyle “okumaya gelir”, burada tanıştığı Kumul Çiftçiler İsyanı önderi ve isyandan sonra kurulan Doğu Türkistan Hükümeti'nin başkan yardımcısı olan Hocaniyaz Hacı'nın misafirhanesinde kalır. Hocaniyaz Hacı'nın sohbetlerine katılan Ötkür, Hocaniyaz Hacı'dan dinlediği Timur Halife İsyanı'ndan, onun başlattığı istiklal mücadelesinden ve Timur Halife'nin kişisel özelliklerinden çok etkilenir.

“Benim çocukluğumda, Marihan Ninemizle Deveci Barat Dede'den dinlediğim birçok hikâyeyle birlikte Timur Halife İsyanı hakkında işittiklerimden hafızamda kalanları ona anlattım. Abbasov bütün dikkatiyle dinledi ve Hançen Kabristanlığı'na gitmeyi teklif etti.

Biz kabristanlığın yanındaki küçük bir mescidin önünde, başına sarık bağlamış yaşlı bir adamla karşılaştık. Görünüşe bakılırsa adam, bu mescidin müezzini idi. Selamlaşıp karşılıklı hal hatır sorduktan sonra, Timur Halife'nin kabrini sorduk. Yaşlı adam: “Sizler akrabaları mısınız?” dedi ve cevabımızı işitip bizi eski bir kabir önüne götürdü ve “İşte onun kabri bu. Bu kabri ben kendi ellerimle yaptım.” dedi yaşlı adam ve devam etti: “Haydi oturun. Buraya kadar geldikten sonra, bir Fatiha da okuyalım!” dedi ve kendisi okumaya

başladı. Duadan sonra biz ceplerimizi karıştırıp ne çıktıysa hepsini yaşlı adamın önüne koyduk. Yaşlı adam bizim için de dua etti.

—Bu kabir çok eskimiş. Yenilesek veya bir kubbe yapsak iyi olur, dedi Abbasov dedeye bakıp.

—Çok iyi dediniz oğlum. Bir kubbe yapsaydık, iyi olurdu. Ama bu iş benim elimden gelmedi. Artık bu iş size kaldı, dedi dede bize bakıp.

—Bu adam çok anlamlı konuştu. Timur Halife için mutlaka bir kubbe yapmamız lazım, dedi Abbasov, kabristanlıktan çıkarken.

Ne yazık ki bu kubbeyi yapmaya Hocaniyaz Hacımın da Abbasov’un da ömrü yetmedi. Yılların fırtınalarında, Timur Halife’nin kabrinin izi de kaybolup gitti. O yaşlı adamın söylediği gibi, Timur Halife için bir kubbe yapmak sonraki evlatların işi idi. Taş, toprak ya da çelik ve betondan değil, beyazı kâğıt, siyahı mürekkeple yapılmış bir kubbe de, herhangi bir fırtına ve tipiye karşılık verip, nesilden nesile kalacak güzel bir kubbe olabilirdi. Merhum Abbasov’un dediği de bu olsa gerek.” (ÖTKÜR 1985, 4-5)

Bu alıntıda da görüleceği gibi, Ötkür, maddi bir mezar yapmak yerine, sonsuzluğa ulaşacak “mürekkepten bir kubbe” yapmaya karar verir. İz romanının esin kaynağı da bu hikâyeden oluşacaktır. Ancak eserin vücuda gelebilmesi için, bu hikayenin üzerinden uzun bir sürenin geçmesi, bununla beraber on yıllık bir hapis hayatının da yaşanması gerekecektir:

“Kendi zayıflığıma bakmadan, böyle bir kubbe yapma niyetiyle birkaç yıl arandım, öğrendim, topladım ve nihayet yazmaya giriştim. Fakat “On yıllık belâ”nın kasırgaları yazdıklarımı götürdü. Kalemim kırıldı.

Kalem kırıldı, elem ezdi gönlümü,
Cin çarpıp, kekeme yaptı dilimi.
Elim tutmaz, ayağım basmaz, felçliyim ben,
Neyimle razı edeyim memleketimi!

Bin kere şükürler olsun, yine bahar geldi. Bahar yağmurları yağıp, suları taşı. Bahar kuşları ötüp, yüreğime ilham ve ümit, elime güç ve kuvvet verdi. Devran bana yeni kalem verdi. Şimdi yazmayıp da ne zaman yazacağım!” (ÖTKÜR 1985, 6)

Ötkür, romanın kahramanı Timur Halife için, “O, tarihimizin gözyaşıdır.” betimlemesini yapar: “Timur Halife, yakın çağ Uygur tarihinin kanlı sayfalarındaki büyük bir kahramandır. O, tarihimizin gözyaşıdır.” (ÖTKÜR 1985, 6) Böylece Timur Halife, özünde Uygur

Türk istiklal mücadelesinin unutulmaz bir kahramanı olarak karşımıza çıkar.

Ötkür, roman anlayışı ve bu romanın yazım tekniği ile ilgili de bilgiler verir. Bu konuda Marks'tan alıntı yapar: *“Tarih, geçmiş günlerin basit bir hatırası değildir. Belki Marks'ın söylediği gibi: “Kendi maksadını arayagelen insanın faaliyetinden ibaret” olduğu için, tarihî temada yazılan bir roman, tam anlamıyla, hem gerçek bir tarih, hem de bedii bir eserdir. Yani tarih bilgisi ile romancılık sanatının canlı bir birikimi olabilmesi, herşeyden önce, tarihî gerçeklerin esas alınmasını gerektirir. Böyle bir eser, müelliften, tarihin derinliklerine inmeyi bilmesini ve tarih içinden ustalıkla sıçrayıp çıkabilmesini bekler.”* (ÖTKÜR 1985, 6-7) Bu görüşün, bütünüyle kendi roman anlayışını da özetlediğini söyler.

Ötkür, bu cümlelerden sonra, 28 ayrı bölümden oluşan asıl olaya geçer. Bu bölümlerin her birine “özel bir isim” verir. Yine bu bölümlerin başına, o bölümdeki olayları özetleyen, bir mısra, atasözü ya da vecize koyar. Yine her bir bölüm kendi içinde ayrıca sayısal bölümlemelere tabi tutulmuştur. Roman sonuna da “Hatime” başlığını taşıyan ve yazarın olayların sonucunda neler olduğunu anlattığı bir bölüm eklenmiştir.

Yazar, birinci bölüme bir yaz tasviri ile girer. Tasvirin kesildiği yerde, aniden Ötkür, hareketli bir bölüme geçer. Burada bir delikanlı, ayının kovaladığı bir kızı kurtaracaktır. Bu olayların kahramanları ve diğer bölümler, aslında ana olaya ve kahramana geçişin bir şeması olarak kullanılmıştır.

Klasik roman anlayışında, olay, zaman ve kahramanların bu şekilde yansıtılması okuyucunun hemen olayın içine çekilmesi ile ilgilidir ve Ötkür'ün “klasik vaka” anlatım tarzının dışında “modern” bir tarzı denemeye çalıştığını göstermektedir.

Bu bölümden itibaren, okuyucuya yansıtılan sosyokültürel hayatın oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Yazar, Uygur Türklerinin kadına bakışından evlilik hayatına, inançlarından törelerine kadar çok farklı ayrıntıları bu olayın gelişim süreci içinde okuyucuya aktarır. Bu bölümler folklorik açıdan oldukça zengindir ve bu bölüme bu ayrıntılarla beraber lirizm de hakimdir.

Ötkür, ikinci bölümde Kazak kızı olan Aykız'ın geçmiş ile ilgilenir. Böylece, okuyucuyu asıl olaya taşırken, bireysel hayattan, toplumsal eyleme geçer. Roman tekniği bakımından “olay ve zamanın” gelişimi bireyden topluma şeklinde gelişir. Ötkür'ün bir yönüyle bu anlayışı, bir yönüyle de değişik Türk topluluklarının var olma süreçlerini imgesel kahramanlarla okuyucuya aktarmaya çalıştığını görmekteyiz.

Bu süreçte, Aykız'ın ve Amankul'un birbirlerine olan tavırları, sonuçta aşka dönüşse de, misafir olarak kalan Aykız'a oranın beyinin göz koyması romandaki olayları zenginleştirir, ilgiyi arttırır. Yazar, bu olaylar esnasında İslam'ın yanlış yorumlanması ile ilgili ayrıntılara da olaylar yoluyla değindiğini görüyoruz. Bu süreçte hem olayları asıl mecrasına taşıması, hem de asıl kahramanı romana taşıması dikkate değerdir. Bölümün de adı olan “Boz atlı” (Timur Halife) bilge kişiliği ile hem onların çaresizliğini ortadan kaldırır, hem de İslami açıdan doğru bir yorum yaparak problemi çözecektir. Böylece romanın asıl kahramanı Timur Halife, belki de asıl kimliğinin dışında bir görüntü ile romana girmiş olur.

Romanın bundan sonraki bölümlerinde figüratif yapının güçlü ismi Timur Halife'dir. Ötkür'ün Timur Halife ile ilgili her türlü ayrıntıya önem verdiğini görürüz: “*Bu boz atlı kişi Timur Halife idi. O devirde, halk onu mesleğine bakarak “Timur Dülger (Marangoz)” diye adlandırıyordu. Sonra isyan sırasında, halk ona “Halife” diye ünvan vermiştir. Timur Halife, tahminen 1871 yılında Kumul nahiyесinin güneyindeki ücra köylerinden olan Boğaz Köyü’nde yoksul bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiş. O, üç kız kardeşten sonra dünyaya gelen tek oğul idi.*” (ÖTKÜR 1985, 32) cümleleri biyografisi ile ilgiliyken, fiziki özellikleri de şu cümlelerle tasvir eder: “*Seferkul, bu orta boylu, geniş omuzlu, sivri sakal bırakmış, zayıfça olan bu adamla kucaklaştı. Rabiahan Nine, “Tam vaktinde geldiniz kardeşim!” deyip onu eve davet etti. Misafir, sohbet edip çay içerken, başındaki keçe kalpağını çıkardı. Onun koyu kaşları altındaki koyu gözleri kandil ışığında ateş gibi parlıyordu. Geniş alnındaki derin kıvrımlardan, güneşte kararıp giden yüzünden, el ve bileklerindeki kabarmış damarlardan onun hayatı boyunca çok eziyet çektiğini anlamak zor değildi.*” (ÖTKÜR 1985, 32)

Ötkür, Timur Halife'nin istiklal mücadelesinde bir sembol haline gelmesini, daha önce kaydettiğimiz gibi kendisi araya girerek uzun uzun anlatır. Eğitim safhasını, özellikle Timur Halife'nin babasının yönlendirmesi ile marangoz oluşunu, babasının borçları nedeni ile köle gibi çalıştırıldığını, buna rağmen Timur'un şahsiyetinde en ufak bir sapma olmadığını, aksine Uygur Türkleri arasında saygınlığının arttığını anlatır.

Ötkür, Timur Halife'nin liderlik özelliklerini bu süreçte vurgular. Sabırlı tavırları, bilge kişiliği, okuryazarlığı, İslam dinine olan hâkimiyeti bu özelliklerinin birkaçıdır. Timur Halife'nin sakin, uzlaştırıcı ve sabırlı tavırları yazar tarafından vurgulanırken çabuk aldandığı veya erken gücendiği olaylardan dolayı yanlış işler yaptığı da vurgulanır. Hatta bu özelliklerinden dolayı sonuçta Çin Hükümeti tarafından kandırıldığı da romanda vurgulanır. Timur Halife'nin

trajik sonu da aslında onun bu iyimser yönünden kaynaklanmaktadır.

Bu süreç, Ötkür'ün vermek istediği “azatlık” mesajının altyapısını oluşturur. Roman, Timur Halife'nin sahneye çıkışı ile bireysel olaylardan toplumsal aksiyonlara taşınır. Süreç, önce örgütlenme, teşkilatlanma daha sonra merkezi otoriteye başkaldırı aşamasına ulaşacaktır.

Ötkür'ün bu olayı yansıtırken devrin siyasi ve sosyal olaylarını da arşiv gerçeklerine dayanarak okuyucuya sunduğu görülür. Bunların en belirginini “Toprak İhtilali”dir. Çin hükümetinin halkı nasıl kandırdığını, daha sonra Uygur Türklerinin önemli liderlerini hangi kandırmacılarla ortadan kaldırdığını anlatır:

“1907 yılının ilkbahar mevsiminin ilk günlerinden birinde, kırk yaşlarında zarif bir kişi, kendi yakınlarından dört beş kişiyi toplayıp: “Hey kardeşler, bıçak etten geçip kemiğe, kemikten de geçip iliğe dayandı! Söyleyiniz, böyle mi yaşayacağız?” dedi. Bu Toprak cemaatinden Molla Raci denen kişi idi.

—Doğru söylüyorsun, dedi Dugamet denen kişi, Ürümçi'den yeni yönetici geliyormuş. Önce ona durumu arz etsek, nasıl olur ki!?

—Ak itmiş, gök itmiş, hepsi aynı it işte. Ürümçi'den gelen yönetici bizim arzımıza kulak verir mi? dedi daha yaşlı birisi.

—Böyle de demeyin, dedi deminki Dugamet denen kişi. Bu yönetici Kumul'a gelişinin üçüncü gününde ilçe konağının hapishanesindeki suçlularla konuşmuşmuş, haksızlık olmuş deyip dört kişiyi çıkarmışmış.

—Kendisi gibi olan Çinlileri çıkarvermiştir!

—Hayır, onların içinde geçen yıl Şahmaksut'un hapsettiği Karasulu Bosuk Usta da varmış.

—Dünya eşit değil. İmanı olmasa bile insaflı vardır. Şansımızı bir denemeyecek miyiz, dedi Toprak Molla Raci.

Böyle deyip, Kumul halkı adına Toprak Molla Raci başkanlığında kırk elli kişi parmaklarını basıp, yeni yöneticiye Çince arz mektubu sundular.

Bir hafta sonra, yeni yönetici Toprak Molla Raci başkanlığında üç kişiyi çağırıp kendi tercümanı vasıtasıyla şöyle dedi:

—Talebiniz yerinde. Sadece bu yerde değil, tüm ülkede vatandaşların durumu kötü. Ben sizin tarafınızda duracağım. Amma lakin Şahmaksut Prens'e benim gücüm yetmez. Yine de ben bu

talebinizi iletayim. Güzel olanı, sizlerin de, prense bir arz mektubu yazmanız. Birlikte çabalayalım.

—Şikayet mektubu sunulmadı mı diyorsunuz! Çok ağlamaktan gözümüzmün yaşı da kuruyup gidecek, dedi. Bizim arz mektuplarımız, saray beylerinin cebinde yırtılıp gidiyor, dedi Torpak Molla Raci gönül kırgınlığıyla.

—Duyduğum kadarıyla Şahmaksut Şah, vatandaşın herhangi bir arzı veya isteği varsa bana söylesin, diye sık sık saray revağına çıkıp halka görünüp duruyormuş ya? dedi yönetici gülümseyerek.

Gerçekten Şahmaksut Şah, evvelki adil padişahları taklit ederek böyle de yapardı. Arzı isteği olanlar, arz mektuplarını yukarı kaldırıp revağın karşısında saygı gösterip dururlardı. Şahmaksut yüksek revağa çıkınca gözüne rastlarsa, hizmetçilerini çağırıp arz mektuplarını alırdı. Gelenek haline gelmiş istekler olursa, beylerinin hemen halletmesi için onlara havale ederdi. Lakin kendisinin menfaatine dokunacak işler olursa, arz mektubu sunanlar cezaya çarptırılırdı. Bu gerçeği herkes bilmemektedir. Bu defa da yöneticinin tavsiyesi ile Toprak Molla Raci başkanlığındaki insanlar, iki arşın uzunluğundaki beyaz bir kumaşa yün kalemle yazılmış bir talepnameyi sırtlara bağlayıp şahın revağının karşısındaki kalenin duvarına astılar. Bu talepnameyi, her gün on yirmi kadar kişi korudu.

Fakat Şahmaksut Şah, casusları vasıtasıyla bu talepnamenin içeriğinden çoktan haberdar olduğu için, uzun süre revağa çıkmadı. Bir gün muhafızları ile birlikte revağa çıktı ve aşağıda bekleyen halka bakarak alaylı bir şekilde gülmeye başladı. Canından bezmiş halk da buna dayanamayıp Şahmaksut Şahla alay etti. Şahmaksut Şah dönüp giderken muhafızlarına, “Ne bakıp duruyorsun, ateş!” diye emir verdi. Tüfekler ateşlendikçe insanlar yıkılmaya başladı. Yaygaralar gürütüler yükseldi. Aynı anda topluluk çoğaldı ve öfkeli sesler yükselmeye başladı. Toprak Molla Raci, yüksek bir yamaç üstüne çıkarak sert bir şekilde sıkılmış yumruklarını havada sallayıp, öfkeyle şöyle dedi:

—Hey halk, bu hareketi gördünüz mü? Ölmüşün üstüne tepmiş denen bu değil mi? Nasıl dayanacağız? Söleyin, şimdi ne yapalım?!

—Ne yapacağımızı Şahmaksut şimdi görsün. Böyle diri yürümektense yumruk atıp ölmek daha iyi. Haydi bize baş ol! dedi halk ellerine dayak tokmak alıp. Asıl önderleri Toprak Cemaatine mensup olduğu için, “Toprak Ayaklanması” diye adlandırılan bu çiftçiler ayaklanması, işte böyle başladı. Halk birdenbire gürültü patırtı ile şahın sarayına yürüdü. Sarayın kalın demir kapıları kapatıldı. Yaygara gürültü bütün etrafı kaplayıp, topluluk gittikçe çoğaldı. Timur da baltasını kaldırıp, safa katıldı. Halk kazan gibi

kaynayıp, derya gibi taşıp, sarayın büyük kapısına taşlar tuğlalar yağdırdı. Şahmaksut, uzun zamandan beri beslediği terbiyesizlerini kılıç ve tüfekte halka karşı savaşmaya gönderdi. Ama nerde, onlar tıpkı büyük bir fili havlayıp korkutmak isteyen korkak köpekler gibi, toz bulutu içine gömülüp kaldılar.

Şahmaksut, “Bağlanmış it, ava yaramaz.” dedikleri bu deyip, asabi bir şekilde sakallarını yolarak sertçe döndü ve hemen Ürümçi’deki generalden yardım için asker istedi: General, Bariköl’deki askerlerine emir verdi. Bu Mançu askerlerine Bariköl’deki asker başı olan Yi Şinфу kumanda ediyordu. Onun kumandasındaki askerler, şehir kalesinin içine girerek Şahmaksut’u korumak istedi. Halk tıpkı öfkelenmiş bir aslan gibi, şehir kapısına kendini attı. Bu sırada, Timur’un önünde yürüyen Kara Tohti adındaki delikanlının başı kapıya kıstı. Göz yumup açıncaya kadar kana bulanmış başsız beden, kapının gerisinde kaldı. Kale üstünden kurşun yağmuru başladı. Avrupa tarzı tüfeklerden atılan kurşuna dayak ve tokmakla dayanmak nasıl mümkün olsun!

Bir an içinde kara yer, kıpkızıl kanla boyandı. Kan... Kan... Pınar gibi şırl şırl akan kan. Halk kan içinde kaldı. Herkes kendi başını korumaya çalıştı. Mançu askerleri kale kapısından çıkıp, tıpkı yaban domuzunun yeri eşelediği gibi, halkın bağırını karıştırmaya başladı. Yine kan, yine kan! Şahmaksut yüksek saray üstünde durup, nazik bir şekilde sakalını sıvazlayıp güldü. Onun kan deryası kıyısında seyre dalıp tıpkı hikayelerdeki ejderhalar gibi, kahkahayla gülmesi, halkın bir acısına bin acı kattı. Halk, tıpkı yaralı bir aslan gibiydi... Bedeninden akan kanları yalayıp yutarak yeni hamle yapacakmış gibi, yeniden toplanıp, savaşa girmek istedi.

Tam bu anda, Mançu Han’ın buyruğuyla Gensu ülkesinden Şincan’a görevlendirilen Yan Zinşin, Kumul’a geldi. Başından çok olaylar geçen, tecrübeli bu yaşlı tilki, durumu gözden geçirip derhal Şahmaksut’un yanına girdi ve şöyle dedi:

—Askerlerimizin kılıcı her ne kadar keskin olsa da, bu kadar halkı kırıp tüketmek mümkün mü? Şayet kırıp tüketmek mümkün olsa bile, sizin uçsuz bucaksız topraklarınızı kim ekecek, sayısız hayvanlarınızı kim bakacak? Kuşu tane kandırır, insanı söz, demişler. Bu işi bana bırakın, ben konuşarak halledeceğim.

Asabilikle gülse de halkın hiddetinden kahrolan Şahmaksut, Yan Zinşin’e dokuz kere eğilerek razı oldu. Yan Zinşin, halka dışının beyazını gösterip, “Sizlere yazık olmuş, talebiniz doğru imiş. Gelin, her ne varsa konuşarak halledelim.” dedi. Böylece sohbet aracılığıyla anlaşma hâsıl oldu. Bu anlaşmanın sonucu olarak, genişliği atmış santimetre, yüksekliği bir buçuk metre gelen bir kara taş üzerinde,

“Bugünden itibaren, Şahmaksut Şah’a bağlı vatandaşlar saraya ayda yalnız üç gün vergi verecek. Şahmaksut Şah, vatandaşlara bundan başka vergi salmayacak.” şeklinde Uygurca ve Çince birer yazı yazdırıldı ve sarayın kapısı önüne yerleştirildi. Bunun üzerine, tıpkı kaynayan bir kazana soğuk su katılmış gibi, cihan sessizliğe büründü.

Yan Zinşin, Şahmaksut’tan çok altın ve gümüş mükâfat alıp, Ürümcü’ye ilerledi. “Bu yalınayaklar günlerini şimdi görsün!” dedi Şahmaksut, isyanın elebaşlarını derhal cezalandırma emrini vererek.

Böylece yine kan üstüne kan dökülüp, küçüçük Kumul sanki kıyamet dehşetinde kaldı.

İşte, isyan liderlerinden Toprak Molla Raci, Toprak Dugamet ve Özgoca Gocamniyazların kale kapısına asılmış kanlı başı! İşte, kana bulanmış dört parça olmuş Emet! O, isyanda kâtiplik yaptığı için, Yi Şinфу onun kanına ekmeğini banıp yemekte... İşte, isyancılara kılıç dövüp veren abi kardeş, Yusuf ve Yunus Ustalar. Onlar da kendi dövdükleri kılıçla kana bulanmışlar! İşte isyancı kadınlardan Rozihan... O da kırk kürek vurulduktan sonra Nom’a sürgün edilip, yol üstünde can vermiş! Daha kimler, kimler... Birçok kişi, Şahmaksut ile Yi Şinфу’nun kılıcından başını kurtarıp, uzak memleketlerde sefil olmaya mecbur kaldı. Böylece, 1907 yılının ilkbahar mevsiminde başlayan “Toprak İsyanı”, aynı yılın yaz ortalarında cellatların kılıçlarıyla kana bulandı.” (ÖTKÜR 1985, 46-41)

Timur Halife, bu olayları gözlemleyen, analizlerini yapabilen bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Romanın asıl kahramanı haline gelmesini de bu yönü sağlayacaktır.

Timur Halife, yapılanların bir kandırmaca olduğunu anlayınca, örgütlenme sürecini başlatacaktır. Direnişin, dağlardan, isyanla başlatılması kararına varması romanı daha aksiyonel bir aşamaya taşıyacaktır: “Yarım yıl içinde, Kumul ve Ürümcü’de olup biten bu vakalar, bu dökülen kıpkızıl kanlar Timur Halife’yi başka bir insan yaptı. O, bir şeyler düşünüyordu... Bir şeyleri arayıp bulmak istiyordu... Yüreğinin bir şeylere çırpınışlarını sezerdi. Böyle hayallerle avunmaktan, Ürümcü şehrinin doğu tarafında yapılan büyük bir tapınak inşaatında ömrünün iki yılının geçip gittiğini hissetmedi bile. Ama bu tapınak inşaatında çalışırken Turfanlı Möydin, Ürümcüli Gamaza Tungan gibi birçok kişi ile tanışıp, onlarla can dostu oldu. Onlarla konuşurken, aralarında ilginç bir benzerliğin varlığını sezerdi. Üç kişi ile birlikte, bir yerlere doğru giden bir kervana katılıp gidiyormuş gibi hissederdi. Bu kervanın nereye varıp, nerede duracağını bilmesede, ondan hiç ayrılmamak gerektiğini anlamış gibi olurdu.” (ÖTKÜR 1985, 43)

Bu mücadele sürecinin bir başka boyutu da bize Orhun Abidelerini hatırlatır. Çin hükümetinin Uygur Türkleri arasına gönderdiği ajanların ve onları parçalamak için düzenlediği entrikalara ait bölümler, tarihi süreç içinde okuyucuya adeta hiçbir şeyin değişmediği hissini uyandırır:

“-Bunun için, deyip devam etti General Yan, sizin iki gün içinde yola çıkmanızı emrediyorum. Bey Vinçav ile Şahmaksut Şah’a benim dediklerimi aynen anlatın ve kendi girişimlerinize onları hareketlendirerek yerlilerden uygun insanları bir araya getirin. O insanları barış elçisi olarak Timur’a gönderin. Ne kadar masraf olursa olsun. Gerekirse Timur’a bizzat kendiniz gidin. Sözler aşırı yumuşak olsun. Kurt, yumuşaklığıyla en sert ağaçları bile yiyor değil mi? Münasip bir zamanda, Hafız Yincan ile Niyaz Yincan’ın askerlerine çeki düzen verip üç atlı tabur göndereceğim. Bu Uygur-Müslüman taburları dağa yaklaşmadan, uzakta varlık gösterip duracak. Eğer Timur güzelliikle yola gelmezse, bir topçu ve iki piyade taburu daha yetişip gelecek. O zaman, kılıcımızı kana ne kadar çok bularsak o kadar iyi.” (ÖTKÜR 1985, 329)

“Uygurları Çinlilere, Çinlileri Uygurlara karşı kışkırtıp birbirine düşürürsen düşündüğün bu amaca ulaşmak mümkün olur. Ben en çok Çinli, Uygur, Kazak, Moğol ve diğer milletlerin birbirleriyle ittifak yapmalarından korkuyorum. Eğitimle gözlerinin açılmasından daha çok korkarım. Bunlar cahillik zincirini kırıp birbirleriyle dost olurlarsa, onları idare etmek çok zor olur. Cahillik devam ettiği ve araları hep açık tutulduğu sürece onları idare etmek çok kolay olur. Onun için her bakımdan kuvvet dengesini korumak lazım. Onlara kesinlikle birleşme fırsatı vermemek lazım. Ancak o zaman, hepsi kendi dertleriyle uğraşmaktan ayaklanmaya fırsat bulamazlar, bu bir. İkincisi, Uygurlarda “kendi yağında kendi etini kavurmak” diye bir deyim olduğunu duydum. Gerçekten de, koyunun eti kendi yağıyla kavrulursa, hem lezzetli hem de tasarruflu oluyor. Uygurlarda yine “sapı özünden” diye bir deyim de varmış. Bunun anlamı baltanın sapı ağaçtan olur, ama sapı ağaçtan olan balta ağacı keser, demek oluyormuş. Gerçekten de, baltanın sapı demir ya da başka metalden olsaydı kolu geri silkeleyerek eli acıttı. Demek ki, eğer Müslüman Uygur halkı ayaklanırsa, mesela, Kumul’daki Timur ile Turfan’daki Möydin gibi, onları kendi insanların eli ile bastırdığın zaman bir taşla iki kuş vurmuş olursun. Yani ölen de öldüren de onların kendisinden olacak. Senin eline kan bulaşmayacak. Eski bilginlerin, “yabancıyı yabancıların eliyle idare etmek” dedikleri sözün özü işte budur. Gördüğünüz gibi, ben de Uygur Müslümanlarını kullanmasını iyi bilmeseydim, benim Şincan’da ayakta kalmam da mümkün olmazdı.” (ÖTKÜR 1985, 330-331)

“—Güzel, -dedi General Yan. Öyleyse, biz kılıcın yerine Müslümanların mukaddes kitabı olan Kur’an’dan faydalanalım bakalım. Benim bildiğime göre, Müslümanlar Kur’an tutarak and  cmeyi herhangi bir hükmün son haddi olarak kabul ediyormuş. Bu, bizim için iyi bir koz. Şimdi ben öyle bir i  yapayım ki, Timur ya bana teslim olsun ya da inatçılığını oracıkta sürdürerek Tanrısının derg hına gitsin.” (ÖTKÜR 1985, 347)

 tk r, tarihi ar ivlerden esinlenerek verdiğı bilgilerle ve roman sayfalarının altına eklediğı dipnotlarla açıklık ve gerçekçilik hissini kuvvetlendirir:

“Koray, Kumul’un kuzeyindeki Tanrıdağı dizisinin tam merkezinde olan dağlık bir köydür. Onun kuzey ve doğı tarafı çok yüksek dağ sıralarından, batı ve güney tarafı tepelerden ibaret idi. O zamanlarda Ergaytu, Kızılyar, Koray, Nerin, T r k, K   te denen altı mahalle bir dorgalık (beylik) yer olup, genel ismi “Koray” diye adlandırılırdı. K   te’nin dışındaki mahallelerin hepsi T m rti adındaki dağdan gelen ırmak boyunca, bir boğaza yerle mi ti. Bu iklimi ılımlı, nemi yağı ı çok, yazın sert sıcaktan, kışın acı soğuktan çok korunaklı bir yer olduğı için, tarımcılık yapmaya ve mal bakmaya uygundu. Fakat ekin ekilecek yerlerle hayvanların hemen hemen hepsi  ahmaksut  ah ile onun beylerinin elinde idi. Çiftçiler esasen yerleri kirayla alıp ekerdi. Umumi nüfusu, tahminen bin altı yüz kişi idi. Ahali atmış kilometre uzaklıktaki Kumul Pazarı’na kütük arabalarda odun ve tekne götürür satar ve ihtiyaçlarından bir kısmını temin ederdi.” (ÖTKÜR 1985, 48)

Yine “farklı hayatları” bu mücadelenin farklı boyutları olarak romana taşır. Böylece, birden fazla olayı “girift” bir tarzda okuyucunun dikkatine sunar. Bu anlamda  ah Maksud ve hayatının evreleri dikkat çekicidir:

“Bu arada, Mehribanu’nun büyük kızı (Büyük Abla Hanım) daha kızken, aniden bir kazayla öldü. Küçük kızı (Küçük Abla Hanım) da, ergenlik ya ına gelip, hatta o zamanın geleneklerine göre söylenirse, vakti çoktan geçip gitti. Çünkü Kumul’da onların seviyesine eşit  ah soyundan bir kimse bulunamadı. Basit vatandaşları da, onlar kendilerine layık görmüyorlardı. Mehribanu Han, işte bu i  için kafa yorarken, kendi zamanında Muhemmet Be ir  ahın veziri ve onun yakın akrabası olan Taciddin Teyci adındaki kişinin Kumul dağlarının birinde hala yaşamakta olan bir oğlunun olduğunu öğrendi. Derhal onu bulmaya  um uklu Tahir Mirap’ı gönderdi. Tahir Mirap, Nernasu adındaki dağda yaşayan bir ninenin evinde aradığı kişiyi buldu. Bu, gerçekten Taciddin Teyci’nin oğlu  ahmaksut idi. D  manlık yıllarında babası isyancılardan kaçıp dağa çıkarken, onu da kendisi ile birlikte g t rm   ve baba oğul ikisi birlikte sıradan vatandaşlar gibi giyinip

hayatta kalmaya çalışmışlardı. O yıllarda Şahmaksut on küsur yaşlarında bir çocuktur. Babası öldükten sonra, bahsedilen ninenin koyunlarına bakıp, hayatını sürdürmüştü. Nine başkalarının tanımaması için, çocuğun başına kükürt bokunu sürerek, onu kele benzetmişti. Çocuk yirmi altı yaşına kadar üstünde deri bir palto, ayağında bir çarık ile bu dağda yaşamıştı. Mehribanu onu saraya getirip, bir süre yetiştirmiş. Daha sonra, büyük bir düğün yapıp, onu kendisine damat yapmış ve sarayın mühürdarlık (damgacılık) makamını ona tahsis etmiş.

Aradan dört yıl geçtikten sonra bir gün, Mehribanu Han: “Ne de olsa ben bir kadınam. Bazen kendimi kanatsız bir kuş gibi hissediyorum. Üstelik ölüm denen şey insana, kaşla göz arası kadar yakın. Benden sonra şahlık tahtına varislik yapacak oğlum yok. Bu yüzden, damadım Şahmaksut Beyi yardımcılığımıza getirmek ve bunun iznini almak için Pekin Hanı’na bir mektup yazsam mı ki?” diye düşünüp, bunu danışmanı Nimetullah Kadıbey’e söyler.

Nimetullah Kadıbey, halkın içinden çıkmış, dürüst, açık sözlü bir adamdır. Çoğunlukla vatandaşların tarafını tutup Mehribanu Han’a güzel tavsiyeler veriyordu. Onun içindir ki Mehribanu Han da, ona değer verip en yakın danışmanı ve bazı işlerde yardımcısı yapmıştı. Nimetullah ise kendi saflığından, “Kim bilir, belki bir gün Mehribanu Han’ın gönlü bana düşer; bu hiç de fena olmaz. O ne de olsa dul bir kadın değil mi. Öyle olursa, birimiz şah, birimiz hanumefendi olup âlemden geçmez miyiz?” diye düşünüyordu. Üstelik Şahmaksut’un vatandaşlara karşı nisbeten sert tutumunu, özellikle de kurnazca oynayıp duran kahverengi gözlerini Nimetullah hiç sevmiyordu. Bu yüzden, Mehribanu’nun bu fikrine sert bir şekilde karşı çıktı.

Fakat Mehribanu Han, fikrinden dönmeyip, yukarıdaki konuda Mancu Han’a mektup yazmasını sarayın Çinli kâtiplerine havale eder. Şahmaksut mektuba damga vuracağı sırada durumu öğrenir ve sorumlu kâtiibi yüklü bir miktarda parayla ve gelecekte makam vadederek satın alır ve bu mektubu kendi menfaatine göre yeniden yazdırıp Pekin’e gönderir. Pekin’den, “İsteğinize binaen, Şahmaksut, han, Mehribanu yardımcı şah olsun.” şeklinde bir cevap gelir. Mehribanu hayret ve öfkeyle feryat figan edip, bu suikastin sırrını çözmesi için Nimetullah’ı görevlendirir. Nimetullah sıkı bir araştırma yapıp Şahmaksut’un oyunu olduğunu öğrenir. Tam bu sırada, Şahmaksut adamları aracılığı ile halk içinde “Mehribanu Hanım’ın Nimetullah Kadıbey’le ilişkisi varmış, geceleri birlikte oluyormuş.” şeklinde bir dedikodu yayar. Kendisi de Mehribanu Han’ın yanına girip, “Bu ne biçim çirkin sözdür! Soruşturup gördüm ki, bu Nimetullah denen şerefsizin övünmek için söylediği ve kendisinin yaydığı sözlermiş.” diye yalan söyler. Mhribanu, namus ve şerefine çok

düşkün olduğu için öfkesinden aklını kaybedecek dereceye gelir. Bu halde damadına, “O şerefsizi ne yaparsanız yapın. Beni bu kötü ünden kurtarın!” der. Tam da böyle bir emri bekleyip duran Şahmaksut, Nimetullah’ı adam akıllı dövdürüp, belkemiğini kırdırır. Nimetullah, dayanın darbesi ile çok geçmeden ölür gider. Şahmaksut bununla da kalmaz ve rakibinin akrabalarından da intikam alır. Birkaç gün sonra, Mançu Han’ın Kumul’daki askeri ve idari bürokratları Zozuntan önderliğinde büyük bir törenle şah sarayına gelerek Şahmaksut’a hanlık tacını giydirebilir. Mehribanu ise, yardımcı şah olarak birkaç yıl yaşadıktan sonra hayata gözlerini yumar.” (ÖTKÜR 1985, 101-104)

Bu ayrıntılarda psikolojik tahliller ve iç monologlar da dikkati çeker. Özellikle Şah Maksut’un gördüğü bir rüyasının anlatıldığı şu bölümler bunu örnekler niteliktedir:

“Bir gün, Şahmaksut, Hanımefendi’nin yanında kaldı. Oldukça güzel nakışlanmış bacada erik odunu hoş kokular saçarak yanıyordu. Bir anlık uykuya dalan Şahmaksut’u yine karabasan bastı: Doğu tarafından heybetli bir sesle uçup gelen büyük bir ejderha, Şinşinşa çuvalının başına konup, ağzından ateş saçıyormuş; bir anda kara fırtına çıkıp sarayın yüksek revağını devirip fırlatıyormuş. Ejderha bir elini uzatıp, Şahmaksut’u boğazından sıkmış bir halde önüne çekip, “Evet, seni ne yapayım?” diyor. Bu arada, elbisesinin yenlerini dirseklerine kadar swamış kara sakallı bir kişi marangozların kullandıkları keskin baltasını kaldırıp ejderhanın önüne gelmiş ve “Bunu bana verin! Kumul halkının gözü önünde başını gövdesinden ayırayım” diyor. Ejderha kahkaha ile gülerek, “İstediyini yap!” deyip, Şahmaksut’u o kişinin önüne fırlatıyormuş. O kişi de saray kapısının önüne toplanmış yoğun halk topluluğu arasında kafasını bir kütüğe bastırıp baltasını yukarı kaldırıyor. . .

Bu anda, Şahmaksut “Vay anam!” deyip iyice korkmuş bir halde uyandı. Hanımefendi de uyanarak derhal büyük gazyağı lambasını yaktı ve onun yüzüne bakınca çok korktu. Yüzündeki ve gözlerindeki terleri silerken “Doktor çağırtayım mı?” dedi. Şahmaksut başını salladı. Bu arada saray mescidinin müezzini sabah ezanını okudu. Şahmaksut namazını evinde kılıp, ağaç sansarı kürkünden yapılmış kalpağını ve su samuru kürkünü çabuk giydi ve demin düşünde fırtına kopan saray revağı tarafına ilerledi. Arkasından da silahlı muhafızları takip etti.

Şahmaksut revağa çıkıp, derhal doğuya baktı. Yükselen günün ışıkları, yoğun bulutları tıpkı muzrak gibi deşip dağ başlarına saplanmış sancaklar gibi görünüyordu. Fakat Şahmaksut’a gün, gün gibi değil; demin düşünde gördüğü ejderhanın ateş saçan ağzı gibi, dağ ve bulutlar ise onun gövdesi gibi göründü. O avcuyla derhal

gözünü kapatıp, arkasına döndü. Sarayın batı ve güney taraflarını yarım çember şeklinde saran sayısız alçak ve basık evlerin bacalarından çıkan mavimsi is halkaları da, onun gözüne tıpkı kendisinden tarafa hırsla gelen bir grup ejderha gibi göründü. Saraya çok yakın mescitlerden çıkıp evlerine dağılan grup grup cemaat, Şahmaksut Şahın revakta durduğunu görüp, her biri oldukları yerde yere kadar eğilip kalmıştı. Şahmaksut onlara baktı. Onun gözüne, her grubun içinde demin düşünde gördüğü o kara sakallı kişi balta tutuyormuş gibi göründü. Şahmaksut, “Ya Allah, bu ne keramet? Bana ne oluyor!” deyip düşünceye daldı.” (ÖTKÜR 1985, 106-108)

Aykız ve Amankul’un romanın başından itibaren hayat maceraları özellikle evlilik sürecine kadar romana konu olur. Bu bölümler, hemen bütün romanlarda olduğu gibi, lirik, aşk yönünü destekler.

“Kızın dağılmış simsiyah saçlarının arasından görünen, tıpkı bulutların içinden yarım görünen dolunay gibi yuvarlak yüzü, mum gibi ağarmış, gözleri çökmüştü. Kuruyup çatlamış zarif dudakları sımsıkı kapalıydı. Delikanlı hemen onun ağızdan, yorgunluktan dermanının kalmadığını anladı. Biraz ötede kulaklarını dikmiş halde duran atını tutup getirdi. Deri hurcundan çaydanlığı çıkarıp, çay kaynatmaya girişti. Çay kaynayınca, ona yardım edip oturttu, ağaç çanakta çay içirmeye başladı. Demli çayla bir parça peynir, kıza iyi geldi. Hemen canlanıp boynuna düşen pembe ipek mendilini de başına bağladı. Bu arada aniden gökten sağanak yağmur boşaliverdi. Delikanlı ile kız bir çam dibine giderek yanyana oturdular. Kız o kadar güzeldi ki delikanlı elinde olmadan ona bir iki defa baktı. Kızın yeşil kadife yeleşinin üzerine dikilmiş ufak gümüş süs eşyaları ve burunları taştan delinmiş çiçekli çizmesi delikanlının gözüne biraz acayip göründü. “Hey, bu kız bizim halktan değil ya? Nereden gelip bu yerlerde yalnız başına şaşkın şaşkın dolaşıyor!?” diye düşünse de soru sormaya cesaret edemedi. Kız ise kendisinin kurtarıcısı olan bu yiğide gizlice baktı. Bir şeyler söylemek istedi, ama dili söze gelmedi.” (ÖTKÜR 1985, 10)

Romanın ön sözünde belirttiği gibi, yazarın tek amacı Timur Halife’yi ya da başlattığı milli mücadele hareketini yansıtmak değildir; Abdurrahim Ötkür, bu olaylarla birlikte bir mücadelenin tarihi boyutunu da vermeye çalışır. Ötkür’ün bu didaktik tavrı, roman tekniğini zayıflatıyor gibi düşünülsün de yazar öğrenme ve öğretme sürecinin yasak olduğu bir dönemde kendi nesline ve geleceğine gerçek bilgileri, bununla beraber milli şuuru uyanık tutma hedefini de vermek istemiştir.

Ötkür, bir yönüyle -kendi tabiri ile- bedii bir eser vücuda getirirken, öbür taraftan bir aydının kendi milletine karşı olan sorumluluğunu da yerine getirme kaygısını güttüğünü söyleyebiliriz.

Romanın şahıslar kadrosu, zaman, mekân gibi unsurları şekillenirken de, aynı kaygıların gözetildiğini görüyoruz. Hem bütün isimler, olayların gelişim seyri, mekân gibi unsurlar, tamamen tarihi gerçeklikle uyuşur. Ötkür’ün zaman zaman tafsillatlara girdiği bölümler bu “gerçekçi” tavrın bir sonucu olarak algılanmalıdır.

İz romanı, başından itibaren “Kumul” ağzı ile kaleme alınmış, çok zengin bir folklorik yapıya sahiptir. Abdurrahim Ötkür, romanda son derece akıcı ve anlaşılır bir dil kullanmış ve anlatımı tasvirleriyle güçlendirmiştir. Yazarın eserinde kullandığı yabancı kelimeler, halk tarafından da kullanılan ortak Türk edebî dilinin kelimeleridir. Deyimler, atasözleri, koşuklar yaşayan dilin unsurları olarak başarılı bir şekilde romana aktarılmıştır. Ötkür, her olayı özetleyen, tasvir eden, arifane bir tarzda dikkate sunan ve Uygur Türkleri arasında yaygın olarak kullanılan deyim, atasözü veya vecizelere yer verir. Böylece yaşayan dilin bütün unsurları ile romana girmesini sağlar ve “dil”in milli kültürün devamındaki yeri ve önemini “uygulamada” göstermiş olur. Dikkat çekici bir başka yön ise, bu dil ve üslup özelliklerinin, atasözü deyim ve vecizelerin Anadolu sahası ile de birçok yönüyle paralellik göstermesidir ki, bu konu müstakil bir yazının konusu olacak kadar zengin ve önemlidir.

Aq it, kök it -hemmisi bir it. “Ak it gök it hepsi bir it.” (ÖTKÜR 1985, 36)

Quşni dan aldaydu, ademni gep. “Kuşu yem aldatır, insanı söz.” (ÖTKÜR 1985, 40)

<i>Aqqına yaqliq içide</i>	“Bembeyaz yağlık içinde
<i>Bir tügün gül saqlidim,</i>	Bir düğüm gül sakladım,
<i>Gülñi élip béşimğa</i>	Gülü alıp başıma
<i>Taci qilip çañçidim.</i>	Taç olarak taktım.” (ÖTKÜR 1985, 310)

Bu tür eserlerde, teknik ayrıntılardan çok didaktik yapıya dikkat etmenin daha doğru olacağı kanısındayız. Çünkü “Türk edebiyatı” Anadolu edebiyatı ile sınırlı değildir. Bu kavram içine Balkanlardan Kafkasya’ya, güneyde Arap Yarımadası’na ve Asya’ya uzanan engin bir coğrafya ve bir o kadar Türk boyu, topluluğu ve devleti girmektedir.

İz romanı, genel hatlarıyla bir var oluş mücadelesinin destansı anlatımıdır. Ötkür, üstüne basarak, bu tür eserlerin varlık mücadelesinin destanlarını konu etmesi gerektiğini vurgular. Bu aşamada “Toplum için sanat”, “Sanat için sanat” tartışmalarını da hatırlamak mümkündür. Ötkür’ün bu anlayışlardan “toplumcu” tarafta olduğu söylenebilir. Bir istiklal mücadelesi içerisinde yaşayan toplumun şairleri ve yazarları her zaman büyük oranda bu tavrı - istisnalar hariç-benimsemişlerdir.

Edebiyatın “topluma tutulmuş bir ayna” olduğu gerçeğinden hareket ederek Ötkür’ün faaliyetlerini bir “bilinçlendirme”, “milli şuuru uyanık tutma” faaliyetleri olarak kabul etmek gerekir. Takdir edilmelidir ki, her yeni tür, önce gelişim evresinden geçer. Tıpkı Anadolu edebiyatında Tanzimatla edebiyatımıza giren türler gibi. Roman türünün bizdeki örnekleri de zaman zaman Ötkür’ün romanlarında gördüğümüz teknik hataları barındırır. Ancak bu tür eserler, bir aşama olmaları ve sonraki aydınlar yol göstermeleri bakımından her zaman önemlidir.

KAYNAKÇA

- AY Özgür (2007). **Abdurrahim Ötkür’ün “İz” Romanı (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- ÇENGEL Hülya Kasapoğlu (2000). **Abdurrahim Ötkür’ün Şiirleri I**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İLTEBİR, Abdulhekim (1991). “Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması”, **Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi**, S:58/1, s.40-48.
- ÖTKÜR, Abdurrahim (1985). **İz**, Ürümçi: Şincan Helk Neşriyeti.
- TANRIDAĞLI, Gülzade (1996). **Çağdaş Uygur Romanı (20. Yüzyıl)**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- (1997). “Uygur Romancılığında A. Ötkür’ün Yeri”, **Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Milli Mücadele Sempozyumu**, 28 Aralık 1996, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, s.46-57.

DEMİRKAPILAR (TEMİR QAPĪT, VASKAPU, DÖMÖRKAPU)

Imre BASKI*

ÖZET

Türkçe *temir kapı* “geçit, boğaz, yar” yer adı Köktürk yazıtlarından itibaren görülür. Sıkça geçen meşhur *temir kapı* gerçekte ne idi ve nerede bulundu? Bu tür coğrafi terim veya yer adları birçok dilde mevcuttur. Macar “demirkapı” kavramının Avrasyalı, özellikle Türk, menşe efsaneleri veya somut “demirkapı” yer adlarının tesiri altında doğmuş olması gerekir. Bu varsayımımızı, makalemizde, çeşitli delillerle kanıtlamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: temir kapı, Yer Adı, Türk Yer Adları, Avrasi Menşe Efsaneleri.

IRON DOORS (TEMİR QAPĪT, VASKAPU, DÖMÖRKAPU)

ABSTRACT

Turkish *tāmir qapīy* “mountain pass, sheer cliff” toponym has been used since the Köktürk inscriptions. What originally was that frequently cited *tāmir qapīy* and where it was situated? Geographical terms and toponyms like these exist in many languages. Hungarian *tāmir qapīy* concept should be of Eurasian, especially Turkic origin legend or real “demirkapı” toponym. In this article we would try to prove this hypothesis by various examples.

Key Words: *tāmir qapīy*, Toponymy, Turk Toponyms, Eurasian Origin Legends.

Sekizinci asrın ilk on yıllarından tarihlendirilen Türk runik harfli yazıtlarda *Temir kapıy* (‘Demirkapı’) toponimi sık sık anılmaktadır.¹ Tonyukuk yazıtından (725/726) Köktürklerin İnci ırmağını² geçerek düşmanlarını *Demirkapının* ötesine kovup imparatorluğun hudutlarını, Köktürk yazıtlarında daima imparatorluğun batı sınırı sayılan, *Demirkapı*-geçidine kadar genişletmiş olduklarını biliyoruz.³ Köktürk anıtlarında o kadar sık

* Dr, *Macar Bilimler Akademisi Altayistik Araştırma Grubu*, (imbaski@axelero.hu , imbaski@t-online.hu). Bu makale, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı** (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir)’nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Thomsen, V.: *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*. MSFOu. 1896, s. 137; Thomsen, Vilhelm: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Türk Dil Kurumu, Ankara 1993 s. 207; Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 24, 28, 32, 36, 46, 114, 116, 138.

² Amuderya.

³ Thomsen: *Inscriptions*. s. 137; Orkun: *Türk Yazıtları*. s. 115-116; Kakuk, Zsuzsa (ed.): *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1985, s. 35-37 [Ebedi taşta oyup. Eski Türk halkları edebiyatından seçmeler]; Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia történe*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 7) Szeged 1993, s. 64-65. [Eski İç Asya tarihi]

geçen meşhur *Temir qapīy* gerçekte ne idi ve nerede bulundu? Kabul edilmiş görüşlere göre bu yer Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde kayalık bir geçit (veya dağ boğazı) idi. Thomsen'e göre 12-20 m geniş, 3 km uzun dar dağ geçidi dünya harikalarının biri, namına lâyıktır, sonradan ise müslüman dünyasında, hatta - ilâve etmeliyiz ki - onun dışında da benzeri yerleri onu örnek alarak adlandırmışlar.⁴

"Geçit, boğaz, yar" v. b. anlamlı *demirkapı* kavramı, daha doğrusu *coğrafya* (toponimi) *terimi* (veya *cins ismi*) ve ona uygun toponimler birçok dilde mevcuttur. Aşağıda sıralanan örneklerden bazıları belki o çağın kale veya şehir kapısı adlandırılmasına kullanılmış veyahut söz konusu Orta Asya toponimi teriminin kelimesi kelimesine bir çevirisi, alıntılması olabilir: Farsça: *dār-ī āhanīn* ~ *derbend-ī āhanīn*; Arapça: *bāb al-āhanīn*; Rusça: *železnye vorota*; Bulgarca: *železni vrata*; Rumence: *porțile de fier*; İtalyanca: *portone di ferro*; Sırp-Hırvatça: *demir-kapija* ~ *gvòzdena kapija*; Macarca: *vaskapu*; Finnce: *rautaportti*; Almanca: *eisernes Tor*; İngilizce: *iron gate* ~ *irongate* v. s.

En meşhur "Demirkapı" hiç şüphesiz Köktürk yazıtlarının demin adı geçen Maverünnehir'deki⁵ Baysun-tau dağında bugünkü *Derbent*⁶ adlı köyün yakınında, eski Semerkant-Tirmiz (Termez)⁷ yolu boyunca bulunmaktadır.⁸ En erken anılması boğazdan 630'da geçen ve yöreyi şu sözlerle anlatan meşhur Çinli seyyah Hiuan-tsang'a aittir: "Güneydoğuda, dağlarda, yaklaşık iki yüz *li*⁹ katetti ve Demir Kapı'ya girdi. Sağda ve solda olağanüstü yükseklikte, birbirine paralel iki dağ arasında bulunan boğazlara bu ad verilmiş. Dağlar çok dar ve üstelik dik uçurumlarla çevrili bir keçi yolu ile birbirinden ayrılmış. Bu dağların her iki yamacı da, *demir renkli* birer taş duvar görünümünde. Geçit yerine, demirle sağlamlaştırdıkları iki kanatlı bir kapı yerleştirmişler. Kapı kanatlarına da bir sürü demir çingirak asılmış, aşılması güç ve çok iyi korunmuş olduğu için bu geçide bugünkü ismini takmışlar."¹⁰

Sonradan bu geçit Maverünnehr'i Belh civarındaki yerlere bağladı. Adı müslüman kaynaklarda da bol bol geçer. Orta çağın

⁴ Thomsen: *Inscriptions*. s. 137; Väsáry: *A régi Belső-Ázsia*. s. 73.

⁵ Arapça *Mā warā' al-Nahr*, Amuderya ve Sirderya arasındaki bölge.

⁶ Darband yerleşim yeri, Afganistan Badahşan eyaletindeki Faizabad yakınında.

⁷ *Tirmidh* / *Tirmizi* / *Termiz* / , şehri Amuderya'nın Kuzey, yani sağ kıyısında, bugün Termez şehri, Özbekistan'ın Güneyinde (*The Encyclopaedia of Islam*. WebCD Edition, Brill Academic Publishers 2003, X. p.542b; Togan, Zeki Velidi: *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 38, 63, 64, 188 v.s.; www.sevde.de/Kuran-Tevsiri/Kehf/Kehf92-98.htm)

⁸ *Encyclopaedia of Islam*. II, s. 204/a, II, s. 115/b.

⁹ Çin uzunluk ölçüsü: 1 li = aşağı yukarı. 540 m.

¹⁰ Hiuan-tsang'ın seyahatnamesinden Thomsen'in aktarması (*Orhon Yazıtları*. s. 207. 6. dipnot).

Arap ve Fars yazarları bu yöreden çok kere *Dār-ī āhanīn*, demek "Demirkapı" ya da *Koluga*¹¹ adıyla bahsetmektedirler. Boğazdan geçen ilk Avrupalı Kastilyalı III'ncü Henri'nin 1404 yılında Timur sarayına elçi olarak gönderdiği Clavijo olmuştur. Söz konusu geçidi kendisi de aşağı yukarı Hiuan-tsang gibi tanımlayıp şunları ekledi: "Söylendiğine göre, eskiden bu geçidi *demirle kaplanmış bir kapı* kesmekte imiş".¹²

Babürnamede boğaz Moğolca *qa'alğa* (Arapça harf çevrimi: *kahalqah*'dır) 'kapı' adında anılmaktadır. Geçidin sonraki *Buzghāla Khāna*¹³ adı yazılı kaynaklarda ilk kez 18'inci asırda ortaya çıkar. Bir yol boğazdan bugün de geçer fakat artık hiç bir ehemmiyeti yoktur.¹⁴

Çinli Hiuan-tsang ile İspanyol Clavijo'nun tarifi temelinde *Demirkapı* toponiminin oluşması kolaylıkla izah edilebilir. Böylece toponimin *kapı* unsuru anlaşılır ama bu olaylarda pek muhtemel olan halk etimoloji etkisini de dikkate almamız lâzım. Boğazın kaya duvarlarının belki de demir cevheri bol olduklarından *demir renkli* olmaları da kuşkumuzu uyandırınca aklımıza *Ergenekon efsanesi* gelir ki, onun bu hususta oynayabilmiş rolünün açıklamasına daha sonra döneceğim. Boğazın adlandırılmasının başka bir motifi çağın tanınmış kale ile şehir kapılarıyla olan çağrışımı de olabilir.

Diğer meşhur "Demirkapı" Kuzey Kafkasyalı Derbend yakınlarında idi. Derbend şehri Hazar denizinin batı kıyısında bulunan Dağıstan'da, Kafkas dağlarının sarkıntıları ile deniz sahili arasındaki dar (3-3,5 km genişliğinde olan) geçidin girişinde yer almaktadır. Geçidin adı muhtelif dillerde birçok varyantta onun yakınındaki kente bağlandı. Şehrin bugünkü adı Farsça *darband* (*dar* 'kapı' + *band* 'metal sırtı; engel, bent, mâni', sözü sözüne 'sııklı / engelli(?) kapı' manalı) ifadesinde kaynaklanmaktadır. *Darband* adı kent adı olarak ilk kez 7. asırda ortaya çıkmıştı. Şehrin Arapça adı da bir somut veya mecazî kapı ile olan bağlantıyı kastetmektedir: *Bāb wa'l-Abwāb* 'Kapı ve Kapılar', *Bāb al-Abwāb* 'Kapıların Kapısı', veya sadece *al-Bāb* 'Kapı'. Gerçekte bu "kapılar" yerli bir ağızda Doğu Kafkas vadilerinin girişi anlamına gelmiş idiler.¹⁵

Eski Ermeni kaynaklarının 'Hunlar kapısı' manasındaki toponimi ve onun yanısıra 6. asırda Pseudo Zacharias Rhetor'un belli

¹¹ Herhalde geçidin (boğazın) Moğol *qa'alğa* 'kapı' adının bozuk şeklidir.

¹² Hiuan-tsang'ın seyahatnamesinden Thomsen'in aktarması (*Orhon Yazıtları*, s. 207. 6. dipnot).

¹³ Thomsen (*Orhon Yazıtları*, s. 207. 6. dipnot) toponimi „Bouzgola-Khana" şeklinde yazıp onun amlamı olarak 'Keçi Kulübesi' tâbiri veriyor. Belki Timür çağındaki bir gümrükhanenin anısını saklıyormuş mu? Mümkündür çünkü „Khana" bugünkü Özbekçede *xāna* 'komnata, pomeščenie' (oda, mekân) sözcüğüyle aynıdır (Borovkov, A. K. (ed.): *Uzbeksko-russkij slovar*. Moskva 1959)

¹⁴ *The Encyclopaedia of Islam*, II, 115/b.; Thomsen: *Orhon Yazıtları*, s. 207. 6. dipnot.

¹⁵ *The Encyclopaedia of Islam*, I, 835b.

"Fars'a giden yolları muhafaza eden kapılar"dan bahsetmiş olduğu dikkatimizi çekmektedir. Kapının varolduğu yerde duvarın, en azından herhangi bir parmaklığın da varolması gerek. Hem vardı da! Kuzeyden gelen fâtilhler karşı 508 civarında Beş Barmak'ta¹⁶ kirpiçle ve taşla sağlamlaştırılmış uzunca bir duvarı inşa etmeğe başladılar. Kuzey tarafında bu 3650 m, güneyde ise 3500 m uzunluğunda idi. Bu iki (paralel) şehir duvarı kanadı birbirinden 350-450 m mesafesinde olup doğuda Hazar denizinin kıyısına kadar uzandı. Güneybatıda şehir duvarı batı istikametinde gerçekte geçilmez ormanlarla kapalı dağlar arasına 40 km giren dağ duvarı denilen duvarla bitişti. 4 m kalın ve 18-20 m yüksek sağlamlaştırılmış şehir duvarları evvelce mevcut olan müstakil kaleleri birleştirdi.¹⁷

Bu saygı uyandırıcı, köhne havalı yapının onu dünyanın yedi harikası arasına dahil eden Arap vakanüvisleri meftun ettiği şaşılacak bir şey değildir. Derbend geçidinin kuzeyden tehdit eden *Ye'cuc ve Me'cuc* boyları yüzünden olan kapatılması orta çağda Büyük İskendere (m. ö. 356-323) atfedilmişti.¹⁸ Müslüman mitolojisine göre *Ye'cuc ve Me'cuc* halkı uzak Doğuda oturup dünyaya belâ getirir. Kur'an'a göre Büyük İskender'le özdeşilen Zülkarneyn *Ye'cuc* ile *Me'cuc*'un oturdukları yere kadar erip orada iki dağ arasında bu halkları durdurmak amacıyla demir bendi yaptırmıştır. Başka hikâyeye göre Zülkarneyn dünyanın hududuna kadar ulaştığında demir bendi değil fakat bir set kurmuştur.¹⁹ Müslüman coğrafyacıların gözünde Kafkas sıradağları yeryüzünün yer ayrımı çizgisi²⁰ idi. Bunun güneyinde medenî dünya, kuzeyinde ise "karanlık memleketi" bulunmuş. Onlar Kafkas'ı *Saddayn*²¹ ile, yani Büyük İskender'in *Ye'cuc* ile *Me'cuc*'a karşı aralarına engel yaptırmış olduğu iki dağ ile özdeşmişler.²²

Derbend'in eski adları arasında 'demirkapı' manalı bulunmamaktadır. Oğuzların destanında ise, aşağıda göreceğimiz gibi, Derbend geçidinin "Demirkapı"sı hemen hemen daimi epope sıfatına dönüşmüştür. Türk halklarının kendileriyle beraber eski Türk adlandırma üslubu da getirip Orta Asya'daki *Demirkapı geçidi* analojisinin etkisi altında Derbend geçidine de ona göre advermeleri acaba mümkün mü? Büyük bir ihtimalle evet, zira Avarlar ile Hunlar

¹⁶ Beş-barmaq 'beş parmak', yeradıdır.

¹⁷ Yarshater, Ehsan (ed.): *Encyclopaedia Iranica*. I-XII (1982-2004) (<http://iranica.com>)

¹⁸ Yarshater: *Encyclopaedia Iranica*. (<http://iranica.com>)

¹⁹ Tokarev, Sz. A.: *Mitológiai enciklopédia*. II. cilt, Gondolat, Budapest 1988, s. 554, 548.

²⁰ Angolul: girdle of the Earth.

²¹ Arapça *sadd* "set, engel" demektir, *saddayn* ise "ikili engel, ikili kapı" demektir.

²² *The Encyclopaedia of Islam*. IV, s. 341b.

ardından Batı Türkleri ile Hazarlar da 6. asırdan başlayarak Kafkas bölgesinde baş göstermişlerdir.²³ Türk huzuru burada o zamandan itibaren sayılabilir. Al-Bāb yani Derbend fiilen 11. asırda Selçük İmparatorluğuna tâbi olduğu zaman Türk hakimiyeti altına alındı.²⁴ Bununla birlikte Kafkas'ın güneyinde, güney-doğusunda Oğuz Türklüğü de yerleşmiş oldu. Gerek kuzeyden gerek güneyden gelip Kafkas bölgesinde yaşayan Türklerin yeni meskende de coğrafi objelere artık eski yurtlarında kalıplaşmış sisteme ve güdülere uyarak advermesi gayet tabii bir olaydır.

Oğuzların önemli destanı olan *Dede Korkut kitabında* *Demir Kapı* toponimi (D4)²⁵ birkaç kez ortaya çıkmakta, her zaman kesinlikle Derbend'le, doğrusu Derbend geçidiyle bağlı olarak geçmektedir. Örneklerimiz: 1. "*Demir Kapı* Derbendindeki *demir kapıyı* tepip alan Kıyan Selçük...";²⁶ 2. "*Demir Kapı* Derbendinde bey olan Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar..."²⁷ v.s.

Yukarıda görebildiğimiz kadar Derbend Arapça adının merkezi ögesi olan 'kapı' manalı *bāb* sözcüğü bu olayda belki somut bir 'kapı' veya 'kale kapısı', veyahut 'şehir kapısı' anlamı yerine 'vadi girişi' anlamını taşımakta idi. Türkçe "demir kapı" kavramının buradaki uygulanmasını şehir ile bölge Arapça adının bilinmesi de teşvik edici olabilmiş. Bu bakımdan Oğuz destanında şehrin sıfatı olarak Türkçe *kapu* (*qapu*) 'kapı' veya *kapulı* (*qapulı*) 'kapılı' sözcüğünün geçmesi ihmal edilmeyecek bir ayrıntıdır. Destanda örneğin: *Qapulı Qara Dervend* 'Kapılı Kara Dervend', *Qapular Dervendi* 'Kapıların Dervendi' ifadeleri var.²⁸ *Dede Korkut kitabında* aynen *Kapulu Derbend* toponimi geçmektedir.²⁹

Yukarıdaki paragraflarda gösterdiğimiz iki meşhur "Demirkapı" sık sık karıştırılmıştır, fakat bu husus işbu tebliğ bakımından ilgisizdir.

Türklerle aralıksız bağlanabilecek ve belli dereceye kadar tanınmış üçüncü *Demirkapı* geçidi (V11) Güney Karpat dağlarında bulunmaktadır. Bu boğazdan Tuna nehri geçer. Irmağın kayalı dağ boğazında, çağlayanlı, dar yatağında aktığı yere Osmanlı Türkler haklı olarak *Demirkapı* (D23) adını vermişlerdir.

²³ *The Encyclopaedia of Islam*. I, s. 835b, IV, s. 341b.

²⁴ Togan: *Umumi Türk Tarihi*. s. 190, 411; *The Encyclopaedia of Islam*. I, s. 835b; Golden, s. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 222.

²⁵ *Veri belleği*'nin ilgili harf ve sıra numarası altındaki isme bir göndermedir.

²⁶ Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul 1969, s. 47.

²⁷ Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul 1969, s. 161.

²⁸ Žirmunskij – Kononov: *Kniga Korkuta*. s. 264.

²⁹ Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul 1969, s. 30.

Buraya kadar söylendiklerinin ışığında 'demir kapı' anlamlı toponimlerin eski zamanlarda hatta bugünlerde bile Türk halklarının oturduğu birçok bölgesinde ortaya çıkmasına hayret edilemez. Bunun örneklerini tebliğimin sonundaki *Veri belleği'nin (D)* kısmında veriyorum. Sergilenen *Temir qapıy ~ Demir Kapı ~ Demirkapu* v. s. toponimleriyle belirlenen nesneler oldukça çeşitlidir: örnek olarak *dağ ile nehir boğazı* (umumiyetle aynı yerde), *kapı* → *kale kapısı* → *şehir kapısı* → *şehir semti* → *yerleşim yeri (köy, kent)*, *bent (tabya, duvar)*, *dağ, çayır*. Hemen hemen her olayda adverme nedeni açık ve belirtilen nesnenin değişmesi de kolaylıkla anlaşılır.

Osmanlı Türklerin alt Tuna meşhur boğazına ilkel adverme üsluplarına dayanarak *Demirkapı (D23)* adını vermeleri, Macarların aynı yere eskilerden beri bilinen ve ülkenin türlü türlü bölgelerinde mevcut olan - fakat belki çağdaş Osmanlı Türk etkisine yenileştirilen - *Vaskapu (V11)* [oku: vaşkapu =Demirkapı] toponimi uygulamaları kendiliğinden anlaşılır.³⁰ Ama Macaristan'ının her tarafında, söz konusu yerden bazen yüzlerce kilometre mesafede üstelik te düzlük bölgelerde *Vaskapu* toponimlerinin bulunması daha zor izah edilebilir. Buraya kadar bilinen Macarca toponimlerin büyük bir kısmı Osmanlı Türklerle ne coğrafya ne de kronoloji bakımından bağlanabilir, çünkü kimi *Vaskapu* adları o zamanki Osmanlı Türk hakimiyeti altında olan bölgelerin haricinde idiler, kimiler ise Macaristan'daki Osmanlı egemenliği zamanından bazen yüzden fazla sene evvel artık mevcuttu (bir olay 1389'dan gösterilebilir).

Verilerimiz arasında birkaç daha geç meydana gelen ve hakikaten kapı hatta gerçekten demirden yapılmış (şehir veya kale kapısı) belirleyen yeradı da var, ama onlar bu sebepten dolayı konumuz ile bağlı değildir.

Bugüne kadar bildiğimiz Macar *Vaskapu* toponimleri iki gruba tasnif edebiliriz. Birinci gruba dahil olanlar gerçekten herhangi bir *geçit* (gedik, derbent) veya onun girişi, "kapısı" demektir. Erken orta çağ Macaristan'ının tabii ve suni sınır kapıları (Macarca: *gyepűkapu*'ları) haklı olarak buraya dahil edilebilir. Belirtilen objelerin birincil veya primer *denotatum*³¹ grubu budur. Bu grubun fazla "Vaskapu"sunun denotatumu artık asıl kriterlere (ölçütlere) uymaz gibidir. Bunların biri Macar Büyük Ovasının bir bölgesi olan Kiskunság'ın (Küçük Kumanistan'ın) dağdan ırmaktan epey uzak olan tam ortasındadır. Burada advermenin nedeni kumlu, zorlukla gidilir yol kısmı idi (V4, V6). Yolun iki yanında bir yerde birer tepecik veya yüksekçe kıyı varsa o yere *Vaskapu* (V: 3, 5, 6, 9, 10) adı verirlerdi. Tiszaszöllös dış bölgesinde, Tisza nehrinin bir

³⁰ Lajos Kiss'e karşı ben burada "çeviri" sözünü kullanmaktan sakınıyorum.

³¹ Söz konusu özel adın belirttiği şahıs veya nesne. Latince asıllı dilbilgisi teriminin İngilizce anlamı şudur: "An actual object referred to by a linguistic expression."

yarımadasında "demirkapı"yı yolun iki yanındaki birer kocaman kavak teşkil eder (V8). Aynen bir çayın yüksek kıyılar arasından aktığı yer "demirkapı" olabilir (V7).

İkincil (sekunder) gruptaki coğrafi objeler birincil grubun objeleriyle herhangi bir ilişkide bulunup ya onların bir parçasıdır ya onların yakınlarında olup onlarla temas eder. Bu nedenle Macaristan'daki *Vaskapu* toponimlerinin denotatumu da çok çeşitli oldu. Aralarında asıl (birincil) adı görünen *dağ geçidinin*, *ırmak* ve *yol daralması*nın 21 olayını bulabiliriz.

Sonradan aynı toponim ikincil denotatumlara da geçirildi. Böylece gelişme *primer denotatum* → *sekunder denotatum* yönüne ilerleyip toponimin kullanma sahası oldukça genişledi. Aşağıda Macarca'da *Vaskapu* toponimiyle adlandırılmış (sekunder sayılan) coğrafya objelerini (denotatuları) sıralıyorum: *dağ*, *tepe*, *kaya*; *engel*, *set*, *tabya*; *sınır kapısı*; *arazi*, *bölge*, *çayır*, *kır*, *orman*; *çay*, *dere*, *mecra*, *yol*.

Macarca'da *Vaskapu* toponimlerinin genişçe kullanımı bazı araştırmacılarında *vaskapu*'nun *coğrafya (toponimi) terimi* (veya *cins ismi*) sayılabileceği düşüncesini uyandırdı. Buna göre Macarca *vaskapu*: 1. 'iki geniş çayır arasında daralıp giden su yatağı';³² 2. 'derin yol, vadi girişi' demektir.³³ Bu kavramın bütün ağızlarda *coğrafya terimine* dönüşmemiş olduğunu varsayıyorum. Herhalde düzlük bölgeler ile (akar)suyu az olan ovalarda onu bilmezler.

Eğer Türk *Temir qapıy* ~ *Demirkapı* tipi adları Macaristan'da mevcut *Vaskapu* toponimleriyle karşılaştırsak, denotatum sahasının temel ayniyeti gözümüze çarpar. Sorulacak soru saf görünebilir. İki dilde söz konusu toponimlerin aynı dünya anlayışı esasında, dil bakımından da benzeri şekilde oluşup aynı fonksiyonda kullanılmaları nerede kaynaklanıyor? Gelecek paragraflarda işte bu soruya cevap vermeğe çalışacağım.

Bilindiği gibi erken ortaçağda Macaristan özel bir koruma sistemi olan *gyepű* [oku: gyepű] ile çevrilmiş idi. Macarca *gyepű* sözcüğünün 'çit' demek olduğu hudut hattı bazı kısımlarının çitlerle muhafaza edilmiş olduğunu gösteriyor. Çağdaş ülke sınırı esasen birbiri üstüne devirmiş ağaçlardan, arıklardan, toprak ile taştan yapma engellerden ve kabartmış çaylardan ibaretmişti.³⁴ Pannonya

³² Biró, Ferenc: Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. In: *Magyar Nyelvújárasok*. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve XXXIV) Debrecen 1997, s. 9. [Körös nehirleri bölgesinde yeradı oluşturan hidrografi cins isimleri]; http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxiv/07biro_f.doc.

³³ Kiss, L.: *Földrajzi nevek*. II, s. 741.

³⁴ Mező, András: A nyíri-rétközi gyepű. In: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 2. kötet. Nyíregyháza, 1968, s. 242; Kósa László (ed.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest 1998, s. 58.

Avarları 700 civarında aynı sistemi kullanmışlar. Buna benzeyen hudut koruma sisteminin kullanılmasını Kazarlarda da takip edebiliriz.

Unutmamak gerekir ki Macar toplumsal, askerî ve ekonomik düzenin şekillenmesinde rol oynayan Türk tipi göçebe kültürünün organik bir rolü var idi. Türk alıntı sözcüklerimizin büyük bir kısmını - yüzlerce kelimeyi - bu devirde bozkırlardaki Türkler, Onogurlar, Volga Bulgarları ve son olarak Levedya'da 750'den 850'ye kadar beraber yaşadığımız Kazarlardan almıştık. Bol sayılı çeşitli konulu Türk alıntı sözcüklerimizin tanıklığına göre Macar kültür ve dil tarihinde yüzyıllarca süren Türk tesirinin bütün eski kültürde izleri kalmıştır. Eski Macar savaş taktiği, askerî teşkilâtı da tamamıyla Türk usulü üzere idi. Macar folklor ve halk müziği günümüzde de eski Türk unsurlarını saklamaktadır.³⁵

Yukarıdakilere göre Macarların sözü geçen özel hudut koruma sisteminin bilgisini eski yurtlarından kendileriyle beraber getirmeleri pek muhtemeldir. Kapılar (Macarca *gyepűkapuk*) suni hudut koruma sistemi olan *gyepű*'lerin zarurî kısımları idi. Bunlar umumiyetle sınır ile yolun kesiştiği yerde bulunurlardı. Yolların sadece normal amaçla değil fakat ordu yolu olarak ta kullanıldığı için onların ülke içine doğru giden kısımlarında da sağlamlaştırılmış kapılar vardı. Böylece *Kapu* 'kapı', *Vaskapu* 'demirkapı' toponimleri ortaçağ yollarının birer noktasını gösteriyorlar.³⁶

İşbu incelememin konusu bakımından Szabolcs-Szatmár ili Magy kasabası bölgesinde mevcut *Kapus-hegy* [oku kapuş hegy = kapılı dağ] toponiminin tanıklığı mühimdir.³⁷ 1436 tarihli bir vesikada bu tepenin adı *Kapus-hegy*'dir. Aynı yerde 1870'te yapılmış bir haritada *Vaskapu tájéka* [= Vaskapu yöresi] görünüp bugün ise kasabanın dış bölgesinde *Vaskapu* çayırı bulunmaktadır. Bütün bu toponimler eski *gyepű*-sistemi bir geçit noktasının demek kapısının hatırasını saklıyorlarmış.³⁸ Büyük ihtimale karşı *Kapos*, *Kapus*, *Kapi* unsurları içeren birleşik toponimler de eski sınır kapılarıyla (Mac. *gyepűkapu*) bağlıdır. Batı Macaristan Győr-Sopron ilinde bulunan *Kapuvár* [=Kapı-kale(s)] yerleşim yeri eski vesikalarda sadece *Kapu* 'kapı' olarak çıkmaktadır. Burada Derbend kentinin Arapça

³⁵ Rásonyi, L.: *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler*. Ankara 1983; Kósa, László (ed.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest 1998, s. 18, 23, 24, 27 [Macar uygarlığı tarihi]; Lőrincz L. László: „...jurták között járok” *A belső-ázsiai hősének*. Magvető Kiadó, Budapest 1981, s. 183. [“...çadırlar arasında geziyorum.” İç asya destanları]

³⁶ Mező: *A nyíri-rétközi gyepű*. s. 243, 248.

³⁷ *Kapus-hegy* (tepe, 1436: Kapushégh, Magy, Apagy ve Mohostelek köyleri sınırlarının buluşma noktasında; Szabolcs-Szatmár ili): bugün *Vaskapu (rét)*, ova; Magy köyü dış bölgesinde bir 1870 tarihli haritada *Vaskapu tájéka* (=Demirkapı yöresi) adında ortaya çıkıp evvelki sınır kapısının hatırasını saklar. (Mező: *Nyíri-rétközi*. s. 244.)

³⁸ Mező: *A nyíri-rétközi gyepű*. s. 244.

kaynaklarında geçen adının da pek basit şekilde *al-Bāb* 'kapı' olduğunu hatırlatmak istiyorum.³⁹

Gördüğümüz gibi eski suni hudut geçitlerinin (Mac. *gyepűkapu*) adlandırılmasına Macarcada zaten eski Türk asıllı *kapu* sözcüğü kullanılmıştır. Sıfat tamlamaları arasında *Vaskapu* tipi birleşik ismi oldukça yaygındır. *Kapu* birleşeni için ayrıca bir izah vernek lüzumsuzdur. Ama *vas* 'demir' tamlayanı daha ilgi çekici ve izah edilmesi gereken bir meseledir. Çoğu olaylarda geçidi veya boğazı kayaların (taşların) oluşturduğuna rağmen incelediğimiz toponim neden *Kókapu* 'taş kapı(sı)' değil, fakat *Vaskapu* 'demir kapı(sı)' diye adlandırılmış oldu?⁴⁰ Bu soruya yaklaşık bir asırdan evvel artık Macar bilgini Károly Tagányi da cevap aramıştı. Onun kanısınca toponimdeki *vas* birleşeninin anlamı 'şiddetli olarak, demir gücüyle korunmuş bir yer'.⁴¹ Kendimiz *vas* 'demir' sözcüğünün metaforik kullanımını da göz önünde tutarak toponimler için hem Türkçede, hem Macarcada 'demir gücüyle eşit, katı, sağlam, dayanıklı' anlamına ihtimal veriyoruz.

Her iki dildeki "Demirkapı" ile bağlı olarak acaba bu geçitlerin adlandırılmasına *demir kapı* yerine neden diyelim *taş, bakır* veya başka *kapı* kullanılmamış diye sorabiliriz.

Türklerin oturdukları yerlerin bazılarında pek yaygın ve eski çağlardan beri kullanıla gelen *Temir kapıy* ~ *Demirkapı* tipi adlarının oluşmasında "demir"e metaforik anlam verilmesi yanında Ergenekon efsanesinde kaynaklanan ilkel mitolojik ananın de katkısı olabilmıştır.⁴²

Ergenekon Destanını bugün en çok Fars vakanüvisi Reşideddin'in (1247-1318) *Câmi üt-Tevarih* adlı eserinden biliyoruz.⁴³ Efsane hiç şüphesiz ki umum Türk menşe efsanesinin bir kısmı, dişi kurtlu menşe efsanesinin devamıdır. Reşideddin, bu efsaneyi tamamen moğollaştırmıştır. Ona göre Moğol boyları genel olarak Türk boylarının bir bölümüdür. Reşideddin'in anlatısında destanın özü şöyledir:

"Daha önce Moğol adı verilen bu boyların, aşağı yukarı 2.000 sene önce, Türk boyları ile araları açılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardı. Bu düşmanlık o kadar büyümüş ve inada dökülmüştü ki, birbirlerini ortadan kaldırmak için durmadan savaş ediyorlardı... Türk boyları, Moğollara karşı galip gelmişler ve onları öldürmüşlerdi.

³⁹ Kiss, L.: *Földrajzi nevek.*; Derbend'in bir Arapça adı sadece: *al-Bāb* 'Kapı' idi.

⁴⁰ „Kókapu” (=taş kapı) yerine *Vaskapu* (=demirkapı) bulduğumuz yerler: V 2, 7, 16, 17, 69, 71.

⁴¹ Tagányi, Károly: Gyepű és gyepűelve. In: *Magyar Nyelv*, Sayı 9 (1913), s. 99-100; Mező: *A nyíri-rétközi gyepű*. s. 244.

⁴² Bu fikir için sayın Mustafa Öner'e teşekkürlerimi sunarım.

⁴³ Rus neşri: Semenov, A. A. - Petruşevskij, I. P. (ed.), *Rašid-ad-din, Sbornik letopisej*. I-II. Moskva 1952-1960.

Bu mağlup edilen boylardan, iki kadınla, iki erkekten başka bir kimse kalmamıştı. Bu iki ev halkı da (Türkler) gelir de bizi öldürür diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp, saklanmışlardı. Bu saklandıkları yerin etrafı, hep dağlar ve ormanlar ile örtülü imiş. Dimdik dağlarla çevrili olan bu yerin, girilip çıkılacak bir geçidinden başka bir yeri de yokmuş. Bu geçidden bile bin bir güçlük ve zorlukla girilip çıkılmış. Dağların orta yeri ise, dümdüz ve çayırılık bir ova imiş. Bu ovanın adına da *Ergenekon*⁴⁴ derlermiş."

"Düşmanın kılıcından kurtularak sağ kalan bu iki kişinin adı *Negüz* ve *Kıyan* idi. Onlar senelerce o güyel ova içinde yaşadılar ve yavaş yavaş soyları da çoğalmaya başladı. Birbirleriyle evlenmek yolu ile gittikçe çoğaldılar... artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir *demir madeni* vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca, bu *demir kapıyı* eritip oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar... En sonunda, ateşler yandı, körükler işledi ve geçitte eriyip parçalandı. Bu sırada pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yerde yerleştiler."⁴⁵

Macarca *Vaskapu* toponimi Türkçe ana tipinin oluşmasına ve yaygınlaşmasına izahat verebilecek efsane işte bukadardır. Bir efsane gerçek temelini ne kadar olduğu kesinlikle bilinmez. Fakat destana bağlanabilecek daha fazla ufak ayrıntı incelenen toponim "demir" ögesinin büyümlü-mistik anlam içeriğini ispat etmektedir.

Bildiğimiz gibi, Türkler demiri ulu ve kutsal sayarlardı. Aynısı gibi demircilik te onlar için kutsal bir iş ve meşgale idi. Biliyoruz ki, Göktürk Devleti'ni kuran *Bumin* ve *İstemi* kağanların kendi kabilelerinin sanatları demircilik idi.⁴⁶ Buna rağmen Türklerin demircilik hakkında ne gibi merasimleri olduğunu ve onların anane ile dindeki işlevini gösteren verilerimiz yoktur. Kaynaklarda bu hususta veriler olmasa da, Orta Asya bazı halklarının günümüzde

⁴⁴ Reşideddin'in izahatında *Ergenekon* ismi *ergene* 'dik, zor gidilir' ile *kon* 'sırt, geçit' anlamlı sözcüklerinden oluşturdu (Ögel: *Türk Mitolojisi*. I, s. 62). *Ergünekün* varyantı da bilinmektedir (Tokarev, Sz. A.: *Mitológiai enciklopédia* II, s. 501).

⁴⁵ Efsanenin özetini Bahaeddin Ögel'in çevirisine dayanarak aktarıyorum (Bahaeddin Ögel: *Türk Mitolojisi*. (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII.) Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1998, s. 60-63).

⁴⁶ Ögel, yge. 66. s.

bile yaşamakta olan inançları bununla ilgili olarak ipucu sağlayabilir.⁴⁷

Çeşitli Türk halklarının efsanelerinde ve Altay ile Güney Sibirya mitolojisinde sık sık "Demir dağ" ile "Çelik dağ"dan bahsedilir. Bu "demir dağlar", görüldüğü gibi Türk menşe efsanelerinde ve kozmogonide de mühim bir rol oynadılar. Efsanelere göre onlar çoğu zaman denizin veya okyanusun ötesinde olup dünyanın uç noktasını sembolize etmektedir.⁴⁸ Bunun ışığında Kafkas ta Türk inancına uygun olarak "Demir dağ" idi. Böylece Derbend geçidinin Türkçe *Demirkapu* adının güdüsü de anlaşılabilir.

Yurt kuran eski Macarlar Türklerin yukarıda genel hatlarıyla çizdiğimiz "demir kültü"nü ve onunla ilgili efsaneleri, inançları ve ananeleri acaba bilebilmişler mi? Cevabım - evettir. Fikrimi kısaca aşağılarda kanıtlamağa çalışacağım.

Bilindiği gibi Macarlar özerk hayatlarının başlangıcında Avrasya göçebe kültür ortaklığının azası oldular ve hayat tarzını ve uygarlığını oradaki kanunlar biçimlendirdiler. Tarihlerinin birinci devrinde (m. ö. 1. bin yıldan m. s. 6. asra kadar) bozkır bölgesinde başlıca olarak İran dilli halklar (İskitler, Sakalar, Sarmatlar) yaşarlardı. Eski Macar tarihinin ikinci devri 6. asrın ortasında Türk İmparatorluğu kurulmasını takip eden halkların büyük göçüyle başladı. Bu zaman Avrupa ile Asya sınırında yeni Türk halkları peyda oldu. Macarların Bulgar Türk dilli Onogurlarla (Onogur Bulgarlarıyla) ve Kazarlarla sıkı ilişki kurduğundan dolayı Macar tarihinin "Türk çağı" başlamıştı.⁴⁹

Gelecekteki açıklamalar için bozkır göçebelerinin dünyasında bazı uygarlık unsurlarının, efsanelerin ve inançların - halkların konuştukları dillere bakmadan - muazzam bir sahada yayılmasını vurgulamak gerek. Bu hususta eski Macarların inanç dünyasının ve bütün mânevî uygarlığının umumî bozkır vasıflarını üzerinde taşıdığı kolaylıkla anlaşılır. Fazla efsanemiz, aralarında meselâ Aziz Ladislaus efsanesi (Mac. *Szent László-legendája*) de o çağlarda kaynaklanıyor.⁵⁰ Moğolist ve ünlü yazar László Lörincz bununla ilgili olarak şöyle yazdı: "...bozkır göçebelerinin her biri etnik bakımdan her halde akrabamız değil, hatta ezici çoğunluğu kesinlikle akrabamız değildir. Ama şairlikleri, ekonomi sistemleri, hayat tarzı Avrasya bozkır bölgesinde imparatorluktan imparatorluğa, halktan halka devredilmiştir."⁵¹

⁴⁷ Ögel: *Türk Mitolojisi*. I, s. 66.

⁴⁸ Ögel: *Türk Mitolojisi*. I, s. 59, II, s. 434-35.

⁴⁹ Kósa: *Magyar művelődéstörténet*. s. 18. s. 19, 23-27

⁵⁰ Kósa: *Magyar művelődéstörténet*. s. 21; Lőrincz L. László: „...jurták köztött járok” A *belső-ázsiai hősének*. Magvető Kiadó, Budapest 1981, p.7.

⁵¹ Lörincz L. László: „...jurták köztött járok”. s. 184.

Bütün bunların bilincinde söz konusu Macar "demirkapı" kavramının Avrasyalı, daha yakından Türk, menşe efsaneleri veya somut "Demirkapı" toponimlerinin tesiri altında doğabilmiş olduğunu varsayıyorum.

Macar dilinin yaygınlaştığı bölgede tek tük var olan *Vashegy* (Demirdağ) toponimleri ve başka *vas* (demir) unsurlu eski toponimler demir kültünün kalıntıları olabilir. Örnek olarak Somogy ili Ors köyü dış bölgesinde olan *Vashegy* (Demirdağ) yanındaki *Vaserdő* (Demir-orman) yeri söyleyebilirim.⁵² *Vaskapu* adlı yerlerimizin biri (V1) ise tam *Vasvár* (Demirkale) ile *Győrvár* (Györ-kale) arasında bulunmaktadır.

Macar arkaik dua metinlerinden ve göçebe (Moğol) destanlarından demirin büyü gücüne olan inanç gösterilebilir. Bu metinlerde ejderhaları durduran, kötü ruhları korkutan güç işte demirin sayesinde. L. Lörincz'e göre ejderhaya karşı çıkmadan kahramanı demir örste demir çekiçe çelikleştirilen semavî demircilerin karakteri de bu inanmalara bağlanabilir.⁵³

Macaristan'da daha eski, yurt tutuşundan evvelki kökleri olan Macarca *Vaskapu* toponimleri yanısıra 16-17. asırda, aynı toponimlerin Oğuz Türkçe varyantları da peyda oldular. Mecsek ve Pilis dağlık bölgelerinde mevcut *Dömörkapu* toponimleri (*Veri belleğinin Dk* altındaki kısmını bakınız) Macar dilinde Osmanlıca *Demirkapı* ~ *Demirkapu* yeradlarının kurala uygun karşılığıdır.

Macaristan'ın güney bir kısmı olan Bácska'da, Kossuthfalva (Ómoravica) adlı bir köyün dışında bir vadinin adı *Vaskapu*'dur (V2), ama onun Sırb-Hırvatçada halen yaşayan karşılığı aynen Osmanlı Türk asıllı *Demirkapı*'dır. Fikrimce bu olayda Macarca toponim daha eskidir.

Macar diltisi Lajos Kiss'e göre Bátaszék kasabasının dış bölgesinde bulunan *Dömörkapu* (*Dk3*) yerleşim yerinin adı büyük bir ihtimalle eski Macar *Szurdokút* (=geçit-yol/u/)⁵⁴ toponiminin kelime kelimesine çevirisidir. Türk yeradı ise vaktiyle Macarcada üstün çıkmıştır. Fikrimce bu olayda tam tercümeden bahsedemeyiz. Macar *szurdok* 'dağ geçidi' sözcüğünün manası Türk *Demirkapu* yeradının⁵⁵ manasıyla tamamen aynıdır, fakat eski Macar toponiminin *út* (=yol)

⁵² *Vas-erdő* (orman, Ors /oku Orş/ köyü, Somogy ili) (Borovszky: *Magyarország vármegyéi. Somogy vm.* s. 466; Mező: *Nyíri -rétközi.* s. 244.)

⁵³ Lörincz: "...jurták között járok". s. 195-96.

⁵⁴ *Szurdok-út*, (yol, Baranya ili), 1267: „locum *Zurdukut* (oku *Surdok út*) vocatum”. (Wenzel, Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. III. Pest 1869, s. 174.)

⁵⁵ E. A. Kolukisa'nın konumuzla ilgi makalesini (*Demirkapı Adlı Geçit ve Yerleşim Yerlerinin Coğrafi Dağılışı*. In: Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 24, s. 145-150, Ankara 2002) maalesef elde edinemeyip kullanmadım.

ögesi Türk toponiminde yoktur.⁵⁶ Bundan Macar yeradı çeviren veya adveren Türklerin Macar isminin herhalde yalnız *Szurdok* şeklini bilmiş olduklarına hükmediyorum. Ama sadece söz konusu yerin bilinmesi de ad vermek için yeterli olabilmiş idi.

Dömörkapu adları temelinde fazla netice çıkarmağa imkân var: 1. fâtihi Türkler söz konusu yeri bilerek kendi coğrafya kavramlarının (adverme sisteminin) temelinde ilgili toponimi vermişler; 2. Türkler aynı zamanda söz konusu yeri ve onun Macar adını da bilebilmişler. Bu ad - yukarıda gördüğümüz gibi - gerek *Szurdok*, gerek *Vaskapu*(!) da olabilmiş. *Dömörkapu* adlı yerlerin daima *Vaskapu* adlı yerlerin yakınlığında bulunması göze çarpıyor, fakat hiç şaşırtıcı değildir.

Bu noktada halka kapandı. Eski zamanlarda, yurt tutan Macarlarla birlikte Kuzey tarafından Avrasya bozkır bölgelerinden getirilen Macar *vaskapu* kavramı temelinde oluşmuş Macarca *Vaskapu* yeradları yanında Güney-doğu tarafından gelen Osmanlı Türklerin Küçük Asyadan getirdikleri Türkçe *Demirkapı* adları da yer almıştır. Bu toponimlerin nihai ana kaynağı Macarların bozkır göçleri sırasında Türk göçebelerinden tanınmış oldukları İç Asya'daki mitolojik *demirkapı* olabilmiştir.

Veri belleği

(D) *Demirkapı*:

1. *Temir qapıy* (dağ geçidi, Baysun-tau dağlarında bir geçit, bugünkü *Derbent*⁵⁷ adlı köyün yakınlarında, eski Semerkant-Tirmiz (Termez) yolu üzerinde, Amuderya'nın kuzeyinde)⁵⁸
2. *Talka Demirkapısı* (İli vadisinin kuzey kısmında bir dağ geçidi), sözde Ergenekon efsanesinin "demir kapısı" budur⁵⁹
3. *Termiz Demirkapısı* bkz. *Temir qapıy*

⁵⁶ *Szurdokút* toponiminin beklenen tam kelime kelimesine çevirisi *Demirkapı-yol(u)* olurdu. Türkiye'deki *Dağyolu* ve *Dağyöre* köy adları da bu sahaya aittir (Gülensoy, Tuncer: *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları 618) Ankara 1995, s. 81.)

⁵⁷ *Darband* yerleşim yeri, Afganistan Badahşan eyaletindeki Faizabad yakınlarında.

⁵⁸ *Tirmidh* / *Tirmizi* / *Termiz* / , şehir, Amuderya'nın sağ yani Kuzey kıyısında, bugün Termez şehri Özbekistan'ın Güney bölgesinde (*Encyclopaedia of Islam*; Togan: *Umumi Türk Tarihi*. s. 19, 38, 63, 64, 188 v.s.; www.sevde.de/Kuran-Tevsiri/Kehf/Kehf92-98.htm). Diğer "Demirkapı"lardan ayırtmak amacıyla meslek literatüründe bu şehrin yakınında bulunan geçidi "Termiz Demirkapısı" diye zikrederler (Togan, Zeki Velidi: *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 53).

⁵⁹ Togan: *Bugünkü Türkili (Türkistan)*. s. 18, 31.

4. *Temir-Kapu ~ Demir Kapı ~ Demirkapu ~ Demür Kapı* (Derbend'de kale, şehir ve/veya şehir kapısı, Oğuz destanında ise şehrin kendisinin adı)⁶⁰
5. *Demirkapı* (Haliç'te bir semtin adıdır)⁶¹
6. *Demirkapı* (kapı, İstanbul'da saray kapılarının biri)⁶²
7. *Demirkapı geçitleri*, Cezayir-Sétif yolu bunlardan geçer).⁶³
8. *Damir Qābū* (=Dāmirqapu?; Suriye'de Dicle bölgesinde bir yerleşim yeri, Kamışlı ile Mosul arasında)⁶⁴
9. *Demir Kapı* (Antakya'da St. Piyer Kilisesi'nin kapısı)⁶⁵
10. *Demir Kapı* (set, engel,Tirmizi / Termiz şehri yakınında, Semerkant'tan Hindustan'a giden yol üzerinde).⁶⁶
11. *Demir kapı* (geçit, Asaralan - Alan köyü karşısında 20 dönüm genişliğinde bir arazidir. Etrafı Bizans dönemine ait surlarla çevrilidir. Tek giriş yeri halk arasında "Demir kapı" olarak anılan, arkaik dönemde ana kaya oyularak açılmış geçit noktasıdır (Balıkesir ili)⁶⁷
12. *Demirkapı* (köy, Balıkesir'den güneye, Balıkesir ili)⁶⁸
13. *Demir Kapı* (saray kapısı; "Sarayın en eski kısımlarından biri, ikinci avluya açılan geniş bir giriş kapısı olan Demir Kapıdır.")⁶⁹
14. *Demirkapı* (arazi, ondan evvel kale kapısı; "Çal Köyü girişindeki Demirkapı mevkiinde yolun altından dar bir kapıdan girilen tarihi geçit..." (Giresun ili).⁷⁰
15. *Demirkapı* (köy, yayla, Trabzon bölgesindeki Soğanlı dağının eteklerinde,Taşkıran köyünün komşuluğunda kraterleriyle meşhur bir yayla)⁷¹
16. *Demirkapı* (köy, Torul ilçesi, Gümüşhane ili)⁷²
17. *Demirkapı Dağı* (dağ, sırt, Doğu Karadeniz dağlar zincirinin bir kısmı)⁷³

⁶⁰ Žirmunskij – Kononov: *Kniga Korkuta*. s. 29, 74, 86, 172, 178, 240, 257, 265.

⁶¹ *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*. İstanbul 1970, 3. cilt, s. 507.

⁶² *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*. 3. cilt, s. 507; www.basin.telekom.gov.tr/dergi/2003-1yazilar/topkapi.htm

⁶³ *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*. 3. cilt, s. 508.

⁶⁴ *Képes Világatlasz*. Carthografia, Budapest

⁶⁵ www.antakyarehberi.com/hataytarih/genelbilgi.htm

⁶⁶ www.sevde.de/Kuran-Tevsiri/Kehf/Kehf92-98.htm;

www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2907

⁶⁷ www.bigadic.gov.tr/tanitim/turizm3.asp

⁶⁸ www.kafder.org.tr/bilgibelge.php?yazi_id=70

⁶⁹ www.ismailgaspicali.org/Emel_Dergisi/emel135_m05.htm. Evliya Çelebi'nin tarifine göre sarayın her dört köşesinde birer "demir kapı" vardı (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Hansaray>).

⁷⁰ www.rizede.com/karadeniz/giresun.php

⁷¹ www.nailcelebi.gen.tr/basinda/3_2_013.htm;

www.karadenizweb.com/dkaradenizyay.htm

⁷² www.kenthaber.com/sayfalar/ilceler.asp?IlceKodu=2905

18. *Demirkapı* (baraj, köprü; "...surların sadece Hacıkürüş deresine bakan yamaçlarındaki bölümü ile dere üzerinde aynı zamanda baraj ve köprü görevi de yapan Demirkapı bölümü" (Antakya).⁷⁴
19. *Demirkapı* (şehir semti; Bursa)⁷⁵
20. *Demirkapı* (dere, Aras çayırına gider; Kars ili): „...güneyden Demirkapı, Kaput, Todan, ... derelerini alarak Hazar Denizine doğru yoluna devam eder”⁷⁶
21. *Demirkapıja* (yerleşim yeri ve bölge, Makedonya)⁷⁷
22. *Demirkapı* (dağ geçidi ve boğaz; Aşağı Tuna'nın çağlayanlı yatağının Orşova altındaki kısmı, Temes ilinde, Osmanlı imparatorluğunun eski sınırında), en erken olayları: 1816: *Demir Capi*, 1833: *Vaskapu*,⁷⁸ evvelkisinin belki kelime kelimesine çevirisidir.

(Dk) Dömörkapu:

1. *Dömörkapu*, *Dömörkapu-völgy* (dağ geçidi ve vadi; Sikárosi völgy, Pilis dağları, Pest ili).⁷⁹
2. *Dömörkapu* (yerleşim yeri ve onun tarlası, Bátaszék, Baranya ve Tolna ilinin sınırında), daha evvelki *Szurdokút* toponiminin Osmanlı Türk kelime kelimesine çevirisidir.⁸⁰
3. *Dömörkapu* (yerleşim yeri; Güney Macaristan'daki Mecsek dağlarında, Pécs (Peç) şehri yanında).⁸¹

(V) Vaskapu:

1. *Vaskapu* (evvelki sınır kapısı, Vas ili): Vasvár ile Győrvár arasında uzanan 8 km uzunluğunda bir seddin geçidi.
2. *Vaskapu* (/Sırp-Hırvatça Demier-kapia/ vadi, Kossuthfalva /Ómoravica/ köyünün yöresinde, Bács-Bodrog ili): „Bu olay evvelce bu yörede bulunmuş bir toprak kale ile ilgili olabilir.”⁸²
3. *Vaskapu* (meyhane, Bácska'da bulunan Horgos köyünden Magyarakanizsa'ya giden yol üzerinde iki büyük kum tepesi

⁷³ <http://www.gefad.gazi.edu.tr/233/23311.htm>

⁷⁴ <http://www.maliye.gov.tr/defterdarliklar/hatay/turistmk.htm>

⁷⁵ www.ottomansouvenir.com/Capitals/Bursa.htm

⁷⁶ www.kars.gov.tr/ilceler/kagizman/kagizman.htm

⁷⁷ <http://www.slovarji.com>

⁷⁸ Kiss, L.: *Földrajzi nevek*. II, s. 741.

⁷⁹ Az *Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben*. I-XXI. Budapest, 1887-1901; KAKUK, S.: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973, s. 122; www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/028/pc002846.html

⁸⁰ Fényes, E.; Vályi: *Magyar Ország*. s. 518; Kiss, L.: *Földrajzi nevek*. I. s. 387.

⁸¹ www.pecs.hu/index.php

⁸² Borovszky: *Magyarország vármegyéi*. s. 14.

- arasında, halkın inancında acuzelerin bulunduğu bir yer.
„vaskapu” (=demirkapı) burada şu iki tepenin alaylı adı idi.⁸³
4. *Vaskapu* (bölge, bozuk kumlu tarla yolu, Kiskunhalas şehri, Bács-Kiskun ili)⁸⁴
 5. *Vaskapu* (yol/geçidi/, Szent András mezra'ı, Jászárokszállás köyünün mezra'ı, Jász-Nagykun-Szolnok ili): „iki kıyı arasında giden karayolu”⁸⁵
 6. *Vaskapu* (dış bölge /yolu/, yol geçidi /boğazı/, Jászberény şehri): „kum tepeleri arasından geçen zor gidilir kumluk yoldan bu şekilli adı almış”⁸⁶
 7. *Vaskapu* (dere yatağı?, Jászkisér köyü, Jász-Nagykun-Szolnok ili): „bir çay kıyısının biraz yükselmiş kısmı”⁸⁷
 8. *Vaskapu* (yol geçidi?, arazi?, Tiszaszölös köyü, Jász-Nagykun-Szolnok ili)⁸⁸
 9. *Vaskapu* (yol geçidi /iki tepe arasındaki daralma/, Pacz köyü, Bihar ili)⁸⁹
 10. *Vaskapu* (karayolunun iki kumlu tepe arasından geçen kısmı, Vásárosnamény kasabası, Bereg ili)⁹⁰
 11. *Vaskapu* (dağ geçidi, boğaz, Aşağı Tuna'nın çağlayanlı yatağının Orşova altındaki kısmı, Temes ilinde, Osmanlı imparatorluğunun eski sınırında), belki Osmanlı Türk *Demirkapı* toponiminin kelime kelimesine çevirisidir (bkz. D24).⁹¹

⁸³ Bálint, Sándor: *Szegedi szótár*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1957, s. 651.

⁸⁴ Bognár: *Jász-Kunság*. s. 40.

⁸⁵ Bognár: *Jász-Kunság*. s. 64.

⁸⁶ Bognár: *Jász-Kunság*. s. 65-66.

⁸⁷ Bognár: *Jász-Kunság*. s. 102.

⁸⁸ Bognár: *Jász-Kunság*. s. 136.

⁸⁹ Hoffmann - Kiss: *Bihar*. s. 152.

⁹⁰ Mizser, Lajos: *Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában*. (Levéltári Évkönyv XI.) Nyíregyháza 1995, s. 487.

⁹¹ Kiss L.: *Földrajzi nevek*. II, s. 741.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ASLÎ UZUNLUK BELİRTİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ*

ÖZET

Türk dilindeki aslî uzun ünlüler, Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Tarihi metinlerde, kullanılan alfabe ve standart olmayan imlâ geleneklerinden kaynaklanan sebeplerle, düzenli olarak takip edilemeyen aslî uzunluklar, günümüze gelinceye kadar çoğunlukla kısalmıştır.

Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzun ünlüler, geride çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Başta tonlulaşma olmak üzere, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerde görülen ünlü genişlemesi, ses türemesi, ikizleşme gibi fonetik gelişmelerin, önemli ölçüde, uzun ünlülerle ilgisi bulunmaktadır.

Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsü, Türkiye Türkçesinde *i>é>e* yönünde değişerek genişlemiştir. Aslî uzun ünlülerin yanındaki patlayıcı-tonsuz *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzleri, çoğunlukla tonlulara *b*, *c*, *d*, *g*'ye dönüşmüştür. Dolayısıyla ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve birkaç örnekte de ünsüz türemesi, Türkiye Türkçesindeki başlıca aslî uzunluk belirtileridir.

Anahtar Kelimeler: aslî uzunluk, ünlü genişlemesi, tonlulaşma.

THE SIGNS OF ORIGINAL LONG VOWELS IN TURKEY TURKISH

ABSTRACT

The original long vowels in the Turkish language have systematically been preserved in Yakut and Türkmen Turkish. In historical texts, the primary long vowels, which could not be regularly followed up due to the reasons stemming from the alphabet used and non-standard orthographic traditions, have generally been shortened to date.

The long vowels which could not be regularly preserved and hence shortened have left various phonetic remains. The phonetic developments such as sonorisation, vowel widening adventitious sound and germination, encountered in Turkey Turkish and other dialects, have been arisen mostly from the shortened primary long vowels.

The long vowel *i*, in the main Turkish, has been widened in the way of *i>é>e* in Turkey Turkish. Along with primary long vowels, occlusive-unvoiced consonants *p*, *ç*, *t*, *k* have mostly been sonorised and turned into *b*, *c*, *d*, *g*. Therefore vowel widening, sonorisation, and consonant derivation in a few examples are among the main primary vowel signs in the Turkey Turkish.

Key words: original long vowel, vowel widening, sonorisation.

Türk dilinde aslî (birincil) uzun ünlülerin varlığı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, en eski yazılı belgelerden başlayarak bütün lehçe ve ağızlardaki uzun ünlülerin tespiti kolay olmamıştır. Günümüze gelebilen tarihi metinlerin çeşitli

* Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü-DİYARBAKIR
cbasdas@dicle.edu.tr

alfabelerle yazılmış olması, kullanılan alfabelerin Türkçenin fonetiğini, özellikle ünlüleri, yeteri kadar karşılamayı ve farklı imlâ gelenekleri, uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir. Bu sebeplerle Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı, yüz yılı aşkın bir sürede ispatlanabilmiştir. Günümüzde Ana Türkçede bulunduğu var sayılan, dolayısıyla aslı olarak değerlendirilen uzun ünlülerin tarihi ve modern lehçelerdeki kullanılışları, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından incelenmiştir¹. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmalar, sadece Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde aslı uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğunu, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayan aslı uzunlukların çoğunlukla normal süreli ünlülerle karıştığını göstermiştir.

Orhun ve Yenisey Kitabeleri ile diğer runik harfli yazılı belgelerde, ilk hece ünlülerinin tamamı yazıda ayrı bir işaretlerle gösterilmemiştir. Ayrı bir işaretlerle temsil edilen birinci hece ünlüleri, uzun ünlü olarak değerlendirilmiştir (Tuna, 1960: 217; Tekin, 1975: 113). Eski Uygur metinlerinde, belirli kelimelerdeki aslı uzun ünlüler, düzenli olmamakla birlikte, eşit ikiz ünlülerle (aa, üü, oo, öö, uu, üü) gösterilmiştir. Benzer örneklerle, günümüz Kırgız yazı dilinde de rastlanır (Başdaş, 2002: 67). Arap harfli tarihî metinlerde alfabenin ünlüler açısından yetersiz oluşu ve imlâ birliğinin olmayışı, bu metinlerdeki uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir². Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan aslı uzun ünlüler, Yakutçada çoğunlukla yükselen diftong (ie, uo, üö) biçiminde, Türkmen Türkçesinde ise sadece uzun ince-dar ünlülerin bir kısmı (i, ü), alçalan diftong (iy, üy) olarak yazıda gösterilir. Düz-ince ünlüler dışındaki aslı uzunluklar, Türkmen Türkçesinde korunduğu halde yazıda ayrı bir işaretlerle gösterilmemiştir. Yazıda gösterilmeyen uzun ünlülerin varlığı, sözlüklerden ve konuşma dilinden anlaşılmaktadır. Aslı uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi ve diğer pek çok lehçede sistemli olarak korunamayıp zamanla kısalmış ve kısa ünlülerle karışmıştır. *Bununla birlikte aslı uzun ünlülerin kısaldığı dil, lehçe ve ağızlarda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, aslı uzunlukların kalıntılarına rastlamaktayız* (Tekin, 1975: 35). Mesela Kırgız, Gagavuz gibi bazı lehçelerde, sınırlı sayıdaki kelimeye aslı uzun ünlüler korunmuş ve ikiz ünlülerle gösterilmiştir.³

Dilin dinamik yapısı gereği, tarihî gelişme süreci içerisinde hemen her lehçe ve ağızda meydana gelen fonetik değişimler,

¹ Fazla bilgi için bk. Ligeti (Çev. T Gökbilgin) 1942: 82-94; Emre 1949: 60-65; Tuna 1960 (2. Baskı: 1988): 213-282; Korkmaz 1971: 67-84; Konu ile ilgili en kapsamlı çalışma T. Tekin tarafından yapıldı (Tekin 1975).

² Bilindiği gibi yaklaşık 900 yıl, geniş bir coğrafyada Türkçe eserler Arap Alfabeti ile yazıldı. Bu sebeple günümüze gelebilen tarihî metinlerin büyük bir bölümü Arap harflidir.

³ Krş. Başdaş 2002: 67-74; Özkan 1996: 44.

araştırmacılar tarafından önemli ölçüde tespit edilmiştir. Ancak bazı fonetik gelişmeler, farklı bilim adamları tarafından tespit edilip örneklendirildiği halde, bu değişmelerin sebepleri üzerinde pek fazla durulmamıştır. Örneğin Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçeleriyle ilgili hemen her fonetik çalışmada “Tonlulaşma / Ötümlüleşme” konu başlıkları yer alır. Bu başlıklar altında, başta *k>g*, *t>d* değişimleri olmak üzere, tonlulaşma örnekleri sıralanmış ama tonlulaşmanın sebepleri yeteri kadar sorgulanmamıştır.

Türkiye Türkçesi yazı dili ve Anadolu ağızlarında aslî uzun ünlülerin sistemli olarak korunamadığı bilinmektedir. Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalarda, “Uzun Ünlüler” başlığı altında, çoğunlukla uzun ünlü bulunduran yabancı kökenli kelimeler ve çeşitli ses olayları sonucunda meydana gelen ikincil uzunluk örnekleri yer almıştır⁴. Anadolu ağızlarında düzensiz olarak korunan aslî uzun ünlüler, geniş biçimde ilk defa Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir (Korkmaz, 1971: 67-84). Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise yabancı kökenli kelimeler dışında uzun ünlü bulunmadığı görüşü, büyük ölçüde yerleşmiştir (Ergin 1985: 55-65; Banguoğlu, 1990: 38-39). O halde Ana Türkçedeki uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kısalarak normal süreli ünlülerle karışmış olmalıdır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzunluklar, geride çeşitli fonetik izler bırakmıştır⁵. Bu çalışmamızda, uzunlukların düzenli olarak korunduğu Yakut ve Türkmen lehçelerinde diftong ya da uzun ünlü bulunduran, dolayısıyla Ana Türkçede uzun ünlülü olduğu var sayılan kelimelerin Türkiye Türkçesi yazı dilindeki şekilleri ile karşılaştırıldı. Söz konusu kelimelerde görülen ve sebebi henüz tam olarak açıklanamayan *tonlulaşma*, *ikizleşme*, *ünsüz türemesi*, *ünlü genişlemesi* gibi fonetik gelişmelerin aslî uzunluklarla ilişkisi incelendi. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de sık rastlanan bu ses olaylarının “nedensiz” olmadığı ve önemli bir bölümünün zamanla kısalan aslî uzun ünlülerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde *aslî uzunluk belirtisi* olarak değerlendirdiğimiz ses olayları ve ilgili örnekler, aşağıda sıralanmıştır.

I. Ünlü Genişlemesi

Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde sık rastlanan bir ünlü değişmesi olayıdır. Konumuzla doğrudan ilgili olması sebebiyle, sadece düz-ince ünlüler arasındaki değişme (*i>e* değişmesi) üzerinde duracağız.

⁴ krş. Ercilasun 1983: 58-59; Günay 1978: 43; Özçelik 1997: 16; M. Erten 1994: 5; Sağır 1995: 27; Buran 1997: 28.

⁵ krş. Tuna, 1960: 271; Tekin 1975: 169, 179, 196, 209.

Bilindiği gibi en eski yazılı belgelerden itibaren tarihî metinlerde bazen *i* bazen de *e* ile gösterilen, bir ilk hece ünlüsü bulunmaktadır. Arap harfli tarihî metinlerde, alfabenin özellikle ünlüler açısından yetersizliği ve standart olmayan imlâdan kaynaklanan sebeplerle düzenli olarak takip edilemeyen ve kapalı (=bulanık) *e* olarak adlandırılan bu ünlü, ilk defa Yenisey Kitabelerinde ayrı bir işaretle gösterilmiştir. *Nehcû'l-Feradis* gibi harekeli eski yazılı metinlerde de tespit edilen söz konusu ünlü, bugün Azerî Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan kapalı *e* ünlüsünün Türkçenin temel ünlülerinden olup olmadığı tartışma konusudur. Genellikle Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsüne tekabül eden kapalı *e*, aslî uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğu Yakutçada *ii*, *ie*, Türkmencede *i*, *iy* diftongları; Türkiye Türkçesinde ise *e* ile temsil edilmektedir.⁶

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>	<u>Az.</u>
bel (sırt)	<i>bél</i>	biil	biil	bél
beş	<i>bêş</i>	bies	biış	bêş
beşik	<i>bêşik</i>	bihik	---	bêşik
bez	<i>béz</i>	---	biiz	béz
de-	<i>té-</i>	die-	diiy-	dé-
dek	<i>tég</i>	dieri	dek	dek
demin	<i>témin</i>	---	---	demin
der-	<i>tér-</i>	---	tiir-	dér-
deş-	<i>têş-</i>	---	deş-	dêş-
deşik	<i>têşik</i>	---	deşik	dêşik
el (halk)	<i>él</i>	---	iil	él
en	<i>én</i>	ien	iin	èn
erken	<i>ér</i>	erde	iir	érte
eş	<i>êş</i>	---	---	êş
eşik	<i>êşik</i>	---	iişik	êşik
gece	<i>kêçe</i>	---	gice	gêce
gecik-	<i>kêç+ik</i>	---	giıcik-	gêcık-
geç	<i>kêç</i>	---	giuç	gêc
geç-	<i>kêç-</i>	kies-	---	gêç-
geğir-	<i>kigür-</i>	---	giigir-	geyir-
geniş	<i>kên</i>	kien	giin	gênış
geri	<i>kêrû</i>	kier	---	gêri
tez	<i>téz</i>	--	tiiz	téz
ver-	<i>bér-</i>	bier-	ber-	vér-
ye-	<i>yé-</i>	sie-	iy-	yé-
yedi	<i>yéti</i>	sette	yedi	yéd-di
yeg	<i>yég</i>	---	yeg	yég

⁶ krş. Yılmaz Ceylan 1991: 151-165.

yeğen	yégün	sien	---	yégen
yel	yél	tial	yel	yél
yele	yéle	siel	yele	yélge
yem	yém	---	iyem	yém
yen	yéñ	sieñ	yeñ	yén
yer	yér	sir	yer	yér

Yukarıdaki örneklerden, Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsünün uzunluğun etkisiyle genişleyerek önce kapalı *e*'ye, daha sonra da açık *e*'ye dönüştüğü (*ii>é>e*) anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle kapalı *e*, aslı uzunluktan kaynaklanan *ii>e* değişmesinin ara devresini temsil etmektedir. Rahmetli hocamız Osman N. Tuna, uzun ünlülerle ilgili uzun makalesinde, "Eski Türkçeden sonraki devirlerde vokal genişlemelerinin hemen daima eski uzun vokallerin yerinde görüldüğüne" dikkat çekmişti (Tuna, 1960: 271). Aslı uzun *i* ünlüsüne ve kapalı *e*'ye tekabül eden kök hecesindeki *i*, Türkiye Türkçesi yazı dilinde genişleyerek *e*'ye dönüştüğü halde, *biç-*, *bil-*, *bin-*, *bir*, *bit-*, *dil*, *dile-*, *git-*, *iç*, *it*, *kişi*, *yit-* gibi kelimelerde bulunan kısa (normal) *i*, aynı şartlarda korunmuştur. Bu bakımdan, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, *i>e* değişmesi biçiminde sıkça rastlanan ünlü genişlemesini, birkaç istisna dışında, bir uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

II. Tonlulaşma

Türkçenin eski dönemlerinde pek çok kelimedeki patlayıcı tonlu ünsüzler (*b*, *d*, *g*), özellikle Türkiye Türkçesinin de içinde bulunduğu Oğuz grubu lehçelerinde çoğunlukla süreklileşerek *v* / *ø* / *ğ* / *y*, /*v*/ *y*/ *ø*'ye dönüştüğü bilinmektedir: (*eb>ev*, *sab>sav*; *bod>boy*, *tod>doy*; *beg>bey*, *sarığ>sarı*, *tag>dağ*). Eski Türkçedeki patlayıcı-tonsuz *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzlerinin ise, Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçelerinde genellikle tonlulaşarak sırasıyla *b*, *c*, *d*, *g*'ye dönüştükleri görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde, birkaç örnek dışında, sadece kelime başı ve kelime içinde meydana gelen tonlulaşma hadisesi, Azeri Türkçesinde kelime sonunda da görülmektedir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime sonunda patlayıcı-tonlu ünsüzler bulunmamaktadır. Hatta yabancı kelimelerin sonunda bulunan patlayıcı-tonlu *b*, *c*, *d*, *g* ünsüzleri de bu kural doğrultusunda tonsuzlaşarak *p*, *ç*, *t*, *k*'ye dönüşmüştür (ör. Ar. *kitāb* > *kitap*, *cild* > *cilt*, *murād* > *murat*, Far. *tāc* > *taç* vb.). Yabancı kökenli kelimeleri etkileyecek kadar yerleşmiş olan kurala rağmen *ad* (<*āt*), *od* (<*öt*), *öd* (<*ööt*) gibi Türkçe kelimelerin sonunda görülen tonlulaşma, dikkat çekicidir. Talat Tekin'e göre "Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç* ve *k* ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde aslı uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla *b*, *d*, *c*, *g* ve *ğ* (*y*) olmuşlardır" (Tekin, 1975:

179). Tek heceli Türkçe kelimelerin sonundaki *p, ç, t, k* ünsüzlerinin iki ünlü arasında tonlulaşması ve bu ses olayının uzun ünlülerle ilişkisi çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir (Tekin, 1975: 179; Boz, 2002: 451; Yılmaz, 2002: 358; Aslan: 552).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime başında, ünlüler arasında ve sınırlı sayıda da olsa, kelime sonunda görülen tonlulaşma örneklerinin tamamına yakını, aslı uzunlukları sistemli olarak koruyan Yakut ve Türkmen lehçelerinde uzun ünlü bulunduran kelimelere tekabül etmektedir. T. Tekin'in işaret ettiği gibi, aslı uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz ünsüzler, uzun ünlünün etkisiyle tonlulaşmıştır.

1. *t>d* değişmesi:

Türkiye Türkçesinde en çok görülen tonlulaşma hadisesidir. Daha çok kelime başında rastlanan *t>d* değişmesi, kelime içinde ve birkaç örnekte de kelime sonunda görülür.

a. Kelime başında *t>d*:

Diğer Oğuz grubu lehçelerinde sıkça görülen kelime başı *t>d* değişmesine Türkiye Türkçesinde de rastlanır. Düzensiz olarak meydana gelen *t>d* değişmesinin bazı istisnalar dışında, aslı uzun ünlülü kelimelerin başında görülmesi, bu değişimin uzunluktan kaynaklandığını gösterir.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
dağ	<i>tāg</i>	---	dāg
dağıl-	<i>tāgı-</i>	tağas-	dāga-
dal	<i>tāl</i>	---	tāl
dalak	<i>tāl</i>	taal	dālak
dam	<i>tām</i>	---	tām
damar	<i>tāmar</i>	tımır	damar
dana	<i>tāna</i>	---	---
dar	<i>tār</i>	---	dar
daral-	<i>tārın-</i>	kıara-	daral-
dayı	<i>tāy</i>	taay	dayı
dinlen	<i>tān+</i>	sınan-	dınç al-
dip	<i>tūp</i>	tügex	dūyp
direk	<i>tiirek</i>	---	diirek
diren-	<i>tiiren-</i>	utarıs-	diiren-
diri	<i>tiirig</i>	tunnax	diiri
diş	<i>tiüş</i>	tiis	diiş
diz	<i>tiüz</i>	tobuk	diiz
dokuz	<i>tökuz</i>	toğus	dokuz
dol-	<i>töl-</i>	tuol-	döl-
don	<i>tōn</i>	tañnar	dōn
doru	<i>tōrig</i>	---	dōr

döl	tööl	---	döl
dön-	töön-	tönün-	döön-
dört	töört	tüört	döört
döş	tööş	tüös	dööş
dudak	tödak	---	dödak
dün	tün	tüün	düyn
dür-	tür-	tüür-	düyr-
düş	tüş	tüül	düyş

b. Kelime içinde t>d:

İlk hecesinde aslı uzun ünlü bulunan kelimelerdeki tonsuz patlayıcı kök ünsüzü *t*, iki ünlü arasında ya da akıcı kök ünsüzleri (*n*, *r*) ile ünlü arasında kaldığında, uzunluğun etkisiyle tonlulaşarak *d*'ye dönüşmüştür⁷.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ada	ātag	---	āda
adım	ātım	xardı	---
and+ı	ānt	---	ānt
ard+ı	ārt	örüt	ārt
bud+u	būt+	buut+	būt+
dörd+ü	türt	tüört	döört
dudak	tödak	---	dödak
kadın	kātun	xotun	hātın
kurd+u	kürt	---	gürd
öde-	ööte-	---	ööde-
tad+ı	tāt	---	dāt
yurd+u	yürt	cie/yürt	yürt

c. Kelime sonunda t>d:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde tek heceli birkaç kelimenin sonundaki patlayıcı *t* ünsüzü, imlâ geleneklerine aykırı olarak, aslı ünlü uzunluğunun etkisiyle tonlulaşmıştır.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ad	āt	aat	āt
od	ōt	uot	ōt
öd	ūt	üös	ūt
yad (yabancı)	yāt	yat	yāt

2. k>g değişmesi:

Azeri ve Türkmençe gibi diğer Oğuz grubu lehçelerinde daha sık rastlanan bu değişme, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, belli şartlarda, sadece kelime başında ve kelime içinde meydana gelmiştir.

⁷ Aslı uzun ünlülü *süt* (Tkm. *süyt*; Yak. *üüt*) kelimesindeki *t* ünsüzü, beklenenin tersine, iki ünlü arasında da tonlulaşmamıştır: *sütü*.

a. Kelime başında k>g:

Genellikle kök hecesinde ince sıradan aslî uzun ünlü bulunan kelimelerin başındaki *k* ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak *g*'ye dönüşür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
gece	<i>küçe</i>	---	gice
gecik-	<i>küç+ik-</i>	---	giicik-
geç	<i>küç</i>	---	giç
geç-	<i>küç-</i>	kies-	---
geğir-	<i>kügür-</i>	---	gägir-
geniş	<i>küñ</i>	kieñ	giñ
geri	<i>kürü</i>	kier	---
gibi	<i>küp+</i>	kieb	---
gir-	<i>kür-</i>	kiir-	giir-
gök	<i>köök</i>	küöx	göök
göl	<i>kööl</i>	küöl	kööl
gön	<i>köön</i>	---	göön
güç	<i>küç</i>	küüs	güyç

b. Kelime içinde k>g:

Türkiye Türkçesinde, uzun ünlülü olsun ya da olmasın, *-k* ile biten iki ve çok heceli kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, iki ünlü arasında kalan kelime sonu *k* ünsüzü, çoğunlukla tonlularak *g* (>ğ)'ye dönüşür. Kök hecesi sonundaki *k* ise, birkaç istisna dışında, sadece aslî uzunluk bulunduran kelimelerde, ünlüler arasında tonlulaşmıştır. Aynı şekilde *k* ile biten uzun ünlülü kelime kökleri üzerine ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, *k>g* değişmesi meydana gelir.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ağar-	<i>āk+</i>	xarax	āgar-
bağır-	<i>bākır-</i>	xahıtaa-	bāğır-
boğa	<i>būka</i>	---	būga
böğür-	<i>böökir-</i>	---	böögür-
çağa	<i>çāka</i>	---	çāga
çağır-	<i>çākır-</i>	ıñı-	çāğır-
çoğ+u	<i>çtk</i>	suox	---
göğ+ü	<i>köök</i>	küöx	göök
ögür-	<i>öökir-</i>	---	ööge-

3. ç>c değişmesi:

Daha çok kelime içinde görülen bu değişme, önemli ölçüde aslî uzunluktan kaynaklanmıştır.

a. Kelime başında ç>c:

Sadece bir örneği tespit edildi.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>

cibinlik	çipin+	---	çibın

b. Kelime içinde ç>c:

Kök hecesinde aslı uzun ünlü bulunan ve ç ile biten tek heceli kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, iki ünlü arasında kalan ç ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak c'ye dönüşür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
acı-	ācı-	ıarı-	āca-
acık-	āç+	aççık-	āç+
gecik-	küç+ik-	---	giicik-
güc+ü	küç	küüs	güyç
kucakla-	küç-	kuus-	gucakla-
öc+ü	ööç	ös	ööç
uc+u	uç	uhuk	uç

c. Kelime sonunda ç>c:

Sadece bir uzun ünlülü örnekte kelime sonu ç>c değişmesi tespit edildi.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
sac	sāç	---	sāç

4. p>b değişmesi:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde sadece kelime içinde görülen bir değişmedir. Uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz kök hecesi ünsüzü p, iki ünlü aldığında uzunluğun etkisiyle tonlularak b olur.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
cibinlik	çipin+	---	çibın
çıban	çipgan	---	çiban
çubuk	çip	sııs	çıbık
dip	tüp	tühex	düyp
kab+ı	kāp	xaa	gāp
kaba	kāpa	---	gāba
kabar-	kāp+ar	---	gābar-
kabuk	kāpuk	xatırık	gābık

III. Ünsüz Türemesi

Diğer bir uzunluk belirtisi ünsüz türemesidir. Talat Tekin, Çuvaşça, Özbek ve Azeri gibi lehçelerdeki bazı y, h, v, l, r ünsüzlerinin kısalan aslı uzunlukların etkisiyle türediğini savunmuştur (Tekin, 1975: 196, 209, 231). Türkiye Türkçesinde de birkaç örnekte, aslı uzun ünlüler yanında sonradan türedikleri anlaşılan f(<v), ğ, y ünsüzlerini, uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ağaç	ī/īgaç	ıarga	āgaç
bağla-	bā-	baay-	bāğla-
say-	sā-	aax-	say-
uyku	ū	uu	ūkı

yay	yā	saa	yāy
yufka	yūka	---	yūka

Yukarıdaki örneklerden, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kısalarak normal süreli ünlülere karışan aslı uzun ünlülerin, geride ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi gibi fonetik belirtiler bıraktığı anlaşılmaktadır. Pek çok uzun ünlü, genişleme ya da tonlulaşma gibi, sadece bir uzunluk belirtisi gösterirken, bazı aslı uzun ünlüler hem genişlemiş hem de yanındaki patlayıcı ünsüzlerden biri veya her ikisi tonlulaştırmıştır. Aşağıdaki örneklerde her iki uzunluk belirtisi bir arada görülmektedir.

de-	< <i>tii-</i>	gecik-	< <i>kiiç+ik-</i>
dek	< <i>tiiğ</i>	geç	< <i>kiiç</i>
demin	< <i>tiiimin</i>	geç-	< <i>kiiç</i>
der-	< <i>tiiir-</i>	geğir-	< <i>kiiğür-</i>
deş-	< <i>tiiş-</i>	geniş	< <i>kiiñ</i>
deşik	< <i>tiişik</i>	geri	< <i>kiiürü</i>
gece	< <i>kiiçe</i>	yedi	< <i>yiiti</i>

Görüldüğü gibi Ana Türkçedeki birçok uzun ünlü, Türkiye Türkçesi yazı dilinde çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Ancak bazı aslı uzunluklar geride herhangi bir belirti bırakmadan kısalmış ve normal süreli ünlülerle karışmıştır. Yapılan karşılaştırmalı çalışmalardan, Ana Türkçede uzun ünlülü oldukları anlaşılan aşağıdaki kelimelerin Türkiye Türkçesindeki kullanılışlarında, herhangi bir uzunluk belirtisi görülmemektedir.

<u>T.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>	<u>T.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
kal-	xaal-	gāl-	kız	kıs	giz
kan	xaan	gān	kör	---	köör
kar	xaar	gār	taş	taas	dāş
kaş	xaas	gāş	toz	bıl	töz
kaz	xaas	gāz	tuz	tuus	düz

Yukarıdaki örneklerde, kelime başı *k*, *t* ünsüzleri, beklenenin tersine tonlulaşmamıştır. Bütün kelimelerin *l*, *n*, *r*, *s*, *ş*, *z* sürekli ünsüzleriyle bitmiş olması dikkat çekmektedir. Tam olarak anlaşılamamakla birlikte, bu örneklerde kısalan uzunlukların herhangi bir iz bırakmamış olması, kelime sonundaki sürekli ünsüzlerden kaynaklanmış olabilir. Diğer bir deyişle aslı uzunluk, kendisinden sonra gelen sürekli ünsüz içinde erimiş olabileceğinden başka bir uzunluk belirtisi ortaya çıkmamıştır. Yine de sürekli ünsüzlerin uzunluk ve tonsuzlukla olan ilişkisinin ayrıca incelenmelidir.

SONUÇ

Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan aslı uzun ünlüler, diğer pek çok lehçede olduğu gibi, Türkiye

Türkçesinde de düzenli olarak korunamayıp kısalmıştır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan aslı uzunluklar, tamamen yok olmayıp geride *ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi* gibi fonetik belirtiler bırakmıştır.

30'u Azeri Türkçesinde kapalı *e* ile temsil edilen toplam 33 örnekte, kelime kökündeki eski uzun dar ünlü (m)), uzunluğun etkisiyle genişleyerek *e*'ye dönüşmüştür. Aslı uzun ünlüler yanındaki *p ç t k* patlayıcıları özellikle kelime başı ve ünlüler arasında olmak üzere, çoğunlukla tonlu karşılıkları olan *b, c, d, g*'ye dönüşmüştür. Ancak akıcı ve sızıcı ünsüzler yanında bulunan az sayıdaki uzun ünlü ise, herhangi bir uzunluk belirtisi bırakmadan kısalmıştır.

Türkiye Türkçesinde görülen ünlü genişlemesi, çok heceli kelimelerin sonundakiler hariç, patlayıcı *p ç t k* ünsüzlerinin tonlulaşması ve birkaç örnekteki *f ğ y* türemesi gibi fonetik gelişmeler, bazı istisnalar dışında, kısalan aslı uzun ünlülerin etkisiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu fonetik gelişmeler çoğunlukla uzunluk belirtisidir. Ancak örneksme ve diğer gelişmeler dikkate alınarak, her ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi, uzunluk belirtisi olarak değerlendirilmemelidir.

KISALTMALAR

- A.T. : Ana Türkçe
Az. : Azeri Türkçesi
Tkm. : Türkmen Türkçesi
T.T. : Türkiye Türkçesi
Yak. : Yakutça

KAYNAKÇA

- ALTAYLI, Seyfettin (1994), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II, İstanbul: M.E.B. yayınları.
- ASLAN, Sema (2006), "Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine", Türk Dili, Haziran 2006, 654: 546-557, Ankara: TDK yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), Türkçenin Grameri, Ankara: TDK yayınları.
- BAŞDAŞ, Cahit (2002), "Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler", Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, 139: 67-74.
- BOZ, Erdoğan (2002) "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu", Türk Dili, Mayıs 2002, 605: 447-455, Ankara: TDK yayınları.
- BURAN, Ahmet (1997), Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ankara: TDK yayınları.
- EMRE, A. Cevat (1949), Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik, İstanbul: TDK yayınları.
- ERCİLASUN, A. Bican (1983), Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi), Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1985), Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- ERTEN, Münir (1994), Diyarbakır Ağzı, Ankara: TDK yayınları.
- GÜNAY, Turgut (1978), Rize İli Ağızları, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- İNCE, Halide Gamze (2006), "Aslı Uzun Ünlülerin Kelime Sonundaki Ünsüzlerin Tonlulaşmasına Etkisi", Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri: 608-619, Ankara: Bilkent Üniversitesi yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (1953), "Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1953: 197-203.
- _____ (1971), "Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vokal) Uzunlukları", A.Ü. DTCF Dergisi, XXVI/3-4: 67-84.
- LİGETİ, L. (1942), "Türkçede Uzun Vokaller" (Çev. T Gökbilgin), Türkiyat Mecmuası, VII-VIII: 82-94.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), Urfa Merkez Ağzı, Ankara: TDK yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), Gagavuz Türkçesi Grameri, Ankara: TDK yayınları.
- SAĞIR, Mukim (1995), Erzincan ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK yayınları.
- TEKİN, Talat (1975), Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler, Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları.
- TEKİN, Talat ve diğerleri (eds) (1995), Türkmence-Türkçe Sözlük, Ankara: SİMURG yayınları.

-
- TUNA, Osman N. (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten* (2. Baskı 1988): 213-282.
- VASİLİEV, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK yayınları.
- YILMAZ C., Emine (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, I: 151-165.

ADIN YÜKLEME (NESNE) DURUMU VE TÜMCENİN NESNE ÖGESİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Erdoğan BOZ*

ON OBJECT OF NOUN AND ON OBJECT ELEMENT OF CLAUSE

ABSTRACT

In this article is about accusative case of nouns and object element of sentences. Initially, "object concept" of classical grammar was discussed and then differences between "object concept" and "determinative concept" were explained. Other issues related to case of nouns and object element of sentences were further discussed. In the results section proposals to solve the issues were indicated.

Keywords: object, accusative, determinative, sentence.

Giriş ve sorun

Yazımıza öncelikle “nesne nedir?” sorusuyla başlamak istiyoruz. Yükleme geçişli eylem olan temel veya yardımcı tümcelerde öznenin eyleminden etkilenen belirtme ekli veya eksiz sözcük veya sözcük öbeği şeklindeki ögeye *nesne* (*düz tümleç, doğrudan tamlayıcı, sarih-i meful*) denir.

Öncelikle bu nesne tanımında geçen *geçişli eylem* sözünden yola çıkarak *geçişli ve geçişsiz eylem* terimlerini açıklamak gerekiyor. *Geçişli eylem*; tümcede özne dışındaki bir varlık veya nesneyi etkileyen yani bir nesne gerektiren eylem. *Geçişsiz eylem* de; tümcede özne dışındaki bir varlık veya nesneyi etkilemeyen yani bir nesne gerektirmeyen eylem..

Geçişli eylem tanımı, bize tümcede yüklem ve özne dışında zorunlu bir öğeden bahsediyor, bunun adı nesne. Nesnenin alacağı ek ve bu eke bağlı olarak oluşan nesne türleri de şöyledir: Bu ek +(y)I⁴'dır ve ekin bulunup bulunmamasına göre de nesne iki türlüdür: *Belirli nesne*; belirtme eki +(y)I⁴ almış nesne ögesi. *Belirsiz nesne* ise; belirtme eki almamış, eksiz (+Ø) olan nesne ögesi, (Boz 2004:501-502)

Geleneksel dilbilgisinin yukarıda aktardığımız *nesne* tanımı bugün için artık eskimiştir. Dilbilimciler dışında bir kısım dilbilgiciler de bu nesne anlayışından ayrılmışlardır. Bilgegil, nesne teriminin çok geniş kapsamlı olduğundan konu açarak, terimin kapsamı ile ona tahsis edilen sözcüğün işlemi arasındaki uyumsuzluğa dikkat çeker, (Bilgegil 1982:31). Biz bu yazımızda, adın yükleme durumu ve tümcenin nesne ögesi üzerinde tartışılan birkaç konuyu irdeleyeceğiz:

* Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi (erdoganboz@aku.edu.tr).

1. Yükleme durumu biçimbirimleri ve dolaylı nesne

Bugün, adın yükleme durumunu belirleyen biçimbirimler, bir çok dilbilgiciye göre yalnızca {+I} veya {+Ø} biçimbirimlidir. Oysa nesnenin başka başka biçimbirimlerle de karşılanabileceği yapılan araştırmalarla açıkça ortaya konmuştur. Ör. {+A} biçimbirimini almış bir ögenin tümcede nesne olması üzerine bir çok araştırma vardır: Banguoğlu, az sayıda bazı eylemlerin anlamca geçişli olmakla beraber kime hâlini istediklerini belirterek; “Hemşire hastaya bakıyor.”, “Bu cocuğa kıymayın.”, “Kamyon bir ineğe çarptı.” ve “Çocuklar erkenden işe başladılar.” tümcelerini örnek verir. Sonra da {+A} biçimbirimini almış altı çizili bu ögelere *kime hâlli nesne* der, (Banguoğlu 1990:528).

Banguoğlu’ndan başka Sinanoğlu, aynı konuya temasla; “Çocuk dokundu.” tümcesini örnek verir. Bu tümcede, tümcenin iki temel ögesi özne ve yüklem olmakla birlikte, “kime?”, “neye?” sorusunu akla getiren bir anlam boşluğunun Ör. “sobaya”, gibi bir ögeyle doldurulacağını belirterek, tümcedeki bu zorunlu ögenin nesne olduğunu söyler. Daha sonra da bu nesneye *+e’li nesne*, der. Sinanoğlu, konunun devamında; Türkçe’de *+i’li* ve *+e’li* olmak üzere iki çeşit nesne olduğunu, bazı eylemlerin anlam farkı ile “Birini vur-, birine vur-; bir yeri teşrif et-, bir yere teşrif et-”, hatta bazılarının anlam farkı olmaksızın “Kitabı arkadaşınıza veriniz. Bu işi size danışacağım. Yemeğe tuz koydunuz mu?” iki çeşit nesne ile kullanıldığını belirtir, (Sinanoğlu 1957:270). Bu araştırmacılar başka; Deny (Deny 1941:185), Emre (Emre 1945:289-290), Karahan (Karahana 1997:213), Börekçi-Tepeli (Börekçi vd 1996.:52) ve Özkan (Özkan 1991:129) da {+A} biçimbirimini almış bir nesne ögesinin varlığını kabul ederler.

{+A} biçimbirim almış dolaylı nesne kavramı üzerinde en geniş şekilde duran Sinanoğlu’na göre değişik eylem grupları dolaylı nesne alabilirler.

a. Geçişsiz nesnel eylemler (saldır-, sığın-, bak-, başla-, giriş-, çarp-, dokun-, iliş-, yalvar-, rastla-, bin-, bas-, imren-, otur-, dikkat et-, dua et-, telgraf çek- vb...) eylem grupları ve eylem deyimleri; “düşmana saldır-, hastaya bak-, ağaca çarp-, otobüse bin-, koltuğa otur-” .

b. Duygu anlatan bir takım nesnel eylemler ve eylem grupları (sevin-, üzül-, şaş-, hayret et- vb...) “Bu işe şaşıtm.”, “Hastalandığına üzüldüm.”, “Cesaretine hayranım.”

c. Uyuma, benzeme, yarama, zarar, ihtiyaç, mecburiyet gibi bir takım kavramları anlatan eylem ve eylem grupları; “Kötü arkadaşına uyuma.”, “Babasına benziyor.”, “Güneş sıhate faydalıdır.”, “Çok çalışmaya mecbursunuz.”.

d. Temel kavramında “ver-” fikri bulunan geçişli eylem grupları ve eylem deyimleri (ver-, sun-, bağışla-, sat-, bırak- veya armağan et-, havale et-, müsaade et- yahut da ders ver-, öğüt ver-, önem ver-, söz ver-, ceza ver- gibi..) ile vur-, söyle-, ısmarla-, öğret-, göster- gibi eylemler ve daha bir çok geçişli anlatımlarla; ettiren eylem şekilleri; “Kızılkaya’ya yüz lira bağışlamış.”, “Şaha iki at armağan ettiler.”, “Bize söz vermişlerdi.”, “Sana söylemedim mi? Gene baltayı taşla vurmuşsun.”, “Bahçeyi birine

kazdırıyor.”, “Mektubu yazmana yazdırırız.”, “Hastayı hemen yatağa yatırmalı.” (Sinanoğlu 1957:339).

{+A} biçimbiriminden başka {+DAn} biçimbirimi almış bazı ögelerin de tümcede nesne işlevinde kullanıldığını görmekteyiz. Emre, {+DAn} biçimbirimi almış bazı ögelerin tümcede nesne rolünü oynayabileceğini belirterek şu örnekleri verir: “Vekil uzun uzun ekonomik ilişkilerden bahsetti.”, “Kendisini gördüm ama o işten söz açmadım.”, “ Herkes ondan şüpheleniyordu.” (Emre 1988-1:143-144). Emre’den başka, Deny (DENY:185), Sinanoğlu (Sinanoğlu 1957:371), Sev (Sev 2004:2664-2665) ve Boz (Boz 2004:501-511) da aynı görüştedirler.

Buraya kadar aktardıklarımızdan {+A} ve {+DAn} biçimbirimlerin nesne yapabilecekleri açıkça anlaşıyor.

2. Yükleme durumu yerine belirtme durumu

Bir çok dilbilgici *adın yükleme durumu yerine belirtme durumu* terimini kullanmaktadır. Geleneksel dilbilgisinde nesne türlerinin belirli ve belirsiz olarak belirlenmiş olması bunda çok etkilidir. Öncelikle yükleme ve belirtmenin ayrı ayrı kavramlar olduğunun bilinmesi gerekiyor. Yukarıda belirtildiği gibi nesne, tümcede eylemin etkisinde kalan ögedir. Bunun belirli veya belirsiz olma durumu ise; bağlamdaki kişilerce bilinen bir varlık üzerinde konuşuluyorsa, nesne belirtme biçimbirimini alır, aksi durumda almaz. Belirsiz nesne; yalnızca bir türü değil, bunun yanında belirsiz bir kişiyi veya varlığı gösterir. Ancak bu kural her zaman geçerli olmayabilir; nesnenin bir başka şekilde belirlenmiş olması veya sözdizimindeki diziliş sırası gibi... (Gronbech: 1995:36). Belirtmenin nesne ile bu kadar iç içeliği iki kavramın kaynaşmasına neden olmuş ve çoğu dilbilgici adın durumları arasında yükleme (nesne) yerine belirtme durumunu sayar olmuştur.

Karahan, Gronbech’in “Yükleme hâli eki bir nesneye önem verildiği durumlarda kullanılır.” belirlemesinden yola çıkarak, ekin görevinin diğer hâl eklerinde olduğu gibi, münasebet kurmak, bağlantı saptamak değil, nesneyi belirli kılmaktır. Bu da fiili değil, ekin içinde bulunduğu durumu ilgilendirir, diyerek ekin işlevine açıklık kazandırır (Karahan 1999:608).

Uzun, “adıl testi”ne soktuğu “O kitap okuyor.”, “Ali o okuyor.” ve “Ali onu okuyor.” tümcelerinde, belirtili/belirtisiz karşıtlığının eylemin nesnesi olmak gibi bir işlevsellikle ilgisi olmadığını söyler, (Uzun 2000:190).

Karahan, yükleme ve ilgi durum biçimbirimlerinin temel işlevlerinin belirtme olduğu düşüncesindedir. Ona göre, bu eklerin belirtme işlevinde bulunduklarını gösteren bir yapı da bazı çekim edatlarıyla kurulan edat gruplarıdır. Türkçede isimler bu edatlarla birleşirken ek almazlar; “altun teg, çiçek teg, budun üçün, ot birle, köngül üzre saray gibi...” hâlbuki zamirler aynı edatlarla birleşirken isimlerden farklı olarak Eski Türkçe döneminde yükleme hâli, daha sonraki dönemlerde de ilgi hâli eki almıştır; “anı teg, mini üçün, sini birle, anı üzre; onun gibi, senin için...” Bir ek, eğer münasebet eki ise zamirleri bağladığı gibi gramatikal bakımından aynı değerde olan isimleri de edatlara bağlayabilmesi gerekirdi. Nitekim “doğru”

edatı önünde ister isim ister zamir olsun yönelme hâli eki olmadan “ona doğru , eve doğru” edat grupları kullanılamamaktadır. Karahan, nesneyi ve ad tamlamalarında tamlayıcıyı belirleyen bu biçimbirimlerin, söz konusu işlevleri yerine getirecek herhangi bir birimin varlığı hâlinde kullanılma gereksinimlerinin ortadan kalkabileceğini belirtir. Ör. “Uram yüzüm ol han işigine.”, “Günlerim dün eyledi.” (Karahan 1999:608-609).

Karahan’ın yukarıdaki açıklamaları, bizi bugün yükleme ve ilgi durum biçimbirimi olarak kabul ettiğimiz bu biçimbirimlerin aslında durum ulamı işlevlerinin olmadığına götürecektir. Nitekim Karahan, söz konusu biçimbirimlerin işlevlerinin; “İsmin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi” şeklinde tanımlanan “hal” kavramına uygun düşmediğini belirterek, bu iki biçimbirimin durum biçimbirimi sayılmasının doğru olmadığını söyler. Ancak yükleme durumunun sıfır {+Ø}biçimbirimli (eksiz) olduğunu belirtir. Karahan, başlangıçta oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan belirtme işlevindeki yükleme durum biçimbirimin, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle işlev yakınlığı bulunan ilgi durum biçimbirime bıraktığı ve işlevini nesne içinde sınırlandırdığı görüşündedir, (Karahan 1999:609-610).

Karahan’ın yanısıra Baba da aynı görüştedir: Adlar arasındaki *belirtme* tamlayan ekiyle; “evin kapısı”, tümcede ise +i durum ekinin ortaya çıkışıyla sağlanmıştır. Bunun için nesne yalın olarak kullanıldığı durumda, belirtilmesi ve vurgulanması için ortaya çıkan ekin en geniş işlevi anlam ayırma, tür belirtmedir... Türkiye Türkçesinde ekin yalnızca nesneye geldiğini görüyoruz, (Baba 2001:18). Bütün bu aktarmalardan şu sonucu çıkarabiliriz; belirtme bir durum ulamı değildir. Yükleme ve belirtme terimleri ayrı ayrı kavramları karşılamaktadır, belirtmenin zamanla yalnızca yükleme durumu ile sınırlanması, iki ayrı kavramı birbirine yaklaştırmış ve giderek belirtme, bir durum ulamının adı olmuştur.

3. Özne ve nesnenin biçimsel benzeşmesi

Özne ile sıfır {+Ø}biçimbirimli (eksiz) nesne, biçimsel bir benzeşmeden başka bir şey değildir. Sıfır {+Ø}biçimbirimli nesnenin biçimsel olarak özneye benzeşmesi, özne ve nesne ayrımını güçleştirmez. Tümcedeki ögelerin sözdizimsel ilişkisi (öznenin yüklemle kişisiyle ve nesnenin eylemle bağıntılı olması) ve dizimsel sıralanış buna engeldir, (Adalı 2004:68). Nesnenin Türkçenin sözdiziminde yeri bellidir ancak sözdiziminde ögelerin sözdizimsel sıralarının esnek olması yine de özne ve nesne arasında bir soruna yol açmaz.

4. Edilgen ve dönüşlü tümcelerde nesne

Etken tümcede nesne olan ögenin edilgen tümcede ne olacağı, önemli bir sorundur. Buna bir de dönüşlü tümcelerde nesnenin durumunu ekleyebiliriz. Etken tümcede nesne olan öge, edilgen yapıda özne konumuna yükseltildiğinde, tümcede mantıksal olarak bir özne bulunmaz. Ancak Uzun’a göre bu tür tümceler öznesi olmayan tümceler değildir.

Çünkü edilgenleştirme sürecinin en tipik yönü, gerçekte nesne olan öğelerin, özne konumuna geçirilmesidir ve bu işlem, bir çok şeyin yanısıra temelde tümcenin öznesiz bırakılması adına yapılan işlemdir, (Uzun 2000:11). Uzun'un bu belirlemesinden yola çıkarak, edilgen tümcelerde mantıksal olmayan öznenin yani nesnenin, sözde özne olarak kabulü yerine bu tür tümcelerin öznesiz kurulduğunu ve edilgen tümcelerin de nesne alabileceklerini kabul etmek daha doğru olmaz mı? Ör. "Ayşe çok sevildi" tümcesinde "sevilen" yani nesne "Ayşe"dir, diğer taraftan "seven" yani özne yoktur. Bu durumda "Ayşe"nin sözde özne olarak kabul edilmesinin gereği var mıdır?

Geleneksel dilbilgisine göre, dönüşlü tümcelerde, yüklem bildirdiği eylemi yapan ve bundan etkilenen öznenin kendisidir. Daha açıkçası, bu eylemler kendi kendine yapma ve olma bildirirler ve nesne almazlar. Ancak burada geleneksel özne ve nesne tanımları kesişir. Her iki işlevi de bir öge gerçekleştirmiş olur. Dönüşlü tümcelerde nesnenin kabul edilmeyişi, anlamsal değil, biçimseldir. Ör. "Adam tarandı." tümcesinde, tarama eylemini yapan yani özne; adam, tarama eyleminden etkilenen yani nesne yine adamdır. Bize göre, dönüşlü tümcede özne ve nesne aynı ögedir. Ancak Aliyeva, dönüşlü tümcelerde öznenin hiçbir zaman nesne olarak adlandırılmayacağını belirterek (Aliyeva 2004:159) aynı görüşü paylaşmaz.

Sonuç ve öneri

Geleneksel nesne tanımındaki kalıplaşma, bir çok dilbilgiciyi değişik tümceler karşısında sıkıntıya sokmaktadır. Nesnenin, tümcede eylemin etkilediği varlık olarak kabul edilmesi, biçimsel olarak nesne konumunda olmasına karşın anlamsal olarak buna olanak tanımayan durumlarda bir çıkmaza neden olmaktadır. Ör. "Ali, onun gittiğini anladı." tümcesinde biçimsel olarak nesne olan ögenin (onun gittiği), anlamak eyleminden nasıl etkilendiğinin yanıtı yoktur. Buradaki asıl sorun, tümce öğelerinin sınırlarının tam olarak çizilememiş olmasıdır.

Bize göre nesne; yüklem bildirdiği eylemin gerçekleşmesindeki etkili olan özellikler (yer, zaman ve durum) dışında yüklem ilişkili olduğu bir soyut/somut varlıktır. Daha açıkçası özne, yüklemdeki eylemi gerçekleştirendir, nesne ise öznenin gerçekleştirdiği eylemle ilişkisi olanıdır.

Yukarıda sıraladığımız tartışma konularında henüz bir uzlaşmaya varılamamış olması araştırmacılar arasındaki görüş ayrılıklarının giderek büyümesine ve bunun sonucunda bilimsel iletişimin kopmasına neden olabilmektedir. Geleneksel dilbilgisi dışında değişik dilbilim kuramları, bu ve buna benzer sorunlu bir çok konuya değişik bakış açıları kazandırmaktadır. Değerlilik dilbilgisi ve bağımsal dilbilgisini örnek olarak verebiliriz:

Değerlilik dilbilgisinin tümceye bakışı pratik bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Bağımsal dilbilgisiyle büyük benzerlikler gösteren bu anlayışa göre değerlilik; bir sözcüksel biçimbirimin, sözcüğün tümleyenleriyle diğer bir deyişle kurucuları olan ilişkisi tarafından belirlenir. Tümcedeki yer ve zaman bildiren öğelere ise bilgilendirici adı

verilir. Bu dilbilgisinde de tümcede idareci konumunda olan öge genellikle eylemdir. Ör. “selamlamak” eylemi belirtme (yükleme) durumuyla kullanılır ve değerlilik dilbilgisine göre iki değerlidir. İki değerli olması, bir özne ve bir nesne ile kullanılıyor olmasıdır. Ancak “ver-“ eylemi, özne, yönelme durumunda bir ad ve nesne ile kullanılabileceğinden üç değerlidir. Eylemlerin tümleyenleri T_1 , T_2 , T_3 , $T...$ gibi kısaltmalarla gösterilmiştir. Bu çok sayıdaki kısaltmadan birkaç örnek verecek olursak, T_1 bir eylemin belirtme (yükleme) durumunu, T_2 yönelme durumunu ve T_3 tamlama durumunu gerektirdiğini belirtir. Buna göre, “ver-“ eylemi şöyle açıklanır: T_0 (özne) + T_1 + T_2 (Toklu 2003:86-87).

Özne ve nesne anlayışları, gelenekselden oldukça ayrı olan dilbilimci Tesniere'nin kuramına göre her iki öge de “eyleyen”dir. Ör. “Alfred kitabı Charles'e verdi.” tümcesinde üç eyleyen vardır: 1.Kitabı veren Alfred, 2.Charles'e verilen kitap, 3.Kitabı alan Charles. Bu üç eyleyenli oluş, ayrı ayrı işlevleri yerine getiren üç eyleyen olmadan gerçekleşemez. Üç eyleyenli eylemlerde, birinci ve üçüncü eyleyen ilkece kişi, ikinci eyleyen nesnedir, (Güz 1999:151).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- ADALI Oya, (2004) *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Papatya Yayınları, İstanbul.
- ALİYEVA Hatire, (2004) “Türkiye Türkçesinde İsim hâlleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, s.157-164.
- BABA Okan, (2001) “Tamlayan durumu Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Dergisi*, C.14, S.83, Ankara, s.29-33.
- BANGUOĞLU Tahsin, (1990) *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BİLGEGİL Kaya, (1982) *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- BOZ Erdoğan, (2004) “Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.501-511.
- BÖREKÇİ Muhsine, Yusuf Tepeli, (1996) “Tarık Buğra'nın “Ömer” Adlı Hikayesinin Dil ve Üslup Açısından Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.6, Erzurum, s.29-65.
- DENY Jean, (1941) *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EMRE Ahmet Cevat, (1945) *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- EMRE Ahmet Cevat, (1988) “Türkçede Cümle”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)* 1954, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 128-129.
- GRÖNBECH K., (1995) *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜZ Nüket, (1999) “Lucien Tesniere”, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

- KARAHAN Leyla, (1997) “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine” , *Türk Dili*, S. 549, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 209-213.
- KARAHAN Leyla, (1999) “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, s.605-611.
- ÖZKAN Abdurrahman, (1991) “Türkçede Fiil ve Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi”, *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S.1, Isparta, s.125-143.
- SEV Gülsev, (2004) “Çıkma Durum Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.2655-2666.
- SİNANOĞLU Samim, (1957) “Basit Cümlede Nesne ve Tümleç”, *Türk Dili*, S. 5-6, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOKLU Osman, (2003) *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- UZUN Nadir Engin, (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

DİVANU LÜGATİ'T-TÜRK'TE +LA-

Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN*

ÖZET

Divânu Lügati't-Türk, Türkçenin ilk ürünlerinden olması dolayısıyla Türk dilinin şekilbilgisi çalışmalarının da başlangıcını oluşturur.

Türkçenin isimden fiil yapmakta kullanılan en işlek eki olan **+IA-** da Divânu Lügati't-Türk'te çokça geçer. **+IA** eki, Divân'da 434 kez çatı eki almış halde, 349 kez de yalın olmak üzere toplam 783 kez yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Divânu Lügati't-Türk, Kaşgarlı Mahmut , +IA- eki.

THE USAGES OF +LA SUFFIX IN DIVANU LUGAT'İT-TÜRK

ABSTRACT

Being one of the first Works of Turkish, Divanü Lügati't Türk is regarded as the first step of Turkish morphological studies.

The suffix +IA, the most functionanl suffix of Turkish that changes nouns into verbs, is seen in The Divanü Lügati't Türk many times. The suffix +IA is seen in the Divan for 783 times, 434 times with a voice suffix and 349 times with base form.

Key Words : Divanu Lugati't-Turk, Makhmud Kashkari, the suffix +IA-

Türk dil ve kültürünün abide eserlerinden olan Divanu Lügati't -Türk (DLT), Türklükle ilgili pek çok konuda geçmişten bugüne önemli bilgiler aktaran Türkçenin yapı taşı olan bir eserdir. Kaşgarlı Mahmud tarafından 25 Ocak 1072 Çarşamba günü yazılmaya başlanan DLT, 9 Ocak 1077 Pazartesi günü tamamlanmıştır.¹ Kaşgarlı Mahmud, kendisi hakkında, "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir."²

DLT ve Kaşgarlı Mahmud için söylenenler az değildir: DLT, Türkçenin ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud da - bu eseri dolayısıyla - etnograftır, filologtur, dilcidir, fonetikçidir, diyalektologdur, toponomisttir, haritacıdır. Bu denli önemli hususiyetleri üzerinde

* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Ercilasun, Ahmet Bican, Makaleler Dil – Destan – Tarih – Edebiyat, Yayına hazırlayan : Ekrem Arkoğlu, Ankara 2007, s. 140

² Atalay, Besim, Divanü Lügati't-Türk Tercümesi, TDK Yay., Ankara 1985, C.I, s.4

toplamış olan bu eser, kuşkusuz dil tarihi çalışmaları açısından da bir hazine değerindedir. Türkçenin ilk ürünlerinden olması dolayısıyla Türk dilinin şekil çalışmalarının da başlangıcını oluşturur DLT.

Türkçede isimden fiil yapan **+LA-** eki, Eski Türkçe döneminden itibaren işlek olarak kullanılmaktadır. Köktürkçede **ab+la-**, **il+le-**, **kagan+la-**, **ög+le-ş-**, **sü+le-**, gibi türevleri bulunan **+LA-** eki, Uygurcada³ **“Sınırsız kullanma imkanı vardır.”** şeklinde özetlenerek **muni+la-**, **yilwi+le-**, **buzagu+la-**, **at+la-n-** örnekleri verilmiştir.

Tarihi Türk lehçelerinden Çağataycada **“ismin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme getirilebilir.”** ibaresi ile yer almaktadır.⁴ Eski Anadolu Türkçesinde⁵ **“çok işlektir”** diye verilmiştir. Kıpçak Türkçesi Gramerinde⁶ **“Türkçenin çok kullanılan isimden fiil yapma eklerinden biridir. Kıpçakçada da bol miktarda rastlanmaktadır.”** denir. Karahanlı Türkçesi Grameri⁷ adlı eserde +LA- eki ile ilgili detaylı bilgi verilmiştir: **“Her türlü isimden etken, hem oluş bildiren; hem de taklidî mahiyette fiiller teşkil eden çok işlek bir ektir. Bunun ne kadar çeşitli kullanışta fiiller yaptığını bütün ayrıntıları ile gösterebilmek için, tespit ettiğimiz örnekleri sırasıyla sunuyoruz.”** demek suretiyle ekin kullanılma sıklığını gösteren yeterince örnek sıralanmıştır. Daha sonra ekin işlevleri **a) İsimdeki vasfı başkasına atfeden fiiller (bedük+le-, beg+le-); b) İsimdeki vasfı başka bir nesneye katan fiiller (agu+la-, em+le-); c) İsimdeki vasfı nesneye kazandıran fiiller (arığ+la-, tüp+le-); ç) İsmın ifade ettiği nesneyi üreten fiiller (çörek+le-, et+le-); d) İsmın ifade ettiği vasıftan arınmayı bildiren fiiller (aruk+la-, yagır+la-); e) İsmın ifade ettiği nesneyi vasıta olarak kullanma bildiren fiiller (aya+la-, boyun+la-); f) İsmın ifade ettiği nesneye yönelen fiiller (adak+la-, karın+la-); g) İsimdeki vasfın kazanıldığını gösteren fiiller (anuk+la-, beling+le-); ğ) İsmın ifade ettiği nesneyi kendisi için kullanmayı bildiren fiiller (kuş+la-, mün+le-); h) İsmın ifade ettiği nesneye bağlı olarak davranıldığını gösteren fiiller (erte+le-, ırk+la-); ı) Taklidî fiiller (ah+la-, çağı+la-) olarak 11 maddede verilmiştir.**

³ Gabain, A. Von., Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara 1988, s.49

⁴ Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1988, s.44

⁵ Timurtaş, Faruk Kadri, Eski Anadolu Türkçesi, Türk Dünyası El Kitabı, C.II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1992, s.133

⁶ Karamanlioğlu, Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994, s.46

⁷ Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996, s.156

+IA- eki, çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi⁸ adlı eserde ek için, **“Kırgız Türkçesinde en işlek isimden fiil yapma ekidir.”** denmektedir. Bugünkü Kıpçak Türkçesinde⁹ ise **“Bu ek, hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek, yapma veya olma bildiren fiiller yapar.”** demek suretiyle ekin, Kıpçak lehçelerinde de fonksiyonelliğine dikkat çekilmiştir. Özbek Türkçesi Gramerinde¹⁰ **“Bu ek, bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Özbek Türkçesinde de çok kullanılan bir ektir.”** ifadesi yer almaktadır. Türkmence¹¹ adlı kitapta ekin, tabiat taklidi isimlere, yabancı dillerden alınmış kelimelere, sayı isimlerine getirilerek **“ismin taşıdığı manaya dayalı iş, oluş ve hareketi ya da nesnelerin belli bir hale girmesini ifade eden fiiller yapar”** denmiştir. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri¹² adlı eserde eke, **“isimden fiil yapma eklerinin en işleği olan bu ek, bütün isimlere gelerek onlardan yapma veya olma ifade eden fiiller yapar.”** şeklinde işaret edilir. Gagavuz Türkçesi Gramerinde¹³ ek, **“Bu ek en çok kullanılan isimden fiil yapma eklerinden biridir. Hemen hemen bütün isimlere gelir.”** biçiminde nitelendirilmiştir.

Görüldüğü üzere isimden fiil yapmakta kullanılan +IA- eki gayet kullanışlı bir ektir. DLT’de de pek çok örneğine rastlamaktayız. +IA- ekinin yalın olarak kullanıldığı haller yanında çatı ekleriyle kullanıldığı şekilleri de mevcuttur. +IA-l-, +IA-n-, +IA-ş-, +IA-t- şekilleri DLT’de yer almaktadır.

+IA- şekline 349 kere +IA-l- şekline 11 kere, +IA-n- şekline 296 kere, +IA-ş- şekline 56 kere, +IA-t- şekline 71 kere olmak üzere toplam 783 kere rastlamaktayız. Bu ek, en çok isimlere sonra da sıfatlara getirilmiştir. Sınırlı sayıda olmak üzere de diğer gramerlik yapılara getirildiği görülmektedir:

I. +IA- Ekinin Kullanıldığı Söz Grupları

I.I. İsimlerle: En çok kullanıldığı gruptur. Bütün türevlerinin örnekleri mevcuttur.

I.I.1. Genel Olarak İsimler

bala+la-: Kuş yavrulamak, DLT, C.IV, s.64;

⁸ Çengel, Hülya Kasapoğlu, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 129

⁹ Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ankara 1998, s. 53

¹⁰ Coşkun, Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s. 62

¹¹ Kara, Mehmet, Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Akçağ Yay., Ankara 2001, s. 29

¹² Kirişçioglu, M. Fatih, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994, s. 38

¹³ Özkan, Nevzat, Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş-Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri), TDK Yay., Ankara 1996, s. 109

- im+le-:** İşaret etmek, göstermek, DLT, C:IV, s.232;
tüpü+le-: Tepelenmek, tepesine vurmak, DLT, C.IV, s.673;
aş+la-l-: kap kenetlenmek DLT, C.IV, s.43;
aw+la-l-: avlanmak, DLT, C.IV, s.51;
em+le-l-: İlaçlanmak, DLT, C.IV, s.180;
kamış+la-n-: Kamışlık olmak, DLT, C.IV, s.259
kök+le-n-: Sıkı bağlanmak, asaletli veya zengin olmak, DLT, C.IV, s.357
saw+la-n-: Atalar sözü söylemek, DLT, C.IV, s.499
er+le-ş-: Erkeklikte yarış etmek, DLT, C.IV, s.191
karma+la-ş-: Yağmalamakta yarış ve yardım etmek, DLT, C.IV, s.272
söz+le-ş-: Söyleşmek, konuşmak, DLT, C.IV, s.536
et+le-t-: Kestirip et haline getirtmek, DLT, C.IV, s.203
ig+le-t-: Hastalandırmak, DLT, C.IV, s.228
taş+la-t-: Taşlatmak, taşraya yollamak, DLT, C.IV, s.583

1.1.2. Kavim İsimleriyle

14 farklı kavim, soy ve soy adı ile 21 kere kullanılmıştır:

- çigil+le-(n)-:** Çiğillerden saymak, Çiğillere nispet etmek, DLT, C.IV, s.51
karluk+la-(n)-: Karluk boyundan saymak, Karluk boyuna nispet etmek, DLT, C.IV, s.272,
kençek+le-n-: Kençek kılığına girmek, kençekleşmek, DLT, .IV, s.300
kıfçak+la-(n)-: Kıpçak boyundan saymak, Kıpçak boyuna nispet etmek, DLT, C.IV, s.312
kıwçak+la-n-: Kıpçak kılığına girmek, DLT, C.IV, s.324
kumuk+la-: Kumuk boyuna nispet etmek, DLT, C.IV, s.377
oguz+la-(n)-: Oğuz saymak, Oğuzlara nispet etmek; DLT, C.IV, s.428
sart+la-: Sart-tecimen, tacir- saymak, DLT, C.IV, s.495
tat+la-(n)-: Fars veya Farşlı yapmak, DLT, C.IV, s.585-86
tawgaç+la-(n)-: Maçinli saymak, Maçin halkı kılığına girmwk, DLT, C.IV, s.587
tejik+le-: Farşlı saymak, Farşlılığa nispet etmek, DLT, C.IV, s.595
tübüt+le-(n)-: Tibet kılığına girmek, Tibete nispet etmek, DLT, C.IV, s.667
türk+le-: Türklerden sayma, Araplara göre Acem yani Araptan başka saymak, DLT, C.IV, s.674
yagma+la-n-: Yağma kılığına girmek, onların huyu ile huylanmak, DLT, C.IV, s.728

1.1.3. Organ İsimleriyle

74 türevi olan bu grupta 63 farklı organ adı kullanılmıştır. Fiil haline getirilmiş organ isimleri şunlardır: adhak, adhut, ağız, art, aşuk, aya, azığ, bağır, boyun, böğür, burun, but, büksük, çer, çübür, emik, kanat, karak, karı, karın, karış, kasığ, kaş, kesme, kısıg, kirpük, koltuk, koyka, köçük, könül, köt, köz, kuçak, kulaç, kulak, küñçük, mengiz, müngüz, ongık, öngik, öpke, örgüç, özek, pürçek, saç, sargı, sırt, singir, süngük, taban, tamgak, tarmak, tış, tiş, tiz, tış, tüş, tulung, yagır, yalığ, yarın, yağrın, yadruk, yumur, yürek, yüz.

adhak+la-(n)-: Ayağa vurmak, ayaklanmak, ayak sahibi olmak, DLT, C.IV, s.6

ağız+la-: Ağza vurmak, ağız açmak, DLT, C.IV, s.11

aşuk+la-: Aşık kemiğine vurmak, DLT, C.IV, s.44

aya+la-: El ayalarını birbirine vurmak, DLT, C.IV, s.54

but+la-: Buduna vurmak, budunu ısırmak, DLT, C.IV, s.121

emik+le-: Memesine vurmak, DLT, C.IV, s.180

karın+la-: Karna vurmak, DLT, C.IV, s.271

kipük+le-n-: Gözde kötü kıl bitmek, DLT, C.IV, s.333

kulaç+la-: Kulaçlamak, DLT, C.IV, s.375

süngük+le-n-: Kemiklenmek, büyümek, DLT, C.IV, s.550

1.I.4. Hayvan İsimleriyle

19 hayvan adı fiil haline getirilmiştir.

ata+la-n-: İğdiş deve sahibi olmak, DLT, C.IV, s.48

at+la-n-: Ata binmek, atlanmak,; bir şeyin üzerine çıkmak; atlaşmak, at haline gelmek, DLT, C.IV, s.49

bogra+la-n-: Pohurlanmak, pohurlaşmak, DLT, C.IV, s.100

buzagu+la-: Buzağılamak, buzağı doğurmak, DLT, C.IV, s.122

çepiş+le-n-: Çepiç olmak, çepiç haline gelmek, DLT, C.IV, s.141

enük+le-(n)-: Eniklemek, yavrulamak, DLT, C.IV, s.183

eşgek+le+le-n-: Eşek sahibi olmak, DLT, C.IV, s.197

ıt+la-: Köpekletmek, söğmek, DLT, C.IV, s.222

kısarak+la-n-: Kısarak sahibi olmak, DLT, C.IV, s.322

kirpi+le-n-: Sertleşerek kirpi gibi büzülmek, yüzü asılmak, DLT, C.IV, s.333

kögürçkün+le-ş-: Güvercini öndül köyarak yarışa girmek, DLT, C.IV, s.358

kulun+la-: Kısarak yavru dığurmak, DLT, C.IV, s.376

kuş+la-(t)-: Kuş avlamak, kuş tutturmak, DLT, C.IV, s.387-88

ögür+le-n-: At sürüsü ayıra sahip olmak; başka hayvanlar sürü ve bölük haline gelmek, DLT, C.IV, s.453

öküz+le-n-: Öküz sahibi olmak, DLT, C.IV, s.456

saglık+la-n-: Sağmal hayvan sahibi olmak, DLT, C.IV, s.482

- sıgır+la-:** Sığırdan saymak, sığıra nispet etmek, DLT, C.IV, s.512
tawışgan+la-ş-: Öndül olarak tavşan koyup yarış bahis etmek, DLT, C.IV, s.588
tilkü+le-n-: Tilkilik etmek, yaltaklanmak, DLT, C.IV, s.624

1.I.5. Meyve İsimleriyle

9 meyve adı ile fiil türetilmiştir.

- armut+la-n-:** Armutlanmak, DLT, C.IV, s.36
arpa+la-: Arpa vermek, DLT, C.IV, s.36
erük+le-n-: Eriklenmek, erik meyvesi vermek, DLT, C.IV, s.193
kagun+la-n-: Kavun sahibi olmak, DLT, C.IV, s.250
kat+la-n-: Meyvelenmek, dikenli ağaçlar meyvelenmek, DLT, C.IV, s.280
kosık+la-: Fındıklanmak, DLT, C.IV, s.348
üjüm+le-n-: Dutlanmak, dut vermek, DLT, C.IV, s.711
üzüm+le-n-: Üzümlenmek, DLT, C.IV, s.721
yemiş+le-n-: Yemişlenmek, yemiş meyve vermek, DLT, C.IV, s.772

1.I.6. İnsan Türleriyle

- ana+la-:** Ana edinmek, ana demek, DLT, C.IV, s.24,
beg+le-: Bey saymak, bey diye ad vermek, DLT, C.IV, s.79
beg+le-n-: Kadın evlenmek, koca sahibi olmak, koca edinmek, DLT, C.IV, s.79
karı+la-: Yaşlı saymak; ihtiyarlığa nispet etmek, DLT, C.IV, s.270
katun+la-n-: Hanımlanmak, han karısı şekline girmek, DLT, C.IV, s.281
kız+la-n-: Kız edinmek, kız çocuğu sahibi olmak, DLT, C.IV, s.327
koldaş+la-n-: Arkadaş olmak, arkadaş saymak, DLT, C.IV, s.341
kudhuz+la-n-: Dul karı ile evlenmek, DLT, C.IV, s.374
singil+le-n-: Kız kardeş edinmek, DLT, C.IV, s.523-24
tuşgut+la-n-: Çırak, çömez sahibi olmak, DLT, C.IV, s.660
tüngür+le-: Birini kendine dünür saymak, dünürlüğe nispet etmek, DLT, C.IV, s.672
udhmak+la-n-: Uşak ve ırgat sahibi olmak, DLT, C.IV, s.685

1.I.7. Giyecek İsimleriyle

12 isimle kurulmuş fiiller söz konusudur.

- başmak+la-n-:** başmak(pabuç) sahibi olmak, DLT, C.IV, s.75
bert+le-n-: Hırkalanmak, hırka giymek, DLT, C.IV, s.85
bertü+le-n-: Hırkalanmak, hırka giymek, DLT, C.IV, s.85
bilezük+le-n-: Bilezik takınmak, DLT, C.IV, s.92

- çaruk+la(n)-:** Çarıklamak, Türk çarığı giymek; Çaruk boyuna nispet etmek, DLT, C.IV, s.137
- çükrek+le-n-:** Yün elbise sahibi olmak, DLT, C.IV, s.163
- etek+le-n-:** Eteklenmek, DLT, C.IV, s.202
- etük+le-n-:** Ayakkabı, edik sahibi olmak, DLT, C.IV, s.205
- içmek+le-n-:** Kuzu kürkü giymek ve buna sahip olmak, DLT, C.IV, s.225
- içton+la-n-:** İç donu giymek, DLT, C.IV, s.225
- işton+la-n-:** İç donu giymek, DLT, C.IV, s.240
- könglek+le-n-:** Gömleklenmek, gömlek giymek, DLT, C.IV, s.361
- ökmek+le-n-:** Küpelenmek, küpe sahibi olmak, DLT, C.IV, s.454
- sakalduruk+la-n-:** Sakalduruğu bağlamak, DLT, C.IV, s.483

1.I.8. Sayı İsmiyle

Sadece bir örneği mevcuttur.

- üç+le-n-:** Üç olmak, üçlenmek, DLT, C.IV, s.707

1.I.9. Ses Yansımali İsimlerle

+**LA**- eki ile yapılmış ses yansımali fiil sayısı 35'tir.

- ah+la-:** Göğüs geçirmek, ahlamak, DLT, C.IV, s.13
- angı+la-:** anırmak –eşek-, DLT, C.IV, s.26
- çağı+la-:** Bağlamak, çağırarak, DLT, C.IV, s.129
- çağı+la-:** Çağlamak, DLT, C.IV, s.129-30
- çag+la-n-:** Börtmek, yarı pişmek –et-, DLT, C.IV, s.130
- çak+la-n-:** Çalkanmak, DLT, C.IV, s.132
- çar+la-(ş)(t)-:** Cırlamak, ağlamak, bağlamak, ağlaşmak, ağlatmak, DLT, C.IV, s.136
- çift+la-:** Çığıl çığıl ses vermek, ses, hışırtı şıra kaynarken ses vermek, DLT, C.IV, s.144
- çogı+la-:** Bağlamak, çağırarak, DLT, C.IV, s.155
- çoğ+la-:** Fil bağlamak, DLT, C.IV, s.155
- ig+la-(ş)-:** Ağlamak, DLT, C.IV, s.215
- jagı+la-:** Çağlamak, DLT, C.IV, s.242
- or(ı)+la-ş-:** Bağışmak, çağırarak, DLT, C.IV, s.441
- sıngı+la-:** Soğuktan zırcılamak; donacak halde soğumak; çınlamak, DLT, C.IV, s.516
- singi+le-:** Soğuktan zırcılamak, donacak halde soğumak; çınlamak, DLT, C.IV, s.523
- şagı+la-:** Çağlamak, DLT, C.IV, s.556
- tıkı+la-:** “Tık” diye ses vermek, DLT, C.IV, s.614
- tingi+la-:** Ağır bir şey yere düşerek ses vermek, DLT, C.IV, s.617
- ting+la-(ş)-:** Dinlemek, dinlemekte yarış etmek, DLT, C.IV, s.617

- tiki+le-:** Ses, hışırtı çıkarmak, DLT, C.IV, s.621
tingi+le-: Ağır bir şey yere düşerek ses vermek, DLT, C.IV, s.624
ting+le-: Dinlemek, DLT, C.IV, s.624
tümi+le-(n): Timbilmek, sekerek koşmak, DLT, C.IV, s.670
ur(ı)+la-: Bağırarak, sesini yükseltmek, ulumak, DLT, C.IV, s.696-97
yığ+la-(ş)(t): Ağlamak; ağlaşmak; aşlatmak, DLT, C.IV, s.781
yur+la-: Haykırmak, DLT, C.IV, s.816

I.II. Sıfatlarla

Sıfatlar, **+LA-** eki ile en çok kullanılmış ikinci söz grubudur. 116 adet sıfat **+LA-** ekinin çeşitli türevleriyle birlik oluşturmuştur. Örnek olması bakımından bazıları aşağıda sıralanmıştır.

- artuk+la-n-:** Aşırı gitmek, DLT, C.IV, s.39
az+la-n-: Azımsamak, az görmek, DLT, C.IV, s.57
bek+le-n-: Pekişmek, sağlamlaşmak; kapanmak, kapatılmak; (Oğuzca) saklanmak, DLT, C.IV, s.80
bilge+le-n-: Akıllanmak, akıllaşmak, DLT, C.IV, s.92
çın+la-t-: Gerçekletirmek; tasdik ettirmek, DLT, C.IV, s.150
edhiz+le-n-: Engel ve sarp saymak, DLT, C.IV, s.169
er+le-n-: Kadın evlenmek, er sahibi olmak, DLT, C.IV, s.191
isig+le-n-: Bir şeyi sıcak bulmak, DLT, C.IV, s.237
kadhır+la-n-: Huyunu çetinleşir göstermek, DLT, C.IV, s.248
kır+la-n-: Kırışmak, kırılaşmak, yerde çatlaklar ve hendekler meydana gelmek, DLT, C.IV, s.319
kız+la-n-: Pahalı bulmak, DLT, C.IV, s.327
kiçik+le-: Küçük saymak, DLT, C.IV, s.328
köpe+le-n-: Yeniden çıkmak, yeniden bitme, DLT, C.IV, s.364
kurug+la-n-: Kuru bulmak, DLT, C.IV, s.385
sarıg+la-: Sarılamak, sarı yapmak, DLT, C.IV, s.491
sayram+la-n-: Su azalmak; sığ bir hal almak, su biraz çekilmek, DLT, C.IV, s.502
tang+la-t-: Danlatmak, şaşırtmak, DLT, C.IV, s.571
tatig+la-n-: Tatlanmak, DLT, C.IV, s.585
taz+la-: Birine kel demek, birini kel saymak, DLT, C.IV, s.591
teng+le-ş-: İki şey birbirine denkleşmek, DLT, C.IV, s.600
uçuz+la-n-: Ucuz bulmak, ucuz saymak, DLT, C.IV, s.683
ulug+la-: Yüceltmek, DLT, C.IV, s.692
uz+la-n-: Ustalaşmak, DLT, C.IV, s.706
yavaş+la-n-: Yavaşlanmak, dölleşmek, yumuşak huylu olmak, DLT, C.IV, s.761
yawgan+la-n-: Yavan bulmak, DLT, C.IV, s.761
yinçge+le-: İnce saymak; inceltmek, DLT, C.IV, s.792
yuwga+la-n-: Yaramazlaşmak, DLT, C.IV, s.819

I.III. Zamirlerle

İkinci teklik ve çokluk kişi zamirleriyle oluşturulmuş 4 adet fiilenmiş yapı söz konusudur.

sen+le-: “sen” diye aytamak; küçük sayılmak, DLT, C.IV, s.506

sen+le-t-: “sen” ile aytamak, DLT, C.IV, s.506

siz+le-: Aytarken büyükmek, DLT, C.IV, s.525

siz+le-t-: “siz” diye aytatmak, hitap ettirmek, DLT, C.IV, s.525

I.IV. Edatlarla

İki örnekte de edatların kullanıldığını görüyoruz.

kedh+le-: Çabalamak (Obartma edatı), DLT, C.IV, s.293

taba+la-: Kınamak, ayıplamak (Yan, taraf, cihet edatı), DLT, C.IV, s.559

I.V. Fiillerle

Hemen hemen bütün gramer kitaplarında isimden fiil yapma eki olarak gösterilen **+LA-** eki, Divanu Lügati't-Türk'te 8 farklı fiilde 14 şekille karşımıza çıkmaktadır:

aw-la-ş-: Toplanmak, yığılmak, DLT, C.IV, s.51, **aw-:** Toplaşmak, üşüşmek; etrafını çevirmek, avlamak, DLT, C.IV, s.50

çek-le-ş-: Kur'a çekişmek, DLT, C.IV, s.140

ew-le-ş-: Toplanmak, yığılmak, DLT, C.IV, s.208, **ew-:** Bir şeyin etrafına koşuşmak, DLT, C.IV, s.206

ör-le-n-: Çıkmak; yükselmek, DLT, C.IV, s.464, **ör-:** Belirmek; çıkmak, kopmak; yükselmek -bulut-, DLT, C.IV, s.462

öt-le-ş-: Yağma zamanında eşya delik deşik olmak, DLT, C.IV, s.468, **öt-:** Bir şeye geçmek, delmek; boşalmak, -karın- sürmek, DLT, C.IV, s.467

sar-la-: Sarmak, DLT, C.IV, s.493, **sar-:** Sarmak.

sar-la-n-: Sarınmak, sarılmak, DLT, C.IV, s.493

sar-la-ş-: Sarmakta yardım ve yarış etmek, DLT, C.IV, s.493

sar-la-t-: Sardırmak, DLT, C.IV, s.494

tök-le-ş-: Dökülüp akmak, DLT, C.IV, s.644, **tök-:** Dökmek, DLT, C.IV, s.644

üp-le-: Yağma etmek, DLT, C.IV, s.713-14

üp-le-n-: Yağmalanmak, DLT, C.IV, s.714

üp-le-ş-: Yağma edişmek, yağmalaşmak, DLT, C.IV, s.714

üp-le-t-: Yağma ettirmek, DLT, C.IV, s.714

I.VI. Farklı Bir İşteşlik İşleviyle

+lA- eki -(l)ş- işteşlik çatı eki ile kullanıldığı örneklerin 8' inde farklı bir anlam ile karşımıza çıkmaktadır. İşteşlik ekinin ifade ettiği "beraberlik" fonksiyonu dışında "bahse girmek, bahiste ortaya bir şey sürmek" anlamında kullanılmıştır. Örnekleri aşağıdadır:

altun+la-ş-: Altın öndül koyarak bahse girmek, DLT, C.IV, s.22

at+la-ş-: At ortaya koyarak bahse girmek, atı öndül koyarak yarış etmek; DLT, C.IV, s.50

aw+la-ş-: Evini ortaya koyup kumar oynamak, evini öndül koymak, DLT, C.IV, s.51-52

kız+la-ş-: Bahse bir kız -cariye- koymak, DLT, C.IV, s.327

kökürçkün+le-ş-: Güvercini öndül koyarak yarışa girmek, DLT, C.IV, s.358

yarık+la-ş-: Zırh öndül koyarak bahse girmek, DLT, C.IV, s.749

tawışgan+la-ş-: Öndül olarak tavşan koyup yarış -bahis- etmek, DLT, C.IV, s.588

üm+le-ş-: Şalvarını ortaya koyarak kumar oynamak, DLT, C.IV, s.712

SONUÇ

Tarihî ve modern Türk lehçe ve diyalektlerinde Türkçenin, en çok işlenen eki olduğu tespit edilmiş olan +lA- isimden fiil yapma eki tabii olarak Divanu Lügati't-Türk'te de örnekleriyle yer almaktadır. Bu çalışmada ekin işlevleri dikkate alınmamış, hangi tür söz gruplarına getirildiği incelenmiştir. Dolayısıyla biri dışında işlevlerine değinilmemiştir. Bu çerçevede tespit edilenler maddeler halinde şöyledir:

1. +lA- isimden fiil yapma eki, DLT'de edilgenlik eki -(l)- ile; dönüşlülük eki -(l)n- ile; işteşlik eki -(l)ş- ile ve nihayet ettirgenlik eklerinden -(l)t- ile çatı oluşturmuştur.
2. En çok kullanılmış şekil 349 örnek ile yalın hal olan +lA- 'tır. Ardından 296 örnekle +lA- 'ın dönüşlülük eki ile kurduğu birleşikler gelmektedir. Üçüncü sırada +lA- ekinin ettirgenlik hali yer alır ki 71 örnekle temsil edilmiştir. +lA- ekinin işteş çatılı hali dördüncü sıradadır. Bu ekin Türkçenin gerçek edilgenlik çatı eki ile kurduğu teşkillerin sayısı da 11'dir. +lA-n- yapısının kurduğu türevlerin bir kısmının edilgenlik işlevi taşıdığını belirtmek gerekir.
3. +lA-l- şekliyle 11 örnekle karşılaşılan bu yapının DLT'de - az örnekle de olsa - geçmiş olması, Türkçenin eskiliğine işaret eden önemli bir noktadır. Bunun anlamı, Türkçenin, -(l)l- edilgenlik ekini çoktan terk etmiş olmasıdır. Bir başka deyişle Türkçe, gerçek edilgenlik ekinden asırlar önce vazgeçmiştir.

4. +lA-; +lA-(l)-; +lA-(n)-; +lA-(ş)-; +lA-(t)- şekillerinin DLT'de kurduğu teşkillerin sayısı 783'tür. Bu rakam, DLT'nin ihtiva ettiği kelime serveti dikkate alındığında - neredeyse - 10'da 1 nispetine ulaşmaktadır. DLT'deki toplam madde başı sayısı 8000 olduğuna göre bu oran dikkate değer bir nispettir. Nihayet Karahanlı Türkçesinin söz varlığı 11.519 olduğuna göre - ki bu sayıya Divanu Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık, Kur'an Tercümesi ve Dîvan-ı Hikmet 'te geçen sözler de dahildir - DLT'de kullanılmış olan 8624 kelime, Türkçenin Orhun Abidelerinden sonraki söz varlığı hakkında önemli bir ipucudur.
5. 783 örneğin 14 adedi fiilden türemiş yapılar olarak görülmektedir. Bu durum, ekin bugün için sadece isimden fiil türetme eki olduğu gerçeğine ters düşmektedir. Bu ekin, başlangıçta hem fiillere, hem de isimlere (ama daha çok isimlere) getirilen bir ek olduğunu hatıra getirmekle beraber, zamanla - koyulaşma prensibi gereğince - fiilden fiil yapma işlevi körelmiş hatta hiç kalmamış; buna karşılık isimden fiil yapma işlevi artarak devam etmiştir.
6. +lA- eki, bugün artık kullanılmayan bir işlevle DLT'de kuş adlarına eklenmek suretiyle fiiller oluşturmuştur: **it+lA-**, **tawışgan+lA-ş-** gibi. Türkiye Türkçesinde muhtelif sayı adlarıyla kullanılan +lA- eki, DLT'de sadece üç+le-n- örneği ile karşımıza çıkar. Öte yandan meyve adlarından üretilmiş +lA-'lı fiillere de rastlanır 9 örnekte.
7. +lA- ekinin en çok eklendiği söz grupları isimler ve sıfatlardır.
8. Türkiye Türkçesinde hiç örneğine görülmeyen zamirlerden fiil türetme örneklerine "sen" ve "siz" kişi zamirlerinde rastlanmaktadır.
9. Ses yansımali sözlerden türetilmiş fiiller de azımsanmayacak kadar çoktur DLT'de.

Son söz olarak, geçmişten bugüne Türkçeye pek çok yeni yapı kazandırmış olan +lA- eki - ister Türkçe kökenli isterse yabancı kökenli olsun - binlerce ismi fiilleştiren Türkçenin en işlek ve işlevli bir eki olma özelliğini arttırarak devam ettirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akalın, Şükrü H., +IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993), Türk Dil Kurumu, s.92-105, Ankara, 1995
- Atalay, Besim, Divanü Lüğati't-Türk Tercümesi, TDK Yay., Ankara 1985, C.I
- Çengel, Hülya Kasapoğlu, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2005
- Çoşkun, Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 2000
- Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1988
- Ercilasun, Ahmet Bican, Makaleler, Dil – Destan- Tarih – Edebiyat, Akçağ Yay. Ankara 2007
- Gabain, A. Von., Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara 1988
- Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1996
- Kara, Mehmet, Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Akçağ Yay., Ankara 2001
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994
- Kirişcioğlu, M. Fatih, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994
- Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ankara 1998
- Özkan, Nevzat, Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş-Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri), TDK Yay., Ankara 1996
- Timurtaş, Faruk Kadri, Eski Anadolu Türkçesi, Türk Dünyası El Kitabı, C.II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1992

TÜRKÇEDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA S/Ş MESELESİ

Prof. Dr . Ahmet BURAN*

ÖZET

Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren görülen ş/s farklılaşmasının tarihi metinlerdeki durumu ve bu farklılığın nedeni tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalara atıfta bulunulmuş ve daha önce söylenenlerden farklı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarıyla karşılaştırılıp yeni bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Türkiye Türkçesi Ağızları, ş/s meselesi

MATTER OF Ş/S IN TURKISH AND IN TÜRKİYE TURKISH DIALECT

ABSTRACT

We have tried to determine the difference in ş/s from the first written Turkish documents and its situation in the historical texts. By relating to the studies done in this field, we have determined some new points by comparing the dialects previously uttered with Turkey Turkish .

Key Words: Turkish, Dialects of Turkey Turkish, the matter of ş/s

Türkçenin en eski yazılı metinleri Göktürk harfleriyle yazılmış yazıtlardır. Bu yazıtlarda s ve ş fonemleri S, s / j işaretleri ile gösterilmişlerdir.

Arkaik olarak s fonemi, ön, iç ve son seste kullanılabilen bir ünsüz iken, ş fonemi sadece iç ve son seste kullanılmakta idi (Bazin, 1979, s. 20). Daha sonra, Türkçede görülen ünsüz zenginleşmesine, ünsüzlerin işlevselliğinin artmasına ve yabancı dillerden alınan kelimelerin etkisine bağlı olarak Eski Türkçede (Orhun) ş fonemi de ön, iç ve son seste kullanılmaya başlanmıştır. Yine s fonemi, birlikte kullanıldığı ünlüye göre ön ve art boğumlanmalı olarak gerçekleştirilir ve her biri ayrı bir işaretle (S / s) gösterilirken, ş fonemi birlikte kullanıldığı ünlüye bakılmaksızın tek şekilli bir gerçekleştirilme

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

özelliğine sahiptir. (j)

Uygur yazmalarında ise, bu iki fonemin varlığı bilinmekle birlikte “pek çok yazmada s ve ş birbirinden farksızdır”. (Gabain, 1988, s. 11) A. Von Gabain, “*Mani yazısı ile yazılmış bir tek yazmada hiç bir zaman ş kullanılmaz; bu, ş sesini tanımayan bir ağza mı aitti, yahut müstensih mi ş işaretini bilmiyordu, tetkik edilmesi gereken bir husustur. Uygur yazısında s ile ş işareti arasındaki farkı, tespit etmek asla mümkün değildir.*” (Gabain, 1988, s. 40-41) demektedir.

Eski Türkçenin birinci devresinde kullanılan Göktürk alfabesinde s ve ş sesleri için ayrı işaretler mevcuttur. Bu alfabenin gayet düzenli işleyen bir imlâ sistemine sahip olduğu da bilinmektedir. (Ergin, s. XXX) Fakat Orhun yazıtlarında, zaman zaman s ve ş sesleri aynı işaretle gösterilmiştir. Bu karışıklık, daha çok halk dilini yansıtan Tonyukuk yazıtında görülmektedir. Tonyukuk yazıtında, “*şad, taş, taşıkdn*” gibi kelimeler, “*sad, tas, ve tasıkdn*” biçiminde s’li olarak da yazılmışlardır. Muharrem Ergin bu konuyu : “*Ayrıca s harfi bir çok defa ş için de kullanılmış ve öte yandan birbirine benzediği için bir iki kelimede de s yerine ş ve kalın s yazılmıştır*” (Ergin, s. XXX) biçiminde değerlendirmektedir.

Eski Türkçedeki bu s / ş karışıklığı bir çok Türkologun dikkatini çekmiş ve V. Thomsen, S. E. Malov, E. Tenişev, İ. A. Batmanov, A. M. Şçerbak ve Ahmet Caferoğlu gibi önemli isimler bu mesele üzerinde düşünmüş ve çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir (Caferoğlu, 1975, s. 405-408)

“*Eski Türkçe Devresinde s/ş çekişmesi üzerine*” adlı bildirisinde meseleyi ele alan A. Caferoğlu, “*Bu karışıklık, Göktürkçe metinleri yazan Çinli hakkâk (yazar)ların kendi ana dillerinden hareketle yaptıkları bir hatadır. Nitekim bugünkü Çin lehçelerinde s/ş ayrımı bulunmamaktadır. Diğer ilginç bir denklik de, Orhun yazıtlarıyla aynı dönemlere rastlayan Tan sülalesi devrinde (618-906) Çince de bir s/ş karışmasının ortaya çıkmasıdır. Böylece Türkçeye yabancı kalan bu fonetik değişim bence yabancıların malıdır.*” (Caferoğlu, 1975, s. 405-408) demektedir.

Bilindiği gibi A. Von Gabain Eski Türkçede beş ayrı ağzın varlığından söz etmekte ve bunlardan n ve y adını verdiği ağzların özelliklerini belirtmektedir. İ. A. Batmanov da, Yenisey yazıtlarındaki duruma göre, müstakil bir ş ağzı tespit etmiştir. Batmanov, s > ş ve ş > s değişimlerini ise ş ağzının dışında ayrı bir fonetik olay olarak ele almaktadır..

Arap alfabesinin kullanıldığı tarihi metinlerde ve özellikle de Divânü Lûgati’t-Türk’te bu konuyu açıklayan herhangi bir bilgi mevcut

değildir. Arap alfabesinde s ve ş işaretleri birbirinden farklıdır ve ses değerleri kesin olarak birbirinden ayrılmıştır.

Çağdaş Türk Lehçelerinden Kazak, Hakas, Karakalpak, Karaim (Lutzk), Nogay ve Yakut Türkçelerinde ş sesi, s ile ifade edilmektedir. Mesela:

Türkiye Türkçesinde

baş
taş
düş-
yaşa-
diş
kişi

Kazak Türkçesinde

bas
tas
tüs-
jasa-
tis
kisi

Türkiye Türkçesinde

gümüş
taş
yumuşak
düş
iş
yaş
yoldaş
s.77) biçiminde kullanılmaktadır.

Nogay Türkçesinde

kümis
tas
yumsak
tüs
is
yas
yoldas (Güllüdağ, 1998,

Karaim Türkçesinde de “-mış” anlatılan geçmiş zaman eki “-mUs” biçimindedir. (Erarslan, 1980, s. 104)

Türkiye Türkçesi Ağızlarında s / ş Meselesi

Bilindiği gibi ağızlar hakkında kesin hükümler verebilmek için, her şeyden önce, derleme işinin sağlıklı bir biçimde yapılması ve bitirilmesi gerekir. Dolayısıyla bu konudaki tespitleri, mevcut malzemeye göre yaptığımızı belirtmek istiyorum.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ş > s değişmesinin çeşitli örnekleri vardır. Bu değişimlerin bir bölümü kurallı, bir bölümü ise kuralsızdır. Topluca bakıldığında ş > s değişmesi gibi görülen olay aslında birbirinden farklı iki olgudan ibarettir.

Birincisi ş > s değişmesidir. Bu değişme, boğumlanma yerleri ve

biçimleri birbirine yakın olan ünsüzlerden birinin diğerine dönüşmesi, ya da benzeşmesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarının hemen her yöresinde görülen bu değişim daha çok ünsüz benzeştirmesi (assimilation) ile ortaya çıkar:

şose > sósá, hısır et- > hısír et- (Günay 1978, s. 90)

düşünmüşsün > düşünmissin, görmemişsiniz > görmemissiz, almışsın > almıssın (Sağır, 1995, s. 102, 117)

gelmissim, işlemisin, çimmissik, oynamıssım (Günşen, 1994, s. 176; Korkmaz, 1994, s. 95)

Genellikle Orta Anadolu ağızlarında görülen gelmissim, gelmissik gibi örnekler, ikinci şahısta meydana gelen değişimin örneksenmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. (Türkçede örneksime için bkz. Şçerbak, 1996, s. 77-79)

Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz asıl şey, herhangi bir fonetik sebebe bağlı olmayan, kalıcı, kurallı ve Türk dilinin hem tarihi metinlerinde hem de çağdaş lehçelerinde görülen ş/s karşıtlığı meselesidir.

Yaptığımız tespitlere göre Tunceli merkez, Hozat, Ovacık, Mazgirt ve Pertek ilçeleriyle köyleri başta olmak üzere Kahramanmaraş / Elbistan'ın Yapalak, Ekinözü; Malatya'nın Hekimhan ilçesi ve Arapkir'in Çiğnir, Eğnir, Suceyin gibi bazı köylerinde; Akçadağ'ın merkez, Doğanşehir / Fındık ve Günedoğru köylerinde; Elazığ'ın Saraycuhan köyünde, Ankara/ Haymana/ Çalış beldesinde ve Kırşehir'in Çiçekdağı ilçesine bağlı Boğazevci köyünde düzenli olarak ş yerine s kullanılmaktadır¹.

Bu duruma göre:

Türkiye Türkçesinde

taş
baş
iniş
yemiş

Söz konusu ağızlarda

tas
bas
yenis
yemis

¹ Bu ses tercihini yapanlar daha çok Alevi-Bektaşî Türkmenlerdir. ş yerine s kullanan bu insanlar genellikle yörede yadırganmakta ve alaya alınmaktadırlar. Dolayısıyla kendilerini bu kullanımdan vazgeçmeye zorlayan yöre halkı tersten bir değişimi de gerçekleştirmekte ve zaman zaman da s yerine ş'yi kullanmaktadır: ister > işter, istemez > iştemez, eskiden > eşkiden, isimlerini > işimlerini, kestim > keştim vb.

gelmiş	gelmiş
kardeş	gardas
işte	iste
dışarı	dısarı
meşe	mese
varmış	varmış
kaş	kas
kuş	kus
yeşil	yesil
şeker	seker... biçimindedir.

Aşağıdaki örnekler Tunceli yöresinden derlediğimiz metinlerden seçilmiştir:

Türkiye Türkçesi

Delik taşın kenarı
 Altında yedim narı
 Küstürdüm yola vurdum
 Sırma bıyıklı yarı
 x
 Minarede taş olmaz
 Yarda kalem kaş olmaz
 Yarda kalem kaş olsa
 Hovarda da baş olmaz
 x
 Beyazla başladım
 Yeşille işledim
 Kırmızıyla bitirdim
 Cümle aleme yedirdim

Tunceli Ağzı

Delik tasın kenarı
 Altında yedim narı
 Küstürdüm yola vurdum
 Sırma bıyıklı yarı
 x
 Minarede tas olmaz
 Yarda kalem kas olmaz
 Yarda kalem kas olsa
 Hovarda da bas olmaz
 x
 Beyazla başladım
 Yesille isledim
 Kırmızıyla bitirdim
 Cümle eleme yedirdim

(Kiraz)

(Gülensoy, 1992, s. 129-140)

Bu karşıtlık *baş / bas, taş / tas, kardeş / gardas, dışarı / dısarı, konuşuyor / konuser* vd. Türkçe kelimelerde görüldüğü gibi, *şeker / seker, şey / sey, padişah / padisah* vb. yabancı kökenli kelimelerde de görülmektedir. Ayrıca bu durum kelimelerin önsesinde (*şey / sey, şeker / seker*); içsesinde (*kardeşine / gardasına, dışarı / dısarı, görüşelim / görüselim*) ve sonsesinde (*kuş / kus, baş / bas, taş / tas, varmış / varmış...vb*) ek ve kök bakımından herhangi bir sınırlama olmadan kendini göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Leyla Karahan “*Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*” adlı eserinde ş / s farklılığını ağız grupları için belirleyici bir ölçüt olarak kabul etmiş ve Doğu Anadolu ağızlarının IV. alt grubu, Batı Anadolu ağızlarının ise I. grubu için belirleyici bir ölçüt olarak almıştır. (Karahan, 1996, s. 94)

Biz burada Eski Türkçede, bir kısım çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bu ş/s karşıtlığının nereden kaynaklandığını tespit etmeye çalışacağız

s ve ş ünsüzleri Türkçenin yakın boğumlanmalı iki sesidir. Bu ünsüzlerden s, gramer kitaplarımızda “sızıcı, sedasız, dış ünsüzü; sızıcı, dış eti-dış, katı ünsüz ve sızıcı, dış, tonsuz, katı ünsüz” biçiminde tanımlanırken ş ünsüzü, “sızıcı, sedasız, dış-damak; sızıcı, dış eti, ön damak, katı veya sızıcı, dış eti, tonsuz, katı” biçiminde tanımlanmaktadır.

Görüldüğü gibi her iki ünsüz “sızıcı, sedasız / tonsuz, katı, dış / dış eti” ünsüzüdür. Tek farklılık ş ünsüzü için bazı gramercilerin kullandığı “ön damak ve dış-damak” ifadeleridir.

Boğumlanma yerleri ve biçimleri bu kadar yakın olan iki ses arasında karışma ve değişme ihtimali her zaman mevcuttur.

Göktürk-Uygur metinleri ile Kazak, Hakas, Karakalpak, Karaim, Nogay, Yakut lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ş / s karşıtlığı, bu olayın Türk dili içinde önemli bir yere sahip olduğunu ve daha çok da Kıpçak-Oğuz grubunda yaygın olduğunu göstermektedir. Türk dilinin çeşitli dönemlerinde ve değişik lehçe ve ağızlarında görülen bu durumu, Caferoğlu’nun iddia ettiği gibi, “Çinli yazarların bir yanlışı”(Caferoğlu, 1975, s.405-408) olarak kabul etmek mümkün değildir. Eğer Çinli yazarlar kendi dillerinde olmayan sesleri sistematik bir biçimde yazmamış olsa idiler bu görüş kabul edilebilirdi. Ancak durum öyle değildir ve Çinceye bulunmayan diğer sesler metinlerde yer almaktadır.

Bu durumda, Eski Türkçedeki ş / s karşıtlığını, A. Batmanov’un tespit ettiği gibi bir s ve ş ağız farklılığı olarak kabul etmek ve bazı çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen benzer şekilleri de bu s ve ş ağızlarının devamı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira yakın boğumlanmalı bu iki ünsüz arasında böyle bir ağız farklılığının doğması kabul edilebilir bir fonetik olaydır. Çağdaş Türk lehçeleri içinde daha çok Kıpçak grubunda görülen bu

olayı bir Kıpçak Türkçesi özelliği olarak değerlendirmek de mümkündür. Zira, Türkiye Türkçesi ağızlarının, bu olayı yaşatan yörelerinde n>y, g>v, y>c değişimleri gibi karakteristik Kıpçak Türkçesi özelliklerinin de görülmesi bunun kanıtıdır. (Karahan, 1996, s. 174;. Korkmaz, 1971, s. 21-32)

KAYNAKLAR

- Bazin, L., Türk Dilinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri (PhTF'dan çeviren E. Gemalmaz) *Tarihi Türk Şiveleri* (Yayınlayan: Mehmet Akalın) Ankara 1979, s. 15-29
- Caferoğlu, A., Eski Türkçe Devrinde s/ş çelişmesi üzerine, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara 1975, s. 405-408
- Erarslan, K., *Eski Türkçede İsim-Füller*, İstanbul üniversitesi Yay., İstanbul 1980
- Ergin, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul (21. baskı)
- Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988
- Gülensoy, T.-Buran, A., *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992
- Güllüdağ, N., *Nogay Türkçesi Grameri* (F. ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 1998
- Gülseren, C., *Malatya İli Ağızları* (ünönü üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Malatya 1997
- Günay, T., *Rize İli Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978
- Günşen, A., *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Erciyes üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Kayseri 1994
- Karahan, L., *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1995
- Korkmaz, Z., *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994
- Korkmaz, Z., *Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu*, TDAY-Belleten 1971, Ankara 1971, s. 21-32
- Şçerbak, A. M., *Kelime Şekillerinin Kıyasla (analogie yoluyla) Yapılması üzerine*, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 77-79
- Şükürlü, E., *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ ИЗ НЕРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Nina CAYIM*

ÖZET

Altaycada Akraba Olmayan Dillerden Yapılan Leksik Ödünçlemeler
Altaycanın temel leksik varlığı genel Altayca, ortak Türkçe-Moğolca ve ortak Türkçe kelimelerden oluşmaktadır, fakat onda akraba olmayan dillerden farklı dil ödünçlemeleri de bulunmaktadır. Makalede Sanskrit, Çin, Tibet, Sogd, İran, Pers, Arap dillerinden Altaycaya geçmiş dolaylı ödünçlemeler problemi açıklanacaktır.

Anahtar kelimeler: Ödünçleme, leksik fonu, dil elementi.

LEKSIC BORROWING FROM NOT RELATIVE LANGUAGES IN ALTAI LANGUAGE

ABSTRACT

The basic dictionary fund of the Altay language consists from all altaic, all turc-mongolian and all turc words, but also there are in it speaking another language borrowings from unrelated languages. In article is shined the problem of indirect borrowings from a Sanskrit, Chinese, Tibetan, Sogdian, Iranian, Persian, Arabian in the Altay language.

Key Words: borrowing, dictionary fund, an element of language.

Основной словарный фонд алтайского языка состоит из общеалтайских, общетюрко-монгольских и общетюркских слов, но также имеются в нём косвенные и прямые заимствования из неродственных языков, таких, как санскрит, китайский, иранский, арабский, персидский, русский. Иноязычную лексику в алтайском языке, время её появления и пути проникновения впервые отмечает Н.А. Баскаков, и пишет в Приложении к Ойротско-русскому словарю, что высоко развитая культура древних уйгуров, связанная с культурой Индии, Китая, Ирана, оставила в уйгурском языке следы древних заимствований из санскритской, древнеиранской и китайской лексики, которая позже проникла через уйгурский язык в монгольский и алтайские языки:

а) санскритские элементы

ойр.[1] судур (бичик) книга мудрости = монг. судур [2] <уйг.
сутур < скр. sūtra [3];

* (кандидат филологических наук, старший научный сотрудник). Отдел филологии
Института алтаистики им. С.С. Суразакова, Республика Алтай

ойр. эр¹ине драгоценность = монг. эрдени [4] <уйг. эртини [5]<скр. ratna;

ойр. бодо приблизительная оценка чего-либо; оценка чего-либо не на деньги, а на вещи = монг. бода предмет, свойство, единица счета домашнего скота <скр. boda;

ойр. чере воин, войско = монг. чериг [6] <уйг. кшетрик<скр. kṣatriya [7];

б) иранские элементы

ойр. ном закон = монг. ном [8] <уйг. ном [9] <согд. ном = греч. nomos;

ойр. дептер тетрадь = монг.дебтер[10] <уйг. тебтер<п.dāftār[11] = греч. diftera;

ойр. Курбустан бог-небожитель = монг. Кормуста[12]<ир.Ahura-mazda (Ормузд)[13];

в) китайские элементы

ойр. Тайчы – имя собств. = монг. тайджи[14] <кит. тай-цзы[15];

ойр. кавза трубка для курения = монг. ганса <кит. гуаньдза (1947:234-235).

Исследование проблемы древних косвенных заимствований в алтайском и монгольском языках позволило несколько увеличить их число и продолжить ряд следующими примерами, отмечая как древние следующие заимствования из санскритского.

1 современный алтайский.

2 монг. судар сутра (книга в виде отдельных длинных несброшюрованных листов) (МРС, 362)

3 сутра (ДТС, 515)

4 монг. эрдэнэ драгоценный камень, сокровище, драгоценность (МРС, 676)

5 erdāni, erdini, ertini, ratni драгоценность, сокровище

6 монг. цэрэг цирик воин, солдат; войско, армия (МРС, 622)

7 скр. одна из четырех индийских каст – воины (ДТС, 322)

8 монг. ном книга; учёба, грамота; учение, канон (МРС, 271)

9 ном 1. религиозное учение; религиозный закон 2. книга, писание, сутра – религиозный трактат, священная книга буддизма <согд. nwmt (ДТС, 360)

10 монг. дэвтэр 1. тетрадь, блокнот 2. книга (МРС, 165)

11 тетрадь, книга, канцелярское дело(ДТС, 159)

12 Хурмаст миф. Хурмуста, верховный из всемирных духов (МРС, 567)

13 др.- тюрк. Xormuzta имя соб.; Xormuzta верховное божество Ормузд <согд. (ДТС, 637)

14 дворянин (МРС, 385)

15 др.-тюрк. taiši 1. старший наставник, учитель 2. знатный человек, именитый <кит. даши, dai-ši (ДТС, 528)

алт. аржан, аршаан целебный минеральный источник; монг. аршаан 1. аршан, целебный минеральный источник; целебная, минеральная вода 2. уст.святая живая вода [МРС, 45] < др.-тюрк. gasayan<скр. gasayana [ДТС, 476];

алт. быйан; ойрат. буйан 1. добродетель, милость 2. благо, благодеяние [Тодаева, 2001: 78] < др.-тюрк. buyan благодатный поступок, бдагодеяние; заслуга <скр. punya [ДТС, 121];

алт. сѣмер снежные вершины гор; Еч-Сѣмер г.Белуха; монг. Сумбэр уул миф. гора Сумеру (монгольский олимп) [МРС, 369] <др.-тюрк. sumir название горы, считающейся у буддистов центром вселенной <скр. sumeru [ДТС, 513];

алт. Майтере, Майдере; монг. Майдари <др.-тюрк. Majtri рел. будущий будда <скр. maitreya [ДТС, 335];

алт. Мавдышире; бур. Манзаширэ <тиб. божество-покровитель мудрости Манджушри < скр. Manjusri бодхисатва [Будажапова: 9]

алт. ковко колокольчик; монг. хонх (он) звонок; колокол (МРС, 536); бур. хонхо <скр. kangkani (Будажапова: 17)

алт. тарма; монг. тарни заклинание [МРС, 393] < др.-тюрк. darni магическая формула, заклинание <скр. dhāraṇī [ДТС, 159];

алт. кереде: кан-кереде мифическая птица; монг. гаруда <др.-тюрк. Garudī рел. мифическая птица с золотыми крыльями, царь-птица <скр. garuda [ДТС, 194];

алт. мырч перец; кара мырч чёрный перец; кызыл мырч красный перец <др.-тюрк. mīrç, murç бот. перец черный <скр. marica [ДТС, 346];

алт. лаптап: лаптап ук-слушать внимательно; лаптап айт-говорить точно, верно; лаптап эт-делать тщательно; монг. лав 1. 1) точно, верно, достоверно, определено 2) надёжно, основательно 3) глубже, дальше 2. достоверность, точность [МРС, 227] <др.-тюрк. lēr точно, верно, подлинно, действительно <скр. labhā ? [ДТС, 333];

алт. боодо; монг. богд 1. святой, премудрый 2. верховный, августейший [МРС, 71] <др.-тюрк. bodi рел. прозрение; достижение совершенной мудрости < скр. bodhi [ДТС, 107];

из китайского:

алт. быркан, буркан бог, бурхан; ср. Эрлик-быркан букв. Эрлик-бог; Елген-быркан букв. Ульген-бог; Курбустан-быркан

букв. Курбустан-бог; Ай-быркан букв. Луна-бог; Кен-быркан букв. Солнце-бог; улу быркан Елген великий бог Ульген; Кудай-быркан букв. Кудай-бог; монг. бурхан бог, будда, бурхан [МРС, 88] <др.-тюрк. *burhan* 1. будда как личность, достигшая нирваны 2. посланник, вестник, пророк 3. бурхан, идол <кит. фо, *byu* Будда [ДТС, 127];

алт. калым выкуп за невесту <др.-тюрк. *qalıñ* калым, выкуп за невесту <кит. *цзялянь*, *ka-liæn* приданое невесты [ДТС, 675];

алт. улу дракон; улу фыл год дракона (название пятого года двенадцатилетнего цикла); монг. *луу(н)* дракон [МРС, 230] <др.-тюрк. *lū*, *lū* 1. дракон 2. змея <кит. *лун*, *luñ* [ДТС, 334];

алт. табы хлопчатобумажная ткань; монг. *dabuu* 1. хлопчатобумажная ткань 2. материя, ткань <кит. [Тодаева, 1981: 139];

алт. бакшы рел. учитель, наставник; монг. *багш* учитель, преподаватель [МРС, 55] <др.-тюрк. *baqši* учитель, наставник <кит. боши, *baq-ši* [ДТС, 82];

алт. финфи бусы <др.-тюрк. *jenčü*, *jünčü*, *zenčü* жемчуг <кит. *чженьчжу*, *čünčü* [ДТС, 256];

алт. талыйма; монг. *даалимба(н)* далемба (род хлопчатобумажной ткани) [МРС, 136] <кит. [Тодаева, 1981: 139];

алт. шаафын фарфор; шаафын айак фарфоровая чашка, фарфоровая посуда; монг. *шаазан(г)* 1. фарфор, фаянс 2. изделия, посуда из фарфора [МРС, 637] <кит.

алт. чай чай; монг. *цай* [МРС, 607] < кит. *ча* [Тодаева, 1981: 253; 1973: 378]

алт. *кѳмзѳ* хранилище; запасы еды <др.-тюрк. *kojmso* хранилище, сокровищница <кит. *ханьцзан*, *ham-dzo* [ДТС, 311];

алт. Майма геогр. название реки и села; монг. *наймаа(н)* 1. торговля; торгашество; коммерция 2. уст. китаец [МРС, 259] <? кит. *маймай* [Тодаева, 1973: 344; 1981: 172];

алт. чын правда, истина; монг. *чин* твёрдый, непоколебимый [МРС, 632] < др.-тюрк. *čīn* правда, истина < кит. *чжэнь*, *čīn* [ДТС, 148];

алт. Тайбан имя собств.; монг. *тайван* 1. мир, спокойствие 2. мирный, спокойный, благополучный [МРС, 385] <кит. [Тодаева, 1981: 199];

алт. коо стройный, изящный Темене-Коо имя собств. ; *райзав-коо* эвф. змея; монг. *гуа* великолепный, красивый [МРС, 124] <др.-тюрк. *хуа* цветок < кит. *хуа*, *хва* [ДТС, 638];

алт. кан сталь; монг. *ган(г)* сталь, булат [МРС, 110] <кит. [Тодаева, 1981: 133];

алт. *кее* мелодия; монг. *хѳг* гармония, настройка [МРС, 546] <др.-тюрк. *кѳг* мелодия <кит. *цюй*, *khyog* [ДТС, 311];

алт. бичи-писать; монг. бичих писать; др.-тюрк. *biti*-вырезать надпись, писать; <кит. би, *piz* <*pjet* кисть для письма [ДТС, 103];

алт. *фав* манера; характер; монг. *зан(г)* нрав, характер, поведение; повадки, замашки [МРС, 191]<др.-тюрк. *фап* 1. форма, образец, манера 2.мера степень <кит. *ян, jio* [ДТС, 233]; ср. алт. *кылык-фав* и др.-тюрк. *qılq jaп* [ДТС, 233]

алт., монг *файзав зайсан* <кит.

алт. *шав, чав* колокол; гонг, железо, по которому бьют при затмении солнца, пожаре; монг. *ᠰапᠠᠨᠠ* музыкальные тарелки [Тодаева, 1981: 253] <др.-тюрк. *ᠰап* 1. колокольчик 2. тарелки (ударный музыкальный инструмент) <кит. *чжэн* название музыкального инструмента вроде гонга [ДТС, 139];

алт. *фал* жалованье, зарплата; монг. *цалин(г)* зарплата, жалованье [МРС, 603] <кит.

алт. *тойон лама*; монг. *тойн лама*, монах из дворян [МРС, 405]; др.-тюрк. *tojiп* буддийский монах <кит. [ДТС, 572]

из тибетского:

алт. *нама лама*; монг. *лам лама*, буддийский монах; главный лама [МРС, 228] <тиб. [Тодаева, 1981: 165], *бла-ма* [Будажапова: 6];

алт. *сан* воскурение можжевельника; монг. *сан(г)* воскурение фимиама [МРС, 348]; бур. *сан* благовонное вещество для воскурения <тиб. *бсанс* [Будажапова: 6];

алт. *Афис* имя собств.; монг. *адис* 1. благословение 2. панацея [МРС, 24]; бур. *адис* благословение <тиб. [Будажапова: 8];

алт. *курум эвф. той* свадьба; пиршество; монг. *qurim* 1. свадьба 2. пир, пиршество; празднество [Тодаева, 1981: 245]; бур. *гурэм ламаистский* молебен <тиб. [Будажапова: 9];

алт. *ороон* страна, государство, мир; *эстеги ороон* верхний мир; *алтыгы ороон* нижний мир; монг. *орон* страна, государство; край, местность [МРС, 306]; бур. *орон* страна <тиб. *ронг* [Будажапова: 6];

алт. *сэнезин* одна из ипостасей души; монг. *сунс(эн)* душа, дух [МРС, 369]; бур. *хунэһэн* душа <тиб. [Будажапова: 13];

алт. *шил* стекло; бутылка стеклянная; монг. *шил(эн)* стекло; бутылка [МРС, 651] <тиб.;

алт. *шуру* коралл; пуговицы коралловые; монг. *шур(эн)* коралл; коралловый [МРС, 661] <тиб.;

алт. *рел. куруй, оп куруй, куруйла*–ловить силу жертвы; ловить счастье на приплод <тиб.;

алт. *лабыжак куртка*; монг. *лавшг* длинный открытый халат без пояса [Тодаева, 1976: 326] <тиб.*bla-γzan* [Тодаева, 1973: 342]

из согдийского, иранского, персидского

алт. шулмус злые духи; фердив - сууныv шулмузы - фылан-курт букв. злые духи земли-воды – змеи и черви; монг. шулмас миф. демон [МРС, 659] <др.-тюрк. šumnu демон [ДТС, 524] <согд. šmnu [Мифы, 1992: 647];

алт. кезер герой; монг. гэсэр <ир.-согд. титул кесарь [Мифы, 1991: 297];

алт. мовус враг; чудовище; герой, богатырь; боец; великан, бойкий, шустрый [ОРС, 111]; монг. мангас мангус, сказочное чудовище [МРС 235] <?др.-ир. mōqhu [Мифы, 1992: 100];

алт. алмыс ведьма; монг. алмас фольк. 1. легендарные люди 2. ведьма [МРС, 32] <?ир.ал+ тюрк. басты [Мифы, 1991: 58];

алт. фек злой дух < др.-тюрк. фек демон < ср.-п. jakkhā [ДТС, 253];

алт. шикир: алама-шикир явства; монг. чихэр сахар [МРС, 634] < др.-тюрк. šākār сахар < п. [ДТС, 522];

алт. аш пища, продовольствие < др.-тюрк. аš еда, пища <? ир. āš [ДТС, 61];

алт. база ещё, опять, снова; монг. бас опять, ещё, также, тоже; затем [МРС, 65] <др.-тюрк. baz снова, опять, затем <п. [ДТС, 89];

алт. аршын аршин; монг. аршин [МРС, 45] <п.;

алт. кўкўр горячая сера; монг. хухэр сера [МРС, 580], kūkūr (Тодаева, 1981: 249) <п.;

алт. турнабай подзорная труба <уйг. дурбун бинокль [УРС, 62] <ир.;

алт. такта скамья; кирг. такта трон, престол; доска, тес [Юдахин: 691]; уйг. др.-тюрк. taxt трон, престол <п.;

алт. орозо пост; кирг. орозо пост у мусульман в течение месяца <ир. [Юдахин: 578];

алт. сабат ведро <др.-тюрк. sārāt корзина <п. [ДТС, 493];

алт. сыра пиво <п. širā виноградный сок, молодое вино, прохладительный напиток;

алт. байзыv фольк. дворец; жилище; алт. байрам праздник; алт. булгайры юфть; алт. садуу торговля; алт. болот сталь <п.

из арабского

алт. шахра шахматы; монг. шатар [МРС, 647] <др.-тюрк. šatranz шахматы <а. [ДТС, 521];

алт. Нёмёт имя собств. в русской транскрипции фамилия Немётов <др.-тюрк. ni'māt милость, благодеяние <а. [ДТС, 359];

алт. Чамал геогр. название реки и села <уйг. шамал ветер <а. [УРС, 223];

алт. элем-селем: селем привет, приветствие <др.-тюрк. sālam привет, поклон, приветствие <а. [ДТС, 493];

алт. Таат имя собств. <др.-тюрк. ta'at повиновение, послушание, смирение <а. [ДТС, 525];

алт. алмас; кирг. алмас, алмаз сталь высшего качества <а. [Юдахин: 52];

алт. такыйа тюбетейка <а.

алт. кырс скупой, жадный, скряга <др.-тюрк. hirs <а. [ДТС, 200];

алт. тап воля; натура <др.-тюрк. tab характер, натура; организм [ДТС, 525] <а.

алт. Мискин имя собств. бедный, бесприютный, обездоленный <а.

алт. Салтан, Солтон имя соб. <уйг. султан султан <а. [УРС, 166];

алт. Ардимат имя собств. < др.-тюрк. четвёртый из десяти этапов на пути бодисатвы к достижению им состояния будды <скр. arciṣmati [ДТС, 51];

Затем в этой же работе Н.А. Баскаков пишет, что «через язык соседних народов – мусульман в ойротский язык проникли также некоторые слова из арабского и персидского языков, относящиеся к более поздним заимствованиям» и приводит следующие примеры:

а) из арабского: агыл ум, поведение; урмат счастье; кайрал милость, благо; кат письмо; калык народ; саат час, часы; бакыр бедненький, бедняга, бедняжка; самын мыло; мал скот; аракы водка и др.;

б) из персидского: кудай бог; баа цена; чаазын бумага; таары порох (ок-таары охотничьи припасы); кем порок, порча, вред; эш ничто, ничего и др. [ОРС, 236]. Но, возможно, часть и этих слов может быть отнесена к заимствованиям в древнетюркский период, так как зафиксированы в ДТС, например:

алт. качы секретарь; учитель, учительница; кирг. катчы писец, писарь [Юдахин: 360]; уйг. хат 1. почерк; 2. письмо, документ <а. [ДТС, 636];

алт. калык люди, народ; др.-тюрк. халq люди, народ < а. [ДТС, 635];

алт. урмат счастье (в современном алтайском языке имя собств. Урмат); кирг. урмат почёт, уважение, почести [Юдахин: 807]; др.-тюрк. hurmät уважение, почитание <а. [ДТС, 200];

алт. мал скот; монг. мал скот [МРС, 233]; др.-тюрк. mal 1. имущество, достояние 2. товар <а. [ДТС, 335]; ср. К.М. Мусаев слово мал считает тюркским по происхождению;

алт. саада-опаздывать, задерживаться; саат время, час; др.-тюрк. sa'at час <а. [ДТС, 478];

тел. кагас бумага <др.-тюрк. qayaz <а. [ДТС, 288];

тел. кыймат дорого, дорогой <др.-тюрк. qïjmât <a. [ДТС, 442]

Отметим, что приводимые нами соответствия к алтайским примерам из Древнетюркского словаря встречаются в переводах из иранского, китайского языков сутр, молитв, легенд, а также в фрагментах текстов гаданий, календарях, юридических документах, написаны уйгурским, арабским, манихейским письмом, поэтому в соответствии с характером документов, заимствованная лексика отражает религиозные, культурные, социальные, торговые понятия.

Косвенные заимствования советского периода происходили через русский язык, они легко выделяются:

арабо-персидские

сарай хозяйственное помещение; хотя слово как персидское заимствование отмечено в др.тюрк.: saray дворец [ДТС, 488]

кала город <др.-тюрк. укрепленная часть города, цитадель <a. [...]

кабар весть, известие <др.-тюрк. известие, сообщение <a. [ДТС, 635];

алт. алмар амбар; алт. мечет мечеть; алт. казна; имя собств. Расул, Рустам и т.д. <a.

Иноязычная лексика по степени употребления в современном алтайском языке может быть отнесена к активному и пассивному составу. Так, например, если слова эрфине, чере, кавза, качы, кудаи, баа относятся к активной части лексики, то слова ном, дептер вышли из употребления; слова урмат, нѳмѳт, мискин остались как антропонимы; слово урмат развило новое значение ырыс 'счастье' и в этом значении снова стало активно употребляться как имя собственное; слова Майма, Чамал остались только в топонимике.

Следует отметить, что за последние десять-пятнадцать лет активно стала употребляться лексика, связанная с буддизмом, так как часть современных алтайцев исповедует буддизм.

Сокращения

- а. – арабский
- алт. – алтайский
- букв. – буквально
- бур.- бурятский
- гр. – греческий
- др.-ир. – древнеиранский
- др.-тюрк. – древнетюркский
- имя собств. – имя собственное
- ир. – иранский

ир.-согд. – ирано-согдийский
кит. – китайский
кирг. – киргизский
миф. – мифический
монг. – монгольский
ойр. – ойротский (современный алтайский – Н.Д.)
ойрат. – ойратский (язык ойратов Синыцзяна – Н.Д.)
орд. – ордосский
п. – персидский
рел. – религиозный
скр. – санскритский
согд. – согдийский
ср.-п. – среднеперсидский
тиб. – тибетский
тел. – телеутский
уйг. – уйгурский
эвф. – эвфемизм

Литература

- Будажанова 2000 – Буддийские термины в современном бурятском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Улан-Удэ, 2000.
- ДТС 1969 – Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
- Мифы 1991; 1992 – Мифы народов мира. Энциклопедия. М., т.1, 1991; т.2, 1992.
- МРС 1957 – Монгольско-русский словарь. М., 1957.
- ОРС 1947 – Ойротско-русский словарь. М., 1947.
- Тодаева 1973 – Тодаева Б.Х. Монгорский язык. М., 1973.
- Тодаева 1981 – Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Материалы и словарь. М., 1981.
- Тодаева 2001 – Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синыцзяна. Элиста, 2001.
- УРС 1961 – Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961.
- Юдахин 1965 – Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965.

İKİNCİ MEŞRÛTİYET DEVRİ TÜRK HİKÂYESİNDE “DİN DUYGUSU” ve “DİNİ MÜESSESELERİN TENKİDİ”

Yrd. Doç. Dr. Nesîme CEYHAN¹

ÖZET

Bu çalışmada, öncelikle İkinci Meşrûtiyet Devri (1908-1918) Osmanlısında Batıcılığın fikri zemini tespit edilmiş, daha sonra devrin hikâyesinde “din duygusu” ve “dinî müesseselerin tenkidi” üzerinde durulmuştur.

“Samimi din duygusu”nun işlendiği beş hikâye dışında “dinin suistimali” ve “taassub” temalarının işlendiği hikâyelerde din kavramının ve dinî yaşayışın önemli ölçüde yozlaşmış olduğu görülmektedir. Dindar insanlar ve dinî müesseselerdeki deformasyonun gözler önüne serildiği bu hikâyeler, Cumhuriyet sonrası Türk hikâye ve romanının temel konusunu teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrûtiyet, Türk Hikâyesi, Din Duygusu ve Dinî Müesseselerin Tenkidi.

RELİGİON IN SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY AND THE CRITICISE OF RELIGIOUS ASSOCIATION

ABSTRACT

The study first, examines the intellectual backgrounds of westernization of the Ottomans during the Period of the Second Constitutional Monarchy (1908-1918) and second, focuses on the criticism of “the religious sense” and “religious institutions” in the stories of this period.

It is found that the religious life and the concept of religion were significantly degenerated in the stories contained “the misuse of religion” and “fanaticism” except five stories that dealt with the topics of “sincere religious sense”. Those stories contained these kinds of deformation in relation to devout and religious institutions would be main topics of Turkish stories and novels after the period of Republic.

Key Words: Second Constitutional Monarchy, Turkish Story, The Criticism of Religious Sense and the Religious Institutions.

Giriş

İkinci Meşrûtiyet (1908-1918) devri, Türk tarihi için hem sosyal hayatta hem de siyasî hayatta büyük çalkantıların yaşandığı önemli bir eşiktir. Bu yıllar içinde Osmanlı devleti bir yandan üç büyük harple uğraşmış (Trablusgarp, Balkan ve I.Cihan Harpleri), diğer yanda ise feminist ve materyalist akımların faaliyetleri ile aydınların modernleşme çalışmaları içerisindeki yenileşme taleplerini karşılamaya çalışmıştır. Uzun mücadelelerden sonra ilân edilen Kânûn-ı Esâsî beklenen toplumsal huzuru getirememiş; 31 Mart vakası ardından Sultan Abdülhamid Selânik’te zorunlu ikâmete

¹ Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yeni Türk Edebiyatı Öğretim Üyesi. Tel: 0 535 977 63 63

mecbur kılınmış; İttihat Terakkî'nin devlet tecrübesinden yoksun oluşu, gayri dinî ya da millî unsurların Osmanlı topraklarında teker teker başkaldırma cesaretlerine yol açmıştır.

Kanûn-i Esâsi'nin ilan edilmesinin, anayasada değişiklikler yapılmasının, padişahın yetkilerinin kısıtlanmasının çözüm olmadığı kısa zaman sonra fark edilir. Mâlî buhran had safhadadır ve İttihat Terakkî de kendi içinde anlaşmazlığa düşer. Arnavutluk'ta ve Arap ülkelerinde ayaklanmalar çıkar. Adana'da Ermeniler, Havran'da Dürziler, Yemen'de Seydiler ayaklanır. Hükümet henüz bunları bastırmaktan acizken 1911'de Trablusgarp, 1912'de Balkan harpleri patlak verir. Osmanlı Devleti dört yıl sürecek I. Cihan Harbi'ne girmiş bulunur.

Bütün bu siyasî gerginlikler ve ölüm kalım mücadeleleri devam ederken Osmanlı, eğitimden aile hukukuna birçok meseleyi tartışır; feminizm ve şipirtüalizm hareketlerinden İslâmcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi fikir akımlarına sahne olur.

Tanzimat'ın ilânından sonra Osmanlı'nın Batı medeniyetine dahil olma çabası, fikir hayatından sosyal hayata çeşitli şekillerde yankı bulmaya başladığında inançlar ve kabuller de münevverler tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile bu sorgulanma süreci fiilî olarak da yaşanmaya başlayacaktır ve modernleşme süreci bu dönemde daha ziyade kuvveden fiile geçecektir.

"Din", modernizm süreci içerisinde özellikle Batıcılık fikrini benimsemiş zümreler tarafından çeşitli cepheleriyle sorgulanır. Devrin hikâyelerinde de bu sorgulamalara şahit oluruz. Bu çalışmada Osmanlı'da Batıcılık fikrinin zemini kısaca sunulduktan sonra, hikâyelere yansıyan "din duygusu" ile devrin "dini müesseselere ve inanca" yaklaşımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1- İkinci Meşrutiyet Devri Osmanlısında Batıcılığın Fikrî Zemini:

Osmanlı'da Batıcılık fikri, İslamcılığın karşısındaki keskin bir ideolojidir. Batıcılık hareketi İslâmcılıktan çok önce ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın Batı karşısında sürekli geriye gidişine dur demek üzere ortaya çıkan Batıcılık fikri, her düşüncede olduğu gibi sağlam bir sisteme oturtulamadığı ve ifrat noktalarında gezindiği için zaman zaman tepkilerle karşılaşmıştır.

Batıcılar, "Hürriyet" in ilânı ile aslında hiçbir şeyin çözümlenmemiş olduğunu çok net idrak etmişlerdi. Şimdi ne olacaktı? "a- Eşitlik ve hürriyet kazanan imparatorluğun ayrı cinsten kavimleri arasında bir birlik nasıl sağlanacaktı? b- Azınlıklar karşısında iktisatça büyük bir zaaf gösteren hakim milletin kalkınması nasıl sağlanacaktı? c- Eğitimde, hükümet idaresinde

hangi yöntemler kullanılacak, Batı'nın çeşitli milletlerinden hangisi örnek olarak alınacaktı? d- Aile, kadın ve çocuk hakları nasıl düzenlenecekti? e- Eski kanunlarla çözülme imkânı olmayan milletler arası hukuk, ceza hukuku vb. gibi alanlarda tedvin edilen yeni hukukla dinî hukuk nasıl bağdaşacaktı? Yani medenî mahkemelerle şer'î mahkemelerin münâsebeti ne olacaktı? f- Tanzimat'ın girdiği borçlarla, kapitülasyonlar yükü altında iktisadî gelişme nasıl temin edilebilecekti?"²

Bu sorulara Osmanlı-İslâm geleneklerine sadık bir batılılaşmadan yana tavır alarak cevap bulan Batıcılar bulunduğu gibi; meselelere pozitivist yaklaşan Batıcılar ve Prens Sabahaddin gibi meseleleri ülkedeki sosyal kuruluşların yetersizliğine bağlayıp üretici ve müteşebbis insan yetiştirerek problemlerin halledileceğini düşünen Batıcılar da vardır.

Bu üç grup da eğitimde yapılacak köklü değişmelerin önemli bir adım olduğunu inanır. Geleneği bütünüyle bir yana bırakmış diğer bir grup ise "kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır" düsturu ile Doğu'yu geri, Batı'yı ileri kabul eder. Abdullah Cevdet'in başlarında bulunduğu pozitivism tesirindeki bu grup (Kılıçzâde Hakkı, Ali Kâmi, Celâl Nûri) İctihad Dergisi'nde kadın hakları, çocuk eğitimi, köylü nüfus, medreseye karşı oluş, ailenin modernleşmesi, milletlerarası tartı, Arap harflerinin değiştirilmesi, lâikleşme gibi Batı'ya ayak uydurma yolundaki temel meselelerle, kadınların örtünmesi ve çok kadınla evlenmeye karşı yazılar yazarlar.

Pozitivism, Tanzimat'tan itibaren pozitif bilim anlayışı ile birlikte Osmanlı entelektüel hayatına dahil olmuştur. Jön Türklerin ve ardından İttihatçıların bir kısmının pozitivismi benimsemesi pozitivist hareketin gelişmesini sağlamıştır. Özellikle I. Meşrûtiyet'ten sonra pozitivism Ahmed Rıza'nın temsil ettiği biçimiyle bir toplum felsefesi olarak kültür yaşamına dahil olmuştur.³

Materyalizm ise ilk olarak 1880'li yıllarda Osmanlı kültür yaşamına girmiş ve ilk evresini II.Meşrûtiyet'in ilânıyla tamamlamıştır. Osmanlı'da materyalizmin algılanış biçimi onun bağımsız bir felsefe sistemi olmasından çok, diğer din-dışı düşünce akımlarıyla organik bir ilişki içinde bulunduğunu gösterir.⁴

"Pozitivist ve materyalist görüşleri savunan Osmanlı aydınının çöküş aşamasındaki devleti kurtarmak için üzerinde birleştikleri en

² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İst.1994, s.205.

³ Bkz. Mürteza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yay. İst. 1986.

⁴ Bkz. Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi" Maddesi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:2, İletişim Yay., İst.1985.

önemli nokta, değişimin akıl ve bilime dayalı olarak gerçekleştirilmesi idi. Bu nedenle gerek Beşir Fuad, Bahâ Tevfik, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet gibi materyalistlerde gerekse Ahmed Şuayb ve Ahmed Rıza gibi pozitivistlerde temel düşünce olay ve olguları gözlemlemek, sorgulamak, karşılaştırmak ve denemek olduğundan Osmanlı'nın değişmesinde sundukları reçetelerde, akıl ve bilim birinci maddeyi kapsamaktadır. Onlar bu amaçla Batı kökenli düşünce akımlarından yararlanırken, Osmanlı toplumuna örnek olarak aldıkları Batı'nı kurumlarını da Batılılaşma için çözüm yolu olarak gösteriyorlardı. Bunun dışında Osmanlı'nın akıl ve bilime dayalı gelişmesinde Japon örneğini de göz ardı etmek istemiyorlardı. Japon örneği daha çok Abdullah Cevdet gibi bir materyalistle Ahmed Rıza gibi bir pozitivist'in ilgisini çekerken, Batı örneği, tümünün üzerinde birleştikleri bir nokta idi.”⁵

İsmail Engin, Osmanlı aydınının materyalistken dahi dinî bütünüyle reddedemeyişlerini, zaman zaman Osmanlılık fikrine, Balkan Harplerinden sonra ise Türkçülük fikrine yönelişlerini çöken imparatorlukta yaşanan kimlik bunalımına yorar.

Din, entelektüeller tarafından henüz açıkça reddedilebilir bir unsur değildir; ancak, devrin hikâyelerinde samimi din duygusunun azlığı dikkatimizi çeker.

2- İkinci Meşrûtiyet Devri Türk Hikâyesinde “Din Duygusu” ve “Dinî Müesseselerin Tenkidi”

II.Meşrûtiyet devri Türk hikâyesinde “din”, bahsi geçen temel konulardan biri olarak karşımıza çıkar. Hikâyelerde “samimi din duygusu” karşısında “yanlış dindarlık/ taassub”, “dinin suistimali” ve “inançsızlık” temalarını işleyen metinlere tesadüf ederiz.

“Zihniyet değişimi” ve “kadın hakları” ile ilgili hikâyelerin yoğun olduğu 1913 yılı, “din”le ilgili temalarda da yoğunluk taşır; çünkü “din” de modernleşme süreci içerisinde sorgulanan unsurlardan biri konumundadır.

“Samimi din duygusu”nun işlendiği beş hikâye hariç olmak üzere “dinin suistimali” ve “yanlış dindarlık/taassub” temalarının işlendiği dokuz hikâyede din kavramının ve dinî yaşayışın önemli ölçüde yozlaşmış olduğuna şahit oluruz. Şahsiyetli dindar modeline tesadüf edemediğimiz bu hikâyelerde dinî müesseselerin yaşadığı

⁵ İsmail Engin, “1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’ndeki Pozitivist ve Materyalist Akımlarda ‘Kültürel Değişme’ Olgusu”, *OTAM*, Nu:3, Ocak 1992, s.185-186.

deformasyon gözler önüne serilir. Bu mesele Cumhuriyet sonrası Türk hikâye ve romanının temel mevzuu olacaktır.

Düzenli dinî hayatı olan insana hikâyelerde pek rastlamıyoruz. Bir Müslüman için günlük temel ibadetlerden olan namaz, pek az hikâyede kahramanlar tarafından yerine getirilen bir ibadettir. Hüseyin Nazmi'nin "Bir Sipahi'nin Serencâmı"nda⁶ kahraman, beş vakit namazında niyazındadır; Ömer Seyfeddin'in "Diyet"i ve "İlk Namaz"ında, Hamâmizâde İhsan'ın "Ayşe Nine"sinde hikâyelerin kahramanları namaz kılmalarıyla anılırlar.⁷ Bu hikâye kişilerinin vasat halk içinden olduklarını yüksek tabakayı temsil etmediklerini belirtmeliyiz.

a- Samimi Din Duygusu:

1908-1918 yılları içerisinde okunan ve değerlendirmeye dahil edilen 1120 hikâyeden yalnızca Ömer Seyfeddin'in "İlk Namaz" adlı hikâyesi kristalleştirilmiş saf imânı hikâyenin merkezine almıştır. Otobiyografik bir hikâye olması sebebiyle hikâyenin kahramanı olan Ömer Seyfeddin, yıllar sonra bir sabah namazı vakti annesinin kendisini ilk defa sabah namazına kaldırışını hatırlar. Hikâye, annesinin şefkatine teslim bir çocuğun, getirilen ibrikten aldığı abdesti ve annesi refakatinde ettiği ilk bilinçli duayı canlandırır:

*"Evvela İslâm olduğum için ey cenâb-ı vâcibü'l vücûd hazretleri, sana hamd ederim, de... Sonra vatanımızın düşmanlarını perişan etmesini senden istirham ederim, de... Sonra da bütün eziyet çeken, hasta olan, felakette bulunan, fakir olan Müslümanların selamet ve sıhhatlerini senden temenni ederim, de... En sonra kendin için, kendi iyi olman ve şeytanın yalanlarına aldanmaman için dua et! demişti."*⁸

Okuyucu, "İlk Namaz" hikâyesinde bir kış sabahının mahmur, soğuk ve otomatikleşmiş hareketlerini hisseder. Güneş doğmadan yetişmesi gereken namazın masum bir çocuk üzerindeki lezzeti hikâyeyi sarmıştır. Hikâyede küçük bir çocuğa kendisinden önce eziyette, hasta, fakir olan dünya Müslümanları için duâ ettiren anne, çocuğun dünyadaki tüm inananlarla müşterekliğini de kurmuş olmaktadır.

"Mabeddeki Kadın" ve "Sır" adlı hikâyelerde mânevî atmosferin yakalandığına, imânın mucizevî yanına temas edilmeye

⁶ Hüseyin Nazmi, "Bir Sipahi'nin Serencâmı", *Peyâm-ı Edebi*, Nu:35-39, 1 My. 1330/14 My. 1914.

⁷ Ömer Seyfeddin, "Diyet", *Yeni Mecmua*, Nu:27, 28 KE 1333/10 Oc. 1918.

Ömer Seyfeddin, "İlk Namaz", *Esref*, Nu:27/1, 3 Eyl.1325/16 Eyl. 1909, s.11-14.

Hamâmizâde İhsan, "Ayşe Nine", *Feyz*, Nu:73, 25 My. 1325/7 Hz. 1909, s.83.

⁸ Ömer Seyfeddin, "İlk Namaz", *Esref*, Nu:27/1, 3 Eyl.1325/16 Eyl. 1909, s.11-14.

çalışıldığına şahit oluruz. Bu hikâyeler, öğrenilmiş bir dinî samimiyet taşır.

“Mabeddeki Kadın”⁹da yorgun, bitkin ve ruh kuvveti çökmüş bir kadın fukara mahallelerinden birinde bir camie sığır. Yağmur yağmaktadır. İçeride bir saat kadar dinlenip dua eden kadın, camide serbestçe ruh gibi dolaşan bir kadına rastlar. Kadın: “*Abdülhalim bugün de gelmedi*” der ve uzaklaşır. Kadın, kayyım bu hanımın kim olduğunu sorar. Kayyım, merhum baş imam Abdülhalim Efendi’nin ermiş eşi olduğunu, her gün Abdülhalim Efendi’yi camiden alıp gittiğini söyler. Kadın, cami kenarında beyaz bir mezar taşı görecektir. Mezar, otuz yaşında vefat eden Abdülhalim Efendi’nindir.

“Sır”¹⁰da da dinî hislerden uzak bir gencin bir mabedde, imamın efsunkâr sözleri tesirinde kalıp ilk kez uhrevî bir atmosferi hissediş anlatılmıştır.

Ali Suad’ın “Pek Muhterem Bir Adam”¹¹ında ise dinin uhrevî atmosferi ve inanç yoğunluğundan ziyade muamelata dayalı, yaşamın içine yansıyan yanına işaret edilmiştir.

Medine’ye ziyarete giden hacı, orada bir dükkândan tesbih alır. Gözüne ilişen saatlerin iyi işleyip işlemediğini sorar. Satıcı otuz beş yaşlarında Buharalı bir Türk’tür. İyi işlemez, der. Hacı, tüccarlığa uygun bulmadığı bu cevabın sebebini sorar. Adam, müşteriyi aldatamayacağını söyler. Kahramanımız, peygamberimizin “*Din, muameledir.*” sözünü hatırlar ve memleketimizin başına gelenleri gerçek dinî hayattan ayrılmamıza bağlar. Allah’ın böyle insanları memleketimizde arttırması için dua eder.

Son olarak zikredeceğimiz “Günah Geçidi”¹² ise günahkâr ruhların ahirette nelerle karşılaşacaklarına dair ismi ve muhtevası itibarıyla okuyucuya Albert Camu’nün “Dar Geçit”ini hatırlatan fantastik bir metindir.

Samimi din duygusunun böylesi az ele alınması ve iyi dindar insan modelini anlatmada hikâyecilerin istekli bulunmaması devrin pozitivist ve materyalist akımları tesiriyle olabilir diye düşünüyoruz. Bu tavır Cumhuriyet aydınına da intikal edecektir.

b- Dinin Suistimali:

⁹ Hâlide Sâlih, (Mabeddeki Kadın), *Harab Mabedler*, Ahmet İhsan Matb., İst., 1326/1910, s.48-50.

¹⁰ Hakkı Tahsin, “Sır”, *Rûbab*, Nu.30, 2 KE 1328/15 Ar.1912, s.344-346

¹¹ Ali Suad, “Pek Muhterem Bir Adam”, *Halka Doğru*, Nu.13, 4 Tm.1329/17 Tm.1913, s.101-103

¹² Hâlide Edib, “Günah Geçidi”, *Tanin*, Nu.1397, 7 Tm.1328/20 Tm.1912.

Samimi din duygusunun devrin hikâyesinde fazla yer bulmayışı yanında din adamlarına karşı temkinli bir tavır sergilenmesi dönem için önemli bir özellik sayılabilir. Din adamlarının uhdelere verilen yetkileri suistimali, kendilerine duyulan güveni zedeleyen hareketleri ile dindar görünüşleri altında sergiledikleri ahlâka aykırı tutumlara işaret eden hikâyeler, Cumhuriyet devri Türk hikâye ve romanının temel konuları için hazırlık sayılabilir.

Nazım'ın "Görücü ve Tosun"¹³ adlı hikâyesi bunlardan biridir. Hikâyede bir imamla muhtarın köylüyü bunaltarak, kitabına uydurup halkın canını yakmaları anlatılır. İsmail, imamın gösterdiği bardağa üç kez "boş" dedi diye, karısından zorla ayrılmış ve köyden uzaklaştırılmıştır. İsmail'in karısına göz koyan muhtarın oğlu, böylece İsmail'in karısıyla evlendirilmiştir. Tosun, bu yüzden bir akşam imama türlü hakaretler eder ve imamı döverek köyden ayrılır. İki ay sonra Amerika'ya işçi olarak gider, altı yıl çalışır ve döner. İmamla muhtarın bir genci askere gitmekten kurtarmak için sahte evrak hazırlamaktan hapse alındığını öğrenir ve Allah'ın adaletine şükreder. Nâzım'ın bu hikâyesi Cumhuriyet devri Türk hikâye ve romanında sıkça karşılaştığımız menfaatperest ve sahtekâr köy imamı tiplemesinin belki de ilk örneğidir.

Refik Hâlid'in "Boz Eşek"¹⁴ ve "Yatır"¹⁵ adlı hikâyeleri de bu yoldadır. "Boz Eşek"te köyün yakınında bulunan bir adamla eşeği köye taşınmış, köy odasında misafir edilmeye çalışılan adam ikram edilen sütü içtikten sonra hıçkırıklar arasında ölmüştür. Adam, ölmeden vasiyette bulunur: Kemerindeki sekiz altın lira ile boz eşeğini Hicazâ vakfettiğinden; ne yapıp edip yerine göndermelerini diler. Köylüler adama söz verir. Köy imamı, eşek yedeğinde üç kez kasabaya gider. Kaymakama, hakime, kumandana danışır. İş halledilemez. Kabak Kadı halleder, derlerse de, kadıya ulaşamaz. Köylü, üç ay boyunca, kutsiyet yükledikleri eşeğe bakar. Sonunda Kabak Kadı, Hicaz'a eşeği yollamak üzere birçok imza karşılığında eşeği alır. Kadı, zemzem taşısın diye eşeği mübarek topraklara gönderecektir. Bir yıl sonra kasabaya inen köyün hocası, pazarda Kabak Kadı'yı tüm ihtişamı ve arkasında mahut turuncu maşlahı ile boz eşeğin sırtında görecektir ve aldatıldığını anlayacaktır.

"Yatır"da ise uyanık bir kişi olan İlistir Nûri'nin menfaati için köyün yarı ermiş derviş! Abdi Hoca'nın zaafından istifadesi anlatılmıştır. Anadolu'da inanç meselelerinin çok zaman kanunlardan daha tesirli olduğu ortadadır. Hikâyede bozulmuş

¹³ Nâzım, "Görücü ve Tosun", *Halka Doğru*, Nu.15, 17 Tm. 1329/30 Tm.1913., s.118-120.

¹⁴ Refik Hâlid, "Boz Eşek", *Türk Yurdu*, C.14, Nu.2, 16 Ocak 1918.

¹⁵ Refik Hâlid, "Yatır", *Yeni Mecmua*, C:2, Nu.33, 21-28 Şb. 1918.

hoca tipi eliyle halkın inancının nasıl istismar edildiğini görürüz.¹⁶ Menfaati gereği köyün yakınındaki ormanın ağaçlarına ihtiyacı olan İlistir Nûri, Abdi Hoca'ya ormandaki yatırı rüyasında gördüğünü ve yatırım tepesindeki ağaçların kesilmesini dilediğini, hatta bunu Abdi Hoca'ya danışması gerektiğini söylediğini anlatır. Abdi Hoca, halkın kendisine ilgi göstermesini temin eden kerametlere bir yenisini daha ilâve etmek hevesiyle o meselenin haberini kendisinin de aldığını söyleyecek ve ormanlık arazinin kesimine iki yalan rüya icazetiyle başlanacaktır.

Bir başka suistimal daha da ahlâksızcadır. “Yemin”¹⁷ adlı hikâye on beş-yirmi sene evvel pek büyük günahların dahi din kisvesi altında rahatça işlendiğine işaret eder. Kahraman, Hacı Nine adlı bir kadının evinde göstermelik türlü ibadetler arasında gayrı meşru ilişkiler yaşar. Hacı Nine, evine gelen erkekleri kardeş diyerek sözde kızlarına sunar. Kızlar gûya dindar, beş vakit namazlı abdestli kızlardır. Evdeki kızlardan Matlûbe'ye âşık olan kahramanımız, Matlûbe'ye âşık bir külhanbeyi olan Sabri'nin baskınında yüklüğe gizlenir. Hacı Nine, Kuran'a el basarak, Matlûbe senden başkasına yüzünü göstermiyor, diye yemin eder. Kahramanımız biraz sonra üzerine yemin edilen yeşil kapta Kuran değil kuru incirler olduğunu görür.

Bu tema ile ilgili olarak bahsi geçecek son hikâye ise Kılıçzâde Hakkı'nın “Yunus Hoca Talebe”¹⁸ adlı hikâyesidir. Bu hikâyede medreselerdeki yozlaşmaya işaret edilir. Kadı olmak üzere toplanan insanların yetiştirildiği medreselerde talebeler arasında yaşanan ahlâksızlıklar, yine din kisvesi altında gerçekleşir.

Yunus Hoca, Anadolu'dan İstanbul'daki bir medreseye tavsiye ile gelir. Medreseye yatılı olarak alındığı ilk gün, talebelerin uygunsuz davranışlar içinde olduğunu öğrenir. Mollaların sandıkları içi doludur. Talebeler kıyafet değiştirip İstanbul'un kerhânelerinde dolanır, hamam âlemleri yaparlar. Bu talebelerin yarısından fazlası dışarıdan kimse bilmece de ahlaksızlıkları neticesinde ortaya çıkan hastalıklardan ölmektedirler.

Görüldüğü gibi taşrada ve merkezde din adamı sıfatıyla halkı yönlendiren kişilerin zaaflarını merkeze alan bu hikâyeler, dinî kurumların büyük bir yozlaşma içerisinde bulunduğunu gösterir. Hikâyelerdeki bu yergilerin XIX.yy. Avrupa'sında ortaya çıkan dinî müesseseleri ve dindar insanları yerme alışkanlıkları ile ilgili olduğu düşünülebilir. Hikâyelere kadar sirayet eden bu taarruzlara İslâmcıların tepkisi hikâye yoluyla pek hissedilmez; ancak Mehmed

¹⁶ Prof. Dr. Şerif Aktaş, *Refik Halit Karay*, Ank. 2004, Akçağ Yay., s.72-73.

¹⁷ Ömer Seyfeddin, “Yemin”, *Şâir*, C:1, Nu.1, 12 Ar. 1918, s.10-13.

¹⁸ Kılıçzâde Hakkı, “Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe”, *İctihad*, Nu.77, 22 Ağ.1329/4 Eyl. 1913, s.1703-1711 .

Akif'in şiirlerinde tesadüf ettiğimiz ilimden uzak dindarlık, kaba softa ham yobaz Müslüman kişi eleştirileri ile yukarıdaki hikâyeleri bir araya getirdiğimizde dinî eğitimle ilgilenen müesseselerin iyileştirmeye ihtiyaç duyduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

c- Yanlış Dindarlık/Taassub:

Dinî taassubun dile getirildiği hikâyelerde yazarların halk arasında yaygın bazı hurafelere, dinde yeri olmayan; ancak dinî müesseselerin işine gelen bazı uygulamalara karşı çıktığını görüyoruz. Dinî hayata yerleşmiş bazı alışkanlıkların dinden mi geldiği yoksa sonradan mı dine ilâve edildiği meselesi önemlidir. Burada yine doğru din eğitiminin halka inememesinin sancıları hissedilir. Kur'an'ın anlaşılabilir oluşu o gün için de önemli bir problemdir. "1400 Yılı Sene-i Hicriyyesinde: Akd-i Nikâh Derneği" adlı hikâyede geçen: "*İmam Efendi duâsını Türkçe okudu. Hâzirûn anladıkları için bütün varlıklarıyla âmin dediler.*"¹⁹ ifadesi bugün de zaman zaman gündeme gelen Türkçe ibadet ve duâ meselesinin o günlerde de Batıcı bazı yayın organları tarafından dile getirildiğini gösteriyor.

Dinin abartılı yaşanması ve dinî gerçekliğin fark edilemez hâle gelmesi hikâyecilerin de dikkatini çekmiş, dinin mâkul bir çerçevede yaşanması gerektiğine işaret edilmiştir. Yanlış dindarlık bazı hikâyeciler tarafından mizahla birlikte sunulmuştur.

Ömer Seyfeddin'in "Hâtiften Bir Sada"²⁰ adlı hikâyesinin kahramanı Hacı İmâdeddin Efendi, ömrünü itikafla geçirmiştir. Akşamları ve sahurda eşinin kapı önüne bıraktığı ölçülü yiyecekler dışında yemez, kimseyle iletişim kurmaz. Etrafindakiler onun evliya olduğuna hükmederler. Evin iç ve dış sorumlulukları bütünüyle eşinin elindedir. Akarlarını, kiralalarını eşi toplar, yardıma ihtiyacı olan kimselere eşi aracılığıyla yardım eder. Hacı İmâdeddin Efendi, "Kötü Tahsin" lakaplı oğlunu, çocuk henüz yedi yaşındayken bir kızın yanağını ısırıp diye evlatlıktan reddetmiş, teyzesine vermiştir. Babasına kini her geçen gün artan Tahsin, onun ölmesini ve bir an evvel mirasa konmayı hayal etmektedir. Altmış üç yaşına bastığı gün eşinden bahçeye bir kuyu kazdırmasını söyleyen İmâdeddin Efendi, artık toprak altında yaşayacaktır. Bir gece sarhoşken yanlışlıkla baba evine gelen Tahsin, babasının mırıltılarını işitir ve "*Uç mübarek uç!*" diye bağırmaya başlar. Hacı İmâdeddin Efendi bu sesin İlâhi olduğuna inanır ve emri yerine getirir. Pencereden atlar ve oğlunun ayakları dibinde can verir. Baba oğul, biri ölmüş, diğeri sızmış hâlde

¹⁹ (ybd), "1400 Yılı Sene-i Hicriyyesinde: Akd-i Nikâh Derneği", *İctihad*, Nu:72, 18 Tm.1329/31 Tm.1913,s.1590-1594.

²⁰ Ömer Seyfeddin, "Hâtiften bir Sada", *Yeni Mecmua*, C.2, Nu. 34, 7 Mt.1918, s.156-157

sabahleyin kapı önünde bulunur. Tahsin'in bir suçu olmadığı anlaşılır ve Tahsin dilediği mirasa konar. Evlat, mirası vur patlasın çal oynasın yerken, halk intihar eden bu dinsizi yıkamadan gömer ve ona lânet eder.

Hikâye dünya ile ahiret hayatı arasında denge kuramayan kimselerin tenkidi niteliğindedir.

Ömer Seyfeddin'in "Binecek Şey"²¹ adlı hikâyesi de benzer konu ve yapıdadır. Hikayede henüz olgunlaşmamış bir dervişin hakkı olduğunu düşünüp Allah'tan istediği bineği, sırtında taşımak zorunda kalışı anlatılır.

Kılıçzâde Hakkı'nın tüm zamanların softalarının bir temsili olarak ortaya koyduğu Yunus Hoca²² tipi iki hikâyede de kendinden başka kimseye zararı dokunmayan bir kimsedir. Dinî taassubun zarar veren yanı "Dinsizler" ve "Mestûreler Arasında" adlı hikâyelerde ortaya çıkar. İctihad dergisinde yayımlanan bu hikâyeler, İstanbul'da modernist Müslümanlarla gelenekçiler arasında bir mücadele yaşandığını da gösterir.

"Dinsizler" adlı hikâyede, mahalleye yeni taşınan Mâliye Nezaretinden bir beyle ailesi, mahalleli tarafından ilk ayın sonunda "dinsizler" nâmıyla anılmaya başlanır. Bunun sebebi adamın câmie yağ, türbeye mum parası bırakmayışı, eşi ve kızıyla akşam kırlara gezmeye çıkmasıdır. Eşinin hanım toplantılarında türbeye adak adanmasını eleştirmesi, türbedarın gelirini tehlikeye düşürdüğü için ortalık iyice karışır. Oruca tüm İslam âleminin aynı gün başlamasının haberleşme imkânı sayesinde mümkün olabileceğini söylediği için aile, saraya jurnal edilir ve mahalleden kovulur.

Hikâyede dinin imam ve türbedar için bir geçim kaynağı oluşunun hurafeleri arttırdığına işaret edilir. Evin kızının Robert Kolej'de okuması, türbelere adak adamak meselesinin esasını izah etmesi, kollarının çarşıdan biraz görünmesi, halkın galeyana gelmesi için yeter sebep olmuştur.

İttihatçıların çarşaf nizamnâmesi çıkarmak zorunda kalışlarının ardından yazıldığını düşünebileceğimiz "Mestûreler Arasında"²³ adlı hikâye bir gurup halkın sesini duyururken, cehalet ve taassubun şiddete dönüşmesinin zararlarını da yansıtır.

"Artık kadınlar öyle eskisi gibi açık saçık sokağa çıkamayacaklarmış!" diyen bir hikâye kişinin "açık saçık" sözü ile moda haline gelen alafranga çarşafı kastettiğini belirtmeliyiz. Yoksa gerçekten de açık saçık sokağa çıkış söz konusu değildir.

²¹ Ömer Seyfeddin, "Binecek Şey", *Yeni Mecmua*, C.2, Nu.15, 18 Ek.1917, s.295-297

²² Kılıçzâde Hakkı, "Yunus Hoca'nın Kendisi" *İctihad*, Nu.73, 25 Tm.1329/7 Ağ.1913, s.1601-1604

²³ A(yın) L(lam), "Mestureler Arasında", *İctihad*, Nu.67, 23 My.1329/5 Hz.1913, s. 1473-1474.

Alafranga çarşaf ve dar çarşaf sokağa çıkmanın hükümetçe yasaklanması halkta büyük bir memnuniyet hissi uyandırır. Hatta bir kahraman bir yıl evvel sokakta dar çarşaf giydi ve yüzünü örtmedi diye bir kadına nasıl saldırdıklarını, çarşafını lime lime edip kadını bayılttıklarını övüne övüne anlatır. Kahvedekiler durumu takdir ederken, kahramana nasıl olup da bir gün nezarete kaldığı ve hemen salıverildiği sorulur. Saldırgan: “*Be canım Allah’ın emrini yerine getirmeye çalışanlara kim ne yapabilir? Benim gibi Allah yolunda, bir haspanın çarşafını parçalayana hükümet ne yapabilir.*” karşılığını verir.

Görüldüğü gibi temel problem, dinin ferdi ve keyfi uygulamalara âlet edilmesidir; ayrıca tesettür gibi hassas bir meselede İttihat Terakki’nin de muhafazakâr zümrelere fazla müdahale edemediğini görüyoruz.

ç- İnançsızlık Hastalığı:

İnançsızlığın dağılma sürecindeki topluluklarda sıkça görünen bir hastalık olduğu söylenebilir. Bu hâlin ümitsizlik hastalığı ile birlikte kişiyi hayattan kopardığı hatta intihara yönelttiği görülür. Hayata, aşka, aileye, paraya, ahlâka, geleneklere, dine tutunamayan, inanacak hiçbir şey göremediği için de kendisini büyük felaketlere sürükleyen araftaki kahramanlara dair üç hikâye ile karşılaşırız.

“Ezâ-yı Saadet”, Şehâbeddin Süleyman’ın hayatta hiçbir inanç ve ümide yer bırakmamış iki kahramanının hikâyesidir:

“*Hayat bu değil, o değil, yalnız felaket, yalnız... azgın, vahşi, yırtıcı mââmâfih, sefil, sürünücü bir hırs, bir sefaletse yaşamak ve sonra ölmek niçin? Niçin duruyoruz? Niçin bu istibdâd-ı mukadderin boyunduruğu altında zebûn, miskin, mezbûh çırpınıyoruz.*”²⁴

Bu şiddetli ümitsizlik ruhun yalnızlığından ileri gelmektedir. İnançları bir bir yıkılan insanlar, hem iç dünyalarında hem de dışarıda tutunacak bir daldan yoksun kalmışlardır. Çöken bir devletin Doğu’ya ve Batı’ya yakışmayan entelektüelleri, ne ananelerindeki imanın huzurunu ne de maddeye imanın soğuk kuvvetini hissedemediklerinden bedbahttırlar. Madden ve mânen fukaralık had safhadadır. Benzer bir yakınmayı Ömer Seyfeddin’in bir kahramanından dinleriz: Para üzerine felsefe yapıp art arda altı bardak bira içen kahramanımız, inançlarının yıkılışına âh eder:

²⁴ Şehâbeddin Süleyman, “Ezâ-yı Saadet”, *Servet-i Fünûn*, C.40, Nu.1032, 3 Mt.1327/16 Mt.1911, s.417-420

“Arabalar, güzel kadınlar, çiftler, aileler, yalnızlar, zabıtlar, asayiş memurları, satıcılar... Kimi eğlenmeye, kimi çalışmaya, kimi istirahat etmeye gidiyordu. Fakat hepsi benim kendi kendime müstağni olduğumu farz ettiğim şeye, paraya, menfaate koşuyorlardı. Bu şüphesizdi! Vazife, hamîyyet, fazilet, fedakarlık.. Hatta mâsivadan vazgeçiş bile bir örtü, gören bir göze karşı altındakini saklayamayan ince tül bir perde idi. Bu perdenin altında daima para ve menfaat vardı. Yalnız ben, zavallı marîz, onun için, para ve menfaat için yaşamıyordum. Fakat şimdiye kadar niçin uğraştım, gülümsedim: “İlim ve vukûf için!” demek istiyordum. Heyhât! Ziyâ ve hakikate diye mütemadiyen zalâm ve cehalete koşmuştum. En nihayet sade ve ahmak bir köylü gibi itminân-ı kadîme gayrı ihtiyârî zebûn olduğunu itiraf eden Darwin’den ne öğrendim. Hiç, hiç, hiç... İtiraf etmeliyim ki herkes gibi ben de bir cahilim! Herkesten ziyade cahilim; çünkü onların irsî ve irtisâlî efkâr ve itikâdâtı var. Halbuki benimkiler tamamiyle iflas etti. Yıkıldı ve yerlerine hiçbir şey ikame edemedim.”²⁵

Ömer Seyfeddin, devrin arafta kalmış bir gencini tüm acziyle bu şekilde konuşturmuştur.1910 yılında hisleri kaleme alınan bu kahraman istikbalde yaşanacak olan harpler karşısında nasıl bir ruh kuvveti hissedecek ve vatanını müdafaa edebilecektir.

Sonuç Yerine

Görüldüğü gibi bu hikâyelerde din adamı hüviyetiyle, fiilleri uyuşmayan kahramanlarla, içinde bulundukları dinî taassubun çevrelerine zarar verdiği cahil halkı, Osmanlı yıkılırken inançlarını yeni değerler için yıkan ve fakat yerine yeni inançlar yerleştiremeyen ortada kalmış kahramanların mevcudiyetini görüyoruz. Bu hâlin hakikatte bütünüyle ya da kısmen yaşanmış olması ihtimali yanında, Osmanlı aydınının dindar zümrelere Batı’dan esen pozitivist ve materyalist rûzgârların tesiriyle daha eleştirel bakmış olabileceği ihtimali de vardır. Geçiş dönemi insanların pek çok rûhî çıkmazla birlikte inanç buhranı yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Bu buhran maalesef derin çatışmalar yaşayan kahramanlar hâlinde eserlere aksedememiştir. Daha ziyade yüzeysel çatışmalar, günübirlik çözüme dayalı yorumlar sanat eserlerine yansımıştır. Bunda ülkenin topyekûn ölüm kalım mücadelesi içerisinde olmasının tesiri büyüktür. Hayat mücadelesinin öncelikli olduğu sınır durumlarda bu mücadeleden sağ salim çıkmak birinci hedef olmakta, durum hakkında felsefe sonraya bırakılmaktadır. Dolayısıyla Ahmed Nebil ve Bahâ Tefik imzalı “Uluvv-i Cenâb”²⁶ adlı hikâyede görüldüğü tarzda rûhen tükendiği bir noktada kendine

²⁵ Ömer Seyfeddin, “Tuğra”, *Piyano*, Nu.17, 6 KE 1326/1910,s.202-204.

²⁶ Ahmed Nebil- Bahâ Tefik, “Uluvv-i Cenâb”, *Piyano*, Nu.2, 16 Ağ.1326/29 Ağ.1910, s.16-17.

gelen, ahlâkın insaniyetin ve faziletin varlığını fark eden bir kahramana devrin hikâyesinde çok sık rastlamayız.

Şu hâlde II. Meşrûtiyet devri Türk hikâyesinde inancın, kuvvetli bir dayanak olarak insanları muhafaza ettiği bir atmosfer gözlemeyiz. Bunun yerine değerlerine şüphe ile yaklaşan eski teslimiyetlerini unutmuş ve bu yüzden de kendini ortada kalmış hisseden insanların hâllerine şahit oluruz.

EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİ HAZAR-ARAP İLİŞKİLERİ

Mehmet ÇOG*

ABSTRACT

The relations Byzantion-Hazar that started period of Caliphate Ömar vehemently attending become wars. The wars to slow down at Perid of Abbasids. It started relation commercial and cultural in stead of strucle. Hazar-Byzantion alliance and Hazar's state organization blocked to spread Arabians in Caucasies.

Key Words: Arabians, Hazars.

RELATIONS BETWEEN HAZAR AND ARABIC IN EMEVİ AND ABBASİ PERIODS

ÖZET

Hız. Ömer devrinde başlayan Hazar-Arap ilişkileri Emeviler döneminde çoğu zaman şiddetli savaşlarla devam etmiştir. Abbasiler döneminde ise savaşlar iyice durmuştur. Bunun yerini ticari ve kültürel münasebetler almıştır. Hazarların güçlü devlet yapısı ve Bizans-Hazar ittifakı, Arapların Kafkaslarda ilerlemesini büyük oranda engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap, Hazar, Relaton.

Giriş

VII. ve X. Yüzyıl arasında Kafkaslarda ve Doğu Avrupa'da hâkimiyet süren, Türk ve Avrupa tarihinde önemli bir yer teşkil eden Hazarlar, İslam Tarihi içersinde de dikkate değer bir konumdadırlar. Hazar Devleti güçlü devlet teşkilatı, hareketli ekonomik hayatı, etnik ve kültürel yapısı ile gerek Doğu Avrupa gerek Kafkas bölgesi tarihinde iz bırakan devletlerden olmuştur. Yedinci yüzyılın ortalarında başlayan Arap-Hazar ilişkisi, Emeviler devri boyunca genelde ardı arkası kesilmeyen irili ufaklı savaşlar halinde sürmüştür. Adı geçen yüzyıllarda önünde durulamayın müslüman Arap orduları karşısında direnen ve zaman zaman galip gelen az sayıdaki devletlerden biri de Hazar Devletidir.

İslamiyet'ten önce Arap Yarımadasının dışına pek çıkmayan ve küçük kabile toplulukları halinde yaşayan Araplar, İslam'ın verdiği dinamizmle millet olma yolunda büyük ilerleme göstermişlerdir. Bu millet olma şuuru İslam dinini yayma idealiyle birleşince Araplar

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü.

önüne geçilemez bir kuvvet haline gelmişlerdi. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde müslüman Arap orduları dünya tarihinde eşine az rastlanacak bir hızla ülkeleri fethetmeye ve İslam Dinini yaymaya başladılar. Araplar arasındaki siyasi birlik, Hz. Osman ve Hz. Ali iktidarında iyice zayıflamış fetret dönemi yaşanmıştır. Söz konusu sürede dış politikada sekteye uğramış ve fetihler durmuştur.

Araplar ile Hazar Türklerinin ilk olarak Hz. Ömer devrinde karşılaştıkları ifade edilmekle birlikte ilk ciddi münasebetler Hz. Osman devrinde olmuştur¹. Bundan sonra bilhassa Emeviler döneminde her iki devlet arasında savaş eksik olmamıştır. Uzun süren bu Hazar direnişi Avrupalı tarihçilerin de ilgi odağı olmuştur. Bizans, Arap saldırılarına karşı Hazarları en sadık müttefiki olarak kabul etmiş ve ilişkilerini dostane olarak sürdürmeye çalışmıştır. Nitekim Kafkaslardaki Hazar direnişi her zaman Bizans'ın işini kolaylaştırmış ve İslam ordularının İstanbul üzerine yaptıkları seferlerde kuvvetlerinin ikiye bölünmesine neden olmuştur².

Hz. Ömer devrinde sınır çatışmaları şeklinde meydana gelen çarpışmalar Hz. Osman döneminden itibaren iyice şiddetlenmiş, her iki ordu zaman zaman birbirlerine karşı üstünlük sağlamışlardır. Bununla birlikte barış dönemine kadar iki taraf içinde tam bir hâkimiyet söz konusu olmamıştır. Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları Gürcistan'a hâkim olmaları ile birlikte (645) Hazarlarla mücadele başladı. Yerli halktan Gürcülerin çatışma halinde oldukları Hazar Türklerine karşı müslümanlarla birlikte hareket etmeleri Türklerin bu bölgede başarılarını engelleyen önemli hususlardan biri olmuştur³.

Sürekli artan Arap saldırıları karşısında Hazarlar diğer Türk boylarının da yardımıyla Arpalara karşı daha düzenli hareket etmeye ve başarısızlıklarını özeleştirir yaparak değerlendirmeye başladılar. Bu bağlamda uzun zamandır kendilerini yenecek bir kuvvet olmadığı halde Arapları yenemediklerini tartıştılar. Öyle ki Türkler arasında Müslüman Arapların nerdeyse yenilmez olduklarına dair inanç gelişmeye başlamıştı. Hazarlar bu korkuyu yenmek ve bir başarı elde etmek için Arap kuvvetlerini pusuya düşürdüler ve neticede çok

¹ Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, 1935, C. III, s. 133: Kmosko bu makalesinde Ömer devrindeki savaşlarla ilgili bilgilerin sadece Taberi'de bulunduğunu, diğer müelliflerin bu olaydan bahsetmediğinden hareketle söz konusu dönemde bir savaşın olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Ancak birebir mücadele olmasa da Türkler ve Araplar Kafkaslarda sınır olmaya başlamışlardı.

² Hüseyin Ali Dakuki, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", çev: Faruk Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1987, 25(1-2), s. 92.

³ Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1967, C.II, s. 156; İbnü'l-Esir *El-Kâmil fi't-Tarih*, nşr: A. Ağrakça, İstanbul 1991, C. III s. 32.

sayıda Arap askerini öldürdüler. Bu hareket Türklerdeki bu ön yargıyı ortadan kaldırarak Araplara karşı daha atak harekât etmelerine vesile olmuştu. Halife Hz. Osman Müslümanları tehlikeli bir maceraya atmaması için komutan Abdurrahman b. Rabia'ya intikam için izin vermemiştir. Ancak Abdurrahman bu emre itaat etmeyerek Türkler üzerine saldırdı. Neticede Araplar ağır bir yenilgi aldı ve komutanları da yapılan savaşta (653) öldü⁴.

Emeviler Dönemi

Hz. Osman'ın katledilmesi ve Ali-Muaviye çatışması nedeniyle Müslümanlar iç sorunlara yönelmiş, fetih hareketleri ve dış siyaset ihmal edilmek zorunda kalmıştı. Hatta bu durumu fırsat bilerek her fırsatta saldıran Bizans ancak vergi vererek durdurulabildi⁵. Muaviye iktidarı ele geçirip iç sorunları hallettikten sonra fetih hareketlerine hemen başlamıştır. Bu amaçla ilk olarak Bizans hâkimiyetinde olan Anadolu ve Kafkaslara (662) seferler düzenledi. Aslında burada esas amaç, askerleri iç politikadan uzaklaştırarak hem yıpranmalarını engellemek hem de fetih hareketlerini canlı tutmak hedefi vardı⁶. Ancak Kafkaslarda yapılan bu mücadele fazla büyük değildi. Muaviye'nin esas hedefi Bizans'tı. Gerçek kuvvetlerini ve gücünü İstanbul üzerine yaptığı seferle gösterecektir. İstanbul büyük bir kuşatma altına alınmış (670) ancak olumsuz mevsim şartları, açlık ve hastalık nedeniyle sürdürülemedi⁷.

Halife Abdülmelik zamanında hem siyasi hem kültürel anlamda sağlanan Arap birliği onlara yeni bir dinamizm kazandırdı. Bu vesileyle Araplar bütün güçlerini fetih hareketlerine harcamaya başladılar. Halifenin kardeşi Muhammed b. Mervan ve Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki kuvvetlerle Hazarlar arasında yılları arasında Derbent civarında sürekli çatışmalar meydana gelmiştir. Araplar 706-714 yılları arasında Hazarlara karşı Derbent'i aşmak için çok sayıda saldırıda bulunmuşlardı. Ancak kalıcı bir zafer elde edemedi her seferde sadece bol ganimet ve esirle geri dönmek zorunda kalıyorlardı⁸.

Abdülmelik b. Mervan'ın ölmesiyle Halife olan Velid. b. Abdülmelik döneminde Emevi Devleti sınırları çok genişlemiştir. Bu

⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil*, s.137.

⁵ Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, çev: Musrafa Fayda, Ankara 1987, s.420-421; Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, çev: Abdulhalık Bakır, Ankara 2001, s. 205.

⁶ İrfan Aycan, *Saltanat'a Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*. Ankara 19990, s. 257.

⁷ İbni Haldun, *Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtade-i ve'l-Haber*, Beyrut 1966, C.II, s. 2022;

⁸ İbni Haldun, *Tarihu İbnu Haldun*, Beyrut 1971, C. III, s. 70-73.

ilerlemede Velid'in siyasi ve askeri başarısının önemi çoktu. Çünkü Velid iç politikada gayet başarılı bir siyaset uygulamış, halkın refahı için her türlü yatırımını yapmıştır. Bunun yanı sıra doğru bildiği şeyleri yürürlüğe koymakta başkalarından etkilenmemiştir. Bu durum ülkede i huzurun sağlanması ve dış politikada başarıları getirmiş, doğudan batıya başlatılan büyük fetih hareketleri başarı ile sonuçlanmıştır. İspanya, Horasan, Maverāūnnehir ve Anadolu'daki kalıcı fetihlerin başlangıcı bu dönmeye gerçekleşmeye başlamıştır⁹. Bu başarıları rağmen Hazar cephesinde İslam ordularının nn açacak kalıcı bir zafer elde edilememiştir.

Kafkasya valisi Mesleme b. Abdülmelik 706-720 yılları arasında Hazarlarla en fazla mücadele eden komutanlardan biridir. Ömer b. Abdülaziz iktidarında da valilik yapan Mesleme zamanında Arap orduları yoğun olarak Bizans orduları ile de arpıştıklarından Hazarlarla mücadeleye yeterince kuvvet sevk edemiyorlardı. Zaten Hazar-Bizans ittifakı nedeniyle Araplar her iki cephede de istenilen sonucu elde edemiyorlardı¹⁰.

Hazar cephesinde çok etin ve kanlı mücadelelerin yapıldığı diğer bir dönem Cerrah b. Abdullah Hakemi'nin valilik dnemiştir. 720 yılında Hazarların saldırılarına karşı Cerrah'a savunma değil saldırı emri verildi. Cerrah bu emre binaen ani bir gece baskınıyla Hazarları mağlup ederek, çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir. Aradan fazla bir süre geçmeden Derbent şehir yakınlarında iki ordu tekrar karşılaştı. Bu savaşta Hazarların Kırk Bin, Arapların Yirmi Beş Bin civarında askere sahip olduğu nakledilmektedir¹¹. Neticede Araplar bu savaşta stn gelerek, büyük miktarda ganimet ve esir ele geçirdiler. Bu savaşta Arapların Türk esirlere yaptığı muamele her iki ordu arasındaki mücadelelerin şiddetini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. Taberi'nin rivayetine göre Cerrah, esirlerin fazlalığı nedeniyle çoğunu aileleri ile birlikte Belencer nehrine atılmasını emretmiştir. Bu bilgilerde mübalağa olma ihtimali var olmakla birlikte, her iki devlet arasında yaşanan mücadelenin şiddeti hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu olaylardan sonra Hazarlar çok büyük bir ordu ile Cerrah zerine yürüme hazırlığına başladılar. Cerrah buna karşı koymak niyetindeydi. Fakat bu sırada Halife Yezid ölmüş yerine Hişam b. Abdülmelik gelmişti.

Hişam dönemi Arap Hazar ilişkileri kadar Emevi tarihi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Araplar yaklaşık yirmi yıl

⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul 1987, s. 380. İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan, *Emeviler*, Ankara 1993, s. 65.

¹⁰ M.İ Artamanov, *Hazar Tarihi*, ev: Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.273; Taberi, *Tarih*, C. III, s. 1347.

¹¹ Taberi, *Tarih*, C. II, 1453. Artamanov, *Hazarlar*, s. 277.

iktidarda olan Hişam devrinde kısmi askeri başarılar kazanmalarına rağmen genelde Emevi devletinin sonunu hazırlayan gelişmeler olmuştur. Her şeyden önce hazine gelirlerini artırmayı hedefleyen politika izlenmiştir. Bu amaçla haksız yere alınan vergiler ülkenin dört bir tarafında isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Buna ilaveten Ömer b. Abdülaziz devrinde uygulanan Arap olmayanlara verilen siyasi ve sosyal haklar tekrar geri alınmaya başlanmıştır. Bu durum bilhassa Farslar ve Berberiler arasında devlete karşı isyanların çıkmasına sebep olmuştur¹². İyice kuvvetlenen Abbasi muhalefeti de eklenince Emevi iktidarının sonu yaklaşmaya başladı. Arapların İspanyada da Franklara karşı başarısızlığa uğranması yine bu dönemde meydana gelmiştir.

Hişam döneminde birçok cephede askeri başarısızlıklar söz konusu olmasına rağmen Hazar cephesinde kalıcı başarılar elde edilmiştir. Hişam Hazarlarla mücadeleye ayrı bir önem vermiş kesin bir sonuç alınca kadar üç vali değiştirmiştir. İlk olarak Yezid'in Halifeligi döneminde Ermenistan ve Azerbaycan valisi olan Cerrah'in yerine kardeşi¹³ Mesleme b. Abdülmelik'i vali tayin etmiştir. Mesleme bilhassa Bizans'a karşı yaptığı başarılı savaşlarla Emevi tarihinin en başarılı idarecileri arasındadır. Halife Abdülmelik'in en gözde çocuklarından biri olmasına rağmen, annesinin Arap olmadığı gerekçesiyle Halifelige layık görülmemiştir. Buna rağmen gerek isyanların bastırılmasında gerek Bizansa ve Hazralara karşı olan verdiği başarılı mücadele nedeniyle Emeviler arasında tutunmuş Emevi tarihindeki önemli şahsiyetlerden biri olmuştur¹⁴. Mesleme Türklerle 727 ve 728 yıllarında iki büyük savaş yapmıştır. 728 yılında yapılan mücadele kaynaklarda Çamur vakası olarak zikredilmektedir. Adı geçen savaş çok yağmurlu bir mevsimde geçmesi ve bir aya kadar sürmesi nedeni ile bu adla anılır olmuştur. Arap müverrihler Arapların zafer kazandığını söylese de neticede her iki tarafta kesin bir zafer kazanmadan geri çekilmek zorunda kalmıştır¹⁵.

Hişam aynı sene kardeşi Meslemeyi valilikten alarak yerine Cerrah b. Abdullah El-Hakemi'yi ikinci kez görevlendirdi. Kafkas bölgesinde tecrübeli olmasına rağmen Hazarlarla yapılan savaşta Cerrah ve ordusu büyük bir yenilgi aldı. Erdebil civarında yapılan

¹² İbni Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev: Mehmet Keskin, c.X, İstanbul 1995, s. 12; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, s. 165-175.

¹³ Yakubi, , *Tarih..*, C.III, s. 385.Belazuri, *Fütuh*, s. 270; Artamanov; s. 277.

¹⁴ Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdükmelik ve Fütühatı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2000, C. II, s.85-104.

¹⁵ Halife b. Hayat, s. 408; İbnü'l-Esir, *El-Kamil*,IV, s. 205

savaşta Araplar çok büyük kayıp verdi ve vali Cerrah savaşta ld¹⁶. Hazarlar bu fırsattan istifade ederek Azarbaycan bölgesinden Diyarbakır'a kadar olan sahada yayılmaya başladılar. Halife Hişam söz konusu acı yenilginin intikamını almak için Hazar mücadelesi ile bizzat ilgilenerek hazırladığı seçkin orduyu Hazarlara karşı gönderdi. Bu hazırlıklar esnasında kardeşi Mesleme'yi tekrar Azerbaycan valiliğine getirdi. Bundan itibaren Arap-Hazar mücadelesi tekrar bütün şiddetiyle devam etti. Her iki tarafında karşılıklı saldırıları ile 732 yılına kadar mücadeleler devam etmiştir. Ancak Mesleme'nin komutanı Said b. Amr Hazarlara karşı yaptığı sürekli akınlar Hazar mukavemetinin iyice kırılmasına neden olmuřtur¹⁷.

Bariz bir başarısızlığı olmamasına rağmen Mesleme çeşitli entrikalara sonucu görevden alınıp yerine Mervan b. Muhammed vali olarak tayin edildi. Aslında bu değişimde Mervan'ın da etkili olduğu rivayet edilmektedir¹⁸. Buna rağmen Mervan Kafkas siyasetinde tecrübeli biriydi. Nitekim onun idaresinde Arap-Hazar mücadelesi farklı bir seyir almış, Araplar birçok cephede yenilgi almalarına rağmen Hazarlara karşı kesin ve başarılı sonuçlara almışlardır. Mervan bölgeye gitmeden önce Halifenin yanında bulunarak Hazarlara karşı yapacağı büyük saldırı için Halifeyi ikna etmeye çalıştı. Bunu başardıktan sonra yüz bin civarında bir asker hazırlayarak Hazarların zerine saldırı hazırlıklarına başladı. Bu sefer esnasında Gürcü isyanını da bastırdı. Yaptığı zulüm ve işkencelerden dolayı Gürcüler kendisine sağır anlamına gelen "kru" lakabını vermiřlerdir¹⁹. Gürcü isyanını bastıran Mervan hemen Hazarlara saldırmış ve geniş bir sahada Arap-Hazar mücadelesi devam etmiştir. Daha ziyade Kesek ve Semender şehirleri arasında meydana gelen mücadelede Araplar kırk bin kişilik Hazar ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Başkent Beyda'ya kadar ilerleyen Arap orduları karşısında Hazar hakanının bütün savunma gücü yok olmuş ve barış istemek zorunda kalmıştır(737). Hazar hakanının barış isteğini Mervan, ancak Hakanın İslamiyet'i kabul etmesi şartını koydu. Hakan zor durumda kaldığı için Müslüman olmuş ancak Araplar gidince eski dinine dönmüştü. Müslümanlar geri çekilirken İdil'de kalan iki din bilgini Nuh b. Sabit ve Abdurrahman el-Havlavi'yi İslamiyet'i yaymak için bırakmışlardı. Bu tarihten itibaren

¹⁶ Ezdi, *Tarihu'l-Mazsil*, Kahire 1967, s. 25-30; Halife b. Hayat, *Tarihu Halife*, s. 409; İbnül Esir, *El-Kamil*, V, s. 136.

¹⁷ İbni Haldun, *Tarihu..*, III, s.95, Belazuri, *Fütuh*, s. 155.

¹⁸ Hüseyin Ali Dakuki, Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi, ev: Faruk Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1987, 25(1-2), s. 102.

¹⁹ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Grcceden ev: Hrant Andresyan, Haz: Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 202-210.

Araplarla çok şiddetli savaş olmamış Hazarlar arasında İslamiyet az da olsa kabul görmeye başlamıştır²⁰.

Mervan'ın valiliği dönemindeki kesin zafer Hazarlar üzerinde bir süre olsun siyasi hâkimiyet kurmaya yetmişti. Buna güvenerek olsa gerek ki Araplar diğer hakim oldukları beldelerde olduğu gibi Hazar Türkleri arasında da İslam'ın hızla yayılacağını tahmin ediyorlardı. Böylece siyasi hâkimiyet de uzun süreli olacak ve yıllardır ordunun önemli bir kesimini meşgul eden cephe rahatlayacaktı. Ancak beklenen olmamış Hazarlar yine İslam'a girmemişlerdir. Her şeyden önce Hazarlar arasında diğer İslamlaştırılan bölgeler gibi Arapların işini kolaylaştıracak kadar sosyal ve siyasi karmaşa yoktu²¹. Buna ilaveten ülkedeki canlı ticari hayat, farklı unsurların uyum içinde yaşaması, zaten uzun yıllar Arap olmayanları aşağılayan Emevi hâkimiyetini cazip kılmıyordu. Hazar devletinin de bu sırada ilerleme dönemini yaşamasının yanı sıra kısmen yerleşik hayata geçmiş ve medeni bir toplum olmasının tesiri göz ardı edilemez. Hem oturmuş devlet düzeni hem geliri çok ticari faaliyetler ve dini hoşgörü ile tebaasının siyasi birliğini sağlaması Hazarları güçlü bir devlet kılıyordu.

Mervan yönetimindeki bu ağır darbeden sonra Hazarlar Araplar için bir tehlike olmaktan çıkmışlardı. Ancak Emeviler bölgede sürekli ordu iskan edememişlerdi. Bu da zor durumda olan Hazar devletini yıkılmaktan kurtarmıştı. Aynı yıllarda Emevi devletinin de durumu pek farklı değildi. Zaten fazla sürmemiş kısa süre sonra (750) Emevi Devleti yıkılmıştır.

Hazarların dört halife ve Emeviler dönemindeki Müslüman Arap saldırılarına karşı gösterdiği direniş dünya tarihi açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Genel görüşe göre eğer Araplar bu engeli aşıp Kafkas dağlarını geçselerdi İslamiyet Doğu Avrupa cihetinden de yayılacak tarihin seyri farklı olacaktı. Zira adı geçen dönemde bölgede Türklerden başka Araplara direnecek siyasi bir teşekkül bulunmuyordu. Ayrıca sosyo-kültürel gelişimini tamamlamayan Doğu Avrupa'da İslam medeniyetinin gelişmesi daha hızlı olacağı çoğu tarihçi tarafından kabul edilmektedir²².

Hazarların başarılı mukavemetinde kendi iç dinamiklerinin tersinin yanı sıra Bizans'la yaptığı siyasi ittifak önemli bir yere sahiptir. Sasanilere karşı birlikte hareket ederek zayıflamasına neden

²⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, C.II, s. 858.

²¹ Artamanov, *Hazarlar*, s. 296.

²² Kevin Alan Blook, "Hazar- Bizans İlişkileri", Ankara 2002, *Türkler*, C.I, s. 475-480; Aratmanov, s. 298; Michael Kmosko, *Araplar ve Hazarlar*, s. 135.

olan Hazar-Bizans ittifakı, hemen ardından gelen Arap tehlikesi nedeniyle devam etmiştir. 630'larda Hazar devletinin kurulması ile iyice kuvvetlenen birliktelik VIII. Yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, Kafkaslardaki Arap ilerleyişı durdurulmuştur. Siyasi ve ekonomik çıkarlar her iki devleti bir arada hareket etmeye iterken, Bizans sadece Kafkaslarda değil Anadolu topraklarında da kendisini iyice sıkıştıran Arap akınlarına karşı Türk müttefikini kaybetmek istememiştir²³. Bu amaçla akrabalık bağları ile de Hazarlarla yakınlık kurmuştur. Nitekim Justinian II (685-695), Konstantin III (741-755), Hazar prensleri ile evlenmişlerdir. Konstantin'in Prens Çiçek'ten doğan oğlu İmparator Leon, aynı zamanda Hazar Leon olarak da tanınmaktadır²⁴. Bizans Devletinin Hazarları tercih etmesinin bir nedeni de Hazarların bölgedeki mevcut en medeni toplum olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira bölgedeki çoğu kavim henüz ya göçebe ya da medeni bakımdan gelişimini tamamlamamış vaziyetteydi. Diplomatik ve siyasi ilişkiler medeni bir toplumla rahatça sürdürülebilmesi ve canlı ticari hayat Bizans'ın böyle davranmasını gerekli kılıyordu. Nitekim Bizans Hazarların yıkılma aşamasında Ruslara yardım etmiş ve bölgede Hazarların yerini Ruslar gibi medeni olmayan kavimler almıştır. Bu durum uzun süre Kafkaslar ve Doğu Avrupa'da siyasi istikrarın sağlanamamasına neden olmuştur²⁵. Yaklaşık yüz elli yıl süren Arap-Hazar mücadelesi genelde çok çetin savaşlarla geçmiştir. Bu rekabet sonunda Kafkasların güneyi Arap hâkimiyetine geçmiştir ancak her iki taraf da maddi-manevi oldukça büyük kayıplar almıştır. Söz konusu mücadelede karlı çıkan taraf Bizans olmuştur. Bizans yıkılma tehlikesini atlatmakla kalmayıp zaman zaman Araplar üzerine saldırı dahi yapma fırsatını yakalamıştır.

Abbasiler Dönemi

Abbasilerin iktidarı ele geçirmesi ile Arap dış politikası özellikle ilk yıllarında barışa dönük bir siyaset arz etmekteydi. Daha ziyade iç politikada huzur ve asayiş korumayı, yeni kurulan devleti sağlamlaştırmayı hedefleyen politika gereği Hazarlarla fazla sorun yaşanmamıştır. Zaman zaman savaşlar olmakla birlikte Emeviler devrinde olduğu gibi uzun süreli ve şiddetli çarpışmaların meydana gelmediğini görmekteyiz. Halife Mansur Hazar Türkleri ile barışın korunmasına özellikle önem veriyordu. Bu amaçla Ermeniyeye valisi Yezid b. Süleym'e bu konuda ihtiyatlı davranmasını önermiştir.

²³ Georg Ostrogosky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret Işıltan, Ankara 1999, s. 96,146.

²⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 57; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1994, s. 159.

²⁵ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: Reşat Uzman, İstanbul 1993, s. 180

Hatta Hazar hakanı ile mümkünse akrabalık ilişkileri kurmasını istemiştir. Vali Yezid bu amaçla Hazar Hakanı Bagatur'a teklifini iletmiş ve Hakan bu teklifi kabul etmiştir²⁶. Yezid başlık parası yerine geçen Yüz bin dirhemlik *Kalın* ödedi. Hazar hakanı da Türk gelenekleri gereği kızının çeyizine oldukça yüklü hediyeler yüklemiştir. Kaynaklardaki bilgilere göre söz konusu hediyeler, Dört bin adet kısrak, Bin adet katır, Bin yardımcı insan, On bin deve ve çift hörgüçlü Bin Türk devesinden meydana gelmekteydi²⁷. Her iki tarafında bu iyi niyet girişimleri olumlu sonuç vermemiştir. Çünkü bir süre sonra gelin giden Türk kızı doğum esnasında çocuğu ile birlikte ölmüştür. Arapların bunu intikam amacı ile kasıtlı yaptığı dedikoduları Hazar Hakanını yanıltmıştır. Hazarlar intikam amacı ile Arap hakimiyetindeki Ermenistan ve Tiflis topraklarına saldırarak (765) çok sayıda müslümanı öldürmüşlerdir. Bu saldırılar karşısında Abbasi ordusu fazla karşılık verememiş, Türkler de kış nedeni ile geri çekilmişlerdir²⁸. Sonraki yıllarda Araplar ile Hazarlar arasında Harun Reşid dönemine kadar sınır çatışmaları niteliğinde hafif savaşlar meydana geldi. Ancak bunların hiç biri Emeviler dönemindeki gibi şiddetli olmadı. Araplar bu süreçte ellerinden geldikince Hazarlara karşı barış yanlısı politika izlemişlerdir. Şüphesiz bunda kendi içişlerindeki çalkantılı dönemlerin etkisi çoktur. Ülkenin her yanında patlak veren isyanlar²⁹ güçlü rakipleri Hazarlara karşı ellerini bağlı tutuyordu.

Her iki devlet arasındaki son büyük savaş Harun Reşid iktidarında meydana geldi. Bu savaşın sebepleri hakkında Arap kaynakları iki farklı rivayet aktarmaktadırlar. Bunlardan birincisi Halife Mansur dönemindeki gibi Abbasilere gelin giden Hazar kızının doğum esnasında ölmesi üzerine odaklanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine gönderilen Fadl b.Yahya El-Bermeki Kafkaslarda süregelen kargaşayı önleyemeyince, bir türlü güç yetiremediği Hazar Hakanını evlilik yolu ile barışa zorlamak istedi. Hakan teklifi kabul etti ve kızı Sitit'i (subt) vali Bermeki'ye gönderdi. Ancak önceki evlilikte olduğu gibi bu Türk kızı da çok sürmeden öldü. Hazar hakanına bu ölümün doğal değil, intikam amacıyla gerçekleştirildiği anlatıldı. Bu olay üzerine Hazarlar büyük bir ordu ile Arap topraklarını yağmalamaya başladılar³⁰. Fakat müellifler bu

²⁶ Belâzuri, *Fütuh*, s. 300; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", MEB. İA, C.V, Konya 1997, C.V, s. 401.

²⁷ Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü*, 1991, 29 (342), s. 505.

²⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 40.

²⁹ Bkz. Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

³⁰ Yakubi, *Tarihu*, C.II, s.10, İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, C. VI, s. 149.

siyasi ittifaka dahi dönüşmüştür. X. Yüzyılın başlarında iyice kuvvetlenen Ruslar hem Hazarlara hem de Araplara büyük zarar veriyorlardı. 913 yılındaki bir Rus saldırısında müslüman, Türk ve Hristiyanlardan oluşan ittifak Rus kuvvetlerini tamamen yok etmişlerdir³⁴.

Hazarlar arasında İslam'ın yayılmasına önemli bir etkende Harzem Türkleridir. Hazarlara saldıran Ruslara ve çeşitli Türk boylarına karşı Hazar hakanı Harzemlilerden yardım talebinde bulunmuştur. Harzem Türkleri İslam'ı kabul etmeleri şartı ile (965)Hazarlara yardım etmişlerdir. Aralarında yapılan anlaşma gereği Harzemliler sadece Müslüman olmayanlara karşı Hazarlarla birlikte hareket etmeyi kabul etmişlerdir³⁵.

Sonuç

Uzun yıllara süren Arap Hazar mücadelesi her iki taraf da büyük zarar vermiştir. Emeviler'in şiddete ve zaman zaman sırf ganimet amaçlı saldırıları, Türkleri diğer Türk bölgelerinde olduğu gibi Araplara karşı düşmanlığa sevk etmiştir. Öyle ki Abbasiler dönemindeki iyi niyet girişimleri bile uzun süre sonuç vermemiştir. Hazarların Araplara karşı gösterdikleri direnişi Avrupa'nın diğer ucunda Şarl Martel'in, Pirene dağlarını aşp Fransa'yı ele geçirmeye çalışan Araplara karşı mücadelesi ile aynı değerde görmüşleridir. Nitekim her iki durumda da yani Arapların Pirene dağlarını aşması ve Kafkasları aşmaları halinde İslam orduları Avrupa içlerine rahatça ilerleyecekti. Bu bakımdan Arap-hazar mücadelesi bir bakıma Bizans-Arap mücadelesinin bir uzantısı olarak ta telakki edilebilir. Hazarlar yoğun Arap saldırılarına rağmen Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzeyinde uzun yıllar siyasi otoriteyi sağlayan, farklı etnik ve dini grupları bir arada idare etmeyi bilen ender devletlerden biri olarak tarihe geçmiştir.

³⁴ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz: K. Y. Koprman-A. İ. Aka, Ankara 1975, s. 82

³⁵ V. Barthold, s. 85.

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI ŞERH GELENEĞİ VE HACI İBRÂHİM EFENDİ’NİN ŞERH-İ BELÂGAT’INA DÂİR*

Abdülkadir DAĞLAR**

ÖZET

Türk edebiyatının İslâm medeniyeti içindeki seyri sırasında Türkçe, Arapça, Farsça yüzlerce şerh eseri kaleme alınmıştır. Asırlar boyunca Türk medreselerinde temel Arapça belâgat kitapları asıllarından okutulmuş; sayıları birkaçı geçmeyen şerh niteliğindeki Türkçe belâgat kitapları ise klâsik tedris hayatında hak ettikleri ilgiyi bulamamıştır. Tanzimat döneminde açılan modern tarzda mekteplerin müfredatındaki belâgat derslerinde okutulmak üzere klâsik ve modern usullerle pekçok Türkçe belâgat eseri telif edilmiş; bu konuyla ilgili eski-yeni minvalinde hareketli bir tartışma ortamı oluşmuştur. Ahmed Cevdet Paşa’nın Mekteb-i Hukuk’ta verdiği belâgat dersi notları Belâgat-ı Osmâniyye adıyla kitaplaştırılmıştır. Aynı mektepte onun halefi olan Hacı İbrâhim Efendi ise klâsik belâgat çerçevesinde kaleme alınmış bu kitabı genişçe açıklayarak okutmuş, bu ders notlarını da Şerh-i Belâgat ismiyle neşretmiştir.

Anahtar Kelimeler: şerh, belâgat, Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi, Şerh-i Belâgat

COMMENTARY TRADITION OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE AND ŞERH-İ BELAGAT OF HACI İBRAHİM EFENDİ

ABSTRACT

Many commentary books were written in Turkish, Arabic and Persian in classical Turkish literature. Rhetoric books were read from original books for years, a few of commentary books of rhetoric books that translated to Turkish weren’t taken an interest. Many Turkish rhetoric books were written when modern schools started to educate in the years 1839-1876 in Ottoman history. That caused an argument on modern and classic. The information on rhetoric, that taught by Ahmed Cevdet Paşa in Mekteb-i Hukuk, was written in a book called Belâgat-ı Osmâniyye. Succesor of Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi commented this book and published his commentary book with the name of Şerh-i Belâgat.

Key Words: commentary, rhetoric, Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi, Şerh-i Belâgat

Bilindiği gibi, İslâm kültür coğrafyasında “şerh” ve “belâgat” çalışmaları aynı dönemde, 8. yüzyılda başlamış, bilhassa Anadolu Osmanlı sahasında 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

Öncelikle Kur’ân-ı Kerîm ve onun i’câzı ile Hz. Muhammed’in hadislerini daha iyi, daha doğru anlayıp aktarabilme gayretleri, beraberinde Arap dili ve edebiyatı üzerinde yoğun bir düşünme sürecini başlatmış, bu süreç birçok ilim dalının doğup hızla gelişmesinin fikrî zeminini oluşturmuştur. Tefsir, hadis gibi konuyla doğrudan ilgili ilimlerin yanında, bu ilimlerin alt yapısını oluşturan nahiv,

* Bu yazı Kayseri 10-12 Nisan 2006’da “II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni”nde tarafımızdan sunulan “Ahmed Cevdet Paşa’nın Belâgat-ı Osmâniyye’sine Hacı İbrâhim Efendi’nin Şerhi: Şerh-i Belâgat” başlıklı tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, adaglar@erciyes.edu.tr

sarf, lugât, iştikak gibi dil; fesâhat, meânî, beyân, belâgat, aruz, kâfiye, inşâ gibi edebiyat bilimleri zamanla başlı başına birer ilmî disiplin hâline gelmişlerdir.¹

İlâhî Kelâmı dil ve anlam yönlerinden incelemek için kendine has usûller oluşturan “tefsir”, Hz. Muhammed’in sözlerini anlama ve yorumlama metotlarını kuran “hadis” ilimleri, kendileri için alt yapı oluşturan dil ve edebiyat bilimlerini sürekli olarak besleyip geliştirmişlerdir. Bu ihtiyaç, ilâhî kelâmın ve hadislerin dili olan fasih Arapçayı bozulmaktan koruma endişesinden doğmuştur.² Ayrıca hadis metinlerinin sağlıklı tespit usûlleri ve daha sonraki zamanlarda şerhleri, “metin tenkidi” ve “metin şerhi” gibi disiplinlerin de gelişmesine kaynak teşkil etmiştir. Zenginleşen bu disiplinlerin ortaya koydukları metotlar, zamanla edebî metinlerin tenkidi, tespiti, tetkiki ve izahında kullanılır olmuştur.

Emevîler (661-750) döneminde kıraat, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis gibi dinî ilimler gelişme göstermiştir. Bu dönemde Basra’daki dil çalışmaları ile “nahiv” ilminin temelleri atılmış; bu okul, yerini Emevîlerin son döneminde Kûfe mektebine bırakmıştır.³ Yine aynı dönemde yapılan fetihler neticesinde İslâm kültürü İran, Yunan, Hellen, Hint gibi çevre kültürlerle tanışmaya başlamıştır.

Yakın coğrafyadaki kültürlerle ciddî temaslar Abbâsîler (750-1258) zamânında 8. asrın son çeyreği ile 9. asrın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Bağdat, çevredeki birçok medreseyi buluşturup kaynaştıran bir merkez olarak dikkati çekmiştir. Urfa, Nusaybin, Cündişâpur, İskenderiye, Harran, Antakya medreseleri vasıtasıyla Akdeniz havzasının kadîm medeniyetleri ile tanışan müslüman düşünürler, ağırlıklı olarak Süryânice’den yaptıkları çevirilerle Yunan, Hellen, Hint bilim ve felsefeleri ile tanışma fırsatını bulmuşlardır. Tercüme edilen eserler daha iyi anlaşılabilir diye farklı kişiler tarafından birçok kez şerh edilmiştir.⁴

Milâdî 9, 10 ve 11. asırlar İslâm kültürünün kadîm Yunan kültürü ile yoğun bir şekilde ilgilendiği dönem olmuştur. Bilhassa Aristo’nun bütün eserleri Arapça’ya çevrilmiş, ve bu eserlere defalarca şerh yazılmıştır. Bu arada Aristo’nun Retorik’i “Ritorika/El-Hitâbe” ve Poetika’sı “Enotika/Eş-Şu’arâ” adlarıyla birkaç kez tercüme edilmiş, daha sonra bu eserlerin izâh ve şerhleri yapılmıştır.⁵

Batı edebiyatında olduğu gibi doğu edebiyatında da yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan “metin şerhi”, genel olarak “bir metnin, daha iyi anlaşılabilir diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından

¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 380-383; İbrahim Bayraktar, *Edebî ve İlmi Açından Hadîs*, Işık, İzmir 1993.

² Bayraktar, s. 19-20.

³ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 96-99.

⁴ Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev.: Fahrettin Olguner), Dergâh, İstanbul 1992, s. 121-138.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken, İstanbul 1997, s. 128-140.

açıklanması”⁶ şeklinde tarif edilmektedir. “Metin şerhi” başlığı altında tıp, matematik, tarih, felsefe, nahiv, sarf, belâgat gibi ilimlere ait eserlerin yanında, kelâm, hadis gibi dînî karakterli metinler de şerhe konu edilegelmiştir. “Edebî metinler şerhi” ise bu ana başlık altında hatırı sayılır büyüklükte bir bölümü ifâde eden alt başlık sayılabilir.

Türkler 8. asrın ikinci yarısından itibaren tadrîcî olarak İslâm medeniyeti bünyesine dâhil olmakla bu sınırlar içindeki dînî, ilmî, felsefî, edebî bütün mü’ellefâtı tanıma fırsatı bulmuş; kısa zamanda bütün bu verimleri hazmedip kendi birikimi ile yoğunlaşarak bu ortak kültüre önemli katkılar sağlamıştır.

“Metin şerhi”nin her alanında, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar binlerce eser veren Türk âlimleri, Arap ve Fars dillerinden dînî, felsefî, ilmî, edebî pek çok kıymetli eserin şerhini yapmış, bu yolla bilhassa Arap dilciliğine büyük katkılarda bulunmuşlardır.⁷ “Kırk/yüz hadis şerhi” gibi dînî nitelikli şerhlerin yanında felsefe, tasavvuf, mantık, matematik, târîh eserlerinin şerhleri de bulunmaktadır. Ancak sayısal olarak asıl yekûnu Farsça telif edilmiş “Hâfız Dîvânı”, “Gülistân”, “Bostân”, “Mesnevî-i Ma’neviyye” gibi edebî eserler; Türkçe kaleme alınmış “Tuhfe-i Şâhidî”⁸, “Tuhfe-i Vehbî”⁹, “Sübha-i Sıbyân”¹⁰ gibi manzum lugatlar ile Arapça aslından “Avâmil”, “Emsile”, “Kâfiye”, “Unmûzec”, “Telhîsü’l-Miftâh”, gibi dil ve belâgat eserlerine yapılmış şerhler teşkil etmektedir.

Klâsik tarzda kaleme alınmış belâgat kitaplarında genelde “sözün, fasîh olmak şartıyla muktezâ-yı hâl ve makâma mutâbık, yani durum ve konuma uygun şekilde söylenmesi” şeklinde tanımlanan belâgat, zamanla Arap dili ve edebiyatında kelâmın şekil ve anlam niteliklerini inceleyip değerlendiren bir bilim dalı hâline gelmiştir.

⁶ Tunca Kortantamer, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İzmir 1994, s. 1.

⁷ Naile Ağababa, *Ortaçağ Türk Dil Bilim Adamları*, Ahenk, Van 2006, s. 44-51. Bu eserde Azerbaycan bölgesinde iki Türk dil âlimi Cemâleddin el-Erdebîlî ve Sa’deddîn Sa’dullâh el-Berdeî’nin daha 13. yüzyılda, Zemâşherî’nin (1075-1144) ünlü “el-Unmûzec fi’n-Nahv” adlı dilbilgisi eserine yazdıkları şerhler incelenmiştir.

⁸ Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999; Zehra Gümüş, “Pîri Paşazâde Mehmed b. Cemâlî’nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006; Zehra Gümüş, *Pîri Paşa-zâde Celâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi](İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2006; Zehra Gümüş, “Tuhfe-i Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr’in Şerh Metodu”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.

⁹ Yusuf Öz, “Tuhfe-i Vehbî Şerhleri”, *İlmî Araştırmalar*, sayı: 5, İstanbul 1997, s. 219-232.

¹⁰ Atabey Kılıç, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân”, *Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Şanlıurfa 6-7 Mayıs 2005; Atabey Kılıç, “Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediyeetü’l-İhvân”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa 11-12-13 Kasım 2005 (*Turkish Studies Türkoloji Dergisi*, c. 1, sayı: 1, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 19-28.)

Belâgat dendiğinde ilk akla gelen isimlerin başında Sekkâkî (öl. 626/1299) vardır. O, “Miftâhu’l-Ulûm” adlı eserinde belâgatı ilk kez “meânî, beyân, bedî” üçlü temeli üzerinde sistematize etmiştir. Sekkâkî’nin eserini “Telhîsu’l-Miftâh” adıyla özet mâhiyetinde bir eserle destekleyen ve bu sahada en az Sekkâkî kadar meşhûr olan Kazvînî, belâgatın bu üçlü yapısını billurlaştıran kişi olarak bilinmektedir. Telhîsu’l-Miftâh’ı önce ayrıntılı olarak “Mutavvel” adını verdiği eserle izâh eden ve daha sonra bu çalışmasını “Muhtasarı’l-Mutavvel” adıyla kısaltan Taftazânî, asırlarca belâgat alanının üçüncü kişisi olarak anılmıştır. Yüzyıllar boyunca Türk medreselerinde bu eserler Arapça asıllarından okutulmuştur.

Yaygın bir kanaata göre bilinen ilk Türkçe belâgat eseri Hazreti Şârih nâmıyla meşhûr İsmâil-i Ankaravî’ye (öl.1041/1631) aittir. Bu eser, büyük ölçüde Kazvînî’nin Telhîsu’l-Miftâh’ını esas alıp, onun Türkçe bir şerhi mâhiyetinde olan “Miftâhu’l-Belâga ve Misbâhu’l-Fesâha”dır.¹¹ Ancak, yapılan araştırmalar sonucunda Üskübî Mehmed bin Mehmed Altıparmak’ın (öl.1623), Kazvînî’nin eserine yaptığı “Şerh-i Telhîs-i Miftâh”ı Ankaravî’nin eserinden önce kaleme alınmıştır.¹²

Belâgatı ilmî bir disiplin olarak ele alan bu eserlerden başka, 907/1502’de Şeyh Ahmed el-Bardahî el-Âmidî tarafından kaleme alınmış Kitâbu Câmi’i Envâ’i’l-Edebi’l-Fârisî’nin “Sanâyi’i’l-Bedî’iyye mine’l-Arûz ve’t-Ta’miye” bölümü, Muslihuddîn Mustafa Surûrî’nin 956/1549’da yazdığı “Bahru’l-Ma’ârif”, Muîdî’nin 16. yüzyılda yazdığı “Miftâhu’t-Teşbih”, Müstakîmzâde Süleymân Sa’deddîn’in 18. yüzyılda telif ettiği “İstılâhât-ı Şi’riyye”si belâgat ilmini esas almadan edebiyat ve şiirle ilgili bilgileri ihtivâ eden eserler olarak kabul edilmektedir.¹³

Türk edebiyâtında Telhîs-i Miftâh’ın bu Türkçe şerhlerinden sonra ilk Türkçe belâgat eserleri, Tanzimat döneminde açılan modern tarzdaki okullarda müfredat gereği okutulması plânlanan belâgat derslerindeki ihtiyacı karşılamak üzere telif edilmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınan bu eserleri, “klâsik anlayışta belâgatın tam kadrosunu verenler” ve “klâsik anlayış yanında batının retorik çalışmalarından da ilhâm alanlar” şeklinde iki gruba ayırmak mümkün görünmektedir.

¹¹ Erhan Yetik, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşâret, İstanbul 1992, s. 81-82.

¹² Geniş bilgi için bkz. Atabey Kılıç, *Üskübî’nin Şerh-i Telhîs’i*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi, İzmir 1990; Atabey Kılıç, “Ahmed Hamdî’nin Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî’si”, *II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Kırşehir 13-14 Ekim 2005; Atabey Kılıç, “Altıparmak Mehmed Efendi’nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh’ında Şerh Metodu”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.

¹³ Kâzım Yetiş, “Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Milli Rhétorique Meselesi”, *TDAY-Belleten* 1985, Ankara 1989, s. 199-200; M. A. Yekta Saraç, “Türk Edebiyatında Belâgat ile İlgili Yazılan İlk Türkçe Eserlerin Değerlendirilmesi”, *I. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* 12-13 Nisan 2001 *Bildiriler*, c. II, Kayseri 2001, s. 641-649.

İlk grupta, Ahmet Hamdi'nin 1293/1876'da kaleme aldığı "Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî"¹⁴, Mihâlicli Mustafa Efendi'nin 1297/1880'de yazdığı "Zübdetü'l-Beyân", Hacı İbrâhim Efendi'nin 1298/1881'de neşrettiği "Hadîkatü'l-Beyân", Ahmed Cevdet Paşa'nın 1299/1882'de yayınladığı "Belâgat-ı Osmâniyye"¹⁵ ve Abdurrahmân Süreyyâ'nın 1303/1886'da telif ettiği "Mizânü'l-Belâga"¹⁶ adlı eserler sayılabilir. İkinci grupta yazılan eserlere de Süleymân Paşa'nın 2 cilt hâlinde 1288-1289/1871-1872'de neşrettiği "Mebânî'l-İnşâ" ve Recâizâde Mahmud Ekrem'in 1299/1882'de yayınladığı "Ta'lîm-i Edebiyyât" örnek olarak verilebilir.¹⁷

Tanzimat'tan sonra sosyal hayatın her alanında yaygınlaşan "eski-yeni" tartışmaları, belâgat sahasında ilk kez Ahmed Cevdet Paşa'nın "Belâgat-ı Osmâniyye"si etrafında cereyân etmiştir. Eser hakkında münâkaşa amaçlı tenkit ve savunma yazıları zamanla kitap boyutuna taşınmış, polemik, kitaplar vasıtasıyla devam etmiştir. Bu süreçte, eserle alâkalı orta ve küçük hacimde tam 8 kitap neşredilmiştir.¹⁸

Polemiğin iki kutbu klâsik belâgatın temsilcisi Ahmed Cevdet Paşa ile batı retoriğini klâsik belâgat anlayışı ile bağdaştırmaya çalışan Recâizâde Mahmud Ekrem'dir. Cevdet Paşa okulunun en harâretli savunucusu Hacı İbrâhim Efendi'nin karşısında, başta Abdurrahmân Süreyyâ olmak üzere, Ekrem'in talebeleri vardır.

Tartışma, Cevdet Paşa'nın eserine Recâizâde ve talebelerinin yoğun eleştirileriyle başlar. Ardından, Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de verdiği belâgat dersi notları 1882'de Ta'lîm-i Edebiyyât adıyla daha neşir aşamasında iken Hacı İbrâhim Efendi'nin ağır tenkitlerine hedef olur. Bu arada Hacı İbrâhim Efendi'nin 1881'de neşrettiği Hadîkatü'l-Beyân eseri de karşı taraftan eleştiri almaktadır. Polemik, Tercümân-ı Hakikat ve Vakit gazetelerinde 1882 yılı boyunca devam eder.¹⁹

Münâkaşalar, bu ilk yoğun devresinden sonra 1886'da yeniden alevlenir. Ta'lîm-i Edebiyyât'a yönelik hücumlar bu dönemde de ağırlıklı olarak Hacı İbrâhim Efendi tarafından Sa'âdet gazetesinde sürdürülür. Tartışmalara, Hayret Efendi de Sa'âdet gazetesinde Ekrem karşıtı olarak katılır. Bu ikinci dönemde Ta'lîm-i

¹⁴ Atabey Kılıç, (2005).

¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (haz.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.

¹⁶ Kabaca yapılan bu tasnifte, "Mizânü'l-Belâga" her ne kadar klâsik belâgat tarzının içinde bulunuyorsa da, eserin sahibi Abdurrahmân Süreyyâ, bu dönemde bahsi geçen tartışmalarda modern retorik anlayışının mümessili Recâizâde ve eserini harâretle savunanların başında gelmektedir.

¹⁷ Yetiş, (1989), s. 201-203.

¹⁸ Kâzım Yetiş, "Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası", *TDAY-Belâten* 1987, Ankara 1992, s. 377-379.

¹⁹ Bu tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kâzım Yetiş, *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, AKM, Ankara 1996, s. 323-385.

Edebiyyât okulunun sözcülüğünü Mehmet Ziver, Tercümân-ı Hakikat gazetesinde üstlenmiş durumdadır.²⁰

Bir kısır daire içinde de olsa, çoğu edebiyat ve matbuat câmiâsından muallimlerin katıldığı bu polemikler neticesinde belâgat konusu yıllarca gazetelerde tartışılır olmuş, ilgili kamuoyu tarafından dikkatle takip edilmiştir. Bu hareketli ortamda belâgat eserlerinin sayısı da âdetâ pıtrak gibi artmıştır.

Yazımızın esas konusu olan “Şerh-i Belâgat” böyle bir tartışma zemininin ürünüdür. Ahmed Cevdet Paşa'nın ardından Mekteb-i Hukûk'ta edebiyat ve belâgat muallimi sıfatıyla görevlendirilen Hacı İbrâhîm Efendi, Paşa'nın “Belâgat-ı Osmâniyye”sini ders kitabı olarak okutmuş, ders notlarını da 1883'te Vakıf gazetesinde “Şerh-i Belâgat-ı Osmâniyye” başlıklı 13 yazı hâlinde tefrika etmiştir. Bu yazılar 1301/1884'te “Şerh-i Belâgat” adıyla iki cüzlük bir kitap hâlinde neşredilmiştir.²¹

Eser hakkında şekil ve muhtevâ incelemesine geçmeden önce, halkası olduğu geleneğin, kendinden hemen önceki iki mühim eseri hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

Türk edebiyatında belâgatı tam kadrosu, yani “fesâhat, me'ânî, beyân, bedî” bölümleri ile veren eserlerin ilki Ahmed Hamdî (ö.1307/1889-1890)'nin, neşrini 20 Ramazan 1293 (10 Ekim 1876)'te yaptığı “Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî”sidir. Plânı itibarıyla klasik bir görüntüye sahip olan eser, aynı çerçevede kendinden önce yazılan Arapça belâgat kitaplarıyla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bu eseri orijinal kılan hususlardan en önemlisi ise, metin kısmında verilen örneklerin Türkçe olmasıdır. Bu özellikleri ile Ahmed Cevdet Paşa'nın, ilk baskısı fasiküller hâlinde 1298/1881'de yapıldıktan sonra, 1299/1882'de kitap halinde yayınlanan “Belâgat-ı Osmâniyye”sine ilhâm kaynağı olmuştur.²²

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) eserini, Mekteb-i Hukûk'ta okuttuğu belâgat dersi notlarından meydana getirmiştir. Eserin dibâcesinde telif sebebi belirtilir. Asıl metin bir mukaddime ile me'ânî, beyân, bedî konularında üç bâbdan oluşmaktadır. Me'ânî ve beyân bâblarının başında birer mukaddime faslı vardır. Eserin sonunda ise bir hâtîme bölümü yer almaktadır.²³ Büyük ölçüde paralellik içinde olduğu Ahmed Hamdî'nin eserinden en önemli farkı ise, “bedî” bâbında, zikrettiği sanatların sayı yönünden daha az olması ve bu bâbın sonunda dördüncü fasıl olarak “târih sanatı”nın yer almasıdır.²⁴

²⁰ Yetiş, (1996), s. 334-336, 386-404, 404-422.

²¹ El-Hâc İbrâhîm, *Şerh-i Belâgat*, İstanbul 1301, s. 5; Yetiş, (1996), s. 328.

Tarîk'te çıkan bu yazılar ve daha sonra neşredilen “Şerh-i Belâgat” Hacı İbrahim karşıtlarınca eleştirilmiştir. Yazar, bu eleştirilere 1884 yılında Tarîk gazetesinde birkaç yazı ile cevap verir.

²² Atabey Kılıç, (2005).

²³ Ahmet Cevdet Paşa, (2000).

²⁴ Atabey Kılıç, (2005).

Hacı İbrâhim Efendi'nin, iki cüzü neşredilebilen “Şerh-i Belâgat”ı ise, aslında sâdece Belâgat-ı Osmâniyye'nin mukaddime bölümünün şerhi mahiyetindedir.

Şerif Paşa'nın kâhyası İsmâil Efendi'nin oğlu olarak 1826'da İstanbul'da doğan Hacı İbrâhim Efendi, Paşa'nın Hicaz valiliğine atanması üzerine babasıyla beraber Mekke'ye gider. Orada Şeyh Şinkî'ten Arap dili ve edebiyatı ile belâgat tahsil eder. İstanbul ve Erzurum'da çeşitli memuriyetlerde bulunur. Gözlerindeki rahatsızlığın iyice ilerlemesi üzerine 1882'de kendi isteğiyle emekli olur. Kaynaklarda Arap dili ve edebiyatına hakkıyla vâkıf, çok zeki ve gayretli bir kişi olarak tanıtılan Hacı İbrâhim Efendi, emekliliğinden sonra İstanbul'da “Dârü't-Tal'îm” adıyla bir lisan okulu açar. Rüşdiye seviyesindeki iki yıllık bu okulda Türkçe yazılmış Arapça gramer kitaplarını okutarak iki senede mükemmel derecede Arapça öğrenilebileceğini ispatlar. Bunun yanında, Hacı İbrâhim'in tedris hayatı, sırasıyla Dârü's-Şafaka, Mekteb-i Hukûk ve Mekteb-i Mülkiyye'de edebiyat, belâgat, hitâbet, kitâbet dersleri okutarak 1888'deki ölümüne kadar devam eder. Hacı İbrâhim Efendi'nin eserlerine bakacak olursak, bunların hepsi dil, edebiyat ve belâgat öğretimi ile ilgilidir: Tafsîlü't-Te'lîf fî-Tavzîhi Mesâ'ilî't-Tasrîf (1289/1872), Hadîkatü'l-Beyân (1298/1881), Temyîz-i Ta'likât (1299/1882), Şerh-i Belâgat (1301/1884), Sarf Tercümesi (1304/1887), Nahiv Tercümesi (1304/1887), Hikemiyyât-ı Arabiyye(mecmûası) (1304/1887), Edebiyyât-ı Osmâniyye (1305/1888).²⁵

Hacı İbrâhim Efendi asıl ününü, Recâizâde ve öğrencileriyle edebiyat ve belâgat konularında giriştiği polemiklerle kazanır. Batılı, modern bir edebiyat ve belâgat anlayışı karşısında yenilikçilerle amansız münâkaşalara girer, geleneğin savunuculuğunu yapar. Tartışmaların merkezinde, yukarıda da bahsedildiği gibi, Cevdet Paşa'nın klâsik tarzda “Belâgat-ı Osmâniyye”si ile Recâizâde'nin modern anlayışta “Ta'lîm-i Edebiyyât”ı vardır. Bunların yanında Hacı İbrâhim'in “Hadîkatü'l-Beyân” ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan “Şerh-i Belâgat” adlı eserleri de tartışmaların içine çekilir.

Şerh-i Belâgat, 1301/1884 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eserin sâhibi olarak El-Hâc İbrâhim'in adı geçmektedir.²⁶

Hacı İbrâhim Efendi telif geleneğimizin tertip hususiyetlerine uyarak eserine besmele ile başlar; ardından hamdele ve salvele ile devam eder. Dîbâce bölümü dönemin padişâhı II. Abdülhamîd'e övgü sözleri ile devam eder. Tüm bunlar tek paragrafta verilmiştir. Bu bölüme fazla tumturaklı olmayan, devrine göre

²⁵ Hacı İbrâhim Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, “Hacı İbrâhim Efendi”, *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 481-482.

²⁶ Eserin ön iç kapağında şunlar yazılıdır: Şerh-i Belâgat, Eser, El-Hâc İbrâhim, İstanbul, Maârif nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla Matba'a-i Osmâniyye'de tab' olunmuşdur, fî-seneti 1301. Eserin boyutları 170x115 mm olup, 128 sayfadır.

orta halli bir lisân ve secîli üslûp hâkimdir. Bu nesir kısmından sonra yine sultânın adâleti ve lutfuyla maârifin gelişme zemini bulduğunu ifâde eden, methiye mahiyetinde bir kıt'a gelmektedir.²⁷

Daha önce de geçtiği gibi, hem Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye'si hem de Hacı İbrâhim Efendi'nin Şerh-i Belâgat'ı, bu iki şahsiyetin Mekteb-i Hukûk talebelerine verdikleri belâgat dersleri notlarından oluşmaktadır. Şerh-i Belâgat'ın dibâcesinde, hukuk öğrencilerinin, belâgat kâidelerini öğrenmekle kelâmlarını makbul ve muteber kılacakları belirtilmiş ve işin önemine dikkat çekilmiştir:

"Belâgat hüsn-i beyândır ki kelâmı hâliñ ve makâmıñ muhteżâsına muṭâbık olarak söylemekden ibârettdir bu meleke-i celîle yalıñız hâkimleriñ değil mahkûmlarıñ bile muhtâc oldukları mühimme-i 'umûmiyyedendir. Çünkü gerek kâlen ve gerek qâlemen serd olunan kelâm muhteżâ-yı hâl ü makâma muṭâbık olur ise hüsn-i kabûl ile telaḳḳı olup 'aksi olur ise şâyân-ı istimâ' u iltifât bile olmaz." (s.3.)

Dibâcelerde genellikle yazarın eserin konusu ile alâkalı düşünceleri özet bir şekilde yer alır. Burada da İbrâhim Efendi'nin Arapça ve Türkçe hakkındaki fikirlerinin özünü bulmaktayız. Yazar, dili "lisân-ı mâder-zâd"/doğuştan tevârüs edilen dil ve "lisân-ı ilm ü edeb" /bilim ve edebiyat dili olarak iki başlık altında ele almaktadır. Türkçe'nin Arapça ile kaynaşması sonucunda kelime hazinesinde kat kat gelişme ve genişleme olduğundan bahseden Hacı İbrâhim Efendi, Arapça dilbilgisi kurallarını öğrenmenin aslında daha çok kendi dilimizin zenginliğini keşfetmek için elzem olduğu üzerinde durur:

"Lisân-ı mâder-zâdımız hengâm-ı tufûliyyetden beri me'lûf u ma'rûfumuz olmağıla onuñ kavâ'idini biz ṭab'an ve selîḳaten biliriz. Lâkin lisân-ı 'ilm ü edebimiz 'Arabîyle tevessü' etmiş olduğundan biz bunda kavâ'id-i 'Arabîyye ta'allümüne ve kelâmı muhteżâ-yı hâle tevfiḳda daḫi belâgat-ı 'Arabîyye uşûlünü iltizâma mecbûruz. (...) Binâ'en-'aleyh mine'l-kadîm belâgat-ı 'Osmâniyyede kavâ'id-i belâgat-ı 'Arabîyye cârî vü mer'î olagelmıştır." (s.4-5.)

Yazar, sebep-i telif kısmında, Mekteb-i Hukûk'ta Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye kitabını okutma ve şerh etme nedeni olarak kitabın güvenilir ama çok özet oluşunu gösterir:

"(...)Ancak ol kitâb-ı muṭeber bir metn-i metîn-i muhtaşar olup ḫayli maḫalleri şâyân-ı îzâh olmağıla eşnâ-yı müzâkerede tavzîḫât-ı lâzimeye girişilmekde ve şadede müte'allik ba'z-ı fâ'ide-i zâ'ide daḫi 'ilâve-i maḳâl edilmektedir. Bu cihetle ifâdât-ı vâḳı'amız metn-i mekûra bir şerḫ hükmünü kesb ederek ṭab' u temşîle

²⁷ Cevdet Paşa'dan sonra Hacı İbrâhim Efendi'nin Mekteb-i Hukûk'a atanması Sultan II. Abdülhamid'in irâdesiyle olmuştur. Bu durum göz önüne alındığında methiye asıl anlamını kavramaktadır. Bkz. Hulusi Kılıç, (1996), s. 481.

elverecek bir hâlde görünmüş olduğundan ma'ârif nezâret-i celîlesiniñ ruḥṣatıyla bu kerre tebeyyüz olunan işbu cüz'üñ ṭab'ına ibtidâr olunmuş ve bi-luṭṭihî ve 'avnihi te'âlâ müzâkere-i derse devâm olunduḡça eczâ-yı âtiyeniñ daḡi pey-â-pey ṭab'ı muṣammem bulunmuşdur.” (s.5-6.)

Bölümün sonunda “Tenbîh” başlığı altında modern bir bilim adamı tavrıyla teknik birkaç hususiyeti, kullandığı noktalama işaretleri ve kısaltmaları verir:

*“Ânifen ḥâme-güzâr-ı iş'âr olduḡu üzre İzâhâtına ta'arruz edeceğimiz 'ibâre-i metn metn-i maṭbû'üñ kaḡı ṣaḡîfesinde vâkı' olduğuna remzen ve işâreten metniñ 'ibâresinden evvel **m ş** harfleri yazılacak ve ba'dehu bir de raḡam va'z' u terḡîm kılınacaktır. Ve bunlardan **m** harfî metne ve **ş** harfî ṣaḡîfeye remz olup raḡam daḡi ṣaḡîfeniñ 'adedine işâret olacaktır. Ve bizim 'ibâremizden metniñ 'ibâresi temeyyüz etmek için 'ibâre-i metn ḡavs içine alınacak ve faḡaṭ ba'z-ı kerre bizim sözümlerle metniñ sözü mezc olunmak lâzım gelip de ṣaḡîfeye ve 'adede işârete daḡi ḡâcet görölmez ise ol hâlde yalnız metniñ 'ibâresi ḡavs içine alınmakla iktifâ kılınacaktır.” (s.6.)*

Dîbâce kısmından sonra asıl bölümde Belâgat-ı Osmâniyye'nin “Mukaddime” kısmı şerh edilmiştir. Cevdet Paşa'nın, eserinde kısaca açıkladığı ve açıklamada bulunmadan sadece ismini verdiği konular Hacı İbrâhim Efendi tarafından, örnekler artırılarak genişçe izâh edilmiştir. Bu bölümde Cevdet Paşa, yukarıda da değinildiği gibi, fesâhat ve belâgat hakkında genel bilgiler verir, fesâhat kusurlarından; kelime, kelâm ve mütekellimin fasîh ve belîğ olabilme şartlarından bahseder. Bölümün sonunda “Lâhika” başlığı altında da kelâmın mantıkî zeminini ortaya koyar.

Şârihin, eserin tamamında örneklerle geniş izâhını yaptığı konular hakkında ayrıntılı bilgi vermek bu yazının amacını aşacağından sadece konu başlıklarının bir dökümünü vermek yeterli olacaktır:

İlm-i lugat, ilm-i iştikâk, ilm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i ma'ânî, ilm-i arûz, ilm-i kâfiye, karz-ı şî'r, ilm-i muḡâzarât, ilm-i inşâ, ilm-i hatt, fesâhat, belâgat, kelimenin fesâhatı, kelâmın fesâhatı, mütekellimin fesâhatı, tenâfur-i hurûf, garâbet, kıyâsa muḡâlefet, tenâfur-i elfâz, tetâbu'-ı izâfât, za'f-ı te'lîf, ta'kid, selâset, elfâz-ı cezele, elfâz-ı rakîka, kelâmın belâgatı, mütekellimin belâgatı, inşâ, haber, sinâ'ât-ı hams, bürhân, mukaddimât-ı yakîniyye, evveliyât, kazâyâ kıyâsâtuhâ ma'ahâ, müṣâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât, cedel, hitâbe, şî'r, muḡâlata.

Eserin son beş sayfasında Belâgat-ı Osmâniyye'nin “Bâb-ı Evvel”inin²⁸ ilk iki cümlesi ile ilgili açıklamalar vardır. Bu açıklamalar “terkîb-i tâmm”ın çeşitleri olan cümle-i fî'liyye, cümle-i ismiyye, cümle-i şartiyye, cümle-i zarfiyye ile ilgilidir.

Hacı İbrâhim Efendi, ele aldığı bölümlerin hepsinde ortak bir şerh metodu kullanmamıştır. Eser zaten, yazarın Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-ı Osmaniyye'yi

²⁸ Bu bâb “ma'ânî”ye ayrılmıştır.

okuturken yaptığı açıklamalardan oluşmaktadır. Bu açıklama ihtiyacı da yazarın sebep-i telifte belirttiği üzere eserin çok özet olmasından kaynaklanmaktadır. Hacı İbrâhim, Cevdet Paşa'nın cümlelerini, ders konusunu belirlemek amacıyla almış, üzerlerinde Paşa'dan çok daha tafsilatlı ve bol örnekli açıklamalarda bulunmuştur. Bazı noktalara da, ileride, yani Belâgat-ı Osmâniyye'nin mukaddimeden sonraki bölümlerinde açıklamak üzere kısaca temas etmiştir.

Eserin bazı yerlerinde klâsik şerh metodu kullanılmıştır. Bu metot kelimelerin filolojik açıdan tahlili esası üzerine kuruludur.²⁹ Klâsik devir metin şerhlerinde genellikle önce metin verilir, sonra kelimeler ve kavramlar çoğu zaman gramer ağırlıklı olarak açıklanır, onlarda gizli olan anlam ve mazmun dünyası ortaya çıkarılmaya çalışılır, varsa, konuyla ilgili daha önce ileri sürülmüş fikirler dile getirilir.³⁰ Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere yazar bu metodu başarılı bir şekilde kullanmaktadır:

Mukaddime bölümünün girişinde “mukaddime” ifâdesini

“*Mukaddime lafzı **mukaddimetü'l-ceyş**den me'hûz olup mukaddimetü'l-ceyş arkaadan nasıl büyük bir 'asker ordusunun geleceğini müş'ir ise mukaddime-i 'ilm da'hi qarîben bir 'ilm ordusunun te'âkub edeceğini münbî'dir. Mukaddime lafzı kademe fi'linden muşâğ olup bu lafz dâliñ hem kesri ve hem de fethiyle telaffuz olunmak cā'iz ise de kesr fethden eşherdir eger kesr-i dāl ile mukaddime denilir ise tekaddüm eden ve fethile mukaddeme denilir ise taqdīm olunan ma'nāsını ifâde etmiş olur. Ve bunda iki vechiñ cevâzi kademe fi'li ba'z-ı kerre lâzım ve ba'z-ı kerre müte'addi olarak isti'mâl olunmasından nâşidir. Eger kademe lâzım i'tibâr olunur ise mukaddime ism-i fâ'il bünyesi üzre ya'nî kesr-i dāl ile olur ve eger müte'addi i'tibâr olunur ise ism-i mef'ûl bünyesi üzre ya'nî meftûhu'd-dāl olarak telaffuz kılınmak lâzım gelir.”* (s.35-36.)

şeklinde şerh eder.

Fesâhat bahsinde de Cevdet Paşa'nın “*Feşâhat elfâzıñ telaffuz ve istimâ'ı tatlı ve ma'nâsı zâhir ya'nî telaffuz olunur iken ma'nâsı zihne mütebâdir olmağdır.*” sözü İbrâhim Efendi tarafından

“*Feşâhatiñ ma'nâ-yı lügavî-yi aşlîsi sūdün köpügü gidip de hâlişi kılmağdır ve 'Arablar fuşîha'l-leben derler imiş ki sūd köpükden hâliş oldu demek olur. Ba'dehu muṭlaqâ bir şey'iñ şâ'ibeden hâliş olmasında isti'mâl olunmuşdur bu münâsebetle mütekellim talîku'l-lisân olup kelâmı vâzıh u âşkâr ve lahn u haṭâdan ve lüknetden sâlim olarak söylemekde müsta'mel olmuşdur mü'ellifiñ (elfâzıñ telaffuzu tatlı) ta'bîrine bundan evvel i'tirâz vukû' bulmuş olduğundan burada buña dâ'ir söz söyleyelim gerçi tatlı lafzı maṭ'ûmâtıñ vaşfi olup mesmû'âta haḳîḳat isnâd*

²⁹ Bkz. Ağababa, s. 53: “Ünlü şairlerin divanlarına yazılan şerhleri araştıran Kraçkovski şöyle yazıyordu: ‘Şerh Arap edebiyatında bu ruhta yazılan sayısız esere benzer alelade bir eserdir. Şerhler kendi türünden olan bütün eserler gibi filolojik karakter taşıyor.’”

³⁰ Kortantamer, s. 2.

olunamaz ise de bu isnād zıkr-i melzûm ve irāde-i lâzım kabîlindendir çünkü burada tatlı demek tabî'atîñ meyl etdiği şey demektir ve meyl-i tabî'at ise hâlâvetiñ lâzımıdır nitekim kütüb-i beyāniyyeniñ teşbîh bâbında buña dâ'ir şarâhat vardır. Şöyle ki ba'z-ı kerre teşbîhde vech-i teşbîh müsâmahaten zıkr olunmaz da onuñ yerine müstelzimi ve melzûmu zıkr olunur 'el-ke'lâmu'l-faşîh huve ke'l-'aseli fi'l-hâlâveh'³¹ terkîbinde olduğu gibi ki burada hâlâvet vech-i teşbîh olan meyl-i tabî'atîñ melzûmu ve müstelzimidir." (s.36-37.)

şeklinde şerh edilir.

Şerhin genel bir husûsiyeti olmasa da bazen "ya'nî..." kelimesi ile açıklamalara başlandığı görölmektedir:

" 'Zâ'f-ı te'lîf kelâmîñ terkîbi kavâ'id-i 'Osmāniyye'ye ve beyne'l-üdebâ mer'f olan uşûle muğāyir olmağdır. ' **Ya'nî** eczā-yı kelām olan kelimât kavâ'id ü uşûlün hılāfına olarak terkîb ü te'lîf kılınmağdır. " (s.56.)

(...)

" 'Kelām bir nisbet-i tāmme delâlet eden cümledir. ' Kelâmîñ medlûlü olan işbu nisbetiñ ' **ya'nî** kelâmîñ nisbet-i zātîyyesiniñ 've eger öyle bir nisbet-i hâriciyye bulunmaz ise ' **ya'nî** kelâmîñ nisbet-i zātîyyesiniñ hâricde muṭābık ve gayr-ı muṭābık olacağı nisbeti yok ise ol kelāma 'inşā ve cümle-i inşā'yye denilir' " (s. 110.)

Biyografisinden, Arap dili ve edebiyatına hâkimiyetinin mükemmel olduğu öğrenilen yazar, dîbâce kısmında Cevdet Paşa'nın, eserini telif ederken Arapça belâgat kitaplarından istifâde ettiğini belirtir³²; birkaç yerde de Paşa'nın ifâdelerinin kaynağını göstererek bu iddiâsını teyit eder.

Örneğin, fesâhatla ilgili bölümün başlarında Cevdet Paşa'nın "Ehl-i lisân olan üdebâ lisânı ince elekden geçirip o mişillü elfâzı taḥarrî vü intiḥâb ederler." sözü ile ilgili olarak yazar

"Mü'ellifîñ lisânı ince elekden geçirdiler ta'bîrine dağı bundan evvel i'tirâz vukû' bulmuş ise de zann ederim ki mü'ellif bu ta'bîri İbn Eşîr'den aḥz eylemişdir çünkü İbn Eşîr meşel-i sâ'irde der ki 'İnne erbābu'n-naẓmu ve'n-neşru ğarbelu'l-luġati bi-i'tibāri elfāzuhā v'esberü v'eksemü f'eḥtāru'l-ḥaseni mine'l-elfāzi v'esta'lemūhu v'enfevu'l-kabîhi. ' İşte İbn Eşîr'in bu kelâmındaki **ġarbelu'l-luġati** ta'bîri 'luġatı ħalburladılar' demek olup mü'ellif ħalburladılar yerine ince elekden geçirdiler demişdir ki ziyādesiyle tenķîḥ etdiler demegi murād eylemişdir." (s.37-38.)

açıklamasında bulunmuştur.

Mütekellimin belâgatı konusunda Cevdet Paşa'nın "Ba'z-ı 'ulemā-yı 'Arabiyye belâġatı mütekellimiñ te'diye-i ma'nāda ḥavāşş-ı terākibiñ ḥaḳķını ifā ve

³¹ "Fasîh söz tatlılıkta bal gibidir."

³² El-Hâc İbrâhim, s. 5.

envâ'-ı teşbîh ü mecâz u kinâyeyi haqqıyla îrâd edebilecek hadde bâliğ olmasıdır
deyü ta'rif eylemişlerdir." ifâdesinin kaynağını

"Mü'ellifîñ ba'z-ı 'ulemâ-yı 'Arabîyye dedîgi İmâm Sekkākî olup yazdığı
'ibâre Sekkākî'niñ Miftāh'ındaki işbu 'El-belâgatu hiye bulūgi'l-mutekellimi fi-
te'diyeti'l-me'ânî hâdden lehu ihtîşâsi bi-tevfîyetin havâşsu't-terākibu haqquhâ ve
îrâdu envâ'u't-teşbîhu ve'l-mecâzu ve'l-kinâyetu 'alâ-vechihâ.' kelâmınıñ
tercemesidir." (s.98-99.)

şeklinde göstermiştir.

Eserin tüm bölümlerinde müşâhede edildiği gibi "ilm-i iştikâk" bölümünde
de iştikâka dâir verdiği detaylı ve doyurucu bilgiler yazarın Arap gramerine olan
vukûfiyetini göstermektedir. Aşağıdaki örnekte iştikâk ilminin tasnifi ve konuyla
ilgili verdiği örnekler onun, Arap dili tedrisatında mâhir bir öğretici olduğuna işaret
etmektedir:

"... 'ilm-i iştikâk elfâz-ı müfrede beyninde lafzen ve ma'nen mevcûd olan
münâsebeti bilmekten 'ibâretidir ve iştikâk dañi üç dürlüdür birisi ma'a't-tertib
hurûf-ı uşûlde ve ma'nâda bir lafzıñ diğer lafza olan muvâfaqatıdır meşelâ darb ile
dârib gibi ki **darb** lafzında **d r b** harfleri mevcûd olduğu gibi dâribde dañi mevcûddur
darbda dâd evvel râ soñra bâ daha soñra olduğu gibi dâribde dañi hâl böyledir faqat
bunda zâ'id olarak bir elif vardır. İşte ma'a't-tertib hurûf-ı uşûlde muvâfaqat budur.
Ve ma'nen muvâfaqat dañi budur ki darb vurmağ ve dârib vurucu ma'nâsına olup
ikisinde de kötek mefhûmu mündericidir ve faqat zâ'id olarak dâribde bir de
fâ'iliyyet ma'nâsı vardır. Bu mişillü olan iştikâka **istikâk-ı asgâr** derler ve 'umde olan
istikâk budur. İstikâkıñ bir nev'i de iki lafz beyninde hurûf-ı uşûlde ve ma'nâda
muvâfaqat olup tertibde muhâlefet olmağdır. **tarh** ile **tahr** gibi ki ikisinde de **t r h**
harfleri mevcûd olup ikisi de atmağ ma'nâsınadır işte bu lafzlar ma'nâda ve hurûf-ı
uşûlde yek-digere mütevâfık olup faqat tertibde mütehâlifdir zîrâ tarhda râ evvel hâ
soñra tahtda bunuñ 'aksidir bu mişillü iştikâka **istikâk-ı sagîr** derler. İstikâkıñ bir
nev'i de iki lafzıñ ma'nâda mütevâfık ve hurûf-ı uşûlüñ ba'zısında mütehâlif
olmasıdır **selm** ile **selb** gibi ki bunlarıñ ikisi de bir ma'nâya olup biriniñ harf-i ahîri
mîm ve diğeriniñ bâdır. Bu mişillü iştikâka da **istikâk-ı ekber** denilir." (s.18-19.)

İbrâhim Efendi şerhte verdiği Arapça örneklerin çokluğu itibâriyle,
örneklerinin tamamına yakını Türkçe olan selefi Cevdet Paşa'dan farklıdır. Kur'ân-ı
Kerîm'den, hadisten, meşhur Arap şâirlerinden, Arap filologlarından verdiği
örneklerin sayısı Türk edebiyatından verdiği örneklerin sayısına yaklaşmaktadır.
Ancak, bazı Arap âlimlerinin sözlerini de orijinalini vermeksizin doğrudan tercüme
etmiştir:

"E'imme-i belâgat-ı 'Arabîyye'niñ e'âzımından Şeyh 'Abdü'l-Kâhir demiş
ki 'Tetâbu'-ı izâfâtıñ şıkletinde şekk yokdur lâkin bu tetâbu' istikrâhdan selîm olursa
lañîf ve melîh olur." (s.53.)

(...)

“Seyyid Şerîf Şerh-i Mevâkıf’da der ki ‘Ma’a-tekrâri’l-müşâhede ‘aqlîñ bu mişillülere hükmiyle ber-â-ber kazıyye-i mücerrebede bir kıyâs-ı hafî vardır ki o kıyâs-ı hafî ol kazıyyeniñ dâ’imâ ve yâhud ekşeriyâ tekerrür-i vukû’udur ve bu tekerrür-i vukû’ ittifâkı olmayıp belki onda her ne kadar mâhiyeti ma’lûm degilse de bir sebep vardır bu sebebiñ huşûlü bilindigi anda müsebbibiñ vücûduna hüküm olunur.’ ”(s.115.)

örneklerinde olduğu gibi.

Yazar, bazı noktalarda Cevdet Paşa’nın eserindeki fikirlere muhâlefet etmekten çekinmediğini şöylece belirtir:

“...mağşad ancak bârika-i haqîkat olup bu dañi muşâdeme-i efkâr ile meydâna çıkar. İşte bu mağşada mebnî bendeñiz müzâkeresiyle müstefîd olduğum kitâb-ı belâğatiñ bile ba’z-ı mahallerine muhâlefetden çekinmiyorum. Çünkü eger muhâlif etdiği muhâlefetde muşib ise haqîkatiñ zuhûruna mahall olmağıla kitâbıñ kadri dü-bâlâ olur ve eger degil ise kitâbıñ kadrine hâlel gelmez.” (s.78.)

Örneklemeyi tek örnekle sınırlı tutacak olursak, genelde bu durumlarda “fağır derim ki...”, “deriz ki...” kalıp ifâdeleri kullanılmıştır:

“ ‘Ve ke-zâlik

Şabâha kalma şem’üz Yûsuf-âsâ olma dâmen-keş

Bizüm engüştümüzden destümüz ey mâh kûtehdür

beytinden şâ’iriñ murâdı biz ‘âciziz bizden bî-hûde dâmen-keş-i ictinâb olma demektir. Çünkü şabâha karşı mumuñ üst tarafı yanmış olur ve dibi kışa kalır ki şâ’ir onu deste ve ol hâlde uzanan fetîlini engüşte teşbîh ve destîñ kışalığını ‘aczen kinâye etmiştir lâkin bunda pek ziyâde ta’kîd vardır.’

Fağır derim ki vâkı’â fetîli engüşte ve bağıyye-i şem’i deste teşbîh edip ba’dehu onu ‘aczen kinâye eylemekde ta’kîd var ise de başka bir tevcîhle bu beyt ta’kîdden kurtulur. Çünkü beyt-i mezkûrda ta’kîd mülâhaza etmek mısrâ’-ı evveli mısrâ’-ı şânîye merhûn i’tibâr etmemekden neş’et edip hâl bu ki mısrâ’-ı evvel şânîye merhûn edilse şöyle ki ‘Şabâha kalma şem’üz Yûsufâsâ olma dâmen-keş bizüm engüştümüzden’ denilip orada vakf olunsu ma’nâ ‘Biz ‘âciziz sen etegini bizim engüştümüzden çekme.’ demek olur ve mâ-ba’dindeki ‘destümüz ey mâh kûtehdür’ cümlesi dañi mağâm-ı ta’lilde getirilmiş bir kelâm-ı müstağill olmağıla bu hâlde beyt-i mezkûr ta’kîdden selâmet bulur.” (s.71-72.)

Daha önce de belirtildiği gibi Hacı İbrâhim Efendi, Tanzimat döneminde eski-yeni, klâsik-modern tartışmalarında “eski ve klâsik olan”ı savunanların tarafında yer almıştır. Bundan dolayı devrinde batılı anlayışa kapılarını ardına kadar açıp geleneğe baş kaldıran kim varsa, onun eleştiri oklarından nasibini almıştır.

Yazarın, açıklamaları sırasında verdiği örnekler yeni polemiklere yol açacak niteliktedir. Yazar muârizlerini ya “birisi, ba’zılar” ifâdesiyle, ya açıktan isim vererek ya da bir gazetenin şahsında eleştirmektedir:

Örneğin, kıyâsa muhalefet konusunda karşıtlarıyla ilgili

“Ta’lîm-i Edebiyyât’ın bir mahallinde ‘Âhengi şan’ata fedâ etmemek icâb eder.’ terkibindeki icâb eder daği gâlağa mahmûl olup şaḥîḥi lâzım gelir olmaḡdır zîrâ icâb eder demek bir şey’i vâcib ü lâzım kılar demek olup maḡâm-ı kelâm ise lâzım gelir maḡâmıdır. Ve yine Ta’lîm-i Edebiyyât’da mişâl olarak îrâd olunan munteḡab kelâmların birinde ‘Ḥâṭıra gelmez nice meşâliḥ-i bâṭıla.’ terkibindeki meşâliḥ-i bâṭıla daği gâlağa mahmûldür zîrâ meşâliḥ maşlaḡatın cem’i olup maşlaḡat daği ‘bir emrîn ḡayr u şalâḡına bâ’iş olan şey’ demekdir. Bâṭıl ise ḡaḡḡn zıddıdır ḡaḡḡn zıddı olan şeyde ḡayr u şalâḡ olur mu ki meşâliḥ lafzının onuḡla tavşîfi münâsib olsun ve geḡende **birisi** de Şinâsî Efendi’yi medḡ etmek şadedinde ‘Şinâsî ḡâriḡa-i edebdir.’ demiş idi bu ta’bîr daği ḡalaḡât sırasında ta’dâda şâyân olan şeylerdendir; çünki ḡâriḡa ḡâriḡn mü’ennesi olup ḡâriḡ daği ḡaraḡadan ism-i fâ’ildir ve ḡarḡn ma’nâsı daği yırtmaḡ ve delmekdir. Bu ḡâle göre ḡâriḡa-i edeb demek edebi yırtıcı bir ḡarı demek olur. Biz geḡenlerde Şinâsî Efendi anılayamamış dedigimiz içün kıyâmet ḡopardılar ve Şinâsî’yi anılayamamaḡdan tebri’e ve tenzîh ve taḡdîs etdiler de eñ soñunda kendileri böyle bir ta’bîr-i şeni’ ile merḡumu tavşif eylediler.” (s.49-50.)

ifâdelerini sarf eden İbrâhim Efendi za’f-ı telif bahsinde de,

“Lisânımızda ‘Arabî olmayan isimlere lâm-ı ta’rîf getirmek ‘âdet olmadıḡından getiriliyor ise za’f-ı te’lîf vukû’ bulur **ba’zıların** li-ecli’l-fürûḡt ve ‘Abdü’l-Ḥaḡ Ḥâmid Beg’in İbnü’l-Mūsâ yazması za’f-ı te’lîf envâ’ındandır zîrâ fûrûḡt Fârsî ve Mūsâ ‘İbrânî olduḡundan bunların evvellerine lâm-ı ta’rîf getirmek ḡâ’ide-i lisâna muḡâlifdir.” (s.60-61.)

demektedir. Örneklerin sayısını artırmak mümkündür.

Bu eleştirilerden, hiç şüphesiz edebiyât-ı cedîdenin üstâdı sayılan Şinâsî de payına düşeni alır ve şiddetli bir dille eleştirilir. Şinâsî’nin, hasta olduḡunu öğrendiḡi annesine Paris’ten gönderdiḡi mektup yeniciler arasında büyük bir heyecan yaratmış; mektubun çok derin manâları ihtivâ ettiḡini düşündürmüştür. Hattâ, yazar bu mektubu “edebiyât-ı cedîdenin aslu’l-usûlü” olarak nitelemekte, mektup şahsında bütün yenicileri ağır ifâdelerle aşıḡılamaktadır:

“Benim cânımdan ‘azîz olan vâlideciğim. Geḡenki aldıḡım mektûbuñuzda bir yıldan beri hasta olduḡuñuzu bildirmiş idiñiz.’ Böyle bir sözü **çocuklar bile** söyleyebilirler

‘Lâkin bundan anladıḡıma göre cânıñızla uğraşır mertebeye gelmişsiñiz.’ Bu cümleñiñ ibtidâsındaki lâkin olmasaydı yukarıki cümleden farkı olmaz idi lâkin bu cümle **aşvât-ı** bî-ma’nâ ḡükmüne girmişdir ve buña sebep ibtidâsındaki münâsebetsiz lâkin olmuştur.

‘Öyle ise’ Ya’nî cânıñızla uğraşdıḡıñız vâḡı’ ise

‘niçün bu zemâna kadar bildirmediñiz.’ İşte **münâsebetsizliḡiñ büyüḡü** budur cânıyla uğraşan bî-çâre ḡatun saña nasıl ḡâlini bildirmeḡe muḡtedir olsun!!

Söz söylemegi bilen âdem muhâtabına yâ cânıyla uğraşır mertebeye gelmişsin demez ve yâhud bunu der ise baña niçün bildirmediñ deyü 'itâb eylemez.

'Eger bildirmiş olaydınız çarçabuğ taḥşiliñ arkasını alıp şimdiye dek İstanbul'a gelirdim.' İşte budalalığa delâlet eden sözün biri daha! Ma'lûmdur ki lisânımızda bir işiñ arkasını çarçabuğ alırım demek o işi serî'an ikmâl ü itmâm ederim demektir vâlidesi hasta imiş deyü bir âdeme 'ulûm u fûnûn çarçabuğ müyesser olabilir mi eger 'âlemde böyle bir 'âdet olaydı herkes vâlidesiniñ hastalığında taḥşile başlayıp vâlidesi ifâkat bulmazdan evvel çarçabuğ arkasını alır idi. Öyle kışa bir müddetde bi't-taḥşil arkası alınabilecek fûnûn olsa olsa el-cününü fûnûn olabilir ki bu fenler daha az müddetde bile ḥuşûle gelir. (...)'' (s.102-103.)

Eserin birkaç yerinde eski-yeni mukayesesi dikkati çekmekte, yazar, tabîi ki tercihini eskiden yana kullanmaktadır:

Ta'kid-i ma'nevî konusundaki

"Ta'kid-i ma'nevîyi biz âşâr-ı eslâfdan ziyâde terâkib-i ahlâfda ya'nî edebiyât-ı cedîdede buluyoruz gerçi edebiyât-ı cedîde aşḥâbı kudemânîñ âşâr u 'ibârâtına zebân-dırâz-ı ta'n u teşnî' olmaḳda iseler de üdebâ-yı cedîdeniñ kelâmlarındaki ta'kidât-ı ma'neviyyeniñ pek çoḡu ḥall olunmaz derecededir âşâr-ı kudemânîñ eñ ziyâde hedef-i ta'n u teşnî' olan Nergisî 'ibârâtı olup fakat onda şikâyet bā'is olan aḥvâl lafzî şeylerdir yoksa Nergisî 'ibârâtında ta'kid-i ma'nevî pek az bulunur Nergisî'niñ ba'z-ı 'ibârâtındaki tetâbu'-ı izâfâtüñ ve tetâbu'-ı izâfâta şebîḥ terâkib-i tavşîfiyyeniñ şıkleti muṭâli'ine fütûr verir şeylerden idüḡi ġayr-ı münker olduḡu gibi ekşer-i 'ibârâtınıñ ḥavî olduḡu me'ânî-yi daḳîka ve isti'ârât-ı laṭîfe ve teşbihât-ı ġarîbe ve şanâyî'-i bedî'a daḡı inkâr olunur umûrdan degildir edebiyât-ı cedîde tekellüfât-ı lafziyyeden 'arî olduḡu mişillü ciyâdet-i ma'neviyyeden daḡı ḥâlîdir ma'nâca ciyâdet ü leṭâfetden ḥâlî olduḡuna göre bârî lafzen saḳatâtından sâlim olsa ḥâl-i vasaṭda bulunabilir idi ḥâl bu ki lafzen muḥill-i feşâḥat olan şeylerden daḡı ġayr-ı ḥâlîdir." (s. 72.)

ibareleri ile, kelâmın belâgatıyla ilgili

"Ser-âmedân-ı üdebâ-yı 'Osmâniyyeniñ eşerlerini tettebbu' u teşaffuḥ etdigimizde görüyoruz ki onlar daḡı muḳtezâ-yı ḥâle muṭâbakatla şanâyî'-i bedî'iyye meziyyetlerini câmi'dir. İşte Bâkî ve Nefî ve Fuzûlî mişillü kudemânîñ âşârına mürâca'at olunduḡda bu ḥâl tebeyyün eder. Kelâmıñ ḳadrini añlamayan ba'z-ı nev-hevesân o mişillü sūḥan-verânîñ sözlerini beğenmemek isterler ve onlarıñ kelâmları muşannaât-ı lafziyyeden 'ibâret olup ma'nâlarında 'uluvv u ehemmiyyet yokdur derler. Ve edebiyât-ı cedîde nâmiyla ihtirâ' etmek istedikleri meslek-i mu'avvece ḥalkı da'vet içün me'ânî-yi 'âliyyeyi mutaẓammındır deyü bi'-ma'nâ sözleri mişâl olmaḳ üzre îrâd edip istiḥsân ederler." (s.101.)

ifadeleri, örneklerden yalnızca ikisidir.

Hacı İbrâhim Efendi belâgatı doğrudan ilgilendiren konular hakkında geniş açıklamalar yapmış bol örnek vermiştir. Örneklerin sayısını artırmak mümkün olmakla birlikte bu yazının amacını aşma riskini de taşımaktadır.

Mekteb-i Hukûk'ta hâkim adaylarına ders vermelerinden olsa gerek, hem Ahmed Cevdet Paşa ve hem de Hacı İbrâhim Efendi, mukaddime bölümünün sonunda "lâhika" başlığı altında, kelâmın mantıkî zemîni ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu çerçevede nisbet, isnâd, bürhân, hitâbe, kaziyye, cedel gibi hukuk ilminde de kullanılan terimler örneklerle detaylı olarak izâh edilmiştir. Nisbet ve isnâd, belâgat kitaplarının me'ânî bölümlerinde ayrıntılı olarak açıklanmakta olup, bu eserlerde diğer terimlerle birlikte ayrıca ele alınması hâkim adaylarına yönelik tedrisat programında görülen özel bir durum olsa gerektir.

Asırlar boyunca medreselerde sayısı 10'u geçmeyen Arapça belâgat kitabı, birkaç kişi tarafından Türkçe şerh edilmiş olsa da, Arapça asıllarından okutulmuştur. Klâsik ve modern tarzda Türkçe belâgat eserlerinin telifine ise ilk kez Tanzimat döneminde rastlanmaktadır. Klâsik belâgat çerçevesinde Türkçe kaleme alınmış ilk eserlerden biri olan Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyyesi ile Recâizâde'nin batı retoriği etkisinde kaleme aldığı Ta'lîm-i Edebiyyât etrafında klâsik-modern belâgat tartışmaları cereyan etmiştir. Klâsik belâgat tarafının sözcüsü Hacı İbrâhim Efendi batılı usulde eğitim yapan Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-ı Osmâniyye'yi şerh ederek okutmuş, içinde yenicilere yönelik eleştirileri de ihtivâ eden ders notlarını Şerh-i Belâgat adıyla yayınlamıştır.

Her ne kadar sadece mukaddime bölümünün şerhi de olsa, dil, edebiyat ve belâgat konularında yetkin bir kişi olan müellifin verdiği kıymetli bilgi ve açıklamaları ihtivâ etmesi ve bir Türkçe belâgat kitabına yapılmış, muhtemelen ilk ve tek şerh olması dolayısıyla, ilmî transkripsiyonlu metnini hazırladığımız eserin neşrinin şerh ve belâgatla ilgili bilimsel çalışmalarda en azından kendi boşluğunu dolduracağına inanıyoruz.

KAYNAKLAR

- Ağababa, Naile, *Ortaçağ Türk Dil Bilim Adamları*, Ahenk, Van 2006.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (haz.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.
- Bayraktar, İbrahim, *Edebî ve İlmî Açısından Hadîs*, Işık, İzmir 1993.
- El-Hâc İbrâhîm, *Şerh-i Belâgat*, İstanbul 1301.
- Gümüş, Zehra, “Pîrî Paşazâde Mehmed b. Cemâlî’nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.
- Gümüş, Zehra, *Pîrî Paşa-zâde Celâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi] (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Basılmamış yüksek lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.
- Gümüş, Zehra, “Tuhfe-i Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr’in Şerh Metodu”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.
- Kılıç, Atabey, *Üskübî’nin Şerh-i Telhîs’i*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990.
- Kılıç, Atabey, “Günümüzde Metin Neşri ve Problemleri Üzerine Düşünceler”, *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni, 8-10 Ekim 2003 Bildiriler*, Kırşehir 2004, s. 331-345.
- Kılıç, Atabey, “Ahmed Hamdî’nin Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmâni’si”, *II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Kırşehir 13-14 Ekim 2005.
- Kılıç, Atabey, “Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediye-i İhvân”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa 11-12-13 Kasım 2005 (*Turkish Studies Türkoloji Dergisi*, c. 1, sayı: 1, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 19-28.).
- Kılıç, Atabey, “Altıparmak Mehmed Efendi’nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh’ında Şerh Metodu”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.
- Kılıç, Hulûsi, “Belâgat”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 380-383.
- Kılıç, Hulûsi, “Hacı İbrâhim Efendi”, *DİA*, c.XIV, İstanbul 1996, s. 481-482.
- Koçoğlu, Turgut, *Şefik-nâme, Şefik-nâme Şerhi ve Edhem ü Hüma Mecmuası*, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Eciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004.
- Koçoğlu, Turgut, “İsmâil Rusûhî Ankaravî’nin Mesnevî Şerhi Mecmû’atü’l-Letâ’if ve Matmûratü’l-Me’ârif’de Mesnevî’nin İlk 18 Beytinin Şerh Metodu”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.

- Kortantamer, Tunca, “Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlıları”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. VII (Amil Çelebioğlu Armağanı), İstanbul 1993, s. 337-368.
- Kortantamer, Tunca, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İzmir 1994, s. 1-10.
- Kumeyr, Y., *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev. Fahrettin Olguner), Dergâh, İstanbul 1992.
- Öz, Yusuf, “Tuhfe-i Vehbî Şerhleri”, *İlmî Araştırmalar*, sayı: 5, İstanbul 1997, s. 219-232.
- Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul 2001.
- Saraç, M. A. Yekta, “Türk Edebiyatında Belâgat ile İlgili Yazılan İlk Türkçe Eserlerin Değerlendirilmesi”, *I. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Kayseri 12-13 Nisan 2001 Bildiriler*, c. II, Kayseri 2001, s. 641-649.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (3. baskı), Ülken, İstanbul 1997.
- Ünver, İsmail, “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, *Türkoloji Dergisi*, c. XI, sayı: 1, Ankara 1993, s. 51-89.
- Yetik, Erhan, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşâret, İstanbul 1992.
- Yetiş, Kâzım, “Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası”, *TDAY-Belleten 1987*, Ankara 1992, s. 377-379.
- Yetiş, Kâzım, “Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Milli Rhétorique Meselesi”, *TDAY-Belleten 1985*, Ankara 1989, s. 199-200.
- Yetiş, Kâzım, *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, AKM, Ankara 1996.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, c.XI, İstanbul 1995, s. 96-99.

ORDU İLİNİN ESKİ ADI "KOTYORA" VE TARİHİ ALT YAPISI

Prof. Dr. Necati DEMİR*

ÖZET

Bu makalede Ordu ilinin eski ismi "Kotyora" adı üzerinde durulacaktır. Kotyora isiminin etimolojisi araştırılarak bu bilgilerle bölgenin etnik ve tarihi durumundan söz edilecektir. Böylece Ordu ilinin etnik ve tarihi altyapısı belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Kotyora, etimoloji, Türk Dili

THE NAME "KOTYORA" OF ORDU PROVINCE AND ITS ORIGIN

ABSTRACT

In this article is mentioned that the old name Kotyora of Ordu country. In this name of Kotyora's etimology is researched and with these information the area's ethnical and historical situation will talked about. Ethnical and historical substructure of Ordu country's sources will expressed.

Key words: Ordu, Kotyora, etimology, Turkish Language.

Ordu ili, M.Ö. 400 yılından önce günümüzdeki şehir merkezinin yaklaşık 5 km batısında, halk arasında *Bozukkale* olarak bilinen yerde "*Kotyora* (<Kutyöresi/Kutyorası)" adıyla kurulmuştur.

Şehrin buraya kurulmasının tek nedeni bulunmaktadır: Çevredeki tek "*Doğal Liman*" oluşu.

Kotyora kelimesini Rumca olarak kabul edip işleyen yabancı tarihçiler ve misyonerler, kelimenin günümüz Türkçesinde kullanılmamasını ve bu kelimenin manasının bilinmeyişi bir ganimet saymışlardır. Kelimeye bir anlam veremeyen tarihçiler de yabancıların dümen suyuna girmişler, konuyu içinden çıkılmaz duruma sokmuşlardır.

O hâlde Ordu ilinin eski adının *Kotyora* oluşunun sebebi nedir?

* Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi - Sivas. demir_necati@hotmail.com // www.necatidemir.net

Karadeniz Bölgesi'ndeki bugünkü şehir merkezlerinin pek çoğunun kuruluşunun temelinde, Kotyora'da olduğu gibi, aynı sebep yatmaktadır. *Sinop, Samsun, Ünye, Bolaman, Kotyora (Ordu), Giresun, Tirebolu, Trabzon, ...* şehir merkezlerinin kuruluşu tamamıyla doğal limanla ilgilidir.

Bu bölgeye, Hz. İsa'nın doğumundan çok önceleri, bilemediğimiz tarihlerde Turan / Türk boyları gelip yerleşmiş; madencilik, tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta idiler¹. Özellikle maden konusunda dünyanın en önde gelen bölgesi, M.Ö. yıllarda Orta Karadeniz Bölgesi'dir. Sakaların *Halip* boyu, bu bölgede yaşamaktadırlar ve dünyaya demircilikleri ile ün salmışlardır.

Dış dünyadan pek çok millet, bu durumu öğrenince gemilerle Karadeniz Bölgesi'ne gelip gemilerini doğal limanlara demirlemiştir. İç kesimlerde yerleşen halk, ürettikleri ürünleri bu gemilerin demirlediği limanlara getirmiş, burada mal mübadelesinde bulunmuştur. Zamanla doğal limanların çevresi kalabalıklaşmış, bir pazar haline gelmiş; böylece günümüz modern şehirlerin temeli atılmıştır.

Yörede yaşayan yerli halkın (Turan/Türk) yazdığı kaynaklar günümüze ulaşamamıştır. Yabancıların yazdıklarından bir kısmı ise korunmuştur. Onlar, bu bölgenin tanıtımını kendi bakış açısına göre yazdıkları için Karadeniz Bölgesi ile ilgili tarihî bilgiler yabancıların yazdıklarına göre şekillenmiştir. Özellikle Yunan tacirler buralara gelip ticaret yapmışlar, misyonerlik faaliyetlerinden de geri durmamışlardır. Sonuç itibarıyla Karadeniz'in kıyı şeridindeki şehirlerin, ticarî bir temelden öte gitmemesine rağmen, Yunanlılar kurmuş gibi işlenmiştir. Günümüzde de aynı yalanlar yine misyonerler vasıtasıyla halka anlatılmakta, gerçeği bilmeyen Türk insanı da bunlara inanmak zorunda kalmaktadır.

Bütün bu genel bilgilerden sonra Ordu ilinin eski adı *Kotyora* ismine gelelim:

M.Ö. 400'de şimdiki Ordu ilimizin ismi *Kotyora* olarak kaydedilmiştir². Bu ismin hangi tarihte bu şehre verildiği belli değildir. Ancak M.Ö. 400'den önceleri de şehrin bu isimle bilindiği anlaşılmaktadır. Bu isim, *kot* (kut) ve *yorası* (yöresi) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. M.S. I. yüzyılda Plinius bu şehri yine aynı isimle kaydetmiştir³. Bütün bunlardan sonra Paul Wittek, *Kotyora* adını Bizanslılardan geçen yer adları arasında almamış, yaptığı haritaya da koymamıştır⁴.

Hiçbir yer adı tesadüfen verilmemiştir. O hâlde *Kotyora* isminin verililişinin de bir tarihî alt yapısı bulunmaktadır. Kelimenin aslı, *KUT YORASI/YÖRESİ*'dir ve burada Kutlar iskan ettiği için böyle bir ad verilmiş olmalıdır.

Kutlar kimdir?

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı*, (Tarih, Etnik Yapı, Dil, Kültür), Genelkurmay ATESE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı yay., Ankara 2005, XVII+250 s.

² Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 224.

³ Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK yay., Ankara 2001, s. 107.

⁴ Paul Wittek, "Bizanslılardan Geçen Yer Adları", (çeviren: Mihin Eren), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. I, 1970, s. 193-240.

Kutlar, B. Hrozny'ye göre Hazar Denizi'nin güney doğusunda, Türkistan'da oturmakta iken daha sonra M.Ö. 2500-2400 yıllarında Hazar Gölü çevresinden batıya doğru göçmüşlerdir⁵. Kutlar, 2500 yılından sonra Akkad'ın Samî Krallığını yıkıp Mezopotamya'da 125 yıl hüküm sürmüşlerdir⁶. M.A. Beek ise onların Kerkük ve çevresinde yaşadığını bildirmiştir⁷.

M.Ö. 2500 yıllarında Mezopotamya'nın kuzeyinde⁸ hüküm sürmüş Kutların Türkçe konuşan bir kavim olduğu konusu bilim dünyasının aydınlatığı bir gerçektir.

Doğudaki dağlarda yaşayan Kut/Gutlar, M.Ö. 2300'lü yıllarda Mezopotamya'ya saldırıp büyük tahribatlar yapmışlardır⁹. Bu saldırılar sırasında temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının büyük oranda yükseldiği ve asayişin bozulduğu tarihî kaynaklarda bir ayrıntı olarak yer almaktadır¹⁰.

Pek çok bilim adamı tarafından Kutların 2260-2223'ten sonra Dicle Irmağı'nın kuzeyine doğru göçtükleri iddia edilmektedir¹¹.

Daha önce İran'daki Zağros Dağları'nın eteklerinde yaşayan Kutlar, M.Ö. 2150'de Akkad İmparatorluğunu yıkmışlar ve Anadolu'da hâkimiyeti ele almışlardır¹².

Trabzon'da bulunmuş M.S. 483 tarihli bir onarım kitabesinde, onarıma yardım edenler arasında Gutlar da sayılmıştır¹³.

Bizans İmparatoru Mihail, 1042'de İstanbul'dan doğuya doğru sefere çıkar, Gutların memleketini tabiyeti altına sokar¹⁴.

Bizans İmparatoru Diojen, Alparslan'ın ordusunu karşılamak üzere Malazgirt'e giderken askerlerinin arasında Gutlar da bulunmaktaydı¹⁵.

⁵ Kemal Balkan, "Eski Önyaş'a da Kut (veya Gut) Halkının Dili İle Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem*, C. 6, S. 16, Ocak 1990, s. 18'den naklen.

⁶ Balkan, agm, s. 9.

⁷ Balkan, agm, s. 18'den naklen.

⁸ M. Ö. 2500 yıllarında Mezopotamya'da yürürlükte olan dünyanın ilk yazı dili Sümerce'nin kaynağı konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Pek çok bilim adamı bu dilin Ural-Alтай dillerinin bir parçası olduğunu kabul etmiştir. Osman Nedim Tuna ses denkliliklerinden hareket ederek 165 Türkçe kelimenin Sümerceye geçtiğini ispat etmiştir (Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK yay., Ankara 1990; Gürer Gülsevin, "Sümerce İle Türk Dilinin İlişkisi", *Türkler*, Yeni Türkiye yay., C. 1, Ankara 2002, s. 457-459). Türklerin ata yurdu olarak bilinen Altay Dağları'nın en yüksek tepelerine "Üç Sümer Tepesi" denilmesi ve Şamanizm inancına göre buranın dünyanın merkezi sayılması ilgi çekicidir.

⁹ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çeviren: Hamide Koyukan), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 435-436.

¹⁰ Kramer, age, s. 311-312, 323.

¹¹ Balkan, agm, s. 19.

¹² Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışması", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 436-451.

¹³ P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, (Tercüme: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 47-48.

¹⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çeviren: Hrant D. Andreasyan), TTK yay., Ankara 1987, s. 75.

¹⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 140-141.

Kut kavminin Türk kökenli olduğunu ünlü Sümerolog Prof. Benna Landsberger, 1937'de yapılan Tarih Kurultayı'nda Atatürk'ün huzurunda açıklamıştır¹⁶. Landsberger, ölüm yılı olan 1968'e kadar bu konuyu geliştirmeye çalışmış, konu ile ilgili olarak dersler ve konferanslar vermiştir. *Kut* dili ile Eski Türkçenin bağlantısı üzerinde çok emek harcamıştır. Devrinin önemli bilim adamları olan A. von Gabain ve László Rásonyi'nin de onun görüşlerine katıldığı anlaşılmaktadır¹⁷.

Kutlara ait yazıtlardan anlaşıldığına göre kağanlarının adları; *Yarlagan*, *Tirigan*, *Şarlak* /*Çarlak*, *El-ulumuş*, *İnim-bakaş*'dir. Bu isimlerin Türkçe oluşu, onların Türk milletinin bir parçası olduğunu, aslında, şüpheden uzak tutmaktadır¹⁸.

Kutçadan kalan kişi, tanrı, yer adlarını ve cins isimlerin yapısını ve köken bilgisini Sümerolog Kemal Balkan tahlil etmiş ve Türkçe ile Kutçanın bağlantısını ortaya koymuştur¹⁹.

Landsberger, Anadolu'da yaşamış *Gutium* yahut *Kutium* milletinin Kutlar olduğunu, bu kelimenin Akkadca nispet eki *-ium* aldığını belirtmiştir²⁰.

Kütahya ilimizin eski kaynaklardaki ismi Kutium'dur. *-ium*'un Akkadca nispet eki dikkate alındığında adı geçen şehrimizin kurucusunun Kut / Gutlar olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bu bölgede *Kut* isminin *Kot* biçiminde söylendiği ve kayıtlara geçtiği, Kutlara ait bir ölçü birimi olan *kot* ve *Komar* / *Kumar* boyunda da görülmektedir. Bu, Yunan alfabesinde " u " sesinin olmayışından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Ordu ilinin eski adı olan *Kot* < *Kut Yorası/Yöresi* adı işte yukarıda anlattığımız *Kut Türklerinin* mirasıdır. Ordu'da Kutlarla ilgili başka yer adları da bulunmaktadır: 1455'te Ordu'da *Kutlucalı*, *Kutlulu* (Bolaman), *Kutlulu* (Bozat) adlı karyeler bulunmaktadır²¹. Ordu'ya bağlı Mesudiye ilçesinin Derinçay köyünün eski ismi ise *Kotanı* (kut-ana?)'dir.

Yakın çevredeki durum ise şu şekildedir:

Trabzon iline bağlı Çaykara'nın Demirli köyünün eski ismi *Kotu*'dur. Araklı ilçesi Turnalı, İyisu, Pervane köylerinin ortasındaki tepenin ismi *Kudula*'dır. Trabzon'un yaylalarından birinin adı *Kuti*'dir. Trabzon Yomralı'ya bağlı Oymalı köyünün değiştirilmeden önceki ismi *Kodil*, Maçka'nın Ormaniçi köyünün adı ise *Kodila*'dır.

¹⁶ *İkinci Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1927, s. 1-13; Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji dergisi*, C. VIII, Ankara 1979, s. 29-32.

¹⁷ Kemal Balkan, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem*, C. 6, S. 16, Ocak 1990, s. 16.

¹⁸ Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji dergisi*, C. VIII, Ankara 1979, s. 29-52.

¹⁹ Balkan, agm, s. 38-64.

²⁰ Balkan, agm, s. 17.

²¹ Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresinin Tarihî Kaynakları I*, Ankara 1992, s. 623.

Gümüşhane Merkez Dibekli köyünün eski kayıtlardaki ismi *Kodilbahçe*'dir. Kürtün ilçesine bağlı bağlama köyü sınırları içerisinde bulunan Suma Kalesi'nin ismi, Trabzon saray kroniğinin yazarı Paneratos'un kayıtlarına göre Kotzauta'ya²²

Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı Atyolu köyünün eski adı *Kod*, Erzurum-merkez Taşpınar köyünün eski ismi *Kotanis*'tir.

Kars'ın Çıldır ilçesine bağlı Damlıca köyünün eski adı *Kodamik*, Sabaholdu köyününkü ise *Kodas*'tır. Tunceli'nin Ovacık ilçesine bağlı Paşadüzü'nün adı *Kodi*'dir.

Ardahan'a bağlı Akyaka köyünün eski kaynaklardaki adı ise *Kodishara*'dır.

Tokat-Reşadiye Taşloca Köyünün eski kaynaklardaki ismi *Kotani*'dir. Çorum'da *Kutigin*, Tokat-Sonisa'da *Kutlu*, Kara-hisâr-i Şarkî'de *Kutluca*, Canik'te *Kutluca Baba*, *Kutlucaviran* (Reşadiye), Bayburt'ta *Kutulupa*, Malatya'da *Kutludere*, Bolu'da *Kutluviran*, *Kutluboğa*, Kocaeli'de *Kutluca* (İznik), *Kutluca* (Gebze) adlı yerleşim yerleri bulunmaktadır²³.

Kutlarla ilgili yer isimlerinin yoğunlaştığı bölgeye dikkat edilirse Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi ile komşu yörelerde yoğun olarak Kut Türklerinin yerleştiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Tarihi kaynakların yetersiz olduğu konularda ilk akla gelen etnografik malzemelerdir. Konuya bir de bu açıdan bakalım:

Artvin, Rize, Trabzon²⁴, Erzincan, Bayburt, Kars, Bitlis ve köylerinde altı-sekiz kilo tahıl alan tahtadan yapılmış ölçeğe *Kot / Kut*²⁵ denilmektedir²⁶. *kot* kelimesinden türeyen *kotar*- "bir kaptan diğer kaba yemek boşaltmak", *kotarılma*, *kotarılmak*, *kotarma* kelimeleri Türkiye Türkçesinde yürürlüktedir. Konuyu daha ilgi çekici duruma getiren ise 1069'da aynı ölçeğin bilinmesi²⁷; hem Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in Katadgu Bilig adlı eserinde (*kotur*- "boşaltmak", *kotrul*- "boşaltılmak")²⁸, hem de *kur* biçiminde Anadolu'da kullanılmasıdır²⁹.

²² İbrahim Tellioglu, "Panaretos Kroniğinin Türklerle İlgili Bölümleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003, s. 68.

²³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), *Defter-i Hakan Dizisi I*, Ankara 1997.

²⁴ Trabzon ve yöresinde her ürüne göre kot /kutun miktarı değişmektedir. Örnek: Bir kot mısır sekiz, bir kot fındık altı kilodur.

²⁵ *kot* kelimesinden türeyen *kotar*- "bir kaptan diğer kaba yemek boşaltmak", *kotarılma*, *kotarılmak*, *kotarma* kelimeleri Türkiye Türkçesinde yürürlüktedir. Ağızlarda ise *kotla*- "herhangi bir ürünü kota koyarak ölçmek", *kotlan*- "herhangi bir ürün kota koyularak ölçülmek", *kotlat*- "herhangi bir ürünü kota koyarak ölçtürmek", kelimeleriyle yürürlüktedir.

²⁶ *Derleme Sözlüğü*, C. VIII, TDK yay., Ankara 1975, s. 2935.

²⁷ O devirde otuz-kırk kilelik ölçü birimidir (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 109).

²⁸ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul 1979, s. 272.

²⁹ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 109.

Trabzon ve yöresinde³⁰, kepçeye; hamur ve çeşitli sıvı yiyecekleri karıştırmada kullanılan dört saplı değneğe; meyve toplamaya ve balık tutmaya yarayan ucunda torba olan sırığa *kotal*, *gıdal*, *kuteli* denilmektedir³¹. Bu kelime, *kutal*, *kuteli* olarak tarafımızdan onlarca kez tespit edilmiş olup *Trabzon İli ve Yöresi Ağızları*'nda (3 cilt)³² ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Sonuç olarak Ordu ilinin eski adı *Kutyora* (<Kot-yorası<Kut-yöresi) *Kut Türklerinin mirası olduğu* ve "*Kutların yaşadığı bölge, yöre*" anlamına geldiği açıkça görülmektedir.

³⁰ Rize'de *kutal* "kısa odun parçaları", *kutalı* "yemek karıştırmaya yarayan yassı değnek" olarak tespit edilmiştir (*Derleme Sözlüğü*, C. VIII, Ankara 1975, s. 3017).

³¹ A. Tietze, *kuteli*, *kotal*, *gıdal* kelimelerini Yunanca *kutali* kelimesinden geldiğini iddia etmektedir (A. Tietze, "Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch", *Oriens* 8, 1955, s. 228). Dankof ise Ermenice *k'k'al*, *gdal* sözcüğünden geldiği görüşündedir (Bernt Brendemoen, "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözcüğü ve Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 7-8, 1999, s. 81'den naklen). Trabzon ağızları konusunda uzun yıllar çalışan ve pek çok yayın yapan Bernt Brendemoen, net bir görüş bildirmemekle birlikte kelimenin Yunanca olabileceğini ima etmektedir (Brendemoen, *agy.*).

³² Geniş bilgi için bk. Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, C. II, Gazi yay., Ankara 2005, s. 3-340.

TÜRK KÜLTÜRÜNE KATKIDA BULUNAN BİR ARAŞTIRMACI NADEJDA PETROVNA DIRENKOVA

Yard. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI

ÖZET

N. P. Direnkova Türk Toplulukları etnografisi alanında bir uzman sayılmaktadır. Onun alan araştırmaları ve gözlemleri bir dizi büyük çalışmayı yaratmıştır, ne yazık ki bunların büyük çoğunluğu arşivlerde bulunmaktadır. 20'li yıllardan başlayarak Direnkova Sibiry Türk halkları etnografisi alanında bir dizi çalışma yayınlamış ve bu çalışmalar Türk halklarının şamanizmi ve kültürleri üzerine çalışacak araştırmacılar için klasiklere dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şorlar, Sibiry, Folklor.

A RESEARCHER THAT CONTRIBUTE TO TURKISHCULUTE IS NADEJDA PETROVNA DIRENKOVA

ABSTRACT

In the region the ethnography of Turkish peoples of Siberia N.P.Dyrenkova was acknowledged as specialist. Field notes and the observation to create a number of the capital works, whose majority is, unfortunately, the property of archive. From the end of the 20th she is publish a number of articles on the ethnography of the turkish people of Siberia, which became classical, to wich turn themselves the specialists, who carry out the problems of cults, shamanism of Turkish people.

Key Words: Shors, Siberia, Folklor

Altaistik bilimine katkıda bulunan araştırmacılarından biri de Nadejda Petrovna Direnkova'dır. 31 Mayıs 1899'da Novgorod vilayetine bağlı Sosnika köyünde doğan araştırmacı, 1910 yılında babası ölünce erkek, kız kardeşi ve annesiyle yaşamaya başladı. Gimnazyum eğitiminden sonra bir süre Leningrad'da çalışan Direnkova, 1918 yılında Lug şehrindeki (Leningrad'ın yakınında) o dönemki Sovyet Emekçi İlk Okulu'na öğretmen olarak atandı, 1920 yılı sonbaharında Halk Eğitimi Lug Bölümü onu Leningrad Pedagoji Enstitüsü'ne gönderdi. Burada Coğrafya Enstitüsü içinde yer alan Etnografya Fakültesi'nde okumaya başlayan araştırmacı 1925 yılında mezun oldu.

N. P. Direnkova'nın ilk çalışmaları daha öğrencilik yıllarında L. Ya. Şternberg ve V. G. Bogoraz'ın yönetimi altında başladı. Bu önemde Direnkova, Sibiry Türk topluluklarının halk edebiyatına ilgi duymuş ve bu edebiyatı daha iyi inceleyebilmek için Türk dilini öğrenmesinin gerekli olduğuna inanan Direnkova, bu amaçla

dönemin ünlü hocaları olan Akademisyen A. N. Samoyloviç ve Prof. E. E. Malov'dan dersler aldı.

Dırenkova'nın öğrencilik yıllarında folklor materyalleri toplamak için Altay'a yapılan birkaç araştırma gezisine katıldığı bilinmektedir.

L. Ya. Şternberg'in teklifi üzerine araştırma görevlisi olarak fakültede kalan N. P. Dırenkova, 1928'den 1930'a kadar baş asistan ve yardımcı doçent olarak çalışmıştır. Aynı yıllar içinde araştırmacı, Leningrad Devlet Üniversitesi Etnografi Bölümü'nde ve Leningrad Tarih- Dilbilim Enstitüsü'nde Sibirya Türk halklarının etnografisi ve dilbilimi üzerine kurs ve seminerler verdi. Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nden çalışma daveti alan N. P. Dırenkova, müzenin Sibirya Sektörü'nde danışman olarak çalıştı. Bu yoğun çalışma döneminin ardından SSCB Bilimler Akademisi'ne asistan olarak geçti.

Dırenkova'nın yeni kurulan pek çok kuruluştaki aktif görev aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1926- 1932 yılları arasında Leningrad Üniversitesi Kuzey Halkları Enstitüsü'nde (Institut Narodov Severa) çalıştığı ve bu Enstitü bünyesinde Şor Türkçesi öğretmenliği yaptığı bilinmektedir.

Bilimsel çalışmaya başladığı ilk yıllarda N. P. Dırenkova tez konusu olarak "Avcı Türkler ve Hayvancılıkla uğraşan Türk- Moğol Halklarında Kült Formları, Dünya Görüşü ve Dini Tasavvurlar" üzerine çalışmak istemişti. Daha sonra araştırmacı Türk- Moğol kabilelerinde şaman kültürü, Sibirya halklarının dini tasavvurlarında şaman, Türk kabilelerinin şamanlığında hayvan kültürü üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Onun çalışmaları her zaman çevresinden takdir toplamış ve araştırmacı, 1935 yılında SSCB Bilimler Akademisi Prezidyumu ona çalışmalarındaki bilimsel yaklaşım yüzünden doktora tezini savunmadığı halde "Etnografi Bilimi Adaylık" ünvanı vermiştir.

Dırenkova, Şor Türklerinin yaşadığı bölgede araştırma yaptığı dönemde Kuzey Halkları Enstitüsü İşçi Fakültesi'nde öğrenim görmeleri için bir grup Şor gencinin Leningrad'a gönderilmesini de sağlamış bir bilim insanıdır. Bu yönüyle araştırmacı sadece bilimsel çalışmalara yatkınlığı olan bir bilim insanı olarak değil, aynı zamanda Türk topluluklarının kendi bilim insanlarını yetiştirmelerinde aktif rol almış bir eğitimci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklardan Dırenkova'nın 1924- 1932 yılları arasında altı araştırma gezisine katıldığı, bu gezilerden üçünün o zamanki terminolojiyle Şor Türklerinin yaşadığı bölge olan Dağlık Şorya'ya, diğer araştırma gezilerinin ise Altay, Hakas Özerk Cumhuriyetleri ve

Kırgızistan'a olduğu anlaşılmaktadır. 1932 yılındaki araştırma gezisi sırasında güneş yanıklarından dolayı Rusların volçanka adını verdikleri Lupus erythematodeus hastalığına yakalanan araştırmacı hayatının sonuna kadar iyileşmemiş ve sürekli olarak tedavi görmüştür.

N. P. Drenkova, katıldığı bu araştırma gezileri sırasında Şor, Teleut, Kuman, Çelkan, Telengit, Çulım Türklerinden çeşitli derlemeler yapmıştır. Elbette bütün bu araştırma gezileri, araştırmacının en büyük çalışması olarak değerlendirilen ve V. G. Bogoraz, D. K. Zelenin, M. K. Azadovskiy ve N. N. Pope gibi dönemin otorite sayılan bilim adamlarından olumlu not alan ve 1940'da yayınlanan Şor Folkloru'nda yansımaları bulmuştur.

N. P. Drenkova çalışmasının önsözünde bu bilim adamları dışında "... bütün metinleri, ayrıca onların kontrolünü üstlenen..." S. E. Malov'u da zikretmektedir.

Bu çalışmada ilginç olan ise dönemin ünlü adlarından biri olan yazar Maksim Gorki'nin katkısının olduğunun belirtilmesidir. Araştırmacı çalışmasına ünlü yazarın da katkı da bulunduğunu belirtmektedir.¹

Folklor ve derleme çalışmaları dışında Drenkova'nın dille ilgili çalışmalara da imza attığı bilinmektedir. Ayrıca alfabe oluşturma çalışmalarına aktif olarak katılmıştır. Hasan Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü'nde Drenkova'yı daha çok etnografya alanında çalışan bir dilci olarak tanımlamıştır.² Bu yargı elbette doğrudur. Zaman içinde Drenkova'nın dil çalışmalarından çok etnografiye yöneldiği anlaşılmaktadır. Fakat onun her çalışmasında yer alan metinlerin ve arşivlerde bir kısmı yayınlanmamış metinlerin içerdiği dil malzemesinin zenginliği göz ardı edilemez niteliktedir.

1930'lu yıllarda Drenkova'nın Leningrad Üniversitesi'nde Şor, Altay ve Hakasça öğrettiği, bu dillerden başka kendisinin Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere Avrupa dillerine hakim olduğu bilinmektedir.

Yaşadığı dönemde yaptığı çalışmalarla ülkesi dışında da tanınmaya başlayan Drenkova, Amerikalı bilim adamı Franz Boas'ın daveti üzerine XXIII. Uluslar arası kongrede Sibirya Türk topluluklarında ayı kültürle ilgili bir tebliğ sunmuştur.

1934 yılında düzenlenen Türk Dili Kurultay'ına Drenkova "Znaçenie termina "bura" u altayskih tyurkov, otnosyaşçihsy k

¹ N. P. Drenkova, *Şorskiy Folklor*, Moskova- Leningrad, 1940, s. V.

² Hasan Eren, "Drenkova, Nadejda Petrovna", *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Ankara, 1998, s. 139.

kul'ture loşadi i olenya" adlı bir tebliğle katıldığı V. P. Dyakonova³ tarafından belirtildiyse de ne yazık ki bu Kurultay'ın yayınlanmamış olmasından dolayı tebliğe ulaşamadık.

Bu kongrede Ankara Etnografya Müzesi'ne N. P. Direnkova ve A. A. Samoyloviç tarafından Altay koleksiyonu verilmiş ve bunun karşılığında Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı SSCB Bilimler Akademisi'ne elçilik düzeyinde bir mektup göndererek teşekkürlerini bildirmiştir.

N. Poppe 1965 yılında Wiesbaden'de yayınladığı *Introduction to Altaic Linguistics* adlı çalışmasının 109. sayfasında N. P. Direnkova'nın kısa bir özgeçmişini ve onun dokuz çalışmasının vermiştir⁴.

Direnkova'nın arşivi Leningrad'daki SSCB BA Etnografi Müzesi'nde bulunmaktadır. Araştırmacı 28 Ekim 1941'de Leningrad'da ölmüştür.⁵

Yine Güney Sibirya Türk halkları üzerine çalışan araştırmacılardan D. A. Funk, Direnkova'nın günümüz bilim adamlarına bıraktığı ve arşivlerde bekleyen materyalin bir kısmını "Epiçeskie skazaniya şortsev v arhive N. P. Drenkovoy" adlı makalesinde değerlendirmeye almıştır.⁶

N. P. Direnkova'nın pek çok yazısının günümüzde tarihi bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Onun çalışmalarının alanında ilk olması nedeniyle bu önemin yıllar içinde kaybolmayacağı da görülmektedir. Bu gün artık ulaşılması zor olan pek çok eski tarihli çalışma Rus veya konuyla ilgili bilim adamları tarafından tıpkıbasım olarak kendi çalışmalarının içinde yer almaktadır. Örneğin, Burhanizm üzerine 2004 yılında Altay Cumhuriyeti'nde yapılan bir çalışmada araştırmacının 1927 yılında yayınlanan makalesi yer almış ve aynı makale internet sitesinde de okuyuculara sunulmuştur.⁷

Bu tür çalışmalar arasında, araştırmacının Altay Türklerinde geçmişindeki ana erkil yapıyı incelediği makalesi de yer almaktadır. M. P. Çoçkina N. A. Baskakov'un Altay folkloruna katkılarını

³ V. P. D'yakonova, "Nadejda Petrovna Direnkova- k 90- letiyu so dnya rojdeniya", *Fol'klornoe nasledie Gornogo Altaya*, 1989, s. 3- 14

⁴ Nicholas Poppe, *Introduction to altaic linguistics*, 1965, Otto Harrassowitz- Wiesbaden, s. 109. Poppe Direnkova'nın hayat hikayesini verirken doğum tarihi olarak 1904'ü ve ölüm tarihi olarak 1942'yi vermiştir, fakat diğer bütün kaynaklarda bu tarihler 1899- 1941 olarak geçmektedir.

⁵ Bu bilgiler, V. P. D'yakonova, "Nadejda Petrovna Direnkova- k 90- letiyu so dnya rojdeniya", *Fol'klornoe nasledie Gornogo Altaya*, 1989, s. 3- 14 sayfaları kaynak kullanılarak yazıldı.

⁶ D. A. Funk, "Epiçeskie skazaniya şortsev v arhive N. P. Drenkovoy (Arhiv LÇ AN SSSR, f. 3, op.1)", *Fol'klornoe nasledie Gornogo Altaya*, Gorno- Altaysk, 1989, s. 15- 19.

⁷ 01. 02. 2007 tarihli <http://www.Altay-250-letiyu.ru> internet sitesi.

değerlendirdiği makalesinde A. V. Anohin, L. P. Potapov gibi N. P. Direnkova'nın da çalışmalarının önemli olduğunu vurgulamakta ve geçmişte yapılmış bu çalışmaların "... günümüzde pek çok arkaik elementini kaybetmiş olan ..." inanç sistemine ışık tutacağını belirtmektedir.⁸

N. P. Direnkova gibi araştırmacıların çalışmalarının Türkçeye kazandırılmasının ülkemizde Altaistik alanında yapılacak çalışmalara yararlı bir katkı olacağı göz önüne alınmalıdır.

N. P. DIRENKOVA'NIN ÇALIŞMALARI

Şorskiy Folklor (Şor Folkloru), Moskova- Leningrad, 1940.

Grammatika oyrotskogo yazık (Oyrot Dilinin Grameri), Moskova- Leningrad, 1940.

Grammatika şorskogo yazık (Şor Dilinin Grameri), Moskova- Leningrad, 1941.

Grammatika hakasskogo yazık, fonetika i morfologiya (Hakas Dilinin Grameri, Fonetik ve Morfoloji), Abakan, 1948.

"Rodstvo i psihiçeskie zapretı u şortsev" (Şorlarda Akrabalık ve Psişik Yasaklar), *Materialı po svad'be i semeyno- rodovomu stroyu narodov SSSR*, sayı I, Leningrad, 1926, ss. 260- 265.

"Brak, terminı rodstva i psihiçeskie zapretı u kırgızov" (LKırgızlarda Nikah, Akrabalık Terimleri ve Psişik Yasaklar), *Sbornik Etnografıçeskih Materialov*, L., 1927, No 2, ss. 3- 25.

"Kul't ognya u altaytsev i teleutov" (Altaylılar ve Teleutlarda Ateş Kültü), *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1927, No 6, ss. 63- 78.

"Umay v kul'te turetskih plemen" (Türk Kabilelerinde Umay), *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, kitap 3, Baku, 1928.

(L. P. Potapov'la birlikte), "Ozup i abıl- hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (iz oblasti i pervobitnoy kul'turı turetskih plemen)" (Ozup ve Abıl, Kuznets Taygası Şorlarında Tarım Araçları- Türk Kabilelerinin İlkel Kültür Alanından), *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, Kitap III, Bakü, 1928, s. 102- 1023.

⁸ M. P. Çoçkina, "Janrovaya klassifikatsiya altayskogo folkloru v rabotah N. A. Baskakov", *Tyurkskie yazık: problemi i issledovaniya K Letiyu so dnya rojdeniya N. A. Baskakova*, Gorno- Altaysk, 2006, s. 217.

“Ptitsa v kosmogoniçeskih predstavleniyah turetskih plemen Sibiri” (Sibirya’nın Türk Kabilelerinin Kozmogonik Tasavvurlarında Kuş), *Kul’tura i pis’mennost’ Vostoka*, Sayı 4, Bakü, İzdanie vsesoyuznogo Tsentral’nogo komiteta novogo tyurkskogo alfavita, 1929, s. 119- 126.

“Bear Worship among the Turkish tribes of Siberia”, *Proceedings The 23th International congress of Americanists*, Lancaster, 1930.

“Poluçenie şamanskogo dara po vozzreniyu turetskih plemen” (Türk Kabilelerinin Dünya Görüşünde Şamanlık Yeteneğinin Alınması), *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1930, c. XI, s. 267- 291.

“Otrajenie bor’bı materinskogo, ottsovskogo naçala v fol’klore teleutov i kumandintsev”, (Teleut ve Kumanların Folklorunda Ana, Baba Soyunun Başlangıç Mücadelesinin Yansıması), *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 6, ss. 70- 84.

“Perejitki materinskogo roda u altayskih tyurkov” (Altay Türklerinde Ana Boyunun Kalıntıları), *Sovetskaya Etnografiya*, 1937, No 4, ss. 18- 45.

“Perejitki ideologii materinskogo roda u altayskih tyurkov (Duhi emegender örökenner)” (Altay Türklerinde Ana Boyu Düşüncesinin Kalıntıları- Emegender Örökenner Ruhları), *Pamyati V. G. Bogoraza (1865- 1936). Sbornik statey*, Moskova- Leningraf, 1937, s. 123- 145.

“Kumandinskie pesni tapqaq” (Kuman Şarkıları Tapgag), *Sovetskiy Fol’klor*, 1941, Sayı 7, ss. 82- 90.

“Materialı po şamanstvu u teleutov” (Teleutlarda Şamanlıkla İlgili Materyaller), *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskova- Leningrad, 1949, No 10, ss. 107- 190.

“Ohotniç’i legendı kumandintsev” (Kumanların Av Efsaneleri), *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, c. 11, 1949, s. 110- 132.

“Vodı, gori i les po vozzreniyam turetskih plemen Altaysko- Sayanskogo nagor’ya” (Altay- Sayan dağ Sırası Türk Kabilelerinin Dünya Görüşlerine Göre Sular, Dağlar ve Ormanlar), *Arhiv MAE*, f. 3, op. 2, d. 21, yaprak 305- 306.

KAYNAKLAR

N. P. Dırenkova, *Şorskiy Folklor*, Moskova- Leningrad, 1940.

Hasan Eren, “Dırenkova, Nadejda Petrovna”, *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Ankara, 1998.

V. P. D'yakonova, "Nadejda Petrovna Direnkova- k 90- letiyu so dnya rojdeniya", *Fol'klornoe nasledie Gornogo Altaya*, 1989.

Nicholas Poppe, *Introduction to altaic linguistics*, 1965, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.

D. A. Funk, "Epiçeskie skazaniya şortsev N. P. Direnkovoy (Arhiv LÇ AN SSSR, f. 3, op.1)", *Folklornoe nasledie Gornogo- Atlaya, Gorno- Altaysk*, 1989.

M. P. Çoçkina, "Janrovaya klassifikatsiya altayskogo folkloru v rabotah N. A. Baskakov", *Tyurkskie yaziki: problemi i issledovaniya K Letiyu so dnya rojdeniya N. A. Baskakova*, Gorno- Altaysk, 2006.

MIKYÂSU'L-LİSÂN KİSTÂSU'L-BEYÂN'DAKİ DİL BİLGİSİ TERİMLERİ

İlhan ERDEM *

ABSTRACT

Mikyâsu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan is second grammar book from point of view historical sequence afterward Müyessiretü'l-Ulum. This grammar book total 207 pages. This book is structured an introduction and a conclusion. There are five chapters which called as "maksad" between introduction (mukaddime) and conclusion (hatime). The one of the most important characteristics in this book is using original terms. Writer's using terms aren't similar other terms which using in Müyessiretü'l-Ulum and following grammar book. In addition one important characteristics is examples of overage in this book. In the called of many terms is availed from examples. In the production of terms considered their functionalities.

Key Words: Mikyasul-Lisan Kıstasul-Beyan, grammar, term.

GRAMMAR TERMS IN MIKYÂSU'L-LİSÂN KİSTÂSU'L-BEYÂN

ÖZET

Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân, yazılış tarihi itibarıyla Müyessiretü'l-Ulûm'dan sonra yazılmış ikinci gramer kitabıdır. Eser, toplam 207 sayfadan meydana gelmektedir. Bu eser, bir mukaddime, beş maksat ve bir hatimeden ibarettir. Eserin en önemli özelliklerinden biri, orijinal terimlerin kullanılmasıdır. Yazarın kullandığı terimler, ne kendisinden önce yazılmış Müyessiretü'l-Ulum'daki ne de daha sonra yazılmış gramerlerdeki terimlere benzemektedir. Terimlerin orijinalliğinin yanı sıra örneklerin çokluğu da eserin önemli özelliklerinden biridir. Çoğu terimi isimlendirmekte örneklerden hareket edilmiştir. Terimlerin üretilmesinde işlevsellikleri göz önünde bulundurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan, dil bilgisi, terim.

* Arş. Gör. İlhan ERDEM, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, ilhanerdem@gazi.edu.tr

Türk yazı diliyle ilgili gramer çalışmaları, Osmanlı döneminde başlamıştır. Gramer çalışmaları, diller için çok önemli olmakla birlikte bu eserlerin belli bir metodolojisinin olması da kaçınılmazdır.

"Dilin gramer bakımından incelenmesi ve araştırılması birçok prensiplere dayanmaktadır. Dünyada hiç bir dil ansızın doğmuş veya türemiş değildir; o birçok yüzyıllar içerisinde gelişme devreleri geçirmiş, kendine mahsus tekâmül dereceleri edinmiştir. Ve her gelişme devri, özelliğine göre yenilikler vücuda getirerek, yeni yeni tabakalarının kurulmasını temin etmiş ve bu yolla, daha sonraki gelişmelere bir hazırlık teşkil etmek üzere, belirsiz bir halde, yeni bir safhaya girmiştir. Dil bilgisinin esas araştırma konularından birini de, işbu dil gelişmesindeki tabakaları birbirinden ayırd etmek, onların gerçek durumlarını meydana koymak teşkil etmektedir. (Caferoğlu 1984, 2)"

Osmanlı grameri üzerine ilk çalışmaları Batılı dil bilginleri başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin dünyada belli bir güç kazanmasıyla birlikte Osmanlılara olan ilgi artmıştır. Bu ilgi Osmanlı dilinin incelenmesi neticesini de doğurarak pek çok Batılı dil bilgininin Osmanlıcayla ilgilenmesini sağlamıştır. Osmanlıcayla ilgili çalışmalar bu aşamadan sonra başlamıştır.

"Türkiye Türkçesi üzerine ilk çalışmalar, Avrupa'da XIV. yüzyıl sonunda (1396'da Yıldırım Bayezit'e esir düşen Bavyeralı J. Schiltberger) başlamış, İtalyan Filippo Argenti (1533) Pietro Ferrugato (1611'deki gramer) bunu devam ettirmişlerdir. Avrupa'da ilk Türkiye Türkçesi grameri, 1612'de Alman H. Megiser tarafından yayımlanmıştır. XVII. Yüzyılda aynı alanda Pietro della Vale (1620), A. Du Ryer (1630), G. Molino (1641), M. Moggio (1642), Bernard di Parigi ile Pietro de Albavilla (1665), G. Podesta (1669), Â. Seaman (1670), Haranyi Ngay Istvan (1672), A. Macisci (1677), Fransız M. Meninski (1680) ve J. D. Schieferdecker (1695) de anılmalıdır. XV. yüzyıldan bu yana Osmanlı İmparatorluğu'nun kazandığı önem ve itibarı göz önünde bulundurarak, başka Doğu dillerinin başında Osmanlıca'yı da öğrenmek ve öğretmek amacıyla Avrupa'da birçok okul ve kurumlar açılmış, üniversitelerde kürsüler kurulmuş, gramer ve sözlükler yazılmıştır. (Dilâçar 1964, 154) "

Tanzimattan sonraki dönemde yazılan bazı gramerler şunlardır: Ahmed Cevdet, *Kavâid-i Osmaniye* (İstanbul, 1267); Süleyman Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türkî* (İstanbul, 1298); Selim Sabit *Sarf-ı Osmanî* (İstanbul 1298); A. Nazıma, *Lisân-ı Osmânî* (İstanbul, 1302); Cevdet Paşa, *Tertib-i Cedîd-i Kavâid-i Osmaniye* (İstanbul 1304); Fazlı Necib, *Nev-usûl Sarf-ı Osmânî* (İstanbul 1304); Mîhrî,

Mutavvel Sarf-ı Osmânî (İstanbul 1306); A. Atıf, M. Remzi, *Kavâid-i Osmaniye* (İstanbul, 1328); A. Cevad, *Lisân-ı Osmânî* (İstanbul 1328); A. Rasim, *Amelî ve Nazarî Talîm-i Lisân-ı Osmânî* (İstanbul, 1325); Hüseyin Cahid, *Türkçe Sarf ve Nahv* (İstanbul, 1326); Necib Asım, *Yeni Tertib Muhtasar Osmanlı Sarfı* (İstanbul, 1308); Manastırlı Rifat, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye* (İstanbul, 1303); aynı müel., *Hâce-i Lisân-ı Osmânî II*, (İstanbul, 1311); aynı müel., *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (İstanbul, 1310); Raşid, *Külliyât-ı Kavâid-i Lisân-ı Osmaniye* (İstanbul, 1317); Şemseddin Sami, *Nev-usûl Sarf-ı Türkî* (İstanbul, 1310); Şeyh Vasfî, *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî* (İstanbul, 1316); J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanlı)*, Paris, 1921 [Türkçe trc. A. Ulvi Elöve, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul, 1941.] (Yüce 1988,507)

Tanzimat dönemindeki gramer çalışmalarının en büyük özelliği Arapça terimlerin kullanılmasıdır. Bazen Farsça terimlerin kullanıldığı da olur. Zeynep Korkmaz (1996, 3): "Cumhuriyet öncesinde yazılmış olan bazı gramer kitaplarında ise, Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın Sarf ve Nahv (1903)'inde olduğu gibi, Fransız grameri ölçü alınmıştır. Dolayısıyla daha sonraki dönemde, gramerimize onun başlattığı bir Fransız etkisi hâkim olmuştur." diyerek Fransız etkisinin başladığını da belirtmiştir.

1928 yılında yeni Türk alfabesinin kabul edilmesiyle birlikte Türk gramerciliğinde yeni bir safha başlamıştır. Yeni Türk alfabesiyle ilk gramer denemesi, Türk Dili Encümeni'nce 1928 yılında hazırlanan "Muhtasar Türkçe Gramer" adlı eserdir (Korkmaz 1996, 3). Cumhuriyet döneminde bu eserle başlayan gramer yazma faaliyetleri günümüze kadar sürerek pek çok eser meydana gelmiştir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

Ziya Server, *Türkün Yeni Dili*, İst. 1928; A. Cevat Emre/*Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha I.*, İst. 1931; Besim Atalay, *Türk Dili Kuralları I*, İst. 1931; M. Bahaeddin Toven, *Yeni Türkçe Gramer*, İst. 1931; Bekir Çobanzade, *Türk Dilinin Metodikası*, Baku 1932; M. Sadullah Sander, *Türkçe Gramer*, İst. 1932-1933; Mithat Muhittin Dalkılıç, *Gramer Kılavuzu*, İst. 1935; İbrahim Necmi Dilmen, *Genel Dilbilgisi 3 cilt*, 1939-1942.; Tahsin Banguoğlu, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, İst. 1940; TDK, *Türkçe Gramer Elkitabı*, İst.1941; Tahsin Banguoğlu, *Dil Bahisleri I-II*, İst. 1941-1942;TDK, *Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü*, İst. 1942; Necmettin Halil Onan, *Dilbilgisi I-II*, İst. 1943; A. Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi*, İst. 1945;Beşir Göğüs, *Kemal Demiray; Türkçe*, Ank. 1946;Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi*, İst. 1958; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin*

Gramer, Ank. 1959; Faruk Kadri Timurtaş, Osmanlıca Grameri, İst. 1964; Vecihe Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ank. 1972; Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Ank. 1979; M. Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi, İst. 1982; Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Edatlar, İst. 1984 ve Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller, İst. 1984; Osman Nedim Tuna, Türk Dil Bilgisi, Malatya, 1986; Ahmet Topaloğlu, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, İst. 1989; Zeynep Korkmaz, A. Bican Ercilasun, Hamza Zülfikar, Mehmet Akalın, Tuncer Gülensoy, İsmail Parlatır, Necat Birinci, Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ank. 1990; Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi, İst. 1992; Nurettin Koç, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İst. 1992; Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ank. 1992; Leyla Karahan, Türkçede Sözdizimi, Ank. 1993; Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı I, Kayseri 1994; Kemal Yavuz, Kâzım Yetiş, Necat Birinci, Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri, İst. 1996.

1. Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân

Anadolu sahasında Osmanlı Türkçesiyle ilgili gramer çalışmalarının ilki, Bergamalı Kadri'nin 1530 yılında yazdığı *Müyessiretü'l-Ulûm* adlı eserdir. Bu eserin yazılmasından yıllar sonra, 19. yüzyılda gramer çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Abdurrahman Fevzi Efendi'nin *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân* adlı eseri de bu dönemde yazılan bir eserdir. Bu eser, basım tarihi itibarıyla değil de yazılış tarihi itibarıyla *Müyessiretü'l-Ulûm*'dan sonra yazılan ilk Osmanlıca gramerdir. Eser, H.1299 (M.1882)'da Meclis-i Maârifin izniyle İstanbul'da Mahmud Beg Matbaası'nda bastırılmıştır. Eseri incelerken bu baskısından faydalandık. Eserin bu baskısı, TDK Kütüphanesi 303 numarada kayıtlıdır.

Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân'ın metin kısmı 177 sayfadan meydana gelmektedir. Eserin başında içindekiler kısmı, terimlerin açıklandığı kısım, yazar hakkında ve basıldığı yer hakkında bilgilerin verildiği bir bölüm vardır. Bu bölüm de 22 sayfadan ibarettir. Eserin sonunda da 8 sayfalık doğru-yanlış cetveli bulunmaktadır. Baştaki 22 sayfalık bölüm ayrı, metin ve doğru-yanlış cetveli ayrı numaralandırılmıştır. Eser, toplam olarak 207 sayfadan meydana gelmektedir. Metin kısmında her sayfada 35 satır yer almaktadır.

A. Fevzi Efendi, konuları açıklarken maksat ana başlığını kullanmıştır. Maksatları bablara, babları da nevlere, kısımlara, sınıflara ayırmıştır. Buralarda açıklanması gereken ayrıntıları da hasîsa, tenbih, mühimme, fayda, tetimme, hasîsa adlarıyla açıklamıştır. Metnin başında ve bazen de maksatlarda açıklanması gereken ö bilgileri tevtia adı altında maddeler hâlinde izah etmektedir.

Eser, bir mukaddime, beş maksat ve bir hatimeden ibarettir. Yazar, eserini kaleme alma sebeplerini üç madde hâlinde izah ettikten sonra dil öğretiminin gerekleri üzerinde durmuştur. Avrupa'da dil öğretiminin nasıl önemsendiği belirtilerek bizlerin de bu konuyu önemsememiz gerektiği anlatılmıştır.

Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân adlı eserin en önemli özelliklerinden biri, orijinal terimlerin kullanılmasıdır. Yazarın kullandığı terimler, ne kendisinden önce yazılmış *Müeyyessiretü'l Ulûm'daki* ne de daha sonra yazılmış gramerlerdeki terimlere benzemektedir. Meselâ; görülen geçmiş zaman için o dönem gramerlerinde (Örneğin *Osmanlı Lisânı*) "mâzî-i şühûdî", öğrenilen geçmiş zaman için "mâzî-i naklî" terimleri kullanılırken *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân'da* "mâzî-i mahsûsu'n-nisbe", "mâzî-i menkûlun-nisbe" terimleri kullanılmaktadır. Yine akkuzatif ekine "mefûlün bin", datif ekine "mefûlün ileyh" terimleri bugünkü Osmanlıca gramer kitaplarında dahi kullanılırken yazarımız, "mefûl-i lâzımu't-taakkul" ve "meful-i gayr-i lâzımu't-taakkul" terimlerini kullanmıştır (Erdem 1999, 159).

Eserde, fiillerin yapısıyla ilgili olarak "maânî-i selâse" tabiri kullanılıyor. Bu tabirle yazar; fiillerin yapısını zaman, hades ve nispet diye sınıflıyor. Zaman, fiilin zamanını, hades fiilin hareketini, oluşunu, nispet ise fiilin ek alarak fiille ek oluşturduğu ilgiyi anlatmaktadır. Bu tarz bir kullanıma başka hiçbir gramerde rastlayamadık. Eserde bu şekilde orijinal terimlere rastlamak mümkündür.

Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân, Prof. Dr. Zeki Kaymaz Hocanın danışmanlığında yüksek lisans çalışması olarak tarafımızdan incelenmiştir. Bu çalışmada eserdeki terimler, bir indeks hâlinde verilmiştir. Aşağıdaki terimler, bu terimler indeksinden alınmıştır. Terimlerin karşısında parantez içindeki rakamların ilki, sayfa numarasını, ikincisi satır numarasını belirtmektedir.

2. Terimler İndeksi

'ademî: olumsuzluk (16,21)

'ademî-i bi-i'tibârî'l-cüz's-sâlis: üçüncü fiili itibarıyla olumsuz fiil (yazı virüp turmaya gör) (160,23)

'ademî-i iktidârî: yeterlilik fiilinin olumsuz şekli (yazı virüp turamaya gör) (160,23)

'ademî-i sâzec: yeterlilik fiilinin dışındaki fiillerin olumsuz şekilleri (yazı yazı virüp turmaya gör) (160, 23)

bâb-ı muzmerât: zamirler bölümü (42, 26)

bi-hasebi's-semâ': duyma bakımından, duyuş suretiyle (16,1)

bi-tariki'l-hudûs: sonradan oluşma suretiyle (18,26)

- câmid:** donmuş halde bulunan kelime, kök (8,6)
- cem':** çokluk (60,36)
- cem'ü'l-cem':** çokluğun çokluğu (yazacaksınız) (30,33) (onlar, öyleler, bizler, sizler) (46,14)
- cem'-i gâ'ib:** III. çokluk şahıs (yazalar, yazmayalar, yazamayalar) (61, 17) (yazsunlar, yazalar) (60,36)
- cem'-i muhâtab:** II. çokluk şahıs (yazmayasınız, yazamayasınız) (61,18)
- cem'-i mütekellim:** I. çokluk şahıs (yazalım, yazmayalım, yazmayalım, yazavuz, yazamayavuz, yazamayavuz) (61,18)
- cümle-i cevâbiyye:** cevap cümlesi (eved) (24,2)
- cümle-i cezâ'iyye:** karşılık cümlesi (gelse de gitsek) (116, 15)
- cümle-i fi'liyye:** fiil cümlesi (170,26)
- cümle-i haberiyye:** fiil cümlesi (belki Zeyd gelür ne bilürsin, belki geleceğimdir ne bilürsin) (25,29)
- cümle-i ihbâriyye:** uyarma cümlesi (söylersen bari togrı söyle) (25,9)
- cümle-i ismiyye:** isim cümlesi (170,26)
- cümle-i istifham:** soru cümlesi (Zeyd okuyabilir mi a) (16,6)
- cümle-i istifhâmiyye:** soru cümlesi (gelen Zeyd degil mi) (24,2)
- cümle-i ta'accübiyye:** hayret, şaşkınlık cümlesi (şimdi Zeyd burada mı ya) (39,23)
- cümle-i temenniyye:** istek cümlesi (siz diseydiniz a) (16,16)
- cüz'-i ahir:** kelimelerin son parçası (20,15)
- cüz'-i ûlâ:** kelimelerin ilk parçası (20,8)
- deginli mefûl:** -dAğln ekiyle yapılan tümleç (şimdiye degin anlamazdın) (175,33)
- dekli mefûl:** -dAk ekiyle yapılan tümleç (Zeyd Burusa'ya dek gitdi, ahşama dek gelür) (176,3)
- deli mefûl:** -dA ekiyle yapılan tümleç (Zeyd onda uyudu) (gicede gündüzde yüz rik'at namaz kılar, bu anda uyudu) (175,25)
- denli mefûl:** -dAn ekiyle yapılan tümleç (Zeyd buradan Burusa'ya gitdi, Bekir senden güzeldir) (176,9)
- edât-ı 'ademî-i hades:** olumsuzluk yapan -mA edatı (yazama, söyleyeme) (60,21)
- edât-ı 'adl ü teksîr:** paylaştırma edatı (ikişer, yedişer) (45,10)
- edât-ı bedel ü mukâbele:** bedel ve karşılık edatı (Zeyd atı on guraşa aldı) (17,26) (Zeyd atı para ile aldı) (17,27)
- edât-ı cem':** birliktelik, çokluk edatı (hem Zeyd, hem 'Amr geldi) (39,15) (gelenler bunlardır, onlar gitdiler, gelmezler) (35,7) çokluk yapan edat (-IAr edatı) (47,15)
- edât-ı cem'-i misleyn:** misli kadar çoğaltma edatı (bunu da böyle bil) (28,24) (bu dahi malûm ola) (28,31) (Zeyd yine geldi, yine Zeyd geldi) (39,27)
- edât-ı cem'-i mutlak:** mutlak çoğunluk edatı (bu mes'eleyi seninle o bilür) (21,32)

- edât-ı cezâ:** karşılık edatı (Zeyd gelürse sen de gel) (28,22)
- edât-ı emr-i hâzır:** emir yapan edatlar (ever, karar) (30,14) (kıcırdı, vızırda, gürülde, gürle) (28,18) (yazdırğa, esirge) (30,25)
- edât-ı emr-i hâzır-ı musaggar:** küçültme anlamlı emir edatı (susa, benimse, tozsa) (31,7) (azımsa) (37,23)
- edât-ı fevr:** acillik edatı (yaz imdi) (22,30)
- edât-ı fevr ü ta'lîl:** acillik edatı (gelberü imdi hikâyet ideyim) (41, 24)
- edât-ı fi'l-i muhazzazu'n-nisbe:** ayırma edatı (yazmalı ha) (38,16)
- edât-ı fi'l-i mütemennâ'n-nisbe:** sonucu görme edatı (yazmalıdır hâlini görmeli) (38,16)
- edât-ı gayet:** sonluk ifade eden edat (ta oraya gitdi) (26,15)
- edât-ı gâyet-i mekân-ı emr-i tedricî:** mekânı, sınırı belli bir noktaya ulaştıran edat (Zeyd Şam'dan Mekke'ye dek gitdi) (29,26)
- edât-ı gâyet-i zamân-ı tedricî:** zamanı sınırlı olarak belli bir noktaya ulaştıran edat (şimdiye dek anlamadınsa hiç anlayacağın yokdur) (29,22)
- edât-ı gıybet:** III. tekil emir edatları (-sUn, -sUnlAr, -A, -AlAr) (anlasun) (60,35)
- edât-ı hâl:** durum edatı, şimdiki zaman edatı (elin irmiş iken oku) (21,14) (ben Zeyd'i soruyorum meger Zeyd gitmiş) (37,32)
- edât-ı ibtidâ:** başlangıç edatı (şimdiden taraldı) (29,31) (atı görmeksizin aldım) (23,17)
- edât-ı ihrâc mine'l-beyn:** aradan çıkarma edatı (hele şimdilik otur) (39,11)
- edât-ı ilsâk:** bitleştirme edatı (ipe yapışdı) (17,25)
- edât-ı intiha:** sonuçlandırma edatı (buradan oraya gitdi) (17, 29) (ikindiye degin geldi) (29,8)
- edât-ı ism-i alet- i fi'l:** fiilden türemiş alet ismi yapan edatlar (tıkaç) (26,34) (bıçak, kürek, elek) (32,34)
- edât-ı ism-i eser-i fi'l:** fiilin neticesiyle alakalı isim yapan edat (elenti, kesinti, kırıntı, kırpıntı) (26,19) (sümkürük, tükürük) (32,35)
- edât-ı ism-i masdar:** masdar edatı (kazanç, kıskanç) (26,32) (karartı, agartı) (26,17)
- edât-ı ism-i mekân:** yer ismi yapan edat (geçid) (28,15) (akıntı, yiyinti) (26,19)
- edât-ı ism-i mekân-ı mahsûs:** özel yer ismi edatı (sabunluk, yüklük, ellik) (35,20)
- edât-ı ism-i mensûb:** ilgi edatı (kumsal) (31,26) (yoksul) (31,28) (aylık, yıllık, gicelik) (35,28) ilgi ismi edatı (sığırtmaç) (26,28) (karanu hava) (34,26)
- edât-ı ism-i mevsûf:** sıfat ya da kalıcı isim yapan edat (tütsü, yatsu) (31,3) (tutsak) (31,25) (alkı, virgi) (33,9) belirtme ismi yapan edat (katıntı, ilinti) (26,18)
- edât-ı ism-i zamân-ı fi'l:** fiilden türemiş zaman ismi yapan edat (yatsu) (31,5)

- edât-ı isridrâk u istisna:** istisnayla beraber tercih edatı (söylerim amma gücenirsin) (22,24)
- edât-ı isti'âne:** yardımcılık edatı (Zeyd Bekir'i kamçı ile değil el ile bile uramaz) (25,16) (Zeyd Bekir'i kamçı ile döğdi) (21,27)
- edât-ı istifham:** soru edatı (senin anlamam benim boynumun borcu mı a) (16,6) (okusun mı okumasun mı, Zeyd mi okusun) (36,12)
- edât-ı isti'lâ:** yükselme edatı (Zeyd agaca çıktı) (17,30)
- edât-ı istimrârî:** sürerlilik anlamı katan edat (aglayarak geldi) (17,10) (daha söyle, daha söyleyecek, daha buradadır) (30,8)
- edât-ı istimrârî-i tavakku':** dileği sürdürme edatı (daha söyleme bakalım) (30,10)
- edât-ı istisnâ:** istisna edatı (bunları severim ille seni) (22,4) (yakarı bırakmam meger hakkımı veresin) (37,10)
- edât-ı ittihad-ı fi'leyn:** iki fiili birleştirme edatı (zarf-fiil) (o hasta yiyüp içiyor) (18,21)
- edât-ı izhâr:** meydana çıkarma edatı (Zeyd bakarcıl oldu) (27,30)
- edât-ı izâfet ü tahsis:** tamlama ekleri (100,3)
- edât-ı kasr:** sınırlandırma edatı (Zeyd ancak geldi) (23,34) (sen söyle) (39,15)
- edât-ı kıran:** yakınlık edatı (Zeyd yatdığıyla uyudu) (21,34)
- edât-ı levh ü tevbih:** azarlama edatı (Zeyd buraya gelmeli değil miydi a) (16,9)
- edât-ı lüzûm:** gereklilik edatı (dinildi, yoruldu) (34,32) (Zeyd'i burada egle, bekle, burada egleşin, beklesin) (51,4) emir edatı (kendin değil, Zeyd'e sarıl, koşa koşa yorul) (59,28)
- edât-ı masdar-ı muhaffef:** masdar yapan "-mA" edatı (her şeyi söylemeden söylememesi eyüdü) (60,16)
- edât-ı masdariyyet:** masdar edatı (yagcılık, bagcılık, kırıklık, varlık, yokluk) (35,14) (Zeyd okudukça güldükçe sen de oku, gül, Bekir yazdıkda okunur) (33,4) (yazmaklık, söylemeklik) (35,11)
- edât-ı mechûliyyet:** edilgenlik edatı (yatmakla uyunur, böyle dertten evlenmez) (53,21) (bundan agsanur, burada gülümsenür) (53,14) (Zeyd ile söyleşin, 'Amr'a söylenir) (59,16)
- edât-ı mef ûl:** tümleç edatı (Ali'yi gör, şunu vir) (18,10)
- edât-ı mef ûl-ı ma'a't-ta'rif:** tarifli tümleç edatı (parayı vir at al) (18,8)
- edât-ı mekân-ı mahsûs:** özel yer ismi yapan edat (sabunluk, ellik) (166,12)
- edât-ı meyl ü ragbet ü rahm u şefkat:** sevgi, acıma, şefkat edatı (kızcagız, kuzucagız, devecegiz) (30,32)
- edât-ı muhammenü'n-nisbe:** tahmin edatı (yazmalı gibi) (38,15)
- edât-ı mukâbele:** karşılama edatı (bu atı bâd-ı havaya değil para ile bile alamaz) (25,17)
- edât-ı musâhabet:** beraberlik edatı (Zeyd atı takıyla bile aldı)

(25,15)

edât-ı mutâva'at: dönüşlülük edatı (Zeyd'e görün) (53,10) (Zeyd 'Amr'ı gördi, 'Amr da Zeyd'e göründi, Zeyd 'Amr'ı yuvarladı, 'Amr da yuvarlandı) (54,2) (Zeyd testiye kırdı, testi de kırıldı) (59,26)

edât-ı mübâлага-i hades: kelimeye mübalağa anlamı katan edat (kızdı, kızışdı, iş güçledi, güçleşti) (31,35)

edât-ı mübâлага-i ism-i masdar: mübalağalı masdar ismi yapan edat (öled olmaz inşallah) (28,14)

edât-ı mübâлага-i ism-i mensûb: mübalağalı ilgi ismi yapan edat (ölümcül, adamcıl) (27,29)

edât-ı mübâлага-i ma'a'l-lüzûm: gereklilikle birlikte mübalağa anlamı katan edat (Zeyd Bekir'i sıkdı, Bekir sıkışdı) (32,2)

edât-ı mübâлага-i mensubun bi's-sıga: -el ekiyle yapılmış meslek isimleri (kırıkçı, keserci, suçu sıvacı) (19,2)

edât-ı mübâлага-i sıfat-ı sâbite: mübalağalı kalıcı sıfat yapan edat (gezenti) (26,20) (utangaç) (27,23) (94,17)

edât-ı mübâлага-i mekân-ı fi'l: fiillerden yapılan yer ismi edatı (bataklık) (166,11)

edât-ı mülâbese vü musâhabet: yakınlık, dostluk edatı (Zeyd Bekir ile geldi) (21,31) (Zeyd Bekir ile bile alamaz) (25,16)

edât-ı müstakbel-i meczûmu'n-nisbe: gelecek zaman edatı (Zeyd arayacak, ağlayacak, gelecek, gidecek adam var mı) (19,18)

edât-ı müstakbel-i müstahsenü'n-nisbe: tercih edatı (togrısı yazmalıdır) (38,15)

edât-ı müşâreket: işteşlik edatı (Zeyd ile Bekir sarmaş tolamaş oldu) (37,27)

edât-ı müşâreket-i bi-tarîki'l-ma'yye: karşılıklı işteşlik edatı (Zeyd'e gül, Zeyd'e gülüşün, Bekir'e bak, Bekir'e bakışın) (32,4)

edât-ı müşâreket-i bi-tarîki'l-mugâlebe: yarışma işteşlik edatı (koş, koşuşun) (32,8)

edât-ı müşâreket-i bi-tarîki'l-mugâlebe ve'l-mukâlebe: karşılıklı üstünlük sağlayıcı işteşlik edatı (Zeyd'i çek, Zeyd'i çekişin, dög, dögüşün) (32,10)

edât-ı müşâreket-i bi-tarîki'l-ma'yyet-i ma'a'l-lüzûm: gereklilikle birlikte işteşlik edatı (Zeyd'i burada egle, Bekir'i oyala, bekle, burada eglesin, oyalasın, beklesin) (32,6)

edât-ı nida: nida (seslenme) edatı (ey zâlim söyle bakalım) (24,7) (a olgum oku) (15,33)

edât-ı nisbet-i haberiyye: isimlerin yüklem olmasını sağlayan edat, bildirme eki (Zeyd budur, Zeyd burada mıdır) (28,35)

edât-ı rabt: bağlaç (bolay bu ahşam geleydi) (26,1)

edât-ı sebeb: sebep edatı (ne bulduysa edeble buldı) (21,30)

edât-ı sıfat-ı hâdese: sıfat yapan edat (sıfat-fiil) (yazgan, gitgen adam) (33,34)

edât-ı sıfat-ı sâbite: kalıcı sıfat yapan edat (bozuk, dönük, kırık,

kesik, kırık) (32,30) (yorka hayvan) (33,7) (yorgun, turgun, kırıgı) (34,2)

edât-ı ta'accüb: hayret edatı (şimdi Zeyd burada mı ya) (39,22) (sen mi anlamayacaksın a) (a Zeyd mi okuyacak) (16,13)

edât-ı ta'diyye: ettirgenlik edatları (arat, okut) (26, 14) (bulandır, tolandır, bakındırma) (54,17) (bitir, yitir, gider, togur) (54,31) (didir, didirt, yidirt) (55,31) (26,45)

edât-ı tafdil: faziletlendirme, yüceltme edatı (bunların en söyleyicisi) (21,23)

edât-ı tafsîl: açıklama edatı (imdi) (22,29)

edât-ı tahkik: gerçekleştirme ve kuvvetlendirme edatı (Zeyd ikindiye geldi) (28,7)

edât-ı tahsin: beğenme edatı (pepe ne güzel) (26,6)

edât-ı tahsis: hususilik edatı (sen buraya gelmeli değil misin a) (16,10)

edât-ı tahvîf u tahzîr: sakındırma edatı (hele söyle) (39,12)

edât-ı tahzîz: teşvik edatı (Zeyd okusa a, yazsa a) (16,20)

edât-ı taklîl u tasgîr: azaltma edatı (söyleyesi geldi, batasıya gitdi) (17,4)

edât-ı takrîb ma'a't-tenbîh: ikazlı yaklaştırma edatı (işbu) edatı (20,29)

edât-ı takvît: kuvvetlendirme, pekiştirme edatı (Zeyd atı para ile aldı) (17,27)

edât-ı ta'lîl: sebep edatı (Zeyd'i görme için, seni sevdiğim için) (19,34)

(Zeyd okumaya geldi) (17,29) (korkumdan söyleyemem) (29,33) (Bekir kaçmıyor, Zeyd gelmenin iş görüldü) (23,15)

edât-ı ta'rîf: tanım edatı (hani bu kitabı göreceksin adam yok mı) (39,19) (ol adam daha gelmedi) (21,25) (isim şol kelimedir ki) (32,16)

edât-ı tasdik: kabullenme edatı (eved, Zeyd güldü) (24,3)

edât-ı tasgîr-i hades ü vâsf: sıfattan küçültme anlamlı fiil türeten edat (ag, agsa) (31,12)

edât-ı tasgîr-i taleb: isteği azaltan edat (gülesim ağlayasın) (31,12)

edât-ı tasgîr-i hades: anlamı daraltma edatı (gülümse, kınamsa) (52,32)

edât-ı tasgîr-i vâsf: küçültme edatı (kuruca adam) (27,3) (ekşimtirek, karamtırak) (37,16) (sarışın) (32,19) (yağlıca, kuruca, karaca) (27,3)

edât-ı tasgîr-i zât: küçültme edatı (koyuncuk, çobancık, devecik) (27,22)

edât-ı tavakku' ma'a't-takrîb: yaklaştırmayla birlikte isteme edatı (işte geldim, işte gelmiş) (21,4) (işte okuyacağım, işte Zeyd gelecektir) (21,6)

edât-ı te'kid-i taleb: isteği güçlendirme edatı (söyle ha, söyleme ha) (39,6)

- edât-1 teb'id:** uzaklaştırma edatı (dey şu adam, dey şurası) (47,15)
- edât-1 teb'iz:** kısımlandırma edatı (Zeyd kendini bilenlerdendir) (29,32)
- edât-1 tebyîn:** belirtme edatı (bundan haberin yok) (29,33)
- edât-1 tehdîd:** tehdit edatı (o artık elvirir) (16,30)
- edât-1 tekrîr u 'adi:** paylaşırma (üleştirme) edatı (birer, ikişer, üçer, dörder, azar azar kaçır dâne) (32,12)
- edât-1 teksir:** çoğaltma edatı (bakın, gezin) (53,10)
- edât-1 temennî:** dilek edatı (tek okusa da adam olsa) (26,25) (keski para olsa da hacc itsem) (34,17)
- edât-1 temyiz:** seçme edatı (bu kimse kıyafetçe eyü huyca kötüdür) (27,8)
- edât-1 tenbîh-i münâdî:** seslenme edatı (be ey efendim, be hey efendim) (43,1)
- edât-1 tenbîh:** uyarı edatı (o adam nerede) sorusuna (işte cevabındaki işte edatı (21,7) (be ey birader, be hey efendim söylesen a, a be çocuk niçün söylemiyorsun) (24,32)
- edât-1 tenezzül:** aşağılama edatı (söylersen bari toğrı söyle) (25,9)
- edât-1 terakki:** temenni veya yetinme bildiren edat (Zeyd söyledigine göre Bekir dinlese bari) (25,8)
- edât-1 terdîd:** reddetme edatı (ya edatı (28,8) (ya olur ya olmaz) (39,22) (Zeyd ne yazdı, ne okudu) (38,31)
- edât-1 tevakku' ma'a't-tahkik:** gerçekleştirme edatı (işte Zeyd geliyor) (21,5)
- edât-1 tevbîh:** azarlama edatı (Zeyd buraya gelmeli değil miydi a) (16,8)
- edât-1 tevkîl:** zaman belirleme edatı (Zeyd okuyacak sen de oku) (19,27) (Zeyd gelince sen de gel) (23,29) (Zeyd okudukda sen de oku) (28,20)
- edât-1 teşbîh:** benzetme edatı (bencileyin, buncılayın) (28,1) (Zeyd deli gibi olmuş) (33,11)
- edât-1 'umûm-1 efrâd:** insanların genelini ifade eden edat (her kim gelürse gelsün) (38,8)
- edât-1 zarf:** zaman zarfı edatı (ahşamleyin geldim) (23,19) (Zeyd şunda, bunda efendisinde buradadır) (28,21)
- edât-1 zarfiyyet:** zarf edatı (-dA) eki (40,11)
- edât-1 zecr ü men:** alıkoyma, engelleme edatı (söylemesin a) (16,22)
- edât-1 şekk-i ahir:** şüphe edatı (yahud) edatı (Zeyd ya ondadır, ya şundadır, yahud bundadır) (28,9)
- edât-1 şart:** eğer edatı (eger söylerse iş olur) (21,11)|
- edât-1 şekk ü tahmîn:** şüphe ve tahmin edatı (Zeyd geldiği gibi anlarım, bana kalursa Zeyd görmeli gibi) (33,12)
- edevat:** edatlar (16,17)|
- efâl:** fiiller (17,1)
- efâl-i nakısa:** eksik fiiller (-İdi, -İmiş, -IsA) (17,13)

- elif-i resmiyye:** kelimelerin sonlarındaki "a" harfi (bana, sana, ona) (47,6)
- emr-i hâzır-ı 'ademî:** olumsuz haldeki emir fiili (yazma, yazmasun) (61,14)
- emr-i hâzır-ı 'ademiyyü'l- iktidar:** yeterliliğin olumsuz emir şekli (yazama, söyleyeme) (60,21)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i me:** "-mA" yapım eki almış türemiş fiillerin emir şekli (yazma, yazdırtma) (60,10)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i mse:** "-msA" yapım eki almış türemiş fiillerin emir şekli (gülümse, kınamsa) (52-32)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i se:** "-sA" yapım ekiyle yapılmış türemiş fiillerin emir şekli (ag,agsa) (52,26)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i zir:** "-zir" yapım eki almış fiilin emir şekli (çocuğu emzir) (55,12)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i'l-lam:** "-I" yapım ekiyle yapılmış türemiş fiillerin emir şekli (yazıl, savul) (59,11)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i'n-nun:** "-n" yapım eki almış türemiş fiillerin emir şekli (öğren, aran, giyin, Zeyd'e görün) (53,3)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i'r-ra:** "-r" yapım ekiyle yapılmış türemiş fiillerin emir şekli (bitir, yitir, gider, togur, ever, karar) (54,31)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i's-şin:** "-ş" yapım ekiyle yapılmış türemiş fiillerin emir şekli (bu sözi Zeyd ile söyleş) (52,15)
- emr-i hâzır-ı mezîdün fih-i't-ta:** "-t" yapım ekiyle yapılmış türemiş fiillerin emir şekli (okut, yazdırt) (55,17)
- emr-i hâzır-ı mücerred:** yalın fiillerin emir şekli (söyle, ara, ag, gül, uç, em, oku) (48,19)
- emr-i hâzır-ı mücerred-i 'örfi:** isimlerden türemiş fiillerin emir şekli (gözet, öğret, kıcırdı, ever, barkar, sarar, karar, esirge, susa, öksür, diril, tüşkür, sula, semizlen) (51,5)
- emr-i hâzır-ı mufahhama:** kalın ünlülü fiiller (19, 16)
- emr-i hâzır-ı murakkaka:** ince ünlülü fiiller (19, 17)
- emr-i hâzır:** fiil kökü (16,1)|
- emr-i hâzır-ı 'ademî:** olumsuzluk eki almış fiilin emir şekli (yazma, yazdırma) (60, 10)
- emr-i hâzır-ı vücûdî:** olumlu haldeki fiil (yaz, yazsun) (61,14)
- emr-i mücerred-i hakîkî:** fiillerin basit emir şekilleri (gül, agla, ara, bul, oku, yaz, iç, yi) (51,3)
- emr-i mücerred-i lâzım:** geçişsiz yalın fiil
- emr-i mürekkeb-i izâfî-i iktidârî-i mükerrerü'l-'amel:** ilk fiili tekrarlanan yeterlilik fiilinin tezlilik birleşik fiilin emir şekli (hele söyleyi söyleyi virebil) (125,4)
- emr-i mürekkeb-i izâfî-i istimrârî-i intişârî-i mükerrerü'l-'amel:** ilk fiili tekrarlanan genel sürerlilik fiilinin tezlilik birleşik fiilin emir şekli (yazı yazı virüp turma, söyleyi söyleyi virüp yatma)

(124,33)

emr-i mürekkeb-i humâsi: beş fiilden oluşan birleşik fiil (yazı yazı virüp turmaya gör) (17,25)

emr-i mürekkeb-i ibtidârî: başlama, başlangıç fiili (tuta gör, söyleye gör) (123,1)

emr-i mürekkeb-i iktidârî: yeterlik fiili (hele yazabil, hele söyleyebil) (122,30)

emr-i mürekkeb-i iktirâbî: yaklaşma fiili (yazayazdı, söyleyeyazmış) (123,7)

emr-i mürekkeb-i istikrârî: sürerlilik fiili (bakakal, uyuyakal) (122,24)

emr-i mürekkeb-i istimrârî-i intişârî: genel sürerlilik fiili (işin yoksa yat tur, tur yat, yatup turma, turup yatma) (122,13)

emr-i mürekkeb-i istimrârî-i intişârî-i ibtidârî: başlangıç fiilinin genel sürerlilik birleşik fiilin emir şekli (yazup turmaya gör, söyleyüp yatmaya gör) (124,19)

emr-i mürekkeb-i istimrârî-i intişârî-i iktidârî: yaklaşma fiilinin genel sürerlilik birleşik fiilin emir şekli (yazup turmaya yazdı, gidüp yatmaya yazmış) (124,26)

emr-i mürekkeb-i istimrârî-i intişârî-i iktidârî: yeterlik fiilinin genel sürerlilik birleşik fiilin emir şekli (yazup tutmayabil, hele yatmayabil) (124,14)

emr-i mürekkeb-i istimrârî-i tevkîti: süreli sürerlilik fiili (yaza tur, söyleye ko) (122,19)

emr-i mürekkeb-i izâfî: tezlik fiili (yazı vir, söyleyi vir) (122,6)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i ibtidârî: başlama fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (yazı vire gör) (124,1)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i ibtidârî-i mükerrerü'l-'amel: ilk fiili tekrarlanan başlangıç fiilinin tezlik birleşik fiili şekli (yazı yazı vire gör) (125,10) (159,3)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i iktidârî: yeterlik fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (hele yazı virebil, hele söyleyi virebil) (123,31) (154,6)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i iktirâbî: yaklaşma fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (söyleyi vire yazdı, yazı vire yazmış) (124,8) (155,13)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i iktirâbî-i mükerrerü'l-'amel: ilk fiili tekrarlanan yaklaşma fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (yazı yazı vire yazdı, söyleyi söyleyi vire yazmış) (125,17) (159,21)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i istimrârî-i intişârî: genel sürerlilik fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (söyleyi virüp turma, yazı virüp yatma) (123,19) (152,4)

emr-i mürekkeb-i izâfî-i istimrârî-i intişârî-i ibtidârî: başlangıç fiilinin genel sürerlilik fiili tezlik birleşik fiilin emir şekli (söyleyi virüp turmaya gör) (125,31) (160,17)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-intişârî-ibtidârî-mükerrerü'l'-amel:

ilk fiili tekrarlanan başlangıç fiilinin genel sürerlilik şeklinin tezlik birleşik fiilin emir şekli(söyleyi söyleyi virüp turmaya gör) (126,19) (161,33)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-intişârî-iktidârî: yeterlik fiilinin genel sürerlilik fiilinin teziik birleşik fiilin emir şekli(hele söyleyi virüp turmayabil) (125,24) (159,31)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-intişârî-iktidârî-mükerrerü'l'-amel: ilk fiili tekrarlanan yeterlik fiilinin genel sürerlilik fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli (hele yazı yazı virüp turmayabil) (126,11) (161,12)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-intişârî-iktirâbî: yaklaşma fiilinin genel sürerlilik şeklinin tezlik birleşik fiilin emir şekli(yazı virüp turmaya yazdı) (126,3) (161,1)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-iktirâbî-mükerrerü'l'-amel: ilk fiili tekrarlanan yaklaşma fiilinin genel sürerlilik şeklinin tezlik birleşik fiilin emir şekli(söyleyi söyleyi virüp turmaya yazdı) (126,27) (162,16)

emr-i mürekkebi izâfi-istimrârî-tevkitî: süreli sürerlilik fiilinin tezlik birleşik fiilin emir şekli(yazı vire tur, söyleyi vire ko) (123,25) (153,8)

emr-i mürekkebi izâfi-mükerrerüVamel.ilk fiili tekrarlanan tezlik birleşik fiilin emir şekli (yazı yazı vir, söyleyi söyleyi vir) (123,12) (151,8)

emr-i mürekkebi rûba'i: dört fiilden oluşan birleşik fiil (yazı yazı vire gör) (17,24)

emr-i mürekkebi sünâ'i: iki fiilden oluşan birleşik fiilin emir şekli (yazı vir) (17,22)

emr-i mürekkebi süba'i: beşi söylenmiş biri kaldırılmış fiiller ile -İdi, -İmiş fiillerinden biriyle birleşmiş birleşik mazi fiiller (yazı yazı virüp turmaya yazdı) (17,26)

emr-i mürekkebi sülâsi: üç fiilden oluşan birleşik fiilin emir şekli (yazı vire gör) (17,23)

esma: isimler (17,1)

esmâ-i a'dâd: sayı isimleri (18,35)

esmâ-i ef âl: fiil isimleri, fiillerden yapılmış isimler (94,12)

esmâ-i emkine: yer isimleri (Şam, Mekke) (29,25)

esmâ-i esvât: tabiat taklidi isimlerden türeme isimler (fısıltı, hırıltı) (96,27)

esmâ-i istifham: soru isimleri (ne) (43,2)

esmâ-i işârât: işaret isimleri (bu, şu, bura, şura, böyle, şöyle) (48,3)

esmâ-i kenviyye: kinaye isimleri, soru edatları (ne, nere, kaç, kaçan, kanı, karığı) (36,13)

esmâ-i mensûbe: -II, siz, -Icl, -tmaç, -cıl, -kil, -sal, -sul, -nu, ilk

- ekleriyle yapılan ilgi isimleri ('Osmanlı, köylü, yagsız, sucı, birinci, ölümcül, kuşku, kumsal, yoksul, karanu, aylık) (164,33)
- esmâ-i müştakk:** türemiş isimler (16,17)
- esmâ-i sıfat:** sıfat (kara, kuruca) (27,3)
- esmâ-i sıfat-ı sâbite:** pekiştirmeli sıfat (tostoparlak, upuzun, kıpkısa, tostogru)'(94,10) (19,3) **(94,10)**
- esmâ-i ezmine:** zaman isimleri (23,14)
- esvât:** tabiat taklidi kelimeler, yansıma kelimeler (31,21)
- eşkâl:** harfler (14,10)
- fâ'il:** özne (ben yazdım) (20,31)
- fa'iliyyet:** özneye ilgili, özne olma halleri (7,21)
- fetha:** a,e sesleri (13)
- fetha-i hâlise:** a,e ünlüleri
- fevâ'il-i müte'addide:** değişik özneler (51,18)
- fil:** iş, hareket, oluş bildiren, zaman ve nisbet ifade eden kelime (8,3)
- fi'l-i câmid:** kök halindeki donmuş fiil (17,13)
- fi'l-i bâsit-i lafzen mürekkeb-i ma'nen:** mana olarak birleşik lafız olarak basit fiil (söyleyeme) (17,18)
- fi'l-i bâsit-i lafzen ve ma'nen:** lafız ve mana itibariyle basit fiil (yaz, yazıyor) (17,17)
- fi'l-i bâsit-i ma'nen mürekkeb-i lafzen:** lafzen birleşik mana olarak basit fiil (yazdı, yazmış yazsa) (17,19)
- fi'l-i emr:** emir ifade eden fiil (tek sag olsun da ne vakit gelürse gelsin) (26,26) (60,27)
- fi'l-i hâl:** şimdiki zaman (Zeyd kitabı yazıyor, Bekir bum söylüyor) (73,12) (yazıyor, söyleyor) (50,13)
- fi'l-i hâl u fi'l-i hâzır:** iyor ekiyle kurulmuş şimdiki zaman (yazdırıyor) (18,7) (50,13)
- fil-i mâzî-i muhammenu'n-nisbe:** zanlı geçmiş zamanı ifade eden fiil (yazmalı gibi, yazmamalı gibi) (83,1)
- fi'l-i mücerred-i hakîkî:** gerçek yalın fiil (gül, agla, di, yi) (16,20) kök halindeki fiiller (ara, bul, oku, yaz) (9,3)
- fi'l-i mücerred-i 'örfi:** fiilden fiil türeten eklerin dışındaki ekleri alan fiil (görür, gözedir) (9,10)
- fi'l-i mürebbi'ü'n-nisbe:** gereklilik kipi (yazmalı) (50,16) (82,19)
- fi'l-i mürekkeb:** birleşik fiil (yazı yazı virüp turamay yazdı) (9,23)
- fi'l-i mürekkeb-i lafzen ve ma'nen:** lafız ve mana itibariyle birleşik fiil (yazı virüp turma) (17,15)
- fi'l-i müsellesü'n-nisbe:** şart kipi (söylese) (20,10) (112, 4)
- fi'l-i müstakbel-i müstahsenü'n-nisbe:** beğenilen, istenilen gelecek zamanı ifade eden fiil (bana kalsa yazmalıdır dirim, togrısı yazmamalıdır) (83,5)
- fi'l-i mütemennâ'n-nisbe:** temenni ifade eden fiil (yazmalı, gelmeli) (83,10) (yazmalıdır hâlini görmeli) (38,16)
- fi'l-i müştakk:** türemiş fiit (gözet, esirge, azımsa) (8,16)

- fi'l-i müştakkun minh-i hakîki:** asıl yalın fiil (yaz, söyle) (17,10)|
- fi'l-i müştakkun minh-i izâfi:** türemiş fiil (gözet, yazdur) (17,11)|
- fi'l-i nâkıs:** imek fiili veya yardımcı fiillerden kurulan fiiller (deli ol, ekşi eylesin) (9, 26)
- fi'l-i tâmm:** yalnız başına anlam ifade eden fiil (yazma, oku, yazar) (9,25)
- fi'l-i temennî:** istek fiili (keski söylese, keski söyleye de gele) (115,28)
- fi'l-i terecî:** beklenti fiili (bolay söyleye de gele) (115,29)
- fi'l-i şart:** şart fiili (eğer söylerse iş olur) (21,11)|
- gibili mefûl:** gibi edâtıyla yapılan tümleç (Zeyd Bekir gibi anlayamaz, Bekir yatdığı gibi uyudu) (176,15)
- gramer:** dil bilgisi. (7,7)
- haber:** bildirme ekleri (biz böyleyiz, sen öylesindür) (20,29) **(172,29)**
- haberiyye:** yükleme ilgili (16,2) (170,27)
- hades:** anlam (49,25)
- hades-i 'ademî:** olumsuz anlamlı (fiil) (60,8)
- hades-i mensubun bin:** anlamından arınmış fiil(122,4)
- hades-i mutlak:** mutlak anlam (67,17)
- hades-i vücûdî:** olumlu anlamlı (fiil) (60,8)
- hâl:** kelimeleri yüklemelerine veya başka kelimelere bağlayan -A, -sA, -iken, -cA, meger ek veya edatlarıdır (yata düşdi, çıka geldi)(176,23) (Zeyd gitdi, Bekir ise Zeyd'i arar, sen Zeyd'i ararsın Zeyd ise gitmiş) (176,31) (elin ermiş iken oku, okuyorken düşün) (177,3) (bu hâne böylece bin gurus ider, Zeyd 'Amr ile bilece geldi) (177,6) (ben Zeeyd'i soruyorum meger Zeyd gitmiş) (177,10)
- harf-i ahir-i sâkin:** kelimenin sonundaki ünsüz harf (41,28)
- harf-i hâl:** durum eki (Zeyd gitdi sen ise Zeyd'i ararsın) (20, 20)
- harf-i izâfet:** tamlama ekleri (benim efendim, bizim efendimiz) (36,1)
- harf-i nefy:** olumsuzluk edatı (bu mes'ele ne onun anladığı gibidir, ne bunun anladığı gibidir) (36,22)
- harf-i nidâ:** seslenme edatı (a be efendim olur) (24,34)
- harf-i sâkin:** sonu ünsüzle biten kelimelerdeki sondaki ünsüz harf (41,15)
- harf-i temdîd:** devam ettirme eki (Zeyd Bagdad'dan geleli görmedim) (22,17)
- hâsıl-ı masdar:** "-İş" ekiyle yapılan masdarlar (bunun kitabı okuyuşı, yazışından daha güzel) (67,21) (71,28) (yazış, söyleyiş) (50,13)
- hatt:** imla kuralları (7,13,24)
- hazf:** kelimeden bir harfi düşürme (7,14)
- hâlî üzre ibkâ:** durumunda değişiklik olmaksızın (42,6)
- hurûf u hârekât-ı Türkiyye:** Türkçe ekler ve sesler (4,4)
- hurûf-ı 'Arabiyye:**Arapça ekler (3,9)
- hurûf-ı asliyye:** kelimenin kökünü oluşturan harfler (43,18)

- hurûf-ı basite:** yalın ekler (16,2)
- hurûf-ı emriyye:** isimden fiil türeten ekler (diril, gözet, kıcırdı, ever) (8,19)
- hurûf-ı Fârisiyye:** Farsça ekler (3,9)
- hurûf-ı hece':** hece yapan ekler (12,12)
- hurûf-ı ma'ânî:** anlam türeten ekler (12,8)
- hurûf-ı mahzûfe:** bir ekteki seslerin düşüp yerine başka bir ekin getirilmesidir (emzir) (emzik) (44,28) **(44,14)**
- hurûf-ı mahlûbe:** bir ekin değiştirilmiş şekildeki halleri (ben böyleyim) (42,33) (41,1)
- hurûf-ı mebâni:** kalıplaşmış ekler (12,8)
- hurûf-ı mugayyeretü'l-ihdâs:** fiilden fiil türeten ekler (anlamı değiştiren ekler) (söyleş, aran, agsa, gülümse, uçur, emzir, okut, yazdır, yazıl, yazma) (49,31)
- hurûf-ı mugayyeretü'n-nisbe:** fiillere eklenen ve fiilden fiil türeten eklerin dışındaki ekler (9,17)
- hurûf-ı mürekkebe:** birleşik ekler (16,2)
- hurûf-ı nidâ:** seslenme edatı (be ey birader) (24,32)
- hurûf-ı Türkiyye:** Türkçe ekler (3,9)
- hurûf-ı zâ'ide:** ek halinde kullanılan harfler (43,18)
- hurûf-ı zâ'ide-i müctelibe:** kelimelerin sonlarında kullanılan ekler (12,8)
- idgam:** birbirine benzeyen iki harfin bir harfe dönüşmesi, iyor ekinde -i harfi önce -y'ye dönüşür, dolayısıyla iki tane -y olur; bu iki -y tekleşerek idgam olur (okuyor) (42,19)
- ileli mef ul:** ile edatıyla yapılan tümleş (Zeyd ile söyleşilür) (175,7)
- inli mef ul:** -In ekiyle yapılan tümleş (Zeyd kaçmanın, Bekir gelmemegin iş girüledi, bum görmeksizin aldım, Zeyd'i ansızın gördüm, Zeyd ahşamleyin, giceleyin, sabahleyin, gündüzleyin, gündüzün, ikindileyin, ikindiyyin, öyleyin geldi) (175, 12)
- inşâ'iiyye:** dilek kipi ile ilgili (16,2) (170,28)
- isim:** bir kavramı karşılayan kelime (8,5)
- iskât:** harf düşmesi (boşa, boş) (49,17)
- ism-i alet-i fi'l:** fiillere eklenen eklerle yapılmış alet isimleri (elek, kürek, süpürge) (20,1) (105,23)
- ism-i eser-i fi'l:** fiilin neticesiyle alakalı isim (elenti, kesinti, kırıntı, kırpıntı) (26,19) (sümükürük, tükürük) (32,35) (102,2)
- ism-i işâret:** işaret ismi (bura, şura, böyle, şöyle) (47,9)
- ism-i masdar:** -ti, -ç, -cAmA, -K, -Kİ, -ku, -m ekleriyle yapılmış kalıcı isimler (karartı, sevinç, sürünceme, yakışık, dirim, korku) (19,10) (96,15)
- ism-i mekân-ı fi'l:** fiillere eklenen eklerle yapılan yer isimleri (akıntı, geçid, basamak) (19,28) (103,17)
- ism-i mekân-ı mahsûs:** -llk ekiyle yapılan yer isimleri

(sabunluk, ellik)(105,14)

ism-i mensûb-ı bî's-sığa: sıra sayı sıfatı (birinci, ikinci) (20,21)

ism-i mensûb-ı vasfî: pekiştirmeli aitlik ismi (en yağlı, daha kumsal, karanurak) (20,17)

ism-i mensûb-ı vasfiyye: niteleme sıfatı (güzelce, yağlıca) (27,1)

ism-i mensûb: aitlik, mensubiyyet ismi (Osmanlı, köylü, yagsız, birinci, sıgırtmaç) (20,13) ilgi ismi (sıgırtmaç) (26,28) (164,33)

ism-i mevsûf: belirtme ismi (ilinti, tûtsü, tutsak, kuşak) (98,30) (ilinti, tûtsü, sarık, alkı, virgi, takım, yagmur, yanılmaç, talkıç) (50,22) (68,15) (98,25)

ism-i mübhem-i istifhâmî: soru edatları (kim okumuş, kim görmüş) (36,17) (Zeyd ne oldu, nedir aradığın) (36,21) (geleli kaç gündür, kaç gurus virdin) (36,28) (kanı Ferhâd ile Şirin) (36,33)

ism-i mübhem: belirsizlik ismi (Zeyd ne olsa boş) (36,19)

ism-i müddet: zaman edatı (Zeyd geleli üç gündür) (22,10)

ism-i müsnedün ileyh: yüklemde özne olan zamirler (ben söylüyorum, sen ise anlamıyorsun) (20,9)

ism-i müştakk: türemiş isim (taşlık, güzelce, kırmak, yazı) (8,20)

ism-i zamân-ı fi'l: fiillere eklenen eklerle yapılmış zaman isimleri (yatsu) (19,30) (105,18)

ism-i zamân-ı mahdûd: sınırlandırılmış zaman ismi (yaşa, yaş) (68,23)

ism: isim (8,2)

istifham: soru (16,6)

izhâr-ı te'essüf ü telehhüf: kederi yansıtırma kelimesi (vah zavallı) (39,1)

izâfet: tamlama (7,21)

iştikak: türeme bilgisi (7,13)

kalb: bir harfin yerine başka bir harf yerleştirme (7, 14)

kazaya: cümlecikler (122)

kaziyye: cümlecik (122)

kef-i rihve: g harfi (yürügen) (95,24)

kelimât-ı musaggara: -clk, -cA, -cIl, -gIl, -şln, -şmen, -mtlrAk, -msA -sA, -sI ekleriyle yapılan küçültme kelimeleri (kuzucık, güzelce, akçıl, kırkıl, sarışın, delişmen, ekşimtirek, azımsa, gülümse) (169, 21)

kelimât: kelimeler (15,16)

kelime-i ecnebiyye: batı dillerinden alınmış kelime (41,23)

kesre-i hâlise: ı,i ünlüleri (13, tablo)

kesre-i münfetiha: kapalı e (i-e arası ses) ünlüsü (13, tablo)

kesre: ı,i sesleri (13, tablo)

lâhik: eklenen, eklenmiş (16,1)

lâzım: geçişsiz fiil (Amr dinlesün) (10,9)

lühûk: ekleme (16,23)

ma'ânî-i selase: fiiller için zaman, nisbet, hades anlamları (16,7)

- ma'lûm-ı 'ademî:** olumsuz etken fiil (62,tablo)
- ma'lûm-ı 'ademî bi-i'tibâri'l-cüz'i'l-evvel:** birleşik fiillerde ilk fiilin olumsuzunun etken şekli (yazmayı vire gör) (154,31)
- ma'lûm-ı 'ademî bi-i'tibâri'l-cüz'i's-sânî:** birleşik fiillerde ikinci fiilin olumsuzunun etken şekli (yazı virmeye gör) (154,34)
- ma'lûm-ı 'ademiyyü'l-iktidâr:** yeterliliğin olumsuz etken şekli (63.tablo)
- ma'lûm-ı vücdî:** olumlu etken fiil (yazı virüp turıyor) (153,3)
- ma'lûm-ı vücdî bi-i'tibâri'l-cüz'i'l-evvel:** birleşik fiillerde ilk fiilin olumlusunun etken şekli (yazı virüp turuyor) (153,3)
- ma'rife:** belirtili (belirli) isim (Ali Veli beg oğlu, ben, sen, bu, şu, benimki, atı alan adam, ol zât) (11,19)
- ma'tûf:** atfedilmiş, isnad olunmuş (iki fiilden oluşan birleşik fiillerin ilk fiili) (yazıpturdu) (137,27)
- ma'tûfun 'aleyh:** bir bağ ile kendisine bağlı olan kelime (birleşik fiillerde ikinci fiil) (yazıpturdu) (137,26)
- ma-i nâfiyye:** olumsuzluk yapan -mA eki (150,4)
- madrûb:** tek sayıyla ifade edilen sayılar (on, bir, iki) (172,8)
- madrubun fih;** birden fazla sayıyla ifade edilen sayılar (on bir, iki bin, yüz onüç) (172,8)
- makâm-ı te'essüf ma'a't-ta'accüb:** hayretle birlikte keder bildiren vay kelimesi (vay Zeyd geldi mi) (39,2)
- masadır:** masdarlar (17,1)
- masdar-ı aslî:** -mA ekiyle yapılan masdar (kitabı yazmak, me'alini söylemekden) (67,18) (yazmak, söylemek (50,12) **(69,12)**)
- masdar-ı asliyye:** asli masdar (23,14)
- masdar-ı mü'ekked:** -mA ekiyle yapılan masdar (kitabı yazmaklık, söylemeklik) (67,19) (yazmaklık, söylemeklik) (50,12)
- masdar-ı muhaffef:** -mA ekiyle yapılan masdar (kitabı yazma, söyleme) (67,18)
- masdar-ı mutlak-ı aslî:** -mA ekiyle yapılan masdar (bum söylemek, ona okumakdan eyüdü) (17,34)
- masdar-ı mutlak-ı muhaffef:** -mA ekiyle yapılmış masdar (yazma, söyletme) (18,1)
- mâzî-i mahsûsu'n-nisbe:** görülen geçmiş zaman (yazdı, söylemedi) (20,6) (106,33)
- mâzî-i menkûlu'n-nisbe:** öğrenilen geçmiş zaman (yazmış, söylemiş) (20,8) (109,12)
- mazmûmu'l-ahir:** sonu u veya ü ünlüsüyle biten kelimeler (42,9)
- mebnî li'l-fâ'il:** faillik ifade eden yapı (91,7)
- mebnî li'l-mef'ûl:** mefulluk ifade eden yapı (91,7)
- mechûl-ı 'ademî:** olumsuz edilgen fiil (yazılmayı vire gör) (154,31)
- mechûl-ı 'ademiyyü'l-iktidâr:** yeterliliğin olumsuz edilgen şekli (64.tablo)
- mechûl-ı 'ademî bi-i'tibâri'l-cüz'i'l-evvel:** birinci fiili itibarıyla

- olumsuz edilgen fiil (yazılmayı vire gör) (154,31)
- mechûl-ı 'ademî bi-i'tibârî'l-cüz'i's-sânî:** ikinci fiili itibarıyla olumsuz edilgen fiil (yazılı virmeye gör) (154,35)
- mechûl-ı vücûdî:** olumlu edilgen fiil (yazılı vire yazmış) (155,24)
- mefûl:** tümleç. (21,6)
- mefûl-ı gayr-i lâzımu't-ta'akkul:** datif ekiyle yapılan dolaylı tümleç (Zeyd'e bak) (20,14) (174,33)
- mefûl-ı lâzımu't-ta'akkul:** akkuzatif ekini alan belirtili nesne (Zeyd'i gör) (20,13) (174,26)
- mefûl-ı mukayyed:** bütün tümleçler (Zeyd'i gör, Zeyd'e bak, akşamleyin git, ansızın gir, okuyalı eyü oldu, şimdiye dek geldi) (20,8)
- mefûl-ı mutlak:** -İş ekinin aynı yapıdaki fiile bağlanmasıyla yapılır (gidış gitdi, çıkış çıkmış, çıkış çıkar, çıkış çıkma, çıkış çıkan) (174,22)
- mef üliyyet:** tümleçle ilgili, tümleç olma halleri (7,21) (17,3)
- mef ulun bih:** belirtili nesne (parayı vir, atı al) (18,7)
- mefâ'il:** tümleçler (134,8)
- meftûhu'l-ahir:** sonu a veya e ünlüsüyle biten kelimeler (42,9)
- mensûb:** kelime köküyle ilgili olan (166,30)
- mensubun ileyh:** bir kelimeye bağlı olan (8,5)
- mezîdât:** fiillerden türemiş fiiller (50,1)
- mezîdün fih:** fiilden fiil yapan eklerden birini almış fiil, türemiş fiil (yazdır, söyletme) (9,10)
- mezîdün fih-i erba'a-i ahraf:** dört adet yapım eki almış türemiş fiil (yazdırtma) (60,32)
- mezîdün fih-i erba'atün ahraf:** dört ekle ziyadelendirilmiş fiil (söyleşdirtirdirmesün) (17,8)
- mezîdün fih-i hamset-i ahraf:** beş adet yapım eki almış türemiş fiil (söyleşdirtirdirme, yazdırtırdılma) (60,33)
- mezîdün fih-i hamsetün ahraf:** beş ekle ziyadelendirilmiş fiil (söyleşdirtirdirilmesün) (17,9)
- mezîdün fih-i harf-i vâhid:** bir adet yapım eki almış türemiş fiil (agsa, söyle, gülümse, yazma) (60,31)
- mezîdün fih-i harfân:** iki ekle ziyadelendirilmiş fiil (gül-üşdür) (17,6) (söyleşdir) (60,31)
- mezîdün fih-i hu ruf-ı vâhid:** bir ekle ziyadelendirilmiş fiil (gül-dür) (17,5)
- mezîdün fih-i me:** -mA yapım ekini almış fiil (yazma, yazdırtma) (60,10)
- mezîdün fih-i mse:** -mse yapım ekini almış fiil (gülümse, kınamsa) (52,32)
- mezîdün fih-i se:** -se yapım ekini almış fiil (ag,agsa) (52,26)
- mezîdün fih-i sitte-i ahraf:** altı adet yapım eki almış türemiş fiil (söyleşdirtirdirme, gülümsetdirilme) (60,34)
- mezîdün fih-i sülûse-i ahraf:** üç adet yapım eki almış

türemiş fiil (yazdırtma) (60,32)

mezîdün fih-i sülüsetün ahraf: üç ekle ziyadelendirilmiş fiil (söyüşdürme) (17,7)

mezîdün fih-i zir: -zir yapım ekini almış fiil (emzir) (55,9)

mezîdün fihi'l-lam: -I yapım ekini almış fiil (yürül, yazıl, savul) (59,11)

mezîdün fihi'n-nun: -n yapım ekini almış fiil (öğren, aran, Zeyd'e görün) (53,3)

mezîdün fihi'r-ra: -r yapım ekini almış fiil (ever, karar, togur) (54,31)

mezîdün fihi't-ta: -t yapım ekini almış fiil (okut, yazdırt) (55,17)

mezîdün fihi's-şin: -ş yapım ekini almış fiil (bunlar konuşsunlar, çekişsünler, söyleşsünler) (52,17)

mu'ceme: noktalı harf (Arap harfleri için) (18,10)

mufahham: kalın sesliler (12,12)

muhâtab: II. şahıs (belleyesin, belleyesiniz) (17,1)

murakkak: ince sesliler (12,12)

musaggar: küçültme ismi (kuzucık, devecik, azıcık, güzelce, akçıl, kırgıl) (20,24)

mutazammın: kapsayan, içine alan

muzafun ileyh: tamlanan (agam, efendim, kuzum) (92,30) (agam, agan, agası) (46,21)

muzmerât: zamirler (46,10)

mübâlâga-i ism-i masdar: -ti, -sil, -sAk, -K, -Kİ, -KAç, -m, -mAç, -mur, -mAk, -mAltı, -n ekleriyle yapılmış kalıcı isimler (eylenti, tütü, tutsak, yağmur, sormuk) (19,15) (50,21) (98,5)

mübâlâga-i ism-i mensûb-ı bi's-siga: -İcl, -tmaç ekleriyle yapılan isim (sucı, sıvacı, sıgırtmaç) (20,22) (90,3)

mübâlâga-i sıfat-ı hadese: -İcl ekiyle yapılan sıfat (yüze gülici adam) (88,13) (okuyıcı, yazıcı) (50,17) (88,13)

mübâlâga-i sıfat-ı sâbite: -ti, -ç, -K, -Kİç, -KAn ekleriyle yapılan kalıcı isimler (güleç, kıskanç, utankan, solugan, bilgiç) (19,5) (50,19) (94,17)

mübtedâ: isim cümlesinin öznesi (sen böylesindir) (20,28) (172,20)

mücerred-i müteharrikü'l-ahir: ünlüyle biten yalın fiiller (söyle) (61,19)

mücerred-i sâkinü'l-ahir: ünsüzle biten yalın fiiller (yaz) (61,19)

mücerred: yalın kelime (9,4)

müfred: teklik (60,36)

müfred-i mütekellim: I. şahıs eki (yazayım, yazmayayım, yazamayayım) (61,18)

müfred-i gâ'ib: III. tekil şahıs (böyle okusun, okuya) (60,36)

müfred-i muhâtab: II. tekil şahıs (yazasın, yazmayasın, yazamayasın) (61,17)

mühmele: noktasız harf (Arap harfleri için) (Arapça yaz) (18,11)

- mürekkeb:** birleşik (9,23)
- mürekkeb-i izâfî:** isim tamlamasına eklenen tamlayan ve tamlanan ekleri (171,7)
- mürekkeb-i ta'dadî:** birleşik sayılar (on bin, seksen, iki yüz, dört yüz) (171,33)
- mürekkeb-i takyîdî:** zaman anlamı dışındaki türemiş fiiller (171,1)
- mürekkeb-i tavsîfî:** türemiş fiillerden oluşan sıfatlar (171,4)
- müsned:** yüklem (170,25)
- müsnedün ileyh:** özne (46,22)
- müstakbel-i meczûmu'n-nisbe:** gelecek zaman (söyleyeceksin) (50,15) (78,26)
- müstakbel-i mercû'n-nisbe:** geniş zaman (yazarım, anlamazsın) (50,14) (75,21)
- müstakbel-i mü'ekkedü'n-nisbe:** gelecek zaman (idiser) (18,19) (80,17)
- müte'addi:** geçişli fiil (Zeyd'i gör, Amr'a bak) (10,2) |
- müte'allıkât-ı fi'l:** kökü fiil olan cümledeki tümleçler (134,8)
- mütebâyine:** zıt kelime (8,1)
- mütehâlîfe:** zıt kelime (8,1)
- müteharrike:** hareke, bir hecedeki ünlü harf (15,17)
- müteharrikü'l-ahîr:** ünlüyle biten (42,5)
- müteharriku'l-evâhir-i kelimât:** sonu ünlüyle biten kelimeler (agla, kuzu) (18,1)
- mütekellim:** I. şahıs (belleyeyim, belleyelim) (17,1)
- müteẓâdeyn:** zıt kelimeler (gide gele yoruldum) (17,23)
- müttehîdeyn:** birleşmiş, tekrarlanan kelimeler (söyleye söyleye) (17,22)
- müşarün ileyh:** kendisine işaret olunan, adı geçen. (47,14)
- müşakk:** türemiş kelime (taşla, gözle, yazan, yazıcı) (8,11)
- müşakkun minh-i hakîkî:** yalın haldeki kelime (8,29)
- müşakkun minh-i izâfî:** türemiş kelimedenden türemiş kelime türetme (9,2)
- müşakkun minh:** kendisinden başka bir kelime türemiş asıl kelime (8,12) (17,10)
- müştekât:** türemiş kelimeler (50,9)
- nâ'ib-i fâ'il:** sözde özne (ismün okunmaz, giceleyin yatılır) (20,34) (174,8)
- nahv:** sentaks, cümle bilgisi (7,13;7,22)
- nefy:** olumsuzluk (bu mes'ele ne onun anladığı gibidir, ne bunun anladığı gibidir) (36,22)
- nehy-i hâzır:** olumsuz fiil (60,11)
- nekre:** belirtisiz isim (deve, taş) (11,17)
- nisbet-i vasfiyye:** fiilin vasfını belirten ek (68,24)
- nisbet-i emriyye:** emir yapan ek (16,7) (20,9)
- nisbet-i emriyye vü zaman:** emirle birlikte zaman anlamı katan ek

(22,9)

nisbet-i haberiyye-i mâziyye-i hissiyye: -di ekini almış fiiller (112,1)**nisbet-i haberiyye-i mâziyye-i nakliyye:** -mlş ekini almış fiiller (109,14)**nisbet-i haberiyye-i meczûme-i mü'ekke:** fiilin anlamına kesinlik katan ek (20,22)**nisbet-i takyîdiyye:** şarta bağlı fiilden yer ismi yapan ek (68,24)**nisbet-i tâtme-i haberiyye:** fiilin hareketiyle ilgili ek (49,5)**nisbet-i tâtme-i zamâniyye:** fiilin zamanıyla ilgili ek (17,13)**nisbet-i temenniyye:** fiillerde istek bildiren ek (20,10)**nisbet-i terciyye:** fiillerde ummayı bildiren ek (20,11)**nisbet-i şartiyye-i zamâniyye:** -sA ekini almış fiiller (112,9)**nisbet-i şartiyye:** fiillerde şart bildiren ek (20,9)**nizâm-ı lisân u imlâ:** yazım kuralları (18,32)**nukûş-ı harekât:** eklerin şekilleri (18,32)**nukûş:** ek (3,13)**sâkinü'l-ahir:** ünsüzle biten (42,5)**sâkinü'l-evâhir-i kelimât:** sonu ünsüzle biten kelimeler (güi, yat) (18,3)**sarf:** gramerin telaffuz konularını içeren bölümü, ses bilgisi (7,13)**suver-i huruf:** eklerin şekilleri (7,2)**suver:** harf, ek (3,13)**sıfat:** sıfatlar (17,1)|**sıfat-ı hâdese:** -An, -r, -AcAk, -mlş, -mAz, -r -mAz ekleriyle oluşan partisipler (okuyan) (18,25) (50,17) (okur yazar adam, bilme kimse gibi midir. söyleyecek anlayacak adam bellidir, on gün görmüş adam, olur olmaz gürültüye kulak asmaz) (68,34) (yazan adam, okuyan kimse) (68,9) (85,11)**sıfat-ı sâbite:** -K, -kA, -kUn, -m, -mAn, -mAl, -ki, -n eklerini alarak oluşmuş kalıcı sıfatlar (kırık, kesik, kırkın, keskin, düşkün, yorka, sağlam, şişman, uzun) (50,18) (18,32) (90,28)**sıyag:** kalıplar, kipler (49,9)**sıyag-ı muhtelif:** çeşitli kalıplar (49,9)**sıyag-ı mütenevvi'a-i muhtelifü'l-'üvânât:** değişik çekimler (109,13)**ta'addi:** bir fiilin geçişli hale gelmesi (19,17)**tarkîk:** ince sesler (13,23)**tefhîm:** kalın sesler (13,23) bir harfin kalın okunması (bıçkı) (106,7)**temyîz:** -cA ve -A ekiyle yapılan ve sıfatların durumunu ifade eden kelime (bu kimse kıyafetçe eyü huyca kötüdür, Zeyd düşercesine koşdı, Bekir'i öldürürcesine koşdurdı) (177,15)**tenkîr:** bir ismi nekre yapma (98,16)**vech-i mahsûs:** hususi tarz (17,19)|**vech-i mezkûr:** anıldığı gibi, zikredildiği şekilde (3,15)

- vechi'd-devâm:** devam etme suretinde (sonuna sıfat tamlamasının ismini almış durumda) (kırık kalem) (18,35)
- vely:** birbiri ardısıra gelme (bile edatı ve bile edatının birlikte kullanılır) (el ile bile uramaz) (25,16)
- vukû'yye:** oluşla, olmayla ilgili (67,31)
- vücûben:** gerektiği için (23,20)
- vücûdî:** olumlu (17,31) |
- zamâ'ir-i muttasıla-i barize:** açık (belirli) bitişik zamirler (16,21) |
- zamâ'ir-i bârize:** açık (belirli) zamirler (66,20)
- zamâ'ir-i munfasıla:** bitişik zamirlerin dışındaki zamirler (ben, sen, o, bu, şu kimse) (28,1)
- zamâ'ir-i müsnedün ileyh:** özne olan zamirler (dim, -llm, -vUz, -sin, -siniz, -m, -n, k, nlz) zamirleri (46,22)
- zamâ'ir-i muttasıla:** bitişik zamirler (-m, -k, -si, -mlz, -nlz, lArl) (46,19)
- zamâ'ir-i müzâfun ileyha:** iyelik zamirleri (-m, -mlz, -n, -nlz, -si) (46,21)
- zamân-ı mübhem:** belirsiz zaman (135,16)
- zamân-ı mugayyî:** sınırlandırma zamanı (Zeyd akşama degin gelürdi, şimdiye degin gelmedi) (29,12)
- zamân-ı mümtedd:** süreklilik zamanı (22,15)
- zamân-ı müstakbel:** gelecek zaman (16,7) |
- zamân-ı tekellüm:** söyleme zamanı (22,14)
- zamîr-i gâ'ib:** III. şahıs iyelik zamirleri, ekleri (Zeyd'in kuzusu, atı, hanesi, evi) (47,12)
- zamîr-i müstetirr:** gizli zamir (101,21)
- zamîr-i muttasıla-i müsnedün ileyh:** özne olabilen bitişik zamirler (87,1)
- zamîr-i muzâf:** ben, biz zamirlerinin tamlayan hallerine eklenen -m zamiri (97,33)
- zamme:** o, ö, u, ü ünlüleri (13)
- zamme-i hâlise:** u, ü ünlüleri (13,tablo)
- zamme-i münfetiha:** o,ö ünlüleri (13, tablo)
- zât-ı mübheme:** belirsiz kişi (18,35)

KAYNAKÇA

- CAFEROĞLU Ahmet (1984). Türk Dili Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- DİLÂÇAR A. (1964). Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDEM İlhan (1999). "Abdurrahman Fevzi Efendi ve Mikyâsu'l-Lisân

Kıstâsu'l-Beyân İsimli Eseri", **Türk Dili**, S. 566, Şubat 1999, s. 155-162.

ERDEM İlhan (1998). **Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân (Özet-Metin-Terimler ve Ekler İndeksi)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

YÜCE Nuri (1988). "Türk Dili mad.", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12-11, İstanbul: MEB yay.

KORKMAZ Zeynep (1996). "Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar", **Türk Dili**, S. 535, Temmuz 1996. Ahmet

Menkıbe-i Sultân Murâd
(Giriş-Dil İncelemesi-Çeviriyazı Metin)
MAHMUD PAŞA MENKİBESİ

Dr. Mehmet Dursun ERDEM*
Muhammet KUZUBAŞ**

ABSTRACT

In this article Menkıbe-i Sultân Murâd named manuscript is done transcription and language study. In introduction part of this article information about work and manuscript is given. And after this part there are language study and transcription of manuscript.

Key words: Old Türkiye Turkish, Turkish language, fonology, Menkıbe-i Sultân Murâd

TALE OF SULTAN MURAD

ÖZET

Bu makalede Menkıbe-i Sultân Murâd isimli yazmanın transkripsiyonu ve dil incelemesi yapılmıştır. Makalenin giriş kısmında eser ve yazma hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısımdan sonra dil incelemesi ve yazma eserin çeviriyazısı bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkiye Türkçesi, türk dili, ses bilgisi, Menkıbe-i Sultân Murâd

Eski Türkiye Türkçesi ve devamı olan Osmanlı Türkçesi, Türk dilinin yazılı varlığı açısından en zengin dönemidir. Bu dönemde uzun eserlerin yanında kısa, hatıra türü eserler de mevcuttur. Bu tür eserler dönemin dili, kültürü, edebiyatı, sosyal yapısı ve devlet örgütlenmesine yönelik birçok veriyi bulabiliriz. Bu makalede inceleyeceğimiz yazma metin ise *Menkıbe-i Sultân Murâd* isimli bir yazmadır. Bu yazma eser vasıtasıyla dönemin diliyle ilgili bilgiler elde ederken devlet yönetimine ait verilere de ulaşılmaktadır.

Devletlerin başarılı bir şekilde idare edilebilmesi ve bekasının sağlanması, sadece devletin en üst kademesindeki kişinin (padişah, başbakan, cumhurbaşkanı vb.) başarısıyla mümkün değildir. Devleti yöneten kişinin çevresinde liyakat ve kabiliyet sahibi devlet yöneticileri de bulunması gerekir. Tarihi geçmişe bir göz atıldığında, nice kabiliyet sahibi padişahın yanında bulunan ve göreve ehil olmayan devlet yöneticilerinin, padişahın ülkesini daha iyi yönetmesine mani olduğu görülecektir. Aynı şekilde, padişahların mükemmel bir yönetici olmamalarına rağmen, kaliteli devlet adamları sayesinde ülkenin pek çok muvaffakiyetler kazandığını söylemek mümkündür. Bir de hem padişah hem de devlet yöneticileri işlerinin ehliyse o zaman çağlar açılır, çağlar kapatılır. Çalışmamızın konusu teşkil eden Mahmud Paşa da bu üçüncü grupta yer alır.

Edebiyatımızda, çeşitli devlet büyüklerinin veya halkın saygı duyduğu gönül erenlerinin hayatları etrafında teşekkül ettirilen eserler vardır. Gazavatnameler,

* Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. mdursunerdem@hotmail.com

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

zafernameler, menakıbnameler bu eserlerdendir. Fatih Sultan Mehmed döneminin önemli devlet adamlarından birisi olan Mahmud Paşa'nın hayatı etrafında da çeşitli menkıbeler kaleme alınmıştır. Mili Kütüphane'de A 2373 numarada kayıtlı olan ve yazarının Sinan olduğu belirtilen bir yazma eser de Mahmud Paşa'nın hayatının anlatıldığı bir menkıbedir. Menkıbenin başlığı aslında Menkıbe-i Sultân Murâd adını taşır. Ancak, menkıbenin geneline bakıldığında, olayların Mahmud Paşa etrafında cereyan ettiği görülmektedir. Menkıbede Mahmud Paşa'nın II. Murâd döneminde Edirne sarayına getirilişi, İstanbul'un fethi, fetih sonrası yaptığı çeşitli savaşlar ve ölümü anlatılır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak belirtilmemiştir. Ancak Sinan Paşa döneminde yaşamış Sinan adlı bir kişi tarafından kaleme alındığına dair not düşülmüştür.¹ Ayrıca, eserin dili de Eski Anadolu Türkçesi özellikleri göstermektedir. Bu da bu eserin 16. yüzyılda kaleme alındığı düşüncesini doğrulamaktadır.

1. Ses Bilgisi: Yazma eserin başlıca ses bilgisi özellikleri şunlardır:

1.1.e/i Konusu: Menkıbe-i Sultân Murâd Hân, e/i konusunda çoğunlukla *i* tarafındadır: ri' âyetler itdiler 1b/8, giceyi 6b/11, işidine 6a/9, girü 8b/6, yire 8b/14, yirlü yirinde 9a/15, yidi yılda 10a/11, ilinde 1b/8, virdi 2a/3, didiler 2a/5, giydürüp 4b/1...

Çok az örnekte *e* ile yazılan kelimeler de karşımıza çıkmaktadır: eyitdi 9b/13,

1.2.i/u Konusu: Özellikle –ip/-ip zarf-fiil eki çift dudak ünsüzünün etkisiyle hep yuvarlak ünlü ile karşımıza çıkmaktadır: varup 1b/10, bulup 2a/4, kalçup 2a/6, olup 2a/6, buluşup 2a/12, yazılıp 2b/7..

1.3.i/ü Konusu: Bir kısım kelime kök ve gövdelerinde ya Eski Türkçenin devamı olarak ya da çift dudak ünsüzünün tesiriyle görülmektedir: gelüp 3a/2, idüp 3a/4, yükledüp 3b/2, begenüp 3b/6, için 4b/4, düzüp 7a/4...

1.4.o/u ve ö/ü Konusu: Yuvarlak ünlüler, Arap harfli yazıda aynı işaretlerle gösterilmektedir. Türklerin daha önce kullandıkları Göktürk ve Uygur dönemi alfabelerinde de -Brahmî yazısı hariç- durum hemen hemen aynıdır². Brahmî yazısı ile kaleme alınmış Türkçe metinlerin büyük bir kısmı tercümedir. "*Bu tecümeler, ana dilleri Türkçe olmayan Budist misyonerler tarafından yapıldığı için de imlâ çok karışık ve bozuktur*"³. Yani ikilik, Brahmî yazısı ile kaleme alınmış Türkçe metinlerde de mevcuttur (TEKİN 1976:282). Bu yüzden yuvarlak ünlülerin dar veya geniş olduğunu belirleyebilmek oldukça zordur. Biz bu durum karşısında farklılık ortaya çıkarmamak için Eski Türkiye Türkçesi metinleri üzerine çalışanların çoğunun ortak tespitlerine uyduk: yörtmeyince 8b/1, boğdı 13a/12, boylu 2a/a, 6b/1, doyumluk 7a/14...

1.5.Kalınlık-incelik Uyumu: Yazma metinde geçen Türkçe kelime kök ve tabanlarında kalınlık-incelik uyumuna aykırı yalnızca bir örneğe rastlanmıştır:

inanduğı 1b/6.⁴

¹ 16. yüzyılda üç tane Sinan Paşa vardır. Birincisi Hadım Sinan Paşa 1516-1517 arasında sadrazamlık yapmıştır. İkincisi Koca Sinan Paşa'dır ve 1580 ile 1596 arasında belli dönemlerde sadrazam olmuştur. Üçüncüsü ise, 1596 yılında sadrazamlık yapan Yusuf Sinan Paşa'dır.(bk. ÖZTUNA 1996, c. II, s. 996-967) Eserin bu sadrazamların hangisinin döneminde yazıldığı belirtilmemiştir.

² Uygur dönemi alfabeleri için bk. GABAIN 1988, s. 9-32; CAFEROĞLU 1984, s. 168-170.

³ GÜLENSOY, "Brahmî yazısı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 1, s. 467.

⁴ *İnan-* kelimesinin uyumun dışında kalması konusunda geniş bilgi için bk. DEMİR 1998, s. 200-204.

Eklerde ise Eski Türkiye Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi *-ki*, *-ken*, *-daş*, ve *-yor* uyumun dışında kalmıştır.⁵

1.6.Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu: Düzlük yuvarlaklık açısından *Menkıbe-i Sulţān Murād Hān*, diğer Eski Türkiye Türkçesi eserlerine benzemektedir. Eski Türkçeden itibaren gelişmesini izleyebildiğimiz birden çok heceye sahip bazı kelimelerin sonlarındaki " *-g* " ve " *-ğ* " lar, Batı Türkçesinin başlarından itibaren düşmüştür. Bu ünsüzlerden önceki düz ünlüler umumiyetle yuvarlaklaşmıştır. Metnimizde, " *-g*, *-ğ* " seslerinin düşmesinden dolayı bünyesindeki ünlünün yuvarlaklaştığı kelimelerden bazıları şunlardır:

kapusuna 5b/4, kapudānlığı 9b/1, toptolu 10a/8...

1.7.ğ/h Konusu: *Menkıbe-i Sulţān Murād Hān*'da az sayıda *ğ>h* değişmesine rastlanmaktadır: yoħsa 5a/1, daħı 6b/15, aħşām 8b/6, uyħudan 10a/15...

1.8.k/g Konusu: Kelime bağında *k*- sesi, çok büyük oranda *g*- 'ye değişmiştir: göreyim 10b/15, gerekdür 2b/8 ...

1.9.ğ/k Konusu: Kelime başında /k/ ünsüzü genellikle kendisini korumuştur: kōdılar 3b/2, kōcacuğı 5a/9, kōñşı 7b/13...

2. Şekil Bilgisi: *Menkıbe-i Sulţān Murād Hān*'ın şekil bilgisi açısından önemli özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

2.1. -yor Şimdiki Zaman Eki "*-yor şimdiki zaman eki yorı- 'yürümek' fiilinin yorı-r geniş zaman şeklinden çıkmıştır*" (ERGİN 1986:296). Ek, Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde genellikle birleşik fiil çekimlerinde kullanılırken, Osmanlı Türkçesinde benzer hece düşmüş ve "*-yor*" şeklinde şimdiki zaman eki olmuştur. Metnimizde şimdiki zaman için daha çok "*-yor*" eki kullanılmıştır. Bu eke Eski Türkiye Türkçesinde nadiren rastlandığını bilmekteyiz. Ek, XIV. yüzyılın bazı metinlerinde görülmektedir (TİMURTAŞ 1977, s. 126; YAVUZ 1991, s. 35). *Menkıbe-i Sulţān Murād Hān*'da görülen *-yor*, büyük ihtimalle müellif tarafından kullanılmıştır. Metnin kısa oluşu ve şimdiki zaman kipinin çok kullanılmaması, daha çok üslup gereği hikaye ve geçmiş zaman kipinin kullanılması bu kip hakkında yeterince söz söylememizi engellemektedir:

bakıyorlar 13b/8.

2.2. Gelecek Zaman Eki: (-isar/-iser; -ecek/-acak) Eski Türkiye Türkçesi'nin gelecek zaman eki "*-isar*, *-iser*"e, metinde rastlanılmamıştır. Bu ek yerine yazma metinde sadece bir örnekte "*-ecek/-acak*" zaman ekinin kullanıldığını görmekteyiz. Metnin hikaye üslubu gereğince ve kısa oluşu sebebiyle şimdiki zaman kipinde olduğu gibi gelecek zaman kipinde de fazla kullanım mevcut değildir.

bu yine gelecek mi 6a/14

2.3. Birleşik (Tasvirî) Fiiller: Metinde yeterlik ve tezlik bildiren birleşik fiillerle karşılaşılacaktır.

2.3.1.Yeterlik:

Yeterlik fiilleri olabilirlik, hâkimiyet, güç, bir işi yapabilme yetki ve yeteneğini ifade etmektedir. *-ı/-i*; *-u/-ü*; *-a/-e bil-* kalıbıyla yapılmaktadır.

... yüzini Maħmūd Paşadan yaña çevirüp didi ki Maħmūd kâđi-^ç askerligüñ ^ç uhdesinden gelebilir misüñ? 9b/12-13,

2.3.2.Tezlik:

⁵ bk. AKKUŞ 1995, ARGUNŞAH 1999, BATTAL 1997, CANPOLAT 1995, CEMİLOĞLU 2000, 2001, DEMİR 2004, DİLÇİN 1991, DUMAN 2000, ERGÜZEL 1999, GÜL 2000, GÜLSEVİN-BOZ 2004, KARAHAN 1994, KORKMAZ 1973, ÖZKAN 1990, 1993, 2000, ÖZMEN 2001, ŞAHİN 2003, TİMURTAŞ 1994, TOPALOĞLU 1978.

-a/-e; -ı/-i; -u/-ü gel- Bazen ansızın gerçekleşen fiilleri, bazen de uzun süredir devam eden eylemleri anlatır. İki uzak mana yüklenmiş olması bakımından dikkat çekicidir:

... Maḥmūd Paşa ile buluşup Maḥmūd saña zulm itdüm ‘afv eyle diyüp ‘özü diledükde ol daḥı buğz kadîmden ola gelmişdür 6b/5-6,

-ı/-i; -u/-ü vir-: Tezlik, acelecilik ve aniden olan hareketleri ifade eden kurallı birleşik fiildir. Asıl fiile, " -ı/-i, -u/-ü vir- " yapısıyla bağlanır. Türkçenin en eski birleşik fiillerinden biridir.

Gelü virdügi gibi cümle ‘ulemâ ta‘zîmen ayak üzre kalkdılar. 4a/6-7, ... cellâda ğaḡab idüp üç adam ilerü varup şiklet idi virdügi gibi cellâda n’eylesün ... 5a/2-3, ... pâdişâh daḥı ğâyet öykelenüp sarâyına içerü alup yörüyü virdi. 5a/6, Meger İstânbûluñ içine ‘asker-i İslâm giri virdügi gibi bozkun kâfirler Ayâsofyaya kaçup içine kapanmışlar. 9a/8-9,

3.Cümle Yapısı: *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*’ı cümle yapıları bakımından incelediğimizde, hikâye etme üslubunun etkili olduğu görülmektedir. Bu türün diğer örnekleri *Danışmend-nâme* (DEMİR 2004), *Battal-nâme* (DEMİR-ERDEM 2006a,2006b), *Müseyyeb-nâme* (ERDEM 2007) ve *Saltuk-nâme*’den (AKALIN 1988, 1990, 1995) çok farklı bir şey görülmez. Tahkiye üslubunun en önemli özelliklerinden biri olan basit, sıralı ve iç içe birleşik cümle eserin nesir kısmında çoğunluğu oluşturur:

3.1.Basit Cümleler: Anlatımda akıcılık ve kolaylığı sağlamak için olaya dayalı cümleler kuran yazar, bu cümle türünden oldukça çok yararlanmışır:

Bu adam da râst geldi. 2a/1, Cümlesi bu söze tâbi‘ olup ol yigidi pâdişâh tarafından fermân ile varan kimesneye teslim eylediler. 3a/15-3b/1, Tatar begleri bu sözi maḡbûl gördiler. 7a/7-8.

3.2.Sıralı Cümleler: Öznesi ve konusu aynı olan basit cümleler arka arkaya getirilerek sıralı cümleler oluşturulmuştur. Bu cümleler genellikle cümlelerin en son kısmını açıklamak için kurulmuştur. Ses ahenginin aynı tür eklerle sağlandığı bu türdeki cümleler, müstakil olarak incelendiğinde anlatımda kopukluk olacağı görülecektir:

Kırâl bunu göricek itdügi işe peşimân olur, ammâ fâ’ide nedür, şöñ peşimânlık fâ’ide virmez imiş. 8a/9-10...

3.3.İç İçe Birleşik Cümleler: Karşılıklı konuşma ve olay nakillerinin çok olduğu *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*’da çok kullanılan cümle çeşitlerinden biridir:

Maḥmūd Paşa eyitdi: Emir pâdişâhımuñdur hem kâdî-‘asker efendi üstâdımdur varup gelince düşen hıızmatların edâ ideyim didi. 9b/13-15, H^vâce gelsün diyü, geldükde pâdişâh eyitdi: “H^vâce Efendi, bu ğulâmuñ ‘ilm-i İncîl’de mahâreti kâmil ‘ilm-i Furkân’da daḥı mahâret taḡşîline himmet idesüz.” H^vâce daḥı “Emr pâdişâhuñ diyüp bu ğulâma bir ḡâne ta‘yîn itdiler. 3b/8-11...

3.4.Ki’li Birleşik Cümleler: Osmanlı nesrinde çok sık kullanılan ki’li birleşik cümle, *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*’ın üslûbunda önemli bir yere sahiptir:

Maḥmūd Paşayı iç oğlanı libâsıyla getürürken kâdî-‘asker efendi dir ki ol adamı dönderün başına bir şarık şaruñ zirâ ‘ulemâ meclîsidür iç oğlanı libâsıyla gelmek münâsib degildür didükde dönderüp şarık şarup getürdiler. Gelü virdügi gibi cümle ‘ulemâ ta‘zîmen ayak üzre kalkdılar. 4a/3-7, Ba‘de buyurdı ki cāmî‘den artup kalan altını getürün getürdiler önine döktiler. 10a/15-10b/1-2. Ol oğlana bir gün maḡfiçe haber gönderdi ki n’eylerseñ eyle göreyim seni bolayki Maḥmūd Paşanuñ mührin mührin bir beyâz kâğıda başup baña göndereydüñ didi. 10b/14-11a/1.

Dönemin diğer eserleri gibi *çün*, *çünki*, *çünkim*, *kaçan kim*, *nagah*, *pes* ... edatlarıyla başlayan cümleler *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*'da sık sık görülmektedir. Bu tür edatlar genellikle paragraf gerektiren yerlerde, ilk cümlelerin başında kullanılmıştır:

... lâla çünki qaradan gemi yörütdün kapudânluğı saña virdüm didi. 9a/15-9b/1,

4.İfade Biçimleri:

4.1.Benzetmeler: *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*'ın üslûbunda dikkat çeken diğer bir öge de benzetmelerdir. Tahkiye üslubunun gereği olarak anlatılmak istenen durumu veya olayı açıklamak, anlatılanları dinleyicilerin zihninde kolay canlandırmak, dinleyenlerin veya okuyanların dikkatlerini canlı tutmak için eserde benzetmelere sık sık müracaat edilmiştir. Bunlar içerisinde halk nesrinin en önemli özelliklerinden olan hayvan benzetmeleri ağırlıktadır. Bazı benzetmeler de destanda adı geçen gazilerin çok güçlü olduklarını anlatmak için kullanılmıştır:

ol deriyi bir keskin bıcağ ile sicim gibi incecik dildi ve hâlka gibi idüp ne kadar yir çevirürse taziyye bir hışâr yapdurdı. 8a/7-8,

4.2.Deyimler: *Menkıbe-i Sultân Murâd Hân*'da doğal olarak deyimler yönünden de oldukça zengindir. Kalıplaşmış iki veya daha fazla kelime ile kısa, zengin, özlü ve çekici anlatımı sağlamak için deyimler oldukça çok kullanılmıştır. Bazıları şunlardır:

ammâ söz geçmeyüp 'âciz kaldılar. 4b/12, Maḥmūd Paşa durduğu yirden ḡā'ib olup ol maḥalde olanların birisi de anuñ izi tozına iremeyüp müteḥayyir kaldılar 5a/4-5, Edirne şehrinde bir işi düşmüş 5a/9, Hemân varup ayağına düşüp 6b/2,

[1b] ⁽¹⁾ Menkıbe-i Sultân Murâd Hân

⁽²⁾Bismillahirrahmânirrahim

⁽³⁾İslambolu feth iden Sultân Meḥmed'ün babası Sultân Murâd Hân ⁽⁴⁾kânün üzre Edirne şehrinde otururken 'âdeti bu idi ki taş[ra] ⁽⁵⁾şehirlerde ve köylerde zulüm var mı, 'adâlet olur mı, bileyim di[yü] ⁽⁶⁾her kaḍılığa kendi cânibinden inandığı adamları gönderüp ⁽⁷⁾velâyetli bey getürdüp aḥvâllerin şorardı. İttifâk pâdişahuñ ⁽⁸⁾gönderdiği adamlardan biri ḡâyet 'ağıllı kimesne Rûm ilinde ⁽⁹⁾kaşaba-be-kaşaba şehir-be-şehir gezerken Manâstır didükleri şehre ⁽¹⁰⁾varup meger yaz günü idi. Bahâr eyyâmı çayır çimen gezerek ⁽¹¹⁾anı gördi ki şahrâda üç dört yüz keşiş bir yire cem' {olmuşlar} [2a] ⁽¹⁾olmuşlar birbiriyle mubâḥaşa iderler. Bu adam da râst geldi. Pâpâsuñ birine ⁽²⁾didi ki nedür aşı bunların, böyle bir yire geldiklerinüñ. Ol daḥı cevâb ⁽³⁾virdi ki, bizim 'âdetimüz budur ki her sene {ne} başında 'ilm-i İncil kuvvetiyle ⁽⁴⁾bir müşkil mes'ele bulup mâbeynimüzde mûmâreset iderüz. Qanımız ol müşkili ⁽⁵⁾hâl iderse anı büyük ruhbân iderüz didiler. Bu hâlde iken anı gördi ki ⁽⁶⁾içlerinden bir uzun boylu tâze, ayağ üzre kalkup bunların bu kadar yıldan berü müşkilleri olup hâl itmekde 'âciz oldukları mes'eleyi ⁽⁷⁾ilerü varup feth idüp cevâb virdiği gibi, hemân cümle buña ta'zîm ⁽⁸⁾idüp sözine kâ'il olup vâfir ri'âyetler itdiler. Ol pâdişâh tarafından ⁽⁹⁾varan adam bunların böyle itdüklerin seyr itdükden soñra yine bir gayrı ⁽¹⁰⁾şehre daḥı cüst ü cü itmek hıżmatına revâne olup gider. Ba'de'z-zamânın ⁽¹¹⁾ol ta'yin olunduğı cüst ü cü hıżmatında niçe aḥvâle ittılâ' kesb

idüp dönüp pâdişâha ahvâli ahbâr itmege geldi. Günlerde bir gün ⁽¹²⁾ Edirne'ye geldükde pâdişâha buluşup etrâf ü eknâfda müşâhede eyleyüp ⁽¹³⁾ muṭṭalî' olduğu ahvâl-i havâdişi pâdişâh ḥazretlerine bir bir vukû'ı üzre [2b] ⁽¹⁾ takrîr ü hikâye ve beyân iderken, eşnâ-yı müsâhabetde ol Manastîr didükleri ⁽²⁾ şehriñ şahrâsında müşâhede eylediği ruhbânların bir yire cem' iyyet ⁽³⁾ idüp 'ilm-i İncilde bir meş'ele müşkilleri olup niçe yıllar kimesneler ⁽⁴⁾ ḥalline kâdir olmayup ol tâze yigit feth eyleyüp meş'elelerin cevâbını ⁽⁵⁾ virdigin ve ruhbânlar cevâbın kabûl eyleyüp aña ta'zîmler eylediklerin ⁽⁴⁾ hikâye ve beyân ve 'aql u ferâsetüñ keşf ü takrîr eyledükde pâdişâh ⁽⁵⁾ ḥazretlerinin ṭabî'at-ı şerîfleri ol civânüñ zekâsına ve ṭab'muñ ⁽⁶⁾ neḳâvetine taḥsîn idüp bi'z-zarûrî mâ'il oldı ve ḥuzûr-ı şerîflerine ⁽⁷⁾ getürtmek murâd-ı şerîfleri oldı. Fi'l-ḥâl fermânlar yazılıp adamlar ta'yîn ⁽⁸⁾ olınup kaşaba-i mezbûre'de babasına ki nâmem vuşûlünde gerekdür ki ⁽⁹⁾ oğlunu varan adamum ile âsitâne-i sa'âdetüme irsâl idesin, der-i devlet-i ⁽¹⁰⁾ medârumda istiḥdâma lâyık imiş diyü irsâl olınup getüren adamlar ⁽¹¹⁾ vardukda babası öyle cevâb eyledi ki şimdi benüm ḥükmüm aña geçmez, şimdi ⁽¹²⁾ ruhbânlar arasındadır. Lakin varup ruhbânlara diyeyim bir yire cem' o[lup] ⁽¹³⁾ müşâvere eylesünler ve oğluma daḥi ahvâli söyleyeyim, cümleñ bākî [3a] ⁽¹⁾ ittifâkıyla niçe ma'kul görürler ise öylece ola didükde ⁽²⁾ varup kışşayı ruhbânlara i'lâm itdükde, ruhbânlar daḥi bir yire gelüp ⁽³⁾ kimi virelüm ve kimi virmeyelüm diyü 'azîm nizâ' olundukda, âḥir kendüsin ⁽⁴⁾ ol cem' oldukları maḥale da'vet idüp aña daḥi ahvâli söylediler. ⁽⁵⁾ Meger ol daḥi ḥaylî zamân imiş ki vâkı'asında Sultân-ı Enbiyâ ⁽⁶⁾ 'Aleyhi's-salavâti ve's-selâmı görmüş bu ki buyurmuşlar ki elbette ⁽⁷⁾ sen İmâna gelürsin ve Sultân Murâd'a nedim olursın. Meger ol daḥi ⁽⁸⁾ bu ahvâl ne zamân olur diyü yola bakar imiş. Bu ahvâle muṭṭalî' olduğu ⁽⁹⁾ gibi Cenâb-ı Hâḳka derünî şükürler idüp pâpâslara cevâb virdi ki siz ⁽¹⁰⁾ bilürsünüz, biz ulularımıza muṭî'üz didi. Mucâdele beyne'r-ruhbân çoğaldı. ⁽¹¹⁾ Netice sözleri şunda karar itdi ki virilsün diyenler bir yaña dursun, ⁽¹²⁾ virilmesün diyenler bir yaña dursun, görelüm kankısı çok ise söz ⁽¹³⁾ anların olsun. Mâbeynimizde ihtilâl kalmasun, didiler ve ayrıldukda virilsün ⁽¹⁴⁾ diyenler çok bulundu. Hem kur'a şaldılar, virilsün diyenlere düşdi. ⁽¹⁵⁾ Cümlesi bu söze tâbî' olup ol yigidi pâdişâh tarafından fermân [3b] ⁽¹⁾ ile varan kimesneye teslim eylediler. Ol arada adını Maḥmûd ⁽²⁾ kodılar ve ol şehriñ halkı bir 'arabaya bir mermer direk yükledüp ol yigidi ⁽³⁾ şehirden bir mîl kadar yir gönderi gittiler ve ayrıldukda yire ol ⁽⁴⁾ direği dikkiler ve ol direğin adın ayrılık direği kodılar. Muḥaşşal-ı ⁽⁵⁾ kelâm Maḥmûd Paşayı Edirne'ye, Sultân Murâd'a götürdiler. Sultân ⁽⁶⁾ Murâd ol gulâmı tamâm meretebe ḥarekât ve sekenâtın ve âdâbın beğenüp ve zann ⁽⁷⁾ itdüğinden ziyâde bulup meger ol vakıtta Monlâ Gûrânî pâdişahuñ ⁽⁸⁾ ḥ'âcesiydi. Sultân Murâd emr eyledi, ḥ'âce gelsün diyü. Geldükde ⁽⁹⁾ pâdişâh eyitdi: "Ḥ'âce Efendi, bu gulâmıñ 'ilm-i İncil'de mahâreti ⁽¹⁰⁾ kâmil, 'ilm-i Furkân'da daḥi mahâret taḥşiline himmet idesüz." Ḥ'âce ⁽¹¹⁾ daḥi "Emr pâdişahuñ, diyüp bu gulâma bir ḥâne ta'yîn itdiler. ... ⁽¹²⁾ Bu ki iki yıl ta'lîm-i 'ilm itdi. Bir gün pâdişâh 'ulemâya haber gönderdi ⁽¹³⁾ buyurdi ki bu gün sarây-ı 'amireme gelsünler bir imtiḥân olunacak kimse ⁽¹⁴⁾ var, dilerim ki siz daḥi anuñla imtiḥân olasız. 'Ulemâ-yı 'azâm ⁽¹⁵⁾ pâdişâh sarâyına cem' oldılar. 'Azîm ziyâfetler olınup ba'de ol vakıt [4a] ⁽¹⁾ vakıt-ı kâdî' asker olan 'Alî Efendi kapucılar keṭṭudâsına cevâb idüp ⁽²⁾ dir ki kanı ol imtiḥân olınacak kimseyi getür, gelsün. Ol daḥi içerü ⁽³⁾ girüp pâdişahuñ taşra ḥareminden Maḥmûd Paşayı iç oğlanı libâsıyla ⁽⁴⁾ getürürken kaḏî' asker efendi dir ki ol adamı dönderüñ başına ⁽⁵⁾ bir şarık şaruñ, zîrâ 'ulemâ meclîsidür, iç oğlanı libâsıyla gelmek münâsib ⁽⁶⁾ degildür, didükde dönderüp şarık şarup getürdiler. Gelü virdüğü gibi ⁽⁷⁾ cümle 'ulemâ ta'zîmen ayak üzre kâldılar. Maḥmûd Paşa daḥi ol mecliste ⁽⁸⁾ ḥâzır olan

‘ulemānuñ ellerin öpüp cümleden aşığa oturdı. Ba‘de ‘ulemā⁽⁹⁾ efendiler bu ki her taraftan mes‘eleler şordılar, cümlesine cevābların virdi.⁽¹⁰⁾ Ba‘de kađī-‘ asker efendi dağı buña bir mes‘ele şordı aña cevāb virmeyüp⁽¹¹⁾ sultānum a‘lemdür didi ve kałküp elin öpüp yine yirine oturdı. ‘Alī⁽¹²⁾ Efendi didi ki āferīn ber-ħudār ol. Ol bu mes‘eleyi dağı bilürsin lakin⁽¹³⁾ edeb itdün cevāb virmedün, didi. Andan soñra kađī-‘ asker efendi cümle⁽¹⁴⁾ ‘ulemāya dir ki bu adam cümlemüzden fāzıldur diyüp bir ‘arz-ı maħzar yazup⁽¹⁵⁾ pādişāh ħazretlerine gönderdiler. Pādişāh ħazretleri maħzarı görüp [4b]⁽¹⁾ ‘ulemā efendilere ħil‘atler giydürüp yolladı. Andan soñra şabāħ⁽²⁾ pādişāh ħazretleri Koca İbrāhīm Paşaya tezkere gönderdi ki Lālā senden⁽³⁾ ricā bu ki bir ehl-i ‘ilm kulum vardur, ‘ilmine ri‘āyet eyle, vezīr itmek murād-ı⁽⁴⁾ ħümāyūnum olmışdur, ħātırımız içün siz dağı ma‘kūl görüp siz vezīr-i⁽⁵⁾ şānī olasız. Andan soñra Maħmūd Paşayı vezīr-i a‘zīm itdiler. ‘Adāletle⁽⁶⁾ üç yıl tamām vezīr oldı, ‘ākıbet ol bir vezīrler ħased idüp Maħmūd Paşaya⁽⁷⁾ alānī nā-ma‘kūl ħarāzlar idüp pādişāha gönderdiler. Pādişāh ħazretleri⁽⁸⁾ dağı ħāyet darılup Maħmūd Paşayı sarāy meydanına getürün, önümde⁽⁹⁾ boynunı uruñ diyü fermān idüp taħt kurdurup oturdı. Maħmūd Paşayı⁽¹⁰⁾ beriden eli bağlu getürdükleri gibi pādişāhuñ iħtiyār ve iş görmiş⁽¹¹⁾ adamları feryād u fiğānlar idüp pādişāhdan bunuñ kanın ricā itdiler.⁽¹²⁾ Ammā söz geçmeyüp ‘āciz kaldılar. Āħir cellāda didiler ki yazuk şöyle⁽¹³⁾ bir kimse nā-ħaķ yire ħarāz ile telef olmasun, pādişāh öninde sen dağı⁽¹⁴⁾ ziyādece ‘afv tarafluñ göster, diyü tenbīh itdiler. Ol dağı āyīn ve erkānı⁽¹⁵⁾ üzere ol kadar ilħāħ ve ibrām eyledi ki bundan artuk olmaz, söyledikce [5a]⁽¹⁾ söyledikce pādişāh dağı ziyāde ħāzaba gelüp, yoħsa benüm emrüm emir degül midür,⁽²⁾ diyüp cellāda ħāzab idüp üç adam ilerü varup şiklet idi virdiği⁽³⁾ gibi cellāda n‘eylesün ‘āciz kalup kılıcın kınından çıkarup Maħmūd Paşayı⁽⁴⁾ öldürmek şadedinde iken anı gördiler ki Maħmūd Paşa durduğı yirden ħā‘ib⁽⁵⁾ olup ol maħalde olanlaruñ birisi de anuñ izi tozına iremeyüp müteħayyir kaldılar.⁽⁶⁾ Pādişāh dağı ħāyet öykelenüp sarāyına içerü alup yöriyü virdi. Bu kez bu ħaberi⁽⁷⁾ şehir ħalkı birbirine şāyi‘ idüp söyleşürler ki ne dirsiz āferīn Maħmūd⁽⁸⁾ Paşaya kendüyi siħir ile pādişāhuñ ħāzabından kurtarup ħalāş oldı⁽⁹⁾ ölümünden, diyü ittifāķı. Bir köyli kocaçuğı Edirne şehrinde bir işi düşmiş,⁽¹⁰⁾ bir eşege binüp Muştafā Paşa Köprüsinden berü gelüken gördiği iki⁽¹¹⁾ kimse bir yirde otururlar. Ammā biri pīr ve biri genç, ammā müşkil adamdur.⁽¹²⁾ Pīr bu kocaıyı çağırđı. Bu dağı eşekden inüp bunlaruñ yanına gelüp⁽¹³⁾ selām virdi. ‘Aleyk aldukdan soñra ol pīr didi ki bildün mi iħtiyār⁽¹⁴⁾ biz kimüz. Ol köyli koca didi ki yok. İmdi bu kimse şehrüñ pādişāhınuñ⁽¹⁵⁾ vezīri idi, buna ħarāz idüp nā-ħaķ yire öldürelüm, didiler. Allah emr eyledi, [5b]⁽¹⁾ bunu ben ħalāş itdüm, bundan saña fā‘ide çok olacaķdur. Var ol⁽²⁾ pādişāha benüm ağzumdan di ki Maħmūdı ol cānibe yine gönderürem⁽³⁾ olmaya ki bir kılına ħatā getürmesün, zīrā andan çok fā‘ideler görse⁽⁴⁾ gerekdür. Hemān ol koca Edirneye gelüp sarāy kapusuna toğrı varup⁽⁵⁾ eşegini bağlayup pādişāh sarāyınıñ içerüsine girüp giderken ħapucılar önine gelüp ħādimler yanına geldiler. Didiler ki baba tiz tiz gid.⁽⁷⁾ Şekden sende bir ħaber var gibi. Ol kocaçuğ dağı benüm pādişāha gizlü⁽⁸⁾ ħaberüm vardur, buluşmak isterüm didükde anlar dağı pādişāha ‘arz itdiler.⁽⁹⁾ Ol dağı getürün göreyim, didi. Ol kocaçuğ dağı içerüye girdiği⁽¹⁰⁾ gibi pādişāhuñ gövdesi ditremege başladı ve yanındaki vezīrūñ⁽¹¹⁾ üzerine yıkılıp ‘aklı gitdi. Müşāhibler ve iç ağaları ol kocaçuğa⁽¹²⁾ ne mellet adamsuñ diyü her taraftan söylemege ve söymege başladılar.⁽¹³⁾ Hele pādişāhuñ yüzine gül-āb serpüp bir mıkđār ‘aklı başına geldi⁽¹⁴⁾ ve gözin açup didi ki ol kocaıyı benüm yanıma getürün, getürdiler. Gelüp⁽¹⁵⁾ pādişāhuñ ħuzūrunda ta‘zīmden soñra edeb üzere tırdı. Pādişāh [6a]⁽¹⁾ pādişāh dağı buña ne aşıl kimsesin diyü su‘āl eyledükde pādişāhum⁽²⁾ ben falān köyde re‘āyā

du'âcılaruñdanam. Lakin bu şehirde bir işim düşdi. ⁽³⁾ Gelürken yolda bir yüksek yirde iki adam gördüm, otururlar. Biri pîr ve biri ⁽⁴⁾ bir müşkil genç adam. Ol pîr beni çağırıp didi ki var şehriñ içine gir, ⁽⁵⁾ pâdişâha var, ben Hızırım, bu adam pâdişâhuñ vezîri idi, bunu ğaraž ⁽⁶⁾ idüp nâ-ħağ yire öldürdelüm, didiler. Allah emr eyledi, ben bunu ħalâş eyledüm. ⁽⁷⁾ Şimdi yine ol cânibe yollasam gerek. Olmaya ki Maħmûduñ bir kılına ħatâ ⁽⁸⁾ gele, didi diyüp bâkî fermân pâdişâhuñdur, diyüp sükût eyledi. Pâdişâh ⁽⁹⁾ kocacukdan bu ħaberi işidince vâfir baħşiş virüp ğanî eyledi. Ba'de ⁽¹⁰⁾ vüzerâya emr eyledi ki varın Maħmûd Paşayı ħanda bulursañuz ta'zîm birle önüne ⁽¹¹⁾ düşüñ de getürün. Vezîrler n'eylesünler fermân pâdişâhundur diyü atlarına ⁽¹²⁾ binüp şokurdanarak gittiler ve dirler ki ne 'azîm ħayda şataşduk ki ⁽¹³⁾ dünki oğlanuñ girdâbına düşdük diyüp varup etrâfı bir iki dolaşup ⁽¹⁴⁾ gelüp bulımaduk didiler ve 'azîm şasaya düşdiler ki bu yine gelecek mi ⁽¹⁵⁾ diyü. İrtesi gün cümle ehl-i divân divânda cem' olmış dururken görseler ki [6b] ⁽¹⁾ Maħmûd Paşa dünki gün boynun uralım didikleri yirde şabâh namâzın kılup ⁽²⁾ oturmuş du'â iderken gördiler. Hemân varup ayağına düşüp ⁽³⁾ ta'zîmlerle önüne düşüp sarâyıñ divân-ħânesine getürdiler ⁽⁴⁾ ve pâdişâha ħaber itdiler ve divânı bozdılar. Pâdişâh orta kuşak ile ⁽⁵⁾ gelüp Maħmûd Paşa ile buluşup Maħmûd saña zulm itdüm, 'afv eyle, diyüp ⁽⁶⁾ 'özü diledükde ol dağı buğz kâdimden ola gelmişdür, diyü ayağın öpdü. ⁽⁷⁾ Pâdişâh ol maħalde yine vezîrligi muħarrer eyledi ve pâdişâh ħazretleri ⁽⁸⁾ üç ay dağı yaşayup ba'de dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâyâ rıħlet eyledi raħmetullahi 'aleyh. ⁽⁹⁾ Ba'de oğlu Fâtîh Sultân Meħmed tahta cülüs idüp bir kaç gün pederinüñ ⁽¹⁰⁾ vefâtına müte'ellim olup dururken meger Kıırım cânibinden otuz kırk ⁽¹¹⁾ biñ miqdârı Tatar pâdişâhuñ vefâtı ħaberin alup giceyi gündüzi katup ⁽¹²⁾ bire bire ħây idüp sürüp Edirneye geldiler ki şimdengirü taht bizümdür ⁽¹³⁾ diyü Edirnenüñ etrâfına ħondılar. Fâtîhüñ etekleri tutuşup vezîr Maħmûd ⁽¹⁴⁾ Paşayı çağırıp lâla aħvâl nice olmak gerekdür, buña bir tedârik lâzımdur, ⁽¹⁵⁾ didi. Maħmûd Paşa dağı cevâb virdi ki pâdişâhımuñ 'âlî himmetiyle anlaruñ [7a] ⁽¹⁾ anlaruñ tedâriki görüldi. Pâdişâh ħazretleri dağı imdi göreyim seni Allah ⁽²⁾ Te'âlâ mu'înüñ ola, didi. Maħmûd Pâdişâ dir, hemân Tatar 'askerlerinüñ bellü ⁽³⁾ başlularına birer kaftân ħâzırlayup yaķalarını zehirleyüp dağı bir miqdâr ⁽⁴⁾ peşkeşler düzüp 'asker içine varup önlerine koyup dir ki şimden ⁽⁵⁾ şoñra zâhirâ taht sizündür, ancak lutf eyleñ, bize bir kaç gün mühlet virin ki ⁽⁶⁾ bizüm de yasımız var ve hem atımız ve ħatırımuz ħayrı yirdedür, ħaber gönderelüm gelüp ⁽⁷⁾ esbâblarımızı yükledüp getürmege ricâyâ geldüm. Tatar begleri bu sözi maķbûl ⁽⁸⁾ gördiler. Maħmûd Paşa dağı getürdigi kaftânları bir bir bunlara giydürdi ve gelüp ⁽⁹⁾ pâdişâha müjdeler eyledi ki pâdişâhum ol Tatar 'askerinüñ fesâd başlarınuñ ⁽¹⁰⁾ işleri bitdi. Zîrâ ol zehirlü kürkleri kendi elüm ile giydürdüm didi. ⁽¹¹⁾ Pâdişâh dağı bu ħaberdan mesrûr oldu. Ba'de Edirne içinde olan serrâc ⁽¹²⁾ ve at oğlanlarından bir kaç biñ 'asker peydâ idüp ellerine kılıc virüp hemân ⁽¹³⁾ Tatar begleri kırıldığı gibi ħoman ħurdıların arısını söyündürüñ, balı sizün ⁽¹⁴⁾ dür, didi. Anlar dağı doyumluk ħatırı için Tatar 'askerine öyle kılıc urdılar ki ⁽¹⁵⁾ ancak dört beş biñ Tatar kaçup kurtuldu. Ĥaķıķat ol doyumlukdan bir ħabbe [7b] ⁽¹⁾ almadılar. İşde bu şan'atla Tatar elinden saltanat-ı 'Oşmâniyeyi kurtardı ⁽²⁾ ve andan şoñra şehirlerde donanmalar itdiler. Ba'de Fâtîhe ilkâ idüp ⁽³⁾ dir ki pâdişâhum ħayrı nevbet-i Ĥoştanîniyyeye geldi. Mevcûd olan ⁽⁴⁾ 'asker ile 'azîmet idüp Geliboliya gelüp andan Burusaya geçdiler. ⁽⁵⁾ Ebâ ve ecdâdunuñ türbelerin ziyâretten şoñra İznîke revân oldılar. Anda ⁽⁶⁾ üç ay miqdârı oturağ idüp Maħmûd Paşa İznîkte Eşrefzâde dirler ⁽⁷⁾ bir şeyħden bî'at idüp ve pâdişâh dağı Ĥacı Bayrâm nâmında bir kimesneden ⁽⁸⁾ el alup üç aydan şoñra İznîkten kalkup Ĥoştanîniyye şehrine ⁽⁹⁾ toğrulup Ĥocaili tarafından Ĥaradeniz tarafından Eski Ĥışar didikleri ⁽¹⁰⁾

yirde karar itdiler ba'de Kostañtiniyye zabiñine bir adam gönderdiler ki ⁽¹¹⁾ eger pādīshāhuñ bu tarafa geldiginden su'āl olunursa bu diyāruñ ⁽¹²⁾ āb u hevāsı hūb ve lañif ve mu' tedil olmağıla bir kaç gün tebdil-i hevā ⁽¹³⁾ içün size koñşı olmağa geldi, diyü ol gönderdiği adama böyle ⁽¹⁴⁾ öğretdiler ve yolladılar. Bir kaç ay ol maħalde durdılar. Āhır Maħmūd Paşa pā[dişāha] ⁽¹⁵⁾ dir ki pādīshāhum, bize karşı cānibden bir sākin olacak yir olmadıkça **[8a]** ⁽¹⁾ olmadıkça bu şehruñ fethi kābil degildür, didi. Pādīshāh dañı sen bilürsün ⁽²⁾ lālā, didi. Hemān Maħmūd Paşa bir şıgır derisini bir peştemāle koyup bir adam ⁽³⁾ ile Kostañtiniyye zabiñine gönderdi ki pādīshāhumuz sizden kāhice ⁽⁴⁾ varup teneffüs itmek içün karşı tarafdān bir şıgır göni kadar yir ister didükde ⁽⁵⁾ Kostañtiniyye kırālı didi ki olsun, baş üstüne, virelüm, diyüp icāzet ⁽⁶⁾ virdi. Maħmūd Paşaya izin haberi geldüğü gibi hemān karşıya geçüp anuñ ⁽⁷⁾ dermiyān idüp ol deriyi bir keskin bıcağ ile sicim gibi incecik ⁽⁸⁾ dildi ve hālka gibi idüp ne kadar yir çevirürse taziyye bir hişār yapdurdı. ⁽⁹⁾ Kırāl bunu göricek itdüğü işe peşimān olur, ammā fā'ide nedür, soñ peşimānlık ⁽¹⁰⁾ fā'ide virmez imiş. Meger İstānbūla ol zamān zañire oradan gelür, ⁽¹¹⁾ Karadeñizden zañire geldükde toñ ile virüp gemilerin batırup ⁽¹²⁾ zañire kıtlığından ol kadar zebūn oldılar ki hiç olmaz. Andan soñra ⁽¹³⁾ on biñ kadar 'asker ile varup otuz üç günde İstānbül'ı feth ⁽¹⁴⁾ itdiler. Maħmūd Paşa bir gün pādīshāha dir ki biz bunda niçe bir otururuz. ⁽¹⁵⁾ Pādīshāh dañı didi ki yā lālā nice olmak gerek. Maħmūd Paşa didi ki ruhbānlar **[8b]** ⁽¹⁾ arasında böyle meşhürdür ki karadan gemi yörütmeyince İstānbül'ı alamaz ⁽²⁾ dirler. İşbudur ki senün 'ālī himmetünle biz de yürüdüp alavuz, didi. Andan ⁽³⁾ soñra Gedik Paşayı yanına alup varup Okmeydānında bir kadirğa peydā ⁽⁴⁾ idüp tekerlekler ile yörüdüp deryāya bir mübārek sā'atde indürdiler ⁽⁵⁾ ve içine adamlar ve toplar koyup ve yelken açup Kāsımpaşa tarafından İstānbül ⁽⁶⁾ Fener Kapısı cānibini topla döğüp yıkdılar. Añşām olduğda gemiyi girü çeküp Ğalañayı muħāfaza içün bir miğdār adam ta'yin itdiler ve ol gice ⁽⁸⁾ on biñ adam ile topları çeküp şabāha dek Topkapu'sıyla Silivri ⁽⁹⁾ kapusunun arasında İstānbül'ı döğmege başladılar. İçerüden küffār taşradan ⁽¹⁰⁾ İslām 'askeri netice iki gün iki gice 'azim ceng olundu. Üçüncü ⁽¹¹⁾ gün Hazret-i Allah fırsatı İslāma virüp yaruqlardan ve yıkıklardan küffār ⁽¹²⁾ cenge tākāt getürmeyüp şaklanmağa yüz tutdukları gibi hemān ⁽¹³⁾ 'asker-i İslām her tarafdān içerüye koyulup küffār 'askerin kırup ⁽¹⁴⁾ İstānbül'ı feth itdiler. Ba'de pādīshāh ile vezir bir yüksek yire ⁽¹⁵⁾ çıkdılar. Yahüdi kapısı yanında durup görürler ki Büyük Ayāşofya **[9a]** ⁽¹⁾ {Şofya} bir 'azim kübbeli kilisādur, birer ok atarlar. Öyle kavil itdiler ki ⁽²⁾ her kankımuñuñ okı üstüne düşerse ol kilisā anuñ olsun, ⁽³⁾ āhır bu kavle rāzī olmayup didiler ki şehruñ bir tarafından sen git, bir tarafından ⁽⁴⁾ ben gideyin, her kankımuñ oraya evvel varırsa anuñ olsun diyüp bu söze ⁽⁵⁾ ikisi de rāzī olup giderler iken meger şimdi Maħmūd Paşa Cāmi'i olan yirde ⁽⁶⁾ bir mu'azzam kilisā var imiş. Anı Maħmūd Paşa görüp Ayāşofya diyü ol ⁽⁷⁾ arada karar itdi. Pādīshāh hazretleri Ayāşofyaya varup dura vardı. ⁽⁸⁾ Meger İstānbül'un içine 'asker-i İslām giri virdiği gibi bozkun kâfirler ⁽⁹⁾ Ayāşofya'ya kaçup içine kapanmışlar. Beride Maħmūd Paşanın varduğı ⁽¹⁰⁾ kilisāda da meger vāfir kâfir pāpāslar var imiş. Anları kırup ve adamlar ta'yin ⁽¹¹⁾ idüp ba'de Maħmūd Paşa Fātiħ Sultān Meħmedī arayı Ayāşofyaya geldi. ⁽¹²⁾ Ne bakarsuñ ol dañı kâfir ile dolu, anları dañı kırup feth itdiler. ⁽¹³⁾ Bunlardan bozulan kâfirler varup Yedikülle'ye kapandılar. On günden sonra ⁽¹⁴⁾ anı dañı feth idüp cümle erkān-ı devlet ve saltanat āsüde-hāl olup ⁽¹⁵⁾ her biri yirli yirinde karar itdiler. Ba'de pādīshāh hazretleri didi ki lālā çünkü **[9b]** ⁽¹⁾ karadan gemi yörütdün, kapudānluğı saña virdüm, didi. Maħmūd Paşa da kapudānlığı ⁽²⁾ kabül idüp yirine Gedik Paşayı vekil naşb idüp gemiler ile bir yıl ⁽³⁾ deryāda gezüp meger İstānbül'un yanında Çatalça dirler bir muħkem hişār ⁽⁴⁾ var

imiş. İçinde beş altı yüz kadar kâfir ba'zı zamân gelüp İstānbül'ün ba'zı⁽⁵⁾ yirlerin urup yağma idüp ve nice kimseleri esir iderler imiş. Bu haber Maḥmūd⁽⁶⁾ Paşanın kulağına degdi. Hemân varup fi'l-hāl anı daḥı fetḥ idüp⁽⁷⁾ geldi. Pādişāh ḥazretleri didi ki lālā Rūmili'ne sefer itdün, vird[üm]⁽⁸⁾ saña Rūmili beglerbegliğini. Bu manşıba daḥı el öpüp Rūmili beglerbegliğini⁽⁹⁾ daḥı kabûl itdi. Ba'de üç yıldan soñra kâdî-asker olan 'Alî Efendi⁽¹⁰⁾ hacca gitmek murâd idüp pādişāhdan izin taleb itdükde pādişāh ḥazretleri⁽¹¹⁾ cevâb itdi ki kendünüzden fāzıl kimse ḥazır eyleñ de ba'de varuñ⁽¹²⁾ sağlık ile diyüp yüzini Maḥmūd Paşadan yaña çevirüp didi ki Maḥmūd⁽¹³⁾ kâdî-askerligün 'uhdesinden gelebilir misün. Maḥmūd Paşa eyitdi:⁽¹⁴⁾ Emir pādişāhımuñdur, hem kâdî-asker efendi üstādımdur, varup gelince⁽¹⁵⁾ düşen ḥızmatların edā ideyim, didi. Ba'de 'Alî Efendi icāzet alup Ka'beye [10a]⁽¹⁾ Ka'beye gitdi. Pîr adam idi, anda vefât itdi rahmetullahi 'aleyh. Sulṭān⁽²⁾ Mehmed kâdî-askerligi de Maḥmūd Paşaya ısmarladı. Hem vezîr hem kâdî-asker⁽³⁾ hem kapudân hem Rūmili beglerbegisi dört manşıbuñ 'uhdesinden gelürdi.⁽⁴⁾ Bu kadar daḡda[ğ]ası var iken pādişāhdan izin alup her yıl ḥalvete girüp⁽⁵⁾ erba'ın çekerdi ve şimdi câmi' i olan yerde bir 'azîm kilisâ var idi. Pādişāhdan⁽⁶⁾ izin alup yerine adam koyup istediği kilisâyı yakup yerine bir câmi' yapdura.⁽⁷⁾ Pādişāh daḥı izin verdi, bunun temelini kazarken iki dāne ḥüsrevānî küp⁽⁸⁾ toptolu altun Maḥmūd Paşa bunu pādişāha 'arz eyledi. Pādişāh daḥı⁽⁹⁾ lālā senün olsun, didi. Maḥmūd Paşa daḥı sikkeledüp cümle câmi'-i şerife⁽¹⁰⁾ ḥarc idi. Şöyle ki hiç kimseye eşlik diyü bu güç yok idi, kendi inşāfına⁽¹¹⁾ herkeşi bāb bāb işleyüp altı yidi yılda câmi' tamām oldı. Bir gün Maḥmūd⁽¹²⁾ Paşa erbāb-ı divāndan bir kaç kimesneler ile câmi' i ziyārete geldiler, mihrāb⁽¹³⁾ önünde bir mîkdār seccāde üzerinde nevm-i galebe idüp düşünde sulṭān-ı⁽¹⁴⁾ enbiyā şallallahu 'aleyhi vesellemi gördi. Mābeynlerinde ne vākı' oldıysa⁽¹⁵⁾ kendiler bilür. Hele uyḡudan uyanup bir mertebe ağladı ki hiç olmaz. Ba'de [10b]⁽¹⁾ buyurdi ki câmi'den artup kalan altunı getürün, getürdiler önüne⁽²⁾ dökdiler. Dönüp yanında olan ehl-i divāna didi ki siz şāhid⁽³⁾ oluñ, avcumda ne kadar altun çıkarsa Ḥaḳ Celle şānehü ḥazretlerinin⁽⁴⁾ rızā-yı kerîmi için Medîne-i münnevvere fuḳarāsına vāqfım olsun, diyüp tevekkeli⁽⁵⁾ el şunup aldı. Şaydılar biñ bir altun çıkdi, şimdi her yıl sıra⁽⁶⁾ ile biñ bir altun Medîne fuḳarāsına virilür. Beyt:

Her ki âmed be-cihān mî-reved ez dār-ı fenâ
Çi ta'alluḳ çî temelluḳ çî ḳasâvet çî belâ

⁽⁸⁾ Muḥaşşal-ı kelām bundan evvel vezîr olan İbrāhîm Paşanın ḥatunı vefât⁽⁹⁾ idüp Sulṭān Mehmedün odalıklarından bir maḳbûl ve ḥasenen cāriye virilmiş⁽¹⁰⁾ idi. Bu İbrāhîm Paşa vezîrlikden iḥrâc olunup Maḥmūd Paşa 'ilmine ri'âyete⁽¹¹⁾ vezîr olunup mezkûr İbrāhîm Paşa ikinci vezîr olduğı bu kadar zamāndan⁽¹²⁾ soñra meger ḳalbinde ḥalecân var imiş. Daḥı dimāğında meger henüz vezîr-i a'zam⁽¹³⁾ lıḳ hevâsı zâ'il olmamış idi. 'Aceb ne çāre itsem dirken meger İbrāhîm Paşa⁽¹⁴⁾ Maḥmūd Paşaya bir oğlan virmişdi. Ol oğlana bir gün maḥfîce ḥaber⁽¹⁵⁾ gönderdi ki n'eylerseñ eyle göreyim seni bolayki Maḥmūd Paşanın mührin [11a]⁽¹⁾ mührin bir beyāz kâğıda başup baña göndereydün, didi. Oğlandur, bilmezlik⁽²⁾ ile fırsat düşürüp mührin bir beyāz kâğıda urup İbrāhîm Paşaya⁽³⁾ gönderdi. İbrāhîm Paşa daḥı Maḥmūd Paşanın ağzından kendi ḥatunına ḥitāb⁽⁴⁾ bir nāme yazar ki sen bir nāzenin olasuñ İbrāhîm Paşa ise bir 'amel-mānde⁽⁵⁾ pîrdür. Sençileyin perî bu ma'ḳûle nātüvāna şikār olmak revâ mıdır? İmdi⁽⁶⁾ n'eylerseñ eyle, İbrāhîm Paşayı zehîrle, soñra ben seni nikāḥ idüp⁽⁷⁾ alayım diyü ve buña müte'allik nice zikr-i kabîḥ şeyler yazup tamām itdükden⁽⁸⁾ soñra nişu'l-leylde toḡrı sarāy-ı 'āmireye gelüp pādişāha

buluşup ⁽⁹⁾ ağlamağa başladı. Zirā maḳdem-i vezīr olduğundan kendü için kapu baca yoğ-idi ⁽¹⁰⁾ ve Maḥmūd Paşa hakkında ihtirā‘ eyledi ki kâğıdı çıkarup pâdişāha şundi. ⁽¹¹⁾ Pâdişāh ḥazretleri kâğıdı okuduğı gibi fi’l-hāl ğazaba gelüp tiz on ⁽¹²⁾ on beş kule şofisi ta’yin idüp yidi kuleyle ḥabs olsun diyü fermān buyurdılar. ⁽¹³⁾ Kapucılar gelüp Maḥmūd Paşayı sarāyında ‘ibādet ider buldılar. Hele fermān ⁽¹⁴⁾ pâdişāhuñ diyüp dört iç oğlanı ile kendüyi getürüp yidi kulleyle ⁽¹⁵⁾ teslim itdiler. Merḥūm yidi kulleyle girdiği gibi sâbıkā bī‘at itdüğü şeyhine **[11b]** ⁽¹⁾ bir mektüb yazdı ki benim efendüm ‘aceb bizim ḥālimüz niye münce olur diyü ol kâğıdı ⁽²⁾ bir adam ile gönderdi. Ol adam varup şeyhe buluşdı ve bu kâğıdı ⁽³⁾ virdiği gibi ‘ādet-i meşāyih üzere şeyhdür başını ceyb-i murākabeye çeküp ⁽⁴⁾ bir miqdārdan soñra başını kâldırup kâğıdı getüren adama didi ki ⁽⁵⁾ durma, tiz falān yirde falān mahallede bir Şerife ḥatun vardır, aña ⁽⁶⁾ var, bizden selām eyle. Maḥmūd Paşa hakkında ḥayr du‘ā iste. Bolayki ⁽⁷⁾ pâdişāhuñ ğazabı sâkin ola, didi. Ol adamdır varup ol ḥatunuñ evin ⁽⁸⁾ bulup kapusın çaldı, ḥatun gelüp kimdür, didükde Maḥmūd Paşanuñ adamı bir şeyh ⁽⁹⁾ efendi Eşrefzāde’den gelürem size selām itdi. Maḥmūd Paşa’ya pâdişāh ⁽¹⁰⁾ ḥazretleri hışım eyledi, def‘ olması hakkında du‘āñuz ricā ider, didükde dönüp ⁽¹¹⁾ ḥatun şadaḳat yā Resüllallah diyüp dir ki düşünme bu gice Peyğamber ḥazretleri ⁽¹²⁾ ‘aleyhisselāmı gördüm, du‘āñ kabül oldu, diyü buyurdi. Meger bu ḥatunuñ bir ⁽¹³⁾ oğlu var imiş. Maḥmūd Paşa ser-‘ asker iken Ağrıboza bir miqdār cebeci yazdılar. ⁽¹⁴⁾ Ol cebeciler bir şer‘e muḥālif iş işlemişler Maḥmūd Paşa fermān idüp bunları ⁽¹⁵⁾ katl itdiler. Meger ol ḥatunuñ oğlu içlerinde bile bulunmuş, anı daḥı me‘an katl **[12a]** ⁽¹⁾ katl itdiler. Bu ḥatundur ḥaber aldıkda oğlu firākına dayanamayup ilāhî benim ⁽²⁾ oğlumı öldüren pâdişāh hışmına uğrasın, dimiş idim. Maḥmūd Paşa’ya ⁽³⁾ bed-du‘ā itmege sebep bu oldu. Gerçi Maḥmūd Paşa bu işi bilürem ki zulmen ⁽⁴⁾ itmedi, belki ıslāh-ı ‘ālem için itdi. Ammā n’eyleyeyim oğul acısı cānıma ⁽⁵⁾ kār idüp bed-du‘ā itdüm idi. On dört yıldur ol du‘ām şimdi kabül, uş ⁽⁶⁾ muḥbir-i şādık ḥaber virdi, bu ḥuşuş anuñ āḥiretine zarar itmez, lāzım olan ise ⁽⁷⁾ oldur ve atılan ok girü dönmez. Bundan bir vechle ḥalāş mümkün degildir. Hemān ⁽⁸⁾ var şeyh efendiye selām eyle, ḥaber göndersin ki şimden soñra āḥiret tedārikine ⁽⁹⁾ meşğul olsun, diyü cevāb virdükde ol adam daḥı gelüp kışşayı Eşrefzāde ⁽¹⁰⁾ Efendi’ye işitdüğü gibi naḳl idi virdi. Şeyh daḥı mektüb yazdı ki benim cānım, ⁽¹¹⁾ şimden soñra āḥiret tedārikini görüp başiret üzere oluñuz, elem çekme, zirā ⁽¹²⁾ saña sebep-i şehādetdür ve ḥalāsa mecāl yokdur, diyü mektübü varan adamuñ eline ⁽¹³⁾ virüp gönderdi. Ol daḥı gelüp şeyh efendinuñ mektübün teslim itdükde ⁽¹⁴⁾ okuyup yidi kulede Allah[a] ḥamd itdi, benüm de murādum bu idi Allahü’l-ḥamd ve’l-minne ğayrı ⁽¹⁵⁾ murādum yokdur diyüp andan soñra bir divīt getürüñ, didi. Getürdiler, pâdişāha **[12b]** ⁽¹⁾ vaşiiyet-nāme yazdı ve didi ki pâdişāhum, innā lillah ve innā ileyhi rāci‘ün ⁽²⁾ bu isnād ki bu kullarına olmuştur. Allah Te‘ālā ḥazretlerine ma‘lumdur ki ⁽³⁾ irtikāb itmek degil ḥatırıma bile gelmemişdür elḥamdülillah-i te‘ālā. Sa‘ādetler ⁽⁴⁾ pâdişāhumuñ devletinde ol aşıl münkirāta meyl ü ihtiyācım yoğdı. ⁽⁵⁾ Bu ḥuşuşda aşlā ve ḳat‘ā suçum yokdur, nihāyet mertebe bu kullarına ⁽⁶⁾ sebep-i şehādet için cānib-i Ḥaḳdan zuhūr eyledi. Pâdişāhum sağ olsun, ⁽⁷⁾ ammā devletlü pâdişāhdan ricām budur ki evḳāfımı ḥaş-ı hümayūna ilḥāḳ ⁽⁸⁾ itdürmeyüp ḥālî üzere konula. Bu āna degin gelen pâdişāhların virdüğü ⁽⁹⁾ bozulmamışdur, emindür ki devletlü pâdişāhum daḥı ‘ahde vefā idüp meşāb ⁽¹⁰⁾ ola. Ba‘de herkes uyḥuda iken, kalkın ibriḳe şu koñ, diyüp ābdeste ⁽¹¹⁾ şürü‘ eyledi ve ibriḳ oğlanına didi ki eyā, şüfiye tarafından meş‘aleler ⁽¹²⁾ belürdi, bil ki birisi katl itmege gelürler, hele ābdesti alup bir kaç rek‘at namāz ⁽¹³⁾ kıldı ve kılariken yidi kulenüñ kapısı daḳ olundu. Meger kapucılar ile cellād ⁽¹⁴⁾ gelmiş, içerü girdi. Cellād-ı bī-āmān hemān tığ-i ḥün-feşānına mübāşeret idüp ⁽¹⁵⁾

kaşdın görmege muqayyed oldı. Maḥmūd Paşa daḥı cellâda bir miqdâr şabr eyle [13a] ⁽¹⁾ eyle âbdest bozalım didükde cellâduñ evvelinden yüreginde kini var imiş, ⁽²⁾ hiç iltifât itmeyüp emir pâdişâhuñdur, diyüp hücum itdi. Maḥmūd Paşa ⁽³⁾ daḥı cellâd-ı bî-âmâna el arkasıyla bir muşt öyle urdu ki depesi ⁽⁴⁾ aşırı yıkıldı. Kapucılar ne urursuñ, diyü vâfir maḡlata itdiler. Hele ⁽⁵⁾ tekrâr bir âbdest daḥı iki rek'at namâz kıldı. Dergâh-ı 'izzete vâfir tazarru' ⁽⁶⁾ ve niyâzdan soñra el yüze sürüp dönüp cellâda didi ki saña ⁽⁷⁾ itdügüm ğazabımdan degildür, lakin urduğuma bâ' iş budur ki kaçan ⁽⁸⁾ bir kimse öldürmek isteseler, mümkün olduğı mertebe kendüyi qorumak ⁽⁹⁾ vâcibdür, tâ ki imânına hâlel gelmeye. Ben daḥı anuñcün böyle itdüm ki şer'-i ⁽¹⁰⁾ şerife yirin bulsun diyüp ba'de elin cebine şokup bir avuç altun ⁽¹¹⁾ kapucılara virdi. Şimden soñra emr-i Yezdânı yirine getürüñ, bildüñüzden ⁽¹²⁾ kılmañ, didi. Andan soñra cellâd kemend atup boğı rahmetullahi 'aleyh. ⁽¹³⁾ İş tamâm olduḡdan soñra yine külle kapısı daḡ olundu. Meger pâdişâhdan ⁽¹⁴⁾ haber gelmiş ki Maḥmūd Paşayı boḡmasunlar, te'hîr itsünler, diyü. Ammâ ne fâ'ide, ⁽¹⁵⁾ kesilen baş bitmez. Ba'de meyyitin bir 'arabaya koyup hânesinüñ önüne buradılar. [13b] ⁽¹⁾ Ol gice kulları cem' olup şabâh olunca beklediler. Şabâh olduḡda halk Maḥmūd ⁽²⁾ Paşa'yı bu hâlde gördükde yir yir feryâd u fiğâna başladılar ki bu ma'küle ⁽³⁾ zât-ı şerifi 'arz ile telef idüp ve meyyitini böyle zelil komaḡ lâyıḡ mıdur diyü ⁽⁴⁾ nâleler eylediler. Ba'de pâdişâh müşâhiblerine didi ki gelün Maḥmūd Paşa ⁽⁵⁾ lâlâmuñ meyyitini ziyâret itmege gidelüm diyüp envâ'-ı nedâmet ve te'eessüfler ile Maḥmūd ⁽⁶⁾ Paşa'nuñ meyyiti olduğı yire geldiler. Meger halk şokaḡlarda cem' olmuşlar, âzad kılam, ⁽⁷⁾ bir tepe ki geçilmez pâdişâh bu keşretüñ aşı nedür, didükde pâdişâhum Maḥmūd Paşanuñ ⁽⁸⁾ meyyitini yol üstüne bırakmışlar, halk üzerine üşmiş baḡayorlar, sebeb-âzad-i hâam oldur ⁽⁹⁾ didükde pâdişâh öyke ile dönüp didi ki ben size dimedüm mi ki câmi' ⁽¹⁰⁾ önüne koyuñ meyyiti niçün bu araya koduñuz diyüp dest-mâluñ yüzine ⁽¹¹⁾ tutup ol kadar ağladı ki vaşfa gelmez ve hem dirdi ki Maḥmūd saña ⁽¹²⁾ kem itmedüm, seni âhîret pâdişâhı eyledüm kâşki senüñ mertebeñe ben daḥı ⁽¹³⁾ vâsıl olaydum diyü emr idi ki hâlâ medfün olan yirde câmi'üñ ⁽¹⁴⁾ dîvârı gelmiş idi, anı yıkdırıp ol maḡale defn itdiler rahmetullahi 'aleyh ⁽¹⁵⁾ rahmeten vâsi'aten el-fâtiḡa. Bu menâkıb Merḡûm Maḥmūd Paşa'nuñ [14a] ⁽¹⁾ Paşanuñ zamân-ı vüzerâtında İbrîk oḡlunu Sinân-nâm kimesneden ⁽²⁾ menḡöldür ki soñra evḡâfına mütevellî olmuşdur toḡsan beş ⁽³⁾ yaşında vefât eyledi ve oḡlu daḥı Maḥmūd Paşa vakfına ⁽⁴⁾ mütevellî olmuşdur ol daḥı babası ağzından ⁽⁵⁾ bu menâkıbı böylece naḡl itdi ⁽⁶⁾ vesselâm.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Haluk Şükrü S.T.A.D. "Dede Korkut Kitâb'ında Geçen Bir Cümle Türü Üzerine", *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (turkoloji.cu.edu.tr).
 _____ 1988. *Ebü'l-Hayr-ı Rumî - Saltuk-Nâme*, C. I, Ankara 1988.
 _____ 1990. *Ebü'l Hayr-ı Rûmî-Saltuk-Nâme*, C. III, Ankara.
 _____ 1995. "Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'nin Saltuk-Nâme'si", *TDAY-B* 1992, Ankara.
 AKKUŞ, Muzaffer 1995. *Kitâb-ı Gunya*, TDK, Ankara.
 ARGUNŞAH, Mustafa 1999. *Muhammed B. Mahmûd-i Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî*, (İnceleme-Metin-Dizin), TDK Yayınları, Ankara.
 BATTAL, Aptullah 1997. *İbni-Mühennâ Lûgati*, TDK Yayınları, Ankara.
 CAFEROĞLU, Ahmet 1984. *Türk Dili Tarihi*, İstanbul.

- CANPOLAT, Mustafa 1995. 'Ömer Bin Mezîd, Mecnû'atü'n-Nezâ'ir, TDK Yayınları, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İsmet 1994. "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde "çün"lü Cümleler", *Türk Dili*, Haziran, S. 510, TDK Yayınları, Ankara, s. 409-412.
- _____. 2000. *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- _____. 2001. *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Necati 1998. "İnan- Fiili Üzerine", *Türk Dili*, S. 555, Mart.
- _____. 2004. *Dânişmend-Nâme*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Necati - ERDEM, Mehmet Dursun 2006a. *Battal Gazi Destanı*, Hece Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Necati - ERDEM, Mehmet Dursun 2006b. *Battal-Nâme*, Hece Yayınları, Ankara.
- DİLÇİN, Cem 1991. *Mes'ûd Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahar*, İnceleme-Metin-Sözlük, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- DUMAN, Musa 2000. *Vasiyyet-Name*, Risale Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem 1986. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- ERGÜZEL, Mehdi 1999. *Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi* (Iv. Cilt, 2. Kısım), Dil Özellikleri-Metin-Sözlük, Dizin, TDK Yayınları, Ankara.
- GABAIN, A. von 1988. *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara
- GÜL, Münteha 2000. *Kitâb-ı Fezâ'il-i Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudsü's-Şerîf*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- GÜLENSOY, Tuncer, "Brahmî yazısı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 1.
- GÜLSEVİN, Gürer - Boz, Erdoğan 2004. *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leylâ 1994. *Erzurumlu Darir-Kıssa-i Yusuf*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep 1973. *Marzubannâme Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Mustafa 1990. *Cinânî'nin Cilâü'l-Kulûb*, İstanbul, 1990.
- _____. 1993. *Mahmûd Bin Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- _____. 2000. *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- ÖZMEN, Mehmet 2001. *Ahmed-i Dâ'î Divanı*, TDK Yay., Ankara.
- ÖZTUNA, Yılmaz 1996. *Büyük Türkiye Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, c. II.
- ŞAHİN, Hatice 2003. *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Şinasi 1976. *Uygurca Metinler II*, Maytrısimit, Ankara.
- TİMURTAŞ, Faruk K. 1977. *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul.
- _____. 1994. *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Ahmet 1978. *Muhammed Bin Hamza-Kur'an Tercümesi*, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul.
- YAVUZ, Kemâl 1991. *Şeyhoğlu-Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Ankara.

ÇİNGİZLİ DEVLETİNİN BÜYÜMESİNDE ROL OYNAYAN TÜRKLERDEN ÇELME VE SUBUTAY

Prof.Dr. Saadettin GÖMEÇ*

ÖZET

Dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük fatihlerinin başında yer alan ve o zamanki dünyanın yarısından fazlasına çok kısa bir sürede sahip olan Çingiz Han'ı büyük kılan husus, bize göre emrindeki komutanları ve örnek seçtiği Türk devlet teşkilatıdır. Çingiz Han, Türk-Mogol Kaganlığının başına geçtikten sonra, ilk iş olarak zapt etmiş olduğu Türkistan coğrafyasındaki bölgelerin idaresiyle ilgilendi. O, ister-istemez kendinden önceki bir devletin kurumlarını almak zorundaydı. Çingiz'in de önünde en mükemmel şekliyle Türk devlet sistemi bulunuyordu. Komutanlarından üçte-ikisi ve idare ettiği halkın % 90'ı Türk olan bu gözü-pek devlet adamı, ortaya koyduğu siyasi teşekkülün yönetiminde Uygur ve Türk-Tatar menşeli danışmanlara yer vermekle beraber, çocuklarının ve torunlarının eğitimi de onlara havale etmiştir ki, bu suretle Mogol toplumuna başta Türk yazısı ve yüksek Türk kültürü egemen olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk, Mogol, Çelme, Subutay

ÇELME AND SUBUTAY, TURKS THAT PLAYED AN IMPORTANT ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE ÇİNGİZ STATE

ABSTRACT

For us the greatness of Çingiz Han, who holds the supreme lead among the conquerors of the world history and who conquered more than half of the world known at the time, resides in capacity to appoint the generals in the command and the Turkish State organization which he took as his motive. Çingiz Han, right after his assuming power in the Turkish-Mongol Khanate indulged in the administration of the lands he seized in the Turkestan geography. He was compelled to take over the foundations of the state that preceded him. Çingiz had the magnificent example of a Turkish State before him. As a courageous statesman, two-thirds of his commanders and 90 percent of his state were Turkish, he employed Uygur and Turk-Tatar origin advisors in his newly founded political system. He furthermore relied on them for the education of his children and grandchildren; thus, enabled the high Turkish language and culture dominate the Mongolian society.

Key Words: Turk, Mongol, Çelme, Subutay

Çingizliler tarihiyle alâkalı kaynaklara baktığımızda; Çingiz ve onun ahfadının dışında çok sıkça karşılaştığımız birkaç ilgi çekici şahsiyet daha vardır ki, onlar da Çelme, Subutay, Cebe, Kubilay, Bugurçu ve bir de belki Mukali'dir¹. Tıpkı Çingiz'in kimliği meselesinde olduğu gibi, bu kişilerin mensup bulunduğu kavimler hakkında da araştırmacıların değişik görüşlere meylettiklerini biliyoruz. Ancak bizim yazımızın konusunu bunlardan şimdilik sadece ikisi ilgilendiriyor. Onlar da, Çelme ve Subutay kardeşlerdir.

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Mukali bir Celayir'dir ve onların da Mogollaşmış bir Türk kabilesi olduğuna dair iddialar mevcuttur. Bakınız, Reşideddin Fazlullah, **Cami'üt-tevarih**, Çev. A.Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz), s.54-55.

Bununla birlikte tarihin bu iki kahramanının başka kardeşleri olduğuna dair de belgeler mevcuttur. Fakat geçmişe baktığımızda sadece ailenin bu iki ferdi daima ön plandadır.

Bu güne kadar ne Çelme, ne de Subutay hususunda Türkiye ve Türkiye dışında teferruatlı bir incelemeye rastlamadık. Yapılmışsa dahi biz bundan haberdar değiliz. Bu noktaya da işaret etmek isteriz.

Özellikle Çingiz Han'ın ölümünden sonra kaleme alınan "Mogolların Gizli Tarihi" ve bazı Çingiz-nameleri incelediğimizde; Çingiz'i en zor zamanlarında terk etmeyen ve sonuna kadar ona sadakatle hizmette bulunan insanların başında biraz evvel saydığımız Çelme, Subutay, Kubilay ve Cebe Noyanlar gelir ki², Gizli Tarih'te onlara Çingiz'in dört köpeği lâkabı da verilir. Ama bunların içerisinde Subutay'ın yeri bambaşkadır. Çünkü o tarihin en büyük komutanlarından biridir.

Başlangıçta Türkistan'daki fetihlerde mühim roller ifa eden Subutay; Çingiz Han'ın vefatının ardından da özellikle Batu'ya düşen bugünkü Macaristan ve Rusya topraklarında ön plandadır. Subutay ve Cebe'nin idaresindeki, yaklaşık iki tünden müteşekkil bir ordu 1237 ile 1241 yılları arasında, Batu Han'a bağlı olarak, çok kısa bir sürede Doğu Avrupa'yı ele geçirdi³. Amacımız Çingiz Han, onun oğulları ve torunlarının savaşlarıyla, faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde incelemekten ziyade; Çingiz'in dört komutanından ikisi olan Çelme ile Subutay'ın kimliği ve yaptıkları üzerinde durmaktır. Söz konusu çalışma belki onlar hakkında ileride daha ciddi ve teferruatlı boyutlarda araştırmaların yapılmasına ön-ayak olabilir.

Dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük fatihlerinin başında yer alan ve o zamanki dünyanın yarısından fazlasına çok kısa bir sürede sahip olan Çingiz Han'ı büyük kılan husus, bize göre emrindeki komutanları ve örnek seçtiği Türk devlet teşkilatıdır. Çingiz Han, Türk-Mogol Kaganlığının başına geçtikten sonra, ilk iş olarak zapt etmiş olduğu Türkistan coğrafyasındaki bölgelerin idaresiyle ilgilendi. O, ister-istemez kendinden önceki bir devletin kurumlarını almak zorundaydı. Çingiz'in de önünde en mükemmel şekliyle Türk devlet sistemi bulunuyordu⁴. Komutanlarından üçte-ikisi ve idare ettiği halkın % 90'ı Türk olan bu gözü-pek devlet adamı, ortaya koyduğu siyasi teşekkülün yönetiminde Uygur ve Türk-Tatar menşeli danışmanlara yer vermekle⁵ beraber, çocuklarının ve torunlarının

² E.Hildinger, **Warriors of the Steppe**, New York 1997, s.119.

³ J.J.Saunders, **The History of the Mongol Conquest**, Pennsylvania 1971, s.57-60; Hildinger, **a.g.e.**, s.132-135; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 35- Batu Han", **Orkun**, Sayı 94, İstanbul 2005, s.35-36.

⁴ S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000, s.69.

⁵ Bu husus ve devlet adamları konusunda bakınız, B.Ögel, **Sino-Turcica**. Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri, Taipei 1964.

eğitimini de onlara havale etmiştir ki, bu suretle Mogol toplumuna başta Türk yazısı ve yüksek Türk kültürü egemen olmuştur.

Çelme ve küçük kardeşi Subutay'la alâkalı en eski kayıtlara elbette ki, Mogollar ve Çingiz hakkında da ilk bilgileri aktaran "Mogolların Gizli Tarihi" adlı eserde rastlıyoruz. Malum olduğu üzere bu kitap, Çingiz Han'ın atalarını anlatmakla başlar ki; onun ceddi bir erkek bozkurt ile dişi alageyiğin birleşmesi suretiyle, Burhan-haldun Dağı civarında doğan Bataçı-han isimli bir kişidir⁶. Yine Çingiz'in atalarından Bodun Çor, Bolçun-aral denilen yerdeki ikameti sırasında zaman zaman yiyeceğini kurtlarla paylaşmıştır⁷. Görüleceği üzere bu hikaye, çince ve farsça belgelerde geçen, Türklerin türeyişiyle ilgili efsanelerle benzerlik gösteriyor. Bildiğimiz gibi Türkler de bir erkek çocukla, dişi kurttan peyda oluyorlardı⁸.

Bütün bunları bir kenara bıraktıktan sonra, Çingiz Han 1155 veya 1161 tarihinde Onon Nehri kıyısındaki Delün-boldak'ta doğduğunu öğreniyoruz⁹. Kaynakta yazdığı şekliyle, o dünyaya geldiğinde, Uranhay kabilesinden Yesugey'in dostu Çarçuday, yanında oğlu Çelme de olduğu halde, Temuçin'e samur derisinden bir kundak hediye eder. Bundan sonra oğlu Çelme'yi de ona hem arkadaş, hem de hizmetkar kıldığını bildirir¹⁰. 1167 senesinde Temuçin'in babası Yesugey öldürüldüğünde¹¹, ailenin bütün yükü onun omuzlarına bindi. Düşmanlarının peşine düşmesi üzerine, ailesi ve yanındaki en sadık adamlarından olan Çelme ve Bugurçu ile beraber uzun süre kaçak yaşamak zorunda kaldı. Onlara daha sonra Çelme'nin küçük kardeşleri Çakur-han, Subutay Batur ve yine Çingiz'le kan kardeşi olan, Caciratlardan Çamuka da katıldı¹². Ama bilindiği gibi, Çingiz'le Çamuka'nın arasına bir süre sonra düşmanlık girdi. Birtakım boylar 1201'de Çamuka'nın etrafında toplanırken, yine Çingiz'in yanında Çelme, kardeşi Subutay ve Bugurçu vardılar. Bu vefakâr dostlarından Subutay, *Mogolların Gizli Tarihi* adlı eserde, Çingiz Han'a korkmaması için şöyle diyordu: "Dağılan adamları toplayım, biraraya getiririm. Bir keçe misali seni örterim. Senin evini ve halkını korurum"¹³. Çingiz Han da, Çelme ile Bugurçu'ya;

⁶ **Moğolların Gizli Tarihi**, Çev. A.Temir, 2. baskı, Ankara 1986, s.3; S.Gömeç, "Türk Mogol Devletin Kuruluşunun 800. Yılı", **Orkun**, Sayı 101, İstanbul 2006, s.34.

⁷ **Gizli Tarih**, s.9.

⁸ S.Gömeç, "Ergenekun", **Orkun**, Sayı 79, İstanbul 2004.

⁹ **Gizli Tarih**, s.19.

¹⁰ **Gizli Tarih**, s.38; P.Ratchnevsky, **Genghis Khan**, Malden 1993, s.33.

¹¹ W.Barthold, "Cengiz Han", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, 5. baskı, İstanbul 1988, s.91; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 32- Çingiz Han", **Orkun**, Sayı 92, İstanbul 2005, s.35.

¹² **Gizli Tarih**, s.55; Ratchnevsky, **a.g.e.**, s.38.

¹³ **Gizli Tarih**, s.59.

“gölğemden başka dostum yokken, bana gölge oldunuz. Sizi asla unutmayacağım. Tanrı’nın yardımıyla kuvvetim arttı. Beni korudunuz. Çamuka’yı değil beni seçtiniz. Benim en eski arkadaşlarım sizlersiniz”¹⁴, diyordu.

Bu arada Çamuka ile olan mücadeleleri sırasında birgün Çingiz Han yaralandı. Neredeyse kangren olacaktı. Ateşten yarı ölü bir şekilde yatan Çingiz’in yarasını Çelme emerek temizlemiştir. Hatta kitapta zikredildiği kadarıyla, Çelme’nin bazan telaştan, Çingiz’in kanını yuttuğu da oldu. Çingiz Han komadan çıkınca, Çelme’ye susadığını söyler. Fakat ordugâhta ne içecek, ne de yiyecek bir şey kalmamıştır. Bunun üzerine Çelme elbiselerini soyunarak, sadece bacaklarında bir don olduğu halde, çıplak bir vaziyette karşıda duran düşman denklelerinin arasına gider. Gizlice arabalarda kımız aradıysa da, bulamamıştır. Kağnılardan birisinde tesadüfen bir yoğurt kabı bulur ve onu çalarak getirir. Bunları yaparken de kimseye görünmemiştir. Çelme, bir yerden de su tedarik eder, yoğurtla karıştırıp ayran yapar ve onu Çingiz’e içirir. Gün ağardığında, kendine gelen Çingiz Han yanı-başında kan ve çamurdan oluşan pisliği görünce, “bu nedir” diye Çelme’ye sordu. “Biraz uzağa tüküremez miydin” dedi. Çelme de, “sen hastayken uzağa gidemezdin, sana bir şey olmasında korktum”, şeklinde bir cevap verdi. Çingiz Han, yine ona; “çıplak bir şekilde, niye düşman içine gittiğini” sorduğunda; “eğer böyle ele geçseydim, sizin tarafınıza kaçmak isterken yakalandım. Bu yüzden beni öldürmek için soyup, hapsedtiler. Fırsatını bulup, kurtuldum diyecektim. Böylece bana inanıp, elbise verirdiler ve yine etrafı kollayıp, geri dönerdim”, biçiminde cevaplayınca; bu akıl Çingiz’in çok hoşuna gitti. Çingiz Han da ona şöyle dedi: “Bir zamanlar üç Merkit kabilesi, beni Burhan-haldun’da muhasara ettiklerinde, hayatımı kurtarmıştın. Şimdi tekrar kurumuş kanımı emerek, canıma can kattın. Susuzluktan ölecekken, hayatını tehlikeye atıp, bana içecek buldun. Senin bu fedakârlıklarını unutmuyum”¹⁵. Gerçekten de bu Uranhay, Çingiz’i birçok defalar ölümden kurtararak, bir nev’i onun en büyük cihan fatihi olmasına vesile teşkil etti. Böyle bir arkadaşlık, bu şekilde bir dostluk dünya tarihinde ender görülen hadiselerdendir. Hele hele insanların küçük menfaatler uğruna en yakınlarının bile göz yaşlarına acımadıkları bir evrende bu tür ilişkiler gıptayla bakılacak bir durumdur.

Çingiz Han, Kereyit hükümdarı Ong Han¹⁶ ve Çamuka ile karşılaşmadan önce, Çelme’yi artçı birliklerin başına geçirmiştir¹⁷.

¹⁴ **Gizli Tarih**, s.59-60.

¹⁵ **Gizli Tarih**, s.73; Ratchnevsky, **a.g.e.**, s.63.

¹⁶ Tugrul diye de bilinir.

¹⁷ **Gizli Tarih**, s.93.

1205 tarihinde Çingiz Han, başkomutanı Subutay'ı Merkit reisi Tokta Han'ın oğullarını takip için vazifelendirdi. Onlar Kıpçak yurduna sığınıp, Cuci'ye karşı savaştılsa da, nihayet ele geçirilip, Çingiz'in emriyle öldürüldüler¹⁸. Yine Nayman beyi Tayang Han, Çingiz ile mücadelesi sırasında, ordunun en başında yürüyen dört kişiyi görünce, bunların kim olduklarını Çamuka'ya sorar. Çamuka da; "bunlar Çingiz'in en sadık komutanlarıdır. İkisinin adı Cebe ile Kubilay; iki kardeşin ismi de Çelme ve Subutay'dır"¹⁹ der. Bildiğimiz gibi hem o, hem de Çamuka Çingiz'in elinden kaçamadılar. Belki Çingiz, Camuka'nın ölmesini istemiyordu, ama bu cesur rakip bizzat kendisi idam edilmeyi diledi. Çünkü bağışlandığı takdirde, sürekli olarak Çingiz onun yeniden baş kaldıracağı düşüncesini taşıyacaktı²⁰.

Doğudan batıya, kuzeyden güneye doğru yapılan fetihler ve yeni teşkilatlanmaların ardından, 1206'da Onon Nehri kıyısında, Türk ve Mogol halkı toplanarak bir kurultay düzenlediler. Burada Temuçin'e bir Türk kamı olan Kökçe tarafından, Çingiz unvanı verildi²¹. Dokuz tuglu sancak açıldı, töre yeniden düzeldi²². Çingiz Han burada yaptığı konuşmada; "evinde dirlik ve düzeni sağlayan,

¹⁸ **Gizli Tarih**, s.126; V.V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.457; D.Christian, **A History of Russia**. Central Asia and Mongolia, Oxford 2004, s.394.

¹⁹ **Gizli Tarih**, s.120.

²⁰ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.211; Barthold, **a.g.e.**, s.474.

²¹ Temuçin'in Çingiz unvanını aldığı tarih konusunda birtakım farklı görüşler mevcuttur. Bakınız, **Gizli Tarih**, s.134; A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.121; Barthold, **a.g.e.**, s.474; A.Temir, "Türk-Mogol İmparatorluğu ve Devamı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. baskı, Ankara 2001, s.523; Barthold, **a.g.m.**, s.93; Hildenger, **a.g.e.**, s.118.

²² Eski Türklerde dokuz ve yedi sayıları önemlidir. Bunlar daha çok dini kaynaklı inanışlardır ki, bu gelenek Türklerden Mogollara da intikal etmiş ve dokuz tuga sahip olan bey, herkesten daha üstün sayılmıştır.

Bir devletin mevcudiyeti için gerekli olan şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır. Her nekad Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, yüzyıllardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davranışlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Bozulan töreyi düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir. Eski Türk düşüncesinde töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, dikkat çeken bir husustur. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresi halka ve gelecek nesillere anlatılmaktadır. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi zaten düşünülemez. Bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.99.

devleti de idare edebilir”, demiştir. Çünkü aile devletin küçük bir numunesi olduğuna göre, idaresi birbirine benziyordu. Arkasından da Çelme ve Subutay kardeşleri binbaşı atadı²³. Bu şekilde askeri işlerin yoluna koyulması sırasında Çingiz Han, Kubilay’a (bu Kubilay torunuyla aynı adı taşıdığından bazan karıştırılmaktadır) şöyle dedi: “Güçlülerin boynunu kırdınız, güreşçileri yere serdiniz. Ey Kubilay, Çelme, Cebe ve Subutay ben sizleri düşmana karşı gönderdiğimde; ilerle deyince taşları parçaladınız, saldır deyince kayaları dağıtarak, denizleri geçtiniz”. Böylece onlara övgüler yağdırarak, Çelme ile Bugurçu’yu kendine danışman yaptı²⁴. Sonra Cebe’ye dönerek; “Çarçuday-ebugen (Çelme’nin babası), bir zamanlar yanında, henüz beşikten aldığı oğlu Çelme olduğu halde Burhan-haldun’a, doğduğum yere gelerek, bana samurdan bir kundak hediye etmişti. Sen o zaman bana katıldın. Eşiğimde kulum, kapımda hizmetçim oldun. Senin bana yardımların çoktur. Benimle beraber doğdun, benimle birlikte büyüdün, seni dokuz suça kadar muaf tutuyorum”²⁵, buyurdu.

Çingiz’in nasıl büyük bir devlet adamı olduğu hakkında pekçok kişi hemfikirdir. Elbette ki yakınlarına böylesine müşfik olan ve güvenen bir devlet adamı başarılı olur. Kök Türk Kaganlığı da dünyada söz sahibiyken, öyle değil miydi? Yani küçükler büyüklerin izinden yürüdüklerinde herşey çok güzeldi. Ama tersi olduğunda da devletlerini kaybediyorlardı. Yazıtlarda bu hususta şöyle deniyor: *Bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan, bakanları ve begleri de bilgisizmiş. Halkı düzensiz, Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğundan, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğünden, beg ve halkın arasını açtığından Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış. Kaganını kaybetmiş. Çin milletine beg olacak erkek çocuğu kul, hanım olacak kızı cariye olmuştur. Türk milleti Türk adını bıraktığından*²⁶ başına bunca bela gelmiştir. Çingiz Han’ın yanındaki danışmanlara baktığımızda, bunların önemli kısmı Türk’tür. Çünkü onlar, Türk’ün altın çağlarının nasıl kazanıldığını ona anlatıyorlardı ve Çingiz de buna göre hareket ediyordu.

²³ **Gizli Tarih**, s.134.

²⁴ **Gizli Tarih**, s.141; D.C.Twitchett – H.Franke, **The Cambridge History of China**, Vol. 6, Cambridge 1994, s.337; Christian, **a.g.e.**, s.392.

²⁵ **Gizli Tarih**, s.142-143; Ratchnevsky, **a.g.e.**, s.63.

²⁶ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı 5-8; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı 6-8: Bilgisiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyruku yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Begleri bodunı tüzüz üçün Tabgaç bodun tebligin kürlüğün üçün armakçısın üçün inili eçili kingsürtükün üçün begli bodunlig yongşurtukün üçün Türk bodun illedük ilin içgını ıdmış. Kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul kılta. İşilik kız oğlın küng kılta. Türk begler Türk atın itdi.

Çelme Noyan, tıpkı babasını olduğu gibi Çingiz'in küçük oğlu Tuluy'u da bir düşman elinden öldürülecekken, kurtarmıştır. Herhalde bütün bu yardımlarından sonra Çingiz, Çelme'nin oğlu Yesuntek'i dörtyüz bahadırın komutanı yaptı²⁷. Bunun ardından Kubilay Noyan, Karluk Türklerine karşı gönderildiğinde, Karluk hükümdarı Arslan Han ona kendiliğinden tabi oldu ve muhtemel bir savaşı önlediğinden de kızlarından birisini ona sözledi. Bu sıralarda Subutay da, Merkitlerden Tokta'nın çocuklarının peşinden yürüyerek, onları imha etti²⁸.

Bu çağlarda bozkırda hüküm süren Harezmsahlar hanedanlığı da mühim bir kuvvet olarak göze batıyordu. Bununla birlikte iki ülke arasında bir dostluk söz konusuuydu. Sır-Derya üzerinde bulunan Otrar şehrine 1218 yılında, Çingiz Han'a ulaştırılmak üzere bir kervan mallar getirmişti. 450 kişilik kervanın mallarını Harezm'in Otrar valisi yağma ettirdi ve tüccarların kafasını kesti. Gelen elçilere de kötü davranılmış, hatta bir tanesi de öldürülmüştü. Neticede iki devlet arasında savaş çıkması kaçınılmaz oldu. Tavşan yılında (1219), Çingiz Han Harzemşahlara karşı bir sefer başlattı. Karakurum'da küçük kardeşini (Otçigin) bıraktı. Öncü olarak Cebe'yi, arkasından Subutay'ı, peşinden de Tokaçar'ı (veya Tokuçar) yolladı. Onlara, Celaledin Harzemşah'ı kuşatmalarını emretti. Subutay söylenenleri harfiyen yerine getirdi; fakat Tokaçar, Herat hükümdarı Han Melik'in şehirlerini yağmalayarak, halkını esir aldı. Bu da Han Melik'in, Celaledin'in safına geçmesine neden oldu. Her ikisi beraberce Çingiz'in ordusunu ve Şiki-kutuku'yu²⁹ yendilerse de; Subutay, Cebe ve Tokaçar yetişerek, onları mağlubiyete uğrattılar³⁰. Sonra Subutay'ın emrindeki kuvvetler Deşt-i Kıpçak ile İdil-Ural'ın batısına gönderildi³¹. Ancak onun buralarda biraz zorluklarla karşılaşması üzerine, 1227'den sonra han seçilen Ögedey, Subutay'a yardımcı olsun diye Batu (Cuci'nin oğlu), Börü (Çagatay'ın oğlu), Güyük (Ögedey'in oğlu) ve Mengü (Tuluy'un oğlu)

²⁷ **Gizli Tarih**, s.151.

²⁸ **Gizli Tarih**, s.159.

²⁹ 1206 yılından itibaren, Çingiz Han karısı Börte ile beraber küçük yaşta yanlarına alıp, büyüttükleri bir Tatar olan Şiki-Kutuku'ya da büyük yargıç yetkilerini verdi. Bu kurultayda Şiki-Kutuku'ya şöyle diyordu: "Bize tabi olan insanları sınıflandır; keçe çadırlarla, tahta evlerde oturanları ayır. Kimsenin sözlerine karşı gelmesine izin verme. İnsanların içinde hırsızları temizle, yalancıyı kontrol et, ölümü hak eden öldür, cezayı hak eden cezalandır, sonra bütün halkla ilgili alınan kararları Kök Defter'e kaydet" (Bakınız, Grousset, **a.g.e.**, s.217; P.O.Morgan, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", **Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies**, XLIX/1, London 1986).

³⁰ **Gizli Tarih**, s.182; Barthold, **a.g.e.**, s.484-549.

³¹ **Gizli Tarih**, s.185; Grousset, **a.g.e.**, s.257-260.

gibi tiginleri vazifelendirildi. Han verdiği buyrukla, bunlara Batu'nun komuta etmesini istiyordu. Aslında bu sefere büyük oğulların katılmasını Çagatay önermişti. Böylece ordunun kuvvetinin ve itaatın büyük olacağına inanılıyordu³². Bu muazzam kitle Deşt-i Kıpçak ve Slav yurdunda önemli başarılar kazandı. Çok az bir zamanda Avrupa'nın ortası ve doğusu ele geçirildi³³. Bu ordunun komutası Batu'nun elindeymiş gibiyse de, esasında bütün askeri işleri düzenleyen Subutay'dı ve kuvvetlerin tamamına yakını da Türklerden meydana gelmişti.

Bahis konusu Kıpçak topraklarındaki faaliyetler sırasında, bu kardeş çocuklarının arasının açıldığını görüyoruz. Tiflis'in zaptı esnasında Batu yeğenleriyle beraber bir kurultay toplar. Mecliste herkesten önce içer ve bu durum da Börü ile Güyük'ün hoşuna gitmez. Onlar toplantıyı terk ederler. Çünkü kendilerini Batu ile eş görüyorlardı. Ama gerçekte en yaşlıları da Batu'ydu ve büyük han tarafından onların lideri seçilmişti. Dolayısıyla Batu, bu olayı Ögedey'e şikayet etti. O da, herkesin içinde bu yaptıklarından dolayı Güyük'ü azarladı. Başarının kendine değil, bizzat Subutay'a ait olduğunu söyledi. Hatta onu yabancı ülkelerdeki şehirlere "tamgacı" olarak vazifelendireceğinden bahsedilir. Belki de Çingiz'in torunları arasındaki mücadelelerin ilk ciddi tohumları bu sırada atıldı³⁴.

"Mogolların Gizli Tarihi" isimli bu anonim eserde Çelme ve Subutay'ın ölüm tarihleri yoktur. Ama dikkatlice tedkik ettiğimiz bu kaynakta, Çingiz'in varlığının da, devletinin genişlemesinin de esas dayanağı Çelme ve Subutay ile onların yoldaşı Cebe, Kubilay ve Bugarçu'dur. Çingiz Han'ın babasının sağlığından itibaren onun yanında yer alan Uranhay kabilesi ve bu halkın önde gelen beylerinden Çelme ve Subutay, küçük bir topluluktan koca bir cihan devletinin doğmasına aracılık yaptılar. Çelme ve Subutay kardeşler ölene kadar Çingiz Han'a sadık kaldılar. Öyle ise bu derece önemli iki kişinin mensup olduğu Uranhay kabilesi üzerinde de biraz durmakta fayda vardır. Kimdir bu Uranhaylar? Kimilerine göre bir Mogol kabilesi mi, yoksa bazılarının söylediği gibi bir Türk aşireti mi?

³² **Gizli Tarih**, s.191-192; Gömeç, "Batu Han", s.36.

³³ **Gizli Tarih**, s.195; Hildinger, **a.g.e.**, s.132; R.Gabriel, **The Great Armies of Antiquity**, Westport 2002, s.332.

³⁴ **Gizli Tarih**, s.196-198; L.N.Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.205-206.

Mogol an'anesinde ve Çagataylılarda şehir hayatı pek önemsenmemiş, buna karşılık kır hayatı hep ön plana çıkarılmıştır. Onların düşüncesine göre, hayvan sürüleri ve hayat tarzları şehirlerde oturmalarına mani idi. Böylece şehir hayatından uzak kalarak hem savaşçılıklarını koruyorlar, hem de karışma yoluyla erimenin önünü alıyorlardı. Dolayısıyla Mogol hanları ve Mogollar için yerleşikliğe geçmek bir zül ve hakaretti. Bakınız, M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005, s.33.

Bugünkü Mogolistan halkları içerisinde en misafirperver topluluklardan birisi olarak gösterilen Uranhaylar, umumiyetle bu ülkenin kuzeyinde bulunan Tuvalılarla eş tutulmakta olup; bunlara zaman zaman birtakım araştırma eserlerinde “Soyot” dendiğini de görüyoruz. Bununla birlikte bazan daha kuzeydeki Saha Türklerinin Uranhay diye adlandırılmaları söz konusudur ki, bu görüşe daha çok Sahalı bilim adamları rağbet ediyor³⁵.

Tuva Türkleri hakkında Türkiye’de ilk ciddi çalışmayı yapan S.Gömeç, onların Kök Türkçe yazılı belgelerde zikredilen “Üç Tuglu Türk Bodun”un bir parçası olduklarını ileri sürüyor. Üç Tuglu Türk Bodun üzerinde gerçekleştirilen incelemelere göre de, bu federasyonun bir üyesi Tuvalılardır³⁶. Kök Türk, Uygur ve Kırgız çağında umumiyetle bugünkü konumlarını muhafaza eden Tuva Türkleri, Altaylı Türkler gibi Kök Türk konfederasyonunun bugüne kadar gelen temsilcileridir. Tuvalılara yakıştırılan Uranhay ve Soyot gibi isimler de onların kendi adlandırmaları değil, komşu halkların verdikleri tanımlamalardır. Tıpkı bugünkü Tuvalılarla aynı yerlerde yaşayan Kırgızlara, bir vakitler Çinlilerin “Hakas” dediklerini de biliyoruz³⁷. Günümüzün Hakasları, Kırgızların anayurtta kalan parçalarıdır. Dolayısıyla Uranhaylarla, şimdilerde Rusya Federasyonuna bağlı bir muhtar cumhuriyet halinde yaşayan Tuvalı Türkler aynı halktır.

İşte bu müstesna Türk boyu, Kök Türk Kaganlığının yıkılışı esnasında onlara sonuna kadar sadık kalmakla beraber, 13. asrın başlarında bir cihan devleti olarak ortaya çıkan Çingizlilerin böylesine güçlenmelerinde önemli roller ifa ettiler. Çingiz Han’ın yanında ölene değin yer alan Çelme ve Subutay gibi Uranhaylar, onun sınırsız kuvvetinin dayanağı oldular.

Zaten pekçok araştırmacı Çingizlileri bir Türk devleti olarak görürler ki; başta ahalisinin üçte ikisi, devlet memurlarının büyük bir kısmıyla, ileri gelen komutanların Türk oluşu da bunu ispatlıyor. Tarihe baktığımızda bu muazzam siyasi teşekkül Çingiz ve oğullarının ölümünün ardından, kısa sürede kaçınılmaz bir şekilde Türk ve Müslüman olacaktır.

³⁵ W.Miller, **The Social, Legacy of Communism**, Cambridge 1997, s.70; I.Bell, **Territories of the Russian Federation**, Fourth Edition, London 2003, s. 115.

³⁶ S.Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 21, Ankara 2002, s.148-150.

³⁷ S.Gömeç, Tarihte ve Günümüzde **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002, s.17.

SÖZ ve DÜŞÜNCE AKTARIMI

Münteha GÜL*

ÖZET

Bu çalışmada önce genel olarak söz ve düşünce aktarımı konusu üzerinde durulmuştur. Daha sonra geleneksel söz ve düşünce aktarımı türleri yanında, özellikle XX. yüzyıldan sonra işlevsel ve estetik kaygılardan dolayı oluşturulan yeni türler örneklerle ele alınmıştır. Bu türler arasındaki farklar aktaran ve aktarılan söylem bakımından incelenmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalarla, söz ve düşünce aktarımı yanında yazma aktarımının da incelenmesi gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu sebeple çalışmaya, yazma aktarımı türleri de eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Söz aktarımı, düşünce aktarımı, yazma aktarımı, aktarılan söylem, aktaran söylem.

THE TRANSFER OF EXPRESSION AND THOUGHT

ABSTRACT

In this study, general theme of speech and thought presentation is presented first. Then, the types formed newly especially after 20th century due to functional and aesthetic anxieties were handled with examples as well as the traditional types of speech and thought presentation. The differences among these types are examined from the point of view of utterance and reporting structure. Based on the researches done by the last few years, the thought that the writing presentation has to be studied as speech and thought presentation, had been appeared. Hence the types of writing presentation were added to this study.

Key words: Speech presentation, thought presentation, writing presentation, utterance, reporting structure.

0. Giriş

Bir sözce içinde, bazen bir söz veya düşünceden meydana gelen bir başka sözce aktarılabilir. Aktarım sırasında söz/düşünce birtakım dönüşümlere uğrar. Bu dönüşümlerin tasviri, bir kategori olarak dilbilimde yerini almıştır.

“Söylem içinde söylem, sözcelemde sözcelem, ama aynı zamanda söylem üzerine söylem, sözcelem üzerine sözcelem”

* (Yard. Doç. Dr.), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. muntehagul@gop.edu.tr

(Voloşinov 2001:186) olarak ifade edilen söz/düşünce aktarımında¹ başkasının söz veya düşüncesi orijinal bağlamından koparılıp aktarıcının, anlatıcının söylemine dâhil edilir. İki farklı zaman-uzam konumundaki iki farklı bağlam, tek bir bütünleyici söz dizimi çatısı altında etkileşime girer. Bu etkileşim sırasında dil bilgisi ve üslup açısından bir bütünlük sağlanması için aktarılan söylem², aktaran söylem³ içerisinde birtakım biçim bilgisel ve söz dizimsel değişikliklere uğrar:

(1). a. —Cevabımı yarın bildiririm.

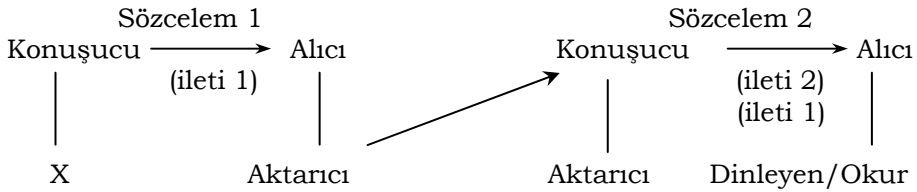
b. “Cevabımı yarın bildiririm” dedi.

c. Cevabını yarın/ertesi gün bildireceğini söyledi.

Kendi bağlamında bağımsız bir cümle olan (1)a, (1)b ve (1)c’de bir yan cümle olarak aktaran söylemin yapısına dâhil edilmiştir. (1)b’de temel cümlenin belirsiz nesnesi konumundadır. Burada aktarılan söylemin biçimsel ve söz dizimsel özellikleri korunur. (1)a, (1)c’de ise bazı değişikliklere uğrayıp adlanmış bir yapı olarak temel cümlenin belirli nesnesi hâline gelmiştir.

Aktarılan söylem aslında farklı bir bağlamda, başka birisine ait bir söylem olarak, tamamen bağımsız, kuruluşu bakımından eksiksiz bir sözcelemdir. Bu sözcelem kendi bağlamından koparılıp başka bir bağlama aktarılır, başka bir söylem içinde yer alır. Aktarılan söylem, aktaran söylem içine girerken, “kendisini kusursuz bir şekilde bünyesine dâhil eden bağlamın söz dokusuna ilismeksizin kendi kuruluş ve anlam özerkliğini muhafaza eder.” (Voloşinov 2001:186). Ancak aktarılan söylem ile aktaran söylem, kendi başlarına, birbirlerinden bağımsız olarak değil; ancak aralarındaki bağıntılar içerisinde gerçekten var olur, işlev görür ve biçimlenir (Voloşinov 2001:192). Birbirleri arasında söz dizimsel bir uyum olduğu gibi anlamsal bir tutarlılık da vardır.

Söz/düşünce aktarımı basit bir fenomen değildir. “Aktarılan söylem birbirinden tamamen ya da kısmen farklı dört kişi (burada üç kişi) ve iki farklı zamanda, iki sözcelem durumunda gerçekleşmiş iki farklı ileti içerir (Kıran 2001:191):

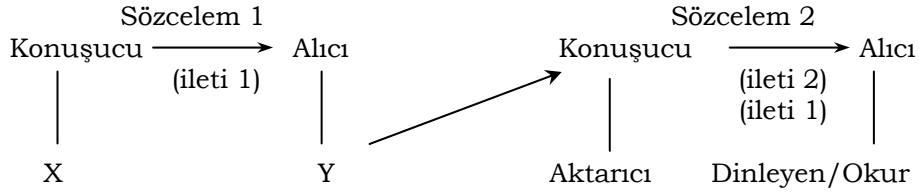
¹ Düşünce eylemi, kişinin kendi içinde sürdürdüğü konuşma eylemi olarak ele alınırsa düşünce ve konuşma aktarımları arasında bir koşutluk olduğu kabul edilebilir.

² Aktarılan söylem anlatılan söz veya düşünce (öteki kişinin sözü veya düşüncesi)dir.

³ Aktaran söylem ise anlatımı yapan söz (aktaran kişinin sözü)dür.

Şekil 1⁴

Bu şekille gösterilen sözcelemde aktarıcı, kendisine söylenilenleri aktarır. Ancak aktarıcı tanık olduğu, duyduğu, okuduğu söz veya düşünceleri de yansıtabilir. Bu durumda aktarılan söylem dört kişi ile gerçekleşir:

Şekil 2⁵

Söz ve düşünce aktarımı değişik yapılarla gerçekleşir. Özellikle konuşma dilindeki anlatımı kolaylaştıran dil dışı yapıların ve parçalar üstü öğelerin kullanım imkânı olmayan, belirli sayıdaki harf ve yazım kurallarının kullanıldığı yazı dilinde, ötekinin söz ve düşüncelerinin aktarılması çeşitli kalıpların doğmasına sebep olmuştur. “Bu kalıplar bir kişinin, başka birisinin sözünü aktif alımlayışındaki bir eğilimi anlatır/dışa vurur. Her kalıp bildirilecek iletiyi kendi yaratıcı tarzıyla ele alır, yalnızca bu kalıba uygun olan özgül doğrultuyu izler.” (Voloşinov 2001:203).

Aktarmalar, aktaran söylem ile aktarılan söz/düşünce arasında kurulan ilişkinin türüne göre çeşitlenirler. Burada, bir söylemin başka bir söylemi nasıl içerdiği ve kendine ait söylemsel öğeleri olan aktarılan söylemin, bir başka söylem öznesinin edimi olan aktaran söylemin içine nasıl yerleştirildiği önemlidir (Gülmez 2003:165). Ayrıca, “genel aktarım eylemleri olarak, yalnızca konuşma ve düşünce aktarımları görülmesinin yeterli olmadığı, başlatılan araştırmalarda ortaya çıkmış ve aktarma yöntemlerine bir de yazma eylemi eklenmiştir.” (Özünü 2001:190).

Konuşulan/düşünülen/yazılan cümle/ler, geleneksel olarak, *dolaysız aktarım* ve *dolaylı aktarım*⁶ olmak üzere iki biçimde

⁴ Şekil 1, (Kıran 2001:190)da bulunan Şekil 39’dan uyarlanmıştır.

⁵ Şekil 2 de (Kıran 2001:190)da bulunan Şekil 39’dan uyarlanmıştır.

⁶ Ünsal Özünü (2001) tarafından *dolaysız aktarım* ve *dolaylı aktarım* biçiminde kullanılan bu terimler bazı kaynaklarda (Gülmez 1988, 2003; Korkmaz 1992:46,47; Ārnazarov 1996; Vardar 1998:84; Kıran 2002:191) *dolaylı anlatım*, *dolaysız anlatım* biçimindedir. Bu aktarım türlerini Voloşinov (2001) *dolaysız söylem*, *dolaylı söylem*; Tzvetan Todorov (2001:64) ise *dolaysız üslup*, *dolaylı üslup* olarak adlandırır. Bu

aktarılır. Zamanla söz/düşünce/yazı aktarımının farklı türleri ve bu türlerin değişik biçimleri ortaya çıkmıştır.

I. Söz Aktarımı

Söz aktarımı bir konuşma durumunun başka bir konuşma durumu içinde aktarıldığı yapılardır.

I. 1. Dolaysız Söz Aktarımı

Dolaysız söz aktarımı, sözün herhangi bir değişikliğe uğratılmadan, kelimesi kelimesine, söylendiği gibi aktarılmasıdır. Bu aktarım türü aktarılan sözleri, “dondurarak, nesnelleştirerek, uzakta tutarak” (Gülmez 2003:170) yansıtır.

Dilin çokseslilik⁷ özelliğinin görüldüğü bu tür aktarımda, “anlatıcı kendi sözünü keser, sözü (söylemi) kimliğini açıkça ya da dolaylı olarak belirttiği kahraman(ların)a bırakır ((Eziler) Kıran 2003:178).”

Dolaysız sözde iki söz arasındaki fark (karakter-karakter veya aktarıcı-alıcı), aktarılan ve aktaran cümle arasındaki fark tarafından belirginleştirilir. Aktarılan kısma yazıda tırnak işaretleriyle sınır çizilir ve bu bölüm söz dizimi açısından bir dereceye kadar bağımsızdır (Short 1982:182-183). Aktarılan söylem, aktaran söylem içine yerleşerek veya aktaran söylem ile birleşerek farklı görevler üstlenir. Aktarılan söylem aktaran söylem ile etkileşime girerken söz dizimsel, biçimsel ve anlamsal bir değişim geçirmez.:

(2) “Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.” dedi.

Bu örnekte tırnak içinde yazılan aktarılan söylem, bir yan cümle olarak temel cümleye eklenmiştir. Temel cümle, aktaran söylemdir. Yan cümle, temel cümlelerin belirsiz nesnesi konumundadır. Aktarılan söylem, aktaran söylem içine yapısal ve anlamsal özelliklerini koruyarak girmiştir.

Dolaysız söz aktarımında, aktaran ve aktarılan söylemin yeri genellikle şu şekildedir:

a. Aktaran Söylem + **Aktarılan Söylem** + Aktaran Söylem

(3) Ayşe **“Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.”** dedi.

b. **Aktarılan Söylem** + Aktaran Söylem

terimlerden *dolaysız aktarım* için (Eziler) Kıran (2003) *dolaysız anlatımı* tercih ederken, Arslantaş (2002) *dolaylı aktarım* için *dolaylı anlatım* terimini kullanır.

⁷ Dilde çokseslilik, aynı sözcelem öznesinin söyleminde birden farklı sesin duyulması özelliğidir ((Eziler) Kıran 2003:176). Dolaysız aktarımda, sözü aktaran kişinin sesi ve sözü aktarılan kişinin sesi olmak üzere iki farklı ses duyulur.

(2) **“Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.”** dedi.

Bu aktarım türünde aktaran söylemin fiili genellikle etkendir. Ancak edilgen fiillerle de dolaysız aktarım yapılabilir:

(4) “Yarın başka bir yere gönderileceksin.” **denildi.**

Dolaysız söz aktarımında ana fiil *de-* fiilidir. Ancak özellikle, aktarılan söylemden sonra *diye* kelimesinin geldiği yapılarda, *de-* fiilinin anlamını da içinde bulunduran ve aktarılan söylemin içeriğine uygun veya aktarılan söylemi tasvir eden fiiller kullanılır:

(5) “Bir daha yapmayacağım.” diye **söz verdi.**

(6) “Tamam, geliyorum!” diye **bağırdı.**

Aktarılan söylem bir soru cümlesi ise aktaran söylemin fiili *sor-*’tır.

(7) “Ali yarın gelecek mi?” diye **sordu.**

Sözün dolaysız olarak aktarıldığı yapılarda “aktarıcı, konuşan kişinin orijinal söz dizimi ve kelime yapısını samimiyetle muhafaza etmek” (Leech-Short 1981:321) ister. “Hatta daha samimî bir oluşum, orijinal cümlelerin telâffuz özelliklerinin mümkün olduğunca aslına yakın bir biçimde tasviriyle gerçekleştirilebilir. ... Bir sınıf veya yörenin aksanı da taklit edilebilir.” (Leech-Short 1981:321). Türk yazı sistemi orijinal telâffuzu göstermede yetersizdir, fakat yazarlar geleneksel imlâ ifadeleri kullanırlar.

(2) “Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.” dedi. ifadesi bir Karadenizli tarafından söylenecekti, şöyle olabilirdi:

(8) **“Ali seni tekrar cörmeğe yarın buraya gelecek.”** dedi.

Tonlama, yazıda anlatı tasvirine bilgi eklemekle belirtilebilir (Leech-Short 1981:321). “*Kızarak söyledi.*”deki gibi zarflar kullanılabilir.

Ayrıca bazı yazım özellikleri ve noktalama işaretleri de tonlama hakkında bilgi verebilir (Leech-Short 1981:321):

(9) “Ali seni tekrar görmek için yarın *buraya* gelecek.” dedi.

Bu cümlede “buraya” kelimesi italik yazılarak onun daha vurgulu okunması gerektiğine işaret edilmiştir.

(10) “Çabuk gel!” dedi.

örneğinde ise ünlem işareti tonlamanın nasıl olduğunun göstergesidir.

Dolaysız söz aktarımında genellikle başkasına ait sözler aktarılır. Ancak bazen aktarıcı kendine ait bir söylemi de aktarabilir:

(11) “Kitabı okuyunca sana veririm.” dedim.

I. 2. Dolaylı Söz Aktarımı

Dolaysız ve dolaylı söz aktarımı arasındaki temel fark, dolaysız aktarımda söylenenler kelimesi kelimesine, olduğu gibi aktarılırken, dolaylı aktarımda, aktaran kişinin söylenenleri kendi

kelimeleriyle ifade etmesidir (Leech-Short 1981:318). Dolaylı söz aktarımında başkasının sözleri aktaran kişice yorumlanıp birtakım değişikliklere uğratılır. Dolaylı aktarım aktarılan söylemin anlamının aktaran söylemle bütünleşmiş bir eşdeğerini sunar (Gülmez 2003:171). Aktarılan söylem aktaran söyleme tümüyle bağımlı kalır. Aktarımın bu türü, içinde dinamik bir etkileşimin olduğu iç içe geçmiş bir söylem meydana getirir. Burada aktarılan söylemin içeriği saklı tutulur, içerik aktarıncının söylemiyle bütünleştirilir. Konuşucu tarafından üretilen ve üretildiği bağlamda köken itibarıyla bağımsız, kuruluşu bakımından eksiksiz olan söz, aktarıncının söylemiyle bütünleşirken dönüşüme uğrar. Söz dizimsel bağımsızlığını kaybeden aktarılan söylemdeki “sözceleme ediminin izleri de (kişi, zaman, yer göstericileri, kiplikler, anlatımsal biçimler, sorular, ünlemler, kesik tümceler, vb.) silinir ve aktaran kişinin sözceleme edimine göre yorumlanacak biçimde değişir.” (Gülmez 1988:486).

(2) “Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.” dedi. biçimindeki dolaysız söz aktarımı, dolaylı aktarım biçimine dönüştürülebilir:

(12) **Ali’nin onu tekrar görmek için ertesi gün oraya gideceğini söyledi.**

Dönüşümde şu değişiklikler olmuştur:

1. Aktarılan sözün etrafındaki, aktarımın nerede başlayıp nerede bittiğini işaret eden ve söz dizimi açısından aktarılan söz, *dedi* aktarma fiilinden bağımsız kılan tırnak işareti kaldırılmıştır. Böylece aktarılan kısım aktarma fiiline bağımlı hâle gelmiştir.

2. Birleşik cümle yapısı gösteren dolaysız aktarım, dolaylı biçime dönüştürüldüğünde basit cümle hâline gelmiştir. Dolaysız aktarımda, bağımsız bir cümle biçiminde iç cümle olarak *dedi* yüklemlî temel cümleye katılan aktarılan sözün fiili, -AcAK sıfat-fiil ekini⁸ alarak aktarma yüklemine bağlanmıştır. Dolaysız aktarımda belirsiz nesne özelliği gösteren aktarılan söz, dolaylı aktarımda adlaşıp belirli nesne hâline gelmiştir. Bu adlaştırma sırasında aktarılan söylemin öznesi de ilgi hâli ekini almıştır.⁹ Dolaysız

⁸ Aktarılan söylemin fiiline, fiil gelecek zaman ifade ediyorsa -(y)AcAK; geçmiş, geniş ve şimdiki zaman ifade ediyorsa (gelecek zaman ifade etmiyorsa) -DIK, emir ifade ediyorsa -mA, istek ifadesi varsa -mAk istemek ya da -mAmAk iste-, gereklilik söz konusuysa -mA+iyelik eki+gerek eklenir (Arslantaş 2002:46-47).

⁹ İlgi hâli eki bazı durumlarda kullanılmayabilir. Eğer aktarılan söylemin yüklemi *var-yok* kelimelerinden oluşuyorsa ilgi hâli ekinin kullanılmasına gerek yoktur:

(1) “Bende iki kalem var.” dedim.

cümlesi

(2) Bende iki kalem(in) olduğunu söyledim.

biçiminde dolaylı olarak aktarılabilir.

Ancak fiille özne arasına başka öğeler giriyorsa -(n)In ekinin kullanılması gerekir:

(3) İki kalemin bende olduğunu söyledim.

aktarımda kullanılan *de-* fiili, *söyle-* fiiline dönüşmüştür. Zira *söyle-* nakil için anlamca daha uygun bir fiildir.

3. II. tekil kişi, III. tekil kişi olmuştur.

4. Zaman bildiren *yarın* ifadesi, *ertesi gün* biçiminde değişmiştir.¹⁰

5. Yaklaşma anlamı taşıyan *gel-* fiili, aktaran kişinin konumuna göre, uzaklaşma ifade eden *git-* fiiline dönüşmüştür. Bu durumda, fiile uygun olarak, yakınlık bildiren yer zarfı *bura*, *ora* yer zarfıyla değişerek uzaklık anlamı kazanmıştır.

Bu örnekte aktaran ve aktarılan sözdeki zaman ve mekân tamamen farklıdır. Ancak bazen bu kavramların aktaran ve aktarılan söz için aynı olduğu durumlar söz konusu olabilir. Bu durumda zaman ve mekân göstergeleri değişmeden kalabilir (Leech-Short 1981:319). Eğer “Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.” cümlesi bir başkasına aynı gün, aynı mekânda aktarılıyorsa,

(13) **Ali’nin onu tekrar görmek için yarın buraya geleceğini söyledi.**

biçiminde dolaylı olarak aktarılabilir. Çünkü yakınlık göstergeleri olan *bura* ve *yarın*, aktarılan söylem durumuna uygundur. Bunun yanında, dolaylı aktarımda bu ve şu işaret zamiri ve sıfatları da aktaran kişinin aktardığı cümlede adı geçen nesne ya da kişinin yanında olup olmasına bağlı olarak değişir veya aynı kalır (Arslantaş 2002:54):

(14) “Bunu alacağım.” dedi.

cümlesi aktaran kişice farklı bir mekânda aktarılıyorsa,

(15) **Onu alacağını söyledi.**

biçiminde dolaylı olarak aktarılır. Aktarıcı aynı mekândaysa dolaylı aktarım,

(16) **Bu kitabı alacağını söyledi.**

biçimindedir.

(17) “Şu adamla konuştum.” dedi.

Aktarılan söylemin fiili geçişsizse ek kullanılmayabilir:

(4) Ali iki kitab(ın) getirildiğini söyledi.

Bazı fiillerle sık kullanılan özneler (arı sok-, kar/yağmur yağ-, köpek ısırgibi.) olduğunda ilgi hâli eki kullanılmayabilir (bk. Arslantaş 2002: 49-50):

(5) Ayşe Ali’yi köpek(in) ısırdığını söyledi.

Ancak bu son örnekte -(n)In ekinin kullanılıp kullanılmaması anlam farkına yol açar. Ek kullanılmadığında Ali’yi ısıran köpeğin herhangi bir köpek olduğu, ek kullanıldığında ise konuşan ile dinleyen arasında bilinen bir köpek olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰ Aktarılan söylemin zamanı ile aktarım zamanının farklı olduğu durumlarda zaman değişiklikleri genellikle şöyle olur: bugün ~ o gün, bu gece ~ o gece, yarın ~ bugün (Söylemin, aktarımın gerçekleştiği günden bir gün önce olduğu durumlarda kullanılır.), ertesi gün (az kullanılmakla birlikte takip eden gün, bir gün sonra), dün ~ önceki gün, geçen gece/hafta/ay/yıl ~ önceki gece/hafta/ay/yıl/, yarın sabah/öğleden sonra ~ ertesi sabah/öğleden sonra (Arslantaş 2002:54).

cümlesi ise aktarıcı farklı bir yerdeyse,

(18) **O adamla konuştuğunu söyledi.**

biçiminde, aktarıcı aynı yerdeyse,

(19) **Bu adamla konuştuğunu söyledi.** biçiminde dolaylı olarak aktarılır.

Böylece söz aktarımının sadece belli dil içi kurallarla belirlenmediği, dil dışı durumların da aktarımı biçimlendirdiği söylenebilir (Leech-Short 1981:320).

Aktarılan söylem olumsuzluk bildiriyorsa, cümlelin fiiline -mA olumsuzluk eki getirilir:

(20) “Onu bir daha görmek istemiyorum.” dedim.

(21) **Onu bir daha görmek istemediğimi söyledim.**

Aktarılan söylemin yüklemi addan oluşuyorsa, söylemi dolaylı anlatıma dönüştürme sırasında bu adın arkasına ol- yardımcı fiili eklenerek diğer işlemler tekrarlanır.

(22) “Hayat yaşamaya değer.” dedi.

(23) **Hayatın yaşamaya değer olduğunu söyledi.**

Yüklemi addan oluşan aktarılan söylem, olumsuzluk bildiriyorsa ol- yardımcı fiilinden sonra -mA olumsuzluk eki eklenir.

(24) “Bu kolay bir iş değil.” derdi.

(25) **Bunun kolay bir iş olmadığını söyledirdi.**

Dolaylı söz aktarımında, aktaran ve aktarılan söylemin yeri genellikle dolaysız aktarımdaki gibidir:

a. Aktaran Söylem + **Aktarılan Söylem** + Aktaran Söylem

(26) Ayşe **Ali’nin onu tekrar görmek için ertesi gün oraya gideceğini** söyledi.

b. **Aktarılan Söylem** + Aktaran Söylem

(12) **Ali’nin onu tekrar görmek için ertesi gün oraya gideceğini** söyledi.

Bu aktarım türünde de aktaran söylemin fiili genellikle etkendir. Ancak edilgen fiillerle yapılan dolaylı aktarımlar da vardır:

(27) Ertesi gün başka bir yere gönderileceği **söylenildi.**

Dolaylı söz aktarımında ana fiil söyle- fiilidir. Fakat bu fiilin anlamını da içinde bulundurun *dile getir-*, *açıkla-*, *belirt-*, *vurgula-*, *savun-*, *hatırlat-*, *sözlerine ekle-*, *duyur-* gibi fiiller de kullanılabilir (Arslantaş 2002:51). Bu fiiller bir kişinin söyleminin bir başkasınca aktarıldığını, aktarıcının kendi söylemi içinde diğer söylemle ilgili öznelliğini gösterir (Günay 2001:132):

(28) Bu hatayı kendisinin yapmadığını **savundu.**

Bu tür yapılarda dinleyen/okuyan, başkalarının sözlerini, aktaran kişinin bakış açısı ile öğrenir.

Sözün dolaylı olarak aktarıldığı yapılarda aktarılan söylem bir soru, emir veya istek cümlesi olabilir. Bazen de aktarılan söylem gereklilik ifade eder. Aktarılan söylemin soru cümlesi olduğu durumlarda, eğer aktarılan cümle evet-hayır soru cümlesi ise,

aktarılan söylemin fiili iki kere tekrarlanarak birinci fiile *-(y)İp*, ikinci fiile *-mAdIK/-mAyAcAK* eki getirilir. Daha sonra ikinci fiile iyelik eki ve aktaran söylemin fiili tarafından verilen hâl eki eklenir. Aktarılan söylemin öznesine ise ilgi hâli eki getirilir (bk. Özsoy 1999:107).

(7) “Ali yarın gelecek mi?” diye sordu.

biçimindeki dolaysız soru,

(29) **Ali’nin yarın/ertesi gün gelip gelmeyeceğini sordu.**

biçiminde dolaylı olarak ifade edilebilir.

Aktarılan soru cümlesi, soru kelimeli ise, aktarılan sorunun fiiline *-DIK/-(y)AcAK* eki eklenerek iyelik eki ve aktaran söylemin fiili tarafından verilen hâl eki getirilir. Aktarılan söylemin öznesi ise ilgi hâli ekini alır (bk. Özsoy 1999:108).

(30) “Ali nerede?” diye sordu.

olarak dolaysız ifade edilen soru, dolaylı aktarımda,

(31) **Ali’nin nerede olduğunu sordu.**

biçimindedir.

Aktarılan söylemin emir olduğu yapılarda aktaran söylemin fiili *söyle-*’tir. Dolaylı emir cümlelerinde aktarılan söylemin fiiline *-mA* adlaştırma eki, iyelik ve hâl ekleri getirilirken 3. tekil ve çoğul kişilerde öznesine ilgi hâli eki eklenir (bk. Özsoy 1999:108).

(32) Ali bana “Kitabı getir!” dedi.

cümlesi dolaylı olarak şöyle ifade edilebilir:

(33) **Ali bana kitabı getirmemi söyledi.**

Dolaylı aktarımda aktarıcı, söylenilenleri kelimesi kelimesine aktarmak yerine “konuştuğu kişi ile ondan aktardığı kelimeler arasına bir yorumcu gibi” (Leech-Short 1981:320) girer. Böylece aktarılanlar aktarıcının söylemi ile tamamıyla bütünleşebilir. Eğer aktarıcı, söylenilenleri aktarmada dolaysız aktarım kullanırsa, “(a) ne söylendiğini (b) söylenilenlerin tam olarak hangi kelimelerle ifade edildiğini aktardığını iddia eder. Dolaylı aktarım kullandığında ise amacı sadece (a)dır” (Leech-Short 1981:320). Dolaylı söz aktarımı, “insanın “nasıl” ve “ne hakkında” konuştuğu sorularına yanıt verebilir; ama bu insanın “ne” söylemiş olduğu” (Voloşinov 2001:187) sorusuna kesin bir yanıt vermesi imkânsızdır. Aktarımın göndergesi tam olarak bilinmez. Böylece dolaylı aktarım biçiminde bazı kelimeler, gerçek iddia aynı kalmak şartıyla, değiştirilmiş olabilir:

(34) Ali’nin onu tekrar görmek için ertesi gün hastahaneye döneceğini söyledi.

Burada, hareket ifade eden fiil ve yer adı değiştirilmiştir. Bu yüzden dolaysız bir söylemin birden fazla dolaylı biçimi gerçekleştirilebilir. “Ayrıca dolaylı bir aktarımla karşılaşan okuyucu (/dinleyici) bunun orijinal dolaysız biçimini oluşturamayabilir.” (Leech-Short 1981:320). (34), (2)nin veya aşağıdaki cümlelerin dolaylı biçimi olabilir:

(35) “Ali seni görmek için yarın hastahaneye dönecek.”

- (36) “Ali geri dönecek ve yarın seni tekrar görecek.”
 (37) “Ali seni görmek için yarın tekrar gelecek, tatlım.”
 (38) “Ali yarın gelip seni tekrar ziyaret edecek.”

.

.

.

(39). a. Onu tebrik edip bunun büyük bir başarı olduğunu söyledi.

b. “Aferin! Büyük bir başarı!” dedi.

c. “Bravo, ne büyük bir başarı!” dedi.

(39)a dolaylı söz aktarımının (39)b, (39)c vb. farklı açılımları olabilir.

Dolaysız ve dolaylı aktarım arasındaki bu biçimsel farklılık, söz aktarımı biçimlerinin aynı önermenin bire bir söz dizimsel biçimleri olarak sayılamayacağı anlamına gelir, yani iki aktarım biçimi arasındaki denklik ilişkisi oldukça gevşektir (Leech-Short 1981:320).

Dolaylı söz aktarımı özellikle duygusal-duygulanımsal özellikleri bünyesine olduğu gibi kabul etmez, “bunlar dolaylı söyleme ancak geliştirilmek ve içleri doldurulmak koşuluyla girebilir.” (Voloşinov 2001:204).

(40). a. “Fena değil!”

b.* Fena değil der.

c. Fena olmadığını söyler.

d. Bülbül’ün şarkıyı kötü söylemediğini söyler.

Ivan Krylov’un ünlü Eşek ve Bülbül adlı hikâyesinden alınan (40)a’daki bir eşeğin sanatını icra eden bülbüle söylediği dolaysız söz aktarımı, (40)b’deki gibi değil, (40)c’deki hatta (40)d’deki biçimiyle dolaylı olarak ifade edilebilir (Voloşinov 2001:202, 204).

Aaa!, Eyvahl, Ah! gibi ünlemler; *evet, hayır, peki, işte* gibi edatlar, *Hoşça kal, Çok yaşa!* gibi bazı kalıp sözler, dolaylı aktarımda yer almaz. Zaman ekleriyle kurulu *düştü...düşecek, ne olur...ne olmaz* gibi ikilemeler de dolaylı aktarıma girmez (Arslantaş 2002:53).

Aktarılabilecek olanlar kimi zaman gereksiz ayrıntılarla dolu, dağınık ve sıkıcı olabilir. Aktarıcı, dolaylı aktarımla seçme ve düzenleme imkânını kullanarak daha yoğun ve kısa bir anlatım sağlayabilir.

Dolaylı söz aktarımında da dolaysızda olduğu gibi aktarıcı genellikle başkasına ait sözleri aktarır. Ancak bazen aktarıcı kendine ait bir söylemi de aktarabilir:

(9) **Kitabı okuyunca ona vereceğimi söyledim.**

Söz aktarımında dolaylı ve dolaysız aktarım yanında “dolaysız aktarımdan daha dolaysız bir biçim, dolaylı aktarımdan daha dolaylı bir biçim ve ikisi arasında bir karışık biçim” (Leech-Short 1981:321)

daha vardır. Bunlar sırasıyla *bağımsız dolaysız söz aktarımı*, *söz eylem anlatı aktarımı* ve *bağımsız dolaylı söz aktarımı*dır.

I. 3. Bağımsız Dolaysız Söz Aktarımı

Dolaysız söz aktarımı, aktaran kişinin varlığını gösteren iki özelliğe sahiptir, tırnak işareti ve aktarma cümlesi. Bunlardan biri veya ikisi atılarak *bağımsız dolaysız söz aktarımı*¹¹ adı altında daha bağımsız bir biçim oluşturulabilir. Böylece konuşan kişi bizimle aktarıcının aracılığı olmadan, doğrudan konuşur (Leech-Short 1981:322):

(41) Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek, dedi.

(42) “Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.”

(43) Ali seni tekrar görmek için yarın buraya gelecek.

Bu tür söz aktarımında da dolaysız söz aktarımında olduğu gibi aktarılan söylem herhangi bir dilbilgisel dönüşüm geçirmez.

Bağımsız dolaysız söz aktarımı, anlatılarda genellikle olayın tatlı ve heyecanlı gidişinin anlatıcı tarafından kesilmemesi için kullanılır (Özünü 2001:170). Bu aktarım türünde okur kimi zaman, özellikle tırnak işaretinin kullanılmadığı yapılarda, anlatı metni ile aktarılan söylemi ayırt etmekte zorlanabilir.

I. 4. Söz Eylem Anlatı Aktarımı

“Dolaylı aktarımdan daha dolaylı bir aktarım biçimi yalnızca bir söz eylemin aktarıldığı cümlelerde gerçekleşme imkânı bulur.” (Leech-Short 1981:323) Bu aktarım türünde başkasının sözleri, aktarılacak sözleri açıklayan bir başka fiille anlatılır. Böylece aktarıcı, kelimeleri söylendiği biçimde ifade etmek şöyle dursun, ne söylendiği hissini bile tamamen vermek zorunda değildir (Leech-Short 1981:323). Bu yüzden (2), sadece asıl sözün tasvirinin en düşük düzeyde verildiği, şu biçimlerde de aktarılabilir:

(44) Ali’nin döneceğine söz verdi.

(45) Ali’nin onu tekrar ziyaret edeceğine söz verdi.

*Söz eylem anlatı aktarımı*¹² olarak adlandırılan bu biçim, eylem anlatı aktarımının söze ait dengidir. Bu durum “Ahmet Ayşe’ye vurdu.” (Eylem anlatı aktarımı) cümlesiyle “Ahmet Ayşe’ye küfretti.” (Söz eylem anlatı aktarımı) cümlesi karşılaştırılarak daha iyi görülebilir (Short 1982:184).

¹¹ Özünü (2001) tarafından *bağımsız dolaysız aktarım* olarak adlandırılan aktarım türü, Ayşe (Eziler) Kıran tarafından *dolaysız serbest anlatım* olarak ifade edilir (2003).

¹² *Poetikaya Giriş* adlı kitapta bu aktarım türü “anlatılan söylem” olarak ifade edilir (Todorov 2001:64).

Bu aktarım türü John L. Austin'ın söz edimleri kuramıyla ilişkilidir. Austin'a göre bir kişi başka bir kişiye bir şey söylerken aynı zamanda bir şey yapar, bir söz ediminde bulunur (Aysever (çev.) 2000:17-18). Konuşan kişi, söylediklerinin içeriğine göre karşısındaki kişiye, bir şey bildirebilir, bir şey sorabilir, ondan özür dileyebilir, bir şey talep edebilir... Söylenilen sözler söz eylem olarak aktarılırken içerikleriyle bağlantılı olan fiillerle ilişkilendirilerek tanımlanır:

(46) "Bu silahı al ve onu öldür!" cümlesinde bir zorlama söz konusudur. Bu cümle söz eylem anlatı aktarımı olarak şu biçimlerde aktarılabilir:

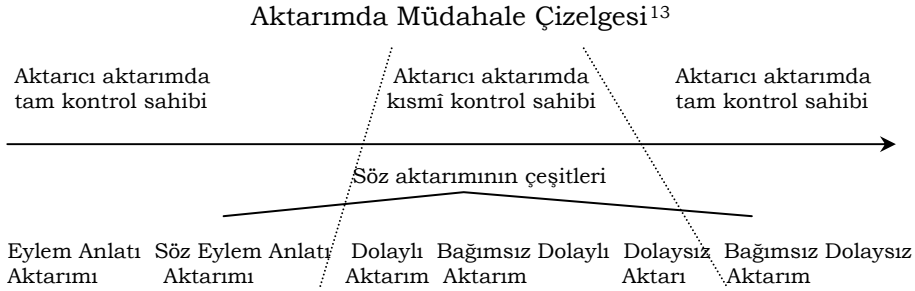
(47) **Beni onu öldürmeye zorladı.**

(48) **Bana onu öldürmemi emretti.**

Söz eylem anlatı aktarımı konuşmanın bir dereceye kadar önemsiz kısımlarını özetlemekte kullanılır (Leech-Short 1981:324). Dinleyen/okuyan, sözcelemde birebir yer almayan sözleri, bu sözlerin yerine kullanılan söz eylemin içeriğine dayanarak tahmin eder.

Bu aktarım biçimi kullanıldığında, olaylar tamamen aktarıcının bakış açısından sunuluyor gibi görünür. Söz aktarımı çizelgesinde bağımlıdan daha bağımsız olana doğru ilerledikçe aktarıcının müdahalesi azalır. Bağımsız dolaysız aktarım biçiminde aktarıcı, artık kişileri konuşmaları için kendi başlarına bırakmış gibidir (Leech-Short 1981:324).

Aktarıcının aktarıma müdahale derecesi şöyle gösterilebilir:

Şekil 3

I. 5. Bağımsız Dolaylı Söz Aktarımı

Dolaysız söz aktarımı ile dolaylı söz aktarımı arasındaki biçim, *bağımsız dolaylı söz aktarımı*¹⁴ olarak adlandırılır. Görünüşte

¹³ (Leech-Short 1981:324)

dolaylı biçimin daha bağımsız bir biçimi olarak düşünülür. En önemli özelliği, dolaylı aktarımın aksine aktarma cümlesinin olmaması, fakat zaman ve zamir seçimi yönüyle dolaylı aktarımla benzerlik göstermesidir (Leech-Short 1981:325). Aşağıdaki cümlelerin hepsi (2)nin bağımsız dolaylı biçimleridir:

(49) Ali onu tekrar görmek için ertesi gün oraya dönecekti.

(50) Ali onu tekrar görmek için yarın oraya dönecekti.

(51) Ali onu tekrar görmek için yarın oraya geri dönecekti.

(49), aktarma cümlesinin çıkarılmasından dolayı, bir bağımsız dolaylı aktarımdır. Bu çıkarma, aktarılan cümlelerin, asıl cümlelerin bazı söz dizimi özelliklerini kazanmasına izin verir. Bu yönüyle bağımsız dolaylı aktarım, dolaysız aktarımın bazı özelliklerini paylaşır. (50) ve (51) ise (49)un daha bağımsız biçimleridir. Çünkü yakınlık gösteren *yarın*, (50)de ve yine yakınlık gösteren *yarın* ve *geri dön-* fiili (51)de kullanılmıştır.

Bu aktarım türü, başkasının sözünü olduğu gibi, kelimesi kelimesine aktaran dolaysız aktarım ile başkasının nasıl değil ne söylediğini aktarmak amacıyla aktarılan söylemi aktaran söyleme bağımlı kılan dolaylı aktarım arasında, asıl sözün sözceleme özelliklerini, söz dizimini ve kelimelerini koruyarak, bu söylemi etkili ve yeterince özlü bir anlatı yapısıyla bütünleştiren bir üçüncü biçimdir (Gülmez 1988:488)

Dolaylı ve dolaysız aktarımın belirlenmesinde ve sınırlarının çizilmesinde bazı yazımsal ve dilbilgisel belirtiler olduğu hâlde, bağımsız dolaylı aktarım, ancak bağlam ve konuşma diline özgü bir söz diziminin varlığı yardımıyla belirlenebilir (Gülmez 1988:487).

(52) **“Şimdi ne yapmalıydı? Aklına bir şey gelmiyordu. Babası bulmalıydı ona çizeceğini. Hayır, öyle de yapmamalıydı; temiz bir sayfaya önce babası çizmeliydi. Gaayet güzel bir elbise giymiş, saçları kıvrılmış bir kız çocuğu istiyordu. Elbisesinde de tam altı düğme bulunmalıydı; annesinin elbisesi gibi.** Turgut önce bu teklife yanaşmadı: **akıldan çizmeliydi Sevgi.** “Baba, ne yapayım? Aklıma hiçbir şey gelmiyor ki.” Turgut razı oldu sonunda. (a.y.)” (Gülmez 1988:489).

Gülnihal Gülmez’in Oğuz Atay tarafından yazılmış olan *Tutunamayanlar* adlı romandan aldığı bu örnekte, koyu renkli bölümler Sevgi’nin ve babası Turgut’un anlatıcı tarafından bağımsız dolaylı olarak aktarılmış sözleridir. Örnekte yer alan soru cümlesi, devrik ve kesik cümleler, *hayır*, *gaayet*, *tam* gibi asıl söyleme ait izler

¹⁴ *Bağımsız dolaylı aktarım* (Özünü 2001) türü, Gülmez (1988) tarafından *özgür dolaylı anlatım*, Voloşinov tarafından *yarı-dolaylı söylem* olarak adlandırılır. Bu terim (Gülmez 2003) ve (Ayşe (Eziler) Kıran:2003)te dolaylı serbest anlatım olarak ifade edilir. Todorov ise bu türe Fransızcada “serbest dolaylı üslup” denildiğini söyler (2001:64).

ve hikâye birleşik zamanı, bu aktarımın bir bağımsız dolaysız söz aktarımı olduğunu göstermektedir.

Bağımsız dolaylı aktarımda, anlam değerlerinden birini oluşturan aktarma işlevleriyle öğrenilen geçmiş zaman ve rivayet birleşik zamanı da kullanılır (Gülmez 1988:490). Gülmez, örnek olarak yine *Tutunamayanlar*'dan bir bölüm aktarır:

(53) “Razı olmuş göründüm. Daha beter köpürdü. **Vicdan azabı çekmesi için böyle yapıyormuşum. Geri dönsek de onun gitmek istemediğine inanmayacaktım.** Sesimi çıkarmadan dinliyordum. (s. 330)” (1988:490).

Aslında bu aktarım biçiminde zaman ve zamir seçimi kullanıldığı anlatının biçimine uygun olarak yapılır.

“Bağımsız dolaylı sözle, yazar ve karakterin(/konuşanın) bakış açısı arasında, aktarıcının objektif yorumu kaybolmadan karakterin(/konuşanın) sesinin biçim ve yapısının korunduğu bir kaynaşma (füzyon) gerçekleşir. Pascal, bu anlatı hilesi konusunda yaptığı geniş çalışmada, bunu uygun bir biçimde ‘çift ses’ olarak adlandırmıştır.” (Carter 1982:72). Aktarıcının, başkasının söylemini kendi söylemiyle yeniden biçimlendirdiği bu aktarım türünde, aktarıcının sesi ile konuşanın sesi iç içe girer. Bağımsız dolaylı söz aktarımında aktarıcı, “kahramanın(/konuşanın) sözlerini kendisine aitmiş gibi sunar.” ((Eziler) Kıran 2003:181).

Bağımsız dolaylı söz aktarımının orijinal sözün kopyası olduğu iddia edilemez, fakat aynı zamanda bu biçim orijinal sözün dolaylı yorumundan daha fazla şey ifade eder (Leech-Short 1981:325).

Bağımsız dolaylı aktarım biçimi aktarıcının, başkalarının söz veya düşüncelerine söyleminde hiçbir kopukluk olmadan geçebilmesini sağlar (Gülmez 1988:487). Bu anlatım türüyle dolaylı anlatımda kullanılması zorunlu fakat sayıları sınırlı olan aktarım ifadelerinin tekrarlanması engellenir (Leech-Short 1981:332, Gülmez 1988:487).

II. Düşünce Aktarımı

Düşünce aktarımı biçimlerinin belirlenmesinde esas alınan özelliklerin çoğu söz aktarımındakilerle aynıdır:

(54) “Beni hâlâ seviyor mu?” diye merak etti. (Dolaysız düşünce aktarımı)

(55) Beni hâlâ seviyor mu? (Bağımsız dolaysız düşünce aktarımı)

(56) Onu hâlâ sevip sevmediğini merak etti. (Dolaylı düşünce aktarımı)

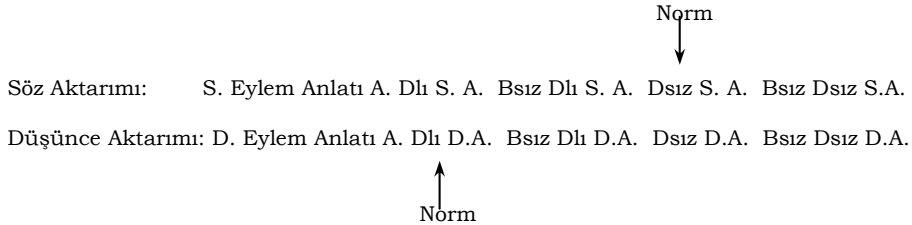
(57) Hâlâ onu seviyor muydu? (Bağımsız dolaylı düşünce aktarımı)

(58) Kendisine olan aşkını merak etti. (Düşünce eylem anlatı aktarımı)

Bu farklı oluşumlarda bağımsız dolaysız düşünce aktarımı, dolaysız düşünce aktarımı örneğine benzer fakat aktarma cümlesi atılmıştır. Dolaylı düşünce aktarımında iç cümle ortadan kalkmış, düşünülenler adlaşarak basit cümle yapısı içinde ifade edilmiştir. Düşünce aktarımında ana fiil *düşün-* fiilidir. Ancak, burada olduğu gibi, *düşün-* fiilinin yanında bu fiilin anlamını içinde bulunduran *merak et-*, *sor-*, *aklından geçir-*, *içinden geçir-* fiilleri de kullanılabilir (Arslantaş 2002:52). Bağımsız dolaylı düşünce aktarımı biçimi, dolaylı düşünce aktarımından zaman değişimi ve I. tekil kişinin III. tekil kişiye dönüşmesiyle ayrılır. Ayrıca aktarma cümlesi de yoktur. Düşünce eylem anlatı aktarımında ise, aktarma cümlesiyle aktarılanlar, düşüncenin adının söylenmesiyle birleştirilmiştir.

Söz aktarımında olduğu gibi düşünce aktarımında da biçimlerin belirlenmesinde gramer, kelime düzlemi veya imlâ özellikleri rol oynar (Leech-Short 1981:338).

Her ne kadar söz ve düşünce aktarımı biçimleri şekil açısından birbirine çok benzese de anlam bakımından farklı değerlendirilmelidir. Herhangi birinin düşüncelerini son derece dolaylı bir biçimde de olsa (düşünce eylem anlatı aktarımı gibi) dile getirmek için o kişinin kafasının içindekileri görmemiz gerekir. Bu imkansız olduğu için konuşma aktarımında dolaysız söz aktarımının ölçüt (norm) olmasına karşın düşünce aktarımı çizelgesinde ölçüt olarak dolaylı düşünce aktarımı kabul edilir (Leech-Short 1981:344):

Şekil 4¹⁵

Dolaysız söz aktarımı mümkündür, çünkü okura veya dinleyiciye söylenilenlerde belirtileni dolaysız olarak sunan biçimdir. Ancak öteki insanların düşünceleri dolaysız bir algının içine girebileceği türden değildir. Bu yüzden aktarıcının sadece ne düşünüldüğüne dair içeriği sunma niyetinde olduğu biçim, daha çok kabul görecektir. Düşüncelerin genellikle sözel olarak

¹⁵ (Leech-Short 1981:344).

yansıtılabilirmeleri zor olduğu için oldukları gibi aktarılmalari da güçtür. Birisinin düşüncesinin doğrudan algılanması imkânsız olduğundan dolaysız düşünce, dolaylı biçimlerden daha yapay kabul edilir. Dolaysız düşünce kullanıldığında aslında aktarıcı “Kişi düşüncelerini açık bir hâle getirseydi söyleyecekleri bunlar olurdu.” demek ister (Leech-Short 1981:345).

III. Yazma Aktarımı

Yazma aktarımı da söz ve düşünce aktarımı yöntemleriyle koşutluk gösterir.

(59) Mektubunda “Seni çok özledim.” diye yazmış. (Dolaysız yazma aktarımı)

(60) Seni çok özledim. (Bağımsız dolaysız yazma aktarımı)

(61) Mektubunda beni çok özlediğini yazmış. (Dolaylı yazma aktarımı)

(62) Beni çok özlemişti. (Bağımsız dolaylı yazma aktarımı)

(63) Mektubunda bana karşı olan duygularını yazmış. (Yazma eylem anlatı aktarımı)

Bu örneklerde, bağımsız dolaysız yazma aktarımının, dolaysız yazma aktarımı örneğinden farkı, aktarma cümlesinin atılmış olmasıdır. Dolaylı yazma aktarımında, iç cümle ortadan kalkmış, yazılanlar adlaşarak basit cümle yapısı içinde ifade edilmiştir. Yazma aktarımında ana fiil *yaz*-tır, ancak bu fiilin yanında *yaz*- fiilinin anlamını içeren *kaleme al*-, *kaydet*- gibi fiiller de kullanılır. Bağımsız dolaylı yazma aktarımı biçimi, dolaylı yazma aktarımından zaman değişimi, I. tekil kişinin III. tekil kişiye dönüşmesi ve aktarma cümlesinin olmayışıyla ayrılır. Yazma eylem anlatı aktarımında ise, aktaran söylemle, orijinal sözü genel olarak ifade eden ad bir araya getirilmiştir.

IV. Sonuç

Söz, düşünce veya yazma aktarımı denilince akla hemen geleneksel biçimler olan dolaylı ve dolaysız aktarım gelmektedir. Oysa bir başkasının söz/düşünce veya yazısını aktarmanın, aktarıcının niyeti ve dinleyici/okur üzerinde bırakmak istediği etki doğrultusunda biçimlenen farklı yolları vardır. Söz, düşünce, yazı orijinal biçimine sadık kalınarak aktarılacak isteniyorsa dolaysız ya da bağımsız dolaysız aktarım kullanılır. Dolaylı aktarım veya bağımsız dolaylı aktarımda aktarılanlar dilbilgisi bakımından birtakım değişikliklere uğratarak söyleme dahil edilir. Eylem anlatı aktarımı biçimlerinde ise yalnızca, aktarılan söylemle gerçekleşen eylem dile getirilir. Böylece gereksiz ayrıntılar söylem dışı bırakılır.

Söz, düşünce ve yazma aktarımı biçimleri birbirine çok benzese de bu yapılar anlam bakımından farklılık arz eder. Bir başkasının söz veya yazısını somut olarak gözlemleyip dolaysız olarak aktarmak mümkündür ancak düşünce noktasında bu durum imkansızdır. Bu bağlamda dolaysız ya da bağımsız dolaysız düşünce aktarımı aslında düşüncesi aktarılan kişinin düşünmesi muhtemel şeyleri ifade eder.

KAYNAKÇA

- ÄRNAZAROV, Seyitnazar (1996). "Dolaylı Ve Dolaysız Anlatımın Sözdizimsel Özellikleri", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, S. 6, Nisan, ss. 67-69.
- ARSLANTAŞ, Hatice (2002). "Türkçede Dolaylı Anlatım", **Ana Dili**, S. 27, İzmir: TÖMER, ss. 46-55.
- CARTER Ronald (1982). "Style and Interpretation in Hemingway's 'Cat in the Rain'", **Language And Literature An Introductory Reader in Stylistics**, Edited by Ronald Carter, George Allen & Unwin (Publishers) Ltd, London, ss. 64-80.
- (EZİLER) KIRAN, Ayşe (2003). "Dilde Çokseslilik", **Günümüz Dilbilim Çalışmaları**, Multilingual, İstanbul, ss. 175-192.
- GÜLMEZ, Gülnihal (1988). "Dolaylı/Dolaysız Anlatım Ve Ötesi", **Çağdaş Türk Dili**, C. 1, S. 10, Aralık, ss. 486-491.
- (2003). "Nathalie Sarraute'un Çocukluk Anılarında Aktarılan Söylemin İşlevi", **Günümüz Dilbilim Çalışmaları**, Multilingual, İstanbul, s. 165-174.
- GÜNAY, Doğan (2001). **Metin Bilgisi**, Multilingual, İstanbul.
- KIRAN, Zeynel (2001). **Dilbilime Giriş (Dilbilgisinden Dilbilime)**, Yayına Hazırlayan: Ayşe (EZİLER) KIRAN, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- KIRAN, Zeynel-(EZİLER) KIRAN, Ayşe (2000). **Yazınsal Okuma Süreçleri**, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara.
- LEECH, Geoffrey N.-SHORT, Michael H. (1981). **Style in Fiction**, Longman, New York.
- ÖZSOY, A. Sumru (1999). **Türkçe/Turkish**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- ÖZÜNLÜ, Ünsal (2001). **Edebiyatta Dil Kullanımları**, Multilingual, İstanbul.
- SEARLE, John R. (2000). **Söz Edimleri**, Sunuş ve Çeviri: R. Levent AYSEVER, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- SHORT, M. H. (1982). "Stylistic and the Teaching of Literature: with an Example from James Joyce's A Portrait of the Artist as a

- Young Man”, **Language And Literature An Introductory Reader in Stylistics**, Edited by Ronald Carter, George Allen & Unwin (Publishers) Ltd, London, ss. 178-192.
- TODOROV, Tzvetan (1983). “Metnin Yapısında Biçemin Yeri”, Türkçesi: Ahmet KOCAMAN, **Türk Dili**, S. 374, Şubat, ss. 97-105.
- _____ (2001). **Poetikaya Giriş**, çev.: Kaya ŞAHİN, Metis Yayınları, İstanbul.
- VARDAR, Berke yönetiminde (1998). **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitabevi, İstanbul.
- VOLOŞİNOV, V. N. (2001). **Marksizm ve Dil Felsefesi**, İngilizceden çev.: Mehmet KÜÇÜK, Ayrıntı Yay., İstanbul.

**Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçı,
Defter-İ Çingiz-Nâme, Cengiz-Nâme Ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre
CENGİZ-HAN'IN SOY KÜTÜĞÜ**

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

ÖZET

Cengiz Han tarihteki en kudretli liderlerden biridir. Cengiz Hanı, ata ve oğullarını anlatan pek çok eser yazılmıştır. Bunlar, Moğol mitolojisinin önemli belgelerindendir. Bu belgeler Moğol tarihi ile birlikte Türk tarihi için de önemlidir. Bunlar içinde 'Defter-i Çingiz-nâme' adlı eser diğer eserlerden farklıdır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Soy Kütüğü, Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçı, Cengiz-name, Anonim Şiban-nâme, Defter-i Çingiz-nâme.

THE FAMILY TREE OF CENGİZHAN

ABSTRACT

Chinggis Khan was one of the most powerful leaders in history. There are a lot of legends about him, his ancestors and sons. These are of important documents in Mongolian mythology. These legend documents are quite important sources for both Mongolian and Turkic history. One of them named 'Defter-i Çingiz-nâme' is different from others.

Key Words: Chinggis Khan, Genealogy, the Secret History of Mongolian, Altan Topçı, Cengiz-name, Anonymous Şiban-nâme, Defter-i Çingiz-nâme.

Dünya yaratıldığından itibaren pek çok cihangir, imparator ve devlet yöneticisi gelip geçmiştir. Mısır'da Firavunlar, Mezopotamya'da Nemrut, Filistin'de Hz. Süleyman, Orta Asya'da mitolojik hayatıyla Oğuz Kağan, İran'da Pers İmparatoru Dariyus, Makedonyalı İskender, Hun Türklerinin başbuğu Attila tarihte derin izler bırakabilenlerden bazılarıdır. Fakat, **Çingiz** [Cengiz](=deniz, umman, okyanus) **Han** ise devlet ve ulus yönetenlerin en güçlüsü, en yaratıcısı, en fâtihi idi. Onun atalarının ve kendisinin doğuş efsanesi, Moğol mitolojisinin önemli belgelerindendir.

Dünya sinemacılığı içinde Firavunların, Nemrut'un, Hazret-i Süleyman ve Saba Melikesi Belkıs'ın, Hunlar adı altında Attila'nın, Makedonyalı İskender'in, vb. tarihe mal olmuş kişilerin filmleri yapıldı. Ama, Hem Moğolistan'da, hem Amerikan filmcisinin kalbi Hollywood'da (üç kez), hem Japonya'da, hem de Çin'de filmleri yapılan, belgeselleri çekilen Cengiz Han gibisi yoktur. O, yalnız Orta Asya, Çin, Hint, Japonya, Rusya'yı değil, Doğu Avrupa ülkelerinin tamamını etkilemiştir. Cengiz Han'ın adı geçince yalnız savaşlar akla gelmez. Onun askerî dehasının yanında kültürler arası taşıyıcılık gibi olağan üstü bir görevi yerine getirdiğini; "İpek Yolu"nun işlek ve emin bir hale gelmesindeki rolünü, ipek, ipekli kumaş, barut ve matbaa gibi Uygur Türkleri tarafından ilk kez kullanılıp sonradan Çinlilere mal edilen pek çok unsurun Batıya taşınmasındaki payını unutmamalıyız. Birkaç yüz yıldır Orta Asya'da yapılan kazılardan, Han saraylarının yanında taş döşeli yolların, alttan ısıtmalı hamam ve evlerin, su kanallarının Cengiz Han zamanında daha geliştirildiğini öğrenmekteyiz.

Doğumu gibi hayatının her safhası ve ölümü de birer efsane olan Cengiz Han'ın ata ve oğullarını, yani öncül ve ardıklarını anlatan pek çok eser yazılmıştır. Bu eserlerin klasik olanlarını yazıldıkları dönemlere göre şöyle sınıflandırabiliriz:

- I. **Şamanizmin izlerini taşıyan eser: Monggol-un Niguça Tobçıyan/ Yü'an-ch'ao pi-shi** [=Moğolların Gizli Tarihi]. Bu eser, Türk Türkologlarından Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından Almanca ve Rusça tercümeleri, Moğolca aslıyla karşılaştırılarak Türkçeye tercüme edilmiş ve 1948 yılında Türk tarih Kurumu yayınları arasında neşredilmiştir.

Eserin dili üzerinde Tuncer Gülensoy tarafından Doktora çalışması yapılmış; ayrıca eser, altayistik, folklorik ve etnografik açıdan incelenmiştir.

- II. **Budizmin izlerini taşıyan eser: Altan Topçi** [=Altın kronik]. Mongolistler tarafından 17. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bu eser, Charles Bawden'in İngilizce tercümesi Moğolca aslı ile karşılaştırılarak, Tuncer Gülensoy tarafından tercüme edilmiş ve *TTK-Belleten*'inin 151, 196 ve 199. sayılarında, giriş+notlar+dizin halinde, 3 bölüm olarak yayımlanmıştır.
- III. **İslâmiyet'in tesiri ile yazılmış eserler:** 1) **Cengiz-nâme**. Ötemiş Hacı adlı bir Kazak bilgini tarafından, Arap harfleriyle Çağatayca olarak kaleme alınan eserin bazı yazmaları Türkiye'de Z. Korkmaz ve M. Kafalı tarafından incelenmişse de bugüne kadar herhangi bir neşri yapılmamıştır. M. Kafalı'nın çalışmasının bittiği ve basıma hazır olduğu kendisi tarafından belirtilmiştir. Yine Ötemiş Hacı'nın Cengiz-nâme'sinin Kazakistan'da bulunan ve Kril harfleriyle transkripsiyonu ve Rusça tercümesi yayınlanan nüshasını Tuncer Gülensoy tarafından Latin harfleriyle transkripsiyonu yapılarak, Türkçe tercümesi ve dizini ile birlikte yayına hazırlanmıştır.

2) **Anonim Şibanî-nâme**: XVI. yüzyılda, Çağatay Türkçesiyle, kimin tarafından yazıldığı belli değildir. 1849 yılında Kazan'da Arap matbaa harfleriyle Berezin tarafından yayımlanmıştır. Bu basma nüshanın bir adedinin *Konya Mevlana Kütüphanesi İhtisas / 2215* numarada kayıtlı bilinmektedir. Bu basma nüsha, Yakup Karasoy ve Mustafa Toker tarafından Türkiye Türkçesine serbest tercüme ile aktarılmış, esere dizin ve basma nüshanın tıpkıbasımı eklenmiştir.

Bu eserlerin dışında, **Altan Debter**, **Köke Debter**, **Çinggis Kagan-u Çedig** gibi Moğolca, **Defter-i Çinggis** gibi Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerin her biri Türk ve Moğol dili, tarihi, folkloru ve etnografyası açısından önemlidir.

Büyük Moğol hükümdarı Cengiz (Çinggis)-Kağan ve Onun şeceresi ile ilgili olarak yazılmış eserler Moğol tarihi ile birlikte Türk tarihi için de önemlidir. **'Mongol-un Niguça Tobçıyan** (Moğolların Gizli Tarihi)' adlı Moğolca eser, Moğolların efsanevi şeceresinden başlayarak Cengiz-Han'ın oğullarının hayatlarını ve savaşlarını da anlatır. Bu eser aynı zamanda Moğolların bozkır hayatını, folklor ve etnografyasını yansıtmaları bakımından da önemlidir. XVI. Yüzyılda yazılmış olan **'Altan Topçi'**, Moğolların efsanevi şeceresini Budizm felsefesine göre verir ve kişi adlarından bazılarının imlâsını farklı kaydeder.

Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Cengiz Kağan'ın efsanevi atalarına ve onların MGT ile AT'de geçen şecerelerine kısaca bakmak gerekecektir. Çünkü, hem MGT'nde, hem de AT'deki "yaratılış efsânesi" birbirinden çok farklıdır.

MGT Cengiz Han'ın atalarını şöyle tanıtır (§ 1, 2, 3, 4): **[Çinggis hahan-u huca'ur de'ere tenggeri-eçe cayagatu törükxen Börte-çino acu'u.]**

"1. Çinggis hahan'ın cediti yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir **bozkurt** idi, eşi **beyaz bir dişi geyik** idi. Onlar **denizi** geçerek geldiler. Onan nehrinin kaynağı ile Burhan-Haldun (dağı) civarına yerleştiklerine, BATAÇIHAN adlı bir oğulları oldu.

2. Bataçıhan'ın oğlu TAMAÇA, Tamaça'nın oğlu HORİÇAR-MERGAN, Horiçar-Mergan'ın oğlu A'UCAN-BORO'UL, A'ucan Boro'ul'un oğlu SALİ-HAÇA'U, Sali-Haça'u'nun oğlu YEKE-NİDUN, Yeke-Nidun'un oğlu SEMSOÇİ, Semsoçi'nin oğlu HARÇU.

3. Harçu'nun oğlu BORCİGİDAİ-MERGAN, **Mangholcin-ho'a** ile evli idi. Borcigidai-mergan'ın oğlu TOROHOLCİN-BAİYAN Borohcin-ho'a ile evli olup, Boroldai-suyalbi adlı genç bir hizmetçisi ile **Dayır** ve **Boro** adlı iki atı vardı. Toroholcin'in oğulları DUVA-SOHO ve DOBUN-MERGAN idi.

4. Duva-sohor, alını ortasında yalnız bir göze sahip olduğu halde, üç günlük yolu görebiliyordu."

MGT'nin 59. paragrafından itibaren Cengiz-Han'ın adını görmeye başlarız:

"59. Bu sıralarda, **Yesugai-ba'atur** Tatarlardan Tecucin-uge'yi, Hori-buha'yi ve başkalarını esir olarak getirirken, **Ho'elun-ucin** hamile idi. Onan nehri yanındaki **Deli'un-boldah**'da ikamet ederlerken, tam orada Çinggis-hahan dünyaya geldi. O doğarken sağ elinde **saka** [=içine erimiş kurşun doldurulan ve oyunda kullanılan kemik] büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tutuyordu. Tatarlardan Temucin-uge'nin getirildiği zamanda doğduğu için, ona bundan dolayı **TEMUCİN** adı verildi.

60. Yesugai-ba'atur'un Ho'elun-ucin'den TEMUCİN, HASAR, HAÇİ'UN, TEMUGE adlarında dört oğlu, TEMULUN adında bir kızı oldu. Temucin dokuz yaşında iken Coçi-hasar yedi yaşında idi. Haçi'un elçi beş, Temuge-otçigin de üç yaşında idi. Temulun daha beşikte idi.'

Temucin henüz dokuz yaşında iken babası onu evlendirmek için Torgut kabilesine mensup Olhuno'ut'lardan, (yani) kendi dayısından kız istemeye gider. 61. paragraftan itibaren artık Temucin'in çocukluk ve gençlik yılları; Tayçi'utlar tarafından esir alınması Kereit'lerden Ong Han ile dostluğu ve Merkitlerin ortadan kaldırılması anlatılır. Bozkır savaşları, Temucin'in ÇİNGGİS-HAHAN unvanıyla Moğol hükümdarı ilân edilmesi 104. paragraftan itibaren anlatılır. Cengiz han'ın düşmanlarının andası Camuha etrafında birleşmeleri, Camuha'nın Cengiz han'a karşı geçici üstünlüğü ve yenilmesi 127. paragraftan itibaren anlatılır. Camuha'nın sonu, Cengiz han'ın "Büyük han" ilân edilmesi, askerî ve idarî işlerin düzenlenmesi 198. paragraf ile anlatılmaya başlanır; 268. paragrafa kadar onun başarıları, fetihleri anlatılır. 268. paragrafın sonlarında "**Çinggis-hahan, domuz yılında (1227) Tanrıya yükseldi.** Onun ölümünden sonra, Tang'ut halkından alınan şeyleri çoğu Yesui Hatun'a verildi." Denilerek ardıllarının hayatları anlatılmaya başlar. 282. paragrafta da MGT'nin yazılışının bittiği ifade edilir.

Altan Topçi adlı Moğolca eser MGT'nden farklı olarak 126 paragraftır. Eserin ilk 3. paragrafı ve 4. paragrafın ilk satırları MGT'nde göçrilmeyen bir şecereyi ihtiva eder ki, bu şecere mitolojik olup, Tibet Budizminin tesiri altında ortaya çıkmıştır. AT'de verilen şecere takip edildiğinde görüleceği üzere, Moğolların menşe efsanesinde ve MGT'nde "**KURT**" olarak adı geçen **Börte Çinoa (/Çino)**, burada **insan** olarak karşımıza çıkar. Keza, Börte Çinoa'nın kuzeye doğru çıkıp **Tenggis Denizi** (Baykal Gölü)'ni geçtikten sonra yabancı bir memlekete gelerek, "**Gooa Maral** (veya: Goa Maral; MGT'nde Ho'ai-maral)" adlı bakire bir kızla evlenmesinden de Goa Maral'ın "**insan**" olduğunu görüyoruz. AT'deki bu ifadeler, Türk ve Moğol yaratılış efsanesi ile uyuşmamaktadır. Burada dikkati çeken bir husus da, MGT'ndeki **Tenggis** (=Baykal Gölü)'in kuzeyden güneye geçildiğidir. Çünkü Moğolların yerleşme merkezi ve kutsal dağı olan Burkan Kaldun dağı Tenggis'e göre güneyde, Orhun nehrine göre doğuda

kalmaktadır. AT'deki ifade ise "Börte Çinoa"nın güneyden kuzeye çıktığını belirtiyor. Yine AT'ye göre Börte Çinoa, sanki Moğol olmayan bir kişidir ve Gooa Maral ile evlendikten sonra Moğol kabilesinin bir mensubu olmuştur.

XVI. Yüzyılda, **Ötemiş Hacı** adlı bir Türk tarafından Çağatayca yazılmış olan '**Cengiznâme**' ile yine Çağatayca yazılmış bir başka eser olan '**Defter-i Çingiz**'de geçen olaylar, rivâyetlere göre anlatıldığı için MGT ve AT'ye göre oldukça farklıdır. Yazan kişinin Müslüman olması, olaylarda adı geçen Moğol asıllı Çağatay hükümdarlarının da Müslümanlığı kabul etmiş olmaları olayların anlatımını farklı kılmaktadır. Bu eserde geçen pek çok olay, MGT ve AT'de yer almaz. **Moğolların Gizli Tarihi** ile **Altan Topçı**'nin 15 paragrafı birbirlerine benzemekteyse de bu benzerlik kelimesi kelimesine bir benzerlik değildir. Aşağıda **Altan Topçı**'nin ilk dört paragrafı verilerek MGT ile aralarında görülen büyük farka dikkat çekilecektir:

"Own suvasti siddam

Büyük Boddhisatvaların doğuşunu, iyi ve meşhur hakanların menşelerini, onların Hindistan ve Tibet'ten sonraki başlangıçlarını toplayarak anlatacağım. Bu dünyanın insanlarında ve canlı yaratıklarında başarılı hareketin bulunmayışından dolayı yegâne Buddha'nın emri ile **Maha Samadi** hakanlar hakanı diye meşhur oldu. Maha Samadi Hindistan'ın ilk hakanı idi. Onun oğlu **Büyük Işık Hakanı** idi. Onun oğlu **Faziletli Hakan** idi. Onun oğlu **Koruyucu ve Kurtarıcı Hakan** idi. Onun oğlu **Altın Çark Hakanı** ve bizi besle diyen Dört Kıta'nın Hâkimi idi. Onun oğlu **Gümüş Çark'ın Mükemmel Hakanı** ve Üç Kıta'nın Hâkimi idi. Onun oğlu **Bakır Çark'ın Daha Mükemmel Hakanı** ve İki Kıta'nın Hâkimi. Onun oğlu **Demir Çark'ın İyi ve Mükemmel Hakanı** ve Bir Kıta'nın Hâkimi idi. Onun oğlu **Kusursuz Mükemmel Hâkan** idi.

2. Bunlar beş meşhur **Çakrawarti Hanları** olarak bilinirdi. **Ücesküleng-tü Kagan**'ın oğlu **Talbigçi Kagan** idi. Onun oğlu **Talbin Barigçi Kagan** idi. Onun oğlu **Seküni Kagan** idi. Onun oğlu **Küsi Kagan** idi. Onun oğlu **Yeke Küsi Kagan** idi. Onun oğlu **Sayın Ücegçi Kagan** idi. Bunlar Maha Samadi Kagan'ın neslinden gelen kagan ailesi idi. Onun oğlu **Sayın Töröl-tü Kagan** idi. Bu kaganın neslinden gelen kaganların sonuncusu **Arsalan Ogoçi-tu Kagan** idi. Onun oğulları **Arig-un İdege-tü Kagan**, **Çagan İdege-tü Kagan**, **Tangsug İdege-tü Kagan** ve **Rasiyan [Rasâyâna] İdege-tü Kagan** idi. Arig-un İdege-tü Kagan'ın iki oğlu **Burkan Bagsi** ve **Ücesküleng-tü Enetei [Nandi]** idi. Çagan idege-tü Kagan'ın iki oğlu **Nasun-a Tegülder İlagugçi** ve **Tegüs Sayın** idi. Tangsug İdege-tü Kagan'ın oğulları **Nasun-a Tegülder**, **Yeke Nere-tü** ve **Ülü Türidügçi**, üçü idi. Rasâyana İdege-tü Kagan'ın iki oğlu **Diwadad [Dawadad]** ve **Ananda** idi. **Sikamuni**'nin

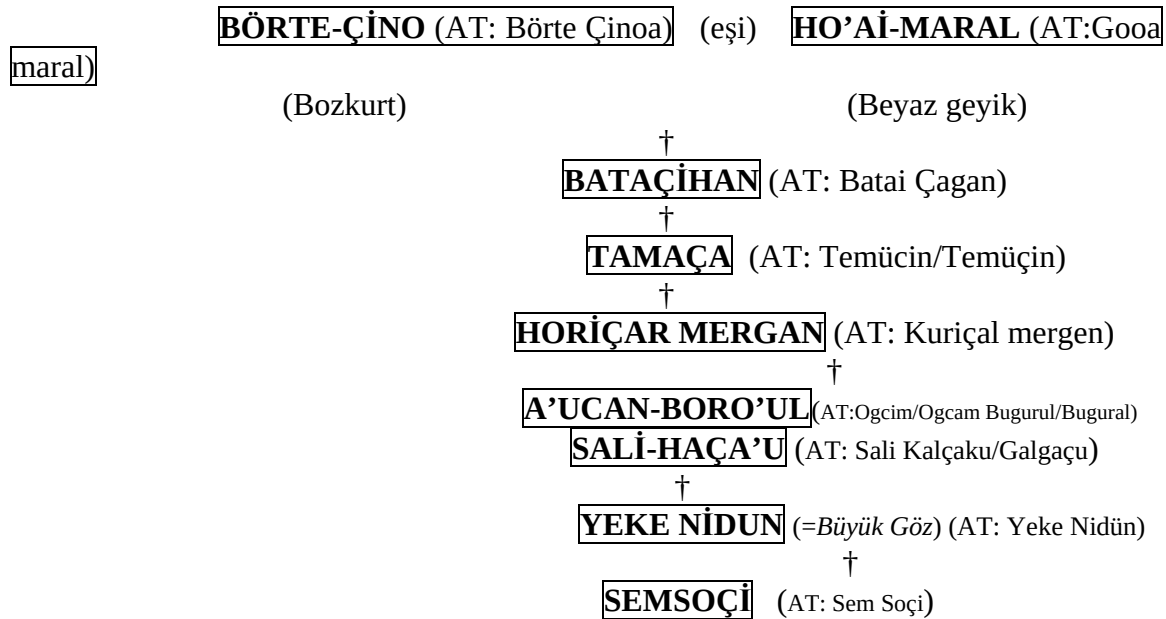
3. oğlu **Rahuli** idi. Denilir ki Rahuli rahip olduğu için Arig-un İdege-tü Kagan'ın nesli tükendi. Fakat bir çok tarihî kitapta bu neslin bitmediği öğretilmektedir. Buddha Nirvana'ya ulaştıktan bin yıldan fazla bir zaman sonra, Maha Samadi'nin altın neslinden karlı doğu yamaçlarında çoğalanlar aşağıda sıralanmıştır: Hindistan'ın Magata eyâletinin hâkanı Hakan **Kusala**'nın oğlu Hakan **Sarba**'nın beş tane oğlu vardı. En küçük oğlunun *doğuştan mavi (Moğ. köke) saçları vardı. Elleri düz, ayakları düztabandı. Gözleri aşağıdan yukarıya doru kapanırdı.* Onlar birbirlerine şöyle dediler: "Bu daha önce doğanlara benzemiyor". Onu bakır bir kutuya koyarak Ganj Nehrine attılar. Nepal ve Tibet arasında, ihtiyar bir adam, nehir kıyısından kutuyu aldı ve açtı. Baktığı zaman içinde güzel ve mükemmel bir erkek çocuğu gördü. Çocuk on altı yaşına geldi ve memleketin yüksek ve iyi yerlerini ararken ve karlı Sambu [Şambu] dağlarını ve dört yabancı diyarları düşünürken "Burada yerleşeceğim" diyerek geldi. Tibetli bir adam onunla yolda karşılaştığı zaman: "Sen neredensin ?" diye sordu.

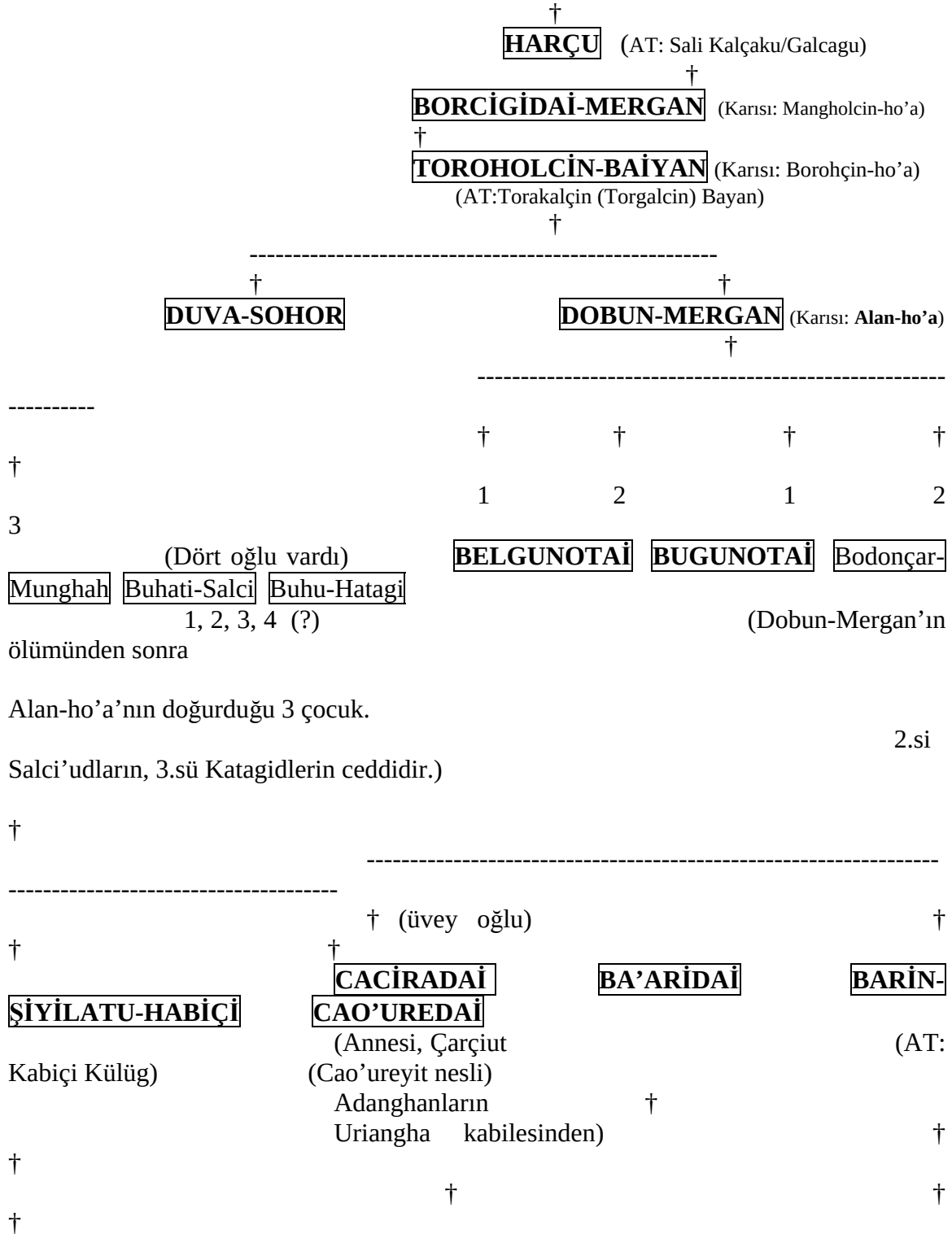
4. Çocuk yukarıya doğru gösterdi. O adam “Bu çocuğun Tanrı’dan kısmeti var. Bizim Tibet halkının hakani yok” diyerek onu omzuna kaldırıp alıp götürdü. O, Tibet’in ilk **Omuza Oturan sandali-tu kaganı** idi. Onun oğlu **Erkin dolugan kümün sandali-tu kagan** idi. Onun oğlu **Kii carbu sibagun sandali-tu kagan** idi. Onun oğlu **Ayitulka arbai sandali-tu kagan** idi. Onun oğlu **Küri [Küwa] Külüg kal [gal] bolur sandali-tu kagan** idi. Onun oğlu **Kün [Küwa] sübin morin sandali-tu kagan** idi. Onun oğlu **Dalai sübin altan sandali-tu kagan** idi. Onun oğullarından büyüğü **Boroçu** [Boroçi] idi; ikincisi **Sibaguçi**; en küçüğü **BÖRTE ÇİNOA** idi. Kardeşler birbirleriyle kavga ettikleri için, Börte Çinoa kuzeye doğru giderek *Tenggis Denizini* geçti ve yabancı bir memlekete geldi. Hiç evlenmemiş **Gooa Maral** adında bir kız aldı ve o yabancı memlekette yerleşti. Moğol kabilesinin bir mensubu oldu. Onun oğlu **Batai Çagan**, Onun oğlu **Temücin**, Onun oğlu **Kuriçal Mergen**, Onun oğlu **Ogcim Bugurul**, Onun oğlu **Sali Kalçaku** idi.

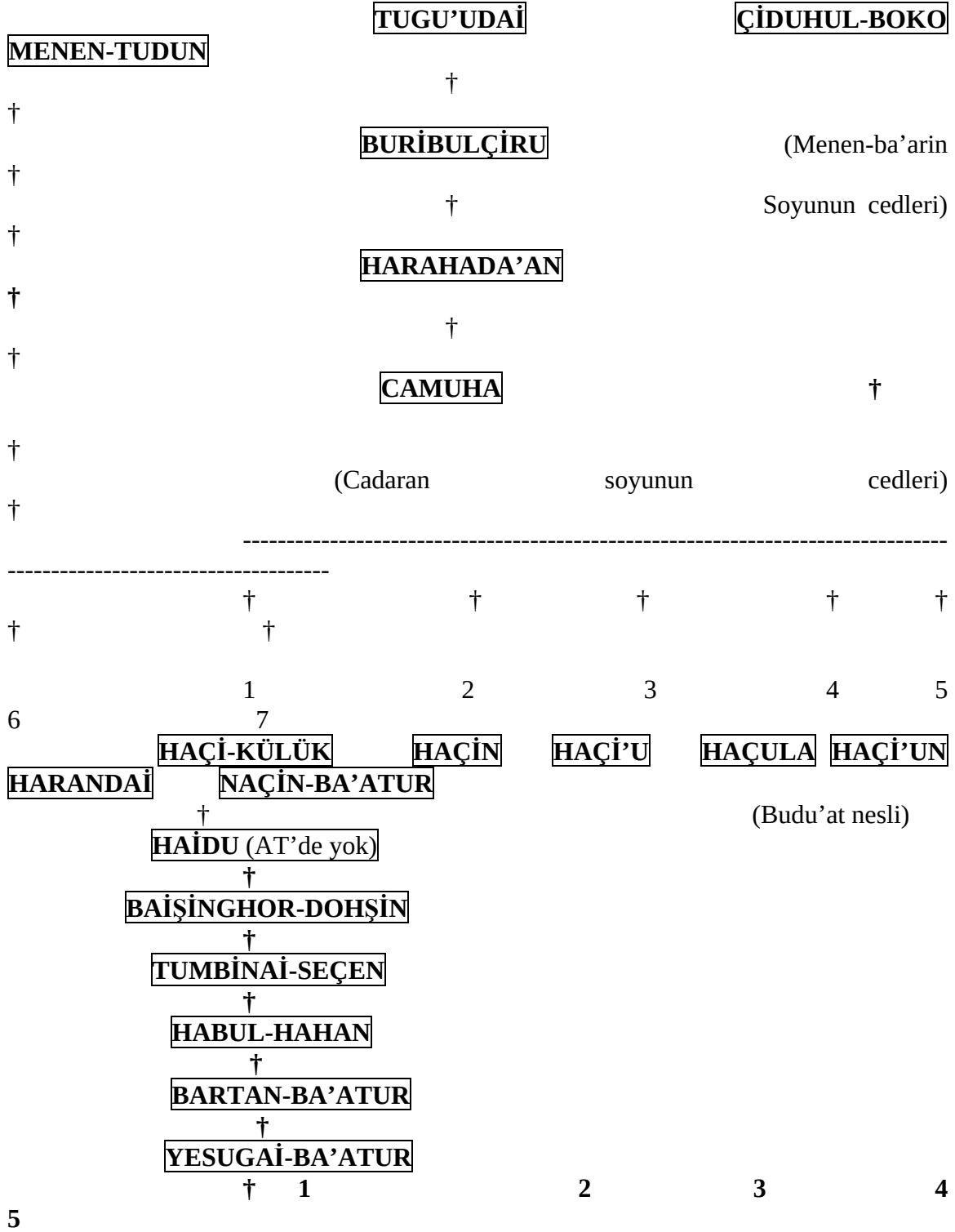
5. Onun oğlu **Yeke Nidün** idi. Onun oğlu **Sem Soçi**, Onun oğlu **Sali Kalcaku**, Onun oğlu **Borcigidai Mergen**, Onun oğlu **Torakalçin Bayan** idi. O, Borogçin Gooa’yı karısı olarak almıştı. Moğolların ilk ve büyük kağanı **Çinggis Kagan** idi. Onun oğlu **Ögedei Kagan** idi. Onun küçük kardeşi **Külüg [Güyüg] Kagan** idi. Onun küçük kardeşi **Möngke Kagan**, Onun küçük kardeşi **Kubilai Kagan**, Onun küçük kardeşi, sonra, **Ölcei-tü Kagan** idi. Onun oğlu Buyan-tu Kagan idi.....”

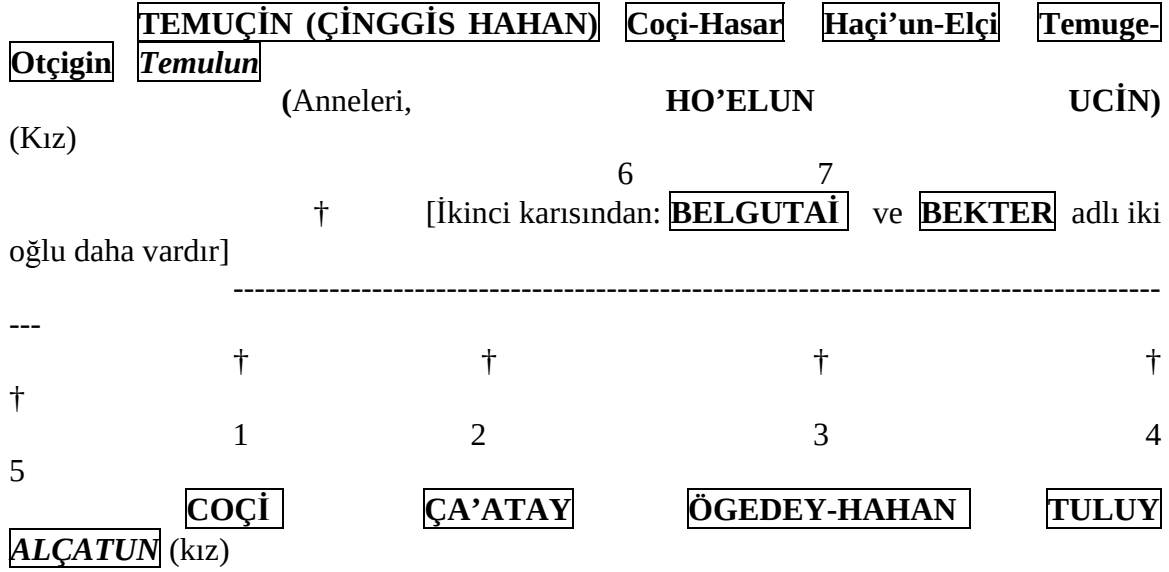
Yukarıda, Altan Topçı’dan aldığımız şecerenin dört paragrafı Budizmin izlerini taşımaktadır. Gerçi, 2, 3 ve 4. paragraflarda geçen kişi adlarının bir bölümünde Moğolca sözler görülüyorsa da anlatım Budizm teorisine göredir. Dördüncü paragrafta insan olarak belirtilen **BÖRTE ÇİNOA** ile **GOOA MARAL** Moğol ve Türk mitolojilerinin kurgusuna ters düşmektedir.

Aşağıdaki şecerde MGT ile AT’de geçen kişi adları karşılaştırmalı olarak verilmiştir:

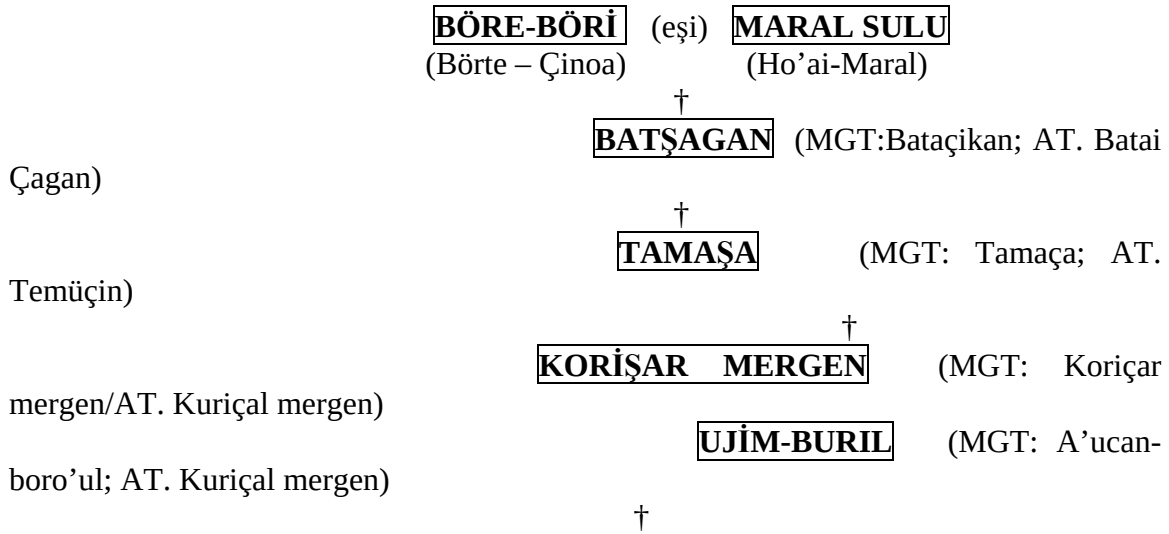

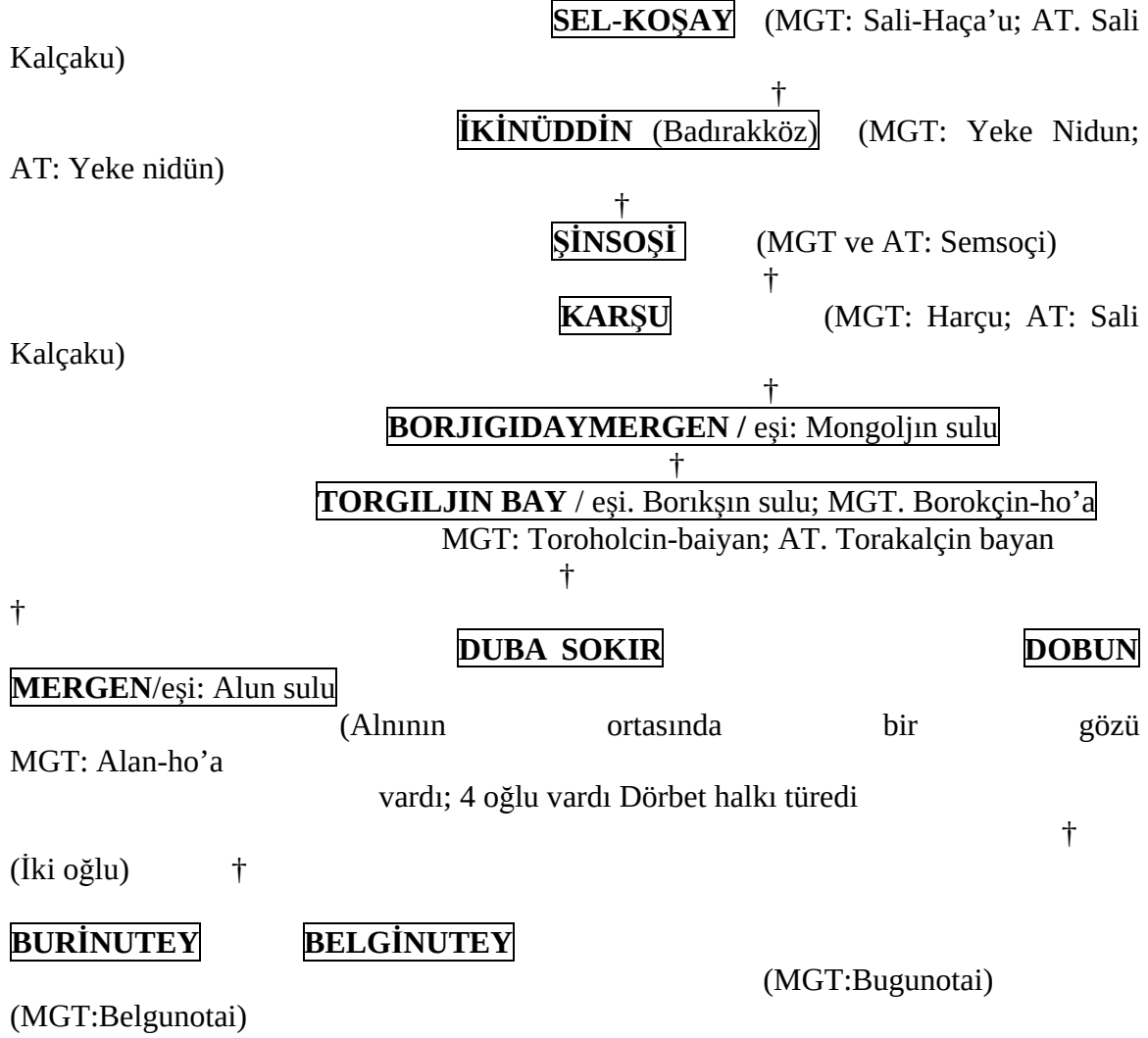

NOT: Haçi-Külük'ten sonra şecerenin öteki kolları burada verilmemiştir. Tam şecere için bizim 1970 yılında yayımlanan “Moğolların Gizli tarihi ve Altan Topçı'ye Göre Çinggis-Hahan'ın Şeceresi” (DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9, 1967, Ankara 1970) adlı makalemize bakılmalıdır.

Kütüphanemde bulunan Kazakça “*Monggolding Kupiya Şejiresi*” adlı eserdeki bilgilere dayanarak düzenlediğim üçüncü bir soy kütüğünü, örnek olması bakımından, *Defter-i Çinggis-nâme*'den önce vermek istiyorum:

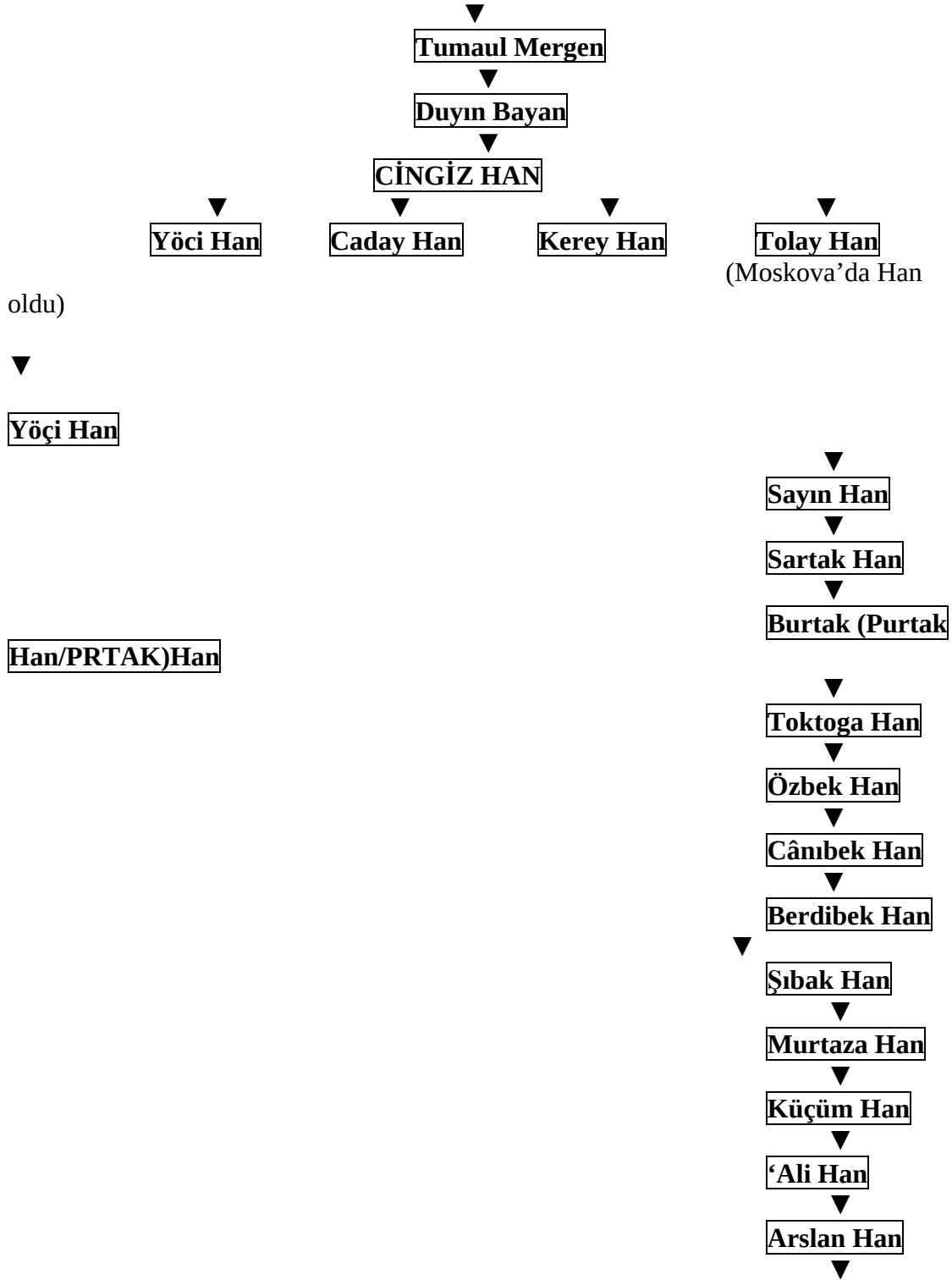

Şecereden de görüldüğü üzere, **Yeke Nidün** (=Büyük göz) örneğinde olduğu gibi Moğolca kişi adları pek çok yerde Kazakçalaştırılarak [*İkinüddin* < Moğ. *Yeke nidün*] değiştirilmiş; hattâ **ho'a** yerine, Kazakça **sulu** (=güzel); **çino'a** yerine Kazakça **böri** (=kurt) sözcükleri bile kullanılmıştır. Bu şecerenin Moğolcadan tercüme olduğu görülmektedir.

Şimdi üzerinde duracağımız '*Defter-i Çingiz-nâme*' adlı eser de her üç eserden farklı olup, Cengiz Han'ın şeceresini Hz. Nûh aleyhisselâmdan başlatır. Fakat,

Cengiz Han'ın öncüllerinden bazıları İslâmîyetle, bazıları Türk mitolojisi, bazıları da Moğol mitolojisi ile iç içedir. Şecere şöyledir:

Burhan Sultan (/Han)

(Urus ülkesinde hapis olunup İslâm dininden döndü.)

Yazmanın [f 1 v 20] varak, 9. satırının yarısında, '[şimdi Cingiz Han'ın defterini evvelâ baş(10)ından söyleyelim. {Evvel başı nagaçı babala(11)rından söyleyelim} Evvel zamanda Ak Deniz'in (12) içinde Mâlta adlı bir şehir vardı. O şehrin (13) hanının adı **ALTUN HAN** idi. Hânışının adı **KÖRLE-WİÇ** idi. Bu iki padişaktan bir kız doğdu. Kızın adını '**Ülémâlik Körikli** koydular; aya ve güneşe gös [f. 3 r] (1) termediler. Kırk < kulaç ağaç ve taştan (yapılan) saray (içine) (2) koydular.> Öyle ki, güzelliği göz alıcı idi: Gülünce kuru (3) ağaçta yaprak açar, takur yere (4) baksa ölenler canlanır, saçını tarasa inciler dökülür (5) idi. < tükürse altın, gümüş olurdu>. (6) Öyle ki bu dünyada doğmuş bambaşka bir can idi. (7) Yanında dadıları vardı. Kendisine yakın dadısının (8) adı **Orda Hân** adında idi.(9) Günlerden bir gün, bulûğa erdikten sonra (10) dedi ki: 'Ey Orda Hân, sen bu saraydan (11) çıktığında dışarıda ne(ler) görüyorsun? (12) Dünya denilen (yer, yalnız) bu saray mıdır? Yoksa diğer yerler bu sara[-][f. 3v] (1) ydan farklı mıdır? Ya da bu sarayın içi (2) midir?' diye (sordu). Orda Hân (şöyle) dedi: 'Dünya (3) denilen dışarısı bir geniş cihandır, ama (4) < *gün* denilen, *ay* denilen iki şey > vardır. Dünyanın (5) aydınlığı onunladır.' dedi. Bu cevap üzerine 'Ülémâlik Körkli (6) şöyle söyledi: 'Ey Orda Hân, sen bana o şeyleri (7) göster!' dedi. Orda Hân: 'Sen (8) görürsen ölürsün!' dedi. Yine 'Ülémâlik (şunu) söyledi: (9) 'Ölürsem öleyim, (sen bana) göster!' dedi.(10) (Bunun üzerine) râzı olarak pencereyi açtığında gün ışığı eve (11) girdi. 'Ülémâlik Körklü o ışığı görünce aklı /(başından) gidip/ ölüyordu. (12) Dadıları < hâna varıp ne diyeceğiz? > diyerek (13) ağlaşıp oturdular. Bir gün geçtikten sonra (14) aklı başına geldi. Dadıları sevinip ayağa kalktılar. (Ona) 'Ne gördün?' diye (sordular). [f. 4r] (1) O zaman 'Ülémâlik Körklü (şunu) söyledi: 'İlk gördüğüm **İŞIKTAN** (2) **KARNIMDA BALA OLDU**. Şimdi babama ne deyip (3) söyleyeceksiniz?' dedi. Lâkin **Altun Hân** arada sırada (4) gelerek kızını görüyordu. (5) Altun Hân bir gün kızını görmeye geldiğinde (6) baksa ki kızı hâmile olmuştur. Kızına sorar: (7) 'Ey kızım bitine sipkil düşmüş, nasıl bala oldu?' diye sordu; (8) kızı ile birlikte ev(in)e geldi ve dedi ki: 'Ah Körlewiç [ikimiz helâl] (9) çift olalım. Bundan daha uygun iş (10) olacağı yoktur. Kızımızın balası olunca ne yapsak?' dedi. O zaman Körlewiç (şöyle) söyledi: 'Şimdi (12) bunu bu yere, bu yurda vermemiz (iyi) olmaz. (13) Âdem oğlu şeytan ile beraberdir, (14) çok sözler söylenir, çok dedikodular çıkar' dedi. 'Şimdi öylece [f. 4v] (1) güzel (/altın) bir gemi ile **Tün Denizi**'ne salıp gönderelim.' (2) dedi. Bunun üzerine (bir) gemi hazırlayıp, kırk kız (ve) kırk dadı (3) ile, kök güvercin, altın kuzu, tûti (4) kuşu, sönmeyen ateş, tükenmeyen (5) azık ile doldurup, **Tur(a) Dağı**'ndan Tün Denizi'ne altın (6) gemiyi salıp gönderdiler. Bir nasibe yolcu(7)luk deyip, çıktıktan sonra birkaç gün geçti. O (8) zaman **Turumtay Çeçén**'in oğlu **Tumaul** (/Tumawul) **Mergen** (9) babasına öfkelenmiş, ülke dışına çıkmıştı (10), yanında kırk adamı vardı. (11) Aralarında bir karawulcusu (=gözcüsü) vardı; **Şaba Sokur** {adlı (12) Tür(ü)kmen idi. *Alnının ortasında bir gözü var*}dı. (13) Bir gün şöyle dedi: 'Ey Tumaul Mergen, karşıda bir kara (14) görünüyor'

dedi. [O zaman Tumaul Mergen: ‘O nasıl (bir) karadır?’ diye sordu.] Şaba Sokur: ‘Bir altın [f. 5r](1) gemidir, bir kara dağ kadar büyük duruyor, (2) öyle görünüyor’ dedi. (3) İçti senin olsun, dışı benim olsun!’ dedi. (4) ‘O gemi tan veya öğle vaktinde gelmiş olabilir’ (5) dedi. O zaman Tumaul Mergen ‘Hoş alay (6) olsun!’ dedi. [Sonra o gemi {ertesi gün öğle vaktinde (7) geldi. Gördüler ki bir altın gemi}dir. Hiç (8) yolunun yönünü bozamadılar. O zaman Şaba (9) Sokur Türükmén: ‘Ey Mergen, (okunu) atıp (geminin) yönünü boz!’ (10) dedi. Sonra, Tumaul Mergen ‘Doğruca mı atayım, yoksa (11) kıyısına mı atayım?’ dedi. Şaba Sokur Türükmén (12) Doğru atsan içinde canlı bir (13) şey varsa (onlara) değer, kıyısına atıp boz!’ dedi. (14) ‘Hoş alay olursa, kıyısına atayım’ diyerek, < okunu (15) gezleyip, yayını çekerek > öyle attı ki geminin üç (16) tahtasını çatlatarak gönderdi. Şimdi (Ona) gemiyi (17) kıyısından atıp bozduğu için **Kıyan (/Kıyat) Tumaul Mergen** diye söylerler. Şimdi Kıyat halkının aslı [f. 5v] (1) soyu bunlardır. Yine o gemiyi bozduktan sonra (2) ‘Ülémâlik Körklü’nün kırk *kız* ve *kırgını* (3), *kök güvercini*, *altın kuzusu* ve *tûtî* (4) *kuşu* ile hepsini Tumaul Mergen aldı. Geminin dışını (5) Şaba Sokur Türükmén aldı. Ondan sonra Tumaul (6) Mergen o gece çadır kurup, kızı alarak (7) çadırdaki yatacağı oldu. ‘Ülémâlik Körklü: ‘< Ey Mergen > Yiğit (8) bizi sana Tanrı vermiştir. Ne zaman olsa ben senin(9)-im. Onun için birkaç gün sabır etsen olurdu. (10) *Karnımda bir çocuk vardır!*’ dedi. ‘Çünkü, bu karnım[-](11)daki çocuk insanoğlundan olmuş değil, bir **İŞIK**tan (12), **GÜNEŞ**ten peyda olmuştur.’ dedi. O zaman Tumaul Mergen (13): ‘Ben o < karnındaki çocuğuna bakmam > (14) seni alır yatarım!’ dediğinde ‘Ülémâlik Körklü: (15) ‘Ey Mergen, gökte yürüyen **ak** (16) **Şonkar** (=Sungur) idim. Şimdi sizin **karagay** (kuşu) gibi (17) boyuna kondum. Siz er kişi(siniz), size çok karu söylemek (18) olmaz’ dedi. ‘Amma gönlümü kaldırmasan olurdu!’ dedi. [f. 6r] (1) O zaman Tumaul Mergen: ‘İyi, senin (2) gönlünü hiç kaldırmayacağım!’ dedi. Ondan (3) sonra, gece çadır kurup yattılar, (4) muratlarına erdiler. Ondan sonra Tumaul Mergen: ‘Ey (5) ‘Ülémâlik Körklü, bu karnındaki çocuk güneşten, (6) ışıktan olan CİN imiş. İnsanoğlundan olmuş olsa (7) kız olmazdı.’ dedi. Sevgisi çok (8) oldu. O zaman ‘Ülémâlik Körklü: ‘{Ey Mergen (9), sen bana *ışan*[-= *glauben*]maz mısın? Ben} ömrümde erkek yüzü (10) görmemiştim. Bu gece seni gördüm.’ (11) dedi. Bunun üzerine Tumaul Mergen: ‘Özü *buwaz* (= *yüklü*, *hâmile*), özü (12) kız < urazlı erkeğe tüş (=Traum) olsun!’ dedi. Aşuk[-](13)maklığım o idi > dedi. O zaman ‘Ülémâlik Körklü (14): ‘Benim kadrime iyi bil!’ diye söyledi. Tumaul Mergen: (15) ‘Ey ‘Ülémâlik Körklü < benim sevgim[-] (16)in nişanı odur ki,

benim ağacım **karagay** [=çam ağacı]
kuşum (17) **şonkar** [=sungur]
saçın **taragay** [= tarayacak]
tamgam **açamay**

(18) olsun > dedi. O sebepten Kıyat Açamay [f. 6v] (1) tamga diye söylerler. {Sıfatı şunlardır: }

(2) Aradan birkaç (3) gün (geçtik)ten sonra karındaki bala doğdu. < Onun adı *Tanrı* (4) *verdi duyuluktur* deyip **DUYIN BAYAN** adını koydular.> (5) Uzun günlerden sonra Tumawul Mergen’in babası (6) Turumtay Çeçén öldü. < Babasının (7) yurduna geri

dönüp yerleşti, han oldu. Hanlığa (8) oturduktan sonra> 'Ülémâlik Körklü'den iki (9) oğul doğdu. Birincisine **BÖDENE-TAY**, ikincisine **BELGÜ-TAY(10)** adını koydular. O iki oğul doğduktan sonra 'Ülémâlik (11) Körklü'nün gönlü kötü oldu. O zaman Tumaül Mergen (12) : 'Ey 'Ülémâlik Körklü < halk, oğul (doğurduğun) (13) için sevinir. Senin ne için oğul doğurduğuna (14) gönlün kötü oldu?' dedi. 'Ülémâlik (15) Körklü: 'Benim ilk oğlum Duyın Bayan (16) için kaygı duyuyorum!' diye cevap verdi.

Bulanga (/kulanθa) iyergen (17) çiçek-ke awnar

Doñguzga iyergen balçık-ga awnar

Sen [f. 7r] (1) hân oğlu değilsin

Yurda lâıyk değilsin

derler

(2) < Öz hâlini bilmezler

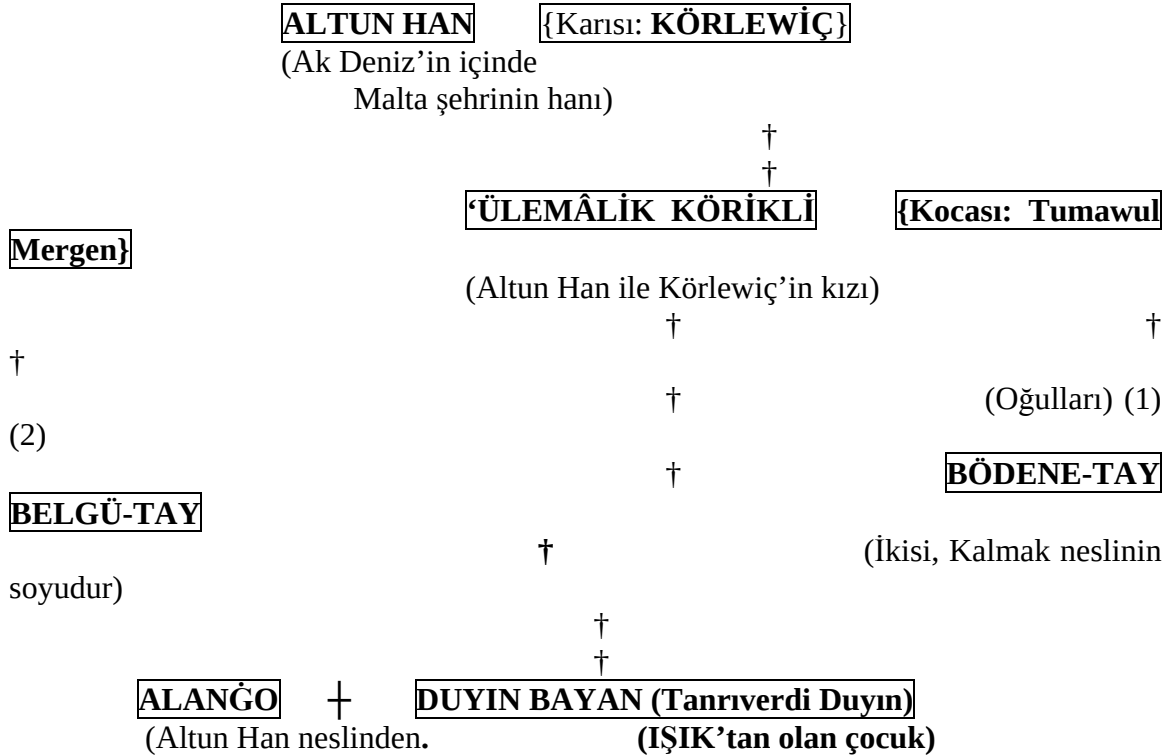
Gözleri mala doymazlar

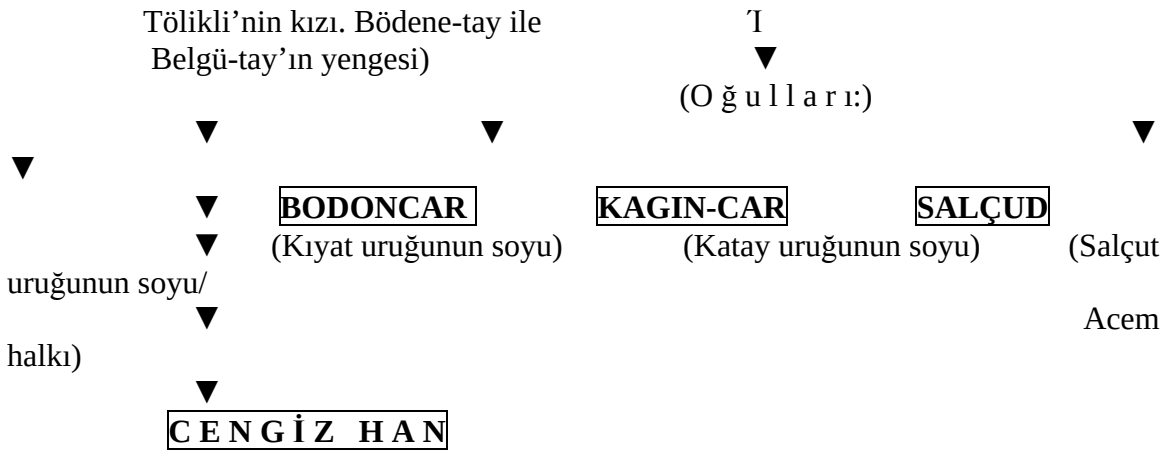
(3) Bötene-tay, Belgü-tay

yurda lâıyk olmazlar.'

diye cevap verir.....

Görüldüğü gibi 'Defter-i Çingiz-nâme'deki şecere **MGT**, **AT** ve **Cengiznâme**'dekinden çok farklıdır. Eserin devam eden varaklarında Cengiz Han'ın yaşadığı olaylar da farklı anlatılmaktadır. Defter-i Çingiz-nâme'nin müellifinin verdiği şecere şöyledir:

(*Defter-i Çingiz-nâme*'de Alango'nun oğlu olarak adı geçen Cengiz Han, efsanevî bir kişiliğe sahip olup, belirtisi şöyledir:

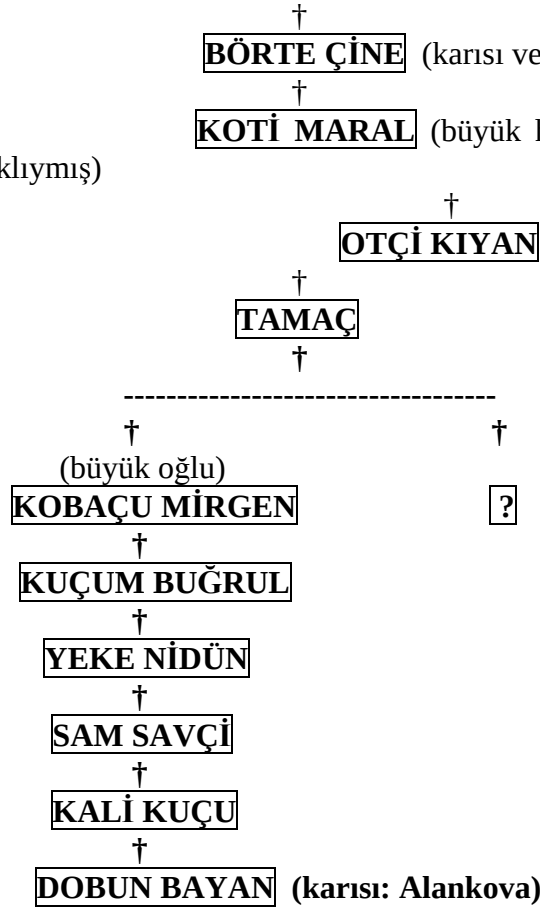
Ak giysili, gök atlı, altın böklü, yüzü gayet görklü, altın sadaklı, erkek çıraylı (=çehreli), Cebrâil gibi görklü (= körkli sını) dūr.)

Cengiz Han'ın ardıllarının hayatı, savaşları, nasıl ve ne zaman öldükleri Ötemis Hacı'nın '*Cengiznâme*'sinde bazen teferruatı ile anlatılmaktadır. *Defter-i Çingiz-nâme*'de hem **Duyın Bayan** hem de **Alango**'nun neslinden gösterilen Cengiz Han'ın şeceresi MGT'ndekinden çok farklıdır. Bu şecere için '*Moğolların Gizli Tarihi ve Atlan Topçı'ye Göre Çiñgiz Han'ın Şeceresi*' adlı makalemize bakılmalıdır.

Şibanî-nâme’nin **I. Bölümü** “Alankova zamanına kadar Oğuz Han’ın destanı; Kün Han’ın padişahlığı; Ay Han; Kök Han; Tingiz Han; İl Han; İl Han’ın Tûr bin Feridun ile savaşı; Alankova’nın soyunun anlatılması ve destanı; Dobun Bayan’nın destanı ve hâlinin anlatılması; Alankova’nın hâlinin anlatılması Alankova kıssası; Bozonçar Han’ın destanı; Dotum Min Han’ın destanı; Kaydu Han’ın destanı; Baysungur Han’ın destanı, Tümine Han’ın destanı; Kabul Han’ın destanı; Kutula Kaan’ın destanı; Barahn Bahadır’ın hâlinin anlatılması ve Kutula Kaan’ın destanı; Yisügey Bahadır ve Bartan Bahadır destanı; Çingiz Han’ın destanı” adlarını taşımaktadır. Bu destanlar içinde, şecere bakımından bizi ilgilendiren bölümlerde verilen bilgiler Türk mitolojisi ile de yakından ilgili olup, “Yılduz Han’ın **Börte Çine** adlı bir oğlu varmış. Çok itibarlı olan Börte Çine’nin hatunu ve kuması çokmuş. Büyük hatunundan *Köti Maral* adlı bir oğlu varmış.” ifadesinden, Börte Çine’nin **Altan Topçı**’de de gördüğümüz gibi insan olması dikkat çekicidir. **Şibanî-nâme**’ye göre şecere şöyledir:

MENGLİ HOCA (Kıyat kavminden)
†
YULDUZ HAN

oğlanlardan daha yakışıklıymış)

[Dobun Bayan genç yaşta ölünce, Alankova bir müddet kocasız kaldı.

NUR girer.

kimseye söy-

ağabeyleri,

hatundun,

Hak Taâlâ

iş yap-

GİRİYOR-

Bir zaman sonra **Ak evin** penceresinden Alankova'nın içine O, bu durumdan korkar ve hayran kalır. Korkusundan hiç leyemez. Durum böyleyken doğurması yaklaşınca kocasının küçük kardeşleri, hısım akrabaları bir araya gelip "Sen kocasız boyun neden kısaldı?" diye sordular. O, "Benim temizliğime tanıktır, benden kötü iş beklemeyin dedi. "Ben ne diye öyle bir yım. O işten ben utanırım. Her gece bir şey NUR GİBİ İÇİME

yavaşça bana
kayboluyordu.....”]

DU. RÜYAMDA SARI BENİZLİ, MAVİ GÖZLÜ BİRİSİ
Geliyordu. Bir zaman sonra yavaş yavaş önümden

†

†

†

†

YOKUN KATAKİ

(büyük oğlu)

(Katakan kavmi)

BUSKİN SALCI

(ortanca oğlu)

(Salciyut kavmi)

BOZONCAR

(küçük oğlu)

(Nirun nesli)

†

†

†

BUKA

(Han oldu)

†

DOTUM MİN HAN (Karısı:

Monulun)

(Cengiz Han'ın 7. atası)

†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
1	2	3	4	5	6	7	8	9	

oğlu vardı.

En küçüğünün adı

KAYDU idi.

Monulun Hatun ve sekiz oğlunu

Celâyirliler öldürdü.

KAYDU Cengiz Han'ın 6. atasıdır;

BORATAY derler)

†

†

BAYSUNGUR

(Cengiz'in nesli/

†

CARKA LİNGKUM

(Tayıciyut'ların nesli)

†

CAVÇİN

(Eringen ve Ciyutların nesli)

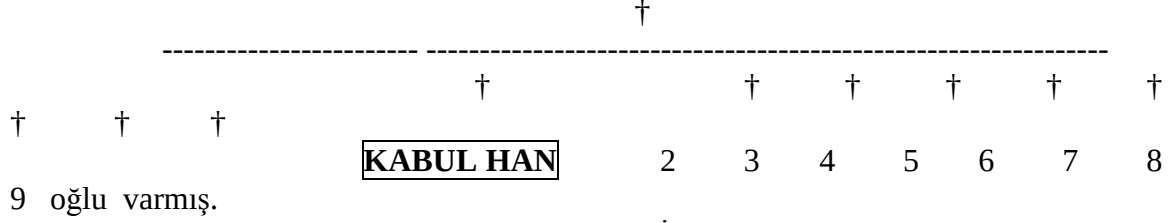
5. atasıdır; **ÜKÜD** derler)

†

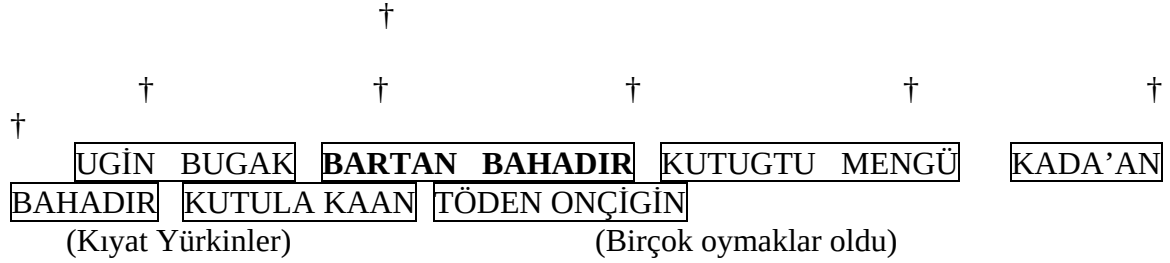
TÜMÜNE HAN

(Cengiz'in 4. atası) [9 tane yiğit oğlu varmış; onlara 20-30 bin çadırılık boylar bağlıymış.

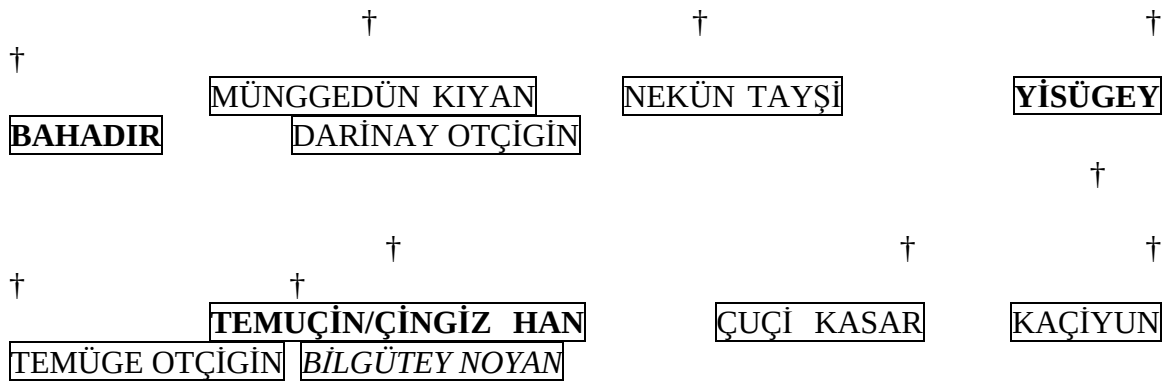
Kendisi çok şanlı ve heybetli padişahmış. *BÖDELÜ* derler)

(Cengiz'in 3. atasıdır; *ELENCİK* [= halkına iyi bakan] derler.)

[Kabul Han'ın bu altı oğlu da çok yiğit ve yürekliydiler. Hepsi bir anadan doğmuştur. Anaları Kongrat kavminden **KULUKOVA**'dır. Anlamı "Temiz kişi" demektir. Kabul Han'dan sonra **KUTULA KAAAN** padişah oldu. İri yarı birisi olduğu söylenir. Onun sesi bir fersah öteden duyulurdu. Hıçkırığının sesi dağların sesine benzerdi. Eli ayı pençesine benzerdi. Öfkelendiği vakit iki kişi zor tutardı. Yine öfkelenince yaş a ğacı ortasından kırabilirdi. Kış geceleri soğuk olduğu zamanlarda büyük ağaçları yakıp yalın ayak ateş kenarında uyurmuş. Ateşten sıçrayan korlar bedenine değdiği vakit hiç aldırış etmezmiş. Bir bitin kendisini dişlediğini zannedermiş. Bir öğün yemekte büyük bir koyunu yermiş ve büyük bir tulum kırmızı içermiş. Bununla da doymazmış. Onun daha birçok vasfı ve özelliği vardır.]

[Yisügey’in karısı Olkunut kavminden **OVELÜN KUÇİN**(veya: İÇEGEZ) idi. Temüğe Otçigin’ in adındaki *Otçigin* sözcüğü “yurt ve aş sahibi” demektir. Ona *Otçı Noyan* da derlermiş. Anasının akrabalarından Alkunut kavminden **SANDAK ÇİN** adlı bir kızla evlenmiş. O çok yapıcı ve dost bir kişiymiş. Her gittiği yere bağ, bahçe ve saray yaparmış. **Bilgütey Noyan** başka anadan olduğu için ona fazla itibar etmezlermiş.

Cengiz Han milâdî 1155 yılının Ocak ayı; on iki hayvanlı Türk takvimine göre Domuz yılında doğmuştur. Doğduğu zaman onun sağ kolunda kadehe benzer bir ben varmış. Onu uğur sayıp adını *Temuçin* koymuşlar.]

Beş esere göre özetlemeye çalıştığımız Cengiz (Çinggis) Han'ın şeceresi Şamanizm, Budizm ve İslâm inançlarına göre büyük farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların yorumları burada yapılmayacaktır. Yalnız şunu belirtmekte yarar vardır: Şecerelerin içinde Moğol mitolojisine en uygun olanı “Moğolların Gizli Tarihi” (Monggol-un Niguça Topçıyan) dır. Son söz olarak şunu söyleyebilirim: Cengiz Han yalnız Moğol kavminin değil, aynı zamanda Türk ve Türkleşmiş başka kavimlerin de sahiplendiği büyük bir cihan imparatorudur.

KUTADGU BİLİĞ'İN DİLİNDE LEHÇELERİN ÖZELLİKLERİ: 'denk çiftler'

Gürer GÜLSEVİN*

ÖZET:

Köktürkçe döneminde farklı diyalektler konuşan Türk halkları olmasına rağmen, devletin ortak bir edebi yazı dili de vardı. Bu yazı dilinin içinde, çeşitli diyalektlerin özellikleri de görülmekteydi. XI. yüzyıldaki bildiğimiz tek edebi yazı dili de Yusuf Has Hacıp'ın Kutadgu Bilig'de kullanmış olduğu dildir. O dönemde yazı dilinin yanı sıra Türk halklarının çeşitli konuşma diyalektleri olduğunu da Kaşgarlı Mahmut bildirmektedir. Ortak yazı dilinin ürünü olan Kutadgu Bilig'de, bugün çeşitli lehçe gruplarımızın ayırıcı özelliği olan bazı unsurları bir arada görmekteyiz (*menze-* / *okşa-*; *kizle-* / *yaşur-* vb.). Bu makalede, 'denk çiftler' adını verdiğimiz bu tür ikili kullanışlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, tarihi Türk lehçeleri, 'denk çiftler'

DIALECT'S FEATURES IN KUTADGU BİLİĞ: "EQUAL PAIRS"

ABSTRACT:

Despite the fact that there were several Turkish societies speaking different dialects during the Köktürkçe period, the state had a common literary writing language. In this common writing language, characteristics of some dialects could be seen. The sole literary language we know in the 11th century is the one which Yusuf Has Hacıp used in the Kutadgu Bilig. Kaşgarlı Mahmut, as well, indicates that Turkish societies had several dialects besides this common writing language. In the Kutadgu Bilig, a product of common writing language, we can see some factors together that are the distinguishing features of the Turkish dialects today such as *menze-* / *okşa-*; *kizle-* / *yaşur-* etc. In this article, we have studied these kinds of double usages which we have named as 'equal pairs'

Key Words: Kutadgu Bilig, historical Turkic dialects, 'equal pairs'

* Prof.Dr., Ege Üniversitesi Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, gurergulsevin@gmail.com

VIII. yüzyılda çok farklı diyalektleri konuşan Türk halkları olmasına rağmen, Köktürk devleti hepsinin anlayıp kullandığı bir ortak edebi yazı diline sahipti. Bu ortak yazı dili şekillenirken, elbette, o dönemdeki diyalektlerin de bazı özelliklerini bünyesine almıştı. Gerek Oğuz, gerekse Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin bu ortak eski Türk edebi yazı diline verdiği unsurlar bilim adamlarınca birer birer incelenmekte ve değerlendirilmektedir (KORKMAZ 1972; BOLATOVA-KAYRA 1995; ERCİLASUN 1996; GÜLSEVİN 2004,).

XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türklerin kullandığı tek bir edebi yazı dili biliyoruz. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de kullandığı bu yazı dilinin yanı sıra, aynı dönemde çeşitli Türk diyalektlerinin de konuşma dili olarak yaşamakta olduğunu, Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lügati't-Türk adlı eserinden öğreniyoruz (KORKMAZ 1973).

Tarih boyunca değişik coğrafyalarda, değişik kültürel, sosyal ve siyasal yapılarda devam eden ortak yazı dilimize, elbette, kendini kullanan Türk boylarının diyalektlerinden de unsurlar giriyordu (GÜLSEVİN 2003; KAYMAZ 2004; GÜLSEVİN 2006).

Kutadgu Bilig'in dili incelendiğinde, bugün farklı lehçelerin karakteristiği olan bazı kelime ve eklerin "**denk çiftler**" halinde, birlikte kullanılmış olduğunu görürüz. Örnek olarak:

bul-	tap-	'bulmak'
mengze-	okşa-	'benzemek'
+(I)G	+nI	'belirtme durumu eki'

Buna benzer 'denk çiftler', Köktürkçe kaynaklarda çok az da olsa kaydedilmiştir. Eski Uygurca metinlerde ise, Köktürkçeye oranla daha fazla diyalekt unsuru buluruz.

Biz bu makalede, sadece, Kutadgu Bilig'de tespit edilen ve günümüzde farklı lehçe gruplarının karakteristiğini oluşturan 'denk çiftler' üzerinde duracağız.

A. Eklerde Görülen Denk Çiftler

1. Belirtme durumu eki +(I)G / +nI

Köktürkçede isimlere eklenen belirtme hali **+(I)G**'dir: *adgır+ig* 'aygırı', *eb+ig* 'evi'. Uygurca ve devamı olan Karahanlı Türkçesinden başlayarak, eskiden zamirlerde rastlanan **+nI** ekinin isimlere de eklenmeye başladığı görülmektedir (ERDAL 2004, 170). Daha sonra,

Oğuzca ve Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerinin yaygın belirtme hali bu **+nI** şekli olagelmıştır. Köktürk Bengü Taşlarındaki **+(I)G** şekli ise, Oğuz lehçelerinde **+(y)I** olarak devam etmiştir.¹ *aygır+ı, ev+i*, gibi. Fakat, Oğuzca olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ünsüzle bitenlere **+I**, ünlü ile bitenlere (diğer lehçelerdeki gibi) **+nI** olarak eklenmektedir.

Kutadgu Bilig'de, Köktürkçede de karakteristik olan **+(I)G** eki yaygın olarak kullanılmıştır. Daha seyrek olmak üzere **+nI** eki de görülür. M.Mansuroğlu, **+(I)G** ekinin **+nI** ekine nazaran daha seyrek olarak kullanıldığını belirtmiştir (MANSUROĞLU 1979, 161). Kutadgu Bilig'in Dizin cildinden 'söz', 'kişi' ve 'iş' kelimelerine getirilen belirtme durumu eklerini kontrol ettiğimizde, Mansuroğlu'nun söylediğinin aksine, **+(I)G** ekinin daha fazla kullanılmış olduğunu gördük:

'söz' kelimesine **+(I)G** eki 73, **+nI** eki 31 kez;
 'iş' kelimesine **+(I)G** eki 60, **+nI** eki 19 kez,
 'kişi' kelimesine **+(I)G** eki 88, **+nI** eki 3 kez eklenmiş

+(I)G : *sınamış bütülmüş **kişig** tut katıg*
sanga teggey andın tümen ming tatıg (KB.1300)

***sözüg** barça tıngla yime bütme terk*
köngül sırn açma katıg kizle berk (KB.1301)

men iş kılguçı men sen iş körgüçi
***işig** körgüçidin bilür kılguçı (KB.1939)*

+nI : *ukuşsuz **kişini** kişi timegü*
neçe sözlese söz yine bütmeğü (KB.1831)

*kamug **işni** uktung ma bilding özün*
mangama bagırsak sen kılın sözün (KB.1942)

ötüg birdi ögdülmüş aydı bu beg
*yorayın bu **sözni** köngülteki teg (KB.2673)*

Hatta, aynı beyitte, aynı mısradaki bile hem **+(I)G**, hem de **+nI** ekinin kullanıldığı olmuştur:

Tapugka küni birgü edgü açıg
***Yalıngnı** bütürgü todurgu **açıg** (KB.2982)*

¹ Belirtme hali ekinde gerçekleştiği kabul edilegelen **+(I)G** > **+(y)I** gelişmesini Mustafa Canpolat makul görmez (CANPOLAT 1992, 9-11)

2. Tamlayan eki +(n)Ing / +nIng

Köktürk yazı dilindeki tamlayan eki **+(n)Ing**'dir (*köl tigin+iñ altunun kümüşin* KT.GB; *yigen silig begiñ kedimlig torug at* KT.D.33; *bayırku+nin ak adgıñ* KT.D.6). Yani, eğer kelime ünlü ile bitmişse **+nIng** şeklinde, ünsüz ile bitmişse **+Ing** şeklinde eklenir. (ERDAL 2004, 168) Daha sonraki dönemlerde ünsüz ile biten kelimelere de **+nIng** şeklinin getirilmeye başlandığı görülür. Orta Türkçe döneminde, bu iki şekil, ayrı ayrı yazı dillerini temsil eder hale gelmiştir. **+(n)Ing** şekli Oğuz yazı dilinde, **+nIng** ise Orta Asya edebi yazı dilinde karakteristik şekil olmuştur. Bugün de **+(n)Ing** Oğuzlarda, **+nIng** ise Oğuzca olmayan (Çuvaşça hariç) lehçelerde yaşamaktadır.

Kutadgu Bilig'de **+nIng** şekli karakteristiktir. Nadiren de olsa, **+(n)Ing** şekli görülür (Özellikle 'kim' zamiri üzerinde):

+nIng : **kamugnung** firākı yakın ya ırak
ölümning firākı yırak bı firak (KB.6206)

tili yalğan ernalıñ cefa kılkı ol
cefa kimde erse uş ol yulkı ol (KB.2041)

+(n)Ing : **kiming** oglagu bolsa oğlu kızı
angar yıglayu boldı munlug özi (KB.1223)

ol üç neng kiming bolsa keldi kutı
bu üç neng kiming bolsa yitti atı (1676)

3. Geniş/şimdiki zaman eki -(V)r / -(y)Ur:

Eski Türkçede bu ek, ünlü ile biten kelimelere **-(y)Ur** şekliyle (*yori-yur* KT.D.12) getiriyordu. "Tı-" gibi bazı fiillerde ise **-(U)r** morfeminin tercihi edildiği (*ti-r*) görülüyordu (GABAIN 1988, 80).

Kaşgarlı Mahmut'un eserinden, o dönemin edebi dilinde **-(V)r** ekinin kullanıldığını anlıyoruz. Çünkü, ünlü ile biten bütün fiillere bu ek sadece **-r** şeklinde ekleniyormuş (*kişe-r, sogı-r, tokı-r* vs.) (Orijinal metin 281/b; DLT.III. 268). Ancak Kaşgarlı Mahmut *kakı*-fiilini anlatırken, *kakı-yur* çekimini vermiş ve bunun Argulara ait bir özellik olduğunu kaydetmiştir (Orijinal metin 282/a; DLT.III.269).

Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig'de **-(V)r** ekinin kurallı ve yaygın şekli temsil ettiğini belirlemiştir (ERCİLASUN 1984, 102-105). Kurallı olan bu şeklin yanı sıra **-y-** yardımcı ünsüzü ile kullanılan şekillerin de bulunduğunu örnekler vererek göstermiştir. Kutadgu Bilig'de her iki şekil için örnekler:

-(V)r : *mungar **mengzer** emdi bu sözni eşit
bu söz işke tutgıl özüngke iş it (KB.1306)*

*kitablar **okır** hem bilir erse söz
ukar erse şi'r hem koşar erse öz (KB.2631)*

*ukuşlug biliglig beg ermiş amul
tiler ermiş erdem idilerin ol (KB.469)*

-(y)Ur : *mungar **mengzeyür** körse öglüg sözi
bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi (KB.1246)*

*kara tapsa begler bedüyür kopar
üzengü bar erse çigen berk kapar (KB.6110)*

Gabain'in tespiti doğru ise, Eski Türkçe yazı dilindeki **-(y)Ur** şekli o dönemde kurallı çekimdi. Karahanlıca yazı dilinde ise **-(V)r** şekli ile yapılan çekimlerin yaygın olduğu hem Kaşgarlı Mahmut tarafından ifade ediliyor, hem de Kutadgu Bilig'den anlaşılıyor. Ancak, Kutadgu Bilig'de nadir de olsa **-(y)Ur** şekline rastlanması, farklı diyalekt özelliklerinin yazı dilinde bir arada yaşamakta olduğunu göstermektedir. Kaşgarlı Mahmut, o gün için bu **-(y)Ur**'lu çekim özelliğinin Argulara özgü olduğunu belirtmiştir.

4. Gelecek zaman sıfat-fiil eki **-DAÇI** / **-GU**

Köktürkçede gelecek zaman için **-DAÇI** ekinin kullanıldığı görülür. Ayrıca **-SIK** eki de vardır (TEKİN 2003, 166-171. Daha sonraki dönemlerde **-GU**, **-GA** ve **-GAY** ekleri de bu fonksiyon için kullanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut "fail" konusunu anlatırken, Türklerin farklı kalıpları olduğundan bahseder. Bu görevde **-DAÇI** ekini "Oğuz, Kıpçak, Yağma, Oğrak, Suvarlar ve Rus diyarına kadar Peçenekler"ın kullandığını belirtmiştir (Orijinal metin 145/b; DLT.II.48).

Kutadgu Bilig'de hem **-GU**, hem de **-DAÇI** ekini buluyoruz. Ahmet Bican Ercilasun, bu eserde her iki şeklin de yaygın olduğunu belirtmiştir (ERCİLASUN 1984, 173-176).

-GU : *özelü barır men öz erksiz bolup
kutulgu yirim yok tiriglik bulup (1096)*

*ilig aydı sözde eng aşnu sanga
ayıtgu sözüm bar ayu bir manga (KB.5050)*

-DAÇI : *bilip sözledeçi kişi bar öküş
anı bildeçi er manga ked küsüş)207)*

*işim barça sındı yok ol bildeçi
kanı bir bagırsak işim kıldaçı (KB.1615)*

Orta Türkçe döneminde **-GU** eki Orta Asya lehçelerinde yaşasa da, **-DAÇI** eki işlerliğini kaybetmiştir. Oğuzların Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerinde seyrek olarak tespit edilmiştir: *cümle geldeç yıl ola dir aşıkâr (KŞ.638) (GÜLSEVİN 1997, 124).*

Yine Orta Türkçe döneminde, Oğuzların yoğun olarak yaşadığı Maverâünnehr bölgesinde, Harezmi Türkçesi döneminden kalan Nehcü'l-Feradis'te seyrek olarak tespit edilmektedir: *takı, kılınmış kıldaçı zelletlerini yarlıkâr (NF.4.2); kelmiş takı keldeçi yazukını yarlıkamışdın song (NF.83.17) (GÜLSEVİN 2003).* Çok seyrek olarak tarihi Kıpçakça metinlerde de rastlanmıştır: *keldeçi ay* (KARAMANLIOĞLU 1994, 141).

B. Söz Varlığında Görülen Denk Çiftler

Çağdaş Türk lehçelerine karşılaştırmalı olarak bakıldığında, kendilerini karakterize eden bazı ses ve morphem farklılıkları görürüz. Lehçeleri karakterize eden önemli bir farklılık da söz varlığında bulunur. Yani, bir kavram için bazı lehçe gruplarının kullandığı kelimeye karşılık olarak, diğer bazı lehçe gruplarında başka bir kelime tercih edilmektedir (Oğuz diyalektlerinde *benze-/menze-/mengze-* = Diğer gruplarda *okşa-/oxşa-/oksa-/okšo-* vb.).

Aşağıda incelenen “denk çiftler” için, önce tarihi lehçelere ait örnekler verilmiş ve yanlarında alıntı yapılan kaynaklar gösterilmiştir. Daha sonra, yaşayan lehçelerdeki kullanımları listelenmiştir. Bu makalede, 1991 yılında Ahmet Bican Ercilasun'un başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanıp Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde işlenen lehçelere başvurulmakla yetinilmiştir². Örnekler de o sözlükten alınmıştır.

² Bu makaleyi hazırlarken Yakut Türkçesinden Karay Türkçesine kadar pek çok yaşayan lehçedeki karşılıkları da kendi sözlüklerinden tespit etmiş bulunuyoruz. Ancak, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde işlenen lehçelerin, konumuzu aydınlatmak bakımından yeterli olacağını düşündük. Oğuzca olmayan tarihi ve yaşayan lehçelerimizde bulunan Oğuzca unsurlar üzerinde yürütmekte olduğumuz çalışma devam ediyor. Devam eden o çalışmanın sonuçları alındıkça yayımlanacak makalelerde, diğer lehçelerimizdeki şekiller de değerlendirilecektir.

1. bul- / tap- 'bulmak' denk çifti

Türk diyalektlerinde farklı kelime tercihi olduğu en çok bilinen şekil budur. Bu anlamda, Köktürkçede **bul-** fiili kullanılmıştır. Eski Uygurcadan itibaren, tarihi metinlerimizde **tap-** şekli de görülmeye başlamıştır. Batı Oğuzcasında bugün **bul-** şekli standarttır. Oğuzca olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri ile Oğuzca olmayan lehçelerde ise **tap-** şekli yaygındır. Uzak bir grup olmasına rağmen, Yakut Türkçesinde de **bul-** şekli görülür

Tarihi lehçelerde:

	bul- (Oğuzca Olan Şekil)	tap- (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe	bul- KT.D.3	-----
Eski Uygurca	bul- EUTS.52	tap- EUTS.225
Karahanlı Türkçesi	bul- DLT.I.215; KB.818.	tap- DLT.I.425; KB.I.4172
Harezm Türkçesi	bul- NF.34.4	tap- NF.133.13
Çağatay Türkçesi	bul- NC.20A/9; LD.1889	tap- M.Sek.567; LD.2151
Kıpçak Türkçesi	bul- KTS.37	tap- KTS.262

Yaşayan lehçelerde:

	bul- Oğuzca Olan Şekil	tap- Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	bul-	
Azerbaycan Türkçesi	bul-	tap-
Türkmen Türkçesi		tap-
Kazak Türkçesi		tap-
Tatar Türkçesi		tap-
Başkurt Türkçesi		tap-
Kırgız Türkçesi		tap-
Özbek Türkçesi		tap-
Uygur Türkçesi		tap-

Kutadgu Bilig'de her iki şekil için örnekler varsa da, yaygın ve karakteristik şekil **bul-** fiilidir:

bul- (323 kez) : *özüng **buldı** tevfi k amug edgüke
budun todtı bütti yigü kedgüke (KB.3113)*

tap- (1 kez) : *ulugluk **tapayın** tise sen özün
er at birle yakşı yorı ay tüzün (KB.4172)*

2. elig, el / kol ‘el’ denk çifti

Köktürk yazı dilinde ‘el’ için **elig** şekli kullanılmıştır. Orta Türkçeden itibaren, aynı anlamda **kol** kelimesinin de kullanılmakta olduğunu metinlerden anlıyoruz. Günümüzde Oğuz diyalektleri **el** şeklini kullanırken, diğer diyalektlerde **kol** kelimesi işlektir. Oğuzlar ise, **kol** kelimesini daha farklı anlamda kullanırlar.

Tarihi lehçelerde:

	el / elig (Oğuzca Olan Şekil)	kol (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe	elig KT.D.38	
Eski Uyğurca	elig EUTS.71	
Karahanlı Türkçesi	elig DLT.I.74; KB.5633. el KB.3125.	kol KB.766
Harezm Türkçesi	el / elig NF.120.4	kol NF.130.12
Çağatay Türkçesi	el / ilig M.Sek. 207; NC.35A/9	kol M.Sek.56; NC.9A/16
Kıpçak Türkçesi	el KTS.71	kol KTS.152

Yaşayan lehçelerde:

	el / elig Oğuzca Olan Şekil	kol Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	el	
Azerbaycan Türkçesi	el	
Türkmen Türkçesi	el	
Kazak Türkçesi		kol
Tatar Türkçesi		kul
Başkurt Türkçesi		kul
Kırgız Türkçesi		kol
Özbek Türkçesi		kol
Uygur Türkçesi	äl	kol

Kutadgu Bilig’de yaygın ve kurallı olan şekil **elig**’dir. Bir örmnekte **el** şekline de rastlanır. Bu anlamda Oğuzca dışındaki lehçelerin kurallı tercihi olan **kol** kelimesi ise sadece 2 örnekte tespit edilmektedir:

elig (247 kez) : *yagız yir öze yalnguk oglı elig
kötürdi kamugka yetürdi bilig (KB.302)*

kol (2 kez) : *okıdı kör ay toldıka kıldı yol
bu ay toldı kirdi kawuştırdı kol (KB.766)*

3. ısr- / tişle- 'dişlemek' denk çifti

Bu anlamda, Eski Uygurca döneminden beri hem **ısr-**, hem de **tişle-** fiillerini görüyoruz. Günümüzde **ısr-** şekli yaşayan Oğuz lehçelerinde, **tişle-** şekli ise diğerlerinde kullanılır. Uzak bir diyalekt olmasına rağmen Yakutçada da **ıtır-** şeklini görmekteyiz.

Tarihi lehçelerde:

	ısr- (Oğuzca Olan Şekil)	tişle- (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		
Eski Uygurca	ısr- EUTS.87	tişle- EUTS.241
Karahanlı Türkçesi	ısr- DLT.I.178; KB.3399	tişle- DLT.III.297KB.4601
Harezm Türkçesi	ısr- NF.250.16	
Çağatay Türkçesi	ısr-gan Ab.56.13	tişle- M.Sek.505; LD.729
Kıpçak Türkçesi	ısr- KTS.102	tişle- KTS.277

Yaşayan lehçelerde:

	ısr- Oğuzca Olan Şekil	tişle- Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	ısr-	
Azerbaycan Türkçesi		dişle-
Türkmen Türkçesi		dişle-
Kazak Türkçesi		tiste-
Tatar Türkçesi		tişle-
Başkurt Türkçesi		tişle-
Kırgız Türkçesi		tişle-
Özbek Türkçesi		tişlä-
Uygur Türkçesi		çişli-

Kutadgu Bilig'de her iki şekil de birer kez tespit edilmiştir:

ısr- (1 kez) : *çibun boldı duşman yanganka bedük
ısrısa yanganıg sıçıtur ked ök (3399)*

tişle- (1 kez) : *yigü alsa tişle uşak tañçula
isig aşnı ürme sen agzıng bile (4601)*

4. **in-** / **tüş-** ‘inmek’ denk çifti

Köktürkçede **in-** şekli kullanılmıştır. Uygurca döneminden itibaren, tarihi diyalektlerde **tüş-** şekli de kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde, batı Oğuzcasında bu anlamda **in-** fiili kullanılırken, diğer diyalektlerde **tüş-/düş-** şekli tercih edilmiştir.

Tarihi lehçelerde:

	en- / in- (Oğuzca Olan Şekil)	tüş- (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe	in- KT.D.12; BK.D.11	
Eski Uygurca	in- EUTS.96	tüş- EUTS.259
Karahanlı Türkçesi	in- DLT.II.204; KB.I.6211	tüş- DLT.II.81; KB.I.489
Harezmi Türkçesi	én- NF.365.13	tüş- NF.415.3
Çağatay Türkçesi	in- M.Sek.353; LD.455	
Kıpçak Türkçesi	in- KTS.111	tüş- KTS.288

Yaşayan lehçelerde:

	én- / in- Oğuzca Olan Şekil	tüş- Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	in-	
Azerbaycan Türkçesi	en-	tüş-
Türkmen Türkçesi	in-	tüş-
Kazak Türkçesi		tüş-
Tatar Türkçesi		tüş-
Başkurt Türkçesi		tüş-
Kırgız Türkçesi		tüş-
Özbek Türkçesi	in-	tüş-
Uygur Türkçesi		çüş-

Kutadgu Bilig’de bu anlamda yaygın kullanılan fiil **in-** şeklindedir. Yusuf Has Hacı, 1 kez de **tüş-** fiilini bu anlamda kullanmıştır:

in- (9 kez) : *ediz boldı ornı ay kutlug kuta
tengise kodı **inse** boldı yuta (1526)*

tüş- (1 kez) : *kapugka tegip **tüşti** kirdi yorıp
körü aldı hacib kişisi kelip (520)*

5. kaç / neçe, kança 'kaç, kaç?' denk çifti

Eski Türkçeden beri tarihi metinlerde **kaç** ve **neçe** kelimelerinin her ikisine de rastlanmaktadır. Günümüzde, Oğuz lehçelerinde **kaç** kelimesi, diğerlerinde ise **neçe /neşe, kança** vb. şekil yaygın olarak görülür.

Tarihi lehçelerde:

	kaç (Oğuzca Olan Şekil)	neçe (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe	kaç Tn.20	
Eski Uygurca	kaç EUTS.160	neçe EUTS.135
Karahanlı Türkçesi	kaç DLT.I.321; KB.5550	neçe DLT.III.157; KB.247
Harezmi Türkçesi	kaç NF.332.6	neçe NF.94.11
Çağatay Türkçesi		niçe M.Sek.21
Kıpçak Türkçesi	kaç KTS.122	neçe KTS.199

Yaşayan lehçelerde:

	kaç Oğuzca Olan Şekil	neçe/kança Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	kaç	
Azerbaycan Türkçesi		neçe, ne geder
Türkmen Türkçesi		nêçe
Kazak Türkçesi		kanşa, neşe
Tatar Türkçesi		niçe, ni kadar
Başkurt Türkçesi		nise, ni kadar
Kırgız Türkçesi		kança, neçe
Özbek Türkçesi		kança, neçe
Uygur Türkçesi		kança, neççe

Kutadgu Bilig'de yaygın olan şekil '**neçe**'dir. '**kaç**' kelimesi de az değildir:

neçe (175 kez): *neçe me sındım isiz kılguçı
kite bardı künde üzülde küçi (247)*

kaç (27 kez) : *ewinge kelip kirdi köngli tüşük
kapug yaptı kaç kün sakınçın tügük (1563)*

6. **kendü** / **öz** ‘*kendi*’ denk çifti

Dönüşlülük zamiri olarak Köktürkçe metinlerde hem **kentü**, hem de **öz** kelimeleri kullanılmıştır. Batı Oğuzcasında bugün **kendi** şekli karakteristiktir. Sibiry Türk lehçeleri ile Çuvaş Türkçesini hariç tutarsak, diğer diyalektlerde **öz** zamininin çeşitli telaffuzlarını görürüz (Karaçaylar kesi şeklinde kullanırlar):

Tarihi lehçelerde:

	kendü Oğuzca Olan Şekil)	öz (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe	kentü KT.K.4; BK.D.19	öz BK.D.36
Eski Uygurca	kentü EUTS.106	öz EUTS.155
Karahanlı Türkçesi	kendü DLT.I.127; KB.970	öz DLT.III.108; KB.666
Harezmi Türkçesi	kendü NF.148.7	öz NF.225.9
Çağatay Türkçesi	kendü DTO.460	öz M.Sek.208; NC.35A/1
Kıpçak Türkçesi	kendü KTS.138	öz KTS.214

Yaşayan lehçelerde:

	kendü Oğuzca Olan Şekil	öz Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	kendi	
Azerbaycan Türkçesi		öz
Türkmen Türkçesi		öz
Kazak Türkçesi		öz
Tatar Türkçesi		üz
Başkurt Türkçesi		üz
Kırgız Türkçesi		öz
Özbek Türkçesi		öz
Uygur Türkçesi		öz

Kutadgu Bilig’de yaygın olan şekil **öz** kelimesidir. Nadiren **kendü** de kullanılmıştır:

öz (1255 kez) : *negü sözlese men sözümni yirip
cevabın kılur sen **özümni** serip (3452)*

kendü (5 kez) : *bir kişi **kendü** erksiz tapuççı bolur
tapug kılmasa begde berge bulur (2988)*

7. kiçe / tün 'gece' denk çifti

'Gece' anlamında günümüz Türk diyalektlerinde hem **keçe**, hem de **tün** kullanılmaktadır.³ Köktürk yazı dilinde **tün** şekli kaydedilmiştir. Uygurca döneminden itibaren **keçe** kelimesi de görülür. Oğuz diyalektlerinde bu anlamda **gece** şekli işlektir. Diğer lehçelerde **tün** kelimesi tercih edilmiştir. Oğuzcada **tün** kelimesi, bazı özel yapılarda 'gece' anlamını korumuştur. Kaşgarlı Mahmut da, **keçe** kelimesinin Oğuzlarda kullanıldığını belirtmiştir (DLT.III.219).

Tarihi lehçelerde:

	kiçe (Oğuzca Olan Şekil)	tün (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		tün KT.D.27
Eski Uygurca	kiçe EUTS.108	tün EUTS.258
Karahanlı Türkçesi	kéçe DLT.III.219;KB.1506	tün DLT.II.232; KB.2964
Harezmi Türkçesi	kéçe NF. 259.1	tün NF.304.10
Çağatay Türkçesi	kiçe LD.294; NC.23B/4	tün LD.191; NC.32B/9
Kıpçak Türkçesi	kiçe KTS.147	tün KTS.287

Yaşayan lehçelerde:

	kiçe Oğuzca Olan Şekil	tün Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	gece	
Azerbaycan Türkçesi	gecä	
Türkmen Türkçesi	gıce	
Kazak Türkçesi		tün
Tatar Türkçesi		tön
Başkurt Türkçesi		tön
Kırgız Türkçesi		tün
Özbek Türkçesi	keçe	tün
Uygur Türkçesi	keçe	tün

Kutadgu Bilig'de **tün** kelimesi yaygın olmakla birlikte, **kiçe** kelimesi de kullanılmıştır:

tün (56 kez) : *bu yangılg begining sewinçin tilep
özin emgetür **tünni** künke ulap (2964)*

kiçe (20 kez) : *mungattı muyanlıkta tüşti barıp
kiçe yattı anda tünedi serip (489)*

³ Gece anlamında **tün** kelimesini kullanan lehçelerimizde, ayrıca **keçe/keşe** kelimeleri de bulunmaktadır. Ama, o lehçelerde **keçe/keşe** kelimesi, 'dün, bugünden bir önceki gün' anlamındadır.

8. **kizle-** / **yaşur-** ‘gizlemek’ denk çifti

Tarihi ve yaşayan Türk diyalektlerinde, bu anlamda, **gizle-** şeklinin yanı sıra **yaşur-** fiili de çok yaygındır. **Gizle-** fiilini Oğuzlar kullanır, **yaşur-** şekli ise Oğuzca olmayan diyalektlerde yaygındır. Orta Türkçenin diyalektlerinde de hem **kizle-** hem **yaşur-** şekilleri görülür.

Tarihi lehçelerde:

	kizle- (Oğuzca Olan Şekil)	yaşur- (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		
Eski Uygurca	kizle- EUTS.113	yaşur- EUTS.290
Karahanlı Türkçesi	kizle- DLT.I.100; KB.I.3232	yaşur- DLT.II.79; KB.I.770
Harezm Türkçesi	kizle- NF.281.8	yaşur- NF.165.5
Çağatay Türkçesi	kizle- M.Sek.302; ; LD.1580	yaşur- M.Sek.184; LD.1580
Kıpçak Türkçesi	kizle- KTS.151	yaşur- KTS.151

Yaşayan lehçelerde:

	bul- Oğuzca Olan Şekil	tap- Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	gizle-	
Azerbaycan Türkçesi	gizlä-	
Türkmen Türkçesi	gizle-	yaşır-
Kazak Türkçesi		jasır-
Tatar Türkçesi		yäşir-
Başkurt Türkçesi		yäşir-
Kırgız Türkçesi		caşır-
Özbek Türkçesi		yäşir-
Uygur Türkçesi		yoşur-

Kutadgu Bilig’de yaygın olan şekil **kizle-** fiilidir Yusuf Has Hacıp bu anlamda 1 kez de **yaşur-** fiilini kullanmıştır.

kizle- (37 kez): *küsep keldim erdi sini körgeli
nelük **kizleding** yüz manga kelgeli (6301)*

yaşur- (1 kez): *iligke baka kördi **yaşru** közin
kaşı közi tügmiş açıtmuş yüzün (770)*

9. köpek / it 'köpek' denk çifti

Köktürkçede "**it**" kelimesi kullanılmıştır. **Köpek** ise, yazılı metinlerde Orta Türkçe döneminden itibaren görülmeye başlamıştır.

Günümüzde bu anlamda yaygın iki kelime vardır. **Köpek** kelimesi yaşayan Oğuz diyalektlerinde, **it** kelimesi ise diğer diyalektlerde kullanılır. **İt** şekli, Oğuzcada da **köpek** kelimesinin yanında yaşar, ama, anlamında biraz nüans vardır.

Tarihi lehçelerde:

	kök (Oğuzca Olan Şekil)	tüp (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		ıt BK.G.10
Eski Uygurca		it / ıt EUTS.100
Karahanlı Türkçesi	köpek KB.6601	ıt DLT.II.221; KB.4711
Harezm Türkçesi		it NF.34.7
Çağatay Türkçesi		it LD.1012
Kıpçak Türkçesi	köpek KTS.158	it KTS.116

Yaşayan lehçelerde:

	kök Oğuzca Olan Şekil	tüp Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	köpek	
Azerbaycan Türkçesi	köpek	it
Türkmen Türkçesi	köpek	it
Kazak Türkçesi	köbek	it
Tatar Türkçesi		it
Başkurt Türkçesi		it
Kırgız Türkçesi		it
Özbek Türkçesi		it
Uygur Türkçesi		ist

Kutadgu Bilig'de yaygın olanı **it** kelimesidir. **Köpek** kelimesi ise 1 örnekte tespit edilmiştir:

it (15 kez) : kanı ol otun **it** bu dünya bulup
yaşıl köke söndi kara kuş münüp (4711)

köpek (1 kez) : çadan teg tikerler çibun teg sorarlar
köpek teg ürerler kayusun urayı (6601)

10. menze- / okşa- ‘benzemek’ denk çifti

Eski Uygurca döneminden beri, hem **mengze-**, hem de **okşa-** fiilleri bir arada kullanılmıştır. Günümüzde, **benze-/menze-** şekilleri Oğuz diyalektlerinde, **okşa-** ise diğerlerinde yaygındır

Tarihi lehçelerde:

	benze- (Oğuzca Olan Şekil)	okşa- (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		
Eski Uygurca	mengze-t- EUTS.129	okşa- EUTS.140
Karahanlı Türkçesi	mengze- KB.1649	oxşa- DLT.II.286; KB.I.784
Harezm Türkçesi	mengze- NF.53.3	okşa- NF.303.12
Çağatay Türkçesi	mengze- M.Sek.484	oxşa- M.Sek.369
Kıpçak Türkçesi	mengze- KTS.181	okşa- KTS.204

Yaşayan lehçelerde:

	benze- Oğuzca Olan Şekil	okşa- Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	benze-	
Azerbaycan Türkçesi	menzâ-	
Türkmen Türkçesi	menze-	
Kazak Türkçesi		okşa-
Tatar Türkçesi		oxşa-
Başkurt Türkçesi		oxşa-
Kırgız Türkçesi		okšo-
Özbek Türkçesi		oxşa-
Uygur Türkçesi		oksi-

Kutadgu Bilig’de **mengze-** şekli yaygındır. Az da olsa **okşa-** fiili de kullanılmıştır:

mengze- (70kez): *munğar **mengzer** emdi bu sözni eşit
bu söz işke tutgıl özüngke iş it (1306)*

okşa- (5 kez) : *kör arslanka **okşar** bu begler özi
buşursa keser baş ay bilgi yaruk (784)*

11. tal / butık 'dal, ağaç dalı' denk çifti

Tarihi ve yaşayan diyalektlerde 'dal' anlamında hem **tal/dal**, hem de **butık/butak** kullanıldığı görülür. Günümüz Oğuzcasında bu anlamda **dal** şekli işlektir. '**Dal budak salmak**' deyiminde eş anlamlı olarak da saklanmıştır.

Tarihi lehçelerde:

	tal (Oğuzca Olan Şekil)	butık/butak (Oğuzca Olmayan Şekil)
Köktürkçe		
Eski Uygurca	tal EUTS.221	butık EUTS.55
Karahanlı Türkçesi	tal DLT.I.412; KB.2917	butık DLT.I.144; KB.4892
Harezm Türkçesi		butak NF.255.1
Çağatay Türkçesi	tal M.Sek.647; LD.745	butak M.Sek.363
Kıpçak Türkçesi	tal KTS.259	butak KTS.39

Yaşayan lehçelerde:

	tal/dal Oğuzca Olan Şekil	butık/butak Oğuzca Olmayan Şekil
Türkiye Türkçesi	dal	
Azerbaycan Türkçesi		budag
Türkmen Türkçesi		putak, şaxa
Kazak Türkçesi	tal	butak
Tatar Türkçesi		botak, tarmak
Başkurt Türkçesi		botak, tarmak
Kırgız Türkçesi		butak, şak
Özbek Türkçesi		butak, şax
Uygur Türkçesi		putak, şax

Kutadgu Bilig'de hem **tal** hem de **butık** kullanılmıştır:

tal (2 kez) : *kiming eri bolsa köni **tal** bodı
köni kılgu könglin yetildi ödi (1102)*

butık (1 kez) : *'abir bürkirer teg tünerdi kalık
sıta koptı yirdin yadıldı **butık** (4892)*

SONUÇ

1. XI. yüzyılın ortak yazı dilini temsil eden Yusuf Has Hacib'in dilinde, bugün için farklı diyalektleri karakterize eden bazı "denk çiftler" in birlikte kullanılmış olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları Köktürkçe döneminden beri "denk çiftler" olarak tespit edilebilmektedir. Bazıları ise, Köktürkçe metinlerde ya hiç tespit edilememiş ya da "denk çifti" olmadan tek şekilde görülmüştür.

Daha sonraki dönemlerde lehçe gruplarını belirleyen "denk çiftler"den Kutadgu Bilig'de tespit edilenler şunlardır :

Tablolarda "denk çiftler"den Oğuzca olanlar 'gölge' olarak yazılmıştır:

Oğuzca olanlar	
Karluk ve/veya Kıpçakça olanlar	

Eklere:

	Kutadgu Bilig'de kullanılan şekiller	
Ekin görevi	Daha çok kullanılan	Daha az kullanılan
<i>belirtme durumu eki</i>	+(I)G	+nI
<i>geniş/şimdiki zaman eki</i>	-(V)r	-(y)Ur
<i>tamlayan eki</i>	+nIn	+(n)In
	Eşit kullanılanlar	
<i>gelecek zaman sıfat-füli eki</i>	-DAÇI	-GU

Kelimelerde:

Anlamı	Kutadgu Bilig'de kullanılan şekiller	
	Daha çok kullanılan	Daha az kullanılan
'benzemek'	mengze-	okşa-
'bulmak'	bul-	tap-
'el'	elig, el	kol
'gizlemek'	kizle-	yaşur-
'inmek'	in-	tüş-
'gece'	tün	kiçe
'kaç'	neçe	kaç
'kendi'	öz	kendü
'köpek'	it	köpek

	Eşit kullanılanlar	
'dal'	tal	butık
'ısırmak'	ısr-	tişle-

2. Kutadgu Bilig’de denk çiftlerin bulunması ne şekilde izah edilebilir?

Günümüzde denk çiftler, ‘büyük ölçüde’ lehçe gruplarının ayırıcı özelliği olarak görülür. **gizle-** fiili bir lehçe grubunun, denk çifti olan **yaşur-** şekli ise başka lehçe grup/gruplarının ayırıcı özelliğidir. Genellikle, bir lehçe grubunda, bu çiftlerden sadece biri kullanılır. Örneğin, Oğuz lehçelerinde **gizle-** fiili yaygındır; **yaşur-** şekli kullanılmaz. Yani, **yaşur-** fiili Oğuz diyalektlerinde bu anlamı ile anlaşılamaz.

Bu yüzden de Türkiye’deki bir yazar eserinde **gizledi, gizlemeyecek, gizleyiniz** vb. şekillerini kullanabilir, ama bunun yerine **yaşırdı, yaşırarak, yaşırınız** vb. çekimlerini kullanamaz. Kullanırsa anlamlı olmaz.

XI. yüzyıl edebi Türk yazı dilinde hem **gizle-**, hem de **yaşur-** fiilinin bir arada kullanılabildiğini Yusuf Has Hacıp’in eserinde görüyoruz. Bu demektir ki, Yusuf Has Hacıp’in edebi yazı dilinde, makaleye konu olan “denk çiftler” muhataplarınca anlaşılabilirdi. Muhtemelen, bu denk çiftlerden biri daha eskiden beri ortak yazı dilinin malı olduğundan muhataplarınca tanınıyor; diğeri ise ya yeni gelişen bir şekil veya o yazı dilini kullanan halkın kendi diyalektine ait olan bir unsur olarak yazı diline yeni yeni giriyordu. Zamanla, Türk dünyasında farklı yazı dilleri gelişince, o bölge ve kültürün halkı kendi diyalektine ait olan şekli kendi yazı dillerinde baskın hale getirmiş olmalıdır.

Hal böyle bile olsa, yani “denk çiftler”den her ikisi de o dönemde muhataplarınca anlaşılabilirdiyseniz, izah edilmesi gereken bir konu daha vardır:

Yusuf Has Hacıp’in iki ayrı şekli de kullanmış olmasının nedeni nedir?

Anlaşıldığı kadarıyla, bunun en belirgin nedeni, (bir çok örnekte) manzum olan eserdeki vezin ve uyak gerekleridir.

Elbette, hangi şekli kullanırsa kullansın vezni değiştirmeyecek olan denk çiftler de bulunmaktadır (**bul-** / **tap-** gibi). Fakat, “denk çiftler”in tercih edildiği yerlere bakılınca, bir çok örnekte vezin gereklerinin göz önünde tutulmuş olduğunu gömekteyiz:

Şöyle ki:

Eserin vezni : **fa'ûlün / fa'ûlün/ fa'ûlün / fa'ûl**
v – – / v – – / v – – / v –

Belirtme durumu eki, ünsüzle biten kelimenin üzerine (örn. **söz**) getirilirken, eğer kelimenin son hecesinin açık olması gerekiyorsa, muhakkak ve mecburen **+(I)G** eki getirilmelidir. Böylelikle, kelimenin son hecesi açık hece durumuna gelecektir:

sözüg barça tıngla yime bütme terk
 köngül sırn açma katıg kızle berk (KB.1301)

Eğer bu beyite **söz+ni** diye başlanacak olunursa, **fa'ûlün** vezninin gerektirdiği **/v – – /** bozulur ve **/– v – /** haline gelir.

“**Kışt**” kelimesine birinde **+(I)G**, diğerinde **+nI** belirtme durumu eki getirilmiş şu beyitlere bakalım:

sınamış bütülmüş **kışig** tut katıg
 sanga teggey andın tümen ming tatıg (KB.1300)

ukuşsuz **kışini** kişi timegü
 neçe sözlese söz yine bütmeğü (KB.1831)

İlk beyitte **kışi+g** 2 hecelidir. Eğer **kışi+ni** kullanılacak olsa idi, 3 hece olacaktı ve vezin bozulacaktı. İkinci beyite de **kışi+ni** yerine **kışi+g** kullanılsaydı, bir hece eksik kalacaktı.

“Denk çiftler”den kelime tercihlerinde de aynı durum görülebilir:

tün (56 kez) / **kiçe** (20 kez) tercihi:
 bu yanglıg begining sewinçin tilep
 özin emgetür **tünni** künke ulap (2964)

mungattı muyanlıkta tüşti barıp
kiçe yattı anda tünedi serip (489)

İlk beyitte **tün+ni** yerine **kiçe+ni** denilseydi bir hece fazla olacaktı. Eğer, belirtme durumunun diğer seçeneği olarak “... **kiçe+g künke** ...” denilseydi, yine 2 hecede kalmış olurdu; ama kelimenin sonu vezin gereği açık olması gerektiği halde kapalı kalırdı. Yani vezni yine bozardı.

İkinci beyitin ikinci mısrasının ilk kelimesi olarak **kiçe** yerine **tün** kullanılsaydı, hem bir hece eksik olacaktı, hem de ilk hecenin açık olması gerektiği halde kapalı kalacaktı.

KAYNAKÇA

- ARAT Reşit Rahmeti 1979, **Kutadgu Bilig I Metin**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ARAT Reşit Rahmeti 1979, **Kutadgu Bilig III İndeks**, (neşre hazırlayanlar: K.Eraslan, O.F. Sertkaya, N.Yüce) İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- ARAT Reşit Rahmeti 1985, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, (3. baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Dizini (Endeks) IV**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi II**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi III**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY: Besim 1972, **Abuşka Lügatı veya Çağatayca Sözlük**, Ankara Türk Dil Kurumu Yayını
- BOLATOVA Şınar ve KAYRA Osman 1995, “Çağdaş Kazak Türkçesiyle Göktürk Yazıtlarındaki Kelime ve Deyimleri Arasındaki Benzerlikler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 1995, s.179-191;
- CAFEROĞLU, Ahmet 1968, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayını
- CANPOLAT Mustafa 1992, “Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durumu (Accusative) ekinin kökeni üzerine” **Türkoloji Dergisi** C.X, S.1, s.9-11
- CLAUSON Sir Gerard 1972, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford
- COURTEILLE Pavet de1870, **Dictionnaire Turk-Orientaille**, Paris
- DANKOFF R. Dankoff, **Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)**, The University of Chicago Pres, Chigago abd London 1983
- ECKMANN Janos 1995, **Nehcü'l-Feradis**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- ERASLAN Kemal 1999, **Mevlana Sekkaki Divanı**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- ERCİLASUN Ahmet Bican 1984, **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları,
- ERCİLASUN Ahmet.Bican 1996, “Köktürkçe İle Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler”, **Türk Kültürü Araştırmaları** C. XXXII S.1-2 Zeynep Korkmaz'a Armağan, s.143-149
- ERDAL Marcel 2004, **A Grammar of Old Turkic**, Brill Leiden-Boston
- GABAIN Annamaria Von 1988 **Eski Türkçenin Grameri**, çev: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

- GÜLSEVİN Gürer 1977, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- GÜLSEVİN Gürer 2003, "Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve 'Nehcû'l-Feradis' Örneği", 46th Meeting of Permanent International Altaistic Conference , 22-27 Haziran 2003 Ankara;
- GÜLSEVİN Gürer 2004, "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Sözcük Unsurları", Amancolovskie Çiteniya, 7-8 Ekim 2004, Öskemen/Kazakistan (Bildiri kitabı, Kazakistan/Öskemen 2004, s.119-125)
- GÜLSEVİN Gürer 2006, "Yusuf Has Hacib'in Dilinde Oğuzca Unsurlar", Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II, 8-9 Haziran 2006, Bişkek/Kırgızistan: Elaralık Atatürk-Alatoo Üniversitesi,
- İVANOV Yusuf Balasagunskiy, **Blagodatnoye znaniye**, Çev.S. İvanov, Moskova 1983, 558 s.
- KARAAĞAÇ Günay 1977, **Lütfi Divanı**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi 1994, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KAYMAZ Zeki 2004, "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar Üzerine", Amancolovskie Çiteniya, 7-8 Ekim 2004, Öskemen/Kazakistan (Bildiri kitabı, Kazakistan/Öskemen 2004, s.204-210)
- KOMİSYON 1991, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- KORKMAZ Zeynep 1973, "Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", **Türk Dili**, S.253 Divanu Lügati't-Türk Özel Sayısı, s.3-19
- KORKMAZ Zeynep 1975, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı, 27-29 Eylül 1972, Ankara: Tügrk Dil Kurumu (Bildiri Kitabı, Ankara 1975, s.433-446)
- MANSUROĞLU Mecdud 1979, "Karahanlıca", çev: Mehmet Akalın, **Tarihi Türk Şiveleri**, içinde s.161, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- ORKUN Hüseyin Namık 1987, **Eski Türk Yazıtları**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- TEKİN Talat 1988, **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- TEKİN Tatat 2003, **Orhon Türkçesi Grameri**, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi
- TOPARLI Recep, VURAL Hanefi ve KARAATLI Recep 2003, **Kıpçak Türkçesi Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- TÜRK Vahit 2006, **Ali Şir Nevai: Nazmu'l-Cevahir**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını

KISALTMALAR

- Ab.** (Abuşka Lügati) : ATALAY: Besim 1972, **Abuşka Lügati veya Çağatayca Sözlük**, Ankara Türk Dil Kurumu Yayını
- DLT.I** (Divanu Lugati't-Türk) : ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- DLT.II** (Divanu Lugati't-Türk) : ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi II**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- DLT.III** (Divanu Lugati't-Türk) : ATALAY Besim 1985, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi III**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- DTO** (Dictionnaire Turk-Oriental) : Pavet de Courteille, **Dictionnaire Turk-Oriental**, Paris 1870
- EUTS** (Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü): CAFEROĞLU, Ahmet 1968, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayını
- K.D.** (Bilge Kağan Yazıtı-Doğu) : TEKİN Talat 1988, **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KB.I** (Kutadgu Bilig-Metin) : ARAT Reşit Rahmeti 1979, **Kutadgu Bilig I Metin**, (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KOMİSYON** (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü) KOMİSYON 1991, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- KT.D.** (Köl Tigin Yazıtı-Doğu) : TEKİN Talat 1988, **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KT.K.** (Köl Tigin Yazıtı-Kuzey) : TEKİN Talat 1988, **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KTS** (Kıpçak Türkçesi Sözlük) : TOPARLI Recep, VURAL Hanefi ve KARAATLI Recep 2003, **Kıpçak Türkçesi Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- LD.** (Lütfi Divanı) : KARAAĞAÇ Günay 1977, **Lütfi Divanı**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- M.Sek.** (Mevlana Sekkaki) : ERASLAN Kemal 1999, **Mevlana Sekkaki Divanı**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- NC** (Nazmü'l-Cevahir) : TÜRK Vahit 2006, **Ali Şir Nevai: Nazmu'l-Cevahir**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- NF** (Nehcü'l-Feradis) : ECKMANN Janos 1995, **Nehcü'l-Feradis**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını
- Tony.** (Tonyukuk Yazıtı) : Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TDK (2. baskı) Ankara 1987

KARAY TÜRKÇESİNDE OĞUZCA UNSURLAR

Selma GÜLSEVİN*

ÖZET

Karay diyalekti, Türk dilinin Kıpçak grubuna aittir. Ancak, bünyesinde bazı Oğuzca unsurlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada, Karaycada bulunan Oğuzca unsurlar “ses bilgisi”, “şekil bilgisi” ve “söz varlığı” bakımından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Karay Türkçesi, Oğuzca unsurlar, Türk lehçeleri

OGUZ TURKISH ELEMENTS IN KARAY TURKISH

ABSTRACT

Karai dialect belong to the Kipchak group of Turkish. However, the dialect has some Oguz features. In this article, the Oguz features that Karai dialect has have been studied in terms of "phonetics", "morphology", and "vocabulary".

Key Words: Karai Turkish, Oguzian features, Turkish dialects

I. Karaylar ve Dilleri

250 milyona yakın kişinin konuştuğu Türk dilinin, günümüzde pek çok lehçesi yazı dili olarak da kullanılmaktadır. Bunlardan bir kısmı kendi topraklarında bağımsız devletler halinde yaşarlar. Bazıları ise, başka devletlerin bünyesinde bulunmaktadır. Türk dilini konuşanların büyük çoğunluğu müslüman halklar olmasına rağmen, az da olsa Hristiyanlık, Musevilik, Budizm vb. dinlere mensup olanları da vardır.

Özellikle kendi devletleri olup yazı dillerine sahip olan Türk halklarının (Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycan vs.) dilleri ve edebiyatları, bugün oldukça ayrıntılı biçimde incelenebilmektedir. Son yıllarda, bu tür lehçeler üzerine yapılan çalışmalar artmıştır.

Ancak, Karayların dili için bunu söylemek mümkün değildir. Karayların dilleri üzerine çalışmalar son yıllarda artmıştır. Timur Kocaoğlu'nun eserinde Karayca ile ilgili çalışmaların güncel ve ayrıntılı bir listesi verilmiştir (KOCaoğlu 2006, 232-242). Kırım'daki Karaylarla ilgili olarak da en son çalışmayı ise Erdoğan Altınkaynak yapmıştır (ALTINKAYNAK 2006).

* selma.gulsevin@mynet.com

Karaylar, Türk tarihinde önemli bir yeri bulunan Hazarların bünyesinde yaşamış Türk halklarından biridir. Adları, mensup oldukları Musevi mezhebinden gelmektedir.

Hazarların dağılmasından sonra çoğunlukla Kırım'a yerleşmişlerdir. Bazıları XIV. ve XV. yüzyıllarda Litvanya ve Polonya'ya göç etmişler ve oraya yerleşerek bir cemaat oluşturmuşlardır. Ayrıca Hazar Devletinin yıkılmasından sonra hiçbir yere gitmeyip Kafkas dağlarında kalan ve varlığını orada sürdüren, anti Talmudist Karaim Yahudilerinin var olduğu ve bugün onların Dağlı Yahudiler olarak adlandırıldıkları da bilinmektedir.

Kırım'dan ayrılan Karayların bir kısmı doğrudan İstanbul'a gelip yerleşirken, diğer bir kısmı Kırım'dan, önce Romanya'ya, oradan Edirne'ye ve oradan da İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Dolayısı ile İstanbul'da da bir Karay cemaati oluşmuştur. 1917 Ekim ihtilaline kadar bütün Rusya'da rahat yaşayan Karayların bir kısmı, ihtilal sonrası Kırım ve Rusya'yı terk ederek Avrupa ülkelerine, Amerika'ya ve Mısır'a göç etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşında en az 30 bin Karay Türk'ü Sovyet coğrafyasının değişik yerlerine sürgüne gönderilmiştir. Mısır'a göç edenlerin hemen hemen tamamı 1947 Kanal savaşından sonra İsrail'e giderek Ramle lydda bölgesine yerleşmişlerdir. Bugün İsrailliler, Mısır'dan gelen göçmen Karayların Türk kökenli olmadığını söylemektedirler.

Türkiye'deki Karayların sayısı 1985 yılında 150 civarında iken bu sayı 1993 yılında 95'e düşmüştür. 1960'lı yıllarda 1000'den fazla olan Polonya Karaylarının sayısı da bugün hayli düşmüştür. Ayrıca, Avrupa ve Amerika'daki Karay nüfusunda da gözle görülen bir azalmaya şahit olmaktayız. Daha önceleri kendilerinin Hazarların devamı olduklarını iftiharla söyleyen Kafkasya ve Azerbaycanlı Dağlı Yahudiler, Amerika, Avrupa ve İsrail'den gelen Talmudist din adamlarının telkinleri ile kendilerinin Hazar asıllı olmadıklarını, Karaim mezhebi ile de bir ilgilerinin bulunmadığını, dolayısıyla kendilerinin İsrail kökenli ve Talmudist olduklarını söylemeye başlamışlardır.

Karaylar, şimdi Ukrayna'nın elinde bulunan Kırım'da 1246 yılından beri etnik bir grup olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca; Rusya, Litvanya, Polonya ve Fransa'da da yaşayan Karaylar vardır. Günümüz itibariyle dünya Karaylarının bütün nüfusu 2.400 civarındadır. Karay nüfusunun süratle azalışının sebepleri arasında, açlık, savaşlar ve korumasız halk oluşlarının yanı sıra, en önemli faktör, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan Ruslaştırma politikasıdır.

Tek Musevi Türk grubu olan Karayların lehçesi; Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız gibi, Türk dilinin Kıpçak dalına aittir. Bugün değişik ülkelerin sınırlarında içinde yaşayan Karaylar, bulundukları toplumlar içerisinde asimile olmaktadır. Bu yüzden de nüfusları azalmaktadır. Dilleri de yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Türk lehçelerini tasnif edenler, Karay lehçesini etnik olarak “Kıpçak”, coğrafi olarak “kuzey-batı” grubunda gösterir. Ses özelliklerini esas alan A.N. Samoyloviç Karay Türkçesini “tav” grubu olarak verir (1. *toğuz*, 2. *ayak*, 3. *bol-* / *bul-*, 4. *tav*, 5. *sarı*, 6. *kalgan*) (EREN 1983, 75-76).

Kıpçak grubu şeklinde sunulan lehçeler, Türk dünyasında geniş bir yer tutar. N.A. Baskakov, Kıpçak lehçelerini üç ana bölüme ayırır (EREN 1983, 75-76):

I. Kıpçak-Polevets Alt Grubu:

1. Karayca
2. Kumukça
3. Karaçayca-Balkarca
4. Kırım Tatarcası

II. Kıpçak-Bulgar Alt Grubu

1. Tatarca
2. Başkurtca

III. Kıpçak-Nogay Alt Grubu

1. Nogayca
2. Karakalpakça
3. Kazakça
4. Kırgızca

Biz, bu yazımızda, bir Kıpçak lehçesi olan Karay Türkçesinin bünyesinde bulunan Oğuzca unsurlara değineceğiz.

II. Karay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar

Kıpçak lehçeleri 3 ana gruba ayrılır:

KIPÇAK TÜRKÇESİ		
I. Alt Grup	II. Alt Grup	III. Alt Grup
Kırgız Türkçesi Kazak Türkçesi Nogay Türkçesi Karakalpak Türkçesi	Tatar Türkçesi Başkurt Türkçesi	Karay Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Kumuk Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi

Bu grupların Oğuzca ile münasebetleri de farklı farklıdır. Kırgız, Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçesinde görülen Oğuzca unsurlar, daha ziyade Eski Türk yazı dili döneminden kalan uzantılar şeklindedir. Tatar ve Başkurt Türkçesindeki unsurlar ise, özellikle Osmanlı dönemindeki yazı dilinin kültürel etkisi olarak görülür. Karaycanın da dahil olduğu diğer grubun münasebetleri ise, hem Selçuklu dönemi, hem de Osmanlı dönemindeki ilişkiler ve coğrafi yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Oğuzca unsurların yoğunluğu açısından bakarsak, en fazla Oğuzca unsuru, doğal olarak Karay, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Kırım Tatarcasında görebiliriz.

Karay Türkçesi, hem çevresindeki Türk lehçeleri, hem de yabancı dillerle yoğun olarak etkileşimde bulunmuştur. Ancak, bu lehçede, çevresindeki Türk lehçelerinde bulunmayan bazı Eski Türkçe şekillerin saklandığı da görülür. Mustafa Öner, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda, Karaycadaki Eski Türkçe unsurları göstermiştir: *yer suv* 'vatan', gibi (ÖNER 2000).

Karay Türkçesindeki Oğuzca unsurların bazıları aşağıda gösterilmiştir:

1. Söz varlığında görülen Oğuzca unsurlar

Bazı kelimeler, Türk lehçelerini sınıflandırırken ya da tanıtırken ayırıcı özellikler arasında yer alır. “**bul- / tap-**”, “**kapı / eşik**” karşıtlıkları bunlardandır. Oğuzcada “**kapı**” olarak geçen kelimenin Oğuzca olmayan lehçelerdeki karşılığı “**eşik**”tir. Oğuzca bir unsur olarak Eski Türkçede de gördüğümüz “**bul-**” fiili yerine, sonraları, Oğuzca olmayan lehçelerde “**tap-**” fiili yaygınlaşmıştır (Azerbaycan ve Türkmenistan Türkçelerinde de görülen ‘**tap-**’ şekli, Oğuzca olmayan şeklin oralarda kabul bulmasındandır).

Karaycada, bu tür kelimeler söz konusu olduğunda, bazen Oğuzca şekillerin tercih edildiği görülür:¹

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Karay Türkçesi	Tatar Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi
benze-	bänzä-	benzi- uşa-	 oxşav oxşaş buluv	 okşav okşaş buluv	 uksav	 okşo okşoşu
besle-	bäslä-	beslä-	 asra- terbiyele- tot-	 asır- kara- tot-	 bağuv	 bağū
sakla-	saxla-	sakla-	 yāşirū kaçıru	 yāşiriv kasırv	 jasıruv tığuv	 çaşırū katū
eksil-	 gizlät-	äksil-	 azayu kimū	 azayiv kāmiv	 azayuv kemūv	 azay kemū
koş-	 yüyür- gaç-	koş-	 yöğirū kaçu	 yügiriv kasıv	 jügirūv	 cügürū çurkō
yap-	 düzält-	yap-	 yasav	 yahav	 jasav istev kıluv	 casō
ört-	ört-	ört-	 yabu börkäv	 yabıv börkäv	 jabuv bürkev	 cabū
in-	 tüş-	én-	 töşü	 töşöv	 tüsüv	 tüşü

¹ Kelimelerin alındığı eserler: Karayca kelimeler (MUSAYEV 1964), diğer lehçelere ait olanlar ise (KOMİSYON 1991).

2. Oğuzcanın fonetik eğilimi olan değişimin görülmesi:

Kendisinden sonra dar-düz bir ünlü bulunduran kelime başı “y-“ sesi, Azerbaycan Türkçesinde düzenli olarak kaybolur. Türkiye Türkçesinde ise, bu olaya serpinti halinde rastlanır: *yıl / il, yıldırım / ıldırım, yıldız / ulduz, yiğit / igid; ip,* gibi. Kıpçak lehçelerinin alt gruplarında ise durum farklıdır. Bu es Kırgız ve Karaçaycada “**c-**“, Kazak ve Karakalpakçada “**j-**“ vardır. Tatar ve Başkurt lehçelerinde “**y-**“ korunmuştur. Bazen “**c-**“li şekiller görülebilir. Kumuk ve Karay lehçelerinde ise “**y-**“ olarak karşımıza çıkar. Ancak, Karaycadaki bazı örnekler, Oğuzcadaki fonetik eğilime uyar.

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Karay Türkçesi	Tatar Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi
I-/yI	I-	I-	yI- / cI-	yI-	jI-	cI-
ip	İp	ip	cip	yip	jip	cip
yiğit	İgid	igit	yigit batır	yigit batır	jigit batır	batır
yürek	ürek	ürek	yöräk	yöräk	jürek	cürök
yirmi	iyirmi	egirmi	yigirmi	yigirmi	jıyırma	cıyırma

3. Birinci teklik kişi zamirinde tamlayan ekinin durumu:

“menim / mening; bizim / bizning” 1. kişi zahirinin tamlayan çekimi: Türk dilinde tamlayan ekinin sonundaki ünsüz “**n**”dir. Bugün bu “**n**” sesi ya korunmuş, ya da “**n**” olmuştur. Ancak, 1. kişi zamirlerinin çekiminde, Oğuz diyalektlerinde “**m**” ile de karşımıza çıkmaktadır: *benim / benim*. Ortak edebi yazı dilimizin Orta Türkçe döneminde, Oğuzca dışındaki metinlerde “**mening**” şekli yaygındır. Yalnızca Eski Anadolu Türkçesinde “*benim / benim*” şekli karakteristik olarak kendini gösterir (GÜLSEVİN 1997, 26).

Kıpçak lehçelerinden Kırgızca ve Kazakçada “**n**”li çekimler vardır (meniñ). Başkurtçada “**n**”li şekil olmasına rağmen, Tatarcada “**m**”li çekim görülür (ÖNER 1998, 141), Bildirimize konu olan Karay Türkçesinde de, Oğuz lehçelerinde olduğu gibi “**m**”li çekim bulunmaktadır:

Ol benim dostum ‘O benim arkadaşımıdır’ (FİRKOVİÇİUS 1996, 41)
Sensin küçlü Tenrim benim ‘Sensin güçlü benim Tanrım’
 (FİRKOVİÇİUS 1998, 81)

KAYNAKÇA

- ALTINKAYNAK Erdoğan 2006, **Tozlu Zaman Perdesine Kırım Karayları**, Sota Yayınları, Haarlem
- ERCİLASUN Ahmet Bican 1996, “Köktürkçe İle Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler”, **Türk Kültürü Araştırmaları C. XXXII S.1-2** Zeynep Korkmaz’a Armağan, s.143-149
- EREN Hasan 1983, “Türk Dili” maddesi, **Türk Ansiklopedisi C.XXXII**, Ankara
- FIRKOVIČIUS Mykolas 1996, **Mien Karajce Urieniam**, Vilnius
- FIRKOVIČIUS Mykolas 1998, **Karaj Dinliliarnin Jalbarmach Jergialiari, 1 Bitik**, Lithuania
- GÜLSEVİN Gürer 1997, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu, Ankara
- GÜLSEVİN Gürer 2006, “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar Ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”, Bilkent Üniversitesi **I. Büyük Türk Dili Kurultayı**, Ankara
- KAYMAZ Zeki 2004, “Çağatay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar Üzerine”, **Amancolovskie Çiteniya**, 7-8 Ekim 2004, Öskemen/Kazakistan (Bildiri kitabı, Kazakistan/Öskemen 2004, s.204-210)
- KAZAN Özlem 2002, **Litvanya Karaylarına Ait Dini Metinler (Giriş, Gramer, Transkripsiyonlu Metin, Çeviri, Dizin)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul
- KOCAOĞLU Timur 2006, **Karay, The Trakai Dialect**, Muenchen 2006
- KOMİSYON 1991, (Başkan: Ahmet Bican Ercilasun) **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları
- KORKMAZ Zeynep 1975, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, **Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı**, 27-29 Eylül 1972, Ankara: Türk Dil Kurumu (Bildiri Kitabı, Ankara 1975, s.433-446)
- MUSAYEV, K. M 1964, **Grammatika Karayımskgo Yazıka**, Moskva
- ÖNER Mustafa 1998, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Türk Dil Kurumu, Ankara
- ÖNER, Mustafa 2000, **Karay Türkçesinde Eski Unsurlar. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, İzmir, 26-29 Eylül 2000
- PRITSAK Omelian 1959, **Das Karaimische, Philologia Turcicae Fundamenta I**, Wiesbaden s.318-340
- TOPARLI Recep, VURAL Hanefi ve KARAATLI Recep 2003, **Kıpçak Türkçesi Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını

TÜRK DİLLERİNİN TİPİK ÖZELLİKLERİ¹

Yazan: Annemarie von Gabain
Çeviren: Mevlüt GÜLTEKİN*

ÖZET

Bu çalışma müteveffa Alman Türkoloğu Annemarie von Gabain'in *Charakteristik der Türksprachen* adlı makalesinin Türkçeye tercümesidir. Makalenin girişinde Türk dilinin tasnifi ve konuşulduğu yerler, dünya dilleri arasındaki yeri ve öteki Altay dilleriyle akrabalığı konusu ele alınmaktadır. Ses bilgisi bölümünde Türk dilindeki ünlüler ve ünsüzlerle ses uyumları ve tipik ses değişimleri işlenmektedir. Kelime bilgisi bölümünde yapım ekleri, sözcük türleri bölümünde isimler ve isim çekim ekleri, sıfatlar, zamirler, fiiller v.b.den bahsedilmektedir. Cümlelerin Ögeleri ve Kelime Dizilişi bölümlerinde genel hatlarıyla Türk dilinin cümle bilgisi özellikleri verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Türk lehçeleri, Türkçe, dil bilgisi.

PECULIARITIES OF THE TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

This work is a translation of the article "Charakteristik der Türksprachen" in to the Turkish, which was written by the late german turcologist Annemarie von Gabain. At the beginning, it treats the classification of the Turkic languages and their regional distribution on the world and the place of the Turkic languages in the languages of the world and the relationships of Turkic to the other Altaic languages. The vowels and consonants of Turkic languages, sound harmonies, typical sound changes are treated under the part of phonology. The suffixes of derivation and conjugation are studied under the title of word knowledge. Nouns, conjugational and declinational suffixes, adjectives, pronouns, verbs etc. are investigated under the title of parts of speech. Typical peculiarities of the Turkic syntax are given under the title elements of sentence and coordination of the words.

Key words: Turkic languages, Turkic dialects, Turkish, grammar.

GİRİŞ²

Bir diller ve lehçeler bütünü olan Türk dili, Doğu Avrupa'dan Güneydoğu Asya'ya kadar olan geniş bir bölgede konuşulmaktadır. Münferit Türk halkları büyük ölçüde diğer halklarla karışık olarak oturmaktadır ve boy akrabalarından büyük uzaklıklarla ayrılmaktadırlar. Türk lehçeleri aşağıdaki gruplara ayrılır:

Güneybatı ya da Oğuz grubu, doğu bölgelerinin istisnasıyla, Türkiye'de, kısmen Kıbrıs'ta ve Kuzey Suriye'de konuşulmakta olan Türkiye Türkçesi, Batı İran vilayeti Azerbaycan ve Nahçıvan ve onun muhtar bölgesi olan Karabağ'ın istisnasıyla, Kuzey Azerbaycan ve

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

el-mek: mevlutgultekin@yahoo.com.

¹ *Charakteristik der Türksprachen, Handbuch der Orientalistik*, Birinci Bölüm, V. Cilt, 1. Abschnitt, Leiden / Köln, 1963, s. 3-26.

² Türkiye Türkçesi ve diğer Türkçe kelimeler ortak bir çeviri yazıyla verilmiştir (yazar).

kısmen Türkiye'nin kuzeydoğusunda konuşulan Azeri Türkçesi, İran'ın Fars eyaleti ve özellikle Şiraz ve Fars Körfezi'ne kadar olan bölgelerde konuşulan Aynallu, yine aynı yerde konuşulan Boharlu, batı sınırına doğru konuşulan Kaşkay, şu andaki durumu belirsiz olan Güney Kırım Türkçesi, SSCB'indeki Moldavya Cumhuriyeti'nde³ ve İsmail bölgesinde konuşulan Gagavuzca ve SSCB'indeki Türkmenistan Cumhuriyeti'nde, kısmen de Kuzey Fars eyaletleri olan Asterabad ve Horasan'da, Üst-urt'un güneyinde ve kuzey Afganistan'ın Herat'a kadar uzanan bölgelerinde konuşulan Türkmenceden oluşur.

Kuzeybatı ya da Kıpçak grubu, Tatar ASS Cumhuriyeti'nde konuşulan Tatarca ve bunun alt grupları olan Kazan'ın güney ve batısından başlayarak, Ryazan bölgesinin doğu sınırına kadar uzanan bölgelerde ve Finlandiya'daki bir grup tarafından konuşulan Mişer Tatarcası, Ural'ın güney ve doğu bölgeleriyle batı Sibiry'a'da konuşulan Tepterce, batı Sibiry'a'da konuşulan Tobol, Tümen, Kurdak, Tura ve İrtiş Tatarcası, ayrıca Başkurdistan ASS Cumhuriyeti'nde konuşulan Başkurtça, bir zamanlar Kırım'da, ayrıca Litvanya'nın Poniewiez ve Polonya'nın Troki, Wilno ve Luck ve Ukrayna'nın Halicz bölgelerinde konuşulan Karaimce, 1945'e kadar Kuzey Kafkasya'da konuşulan Karaçayca ve Balkarca, Dağıstan ASS Cumhuriyeti'nde, özellikle Hazar kıyısındaki Derbent ve Terek nehrinin denize döküldüğü yerlerde konuşulan Kumukça, kısmen Kırım bozkırlarında ve Bahçesaray, Simferopol, Karasu-Bazar, Feodosija ve Kertch şehirlerinde konuşulan Kırım Tatarcası; Kırım'ın Perekop yakınlarında, kuzey Kafkasya'nın Stavropol bölgesine kadar olan doğu Kuban bölgesinde ve Dobruca bölgelerinde konuşulan Nogayca, SSCB'indeki Kazakistan Cumhuriyeti ve kısmen sınırın kuzeydoğu bölgesinden Volga'ya kadar uzanan bölgelerde konuşulan Kazakça, Kazakçanın bir alt kolu olan ve SSCB'indeki Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde bulunan Karakalpak ASS Cumhuriyeti'nde konuşulan Karakalpakça, Özbekistan Cumhuriyeti'nin doğusunda konuşulan Kıpçak Özbekçesi ve SSCB'indeki Kırgızistan Cumhuriyeti'nde, ayrıca bunun doğusundan itibaren Doğu Türkistan'ın batısı ve oradan Tiyeşan'ın doğusuna kadar uzanan bölgelerde, Özbekistan ve Tacikistan'ın Kırgızistan'a sınır olan bölgeleriyle kısmen Kuzey Afganistan'da konuşulan Kırgızcadan oluşur.

Kuzeydoğu veya Oyrot grubu kuzey Altay'da konuşulan Kumanda, Lebed, Tuba ve Yişkişi Türkçesi, Baraba bozkırlarında konuşulan Baraba Türkçesi, Altayca ve alt kolları: Muhtar Altay Bölgesinde konuşulan Teleütçe ve Telengitçe, bugün yazı dili olan

³ Burada Sovyetler Birliğine bağlı gösterilen Cumhuriyetler 1990'lı yıllarda bağımsızlığa kavuşmuşlardır (çeviren).

Hakasça ve alt kolları: Şorca, Kızılca, Sagayca, Kaçayca, Beltirce, Hakas muhtar bölgesinde ve Krasnoyarsk bölgesinde konuşulan Koybalca, Kamasça Tangnu-Tuwa otonom bölgesinde konuşulan ve Soyonca ya da Uryanhayca da denilen Tuvaca, Sayan dağlarının kuzey eteklerinde konuşulan Karagasça, Hami'nin doğu Türk vahalarında, Turfan, Aksu, Kuça, Kaşgar, Yarkent, Hotan vb. bölgelerde konuşulan (yeni) Uygurca ya da Doğu Türkçesi ve bunun alt kolu İli vadisinde konuşulan Tarançi Türkçesi, Çin'in Kansu vilayeti ve Richthofen dağlarının kuzey eteklerinde Kançu şehrinin batısında konuşulan Sarı-Uygurca, Çin'in Ts'ing-hai vilayetinin doğu bölgesinde, Sün-hua şehri yakınlarında konuşulan Salarcadan oluşur. Güneydoğu grubu kuzey bölgesinin istisnasıyla SSCB'indeki Özbekistan Cumhuriyeti'nde ve kuzey Afganistan'da konuşulan Özbekçeden oluşur.

Birbirlerine nispeten yakın olan bu Türk lehçeleri dışında iki Türk lehçesi daha vardır: Yakut ASS Cumhuriyeti'nin, Yenisey nehrinin denize döküldüğü Taymir bölgesinde konuşulan Yakutça ve onun alt kolu Dolganca ve Çuvaş ASS Cumhuriyeti'nde ve Kazan ile Altay arasındaki dağınık bölgelerde konuşulan Çuvaşça⁴.

Tarihî Türk dilleri olarak Türkiye Türkçesinin selefi olan Osmanlıca, İslamî dönemde Türkistan'ın yazı dili olan Çağatayca; Volga'nın alt bölgelerinde konuşulan ve muhtemelen Kazan Tatarcasının selefi olan Kumanca; İslam öncesi dönemde bugünkü Doğu Türkistan ya da (yeni) Uygur ve Moğolistan bölgesinin yazı dili olan ve özellikle (eski) Uygurcadan oluşan, Eski Türkçe ve bunun birkaç alt kolu zikredilebilir.

Türkçe kesintisiz 691 yılına kadar takip edilebilir. Yani dış Moğolistan'daki kabir taşlarına kadar; hatta tarihî tespit edilemeyen bazı abideler biraz daha eski olabilir. Bir Buda metninin 850 yılında Çince'den Türkçeye tercüme edildiği göz önüne alınırsa Türk edebiyatının aşağı yukarı 1400 yıllık olduğu ortaya çıkar; ama bu metin bugüne kadar ele geçirilememiştir. Eski dillerin kalıntıları, 4-6. yüzyıllarda Kuzey Çin'de konuşulan Tabgaçça, 4. yüzyılda aynı yerde konuşulan Yen dili, MÖ. 2. ve MS. 3. yüzyıllarda Kuzey Çin ve Moğolistan'da konuşulan Hiung-nu dili ve Avrupa'da görünen Hunların dili çeşitli şekillerde Türkçeyle karşılaştırılmıştır. Oldukça sorunlu bir şekilde ele geçirilmiş olan bu dil kalıntılarındaki açıklanamayan pek çok şey olmakla birlikte, bir çok kelime ve şeklin bir kısmı Moğolca olmakla beraber, bunun büyük bir kısmının Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Buradan bu dillerin proto-Türkçe değil de kelimenin geniş anlamıyla çeşitli Eski Altay dilleri olduğu

⁴ Bunlara Orta İran'da, Tahran'ın 160 km. güneybatısında konuşulan Halaçça da dahil edilmelidir (çeviren).

sonucu çıkarılabilir. Biz bundan sonraki bölümde Türkçenin tarihini Türk halkının bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı ve yöneten kavmin dilinin özelliklerinin standartlaştığı dönem olan 552 yılından daha geriye götürmeyeceğiz.

Türkçe, Moğolca ve Tunguzca ile birlikte, kelimenin geniş anlamıyla, Altay dillerinden sayılmaktadır. Gerçekten de Türkçe çok sayıda karşılıklı alıntılar dışında Moğolcaya belli ölçüde akrabalık bağı ile de bağlı olmalıdır. Türkçenin Tunguzca ile olan ilgisi çok açık değildir. Ayrıca Korecenin ve Japoncanın bir katmanının da bu dil ailesinden sayılması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Altay dillerinin eklemeli diller ailesinden olduğu ifade edilmektedir; ancak "eklemeli" tabiri, Altay dillerini, mesela gramer ilişkilerini, ekler yerine çoğu kez sadece kelime dizimi ile ifade eden Çince gibi tek heceli dillerden ayıran kaba bir tariftir. Ayrıca eklemeli tabiri ile çekimli dillerden bir farkı belirtilmektedir; çünkü Altay dilleri, hemen hiçbir zaman bir işlevi, kök değişimi ile ifade etmezler. Gerçekten de Türkçede de çekimliliğe ilişkin, zamirlerde bir örnek gösterilebilir; kelimeler sık sık çeşitli işlevlerde eksiz kalabilirler.

SES BİLGİSİ

Ses birleşmelerindeki basitlikler ve ses uyumları Türk dilleri için tipiktir. Kelime kökü tek hecelidir ya da en fazla birinci hece dışında, açık bir ikinci hece daha içerebilir: *ev*, *anu*-‘hazır olmak’. Kelime kökünde ünlü, bir ünsüzle çoğu kez bir ünsüz yığılması olmaksızın yer değiştirir: *kel*-, *it* ‘köpek’. Kökün ünsüzler arasındaki ünlüsünün, *kişi* > *kşi* (ET Br.), *buraq*- (Kırım Tatarcası) ‘atmak, fırlatmak’ > *braq*- (Osm.) örneklerindeki gibi düşmesi ikincildir ve oldukça ender görülür. Ancak köke eklerin getirilmesiyle ünsüz yığılması ortaya çıkabilir: *kel-tür*- ‘getirmek’, bu ünsüz yığılmaları, özellikle ünsüzlerden birisinin *r* ya da *l* olması durumunda arada bir yeniden tekleşebilir: *keltür*->*getir*- (TT). Bazen ünsüz ikizleşmelerinin görülmesi, yani (ET Br.) *başşı* ‘başı’, *qussar* ‘kusar’, *sattıg* ‘satış’, *yarroq* ‘parlaklık ve sayılardaki: *ikki*, *sekkiz*, *toqquz*, *ottuz* gibi örneklerde görülen kökençe sebebi tespit edilemeyen ünsüz ikileşmeleri olan ikizleşmelerin olması, bu eğilimin sadece görünürdeki zıt durumudur. Bu yazım aslında ünsüz ikileşmesi değil de daha ziyade özellikle keskin hece ve vurgu durumunda ortaya çıkan uzatılmış ünsüz anlamına gelmelidir (bkz. MARTINET, La gemination consonantique d’origine expressive dans les langues germaniques; Kopenhagen 1937; K. MENGES, Qarakalpak Grammar, phonology; New York 1947; s. 42, Türk lehçelerindeki ikizleşmenin vurgu ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve Fin-Ugor dillerindeki aşama değişmesi örneğindeki gibi bir benzer durumdan

dolayı ortaya çıktığını belirtir.). Böyle durumlar çok nadirdir; ama pek çok lehçede görülür. Bu bireysel bir durumdan ziyade daha büyük bir topluluğun dil alışkanlığı olarak ortaya çıkar. Sayı kelimelerinde olan görünürde ikizleşme ticaretteki vurgulu söyleyişle izah edilebilir.

Temel ünsüzler

Oluşum yeri ve biçimine göre; Türk lehçelerindeki temel ünsüzler aşağıdaki gibidir:

Kapanmalılar: arka damak kapanmalısı *q*, damak ünsüzleri *k* ve *g*, dış eti ünsüzleri *t* ve *d*, dudak ünsüzleri *p* ve *b*;

Sızıcılar: arka damak ünsüzü *x* ve *ğ*, ön damak ünsüzü *ş*, dış ünsüzleri *s* ve *z*, dudak ünsüzü *v*;

Kapanmalı-daralmalılar: ön damak ünsüzleri *ç* ve *c*;

Burun ünsüzleri: arka damak ünsüzü *ŋ*, dış ünsüzü *n*, dudak ünsüzü *m*;

Akıcılar: (yan ünsüz:) ön damağın arka tarafında oluşan ünsüz *l*, dış ünsüzü *l*; (titrek ünsüzler): dış ünsüzü *r*, bunun yanı sıra muhtemelen bir de arka damak *l'* si vardır;

Yarı ünlü: *y* ünsüzü.

Çeşitli lehçe ve dillerde ön, iç ve son ses ünsüzü belli kaidelerle sınırlandırılmıştır, mesela, Run ve Mani yazısını kullanan Eski Türkçe ağzında *b*, *t* ve *q* / *k* ünsüzleri sadece ön seste bulunabilir. *p*, *d* ve *ğ* / *g* ünsüzleri ise ön seste bulunamaz vb.

Altayca gibi bazı lehçeler, ön ve son seste her tonlu ünsüzü tonsuzlaştırır ve iki ünlü arasındaki, aslı tonsuz olan ünsüzleri tonlulaştırırlar : *bolmaz* > *polbos* 'olmaz', *satıp* > *sadıp* 'satıp' ya da ikizleştirirler: *yeti* > (Şorca) *çetti* 'yedi'. Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi gibi diğer lehçeler, önde bulunan ünlünün bir zamanlar uzun olması durumunda, birinci ve ikinci hece sınırındaki tonsuz ünsüzü tonlulaştırırlar: *ât* (ET) 'isim' > *ad* (Osm.); buna karşılık *at* (ET) 'at' = *at* (Osm.).

Uzak benzeşme nadir görülen, alışılmadık bir ünsüz yaratabilir; *m*- çok sevilmez, *ş*- aynı şekilde kullanılmaz; Kondakov Koybalcasında *yumurta* > *mumurta*, Türkiye Türkçesinde *siş* > *şiş* olması ikinci ünsüzün gerileyici tesiriyle olmuştur.

Birinci hece dışındaki hecenin kuvvetli vurgusu dolayısıyla ortaya çıkan ön ses ünlüsünün bazen düşmesi de arada bir alışılmamış bir ünsüz doğurabilir: *inan-* > *nan-* (Kazak.).

Ünlüler

Temel ünlüler *a*, *e*, *é*, *ı*, *i*, *o*, *ö*, *u* ve *ü*'dür. Bunlar uzun ya da kısa olabilirler. Kök hecelerdeki asli uzunluklar, Eski Türkçedeki *oot*

'ateş' gibi birkaç yazım şeklinden ya da Türkçeden Macarcaya geçmiş kelimelerde *yāz* > *nyár* 'ilkbahar' örneğinde olduğu gibi gerçekleşmeyen ünlü değişmesinden, Türkmencedeki uzunluklardan, Yakutçadaki uzunluk ve diftonglardan, ön sesteki ünlü durumu: Çuvaşçadaki *v-*, *y-* ön ses türemelerinden (*aç-* 'açmak' > *uś-*, ama *āç-* 'acıkmak' > *viş-*) çıkarılabilir (bkz. L. LIGETI, A Török *hosszú magánhangzók*, in: Magyar Nyelv XXXIV, Budapest 1938; M. RÄSÄNEN, *Studien...* s. 64 ve sonrası.). Uzunluklar Türk lehçelerinin çoğunda ancak ender olarak korunmuşlardır. İkincil uzunluklar bütün Türk lehçelerinde büzülmeler ve telafi uzunluklarından çıkmıştır: *müüz* 'boynuz' > *müz* (Koyb.), ve bunlar tekrar kaybolma eğilimine sahiptirler: *turur* > *tür*, *tur*, *dur* (Dtü.) '-dir'.

Aslı diftonglar yani alçalan *ay*, *oy* vb. diftonglar vardır.

Ses Uyumları

1. Damak uyumu (büyük ünlü uyumu), bir kelimedede sadece kalın ünlüler *a*, *ı*, *o*, *u* ya da *e*, *i*, *ü*, *ö* ya da *e* ile *i* arasında bulunan *e* ince ünlülerinin bulunabilmesi anlamına gelir. Arka ünlü *a* 'nın ön ünlü *e*'ye karşılık gelmesi gibi birbirine karşılık olan *q* / *k*, *ğ* / *g*, *l* / *l* gibi ünsüz çiftleri vardır. Bu ünsüzler, ünlülerin damak uyumu durumlarına kendilerini otomatik olarak uydururlar. *Adırtlıg* 'çeşitli' kalın ünlülü iken *edgülg* 'iyi' ince ünlülü bir yapıya sahiptir. Buna uygun olarak eklerin de duruma göre iki biçimi vardır: *+lar* / *+ler*, *-muş* / *-miş*. Damak uyumu esas itibari ile bütün Türk lehçelerinde vardır. Pratikte ise (konuşma dilinde) bütün lehçelerde belli bazı farklılıklar görülür, mesela, vurgusuz mırıldanmalı heceler belirsiz, *a*'lı son heceler birçok lehçede inceme eğilimine sahiptirler: *qızlar* > *qızlär* (Dtü.) ve Karayimce ince ünlüleri büyük ölçüde kaybetmiştir ve telafi olarak öndeki ya da çevredeki ünsüzleri inceltmiştir: *töbengi* 'aşağıdaki' > *'to'ba'n'gi*.

2. Ünsüzle başlayan birçok ek, ünsüzle biten kelime tabanlarına bir bağlama ünlüsü vasıtasıyla eklenir. Bağlama ünlüleri çoğu Türk lehçelerinde *ı*, *i*, *u*, *ü* dar ünlüleridir; geniş karşılıkları : *a*, *e*, *o*, *ö* yalnızca az sayıdaki lehçede bağlama ünlüsü olarak kullanılır.

Dudak uyumu (küçük ünlü uyumu) kaidesi, öndeki hecenin *o*, *ö*, *u*, *ü* yuvarlak ünlülerinden sonra bağlama ünlülerinin de aynı şekilde yuvarlak olması, *a*, *e*, *é*, *ı*, *i* düz ünlülerinden sonra ise bağlama ünlüsünün aynı şekilde düz olması demektir: *at* 'isim', belirtme hâli: *at+* *ıg*, ama *ot* 'ateş', belirtme hâli: *ot* + *uğ*. Dudak uyumu kaidesi bir çok Türk lehçesinde vardır.

3. Dudak uyumu sadece bağlama ünlüleri yani dar ünlüler ile sınırlı iken, dudak benzeşmesi kaidesinde yuvarlak ünlüyü takip eden ünlü sürekli yuvarlaktır, yani açık *a*, *e* ünlüleri de yuvarlaklaşır: *tün* + *ler* 'geceler' > *tün* + *dör*. Dudak benzeşmesi sadece birkaç lehçede vardır ve bu kaide bundan dolayı büyük

ölçüde sınırlıdır, bu kaide bazı lehçelerde sadece *u* ya da *o*'dan sonra görülürken, bazılarında bütün yuvarlak ünlülerden sonra görülür. Buna karşılık *o*, *ö* ünlüleri, Türk lehçelerinin çoğunda birinci hece dışında bulunamazlar.

Bu üç kaide her bir Türk lehçesi için farklı ünlü dizimi kaidesiyle ses uyumunu oluşturur. Bu bir benzeşme olayıdır ve bu benzeşme ilerleyicidir: Bir ünlü kendisini takip eden ünlüyü etkiler. Ses uyumu, duruma göre, bütün sözcüğü etkiler, yani yapım ve çekim ekleri de dahil bütün kökü etkiler. Bu durum bir kelimenin ne olduğunun belirlenmesinde önemlidir: *ata* + *da* bir kök ile bir ekten oluşan bir tek kelimeyken, *ata bilen* 'baba ile' iki bağımsız kelimedenden oluşur; çünkü birinci unsur kalın ünlülü, ikincisi ise ince ünlülü; Kazakça *ata minan* şeklini ise yazan iki bölüme ayırsa da bunu biz bir tek sözcük olarak tanımlayabiliriz; çünkü *bilen* > *minen* damak uyumu itibarıyla kendisini önündeki isme benzetmiştir ve böylece bir zamanlar bağımsız bir kelime olan *bilen* 'ile' bu lehçede +*minan* / +*minen* şeklinde eke dönüşmüştür.

Tarihi not: Ses uyumunun bu üç kaidesi diğer Altay dillerinde de farklı şekillerde mevcuttur. Damak uyumu en çok, dudak benzeşmesi ise en az şekilde yaygınlaşmıştır. Bundan dolayı biz ses uyumu kaidesini çok eski bir eğilim olarak düşünebiliriz.

Kökte Ünlü Değişimi (Umlaut)

K, *g* ve *η* ünsüzlerinin çevresinde bulunan bir ünlü bazen arkaya, *y*, *ş* ve *ç/c* çevresinde bulunan bir ünlü bazen öne doğru itilir, böylece ince ünlülü kelimeler, kalın ünlülü; kalın ünlülü kelimeler ince ünlülü olurlar; *sinir* (ET) > *şinir* (Tat.), *yaşıl* (ET) 'yeşil' > *yeşil* (Osm.). Bunlar sadece az sayıdaki olaylardır. Buna karşılık Doğu Türkçesinde *ı/i* ünlüsü içeren hecenin önündeki *a* ünlüsünün, *e*'ye dönüşmesi; *u*'lu hecenin önünde *o*'ya dönüşmesi: *baş*, ama *bêş* +*i* 'başı'; *qatun* (ET) 'kadın' > *xotun* (Dtü.) değişmesi, kaide hâlinededir. Bu örneklerden kökte ünlü değişiminin (Umlaut) kaide olduğu ve işlevsel bir anlam değişmesine sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Bu, sadece gerileyici bir benzeşmedir ve nadir olmakla beraber diğer lehçelerde de görülür: *sarığ* (ET) 'sarı' > *seri* (Tob.). İşlevsel bir değişmeyi beraberinde getiren kökteki tek değişiklik Eski Türkçedeki şahıs ve işaret zamirlerinde görülür. Klasik-öncesi Çince'de yani Şi ve Şu-king'lerin dilinde *ben* ve *sen*'in yalın ve belirtme hâli arasındaki fark, aynı ünlü değişmesi ile ifade edildiği gibi, Eski Türkçede *ben*, *sen*, *bu* kelimeleri yalın hâlde geniş, belirtme hâlinde ise dar ünlüye sahiptirler: *ben*, *sen*, *bo* 'bu', ama *bini*, *sini*, *bunu* 'beni, seni, bunu' (+*nu* için bkz. Sözcük Türleri).

Yabancı kelimeler ses uyumu bakımından kısmen Türkçeleştirilir; bu durumda yabancı dillerin uzun ünlüleri,

Türkçenin değiştirici eğilimlerine, kısa ünlülerden daha dirençlidirler.

Ses uyumu kaideleri mantık kadar kuvvetli değildir, yani Türkler bir cümleyi tek tek aynı değerli kelimeler olarak değil, aksine mantıkî kelime grupları şeklinde konuşmuş ve konuşmaktadırlar.

Bu, Eski Türkçede Brahmi ve Run alfabesiyle arada bir bitişik yazımlardan anlaşılabileceği gibi, daha Eski Türkçe döneminde olmuştur ve biz bunu çağdaş lehçelerde de duymaktayız. Bu durumu, telaffuzda arada bir görülen *Sandhi*⁵ olaylarından ve vurgudan tespit edebilmekteyiz.

Vurgu

Vurgu, mesela kök hece veya son hece gibi, belirli bir hece üzerinde sabit değildir, aksine çeşitli detaylara bağlıdır. Mesela, bir hecenin ünlüsünün özelliğiyle kuvvetlenir, *-ma* olumsuzluk eki gibi, bazı ekler vurgusuzken bazıları vurguyu üzerine alırlar. Vurgu, hecenin kelime başındaki ve kelime sonundaki durumuna göre kuvvetlidir. Buna karşılık ortada zayıftır. Vurgusuz heceyi, daha kuvvetli vurgulanan hecenin takip etmesi eğilimi, zayıf vurgulu hecenin yanındaki vurguyu kuvvetlendirir. Bu ve benzeri durumlar, duygulu anlatımla da kuvvetlendirilebilen bir dizi çeşitli vurgu şiddetlerini doğurur. Duygulu anlatım sadece anlama bağlıdır, yani duygulu anlatım özellikle önem verilen kök heceyi ya da eki vurgular. Bu baskı vurgusu dışında, kelime sonu bazen müzikal vurguya sahiptir. (Müzikal vurguya ilişkin daha teferruatlı bilgi için bkz. O. V. ESSEN, *Satzintonation in türkischen Lesetexten*, ZDMG 1956, s. 93 ve ötesi.)

Ses uyumu ve değişken vurgu, yani ritim için gerekli olan açık anlam, taklit kelime teşkillere ve benzeşmeye sebep olur: *qara*'nın kuvvetlendirilmiş *qáp qará*; *yeşil*, ama *yém yeşil*: yani anlamı kuvvetlendirmek için ön ses ünsüzü ve bunu takip eden ünlü kuvvetlendirilecek kelimenin önüne getirilir ve bu ses grubu çoğu kez bir dudak ünsüzü ile kapatılır: *bıçım bıç-* 'bir parça kesmek' veya *ır ır-la-* 'bir türkü söylemek' tamamen alışılmış şekillerdir ve güzel sayılırlar.

Kelime Bilgisi

Şekil bilgisi, kelime birliği için açık bir şuur ve böylece analitik düşünme gücü yaratırken, kelime gövdesi teşkil etme bilgisi de soyutlamalar için bir anlam ifade eder. Bütün Türkçe kelimelerin

⁵ *Sandhi*: İki kelime ya da kelime şeklinin karşılaşması ve bundan doğan düzenli ses değişimlerine denir (çeviren).

esasında, isim veya fiil olan bir kök vardır; mesela, *atlı* ‘atlı’ isim tabanı *at*’tan gelir, ama *tormuş* ‘yaşam’ (Tat.) *tor-* ‘yaşa-’ fiil tabanından gelir. Kelime tabanları diyalektik ses değişimleri dışında, bulundukları bütün lehçelerde aynıdır, mesela *tur-* (ET) = *tor-* (Tat.) = *dur-* (Osm.) vb. ‘dur-, ol-, yaşa-’ bulunduğu bütün lehçelerde bir fiil tabanıdır, ama *at*+ her yerde isim tabanıdır. Bir ismin tabanı, yalın hâlde aynıdır ve ekler bunun üzerine getirilir, fiil tabanı 2. teklik kişi emirle aynıdır; yani, *at* yalın hâldedir ve ekler bunun üzerine getirilir, ve *tur-* fiili de ‘dur!’ demektir. İşlevsel olarak temeli teşkil eden bu kavramların sıfır eke sahip olduğunu tespit ediyoruz. Ama kelime tabanı teşkili bilgisi için bu anlamlar önemsizdir.

Hem isim hem de fiil tabanları duruma göre çeşitli eklerle genişlemiş isim ya da fiil tabanları teşkil edebilirler. Böylece kelime tabanı türetme unsurlarının dört gruba ayrıldığı görülür: *yol*+ isim tabanından 1. *yol* + *daş*, 2. *yol* + *la-* kurulabilir; *tur-* ‘dur-, ol-’ fiil tabanından 3. *tur-muş* ‘yaşam’ ismi ve 4. *tur-gur-* ‘ayağa kaldır-, dik-, kaldır-’, yani genişlemiş fiil tabanı kurulabilir. Kelime tabanı türeten unsurlar üst üste gelebilirler: *yol+la-muş* ‘yola çıkmış’, *at+la-n-tur-* ‘bindir-’. Ters: Birden çok heceli her kelime tabanı küçük kök ve birkaç türetme unsuruna ayrılabilir: *yal-pır-ğaq* ‘yaprak’ < *yal-* ‘sallan-’, *-p+ırğa-q*; *qalıq* ‘gökyüzü’ < *qa-* ‘yukarıda ol-’ *-l-ıq* teşkil unsurlarından oluşmaktadır.

Bu dört kelime teşkili grubu Türkçede her zaman ve her yerde var olmuştur. İlk Türkçede, yani mesela en eski Altaycada kelime teşkilinin çıkış noktası olarak sadece bir türün olduğuna ilişkin herhangi bir delil bulunamaz. Türk ve Moğol dillerinde tespit edebildiğimiz bir husus da ikili bir çıkış noktası olduğudur ve şaşılacak bir şekilde aslı şeklin konuşulan değil de soyutlama olduğudur: isim ve fiil tabanı. Belki de isimden türemiş fiil tabanları önce taklit hecelerden, mesela *em* ‘göğüs ucu’, *em* + *le-* *‘m yap-’, yani ‘em-’, olmuşlardır; fiilden yapılmış fiil tabanları grubu ise, bir şey talep etme şekli, yani emir ifade eden kelimeler teşkil ettiklerinde, en eski hareket kavramlarından gelişmişlerdir. Mesela, *tur-gur-* ‘bir dur!’a sebep ol- > ‘dik duruma getir-’. Bu dört kelime türetme kategorisi şaşırtıcı bir ihtimamla 1300 yıldır değişmeden kalmıştır. Bu durum Moğol dillerinde aynı açıklıkta değildir, çünkü orada bir iç ses ünlüsünün düşmesiyle durum karışık hâle gelmiştir. Türkçede de orta hece sık sık zayıflamakla birlikte, bunun burada açık bir şekilde kalması, muhtemelen çok sistematik olan Türk düşüncesinin bir özelliği ile ilgilidir.

Sözcük Türleri

Şu ana kadar isim ve fiil tabanlarından bahsedildi. İsim tabanlarının eksiz şeklinin hem yalın hâl hem de ekleme için esas

teşkil ettiğinden de bahsedildi. İsim grupları sıfat gruplarına yakındır. Anlamın uygun olması durumunda herhangi bir ekle belirtilmeksizin, bir grubun kelimesi diğer gruba geçebilir. Mesela, *edgü* 'iyi' aynı zamanda 'iyi olan şey' anlamında, isim olarak kullanılabilir yani isim olabilir; ancak bu kelime oldukça sık olarak vasıflayıcı ya da yüklem ismi olarak, yani sıfat olarak ortaya çıkar, bunun tersine olarak *ağaç* ismi başka bir ismin önünde, yani vasıflayıcı olarak kullanılabilir, bu durumda 'ağaçtan yapılmış' anlamında sıfat olarak kullanılabilir. Aynı şekilde bazı fiil isimleri de sık sık isim olarak, bir kısmı da sık sık sıfat olarak kullanılır ve buna ilaveten isimden sıfat yapan *+lûğ* (ET) > *+lı* (Osm.) gibi ekler de vardır. Bunların hepsi Türkçede sıfatla isim arasında kesin bir farkın olduğunu ve bu iki grubun tam olarak aynı olmadığını gösterir.

İsim grubuna ayrıca sayılar ve zamirler de girer. Sayılar temel şekillerinde, şu görevlerde kullanılır: sıfat olarak, asıl sayı sıfatı, yani vasıflayıcı olarak: *üç oğrı* 'üç hırsız', ya da daha nadir olarak zarf tümleci olarak: *üç kelmedi* 'üç (kez) gelmedi'. İstisnai bir şekilde asıl sayılar isim olarak da kullanılırsa bu durum bir düşme olarak değerlendirilebilir: *üç* (yani: üç kişi) *kelmedi* '(daha önce zikredilen) üçü gelmedi'. Sayılar isim olarak kullanıldıklarında normalde özel bir ek alırlar: *üç* + *egü* 'üçü birlikte, üçü'. Sayıların bu özel kullanımından çıkarılabileceği üzere, sayılar özel türetme unsurlarının yanı sıra, üleştirme sayıları vb. teşkiliyle, isimlerden ayrılırlar. Anlam elverdiği ölçüde sayılar da isimlere ve sıfatlara gelebilen aynı teşkil eklerini alabilirler. İsim ve zamir çekimi arasında bir fark olduğu takdirde (mesela ET) sayılar, bu grubun isimsel bir kelime grubu olarak düşünülemeyeceğini gösteren zamir çekimine tabidirler.

Zamirlerin isimlerin özel bir grubu olduğundan biraz önce bahsedildi. Zamirler, diğer birçok dilde olduğu gibi, Türkçede de diğer isimlerden dikkate değer bir tarzda ayrılırlar. 1. Zamirler, daha önce belirtildiği gibi, eskiden işleve bağlı kök ünlüsü değişmesine sahiptirler, bu durum çekimli olmayan diller için normal değildir. 2. Ayrıca zamirler özel bir çekime sahiptirler ve 3. Zamirlere gelen ekler özel bir zamir köküne getirilirler. 4. Şahıs ve işaret zamirlerinde, Türkçenin tabiatına yabancı olan türeme unsur vardır. 5. İsim hâli, yani yalın hâl, sık sık özel bir eke sahiptir, teferruat şöyledir: Moğolca ve Tunguzca ile kıyaslayarak Altaycanın şahıs zamirlerinin kökleri **bi*, **si*, **i* şeklinde kurulabilir yani kelimesi kelimesine: 'bu o, o o, o', buna göre işaret zamirlerinin kökleri **bu*, **şu*, **u* şeklindedir, yani 'o'. Duruma göre yakını veya uzağı belirten işaret edici türemelerle donatılmışlardır. İsimlerde ise (kök ve) gövde, yalın hâl ve belirsiz hâlde aynıdır; daima belirli bir şeyi ifade eden şahıs ve işaret zamirlerinde ise, taban, ekleme için esas teşkil etmez. Bundan dolayı, bu köklerden bir zamir tabanı ve bundan da bir yalın şekil

teşkil edilir: yani *bin+*, *sin+*, *in+* ; *bun+*, *şun+*, *un+*; yalın hâl bu şekillerden vokalin genişlemesiyle ve ünsüzlü bir ekin eklenmesiyle kurulur: *ben*, *sen*, (3. şahıs kaybolmuştur); *bo* (eksiz), (*şo*, *şol* Brahmi metinlerinde geçmemektedir ama, muhtemelen ET'de bulunmaktadır), ve *ol*. ET'de zamir hâlinin çok sayıda ikili biçimlerinden, Türkçede de aslında birincil ve ikincil eklerin bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Zamirlerin belirtme şekli ET'de *+ı* şeklinde özel bir eke sahiptir. Bu hâl, zamirsel tabandan kurulmaktadır: (*bini*>) *mini*, *sini*, *bunı*, *şunu*; bulunma, çıkma, eşitlik hâli şekillerinin farklı şekillerde kurulması, yani ya tabandan ya da belirtme veya bulunma eklerinden sonra bu eklerin getirilmesi, ikincil teşkilleri için açık bir delildir; yani *mint*, *sint*, (**bunta*>) *munta*, *şunda*; ya da *sinide*, *sinitin*, *munteg* vb. ve hatta ayrıca *mintede*, *sintede*, *muntada* vb. şekiller ortaya çıkmıştır. (*ol* zamirinin eklerden önce *an+* şeklini almasının sebebi hâlâ tatmin edici bir şekilde açıklanamamıştır). Çağdaş lehçelerde, hâlâ yalın şeklin, eklemeye esas teşkil edememesi eğiliminin izlerini bulmak mümkündür: Doğu Türkçesinde ilgi hâlinin özellikle istenerek zamir tabanının yerine kullanılması normaldir. *meni+de*, *meni+din* gibi şekillerle karşılaşılabilir. Zamirlerin son bir özelliği de, isimlerde sadece klişeleşmiş olarak kullanılan *+z* ikilik (dual) ekinin düzenli olarak kullanılmasıdır: *bi+z*, *si+z* 'biz, siz' ; ikinci şahıs iyelik eklerinde: diğer lehçelerdeki *+ı+lar* yanında, *+ı+ız* şeklinin kullanılması *+z*'nin gerçekten bir çokluk ifade ettiğini ispat eder. ET'nin ilkel kaidesizliği, tabii olarak, analoji sebebiyle, bazı ağızlarda, belli bir düzene girmekten kaçınmıştır. Özetle, Türkçede adların, isim, sıfat, sayı ve zamir olarak dört gruba ayrılabilceği söylenebilir.

Fiil tabanlarından üç kelime türü grubu teşkil edilebilir, 1. Fiil-isimleri; bunlar isim ve sıfatların daha önceden bahsedilen grubuna girer: *sat-* 'sat-', *sat-ıg* 'satış'; *ti-* 'de-', *ti-gme* 'söylenmiş, denmiş'. Bu grup, yüklem ismi de ve böylece aynı zamanda, Yüklem ve Fiil Şekilleri başlığı altında verilen, bitimli fiil biçimleri de kurabilir. Bazı fiil-isimleri, kendilerinin isimsel özelliğini ortadan kaldıran belli bazı ilave unsurlarla genişletildiğinde aynı şekilde bitimli fiil şekilleri teşkil ederler, örnek, *kel-ge* 'gelme', *kel-ge-y* 'gelecek'. Bazı ekler fiil tabanlarından zarf, zarf tümleci, bağlaç vb. işlevde kullanılabilen zarf-fiiller teşkil ederler. Son olarak, ek sayılamayacak bazı edatlar vardır, çünkü bunlar daha önceki kelimenin ses uyumuna tabi olmazlar. Ayrıca, tahlil edilemeyecek bağlaçlar ve ünlemler vardır.

Şekil ve Cümle Bilgisi

Adlar

İsimler

Eksiz bir isim, sadece yalın hâlin ve belirsiz hâlin işlevini değil, yalnızca bireysel değil aynı zamanda genel anlama da sahip olduğundan, aynı zamanda hem teklik hem de çokluk işlevini yerine getirir: *at* 'bir at' ve 'atlar' anlamlarına gelir, *on iki ada* vb. *+lar* çokluk ekinin kullanılması bu çokluğun münferit şeyleri anlamını verir: *on iki ada+lar*, on iki adaların her birinin ayrı ayrı düşünüldüğü anlamını verir. Öznede çokluk ekinin bulunması durumunda yüklem isminde *+lar* eki bulunmayabilir.

Hâl, çeşitli eklerle ifade edilir; daha önce Sözcük Türleri bölümünde ifade edildiği gibi, bunlar çok çeşitli özelliklere sahiptirler. Gerçekten isim hâli kavramının bulunması, zamirlerin yalın şeklinin özel biçimini ispatlar (bkz. Sözcük Türleri).

Yalın hâl ve belirtme hâli şekillerini fiilsel yükleminden doğrudan tamamlayıcıları olarak, en eski hâl ekleri olarak kabul edebiliriz. Buna ilave olarak aynı şekilde çok erken bir dönemde her türlü yönü ifade eden *+a* şeklinde bir yer eki ortaya çıkmıştır (Yenisey Abideleri). Bu ekten de, daha abideler döneminde (8.yy) *+qa* yönelme hâli eki ve *+da* bulunma hâli eki gelişmiştir. Başlangıçtaki aynılık, hem yönelme işleviyle hem zaman işleviyle kullanılabilen bir bulunma hâli olarak farklılaşmıştır, ancak bir müddet sonra *+garu* yön gösterme eki, *+ın* vasıta eki, *+dın* ablatif eki, *+ça* eşitlik eki gibi ikincil ekler ortaya çıkmıştır. Bazı ağızlarda daha çok; bazılarında da daha az hâl eki vardır. Bazen de hâl eklerine dönüşme sınırlandırılmıştır öyle ki mesela ET'de *+tı*, *+ra*, *+ru*, *+la* hâl eki gibi bir işlevde birleşmişlerdir ve genel olarak kullanılmamışlardır. Buna karşılık ilgi, ne birincil ne de ikincil bir hâl ekidir, daha ziyade vasıflayıcı işlevinde kullanılan isimden isim şekli olarak düşünülebilir. Ekin *+nu* < *+ı* şekli aslında bir kelime türetme unsurudur, bu hemen hemen sıfatsal işlev, ilgi hâlini önemli ölçüde diğer hâl eklerinden ayırır: İkincil hâl ekleri zarflar ve zarf tümleçleri kurarlar, belirtme hâli, nadiren zarf tümleci kurar, çoğu kez ise belirtili nesne kurar. Yönelme hâli, zarf tümleci veya biraz uzaktaki nesneyi; belirsiz hâl belirsiz nesneyi, yüklem ismini, özneyi ismin bizzat yer ve zaman anlamı taşıdığı durumlarda ise yer tamlayıcısı işlevini yerine getirir. Bazı hâl ekleri çekim edatlarından doğmuştur, ikincil hâl eklerinin işlevleri çekim edatlarınıninkine yakındır.

Bir isim ya da zamirden sonra gelen ve geldiği isme zarf tümleci işlevi veren ve daha az anlama sahip olan kelime, bir son çekim edatıdır. Eğer çekim edatları bir şekilde tahlil edilebilirlerse, bunların ya fiil ya da ad kökenli oldukları görülür. 1. *teg* 'değ-, ulaş-' yönelme hâlini yönetir; *balıq+qa teg-i* 'şehre ulaşp', 'şehre değin' anlamına gelir, yani fiilin zarf-fiil şekli (bkz. Yüklem ve Fiil Şekilleri) olan *tegi* yönelme isteyen bir çekim edatıdır. *aş* 'aş-' belirtme hâlini ya da belirsiz hâli yönetir ve bundan dolayı da *aş-a*

zarf-fiildir: *temir qapıg aş-a* ‘demir kapıyı aşp’, ‘demir kapının ötesi’ anlamına gelir. 2. *ön* ‘ön taraf’ bundan belirsiz isim tamlaması aracılığıyla zarf tümleci⁶ kurulur: *qapıg ön+inde* ‘kapının ön tarafında’, yani ‘kapının önünde’, ya da *qapıg ön+indin* ‘kapının ön tarafından’, yani ‘kapının önünden’. Teorik olarak çekim edatlarının sayısı sınırsızdır, çünkü anlamı uygun olan her fiil ya da isimden, birinci ya da ikinci türde bir çekim edatı türetilir. Ama bu tür teşkillerin alışılmışları çeşitli lehçelerde belli bir sayı ile sınırlıdır.

Hâl eki almamış isimler, özne, vasıflayıcı, belirsiz nesne, yüklem ismi, zaman ve yer anlamlarına sahip olduklarında, bazen zarf tümleci olarak da kullanılabilirler, hâl ekleriyle birlikte yakın ya da uzak nesne ve zarf tümleci olabilirler nadiren yüklem-ismi de olabilirler. Eksiz yüklem ismi olarak onlara diğer işlevlerin yanında, şahıs ve işaret zamirlerinden türemiş şahıs işaretleyicisi (eki) ya da bir yardımcı fiilin şimdiki zamanının teklik 3. kişisi getirilebilir.

Sıfatlar

Sıfatlar vasıflayıcı olarak kullanıldıklarında normalde niteledikleri isimlere uymazlar, anlamları tekrarlarla: *güzel güzel* (TT), ses taklidi şeklindeki türetmeyle: *yemyeşil* (TT), karşılaştırmayla: *barça+dın uluğ* (ET) ‘herşeyden büyük’ ya da bir edatla: *en güzel+i* (TT) kuvvetlendirilebilir, bu durumda zikredilmeyen karşılaştırma unsurunu ya da şahsı ifade etmek üzere *+i* yelik eki kullanılır. Sıfatlar özellikle sık sık vasıflayıcı ve yüklem ismi olarak ve de (ikincil olarak?) zarf olarak da kullanılırlar: *güzel yaptı* (TT).

Sayılar

Sayılar asıl sayılar, sıra sayıları, üleştirme ve topluluk sayıları olabilirler. Asıl sayılar özellikle vasıflayıcı olarak kullanılırlar ve diğer vasıflayıcılardan önce gelirler: *iki güzel elma* (TT). Eğer *bir* belirsiz bir tanımlık (artikel) olarak kullanılırsa doğrudan ismin önünde bulunur: *güzel bir elma* (TT) ama sayı ifade ediyorsa, yani sayı değeri anlamı varsa başka bir vasıflayıcının önünde bulunur: *bir güzel elma*.

Sıra sayıları çoğu kez vasıflayıcı olarak kullanılırlar, ama aynı zamanda mutlak olarak, yani her türlü cümle bağlantısının dışında sayma işlevinde de ortaya çıkarlar: *bir, ikinti, üçünç* (ET) ‘birinci (!), ikinci, üçüncü’. ‘İkişer’ vb. üleştirme sayıları vasıflayıcı olarak kullanılır, topluluk sayıları çoğu kez zarf tümleci olarak kullanılır: *biregü* ‘birlikte’.

Zamirler

⁶ Bu durumda Türkiye Türkçesinde kullanılan yaygın tabir yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç) tabiridir (çeviren).

Şahıs ve işaret zamirlerinin yalın hâli tek başına bir özne kurabilir. Aynı zamanda çoğu fiil şekillerinde de, kısmen değişmiş şekilde de olsa, bulunurlar: *men köylük men* (Dtü.) ‘ben köylüyüm’ = *ben + köylü+yüm* (TT) ; *kéler+men* (Özb.) ‘geleceğim’ = *gelir+im* (TT). Bu zamirlerin ilgi şekli sahiplik ilişkisi gösterir: *beniñ* (EAT) ‘benim’; *anıñ* (ET) ‘onun’. Ayrıca şahıs zamirlerinden gelişmiş olan iyelik ekleri vardır; normalde sahiplik sadece iyelik ekleri aracılığıyla ifade edilir: *ev+im* (TT): *benim ev+im* (TT) şeklinde kuvvetlendirilebilir, bunun yanında *benim ev* (TT) şekli sahipliğin daha az vurgulandığı şekildedir. Sahip olanın bir isimle belirtildiği durumlarda sahiplik teklik 3. kişi iyelik ekini alır: *Türk yurd+u* (TT). Eğer sahip olana bir de ilgi hâli eki getirilirse sahiplik ilişkisi vurgulanmış olur: *Ahmet+niñ pulı* (Dtü.) ‘Ahmet’in parası’. İyelik ekleri kelime türetme eklerine yakındırlar, bundan dolayı hâl ekleri iyelik eklerinden sonra gelir, soru zamirleri müstakil özne ve de vasıflayıcı kurabilirler: *kim keldi* (Dtü.) ‘kim geldi?’, *ne sebeb* (Özb.) ‘ne sebeple?, niçin?’. Ayrıca bu zamirlerin hâl ekleri, isimlerinkiyle aynı işleve sahiptir. Soru zamirleri genelleyici anlama sahip zamirlere dönüşebilirler, ancak bu sadece belli yapılar için geçerlidir: *kim kim kel-ser* (ET) ‘her kim gelirse’, yani ‘gelen herkes’. Dönüşlülük zamiri olan *öz* ‘bir şeyin özü’ anlamına gelen bir isimdir. Çünkü iyelik eklerini alabilir: *öz+üm* ‘benim özüm’ yani ‘ben’. Bazı lehçelerde bunun yerine ya da bunun yanı sıra *kentü* dönüşlülük zamiri ve bunun değişmiş şekilleri de vardır; isimsel bir işlev ikincil olmalıdır.

Yüklemler ve Fiil Şekilleri

Türkçede yüklem aslında ve esasında bir isimdir ve hatta özellikle bir sıfattır. Ancak pratikte bugün bir çok fiisel yüklem şekilleri artık isimsel değildir; *bu yer uzak* (Dtü.) tam bir cümledir. Bildirme eki gereksizdir. Ancak işaret zamiri şeklinde ortaya çıkabilir: *ol*, yardımcı fiil : *er-ür* ya da yardımcı fiilden türemiş ve değişmiş bir ek: *+dır* vb. bir tespiti ifade etmek için eklenebilir. Eksiz isimler, sıfattan biraz daha az olarak yüklem olabilirler. Hâl ekli isimler de, çok nadir olarak, bu işlevde kullanılabilir: *o qasaba* (TT) ‘o, bir kasaba (dır)’, (mesela vilayet değil vb.); *o üç kün yol+da* (Dtü.) ‘bu üç günlük bir yoldur’. Bir yüklem en sık kullanılan şekli ise fiilseldir. Kelime yapım eklerinin bir grubu isim tabanları, diğer bir grubu fiil tabanları türetirken fiil şekilleri arasında cümle bilgisi açısından biri isimsel, diğeri isimsel olmayan bir grup vardır.

I. Esasında isim kökenli olan ve yukarıda kendisinden bahsedilen bir yüklem bu birinci isimsel gruptan fiil şekliyle kurulur. Dört kelime teşkil unsurlarının üçüncü türü olarak listelenen bütün fiil şekilleri yüklem kurabilirler. Kullanımda ise bunlardan birkaçı tercih edilir: a) *kel-ir*, *kel-miş*, *kel-teçi* ve *kel-ge* ‘gelen’ gibi fiil şekilleri ve b) *kel-it* ‘gelme’, çoğu Türk lehçelerinde, oldukça sık olarak yüklem

ismi kurarlar. Dil kullanımı, çeşitli biçimlere, zamanla ilişkili olan, ama bu fiil-isimlerinin vasıflayıcı olarak kullanılmadığı biraz değişik anlamlar yüklemiştir: *kel-ir* yüklem olarak ‘o gelecek’, *kel-ir* kişi ise ‘bir gelen kişi’ anlamına gelir. Zamirsel özne, “a)” bölümünde verilen sona getirilen bir şahıs zamiri ve bundan farklılaşmış bir ekle ifade edilir – sadece 3. kişi de bu, fazlalık olarak hissedilir-. “b)” de verilen şekilde iyelik ekleriyle ifade edilir, böylece a) *ke-lir men* (ET) ve *gel-ir + im* (TT) vb., ve b) *kel-it-im* (ET) kelimesi kelimesine aslında ‘bir gelen ben’ ve ‘o benim gelişimdir’ anlamlarını taşıyan şekiller ortaya çıkmıştır. Nesiller boyu süren kullanımlarla anlam ‘geliyorum’, ‘geldim’ vb. anlam şekillerini kazanmıştır. Ayrıca “a)” da verilen şekiller sıfat olarak kullanılabilirler; isim olarak kullanımları, mesela, özne olarak kullanımları nadirdir. Bunun tersine “b)” de belirtilen fiil şekli daha ziyade isimdir. Ancak münferit lehçelerde bütün fiil tabanlarından teşkil edilemez, yani orada daha şimdiden arkaik hâldedir. Bahsedilenlerden daha fazla fiil şekilleri vardır: bunlar kısmen burada bahsedilenlerin genişlemiş biçimleridir, mesela, -*ğa+y*, *-*ğa+çaq* > -*acak* (TT) ya da yapıları belirsizdir. Bunlardan bir cümle – esas cümle-, kurabilenlerinin tamamı kurucu ya da bitimli fiil şekilleri olarak ifade edilebilirler.

II. Buna karşılık *kel-i*, *kel-ip*, *kel-geli*, *kel-ginçe* ‘gelerek, gelmek için, geleli’ vb. gibi bir dizi fiil şekli ise bir cümle kuramaz, yani bitimli değildir. Bunlar ne çokluk ekini ne de hâl eklerini alabilirler ayrıca özne ve vasıflayıcı olarak da kullanılamazlar, yani aynı zamanda isimsel de değildirler. Burada *bitimli olmama*, *isimsel kullanılamama* gibi olumsuz tabirler çok az şeyi ifade ederler. Bu grup bazen gerundiumlar olarak da isimlendirilir; ancak böyle bir isim de yanıltıcıdır, mesela Latince *ars dicendi* (konuşma sanatı) bir master şeklin ilgi şeklinin gerundium şeklidir; *dicendum est* ‘söylenmelidir’ örneğinde gerundium bir yansız (Neutrum) şekildir ve bununla bağlı olan yapı da bir zorunluluk ifade eder. Her iki durumda da söz konusu olan bir isimdir. Bu anlamlar ve işlevler burada bahsedilen Türkçe fiil şekilleriyle bir ortaklığa sahip değildir. Mongolist J. G. Ramstedt araştırdığı dillerde benzer özelliğe sahip fiil şekilleri bulmuş ve onlara *Konverb* (zarf-fiil) adını vermiştir. Bu kavramın motamot anlamını tartışmaksızın, bu terimler bizim üzerinde durduğumuz fiil şekilleri için de önerilebilir, çünkü bu kavram, bu grubun işlevine Moğolcadaki tam bir karşılık olarak düşünülebilir. İndo-Cermen araştırmaları için kullanılmayan bu tabir, Altayist olmayanlara, İndo-Cermen dillerinde bilinen genel bir analogiye sahip bir işlevin bulunmadığını anlatmalıdır.

Bu zarf-fiiller tek başına ya da bir kelime grubunun sonunda bulunarak zarflar, zarf tümleçleri, bağlaçlar ve böylece isimler başlığı altında zikredilen ve zarf tümleci işlevinde kullanılan edat gruplarını teşkil ederler: *yuvarla-yu kel-ir* ‘(taş) yuvarlanarak geliyor’, *yıllar aylar*

ert-geli ür kiç boltı 'yıllar ve aylar geçeli çok uzun süre oldu'; *ötr-ü turğurtı* 'üzerine oturdu'; *uluş sa-yu bulunmuş* 'ülkeleri sayarak, yani) her ülkede bulunur'. Tabii ki zarflar, zarf tümleçleri ve bağlaçlar da başka, yani fiisel olmayan şekillere sahiptir, mesela, eklemelerde esas teşkil eden hâl (Oblique Kasus) gibi; *am* 'şimdi' ve *inçip* 'ama' gibi bazı bağlaçlar çözümlenemezler.

Bütün Türk lehçelerinde mantıkî asıl fiillerin yanında bir de yardımcı fiiller, tasvir fiilleri ve kipsel (modal) yardımcı fiiller vardır. Kendi anlamları sınırlı olduğu için bunlar Kelime Grupları başlığı altında gözden geçirilecektir.

Cümlelerin Öğeleri ve Kelime Dizilişi

Dilbilgisel işlevler özellikle eklerle ve çekim edatları gibi birkaç gramatikal kelime ile ifade edilir. Ayrıca cümledeki diziliş önemli bir rol oynar, çünkü eksizlik durumunda bir kelimenin bir kelime grubuna aidiyeti, durumu açıklayıcıdır ve normal olmayan bir kelime dizilişi bir cümle ögesini vurgulayabilir. Genel olarak tabi olanın tabi olduğu unsurun önünde bulunduğu söylenebilir. Belirlenecek unsur, vasıflayıcılarının arasında da başta bulunur, ekleri sondadır. Türkçedeki normal kelime dizilişi şöyledir: bağlaç, zarf tümleci, özne, nesne, yüklem: *amma geçen günü postaya bir mektup vermişsin* (TT). Özne de dahil yüklem dışındaki bütün cümle ögeleri cümlede bulunmayabilir. Özne, zamir değil de isim olduğunda, yüklem dışında da müstakil olarak bulunmalıdır. Zarf tümleci de dahil olmak üzere bütün isimler, isimsel özne, nesne ve yüklem, bir ya da daha çok sözcükten oluşan, ismin önünde bulunan sayı ve şahıs itibariyle ona uymayan vasıflayıcılar ile genişleyebilir: *uç mektup* (TT), *jeni yapılmış olan köprü* (TT). Bir ismin daha yakından belirteni, yani vasıflayıcısı, her zaman ad soylu bir sözcüktür, yani sıfat, sayı, zamir ve isimdir. Buna karşılık, fiilin tamamlayıcısı her zaman bir zarf-fiil değil, çoğu kez de bir sıfat, yani bir isimdir. İsmi bizzat yer ve zaman anlamına sahip olması durumunda zarf tümleci birçok lehçede belirsiz hâlde bulunabilir: *yaz* 'ilkbahar', ama aynı zamanda 'ilkbaharda'. Ancak genellikle zarf tümleci ikincil hâl ekini almış bir isim ya da zarf-fiil şeklidir ya da bir son çekim edatıyla, yani zikredilen 1. veya 2. şekille biter.

1. *yaqın+da* 'yakında' 2. *ança yorı-yu* 'biraz yürüyüp' 3. *anuy arasınta* 'onun arasında' 4. *anta ötr-ü* 'onun üzerine'.

Nesne, kelime grupları bölümünde işlenecek. Daha önce zikredildiği gibi yüklem özneyi de içerir. Almancada 'man' ile ifade edilen genel tarzdaki ifadeler söz konusu olduğunda, fail düşünülmediğinde, Türkçede fiil tabanının edilgen şekli kullanılır: *köprüye nasıl gid-il-ir?* (TT).

Normal kelime dizilişinden sapma, cümlelerin bir unsurunu vurgular: *nasıl gidilir köprüye?* (TT). Bu durumda tabii ki köprüye gitme isteği söz konusudur, söz konusu olan sonunda doğru yolu bulmayı amaçlayan, telaşlı ve sabırsız bir sorudur. *Geldi mi müdür bey?* (TT). Bu kelime dizilişi gayet tabii ki, müdürden bahsetmektedir; ancak onun gelmesi ya da gelmemesi zihni meşgul etmektedir. *gel, ikeümüz qaytayq üyge* (Kazak.) ‘gel, ikimiz eve dönelim’, yani geri dönme asıl önemli olan şeydir, bunun eve doğru olması gayet tabiidir.

Sıralama ve Bağlı Kılma; Kelime Grupları

Sıralama: Türk lehçelerinde eş-manalı tekrarlar çok sevilir: *arığ semek* (ET) ‘orman ve orman’. Bunların bir bağlaca ihtiyacı yoktur. Hâl ve çokluk eki çoğu kez sadece son unsura eklenir: *el uluş+ta* (ET) ‘elde ve ülkede’. Zarf-fiilin tekrar edilmesi kuvvetlendirme ifadesi taşır: *güle güle* (TT). İşaret zamirlerinin yığılması gösterme kavramını kuvvetlendirir: *oş bu zaman* (TT) ‘işte bu zaman’. Açıklayıcı (Apposition) sonra gelir: *Kül tegin* (ET) ‘Kül (adındaki) prens’. Az bilinen yabancı bir kelimedenden sonra Türkçe karşılığının getirilmesinde de aynı şekilde bir açıklayıcılık söz konusudur: *çakır tilgen* (ET) ‘bir teker (Sanskritçe), bir teker (Türkçe)’.

Bağlı Kılma

Soyut teşkiller: *sevinç bilig* (ET) ‘sevinç-bilgi’, yani ‘sevinme, sevinçlilik’. Kendisinden sonra gelen isme bağlı olan ad, isim ya da sıfat olarak görülebilir, her hâlükârda özellik bildiren bir vasıflayıcıdır: *temir köprüg* (ET) ‘demir’ ya da ‘demirden köprü’. İkinci adın, yani ismin 3. teklik kişi iyelik ekini alması durumunda, bir türe dahil olan bir eşya ya da şahıs söz konusudur: *ev qapıg+ı* (ET) ‘ev kapısı’. Birinci bölümün sıfat sayıldığı durumda söz konusu olan çok sıkı bir bağlantıdır, bu durumda iki unsur arasında bağlantı kuran +i bulunmayabilir: *temir qapıg* (ET) ‘demir kapı’. Ancak ilk ismin ilgi eki taşıması durumunda eşya ya da şahıs belli bir sahibe aittir: *ev+niñ qapıg+ı* (ET) ‘evin kapısı’, yani bu durumda belirli bir ev ve böylece de belirli bir kapı söz konusudur. Aynı şekilde zaminin ilgi ekli olması durumunda iki farklı yapı vardır: *benim ev* (TT) ‘benim evim’: sahiplik vurgulanıyor; ancak *ev+im* (TT) ‘evim’: ev vurgulanıyor. *Ben+im ev+im* (TT) ya da *ben+im öz ev+im* (TT) ‘benim kendi evim’ gibi tam ifade şekilleri, sahiplik ifadesini daha da kuvvetlendirir.

Mektup yaz- gibi yapılarda bir nesneden bahsetmek pek mümkün değildir; çünkü mektup sıkı sıkıya fiile bağlanmıştır, söz konusu olan bir veya birden çok, her tür mektuptur. Buna karşılık,

bu mektub+u ben yazmadım (TT) cümlesinde bir nesne, hatta çok belirli bir nesne bulunmaktadır. Nesne, belirtme hâli ekiyle daha belirli hâle getirilir, fiisel yüklemle birlikte kullanılan belirsiz hâl, çok sıkı düşünsel bir birlik kurar ve bu durumda nesne niteliği sadece zayıf olarak vardır.

Fiil Birleşmeleri

Yüklemin ve tabii ki fiisel yüklem cümle sonunda bulunması ve ayrıca Türkçede dil bilgisel farklılığın sona ilave edilmesi sevildiğinden, özellikle fiisel yüklem şeklen çoğu kez kuvvetli bir şekilde genişletilmiştir. Bu genişlemeler, eylem ya da durumun tarzını daha belirgin ifade ederler. Bu yapılar, fiil birleşmelerinden meydana gelirler, yani mantıkî esas fiille bundan sonra gelen tabi bir fiilin bağlanmasından oluşurlar.

1. Yardımcı fiiller: *er-* (ET) 'ol-', *bol-* (ET) 'ol-' ve oldukça geç bir zamanda kullanılmaya başlayan ve aslında 'dur-' anlamına gelen, ancak daha sonra yardımcı fiil anlamı kazanan *tur-* (ET) 'dur'. Yardımcı fiiller koşaç (bağlama) işlevi görürler; fiille birlikte yüklemi oluşturan kelime de bir ad olmalıdır, bundan dolayı mantıkî esas fiilin, fiil-ismi biçiminde olması ve zarf-fiil biçiminde olmaması gayet tabiidir: *yaz-mış er-ür sen* (ET) 'yazmıştın' ve *yaz-ar sen er-ür* (ET): kişi eki bu birleşimin 1. ya da 2. unsurunda bulunabilir; bu durumda anlam [Almancaya] tercüme edilemeyecek tarzda, biraz daralır. Muhtemelen kişi ekinin son unsurda olması, daha ziyade bir hareketi, birinci unsurda olması durumu bildirir. Yardımcı fiillerle kurulan bu yapı, mesela, ön geçmiş zamanı basit geçmiş zamandan ayırmak gibi, zamanı daha tam belirtmeye yarar.

2. Kipsel (Modal) yardımcı fiiller: *u-* (ET) 'yapabil-', *yarlıqa-* (ET) 'emret-', *oğra-* 'niyetlen-' gibi kipsel fiiller aynı şekilde mantıkî bir esas fiilden sonra gelebilirler, bu fiiller Türk lehçelerinde geçişsiz fiil olmaktan ziyade, amaç bildiren fiiller olarak düşünülürler; bundan dolayı bunların önünde bulunan esas fiil isimsel değil, zarf-fiisel bir fiil şeklinde bulunur: *yarman-ğalı oğratıñ* (ET) 'aşmayı planladın', *yaz-a u-yur* (ET) 'yazabilir'.

3. Özellikle bir hareket ya da durma bildiren bir dizi fiil kendi özel anlamını kaybedebilir ve bağlı fiil olarak kullanılabilir. Bu fiiller böylece kılınış, yani mantıkî asıl fiilin ifade ettiği eylemin tarzını ifade ederler. Bunlara tasvir fiilleri denir: *qal-* (ET) 'kal-', ama: *yaz-a qal-ır sen* (ET) 'sürekli yazarsın'; *tur-* (ET) 'dur-', ama : *alta-yu tur-dı* (ET) 'aldatıp durdu'; *yürü-* (ET) 'yürü-' ama: *yat-ıp yürü-yür siz* (ET) 'yatıp durdunuz'. Bu örneklerde görüldüğü gibi tasvir fiillerinin önündeki mantıkî asıl fiiller zarf-fiil biçimindedirler.

Böylece fiil birleşmelerinin üç çeşidi ortaya konuldu. Burada sıkı bir bağlantı söz konusu olduğu için, birinci unsurun sona erdiği ve ikinci unsurun istediği ekin, yani bağlayıcı unsurun zikredilmesi

önemliydi. Bu birleşmenin sonu hakkında ise bir kaide konulamaz. Cümlelerin sonunda bulunduğu son unsurun biçimi bitimlidir: *üç haftadan berü xasta yat-ıp dur-ur* (TT). Bu birleşme bir cümlelerin içerisindeki bir kelime grubunu kapatırsa ikinci unsur zarf-fiil biçiminde bulunur: *xasta yat-ıp dur-alı daima okur* (TT). Bu birleşmeler vasıflayıcı olarak da kullanılabilir, bu durumda tabii ki isimsel sona ermelidirler: *yaz-a dur-muş talebe* (TT). Bir fiil tabanı yüklemisel bir eke sahip olmayıp herhangi bir isim kursa bile cümle dizimsel niteliğini korur: *bu iş+ni kör-üvçiler* (Özb.) ‘bu işi görenler’.

Yan Cümle

Aslında yan cümleler Türkçeye yabancıdır. Sadece şart yan cümleleri daha ET döneminde kullanılmaktaydı: *üze teğri basma-sar, asra yer telinme-ser, türk budun, elijin törüğün kim artatı* (ET) ‘eğer yukarıda gök çökmese, aşağıda yer delinmese, Türk halkı ilini töreni kim bozabilir?’, *basma-sar* şart şekli muhtemelen bir kipsel yardımcı fiille kurulmuş, bozulmuş bir fiil birleşiminden gelir: **basma-yu sa-r* ‘çökmeye niyetlenmiyor’. Orta hecede bulunan “*yu*” unsuru gittikçe zayıflamış ve hatta sonunda kaybolmuştur. Eski Anadolu Türkçesindeki *-ısar* şart biçimi bu çözümlemeyi desteklemektedir. Bu fiil birleşimi, bütün cümlelerin sonundadır ve “*artatı*” biçimiyle şeklen yan yana dizilmiştir ve ona sadece mantıkça bağlı kılınmıştır. Bu, Almancadaki *gehst du in die Stadt, so bringst du mir Brot mit* ‘şehre gidersen bana ekmek getir’ cümlesine benzer, bu cümlede de sadece mantıksal bir bağlılık söz konusudur, şekilce bağlılık yoktur. Aslen temeli teşkil eden fiil birleşmesi, Eski Türkçede daha tanınmaz hâle geldiğinden böyle bir kelime grubu daha o zaman yan cümle olarak algılanmış olmalıdır. Daha ET’de, ilgi cümlelerinde kullanılması bunu destekler mahiyettedir. Türkçede soru cümlesi ya soru edatıyla ya da soru zamiriyle kurulur: *turgur-muş mu?* (ET) ‘ayaklandırmış mı?’, ya da *kim turgur-muş?* (ET) ‘kim ayaklandırmış?’. EAT’de, Farsçanın tesiriyle *kim* ile kurulan soru cümleleri kimi zaman ilgi cümlesi olarak kullanılır: (A. Zajaczkowski, Etudes sur la Langue veille-osmanlie I, Krakau 1934, 25, 2) *ol işe el urmağıl kim ‘ağıl kişi pādīshānūn ziyānūn ixtiyār qılmaz olur* ‘o işe el atma, çünkü akıllı insan padişahının zarar görmesini istemez’. Ancak böyle bir yapı kendisini devam ettirebilmek için iki anlamlıdır. ET’nin de dahil olduğu bir çok lehçede ilgi cümlecisi, yani bağlı, gerçek bir yan cümle kurmak için şart ekli bir fiil şekline bir soru zamiri getirilir: *bo ırq, kim+ke kel-ser, sançitur* ‘bu fal kime çıkarsa o bıçaklanır’. Soru zamirinin şart şekliyle birlikte tekrarlanması ilgi cümlecisine genelleyici bir anlam verir: *neñneñ sabım er-ser, bengü taşqa urtum* (ET) ‘her ne sözüm varsa ebedî taş kazıdım’. Doğuda Soğdcanın ve batıda Farsçanın “*ki*” si , ET’de ve daha fazla Osmanlıcada “*kim*”li cümlelere benzeyen, Türkçeye aykırı, ilgi

cümlelerinin ya da yazı dilindeki yabancı “ki”nin kullanılmasına sebep olmuştur. Bir fiil birleşmesinde, isimsel olmayan, yani zarf-fiil sel fiil şekillerinin, kendisini takip eden ikinci fiile bağlı olduğundan yukarıda bahsedildi. Bunlar daha da çeşitli türde bağlılıklar kurabilir, aynı şekilde bir fiilin önünde zarf olarak da kullanılabilir: *yan-a kel* (ET) ‘dönüp gel-’ yani, ‘geri gel-’; *yakş-ı yap* (ET) ‘uygun yap-’, ‘iyi yap-’. Bazı zarf-fiiller ise biraz daha bağımsızdır: *buraya gel-ip eve girdin* (TT). *-p ~ -b*, zaman ve şahıs bakımından belirsiz olan bir kelime grubu kurar. Bu, cümle nin özne, nesne ve yüklem den oluşan asıl bölümü dışında bulunur, bundan dolayı zarf tümleci sayılabilir. Genel belirsizliğinden dolayı bu kelime grubuna yan cümle denmesi, çok uygun değildir. Biçimin bir işlevinden değil de kullanımından dolayı *-p ~ -b* zarf-fiili, kendisinden sonra gelen fiilden hemen önce gerçekleşen bir hareketi ifade eder. Bir lehçede kullanılan diğer bütün zarf-fiiller, zarf tümlecinin işlevine benzer böyle kelime grupları kurabilirler; bunlar, *-mesine rağmen*, *-ir ... -irmez*, *-erek* vb. anlamlara sahiptirler; bunlar biçimce, zaman ve şahıs bakımından belirsizdirler.

Türk lehçelerindeki burada listelenen tipik gruplar, tabii ki her yerde değişmeden kalmamıştır. Böylece kimi lehçelerde bazı zarf-fiiller, bitimli şekillere dönüşmüşlerdir. Öyle ki, tasvir yardımcı fiilli, sık kullanılan fiil birleşmelerinde ikinci unsur yani tasvir fiili (özellikle *tur-*) kaybolmuştur. Bazı isimsel fiil şekilleri, ünleme benzer bir ek getirilerek, genişletilmişlerdir. Bunlar sadece yüklemsel olarak kullanılabilirler, ancak bağımsız isim olarak kullanılamazlar vb. Böylece Türk dillerinin hayatında çeşitli büyümeler, küçülmeler, bölünmeler ve dallanmalar meydana gelmiştir. Bugün gerçekten mevcut olan şekiller ve yapılar, asli içerikleri göz önüne alındığında, anlamca ve içerikçe daha açık hâle gelmektedirler.

KAYNAKÇA

- BENZING, J., *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*⁷, Wiesbaden, 1953, 142 s.
 BROCKELMANN, C., *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*⁸, Leiden 1954, VIII u. 429 s.
 DENY, J., *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*⁹, Paris 1921, XXX u. 1216 s.
 GABAİN, A. v., *Alttürkische Grammatik*¹⁰, 2. baskı, Leipzig 1950;

⁷ Türkçe Bölümünün tercümesi: Sabit Paylı, TDAY-Belleten 1957 ve 1958 (çeviren).

⁸ Türkçe tercümesi TDK Kütüphanesinde bulunmaktadır: Etüt/108, *Orta Asya'daki müslüman edebiyat dillerinin doğu Türkçe grameri* / C. Brockelman (çeviren).

⁹Türkçeye tercüme edilmiştir: *Türk dili grameri: Osmanlı lehçesi* / Yazan: Jean Deny; Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve. [Ankara]: Maarif Vekaleti, 1941. (çeviren).

¹⁰ Türkçeye tercüme edilmiştir: Gabain , A. Von, *Eski Türkçenin grameri*; çev.Mehmet

- XVIII u. 373 s.
 -----, *Die Pronomina im Alttürkischen*, ZDMG Bd. 100, s. 581-591, Wiesbaden 1951.
 GRÖNBECH, K., *Der türkische Sprachbau*¹¹, Kopenhag 1936, 182 s.
 JYRKANKALLIO, P., *Übersicht über die türkischen Völker unserer Zeit*, Helsinki 1950, 30 s. Harita var.
 KOTWICZ, W., *Studia nad językami altajskimi*, wyd. M.LEWICKI, Krakau 1953, 317 s.
*Philologiae turcae fundamenta*¹²,... ediderunt J.DENY, Kaare GRÖNBECH, Helmuth SCHEEL, Zeki Velid TOGAN; Bd. I, Wiesbaden 1959; XXIII, 810 S. ve harita var.
 RAMSTEDT, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, II: Formenlehre, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Helsinki 1952, 262 s.
 RASANEN, M., *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, 249 s.

İşaretler

- : fiil tabanı sonu
 + : isim tabanı sonu
 * : belgeli olmayan ve yeniden kurulan şekil

Kısaltmalar

- Br. : Brahmi alfabesiyle yazılan Eski Türkçe
 Çuv. : Çuvaşça
 Dtü. : Doğu Türkçesi
 ET : Eski Türkçe
 EAT. : Eski Anadolu Türkçesi
 Kazak. : Kazakça
 Koyb. : Koybalca
 Osm. : Osmanlıca
 Özb. : Özbekçe
 Tat. : Tatarca
 Tob. : Tobolca
 TT. : Türkiye Türkçesi

Akalın. Ankara : Türk Dil Kurumu , 1988 (çeviren).

¹¹ Türkçeye tercüme edilmiştir: Grönbech, K., *Türkçenin yapısı*; Çev.: Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 (çeviren).

¹² Bazı bölümleri Türkçeye çevrilmiştir: Akalın, Mehmet, *Tarihi Türk şiveleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988 (çeviren).

GİZLİ DİL AÇISINDAN ALEVİLİK-BEKTAŞİLİK ERKÂN VE DEYİMLERİNE BİR BAKIŞ*

Ahmet GÜNŞEN**

ÖZET

Alevî-Bektaşî Türk topluluklarının gerek “âyin-i cem”lerindeki uygulamalar sırasında, gerekse de günlük hayatta kullanageldikleri birtakım kavram, renk ve sayıların görünür ve bilinir anlamlarının dışında gizli anlamlar ifade ettiği görülmektedir.

Bu zengin kültürde her hizmet, hareket, işaret, renk ve sayı, hatta kullanılan eşya yüzyıllar öncesine giden bir gelenek içinde birtakım kavram, kişi veya uygulamaları sembolize etmektedir.

Çalışmamızda, Alevî-Bektaşî kültürünün bu zengin kavram ve semboller dünyasına gizli dil açısından bakılacak, birçok ritüel, kavram, sayı, renk ve eşyanın Alevî-Bektaşî kültüründeki, birçoğumuza göre gizli veya sır olan, anlamları verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gizli dil, Alevilik-Bektaşilik, söz varlığı

A LOOK TO ALEVİ-BEKTAŞİ HIGH OFFICIALS AND IDIOMS FROM THE HIDDEN TONGUE OF VIEW

ABSTRACT

Its been observed that certain concepts, colors and numbers used by Turkish Alevi-Bektaşî communities express hidden meanings except their common meanings during both in applications of Cem rites and daily lives.

In this rich culture, every service, act, sign, color and number even belongings symbolize certain concepts, persons or applications in a tradition goes back to early centuries.

In this study, we ll examine this rich world of concepts and symbols belong to Alevi-Bektaşî culture from the hidden tongue of view and the meanings of many rites, concepts, numbers, colors and belongings in Alevi-Bektaşî culture will be given.

Key Words: Hidden tongue, Alevism-Bektashism, vocabulary

0. Giriş

Türk kültürünün gür bir kolunu teşkil eden Alevî-Bektaşî Türk topluluklarının gerek “âyin-i cem” veya “erkân”larındaki uygulamalar/hizmetler sırasında, gerekse de günlük hayatta kullanageldikleri birtakım kelime/kavram, renk ve sayıların görünür ve bilinir anlamlarının dışında gizli anlamlar ifade ettiği, bu topluluğa mensup olmayan veya Alevî-Bektaşî kültürüne yabancı kimselerce pek bilinmez.

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezince 13-14 Nisan 2005 tarihleri arasında düzenlenen uluslararası “Gizli Diller Sempozyumu”nda sunulan yayımlanmamış bildiridir.

** Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi, agunsen@gazi.edu.tr

Oysa, bu zengin kültürde her hizmet, hareket, işaret, renk ve sayı, hatta kullanılan eşya yüzyıllar öncesine giden bir gelenek içinde birtakım kavram, kişi veya uygulamaları sembolize etmektedir.

Çalışmamızda, Alevî-Bektaşî kültürünün bu zengin kavram ve semboller dünyasına gizli dil açısından bakılacak, birçok uygulama/ritüel, kavram, sayı, renk ve eşyanın Alevî-Bektaşî kültüründeki, birçoğumuza göre gizli veya sır olan, anlamları verilecektir.

Gerçekten de, Alevî-Bektaşî Türk topluluklarının arasında bulunur, kendi aralarındaki konuşmalarına kulak misafiri olursanız, kullanılan kelime veya sözler bildiğiniz kelime ve sözler olduğu hâlde, ne konuştuklarını anlayamazsınız. Bir kimseyi Bektaşîliğe kabul etmeye¹ “uyandırmak” veya “can uyarmak” dedikleri gibi, âyin-i cemde mum yakmaya da “çerağ uyarmak”, “can uyarmak” derler ve bu deyimlerin ve de âyin-i cemde/erkânda bu deyimlere denk gelen hizmetlerin de derin anlamları vardır. Yine bir Alevî-Bektaşî “Akyazılı” derse “rakı”dan, “Kızıl Deli” derse “şarap”tan söz etmektedir. Bazen de birtakım kelimeleri kullanmayıp, onların yerine başka kelimeleri tercih ettiklerine, meselâ; “Kapa.” yerine “Ört.”, “Yok.” yerine “Hak’ta.”, “Öldü.” yerine “Hakk’a yürüdü.”, “Gömüldü.” yerine “Sırroldu / Sırlandı.” dediklerine tanık olursunuz.

Yine “ana”, “baba”, “bacı”, “dede”, gibi akrabalık adları; “üç(ler)”, “beş(ler)”, “yedi(ler)”, “kırk(lar)” ... gibi sayılar; “beyaz”, “yeşil”, “kırmızı/kızıl”...vb. renkler ile Alevî-Bektaşîlerin piri Hünkâr Hacı Bektaş Veli’nin heykellerinde yer alan “arslan” ve “geyik” bu kültüre yabancı olanlar için hep bir “sır/giz” ifade eder. Hünkâr Hacı Bektaş Veli’ye, bu kültürün bilgi pınarının kaynağı anlamında “Ser Çeşme” denilmesi de, hep bu cümledendir.

Bu kültürde gerek kullanılan birtakım kelime ve deyimlerin, gerekse birtakım hâl, duruş ve hareketlerin hep bu kültürün mensuplarınca bilinen, ama topluluk dışındakilerce bilinmeyen gizli bir anlamı vardır.

Gizlilik ifadeli bu ve benzeri kelime ve deyimler, hatta âyin-i cemlerdeki hâl, duruş ve hareketlerin anlamını bilmek, bir bakıma Alevî-Bektaşî kültürünü öğrenmek, anlamak ve bu kültüre mensup insanlarla iletişim kurmak demektir. Zira, bu kelime ve deyimler, Alevî-Bektaşîlerce gerek âyin-i cem/erkân denilen törenlerde, gerekse bu kültüre ait edebî eserlerde bu kültürün mensupları için “ortak bir dil” olurken, bu kültüre mensup olmayanlar içinse “gizli bir dil” olmaktadır.

Bildirimizde, yüzyıllarca çeşitli sebeplere bağlı olarak birçok özelliği ile büyük kalabalıklarca “sırlar dünyası” olarak kalmış olan

¹ Bir kişi sonradan Bektaşî olabilir, ancak Alevî olabilmek için Alevî ana babadan doğmak gerekir.

Alevilik-Bektaşilik kültürüne bu açıdan bir pencere açmak amaçlanmıştır.

Çalışmamızda, bilhassa kaynakçada belirttiğimiz yazılı kaynaklardan yararlandık. Tarama yoluyla elde ettiğimiz malzemenin de bilhassa Türkçe olanlarını tercih ettik. Elde ettiğimiz deyim ve kelimelerin anlamlandırılmasında da büyük oranda söz konusu kaynaklardan yararlandık. Ancak bu konudaki şahsî gözlem ve birikimlerimiz de az değildi. Bu birikimimizi de yansıttığımız kanaatindeyim. Zira, üç yılı aşkın bir süredir Alevî-Bektaşî kültürünün merkezi sayılan Hacıbektaş'ta çalışıyor, dolayısıyla bu sevgi, hoşgörüsü engin ve aydın düşünceli insanlarla birlikte yaşıyoruz. Kaynak kişi olarak da, değerli büyüğüm Bektaşî “halife baba”sı Ali Sümer Beyin ismini zikretmeyi bir gönül borcu sayıyorum.

Derlediğimiz malzeme, “Alevilik-Bektaşilik Terimleri Sözlüğü” olacak kadar geniş, ki böyle bir çalışmanın içindeyiz. Ancak biz, bu malzemeyi bir bildiri ölçeğinde sınırlandırarak, bilhassa Türkçe olanları dikkatlere sunmaya özen gösterdik. Bilindiği üzere, bu kültürün tarih boyunca Türkçenin korunup gelişmesinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Çünkü Alevî-Bektaşîler, ibadet ve dualarında Türkçeyi kullanmaya özen göstermiş müstesna bir topluluktur.

Çalışmamızda, başta deyimler olmak üzere, söz varlığına ağırlık vermekle birlikte, gizlilik ifade eden veya sembol konumundaki sayı, renk, harf ve hayvanları da ayrı alt başlıklar hâlinde verdik.

1. Alevî-Bektaşî Kültürünün Giz/Sır Dolu Söz Varlığı

1.1. Alevîlik-Bektaşîlik Erkânında Geçen Deyimlerin Gizi

Alevî-Bektaşî kültüründe, “cem” veya “âyin-i cem/cem âyini”, “kurban”, “kurban hizmeti”, “hizmet” adlarıyla da anılan “erkân”, esas itibarıyla Alevî-Bektaşî topluluklarına özgü topluca yapılan bir ibadet biçimidir. Kâinat yaratılmadan önce, ruhlar âleminde “Kırklar”ın yaptığı “cem”in yeryüzüne yansması veya insanlar arasında tekrar edilmesi şeklinde görülen bu ibadetin, Hz. Muhammed zamanında sürekli, ancak tarikat ahkâmı gereği “gizli” yapıldığına, “ibadetin gizliliği” ilkesi uyarınca da “sır” olarak kalmasının uygun görüldüğüne inanılır (Çağlayan, 2002: XI).

Çeşitlerine göre, en az “on iki erkân”ın yerine getirildiği ve en az “on sekiz hizmet” sahibinin hazır bulunup görevlerini yerine getirdiği cemler, genel olarak gece yapılır ve bu da Ku’an-ı Kerim’deki birçok ayete (Bakara, 50; A’raf, 55, 161; Zâriyat, 17, 18; Furkan, 64; İnsan, 25, 26; Müzzemmil, 6; Secde, 16; Tûr, 49) dayandırılarak, her türlü gösteriş ve aşırıktan uzak kalmaya özen gösterilerek gizli yapılır (Çağlayan, 2002: XI-XII).

Cem âyinlerinin konumuzla da yakından ilgili en önemli özelliklerinden biri de, ibadetin büyük oranda Türkçe dualarla yapılmasıdır (Çağlayan, 2002: XIII). Türkçe dualar yanında, erkânda yürütülen hizmetlerin adları ve bu hizmetler sırasında kullanılan birçok deyim de Türkçeden oluşturulması anlamlıdır.

Alevî-Bektaşî kültürüne özgü olan ve yalnızca bu kültürün mensuplarınca bilinip kullanılan bu deyimlerden bir seçme liste sunuyoruz:

➤ **abdest almak:** İslâmiyet'te namaz kılabilmek için el, ağız, burun, yüz ve kol yıkamayı, başı ve enseyi mest edip kulakları temizlemeyi ifade eden abdest alma, Alevîlik-Bektaşîlikte bu bilinen zahiri anlamından başka, nefis muhasebesi yapmayı, kul hakkından kurtulmayı ve böylece gönlü temizlemeyi ifade edecek şekilde derin bir anlamda kullanılmaktadır.

➤ **âşığa mânâ, dâvâya nişan yemini:** Görgüsü yapılan "tâlib"e, "pîr"ın gerekli öğüt, telkin ve uyarıyı yaptığına, sorgusunun tamamlandığına dair canları tanık tutması ve canların görülen "tâlip"ten olabilecek hak ve alacaklarından vazgeçtiklerini göstermek için "niyazlaşma"larıdır.

➤ **aşkî niyaz olsun:** Hem Mevlevîler hem de Bektaşîlerce kullanılan bir ifadedir. "Dede"ye "Baba"ya "Tabanlarını aşkî niyaz ederim." diyerek selâm verilir.

➤ **aşk ola:** Görgü ceminde tâlibin görgüsü sırasında secdeye kapanması için "pîr/mürşit" tarafından söylenen bir deyimdir.

Pîr, "aşk ola" deyince, görgüsü yapılan "tâlib" dizüstü otururken secdeye varır ve Tanrı aşkını her hücrelerinde hissedecek şekilde vecd ve huşu içinde secdede kalır.

➤ **aşk olsun:** Bir selâm biçimi. "Ödülünüz İlâhî aşk olsun." demektir. Bu selâma cevap olarak "Aşkın cemalet olsun." denir. Eğer sonra hitap edilen "Cemalin nur olsun." cevabını verirse, ona "Nurun alâ nur olsun." cevabı verilir.

➤ **ayak mühürlemek:** Sağ ayak başparmağının sol ayak başparmağı üzerine, elleri dizlere veya çapraz olarak omuzlara koyarak ve başı haffifçe öne eğerek niyaz vaziyetinde ayakta durmak. "Baba", "dede" veya "mürşid"ın huzurunda saygı ve teslimiyet işareti olarak böyle durulması beklenir.

Ayak mühürlemek, Hz. Peygamber'in Mi'rac gecesi Sidretü'l-Müntehâ'da Huzurullahta duruş şeklini temsil eder.

Mevlevîlerde ve diğer tarikatlarda buna "niyaz" denir. bk. baş kesmek, dâra durmak

➤ **baş kesmek:** bk. ayak mühürlemek

➤ **baş okutmak:** Cem âyinlerinde sorgu veya görgüden geçerek "pîrin/mürşid"ın rızalığını alıp günahlardan arınmak, gönlü temizlemek.

➤ **bel bağlamak:** Tam bir üye, “muhip” olmak için “itaat” işareti olarak bele “tığ-ı bent” sarmak.

➤ **bir gömlekten baş göstermek:** Alevilik-Bektaşilikte, “müşahip” veya “yol kardeşi” olan dört canın ayrılmaz, sarsılmaz birlikteliğini anlatan bir deyim. Dört canın bir can olarak görünmesi; bir gömlekten, yani bir cesetten, bir bedenden baş göstermesidir.

➤ **carı çalmak:** “Süpürmek, süpürge çalmak” anlamındaki bu deyim, on iki hizmetten birinin sahibi olan “carıcı” (süpürgeci) tarafından her hizmetin sonunda veya verilmiş aralardan sonra hizmetin başında, birinci olarak fiilen meydanın temizlenmesini, ikinci ve asıl amaç olarak da “cem”e katılanların günahlarından arınmasını sembolize eder.

➤ **cem birlemek:** Cem âyininde, canlar toplandıktan sonra, asıl ibadet başlamadan önce yapılan bir hizmeti ifade eder. Cem evinde toplanıldığında bütün erkekler pîr huzurunda iki rekâtlık “tarikât namazı”nı kılarlarken, bacılar ise bu namazı kılmadıkları için bu eksikliği “cem birleme” hizmeti ile tamamlamış olurlar. Buna göre, gözcünün uyarısı ile bütün canlar edeb-erkân üzere otururken, bacılar arasından gözcü tarafından seçilen yaşları kemale ermiş beş bacı, kendilerine asaleten, cem evinde bulunan bütün bacılara vekâleten (her bacı yanında bulunan en az beş bacıdan rızalık alarak) meydana gelir ve iki rekât tarikât namazını kılar. Kırklar Cemi’nde bu hizmeti Hz. Havva, Hz. Meryem, Hz. Asiye, Hz. Hatice ve Hz. Fâtımâ’nın icra ettiğine inanılır.

➤ **çark dönmek:** Semah dönmek demektir. Semahın yeldirme, hızlandırma bölümüne de denir.

➤ **çerağ dinlendirmek:** “Söndürmek” ifadesi yerine kullanılır. Çerağ, üfleme yerine elle söndürülür. “İkrâr âyini” gecelerinde çerağların söndürülmeden yanmasına izin verilir.

➤ **çerağın sönsün:** “Ocağın sönsün; evin, yurdun harap olsun, yıkılsın!” anlamında bir ilenç, kargıştır. krş. çerağın uyansın

➤ **çerağ uyandırmak:** Cem âyini sırasında, mum, lâmba vb. aydınlatma araçlarını usûlüne göre yakmak demektir. Mumları yakarak tekkeyi açmak anlamına da gelir.

“Çerağ uyarmak” ifadesi de aynı anlamda kullanılır. Çerağlardan önce “Horasan çerağı” yakılır. Diğer çerağlar “delil” adı verilen metalden yapılmış bir kâsedir. Cem âyinlerinde yakılan mum, “delil” vb aydınlatma araçları, Hz. Peygamber’imiz tarafından getirilen Hakk’ın nurunu sembolize eder.

➤ **çerağın uyansın:** “Ocağın aydınlansın; evin, yurdun şenlensin!” anlamında bir hayır dua, alkıştır. krş. çerağın sönsün

➤ **dâra çekilmek:** Arapça “ev” anlamına gelen dâr kelimesi, Alevilik-Bektaşilikte “erenler meydanı” veya “kırklar meydanı”, âyin-i cem yapılan yerin tam ortası anlamında kullanılır.

Dâra çekilmek ise, Alevî-Bektaşîler arasında meydana gelen ihtilâflarda, “dede” veya “baba”nın “hâkimlik” yaptığı zamanlarda sanığı sorguya çekme sırasında uyguladığı bir mahkeme tarızıdır.

➤ **dâra durmak:** Kişinin kndisini Hak, Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt huzurunda sayıp, nefisini sığaya çekmesi ve “ölmeden önce ölüme” hazırlamak için yapılan bir çeşit nefis muhasebesidir.

Dâra durma şekli, canını yol uğruna vermeye hazır olduğunu belirtmek için ayaklar mühürlü (bk. ayak mühürlemek), eller önde çapraz bağlanmış durumda, baş hafifçe öne eğik olarak durmadır.

Dâra durma, Hz. Peygamber’in Mi’rac gecesi Sidretü’l-Müntehâ’da Huzurullahta duruş şeklini temsil eder. Asıl dâra duruş şekli budur. Ancak, daha sonraları Hüseyin Dârı, Fâtıma Dârı, Mansur Dârı, Nesimî Dârı, Fazlı Dârı, Cafer Dârı gibi dâra durma şekilleri de oluşturulmuştur (bk. Çağlayan, 2002: 174; Sezgin, 1991: 291).

➤ **dârdan indirmek:** Ölen bir “can”ın eşi dostu ve alış veriş yaptığı insanlarla

helâlleşmeden ölmüş gibi hareket edilerek yapılan ve ölenin affına vesile olacağı ümit edilen ve bir çeşit “hak helâlligi” toplantısı/hizmetidir.

Ölen kimsenin veli veya vârislerinden birisi dâra durur. Ölen kişi namına, varsa hakkı olanın gelip alması istenir. Alacaklı varsa, borcu ödenir; darılmış incinmiş varsa, gönlü alınır. Böylece “hak helâlligi” gerçekleştirilmiş olur.

➤ **düşkün kaldırmak:** Düşkün durumuna düşen canın cezasını çektikten sonra, “düşkün kaldırma hizmeti” ile tövbe eder, incittiği kişi/kişilerden helâllik ve rızalık alır, “görüşür”, pîr ve bütün canların huzurunda “âşığa mânâ, dâvâya nişan” yemini vererek nefisini ıslah ettiğine kâni olunarak “yol” dahil olur, topluma karışır.

➤ **el almak:** Derviş olmak ya da mürşide bağlanmak bk. nasip almak

➤ **el ele, el Hakk’a:** “Tâlib”in temiz bir gönülle pîrin elinden (veya eteğinden, dizinden) tutması olup, “biât etme”yi simgeler. Çünkü, “pîr”in eli Hz. Muhammed’in eli, Hz. Muhammed’in eli de Fetih sûresi 10. âyeti gereğince Tanrı’nın eli demektir. “Tâlib”in “pîr”e biâtı, Hz. Muhammed’e, dolayısıyla Tanrı’ya biât etmesi anlamına gelir.

➤ **el etek tutmak:** Biçimsel olarak “ikrâr töreni”nin sonunda “tâlip”in “mürşit”in eteğinden tutmasını ifade eden bu deyim, gerçekte bir mürşit aracılığıyla “yol” a girmeyi simgeler.

➤ **eşik yoklamak:** Görgüsü yapılacak müsahipli canların, kemerbestli ve yalın ayak olarak, cem âyininin yapılacağı meydana çıkmadan önce cem evinin iç kapısının eşikine niyaz etmeleri.

Cem âyinine gelen canlarla tek tek görüşüp niyazlaşarak helâllik almak uzun süreceği için, canlar bu kapıdan girdiğine, ayakları bu eşikten geçtiğine göre, kapının eşğine niyaz etmekle gönül indirip tevazu göstermek suretiyle canların tek tek ayaklarına niyaz edilmiş sayılır.

➤ **etek tutmak:** Görgü ceminde secdeden kalkan ve diz üstü yürüyerek sıra ile “pîr”in önüne gelen canlardan önde olanın “pîr”in dizine, yani iki eliyle dizinden tutup elleri üstüne niyaz ederek öylece beklemek.

➤ **eyvallah kapısına girmek:** Arakiye² giyen bir kişi önce (Hacıbektaş’taki) Hanbağı ve sonra da Dedebağı’nda bir süre hizmet eder; bu dervişlik andına hazırlıktır. Bu hizmete başladığında ona “Eyvallah kapısına girdi.” denir.

➤ **gönül abdesti almak:** “Sır suyu hizmeti” ile bütün canların “yol”un gizlerine vâkıf olup tüm gerçeklerin gönüllere doğması, kişinin Hakk’a ulaşma dileğinin kabul edilmesini ifade eder.

Bir tasta halkadaki canlara birer yudum su içirmek suretiyle gerçekleştirilen “sır suyu hizmeti”, bütün canların biât ve ikrârlarının yenilenmesini, içlerindeki kini, kibri ve benlik duygusunu atıp “ben” yerine “biz” diyebilecek gönül güzelliğine ulaşmalarını sembolize eder. Sır suyu ile kişiye açılan sırlar toplumdan gizlenir, kişinin gönlünde “**sır**” olur (bk. Çağlayan: 2002: 18-20).

bk. gönülleri birlemek, gönül indirmek

➤ **gönülleri birlemek:** Âyin-i ceme gelen bütün canların Tanrı’yı insanda görerek, içlerindeki kini, kibri, benlik duygusunu atıp, kulluk haklarından vazgeçerek “ben” yerine “biz” diyebilecek gönül güzelliğine erişmesi hâlidir. bk. gönül abdesti almak, gönül indirmek

➤ **gönül indirmek:** Tanrı’yı insanda görerek her türlü kin ve dargınlığı unutup, kibir ve gururu atıp benlikten sıyrılmayı, alçak gönüllülüğü ifade eden bir deyimdir. bk. gönül abdesti almak, gönülleri birlemek

➤ **görgüden/görümünden geçmek:** Yılda bir kez yapılan “görgü cemi” ile kişinin bir yıllık hesabını vererek, kul hakkından kurtulup kendisi ile hesaplaşmasını, dargın olduğu kişilerle barışmasını, alacak-verecek işlerini düzenlemesini, kısacası gönül abdesti alarak gönlünü temizlemesini, Hakk’a yaklaşmasını ifade eder. bk. gönül abdesti almak, yıl abdesti almak

➤ **ihrama yatmak:** Müsahip erkânında yapılan bir hizmet.

² Dövme yün veya tiftikten yapılan külâh, takke. Bekyaşilerde ilk muhiplik aşamasında bir müddet arakiye giyilir, daha sonraki aşamada (dervişliğe geçişte) “dede” veya “dedebaba” tarafından tekbir edilen taç giyilir (Gülçiçek, 2004-III: 1190).

Şöyle yapılır: Müsahip canların rehberi (kılavuz), yaşça büyük olan erkeği, başı kibleye dik gelecek şekilde, sağ yanı üstüne ve sağ kolu arkada kalmak üzere (sol elinin ayasını yüzünün altına yastık yaparak) yatırır. Bacısı, önündeki mü sahibinin başına (tâcına), belindeki kemerbestine ve ayağına niyaz ettikten sonra aynı şekilde sağ yanı üstüne yatar ve sol elini mü sahibinin omuzu üstüne koyar. Yaşça küçük olan erkek de eşinin başına ve kemerbestine niyaz ederek aynı şekilde eşinin arkasına yatar, sol kolunu eşinin omuzu üstüne atar. Diğer baci da erkek mü sahibinin başına, kemerbestine ve ayağına niyaz ettikten sonra arkasına aynı şekilde yatar. Rehber, dört canın üstünü “ihram” (kefen) beziyle örter. Rehber, kensisi de mü sahiplerin ayak ucu tarafında (seccade dışında) dâra durur (Çağlayan, 2002: 39-40).

➤ **ikrar vermek:** İnanılıp, kabul edilen bir şeyi itiraf etmek anlamına gelen ikrar, Alevilik-Bektaşilikte bu anlamına bağlı olarak “Muhammed-Ali yolu”na girmeyi ifade eder.

➤ **koldan kopmak:** Evliya nazarında değer yitirme, “kapı/bâb”dan düşme demek olan bu deyim; dine, inanca, yola, kula karşı yapılan hatalı ve gelenek göreneklere aykırı davranışlardan dolayı bir canın pîr ve toplum tarafından cezalandırılarak toplumdan soyutlanmasını ifade eder (tecrit). bk. koldan kopan; krş. Düşkün

➤ **nasip almak:** bk. el almak

➤ **nefes etmek:** Alevilik-Bektaşilikte “dua etmek” demektir.

➤ **niyaz almak:** Yerlerinde oturan veya herhangi bir sebeple ayakta duran canların, niyaz etmeleri gerektiğinde, sağ el işaret parmaklarının ucunu öper gibi hafifçe dudaklarına dokundurarak “Hû”demeleri.

Her dua ve gülbank sonunda “pîr”in “Gerçeğe Hû!” diye bağlaması, nefes ve “dûvazımam”³ söylenirken son dörtlükte şâirin mahlâsının söylenmesi sırasında niyaz alınır.

(Başka niyaz almalar için bk. Çağlayan, 2002: 188) krş. secde niyazı etmek

➤ **parmak çatmak:** Müsahip erkânında, meydana çıkan mü sahibin canların (baci-kardeş) hutbe okunurken, büyük erkeğin küçük olanın eşiyle, küçük erkeğin de büyük olanın eşiyle olmak üzere, sağ ellerinin baş parmaklarını karşılıklı olarak birbirlerine bağlamaları ve hutbe süresince o vaziyette beklemelerini ifade eder.

➤ **secde niyazı etmek:** Cem âyini sırasında, hizmet sahibi ve “meydan”daki kişilerin, diz üstü gelip, yere koydukları sol ellerinin üstüne sağ ellerinin parmaklarını koyarak sağ ellerinin işaret parmaklarının üstünü üç kez (Allah, Muhammed, Ali aşkı için) öpmeleri. krş. niyaz almak

³ Alevi-Bektaşî edebiyatında, “On İki İmam” ile diğer Alevi-Bektaşî ulularını konu alan nefesler.

➤ **sitem çektmek:** Düşkün kaldırma erkânında veya cezalı olan bir canın görgüsü sırasında, cezalı cana “meydan”da çelik vurarak, ateşe bastırarak veya sözlü olarak paylayarak ceza vermek, acı çektmektir.

➤ **tecellâ dolanmak/gezmek:** Âyin-i cemlerde tarikat namazı kılınırken, iki rekat arasında pîrden başlayarak halkadaki diğer canlarla görüşüp niyazlaşmak, demektir.

Tecellâ dolanmanın amacı, gönlü indirme (bk.), benliği atma, kin ve dargınlığı unutmaya ve Tanrı’yı insanda görerek ona niyaz etme, saygı göstermedir.

➤ **yıl abdesti almak:** Yılda bir kez yapılan “görgü cemi” ile kişinin bir yıllık hesabını yapıp kul hakkından kurtularak gönlünü temizlemesi, Hakk’a yaklaşmasıdır. bk. gönül abdesti almak

➤ **yüreği/gönlü paylaşmak:** Yüreğin dualanması ve En’am 118, Bakara 168-172, Mâide 87-88, Nahl 114, Mü’min 64, A’raf 31 âyetleri dayanak kılınarak yapılan lokma hizmetlerinde, “yürekçi” tarafından pişirilip doğranmış ve bir kap içine konulmuş yürek-böbrek, müsahip ceminde sadece dört eşit parçaya bölünerek müsahiplere yedirilir. Diğer canlara ise, yürek-böbrek yerine elma doğranarak ikram edilir.

Bu iki hizmet sırasında yüreği paylaşılacak ve birbirine ikram etmekle, gönülleri birleyip benliği atarak alçak gönüllülükle kaynaşma amaçlanır. Ancak, bâtinî yönden yürek/gönül Hakk’ın “lâ-mekân” nazargâhı olduğu ve gönülde de “sır” bulunduğu için, görünürde kurbanın yüreğini paylaşan müsahip canlar, “Sır, dostla paylaşılır; dostun sırrı dostta âyandır, Tanrı dostuna Tanrı’nın sırrı açıktır.” düsturu gereğince, gerçekte gönülde tecelli eden “Tanrı sırrı”nı paylaşmış sayılırlar (bk. Çağlayan, 2002: 50-56).

1.2. Alevî-Bektaşî Kültürünün Giz/Sır İfadeli Kelime Dünyası

Alevî-Bektaşî kültüründe hemen hepsi Türkçe olan yukarıdaki zengin deyim kadrosunun yanında, anlamı sadece bu kültürün mensuplarınca bilinen, dolayısıyla başkalarınca sır/giz ifade eden birçok kelime de vardır. Biz, bir fikir vermesi bakımından büyük oranda Türkçe kökenli olup da büyük oranda “aktarma”lara dayalı bir kavramlaştırmayı örnekleyen bu kelime kadrosundan bir seçme liste sunuyoruz:

- **Akyazılı:** rakı ⁴
- **arı:** “Hakikati arayan”ın bir sembolü krş. bal

⁴ Otman Baba abdalları tarafından kutb olarak tanınan İbrahim Sanî (Ö. 1478)’nin Bektaşiliğe “rakı”yı soktuğu için (bk. Öztelli, 1971: 411), ad aktarması yoluyla “rakı”ya “Akyazılı” denmiştir.

- **ayakçı:** Hem Mevlevî hem de Bektaşîler arasında kullanılan bir ifadedir. Yeni ikrar etmiş ve bu nedenle mütavazı hizmete verilmiş olanlar için kullanılır.
- **bacı sultan:** Mücerred Bektaşî dervişlik andı kabul edilmiş kadınlara verilen bir ad.
- **bal:** Arı ya da talibin aradığı “İlâhî hakikat”ın sembolü.
- **beş bacı:** Cem birleme hizmetinde, kendileri ve bütün bacılar adına iki rekâtlık tarikat namazını kılan, böylece Kırklar Cemi’nde bu hizmeti gördüğüne inanılan Hz. Havva, Hz. Meryem, Hz. Asiye, Hz. Hative, Hz. Fâtımâ’yı sembolize eden beş bayan. bk. cem birlemek krş. yirmi dört bacı
- **bezirgân:** Sözcük olarak “tüccar, satıcı” anlamına gelen bu sözcük, ilişkiden fayda görülecek “kâmil mürşid”i ya da sohbetinde mistik bilgelik mücevherleri saçan “ârif”i kastetmektedir.
- **can:** Özellikle “ikrar” töreninde nasip alan mürid için kullanılır. Tüm dervişler için de kullanılır.
- **carıcı:** Kırklar Cemi’nde Seydi’l-Ferrâş’ın görevine izafeten cem âyinine carı (süpürme) hizmetinin sahibi olan kimse. bk. “carı çalmak”
- **cenaze:** “Talip”ler abdest alarak iki rekât namaz kılarlar, buna “cenaze namazı” denir. Bu, “ölmeden önce ölüm”ü ifade eder ve şeriata duyulan yükümlülüklerden kurtarır.
- **çerağ:** “Mum” ya da “meş’ale”. Âyin-i Cem’de ruhun aydınlanması ve uyanıklığının bir sembolü olarak kullanılan çerağ. Bu sembol, Hz. Muhammed’in Tanrı’dan gelen ilk ışık olması anısnadır.
- **çerağcı:** Âyin-i Cem hizmetinde çerağları “uyarmak”la görevlendirilen kişi. Bu görevi genellikle “rehber” yapar, fakat bazen bu göreve özel bir kişi atanır.
- **çiğ:** Ham, henüz terbiye edilmemiş ve hazırlanmamış bir “can”ı, Hakk’ın deneyimsel bilgisini edinememiş olanı ifade eder.
- **dede:** Örgütlü Bektaşîler arasında bu, eskiden Hacıbektaş’ta oturan şimdi Tiran’da bulunan “baş baba”nın unvanıdır. Alevîler arasında sıradan “baba” anlamına kullanılır.
- **delil:** Sözlük anlamı “rehber”, Bektaşî ritüelindeki kullanımı, “çerağ/çırağ”ların uyarıldığı çerağ yakıcı küçük mumdur. Delil veya çerağ, Tanrı’nın nurunu simgeler. Zaten, âyin-i ceme gelen canların muradı da, Hakk’ın nurunu görebilmek, Tanrı’ya ulaşabilmek, yani gerçeğe erebilmektir. bk. çerağ
- **dem:** Bazen nefes, daha sık da, bir zamansal dönem anlamına gelir. Özellikle “pîr”in “ârifler” üzerindeki ruhanî etki ya da hüküm dönemine yapılan atıftır. “Şarap” ya da “rakı” anlamına da gelir. “Demlenmek” şarap içmek, “demli olmak” sarhoş olmak anlamındadır.

➤ **dolu:** Bir bardaktaki rakıya atıftır. Ayrıca Tanrı'nın deneyimsel bilgisine ulaşmış birisi, bir ârif için de kullanılır.

➤ **dört kapı:** Tasavvufta “şeriat”, “tarikât”, “marifet” ve “hakikat” şeklinde sıralanan dört makam veya dereceyi ifade eder. krş. kırk makam

➤ **düşkün/düşkünlük:** Alevî-Bektaşî inancına göre “büyük günah” sayılan, dine, inanca, yola, kula karşı yapılan hatalı ve gelenek göreneklere aykırı davranışlarından (cinayet, zina, livata, hırsızlık, suçsuz karısını boşama vb.) dolayı pîr ve toplum tarafından cezalandırılarak toplumdaki soyutlanan, âyinlere alınmayan can.

Düşkünlük suçunun derecesine göre, “düşkün” olan kişi “düşkün kaldırma erkânı” ile kaldırılabilir, yani tekrar tarikata kabul edilebilir.

➤ **erçiçeği:** Baba'nın kabul ettiği herhangi bir kişi ya da derviş.

➤ **Erenler Celladı:** Hacım/Balım Sultan için kullanılan bir unvan.

➤ **erenler demi:** Âyin-i cemdekilerin uyguladığı erkân ve muhabbet.

➤ **erkân:** Kelime anlamıyla, “kurallar, törenler ve ritüeller bütünü” anlamına gelen erkân, “âyin-i cem”, “tarikât ulularının koyduğu ilke, kural ve törenler bütünü”, “erkân çubuğu”, “ Kırklar Cemi'nde 12 İmam'ın yaptığı hizmetler” gibi anlamlara da gelir.

➤ **erkân çubuğu:** Hz. Muhammed'in Hudeybiye'de altında biât aldığı Semure (Sidre) ağacının, ki cennetteki tûğba ağacının yeryüzündeki şekli olduğuna inanılır, dalı olarak kabul edilen, Târik sûresinin (Târik: 1-4) anlamı gereğince kişilerin üzerinde Tanrı'nın koruyucu ve gözetleyici elini temsil eden Hz. Muhammed'in eli, dolayısıyla Tanrı'nın eli kabul edilen **12** tutam (100-110 cm) uzunluğunda, parmak kalınlığındaki çubuktur.

➤ **erköçeği/ köçek:** Nasip almış erkekler için dans ettiklerinde kullanılır. bk. köçek

➤ **eşik:** Bu, Ali olan kapının bir sembolüdür. Genellikle meydan kapısının üzerinde Hz. Muhammed'in şu hadisleri vardır: “Ben ilim şehriyim, Ali onun kapısıdır.” Bu nedenle eşik, mistik ışık ve bilgiye girişin bir sembolüdür.

➤ **gözcü:** Kırklar Cemi'ndeki İmâm Mûsâ-yı Kâzım'ın görevine izafeten cem âyininde düzenin sağlanması, hizmetlerin sırasıyla ve aksamadan icrasını sağlamak şeklindeki “gözcülük” görevini yapan kimse.

➤ **haberci:** Kırklar Cemi'nde Hz. İmâm Muhammed Bâkır ve Cebrâil aleyhisselâmın görevlerine izafeten, pîrin emriyle cem âyinlerine çağrılacaklara cemi haber veren, habercilik hizmetini yürüten kişidir. bk. peyik

➤ **halka:** Alevî-Bektaşî toplantıları veya cem âyinlerinde canların “halka” veya ocak bulunan evlerde ise “hilâl” biçiminde, yüz yüze (cemâl cemâle) oturma biçimi.

➤ **hâl kardeşi (müsahip):** Alevî-Bektaşîler için kendileri gibi Alevî-Bektaşî olanlar söyledikleri bir deyim. Alevîlik-Bektaşîlikte esas itibarıyla, iki Alevî-Bektaşî ailenin (karı ve kocanın) dünyada ve ahirette kardeş olmalarıdır. Amacı, “sen”, “ben” kavramlarını silip “biz” ilkesini hayata geçirip sosyal ve toplumsal dayanışmayı sağlamak olan hâl veya yol kardeşliğinin temeli, Hz. Muhammed ile Hz. Ali’nin “müsahip”liğine dayanır. bk.. müsahip, yol kardeşi

➤ **iç gömlek:** Alevî-Bektaşî olmayıp da, Alevîlik-Bektaşîliğe ve bu yolun mensuplarına, iç gömleğin vücuda yakınlığından kinaye olarak, muhabbet duyan kimseler için kullanılan bir tâbirdir.

➤ **kadıncık ana:** Kırklar Cemi’nde Hz. Fâtıma’nın “sırsuyu hizmeti”ne izafeten, cem âyininde “sır suyu hizmeti”ni yürüten bacıdır. bk. sırsucu

➤ **kahveci:** Kırklar Cemi’nde Hz. Veysel Karanî’nin görevine izafeten, cem âyininde çay ve kahve ikramı hizmetini yürüten kişidir.

➤ **Kamber:** Kırklar Cemi’nde Hz. Kamber’in “sofracılık” hizmetine izafeten, cem âyininde “sofra hizmeti”ni yürüten kişidir. bk. sofracı

➤ **kara kazan:** Kırklar Cemi’nde Hz. İmam Aliyü’n-Nâkî’nin görevine izafeten, cem âyininde bu hizmeti yürüten, lokmanın pişirilip pay edilmesinden sorumlu olan kişidir.

➤ **kılavuz:** Yol gösterici, yardımcı anlamına gelen kılavuz, Alevîlik-Bektaşîlikte, ikrar verip “yol” giren kişiye, “yol”a daha önce girdiği için, yol ve erkânı öğretmek yardımcı olan kişidir. bk. rehber

➤ **kırk makam:** Dört kapı olarak ifade edilen (şeriat, tarikat, marifet, hakikat) tasavvuf mertebelerinin her birinde bulunan onar makamı ifade eder. krş. dört kapı

➤ **Kırklar:** Alevî-Bektaşî inancına göre, Tanrı’nın ruhları yarattığında yaratılan, her devir ve zamanda yeryüzünde bulunduklarına inanılan **kırk ermiş kişiyi** ifade eder.

➤ **Kızıl Deli:** şarap⁵

➤ **koldan kopan:** bk. düşkün

➤ **lokma:** Alevîlik-Bektaşîlikte, “hamur” veya “lokma hamuru” diye bildiğimiz anlamında değil, cem âyini veya “muhabbet” adı verilen toplantıların öncesi veya sonrasında topluca yenilen yemek anlamında kullanılır.

⁵ 16. yüzyıl Alevî-Bektaşî ulularından olup “Kızıl Deli” olarak da tanınan Seyyit Ali Sultan’ın (bk. Öztelli, 1971: 429) lâkâbı, ad aktarması yoluyla “şarap” anlamı kazanmıştır.

➤ **meydan:** Cem âyininde hizmetlerin yapıldığı, hiyerarşik düzene göre pîr/mürşit, hizmet sahipleri ve yaş sırasına sıralanan canların oluşturduğu halkanın ortasında kalan boşluktur.

➤ **meydancı:** Kırklar Cemi'nde Hz. Fazlî'nin görevine izafeten, cem evinin temizliğini yapan, tertip ve düzenini sağlayan kişidir.

➤ **müsahip:** bk. hâl kardeşi, yol kardeşi

➤ **naz niyaz:** Dem yemiş hizmetinin cem âyinindeki adıdır.

➤ **pabuççu:** Kırklar Cemi'nde Hz. İmam Hasan Ali Askerî'nin görevine izafeten, cem evinin dış kapısından girenlerin pabuçlarını alan ve cem âyini sonunda teslim edilmek üzere koruma altına alan kişidir..

➤ **pervane:** Cem âyini sırasında, dışarda nöbet tutup dolaşan ve "meydan"a yabancıların girmesini engelleyen gözcü kişi. bk. yasavul

➤ **peyik:** bk. haberci.

➤ **pîr:** Kırklar Cemi'nde Hz. Ali'nin görevine izafeten, pîr postuna oturup cem âyini yürüten ve Muhammed-Ali soyundan gelen (seyyid) "dede"dir. Bk. dede

➤ **rehber:** bk. kılavuz

➤ **saka:** Kırklar Cemi'nde, "suculuk" görevini yapan Hz. Selmân-Pâk'a izafeten, cem âyinlerinde susayanlara su dağıtan kişidir. krş. sakka

➤ **sâkî:** Kırklar Cemi'nde Hz. Ali'nin "sâkîlik" görevine izafeten, cem âyininde "kevser şarabı" veya Kırklar Cemi'nde "üzüm suyu" (engül, engür) olarak kabul edilen "dem"i hazırlayıp sunan kişidir.

➤ **sakka:** Kırklar Cemi'nde Hz. İmam Hüseyin'in görevine izafeten, cem âyininde dualanmış "sakka suyu"nu dağıtan ve "halka"da postu olan kişidir.

➤ **seccâde:** Alevî-Bektaşî kültüründe, bilinen anlam ve şeklinden çok farklıdır. Buna göre, cem âyininde hizmetler yapılmaya başlamadan önce "meydan" a serilen ve üzerinde hizmetlerin görüldüğü "meydan" büyüklüğündeki bez veya dokuma sergidir ki, bir anlamda "Nuh'un gemisi"ni, bir anlamda da Hz. Mûsâ'nın Tanrı ile görüşmeye vardığında ayağının altına serilen "ateş deryası"nı simgeler. Seccâdenin üzerine temiz olarak çıkabilen kişinin, tüm belâ ve kötülüklerden kurtulacağına inanılır.

➤ **sır:** Gizli kalması gereken bilgi anlamına gelen sır, birçok tarikatta olduğu gibi, Alevilik-Bektaşilikte de "yol"un mensuplarının bildiği özel bilgi veya "tarikât sırrı" anlamındadır.

Alevilik-Bektaşilikte, hem "dede" ile "tâlip" arasında, hem de Alevî-Bektaşî olmayanlara karşı saklanıp muhafaza edilen "sır/sırlar" vardır. "Ser verilir, sır verilmez." düsturu gereği, "yol"un bu gizli

bilgileri, gizliliğini koruyarak gönülden gönüle aktarılır; yazılmaz ve söylenmez, sadece yaşanır.

➤ **sır suçu:** bk. kadıncık ana

➤ **sır suyu:** Kırklar Cemi'nde Hz. Fâtıma'nın dağıttığı suya izafeten, cem âyinlerinde bir hizmet şekli olarak Hz. Fâtıma'yı temsilen bir bacı tarafından dağıtılan, "yol"un gizlerinin tüm canlar tarafından gönülde hissedilmesini sağladığına inanılan dualanmış su.

➤ **sofracı:** bk. Kamber

➤ **şah:** Kelime anlamıyla, "padişah", "devlet başkanı" veya Farsçadaki kullanımıyla, "İran padişahı" anlamına gelen bu kelime, Alevilik-Bektaşilikte, "Allah/Tanrı" anlamına gelir ve bu anlamda kullanılır. "Şahlar şahı" ifadesi de "Cenâb-ı Allah" demektir.

➤ **tâlip:** Kelime anlamına bağlı olarak, "yol" a girmek isteyen, girdikten sonra da "yol"un edep ve erkânına uygun davranmaya gayret gösteren kişidir.

➤ **tercüman:** Alevî-Bektaşî erkânında bir hizmete başlarken, hizmet sahibi kişinin okuduğu nesir veya manzum duadır.

➤ **teslim halkası:** Takanın Alevî-Bektaşî olduğunu gösteren, ortası delik, kulağa küpe gibi takılabilen ve 12 dilili (köşeli) mermerden özel olarak yapılmış halka.

"Mengüş" de denilen teslim halkası, tek olarak sadece bir kulağa takılır. Özellikle "mücerred" Bektaşilerce kullanılan bu teslim halkası, Yavuz Sultan Selim'e ait resimde de görülür. krş teslim taşı

➤ **teslim taşı:** Teslim halkası gibi, takanın Alevî-Bektaşî olduğunu gösteren, 12 dilili (köşeli) olup göğse takılan mermerden yapılmış bir taş eşya. Son zamanlarda "rozet" olarak yakaya takıldığını da görüyoruz.

➤ **tığ-ı bent:** Alevilik-Bektaşilikte, ikrar verip "yol"a girmek üzere hazırlanan kişinin boynuna veya beline bağlanan beyaz mendil veya kuşaktır. "Ölmeden önce ölünüz." hadisinin gereği, "kefenlenme"yi sembolize eden bel veya boyundan bağlanma ile, kişi ölmeye hazırlanmış, ikrar verme ile de yeni bir hayata başlamış sayılır.

➤ **yasavul (pazvant, bekçi):** Kırklar Cemi'nde İmam Muhammed Mehdi'nin hizmetine izafeten, cem âyininde bu görevi üstlenen ve cem evine giriş çıkışları düzenleyen, yardımcılar ile birlikte cemde bulunan canların ev ve mallarını koruyan kişidir. bk. pervane

➤ **yirmi dört bacı:** Kerbelâ'da İmam Zeynel Âbidin'in etrafında pervâne gibi dönüp dua ederek İmam'ı Yezid askerinin şerrinden koruduğuna inanılan yirmi dört bacıdır Bunlar, Hz. Hüseyin'in yanında bulunan eşi, kızları, kız kardeşleri ve akrabası olan yirmi dört kadın ve kızdır. krş. beş bacı

Cem âyininde, Kerbelâ olayında Hz. İmam Zeynel Âbidin ve "yirmi dört bacı"nın dert, tasa ve acılarının semah ile simgelenmesi

demek olan Kerbelâ Semahı hizmeti sırasında seyyid veya derviş İmam Zeynel Âbidin'i, "beş bacı" ise "yirmi dört bacı"yı temsil eder (bk. Çağlayan, 2002: 67-68, 202).

➤ **yol**: Alevî-Bektaşî inanç ve ibadetlerinin tümünü ifade eder. Kurucularından dolayı "Muhammed-Ali Yolu" diye de bilinir.

➤ **yol kardeşi**: bk. hâl kardeşi, müsahip

2. Alevî-Bektaşî Kültüründe Sayı, Renk, Harf ve Hayvanların Gizi⁶

Alevî-Bektaşî kültürünün yaşandığı bir yer, topluluk veya etkinlikte ilk dikkati çeken şeyler **üçler, beşler, yediler, kırklar...** gibi birtakım sayılar ile **yeşil, kırmızı, beyaz** gibi birtakım renkler ve Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî'nin kucağındaki **aslan** ve **geyik** gibi hayvanlar olur. Alevî-Bektaşî kültürüne yabancı kimseler için "sır" veya "giz" olan bu sayı, renk, harf ve hayvanların bu kültürün mensuplarınca malûm olduğu ve bir "ortak dil" oluşturduğu açıktır. İşte bu bölümde de sırasıyla bunlar üzerinde durulacak, Alevî-Bektaşîlik "yol"unun sayı, renk, harf ve hayvanlarla oluşturulan gizler dünyasına bir ışık tutulacaktır.

2.1. Alevî-Bektaşî Kültüründe Sayıların Gizi ve Kutsal Sayılar

Üçler dü âlemde **birliğe** yetti

Beşler de anların dâmenin tuttu

Birlik lokmasını **Yediler** yuttu

Dâmeni pâk olan Pirlar de **birdir**

On dört Masum-ı Pâk, On İki İmam

On yedi Kemerbest cümlesi tamam

(İlhamî) (Gülçiçek, 2004-2: 789)

Hak Muhammed Ali kurdu bu yolu

Dört kapı, kırk makam, on iki erkân

Ziya verir âleme balkıyan nuru

Dört kapı, kırk makam, on iki erkân

(Kul Budala) (Gülçiçek, 2004-2: 790)

⁶ Bu bölümdeki bilgi ve örnekler için büyük ölçüde Gülçiçek (2004-II: 788-796)'ten yararlanılmıştır.

Alevî-Bektaşî ozanlarına ait yukarıdaki şiirlerde, bu kültürde özel anlamları olan sayılara yer verildiği görülmektedir. Bu sayılar, dışarıdan bakanların dikkatini çektiği gibi, ne anlama geldiği, neyi, neleri sembolize ettiği de merak konusu olur.

Alevî-Bektaşî ibadet veya cemlerinde “Bism-i Şah, Allah Allah...” diye başlanarak okunan gülbank/gülbenklerde⁷ “... **Üçlerin, Beşlerin, Yedilerin, On İki İmamların, On Dört Masum-ı Pâkların, On Yedi Kemerbestlerin, Kırkların**, cümle erenlerin, evliyaların hüsn ü himmetleri ve keremleri üzerimizde hazır ve nazır ola!...” denilerek, birtakım sayılarla sembolize edilen ululardan bahsedilir.

Öyle ki, Alevî-Bektaşî kültüründe sayıların bu gizi kendisini, Alevilik-Bektaşiliğin kutsal mekânlarının mimarisinde de gösterir. Zira, bu kutsal ziyaret yerleri, **dört** kapı **kırk** makam esasına veya evren ağacı adı verilen gökyüzündeki **on iki** burcu simgeleyen bir mimarî özelliğine sahiptir. Meselâ, başta Hacı Bektaş Dergâhı olmak üzere, birçok dergâh sekizgen bir mimarî üzerine kurulmuşken, Pir Sultan Abdal Dergâhı ve İstanbul’daki Şah Kulu Dergâhı evren ağacı esasına göre, yani ortada kalın bir sütun veya direğin etrafında **on iki** kol üzerine yapılmıştır (bk. SAB: 32) ki, bu, tesadüf değil, son derece bilinçli bir uygulamayı ifade eder.

Bu sebeple, Alevî-Bektaşî kültüründe önemli bir yer tutan ve bu kültüre yabancı kimselerce “giz/sır” olan sayılar ve simgeleri üzerinde durmak gerekiyor.

➤ **Bir:** Allah’ın birliğini (vahdeti) simgeler. Tasavvuf anlayışına göre, Allah nurunun bir tecellisi olan âlem, nasıl çokluk (kesret) içinde birliği (vahdeti) ifade ediyorsa, Alevilik-Bektaşilikte de Allah-Muhammed-Ali, diğer bir tanımla Allah-insan-evren üçlüsünün üçü bir, biri de üçtür. Alevî-Bektaşîlerin “Söz bir Allah bir, yol bir” deyişleri de buna başka bir örnektir.

➤ **İki:** İki ilkenin varlığını simgeler: Yaradan-yaratılan, ruh-beden, kadın-erkek, karı-koca, yer-gök, güneş-ay vb. Ayrıca iyi-kötü, doğru-yanlış, gece-gündüz, iki âlem ...gibi zıt varlık ve kavramları da simgeler. Tanrı’dan başka her şey çifttir, çift yaratılmıştır, inancı da halk arasında hâlâ yaşamaktadır.

➤ **Üç:** Allah-Muhammed-Ali, başka bir tanımla Allah-insan-evren üçlüsünü simgeler. Allah-Muhammed-Ali üçlemesi, Alevî-Bektaşî inancının temelini oluştururken, Hacı Bektaş Velî’nin “Eline, diline, beline sahip ol.” şeklindeki öğüdünde yer alan “el-dil-bel” üçlemesi de bu kültürün temel ahlâk kurallarını simgeler.

➤ **Dört:** Alevî-Bektaşî kültüründe “dört kapı” diye tabir olunan “şariat, tarikat, marifet, hakikat”i simgeler.

⁷ Gülbank/Gülbenk, Alevî-Bektaşî toplantı ve cem âyinlerinde, bütün canlar secdede iken, pîr veya mürşidin yaptığı uzun duadır (Çağlayan, 2002: 179).

Hak Muhammed Ali kurdu bu yolu

Dört kapı, kırk makam, on iki erkân (Kul Budala)

Dört sayısı ayrıca, dört temel unsuru (ateş, su, toprak, yel), dört peygamberi (Hz. Musa, Hz. Davut, Hz. İsa, Hz. Muhammed), dört kutsal kitabı (Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an), dört büyük meleği (Cebrail, Mikâil, İsrail, Azrail), dört yönü (doğu, batı, kuzey, güney), dört mevsimi (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış) ve dört dilimli "**Ethemî tac**"ı simgeler.

➤ **Beş:** "Âl-i Abâ" olarak bilinen ve Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşan Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'ini simgeler. Ehl-i Beyt için ayrıca "Pençe-i Âli Aba" tâbiri kullanılır ki, Tanrı'nın kudret elini simgeleyen bir elin beş parmağı şeklinde ifade edilir. Beş parmaktan baş parmak Hz. Muhammed'i, şehadet parmağı Hz. Ali'yi, ortanca parmak Hz. Fâtıma'yı, yüzük parmağı Hz. Hasan'ı, serçe parmağı da Hz. Hüseyin'i simgeler.

Cem birleme hizmetinde, kendileri ve bütün bacılar adına iki rekâtlık tarikat namazını kılan, böylece Kırklar Cemi'nde bu hizmeti gördüğüne inanılan Hz. Havva, Hz. Meryem, Hz. Asiye, Hz. Hative, Hz. Fâtımâ'yı sembolize eden "**beş baci**" da beş sayısı ile ilgilidir.

Beş sayısı beş ayrı evren veya âlemi, yani "lâhut" (Tanrı âlemi), "ceberut" (Tanrı'ya varmanın üçüncü basamağı), "melekut" (melekler ve ruhlar âlemi), "nasut" (insanlık âlemi) ve "misâl" (semboller âlemi) âlemleriyle de ilgilidir (Gülçiçek, 2004-II: 790).

➤ **Altı:** Altı yön (sağ, sol, ön, arka, alt, üst) ile "Hz. Allah-Hz. Muhammed-Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin" altılısını simgeler. Kudret ve olgunluğun simgesi olarak altı köşeli bal peteği de altı sayısının sırrı ile ilgili görülür.

➤ **Yedi:** Alevilik-Bektaşilikte öncelikle, Hz. Muhammed ile eşi Hz. Hative, kızı Fâtıma, damadı Hz. Ali, torunları Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Selman-ı Farisi'den oluşan "**Yediler**"ı simgeler.

Ayrıca, Hz. İmam Musa Kâzım'a kadar olan yedi imama da "Yediler" veya "Yedi İmamlar"ı, Alevî-Bektaşî edebiyatında önemli yerleri olan "yedi ulu ozan"ı (Nesimî, Hatayî, Fuzûlî, Yeminî, Viranî, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet), yedi erkânı (pîr, rehber, mürşid, iki musahip ve eşleri), yedi sıfat veya vücut organını (göz, kulak, boyun, el, bel, ayak), haftanın yedi gününü de simgeler (Daha geniş bilgi için bk. Gülçiçek, 2004-II: 791).

➤ **Sekiz:** Arınmış, günahsız ruhların varacağı cenneti, yani "sekiz uçmak"ı simgeler.

➤ **Dokuz:** Hz. Âdem'in tecelli ettiğine inanıldığı "aded-i kü"l veya "tüm sayı"sını, "dokuz kat gök"ü (yedi kat gök+ arş ile kürsi) ve "dokuz ata"yı ifade eder.

➤ **On:** Olgunluğun, yetkinliğin simgesi olan on sayısı, Alevilik-Bektaşilikte dört kapının **onar makamını** da simgeler.

➤ **On İki:** Alevilik-Bektaşilikte en önemli sayılardan biri olan **on iki**, en başta “yol”un altın zinciri olan **“on iki imamı”** (İmam Ali, İmam Hasan, İmam Hüseyin, İmam Zeynel Âbidin, İmam Muhammed Bâkır, İmam Cafer-i Sâdık, İmam Musa Kâzım, İmam Hulk-ı Rıza, İmam Muhammed Tâkî, İmam Aliyyü’n-Nâkî, İmam Hasan el-Askerî, İmam Muhammed Mehdi), cem âyinindeki “on iki hizmet” ile “on iki postu”, on iki dilimli “Hüseyinî/Haydarî tac”ı, kâmil insanın ifadesi olan “ney”deki on iki deliği, yılın “on iki ayı”nı, “on iki burç”u simgeler.

➤ **On Dört:** İmamların, çocuk yaşta şehit edilen “on dört mâsum-ı pâk” olarak da bilinen erkek çocuklarını simgeler. Büyük bir bölümü Kerbelâ’da şehit edilmiştir.

➤ **On Yedi:** Hz. Ali’nin kemer (kılıç) bağladığı ve çoğunluğu Sıffiyın savaşında şehit düşen on yedi ulu kişiyi simgeler. “On yedi kemerbest” diye bilinirler.

➤ **Yirmi Dört:** Kerbelâ’da İmam Zeynel Âbidin’in etrafında pervâne gibi dönüp dua ederek İmam’ı Yezid askerinin şerrinden koruduğuna inanılan, Hz. Hüseyin’in yanında bulunan eşi, kızları, kız kardeşleri ve akrabasından oluşan **“yirmi dört bacı”**’yı simgeler.

➤ **Kırk:** Hz. Ali birlikte Kırklar Cemi’nde bir araya gelen kırk ulu kişiyi simgeler. Bunlar, Tanrı’nın ruhları yarattığında yaratılan, her devir ve zamanda yeryüzünde bulunduklarına inanılan **kırk ermişlerdir**. Kırk sayısı ayrıca “dört kapı”ya bağlı “kırk makamı” da simgeler.

➤ **Yetmiş İki:** “Yetmiş iki Kerbelâ şehidi”ni, kıyamet gününe yakın Müslümanların ayrılacağı “yetmiş iki fırkayı”, dünyada bulunan “yetmiş iki milleti” simgeler.

➤ **Üç Yüz Altmış:** Alevî-Bektaşîlerin “Serçeşmesi” Hünkâr Hacı Bektaş Veli’nin icazet verdiğiğine inanılan “üç yüz altmış dervîşi/halifeyi” simgeler.

➤ **Bin Bir:** Balım Sultan’ın bin bir halifesini simgeler.

➤ **On Sekiz Bin:** Altı bini bitkilere, altı bini hayvanlara, altı bini insanlara ait olan, birbirinden ayrı olmayan ve Tanrı ile kuşatılan “on sekiz bin âlemi” simgeler.

➤ **Doksan Bin:** Pîr-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’nin halifeleri olan “Horasan Erenleri”ni, “Türkistan Pirleri”ni simgeler.

➤ **Yüz Yirmi Dört Bin:** Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar gelmiş olduğuna inanılan yüz yirmi dört bin peygamberi simgeler:

İlâhî Mustafa Murtaza hakkı

İnsan-ı kâmilten ayırma bizi

Yüz yirmi dört bin enbiya hakkı

İnsan-ı kâmilten ayırma bizi (Sıdkı)

(Gülçiçek, 2004-II: 793)

2.2. Alevî-Bektaşî Kültüründe Renklerin Gizi ve Renk Simgeçiliği

Alevî-Bektaşî kültüründe renklerin de özel anlamları vardır. Bu cümleden olarak, **beyaz** Hz. Muhammed'e, **kırmızı** Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e, **açık yeşil** ve **sarı** Hz. Hasan'a, **pembe** ve **yeşil** Hz. Hüseyin'e, **kara/siyah** ise Hz. Fâtıma'ya yakıştırılır. Kırsal kesimde yaşayan Alevî-Bektaşî kadın veya kızlarının baş örtülerinin rengi de bu açıdan ayrı bir önem arz eder. Meselâ; **yeşil baş örtüsü** kadının ehlibeyt soyundan geldiğini işaret ederken, **kırmızı baş örtüsü** kadının evli olduğunu, **siyah baş örtüsü** ise yas ve olgunluğu simgeler.

Türk kültüründe yönlerin renklerle ifade edilmesi özelliğinin Alevî-Bektaşî kültüründe de bilinip yaşatıldığına tanık oluruz. Buna göre,: **mavi** doğunun, **ak** batının (Akdeniz), **kızıl** güneyin (Kızıl Deniz), **kara** kuzeyin (Karadeniz) ifadesidir. Bu anlamda, eski Şaman inancına göre dört tanrının "**Gökhan**", "**Akhan**", "**Kızılhan**" ve "**Karahan**"ın renklerle ifade edilmiş olması ve Alevî-Bektaşîlerce bilinmesi de ayrıca anlamlıdır (bk. Gülçiçek-II: 790).

2.3. Alevî-Bektaşî Kültüründe Harflerin Gizi ve Harf Simgeçiliği

Tamamen harf gizemciliğine dayanan ve esasları Esterâbâdlı Fazlullah tarafından kurulan Hurûfiliğin etki ve izlerine Alevîlik-Bektaşîlikte de rastlıyoruz.

Hurûfiliğe göre, Mutlak Varlık olan Tanrı, kendini görmek ve göstermek isteyince ilk önce kelâm (söz) şeklinde tecelli etmiş, harflerle ortaya çıkmıştır. Kâinat, Mutlak Varlık'ın zuhurundan ibaret olduğuna göre, varlığın zuhuru sesledir. Sesin kemâli söz veya kelâmdır. Sesin ve sözün de aslı harftir. Hurûfilere göre Tanrı'nın özü Kur'an alfabesindeki harflerin seslendirilmesinde apaçık görülür. Ezelî kudret, kemâl ve celâlini insan çehresinde göstermiştir. Dolayısıyla Kur'an/Arap alfabesindeki yirmi sekiz harf ile Farsçada ilâve edilen dört harfle toplam otuz ikiye ulaşan harfi, insan yüzünde görmek mümkündür. Yani insanın yüzünde Allah'ın adı yazılıdır. Burun Arap alfabesindeki "elif", burnun iki yanı "lâm", gözler "he" harfi ile sembolenir, bunlar yan yana gelirse Arapçadaki yazılışıyla "Allah" adını oluşturmuş olur (Geniş bilgi için bk. Tökel, 2003: 53-57; Gülçiçek, 2004-II: 794; Gülçiçek, 2004-III: 1231-1234).

Alevîlik-Bektaşîlikte de, kemâle ermiş insanın yüzü (cemâli) didâr-ı Hakk'tır. Tıpkı Mihrabi'nin şu dörtlüğünde olduğu gibi:

*Kur'anîdir sözümüz
Rahmanîdir yüzümüz*

*Hakk'ı görür gözümüz
Aldanmayız hayale* (Gülçiçek, 2004-II: 794)

Alevilik-Bektaşilikte, Hacı Bektaş Veli'ye ait "Eline, diline, beline sahip ol!" sözü, önemli bir düsturdur. Bu düsturda geçen "el" in /e/si (elif), "dil" in /d/si (dal), "bel" in /b/si (be) Arap dili ve yazı sistemine göre sırasıyla bitleştirilirse, "edeb" kelimesini meydana getirir. Dolayısıyla, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait bu sözde "edeb" kavramı/kelimesi şifrelenmiş sayılır ki, doğrudan doğruya Hurûfilikteki harf simgecilği ile ilgilidir.

2.4. Alevî-Bektaşî Kültüründe Hayvanların Gizi

➤ **Arslan:** Alevî-Bektaşî kültüründe, yiğitlik, mertlik ve cesaret timsali Hz. Ali'nin mâhlası olur ve onun yiğitlik ve mertliğini simgeler. Türkçenin "**Arslan**", Arapçada "**Haydar**", Farsçada "**Şir**" veya "**Şir-i Yezdan**" olur.

➤ **Güvercin:** Alevî-Bektaşî kültüründe, barışın ve mazlumun simgesidir. Bilindiği gibi, "İncinsen de incinme.", "Düşmanın bile insan olduğunu unutma." diyen Hacı Bektaş Veli'nin, bir barış elçisi gibi, Anadolu'ya "**güvercin donunda**" geldiğine inanılır.

➤ **Turna:** Türk kültüründe, özellikle Halk Müziğimiz ve Halk Edebiyatımızda çok önemli bir yeri olan bu göçmen kuş, halk inançları içerisinde uzun yaşamın, bereket ve refahın simgesi olurken, Alevî-Bektaşî kültüründe de bu önem ve özelliklerini yanlarında, Hazret-i Şâh'ın avazı (sesi) olma, Hoca Ahmet Yesevî donunda görünme, Hz. Ali'den ve Hacı Bektaş Veli'den haber getirme gibi olağanüstülükler yüklenen bir hayvan, kuştur. Bunu Alevî-Bektaşî kültürünün en önemli ritüellerinden olan semah törenlerinde de görürüz. Semah dönen canların bu dönüşü turna dönüşünden mülhemdir.

Hazret-i Şâh'ın avazı /Turna derler bir kuştadır (Pir Sultan Abdal)

Turnalar Hicaz'dan sökün eyledi /Muhammed Mehdi'yi yakın eyledi

Hakikat ehlini memnun eyledi / Eğlen turnam eğlen, Ali misin sen

Yoksa Hacı Bektaş Veli misin sen (İlhamî) (Gülçiçek, 2004-II: 795)

➤ **Geyik:** Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait heykellerde aslanla birlikte yer alan geyik, sulak yerlerde yaşayıp kirli yerlerden atlayarak geçtiği ve pislige, yani mecazen kötülöklere bulaşmadığı, suyla arındığı ve arıttığı için günahlardan arınmanın simgesi olur. Genel anlamda da yenileşmenin, uzun yaşamın, yumuşaklığın, barışın, masumiyetin de simgesi olan geyik, kötölüğün ve günahkârlığın simgesi olan zehirli yılanların da düşmanıdır.

Alevilik-Bektaşilikte, Abdal Musa Sultan'ın yedi ulu şairden biri olan Kaygusuz Abdal'a **“geyik donu”**nda görüldüğüne inanılması da, bu cümledendir.

Hacı Bektaş-ı Veli heykellerinde Hünkâr'ın bir kolunda aslanın, diğer kolunda da geyiğin yer alması da, birbirinin zıddı ve düşmanı olan iki hayvanı barıştırıp bir araya getirmek suretiyle, insanlara sevgi, hoşgörü ve barışın telkin edilmek istendiğine yorulur.

➤ **Tavşan:** Eski Türk inancında, özellikle Şaman geleneklerinde tavşan, kutlu bir hayvan sayıldığı için eti yenilmez ve avlanmazdı. Şaman geleneklerinde totem kabul edilen tavşan, Alevî-Bektaşilerce de eti yenilmeyen bir hayvandır. Ancak, kutlu bir hayvan olarak görülmeyip tam tersine, Muaviye'nin kedisi olarak nitelenip uğursuzluğun simgesi sayılır.

3. Sonuç:

“Sır” kelimesini açıklarken de belirttiğimiz gibi, birçok tarikatta olduğu gibi, Alevilik-Bektaşilikte de “yol”un mensuplarının bildiği özel bilgi veya “tarikat sırrı” anlamında hem “dede” ile “tâlip” arasında, hem de söz konusu toplulukça Alevî-Bektaşî olmayanlara karşı saklanıp muhafaza edilen birçok “sır/giz” vardır. “Ser verilir, sır verilmmez.” düsturu gereği, “yol”un bu gizli bilgileri, gizliliğini koruyarak gönülden gönüle aktarılır; yazılmaz ve söylenmez, sadece yaşanır. Dolayısıyla, Alevî-Bektaşî Türk topluluğunun çok rahatlıkla gizli dil sınırları içerisinde değerlendirilebilecek kavram, kelime, deyim ve semboller dünyası olduğuna hükmedilebilir. Şüphesiz bu kelime, terim ve semboller tarikat veya tasavvuf kültürü içinde değerlendirilebilir. Zira, “Ünlü mutasavvıf Kuşeyrî, Risâle ismiyle tanınan eserinde; herhangi bir ilim dalına, mesleğe ve san'ata mensûb olan kişilerin, çalışma alanlarıyla ilgili hususları birbirine anlatmak için kendilerine özgü birtakım terimler kullandıklarını, bu cümleden olmak üzere sûfilerin de tasavvufî bilgileri ve hâlleri yekdiğerine aktarmak için aralarında müşterek bir dil kullandıklarını, kendilerine özgü bilgi ve hâllerin yabancılar tarafından öğrenilmesini kısındıklarından, bu hususları onlardan saklamak maksadıyla anlamları açık olmayan birtakım terimler kullandıklarını ifade eder.” (Uludağ, 1995: 5)

Biz de bu düşüncelere katılıyoruz. Elbette, Alevilik-Bektaşilik “yol” veya kültürünün diğer tasavvuf okullarıyla birleşen kelime veya terimleri az değildir. Ancak, konuya biraz dikkatli bakılınca görülecektir ki, bu İslâm tasavvufunun ortak kavram ve terimlerinin çok normal olan ortaklığına rağmen, tarih boyunca ibadet ve dualarında Türkçeye ayrı bir yer ve önem vermiş olan Alevî-Bektaşiler, diğer tarikatlarda bulunmayan, kendilerine özgü birçok deyim, kelime/terimi Türkçeden türetip kullanmış ve kullanmaktadırlar. Bu anlamda, yukarıda verdiğimiz 50’ye yakın deyim’in Türkçe kelimelerden kurulması, 70’e yakın basit veya birleşik kelimenin de yine Türkçenin kavramlaştırma yollarından olan “deyim aktarması” (arı, bal, bezirgân, erçiceği, Erenler Cellâdı, iç gömlek, pervane, şah...vb.) ve “ad aktarması” (Akyazılı, Kızıl Deli, Kamber, kara kazan, lokma... vb.) yoluyla oluşturulmuş olması dikkati çekmektedir.

Biz, çalışmamızda seçme bir listeyi sunarak Alevî-Bektaşî erkânındaki bu Türkçeyi tercih edişe ve Türkçe hâkimiyetine bilhassa dikkati çekmek istedik. Tabi ki, bu Türkçe kelime ve deyimlerin sadece Alevî-Bektaşî kültürüne mensup vatandaşlarımızca bilinip kullanılmasının da bir “gizli dil” teşkil ettiğini göz ardı etmeden dikkatlere sunmaya çalıştık.

Alevî-Bektaşî kültüründe belli birtakım renk, sayı, hayvan ve harflerin gizi, yani birtakım kavramların simgesi olarak kullanılması da oldukça dikkat çekicidir.

Necip Âsım (Yazıksız), yazarı meçhul bir yazmaya dayalı olarak hazırladığı “Bektaşî İlmihali” adlı çalışmasında; “... Kitapçığa ‘Bektaşî İlmihali’ adını ben verdim. Böylece ‘**Bektaşî sırrı**’ denilen **ünlü giz**’in bir kesimi artık açıklandı. Daha kalan varsa bir gün o da anlaşılır. Aslında, bundan böyle sır saklamak olanağı kaldı mı?” (Birdoğan, 1996: 14) diyor. Aynı düşünce ve amaçla biz de, küçük bir Alevilik-Bektaşilik terimleri sözlüğü olan bu bildirimizle, yüzyıllarca sırlar dünyasına gömülmüş, öz be öz bizim/Türk olan Alevî-Bektaşî kültürüne söz varlığı ve semboller dünyasından bir pencere açmaya çalıştık. Başarabilmişsek, ne mutlu bize!...

TARANAN VE YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Birdoğan, Nejat (1996); Alevi Kaynakları-1, İstanbul: Kaynak Yay.
 Cebecioğlu, Ethem (1997); Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara: Rehber Yay.
 Çağlayan, Alper (2002); Çubuk Yöresinde Erkân, Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yay.
 Eröz, Mehmet (1990); Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik, Ankara:

- Kültür Bakanlığı Yay.
- Gülçiçek, Ali Duran (2004); Her Yönüyle Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlara Yakın İnançlar, C. I-II-III, Köln: Ethnographia Anatolica Yay.
- Günşen, Ahmet (2004); “Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdallarının Gizli Dilleri: Teberce”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C. I, Ankara: TDK Yay., s. 1315- 1343.
- John Kingsley Birge (1991); Bektaşilik Tarihi, Çev.: Reha Çamuroğlu, İstanbul: ANT Yay.
- Köksal, M. Fatih (2005); “Eski Şiirimizin Kuş Dili Şairleri”, Türk Edebiyatı, S.: 375, s. 45-48.
- Kurnaz, Cemâl- Tatcı, Mustafa (2001); Türk Edebiyatında Şathiyye, Ankara: Akçağ Yay.
- Öz, Baki (1997); Bektaşilik Nedir?, İstanbul: Der Yay.
- Öztelli, Cahit (1971); Pir Sultan Abdal (Bütün Şiirleri), Milliyet Yay.
- Salcı, Vahit Lutfi (1940); Gizli Türk Halk Musikisi ve Türk Musikisinde (Armoni) Meseleleri, İstanbul: Nümune Matbaası.
- Salcı, Vahit Lutfi (1941); Gizli Türk Dini Oyunları, İstanbul: Nümune Matbaası.
- Sezgin, Abdülkadir (1991); Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik, İstanbul: Sezgin Neşriyat .
- Sorularla Alevilik-Bektaşilik (2004), Hacıbektaş Belediyesi Yay. (SAB)
- Tökel, Dursun Ali (2003); Divan Şiirinde Harf Simgesiliği, Ankara: Hece Yay.
- Tur, Seyit Derviş (2002); Erkânname (Aleviliğin İslâm’da Yeri ve Alevi Erkânları), İstanbul: Can Yay.
- Uluçay, Ömer (1993); Alevilik Budur, Adana.
- Uludağ, Süleyman (1995); Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Marifet Yay.

Ş. BEKTÖRENİN «TATARCA SARF, NAHV»¹ ADLI KİTABINDA KULLANILAN LİNGVİSTİK TERMİNLERNİN HÜSUSİYETLERİ

Emine ĞANIYEVA*

ÖZET

Ş. Bektöre'nin "Tatarca Sarf Nahv" Adlı Kitabında Kullanılan Linguistik Terimlerin Özellikleri

Geçtiğimiz asrın ilk çeyreği Kırım Tatar dili ve edebiyatı için oldukça önemli bir asır olmuştur. Dil siyasetindeki değişiklikler, asırlar boyunca kullanılan arap alfabesinden latin yazısına sonra da kiril alfabesine geçilmesi bir takım problemlere sebep olmuştur. Bunlar arasında imla ve terminoloji, okullar ve yeni ders kitapları hazırlama gibi meseleler vardı. Bu sorunlar üzerinde B. Çoban-zade, Ş. Bektore, YA. Bayburtlı, A. Odabaş gibi bilim adamlarının büyük çalışmaları olmuştur. Biz de burada, önemli eserler yaratan şair, yazar ve eğitimci olan Şevkiy Bektore'nin "Tatarca sarf nahv" adlı eseri ve burada kullanılan linguistik terminolojinin özellikleri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarları, Şevkiy Bektore, Linguistik, Terminoloji.

FEATURES OF LINGUISTIC'S TERMS IN THE BOOK OF Ş. BEKTÖRE NAMED "TATARCA SARF, NAHV"

ABSTRACT

The Characteristics Of Linguistic Terms Used In Ş. Bektöre's Book Of "Tatarca Sarf Nahv"

The first quarter of previous century became an important era for Crimean Tatar language and literature. The amendments in language policies, such as displacing Arabic alphabet by Latin alphabet and later replacing it by Cyrillic alphabet, resulted in some problems. Among the problems, there were spelling, terminology, schools and preparing lecture books. About these issues, the scientists such as B. Çoban-zade, Ş. Bektore, Y.A. Bayburtlı, A. Odabaş prepared important studies. In this article, we focus on the work of Şevkiy Bektore, "Tatarca Sarf Nahv", who is a poet, author and educationalist, and the characteristics of linguistic terms used in this work.

Key words: Crimean Tatars, Şevkiy Bektore, Linguistics, Terminology.

Bugünde - bugün qırımtatar tili ve edebiyatının ilerilemesinen bağı bir sıra meselelerni keçmişteki asabalığımızı bilmeyip, oña qıymet kesmeyip, musbet ve menfiy hüsusiyyetlerini ogrenmeyip, keregi kibi çizip olamamız.

* Qırım Devlet Müendis-Pedagogika Üniversitesi Qırımtatar Ve Türk Tilşınaslığı Kafedrasının Uyken Odcası.

¹ «Tatarca grammatika». Eski dersliklerde sarf termini fonetika ve morfologiya añımlarını, nahv sözü ise sintaksis añlamını qavrap ala ediler. Zemaneyi dersliklerde grammatika termini em morfologiya, em sintaksis añımlarını ifade ete.

Keçken asırnıñ 20-30-ncı seneleri qırımtatar tili ve edebiyatınıñ tarihini öğrenmek içün ğayet muim bir devirdir. Belli ki, o yıllar qırımtatar tili ve hususan tilşınaslığı içün ğayet murekkep bir vaqıt edi. Til siyasetiniñ deñişmesi, asırlar devamında qullanılıp kelingen arab yazısından latin yazısına, soñra kirill yazısına keçilmesi bir sıra çezilmesi ğayet zarur olğan problemlerni yarattı. Şularnıñ arasında imly ve terminölogiya meseleleri, ve bu meselelernen sıqı bağı olğan mektepler ve diger oquv ürtleri içün yañı derslikler azırlav işleri edi. B. Çoban-zade [13; 14], Ş. Bektore [3; 4] , YA. Bayburtlı [1; 2], A.Odabaş [7; 8; 9; 10; 11] ve diger alimlerimiz bu meseleler üzerinde bayağı çalışılar. Bu insanlarnıñ tilimizni saqlap qaluv oğrındaki kureşi şimdi de aktualdır, ve bu devirde yapılğan ilmiy işlerni öğrenmek bizler içün ğayet faydalı ve meraklıdır. Şunıñ içün de bu işimizni ozüniñ keskin qaleminen ciddi eserler yaratmaqnen bir sırada, qırımtatar halqınıñ medeniyeti ve tasıl işleriniñ osüvine değerli isse qoşqan istidatlı şair, yazıcı ve oca Şevkiy Bektore ve onın «Tatarca sarf, nahv» ²[3] aldı kitabına bağışlamaknı niyet ettik.

Maqsadımız bu derslikte qullanılğan lingvistik terminleriniñ hüsusiyetlerini incelemeknen beraber, kitapnıñ tili ve mundericesini talil etmekten ibaret.

Belli ki, keçken asırnıñ 20-nci seneleriniñ yarısına qadar çıqqan eski grammatikalar arab yazısınen yazılıp, olarda işletilgen terminler de arab alınmaları edi. Amma şu yılları yazınıñ latin yazısına keçirilmesi ilmiy terminölogiyanıñ da deñişmesini talap ete edi. Türkşınaslar arasında bu mesele kenış sürette munaqaşalar ve ciddi davalarğa yol açtı. Teklifler çeşitli edi. Bularnıñ içinde közge çarpqan dört türlü aqıntı bar edi. Birinci gruppa alimleri terminlerni asırlar devamında qullanılıp kelingen arab ve fars tillerinden almaqnı ve ileride ilmiy terminölogiyamızı arab alınmaları vastasınen zenginleştirmekniñ tarafdarlardı ediler, ekincileri arap sözlerinden vazgeçmeknen beraber, terminlerni avropa ve rus tillerinden alınmasını tevsie ete ediler, üçünci gruppa eiyalıları tilimizniñ çeşit tış elementlerinden temizlenmesi ve şimdiden sön iç bir tilden söz alınmamasınıñ tarafdarlardı ediler. Niayet, dördüncileri episi türkiy tiller içün umumiy ilmiy terminölogiya yaratılması kerek, dep saya ediler.

Ş. Bektore qırımtatar tilini arabça ve farsça sözlerinden arındırıp, terminlerni oz tilimizden doğurmaq tarafdardı edi. Onıñ bu meselege münasebeti 1923 senesi neşir etilgen «Tatarca sarf, nahv»

² Kitap arab yazısından kirill yazısına Qurtmöllayeva Zure tarafından transliteratsiya yapıldı. Müellif Zure hanımğa buük minnetdarlıq bildire.

adlı dersliginden aňlaşıla.

Grammatikanıň baş saifesinden Aqmescit civarındaki Totaykoy ocalar tehnikumı müdiriniň muavini ve tatar tili ocası olıp çalışqan, Şevqiy Bektore kitapını müellifi ve dağıtıcısı olğanını aňlaymız. Kitap tatar oquv işleri, ilmiy heet (komissiya) tarafından tasdiqlanğan. Derslik Totaykoyde 1923 senesi neşir etilip, 110 saifeden ibarettir.

Kitapını ilk satırlarında alim oz maqsadını boyle aňlata: "Tatarların da ozine mahsus bir tili, til qaideleri, qanunları, yahşı-yaman oz tilinden tuvğan, tuvayatqan bir edebiyatı bolğanından biz şu tilniň oz qaide ve qanunlarına kore bu kitapni tizdik. " [3, s.1]³

Derslikte kullanılğan terminler sisteması müellif qırımtatar lingvistik terminölogiyasını yaratqanda tilniň içki imkanylarından faydalanmaq istegenini açıq-aydın köstere. Ş. Bektöre eski grammatikalarda kullanılğan ve keniş halq tabaqaları içün aňlaşılmağan arabça alınmalar yerine oz işinde türkiy terminler kullanmağa tırışa ve sağır ses (tutuq ses), sağlam ses (sozuq ses), paynözilik (isimlerde teklik), koplik (isimlerde çoqluq), buluş (keliş), sözler qorantası (tamırdaş sözler), buyruqlar (fiilniň emir meyili), bolacaqlar (kelecek zaman fiilleri), yoqluq (menfiy şekil), barlıq (musbet şekil), qoşamatlar (yalğamalar, affiksler), meçev sözler (nidalar) , almaş (zamir), duraqlar (toqtav işaretleri), baş söz (mufteda) ve diger bu kibi bir sıra yañı lingvistik terminler yarata. Fikrimizce, alim ogüne qoyğan vazifesiniň ğayet mesuliyetli olğanını pek yahşı aňlay ve terminler yaratuv işine muqaytlıqnen yanaşa. Zanimızca, yaratqan terminlerniň doğrulığına şübelenip, bazı qırımtatar terminleri yanında, qavuslar içinde, arab varianlarını da bere. Meselya, paynözilik (mufred), koplik (cemi), tamamlayıcı buluş (mefulün bih), barlıq (musbet), yoqlıq (menfiy) ve dig.

Qırımtatar tilinde endi pekingen isim, fiil, sıfat kibi söz çeşitleriniň adlarını müellif deñiştirmey, eski dersliklerde olğanı kibi qullana.

Avropa tillerinden alnğan terminlerni müellif asıl da kullanmay, demek mumkün: kitapta yalnız bir fönatika sözünü rastketirdik. Bu sözniň yanında parallel sürette sesler ilimi termini de işletilgen.

³ Derslikten alnğan metinlerde sözlerniň imlyası kitapta olğanı kibi qaldırıldı.

Elbet de, Ş. Bektöreniñ terminler yaratuv uzzerinde yapqan areketleri onıñ zamandaşları tarafından müzakere ve tenqid etildi. Atta Almaniya apshanelerinde bulunğan oca ve şair Noman Şeyh-zade de bu müzakerelerge os issesini qoşıp, şaqa şeklinde şiir yaza:

*Sarf-nahu" arabası tüşkende eske⁴,
Koründi de hucur o er kecke.
Alfabeñde "vav" larıñ bir antiqa,
Sığmasa da terimler bir mantıqqa.
"Meçev sözler", "candavurlar" - nasıl sözler?
Zaman bizge emir etti oların terkin... [12, s. 299]*

Derslikniñ o devirde mektep ocaları ve talebeleri arasında keñ darqalğanını 1923 sene «Yeñi dünya» gazetasında aprel 19-da berilgen malûmattan añlamaq mumkün: «Tatar kitaplarını bastırmaq içün Qırım Merkeziy İcra Kömiteti yanındaki sovet aparatlarını tatarlaştıruv komissiyası 16. 000 (on altı biñ) ruble verdi. Aqmescit maarif şübesi de 100. 000 (üz biñ) ruble verdi. Bunlarnıñ bir qısımına Ş. Bektöreniñ «Sarf, nahv» kitapları alınıp dağıtıldı» [6, 9 s.].

Fikrimizce, derslikte termin olaraq qullanılğan sözler şimdiki künde qırımtatar lingvistik terminölogiyasınıñ problemlerini çezmege çoq yardım etmese bile, alimniñ terminler yaratuvda tilimizniñ içki imkyanlarını işletmek niyetinen yapqan areketleri bugün qırımtatar ilmiy terminölogiyasınen oğraşqan alimlerimiz içün faydalı bir ornektir. Alim tarafından qullanğan ana fil (infinitiv, isimfiil), sözler qorantası (tamırdaş sözler), yasama isim kibi bir qaç terminni zemaneyiy qırımtatar lingvistik terminölogiyasında qullanuvnıñ müzakeresi diqqatqa lyayıq, dep sayamız.

Derslikte qullanılğan til, bazı istisnalar esapqa alınmasa, zemaneyiy tilimizge pek yaqın olğan, yengil oqulğan ve qolay añlaşılğan bir tildir.

Grammatika «Başlangıç» («Kiriş»), «Tatarca sarf» («Tatarca grammatika»), «Nahv» («Sintaksis»), «Ders ornekleri» ve «Pitik» («Netice») kibi qısımlardan ibaret.

«Başlangıçta» Ş.Bektore til-lisan, ses ilimi (fönetika), imlya, sarf, cumle, nahv kibi terminlerniñ açıqlamalarını bere.

"Tatarca sarf" bölüğinde ses ve arif añlamları, sozuq ve tutuqlarnıñ çıqqan yerlerine kore tasnifi, singarmonizm kibi bir sıra

⁴ Yazğan kitabınıñ reklamasını yapmaq içün Ş. Bektore çift at ve araba alıp, bu arabaga "Sarf-nahu arabası" adını bere.

meseleler baqlıĝan soñ, sözlerniñ yedi çeşitiniñ (isim, sıfat, almaş (zahir), fiil, sayı adı, qoşamat (edat), meçev sözler (zarf ve nida) leksik ve morfölogik hüsusiyyetleri talil etile.

"Nahv" bölüğünde cumle, cumleniñ asıl (baş) ve iyerçen (ekinci derece) müçeleri (azaları); duraqlar (toqtav işaretler); cumleniñ bulunları (çeşitleri); asıl (adiy) cumle-qoşma (murekkep) ve qısqa (keniş olmaĝan) cumle, uzun (keniş) cumle kibi meseleler baqla.

Elbet de, işte berilgen nazariy malumat zemaneyiy qırımtatar tiliniñ nazariyesinden biraz farqlanalar. Meselya, sözlerniñ söz çeşitleri ayıruv, fiilniñ gramatik kategoriyaları, cumlelerniñ tizimine kore çeşitleri kibi meseleler zemaneyiy qırımtatar tiliniñ nazariyesinde başqaca añlatıla ve tasnif etile.

Buña baqmadan qaideler qısqa şekilde, qolay menimselgen tilnen berilgeni, müellifniñ bu kitap üzerinde çoq çalışqanını ve onıñ usuliy ustalıĝını köstere. Meselya, sozuq ve tutuq sesler boyler añlatıla:

- *Ağızdan çıqqanda tutulmay çıqqan seslerge "saĝlam ses" (sozuq ses) deyler.*

- *Ağızdan çıqqanda, ağıznuñ bir de bir yerinde tutulıp çıqqan seslerge "saĝır" (tutuq ses) deyler.*

Fikrimizce, qaidelerni añlatuvda boyler saddelik ve qısqalıq mektepliler için neşir etilgen zemaneyiy qırımtatar tili dersliklerimizge yetişmegen bir hüsusiyyettir.

Kitapta nazariy malumatdan soñ bilgileriñ pekitmek için bir sıra süaller ve meşĝuliyetler berilgen. Bu da müellifniñ ders añlatuvda bayaĝı tecribesi olĝanınıñ isbatıdır.

Derslikniñ degerligi daa şunda ki, onıñ sönki qısımında 25 ders ornegi berilgen. Ş. Bektore ocalarĝa hitap etip, kitapta olĝan misallerni, teşkerüv-talillerni, meşĝuliyetlerni ve ders orneklerini kullanmalarını rica ete:

" ..siz yañĝız kitabda bolĝan misallermen toqtamañız, halq tili, qartlar sözi, halq türki ve masallarnıda, qoluñızda bolĝan kitablarda kob misaller taparsıñız... Qaidelerni ezberlev, ezberletüvden fayda yokdır, añlav kerekdir. Misaller üstünde çoq, çoq teşkerüv – "tahlil" yasañız.." [3, 51 s.]

Fikrimizce, bu iş qırımtatar tili usuliyeti üzerinde yapılĝan birinci adımlar olsa kerek.

Şevqiy Bektore ocalarğa yardım etmek içün, oz grammatikasına kerekli misaller, ornekler, teşkerüv-taliller, meşğuliyetler, atta ders ornekleri kirsetkeni derslikniñ musbet taraflarıdır.

Boylece, kitap oz zamannıñ şaraitlerinde neşir etilgen derslikler arasında qırımtatar tiliniñ hüsusiyyetlerini eñ tolu açıqlağan grammatikalardan birisidir.

"Tatarca sarf, nahv" kitabında Ş. Bektörenin til, qırımtatar tiliniñ ilmiy terminölogiyası, ders berüv usulları ile bağı fikirleri ve tüşünceleri aks ettirilgendir. Şunıñ içün bu grammatika oz zamanında halqı tasilge çeküv, cemaatqa bilgi berüv vazifelerini becergen eñ qıymetli kitap olıp, bugun de tilimizniñ, terminölogiyamızniñ tarihini ogrenmege yardım etecek, tedqiqatlarğa lyayıq olğan dersliktir.

Faydalanğan Edebiyat ve Menbalar

1. Bayburtlı, YA, *Elifbe*, Qırım Maarif Komissarlığı Neşr., Bağçasaray 1926, s. 64.
2. Bayburtlı, YA, *Elifbe*, Qırım Maarif Komissarlığı Neşr., Bağçasaray 1927, s. 66.
3. Bektore, Ş, *Tatarca Sarf, Nahv*, Totaykoy 1923, s. 110.
4. Bektore, Ş, *Tatar Elifbesi*, Qırım Ukümet Neşr., Aqmescit 1925, s. 80.
5. *Butün Qırım II-nci İlmiy-Orfografiya Konferentsiyasınıñ Tezisleri, Dokladları Ve Qabul Etilgen Qararları*, Kırıngosizdat, Simferopol 1929, s. 56.
6. İsmail, Asan-oğlu Kerim, *Medeniy Esnas, 1920-1938*, Tavriya, Simferopol 1977, s. 495.
7. Odabaş, A.; Acı-Asan, U., *Türk-Tatar Tili 1-nci Basamaq Mektepleriniñ 4-nci ve 5-nci Sınıfları İçün Oquv Kitabı*, 1 - aya Gostipografiya, Aqmescit 1923, s. 98.
8. Odabaş, A.; Acı-Asan, U., *Türk-Tatar Tili, 1-nci kitap*, Elifbeden soñ oquv kitabı olaraq Qırım Maarif qomissarlığı İlmiy şurası tarafından qabul olunmışdır, Qırım Hükümet neşr, Aqmescit 1925, s. 240.
9. Odabaş, A.; Acı-Asan, U., *Türk-Tatar Tili: 3-Nci Kitap 1-nci basamaq tatar mektepleriniñ 3-nci gruppalarında oquv kitabı*, Qırım Maarif komissarlığı neşr., Aqmescit 1926, s.

- 261.
10. Odabaş, A.; Acı-Asan, U., *Türk-Tatar Tili: 1-nci Kitap; 1-nci Bolük : 1-nci Basamaq Tatar Mekteplerinde Elifbeden Soñ Oquv Kitabı*, Qırım hükümet neşir., Aqmescit 1927, s. 103.
 11. Odabaş, A.; Kaya, İ.S., *Rukovodstvo Dlya Obüçeniya Krımsko-Tatarskomu Yazıku*, Krimizdat, Simferopol 1924, s. 108.
 12. Fazılov, R.; Nagayev, S., *Qırımtatar Edebiyatnıñ Tarihi Qısqa Bir Nazar*, Qırım Devlet Oqüv-Pedagogika Neşriyatı, Simferopol 2001, s. 640.
 13. Çoban-zade, B., *Qırımtatar İlmıy Sarfı*, Qırımdevneşir, Aqmescit 1925, s. 188.
 14. Çoban-zade, B., *Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal*, Azerneşir, Baku 1924, s. 87.

IRAK TÜRKMENLERİNİN DÜNÜ VE TÜRKÇESİ

Dr. Mehmet HAZAR*

ÖZET

Türkmenler Irak'ta mühim bir azınlıktır. Bu yazıda kısaca geçmişleri ve önemli dil özellikleri tanıtıldı. Türkmenlerin Irak'taki tarihleri on devreye ayrılır. Irak Türkmenlerinin Türkçesi Oğuz grubuna ait bir *diyalekt*dir. Irak Türkmenlerinde 12 ünlü vardır. Uzun ünlü Irak Türkmenlerinde karakteristiktir. Öğrenilen geçmiş zaman -mış şekli yerine -Ip şekli görülür. Irak yeniden yapılandırılırken Türkmenler de hak ettikleri yeri almalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Irak, Oğuz grubu, uzun ünlü, -Ip şekli.

LA LANGUAGE ET L'HISTOIRE DES TURKMENS IRAQUIES

La minorité Turkmen en Iraq est importante. Dans cet article on a expliqué brièvement l'histoire et les caractéristiques les plus importantes. L'histoire des Turkmens en Iraq se divise en dix périodes. Le Turc des Turkmens Iraquiens est un dialecte dans le groupe d'Oguz. Dans le Turc Iraquien existe 12 voyels. Le voyel long est une caractéristique de celui-ci. Au lieu du suffixe “-mış”, passe composé en Turc s'utilise “-Ip”. Pendant la reconstruction d'Iraq, les Turkmens doivent prendre la place qu'ils méritent.

Les Mots-Clés: Les Turkmens, Irak, famille d'Oguz, voyel long, la forme d' “-Ip”.

0. Giriş:

İran-İrak ve Amerika-İrak arasındaki savaşlar neticesinde *Musul* ve *Kerkük* yeniden dünya gündemine geldi. Haliyle bu coğrafyada yaşayan Türkmenlerden de bahsedilmektedir. Türkmenler *Irak*'ta mühim bir azınlıktır.

Peki bu Türkmenler kimdir? İşte bu yazıda kısaca geçmişleri ve mühim dil hususiyetleri tanıtılmaya çalışılacak. Bir Özbek atasözünde de geçtiği gibi “*geçmiş kaybolan milletin geleceği de perde altındadır*”¹ düşüncesine katılarak bugünkü *Irak* Türkmenlerinin tarihi devreleri ve dil özellikleri özet olarak verilecek.

1. Irak Türkmenlerinin Dünü:

Kuzeydeki steplerde yaşayan Türkler, daha milattan önceki yıllarda *Horasan*'a, *Hazar*'ın güneyine ve *Kafkasya* havalisine sık sık

* Dicle Üniv. Fen-Ed. Fak. Çağ. Türk Lehç. ve Ed. Bölümü Öğr. Gör., mhazar@dicle.edu.tr.

¹ “Ötmiş kömilgen millätning istikbâl hâmi pârâsi âstidâdir.”, bk. Mehmet Hazar, *Herman Wambery Buhara Yahud Maverâinnehr Tarihi, Özbek Türkçesi, (Tarnskripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1994, Bölüm II. s. 1.

akınlarda bulunmuşlardır.² M. Ö. 800'lü yıllarda *Midya*'ya ulaşan Bozkır Türkleri *Fırat* ve *Dicle*'nin iki yakasına yerleşmişlerdi. Bir grup da *Anadolu*'ya ulaşmıştı.³ *Kafkasya*'nın güneybatısında ve *Kars* havalisinde yedi sekiz bin kadar Terekeme yaşar ki Türkmen aslındandır. Zaten Terekeme, Türkmen'in cemi şeklidir. Bunlar 18. asırda *Kafkasya*'ya atılmış olan Türkmenlerdir.⁴

Türkmenler sadece *Kafkasya*'ya değil, birçok coğrafyaya yayılmışlardır. *Afganistan*'ın *Herat*, *Lakay*, *Ak Çah*, *Ândhui*, *Devletabad* ve *Maruçak* bölgelerinde Türkmen boyları bulunmaktadır.⁵ Tarihte Türkmenler, diğer topluluklarla olan sayısız savaşları neticesinde dağılmışlardır. Anayurtlarını terk eden Türkmenler dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. *Irak* da bunlardan birisiydi.

Milattan sonra Oğuzlar yine *Hazar* sahillerine ve *Yayık* nehri kıyılarına uzanmışlar, bölgedeki bütün bozkıra hâkim olmuşlardı. İslam kaynaklarında buraya *Oğuz Çölleri* (Mefâzâl ul-Guziyye) adı verilmektedir.⁶

Bazı Türkmen boyları da *İran*'ın kuzey-doğusundaki *Türkmenistan*'ın sınırı boyunca uzanan ve *Türkmen Bozkırı* adını taşıyan, güneyde *Karasu*, batıda *Hazar Denizi* ile sınırlanmış bölgede yaşamaktadırlar. *Suriye*'nin *Lazkiye*, *Halep*, *Hama* ve *Humus* çevrelerinde de Türkmenlerin içinde bulunduğu Türkler yaşamaktadır.⁷

Ayrıca Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkmenistan'da birçok Türkmen boylarının yaşadığı herkesçe malumdur.

Rivayetlere göre Büyük İskender zamanında *Balasagun*'da oturan Türk kağanının doğuya çekilmesinden sonra Oğuz boylarını oluşturan 22 kişiye sonradan katılan iki kişi için Türk'e benzer anlamında *Türkmanend* denmiştir.

Bizim özetle üzerinde duracağımız kısım *Irak* Türkmenleridir. *Irak*'taki tarihleri on devreye ayrılır.⁸

Birinci devir: İlk Türkmen grubu 652 yılında Emevi Kumandanı Ubaydu'l-lah tarafından *Buhara*'dan *Basra*'ya getirilerek yerleştirilmiştir. Daha sonra *Bağdat* ve *Samarra*'ya yerleşmişlerdir.

İkinci devir: Halife el-Mu'tasım Billah devrinde (833-842) Türkmenler orduda komutan olarak kullanılmaya devam edildi.⁹

² V. Bartold, *Târihu't-Türk fî Asyâ el-Vusta*, Kahire, 1958, s.11.

³ Altan Çetin, *Irak Türkmenleri Tarihi*, Nüsha, Yıl: 11, Sayı: 6, Yaz 2002, s. 144.

⁴ Osman Nedim Tuna, *Türk Halkları (Modern) I*, İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 1, Malatya 1985, s. 49-51.

⁵ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul 1993, s. 434.

⁶ Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş*, Horasan'dan Anadolu'ya, Töre Devlet Yayınevi, Ankara 1980, s. 67.

⁷ Nadir Devlet, a.g.e., Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul 1993, s. 446.

⁸ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 664, Ankara 1996, s. XVIII (Burada yedi devreye ayrılmıştır.)

Abbasi halifesi Mu'tasım, halifelığının ikinci yılında hilafet merkezini *Bağdat*'tan 835 yılında tespit ettiği *Bağdat*'ın kuzeyinde, *Dicle* nehri kıyısındaki *Samarra*'ya naklettirdi. *Bağdat*'ta olduğu gibi burada da Türkler özel ve itinalı bir muameleye mazhar oldular. Böylece Türklerin iktidar devresi başlamıştı. Halife Harun El-Reşid'in saray muhafızları, gözlerinden başka her yeri zırhla örtülmüş olan Türklerdi. Devletin en önemli askeri bölgesi "*El-Avâsım*" Türklerin elinde idi.¹⁰ *Bizans*'a karşı yapılan İslâm seferlerinde Halife, *Malatya* tarafından *Anadolu*'ya giren ikinci kısmına bizzat Türk kumandanlarından Afşin'i tayin etmişti. 19 Haziran 838'de yine bu ordu *Ankara*'da idi. Bizanslılarla yapılan savaşlar sonucunda elde ancak *Dişarbakır*, *Bitlis*, *Mardin*, *Sürt* ve *Hakkâri* bölgeleri kaldı.

Üçüncü devir: Şii olan Büveyhiler 945 yılında hüküm sürmeye başladı. Türkler bu döneme kadar *Samarra*, *Musul*, *Kerkük*, *Erbil* ve *Tikrit* gibi önemli merkezlerle yerleştiler. *Azerbaycan*'dan göç eden Şii Türkmenler, Büveyhilerle ilişkilerini sıklaştırdılar. Hicri 350 senesinde 200.000 Türk bir kerede *Bağdat*'a gelip, İslâm'a girdiler.¹¹ *Irak*'taki müferreh hayat diğer Türk boylarını, bilhassa Oğuzların buraya göç etmelerini teşvik etmiştir.

Dördüncü devir: 1055 senesinde Oğuz ismiyle bilinen bir Türkmen topluluğu *Irak*'a geldi. *Türkistan*'dan göç eden Türkler önce *Maveraünnehir* bölgesine sonra da *Horasan*'a geçtiler. Çok geçmeden *İran*'a, *Irak*'a, *Şam*'a ve *Anadolu*'ya ulaştılar. Selçuklu Türk Devleti *Irak*'ta hâkimiyetini 1152'ye kadar sürdürdü. *Musul*, *Küçük Erbil*, *Kerkük* ve *Şam*'da yaşadılar.

Beşinci devir: Cengiz Han'ın önünden kaçan Harezm Şah'ın ordusundan kalanlardır. Bunlar *Irak* ve *Cezire*'ye dağılmışlardır. *Kifri* (*Salahiye*), *Tuzhurmatı*, *Dakuk*, *Kartepe* civarındaki bölgelerde bulunurlar. Alâaddin'in annesi Türkân Hatun'un Oymak aşiretinin Bayat (Beyavut) kolu oldukları zannedilmektedir.

Altıncı devir: Hicri 565 (1258)'de Moğolların gelişiyle Selçuklu emirlerinin kurdukları beyliklerinin pek çoğuna son verildi. Moğol idaresi 1338'e kadar devam etti.

Yedinci devir: Bu devirdeki Türkmenler, Hicri 813 yılında *Irak* topluluğuyla kaynaşmış olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinin *Irak*'ın kuzey ve kuzeydoğusuna yerleşenleridir.

Sekizinci devir: 1508'de Şah İsmail *Bağdat*'ı işgal ettiği zaman Azerbaycanlıların nüfusu iyice arttı. Safaviler *Necef*, *Kerbela* gibi dinî hüviyeti olan şehirlere önem verdiler. Şah İsmail'in ordusunda Türkmenler de vardı.

⁹Atlan Çetin, a.g.e., s. 146.

¹⁰Oğuz Ünal, a.g.e., s.32-41.

¹¹Atlan Çetin a.g.e.'inde kaynak olarak Refik Ahmed, *Büyük Tarih-i Umumî*, İstanbul, c. 5, s.334'ü vermektedir.

Dokuzuncu devir: IV. Murad zamanında *Bağdat* fethedildi. *Acem* ile *Irak* arasına Türkmenler yerleştirildi. 1447'den başlayarak Nadir Şah Türkmenlerin *Irak*'a yerleşmelerine vesile oldu. Azerbaycan Türklerini de (1505-1524) Şah İsmail *Irak*'a yerleştirdi. 1534'de Osmanlılar *Irak*'a hâkim oldu. Onlarla birlikte son Türkmen dalgası da *Irak*'a girmiş oldu. Irak Türkmenleri; iktisadi, coğrafi ve siyasi sebeplerle *Türkistan*, *Buhara*, *Semerikand*, *Kafkas*, *Azerbaycan*, *Özbekistan*, *Dağıstan* ve *Irak*'ın çevre bölgelerinden gelen Türklerin torunlarıdır.¹² 1535'te Kanuni Sultan Süleyman *Bağdat*'a girdi. 8 Kasım 1918'e kadar *Irak* (*Musul*, *Kerkük* ve *Erbil* vilayetleri) Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Bu devirde *Rumeli*, *Urfa*, *Diyarbakır* ve *Tokat*'tan da bir hayli Türk boyu buralara sevk edildi.¹³

Onuncu devir: I. Dünya Savaşı'nı müteakip eski *Musul* vilayeti (*Irak*'ın kuzeyi) İngilizlerle Türk devleti arasında çekişmelere sebep oldu. 1932 yılına kadar İngiliz mandasında kaldı ve bağımsız kiralık ilan edildi. 1950 yıllarından sonra Kral Faysal kanlı bir ihtilalle devrilerle Sosyalist Baas rejimi kuruldu. Bu devirde, 24 Mayıs 1924'te *Kerkük*'teki katliamdan 1986'daki Türkmen liderlerinin idamlarına kadar Irak Türkmenlerinin nüfusu hep azaltılmaya çalışıldı. 1961 yılında Kardeşlik (El-Aha) adlı bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır.

Şimdi *Irak* yeniden yapılandırılmaktadır. Yani on birinci devir başlıyor. Önceden bozkır kültürü yaşayan Türkmenler, *Irak*'ta asırlardır yerleşik bir hayat sürdürmektedirler. Yerleşikler göçebeler karşısında önce bir şaşkınlık yaşarlar. Tarih bugün tersine tezahür ederek Türkmenlere bunu yaşatmaktadır. Amerika askerlerinin hâkimiyet kurdukları ilk günlerdeki kargaşa sırasında tapu kayıtlarının yakılması bunun delilidir. Osmanlı arşivleri bu konuda imdada yetişecektir. Biz ise Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak Irak Türkmençesinin dil özelliklerini özetleyerek okurlara ayrı bir açıdan bilgi vermeyi amaçladık. Fuzûlî gibi şairlerin yetiştiği toprakta o dilin hemen kaybolamayacağını herkes bilir. Bugün Anadolu'nun güneydoğusunda halen babası Çanakkale savaşından gazi olarak dönen Kerkük Türklerinden olan ecdadın torunları yaşamaktadır. O güzel şiveleriyle bülbül gibi şakımaya devam ediyorlar. Şimdi bu güzel Türkçenin lehçe özelliklerine hep beraber bakalım.

2. Irak Türkmen Türkçesinin Dil Özellikleri:

Irak Türkmen Türkçesinde 12 ünlü vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kapalı e (é), bulanık a (æ) [a ile e arası],

¹² Atlan Çetin, *a.g.e.*, s. 147.

¹³ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 443.

kısa ı (i) [i ile ı arası] ünlüleri ve uzun ünlüler bulunur. Irak Türkmen ağızlarının belli başlı özelliklerinden biri de uzun ünlülerdir:

<i>āciġ</i>	‘acı’	<i>ēkiz</i>	‘ikiz’
<i>āclıġ</i>	‘açlık’	<i>ēlçi</i>	‘elçi’
<i>āġır</i>	‘ağır’	<i>ēndir-</i>	‘indirmek’
<i>ālış</i>	‘alış’	<i>ēri-</i>	‘erimek’
<i>āltı</i>	‘altı’	<i>ēzıl</i>	‘ezilmek’
<i>ātıcı</i>	‘atıcı’	<i>bıyūġ</i>	‘büyük’
<i>tāp-</i>	‘bulmak’	<i>k□ōr</i>	‘demlik’

Benzeşme ile b> m olmuştur: *Mindir-* ‘bindirmek’, *men* ‘ben’, *min-* ‘binmek’, *tāpmışam* <*tāpmış men* ~ *tāpmış ben*.

v> ġ değişmesi: *cevāb* > *cıġab*.

ç> ş değişmesi: *niçin* > *nişin*.

ş> ç değişmesi: *şaşıncı* > *çā şırdınca*.

n> v değişmesi: *gönül* > *gévıl*.

n> y değişmesi: *bağın* > *baġıy*.

n> l değişmesi: *bayıl-* > *bayın-*.

v> b değişmesi: *vefasız* > *befasız*.

Söz varlığı:

Buyza ‘bu taraf’, *bitav* ‘tam’, *buġarta* ‘bu kadar’, *aġır-* ‘acımak’, *annat-* ‘anlatmak’, *apar-* ‘alıp götürmek’, *balamurt* ‘çok acı bitki’, *beke* ‘belki’, *bibisu* ‘kumru’, *bış-* ‘pişmek’, *boyagçı* ‘boyacı’, *cūt-kārçı* ‘çiftçi’, *çaşırt-* ‘şaşırtmak’, *çigin* ‘omuz’, *çolum-cocıġ* ‘çoluk çocuk’, *cürüt-* ‘çürütmek’, *did-* ‘yolmak’, *diyin-* ‘söylemek’, *édilmek* ‘yapılmak’, *eóed* ‘Pazar günü’, *él* ‘hısım akraba’, *heġbe* ‘heybe’, *horın* ‘korna sesi’, *hōriġ* ‘örgü’, *iti* ‘keskin’, *kimin* ‘gibi’, *ōētir* ‘katır’, *ōolbaōa* ‘kurbanı’, *neçce* ‘kaç’, *nēçi* ‘niçin’, *nēt-* ‘ne etmek’, *nol-* ‘ne olmak’, *oġır* ‘yol’, *od* <öt ‘yakacak’, *olaş-* ‘ulaşmak’, *ög-* ‘övmek’, *sahla-* ‘saklamak’, *ögce* ‘önce’, *sāmursaġ* ‘sarımsak’, *sayaġ* ‘uyanık’, *sohūn-* ‘sokulmak’, *şahta* ‘ayaz’, *çāsır-* ‘şaşırmak’, *tékim* ‘gibi’, *tombüz* ‘yumruk’, *torpaġ* ‘toprak’, *tūnūmbél* ‘otomobil’, *ūreg* ‘yürek’, *vérin-* ‘verilmek’, *yayhan-* ‘salınarak yürümek’, *yūngūl* ‘hafif’, *zerzēmi* <Farsça *zýr-i* zemin ‘bodrum’.

Görülen geçmiş zaman: 2. kişi -*dŪv/ -dŪvŪz*.

Öğrenilen geçmiş zaman: 2. kişi -*ŪpsAn/ ŪpsŪz*; 2. ve 3. kişide -*mİş* yerine *İp*.

Öğr. geç. z.’nin olumsuzluğu: -*mŪyİpsAn/ -mİyİpsİz*.

Tasarlama kipi emir şekli: 2. kişi -vün, 3. kişi -sInler/ -sInnAr.

Tasarlama kipi şart şekli: -sAv/ -sÄvÜz.

Tasarlama kipi dereklilik: İstek kipinin öenüne gere(k) kelimesi eklenir.

Bildirme ekinin şekli: 1. kişi -Am/ -Ig'dır.

3. Sonuç:

Artık asrımızın en önemli bilimi sosyal bilimler olacaktır. Toplumların bulundukları coğrafyadaki konumları sadece ekonomik ve askeri açıdan değerlendirilemez. Bunların kültürleri de dikkate alınmalıdır. Kültürü ise dil ve tarih taşır. Yarın Türkmenler var olacaksa dil araştırmaları bugünden mükemmel olarak yapılmalıdır ki gelecekteki Irak içerisinde her yönüyle desteklenmiş bu topluluk geleceğe güvenle bakabilsin.

Sözü *Salur Ögürçık Alpning atalarının ve inilerinin ve oğlanlarının zikri* şeklinde geçen Şecere-i Terakime'deki bölümden bir alıntıyla bitiriyorum:

Türk ve Türkmen 'Arap 'acem ra'ıyyetler

Kazan kıldı müslümānga terbiyetler

Kāfirlerni kıldı uşol köp fursatlar

Alplar Bigler kören bar mu Kazan kibi?

"Türk, Türkmen, Arap, Acem halklarını

(Bu) Müslümanları Kazan terbiye etti

Fırsat buldukça kafirleri kırdı.

Kahramanlar ve beyler Kazan gibisini göreniniz var mı?"

Kaynakça:

- A. Borjakov, M. Sarıhanov, M. Söyegov, B. Hojajev, S. Arnazarov (2000), *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfolojiya)*, Mahmudgulu Adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ruh Neşriyatı, "Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır." Ankara.
- Altan Çetin (2002), "Irak Türkmenleri Tarihi" (*Abdullatif Benderoğlu'nun Tarihü't-Turkmân fi'l- Irak, Bağdat 1972, adlı eserinden tercümedir*), Nüşa, Yıl: 11, Sayı: 6, Yaz, s. 144-148.
- Ebulgazi Bahadır Han (1996), *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Hazırlayan: Zuhul Kargı Ölmez, Simurg yayınları, Ankara, s. 210.
- Gerhard Doerfer - Wolfram Hescache (2002), "Horasan Türklerinin Tarihi ve Edebiyatı", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 14, Güz, s. 319-336.

- Hidayet Kemal Bayatlı (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 664, Ankara.
- Mehmet Hazar (1994), *Herman Wambery Buhara Yahud Maverâünnahr Tarihi, Özbek Türkçesi, (Tarnskripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Mehmet Kara (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Nadir Devlet (1993), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul.
- Nilüfer Abdülhakim Bayatlı (1975), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul.
- Oğuz Ünal (1980), *Türkiye Tarihine Giriş, Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- Osman Nedim Tuna (1985), *Türk Halkları (Modern) I*, İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 1, Malatya.
- V. Bartold (1958), *Târihu't-Turk fî Asyâ el-Vusta*, Kahire.

İşâretler:

I, A, U: Büyük harfler sesin kalın ve ince şeklinin uyma göre gelebileceğini gösterir.

> : İşâretin geniş tarafı sesin, ekin veya kelimenin eski şeklini gösterir.

- : Fiile bağlanmayı ve fiil kökünü gösterir.

/ : İki değişik şekli gösterir.

UYGUR ON İKİ MAKAMI VE EDEBİYATI

Doç. Dr. Alimcan İNAYET*

ÖZET

Uygur Türklerinin Türk kültürüne armağan ettiği önemli eserlerinden biri de, Uygur On İki Makamı'dır. Uygur Türkçesi'nde "mukam" olarak telaffuz edilen "makam" sözcüğü Arapça kökenli olup, "yer", "mevki", "derece" anlamlarının yanı sıra müzikte sistemleştirilmiş bir bütün müzik eserini ifade eder. Uygur On İki Makam'ı sadece "on iki" ile sınırlı değildir. Makamlar geçmişte zaman zaman çoğalma ve azalma sürecinden geçmiştir. Ama Uygur Türkleri makam sayısının azalmasına veya çoğalmasına bakılmaksızın onu formel sayı olan "on iki" ile ifade etmişlerdir. On iki Makam, başta Ali Şir Nevai olmak üzere Lütü, Fuzuli gibi şairlerin şiirleriyle, "Garip ile Senem", "Tahir ile Zühre", "Yusuf-Ahmed" gibi halk destanlarıyla, halk şarkıları ve halk danslarıyla organik bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu bakımdan, On İki Makam, klasik edebiyat ve halk edebiyatı ile de yakından ilgilidir. Bu yazıda On İki Makam'ı tanıtmakla birlikte onun edebiyat ile olan ilgisi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, on iki makam, müzik.

UYGUR ON İKİ MAKAMI AND LITERATURE

ABSTRACT

One of important contributions of Uighur Turks, which enrich Turkish culture, is Uygur On İki Makamı. The word 'makam', which is pronounced as 'mukam' in Uighur Turkish, is of Arabic origin and means 'place', 'position' and 'degree'. as a musicological term it means also a systemic music part. Uygur On İki Makam isn't restricted by 'twelve (on iki)'. In the past, the number of 'makam' some times increased, some times decreased. But Uighur Turks didn't regard this increasing or decreasing progress and kept the 'formel' number of twelve in use. On İki Makam forms an organic integrity with the poetry first of all of Ali Şir Nevai, also Lütü and Fuzuli, with folk epic like 'Garip ile Senem', 'Tahir ile Zühre' or 'Yusuf-Ahmed' and with folk songs and dances. From this point of view is On İki Makam closely related to classic and folk literature. In this paper we would like to introduce On İki Makam and discuss its relation to literature.

Key words: Uighur, On İki Makam, Music.

Uygur Türklerinin Türk kültürüne armağan ettiği önemli eserlerinden biri de, Uygur On İki Makamı'dır. Kutsal Doğu Türkistan topraklarının ruhu da diyebileceğimiz On İki Makam, Uygur Türklerinin duygularını, yani yaşam sevinçlerini, üzüntülerini, haksızlık ve zulüm karşısındaki gazap ve nefretlerini, geleceğe olan inanç ve umutlarını yansıtmaktadır. Başta Ali Şir Nevai olmak üzere Lütü, Fuzuli gibi şairlerin şiirleriyle, "Garip ile Senem", "Yusuf-Ahmed" gibi halk destanlarıyla, halk şarkıları ve halk danslarıyla organik bir bütünlük oluşturan On İki Makam, klasik edebiyat ve halk edebiyatı ile de yakından ilgilidir. Dolayısıyla bu yazıda On İki

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Makam'ı tanıtmakla birlikte onun edebiyat ile olan ilgisini ele alacağız..

1. O. "Makam".

Uygur Türkçesi'nde "mukam" olarak telaffuz edilen "makam" sözcüğü Arapça kökenli olup, "yer", "mevki", "derece" anlamlarının yanı sıra müzikte sistemleştirilmiş bir bütün müzik eserini ifade eder. Büyük Larousse'te "makam" sözcüğü "Türk müziğinde en az bir dörtlüyle bir beşlinin birleşmesinden doğan bir dizisi ve bu dizideki seslerin kullanım düzenini belirleyen bir "seyr"i olan anlatım sistemlerinden her biri" olarak açıklanmıştır¹. "Türkçe Sözlük'te "makam" sözcüğü müzikle ilgili olarak "Türk müziğinde bir dizinin işleniş biçimine verilen ad"² şeklinde izah edilmiştir. Uygur Türkleri arasındaki "makam" ise belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük hacimli musiki eserler için kullanılmaktadır. Makamlar sadece Uygur Türkleri arasında değil, Anadolu Türkleri arasında, Arap ve Farslar arasında da bulunmaktadır. Ancak kendilerine özgü kültürel, bölgesel ve yerel özellikleriyle bunlar birbirlerinden farklılık arz ederler.

1. 1. "On İki"

Uygur makamlarına neden "On İki Makam" dendiği hususunda değişik tartışmalar yaşanmıştır. Mesela, Uygur bilim adamı Abduşükür Muhammed Emin, "On İki Makam" terimindeki "on iki" sayısının astronomideki "on iki burç"a dayandığı fikrini kabul etmezken, folklorist Abdukerim Rahman söz konusu görüşü desteklemektedir. Ona göre, buradaki "on iki", uzun tarihi süreçte formel nitelik kazanmış sayıdır. Çünkü Uygur On İki Makam'ı sadece "on iki" ile sınırlı değildir. Makamlar geçmişte zaman zaman çoğalma ve azalma sürecinden geçmiştir. Ama Uygur Türkleri makam sayısının azalmasına veya çoğalmasına bakılmaksızın onu formel sayı olan "on iki" ile ifade etmişlerdir. "Kumul On İki Makam'ı", "İli On İki Makam'ı", "Dolan On İki Makam'ı" terimlerindeki "on iki" de formel sayıdan başka bir şey değildir. Bunların dışında da dünyada melodiler on iki'ye bölünmektedir. Dolayısıyla Uygur makamlarının on iki'ye bölünmesi de böyle bir kurala dayandırılabilir³. Anlaşıldığı gibi, Uygur bilim adamları arasında "on iki" sayısı ile ilgili henüz kesin ve net bir anlaşma sağlanmış değildir.

1. 2. "On İki Makam"

¹ Büyük Larousse, , Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, c. 13, s. 7686.

² Türkçe Sözlük, TDK., s. 980.

³ Abdukerim Rahman, "On İki Mukam Tetkikatiğe Dair Bezi Mesililer Toğrisida", *Medeniyet İziridin Tuğulğan Heslar*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1993, ss. 51-53.

Uygur On İki Makamı'nın kendine özgü terminolojisi vardır. Terimlerin büyük bir kısmı Arap ve Farsça kökenli kelimelerden gelmez. Bazı terimler, sözcüklerin bozulmuş veya değiştirilmiş biçiminden oluşturulmuştur. Mesela, "Rak Makamı" terimindeki "rak" sözcüğü, "kurtuluş" anlamına gelen "reha" sözcüğünün değiştirilmiş şekli olduğu anlaşılmaktadır. "Çebbayat", "Müşavirek" terimleri de bu türdendir. Bu terimlerin kökeni ayrı bir araştırmanın konusudur. Bunları burada tartışmayacağız. Makam terimleri uzun tarihi süreçte yeni anlamlar kazanarak sabitleşmiş ve kalıplaşmıştır. Uygur On İki Makamı'nın adları şöyledir:

1.2.1. Rak Makamı

Bu makamın asıl adı "rahavi" ⁴ dir. Rak, bu sözcüğün değiştirilmiş biçimidir. "Rahavi" teriminin kökü ise "kurtulma" anlamında gelen "rehâ" veya "rehâyî" sözcükleri olmalıdır ⁵. Rak Makamı, 23 nağmeden oluşmuştur. Bu makamın şafak söküp güneş yükselene kadar olan zaman diliminde icra edildiği bilinmektedir ⁶.

1.2.2. Çebbayat Makamı

Bu makamın eski adı "Hüseyni"dir. "Hüseyni" terimi ise Anadolu sahasında da bilinen bir terimdir. Farsça kökenli "çebbayat/çebbiyat" teriminin hangi terkiplerden oluştuğu Uygur Türkçesiyle ilgili sözlüklerde gösterilmemiştir. Çebbayat Makamı'nın şafak sökerken icra edildiği biliniyor ⁷. Bu makamda 23 nağme ve 251 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 12 ezgi ve 137 mısralı güfte; destan kısmında 8 ezgi ve 76 mısralı güfte; meşrep kısmında 3 ezgi ve 38 mısralı güfte yer almıştır ⁸.

1.2.3. Müşavirek Makamı

Bu makamın asıl adı "Rast Makamı"dır. Bu makam Anadolu sahasında da aynı terimle bilinir. "Müşavirek" terimi Uygur Türkçesiyle ilgili sözlüklerde Arapça ve Farsça terkipten oluşan bir

⁴ Abdurehim Ötkür, "On İkki Mukamğa Dair Bezi Mesililer Hekkide Mulahiziler" (On İki Makam'la İlgili Bazı Meseleler Hakkında Yorumlar), *Heziniler Bosuğısında* (Hazineler Eşiğinde), Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1996, s. 276; Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, *Uygur Helk Eğız Edibiyyatnıng Asasliri* (Uygur Halk Sözlü Edebiyatının Temelleri), Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1982, s. 252.

⁵ Ali Nazîmâ, Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2002, s. 431.

⁶ Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 252.

⁷ Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 253.

⁸ *Uygur Tülining İzahlık Luğiti* (Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü), Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 425.

terim olarak gösterilmektedir⁹. Bu makamın tam öğle vaktinde icra edildiği kaydedilmiştir¹⁰. Müşavirek makamında toplam 31 nağme ve 363 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük nağme) kısmında 17 ezgi ve 216 mısralı güfte; 4 destandan oluşan kısmında 8 ezgi ve 84 mısralı güfte; 6 meşrepten oluşan kısmında 6 ezgi ve 63 mısralı güfte yer almıştır¹¹.

1.2.4. Çehargah Makamı

“Çarığah”, “çargah”, şeklinde de telaffuz edilen bu makamın asıl adı “hicaz”dır. Bu makamın gece yarısında icra edildiği bilinmektedir¹². Çehargah Makamı, 18 nağmeden oluşmuştur.

1.2.5. Pencigah Makamı

Bu makamın eski adı “büzürg”dür. “Büzürg” sözcüğü “büyük”, “ulu” anlamındadır. Farsça kökenli “Pencigah” sözcüğü “beş” anlamındaki “penc” ile “vakit” anlamındaki “gah”tan oluşmaktadır. O halde, “beş vakit” anlamına gelen “pencigah” ile söz konusu makam arasındaki ilişki ne olabilir?. Bunu açıklamak kolay değildir. Pencigah Makamı’nın öğle yemeğinden sonra icra edildiği bilinmektedir¹³. Pencigah Makamı’nda toplam 25 nağme ve 240 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 174 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 24 mısralı güfte; 5 meşrepten oluşan kısmında 5 ezgi ve 42 mısralı güfte yer almıştır¹⁴.

1.2.6. Özhal Makamı

“Uzhal”, “Öz hal” şeklinde de telaffuz edilen bu makamın eski adının “Köcek Makamı” olduğu ifade edilse de, kaynaklarda “köcek” sözcüğünün kökeniyle ilgili bir açıklama bulunmamaktadır. Mehemmet Zunun ve Abdurkerim Rahman, “köcek” sözcüğünün “mütevazi”, “alçak gönüllü” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir¹⁵. Bu makamın muştluk vaktinde okunduğu bilinir¹⁶. Özhal Makamı 29 nağmeden oluşmuştur.

1.2.7. Acem Makamı

⁹ Uygur Tiliğa Çetin Kirgen Sözlerning İzahlık Luğiti, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 2001, s. 559.

¹⁰ Mehemmet Zunun, Abdurkerim Rahman, age., s. 254.

¹¹ Uygur Tilining İzahlık Luğiti, s. 1058.

¹² Mehemmet Zunun, Abdurkerim Rahman, age., s. 254.

¹³ Mehemmet Zunun, Abdurkerim Rahman, age., s. 254.

¹⁴ Uygur Tilining İzahlık Luğiti, s. 209.

¹⁵ Mehemmet Zunun, Abdurkerim Rahman, age., s. 254.

¹⁶ Mehemmet Zunun, Abdurkerim Rahman, age., s. 254.

Bu makamın adı Anadolu sahasında “Acemaşiran” olarak bilinmektedir. Acem Makamı 17 nağmeden oluşmaktadır.

1.2.8. Uşşak makamı

Bu makam, Anadolu sahasında da “Uşşak Makamı” olarak bilinir. Uygur Türkçesi’nde “uşşak” teriminin “oşşak” ya da “oşak” şeklinde de telaffuz edildiği görülmektedir¹⁷. Bu makamın akşam güneş batmak üzereyken icra edildiği ifade edilmiştir¹⁸. Uşşak makamı 23 nağmeden oluşmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük nağme) kısmında 14 ezgi ve 90 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 50 mısralı güfte; 3 meşrepten oluşan kısımdan 3 ezgi ve 46 mısralı güfte yer almaktadır¹⁹.

1.2.9. Bayat makamı

Bu makam Anadolu sahasında “bayati” olarak bilinmektedir. Bu terim Oğuzların bir boyu olan “Bayat”tan gelmedir²⁰. Mehemmet Zunun ve Abdükerim Rahman, “Bayat Makamı”nın tanyeri ağırırken icra edildiğini kaydetmektedir²¹. Bayat Makamı 19 nağmeden oluşmuştur.

1.2.10. Neva makamı

Bu makam Anadolu sahasında da aynı terimle ifade edilmektedir. Sabah vaktinde icra edildiği bilinen Neva Makamı’nda toplam 20 nağme ve 209 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 10 ezgi ve 100 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 56 mısralı güfte; 2 meşrepten ibaret kısmında 2 ezgi ve 44 mısralı güfte yer almıştır²².

1.2.11. Segah Makamı

Bu makam Anadolu sahasında “segâh makamı” olarak bilinmektedir. Ancak Uygur Segah Makamı ile Anadolu sahasındaki Segah Makamı’nın içeriğinin aynı olup olmadığı tartışılır. Bu makamın ikindiden sonra icra edildiği kaydedilmiştir²³. Segah Makamı’nda 6 nağme ve 72 mısralı güfte bulunmaktadır²⁴.

¹⁷ *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, s. 1180; Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 255.

¹⁸ Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 255.

¹⁹ *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, s. 1180.

²⁰ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004, s. 192.

²¹ Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 256.

²² *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, s. 1100.

²³ Mehemmet Zunun, Abdükerim Rahman, age., s. 256.

²⁴ *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, s. 671.

1.2.12. Irak Makamı

Bu makamın güneş yükselirken icra edildiği bilinir²⁵. Irak Makamı'nda toplam 8 nağme ve 102 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 5 ezgi ve 76 mısralı güfte; 3 meşrepten oluşan kısmında 3 ezgi ve 26 mısralı güfte yer almıştır²⁶.

Uygur On İki Makamı'nın yukarıda gösterdiğimiz sırası hemen hemen sabittir. Ancak bazı araştırmacılar üçüncü makam olan Muşavirek'i on birinci makam, on birinci makam olan Segah'ı üçüncü makam olarak göstermektedirler²⁷. Bunun sebeplerinin araştırılması gerekmektedir. Çünkü Uygur On İki Makamı gibi klasikleşmiş bir eserde, bu tür keyfi değiştirmeler mükemmeliyete zarar verir.

1.3. “On İki Makam”ın Bölümleri

Uygur On İki Makamı'nın her biri “Çong Neğme”(Büyük Nağme), “Dastan”(Destan), “Meşrep” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

“Çong Neğme”(Büyük Nağme) kısmında 9-10 tane şarkı vardır. Bu şarkılar, genellikle, lirik şarkılardır.

“Dastan” kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda şarkı vardır. Bu şarkılar tahkiye niteliklidir, yani “Ferhat ile Şirin”, “Garip ile Senem” gibi halk destanlarından alınan parçalardır. Her şarkıdan sonra bir mergul gelir. “Mergul” terimi Arapçadır. Makam müziğinde bir ezgiden diğer ezgiye geçerken çalınan geçiş melodisidir. Bu normalde güftesiz çalınır²⁸.

“Meşrep” kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda şarkı bulunmaktadır. Bu kısımda yer alan şarkılar, genellikle, dans havası olan oynak şarkılardır. Önce yavaş başlar, gittikçe coşku artar ve sonunda zirveye ulaşır.

Bunlardan “Çong Neğme”(Büyük nağme) kendi içerisinde yine “teze”, “selike”, “tekit”, “nushe”, “cula”, “senem”, “peşru” gibi kısımlara ayrılır²⁹. “Teze” terimiyle karmaşık melodiler ifade edilmiş olup, bu melodiyle şairlerin gazelleri okunmaktadır. “Selike” teriminin kökeni Arapça olup “kabiliyet, tarz, üslup” anlamlarını ifade etmektedir³⁰. “Selike” “kendi içerisinde yine “Çong Selike”(büyük selike), “Kıçık Selike”(Küçük selike) diye ikiye ayrılır. Bu ikisinin ritmi farklı olup, “Çong Selike”yle halk şiirleri, “Kıçık Selike”yle şairlerin gazelleri okunmaktadır. “Tekit” selikeyi destana

²⁵ Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 255.

²⁶ *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*, s. 1320.

²⁷ Abdureup Teklimakaniy, *Esli Yezilişi Bilen Uygur On İkki Mukamu Tekstleri* (Asıl Yazılışıyla Uygur On İki Makam Metinleri), Milletler Neşriyatı, Pekin 2005.

²⁸ *Uygur Tiliğa Çetin Kirgen Sözlerning İzahlık Luğiti*, s. 527.

²⁹ Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., ss. 259-260.

³⁰ *Uygur Tiliğa Çetin Kirgen Sözlerning İzahlık Luğiti*, s. 321.

bağlayan geçiş melodisidir. “Nushe”, “cula”, “senem” ve “peşru” da Çong Neğme içindeki değişik melodilerdir.

1.4. “On İki Makam”ın Kökeni

Uygur On İki Makam’ının kökeni hakkında bugüne kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür ve bu konu hâlâ tartışılmaktadır. “Makam” sözcüğü ve makamla ilgili oluşan terminolojinin genellikle Arapça olması, On İki Makam’ın Arap kültüründen geldiğini düşündürür. Ancak konuyla ilgili uzmanlar Arap makamları ile Uygur makamları arasında büyük fark olduğunu, dolayısıyla Uygur makamlarının kökeninin Arap kültürüne dayandırılmayacağını ifade etmektedirler. Bazı araştırmacılar, Uygur makamlarının Uygur Türklerinin yarattığı orijinal eser olduğunu kuvvetle vurgularlar. Bu görüşü savunan araştırmacılara göre, Uygur makamlarının kökeni M.S. 5-6. yüzyıllara, hatta daha eskilere kadar gider. Çin tarih kaynakları bu konuda önemli deliller sunar. Çin kayıtlarında, Batı Han döneminde Batı Bölgesine elçi olarak gönderilen Zhang Qian(Cang Çian), Çin’e dönüşünde Hu(Uygur)ların iki makamını ve çalınış yöntemini götürdüğü, Kuçar, Kaşgar ve İdikut gibi bölgelerin orkestraları olup, bunların Çin’e gidip konserler verdikleri, bu orkestraların 15 çeşit çalgı aletinin olduğu, 6. yüzyılda Kuçarlı müzik ustası Sucup’un on iki melodiyi Çin’e götürdüğü hakkında kayıtlar bulunmaktadır³¹.

Bizce, bu kayıtlar, Uygur On İki Makamı’nın Uygurlar arasında oluştuğunu göstermez, sadece bu makamların oluşması için gerekli uygun zeminin bulunduğunu gösterir. Son yıllarda Uygur On İki Makam’ının kökeniyle ilgili başka bir görüş ortaya atılmıştır ki, buna göre, On İki Makam’ı yaratan etnik grup Dolanlardır. Kaynaklarda Dolo ya da Dolonfit diye adlandırılan bu kabile, bugünkü Yeken nehri boyunca güneyden kuzeye doğru Mekit ve Maralveşi ilçesi, sonra Tarım nehri boyunca batıdan doğuya doğru Aksu’ya bağlı Avat, Karatal, Şayar, hatta Kuçar’ın güney bölgelerinde yaşamışlardır. Bunlar Çin tarih kaynaklarında eski Uygur kabilelerinden biri olarak gösterilmektedir³². “Dolan” etnonimi M.S. 480’lı yıllarda tahta oturan Cücen hanı Dolon’un isminden gelmektedir. Dolon’a tabi olan kabileler dağılınca Yüksek Arabalılar, yani Kanglılar’ın Börkli kabilesi de ayrılmış, bunlar daha sonra “Dolonlular”(Dolanlıklar) diye adlandırılmıştır. “Dolon” sözcüğü

³¹ Bkz. Muhammet Zunun- Abdükerim Rahman, *Uygur Helk Eğiz Edebiyatining Asasiri*, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1982, ss. 275-277; Abliz Muhammet Sayrami, Süy, *Tang Sulaliride Ökten Meşhur Uygur Tarihiy Şehisler*, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 185.

³² Abdükerim Rahman, *Medeniyet İziridin Tuğulğan Heslar*, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1993, s. 47-48.

fonetik değişme uğrayarak “Dolan” biçiminde telaffuz edilmeye başlamıştır³³. Uygur On İki Makamı’nın kökeniyle ilgili, Abdurrahim Ötkür’ün tespitleri çok ilgi çekicidir. O Farabi’nin Arap medeniyeti ve müziğine yaptığı katkılardan bahsettikten sonra, İbn-i Sina’nın mevcut ezgi ve melodileri on iki temel şekilde toplamayı teşebbüs ettiğini, 13. yüzyılda bu temel ezgilerin her birinin birer makam olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. O dönemde on iki makamın adları şöyle olmuştur: Uşak, Nava, Rust, Zengola, Irak, Abu, Rahavi, Buzruk, Selik, Hizacı, Zirefkend, Höseyni³⁴. Bunlardan Uşak, Nava, Rast, Irak, Rahavi, Buzruk, Hicaz, Hüseyni makamları Uygur On İki Makamı’nda da bulunmaktadır. Bu durum, ilk bakışta, Uygur On İki Makamı’nın Arap müziğinden kaynaklandığını düşündürülebilir. Ancak, Uygur On İki Makamı Uygur milli müziğiyle beslenerek gelişmiş, şekil ve muhteva yönünden farklı özellikler kazanmıştır. Yine de, Uygur On İki Makamı’nın diğer milletlerin müzik kültürüyle olan ilişkisini ve aralarındaki etkileşimi çok boyutlu olarak araştırmadan bu konuda son sözü söylemek doğru değildir. Çünkü bazı makamların Uygur Türklerinin İslamiyet’i kabul etmelerinden önce olduğu bilinmektedir. Mesela, 15. yüzyılda Yekende yaşamış ünlü makam ustası Kızırhan’ın “Çebbayat Makamı”yla okuduğu kaydedilen “Tigışligen Kan” adlı şiirde şöyle denmektedir.

*“Kılıç neyze urulmakta tümenmiñ kembeğel canğa,
Tökülgen lehte kanlarını tigişti bir musulmanğa.
Cahannu ketli etmekke setip kullarını sultanğa,
Diyarımnu harap kıldı, çeçip divarını heryanğa.
Tacavuz ketliamlardan kömülsekmü bayavanğa,
İgilmeske kesem kılduğ Ereplerdek “Şehdanğa”.
(Kılıç mızrak vurulmakta binlerce yoksul cana,
Dökülen oluk oluk kanları yeğledi bir Müslüman,
Cihanı katletmek için sattı kulları sultana,
Diyarımı harap etti saçıp divarı her yana,
Tecavüz katliamlardan gömülsek de beyabana,
Boyun eğmemeye yemin ettik Araplar gibi*

“şeytana”³⁵

Uygur On İki Makamı 16. yüzyılda şuurlu olarak sistemleştirilmeye başlamıştır. O dönemde, merkezi Yerken’de olan

³³ Muhemmet Osman, *Dolan Meşrepliri 1*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1995, ss. 1-4.

³⁴ Abdurehim Ötkür, age., s. 276.

³⁵ “Şehdan” kelimesi muhtemelen yanlış yazılmıştır. Osmanlıca sözlüklerde “şehdhan” şeklinde kaydedilen bir kelime bulunmaktadır ki, anlamı “bal sofrası”dır. Bu yukarıdaki anlam bütünlüğüne uymamaktadır. “Şevhevti aşırı olan kimse” anlamındaki “Şehvan” kelimesi ise şiirin anlam bütünlüğüne biraz daha uygun görülmekte. Biz aktarırken “şeytan” kelimesini tercih ettik.

Saidiye Hanlığı'nın hükümdarı Sultan Abdureşit Han(1563-1570)'ın teşebbüsü, Amannisa Hanım(1533-1567) ve ünlü müzik ustası Kızırhan'ın önderliğinde halk arasındaki makamçılar organize edilmiş ve On İki Makam müziği ve metinleri derlenip sistemleştirilmeye başlamıştır. Sistemli bir hale getirilen makamlar çeşitli bölgelere yayılmış ve geliştirilmiştir. 19. yüzyılda yaşamış Halim Selim, Setivaldı, Muhemmet Molla gibi makam ustalarının Uygur On İki Makamı'nın geliştirilmesinde büyük katkıları olmuştur. Uygur On İki Makamı'nın günümüze intikalini sağlayan ünlü makam ustası ise Turdi Ahun Aka'dır. Mayıs 1881 yılında Yengisar(Yenihisar) ilçesinde bir müzisyen ailesinde dünyaya gelen Turdi Ahun Aka, on iki yaşından itibaren makam öğrenmeye başlamış, 20 yaşında On İki Makam'ı eksiksiz icra edecek duruma gelmiştir. Kaşgar, Yeken ve Hoten gibi bölgelerde 50 yıl müzisyenlik yapan Turdi Ahun Aka, 1951 ve 1954 yıllarında Urumçi'ye davet edilmiş ve On İki Makam'ı derleme ve düzenleme işine katılmıştır. O, bu eşsiz eserin kayda geçirilerek ölümsüzleşmesini sağladıktan sonra 8 Eylül 1956'da 75 yaşında vefat etmiştir. Bugün Uygur On İki Makam'ı olarak bilinen eser onun icra ettiği makamlardır³⁶.

2. 0. “On İki Makam” ve Klasik Edebiyat

Uygur Türkleri, Anadolu sahasında “Divan Edebiyatı” olarak adlandırılan edebiyata “Klasik Edebiyat” demektedir. Dolayısıyla yazıda “klasik edebiyat” terimi kullanılmıştır. On İki Makam'ın sistemleştirilmesi ve geliştirilmesinde klasik edebiyatın katkısı da büyük olmuştur. Klasik şairlerin (Diva şairlerinin) şiirleri makamların konusunu zenginleştirmiştir. On İki Makam müziğinin ritmi halk şarkılarına nazaran daha karmaşıktır. Bu nedenle, makamlarda klasik şairlerinin şiirleri daha fazla yer almıştır. Klasik şiirler vezin ve ifade ettiği derin fikir yönünden halk şiirlerine nazaran makamlara daha uygundur. Klasik şairlerin şiirleri makam melodilerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Makamlarda güfte olarak kullanılan divan şiirleri de halkın sevdiği şiirlerdir. Ali Şir Nevayi, Molla Bilal gibi halkın sevdiği şairlerin şiirleri On İki Makam içerisinde bolca yer almaktadır. Ayrıca, “Uygur On İki Makam'ı” metninde ve halk nağmelerinin bazı varyantlarında Türkmen şairi Mahtum Kulu'nun öğütlerinin de bulunduğu bilinmektedir³⁷.

On İki Makam metinlerinde, klasik edebiyata ait çok sayıda şiir bulunmaktadır. Prof. Abdukerim Rahman'ın tespitine göre, On İki Makam'da toplam 2689 mısra şiir güfte olarak kullanılmıştır.

³⁶ Muhammet Zunun- Abdukerim Rahman, age., ss. 270-271.

³⁷ Kadir Ekber, “Uluğ Türkmen Şairi - Mahtumkuli”, *Bulak*, S. 2, Urumçi 1993, s. 143-144.

Bunların içerisinde Nevai'nin şiirleri 1274 mısra olup, bütün metnin yüzde 48 kısmını teşkil etmektedir. Ona göre, "Rak" makamında 205 mısra(Nevai: 61 mısra), "Çebiyat" makamında 261 mısra(Nevai: 146), "Müşavirek" makamında 357 mısra(Nevai: 186mısra), "Çarığah" makamında 190 mısra(Nevai:98 mısra), "Pencigah" makamında 226 mısra(Nevai:94 mısra), "Özzhal" makamında 248 mısra(Nevai:86 mısra), "Acem" makamında 143 mısra(Nevai: 83 mısra), "Uşak" makamında 256 mısra (Nevai:142 mısra), "Bayat" makamında 196 mısra(Nevai:112 mısra), "Neva" makamında 201 mısra(Nevai: 98 mısra), "Segah" makamında 62 mısra(Nevai: 40 mısra), "Irak" makamında 102 mısra(Nevai: 26 mısra), "Abuçeşme" makamında 228 mısra(Nevai: 102 mısra) şiir bulunmaktadır³⁸.

Bizim Şincang Halk Neşriyatı'nın 1994 yılında yayımladığı "Uygur On İkki Mukamı" adlı On İki ciltli kitaptan tespit ettiğimize göre, makamlarda 28 şaire ait toplam 1945 mısra, halk edebiyatına ait 931 mısra şiir bulunmaktadır. 28 şairin ve şiirlerinin makamlardaki dağılımı ise şöyledir:

³⁸ Abdukerim Rahman, *Medeniyet İziridin Tuğulğan Heslar* (Medeniyet İzlerinden Doğan Hisler), Şincang Helk neşriyatı, Urumçi 1993, s. 61-62.

	1 Rak	2 Çebiyat	3 Müşavirek	4 Çarigah	5 Pencegah	6 Uzzal	7 Acem	8 Uşşak	9 Bayat	10 Neva	11 Segah	12 Irak
Abdurahim Nizari (1776-?)		26 mısra	18 mısra		20 mısra				8 mısra	20 mısra		14 mısra
Nevai (1441-1501)	34 mısra	60 mısra	34 mısra	64 mısra		16 mısra	44 mısra	34 mısra	28 mısra	36 mısra	29 mısra	18 mısra
Abid (17.yy.)		8 mısra										
Gumnan (1634-1724)		10 mısra			20 mısra	24 mısra	16 mısra		38 mısra	14 mısra	20 mısra	36 mısra
Hüveyda (?-1780)	8 mısra	8 mısra	6 mısra									
Molla Bilal (1823-1899)		18 mısra	18 mısra		16 mısra		14 mısra		23 mısra			24 mısra
Zelili (1674-1759)	8 mısra	28 mısra			10 mısra	10 mısra			20 mısra		18 mısra	
Meşhuri (18.yy.)		6 mısra										
Meşrep (1641-1711)	60 mısra		20 mısra	34 mısra	26 mısra	14 mısra	8 mısra	24 mısra		10 mısra	18 mısra	
Kelender (18.yy.)	10 mısra		24 mısra		26 mısra		25 mısra					44 mısra
Nöbiti (1692-1750)	8 mısra		6 mısra	38 mısra	20 mısra			50 mısra	16 mısra	7 mısra		
Fuzuli (1498-1556)			4 mısra									
Niyazi (18.yy.)				6 mısra		20 mısra			20 mısra			
Nefisi (1533-1567)					20 mısra							
Seidi (1484-1535)					16 mısra							
Mehzun (18.yy.)					28 mısra	8 mısra						
Kıdırhan (?-1572)					8 mısra		6 mısra					
Reşidi (1520-1569)	10 mısra				10 mısra						8 mısra	10 mısra
Sadayi						36 mısra						
Sekkaki (14.yy.-15.yy.)						8 mısra	30 mısra	26 mısra			24 mısra	

Zuhuri (19.yy.)							8 mısra	6 mısra				
Futuhi (18.yy.)							8 mısra				34 mısra	
Gadai (15.yy.)								6 mısra				
Lütfi (1366- 1465)								42 mısra	27 mısra			10 mısra
Atayi (15.yy.)									12 mısra		10 mısra	12 mısra
Erşi (18.yy.)									20 mısra	10 mısra		20 mısra
Huşhal Geribi (19.yy.)										6 mısra		
Şeyh Seidi (13.yy.)											4 mısra	
TOPLAM	138	164	130	142	220	136	159	188	212	103	165	188

Buradaki sayı farkının sebeplerine gelince, On İki Makam'ı derleme düzenleme aşamasında bazı makam nağmeleri ilave edilmiş, uygun olmayan şiirler çıkartılıp yerine başka şiirler konulmuş, klasik şairlerin şiirlerine özellikle yer verilmiştir. Kime ait olduğu belli olmayan bazı şiirler de vardır. Bunlar “Terme” adıyla verilmiştir. “Uygur On İkki Mukamı” adlı kitaptaki kayda göre, Turdi Ahun Aka'nın icra ettiği makam nağmeleri 245 olup, makam metinlerinde 2482 mısra şiir vardır. Ama düzenleme sırasında 320 nağme ve 2990 mısra şiir belirlenmiştir³⁹. Prof. Dr. Abdureop Teklimakaniy, makam metinleriyle ilgili çalışmasında, yukarıdaki tabloda yer almayan Sadıkî, Ayazî, Nesrimî, Fırakî, Hafız Şirazî, Ziyaî, Hafız Harezmi, Hüseyinî, Nizarî, Nakısı, Seyfi Serayî, Babur, Vefai, Zumurred, Seburî, Salihî gibi şairlerden de bahsetmektedir⁴⁰. Anlaşıyor ki, Uygur On İki Makam nağmeleri ve metinlerindeki değişim süreci hâlâ devam etmektedir.

2. 1. “On İki Makam” ve Halk Edebiyatı

2. 1. 1. “On İki Makam” ve Halk şarkıları

Uygur halk şiirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden halk şarkılarının kendine özgü melodisi vardır. Halk şarkılarını halk şiirinin diğer türlerinden farklı kılan bu özellik halk şarkılarının kendilerine has yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Uygur halk şarkılarının şekil bakımından “koşak” ve “beyt” olmak üzere iki temel

³⁹ Uygur On İkki Mukamı, 1, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1994, s. 3 (Kiriş Söz).

⁴⁰ Abdureop Teklimakaniy, age., ss. 1-25.

şekli bulunmaktadır. Bunlardan başka yine “takmak”(çaçma) adıyla bilinen bir şekli de vardır ki, bu şekil daha çok ikili deyişmelerde kullanılır. Müzik ve dansla organik bir bütünlük oluşturan Uygur halk şarkıları halkın toplumsal yaşamını, arzularını, duygularını ifade etmektedir. Mesela.

*Bu tağlar igiz tağlar,
Gerip yolini bağla.
Gerip ölse kim yığla,
Geripka gerip yığla.*

*Bu dağlar yüce dağlar,
Garibin yolunu bağlar.
Garip ölse kim ağlar,
Garibe garip ağlar.*

Bazı şarkıların tarihi derinliği bulunmaktadır. Mesela, “Nozugum Şarkısı”, “Sadır Palvan Şarkısı”, “Mayımhan Şarkısı” bunlardandır. Nozugum, Sadır palvan ve Mayımhan tarihte yaşadığı bilinen şahsiyetlerdir. Söz konusu şarkılar bunların hayat maceralarını, trajik akıbetlerini anlatmaktadır.

Uygur halk şarkıları On İki Makam’ın oluşumunu ve gelişimini doğrudan etkilemiş en önemli türlerden biridir. Prof. Abdükerim Rahman “On İki Makam için Uygur halk şarkılarının sonraki dönemlerdeki sistemleştirilmesi ve geliştirilmesi demek mümkündür” ifadesiyle halk şarkılarının On İki Makam üzerindeki etkisini özellikle vurgulamak istemiştir. Gerçekten de On İki Makam metinleri içerisinde halk şarkıları önemli yer teşkil etmektedir. Bunu aşağıdaki tablodan net olarak görmek mümkündür.

	1 Rak	2 Çebi yat	3 Muşav rek	4 Çarığ ah	5 Pence gah	6 Uzz al	7 Ace m	8 Uşşa k	9 Bay at	10 Nev a	11 Sega h	On İki Irak
Halk Şarkı sı	36 mısr a	60 mısr a	14 mısra		34 mısra	44 mısr a	40 mısr a		60 mısr a	52 mısr a	56 mısr a	64 mısra

On İki Makam’ın içine pek çok halk şarkıları sokulmuştur. Mesela, Pencegah Makamı’nın senem kısmındaki şu şarkı halk şarkısıdır:

Egiz-egiz tağ beşida çırak köyidu, *Yüce yüce dağ başında
çıra yarıyor,*
Çırak emes yarning oti, yürek köyidu. *Çıra değil yar ateşi, yürek
yanıyor.*

Egiz-egiz tağ beşidin serildim tüzge, *Yüce yüce dağ başından
serildim düze,*

*Kızılgülning ğunçisidek egildim sizge*⁴¹. Kızıl gülün
goncası gibi eğildim size.

Bazı şarkılar Divanü Lügati't-Türk'teki şiirlerden alınmıştır.
Mesela, Neva Makamı'nın 3. meşrebindeki şarkı şöyledir:

<i>Gül-çeçekler eçildi,</i>	Türlük çeçek yarıldı
<i>Yipek gilem yepildi.</i>	Barçın yadım kerildi
<i>Kuş-kurtlar tirildi,</i>	Kurt kuş kamug tirildi
<i>Söyüneyli, oynaylı.</i>	Bardam kılıp awnalım.

<i>Yigitlerni işlitip,</i>	Yigitlerig işletü
<i>Şahtin meve ırğitip,</i>	Yığaç yemiş ırğatu
<i>Kulan, kiyik ovlitip,</i>	Kulan keyik awlatu
<i>Söyüneyli, oynaylı.</i>	Bardam kılıp awnalım

<i>Karçuğa bile kuşlitip,</i>	Çagrı birip kuşlatu
<i>Tayğan bilen çişlitip,</i>	Taygan ıdıp tışlatu
<i>Tülke, kavan ovlitip,</i>	Tilki tonguz taşlatu
<i>Söyüneyli, oynaylı.</i>	Erdem bile öglelim.

<i>Erip ketti kar bile muz,</i>	Eridi kar ile buz
<i>Tuğdi ene ay-yultuz,</i>	Doğdu işte ay yıldız
<i>Tuprak güzel, asman uz,</i>	Toprak güzel, gök güzel
<i>Söyüneyli, oynaylı</i> ⁴² .	Sevinelim, eğlenelim.

Bu şiirin ilk ve son bendinin "Divanü Lügati't-Türk"te tam karşılığı yoktur. Bu bentlerdeki dizelerin söz konusu lüğatin çeşitli yerlerinde rastlanan şiirlerden alınarak bir araya getirilmesiyle düzenlendiği anlaşıyor. Mesela, ilk bendin 3.dizesi aynı şiirin ayrı bir bendinden, 4. dizesi ise tamamen farklı bir şiirden alınarak bir araya getirilmiştir. Son bentteki "Erip ketti kar bile muz" dizesi "Kar muz kamug erüşdi" dizesinden, "Tuğdi ene ay-yultuz" dizesi "Tugdi yaruk yulduzi" dizesinden, "Söyüneyli, oynaylı" dizesi "Bardam kılıp awnalım" dizesinde alınıp düzenlenmiştir. 3. dizenin karşılığı bulunmamaktadır. Ayrıca, 2. bendin 4. dizesi "Badram kılıp awnalım" dizesinden, 3. bendin 4. dizesi "Erdem bile öglelim" dizesinden değiştirilerek aktarılmıştır.

On İki Makam metinleri içerisinde "Nozugum Şarkısı"ndan alınan şarkılar bulunmaktadır. Mesela, Bayat Makamı'nın "Senem" kısmındaki şu şarkı "Nozugum Şarkısı"nda da vardır:

<i>Sen seğindingmu meni?</i>	Sen özledin mi beni?
<i>Hoyma seğindim men seni.</i>	Çok özledim ben seni.

⁴¹ Uygur On İki Mukamı 5, Pencegah, Şincang Helk Neşiriyatı, Urumçi 1994, s. 6.

⁴² Uygur On İki Mukamı 10, Nawa, Şincang Helk Neşiriyatı, Urumçi 1994, ss. 13-14.

Sen keyeringde seğinding? Sen nerende özledin?
*Men yürekimde seni*⁴³. *Ben yüreğimde seni.*

On İki Makam içerisindeki pek çok melodinin halk şarkılarından geliştirildiği anlaşılmaktadır. Mesela, “Hoten Senemi”nden geliştirilen “Çebiyat Senemi” bunun örneğidir.

İlginç olan odur ki, Uygur On İki Makamı gelişimini tamamladıktan sonra, bu kez Uygur halk şarkılarının gelişmesi ve zenginleşmesine vesile olmuştur. Mesela, “Mizangül” adlı halk şarkısı Irak Makamı’ndan, “Erzim”, “Dadey” şarkısı Segah Makamı’ndan, Kuça halk şarkılarından “Oynang Derdi Bar Balla” adlı şarkı Pencigah Makamı’ndan, İli halkı arasında yaygın olan “Östeng” şarkısı Çebbayat Makamı’ndan, “Sepil Şarkısı” Uşşak Makamı’ndan, “Gülemhan” ve “Derdı Hüseyin” gibi şarkılar Özhal Makamı’ndan, “Oma” şarkısı Ecem Makamı’ndan, “Çın Moden” şarkısı Çebbayat Makamı’ndan alınmıştır⁴⁴.

2.1.2. “On İki Makam” ve Halk Destanları

Uygur halk destanlarının On İki Makam’ın oluşup gelişmesinde küçümsenmeyecek payı vardır. Halk destanlarının On İki Makam metinlerindeki dağılımı bunu net olarak ortaya koymaktadır. Anadolu sahasında “halk hikayesi”, ancak Uygur sahasında “dastan” diye adlandırılan “Gerip-Senem”, “Yusuf-Ahmed” ve “Mesud-Dil’aram” gibi halk destanlarından alınan pek çok şarkı makamların “destan” kısmında yoğun olarak kullanılmıştır. Bunu aşağıdaki tablodan da görmek mümkündür:

	1 Rak	2 Çebiyat	3 Müşavirek	4 Çarigah	5 Pencegah	6 Uzzal	7 Acem	8 Uşşak	9 Bayat	10 Neva	11 Segah	12 Irak
Halk Destanı	66 mısra	32 mısra	48, mısra	52 mısra	12 mısra	72 mısra	8 mısra	54 mısra		45 mısra	56 mısra	24 mısra

Irak makamında 24 mısra, Segah makamında 56 mısra, Acem makamında 8 mısra olmak üzere toplam 88 mısra “Yusuf-Ahmed” destanına aittir. Rak makamının destan kısmında “Mesu-Dil’aram” destanına ait 8 mısra bulunmaktadır. Geri kalan tamamı “Garip-Senem” destanına aittir. Anadolu sahasında “Aşık Garip” olarak bilinen “Garip-Senem” destanı meddah ve destancılar tarafından müzikle söylenen ve halk arasında çok sevilen destanlardan biridir. Prof. Dr. Abdureop Teklimakaniy, Uygur On İki Makamı’nda şiirleri güfte olarak kullanılan halk destanlarından “Gerip-Senem”, “Behram-Dil’aram”, “Senevber”, “Yusuf-Ehmed”, “Kemerşah ve Şemsi

⁴³Uygur On İkki Mukamı 9, Bayat, Şincang Helk Neşiriyatı, Urumçi 1994, s. 6.

⁴⁴ Muhammet Zunun- Abdükerim Rahman, age., ss. 267-268.

Canan", "Hörlüka-Hemracan", "Şahzade Nizamidin ve Melike Re'na", "Ferhad-Şirin", "Şahzade Dildar-Melike Mihirlüka", Şahzade Ferruh-Melike Gülrüh", "Yusuf-Zileyha" gibi destanları göstermiştir⁴⁵. Bu destanlardan alınan şarkı ve melodiler de halk şarkıları gibi On İki Makam melodilerinin zenginleşmesi ve gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Elbette, bu destan parçalarının olduğu gibi makamlara geçtiği söylenemez. Bunların yeniden işlenerek makamların talep ve kurallarına uyarıldığı kesindir.

Çebbayat Makamı'nın üçüncü destan kısmında Garip-Senem destanından şöyle bir parça yer almaktadır:

<i>Bağven bolup bağıñ içre,</i>	Bahçıvan olup bahçen içinde,
<i>Tersem taza güllerindin,</i>	Dersem taze güllerinden.
<i>İgem seni hoş yaratmış,</i>	Mevlam seni hoş yaratmış,
<i>Egsem nazuk bellerindin.</i>	Eğsem nazik bellerinden.
<i>Meni sorisañ uşbu halda,</i>	Beni sorsan işbu halde,
<i>Reñgim serik, közüm yolda,</i>	Yüzüm sarı gözüm yolda.
<i>Bağrım dağı çahar bağda,</i>	Bağrımın dağı çahar bağda,
<i>Şipa tapsa kollarındin.</i>	Şifa bulsa ellerinden.
<i>Meñziñniñ esli laledur,</i>	Benzinin aslı laledir,
<i>Çarıñ canı aladur.</i>	Bakışın canı alır,
<i>Ağzın altın piyaledur,</i>	Ağzın altın fincandır,
<i>Kuyup içsem çaylarındin.</i>	Koyup içsem çaylarından.
<i>Seher turup saçıñ tara,</i>	Sabah kalkıp saçını tara,
<i>Ay yüzüñge romal ora.</i>	Ay yüzüne eşarp ora ⁴⁶ .
<i>Düşmen yüzü bolsun kara,</i>	Düşman yüzü olsun kara,
<i>Dane-dane hallarıñdin⁴⁷.</i>	Tane tane hallarından.

Kahramanlık destanlarından biri olan "Yusuf-Ahmed"ten bazı şarkılar da makamlar arasında yer almaktadır. Mesela, Irak Makamı'nın üçüncü destan kısmında yer alan şu parça "Yusuf-Ahmed" destanına aittir:

<i>Şahı alem, peķır esli,</i>	Şah-ı alem, fakir aslı,

⁴⁵ Bkz. Abdureup Teklimakaniy, age., ss. 1-25.

⁴⁶ Ora : Sar < Orımak "Sarmak"

⁴⁷ *Uygur On İkki Mukamu* 2, Çebbiyat Şincang Helk Neşiriyatı, Urumçi 1994, s. 13-14.

*Aprasiyap, Oğuz nesli,
İzdep keldim dildar vesli,
Yoktur candin teşvişlari.*

*Sorisıñız bizniñ elniñ,
Huş ötidu yaz-kışlari,
Hanteñriniñ kuçağıda,
Oynap-külüştur işlari.*

*Qoy-qozılar otlap yatur,
Kız- çokanlar қошақ қatur
Yigitleri oқya atur,
Rahet-hozur turmuşlari.*

*Çıraylıktur bahar-yazı,
Şirne-şerbet kızlar nazı,
Kümüş kolda altın sazı,
Belen tarı uruşlari.*

*Atlar yultuz ohşaş aқar,
Tuyaқıdan қақмақ қақar,
Canan kızlar teşna baқar,
Tatlıқ söygü seğınişlari.*

*Aқ altındur tağ başlari,
Göher-yakut her taşlari,
Qeriliri parasetlik,
Aқıl, merdane yaşlari⁴⁸.*

Rak Makamı'nın beşinci destan kısmında "Mesud-Dil'aram" destanına ait 8 mısra yer almaktadır.

*Zulmiñ bilen kaba pelek közde yaşım kan eyledi,
Yüsüp kebi Zileyhadek cayım zindan eyledi.
(Zulmünle kaba felek gözde yaşımı kan eyledi,
Yusuf Züleyha gibi yerimi zindan eyledi)*

*Herkim eger söyse unı, söyler körüp ahir unı,
İsmaildek bir kün meni bir yoli qurban eyledi.
(Herkes eğer sevse onu, sever görünce ahir onu,*

*Afrasiyap Oğuz nesli,
Arayıp geldim sevgilim
vasli,
Yoktur candan endişesi.*

*Sorsanız bizim ilin,
Hoş geçiyor yaz ve kışı,
Hantanrı'nın kucağında,
Eğlenip gülmek işleri.*

*Koyun kuzu otlayıp yatar,
Kız kadınlar қошuk
katar,
Yiğitleri ok atar,
Rahat huzurlu yaşamları.*

*Güzeldir bahar yazı,
Tatlı mı talı kızlar nazı,
Gümüş elde altın sazı,
Güzeldir tele vuruşlari.*

*Atlar yıldız gibi akar,
Tuynağından қақmak
çakar.
Canan kızlar istekli
bakar,
Tatlı sevgi özlemleri.*

*Ak altındır dağ başlari,
Gevher yakut her taşlari,
Yaşlıları ferasetli,
Akıllı mert gençleri.*

⁴⁸ Uygur On İkki Mukamu On İki, Irak, Şincang Helk Neşiriyatı, Urumçi 1994, ss. 14-15.

İsmail gibi bir gün beni birden kurban eyledi)

*Kenî ol hezriti adem, kenî ol serviri alem,
Rusulğa bolğan ol matem, ularni giryan eyledi*
(Hani o Hazreti Adem, hani o server-i alem,
Resul'e olan o matem onları giryan eyledi)

*Her kim aña köñül bağlap, keçe-kündüz köyüp, yığlap,
Bulbul bostan ini dağlap güllerni hazan eyledi*⁴⁹.
(Herkes ana umut bağlayıp, gece gündüz yanıp ağlayıp,
Bülbül bağını dağlayıp gülleri hazan eyledi)

3. Sonuç

1. Uygur On İki Makam'ı eski Uygur müziğinin İslamiyet'ten sonraki Doğu müziğiyle kaynaştırılarak sistemleştirilmesiyle ortaya çıkmış bir eserdir.

2. Makam kültürü sadece Uygur Türklerine has değildir. Anadolu Türkleri arasında, Orta Asya Türkleri arasında, Araplarda, Faraslarda, Hintlilerde de makamlar bulunmaktadır. Anadolu Türkleri arasında bulunan makamlarla Uygur makamları ismen aynıdır. Mesela, Segah, Rast, Hicaz, Uşşak, Neva, Acem, Çargah, Hüseyini, Uzzal adıyla bilinen makamlar Anadolu sahasında da bulunmaktadır. Ancak Uygur On İki Makamı ile Anadolu sahasında aynı isimle bilinen bu makamlar arasındaki benzerlik ya da farklılığın karşılaştırmalı çalışmalara ihtiyaç vardır.

3. Makam metinlerinde Uygur klasik edebiyatının çeşitli dönemlerine ait şiirlerin bulunması On İki Makam'ın 14.-15. yüzyıllardan günümüze kadar sürekli bir gelişim çizgisi izlediğini göstermektedir.

4. On İki Makam'daki nağmelerin ve şiirlerin sayısındaki farklılık, ayrıca makam metinleri içerisinde 11. yüzyılda yaşayan Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügati't-Türk" adlı eserindeki bazı şiirlerin o dönemin Türkçesiyle değil, günümüz Uygur Türkçesiyle yer almış olması, On İki Makam'ın gelişim sürecinin hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir.

5. Makam metinlerindeki Uygur halk şarkı ve destanlarının yoğunluğu, Uygur halk müziğinin On İki Makam'ın oluşmasında önemli rol oynadığını göstermektedir.

⁴⁹ Uygur On İki Mukamu 1, Rak, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1994, s. 16 .

NEVRUZDA BAYÇİÇEK MERASİMİ

Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL*

ÖZET

Yüzyıllar boyunca Türk kültürünün izlerini taşıyan özelliklerle kutlanan nevruz, Türk boyları arasında ortak bir kültürel bağ oluşturması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Türk halkları bu büyük bayramı değişik törenlerle kutlamaktadırlar. Özbek Türkleri arasında da nevruz, günümüzde unutulmaya yüz tutmuş “*Bayçiçek Merasimi*” ile canlı bir şekilde kutlanmaktadır. İşte biz bu makalemizde, önemli bir kültürel değer olan *bayçiçek koşukları* ve *merasimleri* üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Nevruz, Özbek Türklerinde Nevruz, Bayçiçek Merasimi.

BAYÇİÇEK CEREMONY IN NEVRUZ

ABSTRACT

Nevruz has been celebrated since centuries with the characteristics carrying the marks of Turkish culture and has got a big importance since Nevruz has become a common cultural connection within Turkish tribes. Turkish nations celebrate this big bairam with diverse ceremonies. Among Ozbek Turks, Nevruz has been celebrated in an enthusiastic fashion by “*bayçiçek ceremony*”, which has been about to be forgotten in present-day. In that sense, in this paper we will mention *bayçiçek poetries* and *ceremonies*, which have an important culturel value.

Key Words: Nevruz, Nevruz among Ozbek Turks, Bayçiçek ceremony.

Nevruz tarihin bütün devirlerinde Türk boylarının en büyük bayramlarından biri olmuştur. Bu bayram, tarihî gelişim aşamalarında halkımızın toplumsal ve manevî ihtiyaçlarını karşılamak üzere meydana gelmiştir. Yüzyıllar boyunca nesilden nesile geçerek ve halkımızın kendine has özelliklerini, duygu ve düşüncelerini, manevî dünyasını yansıtan çok değerli bir kültürel miras halini almıştır.

Nevruz geleneklerinin temelinde halkımızın çok eski düşünceleri yatmaktadır. Bu düşünceleri içinde barındıran oldukça renkli nevruz kutlamaları, icra yeri, sanatsal değeri ve tarihî kökenleri bakımından birbirinden farklı özellikler arz etmektedir. Bu kutlamalar arasında, Özbekistan’da yaygın olarak bilinen “bayçiçek” (kardelen) koşukları ve merasimleri özel bir yere sahiptir.

Bayçiçek hakkındaki ilk bilgilere meşhur şair Abdülhamid Çolpan’ın şiirlerinde rastlanmaktadır. Çolpan’ın 1925 yılında Andican’da yazdığı şiiri “Bayçiçek” olarak adlandırılmıştır.

Bayçiçekning balası,

Bayçiçeğin yavrusu,

* Özbekistan Bilimler Akademisi Alishir Nevaiy Dil ve Edebiyat Enstitüsü Öğretim Üyesi, Taşkent-Özbekistan. scabbar@albatros.uz.

Açdı yüzini,
 Suvğa çıkkın hâlesi
 Kõrdi kızını!
 Bayçıçekning balası
 Yetimça bir kız.
 Uning ügay anası,
 Cûda yaman tez!
 Bayçıçekning balası,
 Yulib alındı.
 Yurtning kozı âlasi,
 Cûda sevindi!
 Bayçıçekning balası,
 Her üyda küldi.
 Gõdaklarning haltası,
 Nan bilan toldı.¹

Açtı yüzünü,
 Suyu düşen halesi
 Gõrdü kızını!
 Bayçıçeğin yavrusu
 Yetim bir kızcağz.
 Onun üvey anası,
 Çok fazla aceleci!
 Bayçıçeğin yavrusu,
 Koparılıp alındı.
 Yurdun ala kuzusu,
 Çok sevindi!
 Bayçıçeğin yavrusu,
 Her evde güldü.
 Bebeklerin çantası,
 Ekmekle doldu.

Çolpan'ın yukarıdaki şiiri ilk bakıldığında oldukça basit ve anlaşılabilir bir şiir olarak görünmektedir. Çolpan, şiirinin son dördünlüğünde kendisinin de katıldığı bir "bayçıçek merasimi"nden bahsetmektedir. Bu merasim günümüzde unutulmaya yüz tutmuştur bir merasimdir. Bu merasimin, Özbekistan'ın sınır bölgelerinde sadece çocuk folklorunda kalıntı olarak günümüze kadar ulaşmış olması, bu merasimin bazı özellikleri üzerinde tahliller yapma imkanını vermektedir.

Özbekistan'ın Namangan vilayetinde kaydedilen bazı bilgilere göre, bayçıçek baharda çıktığında, çocuklar kırlara ve ovalara bu çiçeği toplamaya çıkarlar. Sonra çörebasının (çocukların başı) liderliğinde topladıkları bayçıçeklerle evden eve giderek, çocukların başı geldikleri her evin kapısında:

Bayçıçek aytıb keldik eşigingizga, Bayçıçek söyleyip geldik eşiginize,
Koçkardey oğul bersin beşigingizga. Koçkar gibi oğul versin beşiginize.

diyerek bayçıçek koşuğu söyler. Diğer çocuklar ise, ona şöyle eşlik eder:

Bota bota bayçıçek, Bota bota bayçıçek,
Üyingizga çâç tilla, Evinize altın saç,
İlayim oğul bersin, Allah'ım oğul versin
Atginasi Rahmetulla. Onun adı Rahmetulla.

¹ Çolpan., c. I, Taşkent, 1994, ss. 81-82.

Ev sahibi çocukları karşılamaya çıkarken:

Otup çıkıng, Oturup çıkın,
Otup çıkıng, Oturup çıkın,
Yağaç tavakni toldırıp çıkıng. Tahta leğeni doldurup çıkın.

diyerek bayçiçek koşuğunun devamını çocuklarla birlikte söylerler. Ev sahibi çocukların getirdiği bayçiçekleri görünce, bahara çıktığına şükrederek, çiçekleri alır ve gözlerine sürter. Bayçiçek getiren çocuklara da gönlünden ne koparsa verir. Eğer ev sahibi çocukları boş çevirirse, çocuklar ona çeşitli şeyler söyleyerek onunla dalga geçerler. Çocuklar bayçiçek koşuğu söyleyerek evden eve dolaştıktan sonra, çörebası (çocukların başı) toplanan hediyeleri çocuklar arasında paylaştırır. Bu pratik, bayçiçek merasimiyle alakalı sadece bir sahnedir. Bunlardan, Çolpan'ın yaşadığı dönem olan 20. asrın başlarında Bayçiçek merasiminin pek çok kişi tarafından bilindiğini göstermektedir.

Bayçiçek merasiminin tahlili bize, eski dönemlerde bu merasimin kış ile baharın mücadelesini ifade ettiğini göstermektedir. Büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud'un kış ve baharın münazarası hakkındaki satırlarını hatırlayalım:

Kış yay bile tokuştu,
 Kınğır közün bakıştı,
 Tutuşkalı yakıştı,
 Utgalımat [+] ograşur.
 (Kış yazla vuruştı, kızgın gözle bakıştı,
 tutuşmak için yaklaştı, birbirini utmağa
 uğraşır).²

Bu satırlar bir taraftan, kış ve baharın mücadelesi hakkındaki düşüncelerin aksettiği koşukların Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde mevcut olduğunu kanıtlamakta, diğer taraftan da, bunların bayçiçek merasimi koşuğuna uygun olduğunu göstermektedir.

Kışın uzadığı ve baharın gelişinin büyük bir hevesle beklendiği dönemlerde bayçiçek merasimi düzenlenmektedir. Bu merasim millet hayatında önemli kabul edilen ve onun için özel hazırlıkların yapıldığı merasimlerden biridir. Merasimde bazı sözlerin nispeten tam olarak günümüze ulaşmış olması bundan haber vermektedir. Önceleri büyükler tarafından icra edilen bu merasim,

² *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*. Çev.: Besim Atalay, Ankara: TTK Basımevi, 1992. c.: I, s.170.

daha sonraları çocuk folkloruna geçmiştir. Zira, unutulana pek çok merasimin izleri değişmeden çocuklar folklorunda saklanmaktadır.

<i>Bayiegim baylandı,</i>	Bayiegim bağladı,
<i>Kazan tola ayrandı,</i>	Kazan ayran doludur,
<i>Ayranıngdan bermasang</i>	Ayranından vermezsın
<i>Kazan tavağıng veyrandı.</i>	Kazanın, tabağın virandır.
<i>Kattık yerdan katalab ıkkın bayçiçek</i>	Sert yerden sıkışıp çıkan bayçiçek,
<i>Yumşak yerdan yumalab ıkkın bayçiçek.</i>	Yumuşak yerden kıvrılıp çıkan bayçiçek.

Bayçiçek koşuğunu söyleyen çocuklar bayiegın kışın ne kadar zorluklarla çıktığını hikaye etmektedirler. Yani, bayiegı yerin altında tutan g kıştır. Kışın hükmettiği zaman her yer kazan dolusu ayran gibi, karla kaplanmıştır. Bayiekler çıkmaya başladığı zaman baharın yaklaştığını göstermektedir. Ayran, yani karlar erimeye başlayınca, bayiekler dolanıp başlarını yukarı çıkarırlar.

<i>Bayiegim bayıran,</i>	Bayiegim arttıran,
<i>Gllar ıra ayıran</i>	iekler ıinde ayrılan
<i>Ayranıngdan ımayman,</i>	Ayranından ımem,
<i>Baharımdan kemayman.</i>	Baharımdan vazgemem.

Bayçiçek koşuğunu icra edenin kış ve yazla mnasebeti olduğu açıkça grnmektedir. O kış kovararak baharın gelmesini istemektedir. Bahar geldikten sonra ıkan bayieklerin dalları, filizleri asılarak, bayçiçek kuklası yapılır ve kurbanlık merasimine hazırlanır:

<i>Bayiekni tuttular,</i>	Bayiegı tuttular,
<i>Tut yağaga asdılar.</i>	Dut ağacına astılar.
<i>Kılıç bilan apdılar,</i>	Kılıç ile kestiler,
<i>Bahmal bilan yapdılar.³</i>	İpek bezle sardılar.

Ellerinde bayçiçek olan çocuklar evden eve yürüyüp evlerden kış kormaktadırlar. Merasim ne kadar renkli geçerse, merasimde baharı öven koşuklar ne kadar yüksek sesle okunursa, kış evleri o kadar çabuk terk etmektedir. Bahar iegı olan bayiegın, evlere mutluluk, neşe, şans, başarı, bolluk ve bereket getirdiğine inanılmaktadır. Ev sahipleri bayiegı getiren çocuklara kış kovararak

³ *Bayçiçek.* zbek Halk İcadı. Taşkent, 1984, ss. 103-104.

evlerine baharı getirmeleri için hediyeler vermektedir. Bayçiçeği görüp sevinmek ve onu gözlerine sürtmek, kışla olan mücadeleyi baharın yani bayçiçeğin kazandığını, kışın bitip baharın başladığını ifade etmektedir.

Merasim sonunda kışın, baharın habercisi bayçiçek tarafından mağlup edilişi kutlanmaktadır. Çocukların aldıkları hediyeleri bir yere toplamaları, onları eşit bir şekilde paylaşmaları ve bunu birlikte kutlamaları günümüze kadar ulaşan uygulamalardır. Bunlar, nevrzdaki “kazan doldu” merasimini hatırlatmaktadır.

Bilinmektedir ki, tabiatı canlı olarak tasavvur etmek, kış geldiğinde bütün varlıkların öldüğünü ve bahar geldiğinde yeniden dirildiğini düşünmek, kış ve bahar arasında sürekli bir mücadelenin var olduğu şeklindeki yorumlar dünyanın bütün toplumlarında mevcuttur. Bu yorumlara bağlı olarak pek çok halk tarafından, kış ve baharın mücadelesini çok özel canlandırmalarla tasvir eden ve sihir özellikleri olduğuna inanılan merasimler düzenlenmektedir. Gelmekte olan baharın bu mücadelede kışı yenmesi tabiatı etkiler, şeklinde yorumlanmaktadır.

James Frezer “Altın Dal” adlı kitabında aynen Özbekistan’daki bayçiçek merasimine benzer bir merasimi hatırlatan Avrupalıların “1 Mayıs” geleneği üzerinde durmaktadır.⁴ Frezer’in belirttiğine göre, 1 Mayıs günü genç kızlar, Mayıs ayını öven şarkılar söyleyerek evden eve dolaşmaktadır. Her evin sahibi onlara para ya da herhangi bir hediye vermektedir.

Özbekistan Cumhuriyeti’nin Kuzey vilayetlerinden alınan başka bilgiler ise, Çolpan’ın “Bayçiçek” şiirini biraz daha açıklar haldedir. Yani, bayçiçek toplamaya çıkan çocuklar, ilk gördükleri bayçiçeğe ayaklarıyla basarlar, toplayıp yere atarlar ve daha sonra başka bayçiçekleri toplamaya başlarlar. Başka bilgilere göre ise, ilk görülen bayçiçek koparılıp dereye atılır. Örnek verdiğimiz her iki durumda da bayçiçek mukaddes olarak kabul edilir ve ilk görülen bayçiçek “kurban” edilir.

Bayçiçek merasiminin nasıl uygulandığını daha iyi anlamak için, bu merasimi mevsimlere bağlı başka merasimlerle karşılaştırarak incelemek zorunludur. Çünkü mevsimlere bağlı merasimlerin pek çoğunun temel mahiyeti, uygulanma tertibi ve bu merasimlerde ifade edilen sembollerin neredeyse tamamı birbirine

⁴ J. Frezer, *Zolotaya vetv*. Moskova, 1986, s. 331.

uygundur. Bu, tabiatı sihirli olarak düşünerek tabiatla o şekilde münasebet kurma ve tabiat hadiselerini canlı olarak tasavvur etme, mevsimlere bağılı merasimler esas olarak iki mevsim, yani kış ve bahar hakkındaki düşüncelerden ortaya çıkmaktadır.

Yağmur yağdırma merasiminin en çok bilinen örneğı olan “Süst Hatun” merasimi üzerinde duralım. Bu merasim de esas olarak baharda uygulanmaktadır. Eski dönemlerde bahar aylarında yağmur yağmayıp yıl kurak geçerse “Süt Hatun”, “Suv Hatun” ve “Süst Hatun” gibi adlar ile anılan yağmur yağdırma merasimi düzenlenmektedir.

Bu merasim bayçiçeğın aksi, çok eski dönemlerde yağmur yağdırmaya yönelik olsa da, bu merasimin bazı yönleri: bahar mevsimine geçiş, evden eve dolaşıp hediye alma, hazırlanan kuklanın suya atılışı ve merasimin eğlence ile bitişı bayçiçek merasimine oldukça benzerdir.

Tahminimize göre, her iki merasimin ortaya çıkışında kış ve bahar (veyahut yaz) yaz hakkındaki animistik düşünceler etkili olmuştur. Bayçiçek merasimi daha eski dönemlere ait bir merasim olup, daha sonra başka merasimlerin ortaya çıkmasında veya daha sonra ortaya çıkan bu merasimlerin yapısına belirli derecede etkili olmuştur.

Bu etki özellikle, yine başka bir merasim olan Ramazan koşuklarında oldukça açık olarak kendini göstermektedir. Bayçiçek koşuğundaki:

*Bayçiçek aytıb keldik eşıgingizga,
Koçkardey oğul bersin beşıgingizga.*

Bayçiçek söyleyip geldik eşığınize,
Koçkar gibi oğul versin beşığınize.

şeklindeki başlangıç Ramazan koşuklarını aklımıza getirmektedir. Ramazan koşuklarında da:

*Ramazan aytıb keldik eşıgingizga,
Hudayım oğul bersin beşıgingizga.*

Ramazan söyleyip geldik eşığınize,
Allah'ım oğul versin beşığınize.

şeklinde bir başlangıç mevcuttur. Bu durumda da çocuklar akşamüzeri ev ev dolaşarak Ramazan koşuğı söylemektedir. Her evin sahibi onlara hediye vermektedir. Daha sonra ise, toplanan hediyeler icracılar arasında eşit bir şekilde paylaştırılmaktadır.

Günümüzde söylenen Ramazan koşukları ve bu koşuklardaki ahenk, İslam akideleri, Ramazan ayı ve bu ayda tutulan oruç ile alakalı olsa da, bu folklor türünün, İslam dininin kabul edilmesinden daha önce geleneksel hale geldiğini görmekteyiz. Bayçiçek

merasiminin uygulanma şekli, bu merasimde söylenen bayçiçek koşuğunun ahenk ve şekil bakımından Ramazan koşuklarına oldukça benzer olması, günümüzde de söylenen Ramazan koşukları arasında bayçiçek merasiminin izlerinin bulunması yukarıdaki fikrimizi desteklemektedir.

*Ya rayban, ya rayban, ya Ramazan,
Sadaka deb yürüdük keçdan ezan.
Kaşşak bolub kakşaganlar danga toling
Bayçiçekday açılıb gülli boling.
Kelasi ayu yıllar biz kelganda,
Kuş kakili koşılğan ulli boling*

*Ya rayban, ya rayban, ya Ramazan,
Sadaka diye yürüdük geceden sabah ezanına
Fakir olup titreyenler taneye dolun
Bayçiçek gibi açılıp çiçekli olun.
Gelecek ay ve yıllar biz gelince,
Kuş kaküllü takılan oğullu olun!*⁵

Burada, “Bayçiçek gibi açılıp çiçekli olun” dileğindeki saklı kalmış olması tesadüfi bir durum değildir. Ramazan ayı her yıl on gün, erken gelir. Bayçiçek ise, sadece baharın ilk günlerinde açar. Bundan şöyle bir sonuç çıkmaktadır; Bayçiçek merasiminin yapısı ve koşukları zaman içinde Ramazan koşuklarına dönüşmüştür.

Günümüzde bayçiçek merasimi unutulmaya yüz tutmuş bir merasimdir. Böyle olmasına rağmen, her iki merasim de bazı bölgelerde yan yana yaşamaya devam etmektedir.

Biz bugün, nevrüz kutlamalarının bir kolu olan bayçiçek merasiminin bazı özellikleri hakkında fikir yürüttük. Bu merasim hakkında yapılacak daha geniş ve ayrıntılı incelemeler Türk boylarının ortak bayramı olan nevrüz hakkındaki bilgilerimizin daha da artmasına fayda sağlayacaktır. Zira, bu tür merasimlerin tarihi kökleri ve sanatsal özelliklerini ne kadar çok ortaya çıkarırsak, bu törenlerin halkın manevî hayatındaki yeri ve önemi de o kadar çok artacaktır.

Notlar:

Çolpan. Cilt: I, Taşkent, 1994, ss. 81-82.

Divanü Lugat-it Türk Tercümesi. Çeviren: Besim Atalay, Ankara: TTK Basımevi, 1992. Cilt: I, s.170.

Bayçiçek. Özbek Halk İcadı. Taşkent, 1984, ss. 103-104.

J. Frezer. *Zolotaya vetv*. Moskova, 1986, s. 331.

Özbekistan Bilimler Akademisi, Alishir Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Arşivi. Envanter No: 10407. Anlatan: Kaşkaderya, Dehkanabad İlçesi Karmana Köyü'nden Husan payanov. Derleyen: Eşnazar Rahmatov.

⁵ Özbekistan Bilimler Akademisi, Alishir Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Arşivi. Envanter No: 10407. Anlatan: Kaşkaderya, Dehkanabad İlçesi Karmana Köyü'nden Husan payanov. Derleyen: Eşnazar Rahmatov.

YABANCILAŞMANIN YENİ YÜZÜ: DEFTER KAPAKLARI (DİL/GÖRSELLİK)*

Mehmet KARA**

ÖZET

Eskiden çağlar ancak birkaç asırda bir değişirdi. Uzay çağı, bilgi çağı, iletişim çağı derken çağların bir asır içinde bile gerçekte ya da kabullerde çok hızlı değiştiğine şahit olduk.

Yeni çağlarda güç; bilgi, teknoloji ve ekonomide olduğu için buna sahip olanlar, diğerlerinin dil ve kültürünü fazlasıyla etkilediler.

Bu gelişme ve eğilimlerden sonra bazı alanlarda Türkçe kelimeler, kendine bir sığınak arar hâle gelmiştir.

Tarih boyunca değişik dilleri etkileyen ve onlardan etkilenen Türkçe, bu gün çeşitli alanlarda İngilizcenin yoğun baskısı altındadır.

Yaptığımız araştırmada özellikle 2000'li yıllardan sonraki defter kapaklarını inatılmaz bir şekilde İngilizce kelimelerin istila ettiğini fark ettik. 1990'lı yıllardaki defter kapaklarında var olan Türkçe kelimeler, yerlerini birer birer İngilizce kelimelere bırakmışlardır.

Günümüzün defterlerinde Türkçe kelimeler de bulunmaktadır. Ancak bunlar; ya ön kapağın en altında bir yere sıkışıp kalmışlar ya da arka kapağın en alt kısmında ancak kendilerine bir yer bulabilmişlerdir.

Defter kapaklarının ruhları/inceciklikleri İngilizce kelimelerle verilmiştir. Yani mesaj dili/derin anlamların dili İngilizcedir. Ancak bu mesajların ulaştırılmak istendiği kitle Türk milletidir ve özellikle Türk gençleridir.

Defterlerin ön kapaklarının orta ve üst kısımlarına, burada bulunan figürlerin yanlarına ve içlerine, göz alıcı renklerin bulunduğu kısımlara hep İngilizce kelimeler yerleşmiştir. Bu, bir alandan daha kovulduğumuzun ya da kendi kendimizi kovduğumuzun bir resmidir. Çok dikkat etmemiz gerekiyor. Çünkü **kendini kaybeden, kentini kaybeder**.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, İngilizce, defter kapakları, mesaj dili, derin anlamların dili.

A NEW FACE OF ESTRANGEMENT: NOTEBOOK COVERS (LANGUAGE/VISUALITY)

SUMMARY

In old times, the ages were changed in few centuries. After that period, we are all the witness to the change of ages even just in one century, e.g., space age, information age, communication age. These changes might be a fact or an assumption.

In the new ages, the one who has technology, know-how and a stable economy can be accepted as powerful, so they had affect on languages and cultures of others so much.

After these enhancements and tendencies, Turkish words in some areas had become in a situation that looks for a bay to itself.

Turkish language has not only affected the others but also been affected by so many languages during its historical development, is under the pressure of English in nowadays.

In our research we note that, especially after year 2000, notebook covers have been incredibly intruded by English words. Turkish words had existed on covers in the last century, have been replaced one by one by their English counterparts.

Today covers have also Turkish words. However, these are either pushed somewhere down on the front cover or found small places at the bottom of the back cover.

Spirits/Kindness of the notebook covers are given by English words. Namely language of message/language of deep meanings is English. On the other hand, the people to whom these messages wanted to be transmitted is Turkish people, especially Turkish youth.

* Ege Üniversitesi tarafından 09-15 Nisan 2006 tarihleri arasında İzmir (Çeşme)'de düzenlenen "1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı"na sunulan bildiri (Bu bildiri, 1980-2005 yılları arasında üretilen/kullanılan defter kapaklarındaki resim ve yazı öğeleri incelenmiştir. Bunun için Ankara ve İstanbul'un farklı yerlerinde bulunan büyüklü küçüklü on beş kırtasiyeden alınan defterlerle birlikte bir defteri ne zaman kullandığını iyi bilen kimselerin önceki yıllarda kullandıkları on dokuz defter kapağı seçilmiştir. Bu seçim sırasında, bir defterde kelimedenden cümleye kadar değişik dillerle ifade edilmiş yazı öğelerinin bulunmasına dikkat edilmiştir. Defter derleme esnasında birçok kırtasiyeye gidilerek yaklaşık bin civarında defter kapağı incelenmiş, bunlardan aynı özellikleri taşıyanlar ayıklanarak nitelikli bilgi verebilecek olanlar değerlendirmeye alınmıştır).

** (Doç. Dr.), Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, mehkara@yahoo.com

English words are all placed on middle and top part of the front covers, in the figures placed those areas and also near the eye catching colored parts. This is the picture of our dismissal from one more issue, or we dismiss ourselves from this area. We have to be more careful. Because the one who loses oneself, loses its country.

Key Words: Turkish, English, notebook covers, language of message, language of deep meanings.

Yazının kaynağı resimdir. Önce resim var olmuştur. Bir arada bulunduklarında da resmi yazıdan önce algılarız. John Berger, görmenin sözcüklerden önce geldiğini belirtir (Berger 1990: 7). Yazı olarak çözümlenmeden önce her yazı, beyin tarafından imaj olarak algılanır. OCR (Optical Character Recognition = Optik Karakter Tanıma) programları da beyne paralel olarak işler ve önce taradığı sayfayı resim olarak algılar, ardından da bunu harfle-re/metne çevirir.

MÖ. 4000'li yıllarda Sümerler, düşünce ve nesneleri tabiattan alıp olduğu gibi resmetmek suretiyle tabletler üzerine kaydederek yazıyı bulmuşlardır. Örnek olarak; "güneş" kelimesi için bir güneş resmi çizmişler; "doğmak" fiilini ifade etmek içinse ufukta görünen ufak bir güneş resmi yapmışlardır. Bunlara ideogram veya piktograf denmektedir. Zamanla bu resimler resim olmaktan çıkmışlar; üslûplaşıp kısa, muhtelif çizgi ve çizgi gurupları hâline dönüşerek günümüzdeki yazıyı meydana getirmişlerdir (Tekin 1993: 11).

Sonraki zamanlarda resimle yazı farklı boyutlar kazanıp farklı yerlerde kullanılsa bile bunların yakınlığı ve birlikteliği hep devam edegelmıştır. Bu yaklaşımın bizde Eski Uygur Türkleri döneminden bu tarafa var olduğu biliniyor (Tekin 1993: 34, 35, 88).

Yeni buluşların doğurduğu baskı teknikleri, eşyayı en güzel görünümüyle yansıtmak yolların geliştirilmesini de sağladı. Bunlarla ilgili çok sayıda işlem, kolaylıkla ve kısa sürede halledilir oldu. Bizim incelediğimiz yaklaşık yirmi beş yıllık dilim içindeki defter kapaklarının görsel kesitlerinden bile bu gelişimin seyri izlenebilmektedir.

Defter kapaklarında, hatta kitap kapaklarında yazının taşıdığı anlamı görsel malzemelerle destekleme eğilimi bütün dünyada yaygındır. Bunun tam tersi düşünüldüğünde, resmi yazıyla açıklama eğiliminin de var olduğu bir gerçektir. Ancak Türkiye'de iç piyasa için üretilen defter kapaklarındaki yaklaşım, herhalde dünyanın çok az ülkesinde bulunur. Özellikle 2000 yılından sonra bütün görsel öğeleri açıklayan kelimeler, sadece İngilizce ile ifade edilmiştir.

Bunun değişik nedenleri olmalı. Yeni çağlarda güç; bilgi, teknoloji ve ekonomide olduğu için buna sahip olanlar, diğerlerinin dil ve kültürünü fazlasıyla etkilediler. Hatta internetin yaygın olarak kullanılmaya başlaması ve dünyadaki sitelerin çoğunluğunun İngilizce olmasından dolayı gelecek elli yıl içinde dünyadaki birçok dilin ortadan kalkacağını ileri sürenler oldu.

Bu, internetin zararlı olabilecek yanı. Oysa fayda ve kolaylık tarafından bakıldığında internet; dünyada ne gibi yayınların yapıldığını hızlı bir şekilde öğrenmemizi kolaylaştırıyor ve bunların güvenilir olanlarından üyelik sistemiyle faydalanma imkânını sunuyor, bir konuyu tartışarak geliştirmemize imkân tanıyor, aradığımız bir kitabın hangi kütüphanelerde bulunduğunu öğrenmemizi ve istediğimiz takdirde satışta bulunan kitapları oturduğumuz yerden bir tuşla satın almamızı sağlıyor.

Yukarıdaki varsayımın, büyük devlet ve kültür dilleri için geçerli olacağını zannetmiyoruz. Ancak bunlar da yara almaktan kendilerini kurtarmayacaklardır.

Türkçe, kökü çok eskilere uzanan büyük kültür dillerinden birisidir. İlk Türkçe yazılı belgelere sahip olan Köktürkçede yabancı unsurlar yok denecek kadar azdır. Ancak yeni dinlerin ve kültürlerin benimsenmesiyle Türkçe;

Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi dillerden etkilendirilmiştir.

Türkçenin diğer dillerden etkilendiği dönemlerde yeni buluşlar baş dönürücü durumda değildi. Türkçenin İngilizceden etkilendiği yıllarsa, iletişim ve etkileşimin en üst düzeye çıktığı yıllardır. Bu yüzden günümüz Türkçesi, İngilizcenin yoğun baskısı altındadır. Öte yandan yabancı dille öğretim yapılan okulları bitirenler ve yurt dışında yetişenler sayıca çoğalmıştır. Bütün dünyada içeriği daha çok İngilizce olan internet, bu alanlar dışında kalan insanlarımızı ve özellikle gençlerimizi derinden etkilemektedir. Küreselleşmeden sonra ortaya çıkan kültürel çözülmeyle birlikte yabancı kelime kullanımının bireyi kültürlü ve seçkin bir kişi gibi göstereceğine dair yanlış inanç, dalga dalga yayılmaktadır. Bütün bunlar; birçok alanda Türkçenin, İngilizcenin istilâsıyla karşı karşıya kalmasına sebep olmaktadır.

Bu gelişme ve eğilimlerden sonra bazı alanlarda Türkçe kelimeler, kendilerine bir sığınak arar hâle gelmişlerdir.

Bu söylediklerimizden dolayı konuyu çok abarttığımızı düşünenler olabilir. Ancak defter kapaklarındaki dil aşınmasına dikkatle baktığında, herkes kaybettiğimiz bir mevzinin daha farkına varmış olacaktır.

Bu güne kadar yabancı dil istilâsıyla karşı karşıya kalan bazı yerler üzerinde duruldu. Örnek olarak; iş yeri adlarındaki yabancılaşma konusu epeyce tartışıldı ve işlendi. Ancak yabancılaşmanın başka değişik ve gizli boyutları bulunmaktadır. Bunlardan biri, defter kapaklarındaki yabancı öğelerin durumudur. Bu, bir bakıma yerellikten uzaklaşmanın da gizli yanıdır.

Özellikle 2000’li yıllardan sonraki defter kapaklarını inanılmaz bir şekilde İngilizce kelimeler istilâ etmiştir. 1980 ve 1990’lı yıllara ait defter kapaklarının merkezinde ve önemli yerlerinde görülen Türkçe/alıntı kelimeler (Bkz. Ekler: A1, B1, C1, Ç1, D1, E1), sonraki yıllarda bulundukları yerleri birer birer Türkçede hiç kullanılmayan İngilizce kelimelere bırakmak zorunda kalmışlardır.

Günümüzün defterlerinde Türkçe kelimeler de bulunmaktadır. Ancak bunlar; ya ön kapağın en altında bir yerlere sıkışıp kalmışlar ya da arka kapağın en alt kısmında ancak kendilerine bir yer bulabilmişlerdir.

Defterlerin ön kapaklarının orta ve üst kısımlarına, burada bulunan resimlerin/figürlerin yanlarına ve içlerine, göz alıcı renklerin bulunduğu kısımlara hep İngilizce kelimeler yerleşmiştir. Bu, bir alandan daha kovulduğumuzun ya da kendi kendimizi kovduğumuzun bir resmidir. Çok dikkat etmemiz gerekiyor. Çünkü **kendini kaybeden, kentini kaybeder.**

Bu tür kapaklarda baş köşeye kurulup yerleşmiş olan İngilizce adeta bir üst dil görünümündedir. “Kurulup yerleşmiş” demekle abartmıyoruz. Çünkü baş köşedeki İngilizce kelimelerin puntoları oldukça büyük ve değişik görünüşlerle kapaklarda yerlerini almışlardır. İngilizce kelime veya kelime grubu hâlindeki ifadelerin yanı sıra aynı dille kurulmuş cümleler de bulunmaktadır. Bu İngilizce ifade ve cümlelerin birçoğu çağrışım zenginliğine sahiptir. Bilindiği gibi cümleler, hüküm bildirici öğelerdir. İncelediğimiz defterlerde Türkçe cümle sayısı yok denecek kadar azdır ve bunlar, sadece defterlerin neyden üretildiğini ifade eder. Yani bu defterlerde Türkçenin bir hükmü ve ağırlığı yoktur. Çünkü mesaj içerikli cümleler İngilizceyle verilmiştir. Var olan Türkçe kelimelerse çeşitli, çağrışım zenginliği olan kelimeler değildir. Birçok defterde yaklaşık olarak Türkçe aynı kalıp ifadeler vardır: “okul defteri”, “yirmi yaprak”, “çizgili”, “kareli” vb.

Bu defter kapaklarında bu hâliyle Türkçe, bir alt dil ya da uyruk dili görünümündedir. Türkçe kelimelerin hepsi, zor görünecek biçimde küçük puntoludur ve tek tip yazıyla yazılmışlardır. Ana dile ait unsurlar, “Öz yurtlarında gariptirler”.

Araştırmalarımız esnasında “Acaba bu defterler, yabancılara yönelik olarak hazırlandı da onun için mi İngilizce kelimeler kullanıldı?” diye düşündük. Ancak amaç bu olsaydı, o zaman bu defter kapaklarında hiç Türkçe kelimenin bulunmaması gerekirdi ya da sadece iç piyasada tüketilecek Türkçe kelimeli defterlere rastlardık.

Her yılın defter kapaklarının belirlenmesi için bazı büyük firmalarca öğrenciler arasında yarışmalar düzenlenmektedir. Bu yarışmalara yaklaşık on bin öğrenci katılmaktadır. Söz konusu yarışmalarda garip bir sonuç ortaya çıkıyor. Kendi diline ve kültürüne yabancılaşan gençlik, zihnindeki yabancılaşmayı defter kapaklarına aktarıyor, firmalar da hedef kitlesi böyle istediği ve düşündüğü için onların kapaklarını basmak durumunda kalarak farkına varmadan yabancılaşmaya katkıda bulunuyor.

Sonuçta sıkıntılı bir döngü ortaya çıkıyor. Düşüncelerimiz ve inançlarımız, görme biçimlerimizi etkiliyor (Berger 1990: 8). Bu arada yanlış bir seçim de olsa, görmek istediklerimizi görebileceğimiz yere konumlandırmış oluyoruz.

Bir öğrenci çantasına defterini yerleştirirken, sınıfta onu açarken, ders bitince çantasına tekrar defterini koyarken hep bu yabancı dilin kelime veya cümlelerini görüyor. Sürekli görme ve algılama, bizi ve bizimle ilgili olanı değil de yabancıyı ve yabancıyla ilgili olanları zihne yerleştiriyor. Hele bu yazılar, etkileyici resimler ve çizgilerle süslenmişse taze dimağlarda daha fazla etki bırakabiliyor.

Defter kapakları; yazı, renk, resim ve figür açısından değişik özellikler taşıyor. Bu özellikler, aşağıdadır:

YAZI

1. Dilimizde Kullanılan Türkçe/Alınma Kelimeler ve Türkçe Cümleler

a. Dilimizde Kullanılan Türkçe/Alınma Kelimeler

Yukarıda da değindiğimiz gibi, defter kapaklarında kullanılmakta olan Türkçe ve alıntı kelimeler, genellikle defterlerin maddi yönlerini ifade etmekte ve neredeyse tamamı arka kapakta bulunmaktadır. Söz konusu kelimeler, sıklık durumlarına göre şöyledir:

- h./hamur (20 kez)
- yp./yaprak (17 kez)
- okul defteri (17 kez)
- g. /gr. -gram- (17 kez)
- dikişli (10 kez)
- çizgili (7 kez)
- kareli (5 kez)
- defter (4 kez)
- kırtasiye (2 kez)
- A.Ş. -Anonim Şirketi- (1 kez)
- çizgili defter (1 kez)
- düz (1 kez)
- okul defteri ... dosyası (1 kez)
- spiralli defter (1 kez)
- stop (1 kez)

b. Türkçe Cümleler

Tek Türkçe cümle bulunmaktadır. Aynı ayrı defterlerde dört kez tekrarlanan bu cümle, defterlerin maddi yanını anlatmakta ve bir derin anlamı veya mesajı ifade etmemektedir. Sözü edilen cümle aşağıdadır:

- % 100 saf selülozdan üretilmiştir (4 kez).

2. Türkçede Hiç Kullanılmayan İngilizce Unsurlar

Türkçede hiç kullanılmayan İngilizce kelime ve cümleler; defterlerin maddi yönünü değil, derinlikli yönünü ifade etmektedirler. Derin anlamların ve insanı etkilemeye yönelik mesajların aktarıldığı kelime ve cümleler bu dille verilmiştir. Üstelik bu dil unsurlarının neredeyse tamamı büyük puntolarla ön kapağa, defterlerdeki resim veya figürlerin en önemli kısımlarına yerleşmişlerdir.

a. İngilizce Kelimeler

Türkçede hiç kullanılmayan İngilizce kelimeler, bunların verdiği mesaj ve taşıdığı anlam zihinlere yerleştirilmek amacıyla sık sık tekrarlanmıştır:

- single “tek; bekâr” (53 kez –tek kapakta–)
- love “aşk, sevgi; sevmek” (8 kez –tek kapakta–)
- power of nature “tabiatın gücü” (6 kez –tek kapakta–)
- exercise book “alıştırma defteri” (4 kez)
- exercise notebook “alıştırma defteri” (3 kez)
- apple “elma” (3 kez –tek kapakta–)
- wind surf “rüzgâr sörfü” (3 kez –tek kapakta–)
- rainbow “gökkuşağı” (2 kez –tek kapakta–)
- happy heart “mutlu kalp” (2 kez –tek kapakta–)
- jazz “caz” (2 kez –tek kapakta–)
- sheets “yaprak(lar)” (2 kez)
- apricot “kayısı” (1 kez)
- flowers “çiçekler” (1 kez)
- flowers symphony “çiçeklerin senfonisi” (1 kez)
- item “adet” (1 kez)
- my world “benim dünyam” (1 kez)
- paper “kâğıt” (1 kez)
- strawberry “çilek” (1 kez)
- zip “güç, çaba, enerji; fermuar” (1 kez)

b. İngilizce Cümleler

Defter kapaklarındaki İngilizce cümlelerde daha çok tabiat unsurlarına duyulan sevgi dile getirilmiş ve onları korumaya yönelik mesajlar verilmiştir. Selülozla ilgili Türkçe cümlelerin aksine, bu cümlelerle derinlikli mesajların iletilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu cümleler şunlardır:

Beauty by nature. “Güzellik, tabiatladır”.

I love dolphin. “Balınayı seviyorum”.

I love dolphins. “Balinaları seviyorum”.

Preserve the green, and make the future clear. “Yeşili koru, geleceğin temiz olmasını sağla”.

He has a dream! “Onun bir rüyası var”.

For someone very special! “Çok özel birisi için”.

Think positive. “Olumlu düşün”.

Made in Türkiye (3 kez) “Türkiye’de üretilmiştir”.

Son cümlede “Turkey” yerine “Türkiye” yazılmıştır.

RENK

Renk unsuru olarak bazıları zıt da olsa birbiriyle uyuşabilen renklerin seçildiği görülüyor. En sık geçen görüntü unsuru “gök yüzü”dür (12 kez). Buna paralel olarak da en fazla kullanılan renk “mavi”dir (16 kez). Mavi, sonsuzluk ve derinliğin sembolüdür. Solgunluk ve bitkinliğin sembolü olan “sarı” (15 kez), mavinin ardından gelmiştir. İki rengin uyumu, bunda etkili

olabilir. Aynı sıklıkla kullanılan “beyaz” (15 kez), sevinç, saflık ve sadeliği; yine aynı sıklıkla kullanılan “siyah” (15 kez) ise, karamsarlık ve gizliliği çağrıştırmaktadır. Birbirine zıt olan bu iki rengin aynı sıklıkla tercih edilmesi de eşyanın zıddıyla daha göze görünür hâle getirilmesi çabasının bir ürünü olabilir.

Renklerin kullanılma sıklıkları aşağıdadır:

mavi (16 kez)	pembe (8 kez)
sarı (15 kez)	kahverengi (7 kez)
beyaz (15 kez)	gri (4 kez)
siyah (15 kez)	mor (2 kez)
kırmızı (11 kez)	leylak rengi (1 kez)
yeşil (10 kez)	

RESİM VE FİGÜRLER

Resim unsuru olarak tabiatın ön plâna çıktığını görüyoruz. Bir yandan tabiatı kirletmeye devam etmekle birlikte insanoğlunun tabiata duyduğu özlem, bitmek tükenmek bilmiyor. Şehirde yaşayanlarda bu özlem, daha baskındır. Yüksek sıklıkta olanların yanı sıra değişik sıklıklardaki birçok görüntü unsurunun da tabiatla ilgili olması, söylediklerimizi doğrular niteliktedir. Görüntü olarak sıklığı en yüksek beş tabiat unsuru sırasıyla “gök yüzü” (12 kez), “ağaç” (8 kez), “deniz” (6 kez), “çiçek” (6 kez) ve “bulut”tur (6 kez). Bunları “insan” (5 kez) ve “kalp” (5 kez) görüntüleri izliyor. Bu kapak kompozisyonlarında insanın tabiatla bütünleştirildiği görülür. Aksi hâlde birbirine yakın sıklıkla bu kadar yan yana getirilmezlerdi.

Defter kapaklarındaki görüntü unsurları, sıklık sırasıyla şöyledir:

gök yüzü (12 kez)	kaya (2 kez)
ağaç (8 kez)	kumsal (2 kez)
deniz (6 kez)	müzik aletleri (2 kez)
çiçek (6 kez)	sörf aracı (2 kez)
bulut (6 kez)	toprak (2 kez)
insan (5 kez)	zürafalar (2 kez)
kalp (5 kez)	artı işaretleri (1 kez)
ay (3 kez)	CD (1 kez)
ayıcık (3 kez)	değişik alfabeli metinler (1 kez)
elmalar (3 kez)	deniz boncukları (1 kez)
gökkuşağı (3 kez)	dünya (1 kez)
ışık (3 kez)	güneş (1 kez)
kalem (3 kez)	su aygırı (1 kez)
reçel şişesi (3 kez)	ırmak (1 kez)
yıldızlar (3 kez)	kuzu (1 kez)
balina (2 kez)	rüya bulutu (1 kez)
caz müziği icracısı (2 kez)	yapraklar (1 kez)
dalgı (2 kez)	yazı aletleri (1 kez)
kasetler (2 kez)	

SONUÇ

1. Defter kapaklarında kullanılan dil öğeleri Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe, defter kapaklarının maddi yanlarını aktarmak üzere kullanılmıştır. Kapakların ince ve derin yanları ise, İngilizce kelimelerle sunulmuştur. Yani mesaj dili, derin anlamların dili İngilizcedir. Ancak bu mesajların ulaştırılmak istendiği kitle Türk milletidir ve özellikle Türk gençleridir. Yabancınnın önde/birinci sırada olması, aslın ise sonda/ikinci sırada olması düşündürücüdür.

2. Bu hâliyle İngilizce adeta bir üst katman dili konumundadır. İngilizce bilmeden bir yerlere gelinemeyeceği düşüncesinin gençlerin zihnine kazınması bunda etkili olmaktadır. Onlar da farkında olmadan taklide yeltenmek-

te ve meramlarını bu dille anlatma eğilimine girmektedirler. Kısacası İngilizce statü edinme dili, prestij dili, konumu iyi olanın kendini ifade etme dili olarak algılandığı için özentiye sebep oluyor. Pop ve benzeri yabancı kültürlerle şekillenen davranış modelleri de bunu besliyor.

3. Türkçede hiç kullanılmayan İngilizce kelimeler aynı kapakta defalarca tekrarlanırken Türkçe kelimelerde böyle bir durum söz konusu değildir. Vurgulanan, üzerinde durulan dil İngilizcedir.

4. En sık geçen görüntü unsuru “gök yüzü” (12 kez) olduğu için en fazla kullanılan renk de tabii olarak “mavi”dir (16 kez). Renk olarak mavinin baskın çıkmasında, bazı defter kapakları için “deniz”in (6 kez) seçilmesi de etkili olmuştur. Sonsuzluk ve derinliğin sembolü olan “mavi”den sonra ona uyum gösteren “sarı” (15 kez) gelmektedir. Aynı sıklıkla kullanılan “beyaz” (15 kez), sevinç, saflık ve sadeliği; yine aynı sıklıkla kullanılan “siyah” (15 kez) ise, karamsarlık ve gizliliği çağrıştırmaktadır. Birbirine zıt olan bu iki rengin aynı sıklıkla tercih edilmesi de eşyanın zıddıyla daha göze görünür hâle getirilmesi çabasının bir ürünü olsa gerektir.

5. Resim unsuru olarak tabiat ön plândadır. Hem sıklığı yüksek resim unsurları hem de değişik sıklıklardaki birçok görüntü unsuru da tabiatla ilgilidir. En sık yer verilen görüntü unsuru “gök yüzü”dür (12 kez). Daha sonra gelen en sık görüntü unsurları, sırasıyla şunlardır: “ağaç” (8 kez), “deniz” (6 kez), “çiçek” (6 kez) ve “bulut” (6 kez). Bunları “insan” (5 kez) ve “kalp” (5 kez) görüntüleri izliyor. Bu kapak kompozisyonlarında insanın tabiatla bütünleştirildiği anlaşıyor.

6. Aynı defter kapaklarında aşağıdaki gibi Türkçe çarpıcı ifadeler de kullanılabildi:

- Çocuk, çiçektir.
- Çalışan kazanır.
- Olumlu düşün; mutlu ol.
- Söz uçar, yazı kalır.
- Bilgi, yazıyla ebedileşir.
- Yazınız, parmak iziniz kadar özeldir.
- Dilini temiz tutanın kültürü kirlenmez.

7. Acaba bunlar ne zaman ve nasıl gerçek olabilir? Acaba bulunmadığımız/bulunamadığımız yerler bir gün bizim olmaktan çıkar mı? Bu diller/kültürler çarpışmasının sonu nereye varacak? Peki defterlerimizin kapaklarında niçin bizim kelimelerimiz ve cümlelerimiz yok? Ya kendi kelimelerimizi nasıl geri getirebiliriz?

Birkaç düşünce:

- Dürüst davranırsak,
- Nasıl yapılması gerekiyorsa bir işi öyle yaparsak,
- Malzemeden çalmakla bizim zararlı çıkacağımızı bilirsek,
- Tembelliği bırakırsak,
- Kaliteliyi üretirsek,
- Aşağılık kompleksinden kurtulursak,
- Kendimize güvenirsek,
- Kendimiz olmasını bilirsek,
- Taklit ettiklerimizin değil, asıl yolundan gideceklerimizin bizi kurtaracağını fark edersek,
- Yerleşerek yenileşebilirsek,
- İşte o zaman kelimelerimiz geri gelecek, defterlerimizin kapağında ve her yerde kendimiz var olacağız.

KAYNAKÇA

Basılı Kaynakça

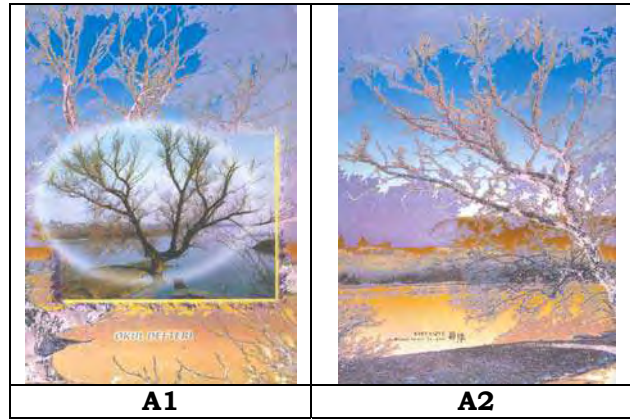
- Berger, John, 1990, *Görme Biçimleri* (Çeviren: Yurdanur Salman), 4. Basım, Metis Yayınları, İstanbul.
- Eco, Umberto, 1991, *Alımlama Göstergelimi* (Çeviren: Sema Rifat), Düzlem, İstanbul.
- McRobbie, Angela, 1999, *Postmodernizm ve Popüler Kültür* (Çeviren: Almila Özdek), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Mitchell, W. J. T., 2005, *İkonoloji-İmaj, Metin, İdeoloji* (Çeviren: Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Ong, Walter J., 2003, *Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojileşmesi* (Çeviren: Sema Postacıoğlu Banon), Üçüncü Basım, Metis Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Şinasi, 1993, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.

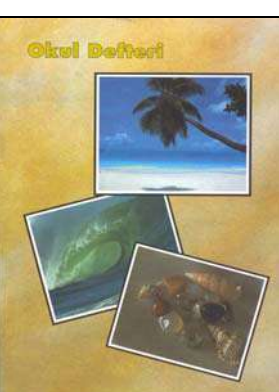
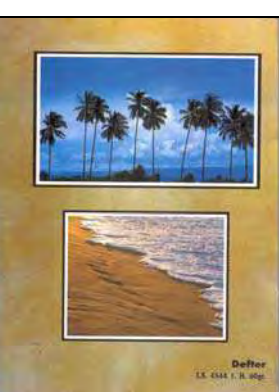
İnternet Kaynakçası

- <http://www.kozoglu.com.tr/okul.htm>
- <http://www.netyorum.com/ei/20001005.htm>
- <http://www.bilkent.edu.tr/~kanat/k0707.html>
- <http://www.ege-edebiyat.org/docs/semiotics.doc>
- <http://www.felsefeekibi.com/site/default.asp?PG=498>
- <http://www.felsefeekibi.com/site/default.asp?PG=837>
- http://nursen_gorsen.sitemynet.com/gorseldil/id22.htm
- <http://tiyatro.ege.edu.tr/Seminerler/GostergeBilim.DOC>
- <http://www.milliyet.com.tr/2005/04/04/eg/eg06.html>
- http://www.geocities.com/psikolojiarsivi/cocuk_ve_resim.html
- <http://arsiv.hurriyetim.com.tr/eg/turk/00/03/28/eghab/54eg.htm>
- <http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/12/24/egb/egbprn3.html>
- http://www.kutuphanem.net/goruntule.asp?islem=goruntule&dok_no=5293
- <http://www.zaman.com.tr/2000/12/31/aciksemsiye/aciksemsiyedevam.htm#5>
- <http://www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~5@tarikh~2002-09-14-m@nvid~173941,00.asp>

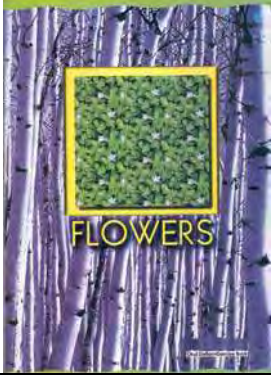
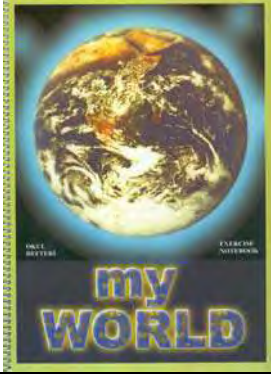
EKLER

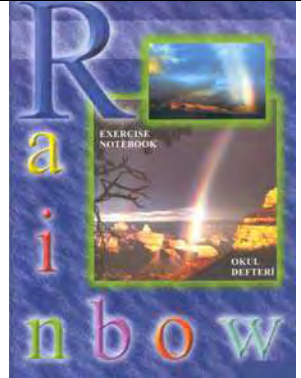
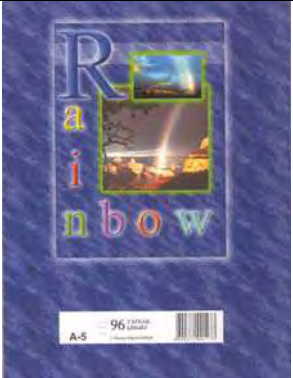
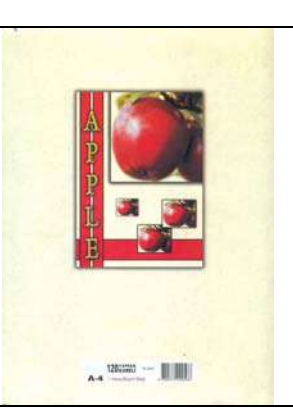
(DEFTERLERE AİT ÖN VE ARKA KAPAK RESİMLERİ)

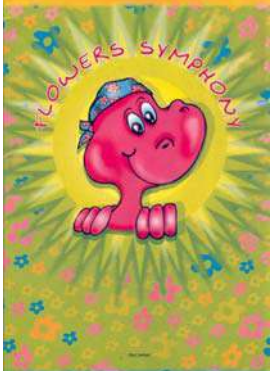
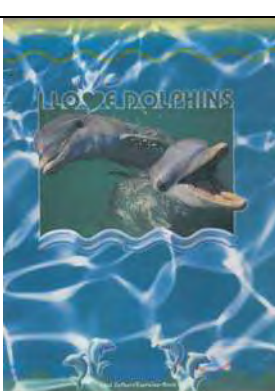
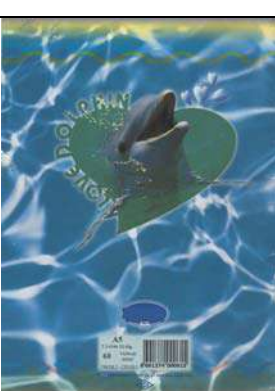

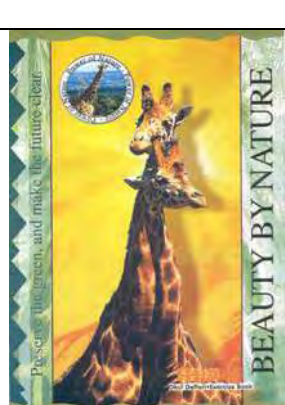
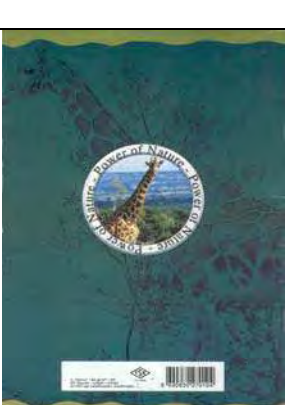
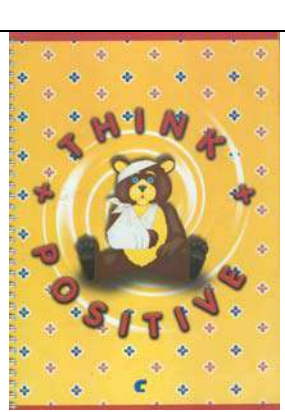
	
B1	B2
	
C1	C2
	
Ç1	Ç2

	
D1	D2
	
E1	E2
	
F1	F2

	
G1	G2
	
H1	H2
	
I1	I2

	
i1	i2
	
J1	J2
	
K1	K2

	
L1	L2
	
M1	M2
	
N1	N2

	
O1	O2
	
Ö1	Ö2
	
P1	P2

ARAPÇAYA GİREN TÜRKÇE KELİMELERİN ARAPÇA KURALLARLA ÇOKLUK ŞEKİLLERİ ÜZERİNE

Zeki KAYMAZ *

ÖZET

Arapçada çokluk şekilde pek çok Türkçe kelime vardır ve bunlar Arapçanın kendi kurallarına göre çokluk şekillerini almışlar ve yeni birer kelime olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Türkçe, Çokluk Şekil.

ON PLURAL SHAPES WITH ARABIC RULES OF THE TURKISH WORDS IN ARABIC

ABSTRACT

In Arabish there are many Turkish words in plural form. Those words are new words morfologically and meaningly to Arabish rules.

Key Words: Arabish, Turkish, Plural Form.

“Buluşat, deyişat, erat, gelirat, gelişat, gidişat” örneklerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde Türkçe kökenli bir adın Arapçanın “-at” çokluk ekiyle kullanıldığı görülür. Her ne kadar bu kelimeler için sözlüklerimizde yanlış şekiller olduğu belirtilmekteyse de tarihî metinlerimizde agavat “ağalar”, begat “beyler”, ilat “iller”, gibi örneklerin olduğunu da görmekteyiz.

Dilimiz Arapçaya da pek çok kelime vermiştir. Bu yazıda Arapçaya giren Türkçe kelimelerin ne şekilde çokluk yapıldığı örneklerle dayalı olarak gösterilmeye çalışılacaktır. Örneklerde sadece Türkçe kelimeler ele alınmış, Türkçe yoluyla geçen ve bu yüzden Türkçe olarak kaydedilen yabancı kaynaklı kelimelerin çokluk şekilleri üzerinde durulmamıştır.

I. Tarihî Olanlar

agadât	(الاعادات): “ağalar” < ağa “ağa”
aldaşât	(الالداشات): “arkadaşlar, bir gruba bağlı olanlar” < yoldaş “yoldaş”
atlab	(اطلاب): “emirlerin özel alayları” < tolb “dolu, bol, grup”

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

başavât	(باشاوات) : “reisler, melikler” < başa “paşa”
bukac	(بوقج) : “ağız bağlanan, evrak saklama torbaları” < bukça “boğça”
kalâbık	(قلابق) : “samurdan, gösterişli ve yuvarlak başlıklar” < kalbak “kalpak”
keşlât	(كشلات) : “askerin kışı geçirdiği yerler” < kışla “kışla”
şevâşır	(شواشر) : “şaşkınlıklar, hayretler, karışıklıklar” < şevşere “şaşırmak”
tukât	(طوقات) : “tuğlar” < tuh “tuğ”
vucâkât	(وجقات) : “asker ocakları” < ocak “ocak”

II. Bugünkü Arapçada

agavât	(اغوات) : “ağalar, efendiler” < ağa “ağa” (Mısır-Cezayir)
alâyât	(الائات) : “alaylar” < alây “alay” (Suriye-Libya-Cezayir)
amâzek	(امازك) : “nargilenin marpuçları” < amzek “emzik” (Suriye-Lübnan-Ürdün)
arabanciye	(عربنجى) : “arabacılar” < arabanci “arabacı” (Suriye)
arânîk	(ارانىك) : “sicil işlerinde örnek belgeler” < urnek “örnek” (Mısır-Sudan-Cezayir)
atkum	(اطقم) : “takımlar, takım elbiseler” < takım “takım” (Cezayir)
atrâk	(اتراك) : “Türkler” < türk “Türk” (Cezayir-Mısır vb.)
avâdi	(اودى) : “odalar” < oda “oda” (Filistin-Suriye)
bakârec	(بقارج) : “kahve kaynatmak için kullanılan küçük madeni kaplar” < bakrac “bakraç” (Suriye-Cezayir)
barâgel	(براعل) : “bulgur cinsleri” < berğol “bulgur” (Suriye)
barâmîk	(برامق) : “parmaklar” < barmak “parmak” (Mısır)
basamât	(بصمات) : “parmak basma işleri” < basma “basma” (Mısır-Cezayir)
başânîk – bşânek	(باشانىك) : “baş örtüleri” < başnuka “başlık” (Suriye)
başâvât	(باشاوات) : “paşalar, vezirler” < bâşâ “paşa” (Mısır-Suriye – Lübnan- Ürdün-Cezayir)
bavâgîz	(بواغيز) : “boğazlar” < bûğâz “boğaz” (Cezayir)
bayât	() : “devlet başkanları” bay “bay” (Tunus)
becâka	(بجاجى) : “kundura bıçakları” < beçki “bıçkı” (Cezayir)
beğam	(بغم) : “inciden yapılma kolyeler” < beğme “boğma” (Suriye) (Cezayir = buğam)
begât	(بكات) : “beyler” < beg “bey” (Irak)
begavât	(بكوات) : “beyler” < beg “bey” (Suriye)
bekac – bukâc	(بقج) : “bohçalar” < bukca-bekce “bohça” (Mısır-Sudan-Cezayir-Suriye)
belekât	(بلكات) : “bölükler” < belog “bölük” (Suriye-Cezayir)

- berâgî – barâgî (براغی-براکى) : “matkaplar” < burğî “burgu” (Mısır-Suriye-Cezayir)
- berglât (برغلأت) : “bulgur taneleri” < bergol “bulgur” (Suriye)
- beşâmik (بشامق) : “terlikler, pabuçlar” < başmak (Cezayir)
- beşlikât (بشلكات) : “beşlikler”(para) < bişlik “beşlik” (Cezayir)
- beyârek – bayârik (بىارق) : “bayraklar, sancaklar” < bêrak “bayrak” (Suriye-Mısır-Cezayir)
- buriyât (بوريات) : “borular” < bûri “boru” (Suriye)
- cazmât (جزمات) : “çizmeler” < cazme “çizme” (Suriye)
- cgêlât (چغلأت) : “su geçitleri” < cağel “çakıl” (Suriye)
- cizâm (جزم) : “çizmeler” < cazma “çizme” (Sudan)
- çakalât (چقالأت) : “çakallar” < çakal “çakal” (Suriye)
- çakmayât (چقمیات) : “kuyumcu işleri” < çakmâye “çakma” (Suriye)
- çatalât (چاتالأت) : “çatallar” < çatal “çatal” (Suriye)
- çnâk (چناق) : “çanaklar” < çanak “çanak” (Suriye)
- çorât (چورات) : “altın veya gümüşle çevrili mendiller” < çorâye “çevre” (Suriye)
- çvêviş (چو ویش) : “çavuşlar” < çaviş “çavuş” (Suriye)
- dağât (داغات) : “dağlar” < dağ “dağ” (Mısır-Cezayir)
- dakâmîk (دقامیق) : “tokmaklar” < dokmâk “tokmak” (Mısır)
- damârat (دمارات) : “damarlar” < damar “damar” (Irak)
- denomât (دنومات) : “dönümler, 78 m²’lik yerler” < denom “dönüm” (Suriye)
- Deşrât (دشرات) : “arsız, aşırı serbest kadınlar” < deşra “taşra” (Suriye)
- deşûr (دشور) : “kasabalar, köyler” < deşra “taşra” (Suriye)
- drekât (درکات) : “direkler” < drek “direk” (Suriye)
- dvenât (دونات) : “eldivenler” < dvêne “eldiven” (Suriye)
- dvêşek (دو اشك) : “döşekler” < doşak – deşak “döşek” (Suriye)
- elciye (ال جى) : “elçiler” < elci “elçi” (Mısır)
- eldivanât (الدونات) : “eldivenler” < eldivan “eldiven” (Yemen)
- ençkariye (انچكارىه) : “yeniçeriler” < ençkari “yeniçeri” (Suriye)
- erëmgîn (ارامگین) : “armağanlar” < armağan “armağan” (Suriye-Lübnan-Ürdün)
- esâtîk-kesâtîk (اساتیک-کساتیک) : “saat zincirleri” < köstek “köstek” (Mısır)
- gazâleg (گزالك) : “gözlükler” < gezlog “gözlük” (Suriye)
- gedş (كدش) : “burulmuş atlar, beygirler” < gdiş “iğdiş” (Suriye)
- gevêdek (كوادك) : “sıralar” < gêdek “gedik, sıra” (Suriye)
- gizâm (جزام) : “ayakkabılar” < gezme “çizme” (Mısır)
- havâkin (خاوکین) : “hakanlar” < hâkân “hakan” (Cezayir)
- havâtîn (خواتین) : “hanımlar, hatunlar” < hâtûn “hatun” (Cezayir)
- havâzîk (خاوازىق) : “1. direkler, 2. hileler” < hazuk “kazık” (Mısır)
- kabârî (کبارى) : “köprüler” < kubrî “köprü” (Sudan-Mısır-Cezayir)
- kabdayât (قبضايات) : “kabadayılar” < kabaday “kabadayı” (Lübnan)

kādunât (قادات)	: “kadınlar” < kādūne “kadın” (Suriye)
kalâtık (قلاتق)	: “koltuklar” < kaltok “koltuk” (Suriye)
kamât (قامات)	: “kamalar” < kama “kama” (Suriye)
kamçât (قمجات)	: “kamçılar” < kamçe “kamçı” (Suriye)
kantarmat (قنطرمات)	: “kantarmalar” < kantarma (Cezayir)
karâbîç (قربایج)	: “kırbaçlar” < kerbaç “kırbaç” (Suriye)
karakûlât (قرولات)	: “karakollar” < karakûl “karakol” (Cezayir)
kâtât (قاطر)	: “katlar” < kât “kat” (Suriye)
kâterciye (قاطرچیه)	: “katırcılar” < kâterci “katırcı” (Suriye)
kavârîğ (کواریک)	: “kürekler” < kôrêk “kürek” (Sudan-Mısır)
kavâviş (قواویش)	: “hapishane koğuşları” < kâvûş “koğuş” (Cezayir)
kavâyik (قواایق)	: “kayıklar” < kâyik “kayık” (Mısır)
kavâyîş (قواایش)	: “kayışlar” < kâyîş “kayış” (Mısır-Cezayir)
kıllkât (قلاقات)	: “muhafız birlikleri” < kıllok “kolluk” (Suriye)
kışlakât (قشلاقات)	: “kışlalar” < kışla “kışla” (Mısır-Cezayir)
kîtânât (قیطانات)	: “kaytanlar” < kîtân “kaytan” (Suriye)
kişâl (قشال)	: “kışlalar” < kaşla, kuşla “kışla” (Cezayir)
knâkât (قناقات)	: “1. konaklar, 2. önemli insanların konutları” < knâk “konak” (Suriye-Cezayir)
knêdik (قنادیق)	: “1. kundaklar, 2. tüfek kundakları” < kendak “kundak” (Suriye)
kurekât (کورکات)	: “kürekler” < kôrêk “kürek” (Sudan)
kusâcât (قصاجات)	: “kısaçlar, penseler” < kusac “kısaç” (Cezayir)
sarâgi (سراکی)	: “sergiler” < sargi ~ sarki “sergi” (Mısır)
secâkât (سجاجات)	: “saçaklar, bir şeyin kenarları” < secak “saçak” (Suriye)
senêcek (سناجق)	: “sancaklar” < sencak “sancak” (Suriye-Cezayir)
sereciye (سرجیه)	: “sürücüler” < sereci “sürücü” (Suriye)
şuvvâş (شوایش)	: “çavuşlar” < şâviş “çavuş” (Cezayir)
tatâle (طتالی)	: “tatlılar” < tatli “tatlı” (Suriye)
tavâbîr-tvêbîr (طوابیر)	: “taburlar, saflar, sıralar” < tâbûr “tabur” (Suriye-Mısır-Sudan)
tazâlik (طزالق)	: “tozluklar” < tuzluk “tozluk” (Cezayir)
tebâsi (تیباسی)	: “tepsiler, siniler” < tebsi “tepsi” (Mısır)
tobçiye (طوبجیه)	: “topçu erleri” < tobçi “topçu” (Suriye-Cezayir)
tuğrâdât (طغرادات)	: “tuğralar, turalar” < tuğrâ “tuğra” (Cezayir)
tukûm (طقوم)	: “özel amaçlar için kullanılan eşyalar topluluğu” < takım “takım” (Mısır)
tukûme (طقومه)	: “takımlar (elbiseler için)” < takem “takım” (Suriye-Cezayir)
tvâb (طواب)	: “toplar” < tôb “top” (Suriye)
tvâh (طواخ)	: “tuğlar” < toh “tuğ” (Suriye)

urât	(اوراط)	: “taburlar, askeri birlikler” < urta “orta” (Mısır-Cezayir)
uvâd-ivâd	(اواد)	: “odalar” < oda-uda “oda” (Mısır-Suriye-Sudan)
vitâkât	(وطاقات)	: “çadırlar, otaklar” < vitâk “otak” (Cezayir)
yâkât	(يقات)	: “yakalar” < yâka “yaka” (Cezayir)
vucakat	(وجاقات)	: “ocaklar” < vucak, ucak “ocak” (Cezayir)
yalamik	(يلامق)	: “yelmeler, elbiseler” < yalmak “bir çeşit elbise” (Cezayir)

Sonuç

İncelememize söz konusu olan 102 kelimenin 43’ü +ât ekiyle, 6’sı çokluk eki olmamakla birlikte +iye ile çokluk yapılmıştır. Kalanları ise mükesser cem’ vezinleri ile çokluk hale getirilmiştir. Bunlar *fevâ’ül(14)*, *fevâ’ül(15)*, *fu’ül(4)*, *fu’âl(3)*, *fi’âl(6)*, *efâ’ül(2)*, *ef’â(1)*, *ef’ul(1)* vezinleridir. Ayrıca 7 kelime de *fe’âlî* gibi duymaya dayanan vezinle çokluk yapılmıştır. Arapçadaki Türkçe kelimelerin değişik bir yansıması olan bu örneklerde yapısal değişiklikler görüldüğü gibi anlam değişimleri de görülmektedir. Günümüz Arapçasında yukarıdaki kelimelerden başka örnekler bulunacağı da açıktır. Arapçadaki bu Türkçe kelime hazinesi çeşitli yönlerden incelenmeyi beklemektedir.

Kaynakça

- Ateş, Ahmed, “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (X.Yüzyıla Kadar)”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE. Yay. , Ankara 1966, ss. 26-31.
- Ateş, Ahmed, “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme II, (XI. Yüzyıldan Bugüne Kadar)” *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl II. , Sayı 1-2, Ankara 1965, ss. 5-25.
- Aytaç, Bedrettin. *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Cheneb, Mohammed Ben, “Cezayir Konuşma Dilinde Muhafaza Edilen Türkçe ve (Türkçe Aracılığı İle Gelen) Farsça Kelimeler”, (Çeviren : Ahmed Ateş), *TDAY-Belleten* 1966, s.157-213.
- Duhman, Muhammed Ahmed, *Dictionary of Historical Mamluk’s Words and Expressions*, *Dar al-Fikr*, Damaskus-Syria 1990.
- Halasi-Kun, T. *The Ottoman Elements in the Syrian Dialects II*, *Archivum Ottomanicum*, Tomus V, Anno 1973.

Müteveli, Ahmet Fuat. “Arap Halk Dilinde Türkçe Kelimeler”, *Türk Halk Edebiyatında ve Folklorunda Yeni Görüşler II*, Konya Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Konya 1985.

“TÜRKÇE-FARSÇA MANZUM SÖZLÜKLERDEN TUHFE-İ VEHBÎ (METİN)”

Atabey KILIÇ*

Özet

Klasik Türk Edebiyatı sahasında manzum eserler arasında üzerinde çalışılmayı bekleyen alanlardan birisi de manzum sözlüklerdir. Manzum sözlükler son zamanlarda gerek kendilerini tanıtır nitelikte yazılar, gerekse metinlerinin neşri suretiyle dikkat çekmektedir. Bu eserlerin bir kısmı yazıldıkları dönemde sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuş, bir kısmına ise daha sonraki yıllarda şerhler yapılmıştır. Hatta bu eserlerin önemli olanlarından bir kısmı bir mecmua içerisinde bir araya getirilmiştir. Bu mecmualardan biri de Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numarada kayıtlıdır. Bu çalışma çerçevesinde, daha önce bazı kaynaklarda hakkında belli ölçüde bilgi verilmiş bulunan Tuhfe-i Vehbî'nin metnini, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numarada kayıtlı bulunan manzum sözlük mecmuasının 1b-39b varakları arasında yer alan nüshasından hareketle bilim dünyasının istifadesine sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler : Manzum Sözlükler, Tuhfe-i Vehbî, metin neşri

ONE OF THE TURKISH-PERSIAN VERSE DICTIONARIES: TUHFE-İ VEHBÎ (TEXT)

Abstract

In Classical Turkish Literature verse dictionaries are the books which are waiting for being studied. Nowadays it is common to introduce and present these verse dictionaries. Some of verse dictionaries were used as a textbook in primary schools and commentary texts were written on some of them. Also some an important number of them were collected in mecmuas. One of this mecmuas is recorded with number 4026 Library of Konya Mevlânâ Museum. In this paper we aim to introduce Tuhfe-i Vehbî which takes place in this mecmua between 1b-39b.

Keywords : Verse Dictionaries, Tuhfe-i Vehbî, text publishing

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü KAYSERİ
atabeykilig@gmail.com

Tuhfe-i Vehbî Türkçe- Farsça manzum sözlükler¹ arasında Tuhfe-i Şâhidî'den sonra en fazla ilgi görmüş olan sözlüklerimizdendir. Adının da işaret ettiği üzere eser, Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809) tarafından kaleme alınmıştır.² Tuhfe, 882 beyitten oluşmaktadır. Eser, besmelenin ardından mesnevî tarzında kaleme alınmış 93 beyitlik bir hamdele, salvele ve sebep-i telifle başlar. Sözlük kısmı 58 kıt'adan oluşmaktadır. Sonda 201 beyitten oluşan İstîlâhat-ı Acem başlığını taşıyan mesnevî de yer almaktadır.³ Tuhfe-i Vehbî'nin pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bizim bu çalışma ile amacımız Tuhfe-i Vehbî'nin metnini neşretmek olduğundan, eser ve nüshaları hakkında ayrıca bilgi vermeyeceğiz. Eserin ilk baskısı müellif henüz hayattayken 1798 yılında yapılmıştır. Seyfettin Özege'ye göre Tuhfe-i Vehbî 1798-1909 yılları arasında 59 defa basılmıştır.⁴

Bu çalışma çerçevesinde, daha önce bazı kaynaklarda hakkında belli ölçüde bilgi verilmiş bulunan Tuhfe-i Vehbî'nin metnini, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numarada kayıtlı bulunan manzum sözlük mecmuasının 1b-39b varakları arasında

¹ Manzum sözlükler için şu kaynaklara bakılabilir: Ali Alparslan, *Manzum Lûgatler ve Tuhfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1946-1947; Turgut Karabey-Numan Külekçi, *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum 1990; Adnan Karaismailoğlu, "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî", *Millî Kültür*, sayı: 74, Temmuz 1990, s. 60-61; Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993; Ahmet Hilmi İmamoğlu, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin", *12-13 Nisan 2001 Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler*, c. I, Kayseri 2001, s. 441-447; Atabey Kılıç, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Laçın Yayınevi, Kayseri 2001; Mehmet Kırbıyık, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11, 2002, s. 184-200; Necmettin Yurtseven, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lügatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2003; Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî*, Ankara 2003; Mehmet Dursun Erdem, "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Luğat-ı Sıbyân Yazması", *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, sayı: 104-105, Ağustos-Eylül 2005, s. 178-189; Abdülkerim Gülhan, "Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım 2005 Manisa; Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühbâ-i Şıbyân", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Urfâ*, (haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan), Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, s. 186-189; Atabey Kılıç, "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında", *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-01 Ekim 2006 Manisa.

² Yusuf Öz, "Tuhfe-i Vehbî Şerhleri", *İlmî Araştırmalar Dergisi 5. S.*, s. 220. Ömer Faruk Akün "Sünbül-zâde Vehbî", *İA. XI*, İstanbul 1979, s. 238-242.

³ Yusuf Öz, Tuhfe-i Vehbî Şerhleri, s. 220.

⁴ M.S.Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu IV. Cilt*, İstanbul 1977, s. 1877-78.

yer alan nüshasından hareketle bilim dünyasının istifadesine sunmaya çalışacağız.⁵ Edebiyatımız, özellikle de sözlük bilimi ve çocuk edebiyatı için önemi gözardı edilemeyecek kadar fazla olan Tuhfe-i Vehbî'nin metnini daha fazla geciktirmeden transkripsiyon harfleri ile ortaya koymak gerektiği de âşikârdır. Adı geçen nüshaya dayanarak Tuhfe-i Vehbî'nin metnini neşrederken bazı hususlara da özellikle dikkat ettik. Bunlardan birincisi, nüshanın rivayetini hemen hemen her defasında aynen kabul ettik. Burada yaptığımız tenkitli neşir olmamakla beraber, elimizde bulunan 1256/1840 tarihinde Matbaa-i Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye ve 1284/1868 tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılan nüshalardan metin kontrolü için istifade ettik. Metinde yer yer karşılaştığımız bazı eksiklikleri ve müstensihden kaynaklanan ufak tefek yanlışları bahsi geçen nüshalarla mukayese ettikten sonra tamir yoluna gittik. 4026 numaralı nüshada bulunmayan, fakat vezin ve anlam gereği olması gereken kelime veya ibareleri diğer nüshalarla teyit ettikten sonra metinde [] işaretinin içerisinde göstermek suretiyle verdik. Yazmada gördüğümüz derkenar kabili metinleri de dipnot hâlinde vermeye çalıştık.

⁵ Bu mecmua için bkz. Atabey Kılıç, "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmûası Hakkında", *Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-01 Ekim 2006, MANİSA.

[1b]

Tuḥfe-i Vehbî

Bismillāhi'r-Raḥmāni'r-Raḥîm

(Feilâtün mefâilün feilün)

- 1 Ḥamd-i bî-ḥadd o kerem-fermāya
Ki anuñ ni'metidür bî-ğāye
- 2 Kıldı ez-cümle o Ḥallāk-ı Kerîm
Ḥazret-i Âdeme esmâ ta'lim
- 3 Şân-ı Mûsâya idüp hem tekrîm
Kıldı zâtına izâfetle kelîm
- 4 Hem Süleymânı o 'Allâm-ı Laṭîf
Manṭıku't-tayr ile kıldı talîf
- 5 Hikmet ü kudreti ile 'İsâ
Tıfliken oldu beşikde gūyâ
- 6 Nev'-i insânı hem ol Bî-enbâz
Eyledi nâṭıka ile mümtâz
- 7 İhtilâf-ı şuver ü elsineden
Niçe hikmetleri vardur rûşen
- 8 Şu'arâ elsinesin ol Mennân
Kıldı miftâḥ-ı der-i genc-i nihân
- 9 Hem Resûline hezâran şalavât
Ki odur efşah-ı erbâb-ı luğât
- 10 Luṭfîdur⁶ vahy-i Ḥudâvend-i 'Alîm
Ne güherdür o kerîm ibn kerîm
- 11 'Âlemîne sebep-i rahmetdür
İns ü cinne ne büyük ni'metdür
- 12 Nâzil oldu aña Qur'ân-ı Celîl
Ki ider şânına 'âlem tebcîl
- 13 Gerçi kim şî'r degildür o kelâm
Nazm-ı şâ'irde ne mümkün o nizâm
- 14 Fehm idüp mertebe-i i'câzın

⁶ "Nuṭkıdur" matbû

İşidüp hüdhüde-i āvāzın

- [2a] 15 Ebkem oldı fuşahā-yı ‘Adnān
Kaldı hayran büleğā-yı Kaḥṭān
- 16 Eyledi müdde‘iyānı mülzem
Cümlesi ‘acz ile olmuş müfham
- 17 Olsun aşhābına şad gūne selām
Ki anuñ her birisi ehl-i kelām
- 18 Biri ez-cümle cenāb-ı Ḥassān
Nazmını ‘ālem ider istiḥsān
- 19 Biri hem Ka‘b-ı belāgat-pīrā
Ka‘b-ı beyne’l-fūşahā pek a‘lā
- 20 Cümlesi ehl-i ḥadīṣ ü tefsīr
‘İlm ü irfānıla bī-miṣl ü nazīr
- 21 Umaram kim olıcaḳ rüz-ı cezā
Olalar Vehbî-yi zāra şufa‘ā
- 22 Ba‘de-zā başt-ı maḳāl eyleyelüm
Sebeb-i nazmı nedür söyleyelüm
- 23 Çünkü bu ‘abd-i za‘īf-i aḥḳar
İtdi İrāna sefāretle sefer
- 24 Eyleyüp devr-i Revān u Şıfahān
Çok maḳāmātını kıldum seyrān
- 25 Tā Nihāvend ü ‘Irāḳa gitdüm
Hep uşul ile temāşā itdüm
- 26 ‘Azm idüp tā-be-diyār-ı Şīrāz
Ḥāce Ḥāfız ile oldum hem-rāz
- 27 Şu‘arāsı ile şoḥbet iderek
Şīr ü inşā revişinden giderek
- 28 Keşf ü ḥall itmişidüm niçe luḡāt
Var imiş bizde meger çok ḡalaṭāt
- 29 Fārsī anlara maḥşuş zebān
İşlāḥātı daḥı bī-pāyān

- 30 Başkadur niçe luğatlarda me'āl
Gayrı gūne olunup isti'māl
- 31 Fārs iklīmine düşmiş Şīrāz
Aña mensūb o zebān-ı mümtāz
- 32 İşfahānīlerūñ elfāzı Derī
Pehlevīnūñ dağı Şīrāz yeri
- 33 Çün o ıklīmi idüp geşt ü güzār
Çok zamān itmişidüm meks ü qarār
- [2b] 34 'Abeş olmaya diyü bu seferüm
Kılmağ ümmīdi ile bir eşerüm
- 35 Ki idem sa'y-ı belīg-i mevfūr
Dā'imā hātıra eylerdi hūtur
- 36 Yādgārūm ola her maḥdūma
Yazayım bir luğat-ı manzūme
- 37 Okıya hem veled-i āgāhum
Ömrümūñ ḥāşılı Luṭfullāhum
- 38 Līk nā-būd idi ḳadri hūnerūñ
Yoğıdı kıymeti dürr ü güherūñ
- 39 Yek-'ayār olmuş idi āhen ü zer
Nāsire ḳalmış idi naḳd-i hūner
- 40 Ḥas ü ḥār ile ber-ā-ber idi gül
Ayak altında yaturdı sūnbül
- 41 Gülşen-i ḡamda idüp nāle vü zār
Peyrev-i zāğ-ı siyeh idi hezār
- 42 Güherin gösteremezdi üstād
Yoğıdı ḳadrine anlar naḳḳād
- 43 Bu sebebden dil-i nā-şād u ḥazīn
Genc-i miḥnetde idüp āh u enīn
- 44 Bī-mecāl olmuşıdı güftāra
Şanki ebkem idi ol bī-çāre
- 45 Nā-gehan luṭf-ı Ḥudāvend-i Celīl
Kıldı aḥvāl-i cihānı taḥvīl

- 46 Virdi dünyāya ‘aceb hūsn-i nīzām
Ehl-i dil zümresi mesrūr u be-kām
- 47 Buldı kadriñ yine kālā-yı hüner
İ’tibār eyledi naḳḳād-ı kader
- 48 Ya‘nî bir Āşaf-ı ‘ālî-şânı
Şaf-der-i Cem-Ḥaşem-i devrânı
- 49 Zîver-i şadr u vezāret itdi
Mesned-ārā-yı şadāret itdi
- 50 Devlete zātı ile geldi şeref
Görmemiş mişlini emcād-ı selef
- 51 Maḥlaş-ı pāki gibi hūlkı Ḥamīd
Necm-i mes‘ūdı gibi zātı sa‘īd
- 52 Ya‘ni hem-nām-ı Ḥalīlū’r-Raḥmān
Ki odur maḥzar-ı ‘adl ü iḥsān
- [3a] 53 Kıldı ḥāşiyet-i ismi te’sīr
Ni‘meti eyledi bu ‘ālemi sīr
- 54 İsmi maḥlaşla odur şad-der-şad
Böyle remz itmiş anı ehl-i raşad
- 55 Hem odur nāzım-ı dīn ü devlet
Buldı vaḳtinde cihān emniyyet
- 56 Şāḥib-i seyf ü qalem ehl-i kerem
Ma‘den-i dāniş ü pūr-cūd u himem
- 57 Oldı devrinde be-kām u şādān
Zümre-i ehl-i dil ü nūkte-verān
- 58 Böyle ḳadr-i hüner olduḳda mezīd
Geldi bu bendeye de şevḳ-ı cedīd
- 59 Eyleyüp ya‘ni bu nazmı inşā
Ḥāk-i dergāhına itdüm ihdā
- 60 Ki meḥādīm-i kirām-ı güheri
İdeler gāhi iḥāle nazarı
- 61 Ol şerefle bula Tuḥfem şöhret

- İşidenler ide meyl ü rağbet
- 62 Ne meḥādīm-i mekārīm-perver
Ne giran-māye mu‘allā-gevher
- 63 Neyyirīn-i felek-i ‘izz ü şeref
Mihr ü meh gibi iki ḥayr-ḥalef
- 64 Kurre-i a‘yün-i rüşen-nazarān
Her biri merdümek-i çeşm-i cihān
- 65 Biridür ‘Ārif ü bī-miṣl ü nazīr
Birinüñ maḥlaşı Nūrī-yi münīr
- 66 Biri ḥurşid-i cihān-ārādur
Birisi bedr-i felek-pirādur
- 67 İkişi biri birinden a‘lā
Ne şadefdür güher-i bī-hemtā
- 68 Dā’imā devlet ile rif‘at ile
Vālid-i mācid-i pür-himmetile
- 69 Olalar ḥıfz-ı İlāhīde maşūn
‘Ömr-i iḳbāl-i ebed-rüz-efzūn
- 70 Kadr-i Tuḥfem de bülend olsa sezā
Anlaruñ nāmına itdüm inşā
- 71 Silk-i ma‘nāda ne ḥoş dürr-i nazīm
İtmemiş mişlini kimse tanzīm
- [3b] 72 Yazmadum vezn-i rekīk ü nādir
Tā ola ḥıfzına herkes kādır
- 73 Eyleyüp gāhi mürā‘āt-ı nazīr
Gāhi ezḍādıla kıldum ta‘bīr
- 74 Hem yazıldı niçe tecnīs-i selīs
Niçe ihāmıla telmīḥ-i nefīs
- 75 Anı evvel okıyan tıfl-ı aşıl
Nükte-i şi‘rde eyler taḥşīl
- 76 Ṭab‘a elbette leṭāfet getürür
Ḥüsn-i ta‘bīre selāset getürür

- 77 Gösterüp ba'z-ı maḥalde terkīb
Aḥsen-i vechile kıldım tehzīb
- 78 İrtikāb itmedim aṣlā merhūn
Okıyan olmaya tā kim maḡbūn
- 79 Luḡatın tercemesi yanında
Yir ider ehl-i dilūn cānında
- 80 Ya'ni vaż'-ı raḡama ḥācet yok
Böyle zaḥmet çekecek ḥālet yok
- 81 Fārsī vü 'Arabī lafz-ı keşir
Ki ola elsinede şöhret-gir
- 82 Cāy-ı Türkide idüp isti'māl
Eyledüm anlar ile keşf-i me'āl
- 83 Müşterek ba'z-ı luḡāt-ı rengin
Yazılup itmedüm ammā ta'yin
- 84 Fehm ider anları erbāb-ı kemāl
Ta'n u teşnî' ide tursun cuhhāl
- 85 Eyledüm ḥarf-i hecāda tertīb
Okur ebced gibi her tıfl-ı edīb
- 86 Yazdığım lafz-ı dil-ārā ekser
Şi'r ü inşāya muvāfiḡ gevher
- 87 Niçesin ḥāşıl-ı ma'nā yazdum
İştılāḥ üzre ne ra'nā yazdum
- 88 Ya'ni vardur niçe ra'nā ma'nā
Baḡma ferhenge bulunmaz zīrā
- 89 İtmemiş gerçi luḡatlar taşriḥ
Eyledüm cümle 'Acemden taşḥiḥ
- 90 Yakışur gevher-i İran dir isem
Sürme-yi ehl-i Şifāhan dir isem
- [4a] 91 Nām-ı vālāsı ola dünyāda
Tuhfe-i Vehbi-i Sünbül-zāde
- 92 Okuyandan budur ancaḡ me'mül
Ki ide ḡayr-du'āyı mebzül

- 93 Hıfz ide sehv ü haṭādan Mevlā
Hasbünallāhu te‘ālā ve kefā

Kıṭ‘a-i Şer‘iyye Der-Ḥarf-i Elif Ez-İbtidā

(Fāilātün fāilātün fāilātün fāilün)

- 94 Tañrı adı Şîzer ü Şebzîr ü Yezdān u Hudā
Yaradıcı Âferinende Büzürgî Kibriyā
- 95 Vaşfidur Perverdgār u Kirdgār Âmurzgār
Hem daḥı Pâyende Bâkîdür Hemîşe Dâ’imā
- 96 Görıcı Bînā vü Dānā Bilici Ulu Büzürg
Merḥametlü Mihrban Pādāş u Ḥayrıla Cezā
- 97 Rızk rûzî anı irişdirici rûzî-resān
Şükr ü ḥamd oldı sipās u rāstā medḥ ü şenā
- 98 Toḡru sözlü rāst-gū Vaḥşür u Peyḡam-ber Resül
Hem Muḥammeddür sûtüde ber-güzîde Muştafā
- 99 Yaz nüvîs oku bi-ḥ‘an Qur‘an Nevî çalış bi-güş
Diñle bişnev añla der-yāb oldı şud lâyıḳ sezā
- 100 Merdüm âdemdür civan-merdî şehāvet vir bi-deh
İzedî Ḥaḳ yolına virgi maḥallinde be-cā
- Uçucı perrende olmışdur melek adı sürüş
Hem inanmaḳ bâveriden lâyıḳ u cā’iz revā
- Kîş milletdür şerī‘at rāh-ı dîn rûze oruç
Hem yegāne-gūy mü’mindür dürüd oldı du‘ā
- Mescide mezket dinür daḥı ezan bang-i namāz
Di imāma piş-namāz u hem uyulmuş pişvā
- Cāhile nā-dan mürāyî şüfiye sālūs di
‘İffet ehli pāk-dāmen ehl-i taḳvā pārsā
- [4b] 105 Rüsteḥîz oldı kıyāmet cennete dirler behiş
Dūzaḡ olmışdur cehennem adı kırtulmuş rehā
- Fā‘ilātün fā‘ilātün veznidür baḥr-ı remel
Eyle ‘ilmünle ‘amel tā olmaya sa‘yuñ hebā

Kıṭ‘a-i Dil-keş ü Pür-Cünbiş ü Ḥûb u Ra’nā

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Boy [u] kad toğru sehî pek yakışıklı zîbâ
Şalınup gezme hırâm u yüce oldı bālâ

Hareket cünbiş [ü] refâr şalınmak yürimek
Dil-berün cilvesidür nâz u girişme tîbâ

Göñül eglencesi maḥbûba dil-ârâm dinür
Ya'ni yektâ yalınuz bir eşi yok bî-hemtâ

110 Dindi sâzendeye râmişger ü ṭanbûra setâ
İrlamak nağme ile oldı sürûd u ḥınyâ

Beñzemek mânden ü hem öyle dimekdür ḳalmaq
Mişli mânend gibidür meşelâdur güyâ

Bâd olsun ola bâşed ne-şevd olmaz hem
Verne yohsa belî ârî 'acebâdur âyâ

[5a] Rûz gündüz bugün imrûz geçen gün dîrûz
Şeb gice bu gice imşeb daḥı yarın ferdâ

Şüste yıkanmışa ḥammâma dinür germ-âbe
Derlemiştir daḥı ḥoy-kerde vü irâ zirâ

115 Peşm yûñ penbe pamuk nerm daḥı yumşaqdur
Seng taş saḥt⁷ ḳatı mermere dirler ḥârâ

Oldı âyende gelici vü revende gidici
Reft gitdi gelür âyed hem ayakdaş hem-pâ

Fâ'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün
Eyle taḥşîl-i hüner tâ ola ḳadrün a'lâ

Ḳıṭ'a-i Zîbende-i Rengîn-edâ

(Müfteilün müfteilün fâilün)

Baṇa merâ saṇa turâ siz şumâ
Ben men ü biz mâ vü aña merverâ

Sen tu merev gitme vü binşin otur
Er birevî gider iseñ gel biyâ

⁷ "Miḥnet" matbû

120 Böyle çunîn öyle çünân çün gibi
Çîst nedür ân o niçün çirâ

Ķanķı kudām ūst odur ĩn budur
Ķĭst dimek kimdür o ķanda kücā

Niçe çi-sān mişlĭ besān bil bidān
Bes yitişür niçe besĭ vü besā

Düşkün olan ‘āşķa ūftāde di
Daķı gōñŭl ķapucıdur dil-rübā

Duķt kıza bekciye pervāk di
Ħādım āğadur daķı Ħ‘āce-serā

125 Zengin olan şaķşa tüvanger dinür
Behre naşĭb oldu dilenci gedā

Ħāne-i dervĭş faķĭrŭñ evi
Eski Ħaşĭr anda kühen-bŭriyā

[5b] Aşcıya aş-peş di yimek Ħordenĭ
Sĭr toķ aç gŭrsine vü nā-şitā

Pek iyü Ħalvā imiş efrŭşe hem
Şule lapa tefşiredür baķlavā

Diñler iseñ nuşķ iderem ben saña
Ger şinevĭ pend kunem men turā

130 Müfte‘ilŭn müfte‘ilŭn fā‘ilŭn
Ehl-i me‘ārifle görüş dā’imā

Ĩn-Ķıţ‘a-i Bā-nŭkte-i Zĭbā Çŭn Güĭ-i Şād-āb

(Mef‘ŭlŭ mefāilŭ mefāilŭ feŭlŭn)

Teşne şuşamış ķanmış olandur daķı sĭr-āb
Ferkend silŭñ yardıķı yir sil şuyı seyl-āb

Şĭre di ūzŭm şuyına hem bekmeze düş-āb
Bal şehd dinür şerbete şehd-ābe vü şehd-āb

Gŭlzār u gŭlistan gŭli çok yir daķı gŭlşen
Di çayıra merĝ u ter ū tāze ise şād-āb

Şehvār dinür pād-şehe lāyķ olana

- Lezzetlü şu hōş-âb iyü incü dür-i hōş-âb
- 135 Cüy ırmağa di âb-ı revan ya'ni aķar şu
Tîre bulanıķdur daķı havzuñ dibi pây-âb
- Ser-geşte başı dönmişe di dönmege geştin
Deryâda şuyuñ dönmesi çevrindisi gird-âb
- Âteşde o hayvan ki gezer adı semender
Dirler şu kuşından kaza baķ ördege murğ-âb
- [6a] Mâhî balıķuñ adı şinâver daķı yüzgeç
Ėavta şuya talmak şularuñ talgası hîz-âb
- Dâreşkene ma'nâsı Süleymânî dimekdür
Ferrâr gürîzende cıva jîve vü sîm-âb
- 140 Göz yaşına di eşk ü sirişk ağlama girye
Giryan demek ağlayıcıdur kanlu şu hûn-âb
- Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün
Beñzer o nuķûşa bu cihan kim ola ber-âb
- Kıf'a-i Çün Mihr ü Meh Pertev-fezâ-yı İn-Kitâb***
- (Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)
- Âsman gökdür güneş hırşîd ü mihr ü âf-tâb
Yıldız aķter mâh ay aydınlığıdır mâh-tâb
- Uyanıķ bî-dâr ımızĖanmış Ėunûde uyķu h'âb
Uyumuş h'âbîde dünki gice düş u düş de h'âb
- Heybet ü haşmet şükûh a'lâ demek vâlâ imiş
Câh manşıbdur murâdına irendür kâm-yâb
- 145 Tâb tākāt pîç bükümdür tolaşıķdur daķı
İşlâlâh olmuş dinür fikr ü telâşa pîç ü tâb
- Fâş zâhirdür haber ma'nâsı peyĖâm u peyâm
Oldı pürsîden su'al itmek daķı pâsulı cevâb
- [6b] Bulaşık âlâyiş âlûden bulaşmaķdur daķı
Ėâliş ü şâfî vü hâşuñ oldı hep mefhûmı nâb
- Âremîden diñlenüp eglenme şabr oldı şekîb
Pek yilüp gezmek tek-â-pû ya'ni ivmekdür şitâb

Āb-gîr olmuş şu cem' olduğu yir tâl-âb hem
 Āsyâgerdür degirmenci degirmen âsyâb

- 150 Dest-i hoşumdur getürdüm hıttâ-i Īrāndan
 Kāle-i mülk-i 'Acemdür bu kitāb-ı müsteṭāb

Kıṭ'a-i Nādîre-i Hüb-Edāy u Nā-yāb

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Āb-yār oldı şuarıcı şusuzdur bî-âb
 Şu aḳup ṭoldıḡı yir daḡı sitaḥr u gül-âb

Hâḳ kuşu murḡ-ı şeb-āvîz ayaḡından aşılur
 Yarasa şeb-pere yıldız böcegidür şeb-tâb

Giceden ḳalma şebîne gicelik oldı şebî
 Uyḡunuñ evveli ma'nāsına olmuş ser-i ḡ'âb

Reh-revan yolcılara dindi dü-esbe ulaḡa
 Ya'ni ayaḡı üzenḡide dimek pā-ber-rikāb

- 155 Nā-bedîd oldı belürsiz yok olandur nā-būd
 Bulunur ise de pek az bulunandur nā-yāb

[7a] Margazan dindi mezār adına hem gūristān
 Ḳaba yapılmış olan türbeye dirler gūrāb

İyü söz cümlesi de diñle çevirme yüziñi
 Hemegî nîk sūḡan gūş kun u rüy metāb

Kıṭ'a-i Dil-Pesend ü Revnaḳ-yāb

(Feilâtün mefâilün feilün)

Şu gibi çölde kim görine serāb
 Dindi gūr-âb hem nümāyiş-i āb

Şermsār utanan ḡacl gibidür
 Perdegî ol kim ola ehl-i ḡicāb

- 160 Peçedür çeşm-bend ü çeşm-āvîz
 Hem ayāzî dimek daḡı o niḡāb

İḡtilām olmaḡa dinür gūş-āb
 Hem ḡayālâtı gicenüñ gūş-āb

Nâ-tuvan dinilür za'îf olana
Kuvveti kalmayan dahı bî-tâb

Câhil ü müflis olan bî-mâye
Müterâdif anuñla hâne-harâb

Kâse-lîs ol çanak yalayıcı kim
Talışavuklukda ola şöhret-yâb

165 Bu sözi söylerem saña aña
İn suhanrâ begüyemet der-yâb

Fâ'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün
Düşmenündür görüşdigün aḥbâb

Kıṭ'a-i Bü'l-'aceb Ez-ni'met-i Rab

(Feilâtün feilâtün feilün)

Ne güzel ya'ni zihî efid 'aceb
Dahı şâyeste vü şâyân enseb

Oldı çesbân u münâsib dimege
Yaraşıklı dime mefhûmı sebeb

Fârsîde dahı müsta'meldür
Arabîde çeñe altı gabgab

170 Heme dinse dükeli dir Etrāk
Esrü dir Çağatây ya'nî heb

[7b] Herze-gû ol ki sözi saçma ola
Lâf ma'nâsı güzâf u dahı keb

Duḥt-ı rez duḥter-i rez bâde dimek
'Arabî tercemesi binti 'ineb

Oldı teb-hâle giriven ü uçuk
Ditremek lerze dinür sıtmaya teb

Sa'y gūşış okumaḡdur ḥvânden
Ḥvâce üstâd debistan mekteb

175 Fâ'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün
Sebeb-i rif'at olur 'ilm ü edeb

Kıṭ'a-i Tā-be-Felek Çün Meh-i Tābende-Ruḥsat

(Feilātün feilātün feilātün feilün)

Viresi oldı pesā-dest ü peşin pīšā-dest
Teng-destān zügürdler eli boş bād be-dest

Daḥı peyveste vü hem-vāre vü hemāre dā'im
Ulaşup birbirine muttaşıl oldı peyvest

Meclise bezm di turma içe iç nūş-ā-nūş
Hem edebsizlik iden ser-ḥoşa dirler bed-mest

Kalkdı ber-ḥāst heman pek 'acele itdi terāḥt
İçerü geldi der-āmed daḥı oturdı nişest

180 Kaçdı bigriḥt ü kurtulmadı ya'ni nereḥid
Gitdi şüd çekdi keşid urdı bized kırdı şikest

Dest-girün hele ma'nası tutulmuş kaçkın
Tutdı bigrift daḥı bağladı bendid ü bebest

[8a] Dād-res irişen imdād için irişdi resid
Ya'ni kurtardı rehānid ü ḥalāş oldı berest

Kapılan oldı rübüde vü girifte tutılan
Tele vü dām tızaḥdur balık ağına di şest

Peşedür sivri siñek kehle süpüş öldür küş
Peredür geyk çekirge melaḥ u şıçradı cest

185 Kūh tağ yüce bülend ü yokısa dindi firāz
Deşt ü hāmūn ovadur şib iniş alçaḥ pest

Muḡ u gebr oldı mecūsī vü Naşārā Tersā
Tapılan şüret-i menḥūsa di büt tapdı perest

İn tek ü tāz u perestiş bu koşuş bu tapınış
Cümlesi altun içündür hemegī behr-i zerest

Kıṭ'a ki ūrā Kalem ber-Ser-Levḥaş Nüvişt

(Müfteilün fâilün müfteilün fâilün)

Gil çamur āhek kireç kerpiç ü kum riḡ ü ḥışt
Kārd bıçaḥdur daḥı nize-i per-tāb u ḥışt

- Tab‘a muvâfık gelen her ne ise dil-pesend
Hüb güzeldür dahı çirkin olan nesne zîşt
- 190 Mart ayı āzār onuncı günü nev-rûz imiş
Mih ayı nîsân ayı adıdur ord-i behîşt
- [8b] Şâhib-i ‘ilm olanuñ cümlesi dāniş-verân
Añladı fehmid ü h‘āned okudı yazdı nüvişt
- İşe güce ‘ādete tarza di kirdār hem
Oldı tabī‘at meniş dahı nihād u sirişt
- Āmede gelmiş tabīb adı bicişk ü bizişk
Guft didi nikter pek iyüdüdür hoşca nişt
- Aşkıya āvīze vü kübbeye künbed dinür
Şarkmış olan nesnedür hişte şalıvirdi hişt
- 195 Arğaç eriş tār u pūd hem tokımağ bāften
Riştödür iplik sitād aldı egirdi berişt
- Arpa cev erzen taru buğdaya gendüm dinür
Hüşe başağ adıdur bezir ekin dahı kişt
- Etmege nān nānvān kim dinür etmekçiye
Yufka imiş girde un ārd yogurdı sirişt
- Tuz nemek ü tuğm-ı murğ oldı yumurta adı
Tavuga di mākiyān hem rafadan nīm-birişt
- Haça çelipā dinür dahı berehmen papās
Çañına nākūs di ya‘ni kilīsā künişt
- 200 Müfte‘ilün fā‘ilün münserih evzānidur
Kesb-i kemāl ile kim olmayasın bed-sirişt
- [9a] **Kıṭ‘a Der-Nazm-ı Luğathā-yı ‘Arab**
(Failātün fāilātün fāilün)
- Şā vü hā vü zāl ü şād ey nūr-ı ‘ayn
Dahı şād u tā vü zā vü harf-i ‘ayn
- Fārsīde kāfiye olmağ muhāl
Yazmasam şāyed ola nağş-ı kemāl

Bu sebebdan ol sekiz harfe temām
Başka üslûbıla kıldum hoş-nizām

Žamm idüp Tāzī luġātın āhıra
Kāfiyem oldu anuñla fāhire

205 Üç lisān üzre yazıldı ol ħurūf
Hep maḥallinde mürettebdür şufūf

Fāʿilātün fāʿilātün fāʿilāt
Hep üçüncidür ʿArabca ol luġāt

Kıṭʿa Der-Şā-be-Suḥan Kerde Leṭāfet İrās

(Feilātün feilātün feilātün feilün)

Bezrger dindi ekinciye ʿArabca ḥarrās
Teşnegī oldu şusuzluk hem o maʿnāda lihās

Cümle erkek dime mefhūmı nerān ile zükūr
Mādegān oldu dişi cemʿi anuñ gibi inās

Kız toğurmağa di zāyiden-i duḥt u inās
Di cimāʿ itmege gāden dinilür hem irfās

210 Döşeme adına mendiş didiler yaʿni bisāt
Ev metāʿına di kaçāl u daḥı dindi eşās

Destyār ol ki iʿānet ide mefhūmı naşır
Yāverī oldu meded itmege maʿnāsı ğıyās

[9b] Dindi qarışmışa āmiḥte memzūc gibi
Di qarışdırmağa şūriden daḥı mişmās

Ol ki tenbeldür anuñ adı kenīr ü ʿafşel
Zūd-rev tiz yürüyici hem o maʿnāda dilās

Gireviden di inanmağa ki imān gibidür
Oldı qandırma fujüliden ü hem istiḥşās

215 Şatun almağa ḥariden didiler yaʿni şirā
Daḥı gönderme firistāden imiş hem ibʿās

Her lisānuñ ʿArabī munteḥabıdur çelebī
Fārsī gerçi ider ṭabʿa leṭāfet irās

Kıṭʿa-i Der-Cīm-i Pür-Gevher Çü Genc

(Fâilâtün fâilâtün fâilün)

Güşedür künc ü hazine oldu genc
Nev-cevan şol kimsedür kim ola genc

Şayda on beş olur gerçi se-penc
‘Âriyet dahı müsâfirdür sipenc

Ûca ya‘ni oturağ yiri sürin
Şağrı ğanc u senc ü nâz u şîve ğunc

220 Çok kıvırcık saç adı mergül imiş
Büklüme çîn ü şiken di hem şikenc

[10a] Ser-gulü oldu zükâm âmâs şiş
Öksürükdür serfe hem dirler sikenc

Derd-i ser baş ağrısı düşvâr güç
Derd miñnet renc incitme merenc

Yara şol müşhil iyâric habıdur
Didiler râvende hem rîvend ü menc

Yağ rûğan çerb yağlu nesnedür
Dünbe kıyruk iç yağı pih ü zedenc

225 Kûfte ya‘ni döğilmiş güşet
Tolu mûmbâra di cerğand u revenc

Oğu veznile bu nazm-ı dil-keşi
Olasın sencide tab‘ u nükte-senc

Kıf‘a Der-Hâ Be-Sipihrest Fûrûzân Çü Şabâh

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Açıcı oldu küşâyende ‘Arabca fettâh
Di anahtar diyecek yirde mejeng ü miftâh

Tañrı adı ile bâ-nâm-ı Hudâ bismillâh
Sîb hordem yidüm elmayı ekeltü’t-tüffâh

Parlayan nesneye tâbende vü lâmi‘ dinilür
Şem‘-i îzân çerâğuñ adıdur hem mişbâh

230 Tasa ma‘nâsı bemeng ü dahı belbâl öyle

- [10b] Şād kerdēn di sevindirirnege ya‘nī ifrāḥ
 Şaklamak oldı nühüften ki me‘ālī ihfā
 Āşkār eyleme vā kerdēn imiş hem ĭzāḥ
 Gūşe-i çeşm di göz ucına hem ġamzu‘l-‘ayn
 Nīgerīden dinilür baġmaġa daġı ilmāḥ
 Kovcıya dindi suġan-çın daġı nemmām öyle
 Kōpegün ūrmesī lāyiden-i seg ya‘nī nibāḥ
 Şāyegānī di ucuzluġa rifāġa gibidür
 Huşk-sāl ol sene kim ġaḥt u ġılā ola külāḥ
 235 Eylüğün eyle baña aç ġapuyı ey açıcı
 İftaḥu‘l-bābī bi-ikrāmūke lī yā Fettāḥ

Ķıṭ‘a Der-Ĥā Çü Şekker-ḥāy u Bikun İstinsāḥ

(Feilātün feilātün feilātün feilün)

- Aġacuñ dalı nihāl oldı hem anuñ gibi şāḥ
 Yapaġa berg dinür dala budaġa daġı fāḥ
 Keçi büz oġlaġa büz-ġāle di kuzuya bere
 Gūsfend oldı ġoyun hem daġı boynuzdur şāḥ
 Añlamak oldı şināsīden ü hem fehmidēn
 Dindi ġannitmege pindār u ġümān itmege rāḥ
 [11a] Ķaşr-ı Nu‘māna Ḥavernaġ dinilür kim meşhūr
 Zīnet ü ḥüsne di revnaġ daġı köşküñ adı kāḥ
 240 Ķājḥā ḥaḫt-ı kelām idici keb zen-i lifāf
 Ṭarz u eṭvārī olan bī-edebāne küstāḥ
 Yırtıġa yırtmaca di çāk yarıġ oldı şikāf
 Gedīge raḥne dinür daġı delikdür sūrāḥ
 Ḥased idici bed-endiş iki yüzlü dü-rüy
 Aġçanuñ ġalpı münāfīġ kişinüñ adları māḥ
 Tengnā ṭar yire di yufġa tünük ṭardur teng
 Bolluġa dindi ferāḥī açıġa bula ferāḥ
 Nüşa-i nādiredür fenn-i luġatde bu kitāb

Cümle erbâb-ı hüner itse sezâ istinsâh

Çi Dil-cû Kıt'a-i Der-Harf-i Dâleş Kerdeem İnşâd

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

- 245 Mübârek ferruḥ u ferḥunde vü ma'mûrdur âbâd
Sevinmiş ḥurrem ü dil-şâd hem maḥzûndur nâ-şâd

Di peyker şûrete Erteng bir şûret kitâbıdur
İki meşhûr nakḳâş adıdur Mânî ile Bihzâd

Siyeh-çerde di esmer çehrelüye ya'ni gendum-gün
İki maḥbûbı çok şehre dinürmiş Ḥalluḥ u Nev-şâd

- [11b] İçinde ay görünmüş bir kuyudur çâh-ı Naḥşeb hem
O aydur mâh-ı Naḥşeb İbn Muḳanna' eylemiş icâd

Direfş-i Gâveyânî şol deri bayrak ki itmişdür
Demirci Gâve Ḍaḥḥâki anuñla eyledi ber-bâd

- 250 Muḥâbâ ihtirâz oldı daḥı pervâ o ma'nâda
Dimekdür her ne olur ise olsun her çi bād-â-bād

Keder olsa gönülde ḥâr ḥâr u sūk-i mâtemdür
Çağırmaḳ âh çekmekdür fiğân u nâle vü feryâd

Beşik gehvâre mām-ı nâf ebe qarı daḥı bā-zâc
Çocuk küdek yeñi toğmış olan nev-zâde vü nev-zâd

Teraḥḥum mihrbânî vü nüvâziş oḥşamaḳdur hem
Sitemger dindi zâlim kimseye zulme dinür bî-dâd

Cehâlet oldı nâ-dânî ma'âzallah dimek bir kes
Bilici kimsedür dānende dāniş 'ilm ü isti'dād

- 255 Di taşlu yire sengistân taşlık senglâḥ olmuş
Daḥı dīvāruñ adı lād u dīvāruñ dibi bün-lād

Çi mîgüyî ne söylerseñ nemîdānend bilmezler
Kücâyî kanḳı yirdensiñ tuyî bigāne sensiñ yad

Mefâ'ilün mefâ'ilün hezecdür baḥrınıñ adı
İşitdüm ḥvâceden bir bir şinîdem yek yek ez-üstâd

- [12a] **Kıt'a-i Mu'ciz-edâ Der-Nezd-i Her Müşkil-Pesend**

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

Kibr iden ʔod-bîn kendüsin begenmiş ʔod-pesend
Hem uzun boyluya hem mümtâza dirler ser-bülend

Bî-nevâ dindi naşibi olmayan bî-çāreye
ʔalbi maḥzun hem niyāz ehli dimekdür müstmend

260 Dilsitan dil-dār taʔbîr olunur dil-berlere
Dil gönüldür ʔalb maʔnâsında bağlama mebind

Açılış oldu küşāyiş beste bağlanmış dimek
Hem düğüm adı girih uçğurdur şalvār-bend

ʔatlu gülmekdür şeker-ḥand ü laṭife bezledür
Gülmek istihzâ ile hem ḥande-rîş ü rîş-ḥand

Dāştan tutmak şünüden işidüp tutmak dimek
Hem ʔabûl itmek peziṛeften naşihat oldu pend

Ser-keş oldur kim iṭāʔatsız ola bed-ḥūy ola
Müşṭ yumruḳ silledür silî ururlar mîzenend

265 Yorga at oldu tek-āver yağıza şebdîz di
Esb at eşkünlü rehvar u ʔula atdur semend

Köylerüñ bilgic gibi söz şāhibi dihkān imiş
Rüstâ [vü] diḥ dimek köydür hem ol maʔnâda kend

[12b] Ayaḡuñ baş üzre ʔorlar öğrenirseñ maʔrifet
Ger biyāmüzî hünere pây-ı turâ ber-ser nehend

ʔıṭʔa Der-Zāl Be-ḡvāneş ki Kunî İstilzāz

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Dür kerden uzak itmek ki ʔArabca işkâz
Di ʔımıldanmaḡa cünbiden o maʔnâda nebāz

Züd-reftâr ivege pek yürye yaʔnî ḡaz ḡaz
Püye kerden yürimek sürʔatile hem iḡvāz

270 Der şuden girmeye dirler ki anuñ gibi vuḳûb
Güzerāniden imiş yaʔnî geçürmek infāz

Pāre pāre dimedür let let ü şukḳa şukḳa

Parça mefhûmı kerâre hem o ma'nâda cizâz

Kavuşa dindi gülû-teh ki 'amâre gibidür
Şarîguñ adına destâr dinür hem mişvâz

Oldı kurtılma rehâ yâften hem istihlâş
Dağı kurtarma rehâniden [ü] öyle inķâz

Didiler korkak olan kimseye ğar-dil ru'ûb
Di şıgınmağa penâhiden o ma'nâda ma'âz

275 Başmağa dindi behîden ki mürâdifdür devş
Ġâlib olmağa di fîrûz u dağı istiḥvâz

[13a] Fârsî vü 'Arabî ile sözüm şîr ü şeker
Okıyan küdek-i nev-sâle ider istilzâz

Kıf'a-i Râ'yyerâ Ez-Heme Rengîn Şumâr

(Müfteilün fâilün müfteilün fâilün)

Yek bir iki dü se üç dörde di çâr u çehâr
Penç beş ü altı şeş heft yidi şay şumâr

Heşt sekiz nüh toköz deh dağı ondur temâm
Bist yigirmi otuz sî vü çihil kırka var

Elliyecencâh di şaşt dinür altmışa
Yetmiş heftâd yaz deftere ey nâmdâr

280 Seksene heştâd di toķsan olunca neved
Şad yüz olur şayda biñe gelince hezâr

Üçde biri se-yekî dördde biri çâr-yek
Hep bu kıyâs üzre tâ onda kılursıñ qarâr

Âhır-ı âḥâda bir mîm getürseñ hemân
Cümle ikinci duvum gibi olur âşkâr

Nîm yarım yarısı nîme bütündür dürüst
Şayısı kaçdur demek çend iki kerre du-bâr

Pânzeh on beş demek beş yüze pânşad dinür
On biñe bîver dağı yüz biñe di şad-hezâr

[13b] 285 Böyle cefâsın felek şayısız itdi baña
Çerḫ çunîn cevır ḥod kerde merâ bî-şumâr

Kıṭʿa Bā-šanʿat-ı İʿnāt-ı Leṭāfet-Güster

(Feilātün feilâün feilâtün feilün)

Bār-keş yük çekicidür daḥı ḥvāhed ister
 Ḥar u ālāḡ eṣeḡe dindi ḡatırdur ester

Meme pistan biküşā aç ḡapama yaʿni mepūş
 Baḡarum mīnigerem hem daḥı binmā göster

Nāz-bāliş dime yüz yaşdıḡı maʿnāsınadur
 Cāme-ḥvāb oldı yataḡ hem dōşe dirse kuster

Dindi yorḡana devāc u daḥı yasdıḡ bālīn
 Çār-şeb çarşafa dirler ki dōşekdür bister

290 Heyzüm ü heyme odundur kömür adı engişt
 Ḳora aḡger dinilür hem külüne ḡākister

İskene burḡu dimekdür ki direvger dülger
 Bıçḡı erre daḥı el bıçḡısı olmış dest-er

Ḳunduzuñ ḡāyesine kund-ı be-deste dinilür
 Kund u seglāb u segābī vü daḥı bī-deste

İn Müşelles Kıṭʿa ez-Peymāne-i Ḥürest ü Ḥör

(Fāilātün fāilātün fāilātün fāilün)

Bār mīve bīr yataḡdur fıstıḡı renk oldı būr
 Pār bıldır ḡoca ādem pīr oḡuldur daḥı pūr

[14a] Tāz tüysüz tāze keskin tīz hem kesb ile tüz
 Tār zulmet ḡışşedür tīr ü dinür maʿşūḡa tūr

295 Ḥāk topraḡdur tulum ḡik oldı ḡınzīr adı ḡūk
 Hem dikendür ḡār şaşmış ḡīr şemsüñ adı ḡūr

Dād virdi dīd gördi hem tütün maʿnāsı dūd
 Dār tūt ḡiç oldı dīr ü didiler uzaḡa dūr

Zeft şişman ḡara saḡız zift hem aç gözlü züft
 İnleyici zār aşāḡa zīr ḡüç ḡuvvet de zūr

Kān maʿden kīn hem gizlü ḡazabdur dübr kūn
 Kār iş ḡır ālet-i maʿhūde aʿmā oldı kūr

Merdümek māş u ḡoyundur mīş daḥı fāre mūş

Mâr haste hem yalandur mîr beg qarınca mûr

- 300 Bir neşât-âver müşelleşdür bu nazm-ı dil-keşim
Nûş iden ma'nâ-yı rengîn[in] ider kesb-i sürûr

Zihî İn-Şîr'a-i Şâhâne Çün Efser Pür-ez-gevher

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

Ulu sulţāna şāhenşāh di hükm idici dāver
Dağı evreng taht u tāt imiş dihim hem efser

Sitem zulm ü şikāyetçilere hem dād-ı hāhan di
Cihan giti re'āyā zîr-dest ıqlımdür kişver

- [14b] Dinür hem pād-şāha şehryār u Hüsrev ü Dārā
‘Adālet dād itā‘at idicidür emre ferman-ber

Mekan cāy u zemin yirdür kalem-rev eldeki ülke
Budur meşhûrı mağrib bāhter maşrıq ola hāver

- 305 Sipāh u hem sipeh leşker dinür başbuğa ser-gerde
Sipeh-büd dindi ser-dāra sipeh-sālār ser-‘asker

Siper kalkan zırh cevşen cebe zırh adıdur cümle
Kılıç şimşir ü tığ u nîze mızrak deşnedür hancer

Demür āhen kalay erziz bakır mis rûy tucdur hem
Dimişler kurşuna üsrüb gümüşdür sîm ü altun zer

Deñiz deryā gemi geştî re'îsi nā-hudā yil bād
Açık yelken küşāde bādban bağılu demür lenger

Yakın olma meşev nezdik sulţanrā⁸ selāţine
Uzaqdan gör bebîn ez-dür dağı bak demek binger

Zi-H'îş Āgāh Bāşed İn ki Kerd İn Kır'arā Ez-ber

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

- 310 Peder baba püser ferzend oğuldur hem ana mader
Qarındaşdur birāder dāder ü hem-şiredür hāher

Niyā oldı büyük baba nebîre oğuluñ oğlu

⁸ “şāhānrā” matbû

- Nebîse hem kız oğludur birâder-zâdedür efder
- [15a] Dişidür mâde ‘avret zen dinür tül ‘avrete kâlüm
Er oldı şüy u şevher ya‘ni zevc erkek dimekdür ner
- Dügün sūr u oyun bâzî ziyâfet oldı mihmânî
Sevinmek şadmânî bâkire dūşîze kız duhter
- Hışımlar cümle hıvîşâvend ü nezdîkî yakınlıkdur
Ügey oğul püs-ender hem ügey baba peder-ender
- 315 Kişi zâde olan vâlâ-nijâd u pâk-gevherdür
Tebâr u hânedan kavm u kabîle cümlesi yek-ser
- Fürû-mâye di şoysuz şaḥṣa bed-aḥter uğursuz hem⁹
Tülengî aç u muhtâca dinür cimri olan bî-zer
- Seḥî âdem cevan-merd ü bağışlayıcı baḥşende
Ḥasîs ü alçağa nâ-kes dinür isteklü hıvâhişger
- ‘Acemden ben getürdüm böyle incü böyle cevher hem
Zi-İran men biyâverdem çunîn dürr ü çunîn gevher

Kıṭ‘a-i ÇünMihr-i Durâḥşân Der-Cihân-ı Pertev-Nişâr

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

- Raḥş at parlayıcı raḥşende parlaḥ tâb-dâr
Pek leṭâfetlü tarâvetlü dimekdür âb-dâr
- 320 ‘Āşıkuñ ma‘nâsı olmış döstâr u döstâr
Birbirine râst gelmek dū-çihâr u dū-çâr
- [15b] Dâdger ‘adl idicidür cebr idici zūr-kâr
Furşat u ‘aşr u zaman daḥı havadur rûzgâr
- Koçmağa dindi der-âgûş u daḥı âgûştan
Hem kucaḥ oldı kenâr almaḥ kucağa der-kenâr
- Sâḥten düzmek daḥı yol taḥımdur berg ü sâz
Muntazamdur sâzmend ü pek muvâfiḥ sâz-kâr
- Şol ki me‘kûlâtdan mey-ḥōş ola ḥoş-ḥor dinür
Hem güvâriden siñirmek haḥmı âsan ḥoş-güvâr

⁹ “uğursuzdur” matbû

- 325 Oldı fikr itmek nehîden hem sigâliş öyledür
İşte te'ḥîr ü te'ennî eylemekdür bürd ü bār
- Şulḥ ma'nāsındadır ya'nî barışmak âştî
Cenk imiş pür-ḥāş u rezm ü gîr ü dār u kārzār
- Ṭasalu endūhgîn ü ṭasa olmışdur fejim
Ḳalbi maḥzun ḥātırı mecrūḥa dirler dil-figār
- Dāz mefhūmı binā-dāzār hem mi'mār imiş
Yaz evi taḥkem daḥı muḥkem dimekdür üstüvār
- Rîze rîze pâre pâre tartağandur tert-mert
Ḥurd-mürd ufaḳ tefek ya'nî tağılmış tār u mār
- [16a] 330 İş feyār işleyiciye feyār-âver dinü[lü]r
İş tütücü kār-dār iş güç dimekdür kār [u] bār
- Avlamak oldı şikerden hem demîden öyledür
Sürgün avı çerge vü av daḥı naḥcîr ü şikār
- Her ne ister iseñ iste dā'imā Allāhdan
Her çi mîḥvāhî bicū hem-vāre ez-Perverdgar

İn-Ḳıṭ'a-i Şîrîn Buved Dil-teşnegānrā Cūy-ı Şîr

(Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün)

- Dil-cū (vü) dil-āvîz ol ki pek maḥbûl ola hem dil-peẓîr
Daḥı dil-âver gibi her şāḥib-şecā'atdür dilîr
- Oldı nişîmen oturaḳ ber-ḥîz dinse ṭurma ḳalkḳ
Şābit-ḳademdür pāy-dār yirleşmiş olan cāy-gîr
- 335 Kihter küçürekdür daḥı mihter dimekdür pek büyük
Şeh-nāy u ḥālū zurnadur ṭavul dūḥûl kösdür tebîr
- Yoldan ḥayır ile gelüp giden imiş peyk ü berîd
Müjde nüvîd ü müjde-ber mefhūmı olmışdur beşîr
- Der-yāftem ben aḥladum bişnās tu sen aḥla hem
Ġāyet zekîdür tîz-dil āgāḥ ma'nāsı ḥabîr
- Nevmîd o kim me'yūs ola ḥayf olmuş efsūs u dirîğ
Hem intikām almak dem-âverden hem oldı tût bigîr
- Tenzūy tensūḥuñ adı ḥoş-būy iyü ḳoḳulıdur

[16b] Ğāyet laṭīf işgerf imiş tensuḡ dimekdür bî-naẓîr

340 Şu başıya dārūğa di daḡı kelanter muḥtesib
Gerçi kelan ma'nāsıdur cümle luğatlerde kebîr

Müstef'ilün müstef'ilün baḡr-ı recezdür bu güher
Cevher gibi hıfz eylese şāyeste maḡdüm u zîr

Kıṭ'a Der-Zāz Güherhā Şude Gencîne-i Rāz

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Çok resā çok yime bisyār meḡr endek az
Oldı ḡorsend ḡanā'at idici ḡırşa di āz

Künd nedir pıraşa sîr şarımsaḡ ḡoḡu bûy
Dinilür ḡoḡmışa kendîde şoḡan ya'nî piyāz

Oldı pervend ḡurumsaḡ ki dimekdür pūzvenk
İbnegānî vü ḡulām-pāreye dirler beḡḡe-bāz

345 Mûl oynaş daḡı deyyūşe dinür kerdengel
Rûsbîye cāf celeb di başı açık ser-bāz

Yaşşı pehn ince de bārîk sitebr oldı ḡalın
İnlü pehnā ḡışa kûtāh u uzun daḡı dırāz

Ḳuş yimi ḡîne vü yavır beḡḡe lāne yuva der
Murḡ ḡuş u bāl ḡanatdur daḡı uçmaḡ pervāz

[17a] Fā'ide sūd u gezend oldı zarar şatdı fūrūḡt
Rāygān di ucuza müfte hem ortaḡ enbāz

Şapanuñ adı felāḡan ḡobana dindi şubān
Atmaḡ endāḡten ü ṭaş atıcı seng-endāz

350 Germ ü serdine baḡılmaz bu fenā dünyānuñ
Eyleme vaktüñi zāyi' dime ḡış yaz oḡu yaz

İn-Kıṭ'a-i Ferḡunde-dem Ḳün Rūz-ı Rūşen Dil-firūz

(Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün)

Ser baş u pîşānî alın ebrū di ḡaşa ḡeşm ḡöz
Kırpik müje merdüm bebek bîñ burundur rûy yüz

Ruḡsār ruḡ 'ārız yañāḡ dendān dîşdür leb ṭudaḡ

- Ağız dehân u dil zebân güftâr imiş ma'nâda söz
 Sîne göğüs boğaz gülü beşkenc mefhûmı bilek
 Vâren dimişler dirsege püşt arka olmuş düş omuz
 Engüşt parmak dest el zânû diz oldu pây ayak
 Hem tırnağa nâhun dinür kaşı bihâr u ger uyuz
- 355 Dikenlü yollar gerçi vü tüccârdur sūdâ-gerân
 Dâd u sited alış viriş kâlâ kumâş erzân ucuz
- Germâ vü tâbistân yaz sâhil maḥaldür germ-sîr
 Kışdur zemistân u dey ü sermâ daḥı pâyîz güz
- [17b] Yağmur bârân berf kar daḥı bulutdur ebr ü mîğ
 Baḥnûne dirler şimşege yaḥçe tolu yaḥ oldu buz
- Gerden boyundur itmege kerdin di gerdân dönici
 Oldı degirmi gerde hem kerd itdi daḥı gird toz
- Megrây māl ü câhrâ meyl itme māl ü manşıba
 'İlm ü me'ârif kesb idüp cümle ḥasûduñ bağrın üz

Qıṭ'a Çün Âb-ı Güher-pâş u Mezîd

(Fâilâtün fâilâtün fâilün)

- 360 Ba'z berḥî şimdi eknun daḥı nîz
 Hest vardur nîst yokdur nesne çîz
- Pek tolu şerşâr destidür sebû
 İç binûş u saç biyefşan dök birîz
- Qul rehî bende köle zengî 'Arab
 Nağz dil-ber câriye oldu kenîz
- Di nebehre nâsere kalb akçaya
 Olmuş aldanmak firîb ü pul peşîz
- Qorqudur bîm ü hirâs u ters ü bâk
 Qaçacak yirdür daḥı cây-ı gürîz
- 365 Gît birev hem ur bizen bigrîz kaç
 Qarışıklık şuriş ü gavğâ sitîz
- [18a] Pûye yilmek pekçe қоşmak türk-tâz
 Daḥı pek çâpük gidendür germ-ḥîz

Şūr tuzlu jerf ü muğ ya'nî derîñ
Kuyı çāh u kuyucıdur çāh-vîz

Tünd-bād oldı kaşırğa zūd-tîz
Hem dağı hışm u ğazabdur tünd-i tîz

Mağz içidür kim 'Arabca lüb dinür
Peste fistikdur kırı üzüm mevîz

370 Bād-zen yelpāzedür dağı dinür
Bād-ı bîzen bād-bāz u bād-bîz

Sen hemān sa'f eyle ey nūr-ı başar
'İlm ü 'irfan şāhibin eyler 'azîz

Kıf'a-i Sîniyyerā Der-sîne Kun Bihter Heves

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

Geldi āmed güldi ħandîd ān ki ol kim kimse kes
Kuyruğa dūnbāle vū dūm di bibür ma'nāsı kes

Şolumağdur dem zeden hem-dem muşāhib rāz-ı sır
Üflemek hem zāhir olmağdur demîden dem nefes

Söylemişdüm güftemî bilmiş idüm dānistemî
Bes ki ez-bes ki nice çokdan yiter dağı zi-bes

[18b] 375 Öñde giden pîş-rev ü girü kalan pes-māndedür
Şoñrasıdur vā-pesîn hem şoñradur hem eñse pes

Sārban şavran deve üstür yularıdur mehār
Bāng pek ses çañ derā bir adı da olmuş ceres

'Akrebe gejdüm dağı şad-pāye dirler tırtıla
Hem örümcekdür tenend oldı sinek adı meges

Fışkı sergîn ü silüp süpürme olmuş reft ü rüb
Çörçöbe süpründiye ħāşāk di hem ħār u ħas

Ābdān ya'nî meşāne bol imiş şāşā cemîn
Zarğa tîz ü Fārsî kâfila gūh oldı neces

380 Öğrenürsiñ ben gibi sen tu biyāmūzî çu men
Meyl ider iseñ yürekden ger kunî ez-dil heves

Qıṭ'a Der-Şîn Menişîn Tā Nekunī Der-Dil-ḥvīş

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Pîş öndür ilerü ilerü di pîş-â-pîş
Eksige kem dinülür oldı ziyâde daḥı bîş

Ḥurde-bîn ol ki baqar dikkatle her işde
Her şeyüñ 'âkıbetin fikr idici dūr-endîş

Ḳaymadur lağziş ü ğaltıde yuvarlanmış
Ḳoyu balçık ki ayağa yapışur dindi ḥalış

[19a] Ekmeden kendü biten nesneye dirler ḥod-rev
Kendü ḥod hem ḥaşame kendüsine dirler ḥvîş

385 Meyde mestûre olan ya'ni 'afffe ḥatun
'Âkıle mu'temide ḳadına hem dindi ḥadîş

Pîş-müzd ol ki muḳaddem virilür ücretden
Ḥâzır âmâde daḥı öñde dimekdür der-pîş

Ḳana ḥûn u tamara rig di iriñdür daḥı rîm
Yara rîş ü acıyan ḳalbi kederden dil-rîş

Înleyiş nâliš ü zârî daḥı gülmek ḥanden
Dindi suḥriyye ile gülmege hem ḥande-ḥarîş

Mâde-gāv oldı inek buzağısı gev-sâle
Hem şıgır gāv ḳoyunuñ dişisi mâde-i mîş

390 Di 'inâd üzre olan kâfire nâ-kerdîde
Pek cefâkâra da ta'bîr olunur kâfir-kîş

Zehr içmek gibidür acı söz âdem olana
Suḥan-ı telḥ be-berdest çü nûşiden-i nîş

Güyemet Qıṭ'a-i Rengîn Be-güş

(Feilâtün feilâtün feilün)

Ṭavşanuñ adı egerçi ḥar-güş
Di yalan va'deye ḥvâb-ı ḥar-güş

[19b] Ḳaçdı bigriḥt girifte tutmuş
Kediye gürbe dinür fâreye mûş

- Şarılup kuçma der-âgüş dimek
Ber dinür gögse kucağdur âgüş
- 395 Hem kulağ tozı benâ-güş oldı
Küpe mengüş kulağdur dağı güş
- Şāhib-i ‘aqla hıredmend dinür
‘Aqla uş dir Çagatay ya‘nî hüş
- ‘Aklı noqşāna serāsīme dinür
Bayılup kendüyi bilmez medhüş
- Mey ü mül bâde şarābuñ adıdur
Bezedür cürm ü günāh içme menüş
- Söz sühan söyleyicidür gūyā
Ten-zede söylemeyen ya‘nî hamüş
- 400 Oldı yağmurluğ adı bārānî
Öyle üste giyilen bālā-püş
- Böyle sen kendü kumāşuñ şatma
Tu çunīn kāle-i hōdrā mefürüş

Zi-Şād Kıt‘a-i Şāfist Pāk ü Hālīş ü Hāş

(Mefāilün feilātün mefāilün feilün)

- [20a] Neğü vü mīne erik adıdur ‘Arabca icāş
Dırāz dindi uzun nesneye hem öyle şināş
- Dürüg oldı yalan zūr ile mūrādıfdür
Dürüg-zen di yalancıya hem dağı harrāş
- Tekū kıvırcık olan şaça dindi ca‘d gibi
Di çīze kıl yolacağ nesneye dağı minmāş
- 405 Tüvangeri dime zenginlik oldı ya‘nî gınā
Zügürde haste dinür hem zügürdlük de haşāş
- Şu nesne ki ola egri dinür kec ü mu‘vec
Di toğrı eylemege rāst kerden ü itrāş
- Zil adı tāl dağı şanc imiş o ma‘nāda
Köçek ki oynaya bāzī-ger oldı hem rakqāş

Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilât
Bu baħr içinde bulur gevher isteyen ğavvâş

Kıṭ'a Der-Ḍād Be-Ḥ'ān Sīne Tehī Ez-Ağrāz

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Yakmak efrūḥten oldı 'Arabîsi irmāz
Şimşek çaķması da raḥşış imiş hem ĩmāz

410 Pürze kırpındı dimekdür ki kūrāze gibidür
Kārd u dindi maķaş adına ya'nî mıķrāz

İş gören aldığıdur sāre me'āli rişvet
Karz başuñ hem ödünç almak imiş istiķrāz

[20b] Dīdebān gözci dimekdür hem o ma'nāda raķīb
Hem daħı göz ķapamak oldı gülüc u ĩgmāz

Dinilür bāğcıya rez-bān daħı nātūr öyle
Bāğçeye pālīz dimek ravza gibi cem'i riyāz

Şaklamak oldı niĝeh dāşten ü ḥavl dimek
Şıĝınacak yirüñ adı da penāĝāh u izāz

415 Emmege dindi mezīden daħı maşş öyle imiş
Di ışırmaĝa gezīden hem odur 'azz u 'uzāz

Oldı indirme fūrū kerdin ü ihbāt öyle
Dindi ķaldırmaĝa efrāşten ü hem inhāz

Bize yā Rabb iki dünyāda işi āsān it
Sehilü'l-emre bidāreyn lenā yā Feyyāz

Kıṭ'a Der-Ṭā ki zi-Ḥūbīst be-ḥadd-i İfrāṭ¹⁰

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Yola hencār dinürmiş 'Arabisinde şırāt
Hem uzaklık dime mefhūmı da dūrī vü şīṭāt

Şakaluñ pek ķabası belme vü hilūfe imiş
Köseye dindi teng-rīş o ma'nāda sināt

¹⁰ Matbû. Yazmada yok.

- 420 Kara kulağa fūrānık dinilür daḥı ‘ināk
İri arslan dimedür şîr-zijān gibi ‘aṭāt
- [21a] Ügi kuşına dinür kûf daḥı zuv‘ öyle
Yarasa adı şeb-engîz hem oldur vaṭvāt
- Ṭasa ma‘nāsı fejim kürbe mürādıfdür hem
Şād-kāmî di sevinmeklige mænend-i neşāt
- Yāverende daḥı yardımcı mu‘āvin gibidür
Dād kerden dime ‘adl itmek imiş hem iksāt
- Bālivāsa dinilür iplige bir adı da ḥayṭ
İgnenüñ yurdısı sūfār daḥı semm ḥıyāt
- 425 Di uruşmağa zediş ya‘nî tezārub dimedür
Oldı ğavġā ğalebe lenber anuñ gibi hiyāt
- Dideden kaṭre-i eşküm dökülür dil mecrūḥ
İsmimi ḥün-ı dilimden idesin istinbāt *Mu‘ammā Be-nām-ı Muḥammed*

Kıṭ‘a Der-Zā ki Be-zāhir Heme Rengîn-Elfāz¹¹

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

- Dindi ḥışm itmege argîden ü tazīde nikāz
Bed-meniş oldı fenā ḥuylu hem öyle cin‘āz
- Cenge peykār dinürmiş müterādıfdür ḥarb
Daḥı ceng itme sitîzîden ü hem öyle temāz
- Didiler uyḡudan uyanmağa bî-dār şuden
Göziñi aç ki o ma‘nāda imiş istîkâz
- [21b] 430 Hem fūrüzende vü bâriḳ dimedür parlayıcı
Âteşüñ şu‘lesine dindi tebiş ya‘nî şuvāz
- Gizleten oldı nühüfte daḥı mektûm öyle
Dindi ḥıfz itmege pāsîden o ma‘nāda lihāz
- Dinmiş ivdirmege i‘cāl ü şitābānîden
Ya‘ni¹² ta‘cîl anuñ gibi hem öyle inkāz
- Güşvāre küpe ma‘nāsınadur ḳurṭa mişāl

¹¹ Matbû. Yazmada yok.

¹² “Oldı” matbû

Ȧut kulaġuñ ki le'ālî gibidür bu elfâz

Kıf'a Der- 'Ayn u 'ıyân Çün Mihr Ez-Ĥaytu 'ş-Su'a'¹³

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

Ȧola bâzû dindi ma'nâsı 'Arabca oldu bâ'
Gez daġı arşun dimekdür kim mürâdifdür zırâ'

435 İçmek âşâmiden ü hem iktibâ' u iktimâ'
Yutmaġa dindi fûrû bürden dinür hem ibtilâ'

Oldı nev-peydâ vü muġdeş yeñi icâd olunan
Daġı peydâ kerden icâd eylemek hem ihtirâ'

Şîd olmışdur güneş daġı anuñ gibi zükâ
Işıġa aydınlıġa pertev dinür ya'nî şu'a'

Şimşege dirler dıraġş olmuş hem ol ma'nâda berķ
Parlamak oldu dıraġşîden nazîri iltimâ'

[22a] Dindi korķutmaġa bâkâniden ü terġîb hem
Ĥavf itmekdür hirâsiden me'âlî irtiyâ'

440 Aldamak oldu firîbiden ki ġabn anuñ gibi
Di firîbâniden aldanmaġa ya'nî inġıdâ'

Oldı püşâniden örtmek tesettür gibidür
Hem açılmaġdur küşâniden mişâli incilâ'

Ĥaġdur ancak kâ'il olmaġa hem uymaġa sezâ
İnneme'l-Ĥaġķa Ĥaġķun bi'r-rızâ ve'l-ittibâ'

Kıf'a Der-Ĥayn Be-'ayn-ı Dil ü tab'est Fûrûġ'¹⁴

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Gösteriş oldu nümâyiş yüce rütbe âmrûġ
Hem uzun boyluya [hem] dindi vaķâra âmûġ

Eslemek yâze vü Ĥam-yâze gegirmek ârûġ
Oldı âmîġ Ĥarışmış dinür az nesneye şûġ

¹³ Matbû. Yazmada yok.

¹⁴ Matbû. Yazmada yok.

- 445 Rüşenâyî dinür aydınlığa rüşen aydın
Dağı aydınlığa hem parlayışa dindi fūrūğ
- Şîr süd mâst yoğurtdur tere yağı meske
Fele dirler ağıza kaymağa tū ayran dūğ
- Yıkamak şüsten ü yıkanmışa şüyîde dinür
Çirk di kire dağı kir ile pasa ājūğ
- [22b] Dirilüp divşirilen çîde vü ber-çîde imiş
Dindi pervend kumâş şarkısına boğçaya būğ
- Kalb-zen kimseye deyyûşa dağal-zen dinilür
Dağı mechül olan nesneye dirler āşūğ
- 450 Tatlu dilliyê dinür çerb-zebân şîrîn-gū
Şâ'ire dindi suhansâz u yalan oldu dūrūğ
- Câhıla câhile rif'at mı gelür 'âlemde
'Alem-efrâz-ı me'ârifdür olan şâhib-i tūğ
- Kıf'a-i Çün Bûy-ı 'Anber Kût Âred Der-dimâğ¹⁵***
- (Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)
- Serçe güncüşk ü gögerçindür kebüter kargâ zâğ
Hunc baykuş ügeyikdür fâhte kuzgun kelâğ
- Dağı kırlangıç piristü âşyân oldu yuva
Kâğ âteş kargâ vü kuzgun şadâsı kâğ kâğ
- Zindegânî dirilik oldu zindegî sağlık dimek
Can revân u merg ölümdür mürde ölmüş zinde sağ
- 455 Pek tolu leb-rîz o ma'nâda leb-â-leb öyledür
Hem dağı sâgar kadehdür pek büyük ola tūfâğ
- Çağ vakt ammâ 'Acem hâtır su'âl itdükce dir
Sağ olasin yirine bâşed dimâğet kûk çağ
- [23a] Cûy-ı şîr ol şu ki akmış bir zamân Şîrîn için
Kûh-ken Ferhâd u kûh-ı Bî-sütün deldigi taş
- İşfehân şehrindeki nehrûn adı Zâyîde-rüd
Bir müzeyyen bağçedür yanında anuñ Çâr-bâğ

¹⁵ Matbû. Yazmada yok.

Râh yol güm-râh azğun zâyî‘ olmuş güm-şüde
Hem kulavuz reh-nümâ vü bedreka reh-ber sürâğ

- 460 Yağ biyefrüz u be-yâr in-câ getür bunda dimek
Şem‘dân oldu leken yanmış fitile di çerâğ

Yağı için şol demürden dağlığı dâğine hem
Key kaçan dağı ‘Arabca yakıdır key ya‘ni dâğ

Bu kitâbum bir gülistandur oku bülbül gibi
Seyr-i gülzâra ne hâcet işte budur bâğ u râğ

Kıf‘a Der-Fâz-ı Güher-i Pür Çü Şadef¹⁶

(Feilâtün feilâtün feilün)

Rede vü reste zede cümlesi şaf
Sü-be-sü her yañadur süy taraf

Zend ü âteş zene çakmak adıdur
Gül kığılcım adıdur¹⁷ kavdur haf

- 465 Şâhib-i baht hunük dağı şovuk
Senkçe di toluya kara haşef

Oldı yanmak erimek süz u güdâz
Sûhte yanmışa di yalıña tef

Şakşınıñ adı sifâl ammâ kim
Müşterekdür ‘Arabî ile hazef

Kurbağa gük di arğa kârîz
Dindi kaplumbağaya dağı keşef

- [23b] İncü ma‘nâsına dür mervârîd
Güş mâhî işidürsiñ di şadef

- 470 Hem sûtür oldı binek hayvânı
Dağı hayvan yiyecek nesne ‘alef

Müşterek cümle lisanda şâbün
Fârsîde köpüğe dirler kef

Eb ü ceddün gibi cidd üzre olup

¹⁶ Matbû. Yazmada yok.

¹⁷ “dimedür” matbû

Eyle kesb-i hüner ey hayr-ı halef

***Sî-murğ-ı Kûh-ı Kāfest İn Kıṭ'aem Be-revnaḳ*¹⁸**

(Müstef'ilün fe'ülün müstef'ilün fe'ülün/Mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün)

Boşdur tehi̇ tolu pür şu āb u küze bardaḳ
Tîre şuden bulanmaḳ hem cûy-bār ırmaḳ

İşmarlamaḳ siperden gönderdi hem firistād
Seçmek güziden oldu daḫı sitāden almaḳ

475 Kapmaḡa di rübūden yelmek daḫı deviden
Kaçmaḡa gürîḡten hem püyiden oldu қоşmaḡa

Bön kimseye di kûden fertût hem bunamış
Şeydā delü dimekdür kālîve şaşkın aḫmaḳ

Pîrāye zîb ü zîver ārāyiş oldu zînet
Ārāsten bezenmek pîrāsten tonatmaḳ

Ābisten ü siterven yüklü kışır dişiler
Toḡmaḡa dindi zāden hem zāsten toḡurmaḳ

Urmaḡa zeden leked-zen tepme urıcı ya'ni̇
Çekmek keşiden oldu engîḡten koparmaḡa

[24a] 480 Oynar iken yutulmaḡa ma'nāsı bāḡten hem
Bāziden oynamaḡadur bāziçedür oyunaḡa

Müstef'ilün fe'ülün müstef'ilün fe'ülün
Haḡḡa tevekkül iden dā'imā olur muvaffaḡa

***Kıṭ'a-i Kāfi ki ma'nārā Kuned İksîr-Reng*¹⁹**

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

Şivegerdür cilveli nāzûk güzeldür şûḡ u şeng
İşve nāz u bûs öpüşdür şerm utanmaḡa 'ār neng

Bîve ṭul germide kızmışdur zıbıḡçı sa'terî
Hem zıbıḡ adı meçāçenk oldu daḫı çiz çeng

Kān-cimā' u ālet-i ma'hūdenüñ adı nere

¹⁸ Matbû. Yazmada yok.

¹⁹ Matbû. Yazmada yok.

Ferc küs hem âb-ı püşt olmuş menî ergen meleng

485 Kûr nâ-binâ vü dağ-ser başı tazlak kel keçel
Ker sağır dirler çolağa çeng di topala leng

Kırmızı surh u siyâh kara yeşil sebz ak sefid
Gök kebûd u sarı zerd ü boya fâm u güne reng

Münc ü zenbûr arı kend ü koğan bal engebîn
Tatlu nûşîn acı telh ü zehr nîş ü hem şereng

Hırs ayu pûzîne maymun seg köpekdür gürk kurd
Şîr arslan dilki rûbâh u dahı kaplan peleng

[24b] Kurbagaya di vezağ kaplumbağaya seng-püşt
Yengece har-çeng ü kirpi hâr-püşt ü pençe çeng

490 Kebg keklik atmaca bâşe toğan şeh-bâz hem
Çaylağun adı galivâj u zağan turna keleng

Yay kemân u zih kiriş peykân demren nevg uç
Hem nişân âmâc okdur nâveg ü tîr ü hadeng

Düzd hırsız ip resen âver getür âvîz aş
Yol kesici râh-zen şöretlûsi şeng ü meşeng

Binmişe dirler süvâr u yol durıcı reh-neverd
Hem yayan gitmek piyâde reften eglenmek direng

Fehm ü dânişle olur akrân içinde ser-firâz
Kim okursa bu kitâbı başına taksun çeleng

Kıf'a Der-Lâm-ı Hemâleş Be-cihânest Muḥāl²⁰

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

495 Ğâze gül-güne kızılca ki ider ruḥları al
Vesme kaşa çekilen râstıga dirler beñe ḥâl

Bir vilâyet adı Ferḥâr ki dil-berleri çok
Her taraftan şalınan şaça dinürmiş fer-ḥâl

Çeşm-i zaḥm oldu nazar degme ne'üzu Billâh
Düşmenün dahı fenâ yorması şanusı şikâl

[25a] Kayrevan göklerin eṭrâfı sitâre yıldız

²⁰ Matbû. Yazmada yok.

- Yeñi ay mäh-ı nev oldı ‘Arabî adı hilâl
- Çeşm-i süzen dime mefhûmıdur igne deligi
Hem o ma’nâda dağı oğ gezi olmış sūfâl
- 500 Adı ‘anķā kuşınıñ var ise sî-murğ imiş
Kınaduñ başları şeh-per dağı öyle şeh-bâl
- Dişi ayuya çaķal gâhice tağlarda aşup
Toğurur ayu o hayvânı ki dirler ger-şâl
- Hâksâr ol ki toz u toprağa bulaşmış ola
Ayak altında sürinmiş tepelenmiş pâ-mâl
- Dindi âmûhten öğrenmege kesb eylemege
Hem haram oldı şûfûr u dağı misrâd helâl
- Şaçmak efşânden ü rîhten olmış dökmek
Pür şude tolmış olan pek tolodur mâl-â-mâl
- 505 Oldı kâlîçe nihâl ü keçenüñ adı nemed
Hegbe har-çîn ü garâr imiş o kıl kara çuval
- Yaşda kim olsa ber-â-ber aña hem-zâd dinür
Dağı mânend gibi mişl ü nazîr oldı hemâl
- [25b] Guşşadan inleme fikr eyleme şûkr it Hakkâ
Şûkr İzed kun ez-endüh miyendiş ü menâl
- İn-Kıṭ‘arâ Keşideem ez-Mîm Der-raķam**
- (Mef’ûlü fâilâtü mefâilü fâilün)
- Kâtib debîr hâme vü kilik oldı hem kalem
Mektûbuñ adı nâme yazılmış nüvişte hem
- Gizlik kalem-tırâşa ‘aynek di gözlüğe
Peşm-i devât gerçi dimiş lîķaya ‘Acem
- 510 Derhem odur ki burtısa karış buruş ola
Birbirine yanaşmış olana dinür be-hem
- Dîvân-hâne adı da tâ[lâ]r imiş dağı
Şeb-hâne pād-şâh serâyındaki harem
- Olmuş piriste besleme ‘avret maķûlesi
Çâker kul oldı dağı perestâr imiş hadem

Pek kıtlu nesne oldı hümayün hüma gibi
Vaqt-i mübareke din[ül]ür hem hüceste-dem

Hum küp dimekdür egri ham keş dinür dağı
Büklümlenüp tolaşmış olan nesne ham-be-ham

515 Pā-pūşa pāydān u dağı keş ü sür dinür
Hem cizme müze vü çaruğuñ adıdur şemem

[26a] Meʿülü fāʿilātü mefāʿilü fāʿilün
Rāyet-keşān-ı ʿilm ü meʿārif olur ʿalem

Kıṭʿa Çü-Müşk-i Hoten Būy Dehed Der-meşām

(Müfteilün fāilün müfteilün fāilün)

Bām seher kuşluğa çāşt di aḥşama şām
Çāşte yimek imiş vaqt-ı duḥāda ṭaʿām

Sāye dinür gölgeye sāye-zede cin tutan
Koñşuya hem-sāye di ṭama dağı dindi bām

Bāver inanmak yemīn adı da sevgend imiş
Şāhide dirler güvāh rehne gerü borca vām

520 Terkiye fitrāk di kesmeye bergestüvān
Zīn eyerdür geme dizgine dirler ligām

Kām dimāğa dinür dağı murād u merām
Adıma hem Fārsī kāfila ad oldı gām

Nām demek ad imiş adı çıkan nāmdār
Şöhret ü şānı olan kimseye dirler be-nām

Terbiyesiz şaḥşa nā-puḥte demek ıstılāḥ
Puḥte dinür pişmişe çiğ dime maʿnāsı ḥām

Rem süri dağı reme ürkmışe rem-kerde di
Diñleniş ārām imiş yaʿnī muṭīʿ oldı rām

[26b] 525 Āḥ u fiğān itmege māteme şīven dinür
Dağı murāda iren kimseye dirler be-kām

Her çi neḥʿāhī be-cū her ne dilerseñ dile
Luṭf ider iḥsān ider saña o Rabbüʿl-enām

Zi-Ḥarf-i Nūn Būd Īn-Kıṭ'aem Şāyān Fehmīden

(Mefāilūn mefāilūn mefāilūn mefāilūn)

Efendi añla kim düşmenlik etmekdür efendiiden
Cefā vü cevri imiş āzār u incitmek de renciden

Daḥı düşnām sögmek serzeniş tevbiḥ itmekdür
Melāmet eylemek bed söylemek oldu negūhiden

Te'essūf itmedür efsūs kerdin ta'nedür nefrīn
Sütühiden tarılmaḥdur hem ol ma'nāda ġarmiden

530 Temelluḥ lābe yaltaḥlanmaḥ oldu cāblūsiden
Dinür 'özi itmege pūziş hem anuñ gibi pūziden

Ferāmūşī unutmāḥ yād kerdin ya'ni añmaḥdur
Hediyye oldu dest-āvīz irişdirmek resāniden

Şeved hem mişeved olur daḥı olmaz imiş nebved
Şuden bāşiden olmaḥdur daḥı şaçmaḥ da pāşiden

Kemiden gibi ġāhiden dimek de eksik itmekdür
Şıġınmaḥ oldu güncāyiş anuñ anuñ mefhūmı günciden

[27a] Bırakmaḥ oldu efkenden yuvarlanıcıdur ġaltān
Dinür hem düşmege üftāden anuñ gibi üftiden

535 Şıķılmış nesnedür efşürde toñmış nesne efsürde
Ferā hem āmeden cem' olma yumşatmaḥ da ferḥiden

Kaçan olur ber-ā-ber dinmek imiş key buved yeksūn
İşitmekdür şeniden dide göz görmek daḥı diden

Dinür şāpāş u taḥsīn āferīn itmek maḥallinde
Güzide münteḥab nesne begenmekdür pesendiden

Dögüşden kaçmaḥ imiş kāl bozġunluḥ dimekdür hem
Şeḥūde yaralı at kişnemek oldu şeḥūliden

Çi düşse bāġa kaṭre kaṭre dirler jāle vü şeb-nem
Şüküften gibi ma'nāda açılmaḥdur şükūfiden

540 Şalınmaḥdur ḥırāmiden cemāniden cemiden hem
Büyümek uzamaḥ neşv ü nemā bulmak da bāliden

Nevā naġme hezār-ı hoş-nevā şavtı iyü bülbül
Serāyiden kuş ötmek naġme itmekdür serāyiden

Bu bâğ içinde oldum gül gibi gülmek için şolmuş
Der-în gülşen şudem pejmürde çün gül behr-i handiden

İn-Kıṭ'a Şāyān Ez-beher Yārān²¹

(Müstef'ilâtün müstef'ilâtün)

Hüban güzeller gülici handān
Büsiden öpmek 'ahd oldu peymān

[27b]

Şalınıcıya dirler çemān hem
Öyle dimekdür daḥı hıramān

545 Bīnend mārā bizi görürler
Bağmağ nigāh u gözci nigeḥ-bān

Rāndīd ez-der sürdi kapudan
Begşūd açdı kapucı der-bān

Rānden ne dirseñ sürmek dimekdür
Olmış sineklik adı meges-rān

Kerdem rüfūşe itdüm günāhı
Hem nādīm oldum geştem peşimān

Gizlü nihān u bellü hüveydā
Görinicidür ya'nı nümāyān

550 Aldayıcıya dindi firibā
Dīv ehremen hem cinnile şeyṭān

Şībā-zebān di sözi faşīḥa
Söz bilen ādem merd-i suḥan-dān

Āgāz ol iş başlamağdur
Şoñına dirler encām u pāyān

Ağır girān u yeyni sebük hem
Anlardur ānhā bunlardur işān

Yeksan nebāşed olmaz ber-ā-ber
Pür-dil bahādur qorqağ hirāsān

555 Gırāter ol kim pek tütıcıdur
Şol kim kaçıcı oldu girizān

²¹ Matbû. Yazmada yok.

Şāyed sezādur bāyed gerekdür
Bāyeste lāzım çokdur firāvān

Müstef'ilātün baħr-ı recezdür
Ögren biyāmuz kolaydur āsān

Kıṭ'a Çün Cāme-i Çesbīde Be-bālā-yı Suħan

(Feilātün feilātün feilātün feilün)

Cāme eşvāba di ʔonluk tene ten daħı beden
Ṭona şalvār dinür gömlege hem pīrāhen

Pōstīn kürk girībān yaķa kaṭtān kaḃā
Āstīn yeñ yeni nev oldı etekdür dāmen

[28a] 560 Ḥil'at-ı fāḥire eksūn u perend aṭlasdur
Per-niyān naķşı olan nev'a dinür aṭlasdan

Kīş semmūra daħı pek iyü kürke dinilür
Līk Şīrāzda ḥil'at diyü gūş itdüm ben

Çeşn bayrāma ziyāfet günine dirler hem
Çok cevāhirli olan tāca dinürmiş gerzen

Ḥātemüñ adı niğīn ü yüzüğüñ engüşter
Derzinüñ yüksügi engüştene igne süzen

Derz yiv baḥye niğende yamalıdur jende
Yamanuñ adı vejeng anuñla di dügmeye sen

565 Pīne-düz eski dikici vü kürāde eski
Dūḥten dikmek imiş daħı bürīde kesilen

Ber-meğāz u daħı feğyāz dimek şerbetlik
Ya'ni baḥşış diyü şākirdüñ eline virilen

Der-ḥor-ı ān ki neyem oña ki lāyık degilüm
Virdi Allāh baña bār Ḥudā dād be-men

Kıṭ'a-i Gevher ki Kādreş Mişināsed Kadr-dān

(Fāilātün fāilātün fāilātün fāilün)

Di müsāfir ķondıǵı ev şāḥibine mīzbān

- Hem müsâfir mîz ü mihmân oldu dağı mihmân
- [28b] Bir biri ardınca pey-der-pey sekir iz dağı pey
Hem seniñçün ez-pey-i tu anıñıçün behr-i ân
- 570 Ez-berây-ı u dağı anuñ içün ūrâ aña
Buncılayın zînsân u ancılayın ânçünân
- Âñşân [o] anlaruñ hem İnşân [bu] anlaruñ
Pād-şāhlardur keyân kimler dimek oldu kiyân
- Çetr çadır oba ħargāh u otakdur bārgāh
Pek büyük çadır dimek hem gölgelikdür sāye-bān
- Gök sipihr oldu zūhal keyvān ‘utārid tîr imiş
Ülkere pervîn dirler ‘arş-ı a’lā gerzmân
- Müşterî Bercîş ü Mirrîhūñ adı Behrām hem
Zühre nāhîd şaman uğrısı olmış kehkeşân
- 575 Merz-i büm oldu vaţan ser-ĥad sınırıdur dağı
Merz ser-ĥad adıdur ser-ĥad ağası merz-bān
- Pās hıfz itmek dağı bir rub’ı imiş gicenūñ
Bu sebebden gice bekcisine dinmiş pās-bān
- Rān uyluĥ çakşıra şālvāra da rānîn dinür
Kula at yek-rān binilmişden kināye zîr-rān
- [29a] Dindi Zerdūşt aña kim yapmış Mecūs içün kitāb
Hem Mecūsūñ okumışlarına dirler mû-bedān
- Bilegü taşî fesāne sihr efsūn u füsūs
Dağı efsāne ħikāyet hem dinürmiş dāstān
- 580 Bîĥte olmuş elenmiş nesne pürvîzen elek
Dögmedür kûbîden ü mihrās ma’nāsı havan
- Akıcı cüyān çekîden tamlamak bâred yağar
Hem oluĥ mîz-âb imiş altun oluĥ zer-nāvdān
- Oldı şancılmış ħalîde sîĥ şiş püryān kebāb
Mîçeked tamlar dimek ħan tamlayıcı ħun-çekān
- Bismil olmuşdur boğazlanmış bürîden kesmedür
Muĥĥ ilik ma’nāsına gelmiş kemikdür üstüĥvān

Yara zaḥm u yaralu zaḥmîn ü daḥı zaḥmnāk
Di teşennüc olmişa bāsūr u pür-ḥūn tolu kan

585 Bil miyān olmış vasaṭ maʿnāsına daḥı gelür
Kuşağa dirler kemer hem ince bellü mü-miyān

Fārsī öğrendüm oldum böyle tatlu dillü ben
Pārsī āmūḥtem geştem çunîn şîrîn-zebān

Kıṭʿa-i Ḥüb Be-maʿnîst Çunîn ʿİşve-nümün

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

[29b] Taşra bîrûn u birûn iĉerüye dindi derûn
Çevre pîrâmen o maʿnâda imiş pîrâmûn

Oldı mefhûm-ı Ḥudâvend hemân Şâḥib ü Rab
Yok nazîri vü mişâli dimek olmış Bî-çün

Dinilür Māniy-i naḳḳāş kitâbına daḥı
Gerçi İncîl-i şerîfûñ adıdur Engelyun

590 Kelemend oldı²² şikāyet ide aḥvālinden
Zaḥmet ü derdi olandur daḥı rencūr u be-ḥūn

Didiler tenbel olan kimseye nekş ü hōşā
İşini görmege pek saʿy iden âdem be-şükûn

Etlü canluya tenûmend di ferbih semize
Daḥı lâgar arığa dindi nizâr oldı zebûn

Tersine dönmişe maʿkûs olana menḥûsa
Bâz-güne dinilür hem daḥı vājûn²³ u nigûn

Ġayrı dürlü dime maʿnâsı diger-gûn olmış
Dürlü dürlü diyecek yirde dinür gûn-â-gûn

595 Maḥfenûñ adı kecāve ʿaraba gerdüne
Döndigiçün didiler göklere çarḥ-ı gerdün

[30a] Kâst nokşan daḥı pek eksige kemter dinilür
Hem kemîne dimek eksiklü ziyāde efzûn

Reng-i nîrengine aldanma bu çarḥ-ı dūnuñ
Naḳş-ı elvân diyü gösterdigidür buḳalemûn

²² ol ki matbû

²³ vārûn matbû

Kıṭʿa Der-Vāv Çü Nev-bāve-i Bāg-ı Mīnū

(Feilātün feilātün feilātün feilün)

Şermgîn utancı oldu kadındur bānū
Pīre-zen koca qarı sihr idicidür cādū

Biri birine tolaşmış dimedür pīç-ā-pīç
Mūy kıl şāne ʔarak şač bölügidür gīsū

600 Kaşıguñ adı zihār oldu beğal ʔoltuğdur
Hem tirāş itme setürden eyegüdur pehlū

Pehlevāna yel ü alp u güreşe küştī di
Güçlü kuvvetlū tüvānā daḥı kuvvet nīrū

Cāvidānī ile cāvīd ebedī vū dāʾim
Rāḥat āsāyiş ü cennet gibi hemçün mīnū

Sīb elmadur iyü bih daḥı beh ayvadur
Nār enār u erik envāʿına dirler ālū

Aşma tāk ü üzüm engūr ʔoruğdur güre
Oldı gül-nār kiraz vişnedür ālū-bālū

[30b] 605 Enberūd u likel enberd dinür emrūda
Şeftereng ile hülū ikisi de şeft-ālū

Dindi bāreng turunca büyügidür nāreng
Daḥı limon ağacı oldu dıraḥt-ı līmū

Bār u ber mīve vū turfanda yimiş nev-bāve
Bihterīn pek iyüsidür iyü nīk ü nīgū

Hinduvāne dinilür ʔarpuza ʔavun germek
Ḥar-beze ikisinūñ adı ʔabağ oldu kedū

Zīre kemūn u yüzerlik tuḥmı daḥı sepend
Çörek otına di buğanc u maruldur kāhū

610 Īn suḥanrā bu sözi nīk şinev diñle iyü
Fārsī bilmeyen ādem olamaz nādire-gū

Hemçü Güherhāst Īn Kıṭʿa Be-Dihīm-i Şāh

(Müfteilün fâilün müfteilün fâilün)

Huşk kırı yaş ter otlağa dirler giyâh
Kırı çıra kâh imiş oldu şaman adı kâh

Giceyi ihyâ iden şahşa di şeb-zendedâr
Hem dağı şeb-ıvîz odur vaqt-i şehir bâmgâh

Eyle tevekkül demek oldu penâveh bikun
Şaklanacak yir kemîn ya'nî şığınmak penâh

[31a]

615 Kâğıd-ı zerdî berât ismi ne tuğra nişân
Pâd-şehûn virdigi dirlik imiş nân-ı şâh

Şarpa girîve di yol gösterici reh-nümün
İşlek olan ulu yol adı imiş şâh-râh

Virme medeh çek bekeş koma dimekdür menih
Al bisitân iste cûy isteme dinse²⁴ mehvâh

Ansız olan nâ-gehân hem dağı nâ-gâh imiş
Vakte di hengâm u gah gâhice demek de gâh

İster iseñ ma'rifet yanıma gel de dile
Ger tu bihvâhî hüner nezd-i men âv bi-hvâh

Bûd İn-Şı'acem Ruhsâr Dânişrâ Çü Âyîne

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

620 Di resm ü 'âdete âyîn elbette her-âyîne
Kadîmî oldu dîrîn ü hem ol ma'nâda dîrîne

Bulunmış bir hazîne Husrev ü Pervîz vaktinde
Ki genc-i şâyegân dirler hazîne dağı gencîne

Bucağ peygüle kâşâne dimekdür muhtaşar hâne
Döşer mîgüstered yûnden tokunmuş nesne peşmîne

Huşûmet düşmenî vü döstî ma'nâsı hulletdür
Gönülde olmasa gizlü 'adâvet dindi bî-kîne

²⁴ "dirse" matbû

- [31b] Tudağ tudağa olsa leb-be-leb emmek mekîden hem
Gögüs gelse gögüs üstine dirler sine-ber-sine
- 625 Dinürmiş zengile çaḳ çaḳ iden ḥalḥāla ayakda
Bilezik kim taḳar maḥbûbeler ḳolına destine
- Se-şenbe şalı gündür çār-şenbe erbaʿadur hem
Ḥamîse penç-şenbe dindi yevm-i cumʿa âzîne
- Di şenbe yevm-i sebte hem aḥad yek-şenbe olmışdur
Mübârek yevm-i işneynüñ dü-şenbe dindi adına
- Şeker-güftâr olur mı tûṭi-i ṭabʿum gibi herkes
Muşaffâ itmeyince sînesin mânend-i âyîne

Ḳıṭʿa-i Hemçü Güll Der-Şîşe

(Feilâtün feilâtün feilün)

- Kâr-ı pinhân daḥı gizlû işe
Bildi cāsûs bedânest işe
- 630 Kâr-dân iş bilici merd âdem
Fikr ider yaʿni kuned endîşe
- Maḳaşa kâz u bıyıḡa di bürût
Hem şaḳal rîş ü şaçaḳdur rîşe
- Meşiken kırma ḥazer ḳıl zinhâr
Âb-gîne daḥı mînâ şîşe
- Ücretile iş idendür müzdür
Müzd ücret daḥı şanʿat pîşe
- Bîḥ kök oldu ḳoparmaḳ kenden
Ney ḳamışdur mişelikdür bişe
- 635 Direge dindi sûtün balta teber
Dörpü sühân u keserdür tîşe
- Gice gündüzde şebân rûz hemân
Oḳu meyl eyleme zevḳ u ʿîşe

- [32a] ***Ḥõşâ ʾÎn Ḳıṭʿa-i Raʿnâ Be-Mısrʿahâ-yı Ber-ceste***²⁵

²⁵ “nev-ceste” matbû

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

Qırarsın bişkenî yap yap demek âheste âheste
Kadeh talsa piyâle di kırılmış dağı işkeste

Nemâsı olmayan ya'nî cemâdâta di ber-beste
Anuñ zıddı dağı yire döşenmiş sebze ber-rüste

Ekâbir kapısı işigine dergâh dirler hem²⁶
İşikdür âstân u âstâne dağı âheste

640 Tabîbün bağıdı kârûre adı pişyâr olmuş
‘Îlâcuñ adına dârû dinür bî-mâr imiş haste

Egerçi sıçramak kaçmak halâş olmak imiş cesten
İyü mışrâ‘a vaşf-ı işlâhî oldu ber-ceste

Me‘âl-i şüy-dîde er görüp şeyyib olan hatun²⁷
Nikâhuñ adıdur kâbîn ayağı bağılu pâ-beste

Bu dest-âvîz Sünbül-zâdedür erbâb-ı ‘irfâna
Gülistân-ı me‘ârifden getürmüş tâze gül-deste

Kıṭ‘a Ez-derc-i Suḥan Çun Güher-i Nâ-süfte

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

‘Aklı tağılmışa hayrâna dinür âşüfte
Hem o ma‘nâda hem alışmış olan âlüfte

[32b] 645 Dil-güşâ kalb açıcı oldu mesîre gül-geşt
Hem şükûfe çiçek açılmış olan üşküfte

Tatlu uykuya şeker-ḥ‘âb di huften uyumak
Uyumuş yatmışa ḥusbîde dinür hem huftu

Pîlever çerçi demek pîle ḥarîre dinür
Poliçe sefte imiş dağı delinmiş süfte

Fihe vü fih kürege dindi süpürge çârûb
Ḥâk-rûbe süpüründi süpürülmüş rûfte

Tu mepindâr ki sen şanma ki dâ‘im bilürem
Söylemek güften ü söylenmişe dirler güfte

²⁶ “kim” matbû

²⁷ “avret” matbû

- 650 Diñle cevher gibi bil qadrini itme žāyi⁶
Güşvār olsa sezā böyle dūr-i nā-süfte

Çi Rengîn Kıt'a Her Harfeş Be-Şadr Negest-Endüde

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

Ezilmiş hem süzilmiş nesne sâyide dağı sūde
Üzülmişdür güsiste aşınup yıpransa fersūde

Sütūde medh olunmuş āzmūde hem şınanmışdur
Emîn [ü] sālīm eymen ya'ni rāhat olmuş āsūde

Hıdīv ü key dimekdür pād-şāhuñ emridür fermān
Buyurmak oldu fermūden buyurulmuş da fermūde

- [33a] İyülük sağlık olmuş ten-dürüstî gibi bih-būdî
İdi būd olmağa būden dinür olmuş dağı būde

- 655 Karışmış oldu āmîziş dağı āmîhten öyle
Bulaşık oldu ālūden bulaşmış nesne ālūde

Di süzgi adına pālūne pālūden dağı süzmek
Süzülmişden kināye peltenuñ adı da pālūde

Büyük olsa kadeh peymāne di ölçek dimekdür hem
Cihan-peymā gezen dünyāyı ölçülmüş de peymūde

Kabile dūdmān u dūde ol ma'nādudur ancak
Tütünden mūmdan hāşıl olan isdür dağı dūde

Nigārīden dinür nakş itmege nakşa nigār ammā
Dağı maḥbūba dirler hem şıvanmış oldu endūde

- 660 Süpürz olmuş talağ öd zehre dağı aq cigerdür şüş
Dinür hem bögrege gürde bağırsağ adıdur rūde

Dinür kuhsāra tağa tīg-ı kūh üstinde sivrisi
Depe ma'nāsıdur püşte yığın mefhūmıdur tūde

Tevā maḥv u telef olmak tebāh anuñ gibi olmuş
Dağı hiç oldu pūç u hem 'abeş şoldur ki bî-hūde

Hemān āşār-ı feyz-ā-feyz-i Vehbiyy-i İlāhīdür
Degildür kesbile ḥüsn-i edā ṭab'-ı süḥan-gūda

[33b] *Şıf'a-i Gevher Zi-Deryâ-yı Dilem Diğer Be-cün*²⁸

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

Hâlişe sārâ dinürmiş ya'ni 'anber şâh-büy
Pek iyüsi 'üd-ı mendel 'üd ağacı dâr-büy

665 Nâfe-i müşk ol göbekdür kim düşer ceyrândan
Çîn ıklîmindedür ammâ o âhû başka soy

Haṭ ber-âverde henüz tüyi belürmiş tâzedür
Dî tegil tüysüz olan maḥbûba ya'nî sâde-rüy

Can-fezâ cân artıran merdüm-keş âdem öldiren
Didiler ma'sûka cânân u maḥalle adı kūy

Encümen meclis kıızıdıkca dî germ-â-germ aña
Oldı germ-ülfet iyü görüşme terdür daḥı ḥoy

Rüstemün babasıdur Zâl ü daḥı pek ihtiyâr
Kır şaḳallıya dinür âmîze-müy u hem dümüy

670 Cündiler içinde pek a'lâ binici şeh-süvâr
Tevsen ol atdur ki pek sert ola ya'nî tünd-ḥüy

Ucı egrilmiş cirid çevgân 'Arabca²⁹ şavlecân
Cündiler atup anuñla tutdığı topa dî güy

Oldı egrilmiş ḥamîde bükülen piçide hem
İki kat nesne düta vü kat kat olmuş tûy tûy

[34a] Şûḥ açık meşreblü nâzûk-ṭab' u hem ḥâzır-cevâb
Kırlı paslı şûḥ-gın ü yaykamaḳdur şüst ü şüy

Güm yitikdür zâyi' olmuş nesneye güm-geşte dî
Yâften bulmaḳ demek hem aramaḳdur cüst-cüy

675 Karişık gavgâ ile şît u şadâ şür u şegâb
Fitne âşûb u ziyân âsîb söz şav güft-güy

Ger tu dānî sen bilürseñ bih ez-în bundan iyü
Mişinâsem añlarum fermâ buyur söyle bigüy

²⁸ "Be-cüy" matbû

²⁹ "daḥı hem" matbû

Meşnevî Der-İştîlâhât-ı 'Acem

(Fâilâtün fâilâtün fâilün)

Kâtib-i can Bâriy-i rahmet-me'âb
Faḥr-ı 'âlem şahne-i çârum-kitâb

Âb-ı Hızır olmuş daḥı 'ilm-i ledün
Eyleyüp ez-ber unutma yâd kun

Pâd-şehdûr sâye-i Yezdâa dimek
Bâr dâde eylemiş dîvan dimek

680 Rûz-ı nev rûziy-i tu dinse me'âl
Rızkuñı iḥsân ider ol Lâ-Yezâl

Didiler aşḥâb-ı kehfe heft-ten
Hem güneşdür Yûsuf-ı zerrîn-resen

Âb-ı Meryem di şalâḥ u 'iffete
Daḥı ser-sebzî dinürmiş devlete

'İsiy-i şeş-mâhe olmuş mîveler
Pîş-res turfanda kim ol biter

Didiler A'câm-ı bî-şerm ü edeb
Ka'be-i 'ulyâya ḥatun-ı 'Arab

685 Çerḥ-i zerrîn-kâse ya'nî âsmân
Hem güneşdür zemzem âteş-feşân

Zulmet oldu reng-i şâh-ı zeng-bâr
Şu kenârına dinürmüş rûd-bâr

[34b] Gice mâ'nâsındadır zülf-i zemîn
İstedigi yirde ṭuran hoş-nişîn

Râḥatıla hoş geçen yıl şâh-sâl
Şîr-i murğ ol nesne kim ola muḥâl

Yıl şedîd esdikde dirler dîv-bâd
Merkeb-i Cem bu havaya olmuş ad

690 Söz büyüklerde sülḥandur âf-tâb
Keşti-yi zer mâh-nev ey kâm-yâb

Nüh şadef oldu tokuz kat âsmân
Çâr-bâğ ise 'anâşîrdur hemân

- Āḥṣicān hem ‘anāşır adıdur
 Çünkü biri birinün ezdādıdur
- Din-fürüşān olmuş aşḥāb-ı riyā
 Geçmez açça daḥı nakd-i nā-revā
- Pek ḳadīmī nesnedür pā-yı çenār
 Sāl-ḥürde oldu ḡāyet ihtiyār
- 695 Dindi ta‘zīm itmege zānū-zeden
 Nāvek-endāz oldu ḥalkā ta‘n iden
- Devlet ü iḳbāl āb-ı bī-licām
 Āb der-cüy-ı tu devlet sende tām
- Luṭfıla iḥsān³⁰ ider ber-pā kuned
 Āşkār eyler dimek peydā kuned
- Fā’ide gördi dimekdür ṭurfe best
 Hem daḥı yār-ı muvāfiḳ yek-nişest
- Fikri pek yañlış olan kūtāh-bīn
 Meşveret yirine dirler gül-zemīn
- 700 Genclik gitdi dimek şeb der-güzeşt
 Hem iş işden geçdi āb ez-ser-güzeşt
- Gül şüküfte gizlü olmuşdur ‘ayān
 Üstüḥvān best aşlını itdi beyān
- Aşlı yoḳdur teh nedāred īn süḥan
 Ara aḡzın ber lebeş engüşt-zen
- Gelmedi eglendi reft ü seng best
 Bitmese bir iş dinür şüret nebest
- Bulsa iş şüret di āb āmed be-kār
 Aş puḥten işe virmekdür ḳarār
- 705 Pek kolay işe dinür mūy u ḥamīr
 Mūze vū gıl oldu ma‘nāda ‘asīr
- [35a] Ḥāk-i rengīn dinse altundur murād
 Furşat el virdi dimekdür dest dād

³⁰ “iḥyā” matbû

- Geçdi fırsat demleri âhû güzeşt
Yıkılup gitsün dimekdür seg be-deşt
- Baht-ı dendân-ḥāy pek menḥūs baht
Hem dinürmiş müşkil işe kâr-ı saht
- Manşıba irdi raḡam ber-ser-girift
Hem ḡabûl itdi dimekdür ber-girift
- 710 Kibr ü ‘unvân eyleyendür ser-girân
Daḡı ma‘zûle dinür Ḳur‘ân-ḥ‘ân
- Hem iyü gün dostı yâr-ı nev-bahâr
Dem meḡor aldanma sen ey kâmkâr
- ‘Uzlet itdi rûy ber-dîvâr kerd
Âşkâre eyledi dîdâr kerd
- Yalımı alçaḡ olan dîvâr pest
Ya‘ni bu üslûb üzre zîn-dest
- Ḥâne-ken şoldur kim ola nâ-ḡâlef
Bî-muḡabâ buldıḡın yir ḡoş-‘alef
- 715 Oldı ma‘nâda zi-desteş şud ‘inân
İḡtiyârı ḡalmadı elde hemân
- Dil-nümûde iltifât itmiş dimek
Dâmen efşânden hem i‘râz eylemek
- Ḥâtem-i ḡüyâ dehân-ı dil-berân
Hem daḡı minḡâr-ı gül olmuş zebân
- Ḳaçdı ma‘nâsına gelmiş püşt dâd
‘Uzlet itdi der-pes-i zânû nihâd
- Kerd ez-û pehlû tehî dinse hemân
Anı terk itdi dimek olur ‘ayân
- 720 Hâzır olmuş pâyiçe pâlä-zede
Dest ber-efşânde ol kim terk ide
- Mâr ḡorden derd ü zaḡmet çekmedür
Hem³¹ fûrû-reften meşâḡḡat çekmedür

³¹ “Dem” matbû

- Gurg-i bārān-dīde görmüş rüzgār
Ya'ni çok şeylerden almış i'tibār
- Sırrını ifşā iden kūtāh-bām
Mağz-pūsīde degilmiş 'aqlı tām
- Hem daḥı bī-dār-mağz oldu reşīd
Nev-ḥaber aldı dimek çeşmeş çeḥīd
- [35b] 725 Yüriyenler nāz ile dāmen-keşān
Pek uzun boylu güzel serv-i revān
- Yüz görümligi dimekdür rû-nümā
Hem muşavver adıdur çihre-küşā
- Pā-feşerd oldu dimekdür ber-ḳarār
Bāz-āverd itdi ya'ni i'tizār
- İ'tizār-ı nā-mülāyim 'özl-i leng
Pek ṭarılduḳda dinür āmed be-teng
- Ṭarılsa dinilür āmed-behem
Dī be-cāy-ı ū anuñ ḥaḳḳında hem
- 730 Pek ḡazablandı dimekdür tīre şud
'Aqlını şaşırsa dirler ḥīre şud
- Sert idi pek yumşadı āmed fūrūd
Devleti artarsa dī ābeş füzūd
- Muṣṭarib olsa kişi şud deste dī
Hem mināre adına gül-deste dī
- Ġālib olduḳda dinürmiş sikke-zed
Müntehab nesne daḥı rûy-ı sepīd
- Dindi ḥod-ser aña kim bī-bāk ola
Sīne-ber-ṭāḳ ol ki baḡrı çāk ola
- 735 Çok yilüp gezdi dimekdür ḳatre-zed
Hīç-kāre boş sürüten şaḥş-ı bed
- Pek mu'ānid kimse kāfir mā-cerā
Hem daḥı nā-dāşt bī-şerm ü ḥayā
- Ḥaddini bildürdi dimekdür murād

- Dinilürse ber-ḥuruş³² kālā nihād
 Ġālib oldukda dinirmüş dest-bered
 Yorulup mağlûb oldu bâz-ḥurd
 İştelim kerd eyledi ġavġā nizā^c
 Hem daḥı şeb-ḥōş kerd itdi vedā^c
 740 Oldı rüsvā ber-sereş beyza şikest
 Geldi o ḥāle be-rüzā u nişest
 Bî-ser ü pādur perişān-ḥāl olan
 Çün-mānde soñradan bî-māl olan
 Çeşm dārende çü kim ümmîd ider
 Gözlüğe çeşm-i Firengî didiler
 Altuna ġarḳ eyledi der-zer girift
 Daḥı tutdı şu^clelendi der-girift
 [36a] Dimek olmış āteş āyed ez-çenār
 Ummadıġuñ yirden olur āşkār
 745 Hem kedūyı vü çenārı diseler
 Bir birine uymaz iki nesneler
 Bir birine küfv olanlar nîk ü kem
 Hem-ser-i ṭāvūs ṭāvüsest hem
 Pîş-keş ma‘nāsı oldı³³ tercemān
 Sünbül-i ter daḥı zülfi dil-berān
 Kuvveti var zūr-dāred der-ciger
 Ya‘ni ‘afveyle dimekdür der-güzer
 Terk-i nāmūs itme āb-ı rû merîz
 Merḥamet eyle dimek rîzî be-rîz
 750 Bir iyü nesne telef olsa meger
 Dinilür diġer nemîbended kemer
 Ger dinürse taşt ez-bāmeş fütād
 Sırrı fāş oldı dimek olur murād
 İşidilse sırrı kim mektûm idi

³² “ḥoş” matbû³³ “olmuş” matbû

- Baḫyeeş ber-rûy-ı kâr üftâde di
 Gördiren yolsız işin ḫalka hemân
 Mâr mîgîred be-dest-i dîgerân
 Gizlü müfsid oldu kûteh âstîn
 ‘Ayb fâḫiş bâz-güne-pöstîn
- 755 Gice gündüz cübbe-i ḫurşîd ü mâh
 Şaḫş-ı meş’ûma dinür zâğ-ı siyâh
 Gizlü ma’nâya dinürmiş der-libâs
 Hem müneccim adıdur aḫter-şinâs
 Havz-ı mâhî âsmânda burc-ı ḫût
 Hem daḫı demdür keşîd itdi sükût
 Nâ-tüvân-bîn düşmen ü daḫı ḫasûd
 Pek faḫîre didiler kîse-kebûd
 Hem nişân-ı faḫr imiş engüşt-i nîl
 Şol giran-cân u giran-sâye şaḫîl
- 760 Oldı ḫas-püşî nifâḫıla riyâ
 Âb-ı zîr-i kâh mekr-i nâ-sezâ
 ‘Ahdini bozan kişi zinhâr-ḫ’âr
 Hem siyeh-kâse le’im-i nâ-bekâr
 Dest ü pâ zâd itdi sa’y u ihtimâm
 Pur şude peymāneeş ‘ömri temâm
- [36b] Ḥisset oldu gürbedür zindan serâ
 Yüze gülici imiş gendum-nümâ
 Gizlü ḫîle gürbedür enbân imiş
 Ḥ’âb-gâh-ı gül bu devrân imiş
- 765 Pek fenâ ile sürüldükde iyü
 Ṭa’n idüp dirler şütür-gürbe diyü
 Ḥâk şud ḫör u ḫaḫîr oldu dimek
 Mâr-ı şeydâyî ne dirseñ engerek
 Dest-kârî eylemekdür kesb ü kâr
 Şağ elüñ adına dirler dest-i kâr

- Yan virüp şavmağa çep dâden dinür
Kovcıya ğammâza nâhun-zen dinür
- Hem çep-endâz ol ki işi ters ola
Râh-ı h'âbîde dinür işlek yola
- 770 Raht-beste eylemiş 'azm-i sefer
Hayme-zed dirler muķîm olsa eger
- Açdı sırrın 'ūd der-micmer nihād
Âşkâr oldı dimekdür rûy dād
- Gizlü söz mefhûmı olmuş zîr-i leb
Bir dilim etmek gibi çekme ta'ab
- Di simâtuñ adına h'ân-ı dırâz
Pek mülevveş ekl iden şatranc-bâz
- Ebleh ü ahmaķ olandur hîre-ser
Her işin hoş fehm idendür dîde-ver
- 775 Di tevâzu' idiciye ser-figen
Âdemi tekdîr idendür dil-şiken
- Müdde'î vü haşm dâmen-gîr imiş
Hâtırı kalmış olan dil-gîr imiş
- Dâred ü der-zîr-i dāmāneş çerāġ
Şâhidi hâzırdur eyle sen ferāġ
- Şaḥş-ı maşrû'a dinürmiş sāyedār
Na'l der-âteş olandur bî-karār
- Olmış ebrû-zen işâret idici
Germ-rân atın sürüp pek gidici
- 780 Terk-i dünyâ eyleyen hâne-fürüş
Bî-'ıyâl ü serserî hâne-be-düş
- Bî-sebeb maġrûr olandur bād-ser
Pek rezîl âdem kes-i zen gün-ḥar
- [37a] Destḥar-gû söġici bed sözlidür
Sirke-ebrû ol ki ekşi yüzlüdür
- Ebleh ü ahmaķ olandur gāv-rîş
Bî-sebeb 'özü ü bahâne ḥuşk-rîş

- Sebz-pây u şüm-pey mezmûm olan
Nâ-mübârek maḳdemi meş'ûm olan
- 785 Dindi bed-pertev aña kim baḥtı zışt
Hem tekebbür eyleyen gerdûn-sirişt
- Şol ki muḍḥik ola rüsvây u melûm
Dir 'Acem bâzîçe-i zengî vü rûm
- Ḳâziyy-i Gîreng o kim hoş-gûy ola
Ḥ'âce Naşru'dd-din gibi dil-cûy ola
- 'Ârsız cerrâra dirler ceste-gîr
Hem miyân-gîr öyle bî-'âr u ḥaḳîr
- Şûḥ-çeşm ol yüzi açık bî-hayâ
Zür ile alan dilenci ḥar-gedâ
- 790 Çavuşuñ adı siyeh-pûş oldu hem
Muḥzır [u] ḳâḍıya da olmış 'alem
- Ḳul dimek mefhûmı da ḥalka be-gûş
Hem köle ma'nâsı olmış süfte-gûş
- Ḳapu yoldaşıyla aḳran hem-künân
Cümlesinüñ sözi birdür yek-zebân
- Oldı ḥıdmetkârüñ adı pîş-kâr
Hem kemer-beste daḥı ḥıdmet-güzâr
- Ḥâzır olmışda ṭurur can ber-miyân
Uşanup bî-zâr olan âmed be-cân
- 795 İlerü çekdi dimekdür ber-keşid
Añladı mefhûmı olmış ber-resid
- Ḥâzır olur âstîn ber-mîzened
Hem aña lâyıḳ dimek ûrâ resed
- İnce fikr idici üştür-bîn imiş
Daḥı üştür-ḥûy şâḥib-kîn imiş
- Ḳapucılar ketḥudâsı mîr-bâr
Eskidür çok iş bilür köhne-süvâr
- Ṭabl-ı pinhan mîzened dinse me'al

- Şol işi şağlar ki setr itmek muhāl
- 800 Haşmet ü dārātıla bā-reng ü bŷy
Sözi bî-ma'nā olandur mürde-gŷy
- [37b] Didiler hāzır-cevāba ter-zebān
Fikri kuvvetlŷ olandur ħurde-dān
- Aña dirler kim zebān-ı zer-gerī
Ola ma'hŷda işāret sözleri
- Zīr-i bālā-gŷy şol kim ħaltı çok
Zīr ü bālā nīst şekk ü şübhe yok
- Gizlŷ ser-beste mu'ayyen ser-zede
Muntazırdur emre dāmān ber-zede
- 805 Müfsid ü alçaq münāfık zerde-gŷş
Kendŷyi medĥ eyleyendŷr ĥod-fŷrŷş
- Fāsık u fācir demek sāye-perest
Şīr-gīr oldur kim ola nīm-mest
- Şenbe āb-ı ĥuşk revnaĥ āb u tāb
Āteş-i ter oldı ma'nāda şarāb
- Dest-i şŷst oldı dimekdŷr nā-ŷmīd
Dil-berŷñ mŷmtāzı āhŷ-yı sefid
- Ya'ni da'vet eyledi āvāze dād
Daĥı rām oldı dimekdŷr ten-nihād
- 810 Per-niyān-ĥŷy ol kim ola ĥulķı ĥoş
Oldı bed-āġāz ĥuysuz sözi boş
- Şol ki pek aĥmak ola dāmen-dırāz
Sāde-levĥ olmiş o ma'nāda mecāz
- Şan'atında māhire pŷr-kār di
Çīre-dest olmiş daĥı anuñ gibi
- Sa'y idŷp çok iş görendŷr dīv-dest
Yapdı mŷşkil işleri ber-bād best
- Pek gönŷlsŷz iş tŷtıcı kār-dŷzd
Didiler ayak terine pāy-mŷzd

- 815 Dindi mağlûb u zebûna süst-güş
Ten-zened ma'nâsıdur olur hamûş
- Kuvvet ü kudret dimekdür dest-gâh
Gürg-i Yûsuf müttehemdür bî-günâh
- Sen çekersin fikr³⁴ itme kâr-büd
Her ki seg râmî keşed ü mîkeşed
- Tîşe süy-ı hod zened dinse eger
Oldı maqşad kendüsi nef'in arar
- Rüy-ı ü bebned dimek mefhûmı hem
Ya'ni anuñ cānibidür mültezem
- [38a] 820 Şöyledür ma'nâda kec-dâr u merîz
Çarda gez ammâ belürsüz olsun iz
- Diseler der-âstîn inest ü bes
Bulunan bu gayrıdan ümmîdi kes
- Der-çi tîrî dinse mefhûm u me'âl
Rûtbe vü hālinden itmekdür su'âl
- Dinilürse nāndur rûğan-fütād
Bî-meşakḳat devlete irdi murād
- Rîş-i nāṭūrî kuned yalṭaḳlanur
Bāziy-i ḥāye 'abeş işe dinür
- 825 Sengdür ḳandîl-i pür-fikr ü telâş
Ġāfil olma ḥāzır u ḳandîl bâş
- În be-û pehlû zened dinse temām
Bu aña beñzer dimek olur merām
- Ḥāne tebrîk itse ferzend-i 'Acem
Dir imiş kim būriyāyî mîkunem
- Rind ü ferzend oldı ġāyetde zarîf
Mîve-i dil şî'r ü inşā-yı laṭîf
- Ḥvāce olmış nāvek-endāz-ı edeb
Pîç uşağa didiler māder-celeb

³⁴ "mirken" matbû

- 830 Harf-i sâkindür zede ey pür-hüner
 Esre üstün adıdur zîr ü zeber
- Pek perişan yazıdur pây-ı kelâğ
 Puşuya girse di kerde pây-ı zâğ
- Câme-i müyî dahı mü-bîne kürk
 Dir ‘Acem şâ‘irleri maḥbûba Türk
- Bî-edeblik itse hem bir şaḥş-ı bed
 Ta‘n idüp dirler ki Türkî mîkuned
- Pek beyâz olsa iyü olsa şeker
 Adına anuñ ṭaber-zed didiler
- 835 Pencere ma‘nâsı olmış tâbdân
 Baca mūrî kim çıkar andan duḥân
- Pâki vü mūsî dimekdür ustura
 Oldı ebrû-ken dahı cinbestere
- Di bulut adına pîl-i âb-keş
 Hem dahı şîr-i süvâr olmış güneş
- İmtizâcî bed olandur bed-kumâr
 Keykdür şalvâr-ı bî-şabr u qarâr
- [38b] Nesne zâyî‘ olsa di sîm-âb şud
 Pek ḥacîl oldı dimekdür âb şud
- 840 Sözde yañlış tütücüdür ḥarf-gîr
 Ḥurde-gîr ol ‘ayb arayıcı ḥaḳîr
- Sözime daḥl itdi dimekdür murâd
 Dir isem engüşt ber-ḥarfem nihâd
- Begzer ez-men ḳo beni ḥâlîme sen
 Ya‘ni incitme beni meşkun be-men
- Pek ğazabnâke dinürmiş ḥîre-şîr
 Zulm dest-endâz unutma yâdgîr
- Çeşm-i dil-ber âhu-yı dînbâle-dâr
 Pek küçük maḥbûba dirler ney-süvâr
- 845 Aşlı nesli pâk olandur gevherî
 Nazlı beslenmek de sāye-perverî

- Oldı nev-kîse yeñi devlet bulan
Dağı hindü-zâdedür bed-aşl olan
- Bâd-ı herze va‘dedür kim aşlı yok
Hem siyehkâr ol ki kızb ü fıskı çok
- Bî-vefâ mefhûmıdur yâran-fürüş
Murğ-ı dil ma‘nâsı olmuş ‘aql u hüş
- Şağş-ı me’nûsa dinür kim germ-hûn
Ülfeti ola şafâ-bağş-ı derûn
- 850 Gice gündüz adı olmuş huşk ü ter
Pek delidür huşk-mağz u huşk-ser
- Gerçi şâhid ola ma‘nâda güzel
Şâhid-i bâzâr ammâ mübtezel
- Bir maḥalde dinse şehri vü gülî
Beldenüñ mümtâzı budur ḥâşılı
- Bülbül olmuş zend-bâf u zend-ḥvân
İşfehanda bağçedür Nağş-ı Cihân
- Dil-keşâ Şîrâzda bir bağçe hem
Şeyḥ Sa‘dî anda medfûn-ı İrem
- 855 Dağı gül-geşt-i muşallâ hoş-mekân
Ḥvâce Ḥâfîz anda Firdevs-âşiyân
- Âb-ı Rükni hem anuñ ırmağıdur
Menba‘ı Allâhu Ekber tağıdur
- Karışık söz şav demek güft ü şenîd
Terk ü iğrâz eyledi dâmen keşîd
- [39a] Perde efken oldı şağş-ı bî-ḥayâ
Her kimi görse seven zûd-âşnâ
- Ten-fürü-dâde şu kim ğâyet muṭî‘
Dest-i merdî dinse mefhûmı şefî‘
- 860 Di enâyî aña kim cehli ‘ayân
Olmış aḥmaqlar da şîşe kerde-nân
- Saḥt-pîşânî olandur yüzi pek

Çār-ḥāye ‘avreti çokdur dimek

Di şehidî aña kim zen-pāredür
‘Avret için can viren bî-çāredür

Pā-girift itdi cimā‘ u iḥtilāṭ
Oldı ma‘nāda menī āb-ı neşāṭ

Def-keş olmışdur daḥı şol nā-bekār
Kim ider zen-pāreye ‘avret şikār

865 Zen bimüzde ol kaḥbe kim rüsvā-yı ‘ām
Kalye-ḥvār oldı gidi beyne’l-‘avām

Muğlim olan şahşa dirler tāz-bāz
Aralıkda iş düzici kārşāz

Tāz-ḥır ü çār-miḥ ol fi‘l-i ḥām
Gūh-ı dellāl oldı pāzeng-i gulām

Hem ṭabaḳ-zen didiler saḥḥāḳaya
Kendü gibi ‘avrete müştāḳaya

Ġarḳ-ı perrān birden idḥāl eylemek
Hem miyān paça sürişdirmek dimek

870 Ser-girifte dindi yef‘allenmişe
Daḥı ḥuṭ u ḥız tetrici işe

Dindi mücrim kimseye nāme-siyāh
Hem daḥı zūlf-i ḥaṭā cürm ü günāh

Tevbe eyle cāmra ber-seng-zen
‘Ahdüñi bozma meşev peymān şiken

Fāriğ olmakdur varaḳ gerdānden
Öyledür hem āstīn efşānden

Ma‘ni-yi cān-ı men ü cān-ı şumā
Biz sizünle saḡ olalum dā’imā

875 Dest ü pāy-ı ḥod zedem çekdüm emek
Hem vedā‘ itdüm du‘ā güfitem dimek

Buña olsaydı diyü itmek recā
Cān ger ü cāme ger ü baş can fedā

- [39b] Di ser-âmed olsa bir nesne temâm
Tuḥfe-i Vehbî de bitdi ve's-selâm

Bu târîḫile Zeyl-i Tuḥfe Miskiyyü'l-Ḥitâm Oldı

(Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün)

Zihî manzûme kim peyveste-i ḥüsn-i nizâm oldı
Vezîr-i a'zamuñ nâm-ı şerîfiyle be-nâm oldı

Getürdüm sünbülistân-ı hünerden berg-i sebzimdür
Gül ü sünbül gibi pîrâye-i fark-ı enâm oldı

- 880 Kariḫam kuvvetinden bilmem aslâ iftiḫâr itmeme
Mücerred luṭf-ı Ḥaḫḫıla peziṛâ-yı ḫitâm oldı

Oḫundukça du'â-yı ḫayra maẓhar olmadur maḫşad
Bu maṭlab bende-i nâ-kâma aḫşâ-yı merâm oldı

- 882 Hezâran şükr idüp Ḥaḫḫa didüm târîḫ-i itmâmın
Biḫamdillâh bu zîbâ Tuḥfe-i Vehbî temâm oldı

Temmetü'l-kitâb bi-'avni'l-Meliki'l-Vehhâb bi-desti ḫaṭṭı faḫîrü'l-ḫaḫîr 'Abdu'r-
Ra'ûfû'l-Ḳandehârî

TUVACA BİR YAYIN: “KÜLÜK TAJI”

Vildan KOÇOĞLU*

ÖZET

Tuva Edebiyatçısı Ekaterina Tuktug-Oolovna Tanova, “Külük Taji” adlı bu epik manzumesinde Orhun-Yenisey yazısının anıtları olan taş abidelerde bahsedilen Türklerin eski lideri Köl Tigin’i, ataları olan eski Türklerin yaşayışlarını, o çağa hükmeden ordunun kahraman, zeki liderinin suretini çizmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köl Tigin, Epik Manzume

A PUBLICATION IN TUVAN :“KÜLÜK TAJI”

ABSTRACT

Tuva Literary Man, Ekaterina Tuktug-Oolovna Tanova, has tried to draw the figure of Köl Tigin, the ancient leader of Turks and the intelligent, brave commander of the army ruling that era and the life of ancient Turks who are his ancestors, mentioned in the monuments which are written in the alphabet of Orhun-Yenisey in this epic poem.

Key Words: Köl Tigin, Epic Poems

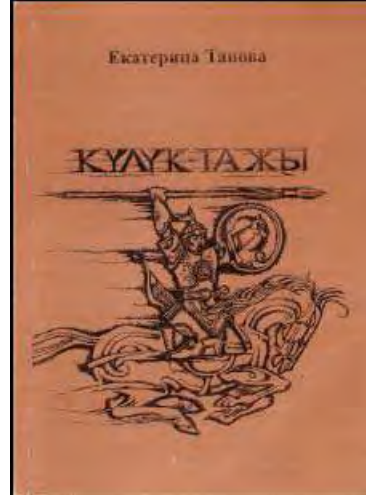
Geniş bir coğrafi alana yayılmış Türk toplumunun her ne koşulda olursa olsun, geçmişlerine dillerine olan bağlılıkları, bu değerleri koruma ve devam ettirme duyguları körelmemiştir. Türklerin ortak tarih ve dillerinin en büyük anıtları olan Köktürk Yazıtları da işte bu duyguların en büyük kamçısı olmuştur. Köktürk Yazıtlarının gün ışığına çıkarılması Türk dili ve tarihinin dönüm noktasıdır. Tabi ki bu yazıtların çözülmesi, aktarılması ve bilim alemine tanıtılmasında büyük bir değere sahip V. Thomsen, V. Radloff, S. Malov gibi araştırmacıların adlarını anmadan geçemeyiz.

Tuva Türkleri bu yazılı taşların bir kısmının kendi topraklarında yer almasına bağlı olarak¹ kendilerinin bu değerlere daha fazla sahip çıkmaları gerektiği hissini taşımışlar ve bu duygularla anıtların çözülüşünün 100. yılı kutlamaları çerçevesinde “Kül-Tegin” adıyla bir kitap çıkarmışlardır (ARANÇIN 1993). Bizim burada üzerinde duracağımız “Külük Taji” adlı kitabın da (TANOVA 2006) yine bu duyguların bir yansıması olduğu gayet açıktır.

* Arş. Grv., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, vkocoglu@hotmail.com.

¹ Tıva topraklarındaki anıtların bulunmasında Tıva Bilim adamları A. Kunaa, Z. Aragacı (Çadamba), Y. Arançın, M. Mangnay-ool büyük katkılarda bulunmuşlardır. (Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. Yy., Türksoy Yay., Ankara 2003, s. 28.)

Külük Taji on üç ayrı başlıktan oluşmaktadır. Ayrıca kitapta manzum olarak kaleme alınmış ve konu bütünlüğünü sağlayıcı ön söz ve son söz bulunmaktadır. Şair, “*Prolog Ornunga Avtorduñ Sıldag-Minişkini*” (Ön Söz Yerine Şairin Duyguları) başlığıyla kaleme aldığı önsözde duygularını, bu destansı manzumeyi yazmaya sebep olan ilhamları etkileyici bir üslupla aktarmıştır. İşte şair önsözde Tuva Türklerine büyük bir armağan olan “Kül-Tegin” kitabını okumaya doyamadığını ve bu satırlardan çok etkilendiğini belirtir.

Kül-Teginni² kaş-daa nomçaaş
Küzelim çop xanmas çüvel.
Çüü-le meñee çetpeen irgi,
Çüreem, meñee söglep körem.

*Köl Tigin'i her okuduğumda
Hevesim neden kanmaz ki.
Ne bana yetmedi acaba,
Yüreğim bana söylesene.*

Şairin eski dönemlere bir merakı, derin bir ilgisi vardır. Geçmişini hakkında, ataları hakkında merak ettiklerini taşlardan öğrenmek ister.

Burungunuñ turaskaalı
Burun sağıñ köjeeziniñ
Sook dajın sıybazımza
Soodap beer xarı bar be?

Geçmişin anıtı
Eski zamanın yazıtının
Soğuk taşını sıvazlasam
Verecek yanıtı var mıdır?

Şair höömeycilerden³ ve çevresindeki herkesten kendisine ilham vermelerini ister, ona bu büyük anıtı destanlaştırması için destek vermelerini ister.

Ey, ooldar, ergim kıstar,
Etkir ünnüg iraaajılar,
Xomuşçular, igilçiler,
Kongar-ooldar, Kaygal-ooldar

*Ey, delikanlılar, güzel kızlar
Gür sesli şarkıcılar,
Kopuzcular, igilciler⁴,
Kongar oollar⁵, Kaygal-oollar*

² Kitapta verilen dipnot: Kül-Tegin- Orhon-Yenisey bijimelderin çazıp nomçaandan beer 110 çıl oyunga turaskaatkan nomnuñ adı (Orhun Yenisey yazılarının okunmasının 110. yılı kutlamalarına ithaf edilen kitabın adı). (TANOVA 2006, 6)

³ **höömey** : ‘gırtlaktan söylenen Tuva şarkısı’

⁴ **igil** : ‘telli müzik enstrümanı’

⁵ **Kongar ool** (kişi adı)

Sergek ırdan badırınar.
Küjür botka yöreel bolzun.

*Hareketli şarkılar söyleyin
Zavallı şaire ilham olsun.*

Bu duygulu ön sözün sonuna doğru ise şair, sözünü, ağızdan ağıza dolaşması için, ataları gibi taşta değil de kağıt üzerine, gururla okunması umuduyla karaladığını söyler.

Möönnettingen bodalımni
Möñge daşka oya şappayn,
Akkır saazın hovuzunga
Amgı şagnıñ bijii-bile
Şorbarlap kaan meen sözüm
Çogaal bolup çoruur ıynaan
Çolu bedik meen çonum
Çorgaarlanıp, nomçuur ıynaan

Tüm birikmiş düşüncemi
Ebedi taşta yontarak değil,
Beyaz kağıdın bozkırına
Bugünün yazısıyla
Karaladığım sözüm
Ağızdan ağıza dolaşır belki
Yüce (talihi açık) milletim
Gururlanarak okur belki.

Bu manzum girişten sonra şair 13 bölümden oluşan manzumelere başlar.

Birinci Bölüm: (Ulug Türk Kaganattıñ Uju-Kıdı Kayda Çüvel?)
(*Büyük Türk Kağanlığının Başı-Sonu Nerede?*)

Dünya yaratıldı yaratılalı sadece çok az bir zaman savaşız geçmiştir. Türk boyları da bu dünyanın neredeyse yarısına yerleşmişlerdi. Fakat bunlar arasında barış her zaman sağlanamamıştır. Dünyanın ne yazık ki acımasız düzeni Türk boyları arasında da yerini alacaktır.

Delegeyniñ çartı çıgu
Delgem ulug deviskeerge
Uju-kıdı deer bile
Ulaştır-la tutçu bergen
Ulug Türk kaganat dep
Ulug kürü turgandan beer
Azar-deerler adaa çerger
Amıdral deski turbaan

*Dünyanın yarısına yakını
Geniş, büyük alana
Başı sonu gök ile
Aralıksız birleşmiş
Büyük Türk Kağanlığı denen
Büyük devlet kurulduğundan beri
Göğün altındaki yerlerde
Hayat kolay değildi.*

Sürekli huzursuzluklar yaşanmış, komşu komşuya saldırmış, hırsızlıklar, yağmalar olmuş, biri yeri az diye diğerine saldırmış, biri hükümdarlığı yok diye savaş açmış... Yani ucu-sonu gökle uçsuz bucaksız birleşen Türk Kağanlığı içinde sürekli çatışmalar olmuş, bu yüzden Türkler doğuya-batıya dağılmışlardır.

İyigi Ege: Ulug Kagan İleriş Xaan
(*İkinci Bölüm: Büyük Kağan İleriş Han*)

Bu bölümde şair, Doğu Türk kağanlığı ve yaşamış olduğu olayları anlatır. Devletin kurucusu (toparlayıcısı) İlteriş Han'dır. Hanın yardımcısı ise deneyimli danışman Tonu-Kök ~ Toñ-Ertine (Tonyukuk)'dir.

Çöön Türk kaganadı
Çöptüg-eptig katap baktaap,
Öör-kövey aymaktarı
Öktereldig çurttaazın dees
Örgün xemniñ şınaazınga
Örgee salıp, turlag kılgaş
İlteriş xaan düjülgege
İldik çokka saadapkan.

*Doğu Türk kağanlığı
Tekrar huzura erişerek,
Pek çok oymağın
Mutluluk içinde yaşaması için
Orhun nehrinin aşağısında
Otağ kurup durakladı
İlteriş han tahta
Vakit kaybetmeden oturdu.*

Bir gün Tonyukuk savaş haberiyle İlteriş Han'ın huzuruna çıkar. İlteriş Han ve Tonyukuk savaşı durdurmak için harekete geçerler. İlteriş Han yardımcısının, Tonyukuk'un öğütlerine büyük önem vermektedir. Beraber oymaklar arasındaki savaşı dindirirler; ancak barış ortamı uzun sürmez ve boylar arasında tekrar savaş çıkar. İlteriş han doğumu yaklaşan karısını (İlge Kadın) evde bırakır ve tekrar yola koyulur.

Üşkü Ege: Külük Tajınıñ Törüttüngenı
(Üçüncü Bölüm: Külük Taji'nın Doğması)

Han savaşa gittikten sonra İlge Kadının doğum sancısı başlar, uzun süren sancılar sonunda

Xaan çaaje attangala
Kaş-daa xonuk erte bergen
İlge Kadın edi aaraaş
İyi-üş xün ondap-ostaan.
Örgee dolu egeçeler,
Ög daştında aybıçılar
Kadınıñ çiiğerin
Kadargaştıñ turupkannar.
Tabgaçıdan çalaan emçi
Dañza sorup, tavaar organ.

*Han Savaşa doğru yola çıkalı
Kaç gün geçti ki
İlge Kadının eti ağrıyınca
İki-üç gün oflanmış-sızlanmış
Otağ dolusu hanımlar
Ev dışında uşaklar
Kadının doğurmasını
Bekleyip dururlar.
Tapgaç'tan çağırılan hekim
Piposunu çekerek, sakince
doğurtmuş.*

Bu müjdeli haberi İlteriş Han'a iletmek üzere, ulak hemen atına atlar ve Çiñge nehri kenarında askerleriyle birlikte savaşan Kağan'a ulaşır. İlteriş Han bu habere çok sevinir ve atalarına dua eder.

Şapkınçı-daa kuskunnapakş
 Şapkan olçaan xaanga kelgen
 “-O burğan, xaanım, örşee,
 Olça-omaañ ool boldu!”
 Medee sözün söglep kaapkaş
 Mederel çok keep düşken.

Ulak bağırıp çağırarak
 Dört nala hanın yanına geldi
 “Ah yüce hanım müjde,
 Oğlun oldul”
 Haberini verdiğiinde
 Bilinçsizce yere yığıldı.

Tonyukuk hemen bir taş üzerine çıkar ve savaş alanına seslenir. Kağanın oğlu olduğunu, herkesi toya davet ettiklerini söyler. Baz Kağan, Bars Bek⁶ ve Ulug İrkin’e⁷ savaşı durdurup toya gelmelerini söyler.

Kelir öyde töre baştaar
 Xeymer taji bodaraandır
 Ulug kagan aalinga
 Ulug doynu kılıp dep tur.
 Kaganıvıs öörüşküzün
 Kadı deñge ülejiñer,
 Dayın çaanı soksadıñar,
 Taybıñ çaagay nayırlañar!

Gelecekte ülkeyi yönetecek
 Küçük prens doğmuştur.
 Ulu Kağanın evinde
 Büyük toy düzenlenecektir.
 Kağanımızın sevincini
 Hep beraber paylaşınız,
 Savaşı durdurun,
 Barış için dost olunuz!

.....
 Baz Kagannı, Bars Bektı
 Baza doyje çalap tur bis
 Ulug İrkin seni baza
 Ulug kagan çalap turu!

Baz Kağanı, Bars Bek’i de
 Toya davet ediyoruz
 Ulug İrkin, seni de
 Büyük kağan davet ediyor!

Böylece savaşa ara verilir ve herkes Orhun nehri aşağısındaki toya katılır. Orhun’a doğru ilerlerken Tonyukuk yol kenarındaki bir çukurlukta bir bebek bulur, yüreği acır ve onu da yanına alarak yoluna devam eder.

⁶ Aymaktar baştıñnarı (oymakların liderleri)

⁷ Türkterge udur eñ-ne karjı aymak baştıñı (Türklere karşı en insafsız oymağın lideri).
 Ulug İrkin adı KT, D 34’te de şöyle geçer: *anta kisre yir bayırku ulug –irkin yağı boltı anı yanyıp tırğı yargun kólte bozdımız ulug-irkin azkınyı erin tezip bardı.*

Dörtkü Ege: Örgün Xemde Ulug Doy
(Orhun Nehrinde Büyük Toy)

Bu bölümde düzenlenen toy anlatılır. Toya dört bir taraftan misafir gelir. Savaş durmuştur. Gelenler birbirlerinin soylarını sorarlar, yemekler yenilir, içkiler içilir, şadlar begler hepsi toyda eğlenir. İteriş Han oğluna burada ad verir.

İteriş-Xaan xenzig tölün	İteriş Han küçük oğlunu
İyeziniñ xolundan ap,	Annesinin kolundan alarak,
Örü deerje bedik tutkaş	Gökyüzüne doğru kaldırıp
Öörüşküzün çarlap turgan:	Sevincini beyan etti:
“Kelir öyde töre baştaar	“Gelecekte töreyi yönetecek
Keymer oğlum bo-dur körger,	En Küçük oğlum budur, görünüz,
Amdızında xenzig çaş bol,	Şimdilik küçük olsa da
Alızında eker maadır	Aslında yiğit, kahraman olacaktır
El çurt dees, törel çon dees	Yurdu, soyu ulusu için
Et bodun xaramnanmas	Gövdesini sakınmayacak
Küjür erni-dayınçını	Cesur erkeğe, savaşçıya
Külük Tajı dep adap tur men.	Külük taji ⁸ adını veriyorum”.

Büyük bir coşkuyla höömeyciler şarkılarını söylerler. Külük Tajının ataları gibi cesur ve iyi bir yönetici olmasını temenni ederler.

Tonyukukun savaş alanından gelirken bulduğu bebeği İteriş Hana getirirler, Tonyukuk, Kara Kögel⁹ adını verdikleri bu bebeğin öksüz kalmaması için Külük Tajı'nın yanında büyümesini önerir. İteriş Hanın da kabulü ile Kara kögel aileye katılır.

Beşki Ege: Külük Tajınıñ Çaş Bolgaş Eleedi Çıldarı
(Beşinci Bölüm: Külük Tajı'nın Çocukluğu)

Külük taji ve Kara kögel hızlıca büyürler. Dört beş yaşlarına ulaştıklarında pek çok şeyi öğrenmiş durumdadırlar. Bilge Tajı onlara ata binmeyi, ok atmayı, hangi aletlerin nasıl kullanılacağını öğretir.

Dört, beş xarga çaa-la çetkeş	Artık dört-beş yaşlarına geldiklerinde
Aal malın xabırjır-daa,	Çadırların mallarını sürebilir,
Arga kirip duzak keziir,	Ormana girip tuzakları gezer
Añnar izin ılgap bilir,	Av hayvanlarının izlerini ayırabilir,

⁸ **Külük Tajı** ‘prens, Köl Tigin’e verilen ad’

⁹ **Kara-Kögel**: :Tıva tool maadının adı (Tuva destan kahramanının adı)’

Kimnı kim dep ilgaşpas-daa
Kılışpazı ajılı çok,
Külük taji Kögel bile
Xünden xünçe özüp organ.

*Hangisi ne diye karıştırmazlar
Yapmadıkları iş yoktur
Külük Taji Kögel ile
Günden güne büyüyorlardı.*

Böylece günlerini geçiren çocuklar, her açıdan mükemmel birer savaşçı-kahraman olmaya adaydılar. Ata binmeyi, ok atmayı Bilge Taji'dan öğrenen çocuklar okuma-yazmayı ise bilgisiyle gurur duyulan Çoldug Taji'dan öğreneceklerdir.

Çoogunda çurttap çoruur
Çoldug Taji daayı baza
Bijik-bilii şırak bolgaş
Biçiilerge duzalajıp,
Türk bijik şokar üjünün
Tüveksinmeyn ööredip kaan
Nomçup, bijip, çurup turda,
Ooldar çerle şoru bolgan

*Yakında yaşayan
Çoldug Tigin¹⁰ dayı da
Yazı bilgisi güçlü olduğundan
Küçüklere yardım ederek,
Türk yazısının karışık harflerini
Sıkılmadan öğretmiştir.
Okuma yazma ve çizmelerde
Çocuklar taktire şayandılar.*

Bir gün Külük Taji, dağda gezinirken bir çadırda Gulnara (Guzel) adlı bir kızla tanışır ve çok beğenir. Annesine gelerek büyüdüğünde Gulnara adlı kızla evlenmek istediğini söyler.

“Kajan bir-le özüp kelgeş
Kaday alır aparızıma
Gulnara dep attıg kıstı
Kudalaar sen, körem avay.”

*“Büyüdüğüm zaman
Eş alacağım vakitte
Gulnara adlı kızı
İstersin göreyim anne.”*

Aldığı Ege: Baza Katap Çaa-Dayın
(Altıncı Bölüm: Tekrar Savaş)

Huzur içinde geçen bir keç yıl sonrasında tekrar savaş çıkar. İlteriş Han hazırlanır ve hemen yola koyulur.

Ulug kagan baza katap
Ulug çaaje attanıpkan.

*İlteriş Han yeniden
Büyük savaşa doğru yola çıktı.*

İlteriş Han cesur ve deneyimli bir komutandır. Ancak bu kez savaşırken şansı o kadar iyi gitmez ve bir okun saplanmasıyla hayatını kaybeder. Başsız kalan törenin başına kardeşi Kapagan geçer. Kapagan da çok cesur , iyi bir liderdir. Barış sağlamak için savaşmadığı yer kalmamıştır.

¹⁰ *Çoldug Tigin* ‘özel ad, Yollug Tigin’

Kagan tugun xolga algaş	<i>Kagan sancağını eline alıp</i>
Kapagan-daa xaannap kirgen	<i>Kapagan han oldu</i>
Xamık şeriin baştap algaş,	<i>Pek Çok askeri yöneterek</i>
Kaş-daa katap çaaje üngen.	<i>Kaç kere savaşa çıkmış.</i>
Taybın çaagay çurttalga dees	<i>Barış dolu yaşam için</i>
Dayıldeşpaan çeri-daa çok.	<i>Savaşmadığı yeri kalmadı.</i>

Ancak Kapagan da kardeşi gibi okla öldürülür.

Xaldıp çoraan kapagannı	<i>Dört nala giden Kapagan'a</i>
Xortan dayzın şişpip salgan	<i>Hain düşman fırlattı</i>
Xojuula ok oynap kaapkan...	<i>Zehirli okunu sapladı</i>
Ulug kürü baza katap	<i>Büyük devletin tekrar</i>
Uglap baştaar kaganı çok.	<i>Yönetecek kağanı kalmadı.</i>

Böylece kağanlık tekrar başsız kalır. Devletin başına ne kadar kagan geçse de bunlar ataları gibi iyi birer yönetici olamazlar.

Kaş-daa kagan soluşsa-daa,	Kaç Defa kağan değişse de
Kaganatka ogulug-la	Kağanlığa gerçek
Kamgalal boop şıdavaannar	Koruyuculuk yapamadılar

Bu durumu gören Tonu-Kök (Tonyukuk) hemen bir kurul toplar ve devletin başına Bilge Taji'nın gelmesi gerektiği nasihatini verir.

Şak-la inçan Tonu-Kök Mergen	Böylelikle Tonyukuk
Şadlar, begler çujın kılgaş,	Şadlar beyler toplantı yaparak
Toptug şınçı sözün söglep,	Doğru, gerçek sözünü söyleyerek,
Doozazınga sümeleptir:	Herkesi öğüt vermiştir
Silerlerge sümem bo-dur:	Sizlere öğüdüm şudur:
Türep körbeen TÜRGEŞTERNİŇ	Yoksulluk çekmeyen Türgişlerin
Tümen şeriin baştap turar	Bin askerini yönetecek
Bilge Taji kagan dep ol	Bilge Taji ¹¹ kagan olsun diye
Bilip tur men, sanalım ol	Düşünüyorum.

Tonyukuk'un öğütünü herkes hoş karşılar ve bilgili olduğunu düşündükleri Bilge Taji'yı kagan olarak kabul ederler. Bilge Taji kağan olur olmaz çatışmaları önler.

¹¹ *Bilge Taji* 'özel ad, Bilge Kağan'

Çedigi Ege: Köşkün Türk Aymaktarnıñ Xölgezi-le Attar, Attar
(Yedinci Bölüm: Göçebe Türk Oymaklarının En Önemli Dayanağı
Gölükler)

Bu bölümde atların bozkır yaşamında ne kadar önemli olduğu vurgulanır. Külük Tajı ve Kara Kögel, İlteriş Hanın yolkısının güvenilir seyisi Boralday'ın evine sürekli gidip gelirler. Burada Gulnara ile zaman geçirirler. Bir gün Boralday çocukları yanına çağırır ve güçlü bir erkek ve gerçek bir savaşçı iyi bir ata sahip olmalı ve ona nasıl davranacağını bilmelidir, der.

Kelir öyde eker erge	<i>Gelecekte cesur bir erkeğe</i>
Kedi bıjıg öñnük bolur	<i>Güvenilir ve güçlü arkadaş olacak</i>
Eki attı bogbazından	<i>İyi atı taylığından itibaren</i>
Edip, çazap, öoredip dep	<i>Yönetip eğitmenin</i>
Ertem bar iyin, ooldarım	<i>Bilimi var elbette çocuklarım.</i>

İyi bir savaşçı aynı zamanda iyi bir at eğiticisidir. Boralday, çocuklara at eğitmenin bütün inceliklerini öğretir.

Zaman geçmektedir. Gulnara büyüdüğüçe güzelleşir, hoş bir kız olur. Külük Tajı ise Gulnara'ya tamamen aşık olmuştur.

Külük Tajı setkil çüreen	<i>Külük Tajı yüreğini</i>
Guzel şuut-la çügennepken,	<i>Tamamen Guzel'le doldurmuştu</i>
Xüreñ soy deg sırayından	<i>Esmer yüzünden</i>
Xülümzürüg ıravastaan	<i>Gülümseme hiç gitmemişti.</i>

Seski Ege: Külük Tajının Dayın Oruunçe Üngeni
(Sekizinci Bölüm: Külük Tajı'nın Savaşa Çıkması)

Çocuklar delikanlı çağına gelir. Bir gün devleti yöneten Bilge Tajı halka seslenir, kardeşinin büyüdüğünü, ordunun artık kardeşi tarafından yönetileceğini ve kardeşine Kül-Tegin adını verdiğini söyler.

Kürü baştaan Bilge Kagan	Devleti yöneten Bilge Kağan
Çıglıp kelgen bügü çonga	Toplanan bütün ulusa
Şınnı söglep, çarlık bolgan:	seslendi:
-kelgen xöy çon ovaarıñar,	-Hepiniz dikkatlice dinleyin,
Xeymer duñmam özüp kelgen	Küçük kardeşim büyüdü
.....	
Küjür erge-Külük Tajıga	Bu yigide Külük Tajı'ya
Kül-tegin dep attı berdim.	Köl Tigin adını verdim.

Böylelikle Köl Tigin savaşa hazırlanır. Savaş aletleriyle donatılır. Atını hazırlarlar (alp şalçı), kılıcını (ulduş) temizlerler ve Külteginini yolcu ederler.

Tosku Ege: Kül-Tegin Çançın Çaalajıgda
(Dokuzuncu Bölüm: Köl Tigin Savaşta)

Köl Tigin savaş alanına gelir. Barışçıl bir komutandır, öğütler verir. Savaşmayalım, biz savaştıkça dış güçler bundan faydalaniyor, der ve dışarıdaki tehlikelerin daha büyük olduğunun üzerinde durur. Ancak söyledikleri nafiledir, Ulug İrkin barıştan yana değildir. Sonuçta savaş olur, Kül-Tigin'in ordusu kazanır, Ulug İrkin canını zor kurtarır.

Kim dees, çüü dees, kımınñ bile	<i>Kim için, kiminle, ne için</i>
Kırış soğuş kılır deerzin	<i>Savaşıldığını</i>
Taptıg bilip albayn çıtkaş	<i>Tam olarak bilmeden</i>
Dayın çaaje kirip bolmas	<i>Savaş alanına girmek olmaz</i>
Ulug Türk kagannarnıñ	<i>Büyük Türk kağanlarının</i>
Ugaadı-daa indıg turgan	<i>Nasihatleri de böyleydi.</i>

Savaşın uzunca anlatıldığı bu bölümün sonuna doğru Kül-Tigin yurduna döner. Bilge Kağan kardeşinin başarısıyla gurur duyar ve ona yeni savaş taktikleri öğretir. Kül-Tigin de bunları bir dahaki savaşta uygulayacağını söyler.

-Şerig baştaan çançın kiji	<i>Asker yöneten komutan</i>
çejemeyniñ maadır-daa bol	<i>Ne kadar cesur da olsa</i>
Xamık şerig arazında	<i>Bütün askerler arasında</i>
Kalbañaynıp şaap turbas,	<i>Gezinip durmaz,</i>
Xajuzında dölem çerden	<i>Tepelik yerden</i>
Xarap ora ugılap baştaar	<i>Gözleyerek yönetir.</i>
Avaangırlar baştay salır	<i>Öncüleri ilk olarak salar</i>
Artkannarı kurlavırda,	<i>Sonrakileri yedekte tutarak</i>
Olar kajan xerek bolza,	<i>Onlara ne zaman gerek</i>
	<i>duyulursa</i>
Ol-la doraan şaap kirer	<i>Hemen hücumla geçer</i>
Kül-Tegin ol ugaadığını	<i>Köl Tigin o öğüdü</i>
Küzel bile xüleep algan	<i>Büyük bir hevesle kabul etti</i>
Am bir çaaga onu ıyap	<i>Gelecekteki bir savaşta mutlaka</i>
Ajıglaar dep bodap algan.	<i>Uygulamak için niyet etti.</i>

Ongu Ege: Kül-Teginniñ Öglengi
(Onuncu Bölüm: Köl Tigin'in Evlenmesi)

Savaştan döndükten sonra, Köl Tigin beraber büyüdüğü ve güzelliğiyle kendisini çok etkileyen Gulnara ile evlenmek ister.

Kadı oynap ösken urug	<i>Birlikte oynayıp büyüdüğü kız</i>
Xanı inaa çaraş Guzel	<i>Derinden sevdiği Guzel</i>
Çalı oolduñ setkilinge	<i>Genç oğlanın hislerini</i>
Çalbuş ışkaş çırp çoraan.	<i>Alev gibi aydınlatıyordu.</i>

Köl Tigin bu isteğini ağabeyine iletir ve kızı istemesini rica eder. Bilge Kagan da kardeşinin isteğini yerine getirmek üzere Boralday'ın evine gider.

Duñmazınıñ küzeling	<i>Kardeşinin arzusunu</i>
Dıñnangır boop Bilge Kagan	<i>Yerine getirmek için Bilge Kağan</i>
Boraldaynıñ bödey öönge	<i>Boralday'ın küçük evine giderek</i>
Bodu baştaaş çugaa kılğan	<i>Konuşmayı başlattı</i>

Bilge Kağan, Boralday'dan kızı ister ve yakın zamanda büyük bir toyla düğün yaparlar. Her yerden misafirler gelir, yemekler yapılır, höömeyciler şarkılar söyler. Bu büyük toydan sonra günler huzur içinde ilerlerken bir gün Kara-Kögel gelir ve oymaklar arasında savaş çıktığı haberini verir.

Kara Kögel xaldıp kelgen:	<i>Kara Kögel dört nala geldi:</i>
-Buruu boldu, duñmaarım,	<i>Özür dilerim kardeşlerim,</i>
Burgan meni örşeer ıynaan,	<i>Tanrı beni affeder umarım,</i>
Taalalıñar üzüpken dees	<i>Huzurunuzu kestiğim için</i>
Taan dıka ajınmañar,	<i>Çok fazla kızmayın,</i>
Dayın-çaaje baza katap,	<i>Savaşa tekrar</i>
Taylıp oya üye kelgen	<i>Hareket zamanı geldi</i>
Barın tala aymaktarı	<i>Batı oymakları</i>
Baza katap düymep üngen	<i>Tekrar rahatsızlık çıkardı.</i>
Bisti dürgen ünüñer dep	<i>Bizi, çabuk çıkınız diye</i>
Bilge Kagan çarlık boldu	<i>Bilge Kağan emir verdi.</i>

On Birgi Ege: Baza Katap Çaa-Dayın
(On Birinci Bölüm: Yeniden Savaş)

Kültegin bu savaş haberini alınca emen harekete geçer. Oymaklar arasındaki savaşın nedeni ise kervanlardan çalınan mallarıda bölüşmemeleridir.

Deerbedeen baraannarın
Deñ eves üleşken dees,
Oorlar inçan arazında
Ondagaylıg söster kagır

*Yağmalanan mallarını
Eşit paylaşamadığı için,
Hırsızlar o zaman birbirlerine
Tehdit edici sözler attılar.*

Köl Tigin oymaklar arasında sürekli meydana gelen bu sorunları kökten çözmek ister ve bu konuda yaşlılardan bilgi almak üzere çok akıllı ve zengin bir boy olan Türgişlere gider. Burada bir aksakallı ile konuşur. Aksakallı, hırsızların çaldıkları malları dik kayalıklarda bulunan mağaralarda sakladıklarını, buradan başka ülkelere sattıklarını ve halkı kandırarak kendi içlerine aldıklarını söyler. Bu bilgilerle hareket eden Köl Tigin ve askerleri hırsızları kuşatır ve teslim olun çağrısı yapar.

Çançınının adı bile
Çarlık sözün dıñnadır dees
Xaya-daşka çañğılandır
Kara Kögel kıygı salgan:
Deerbeçi deergiler,
Dedirlengen düjüñer çok
Çaalajıp xan-çin tökpeyn
Çazıldığ boop ovaarnıñar.
Aktı-bile düşüp berze,
Amı-tınnı ooçular bis!

*Komutanının adıyla
Emri ilan etmek için
Kayayı taşı inleterek
Kara Kögel çağrıda bulundu
Soyguncular,
Çekilmeye yeriniz kalmadı
Savaşıp kan dökmeden
Ağırbaşlı olarak çekilin.
Gönüllü olarak teslim olursanız
Hayatınızı bağışlarız!*

Bu çağrıdan sonra, hırsızlar aralarında konuşurlar, ancak teslim olmak istemezler. Sonuçta her iki taraf da savaşa hazırdır. Köl Tigin'in askerlerine emir vermesiyle ormanlıkta savaş başlar. Hırsızlar dağların arasında sıkıştırılır, Ulug İrkin de kaçmak zorunda kalır, geride kalanlar ise teslim olurlar.

Köl Tigin ve askerleri hırsızların çaldıkları malları mağarada bulurlar. Burada çalınan bütün mallar paketli olarak saklanmış. Askerler bunları görünce aralarında paylaşmaya çalışırlar; ancak Köl Tigin buna çok kızar ve onlara öğütler verir:

Am bo doraan bolgaanıñar,
Ayıtkalım ovaarıñar!
Üyen-dayan oorlanır
Üptekçiler eves siler,
Ajırımçı xöñnerden
Arıglanıp, adırılıñar.
Üptep tonaar deerbeçiniñ
Üülezin ederbenger,

*Şimdi, hemen kesin,
Açıklamamı dikkate alın!
Terbiyesizce hırsızlık edecek
Yağmacı değilsiniz,
Aç gözlü arzulardan
Temizlenip arının.
Yağmalayan soyguncunun
Kaderini izlemeyin (peşinden
gitmeyin)*

Oorlatkan baraannarnıñ	Çalınan malların
Ooda-la artkannarın	Hiç olmazsa arta kalanlarını
Eeleringe dedir barıp	Sahiplerine geri gidip
Egidip beer ujurlug bis.	Teslim etmek zorundayız.
Kadıg doşkun demiselge	Azgın mücadeleye
Çayattingan meen şeriim	Yaratılmış benim askerimin
Kamgalakçı, xostakçı dep	Koruyucu diye
Çaagay adın saktıp çorgay	Güzel adı (her zaman)
	hatırlanacak!

On İyigi Ege: Eptig Çöptüg Çançın Kiji Elçinnep-daa Bolbayn Kançar

Köl Tigin, eşinden, ağabeyinden ayrı kaldığı günlerde tüm olumsuzlukları, hırsızlıkları düzenlemiştir. Döndüğünde Guzel ve Bilge Kağan onu büyük bir sevinçe karşılar. Bilge Kağan kardeşinin başarılarıyla gurur duyar. Komşularla da barış içinde olmalıyız diye düşünür ve Köl Tigin'i Çin Krallığı'na elçi gönderir. Köl Tigin iki ülke arasında barış sağlayıp iyi ilişkiler kurarak ülkesine döner. Bilge Kağan ise bu gelişmeye çok sevinir.

Biyee şagdan kojaları	Eskiden beri komşularımız
Bister baza Kıdat bile	Bizler de Çin ile
Eptig-çöptüg baraan solçup,	Huzurlu bir şekilde alış veriş
	yaparak
El- xol bolup çorzuvussa,	El ele versek
Biske çerle ajıktıg dep	Bizim için faydalı olacaktır diye
Bilindirip orarım bo	Düşünüyorum.
Taybıñ aar arga -bile	Barış ileten bir konuşma ile
Eeldek söstün doñun tudup	Nazik sözünü mühürleyip
Elçinnerden çorutsa çül?	Elçilerden göndersek ne olur?

On Üşkü Ege: Öjeetenniñ Özü Kara
(On Üçüncü Bölüm: Kara İntikam)

Bütün bu mutlu huzurlu günlerin ardından yine çatışmalar, kara günler su yüzüne çıkacaktır. Oymaklar arasında tekrar huzursuzluklar başlar.

Aalinga çançın kelgeş	Obasına geleli
Ay-daa çetpeen, kaş-la xongan	Ay geçmeden birkaç gün sonra
Barın tala aymaktarı	Batı tarafı oymakları
Baza katap xölzep üngen.	Yeniden telaş çıkardı.

Köl Tigin bu çatışmaları da önlemek için yeniden yola koyulur. Onunla birlikte şadlar, beyler de giderler. Köl Tigin halkı

toplar ve onlara nasihatler verir. Komşularımızla iyi geçinmek gerektiğini vurgular. Böylelikle oymaklar arasındaki huzursuzluklar giderilir. “Kültegin Çançın” sınırdaki oymaklarla görüşüp ak sakallılardan fikir danışır. Çüş nehri kenarında otururken birden nereden geldiği fark edilmeyen bir ok saplanır ve Köl Tigin oracıkta hayatını kaybeder. Kardeş gibi büyüdüğü Kara Kögel bu ölüme inanamaz, çok üzülür yüreğinde intikam ateşi alevlenir.

Aymaaraan deg körüp algan	<i>Korkmuş gibi bakan</i>
Ajık ak-kök karaktarnı	<i>Açık mavi gözlerini</i>
Adış bile duglay tutkaş,	<i>Avucu ile kavrayıp</i>
Ayaar kamnıg şimdrip kaaş,	<i>Yavaşça kapatarak</i>
Öörünge çugaalaptır:	<i>Arkadaşına mırıldandı:</i>
-öödejok öjeetenden	<i>Kötü düşmandan</i>
öjeen negep albaan şaamda,	<i>İntikam almadığım sürece</i>
ökpe çüreem oojurgavas	<i>İçim rahat etmez.</i>

Kara Kögel cenazeyi evine götürür. Köl Tigin'in eşi Guzel, kocasının acısına dayanamaz ve onun göğsünde can verir. Cenazeye her taraftan misafirler akın ederler, Çin kralı da altın, gümüş, mezar taşı için mermer gönderir.

Maadırnıñ xööörünge	<i>Kahramanın mezarına</i>
Maanay dugan turguzar dees	<i>Dua tapınağı yaptırmak için</i>
Añaa xerek бүгү чүүлдү-	<i>Gerekli olan her şeyi</i>
Aldın, möñgün, manı daştı	<i>Altın gümüş ve mermeri</i>
Deergi Xaannıñ çarlı bile	<i>Kralın emriyle</i>
Tevelerge çüdürpken	<i>Develere yüklendi.</i>
Xajudaldıñ ılıg sözün	<i>Üzüntülü, ağlamaklı sözünü</i>
Xaan bodu bijip dooskaş,	<i>Han kendi eliyle yazarak,</i>
Çeder çerге чедирзин dees	<i>Gideceği yere ulaşsın diye</i>
Çeeninge dagzıp turgan.	<i>Yeğenine tenbih etti.</i>

Böylelikle on üç bölümden oluşan asıl metin biter. Ancak şair son sözü de (epilog) olayların gelişimine uygun olarak düzenler. Son söz oldukça trajiktir. Artık sonbahar yaklaşmış, Köl Tigin ve eşi Guzel'in mezarını sarı yapraklar kaplamıştır. Mezarda bir anıt yükselir, ölülerin ruhuna huzur veren bir anıttır bu...

Günler yavaş yavaş geçer, zamanın tekerleği hiç durmadan ileriye doğru döner... Kaygı, üzüntü dolu günler yavaşça geride kalır; ancak insanların yüreğinde bu kahramanlar ebediyete kadar yaşayacaktır...

Ulug Türk kaganattın	<i>Büyük Türk kağanlığının</i>
Ulus çonu, el çurtu	<i>Halkı</i>
Eker eres maadırların	<i>Yiğit cesur kahramanlarını</i>
Egüür şagda kayın uttur.	<i>Hayatı boyunca nasıl unuttur.</i>

Kara Kögel dalgın dalgın uzaklara bakar, gözlerinde kararlılık ışığı parlar, intikam ateşi içini yakmaktadır. Ağabeyinin, kardeşinin intikamını almadığı sürece yüreğinin rahat etmeyeceğini, iç huzura eremeyeceğini düşünür ve arkasını kayalığa vererek mırıldanır:

Kavaylumdan kadı öşken	<i>Beşikten beri birlikte büyüdüğüm</i>
Xayırallıq ejimni dees,	<i>Değerli arkadaşım için</i>
Kadı töreen duñmam bolgan	<i>Öz kardeşim olan</i>
Xanı inak Guzelim dees,	<i>İçten sevdiğim Guzel için,</i>
Öştüglerden xım xandır	<i>Hainlere hıncım derindir</i>
Öjeen negep albaan şaamda	<i>Öcümü almadığım sürece</i>
Karjılangan meen çüreem	<i>Sertleşmiş olan yüreğim</i>
Kajan-da daa oojurgavas	<i>Hiçbir zaman sakinleşmez.</i>

Bu duygularla Kara Kögel hemen sadık atı Ezir Kara'ya biner ve dumanlar arasında kaybolur. Gece gündüz yol alır, Ezir Kara'nın toynağının tozuyla uçuşan taşlar toz bulutlarına karışır. Kara Kögel, sonunda Çüş nehri kıyısında durur, dostunun son kez gezindiği, oturduğu yerlerde dolaşır, düşmanın zehirli okunu fırlattığı yere bakar.

Kara Kögel, alçak okçunun oturduğu yeri araştırır, düşmanın aceleyle kaçıp giderken kayanın kovuğuna bıraktığı tütün kesesini bulur. Eline büyük bir kanıt geçmiştir. Keseyi çantasına atar ve yola koyulur.

Kara Kögel bir yerlerde çatışma olduğunu hissediyordu. Uzun zaman geçmeden çatışmanın geçtiği meydanı buldu ve kılıcıyla tütün kesesini kaldırarak seslendi:

Kimnıñ çançıl, kim çidirgen	<i>Bu kese kimin, kim yitirdi,</i>
Kimnu-daa bol, egider men!	<i>Kiminse, geri vereceğim!</i>

Savaş alanından hiçbir ses çıkmamıştır. Yalnızca bir ak sakallı Kara Kögel'e yaklaşır ve kimi aradığını bildiğini, aradığının burada olmadığını söyler. Yaşlı Köl Tigin öldürenin Ulug İrkin'in sefil, korkak yeğeni olduğunu, ve onun savaş alanlarında bulunmadığını sadece kıyıda köşede sinsice beklediğini söyler.

Böylece savaş alanından ayrılan Kara Kögel'in yüreğindeki intikam ateşi hiç dinmemişti, yıllarca kötülük karşısında savaşı. Zaman geçer, Kara Kögel yorgun gövdesini dik kayalığın kovuğuna bırakır... Sadık atı Ezir Kara da, sahibinin yanına, onun ebedi huzurunu korumak için uzanır...Hayat tüm akıcılığıyla devam etmektedir...Kötüler kötülüklerine, iyiler iyiliklerine...Geride ise sadece ad kalır...

Önnükterge oon adı
Xayıraldıg Kara Kögel
Öştüglerge oon adı
Xannıg-karalıg Kara Kögel.

Dostları için onun adı
Değerli Kara Kögel'dir
Kin besleyenler için ise
Kan döken Kara Kögel.

KAYNAKLAR

- ARANÇIN Yu. L.1993, *Kül-Tegin: Burungu Türk Bijiktin Turaskaaldarı*, Tıvanın Nom Ünderer Çeri, Kızıl
- ARIKOĞLU-KUULAR Ekrem -Klara 2003, **Tuva Türkçesi Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara
- KOMİSYON 2003, **Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. Yy.**, Türksoy Yayınları, Ankara
- TANOVA Ekaterina 2006, *Külük-Tajı (Epostug Şülüglel)*, Respublika Tipografıyazı, Kızıl
- TENİŞEVA E. R 1968, **Tuvinsko-Ruskiy Slovar**, Moskva

NEVŞEHİR VE YÖRESİ AĞIZLARININ ŞEKİL BİLGİSİNİ BELİRLEYEN TEMEL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE*

Zeynep KORKMAZ**

ÖZET

Anadolu ve Rumeli ağızları daha bu bölgelere yerleşim tarihinden başlayarak yazı dilinin etkisinden uzak ve yalnızca söyleyişe bağlı değişim ve gelişmelerle yol almıştır. Bunlara farklı boy ve aşiretlerden gelen özellikler de katılmıştır. Aynı olgu Nevşehir ve yöresi ağızlarında da görülmektedir. Hatta iskân tarihindeki özel durum dolayısıyla bu etken daha da belirgindir. Bildiride, bu yörenin şekil bilgisini belirleyen temel özellikler: 1. Ses değişimlerinin gramer öğelerine yansımalarından doğan ve ağız yapısını yazı dilinden ayıran özellikler ile, 2. Eski Anadolu Türkçesinden bölge ağızlarına geçen çeşitli gramer öğeleri ve bunların geçirdiği tarihi basamaklanmalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nevşehir ve yöresi ağızları, ses değişimleri, şekil bilgisi, özellikleri, Eski Anadolu Türkçesi, değişim basamakları.*

ABOUT THE MAIN CHARACTERISTICS WHICH DEFINE THE MORPHOLOGY OF NEVŞEHİR AND ITS DISTRICTS DIALECTS

ABSTRACT

Anatolian and Rumelian dialects have developed beginning from the first settlements to these regions via diction-centered evolution and improvements rather than via the effects of written language. Characteristics of different clans and tribes have been also added to this frame. The same improvement was also observed in Nevşehir and its districts dialects. Even, this factor was more observable because of the special condition in its housing history. In the paper, the main characteristics, which define the morphology of this region, were analyzed: 1. the characteristics, which separate the structure of dialects from written language and emerged from the reflection of phonic alteration over grammatical elements, 2. various grammatical elements, which transformed from old Anatolian Turkish to regional dialects and their history of evolution.

Key Words: Nevşehir and its Districts Dialects, phonic alterations, Characteristics, Old Anatolian Turkish.

* Bu makale, Erciyes Üniversitesi tarafından 2006 yılında düzenlenen sempozyuma sunulmak üzere gönderilen bildirinin metnidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi DTCT Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi.

Bildirideki ayrıntılara girmeden önce bölgenin ağız yapısı üzerinde genel bir nitelendirme yapmak istiyorum. O da yer yer öteki birçok Anadolu ağızlarında görüldüğü gibi, Nevşehir ve yöresi ağızlarında da ses değişimleri çok yoğun olduğu için, bu değişimlerin ister istemez şekil bilgisini temsil eden gramer öğelerine de yansımış olmasıdır. Dolayısıyla aslında yazı dili ile ortaklaşan ek ve gramer öğeleri, sanki farklı şekiller imiş gibi göze çarpmaktadır. Bu nedenle Nevşehir ve yöresi ağızlarının şekil bilgisini belirleyen özellikleri biz:

I. Aslında yazı dili ile ortaklaştığı hâlde, tarihî dönemlere ait ses yapısını koruduğu veya ölçünlü (standart) Türkçeden uzak kaldığı için ses yapısı değişen veya eriyen, işlev bakımından da yer yer yazı dilindekinden farklı görevler yüklenmiş olan öğeler,

II. Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri olduğu gibi devam ettiren veya vaktiyle bölgeye yerleşmiş olan Oğuz boylarına mensup aşiret ve cemaat ağızlarından gelen ve yazı dilindekinden ayrılan şekil bilgisi özellikleri,

III. Bunlar dışında kalan öteki bazı şekil ve özellikler olarak değerlendirmek mümkündür.

Şimdi konuyu, bölgeyi biçimlendiren temel özellikler açısından ele alarak ve bazı örneklerle dayanarak değerlendirmeye çalışalım.

I. Ses değişimlerine bağlı şekil bilgisi özellikleri:

Bu maddede pek çok gramer ögesi ele alınabilir. Ama biz örnek olarak ad çekimi ekleri ile diğer birkaç gramer ögesi üzerinde durmak istiyoruz.

1. Ad çekim eklerindeki ses değişimleri:

İlgi durumu eki:

Eklendiği ad ile başka bir ad arasında ilgi ve sahiplik bağı kuran bu ek, sözcüklerin son seslerinin ünsüz ya da ünlü ile bitmesine göre, esas itibarıyla Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi **+İñ / +Uñ / +nİñ / +nUñ** biçimindedir. **yır+iñ dibi** (32-96)¹; **bi ana+niñ baba+niñ** *üş dene ğızı² var+ ımuş* (4-2); zamirlerde **ben+iñki; biz+iñki** (4-43) vb. Ancak, bölgede geçerli ses kuralları uyarınca, ilgi durumu ekinde önceki bağlantı ünlüleri başka seslerle kaynaşarak kaybolur veya başka bir sese dönüşebilir.

¹ Bildiride gösterilen örnekler *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* I. cilt (Ses Bilgisi), TDK yay., 2. baskı, Ankara 1994 adlı eserin metinler bölümünden alınmıştır. Ayrac içindeki 1. rakam metin sayısını, ikincisi satır sayısını gösterir.

² Font bulunamadığı için eserin aslındaki patlayıcı gırtlak g'si burada ğ olarak gösterilmiştir.

Dolayısıyla eki, çok kez eklendiği sözden ayırmak güçleşir: *seniñ bannāñ* ‘parmağın’ (10-6), *toprāñ* ‘toprağın’ (6-23), *ķpñ* ‘köyün’; *iñāñ* ‘ineğin’ vb.

1.1.2. İlgi durumu eki iyelik 2. Şah. Eki +*n*’den sonra geldiğinde iki *n* sesindeki uyumsuzluğu (kakofoni) önlemek için birinci ses *n* > *n*, *y* ayrışımına uğrar ve ek +*nIñ* / + *nUñ* > +*yIñ* / +*yUñ* biçimine dönüşür. *ana+yIñ* ‘senin ananın’ *vasiyeti* (10-16). *ķeri+yIñ* ‘senin askerinin’ *başını* (63-11), *ğozü+yüñ* ‘senin gözünün’ (3-62) vb.

1.1.3. İlgi durumu ekinin +*ki* aitlik ekiyle genişletilmiş 1. şah. teklik ve çokluk zamirlerinde, yazı dilinde olduğu gibi +*Im* / +*Um* değil, yine +*Iñ* / + *Uñ* biçimindedir. *ben+iñki*, *biz+iñki* (5-62, 35-11) gibi.

1.2. Yükleme durumu eki:

Bir adı fiile bağlayan ve o adın geçişli bir fiilin etkisi altında olduğunu belirten yükleme durumu ekinde, geçirdiği ses değişimleri dolayısıyla bazı şekil değişikliği göze çarpar.

1.2.1. Ünlü ile biten adlarda +(y)I / +(y)U > +*İ* > +*U̇* değişimleri olur: *bezi* (< *bezi+yi*) *alıñh* (5-6), *burı* (< *bura+yu*) *gezdik* (63-27), *otuz gıñ gişi* (< *kişi+yi*) vb.

1.2.2. İki veya daha çok heceli sözlerin son hecesi durumunda olan koruyucu -y- ünsüzü almış bulunan +(y)I/+(y)U yükleme durumu eki, ünlü düşmesine uğrayan yerlerde, son sesteki +*I* / +*U* ünlüsünü yitirir; geriye kalan -y- koruyucu ünsüzü, kendinden önceki ünlü ile birleşerek bazen de kendinden önceki ünlüyü daraltarak bir ikiz ünlü oluşturur. Böylece, yükleme durumu eki bir ikiz ünlü gibi +*Ay* / +*Iy* biçimlerine girer: *zurnay da* ‘zurnayı da’ *işde usdalar çalallar* (61-28); *ğiremisey* ‘kıremiseyi’ *virinci* (64-7/8); *elbisey* ‘elbiseyi’ *eletdik geydirdik* vb.

1.2.3. +*k* ünsüzü ile biten adlara +*I* / +*U* yükleme durumu eki getirildiğinde; iki ünlü arasında kalan *k*’nin > -*g*-, -*ğ*- seslerine dönüşmesi ve -*g*- / -*ğ*- damak ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri genişletip kalınlaştırma etkileri dolayısıyla, sondaki yükleme durumu eki bir önceki hecenin ünlüsü ile kaynaşarak uzun bir *a* (*ā*) ünlüsüne dönüşür: *çorā* (< *çoreğ+i*) *soruyoñ* (5-16); *yemā* ‘yemeği’ *unutmuş* (10-27); *geydım gara gıyñā* ‘gömleği’ vb.

1.3. Yönelme durumu eki:

Yan yana bulunan seslerin birbirini etkilemesinden ve kaynaşmasından oluşarak bir yüksek ikiz ünlüye dönüşme biçimindeki şekil değişikliği yönelme durumu ekinde de

görülmektedir: *arabacı ğwışdamØ* ‘kırıışdamaya’ *başladı* (29-46); *orØ* ‘oraya’ (51-1), *yaylØ* ‘yaylaya’ (52-6) vb.

1.3.1. Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gelen yönelme durumu eki **+ña** biçimindedir: **baña** (6-25), **saña** (12-50), **buña** (45-35), **oña** (39-18) vb.

1.3.2. Yönelme durumu ekinde yer yer bir işlev farkı da göze çarpmaktadır. Nitekim **-dUk** sıfat-fiil eklerinden sonra gelen yönelme durumu eki, “bir şey için, -dan dolayı” anlamını verir ve eklendiği sözle birlikte bir zarf grubu oluşturur: *ötön beniñki bir ğunde ğurudu sıcah oldūna* ‘olduğu için’ (1-12); *iy×itdiñ almadīña* ‘almadığın için’; *nādar×ossa bizleriñ dişleri sālām×olmadīña* ‘s. olmadığı için’ *laftı getiremiyoñ* (50-7). vb.

1.3.3. Zaman gösteren sözlere gelen yönelme durumu eki, o sözleri birer zarf durumuna sokar: (...) **āşam+ı+na** ‘akşamleyin’ *ĝına yaħarñ* (61-25); (...) o **zaman+a** ‘o zaman’ *zabah×oldu* (25-19); *bā da baharın otlanıncı çapa çekilir ilkin+e* ‘ilk olarak’ (2-34).

1.3.4. Yönelme durumu ekinin yer yer bulunma, çıkma ve yükleme durumlarını karşıladığı da görülür: **ikūn+e** *bi* ‘iki günde bir’ *yıħañ beni diyo* (65-16); *ik×ōlan bunuñ ard+ı+na* ‘arkasından’ *ĝetmişler* (23-6); o **cepe+y+e** ‘cepheyi’ *biz bekledik* (48-29) vb.

1.4. Bulunma durumu eki:

Yalın ya da 3. şah. iyelik ekleri ile genişletilmiş **-dUk** sıfat-fiil eklerinden sonra gelen bulunma durumu eki, o sıfat-fiili “-dığı zaman, -ınca” anlamında zaman zarfına çevirir. Kullanılışı da oldukça yaygındır. *dūnyānñ ĝuruldūnda* ‘kurulduğu zaman’ *Garaseñir dimişler* (30-17); *ĝocası ĝarısını ĝarşılādında* (...) (40-5); *oriya Ezirĝaña gel-dinde* ‘gelince’ (45-6) vb.

1.5. Çıkma durumu eki:

Zaman adlarına ve zaman gösteren sözlere gelen **+dAn** çıkma durumu ekinin oluşturduğu zaman zarfları yazı diline oranla çok daha yaygındır. **+In**, **+leyin** zarf eklerinin yerini tutar: **şafahdan** ‘şafak vakti’ *ĝaħarñ* (66-1); **zabatdan** ‘sabahleyin’ *varmışlar ki* (23-95, 33-18); *buĝday ĝuzden* ‘güzün’ *ekilir de arpa baharın ekilir* (17-36); *bahara çıhıncı ilk başdan* ‘önce’ *ĝuprelerin çekeller yazıya* (6-7).

1.5.1. **+dAn** çıkma durumu eki, ad soylu sözlerden, yer ve yön gösteren sözcüklerden, yer ve tarz zarfları oluşturur: o **hırpa+dan** ‘hırp diye’ *dutar* (27-59), **yeñit+den** ‘yeniden’ (57-3); **az+dan ĝala** ‘az kalsın, neredeyse’ *bizi de yiyecekler×idi* (29-50) vb.

Zarflar üzerine gelmiş olan çıkma durumu eki, zarfın anlamını pekiştiren bir işlev yüklenir: **dimidden** ‘deminden’ *Anşa*

duduñ dimedi mi? (2-46); **zātin+den** ‘zaten’ *şimdi de gayalar yuhulıyor* (16-2) vb.

1.5.2. **-ArAk** zarf-fiil eklerinden sonra gelen çıkma durumu eki, zarf-fiilin anlamını daha da güçlendirir: (...) *üsdüne delil×olarah+dan cāmi yapıduran benim babam×ıdı* (25-3a); *öluna gidip geliyor diyerekden ihbārat itdiler* (31-12); *ğızıñ ğonānıñ altına varıyor ğoparah+dan ‘koşarak’* (45-96); *Demirğurata virmediler ireyi diyerekden ğızdılar* (147-8) vb.

1.6. **il-** fiilinden yapılan ve **ile** edatının yerini tutan kalıplaşmış **ilen** zarf-fiili, ses değişmesine uğrayıp ekleşerek bir vasıta durumu ekine dönüşmüştür: **erkekker+inen ğadinnar+ınan gelini getirrik** (34-10); **ter+inen** (12-36); **bez+inen** (15-19), **süpürge+y+nen** (15-119); **kese+y+nen** (60-38); **iy+inen, kirmen+inen ārrik yuñu** (65-48); **ğuc+ünen** ‘güçlülle’ *uraşırñ* (1-60) vb.

2. Bir işletme eki durumundaki **+lAr** çokluk eki, yer yer kendinden önceki diş sesi **n**’nin etkisiyle **+nAr** (< **+lAr**)’a dönüşür: **can+nar** (46-20), **olan+nar** (46-42), **gelin+ner** (46-43), **ekin+ner** (46-75) vb.

3. Zamirler:

3.1. Zamirlerde yer yer şekil değişikliği gösterenler; **şo, şō** (< **şol**), **şonlar, işdā** ‘işte’, **ahā** gibi işaret zamirleridir. **Şol** > **şō** değişimi ile oluşan işaret zamiri, **şu**’ya paralel bir anlatım taşıdığı gibi, **şu** zamirinin gösterdiği yakındaki bir nesneden daha uzakta olan bir nesneyi göstermek için de kullanılan bir zamirdir. ‘İşte’ anlamıyla hem işaret zamiri hem de ünlem görevi yüklenmiştir. İşaret zamirinin **işdā** ‘işte!’, **ahā** ‘işte’ gibi şekilleri de vardır.

3.2. **ne** soru zamiri **gör-** fiili ile birleşip kaynaşarak **ñp̄r-** (< **ne+gör-**) birleşik fiilini ortaya çıkarmıştır. Ancak, bu fiil daha çok kalıplaşmış ‘ne yapalım!’ anlamıyla kullanılır: **ñprecēk muhānet üçün çalışıyoñ** (16-10); **ñprelim bacım işimiz×inen uraşıyoñ** vb. **Herkes** belirsiz zamiri de bölge ağzlarında **herkeş** biçimindedir.

3.3. **+ki** aitlik zamiri bölgede dil ve dudak benzeşmelerine uyma dışında, ses değişmelerine de uğrayarak **+kI / +kU, +hI / +hU** biçimlerine girmiştir: **benin+ki, bildir+hı, hinci+ki** ‘şimdiki’, **pembiş dudumuññ+hu, şonuñ+hu** gibi

4. Zarflar:

Yazı diline oranla ses değişikliğine uğramış veya zamanla kısalmış başlıca zarflar **bekit** ‘belki’, **yiñiden** ‘yeniden’, **ğayrı** ‘artık’, **zātin** ‘zaten’, **zātinek** ‘zaten’, **dāyim** ‘hep, daima’, **şindi** ‘şimdi’, **dā** ‘daha, henüz’, **zabatdan** ‘sabahleyin’, **zabānan** ‘sabahleyin’, **soğna**

‘sonra’, **nāhit** ‘ne vakit? ne zaman?’ **öteden belli** ‘öteden beri’, **ondan sōnamına** ‘ondan sonra’, **yüzüñguylu** ‘yüzükoyun’ vb. zarflardır.

5. Bağlaçlar:

Genel olarak halk ağızları uzun cümleleri tutmadığı, bağlantı görevi çok kez sözcük ve sözcük öbekleri arasındaki duraklamalar, kimi kez de edatlar ve zarf-fiiller ile karşılandığı için bölgemiz ağızları bağlaçlar bakımından zengin sayılmaz. Söz gelişi yazı dilinde sık kullanılan **ve** bağlacı, burada hemen hemen hiç yer almamıştır denebilir. **Eğer** vb. bazı bağlaçlar da atılmış; cümle içindeki şart kipi veya belirli fiil şekilleri bağlama görevi için yeterli görülmüştür. Bununla birlikte elbette bağlaçların kullanıldığı yerler de vardır. Ugradıkları ses ve şekil değişimi ile yazı dilinden ayrılan bölgeye özgü başlıca bağlaçlar şunlardır:

+Inan (< **il-en**), **+nAn** ‘ile’; **bi herif+inen** *bi ğarı var×ımış* (27-28); **ekm**□**+nen** *pendir*; **hemin... hemin...** ‘hem... hem’; **hemin ğörümceyik hemin gelinik** (27-29); **yoñsa** ‘yoksa, yahut, veya’; **bekit** ‘belki’: **bekit ğalır bekit ğalmaz**; **bilemediñ** ‘yahut’; **eliñdā iş bēş ğuñde bilemediñ on ğuñde biter**; □**ř** (< **eğer**): □**ř gelir×ise dirik**. Zıtlık ilişkisi kuran **mārisem** (< **F. meğer i+se+m**) ‘meğer’; *bprñ bā ğedecāñ dñci bi×hoş×oldu*. **mārisem** *bize gelecāmuş* vb.

Böyle türlü ses değişimleri yoluyla şekil değişikliği yapan özellikleri öteki gramer öğelerinde de bulabilmekteyiz. Ancak, yukarıda yeterli açıklama yapıldığı düşüncesiyle konunun ikinci bölümüne geçiyoruz.

II. Şekilce yazı dilinden farklı olan veya Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri olduğu gibi sürdüren özellikler:

Bu gruba giren özellikler, Eski Anadolu Türkçesindeki gramer öğelerini, arkaik birer şekil olarak olduğu gibi sürdüren veya bu arkaik şekillerde bazı değişimler yaparak çeşitli varyantlar oluşturan özelliklerdir.

1. İkinci şahıs iyelik eki Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi **+İñ / +Uñ** biçimindedir.

2. Hacıbektaş ilçesinin Yenice ve Aşağıbarak köylerine ait bazı metinlerde 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra gelen yükleme durumu ekinin kullanılmadığı, 3. şahıs iyelik ekinin sonra da, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi **+n** olduğu görülüyor: *çekmem atıñ* ‘atını’ *bahçam içine* (59-55); *ne sorarsıñ hālīm* ‘hālimi’, *hatirim* ‘hatırım’ (59-59); *kesdirme kesdirme, ğarip bağrım* ‘bağrımı’

kısdürme (63-10); *yidirmem bahçanı otun* ‘otunu’ (59-58), *evinin yolın* (< *yol+ı+n*) ‘yolunu’ *duddı* vb.

3. Tek tük bulunma durumu ekinin ayrılma durumu işlevi ile kullanılması, belki belirli yerlerde Eski Türkçe döneminden uzanagelmiş bir kalıntı diye düşünülebilir: *bizi ğören+de sōna yanımıza geldi; elbisesini biçen+de sōna getiriyom burda elimizine dikiyoñ* (64-10) vb.

4. Eski **+çA** eşitlik durumu eki bölge ağızlarında yalnız sınırlama (limitativus) görevi ile canlılığını korumuş; öteki görevlerinde yazı dilinde olduğu gibi kalıplaşmıştır: **āşama+ça** ‘akşama kadar’ (58-5, 66-50); **buriya+ca** ‘buraya kadar’ (26-34); *uyñusu gelene+ce* ‘gelinceye kadar’ (26-34); *masalı tüketene+ce* ‘bitirinceye kadar’ (46-7).

4.1. Belki de *kadar* sınırlama edatındaki *-r*’nin **+cA** sınırlama ekine bulaşması yoluyla, bölgenin bazı ağızlarında bu ek, **+cAr** biçimine girmiştir: **āşama+car** ‘akşama kadar’; **āşamacar** bu çifçi *hō medi didi, deh medi didi* (45-38); **o zamana+car** ‘o vakte kadar’ (45-38, 23-24); **zabā+car** *oturdum döşşān içinde* vb.

5. Konuyu edatların durumu açısından ele aldığımızda, yazı dilindeki bazı edatların burada ses yapısı değişmiş veya ekleşmiş türlerine rastlanır. Yazı dilinde bulunmayan bazı türlerin varlığı da göze çarpar. Söz gelişi ölçünlü Türkçedeki **gibi** (< **kip** kalıp, ölçü’+**i** ‘3. şah. iyelik eki’) edatı, **ikisibi** ‘ikisi gibi’ örneğinde görüldüğü üzere bir ekleşmeye uğrama dışında, **gibin**, **kimi** (< **kip+i** > **kimi**), **gimi**, **gibisine** biçimlerine de girmiştir: *sahat gibin* (61-26); *onuñ kimi* ‘onun gibi’ (51-64); *bāñı kimi* ‘beriki gibi’ (51-13); *bildiñ gimi dāl* (62-24); *beni tanısñ gibisine* (50-35).

6. Bunlara **belli** ‘... -dan beri’, **ğadar**, **ğadan**, **ğaddan**, **ğadah** ‘kadar’, **-dar** ‘kadar, doğru’, **+Inan** / **+Unan**, **sōna** gibi varyantlar da eklenebilir: *buğaddan* ‘bu kadar’ *añnadabildim* (42-22), *ğar yağıncādar* ‘kar yağıncaya kadar’ (17-47).

7. Yazı dilinde bulunmayan edat türleri ise **ārı** (< **an+garu** > **añaru**) ‘itibaren’, başlayarak’, **-dAn** (< **teg-in**) ‘kadar’, **keri**, **kiri**, **gilli** ‘sonra’, **sıra**, **sura**, **uçuru** gibi edatlardır. *Başımdan ārı devirdi dōkdü buz gibi suyu; omuzumdan ārı belime dōru* (7-18); *ikindin soñunādan* (15-20); *āşamadan* (16-8); *andan gilli* ; *orda ğurudduñdan gilli* ‘sonra’ (30-18); *arñam sıra gelmiş* (17-18); *peşiñiz sıra ğoşuyañ* (43-20); *hatırñız uçuru ğonuşuruñ* (65-50); *gidene+tlek* ‘gidinceye kadar’ *şōrda otur* (54-38) vb.

8. Yazı dilinde bulunmayan zarflar olarak, **indi**, **hindi**, **hinci**, **hincik** ‘şimdi’, EAT’den gelen **şindi**, **şindik** (< **şindi+ok**), **şincik**,

ötön 'öteki gün, geçen gün' **elüstü** 'derhal', **azdana ğala** 'az kalsın', neredeyse' **vara** 'artık gibi şekiller gösterilebilir.

Eski Türkçedeki **erki** edatının erimesinden oluşmuş **ki** belirtme edatı, bu ağız yöresinde, eski güçlendirme eki **-ġInA** ekiyle kaynaşarak **kine** ve **kin** biçimlerinde varlığını sürdürmüştür: *bir sürü çoluĥ çocuĥ āşam×oluyo şurØ birikiyokine é yiyecek yoĥ* (62-67); *nirden alacaĥ yokkin alacāñ* (62-85) vb.

9. Çekimli fiillerin geniş zaman çekiminde olumlu ve olumsuz teklik 2. şahıs çekimi ile 1. şahıs çokluk çekimi yazı dilindekinden farklıdır: **gidersin** yerine **gideñ**, **getmeñ**, **ohuñ** 'okursun', **ohumañ** 'okumazsın' örneklerinde görüldüğü gibi, çekimde zamir kökenli **-sIn** / **-sUn** eki yerine iyelik kökenli **-ñ** / **-In** / **-Un** gelmiştir. Bu kipin 1. şahıs çokluk çekimi de **-Iz** / **-Uz** (< **biz**) ekiyle değil, **-Ik** / **-Uk** ekiyle yapılmıştır: **alırıĥ**, **keseirik**, **severik**, **almaĥ** 'almayız', **ġullanmaĥ** 'kullanmayız' gibi.

9.1. Geniş zaman kipinin olumsuz 1. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, şahıs ekleri almış **-maz** şekli yaygındır: **bilmezın**, **bilmezık**, **ġormezın**, **ġormezık** vb.

10. Yörenin bazı ağızlarında **-yor** şimdiki zaman ekinin **-A yoru-r** biçimiyle Eski Anadolu Türkçesinden olduğu gibi aktarılmış olması dışında, ses yapısı açısından, ekteki zamana bağlı gelişme ve değişmelerle ilgili farklı basamaklardaki türlerini de yansıtmaktadır. Bölgenin genel olarak Ürgüp ilçesinde, daha ayrıntılı olarak belirtmek gerekirse, ilçe merkezi ile bu ilçenin Salur, Ağcaşar ve Karacaören köylerinde, şimdiki zaman kipi, esas fiilin zarf-fiil şekli üzerine **yoru-** yardımcı fiilinin getirilmesiyle türetilme durumunu hâlâ eski canlılığı ile sürdürmektedir. *hanım burdan ġedecaġ×ımış canım sıhılıyorur* (16-25); *daha millet yiñi miydana ġeliyorur* (19-7); *uyandım ki acı acı nası ki ses ġeliyorur* (25-12) vb.

10.1. Son sesi ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde, şimdiki zaman kipini oluşturan zarf-fiil ekinin kendinden önceki sesle kaynaşması yüzünden şimdiki zaman ekinin biraz daha kısalmış türlerine de rastlanır: *oġlan oda suġāyorur* 'suvayor' (30-30-31); *vardım ki bir ġişi ġocamuñ ġafasını böyle paltalayorur* (25-15) vb.

10.2. Salur ve Karacaviran köyleri ağızlarında, **-yorur** eki, ünlü incilmesi ile **-yörür** biçimine dönüşmüştür. Bu değişim kalın sıradan fiillerde de görüldüğünden ünlü uyumu ile açıklanamaz. Yalnızca **y** ünsüzünün yanındaki ünlüleri inceltme etkisine bağlanabilir: buralarda *ohunuyörür* (...) *benim gelin×oldüm* (21-7); *o giriden ġeliyörür* (21-19); *orda su böyle ġaynuyörür* (29-136) vb. Bu türlü örnekler yer yer bölgenin başka ağızlarında da görülmektedir.

10.3. Şimdiki zaman **-yorur**'un üçüncü evresi, son ses **-r**'si erimiş olan **-yuru** biçimidir. Derinkuyu ilçesi ile bu ilçenin Suvermez, Gülşehir'in Kızılkaya ve tek tük Hacıbektaş'ın Yenice köyü ağzlarında yer alan bu şekil, artık Derinkuyu ve Suvermez köyü ağzları dışında yerini yavaş yavaş **-yor** ve **-yo** eklerine bırakma eğilimindedir: *Bu köyüñ hep ğadınarı bu suyuñ yüzünden hasdāneden ğurtulmāyuru* (12-29); *söylesāneñize yazzıh bah ğözlüyuru* (59-1) gibi.

10.4. Bu kipin dördüncü basamağını yazı dilindeki ile ortaklaşan **-yor** eki oluşturur. Bölgenin birçok ağzında **-yor** eki egemendir. Yalnız ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde, son ses ünlüsü ile zarf-fiil ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir uzun ünlü göze çarpar: **almāyor**, **çihmāyor**, **ġalmāyor**, **yihāyor** gibi.

10.5. Şimdiki zaman ekinin beşinci gelişme evresi, **-yor**'daki **-r** sesinin düşmesi biçimindedir: **bilmiyom** (24-43), *nēre gediyoñ?* (53-b); *nāpyoñuz?*; **biz gediyoñ**, **çalışyoñ** (16-11,40-15) vb.

10.6. Bu ekin altıncı bir değişim evresi de **-yor**, **-yo** eklerindeki **y** erimesi ve hece kaynaşması yoluyla, ekin **-or** veya **ō**ya dönüşmesidir. Bu değişim daha çok Derinkuyu'nun Çakıllı, Doğala ve Avanos'un Genezin köyü ağzlarında görülmektedir: *başġa bişi bilmōruh* (45-170); *ha bi yiyecek hazıllayalım dēdik*, **durmōr** dēdiler (14-28); *niye almōñ dirik* (13-37); **diñnemōllar** (45-147) vb.

10.7. Şimdiki zaman ekinin bölgede uğradığı bir değişim biçimi de **-yor>-yo** aşamasından sonra, ekin öteki bir kısım Anadolu ağzlarında da görüldüğü gibi düzleşerek **-yI**ya dönüşmüş olmasıdır. Çoklukla Avanos'un Kalaba ve Topaklı, Hacıbektaş'ın Aşağıbarak ve kısmen Yenice ağzları ile Kozaklı ve Karasenir ağzlarında yer almıştır: *ne dēyim başġa bişi bilmiyim* (61-5); **getmīrim** (67-12); *neyxisdiseñ onu söylüyüm* (67-22); *ġucūmuz yētip ġızı getiremīk* (62-38); **isdemīk** vb.

11. Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağzlarına aktarılan gramer öğelerinin geçirdikleri değişim süreçleri ve türleri ile ilgili daha başka örnekler de sıralanabilir. Söz gelişi **-AcAk** gelecek zaman ekinde görülen değişimler, tasvir fiillerinde süreklilik göstermek için kullanılan **dur-**, **ġal-**, **yat-** yardımcı fiillerinin yanında **bat-** (<**yat-**) ve **ġor-** yardımcı fiillerinin de kullanılması gibi; **oturup-batır**, **ne gelip-batıñ** (14-15); *Mehriban uşah evde yatıp-batır* 'yatıp duruyor', *niye ġulüp-batıñ* la vb. **bat-** fiili ile yapılan tasvir fiillerinde, süreklilik yanında şimdiki zaman kipini karşılayan bir işlev de söz konusudur. Ancak zamanın sınırlı olması dolayısıyla bunların ayrıntılarına giremiyoruz.

Sonuç:

1. Anadolu ve Rumeli ağızları konusunda ağız bölgelerinin belirleyici temel özelliklerinin ortaya konması ve bu konuda ulaşılabilecek sonuçların ileride birbirleriyle karşılaştırılması, Anadolu ağızlarının yapısında hangi temel etkenlerin yer tuttuğunu ortaya koyabilecektir.

2. Anadolu'ya göç etmiş 23 Oğuz boyu ile bunun dışında kalan öteki bazı Türk boy ve aşiret (Kıpçak, Uygur vb.) ağızlarının da yer alması, bu ağızların belirleyici genel yapılarında, hangi özelliklerin hangi boy ağızlarından geldiğinin ortaya konmasına da yardımcı olacaktır.

3. Ayrıca, ağızların Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayıp bugüne kadar Anadolu içindeki kaynaşma ve kalıplaşmalar dışında, tarihi değişim ve gelişim açısından geçirdiği değişim basamaklarını da ortaya koymuş olacaktır.

KAYNAKÇA

KORKMAZ Zeynep 1994: **Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Cilt (Ses Bilgisi)**, (2. baskı) Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları

KIRIM TATARCASI: SUDAK AĞIZLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Niyar KURTBİLAL*

ÖZET

Araştırmamızın amacı, bugün Anadolu ağzlarının bir uzantısı olarak Kırım yarımadasında hala konuşulan Sudak ağzlarının özelliklerini tetkik etmek, Güney Diyalekti grubuna girmiş olan diğer ağzları arasındaki farkı incelemek ve ayrıca bu ağzların Kırım Tatar Dili tarihindeki yerini belirlemektir. Yörede konuşulan ağzların hususiyetlerini incelerken 1944 Sürgünlüğü öncesi bu bölgede yaşayan ve tekrar yurduna dönebilen yöre sakinleri ile röportaj sırasında kasetlere kaydettiğimiz konuşmalardan, yörede söylenen türkülerden ve elimizde bulunan farklı yazılı kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarcası, Sudak Ağzları, Güney Diyalekti.

CRIMEAN TATAR LANGUAGE: RESEARCHES ON SUDAK DIALECTS

ABSTRACT

The aims of our researches are; to analyze the characteristics of Sudak dialects, which are still spoken in the Crimea Peninsula as the prolongation of Anatolian dialects, to examine the differences between Sudak dialects and other dialects in the group of Southern dialects, and to define the role of these dialects in the history of Crimean Tatar Language. In analyzing the characteristics of dialects spoken in the region, the type records, which included the interviews of inhabitants, who had lived in the region before the 1944 mass deportation and managed to come back later, the folk songs of the region and the various written sources of ours were used.

Key words: Crimean Tatar Language, Sudak Dialects, Southern Dialect

Kırım Tatarcası ve Güney Diyalekti

Kırım Tatarcası temel unsurlarını Kıpçak lehçesinden almıştır fakat bu dilin diyalektlerinde farklı oranda Oğuz ve Kıpçak özellikleri bulunmaktadır. Türk dillerinin sınıflandırılmasında yarımada konuşulan Kırım Tatarcası çeşitli dönemlerde farklı gruplara alınmıştır. Fakat en çok Karaçay, Balkar, Karaim (özellikle Kırım diyalekti), Kumuk dilleri ile Türk dillerinin kuzeybatı ya da Karadeniz-Kafkasya grubuna dahil edilmiştir. Genetik ve coğrafi sınıflandırılmasında ise Kırım Tatarcası'nın Kuzey Diyalekti Aral-Hazar (Nogay), Güney diyalekti ise Oğuz dillerinin güneybatı (Türk) gruplarına ayrılmıştır. Doerfer (1959:369:90) Kırım Tatar dilini tasnif ederken yarımada'nın kıyılarında konuşulan dili Kırım Osmanlıcası olarak adlandırmaktadır. N.A. Baskakov'un tasnifine göre de

* Dr., Kırım/Ukrayna, girimqoz@yahoo.ca

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ile Kırım Tatar dilinin Güney Diyalekti Oğuz-Selçuk grubuna dahil edilmiştir (1969: 350-354).

Bugün Kırım'da konuşulan Kırım Tatar dili üç ayrı diyalekte bölünmektedir: Kuzey Diyalekti (Nogayca), Orta Diyalekti ve Güney Diyalekti (Tekin:123). Güney kolu takriben Baydar'dan bugün resmi Feodaosya olarak geçen Kefe'ye kadar uzanan kıyı kesimini ve dağ bölgesini içine alır. (Emirova:27)

Edebiyatta daha çok Kırım Osmanlıcası ya da Kırım Türkçesi, Kırım'da ise *Yalıboyu şivesi* olarak geçen Kırım Tatarcasının Güney Diyalekti, Osmanlı hakimiyeti ile Kırım'a gelip yerleşmiş Osmanlı memur, asker, sipahi, sekban, tüccar, ruhanî ve her kesimden âdeta Anadolu ve Rumeli Türk ve Türk olmayan Osmanlılara tâbi olan ahalinin dilidir. Bu dil de bir çeşit olmamıştır. Yapılması gereken incelemeler hâlâ yapılmadığı için bazı Türkologlar tarafından bu ağızlar şartlı olarak Erzincan ağızlarına benzetilmektedir¹. Bu göçmeler sonucunda Kırım'da ve özellikle yarımada'nın Güney kıyılarında zengin Anadolu halk edebiyatı da gelişmiştir.

Sudak Yöresi İle İlgili Tarihî Gelişmeler ve Bölgede Konuşulan Ağızlar

Kırım Tatarcasının Güney Diyalektini oluşturan Sudak ağızları, Kırım yarımadasının güneydoğu bölgesinde yer alan Sudak şehri ve komşu köylerinde konuşulmaktadır. Araştırdığımız bu bölge Kırım tarihinde önemli yer almaktadır. XII. yüzyılın başlarında en güçlü devrini yaşamış olan Anadolu Selçuklu Devleti'nden Kırım'a ticaret yapmak amacıyla pek çok Türk tüccarı geldiği bilinmektedir. Kırım'daki İslam varlığı Anadolu Selçukluları'nın Sudak ve çevresini 1220'lerde bir süre için ele geçirmeleri ve Kıpçakların Müslüman ülkeleriyle sıkı ilişkileri sayesinde daha da güçlenmiştir. İlk Selçuklu Kırım ilişkileri Emir Hüsameddin Çoban'ın 1221 yılında yaptığı Kırım seferi ile başlamıştır. 'Suğdak'ın alınması ile Selçuklular bu yolda büyük bir başarı sağlamıştır (Kurat:90). 1475'te Kefe'yi ele geçiren Osmanlılar, Kırım'ın güneyinde bir sancak kurmuşlardır. Bununla çevreye olan Oğuz etkisi bölgede iyice sinmiştir. Böylece Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesi sonucunda, XV. yy.dan başlayarak Osmanlı Türkçesi edebiyat diline hâkim olmaya başlamıştır. (Kurnaz:4). 'Tercüman' gazetesinin kurucusu olan İsmail Gaspralı (1851-1914) Türk dünyasının anlaşabileceği ortak bir Türkçe oluşturma ülküsünün sahibi olup Usûl-i Cedid hareketini

¹ Henryk Jankowski, "Kırım'ın Türk Dilleri", *TİKA I.Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*; 31 Mayıs-04 Haziran 2004; Kırım-Ukrayna; Simferopol. Ocaq; ss. 1-5.

başlamıştır. İsmail Bey Gaspıralı eserlerinde çoğu Kıpçak (Tatar) söz ve ibarelerini kullanmışsa da, aydınımızın kullandığı dil Osmanlı Türkçesine dayanmıştır.²

Konumuz ile ilgili araştırmalar Otuz (Şebetovka), Qoz (Solneçnaya Dolina), Toqluq (Bogatovka), Suvuq-Suv (Lesnoye), Taraqtaş (Daçnoye), Qutlaq (Vesoloye), Liman (Noviy Svet), Vorun (Voron), Ayserez (Mejdureçye), Qapsihor (Morskoye), Şelen (Gromovka) ve Arpat (Zelenogorye) köylerinde yapılmıştır. Kırım Hanlığı zamanında bu bölge Hanlık topraklarında olmasına rağmen doğrudan Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetildiği bölgedir. Bütün bu gelişmeler sonucunda yörede Anadolu Türkçesi konuşulmaya başlamıştır.

1783'ten sonraki yıllarda Türk ahalsinin büyük kısmı Kırım'ı terk etmişse de kıyı bölgesinde oturan halkın büyük çoğunluğu yarımada kalmıştır. Araştırdığımız bölgede 'karşıya' yani Türkiye'ye göç eden ahali özellikle Suvuq-Suv (Lesnoye)³ ve Liman (Noviy Svet)⁴ köylerinden olduğu bilinmektedir. Bunun için bu köylerde yaşayan yerli halktan kimseyi bulmak çok zordur.

Araştırdığımız köyler Kırım'ın Güneydoğu Bölgesinde bulunmaktadır. Yarımada'nın Güneydoğu sahillerinde yer alan bu toprak parçası bazıları ormanlarla kaplı, bazıları çıplak olan dağlar ve çok geniş olmayan ovalardan oluşmaktadır. Köyler arasındaki sınırlar büyük çoğunlukla dağlarla çizilmiştir. Araştırmalarımızdan anlaşılıyor ki geçimini önemli oranda toprak-hayvancılıkla sağlayan bu yöre halkı arasındaki farklılıklar, yalnız dil özellikleriyle sınırlanmamaktadır, yöre halkı kendi aralarında tutum, uygulanma ve davranış biçimleriyle de ayrılmaktadır. Bölgede kaydettiğimiz bir söylentide yöre halkının özellikleri şöyle açıklanmıştır: Otuz – filcan, Qoz – ilvan, Toqluq – yalan, Taraqtaş – delican.

Sudak ağzlarında yazılmış kaynaklara rastlamak çok zor.⁵

² İsmail Bey Gaspıralı'nın kullandığı dil Osmanlı Türkçesine dayanmış olsa da, çağın Osmanlıcasına bakarak Arap ve Fars alıntıları azdır.

³ Suvuq-Suv köyünde bilgi edilen kişilerden İbrahim Muhtar (doğum tarihi 1932 s.) olmuştur.

⁴ Liman köyü Qutlaq köyünün güneybatısında yer almaktadır. Rus dilinde 'Yeni Dünya' anlamında geçen bugünkü köyün adı Noviy Svet, daha 1864 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre Rus İmparatorluğunun yerleşim merkezleri listesinde geçmektedir. Burada bu köyün Ruslara ait olduğu da ayrıca kaydedilmiştir (ATPK.196). Köy ağız ile ilgili bilgiler yalnız köyde geçen yer adları ile tespit edilebilir. Bu adların bir çoğu hâlâ kullanılmaktadır. Haritalarda geçmeyen mikrotoponimler ile bilgiler Qutlaqlılardan yazılmıştır.

⁵ Kırım'ın Güneydoğu Bölgesinde katıldığımız dini merasimlerde söylenen ilahilerden anlaşılıyor ki yarımada Anadolu Türkçesi özellikle İslâm kültürünün yayılmasıyla

Elimize yalnız birkaç özel mektup, yörede söylenen birkaç türkü sözleri ve 1930'lularda Qoz köyünde Babaqay Emir-Ali ağının kızı Emine Hanım yazdığı ve köy kızları tarafından sık sık söylenen *Emine türküsü* bulunmaktadır.⁶ Ağızlar ile ilgili özellikler yörede geçen yer adlarından incelenmiştir.

Sudak Ağızlarının Özellikleri

Araştırdığımız bölgede ses ve morfoloji özelliklerine göre Sudak Bölgesi'nin batı kısmında yer alan Qapsihor, Qutlaq, Liman, Ayserez, Vorun, Şelen köylerinde konuşulan Sudak ağızlarını ve doğu kısmında bulunan Suvuq-Suv, Taraqtaş, Qoz, Toqluq, Otuz köylerinde ve Sudak'ta konuşulan ağızları iki gruba ayırmamız gerekmektedir.

Sudak Ağızlarının Ses Özellikleri:

1. /x/ ⁷ ~ /q/ değişmesi:

Burada *xaya* ~ *qaya* 'kaya'; *xız* ~ *qız* 'kız'; *xuyu* ~ *quyu* 'kuyu' gibi örnekler verilebilir. Bölgenin doğu kısmında bulunan Suvuq-Suv, Taraqtaş, Qoz, Toqluq, Otuz köylerinde Edebi Kırım Tarcasında olduğu gibi bu sözcükler / q/ sesi ile söylenmektedir: *qaya*, *qız*, *quyu*.

 sesi ile başlayan bazı yabancı kökenli sözcükler, Suvuq-Suv, Taraqtaş, Qoz, Toqluq, Otuz köyleri ağızlarında /q/ sesi ile söylenmektedir: *qayır* (*qayırlı*, *qayırsız*, *qayırmak*), *qızmet*, *qıyar*, *Qıdırlez Bayramı*, *Qalide*, *Qalil*, *Qatice* (Qaççe). Edebi Kırım Tatarcasında bu sözcükler 'h' harfiyle başlanmaktadır: *horaz* 'horoz', *haber*, *hayır* (*hayırlı*, *hayırsız*, *hayırmak*), *hızmet*, *hıyar*, *Hıdırlez Bayramı*, *Halil*, *Halide*, *Hatice*.

Bölgenin batı kısmında bulunan Ayserez köyünde horaz sözcüğü

da etkisini göstermiştir. Burada Yunus Emre'den ve Suleyman Çelebi'den alınan örnekler verilebilir. Yörede bu şairlerin eserleri özellikle dini merasimlerde okunmaktadır.

⁶ Ayrıca Sudaq şehrinde 1992'den yayınlanan 'Suvdağ Sesi' gazetesinde özellikle fıkralarda Sudak ağızlarında geçen yazılara yer verilmektedir. Suvdağ Sesi gazetesinin müdürü, ünlü yazar ve gazeteci Rustem Ali Sudak bölgesinde doğmuştur. Hem Edebi Kırım Tatarcasını hem de yöre ağızlarını en iyi şekilde bilmektedir.

⁷ 9 Nisan 1997 tarihinde Kırım Muhtar Cumhuriyeti Yukarı Kurulu tarafından onaylanan Kırım Tatar dilinin yeni Lâtin alfabesine hançere /x/ sesi alınmamıştır. Yeni alfabede yalnız *h* sesi bulunmaktadır.

xoraz (~ *xoroz*⁸) şeklinde kaydedilmiştir. Sudak, Qoz, Taraqtaş, Toqluq ağızlarında *Hatice* ve *hasta* gibi örneklerde bu isimler hem *qasta*, *Qaççe* hem de *asta*, *Aççe* olarak kaydedilmiştir. Bölgenin batı kısmında bulunan köylerde bu kelime *xasta*, *Xaççe*, Edebi Kırım Tatarcasında ise *hasta*, *Hatice* olarak geçmektedir.

2. /h / sesinin düşmesi:

Bölgede konuşulan ağızlarda Edebi Kırım Tatarcasında olduğu gibi Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimelerde /h/ sesinin düşmesi görülmektedir.⁹ Hanife, Hamza, Hanife, Hikmet, Hediye gibi isimler *Anife*, *Acer*, *Amza*, *Anife*, *İkmet*, *Ediye* şeklinde geçmektedir.

3. ñ ~ n değişmesi:

Edebi Kırım Tatarcasında bulunan /ñ/ sesi Sudak, Qoz, Taraqtaş, Toqluq ağızlarında korunmaktadır: *añ*-, *beñze*-, *deñiş*-, *deñiz*; *eñ*; *maña*, *saña*, *oña* Bu sözcükler Qutlaq, Ayserez, Qapsihor, Voron, ve Şelen ağızlarında *an*-, *benze*-, *deniş*-, *deniz*; *en*; *mana*, *sana*, *ona* olarak geçmektedir.

4. k ~ ç değişmesi¹⁰:

Qutlaq, Qapsihor, Voron, ve Şelen ağızlarında *kemik*, *kireç*, *keçi*, *kim*, *kör*, *kepçe*, *kevgir* sözcükleri *çemik*, *çireç*, *çeçi*, *çim*, *çör*, *çepçe*, *çevgir* olarak kullanılmaktadır. Bölgenin doğu kısmında bulunan köylerde /k/ sesi Edebi Kırım Tatarcasında olduğu gibi korunmaktadır. Fakat bazı ağızlarında da ç ~ k değişmesi görülmektedir. Örneğin *çeşme* sözcüğü Qoz köyünde *keşme* olarak geçmektedir.

5. önsesteki i- önüne y sesin gelmesi:

Qutlaq, Ayserez, Qapsihor, Voron, ve Şelen ağızlarında *imam*, *inat*, *iri* gibi sözcüklerin önüne y sesi eklenmesi görülmektedir: *yimam*, *yinat*, *yiri*.

6. /ö/ ~ /e/ ünlülerin /i/ ye dönüşmesi:

⁸ *xoroz* sözcüğü Ayserez köyünde Balbek Asan Xalil oğlu (doğum tarihi 1928 s.) tarafından kullanılmıştır.

⁹ Araştırmalarımızdan anlaşıyor ki Qapsihor ağızında Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerdeki iki ünlü yan yana geldiğinde /y/ ünsüzün kullanılması görülmektedir. Örneğin *cemayat*, *xabayat*. Edebi Kırım Tatar dilinde be kelimeler *cemaat* (Q.353); *qabaat* (Q.142) 'kabahat' olarak geçmektedir.

¹⁰ Ayserez köyünün ağızında önsesteki /k/'nin - /ç/'ye değişmesi araştırmalarımızda kaydedilmemiştir.

Qutlaq, Ayserez, Qapsihor, Voron, ve Şelen ağızlarında *öbür*, *eki*, *eşit*- sözcükleri *ibir*, *iki*, *işit*- olarak geçmektedir.

7. *ī ~ i*

Sudak bölgesinin doğusunda yer alan Taraqtaş, Suvuq-Suv, Qoz, Otuz ve Toqluq ağızlarında Edebi Kırım Tatar dilinde olduğu gibi hem ince ve dar *ī* ünlüsü, hem de kalınca, kısa ve dar *i* ünlüsü söylenilmektedir. Qutlaq, Ayserez, Qapsihor, Voron, ve Şelen ağızlarında kalın, kısa ve dar *ī* ünlüsü bulunmamaktadır. Bu ağızlarda ancak Türkiye Türkçesinde geçen *i* sesi gibi ince ve dar *i* sesi kullanılmaktadır. Örneklerle bu durumu şöyle gösterebiliriz: Taraqtaş, Suvuq-Suv, Qoz, Otuz ve Toqluq ağızlarında *kemik*, *pîrniç*, *dil*, *bîr*, *ekî*, *geldî*, *erîk* olarak geçen bu sözcükler Ayserez, Qutlaq, Qapsihor ağızlarında Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daha yumuşak söylenmektedir: *pirniç*, *dil*, *bir*, *eki* ‘iki’, *geldi*, *erik*.

Sudak Ağızlarının Morfoloji Özellikleri

Ağızlar arasında morfoloji bakımından da ayrılıklar vardır.

1. Sudak ağızlarında yönelme durumu *-(y)a*; *-(y)e* ekleri ile oluşmaktadır (*taşa ~ daşa*, *tepeye*, *Aqmescite ~ Axmescite*, *Bağçasaray*)¹¹.
2. Sudak ağızlarında *-(n)iñ*; *-(n)iñ*; *-(n)in*; *(n)ın* ekleri kullanılır, *- /n/* ünsüzü ancak ünlü ile biten sözcüklerden sonra araya girer (*tepeniñ*, *taşıñ*, *Aqmescitiñ ~ Axmescitiñ*, *Bağçasarayın ~ Bağçasarayın*.)¹²
3. Sudak ağızlarında belirtme durumu *-(y)ı*, *-(y)i* ekleri ile oluşmaktadır: (*taşı ~ daşı*; *tepeyi*, *qızı ~ xızı*).¹³
4. Arpat Köyü ağızında kalma durumu *-a*; *-e* ekleriyle meydana geldiği fark edilmektedir. Burada *-d-* ünsüzün düşmesi görülmektedir. ‘Lükün buru’nun karşısında bir çeşme vardı’ cümlesi bu ağızda ‘*Lükün burunun xarşısına bir çeşme var edî*’ olarak kaydedilmiştir.
5. Sudak ağızlarında ek eylemin I. şahıs tekili *-(y)ım*, *-(y)im* ekleri (*ocayım*, *aşçıyım*, *zenginim*, *çobanım*, *tütüncüyüm*,

¹¹ Edebi Kırım Tatarcasında yönelme durumu *-ke*, *-ğa*, *-ge*, *-qa* ekleri ile oluşmaktadır: (*taşqa*, *tepege*, *Aqmescikte*, *Bağçasarayğa*).

¹² Edebi Kırım Tatarcasında ad tamlamasında *-niñ*; *-nñ*; *-nin*; *nın* ekleri kullanılır: *evniñ*, *kitapnñ*, *çantanñ*

¹³ Edebi Kırım Tatarcasında belirtme durumu *-nı*, *-ni* ekleri ile oluşmaktadır.

- tuzcuyum*)¹⁴.
6. Otuz köyü ağzında belirsiz geçmiş zaman eklerinin yerine Kıpçak lehçelerinde geçen ekler kullanılır: *alğan*, *degen*, *sorağan*. Bölgenin diğer köylerinde ise *-muş* eki kullanılmaktadır: *almuş*, *demiş*, *soramus* 'sormuş'.
 7. Edebi Kırım Tatarcasında *-mız*, *-miz* gelecek zamanın I. şahıs çoğul ekleri Sudak ağızlarında bulunmamaktadır. Bu ağızlarda gelecek zamanın I. şahıs çoğulu III. şahıs tekili gibi eksiz kullanılmaktadır, örneğin: *Server yarın mektebe varacaq. Biz yarın mektebe varacaq. Reşat bugün evde kitap oquycaq. Biz bugün evde kitap oquycaq. O şimdi gelecek. Biz şimdi gelecek*.¹⁵
 8. Sudak ağızlarında ek eylemin I. şahıs çoğulu *-(y)ıq*, *~ -(y)ıx*, *-(y)ik*, *-(y)uq* *~ -(y)ux*, *-(y)ük* ekleri ile meydana gelir (*ocayıq* *~ ocayıx*, *aşçıyıq* *~ aşçıyux*, *zenginik*, *çobanıq* *~ çobanıx*, *tütüncüyük* 'tütüncüyüz', *tuzcuyıq* *~ tuzcuyux* 'tuzcuyuz').¹⁶
 9. Sudak ağızlarında sıfat-fiil (ortaç) ekleri olarak *-(y)an*, *-(y)en* ekleri kullanılmaktadır: (*yazan*, *varan*, *baqan* *~ baxan* 'bakan', *gören*, *veren*).¹⁷
 10. Sudak ağızlarında dört tane şimdiki zaman eki vardır: ünlü ile biten sözcüklerden sonra geçen *-y* eki, ünsüz ile biten sözcüklerden sonra ünlü uyumunun etkisi ile oluşan *-ay*, *-ıy*, *-iy* ekleridir: (*ağlay*, *basay*, *biliy*, *çalışıy*, *oynay*, *seviy*).¹⁸ Fiillerin olumsuz durumu *-ma*, *-me* ekleriyle meydana geldiği zaman, Sudak ağzında ve bölgenin doğu kısmında bulunan Suvuq-Suv, Taraqtaş, Qoz, Toqluq, Otuz köyü ağızlarında ünsüz ile biten eylemlerde ünlü uyumunun etkisi ile *-me* *~ -mıye* dönüşür, bölgenin batı kısmında bulunan Qutlaq, Qapsihor, Qutlaq, Ayserez, Vorun, Şelen, Arpat ağızlarında *-me* eki korunmaktadır. (*ağlama* *→ - ağlamay*; *bilme* *→ bilmıy* *~ bilmey*, *çalışma* *→ çalışmay*, *oynama* *→ oynamay*, *sevme* *→ sevmıy* *~ sevmey*).

¹⁴ Edebi Kırım Tatarcasında ek eylemin I. Şahıs tekili *-m*, *-ım*, *-im* ekleridir: *ocam* 'öğretmenim', *aşçım* 'aşçıyım', *zenginim*, *çobanıım*).

¹⁵ Edebi Kırım Tatarcasında bu cümleler şu şekilde söylenmektedir: *Biz yarın mektepke baracaqmız. Biz bugün evde kitap oquycaqmız. Biz şimdi kelecekımız.*

¹⁶ Edebi Kırım Tatarcasında ek eylemin I. şahıs çoğulu *-mız*, *-miz* ekleri meydana gelir: *ocamız* 'öğretmeniz', *aşçımız* 'aşçıyız', *zenginımız* 'zenginiz', *çobanımız* 'çobanız'.

¹⁷ Edebi Kırım Tatar dilinde *-qan*, *-(ğan)*, *-gan*, *-(ken)* gibi sıfatfiil ekleri kullanılmaktadır: *kelgen*, *yazğan*...

¹⁸ Edebi Kırım Tatarcasında üç tane şimdiki zaman eki vardır: ünlü ile biten sözcüklerden sonra geçen *-y* eki, ünsüz ile biten sözcüklerden sonra ünlü uyumunun etkisi ile oluşan *-a*, *-e* ekleridir: (*ağlay* 'ağlıyor', *basa* 'basıyor', *bile* 'biliyor', *çalışa* 'çalışıyor', *oynay* 'oynuyor', *seve* 'seviyor').

Kırım'ın Güneydoğu Bölgesi'nde konuşulan ağızlardaki sözcük kullanımı da değişmektedir. Kuzeyden Nogay köyleri ile komşu olan Otuz Köyü ağzında 'büyükkanne' manasında, Edebî Kırım Tatar dilinde olduğu gibi, *qartana* kelimesi kullanılmaktadır. Taraqtaş, Qoz, Toqluq, Suvuq-Suv köylerinin ağızlarında *kata*, Sudak bölgesinin batısında yer alan köylerde ise bu terim 'büyük anadan' türetilmiştir, ve *bükana*, *pükana*, *pukana*¹⁹ olarak geçmektedir. Orta Türkçede kullanılan *dādā* (Räs.134 b) kelimesi²⁰, Sudak bölgesinin ağızlarında *dede* olarak geçer ve 'büyükbaba' anlamında bilinmektedir. Otuz köyünde, edebî Kırım Tatar dilinde olduğu gibi, büyükbabaya *qartbaba* denilir. Edebî Kırım Tatarcası'nda geçen *dede* ise 'büyük dede, ya da üçüncü batından dede' olarak kullanılır (Q.81). Kırım Tatarcası'nda *çiberek* (Q.341) 'çiybörek', *yantık* (Q.391) 'çiybörek türü' yerine, Sudak bölgesinin batısında bulunan köylerde *şümüş*, *xuru şümüş* kelimeleri geçmektedir²¹. Sudak bölgesinde konuşulan ağızlarda 'evet' manasında geçen *ya* kelimesi, ancak Otuz köyü ağzında kullanılmamaktadır, bu köyde edebî Kırım Tatarcası'nda olduğu gibi, *ebet*, *e* kelimeleri geçer.

Bölgenin batı kısmında bulunan Qutlaq, Qapsihor, Qutlaq, Ayserez, Vorun, Şelen, Arpat ağızlarında Rumca ve İtalyancadan geçen kelimelerin daha çok bulunması fark edilmektedir. Örneğin, *paçavra* yerine Qoz köyü ağzında *savut bezi*, 'elbise' anlamını taşıyan *fistan*²² kelimesi yerine ise Farsçadan alınan '*qaftan*' sözcüğü kullanılır. Edebî Kırım Tatar dilinde bu kavram *anter* olarak geçer. Bölgenin batı kısmında bulunan Qutlaq, Qapsihor, Qutlaq, Ayserez, Vorun, Şelen, Arpat ağızlarında un çorbasına *tırma*²³, Taraqtaş ağzında ise bu kavram *umaç* olarak bilinmektedir. Yine bölgenin batısında konuşulan ağızlarda 'baş örtüsü' anlamında geçen *tıkarna* kelimesi yerine Qoz, Taraqtaş ağızlarında *qıyık* sözcüğü geçmektedir. Kırım Tatar dilinde bir üzüm çeşidi anlamında geçen *asmayüzüm* (Q.33) kelimesi yerine Vorun köyü ağzında *kramastra* sözcüğü kullanılmaktadır.

Sudak Bölgesinde Kaydettiğimiz Dil Malzemesi

¹⁹ Çocuklar ise *tāptā*, *tapta* diye hitap eder.

²⁰ Bu kelime yazılı abidelerimizde şimdiki oranla hem işlektir hem de çağdaş dilimizdekinden çok farklı anlam varyantları vardır. *Dede* kelimesi günümüzde esasen ata kelimesinin eş anlamlısı (sınırlı dairede) gibi kullanılırsa da, yazılı abidelerimizde temel olarak iki anlam bildirir: 1) babanın veya annenin babası; 2) üstat, ozan, kutsal şahsiyet, elin-obanın bilgisi (Yunus Memmedov:354). Orta Türkçede '*baba*' manasında geçer (Räs.134 b).

²¹ 1923:Maxbube Kiyik'e göre Qapışhor köyünde 'şümüş' *yantık* yerine geçmektedir.

²² <Ital. *vestito* 'elbise' (WPS.646).

²³ Yunanca ~ 'parçacık, ince kesilmiş yiyecek, lokma, parça', Pontus diyalektinde 'un çorbası' (TMES. 218).

Şu Sudağın Yolları

Şu Sudağın yolları,
Burma da burma
Ah aman!
Burulup da burulup
Qarşıma durma,
Ah, aram oldu da
Sudaq bize yar!
Şu Sudağın çevre çeti,
Yeşil de bağlıq da,
Ah aman!
Ğarip de anneçigim,
Gözleri yaşlı,
Ah, aram oldu da
Sudaq bize yar!

Şu Sudağın çeşmeleri,
Aqar da buzlar da,
Ah aman!
Ğarip de anneçigim,
Közleri yaşlı
Ah, aram oldu da
Sudaq bize yar

Şu Sudağın yalıları,
İri de daşlı,
Ah aman!
Limandan gelir
Güzel de qızlar,
Ah, aram oldu da,
Sudaq bize yar!

(Emürsüyün Amet oğlundan kaydedilmiştir, Toqluq köyü ,1923-2000
)

Emine Türküsü

Deryalar (ler) benim sesimden inleyur
Bir yar sevdim anneçigim da vermeyur

Poçtalara senin içün qatnarım
Sevdağın acısını çekerim

Sevdağım etraflara yayıldı

Yar bahşışı pencerden (s)atıldı

Azbarımızdan keşme suvu aqayur
Duşmanlarım anayıma çaqayur

Ah anneçigim baqma da eller sözüne
Urus da deyler iç görülmey gözüne

Yar bahşışı pencereden atıldı
Sevdağıım rayonlara yayıldı

Annam kilim toquta yipi keten
Menim yarem Tatara dönermı eken

Etme annem, etme annem günama qalırsın
Anneçigim neçün böyle yapaysıñ

Onıñ (da)Urus olğanından qorqaysıñ
Öz balañı ateşlere atarsıñ

Men ölürsem yol yanına gömsünler
Yoldan geçen Emineyi öldü desinler
(Yoldan geçen Emineye noldu?desinler)

(Lütfiye Cemil, Qoz köyü 1942s.)

Atımı Bayladım Nar Ağacına

Atımı bayladım nar ağacına
Perçemi dolandırdım gül ağacına
Menden varsañ selam söyle nazlı bacıma
Ah, nasıl dayanayım böyle acıya
Ketir annem, ketir eliñ(i) öpeyim
Emdiren sütleriñi ilal ideyim
Giderim uzaqlara belki da dönmem
Ah, nasıl dayanayım böyle acıya
Gökte yıldızları sayan olurmu
Bu benim derdimi bilen olurmu
Bu benim derdime çare bulunmaz
Ah, nasıl dayanayım böyle acıya
Gökte yıldızları saymaqtan bitmez
Bu benim dertlerim ayتماqtan bitmez
Bu benim derdime derman bulunmaz
Ah nasıl dayanayım böyle acıya...
(Hatice Cemil, Qoz köyü 1938)

Kaynakça

- (Q) Useinov, M.,. *Qırımtatarca-Rusça luğat*. Ternopol' 1994, SMNVP "Dialog".
- (TMES) Emiroğlu, Kudret, *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*. Ankara 1989, Sanat Kitabevi.
- (WPS) Meisels, Wojciech,. *Podręczny słownik włosko-polski*, c. II, Warszawa 2001, "Wiedza Powszechna".
- Doerfer, Gerhard, . "Das Krimtatarishe" 1959: DENY, J., Grønbech, K. i.in.1959, ss. 369-390.
- Baskakov, N.A., *Vvedeniye V İzuçeniye Tyurskih Yazıkov*. 2.baskı, Moskva 1969, Vışşaya Şkola.
- Emirova, Adile,. "Sovremennoye sostoyaniye Krımskotatarskogo literaturnogo yazıka i perspektivı yego razvitiya", *Krım – lyubov i bol' moya. Problemu vozrojdeniya krımskotatarskoy kulturi* kitabından. Simferopol' 2000, Kırımçıpedgiz, ss. 27-32.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurnaz, Cemâl, ÇELTİK, Halil, *Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı*. Ankara 2000, Kültür Bakanlığı.
- Memmedov, Yunus.. "Kelimelerin Leksik Ve Semantik Gelişmesi", (Çev. Sebahattin Çağın), *Türk Dili* 509 (1994, Mayıs), ss. 350-359.
- Räsänen, Martti,. *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki 1969, Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1,2.
- Tekin, Talat, *Türk Dilleri*. İstanbul 1999, Simurg Yay.

LİTVANYA TATARLARININ KONUŞMALARINDA KULLANDIKLARI DOĞU DİLLERİ KÖKENLİ KELİMELEER

Natela NASİBOVA*

ÖZET

Litvanya Tatarları altı yüz yıldan beri Litvanya, Polonya, Belarus topraklarında yaşayan Türk kökenli etnik bir gruptur. Litvanya Tatarları kendi dillerini yaklaşık olarak XIV. yüzyılın sonunda kaybetmişlerdir ve günümüzde konuşma dili olarak Leh, Belarus, Rus ve Litvan dillerini kullanmaktadırlar. Günümüzde Litvanya Tatarlarının konuştuğu dillerin dağarcığında bulunmayan, ama dillerinde yaşayan birçok doğu kökenli kelimeler mevcuttur. Makalemizde bu kelimeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Litvanya Tatarları, Litvanya Tatarcasında Doğu Kökenli Alıntılar.

THE WORDS THAT LİTVANIAN TATARS USE IN SPEECH AND ITS ORIGIN BELONG TO EAST LANGUAGES

ABSTRACT

Lithuanian Tatars are a Turkic ethnicity group that has lived on lands of Lithuania, Poland and Belarus for six century. Their own language is loosed out in about 15th century. They now speak Lithuanian, Russian and Belarusian. There are a lot of Arabic and Persian loans in Lithuanian Tatar. In this article, we will focus on these loans.

Key Words: Lithuanian Tatars, Arabic and Persian Loans in Lithuanian Tatar.

Bildiğiniz üzere Litvanya Tatarları altı yüz yıldan beri Litvanya, Polonya, Belarus topraklarında yaşayan Türk kökenli etnik bir gruptur. Litvanya Tatarları kendi dillerini yaklaşık olarak XIV. yüzyılın sonunda kaybetmişlerdir ve günümüzde konuşma dili olarak Leh, Belarus, Rus ve Litvan dillerini kullanmaktadırlar.

Ancak, günümüzde Litvanya Tatarlarının konuştuğu dillerin sözcük dağarcığında bulunmayan ama dillerinde yaşayan doğu kökenli kelimeler mevcuttur. XX. yüzyılın başında S. Kriçinskiy ve A. Voronoviç tarafından yapılan çalışmalarda, Tatarlar tarafından kullanılan bu kelimeler o dönemde yayınlanmıştır. Biz de bu

* Vilnius Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi Slav Dilleri Bölümü (Turku kalbos centras Filologijos fakultetas Universiteto g. 5 LT- 01513 Vilnius Litvanya) natelalt@yahoo.com. Bu makale, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı** (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir)'nda bildiri olarak sunulmuştur.

yayınlarından yararlanarak, yaklaşık 100 yıl önceki dil haritasıyla karşılaştırıldığında Litvanya Tatarlarının günümüzdeki dillerinde bu kelimeleri hala kullanıp kullanmadığı konusunda ilgili bir araştırma yaptık.

Çalışmamızın konusu olarak Vilnius'un 18 km uzaklığında yer alan Litvanya Tatarlarının yaşadığı "Kırk Tatar" köyü seçilmiştir. Kırk Tatar köyünün seçilmesinin nedenleri, bizi ilgilendiren bu etnik grubun topluluk halinde bu bölgede yerleşmiş olması ve burasının Litvanya Tatarlarının en arkaik (XV. yüzyılın ikinci yarısındaki kaynaklarda Kırk Tatar köyünün adı geçmektedir) ve tipik bölgelerinden birisi olmasından ileri gelmiştir.

Görüşme, anket ve gözlem metotları kullanılarak tarafımızdan 74 soru hazırlanmış ve Litvanya Tatarlarının hayatındaki, maddi kültür, törenler, dil, din, etnik bilgiler, diğer halklarla olan ilişkilerinin gözlenmesi gibi farklı yönler hakkında bu sorular sayesinde bilgiler toplanmıştır. Bunun yanında Litvanya Tatarlarının konuşma dillerinin sözcük dağarcığına girmeyen sözler tespit edilip kaydedilmiştir. Bu sözcük grupları, temelde aile törenleri ve din ile ilgili kelimelerden oluşmaktadır.

Topladığımız materyali analiz ettikten sonra aşağıdaki kelime grupları ortaya çıkmıştır;

1) Birinci gruptaki kelimeler hemen hemen herkes tarafından bilinen ve kullanılan kelimeler ve tabirleri içermektedir. Bunlar;

aşure	: aşure günü için hazırlanan hoşaf
aşure bayram	: aşure bayramı
azan	: ad verme töreni azan vermek: ad vermek
bayram	: bayram
belüş	: katmerli etli börek
caima	: cenaze töreni zamanında dağıtılan ince oval pideler
dalavari, dvalari, dualari:	beyaz uzun kağıt üzerinde yazılan dualar, muskas
fitre	: fitre
halma, hayma	: bal, un ve tere yağdan yapılan tatlı sert pideler
hamail	: dua kitabı, hamaylı
kadir noç'	: kadir gecesi
kurban bayram	: kurban bayramı
mevlüd	: mevlit
mizar, mizyar	: mezar
muhir, mugir	: çerçevesiz kartonun üzerinde yazılan Kuran'dan

	ayetler
ramazan bayram	: ramazan bayramı
sadaka, sadaga	: sadaka
sura	: sure
sünnet	: sünnet
yasin	: yasin suresi

2) İkinci gruptaki kelimeler az bilinen kelimelerdir ve bunlar daha çok yaşlılar tarafından kullanılmaktadır.

abdes, abdest	: abdest'; ifadede: <i>abdes almak</i> ,
acık	: ifadede: <i>acık</i> öğrenmek 'heceleme', (<i>açık</i> kelimesinden)
ahşam	: akşam (akşam namazı)
akinde	: ikinci (ikinci namazı); ifadede: <i>akindeye</i> gitmek
aule, avle	: öğle (öğle namazı)
ayet	: ayet
bayram namaz	: bayram namazı
biskiç	: işaret çubuğu
deur, devur	: ölü için yapılan dua'
esre, asre	: Arap alfabesindeki esre/ kesre işareti
gusl	: gusül
hoci	: din hocası
kurancey	: Kuran'ı iyi okuyan öğrenci
kutlu	: kutlu; ifadede: <i>kutlu bayram, kutlum bayram</i>
namaz	: namaz
namazlık	: namazlık
sabah	: sabah (sabah namazı)
sufra	: sure
sünnetcey	: sünnetçi
tehret, tahret	: yıkanma, taharet
teravih	: teravih
ustun	: Arap alfabesindeki üstün işareti
utrun	: Arap alfabesindeki ötre işareti
yatsı, yetsı	: yatsı (yatsı namazı)
zirets	: mezar

3) Üçüncü grupta yer alan kelimeler kullanılmayan kelimeler veya sadece bir kaç bir iki kişi tarafından kullanılan kelimeler ve tabirlerdir.

allah bir	: 'Allah bir'
arife gün	: arife günü
bayram şerifleri mübarek olsun	: 'bayram şerifleri mübarek olsun'

beş vaht namaz	: beş vakit namaz
biskiç, kiskiç	: heceleyen; Litvan Tatarlarının okulunda Kuran'ı okumaya başlayan öğrenci
buayda	: sadece ramazan ayında teravih namazında okunan ilahi; ifadede: <i>buaydı söylemek</i>
faldcey	: falcı
ibrik	: ibrik
kumhan, kumgan	: cenaze töreninde el yıkamak için kullanılan ibrik / su testisi
mekteb, mektep	: mektep
mihrab	: mihrap
minbar	: minber
nikah	: nikah, çeyiz
sarik	: kadının başörtüsü, tülbent
şehat	: nikah şahidi
tabut	: üstü açık tabut
tesbih, tespih	: tespih
vekil	: damat tarafından nikah şahidi
yastık	: yastık

Ayrıca belirtmek gerekir ki, yukarıdaki gruplara alınmamış, ancak Litvan Tatarlarının konuşma dillerindeki doğu kaynaklı kelimelere Slav ekleri eklenerek türetilmiş sözcükler de oldukça aktif bir şekilde kullanılmaktadır, örneğin;

aannıy	< azan + sıfat eki -n+ıy 'azanlı',
azanit	< azan + mastar fiil eki -it 'ad vermek',
bayramovat	< bayram + mastar fiil eki -ovat 'kutlamak',
guslevat	< gusl + mastar fiil eki -evat 'gasletmek',
molnovat	< molna (< molla) + mastar fiil eki -ovat 'molla olmak',
sünnetit	< sünnet + mastar fiil eki -it 'sünnet yapmak',
mazlıçok	< mazlık (< namazlık) + küçültme isim eki ok 'namazlılık'.

Sonuç olarak, birinci grup "aktif halde kullanılan doğu kökenli kelimeleri (*azan, bayram, dalavari, hamail, mizar, sadaka*)", ikinci grup "belli gruplar tarafında bilinen ve aktif kullanımdan çıkan sözler ve tabirleri (*ahşam, ayet, kurancey, kutlu, namazlık, sünnetcey, tehret*)", üçüncü grup - artık günümüz Tatarlarının kullanmadığı kelimeleri (*faldcey, ibrik, mekteb, şehat, tabut*)" içermektedir.

Yukarıda gösterdiğimiz kelimelerin bir kısmı (*yastık, sarık, ibrik, bir, beş, vekil* gibi) muhtemelen günümüz Tatarların kendi konuşma dillerinde doğu kaynaklı kelimelerin karşılıklarına sahip olmasından ve bu durumda

‘yabancı’ bir kelimeyi akıllarında tutmalarına gerek olmamasından dolayı zaman içerisinde kaybolmuştur.

Din ile ilgili kelimeler ise (*mekteb, mihrab* gibi) İslam’ın incelikleri iyi bilinmediği için kaybolmuştur (Sovyet zamanında her yerde zorla ateizmin yayılmasını hatırlayalım). Dini terimleri kendi dinini iyi bilenler kullanmaktadır.

Kelime haznesi bir şekilde kültürün yansıması olup aynı zamanda bilginin korunması ve aktarılması için araçtır. Litvanya Tatarlarının üç nesli üzerinde yapılan bu araştırmaya göre; eski neslin, gelenekleri ve dinleri hakkında en fazla bilgiye sahip olduğu, Sovyet döneminde yaşayan neslin, bu geleneklerin ve dini bilgilerin büyük bir kısmını zaman içinde unuttuğu görülmektedir. Yeni nesil ise adetleri ve dini yeniden canlandırma çabasını gösterirken, kendi anne babaları ve dışardan gelen hocalar tarafından destek almaktadırlar. Din ile ilgili aktif kullanımdan çıkan veya çıkmış olan sözler (*mihrap, abdest, gusül, namaz* gibi) yeniden Litvanya Tatarlarının konuşma dillerine girebilir.

Bibliyografya:

- Kryczycki S. **Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej.** Warszawa, 1938
- Woronowicz A. **Język muślimow polskich// Życie Tatarski.** Wilno, 1934, N11
- Woronowicz A. **Szczątki językowe Tatarów litewskich // Rocznik Tatarski.** Zamość, 1935, T. II

Ali Haydar Bayat, Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbü'l-Müntehab fî't-Tıb (İnceleme - Metin - Dizin - Sadeleştirme - Tıpkıbasım), Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul 2005.

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK

0. Giriş

Eski Anadolu Türkçesi sahasında yazılmış tıp kitapları dil ve terminoloji yönünden Türkçe üzerinde çalışanları, içerik yönünden ise tıp tarihi, eczacılık tarihi vb. bilimlerle uğraşanları yakından ilgilendiren konuları içermektedir. Son yıllarda bu kitaplar üzerinde yapılmış olan çalışmaların yayımlanmaya başlamış olması başta bilim tarihi olmak üzere başka birçok bilim alanları için önemli bir gelişmedir.

Tıp metinleri üzerinde çalışmak ve inceleme yapmanın zorlukları şöyle özetlenebilir:

1. İncelenen metindeki tıp terimleri Arapça, Yunanca, Türkçe, Farsça veya başka dillere ait olabilir.
2. Metindeki terimlerin Türkçe karşılıklarının geçmesi yazarın Türkçeleştirme bilinci ve eğilimi ile ilgili bir durumdur. Bu nedenle metinde, her zaman her terimin Türkçe karşılığını bulmak mümkün olmayabilir.
3. Metinde anlatılanların doğru anlaşılması ve doğru işlenmesi için ait olduğu dil evresinin özelliklerinin iyi bilinmesi gerekir.

Ben, bu yazımda konu ile ilgili olarak hazırlanmış olan yukarıda künyesini verdiğim kitap üzerinde durmak istiyorum.

Ali Haydar Bayat, kitabını Giriş, Metin Transkripsiyonu, Dizin, Sadeleştirilmiş Metin ve Tıpkıbasım olmak üzere toplam beş bölüm olarak yayına hazırlamıştır. Yazar, kitabın 1420 tarihinde istinsah edilmiş olan Tire/ Necip Paşa Kütüp'hanesi yazmasını esas almıştır. Kitap on bölümden meydana gelmiş ve konular şöyle sıralanmıştır:

1. Tıbbın sınırları ve dönemin geçerli tıp teorisi; 2. insan anatomisi; 3. sağlık ve hastalığın ne olduğu, hastalıkların sebepleri; 4. nabız ve idrar türleri; 5. koruyucu hekimlik, kan alma, ilaçlar, yeme içme ile ilgili tavsiyeler, diyet, uyumu, mevsimler, hamile ve loğusa kadınlar için bilgiler, hacamat, kusturma; 6. baş hastalıkları; 7. göğüs ve karın hastalıkları; 8. diğer organların hastalıkları; 9. deri hastalıkları; 10. tahıl, et, süt, yumurta, sebze, meyve, şerbet ve yağlar.

Bayat'ın bu kitabı hazırlarken çok çalıştığı ve yorulduğu anlaşılıyor. Özellikle çok çetin bir iş olan gramatikal dizin hazırlanmış olması ayrıca takdire değer.

Bayat, çalışmanın önsözünde kitabı hazırlarken yazmada geçen "Arapça metinler" için yardım aldığını belirtmiş, ancak eserin ait olduğu dönem (Eski Anadolu Türkçesi) ile ilgili olarak yardım alıp almadığı konusunda bir açıklama yapmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Bayat, bu konuda kaynakçada belirttiği kitaplara, sözlüklere ve kendi birikimlerine dayanarak çalışmıştır. Yani, yazar yukarıda üç maddede özetlediğim zorlukların ilk ikisini dikkate almış ancak ikincisini yeterince dikkate almamıştır. Ayrıca çalışmada Arapça ve Farsça unsurlarla ilgili okuma yanlışlıkları da görülmektedir. Bunların örnekleri aşağıda verilecektir.

Bu tür eserler çalışılırken, mutlaka yeni harflerle kurulan metnin yazma metinle karşılaştırılması ve uygunluğun test edilmiş olması gerekir. Metnin sağlam kurulmuş olması, bir sonraki aşamalarda (gramatikal dizinin hazırlanması vb.) araştırmacıyı rahatlatır. Çünkü metin sağlama bağlanmadığında daha sonra yapılacak düzeltmeler dizin ile metin arasında birtakım çelişkilerin veya karışıklıkların, kopuklukların doğmasına sebep olabilir.

Ben, kitabın Metin Transkripsiyonu kısmının tamamını inceledim. İncelemem sırasında bana yanlış gelen okuma şekillerini kontrol etmek için dizinden ve metnin tıpkıbasımından da karşılaştırma yaparak aşağıda listesini verdiğim eksiklik ve yanlışlıkları tespit ettim.

Metinde Farsça tamlamaların okunuşunda yanlışlıklar görülmektedir: ā' del-i eşhâş nev' insândur (a' del-i eşhâş-ı nev'-i insândur şeklinde okunmalıydı) gibi.

Metinde yanlış okunmuş olan bazı kelimelerin *Dizinde* yanlış yerde gösterilmiş veya hiç gösterilmemiş olduğu görülebilmektedir. Bu durumda kelimeler *Dizinde* de düzeltilmeli veya doğru şekilleri metne işlenmelidir.

Dizinde alfabetik diziliş yönünden yer yer yanlışlıklar olduğu görülüyor: *karalık*, *karamturağ*, *ğara* [tüt], *ğara tuz/duz* maddelerinin yeri; *bakiyye* ve *bağ[h]*- maddeleri arasındaki başlıkların alfabetik dizilişleri gibi. Ayrıca verilen tanık numaralarında da düzensizlikler görülmektedir: *şoğra* 124a.5, 133b.8, 122a.6, 130a.6 gibi. *Metin* ve *Dizinde* aynı kelimenin iki şekilde okunduğu görülebilmektedir: *ıssılığ* - *ıssilik* gibi.

Dizinde, bazen aynı kelimenin ikinci defa ayrı madde yapılmış olduğu görülüyor: *ikiledin* 114b.5 gibi. *Dizinde* kelimelerin madde başı yapılışında daha başka yanlışlıklar da görülmektedir. Örnek: *belürdügi* şeklinde işlenen madde *belür-dügi* şeklinde olmalıydı. Yine *ağ* maddesi altında *ağ+luğa* ve *ağ+luğu* kelimelerinin işlenmesi de yanlıştır. Çünkü gramatikal dizinde madde başı yapılacak kelimenin

yapım ekine kadarki kısmı alınır ve kelimenin yalın hali veya çekim ekleri almış şekilleri alt başlıkta işlenir. Buna göre bu kelimeler yapım eki (+lık) almış olduklarından *aıklı* şeklinde ayrı made başı yapılarak *aıklı+a* ve *aık+lı+ı* şeklinde işlenmiş olmalıydı. Ayrıca, *givür-* maddesinde yer verilmiş olan *g. -mek* 117b.12, 121a.5 örnekleri, ayrı bir madde olarak *givürmek* başlığı altında işlenmeliydi. Dizinde ne yazık ki bu türden yanlışlıkların sık yapıldığı görülüyor. Böyle olunca, kelimelerin yapım eki almış şekillerini bulmak güçleşmektedir. İkinci baskıda dizinin, belirttiğim noktalar göz önünde tutularak, kontrol edilmesi ve yeniden düzenlenmesi gerekir. Ayrıca, metin ve tıpkıbasımın karşılaştırılması yapılırsa daha başka düzeltmelerin de çıkabileceğini düşünüyorum.

Gerek metindeki gerekse dizindeki eksiklik ve yanlışlıkların kitabın ikinci baskısında giderilmesini dilerim. Ayrıca sadeleştirilmiş metinde de bu düzeltmelerin dikkate alınması gerektiğini belirtmeliyim.

Şimdi de tespit ettiğim yanlışlık ve eksiklikleri, *Metinle ilgili Düzeltmeler* ve *Dizinle İlgili Düzeltmeler* olmak üzere iki ana başlık altında vereceğim.

1. Metinle İlgili Düzeltmeler

1.1. Metinde Yanlış Okumalar¹

Sayfa-satır	Yanlış-eksik	Doğru	Sayfa-satır	Yanlış-eksik	Doğru
2b.1	diyenlerin	dinlerin	2b.8	verübdür	varubdur
3a.8	üyürtleyen	üyürtleyem	9b.11	gicügi	giciyügi
10b.1	kurucelerin	kurucaların	11b.4 ²	şırır	şır (kırar)
12b.8-9	nefs (şahsuñ aḥvāline)	nefs-i (şahsuñ aḥvāline)	15a.2-3	bişmüşdür	bişmişdür
17b.8	maḥdūme der	maḥdūmedür	17b.8	maḥdūmeyi	maḥdūme
17b.13	müvelledidür	müvellidedür	18a.3	viribiri	vérir
18a.5	ider-ise	irişe	18a.11	el-muḡayyirü's-şāniye	el-muḡayyirü's-şāniye
19a.11	iderek	idrāk	20a.7	ḥādibe	cāzibe
20b.2	sinnü'n-nümüddur	sinnü'n-nümüvdur	26b.4	berküreler	birgürler (<birik-)
29a.10	sekirden ün	segirdenün	29b.3	maḡ'adağı	maḡ'addağı

¹ Buradaki düzeltmeler; *sayfa-satır* numarası, *yanlış-eksik* okuma şekli ve *doğru* şekil sırasına göre verilmiştir.

² Aynı kelimenin diğer yanlış örnekleri için *Dizine* bakılabilir.

	(...) delügi	(...) delügi			
32a.13	ḥablu'l-zizā ^c	ḥablu'z-zirā ^c	32b.11	perdelerin	perdelerine
33a.12	āškār	āškâra	33a.12	şāfin	şāfin
35b.11	buda	budda	37a.12	ma ^c idede	ma ^c ade
38a.1	bilinde	bêlde	40b.1	buna benzer	buza benzer
41b.3	toya	tuya	46a.7	küz	güz
46b.4	ḳaylu	ḳayalu	46b.6	meşreni	meşrebi
46b.13	eger	lâkin	47b.2	ki kışmdur	iki kışımdur
48a.3	tendür süst	tendürüst	50a.1	ḥarâreti	ḥarâretin
50a.4	bürüdeti	burüdetin	50a.5	bâridi	bürüdetin
50a.11	yâbisi	yâbisin	50b.1	raṭbi	raṭbin
50b.2	muraṭṭibi	muraṭṭibin	50b.4	sebebleri	sebeblerin
50b.5	ḳuvve-i muşavıḳda ³	ḳuvvet-i muşavvire	50b.6	ḳuvve-i muğayyine	ḳuvvet-i muğayyire
50b.10	ḳuvve-i mäsikenün	ḳuvvet-i mäsikenün	51a.1	dıḳ-ıla	dıḳıla
51b.5	teḥeccürinden	taḥaccurından	53a.3	V'Allahu...	vallâhu a ^c lem
53a.7	bulınur	bulanur	53a.11	şaru	şavur
53b.6	yübüset	yubüset	55b.1	seri ^c nün	seri ^c ün
56a.2, 57b.3, 61b.5	ḥılâfıncadur	ḥilâfıncadur	56b.12	intiṭâmı	intizâmı
57a.1	ğayr muntażimü'l-ḥulfdur	ğayr-ı muntażimü'l-ḥulfdur	57a.6	munatżim ⁴	muntażim
57a.8	cinsde	cins de	58a.9	uğurdan	oğurdan
58a.10	dürişmiş	düşmiş	58a.13	iḥtilâfı	iḥtilâfı
58b.1	indügi	idügi	58b.11	döğmegliḡi	dönmekligi
58b.12	hareketi	hareketine	58b.13	mütevakkı ^c	mütevakkı ^c
59a.7	boğuz ⁵	boğun	59a.8	didreyu didreyu	ditreyü ditreyü
59b.3-4	ḳızılıḳ	ḳızılıḳ	59b.8	nârdidür	nâridür
59b.8	ol	od	61a.5, 61a.13	yiyir	yir
62b.10	sivayıkı	sivāyıkı	63a.8	şoyulanda	şu yolında
63a.9	gül	kül	63b.1	virdüḡine ⁶	varıduḡına
65a.3	ovmaḳun	ovmaḳ	65a.12	deriyi	deri
65b.4	ṭarṭıb	tarṭıb	65b.13,	mużıdur	mużırdur
65b.13	mużıdur	mużırdur	66a.9	mużıdur	mużırdur
66a.11	mużıdur	mużırdur	66b.6	mużıdur	mużırdur
66b.13	ākall	evvel	67a.1	faşdan	faşddan

³ Bu tamlama *Dizinde* işlenmemiştir.

⁴ Kelime *Dizinde* işlenmemiştir.

⁵ Kelime *Dizinde* işlenmemiştir.

⁶ Kelime *Dizinde* işlenmemiştir.

67b.1	günk	künk	68b.5	sini	sinni
68b.6	hâşır	hâzır	69a.1	istemek	isitmek
70a.6	ka ⁷	kaba	70a.13	olisa	olsa
70b.1	olisa	olsa	71a.9	toyulur	tuylur
71a.11	toyulur	tuylur	71b.1	mü‘ teâl	mu‘ tell
72b.5	‘azm	‘azîm	73a.9	alıcağ	ılıcağ
74a.12	bağıyye	bağıyye	75a.12, 114b.5	şîre-i reğen	şîre-ruğan
75b.10	yılaturalar	yıylaturalar	76a.5	gereksin	göresin
76a.4	...‘illet olmadın...	‘illet muhkem olmadın	76a.11	tarṭīb	tarṭīb
76b.2	ḳara ḥaḥāşuṅ	ḳara ḥaḥāşuṅ	77a.11	bağır ⁸	ba‘ zıları
77a.11-12	ölmedin	öldü-gin	78a.1-2	î‘ nâ itmek	‘inâyet
78a.7	selleri	sayları	78b.6	nâdir de	nâdiren
80a.7, 8	yıladalar	yıyladalar	80a.10	yolduralar	yülûdeler
82a.6	ileyinüṅ	ileyinüṅ	82b.2	ditmek	dutmak
85b.1	ignei	igneyi	85b.13	uşucuk	uşacuk
87a.12	merâr	marâzî	87b.2	merâr ile	marâziyle
88a.3	idi	yidi	88a.13	ot	otı
88b.8	ağan	evvel	89b.13	bağlamdan	balğamdan
90a.13	selleri	salyarı	90b.12	ısıtmış	ısıtması
91b.8	ovalasun	olsun	92b.2	yılamağdan	yıylamağdan
92b.12	ayva çekirdegün	ayva çekirdeginün	93a.6	arpa keşkinün şuyın	arpa kepeginün şuyın
93a.7	isfânâḥ müzevvisi	isfânâḥ müzevveresi	93a.10	sillîṅ	sillün
93b.6	şuyına	şu yerine	93b.8	arpa şu bile bilâ	arpa şuyıla bile
93b.8	şuyın	şuyını	93b.9	lenkecleri	lengeçleri,
94a.2	lenkeç	lengeç	94b.7	bağarsuğlarından	bağarsuğlardan
95a.2	elidür	iledür	95a.6	isfîl+i	isḳîl+i
95a.7	sökülmek	sögülmek	95a.10	tereni	turbı
95b.1, 141b.1	yitiz	tîz	95b.11, 96a.10, 96b.3, 121b.8	büssed	büsed
89b.9, 90a.5, 96b.2,	bağ yaprağın(uṅ)	bağa yaprağın(uṅ)	97b.2	döküp	dögüp

⁷ Kelime *Dizinde* işlenmemiştir.

⁸ Kelime *Dizinde* işlenmemiştir.

139b.2					
98a.1	şarāb	şarābın	98a.2	ıssı-sa	ıssıyısı
98a.9	yayda olur	peydā olur	99a.7	sökib	şu gibi
102a.13	olmak	almak	102b.3	kez	gün
102b.8	şıyrılar	şıyrılır	102b.10	oldururlar	öldürürler
103a.6	eklenür	eglenür	103b.4	dürimiş	düriyen
103b.6	uşucuğ	uşacuğ	103b.9	seyelân	saylar
103b.10	ķavun ķekirdegi	ķavun ķiķegi	104a.5	ķolu-ısa	ķoluyısı
104b.1	ikilerin	ikiledin	104b.5	etmek-ile ve	etmekle
105a.1	bürüdet-ise	burüdetdenise	105a.7	zifî	zıķķî
105a.12	az çok	azacuğ	105b.7	rubbü'l-süs	rubbü's-süs
106a.13	ķa' yıf-ısa	ķa' ifise	107a.2	barmağ-ıla	yarmağıla
109b.8	isti' māl	ishāl	110b.9	virücek	virecek
110b.13	ķuntāyı	ķastayı	111a.8	toķmını	toķmınıñ
111b.12	kāfürün	kāfür	111b.12	mecmü' asını	mecmü' ısın
112a.11	yağırda	bağırda	112b.1	ķuşķ	ķaşuķ
113a.1	eger	igen	113a.4	ıssı	ķastayı
113a.4	givüdüdimek	givürürisen	113a.6	givermek	givürmek
113b.4	erüye	aruya	113b.13	ekiserem	añısaram
114a.1	bāzred	bāzerd	114b.8	eger	gür
114b.13	söğüle	sünğüge	114b.13	aş	eşer
115a.1	yile	bile	115a.3	yuğrulur	yoğrular
115a.11	zifî	zift	115b.11-12	... kesmegeni naźirdür	kesmege bî- naźirdür
117a.5	yağ dūrtesin	bağ düzesin	117b.1	unudurınca	unudur nice
117b.3	yiyncek	yeynicek	117b.9	iderüz	ediserez
118a.1		añısaruz	118a.2	...ķ	uş
118b.12	döke	döge	119a.1	iti	eti
120a.3	çok çok	ķıkıķaķ	120a.11	dökdürür	döñdürür
120a.13	ķayandur-ur	ķayındur-ur	120a.13	azdan-ısa	erdenise
121b.8	ideler	eyler	122a.4	arķuğurur	er toğurur
122a.6	şonra	meger	122a.8	ķamardan	ķamarından
122b.1	olur	oldur	124a.10	ķondurmak	ķuşdurmak
124b.8	ķabb-ı cügezler	ķab-cügezler	125a.2	eyleyecek	eyleyecek
125b.1	a...dür	māddedür	125b.4	ķamardan	ķamarınd an
125b.5	ayakda-ısa	uyluķdayısı	125b.7	südi ķaķan ⁹	sürincān
126a.4	buçuķu	buçuķar	127a.6	ķabirde	ķabarda
127a.11	cemāllerde	ķammallarda	128b.11	āşķar-ise	āşķarayısı
130a.2	ākall	evvel	130a.8	aķ	av
130b.1	yolasın	yüliyesin	130b.2	yil	yig

⁹ Dizinde de sūd+i ve ķaķan şeklinde ayrı ayrı işlenmiştir.

132b.2	itmek	itmemek	132b.8	külekde	gölgede
135a.2	ekşer	eger	135b.6 ¹⁰	olmuş	ölmiş
136a.5	gicikün	giciyükün	136a.7	gażanferün	‘aşfürün
136a.13	şerāyı	şirāyı	138a.6	rubb-ı hıżrım	rübb-ı hışrım
139a.7	yünün	bunun	139a.7 ¹¹	ıssılığı	issiligi
139b.2	bağ yaprağın	bağa yaprağın	140a.7	de āhılün	dāhilyün
140b.3	kolı	kolay	141a.11	haşmuñ	hażmuñ
142a.1	zifı	zift	144a.11	külekde	gölgede
144b.1	şafra idendür	şafradandur ¹²	145b.4	titredür	titredür
146a.3	iken	iğen	146b.4-5	berāber eşdüreler	berāberleşdüreler ¹³
148a.11	tebrīd	tebrīdi	149a.4	maştüb	marştüb
149a.9	tağayyüürdür	tağayyür ider	151a.4	yağırın	
155a.5	şıfatı	şafraı	156a.4	yıl	yig
156b.4	kuvveti	kuva	158b.13	ğıdālardur	ğıdādur
160a.11	öyüne	uyuza			

1.2. Metinde yanlış yazılmış kelimeler: Buradaki düzeltmeler; yanlış-eksik okuma şekli, doğru şekil ve sayfa-satır numarası sırasına göre verilmiştir.

içresin (içüresin) 95b.10; nefş-i dem (nefs-i dem) 96a.13; v (ve) 82a.7; ta‘amuñ (ta‘āmuñ) 97a.6; bal-ıla (balıla) 97a.9; müzevvresi (müzevveresi) 100a.1; dutur (dutar) 100a.5; şıfl-i yābis (şıfl yābis) 103a.6; cārçūd (cārçūd) 106b.9; kavī-y-di (kavīyidi) 107a.3; bağşinden (bağşından) 112b.11; kalı‘nuñ (kal‘inün) 115a.12; kurumuş (kurumış) 118b.8; yolunı (yolını) 120a.3; ayağda-ısa (ayağdayısa) 123a.11; muķīmü’l-zemnī (muķīmü’z-zemnī) 124b.3; Zekeriyā (Zekerıyyā) 126b.6; irişirsün (irışirsen) 127b.11; ayağda-ısa (ayağdayısa) 128a.10, 11; şaru-ısa (şaruyısa) 129b.11; cihetinde-ise (cihetindenise) 129b.12; içresin (içüresin) 131b.7; Kārtaş (Kār taş) 132b.13; içmek-ile (içmegile) 133b.9; geçübdüresin (geçübdür) 134a.13; kepekli (kepegile) 135a.1; indürsin (indüresin) 135b.1; birez (biraz) 139a.1; bağlamı (balgāmı) 140a.4; kōrkır-ısañ (kōrkırısāñ) 141a.6; anıñ-ıla (anuñıla) 147a.5; mużıdur (mużırdur) 151b.7; fesād (fesāda) 154a.9.

1.3. Metinde Atlanmış (yazılmamış) Kelimeler: Bu düzeltmelerde; eksik yazım çizgi ile belirtilmiş, metinde atlanmış olan kelime(ler) bir sonraki kelime ile birlikte parantez içerisinde verilerek yanına geçtiği sayfa ve satır numarası verilmiştir.

- ta‘amuñ (ve ta‘āmuñ) 97a.6, za‘ıflığına - - (za‘ıflığına delālet ider) 55a.7, -yitmez (kuvveti yitmez), 98a.7, - - kim (veya oldur kim) 98b.3, şıfl-i yābis - ve (şıfl yābis olur ve) 103a.6, gidermek - (gidermek gerek) 105a.13, talağda - olur

¹⁰ Kelime *Dizinde* ne *ol-* ne de *öl-* başlıkları altında işlenmemiştir. 136a.1’de *ölmiş* okunmuş olan örnek de *Dizinde* yoktur.

¹¹ Kelime *Dizinde* doğru işlenmiştir.

¹² *Dizinde* *şafra* ve *it-* maddelerinde ayrı ayrı işlenmiştir.

¹³ *Dizinde* *berāber* ve *eşdür-* maddelerinde ayrı ayrı işlenmiştir.

(talağda şiş olur), 107b.6, - artucağ (az artucağ) 112b.11, - eger (ve eger) 113a.4, ta'âmı - iti (ta'âmı ? eti), 118b.13, meşğul olmak - (meşğul olmak gerek) 120a.5, - diremin (bir diremin) 122a.12, katı - olur (katı ağı olur) 132a.10, - boyı (ve boyı) 140b.1, yitiz - - (tiz siye ve) 141b.1, eydür, - - (eydür kim hârdur) 153a.3, - 'aleyhi (şallallahü 'aleyhi) 154b.7-8; ve - (ve hem) 155a.4; üfürdükde - bir yanında çıkar (üfürdükde yıl bir yanında çıkar) 81b.12.

1.4. Metinde Fazladan Yazılmış Kelimeler: Burada, parantez içerisindeki kelimeler, metne fazladan yazılmıştır.

(tâ), 99b.1; (bir), 107a.2; (nesneler), 141b.4; bile (bile), 156b.9; (hardal kullanmak gibi kuruluk sebepleri), 50a.12; (ider), 52a.10; (ve) on direm, 94a.3.

2. Dizinle İlgili Düzeltmeler

2.1. Dizinde Yanlış Okuma ve Anlamlandırmalar

Yanlış Okuma veya Anlamlandırmalar	Doğru Okuma veya Anlam	Sayfa-satır
(de) âhîlûn: echium rubrum	(merhem-i) dâhîlyûn: Bir tür merhem	140a.7
ağ et+i	av et+i	130a.8
âkall	evvel	66b.13, 130a.2, 130a.3
akan	evvel	88b.8
alıcak	ılıcak	73a.9, 124b.10
arpa keşki	arpa kepegi	93a.6
arţuğur-ur: artırmak?	er toğurur	122a.4
aş	eşer	114b.13
âşkâr-ise	aşkarayısı	128b.11
atıl-: (nabız) atılmak	atıl-: kabartılmak	80b.1
ayak+da	uyuluk+da	125b.5
ayva çekirdegün lu'âbı	ayva çekirdeginün lu'âbı	92b.11-12
az+dan	er+denise	120a.13
bağ yaprağın(uğ)	bağa yaprağın(uğ)	89b.9, 90a.5, 96b.2, 139b.2
bağıyye	bağıyye	74a.12, 26b.8, 28b.10...
bâzred	bâzerd	114a.1
beşir: cuscuta palestina	benîr	119a.13
bile bile	bile	156b.9
buçuk+u	buçuk+ar	126a.4
bulı[u]n-	bulan-	53a.7
cârçûd	cârçûz	106b.9
cârçûd[t]	câzçûz	106b.1
cârçûd[t]	câzçût	142a.5
caşşı "yalçu" kireç, alçı taşı.	caşşı "yalçu"... rengi.	52b.13
cemâl+lerde	hammal+larda	127a.11

cügez+ler 124b.9	ḥab-cügez+ler: küçük haplar	124b.8-9
çerezletmek: (karıştırmak, paçal etmek)	cerezletmek: çerez olarak yedirmek	97a.1
çok çok	çıkıcaḡ	120a.3
(ve) deceynden	vedeceynden	133b.7
deriyi: deriyi	deri: teri	65a.12
dih-ıla: anlam verilmemiş	dihıla: tıkl-a	51a.1
dit-: didik didik etmek	dut-: tutmak	82b.2
dög-meglik+i	dönmeklig+i	58b.11
dök-: dök-	dög-: döv-	97b.2, 118b.12
dökdür-ür	döndür-ür	120a.11
düri-miş	düri-yen	103b.4
düriş-: çalışmak, çabalamak, sebat etmek; karşı karşıya gelmek, çarpışmak.	düş-: düşmek	58a.10
dürt-esin	düz-esin	117a.5
eger	igen	113a.1
ekis-:	aḡ-: anmak, açıklamak	113b.13, 119b.5
eklen-: bitleştirilmek, yapıştırılmak, eklenmek	eglen-: kalmak, birikmek	97a.11, 103a.6
ekşer	eger	135a.2
elit-ür:	ilet-ür	95a.2
ḡayr-ı intitām: Bir nabız cinsi	ḡayr-ı intizāmī: düzensiz	56b.13
ḡayr-ı muntazım	ḡayr-ı muntazım	57a.6
ḡayr muntazımü'l-ḡulf	ḡayr-ı muntazımü'l-ḡulf	57a.1
ḡazanferūḡ çiçeḡi	‘aşfurūḡ çiçeḡi	136a.7
gereksin	göresin	76a.5
ḡidā+lardur	ḡidā+dur	158b.13
ḡici[ū]k,	ḡiciyūk	136a.5, 9b.11
ḡiver-	ḡivür-	113a.6
ḡivüdüri	ḡivür-	113a.4
ḡünk: Anlam verilmemiş	künk: Tutuk, unutkan, akılsız	67b.1
ḡaşm+uḡ: düşman, karşı taraf	ḡazm+uḡ: sindirim	141a.11
ḡuntāyı	ḡastayı	110b.13
ısıt-miş	ısıtması	90b.12
ıssı	ḡastayı	113a.4
iken	iḡen	146a.3
‘inā et-: başa dökmek	‘ināyet: yardım	78a.1, 78a.1
indürsin	indüresin	135b.1, 135b.1
intitāmı (anlamı verilmemiş)	intizāmī: düzenli	56b.12
isfil+i	işkıl+i	95a.6
isti‘ māl	ishāl	109b.8

istemek: aramak; beklemek, (...), sormak	isitmek: ısıtmak	69a.1
iti: sert, keskin	et+i: et	119a.1
ķabr: mezar	ķabarda: kabartsın	127a.6, 127a.6
ķali ^c	ķal ^c i	141a.1, 115a.12.
ķara ķahķaķun ķabuķı	ķara ķahķaķun ķabuķı	76b.2
ķarcaķ-	avāzı ķarcaķ-	133b.3
ķavun ķekirdegi	ķavun ķiķegi	103b.10
ķaylu yirler: yaķıķlı bōlgeler	ķayalu yirler: kayalık bōlgeler	46b.4-5, 46b.5
ķuķķ	ķaķuķ	112b.1
kesmegeni (naķirdūr)	kesmege bī (naķirdūr)	115b.11
ķeķkinūķ	ķepeginūķ	93a.6
ķez: defa, kere	ķūn: ķūn	102b.3
ķolı	ķolay	140b.3
ķondur-	ķusdur-	124a.10
ķorkır	ķorkar	141a.6
ķuķķ	ķaķuķ	112b.1
ķuvvet+i	ķuva	156b.4
ķuvve-i muķayyine	ķuvvet-i muķayyire	50b.6
ķulek: rūzgar, esinti	ķōlge	132b.8, 144a.11
maķtūb: Damarlardan taķmıķ (kan)	marķtūb: rutubetli	149a.4
mecmū ^c a+sını: seķilmiķ yazılardan meydana gelmiķ kitap, mecmua	mecmū ^c ısın: hepsini	111b.12
merār	marāzī	87a.12, 87b.2
meķren	meķreb	46b.6
mū ^c teāl: yūkses, yūce	mu ^c tell: hastalıklı	71b.1
mūzevvi: daķıtan, tevzi eden	mūzevve(re) ¹⁴	93a.7
nārdī: nar rengi	nārī: ateķ rengi	59b.8
naķīr	bī-naķīr	115b.12, 135b.12
olısa	olsa	70a.13, 70b.1
ol-ur: olmak	ol+dur: o	122b.1
ot	otı	88a.13
ovalasun	olsun	91b.8
ōlmedin	ōldū-ķin	77a.11-12
ōyūn+e	uyuz+a	160a.11
rubb-ı hıķrım	rūbb-ı hıķrım	138a.6
selleri: sel, ķōz yaķı	sayları: salyası	78a.7
selleri: sel, ķōz yaķı	salyarı: salyası	90a.13

¹⁴ Metinde *re* hecesi eksik yazılmıştır.

seyelân: akma	saylar: salya	103b.9
şifat+ı	şafrā+yı	155a.5
şırır: koparmak	şır: kırar	11b.4, 5, 6, 7, 150b.7...
şıyrıl+lar	şıyrıl+ur	102b.8
şonra	meger	122a.6
şoyulanda: soyulmak	şu yolında	63a.8
sök-ib: yarmak, parçalamak	şu gibi	99a.7
sökül-mek	söğülmek	95a.7
sögüle	sünüge	114b.13
şuyına	şu yerine	93b.6
şire-i revgen	şire-rügan	75a.12, 114b.5
tebrîd	tebrîdi	148a.11
teheccür: ayrılmak	taḥaccür: taşlaşmak	51b.5
titre-rdür	titred-ür	145b.4
toya: doya	tuya: hissede	41b.3
toyulur: doyulur	tuylur: hissedilir	71a.9, 11
unudur-inca	unudur nice	117b.1
uşa[u]cuḳ	uşacuḳ	22b.7, 31b.13...
üyürtleyen	üyürtleyem	3a.8
virler	vireler	50b.8, 72b.13...
virücek	virecek	110b.9
yadurgu: ¹⁵	yadurgu: yabancı (Derleme Sözlüğü 4114-4115)	142b.1
yağ	bağ	117a.5
yağır: sırt, iki kürek kemiği arası	bağır	112a.11, 151a.4
yāmük kuruceleri	yāmük kurucaları	10b.1, 157b.8
yay+da: yaz mevsimi	peydā (ol-): ortaya çıkmak	98a.9
yıla-makdan: yalamak	yıylamak: koklamak+dan	92b.2
yılatalar: yalattmak	yıyladalar: koklatalar	80a.7, 8
yılatduralar: yalattıralar	yıylatduralar: koklattıralar	75b.10
yil	yig	130b.2, 156a.4
yitiz	tiz	95b.1, 141b.1
yi-yincek: yemek	yeynicek: hafif	117b.3
yyir	yir	13b.1
yoğunla alır/ ur	yoğnalur	72b.6, 85b.13
yoldur-: Saçlarını, tüylerini yoldurmak, söktürmek	yülüd-: tıraş etmek	80a.10
yuğrul-	yoğ(u)r-	115a.3
yüñüñ	bunuñ	139a.7
za' yif	za' if	3a.3, 58b.10....

¹⁵ Anlam verilmeksizin metinde geçtiği cümle alınmıştır.

zifî	zikî	105a.7
zifî	zift	115a.11, 142a.1

2.2. Metinde Okunmuş, Fakat Dizinde İşlenmemiş Kelimeler

girsinniyye 62b.6, gerseniiyye 62b.13, yıl 81b.12, 'ayları 91a.9, bile 93b.8, oldururlar (doğrusu: öldürürler) 102b.10, bağarsukda 103b.6, cārçūd (doğrusu: cārḥūz) 106b.9, yarmağıla 107a.2, toḥmīnu (doğrusu: toḥmīnuḥ) 111a.8, aruya 113b.4, gür 114b.8, bile 115a.1, tamarından 122a.8, eyleyecek 125a.2, tamarından 125b.4, yolasın (doğrusu: yüliyesin) 130b.1.

ANA DİL Mİ, ANA DİLİ Mİ?

Prof. Dr. Mukim SAĞIR

ÖZET

Bu makalede “ana dil” ve “ana dili” terimlerinin kullanımları üzerinde durulacaktır. Aralarında nüans olan bu iki terimin Türkçe ve Türk Dili öğretiminde nasıl kullanılması gerektiği üzerinde teklifler getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: ana dili, ana dil, Türkçe öğretimi, Türk dili

IS IT PARENT LANGUAGE OR OR MOTHER TONGUE?

ABSTRACT

In this article is emphasized that “ana dil” and “ana dili” terms. These terms will explained how to use in Turkish and Turkish Language education.

Key words: ana dil, ana dili, Turkish education, Turkish Language.

Her ortamda sıkça karşılaşılan, ancak yerinde ve doğru kullanılmayan iki terim vardır: ana dil ve ana dili.

Çoğunlukla Türkçenin eğitimi ve öğretimiyle ilgili makale, bildiri, yazı ve kitaplar söz konusu olunca, yanlış bir biçimde bu terimlerin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Her iki terimin de Türkçenin eğitimi ve öğretiminin aracı olan ortak dil anlamında kullanıldığı hususunda şüphe duyulmasa da, gelişigüzel kullanılmalar da hoş görülemez.

Ana dil ve ana dili terimlerindeki “ana” ögesinin işlevi önemlidir.

Ana dil teriminde “ana” esas, temel anlamında dili niteleyen bir görev yapmakta, kimi terim sözlükleri ile Türkçe Sözlük’te¹ terimin anlamı şöyle sıralanmaktadır. Ana dil;

Bugün ses yapısı, şekil yapısı ve anlam bakımından birbirinden az çok farklılaşmış bulunan dil ve lehçelerin, kök bakımından bilinmeyen bir tarihte

¹ Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 2005.

birleştikleri ortak dil: Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Altayca, Roman dillerine kaynaklık eden Latince gibi (Korkmaz 1992: 8).

Belli dil öbekleri içinde toplanan ve akraba oldukları kabul edilen dillerin aslını oluşturan kaynak dil. Altay dili Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın ana dili kabul edilir. Latince Roman dillerine göre bir ana dildir (Topalaoğlu 1989: 24).

Başka diller türetmiş olan dil. Örneğini, Latince, Roman dilleri için ana dildir. Başta Yakutça, Çuvaşça olmak üzere, Türk dil ve lehçeleri de başlangıcı bilinmeyen ana dilden gelmektedir (Koç 1992: 28).

Bir ya da birçok dilin kaynaklandığı dil. Örneğin Latince Roman dillerine göre ana dildir (Vardar 1988: 20).

Başka diller veya lehçeler türetmiş olan dil (TDK Türkçe Sözlük 2005: 93)

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi Türkçenin eğitimi ve öğretimi, durumu, güncel sorunları söz konusu olunca terimin belirtilen anlamlarında kullanılması doğru değildir. Bu terimin günümüzdeki eğitim ve öğretim ortamlarındaki kullanımları göz önüne alındığında terim, yukarıda verilen tanımlardan sonra, 2. diyerek şu biçimde genişletilmelidir: **Ana, kaynak dil ile aynı olan ve hâlen kullanılan dil.**

Ana dil Türkiye Türkçesinin ortak dilidir ve Türk vatandaşı olan herkesin duygu ve düşüncelerini paylaşmasında temel araç olarak görev yapar. Bu dilin kaynağı Türk Dili, eğitim ve öğretim söz konusu olunca da inceleme, araştırma alanı Türkçedir. Edirne'deki memur, Ankara'daki milletvekili ve Hakkâri'deki öğrenci kuralları

bilinen bu ortak dili kullanmaktadır. Bireyi kuşatan, ona ruh ve güç veren dil, bu dildir.²

Türkçenin eğitim ve öğretimiyle ilgili her tür konuşma ve ilgili yazılarda yanlış kullanım “ana dili” göstereninde, teriminde de görülmektedir.

Ana dili terimi de kimi terim sözlükleriyle Türkçe Sözlük’te şu şekilde anlamlandırılmaktadır. Ana dili;

İnsanın doğup büyüdüğü aile ve soyca bağlı bulunduğu toplum çevresinden öğrendiği, bilinç altına inen ve kişilerle toplum arasındaki ilişkilerde en güçlü bağı oluşturan dil (Korkmaz 1992: 8).

Kişinin önce annesinden ve ailesinden, daha sonra da sosyal çevresinden öğrendiği, şuur altına yerleşen ve onun toplumla kendi arasındaki bağlarını oluşturan dil (Topaloğlu 1989: 24).

Kişinin önce annesinden ve yakın çevresinden, sonra daha geniş çevreden ve ulusal olanaklardan yararlanarak öğrendiği dil. Her Türk için Türkçe anadilidir (Koç 1992: 28).

İnsanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil. Ana dili bilinci dili yabancı ögelere karşı savunur (Vardar ve diğerleri 1988: 20).

İnsanın çocukken ailesinden ve soyca bağlı olduğu topluluktan öğrendiği dil (TDK Türkçe Sözlük 2005: 93).

² Mukim Sağır, Ana Dil Öğretimi, TÖMER-Dil Dergisi, Dil Öğretimi Özel Sayısı, 43. Sayı, Mayıs 1996, 7. s.

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi “ana dili” teriminde “ana” niteleyen değil, “dili” kelimesinin açıklayıcısı, tamlayanıdır. Çocuğun annesinden, babasından okul öncesi dönemde çevresinden öğrendiği ve kullandığı dil söz konusudur. Dolayısıyla “ana” ögesinin yerine “anne” kelimesi getirilebilir. Hâlbuki bu kesinlikle doğru değildir. “Ana dili” teriminde “ana” kelimesinin yerine “anne” kelimesi konulamaz. Çünkü, tarihin her döneminde, her ülkede az ya da çok anne dili; ana, ortak dil ile aynı olmayan aileler vardır. Okul öncesi dönemde, dar bir çevrede annesinin, ailesinin, mahallesinin, köyünün dili; ortak, ana dil ile aynı olmayan ülke vatandaşlarının olduğu bilinmektedir.

Dil bilimi toplumsal ya da bireysel özellikler taşımasına göre dil türlerini; ana dil, ortak dil, edebî dil, özel diller, argo, jargon, yapma diller şeklinde sıralamaktadır. Burada da önemli bir dil türü gözden kaçmış ve bu dil türüne yer verilmemiştir. Bu dil türü bireysel dil özellikleri ağır basan, annesinin dili Fransızca, İngilizce. Almanca, Arapça, Türkçe vb. olmayan, fakat Fransız, İngiliz, Alman, Arap, Türk vatandaşı olan insanların okullu dönem öncesinde kullandıkları bir dil vardır ki, o dilin de adı **anne dili** olmalıdır.

Her ulus için anne dilleri anne sütü gibidir. Bir yaşa, döneme kadar anne dili çocuk için gerekli ve önemlidir. Her ülkede okullu dönem ile birlikte anne dillerinin yerini, o ülke insanını birleştiren, koruyan, bir harç, şemsiye olarak ana dil alır ve birey artık ana dil bilinciyle hareket eder, etmelidir. Türkçenin eğitim ve öğretiminden söz ederken de artık çocuğun annesinin, çevresinin dilini çağrıştıracak olan ana (anne) dilinin yeri yoktur. Okullu dönemin iyileştirmeye çalıştığı dil, **ana dil**’dir, yanlış anlamalara, çağrışımlara meydan verecek **ana dili** değildir.

Sonuç:

1. Türkçe sözlüklerde; dil bilimi, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde “anne dili” terimine de madde başı olarak yer verilmeli, tanım da **“Annenin dili ile ana, ortak dilin aynı olduğu veya olmadığı durumlarda, bireyin okul öncesi dönemde evinde, mahallesinde, köyünde daha çok ağız özellikleriyle konuşulan dil.”** biçiminde yapılmalıdır.

2. Türkçe sözlüklerde; dil bilimi, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde “ana dil” teriminin anlamı, kullanım anlamı olarak **“Ana, ortak dil ile aynı olan ve hâlen kullanılan dil.”** şeklinde genişletilmelidir.

3. Türkçenin eğitimi ve öğretimi söz konusu olunca yanlış anlamalara, yorumlara yer vermemek için **“ana dili”** terimi

kullanılmamalı onun yerine “**ana dil**” terimi de kullanım anlamı ile yer almalıdır.

KAYNAKLAR:

Berke, Vardar yönetiminde, (1988), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul.

Koç, Nurettin (1992), Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları 575, Ankara.

Toplaoğlu, Ahmet (1989), Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005), TDK, Ankara, 2005.

KIRGIZ TÜRK KÜLTÜREL VE SİYASİ İLİŞKİLERİNİN TARİHİ (XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLANGICI)

Doç.Dr.Döölötbek SAPARALIYEV*
Aktaran: Ulanbek ALİMOV*

ÖZET

Bu makalede Kırgız Türklerinin, Türkiye Türkleri ile kültürel, siyasi ve sosyal ilişkileri ele alınacaktır. Bu ilişkilerin nitelikleri ve sonuçları izah edilecektir. Böylece Türkiye Türklüğü ile Kırgız Türklüğü arasındaki ilişki ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkleri, Türkiye Türkleri.

THE HISTORY OF KIRGIZ-TURK CULTURAL AND POLITICAL RELATIONS

ABSTRACT

In this article cultural, political and social relations between Kırgız Türkleri and Türkiye Türkleri are mentioned. The qualities and results of these relations are explained. In this way between Kırgız Türkleri and Türkiye Türkleri relation will brought up.

Key words: Kırgız türkleri, Türkiye Türkleri.

XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Kırgız halkı Rus İmparatorluğunun yönetimi altındaydı ve onun sömürgeci siyasetinden dolayı çok zor bir dönemdeydi.

1992 yılında Kırgız bilim adamı Anvar Mokeev İstanbul Üniversitesinin kütüphanesinden “Fergana Hanlarının Tarihi” adlı 833 sayfadan oluşan Mahzumi tarafından yazılan kapsamlı el yazısı bulunduğunu yazar.¹ Kırgız tarihçisi Kıyas Moldakasimov, bu insanın Oş ilinin Nookat ilçesinde dünyaya gelen Kırgız âlimi Ziyabiddin Maskım Damolla Şaraf oğlunun olduğu fikrini ortaya koyar.² Onun hemşerisi Muhtar Bostonbayev’in doğruladığı gibi o, “Döölös” boyunun “Aytamga” kolundan biridir. Ziyabiddin, çok bilgili olduğundan onun oğulları da çok zeki idi. Sirajiddin adlı oğlunun bilginliği bütün Türkistan bölgesine malum olmuştur. Diğer oğlu Şayddin Maskım Şabdan batır Cantay oğlunun medresesinde ders

* Kırgız-Türk Manas Üniversitesi

* Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Doktora Öğrencisi

¹ Anvar Mokeev, Noviy istochnik Kokondskogo Hanstva, Dialog Sivilizasiy, baskı. I, Bişkek, 2002, s.24–26.

² Kıyas Moldakasimov, Kokon ordosunda kizmat ötögön Kırgız alımı. Kırgızdar, C.V, Bişkek 2003, s. 252–262.

vermiştir.³ Ziyabiddin kendisinin “Fergana Hanlarının Tarihi” adlı çalışmasının Hokand hanı Hudayar Şeraalı oğlunun emri üzerine 22 yıl boyunca yazmıştır. Kitap tekrar tekrar düzeltilerek yazılmıştır. Hudayar han Rusya’nın Orenburg şehrinden İstanbul’a kaçıp oradan da Mekke’ye hac vazifesini yapmak için gitmiştir. Bu seferinden dönüşünde Afganistan topraklarında 1882 yılında vefat etmiştir.

İstanbul’a gittiğinde o, Aga Abdır Rahman Efendi Aga Abdulaziz oğlu ile dost olmuştur. Abdır Rahman Efendi Hadayar hanın zor durumda kalan ailesine yardım maksadıyla hanın mektubu ile Hokand şehrine gelip onun tanıdıklarında kalan borçlarını tahsil etmiştir. Ziyabiddin bu haberi alıp onunla buluşup kendisi hakkında yazılan tarihi eseri üzerine şöyle demiştir: “Bu kitabın değerini Hudayar hanın nesli bilmedi, onun için size teslim ediyorum” diyerek Abdur Rahman Efendi’ye verir.⁴

Ziyabiddin Maskım, 1898 yılındaki Rusya’nın Türkistan üzerindeki sömürgeci siyasetine karşı, Türk boylarının Ancıyan şehrindeki ilk ve büyük çaplı silahlı isyanın önderlerinden olmuştur. Bu isyanı yönetmek için Muhammed Ali Sabır oğluna (Molla Eşen) Osmanlı sultanı II. Abdulhamit’in “fermanı” geldiği hakkında Rus âlimi N. Ostroumov’un çalışmalarında yer almaktadır.⁵ II. Abdulhamit’in fermanını Muhammet Ali’ye Ziyabiddin vasıtasıyla Abdul Calil adlı Türk getirmiştir. Abdul Calil isyana aktif bir şekilde katılarak Rus hükümeti tarafından sert önlemlerle bastırıldıktan sonra Kaşgar’a kaçmışlardır.⁶

Rus İmparatorluğunun bu zorlu baskıcı döneminde Kırgız halkının önde gelen insanları (Şaddan Cantay uulu, Çolponkul Tınalı uulu, Dür Sooronbay uulu, Kanat Abıke uulu, Möküş Şabdan uulu v.b.) Türkiye’ye giderek akraba halkın temsilcileriyle kültürel ve siyasi ilişkileri kurdukları hakkında tarihi bilgiler mevcuttur. 1904 yılının 8 Mart (Hicri 1321 senesinde Zilhicce ayının 20’sinde) tarihinde Şabdan Batır İstanbul’a gelerek, Şam’dan Medine’ye doğru kurulmakta olan demiryolu inşaatı için 2000 altın yardım ettiği için Osmanlı Devletinin sultanı II. Abdülhamit’in altın madalyonuna layık görülmüş ve takdirname (Nişan-ı Hümayun) ile ödüllendirilmiştir.⁷

³ M. Bostonbayev, Ziyabiddin Maksim kim bolgon? Kırgız Tuusu, 18–20 Mayıs, Bişkek 2004, s.21.

⁴ Anvar Mokeev, Noviy istočnik Kokondskogo Hanstva, Dialog Sivilizasiy, baskı. I, Bişkek, 2002, s.26.

⁵ N. Ostroumov, İnteresnyy Dokument, Vestnik Ofiterskoy Şkoly Vostočnyh Yazıkov Pri Ştabe Turkestanskogo Voyennogo Okruga, Taşkent 1911, I. Baskı, s. 33–35.

⁶ Kıyas Moldakasimov, Kokon ordosunda kızmat ötögön Kırgız alımı. Kırgızdar, C.V, Bişkek 2003, s. 261–262.

⁷ Şabdan Baatır: Epoha i Liçnost, Bişkek, 1999, s.255.

Bundan sonra meşhur bahadırın dünyaya olan bakış açısı çok değişerek dünyada, devletin dışında bize yardımcı olacak akraba halkların olduğuna inanarak kendisi Türkistanlı Müslüman çevresine de aktif bir şekilde destek vermeye başlamıştır. Buna, Cetisuu'nun Müslüman halkı adına düzenlenen 1905 yılı Bakanlar Kuruluna gönderilen 11 maddeden oluşan yazıyı da örnek gösterebiliriz. Bu yazıda Cetisuu bölgesindeki Müslüman halkının yönetim hayatı ondaki hukuksal boşlukları göstermiştir. Buradaki Müslüman meclisini toplayarak onun yönetimine yerli halkın yönetiminden başlayarak hâkim ve kanun düzenleyici işlerine kadar devredilmesini talep etmişler. Bunun dışında Müslüman halkına cami, medrese ve okullar açarak ana dilinde gazete, dergi ve kitapların yayınlanma hakkını sahip olmayı, Rus okullarında okuyan Müslüman öğrencilere Hristiyanlık din dersi yerine Müslümanlık din dersini okuma hakkının verilmesi, ayrıca Kırgız, Kazak halkının temsilcilerini ülkedeki yüksek kanunları yazma işine katılmalarıyla birlikte toprağı özelleştirme ve meslek sahibi olmada eşit hakların korunmasını talep etmişlerdir.⁸ Kendisinin yaşadığı Tarsuu köyüne ve Tokmok şehrine medrese, mescit yaptırmıştır. Çocukların dini ders alması için şartları hazırlamıştır. İsamiddin adlı oğlu Tokmok'taki yeni usul okulda ders vererek orayı yönetmiştir.⁹

Eğitim almak için Osmanlı devletine Türkistan bölgesinden gelenler olduğu bilinmektedir. 1910 yılının 24.Haziran günü İstanbul'a Fergana bölgesinden Taşpolot bey askeri eğitimi almak için geldiği hakkında bilgiler Osmanlı devletinin arşivlerinde vardır.¹⁰ XX yüzyılın başlarında Kırgızistan'ın Isık-Köl bölgesinden yola çıkan Şadihan Molla İstanbul'a eğitim almak için geldiğini bize Barskoon'lu hem şehirleri bildirmişlerdir.

Bununla birlikte o dönemde Türkiye'den Kırgızistan'a gelen Türk akrabalarımız, baskıcı rejimleriyle gelen Ruslara karşı yerli halkın bağımsızlık mücadelelerinde yardımcı olmuşlardır.

1902 yılının 18 Ocağında Kırgızistan'ın Oş şehrinde Türk vatandaşı Salih Muhammed Kadiroğlu tutuklanmıştır. O kendini saklamak için Fars vatandaşı Hoca Megdi Cavad'ın oğluyum demiştir. Salih Muhammed Türkistanlılara "İkinci Mekke" diye bilinen Süleyman dağına ziyaret için gelen yerli halkın durumunu ve düşünceleri hakkında bilgiler derlemesi için tutuklanmıştır.¹¹ 1903 yılının Mayıs ayında Türk askerinin genel merkezinin subayı Hamid

⁸ Şabdan Baatır: Epoha i Liçnost, Bişkek, 1999, s.109-111.

⁹ D.Saparaliyev, Şabdan Batır Tarihî Bulaktarda, Zaman-Kırgızstan, 6.Aralık, Bişkek, 2002, s.6

¹⁰ Belgelerde Osmanlı-Türkistan İlişkileri, Ankara, 2004, s.54

¹¹ K.Üsenbayev, Vostaniye 1916 Godı v Kirgizii, Frunze, 1967, s.79

Efendi Narın tarafındaki Atbaşı'da İslam halklarının birleşme düşüncesini yaydığı belli olmuştur ve daha sonra o yakalanmıştır.¹² Aynı dönemde Yusuf Meşurav ile Erigapek Edinov (Diğer ismi Hoca Ahun Şatipov) ve Ait Ahmetov'lar Isık-Köl bölgesinde Müslümanların Ruslara karşı isyana teşvik ettiği için tutuklanmıştır.¹³ 1907 yılının yaz aylarında Isık-Köl çevresinde Türk askerlerine yardım harcamaları için para topladığı için Müslümanların yardım vakıflarının üyesi Sultanmurat Arkam Törö uulu tutuklanarak cezalandırılmıştır.¹⁴

1914 yılının 23 Şubatında düzenlenen Rusya Askeri bakanlığının gizli bildirisinde şöyle bilgiler vardı: “Şu anki Türkistan'da Türk yaralı askerlerine yardım amaçlı para toplanmasıyla ilgili çalışmalar yürütülmektedir.”¹⁵

1915 yılında Pişpek bölgesindeki Tokmok şehrinde yaşayan Rus N.Mihankov'un anlattıklarına göre Kırgızistan'ın 37 ilçe kaymakamlığından Kırgız kaymakamlarının teşvikiyle yerli halktan toplanan paraları Afganistan üzerinden Türkiye'ye gönderilmiştir.¹⁶

1914 yılının 22.Haziranında Türkiye'den yola çıkan Selim Sami Bey (1877-1927), Adil Hikmet Bey, Huseyin Emrullah (Barkan) Bey (1877-1952), Hüseyin Bey (Kırımlı) ve Haklıer İbrahim Bey (Bursalı) dört asker adamı Yedi Su bölgesine gelerek yerli halkın milli düşüncelerini ortaya koymaya çalıştıklarını biliyoruz. Onlar Kırgızistan'ın o dönemdeki zor ve anlamlı durumunu anlatan değerli bilgileri vermişlerdir. Onlar, 1916 yılında başlanan Kırgızistan'daki Milli hareketinde Möküş Şabdan Uulunun başkanlığa getirilerek han seçildiğini aktarmaktadırlar.¹⁷

Meşhur Kırgız bilim adamı halkbilimcisi Abdıkalık Çorobayev'in bilgilerine göre 1915 yılının Ramazan ayında Sön-Köl'e iki Türk vatandaşı gelerek Genç Türklerin önderi Enver Paşa'yla birlikte bütün Türk boyundan olan halklar Ruslara karşı Mücadele vereceklerini teşvik edenleri kendi gözleriyle görenler Kırgız bilim adamı Kuşbek Üsenbayev'e belirtmiştir.¹⁸ Gerçekten de Kırgızistan'daki 1916 isyanına katılanlar Çin topraklarına kadar kaçtıkları zaman kendisiyle birlikte götürdüğü Rus hanımı İgnateyva'nın sözleri bunu ispatlamaktadır. O burada iki molların(Biri Afgan diğeri Türk), “isyandan önceki bir sene içerisinde Pişpek

¹² Kazak Respublikasının Mamlekettik Borborduk Arhivi, F.44, Op.2, D.4429, L.26-27

¹³ Kazak Respublikasının Mamlekettik Borborduk Arhivi, F.44, Op.2, D.4429, L.179

¹⁴ A.B.Payakovskiy, Revolutsiya 1905- 1907 gg. V Turkestane, M, 1958, s. 548

¹⁵ Rossiyanın Borborduk Tarih Arhivi, F, 1405, Op, 530, D. 863, p.125

¹⁶ A.N.Zorin, Revolutsionniye Dvijeniye v Kirgizii, Frunze, 1931, s.18

¹⁷ Adil Hikmet Bey, Asya'daki Beş Türk, İstanbul, 1999

¹⁸ K.Üsenbayev, Vosstaniye 1916 godı v Kirgizii, Frunze, 1967, s.78

ve Prejevalsk bölgelerinde çalışmalar yürüttük” dediklerini duyan Rus askeri subaylarına anlatmıştır.¹⁹ 1916 yılının 26 Ağustosunda isyanın sert bir şekil kazandığı döneminde Kırgızistan’ın dağlı bölgesi sayılan Suusamır ve Cumgal ilçelerinde istihbaratçısının belgeleriyle birlikte tutuklandığı hakkında Pişpek bölgesinin yöneticisi F.G.Rımşevic’in 16 Kasım 1916’da Yedisu askeri başkanı A.İ. Alekseev’e verdiği raporda görmekteyiz.²⁰ Kırgız devlet adamı tarihçi Belek Soltonoyev kendisinin “Kızıl Kırgız Tarihi” adlı çalışmasında Türklerin 1915 yılı Çanakkale savaşını kazandığını övünerek anlatmaktadır.²¹

Türkiye Cumhuriyetinin milli mücadele savaşı döneminde (1919–1922), Türkistan bölgesinden paralı yardımlar geldiği bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyetine bu yardımın verilmesinde Buhara hükümetinin finans bakanı Osman Hoca’nın (Kocaoğlu) rolü büyüktür. Osman Hoca (1878–1968) Kırgızistan’ın güneyindeki Oş şehrinde dünyaya gelmiştir. O, genç yaşlarında Ceditçi hareketine katılmıştır. 1910 yılında ilk defa Türkiye’de bulunmuştur. Tekrar memleketine döndükten sonra Buhara’da Cedit mekteplerini aşmıştır. 1916 Türkistan’daki isyanda aktif rol almıştır. 1921 yılı Buhara Özgür Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Osmanlıca 1922 yılının sonunda İngiltere’den silah ve mühimmat almak için Afganistan’a gittiği dönemde Enver Paşa’nın şehit olduğu ve Buhara Cumhuriyetinin Rusya’nın yönetimi altına alındığı haberini alır. Bu sebepten dolayı Türkiye’ye dönerek Mustafa Kemal Atatürk ile buluşmuştur.

Aynı dönemde Türkistan bölgesindeki halkları bir araya getirerek Türkiye’ye gönderdiği yardımın 100 milyon altın para olduğu bilinmektedir. Fakat Rusya bu paranın sadece 10 milyonunu Türkiye’ye göndermiştir.²²

Meşhur Kırgız devlet adamı Cusup Abdırahmanov (1901–1938), Türkistan halklarının Rusya İmparatorluğunun baskıcı rejiminden kurtulup yeni döneme geçtiklerinde, Taşkent’te 1917–1922 yılları içerisinde çalıştığı biliyoruz. Bize göre bu dönemde Fergana bölgesinde genç Türklerin önderi Enver Paşa ve Selim Paşa ile karşılaşmıştır. Bunun sebebi, onun en büyük oğlunun ismini meşhur Türk Paşası Enver Paşanın adını vermiştir.

Günümüzde Kırgız-Türk kültürel ve siyasi ilişkiler yeni bir yöntemlerle her yönüyle araştırılması gerekmektedir. Sebebi de aynı

¹⁹ Vostaniye v Sredney Azii i Kazakstane, Sbornik Dokumentov, M, 1967, s.395–397

²⁰ Vostaniye v Sredney Azii i Kazakstane, Sbornik Dokumentov, M, 1967, s.384–388

²¹ B. Soltonoyev, Kırgız Tarihi, 2. Baskı, Bişkek 2003, s. 434

²² Türk Dünyası Tarihi Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları, 1987, İstanbul, s. 45–48

kökten olan halkların tarihi kaderlerinin aynı olmasıyla birlikte birliğimizi sağlam temeller üzerine inşa ederek geleceğe birlikte yönelmemiz önümüzü açacaktır.

TÜRKLERDEKİ SOYKIRIM ALGISININ DİLE YANSIMASI ÜZERİNE

Yard. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA*

ÖZET

Türk budunuğ ölmek “Türk milletini toptan öldürüp yok etmek”, **uruğsıratmak** “kökünü kazımak, urugsuz duruma getirmek”, **yokadu barmak** “(Türk milletini) yok etmeğe doğru gitmek”, **kanı su gibi akmak, kemikleri dağ gibi yığılıp yatmak** “aşırı kıyıma uğramak”, **katliam**: “kırgın, kıyım”, **bir’e varıncaya kadar kırılmak** “son ferdine kadar kırılmak”, **kökünü kesmek** “tamamen yok etmek”, **milleti kırmak**: “soykırım yapmak” **Kırgız soyunu bir anda yok etmek** gibi sözler hep Türkçedir. Ayrıca **kırgın, kıyım, soykırım, kökünü kazımak, topluca öldürüp yok etmek** gibi sözler ise günümüz Türkiye Türkçesinde “Genoside” sözünü karşılamak üzere kullanılan ifadelerdir. Türkler, bu sözleri kendilerine uygulanmış “soykırımı ifade etmek için kullanmışlardır.

Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden beri hep soykırma uğramış, günümüzde de bu çok ciddi gerçeğe yüz yüze yaşamakta ve bu duyguyu, derinden hissetmektedirler. Türk milletinin yaşadığı bu acı deneyimler, onun millî kültür kodlarının oluşmasında temel belirleyicilerden olmuş, destanlarına motif olarak işlenmiş ve dilinde ifadesini bulmuştur. Bu makalede, bu algılamının işaretleri çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Genoside, soykırım, uruğsıratmak, kökünü kesmek

ON THE GENOCIDE SENSATION IN TURKS AND EFFECTS ON LANGUAGE

ABSTRACT

Expressions like; **Türk budunuğ ölmek** “To kill and annihilate the Turkish nation in all”, **uruğsıratmak** “to kill off, to delete a nation”, **yokadu barmak** “to go towards kill off”, **kanı su gibi akmak, kemikleri dağ gibi yığılıp yatmak** “to be subjet to extreme massacre”, **katliam**: “massacre, genocide”, **bir’e varıncaya kadar kırılmak** “to be massacred till the last human”, **kökünü kesmek** “totally delete a nation”, **milleti kırmak**: “genocide of a nation” **Kırgız soyunu bir anda yok etmek** “to destroy the Kyrgyz race in one go” are all in Turkish language. Furthermore, words like; **kırgın, kıyım, soykırım, kökünü kazımak, topluca öldürüp yok etmek** are the words and expressions which are being used to meet the term “Genoside” in contemporary Turkish of Turkey. Turks used these words and expressions to represent the genocides which were implemented to them.

Since their introduction to the history scene, Turks have been subject to much genocide. Even today they face this serious fact and feel it deeply. These hard experiences of Turks have been one of the main determining factors of national cultural codes, so, penetrated in the epics as motifs and found their expressions in the language. In this article the marks of this perception are examined.

Keywords: Genocide, soykırım, uruğsıratmak, massacre / annihilation of a nation

* Ahi Evran Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
Elmek: msarikaya@gazi.edu.tr

Eğer doğuştan getirilenler dışında sonraki deneyimlerle insanın genetiğine işleyen bazı şeyler varsa, Türkler için bu, “soykırım” kavramı ve “soykırıma uğrama duygusu” olmalıdır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden beri hep soykırıma uğramış, günümüzde de bu çok ciddi gerçeğe yüz yüze yaşamakta ve bu duyguyu, deyim yerindeyse, iliklerine işlemiş olarak hissetmektedirler. Türk milletinin yaşadığı bu acı deneyimler, onun millî kültür kodlarının oluşmasında temel belirleyici olmuş, destanlarına motif olarak işlenmiş ve dilinde ifadesini bulmuştur. Soykırım kavramını anlatan kelimeler, hiçbir dilde Türkçeden daha önce yer almamıştır. İnsanlık, bu kavramı, birleşmiş milletler çatısı altında 20. yüzyılın ikinci yarısında tanımladı ve adlandırdı; Türkçe ise, yazılı olarak tarih sahnesine çıkarken Türk milletinin yaşadığı acı olaylarla bu kavramları tanımlamış ve adlandırmıştı.

Hun birliğinden ayrılıp milletleşme sürecine giren Türklerin bu süreçte büyük bir var oluş mücadelesi verdikleri biliniyor. Türkler bu zorlu mücadele sırasında yok olma tehlikesiyle karşılaşmış ve bu macerayı, Köktürkler olarak bağımsız devlet kurduklarında destanlarına işlemişlerdir. Bu döneme ait Ergenekon destanında, Türklerin bir küçük çocuk kalıncaya kadar katledildiği motifi işlenmiş olup, aşağıdaki anlatım bunun bir örneğidir:

“Türklerin ilk atası Batı denizi (Hazar denizi)’nin batısında bulunuyordu. (Banarlı 1971: 24). Bunun ulusu Hunların bir bölümü olup Aşine adını taşıyordu. Bu aşine boyu komşu uluslardan biri tarafından yok edildi; **bunlardan ancak bir oğlan kaldı**. On yaşlarındaki bu oğlana acıdılar. Ayak kolunu kesip bir kamışlıkta bıraktılar. Bu çocuğu dişi kurt besledi. Düşman han, çocuğun yaşadığını işitip öldürmek için adamlarını gönderdi. Kurt çocuğu alıp Altay dağlarının ortasına geldi. Her tarafı dağlarla kaplı bir mağarada on çocuk doğurdu. Bu çocuklar evlendiler, her birinden bir boy türedi. Bunlardan biri Aşine boyu idi. Aşine’nin boyu büyüdü. Bir müddet geçtikten sonra Aşine boyu Asen-çe denilen birinin idaresinde bu mağaradan (dağlıktan) çıktı” (İnan 1987: 231).

Görüldüğü gibi, Türkler tarih sahnesine çıkarken son ferdine kadar kırılmayı yaşamış, bunu destanlarına işlemişlerdir.

Türkçe de yazılı olarak tarih sahnesine bu kavramları tanımlamış ve adlandırmış olarak çıkmıştır. Bilge Kağan, Orhun Yazıtları’nda Çinlilerin Türklere soykırım uyguladıklarını defalarca vurgulanmıştır. Bilge Kağan, Türklerin “**kani su gibi akmak, kemikleri dağ gibi yığılıp yatmak**” (Ergin 1988:81) biçiminde yaşadığı “**yok edilme**” ve “**kökünün kazınması, urugsuzlaştırılması**” tehlikesini ölümsüz taşlara yazdırarak tarihe belge olmak üzere bırakmıştır:

“... budunu tüzsisiz için, Tabğaç budun tebligın körliğın ın için, inili eçili kişşürtükün için, begli budunlu yonşurtuqın için, Türk budun illedük ilin içğınu idmiş, qağanladuq qağanın yitürü idmiş. Tabğaç budunqa beglik urı oğlın qul qıltı işilik qız oğlın küñ qıldı. Türk begler Türk atın ıtı, Tabğaçğı begler Tabğaç atın tutıpan Tabğaç qağanqa körmış. Elig yıl işig küçig birmış. İlgerü kün toğsıqqa, Bökli qağanqa tegi süleyü birmış. Qunğaru Temir qapıqqa süleyü birmış. Tabğaç qağanqa ilin törüsün alı birmış.

Türk qara qamağ budun ança timiş: İllig budun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig qazğanur men tir ermiş. Qağanlıq budun ertim, qağanım qanı. Ne qağanqa işig küçig birür men tir ermiş. Ança tip Tabğaç qağanqa yağı bolmuş. Yağı bolup itinü yaratunu umaduq yana içikmiş.

Bunça işig küçüg birtükgerü saqınmatı **Türk budunuğ ölüreyin, uruğsıratayın tir ermiş. Yokadu barır ermiş.** (Ergin 1988: 78).

Bu ibretli sözlerin günümüz Türkçesi şöyledir:

“... milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr, ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını carıye kıldı. Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli (Çinci?) beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş (hizmet etmiş). (Türk beyler) doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapı'ya ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş.

Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi, gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden, yine tâbi olmuş.

(Çin Kağanı, Türklerin kendisine) bunca işi, gücü verdiğini düşünmeden (vicdansızca) **Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. Yok etmeye doğru gidiyormuş.** (Ergin 1988: 34-35)

Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri hâlâ Çinlilerin bu korkunç zihniyetinin yok edici kahır altında inlemektedir.

Türkler ayrı ayrı kollara ayrıldıktan sonra da bu tür katliamlara uğramış, bunu oluşturdıkları destan ve edebiyat metinlerine de ayrıca işlemişlerdir.

Cengiz Aytmatov'un Beyaz Gemi adlı romanında anlattığı Maral Ana Efsanesi, Kırgız Türklerinin böyle bir yok edilme tehlikesi

yaşadığını gösteriyor: Efsanede, düşman baskınıyla bütün bir Kırgız boyu kırılır. Bu **kırgından kurtulan bir oğlan ve bir kız** çocuğu öldürülmek üzere yaşlı bir kadına verilir; onları yaşlı kadından alıp büyüten Maral Ana, Kırgızların Buğu soyuna ongun olur. Romanda, Mümin Dede, bu efsaneyi torunu olan “Çocuk”a anlatmış olduğundan Çocuk da yaşadığı olaylara hep bu efsane penceresinden bakmaktadır. Kırgız soyunun yaşadığı katliam romanda şöyle anlatılır:

*O gün Ene-Say’da yaşayan Kırgız boyu yaşlı önderini toprağa veriyordu. Bagatır Külçe uzun yıllar, boya önderlik etmiş, çok akın yapmış, savaşlarda çok baş kesmişti. Soydaşları iki gün büyük yas tutmuş, üçüncü gün onu toprağa vermeğe hazırlanıyorlardı. ...İşte tam bu anda umulmadık bir şeyle karşılaştılar: Enesaylılar, ne denli birbirlerine düşman olurlarsa olsunlar, önderlerinin cenaze törenlerinde komşularıyla savaşmak töreye uymazdı. Şimdiyse yasa bürünen Kırgız yurdunu kuşatan düşman orduları ansızın saklandıkları yerden çıkmış, her tarafı tutmuşlardı. Öyle ki kimse eyere çıkamadı, silaha davranamadı. Ve görülmemiş bir **kıyım** başladı. Herkesi sıradan öldürüyorlardı. Korkusuz **Kırgız soyunu bir anda yok etmek** için hazırlamışlardı bu hareketi. Gelecekte bu suçu kimse bilmesin diye, kimse öç almaya kalkmasın diye, zaman geçmişin izlerini silip süpürsün diye herkesi ayırım gözetmeden öldürüyorlardı.*

Bu kırgından, ailelerinden habersiz ormana giden iki çocuk (bir oğlan, bir kız) kurtulur. Çocuklar, bilmeden, kendi soyundan gelen herkesi öldüren bu kötü insanların peşinden koşarlar.

“Ve işte çocuklar, korkunç düşmanın arkasından böyle ağlayarak ve bağırarak koşuyorlardı. Ve ancak çocuklar böyle davranabilirdi. Katillerden kaçıp saklanacağına, onlara yetişmeğe çalışabilirdi.” (Aytmatov 1970: 59).

Doksanüç Savaşları’ndan sonra özellikle Balkan Türklüğünün yok edilişi, Yahya Kemal’in deyişiyle “Taşacak kadar Türk dolu şehirler”de Türk varlığına son verilmesi, Üsküp gibi bir Türk şehrinin bir başka ülkenin başkenti olması neyle açıklanabilir? O Üsküp ki Yıldırım Bayezit Han zamanında, İstanbul’un fethinden 60 sene önce fethedilmiş, “çehre ve rühuyla Türk” bir vatan parçasıydı. (Beyatlı 1992: 71-72).

Azerbaycanlı yazar Mevlüt Süleymanlı, Göç adlı romanında, bugünkü Ermenistan, tarihi Revan Hanlığı Türklerinin yok edilişini, Karakelle soyunun yaşadığı tükeniş macerası çerçevesinden anlatır. Romanda anlatıldığına göre Çarlık Rusyasının yörede uyguladığı politikalar sonucu tükenme noktasına gelen Karakelle soyu, 1917

Ekim İhtilali sayesinde, **son Karakelle çocuğu hastalıklı İmir**'le yeniden yaşama ve varlığını sürdürme imkânına kavuşur. Romanda, Çarlık yönetiminin yörede uyguladığı “nüfus politikası” Lemse Kurtan ve ailesinin devlet desteğiyle (kredi verilerek, silahlı, toplu tüfekli olarak) yöreye getirilmesi ve hakim duruma geçirilmesiyle vurgulanmıştır. Lemse Kurtan hem halkı kendi iş yerlerinde çalışan köleler durumuna getirmiş, hem çıkardığı çatışmalarla onları katletmiş, hem de en seçkin Karakelle erkeklerini sürgüne göndermiştir. Sürgüne gidenler “Dağlar, siz yaşayın, biz gider olduk...” türkülerini söylemektedirler. (Süleymanlı 1990: 147).

Romandaki bu bir tek mısra, buraya bir örneğini aldığımız, Türklüğün bu dağlara, bu topraklara binlerce dizeyle söylenmiş hasretinin izdüşümüdür:

İrenge lâleden, teri menevşeden
Al yaşıl geyinen, bëzenen dağlar
Ruhlar tezelenir içende suyun
Lezzeti şekerden dad alan dağlar

Bir yanı Kêşeli, bir yanı Deller
Bir yanda çağrışır seg-rağıb eller
Ötmedi bülbüller, açmadı güller
Bülbülü gülüne yad olan dağlar

Köçer İslam olan, dolar Malakan

Tohavêr êlinde yazıldı ferman
Ağlar, ğan-yaş töker Dahar Diliğan
Ahır encamında béd olan dağlar

Göç adlı romanın ön sözünde Seyfettin Altaylı o toprakların Türkleri için şunları söylüyor: “1988 Eylülünde Azerbaycan seyahatimizden eşim Fatma ile Anavatanımıza dönerken bir gece bu köyde (Mevlüt Süleymanlı’nın doğduğu ve Ermenistan’da kalmış Çiçe köyünde) kaldık, ordaki bacılarımızla, kardeşlerimizle hasret giderdik. Şimdi Kızıl Şafak köyünde Türk yok artık. Ermeniler ağababalarının da yardımıyla nice yıllardır sürdürdükleri baskı ve zulümle, bazan **katliamla Türkleri burdaki yurtlarından yuvalarından çıkarıp attılar ve tamamen boşalttılar.** Koç ve at heykelleriyle **süslü Tekeli, İmirli, Karakelle, Koçkarlı vs. Türk kabilelerine ait mezarlar da yok olacak,** tertiplenen “Kabirüstü” merasimlerinde kimse gelip onları yenilemeyecek, üzerlerinde Yasin-i Şerif okuyamayacaktı. O mübarek kabirler üstünde katil ve vahşi Ermeni çizimleri dolaşacak, tıpkı Bahçesaray’da, **Deliorman’da, Hisargrad’da, Kırçalı’da olduğu gibi. Yattığı toprağı bile çok görülen Fuzûlî toprağı gibi...**” (Süleymanlı 1990: 6).

Yalnız Çiçe köyü değil tabii, o topraklarda yüzlerce Türk köyüyle beraber yüzyılımızın başında İngilizlerin yaptığı nüfus sayımına göre nüfusunun yüzde seksen beşi Türk olan **Revan şehrimizin Türkleri de yok edilmiş ve bu şehir Ermenilere başkent yapılmıştır.**

Son ferdine kadar katledilmek, Türklerin iliklerine işlemiş, genlerine yazılmış gibidir, dedik. Anadolu ağızlarında söylenen “**bir’e varıncaya kadar kırılmak**” sözü, Kemal Tahir tarafından da etkileyici bir anlatım olarak görülmüş ve eserlerinde bu söz, sık sık kullanılmıştır.

Ermenilerin Türklere uyguladığı katliamlar, bu soykırım gerçeğini son Türk nesillerine ihtar eden olaylardan olmuştur. Rusya’daki 1917 Ekim İhtilaliyle işgal altında bulundurduğu Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasları terk eden Rus ordularının bıraktığı boşluğu Ermeni çeteleri doldurmuş, Azılı Taşnak teröristi Antranik, Erzurum Kale Komutanı olmuş ve Ermeni çeteler 1334-1336 (1918-1920) yılları boyunca bölgede Türk katliamı yapmışlardır. Yüzlerce köyün nüfusu toptan katledilmiş, yakılmış, toplu mezarlara gömülmüştür. Ermeniler, işkence ve öldürme konusunda görülmedik, duyulmadık, akla hayale gelmeyen sadistçe işkence, eziyet ve öldürme yöntemleri geliştirip uygulamışlardır. Bu köylerden tarihî kayıtlara geçen ve hafızalardan silinmeyenler tespit edilerek açılmakta ve bu katliamlar birer birer belgelenmektedir. Kars’ın Subatan ve Kalo, Iğdır’ın Oba ve Hakmehmet, Erzurum’un Kanlıdere köylerinde bu çalışmalar yapıldı. Kalo Köyü’nde yapılan katliam için, aslen Kalo Köylü olan ve katliam sırasında Kars’ta bulunduğu için ölümden kurtulan Aşık Kahraman’ın “Kalo (Derecik) Köyü Ağıdı” çok bilinen bir ağıttır. Şairin bu destanda anlattığı mezalime uğrayanların tamamı kendi aile fertleri, akrabaları ve konu komşularıdır. Bu ibret verici destanın bir yerinde şöyle diyor:

Tanrı Ermeni’ye vermiş fırsatı
Kesti kökümüzü, kırar milleti...
Rüz-ı kıyamete kaldı müddeti
İntikamın günü arşa dayandı

“**Kesti kökümüzü, kırar milleti...**” sözü, Birleşmiş Milletlerin yeni tanımladığı soykırım ya da “genocide” kavramını karşılıyor mu acaba?...

Ermeniler bu katliamları hiçbir suçu olmayan Azerbaycan Türklerine 1988-1993 yıllarında da yaptılar. Bir milyon Türkü evlerinden, topraklarından, yurtlarından söküp attılar. Yine köyleri,

kasabaları, şehirleri yakıp yıktılar. Yalnız Hocalı kasabasında 5.000 insanı öldürdüler. Canlı çocukların gözlerinin içine yanan sigarayı basarak söndürdüler. Türkün düşmanı düşmanlığında daima gaddar olmuştur. Kıbrıs'ta da, Güneydoğu Anadolu'da da kırk günlük çocuklara kırk iki kurşun vurdular. Herkes bilmezlikten gelse bile, Türklerin unutulması mümkün olmuyor ve bunu hücrelerinde hissederek yaşıyorlar.

Kıpçak Türkleri yok edildi, Altınordu devleti yok edildi, son kalan Kırım Türkleri topluca sürgün edildi; buna rağmen hâlâ "Tatar" deyince batılı insan kılıç hatırlıyor, baş kesen bir insan tipi düşünüyor. Ahıska Türkleri toptan sürgün edildi; Ahıska'da bir tek Türk bile bırakılmadı; buna rağmen Türkler'e katil muamelesi yapılmaya çalışılıyor. Böyle bir yüzüstlük olabilir mi? Oluyor işte.

Azərbaycan Türkleri bu hayasızca ve insanlık dışı tutum için şöyle demişler:

Ezizim izi kanlı
Tırnağı, dizi kanlı
Ölen biz, kırılan biz
Tuttular bizi kanlı

Bütün bunlar gösteriyor ki "soykırım" kavramını karşılamak üzere Türkçede pek çok ifade kullanılmıştır. Türkler, bu ifade ve ibareleri, kendilerine uygulanmış olan soykırımı karşılamak üzere kullanmışlardır. Bunların çarpıcı ve yaygın örnekleri olarak şu ifadeler dikkat çekmektedir:

Türk budunuğ ölmek: "Türk milletini toptan öldürüp yok etmek",

uruğsıratmak: "kökünü kazımak, urugsuz duruma getirmek",

yokadu barmak: "(bir milleti) yok etmek, yok etmeğe doğru gitmek",

kanı su gibi akmak, kemikleri dağ gibi yığılıp yatmak: "aşırı kıyıma uğramak",

Kırgız soyunu bir anda yok etmek,

katliam: "kırgın, kıyım",

bir'e varıncaya kadar kırılmak: "son ferdine kadar kırılmak",

kökünü kesmek: "tamamen yok etmek",

milleti kırmak: "soykırım yapmak".

kırgın, kıyım, soykırım, kökünü kazımak, topluca öldürüp yok etmek gibi sözler ise günümüz Türkiye Türkçesinde "Genocide" sözünü karşılamak üzere kullanılan ifadelerdir.

Örneklerde de görüldüğü gibi, Türk milleti bunları yaşamış ve ana dilinde yeri geldikçe ifade etmiş bir millettir.

Kaynakça:

- Cengiz Aytmatov (1970), **Beyaz Gemi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970. (Aytmatov 1970).
- Nihad Sâmî Banarlı (1971) **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi I**, MEB yay. İstanbul, 1971. (Banarlı 1971).
- Yahya Kemal Beyatlı (1992), **Kendi Gök Kubbemiz**, MEB yay, İstanbul, 1992. (Beyatlı 1992).
- Muharrem Ergin (1988) **Orhun Abideleri**, Boğaziçi yay. İstanbul, 1988. (Ergin 1988).
- Abdülkadir İnan (1987), **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 231. (İnan1987).
- Mevlüt Süleymanlı (1990), **Göç**, çev.Arasoğlu (Seyfettin Altaylı), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1990. (Süleymanlı 1990).

QIRIMTATAR TİLİNDE YAPMA SÖZLERİNİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

Nariye SEYDAMETOVA*

ÖZET

Kırım Tatar Türkçesinin sistemli olarak öğrenilmesi meselesi Tatar dilcilerinin önemli problemlerinden biridir. Kırım Tatarcasında söz yapmanın esasları, türetme morfeplerinin düzeni, anlamları ve özellikleri yeterince belirlenememiştir. Oysa ki türemiş sözcükler arasındaki semantik ilişkilerin ortaya çıkarılması büyük önem taşımaktadır. Burada bu ilişkiler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarcası, Türemiş Sözler, Semantik İlişkiler.

THE SEMANTIC PROPERTIES OF MULTIPLIED WORDS IN CRIMEAN TATAR LANGUAGE

ABSTRACT

The problem of learning Crimean Tatar Turkish in a systematic way is one of the important problems of Tatar linguists. In Crimean Tatar language, the main nuances of creating word, the system, meaning and properties of multiplying morphemes are not given briefly. Nonetheless, the evolution of semantic relations between multiplied words is an important issue. This paper will mention about these relations.

Key Words : Crimean Tatar Language, Multiplied Words, Semantic Relations

Qırımtatar tilini sistema tarzında öğrenüv meselesi qırımtatar tilşinaslığınıñ esas problemlerden biridir. Qırımtatar tilinde söz yapıluvı meseleleri asla da öğrenilmegen, söz yapıluvını öğrenmekniñ nazariy esasları belgilenmegen, söz yapıcı morfeplarnıñ terkibi, manaları ve özellikleri aqqında mesele soñuna qadar çezilmegen desek, yañlışmamız.

Söz yapıluvını öğrenüvde sistemli yanaşmanıñ qullanuvı tek söz yapıluvınıñ murekkep (kompleksli) birlemlerniñ talil etilmesi degil de, ayrı yapma söz de talil etilmesini nazarda tuta.

Yapma sözler (yani türlü usullar ile – affiksleme söz qoşulması konversiya v.b. yapılğan sözlerni hepisi) tilni leksik terkinde körümlü yer almaqtalar. İlerileyici tillerde yapma sözlerniñ sayısı, asıl sözlerniñ sayısına nisbeten, eñ azdan 60 % teşkil ete [4, s. 150].

* Kırım Sanayi ve Pedagoji Universitesi, Simferopol, Qırım, Ukrayna, arslanqiz@yahoo.com / nariye@mail.ru

Yapma sözlerniñ asıl sözlerden farqlayıcı hususiyeti şunda ki, olar ekincil olğanı açıq-aydın körünip tura. Yapma sözler özleriniñ ilkel (yapıcı) sözlerinen sıqı bağlanıp kelmekteler, yapma ve yapıcı sözlerniñ tamır kısmı aynı ola.

Sinhronik söz yapılıvı sistemasında yapma söz esas yer tuta, o, eñ sade birlemlerden (morfemalardan) teşkil olunıp, daha da murekkep (kompleksli) birlemler (sözler qorantası, yapma sözler çifti, yapma sözler zinciri, yapma sözler paradigması) terkibine kire.

Yapma sözler tilniñ leksik terkiбини zenginleştireler, çevredünyada yañı añlamlarnı adlandırmaq maqsadinen meydanğa ketirileler. Şuniñ içün de ilimniñ ilerilemesi yañı yapma sözler peyda olmasinen, yañı terminologik sistemalar inkişaf etmesinen, yañı dünyabaqışniñ şekillenmesinen sıqı bağıdır. Deyik, qırımtatar tilinde oluqça yaqında peyda olğan yañı sözler bulardır: *adliyecı, silâhsızlanuv, gazlaştırmaq, plombalamaq, saipleştirmek, rehabilitirmek, mutehassıslaştırılğan, aktuallik*.

Yañı yapma sözler bir de bir leksik-semantik taqım terkibine kirip, tilniñ leksik sistemasında belli bir yer alalar: *adliyecı, uquqquroyıcı* sözleri ‘uquq’ tematik gruppasında yer alğanlar. Sade sözler kibi, yapma sözler de cumle azası ola bileler, türlü bağlantılarğa (manadaşlıq, qarşımanalıq v.b.) kireler, çoqmanalı ola bileler. Misal olaraq, *taliliy – analitik, aktivlik – faallik, içtiçmaiy – sotsial, adliyecı – yurist* kibi sözler manadaşlıq bağlantılarğa kirip, sinonimik çiftlerni teşkil eteler.

Her yapma söz belli bir söz çeşitiniñ azası kibi meydanğa kele ve şu söz çeşitiniñ grammatik belgilerini ala. Meselâ, *saipleştirmek* sözü fiil alâmetlerine maliktir: keçici, tüslene, zaman, meyl, derece şekilleri bar: *saipleştirilgen, saipleştirdiniz, saipleştirmeli* v.b.; *adliyecı* sözü ‘belli bir zenaat ile oğraşqan’ manasındaki isimler sırasına kirgen ve isimler kibi mulkiyet, keliş, sayı, haberlik affikslerinen türlene: *adliyeciden, adliyecige, adliyeciniz, adliyeciler, adliyecisñ*.

Söz yapılıvı baqımından sözlerniñ hepisini asıl ve yapma soylarına ayıra bilemiz. Yapma söz – diger söz ile manaca bağı olğan, motivlengen, diger sözden yapılğan sözdür: *buluth, gecelemeq, gönüldeş, yeşiltim* sözleri *bulut, gece, gönül, yeşil* sözlerinden affiksler vastasinen yapılğanlar. Murekkep sözler de yapma sözler sırasına kireler: *ateşköz, qoltutmaq, suvbolgüç, sıcaqqanlı*.

Yapma söz eki qısımdan ibaret bir oluşma kibi talil etilmek mumkün – yapıcı, motivlegen kısım ve söz yapuv vastası, yani şekilci. Yapma sözniñ manası da yapıcı negizniñ manasından ve

şekilciniñ manasından kelip çıqa. Bu munasebetlerni çevredünyadaki nesneler arasında real (kerçek) munasebetlerniñ aks olunuvı kibi añlata bilemiz: *tuzluq* ‘tuz qoymaq içün bir savut’, *taraq* ‘taramaq içün bir nesne’. Yapma sözler terkiplerine ve manalarına köre yapıcı sözlerge nisbeten murekkepçe oluşmalardır: *tilşinas*, *sabırsızluq*, *sırlıköz*, *yolbaşçı*.

Yapma söz hem şekilce, hem manaca yapıcı sözge tabi ola. Şekilce tabi olması yapma sözniñ terkinde ya bütün yapıcı söz, ya onıñ negizi ola: **dare** – **dareci**, **duymaq** – **duyğu**, **beş yıl** – **beşyılıq**. Çoqusı allarda yapma söz yapıcı sözniñ manasını da saqlap kele: *dareci* – ‘dare çalğan adam’, *yengilleşmek* – ‘yengil olmaq’, *beşyılıq* – ‘beş yılğa qararlaştırılğan’.

Yapıcı ve yapma sözler arasında bağlar hem söz yapıluvınıñ murekkep, qıyın ceryanını, hem de barlıqtaki şeyler arasında murekkep alâqalarını aks eteler. Şu sebepten de söz yapuv qanunlarınsannıñ verbal fikir etüvinı aks etken til hususiyetleriniñ sayısına kireler; ve söz yapuv bilgisiniñ ilerilemesi yapıcı ve yapma sözler arasında alâqalarını öğrenmekten başlağan (G.O. Vinokur, V.V. Vinogradov, N.M. Şanskiy, Ye. A. Zenskaya, İ.S. Uluhanov v. b.).

Amma yapma sözniñ manası sadece yapıcı negiz ve şekilciniñ manaları qoşulmasından meydana çıqa, desek, bu pek sadeleştirilgen anlatma olur.

Yapma ve yapıcı sözler arasında manaca sıqı bağlantı olğanı şubesizdir. Yapma sözler yapıcı sözleriniñ belli bir leksik-semantik variantı esasında meydana keleler.

F.A. Ganiyev qayd etkenine köre, “birinciden, yapma söz ve yapıcı negiz arasında içerki semantik bağ munasebetleri peyda ola, yani bu birlemler arasında material semantik bağ saqlanıp qala ve, ekinciden, yapma sözniñ semantikasi, yapıcı negizge baqqanda, deñişe” [1, s. 200].

Yapma ve yapıcı sözler arasında bağlar öğrenilgende, çoqusı allarda olarnıñ arasında semantik alâqalar diqqatqa alınmayıp, mahsus incelenmey. Bu da söz yapıluvı, yapma sözlerniñ mana özellikleri soñuna qadar öğrenilmeyip qalğanınıñ sebebidir. “Yapma ve yapıcı sözler arasında semantik munasebetler öğrenilmese, tilniñ söz yapıluv sistemasınıñ tasviri de tam olmaz, bir sıra allarda da bozuq olur” [6, s.41].

Türkiy tillerde yapma sözlerniñ manası incelengende, esas diqqat söz yapıcı affiksiniñ umumleştirilgen manasına ayırıla, yapıcı sözniñ (negizniñ) manasına ise çoqusı allarda esapqa alınmay. Tek ayrı bir işlerde (E.V. Sevortian, A.A. Yuldaşev, V. İsengaliyeva, F.A. Ganiyev) yapma sözler yapıcı negizniñ manasına nisbeten inceleneler. Böyle allarda yapma sözniñ semantikası kompozitsion şekilde teşkil oluna ve bu mananıñ şekillenmesinde hem affiksler, hem tamırlar türlü derecede iştirak eteler, hem de mana qısımları belli bir fikir etüv neticesinde üstke çıqalar: *yazıcı* 'bediy eserler yazğan bir kimse' *bediy eserler* kısmı fikir etüv neticesinde üstke çıqa. Yani yapma sözniñ manasını "tüşünip tapmaq" kerekligi körüne: *tilci* 'tilbilgisi öğrenmeknen oğraşqan adam', *tutqal* 'yapışabilgen bir şingenlik, eki nesneni, parlanğan, yırtılğan nesnelerni yapıştırmaq içün qullanıla'.

Demek, yapma sözniñ semantikası her vaqıt sadece şu sözni oluştıran qısımlarnıñ semantikasından kelip çıqmay, oña diger mana qısımları da qoşula bileler.

Yapma söz manasınıñ bü özelligine turğunlaşma (frazelogiklik) deyler [3; 5]. Demek, yapma sözlerniñ manalarını inceler ekenmiz, bizim vazifemiz onıñ terkiy qısımları qoşulıp degil de, şu qısımlar biri-birine beraber tesir etkenlerini ve bu tesirniñ çeşitlerini köstermelimiz [2, s. 16]. Yapma sözlerniñ manalarında bir artma qısım peyda ola, bazıda bu artma qısım yapma sözniñ manası içün temel ola, bundan ğayrı, yapıcı sözniñ manası içinde bir de bir semantik element yapma sözniñ manası içün da temel ola bilir. Buña köre, yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından türlü derecede uzaq olması mumkün [3, s. 10].

1. Yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından pek uzaqlaşmağanını köre bilemiz. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ terkiyinde buluna, yapma söz ise canlı, işlek söz yapıcı affiksi yardımnen teşkil oluna. Affiks, yapıcı negiznen beraber, yapma sözniñ manasınıñ büyük bir kısmını ifade ete. Amma yapma sözniñ bazı bir semaları üstke çıqmayıp qalalar. Deyik, *-cı/ci/çı/çi* affiksi areket etken şahısni bildire, amma şu areketniñ özelliklerini biz tek duya bilemiz: *tütüncü* 'tütün **östüre**', *aşçı* 'aş **pişire**', *tarihçi* 'tarihnı **ögrene**'.

2. Yapma sözniñ terkiy ve manası arasında bayağı bir farq körüne. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ içinde saqlı ola, yapma sözniñ şekli onıñ üstke çıqmasına yardım ete. Yapma söz az işletilgen söz yapuv örneği boyunca teşkil oluna. Bunı biz hususan tús-renk bildirgen sıfatlardan yapılğan sözlerde tapa bilemiz. Böyle allarda renk seması yapma söz terkiyinde temel sema degil de,

kenar (periferik) sema ola bilir: *aqlamaq* 'kireçnen boyalamaq, sılamaq, şu sırada aq tüşke', *sarılıq* 'yuqunçlı hastalıq, onıñnen hastalangan insanın çırayı sarıltım ola', *qızılçiq* 'dağ çalısnıñ yemişi, küzde pişe, qırmızı tüşte' ve ilâhre.

3. Yapıcı ve yapma sözlerniñ umumiy semantik elementi yapıcı sözniñ tışında buluna ve yapma sözniñ şekli sözniñ manasını añlamağa yardım etmey. Meselâ, *yaqalamaq* sözü 'bir de bir kimseni yaqasından tutmaq' manasını doğrudan-doğru bildirmey. Bu sözniñ manası 'gizlengen, qıdırılğan bir kimseni tapmaq ve bulunğan yerinden tutıp alıp ketmek, hapske almaq'tır. Bu tışqı semalar çağırışımalar esasında meydanğa çıqalar, olarnı tayin etmek qıyın ola: *tındırmaq* 'öldürmek' < *tınmaq* 'susıp qalmaq, tınç olmaq, toqtap qalmaq', *qabaqbaş* 'toñqa, toqal' < *qabaq* 'bir sebze', *baş* 'insan muçesi'.

Körgenimiz kibi, yapma ve yapıcı sözler arasında semantik munasebetler ince bir şeydir ve yapma sözler yapıcı sözlerniñ manalarını her vaqıt dos-doğru aks etmeyler, çoq allarda yapma sözlerniñ manası yapıcı sözlerniñ manasından çetleşe ve mecaziy bir renk ala bile.

Yapma sözlerniñ manalarında turğunlaşma olmasından ğayrı, yapma söz yapıcı söz ile diger taraftan da bağılı ola: yapıcı söz çoqmanalı olsa, yapma söz bu manalarını türlüce menimsey. Bunıñ da üç çeşitini köstere bilemiz.

1. Tam bağılılıq, yani yapma söz yapıcı sözniñ manalarını hepisini ala: *yaş* – *yaşlıq*, *qart* – *qartlıq*, *şeñ* – *şeñlik*, *güzel* – *güzellik*, *uzun* – *uzunlıq*, *qısqa* – *qısqaqlıq*, *yaş* – *yaşarmaq*, *tar* – *tarlaşmaq*, *qıyış* – *qıyışmaq*, *semiz* – *semirmek* ve başqaları.

2. Tam olmağan bağılılıq, yani yapma sözniñ manasında yapıcı sözniñ hepisi manaları saqlanıp qalmaz: *qara* sözüniñ böyle manalarını köstere bilemiz: 1. 'siyah', 2. 'esmeri', 3. 'qaranlıq', 4. 'kirli', 5. 'ağır', 6. 'kederli', 7. 'yüzsüz', 8. 'suvuq'. Bu sözden yapılğan *qararmaq* sözü ise tek bir qaç manasını menimsey: 1. 'siyah tüşünü almaq', 2. 'esmeri olmaq', 4. 'kirli olmaq'. *Aq* sıfatınıñ böyle manaları bardır: 1. 'beyaz', 2. 'aydın, açıq', 3. 'temiz', 4. 'suçsuz'. Ondan yapılğan *ağarmaq* sözü tek bir manasını alğan 'açıqça tüşte olıp qalmaq'.

3. Keñiş bağılılıq, yani yapma söz manasına köre yapıcı sözden daha büyük, keñiş ola, yañı manalar da asıl ete: *sarı* – *sarılıq*

‘hastalıq’, *qara* – *qaralama* ‘ilk’, *qart* ‘esli-başlı, yaşı büyük bir kimse’ – *qartaymaq* 1. ‘yaşı büyük olmaq’, 2. ‘eskirmek’ ve başqaları.

Yapma ve yapıcı sözler arasında semantik ilişkileriñ öğrenilmesi pek murekkep ve muhim şeydir. Yapma sözniñ manası terki bindeki bütün elementlerini ve olarnı ifade etici vastalarıñ belgilev hem talil etüv söz yapıluvını da, leksik semantikasını da tolu derecede öğrenmege, incelemege yardım ete bilir.

Kaynakça

- Ganiyev, F.A., *Tatarskiy Yazık. Problemi İ İssledovaniya.* / F.A. Ganiyev, pod obsş. red. Galiullina K.R. – Kazan 2000, s. 432.
- Kubriakova, Ye. S., “Kognitivnaya lingvistika i problemi kompozitsionnoy semantiki v sfere slovoobrazovaniya”, *İzvestiya AN. Seriya Literaturı İ Yazık*, 2002, tom 61, № 1, ss. 13-24.
- Plotnikova, G.N., *Slovoobrazovatel'naya Sistema Russkogo Yazık* V Aspekte Yeyö Osvoyeniya İnostrantsami, Avtoref. diss. dok. filol. nauk., Yekaterinburg 1992, s. 36.
- Rol slovoobrazovaniya v formirovanii yazıkovoy kartını mira. /Rol çeloveçeskogo faktora v yazıke: yazık i kartina mira.* – Moskva: Nauka 1988, s. 216 .
- Beloşapkovoy, V.A., (pod. red.) *Sovremenniy Russkiy Yazık.*, Moskva 1988. s. 347.
- Şiršov, İ.A., *Tipı Slovoobrazovatel'noy Motivirovannosti*, Filologičeskiye Nauki, 1995, № 1, ss. 41-54.

PREPARING SYLLABUS AT TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE: SOME CONSIDERATIONS

Nesrin SİS*

ABSTRACT

Teaching languages to non-native speakers is very sophisticated and time-consuming work. As well as other languages, Turkish must be taught both theoretically and practically. It is well known that developing a curriculum and planning of the course are two basic factors in teaching foreign languages successfully. At this point, preparation of a well designed and an applicable syllabus can be a good start for an effective teaching. In this proposal, the importance of preparation of a syllabus was evaluated and some suggestion on its preparation for non-native Turkish language speakers were offered. The syllabus mainly contains course/instructor information and a course schedule. Basically, it was expected that a syllabus could inform students in advance about the course and topics and make them to be prepared accordingly.

Key words: Teaching Turkish, Syllabus, Course schedule

INTRODUCTION

After experiencing teaching Turkish language to native Turkish speaking students for a long time, I recognized the importance of preparing a syllabus before starting teaching the language to non-native Turkish speaking students. Even though there was a schedule plan for native Turkish speaking students, no any written syllabus was prepared for them. The contents, rules, and expectations of the course were discussed in the first class. This method may be acceptable for native speakers because their background knowledge can help them to guess what they will meet and how to find the information needed.

On the other hand, teaching language to non-native speakers is very sophisticated and challenging. It also requires effort and experience. Preparing a well-designed syllabus will help both students and instructor to organize themselves at the first hand. Even though

* İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, 44280 Malatya

preparation of a syllabus is a challenge by itself, its benefits should not be underestimated. The time spent for preparing a syllabus will have far-reaching benefits for the course. Balancing all of the necessary information and maintaining clarity and enthusiasms in the syllabus is a key point.

The following questions should be considered before preparing a syllabus when Turkish Language is taught as a foreign language.

1) What kind of syllabus should be prepared (a short course information, instructor information, text materials etc)?

2) Which parts should be included and stressed more in the scope of the course (general course schedule etc)?

Etymologically, syllabus means a “label” or “table of contents”. The American Heritage Dictionary defines syllabus as outline of a course of study. In some ways the syllabus is simply a session plan on a large scale. However, since it covers an entire course semester, not a single class period, it needs extra care and effort to prepare.

The following parts could be included in a well-designed syllabus for a Turkish language course:

Course Information

General information about Turkish language should be given and the relation, if any, to the spoken language should be addressed. What is the purpose of the Turkish language course from the instructor perspective? How does it fit into the curriculum?

It is also necessary to state that, the materials of Turkish language course must be organized to facilitate both developing specific speech skills and the basics grammar skills. For this reason, courses must be separated as oral (pronunciation) and written (grammar) practices.

Course description/Objectives

Describing the general content of Turkish language course and information about instructional methods can be given.

In this part it should be explained that, each session should contain a dialog, vocabulary, grammar notes and drills. From this,

1. Audio-visuals should be supplied for listening and seeing
2. The written text should be read
3. Basic grammar rules should be taught
4. Exercises should be carried out for vocabulary expansion

Assignments and Exams

This part informs the students about the number and type of assignments and their effect on the grading. The attendance requirement, if any, for the class can be stated.

The assignments in Turkish class should be designed to provide with the opportunity to practise and solidify skills as well as develop new skills. The learners should be assigned after each session which includes basic dialog or sentence patterns and vocabulary.

Text books, materials

Detailed bibliographic Information about the text books and supplementary readings can be listed in this part. The syllabus should also clearly inform students about the availability of aiding materials including audio and visual materials needed for the course. But, flexibility of the schedule may be necessary as the circumstances require.

Schedule

A good schedule is needed for both students and instructors. A weekly course calendar should be prepared at the beginning of the semester so that the students can get prepared in advance for the class. It should be kept in mind that a good schedule gives students a clear overview of the course and the purpose and goals of the course.

Turkish phonetics, morphology and sentence pattern should be scheduled so as to complete each other.

Finally, the name of the class solely does not reflect everything about the course. In some cases the scope of the class may be beyond the student's expectations. Pre-informing students, such as giving course outlines can give some ideas about the class. Also a syllabus can be thought as a contract between the student and instructor. It should not be inapplicable and very strict, but flexible.

FINAL CONSIDERATIONS

When a syllabus is prepared for teaching Turkish as a second language, the following points should be considered for an efficient and stable teaching.

1. The surface structure of the language should be given
2. The interest of the learner should be attracted
3. Some general rules of the language should be included
4. The content should be clear and comprehensive

RELATED REFERENCES

Altman, H. B., Cashin, W. E., Writing a Syllabus, Center for Faculty Evaluation and Development, Kansas State University, Idea Paper No 27, September 1992.

Birdsall, M., Writing, Designing, and Using a Course syllabus. Boston: Northeastern University, Office of Instructional Development and Evaluation, 1989.

Lowther, M, A., Stark, J. S., and Martens, G. G., Preparing Course Syllabi for Improved Communication. Ann Arbor: University of Michigan, National Center for Research to Improve Postsecondary teaching and Learning, 1989.

Stark, J. S., and Lowther, M, A., Designing the Learning Plan: A Review of Research and Theory Related to College Curricula. Ann Arbor: University of Michigan, National Center for Research to Improve Postsecondary teaching and Learning, 1986.

Wilkerson, L., and Mc Knight, R. T., Writing a Course Syllabus: A Self-study Packet for College Teachers. Chicago: Michael Reese Hospital and Medical Center, 1978.

CÂMÎ'Ü'L-FÜRS ÖRNEĞİNDE XVI. YÜZYIL BİTKİ İSİMLERİ

Hatice ŞAHİN¹

ÖZET

Türkçede bitki adları oldukça zengindir, ancak bu konu üzerine gerektiği kadar araştırma yapılmamıştır. XVI. yüzyılın Türkçe söz varlığı ile ilgili önemli bir hazine olan *Cami'ül-Fürs* Farsçadan Türkçeye yapılmış çeviri bir sözlüktür. Makalede, bu eserdeki Türkçe bitki adları liste halinde sunulacak ve kısaca açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Bitki Adları, Cami'ül-Fürs, 16. Yüzyıl Türkçe Söz varlığı.

IN MODEL OF CAMİ'Ü'L-FÜRS PLANT'S NAME IN XVI.st CENTURY

ABSTRACT

The names of plants are quite rich in Turkish, but this subject is not enough researched. *Cami'ül-Fürs*, which is a translated dictionary from Persian to Turkish, is an important source for Turkish vocabulary of the 16th century. In this article the Turkish plant names are given in list and explained shortly.

Key Words: The Turkish names of plants, Cami'ül-Fürs, Turkish vocabulary of the 16th century.

Dillerin söz varlığı, o dili konuşan insanların maddi ve manevi kültürünü, dünyaya bakış açısını da yansıtır. Belirli alanlardaki kelimelerin çokluğu ve ayrıntılı oluşu dillerin söz konusu alanla ilgili genel tutumunu açık bir şekilde gösterir. Bunun yanında nesnelerin ve kavramların isimlendirilmesi de o dili konuşan insanların dünyayı anlama ve anlatma yollarını ortaya koyar.² Sözlükler, bir dilin belli bir dönemde söz varlığını doğrudan ortaya koymaları açısından büyük önem taşıyan eserlerdir.

Halk arasında gıda, ilaç, boya ve süs olarak kullanılan bitkilerin isimleri, Türkçede dikkate değer bir zenginlik gösterir. “Türkiye’de 9.000 kadar yabani bitki türünün yetiştiği bilinmektedir. Buna karşılık Derleme Sözlüğü (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü)’nde yaklaşık olarak 3.000 kadar Türkçe bitki adı bulunmaktadır. Türkiyede yetişen bitki türlerinden üçte birinin Türkçe adının

¹ Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi.

² Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınları, Ankara, 1996. s.7

bulunması, halkın bitkilere karşı olan yakın ilgisini açık bir şekilde göstermektedir.”³

Türkçede yazı diline girmiş olan bitki isimlerinin yanında halk arasında kullanılan ve bölgelere göre değişiklik gösteren bitki isimleri, çeşitli alanlarda yapılmış çok sayıda çalışmaya rağmen şimdiye kadar tam olarak ortaya konamamıştır.

“Türkçedeki bitki adlarının gereğince araştırıldığı söylenemez. Günümüz Türkçesinde yazı diline girmemiş çok sayıda bitki adı bulunmaktadır. Bu alandaki terimlerin çokluğu, hemen her yörede aynı bitkinin farklı kelimelerle adlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bunların gerek derlenmesi gerekse karşılıklarının doğru bir biçimde belirtilmesi bu alandaki çalışmaların en önemli güçlüğüdür.”⁴

Divan ü Lügati’t-Türk, Türkçe bitki isimleri ile ilgili ilk bilgileri veren eser olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu eserde geçen bitki isimlerinin bugün Anadolu’da kullanıldığı da belirtilmektedir.⁶

Anadolu sahasında ise ilk olarak bitki isimlerini ele alan eser, en eski telif tıp yazması olarak bilinen İshak bin Murad tarafından yazılmış olan Edviye-i Müfrede’dir.⁷

Bunun dışında bitki isimlerinin Anadolu’da ve diğer Türk lehçelerindeki kullanımı, botanik çalışmaları, sözlük çalışmaları, folklor çalışmaları için de araştırma konusu olmuştur.

³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara 1994, s.5. Gönül Kaynak, Ruziye Daşkın, Özer Yılmaz, *Bursa Bitkileri*, Uludağ Üniv. KETAM Yay. Bursa 2005, s.7’de Türkiye’deki bitki türü sayısı 12.000 olarak gösterilmekte ve bu bitki türlerinin 3/1’inin sadece ülkemizde yetiştiği belirtilmektedir.

⁴ Zafer Önler, “XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri”, *Journal of Turkish Studies*, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Fahir İz Armağanı I, Volume 14, 1990, s. 357

⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divan ü Lügati’t-Türk*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985

⁶ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara 1994, s.5

⁷ Eser hakkındaki bilgi için bkz. Mustafa Canpolat, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, *Türkoloji Dergisi* C.V, S. 1, Ankara 1973, s. 21-29

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğünün ardından çeşitli tarihlerde, çeşitli amaçlarla, çeşitli niteliklerde hazırlanmış çok sayıda sözlüğü mevcuttur. Bu sözlüklerden 907/1501-1502 tarihinde Türklere Farsçayı öğretmek amacıyla yazılmış mensur bir sözlük olan Câmi'ü'l-Fürs adlı sözlük de amacı bu olmasa da XVI. yy. Türkçesinin söz varlığıyla ilgili son derece değerli malzemeler sunmaktadır. Bâb ve fasıl düzenine bağlı kalınarak hazırlanan eserde yaklaşık 8000 Farsça isim maddesi ile bu isimlerin Türkçedeki karşılıkları bulunmaktadır. Ancak bu söz başlarının birçoğunun birden fazla karşılığının verildiği göz önünde tutulduğunda bu sayının daha da arttığı görülmektedir. Eserde somut ve soyut çok sayıda kelimenin yanında yemek isimleri, oyun isimleri, hayvan isimleri -özellikle kuş isimleri- de önemli bir bölüm oluşturmaktadır.

Bu yazıya konu olan bitki isimleri de sözlükte dikkat çekecek yoğunlukta bulunmaktadır. Bugüne kadar tıpla ilgili eserler, botanik terimlerinin ilk ve en önemli kaynağı kabul edilegelmiştir. Gerçekten de tıp yazmalarında geçen bitki isimleri bu konu üzerinde çalışanlar için vazgeçilmez öncelikli kaynaklardandır.⁸ Ancak Câmi'ü'l-Fürs örneğinde görüldüğü kadarıyla dil tarihinde hazırlanmış sözlükler de çok sayıda bitki ismi barındırması açısından konuyla ilgili önemli kaynaklardan kabul edilebilir nitelik taşımaktadır.

Bu yazıda yer alan bitki isimlerine kaynaklık eden Câmi'ü'l-Fürs, Farsça'dan Türkçe'ye çeviri bir sözlüktür. Eserin Câmi'ü'l-Fürs veya Câmi'ü'l-Fâris adıyla tespit edilen değişik nüshaları bulunmaktadır. Ancak bu nüshalarda müellifin ya da müstensihinin adı kesin olarak belirtilmemiştir.

A- Câmi'ü'l-Fürs: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kitaplığı, 2616, Kemal Paşa-zâde Şemseddin Ahmed b. Süleyman (873-940)

B-Müntehâb-ı Câmi'ü'l-Fürs: A.Ü. DTCF Ktp. M.Con. A. 351 numarada kayıtlı 15 satırlı 8 varaktan oluşan talik hatla yazılmış eser, Câmi'ü'l-Fürs'ün üçüncü bölümünü kapsayan bir nüshadır.

Câmi'ü'l-Fâris adıyla ise eserin değişik nüshaları mevcuttur.

A- Câmi'ü'l-Fâris: Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. 13622

B- Câmi'ü'l-Fâris: İstanbul Millet Ktp. Ali Emiri Lgt. 39/ Lgt.71./ F. 251.

C- Câmi'ü'l-Fâris: Ankara Milli Ktp. A.Ötüken 176.

⁸ Zafer Önler, "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Fahir İz Armağanı I, Volume 14, 1990, s. 357

Yukarıda belirtilen nüshalar eserin beş bölümünü de kapsayan nüshalardır. Bunların dışında beş bölümden oluşan sözlüğün bazı bölümlerini kapsayan nitelikte nüshalar da tespit edilmiştir.

D-El-Emsiletü'l-Muhtelif: tlf.1194/1780. Müellifi bilinmiyor. Ankara Milli Ktp. Yz.B.A.(a) 4739. Bu nüsha, Cāmi'ü'l-Fāris'in ikinci bölümünün sonunda yer alan fiil çekimlerinin anlatıldığı bölümü kapsamaktadır.

E-Cāmi'ü'l-Fāris: Bursa İnebey Ktp. Hüseyin Çelebi 1156/1

Cāmi'ü'l-Fürs, yukarıda da belirtildiği gibi çok sayıda bitki ismini içeren bir eserdir. Derlemeye çalıştığımız bitki isimleri, eserde değişik biçimlerde verilmiştir. Söz konusu bitki isimleri, kimi zaman söz başında kimi zaman da bir söz başının açıklanması sırasında geçmiştir.

elvā: Şabr didükleri ot.

derrā: Bögürtlen ve yemişen didükleri.

petkup: Bir ekşi reçeldür ki kozıla ve şaramşağıla ve yoğurdla iderler

gıyşe: Bir otdur 2- haşır otı gibi çuval örerler şaman taşırılar ve ol çuvala dağı gıyşe dirler ve dirler ki 3- haşır kamsıdır [ammā haş budur ki ıflamur kabından iderler.]

Bazı bitki isimlerinin sadece Farsça madde başlarında verildiği ve karşılırlarına belirsiz bir açıklama yazıldığı da görülmektedir.

'ākır karhā: Ma' ruf bir otdur edviye envā'ından

kaymūliyā: İki dürlü yaprağın adıdır biri ağ ve biri kızıla mâyil olur Endülüs ve İrmen 10-vilâyetinden gelür.

küşeyrā: Ma' ruf edviye [dārū] kısmındandır.

Kimi zaman aynı bitkinin farklı dillerde nasıl karşılandığı veya söz konusu dillerde nasıl değişikliğe uğradığı konusunda da bilgi verilmiştir.

dehmşût: Dāfni ağacı ki 'Arabca şeceretü'l-gārr dirler ve Rumca zāfni dirler.

şıpt: bi'l-Fārisi: Toraş otı ta'rib idüp şibis dirler

kebest: bi'l-fetheteyn 8- ve'z-zammeteyn: Hançal otı ki ebu ehl karpuzı dirler ve kargā kavunı ve it hıyārı

bābūne: Babadye 6- çiçeği ki bābūnec demekle ma' rufdur, eṭibbā katında bizüm vilâyetimizde koyun gözi dirler ve 7- ba' zılar şığır gözi dirler ammā zann iderem ki

şığır gözi ve koyun gözi birbirine muhâlif çiçekdür. 8- Ba'zılar koyun gözine bābūne dir ve ba'zılar şığır gözine bābūne dirler.

Yazar, kimi zaman bitki isimlerinin açıklanması sırasında yararlandığı diğer kaynak sözlüklerden farklı görüşler ileri sürmüş, diğer sözlüklerdeki bilgilerin doğru olmadığını ifade etmiştir.

rened; *bi-fetḥi'n-nūn: Dāfni ağacı gerçi 19-lügat kitāblarında 'ud didiler.*

kübüste: *Hanzal otı ki ebū cehl karpuzı daḥı dirler 19- acıdur ve ağudur ve it hıyārına daḥı dirler bu daḥı bunun biridür belki daḥı artuḡdur.*

recl: *Mi'yār-ı Cemālīde semārūḡ ma'nāsına naḡl olunmuş ve ṭbb kitāblarında pırpırım 10- didükleri otur.*

dehle: *Geven otı ve dirler ki kındire didükleri 14- otur ve dirler ki ḥaṣır ḡamışdır.*

ḡirū: *Bir nev' çiçekdür, ṣarū olur ve gök olur, benefşi olur. Anuñ 12- yağın tutarlar ammā ba'zı erbāb-ı lügat ḡatmī ma'nāsına naḡl itdiler ḡaṡādur esmā'-i edviyyede 13- erbāb-ı lügatūñ naḡline i'tibār yoḡdur.*

Bu çalışmanın amacı, XVI. yy.da yazılmış ansiklopedik bir sözlük niteliğinde olan Câmi'ü'l-Fürs adlı sözlük örnek alınarak, XIV. yy. sonu ve XV. yy.da yazılmış olan tıp yazmalarında geçen bitki isimlerinin ortaya konduğu çalışmaların yanında XVI. yüzyılda Anadolu'da kullanılan bitki isimleri kadrosunun genel durumunu ortaya koyabilmektir.

Bu çalışmada eserde geçen bitki isimleri metin içinde sadece söz başlarının açıklandığı bölümler taranarak bir araya getirilmiş ve alfabetik sıraya dizilmiştir.⁹ Ancak doğrudan bir madde başının karşılığı olan bitki isimlerinin sözlükteki madde başı da listede parantez içinde koyu biçimde verilmiştir. Dizilen bitki isimlerinin kökenleri belirtilmeye çalışılmış, anlamları verilmiş ardından belirlenebilenlerin Latince karşılıkları parantez içinde gösterilmiştir. Ele alınan isimlerin metinde geçtikleri sayfa ve satır numaraları da belirtilmiştir.

Farsçadan Türkçeye bir sözlük olması nedeniyle, Câmi'ü'l-Fürs'te Farsça bitki isimlerinin hissedilir çoğunlukta olduğu görülmektedir. Arapça ve Türkçe olanların

⁹ Bu çalışmada bitki isimlerinin sıralanışı konusunda "Zafer Önler, "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Fahir İz Armağanı I, Volume 14, 1990, s. 357-392" künyeli çalışma esas alınmış ve çok sayıda bitki isminin belirlenmesinde bu yayımdan yararlanılmıştır.

yanında Arapça kanalıyla dilimize geçen Yunanca bitki isimleri de metin içinde verilmektedir.

Tek kelimeden oluşan Türkçe ve yabancı bitki isimlerinin yanında sözlükte Arapça, Farsça ve Türkçe tamlama yapısında olan bitki isimlerinin sayısı da az değildir. ḥabbetü'l-ḥazra, ḥabbü's-selâṭin, kesfereti'l-birü, yebrûcu's-şanem, emîr-i 'âşikân, lisân-ı 'uşfur, servî-i cebelî, oğlan aş, it boncuğı, kırt kulağı, yılan yaşadığı, yohsul urganı gibi. Bunun yanında ıssı ot, kara ağaç, kara dut gibi sıfat tamlaması yapısında olan Türkçe bitki isimleri de mevcuttur.

Câmî'ü'l-Fürs örneğinde görüldüğü gibi bitki isimleri konusunda tarihi sözlükler de önemli birer kaynak durumundadır. Ayrıca bitki isimlerinin bilinen güçlüklerine rağmen derlenip bir araya getirilmesi, kaynaklarının belirlenmesi, Türkçe olanların morfolojik ve semantik yapılarının ortaya konması gerekliliği de açıktır.

A

abanos: Yun. Abanos ağacı, (*Lignum ebeni*) 11b-15 (**sâc**)

acı tere: Aşktere (*Cardonine amara*) 17a-17 (**reşâd**)

'ades: Ar. mercimek, (*Lens culinaris*) 52b-6, 52b-7, 78a-20, 78b-3 (**nesk/nisk**), (**nersek**), (**mercuvvu**), (**mencû**)

ağu kunduruz: Kündüsotu, (*Nerium oleander*) 36b-8 (**ḳandus**), (**kündüs**)

ağ seliḥa: (?) 5a-17 (**kesilâ**)

aluc: Far. Yabani bir ağaç ve yemişi, Aliç, (*Crataegus*) 25a-21, 43b-20, 50a-10 (**kühanc**), (**zu'rûr**)

'anber: Ar. Amber, (*Geum urbanum*) 104b-3, 83b-2, 86b-8, 'a.e 104b-4 (**pîle**), (**şâhbûy**)

anduz: Andız otu, (*İnula helenium*) 67a-21 (**râsen**)

anîsûn: Yun. Anason, (*Pimpinella anisum*) 100a-3 (**nân-ḥâh**)

anzarut: Far.'Anzurût, anzurût, göz otu, (*Astragalus sarcocolla*) 86b-11, 97a-5 (**ḥuncide**)

ardıc: Ardıç ağacı, (*Junperus*) a.1 32a-3, a.uñ 53a-14

arduc: Ardıç ağacı, (*Junperus*) 24b-18, 34b-16, 77a-3 (**ârs**)

'aşbur: Ar. Yalancı safran, (*Carthamus tinctorium*) 58a-15 (**behzem**)

azâd ağacı: Bir çeşit ağaç, (*Zelkova carpinifolia*) 50a-2 (**sirişk**)

ayrık otı: Ayrık otu, (*Cynodon dactylon*) 11b-7, 33a-21, 61a-21 (**rîvâc ve rîbâc**) (**fîriz**) (**firiş**) (**necm**)

ayu gülü: Gelincik çiçeği, (*Papaver rhoeas*) 5b-4, 5a-2 (**favâniyâ**), (**kehbâyâ**)

ayva: Ayva, (*Cydonia oblonga*) 101b-11, 82b-21 (**bih**), (**ābī**)

‘azābe: Yılgun kuzağı, azaba, yosun, (*Tamarix tetrandia*) 77b-21 (**gez māzū**)

B

babadye: Far. Papatya, (*Matricaria chamomilla*) 80b-5 (**bābūne**)

bābūne: Papatya, (*Matricaria chamomilla*) 56b-5 (**kūpel**)

bābūnec: Far. Papatya, (*Matricaria chamomilla*) 80b-6, 80b-8, 80b-8 (**bābūne**)

bād renbūd: Far. Tatranbu adında bir çeşit bitki, oğul otu, kovan otu, (*Melisa officinalis*) krş. *bādrāncbūye*, *bādrenbe*, 65a-4 (**türüncan**)

bādem: Far. Badem, (*Amygdalus communis*) 55a-16

badılcan: Ar. Patlıcan, krş. *bādincān*, (*Solanum melongana*) 63a-16, b.a 34a-14 (**bātingān**)

bādincān: Ar. Patlıcan, krş. *badılcan*, (*Solanum melongana*) 63a-16 (**bātingān**)

badrak: badrık, Yabani reyhan, dağ reyhanı, (*Ocimum*) 46b-7 (**bāzrūk**)

badrāncbūye: Far. Tatranbu adında bir çeşit bitki, oğul otu, kovan otu, (*Melisa officinalis*) krş. *bādrāncbūye*, *bādrenbe* 75a-9 (**bādrenbū**)

bādrenbe: Far. Tatranbu adında bir çeşit bitki, oğul otu, kovan otu, (*Melisa officinalis*) krş. *bādrāncbūye*, *bādrenbe* 80b-17 (**bādrenbū**)

bādrūc: Bir tür reyhan, (*Ocimum*) 80b-18 (**bārenkbūye**)

bağa yaprağı: Sinirotu, (*Plantago*) 37b-6, 39b-10, 89b-15, 90a-9 (**isfeyuş ve ispiyüş**), (**zebān bere**), (**zevān bere**)

bahār: Far. şığır gözi sarı papatya, (*Anthemis nobilis*) 60b-4 (**kār çeşm**)

başam ağacı: Bakam ağacı, (*Caesalpinia echinata*) 66b-12 (**dār-ı perniyān**)

baqlatü'l hamka: Ar. Semiz otu, (*Portulaca oleracea*) 53b-18, 63b-15, 81b-5, 82b-15 (**per behen**), (**buḥle**), (**buḥale**)

bakurı: Far. <bakra'i, Bir çeşit kavun, (*Citrus medica?*) 11a-15, 47a-14 (**benc**), (**beng**)

balād-ı kimnūn: Yun. Kimyon (*Carum carvi*) 5a-16 (**kerāviyā**)

balamut: Palamut ağacı, (*Quercus*) 12b-13, 15b-19 (**kāluc**)

balasān: Ar. Belesān, Pelesenk ağacı ve bundan elde edilen yağ, (*Commiphora opobalsamum*) 64a-15 (**balasūn**)

baldıran: Yazın tarlalarda yetişen gövdesi toprak içinde olan ve yenilebilen bir bitki baldıran otu,

- (*Conium maculatum*) 69b-15, 82b-15 (**şügerân**), (**buḥale**)
- baldırı kara: Baldırıkara (*Aspelinum adianthum*), 63b-18 (**perri sipād u şân**).
- beg börki: Kadife çiçeği, horoz ibiği (*Fumaria officinalis*) 31b-5, 93a-8 (**bustân efrüz**), (**şehtere**)
- bellût: Ar. Pelit ağacı, meşe palamudu, (*Quercus*) 15b-12, 69a-13, 78a-1, 86b-13 (**sindiyan**)
- benefşeç: Ar. Menekşe, (*Viola tricolor*) 82b-7 (**benefşe**)
- benefşe: Ar. Menekşe, (*Viola tricolor*) 3a-20, 28a-6, 38a-4, 52b-11, 53a-1, 102a-7 (**firfir**), (**nimişek**), (**venemşek**)
- benefşi: Ar. Menekşe, (*Viola tricolor*) 76b-11
- benūs: Ar. Kavlagan ağacı, çınar ağacı, (*Platanus orientalis*) 37b-13 (**bânkaş**)
- berdağ: Ar. Pire otu, civan perçemi, (*Achillea*) (?) 82b-10 (**büre**)
- bertûf: Ar. (?), 50a-9 (**şābāng** ve **şāhbānek**)
- besfāyic: Ar. Bespāye otu, (*Polypodium vulgare*) 82a-6 (**pespāye**)
- bezr-i kaṭṭūna: Sinirotu, (*Plantago*) 37b-6, 70b-17 (**isfeyuş** ve **ispiyûş**) (**fesliyûn**)
- bīd encir: Far. Keneotu, (*Ricinus communis*) 42a-8 (**ḥirvaʿ**)
- birinç: Far. Pirinç, (*Oryza sativa*) 3a-16, 7b-19, 28b-8, 93a-14
- birzevn: Ar. (?) 106a-7
- biş barmaç: Beşparmakotu, (*Potentilla reptans*) 64a-18 (**bintāfilûn**)
- bögrülce: Bögrülce, börülce, (*Vigna sinensis*) 5b-13, 24a-16, 47a-9, 52b-6 (**lūbyā**), (**decir**), (**nersek**)
- böğürtlen: Böğürtlen, (*Rubus rosaceae*) 4a-8, 70a-17, 98a-12 (**derrā**), (**ḥertût**), (**gevsec**), (**ʿayzerân**) (**kīhe**)
- buğday: Buğday, (*Triticum aestivum*) 61a-1 (**gendum**)
- būrağ-ı ermen: (?) 73b-21 (**netrûn**)
- bure otı: Pireotu, civan perçemi, (*Achillea*) 98a-8 (**keykevāşe**)
- buyan otı: Meyan otu, meyan kökü, (*Glycyrrhiza glabra*) 36a-9, 47a-16 (**sūs**), (**buyānek**)
- büber: Yun. Biber, (*Piper*) 29a-18, 53b-17, 56a-5, 5a-18 (**kevber**), (**pūlpūl**)
- C**
- cedvār: Kāfur kokulu, zencefil türünden bir bitki, (*Curcuma zedoaria*) 73a-12 (**mah-pervîn**)
- cemācim: Ar. Kadife çiçeği, horoz ibiği (*Fumaria officinalis*) 31b-5 (**bustân efrüz**)
- cırcır: Ar. Yabani pırasa (*Allium porrum*) 13a-6 (**keylec**)

cülnâr: Ar. Gülnar, yabani nar ağacı,
(*Punica granatum*) 29a-4, 30a-5
(**nârher**)

Ç

çaķır dikenî: Aptesbozan otu,
(*Sarcopoterium spinosum*) 15a-
21, 84b-13 (**bād-âverd**), (**çerhe**)

çam ağacı: Çam ağacı (*Pinus*) 13a-20,
27b-3, 34a-18, 34b-2, 45a-11,
52b-9 (**nüc**), (**şanavber**), (**giz**),
(**naj**), (**nüj**), (**sāzak**), (**neşk**)

çavdar: Çavdar, (*Secale cereale*) 19a-
4, 29a-16, 59a-12, 72a-9
(**kevred**)

çedene: Kenevir otu, (*Cannabis*
sativa) 53a-1 (**venemşek**)

çenâr: Far. Çınar ağacı, (*Platanus*
orientalis) 34b-16, ç.e 13a-10
(**arūs**)

çeşmek: Far. Gözotu, (*Solanaceae*)
82a-13 (**püşme**)

çetük otı: Kediotu (*Hordeum*
murinum) ç.nuñ 47a-10 (**peleng-**
müşk)

çınar: Far. Çınar, (*Platanus orientalis*)
23a-18, 37b-14, 37b-15, 90a-6, ç.
ağacı 7a-2 (**dulb**)

çiğdem: Çiğdem (*Crocus cantellatus*)
18a-5, 101a-10 (**şenbelid**),
(**hürye**)

çikrek: Karaağaç, (*Ulmus*) 24a-21
(**derdâr**)

çimşir: Şimşir, (*Buxus sempervives*)
18a-4, 27a-4 (**şimşād**), (**şimşār**)

çoğan: Çöven, (*Gypsophila*) 62b-19,
ç.a, 16b-13, 32a-16, 93b-19,
105a-13, , ç.a 78a-6

çördük: Kökü yenilebilen bir çeşit
kokulu ot, (*Echinophora*
tenuifolia) 88b-21 (**dînârüye**)

çörek otı: Çöreotu, (*Nigella*
damascena) 33a-9 (**şunîz**)

çükündür: Far. Pancar, (*Beta vulgaris-*
folliora) 23a-16, 27a-12, 55b-14,
75a-10(**çuğundur**), (**şündür**),
(**şütāl**), (**pāzū**)

D

dāfni: Yun. Defne ağacı, (*Laurus*
nobilis)17a-18, d. ağacı 9a-15,
27b-12 (**dehmşût**), (**rened**), (**ğār**)

dārīçinî: Far. Tarçın, (*Cinnamomum*)
103a-13 (**darçini**)

dārū: Far. Darı, tane, tohum, (*Fractus*
milli) 5a-14, 27a-5, 30a-5, 37b-
14, 38b-6, 3a-13-, 53a-20, 54a-
19, 66b-9, 69b-17, 73a-12, 84a-
4, 85b-20, 99a-11, 99a-6,
d.dur3a-15, 4b-6, 4b-9, 8b-16,
10a-6, 21a-6, 27b-, 50a-4, 52b-4,
64a-17, 65a-5, 73b-21, 74a-1,
93a-8, 95a-17, 99a-11, 100a-3,
100a-3, d.nuñ 52b-2, 73b-12,
d.yı 48a-11

delüce: Buğday aralarında biten
siyah, acı bir bitki, (*Lolium*
temulentum) 60a-3, 68b- 2, 88a-
18, 101b-10 (**şeylem**), (**zevân**),
(**dınka**)

demür dikenî: Demirdikeni, (*Tribulus*
terrestris) 92b-6 (**şükühe**)

denbel otı: eşek marulı, uzun gevreği,
kuzukürkü, (*Sonchus oleraceus*)
28a-3 (**kāhūher kāhū-yı hār**)

deniz köpüğü: (?) 25a-13 (**zebedü'l-
baḥr**)

derca': Ar. Mürdümük, ak burçak,
(*Lathyrus sativus*) 24b-5
(**destyār**)

dermene: Yavşan, ilaç olarak
kullanılan acı bir ot, (*Artemisia*)
49a-3 (**ḥüncek**)

derşame: (?) 33a-4 (**sīnber**)

deryāş: (?) 74b-20 (**yentūn**)

deve tabanı: Geniş yapraklı bir süs
bitkisi, (*Cyclamen coum*) 31a-6,
55b-6 (**uşturgāz**), (**şütür-gāz**)

dilgü taşı: İtkasarı, (*Orchis
hircina*) 64a-21 (**büzidān**)

döngel: Töngel yemişi, (*Espilus
germanica*) 53a-18 (**izgīl**)

dulb: Ar. Çınar (*Platanus orientalis*)
23a-18 (**çenār**)

düğün çiçeği: Düğün çiçeği, kelebek
otu, (*Ranunculaceae*) 12b-17
(**kebikeç**)

E

ebem gümece: Ebe gümece, (*Malva
sylvestris*) 9a-10, 13b-2, 47a-15,
84a-16 (**ḥod pereşt**) (**vertāc**)
(**penīrek**) (**tūle**)

ebrū-yı şanem: Far. Kankurutan otu,
adamotu, (*Mandragora
autumnalis*) 46a-3 (**isterenk**)

ebū cehil karpuzu: Ar. Bir çeşit
karpuz, Acı karpuz, (*Citrullus
colocynthis*) 77b-15, e. 10a-8,
95a-18 (**kebest**), (**küpüstü**),
(**kübüste**)

efriyūn: Far. Sütleşen, ferbiyun,
(*Euphorbia*) 70b-9 (**ferbiyūn**)

egir: Kasıkotu, (*Acorus calamus*) 9b-
6, 12b-5, 13b-1, 31b-1, 82a-2
(**sürt**), (**ğudullūc**), (**vec**), (**bej**),
(**fejej**), (**pūje**)

eglik: Far. Havacıva, (*Alkanna
tinctoria*) 27b-16, 87a-3, 93b-4,
93b-4 (**ğancār**), (**ḥāncīde**), (**ğāje**)

egliyūk: Far. Havacıva, (*Alkanna
tinctoria*) (?) 27a-8 (**şūncār**)

egren: Kızılcık denilen meyve,
(*Cornus*) 45b-3 (**nıbk**)

el-lürc: Tavşan kirazı, (*Ruscus
aculeatus*) 13b-1 (**vec**)

emīr-i 'āşikān: Ar. Kadife çiçeği,
horozibiği (*Fumaria officinalis*)
31b-5 (**bustān efrūz**)

encīr: Far. İncir, (*Ficus carica*) 22b-5,
26b-14, 42a-8, 94b-2, e.dür 26b-
15 (**şāh**)

encūdān: Far. Kadı ağacı, hiltit,
şeytanboku, (*Ferula assa-
foetida*) 63a-7 (**enkūrān**)

endürüz: (?) 78a-5 (**kiniştü**)

ercüvan: Far. Erguvan çiçeği, (*Cercis
siliquastrum*) 62b-4 (**erğevān**)

erük: Erik, (*Prunus domestica*) 10b-
17, 19a-8, 33a-18, 44b-11, 52b-

- 10, 79b-5, 79b-5, 66a-8, 86a-4, e.i 79b-5 (**ālū**)
- erz: Ar. Erez, delice, (*Lolium temulentum*) 31b-5 (**bustān efrūz**)
- eşir bâreş: Ar. Hatun tuzluğu, diken üzümü otu, (*Berberis crataegina*) 49b-8 (**zirîşk**)
- eşek dikenî: Deve dikenî, boğa dikenî (*Eryngium*) 29a-12 (**kenger**)
- eşek marulî: Kuzu gevreği, kuzukürkü, (*Sonchus oleraceus*) 28a-3 (**kāhūher kāhū-yı hār**)
- eşek tırbî: Bayırturbo, yabani kaşıkotu, (*Armoracia rustica*) 23b-10, 86a-4 (**hārzehre**)
- eşhūn: Far. Işgın, (*Rheum ribes*) 11b-7, 62b-17 (**rīvāc ve rībāc**) (**uşebhūn**)
- evelik: Ispanağa benzer bir ot, (*Rumex obtusifolius*) 62a-9 (**āfilūn**)
- evgir: Far. (?), 98b-15
- eyreli: Eyreli otu, krş. iyreli, (*Pteridium aquilinum*) 35a-17, 36a-6, 39b-15, 78a-15 (**betāris**) (**serhas**) (**kīl dārū**)
- F**
- farāsīyūn: Yabani pırasa, (*Allium porrum*) 27a-7 (**şenār**)
- fāvāniyā: Far. Gelincik çiçeği, ayı gülü denilen bitki, (*Poenia officinalis*) 5b-4 (**kehbāyā**)
- felez herec: Far. Katırkuyruğu, filboğan denilen ot, (*Equisetum arvense*) 83a-19 (**bīlezehre**)
- ferbiyūn: Ar. Sütleğen otu ve bundan elde edilen tıbbi zamk, krş. *ferbüyūn* (*Euphorbia officinarum*), 70b-8 (**ferbiyūn**)
- ferbüyūn: Ar. Sütleğen otu ve bundan elde edilen tıbbi zamk, krş. *ferbiyūn* (*Euphorbia officinarum*) 63b-14 (**ber-buyūn**)
- ferfiyūn: Ar. Sütleğen otu ve bundan elde edilen tıbbi zamk, (*Euphorbia officinarum*) 63b-13 (**ber-buyūn**)
- fesligen: Far. Fesleğen, reyhān (*Ocimum basilicum*) 59b-14 (**şāhperem** ve **şāhdem** ve **şāhsiperem** ve **şāhsipergam**)
- feycer: Ar. Sedef otu, (*Ruta graveolens*) 7a-7 (**sedāb**)
- funduk: Fındık, (*Corylus maxima*) 82a-10
- fıstık: Far. Fıstık, (*Pistacia vera*) 82a-10 (**pūste**)
- fig: Burçak, fig, (*Vicia sativa*) 5b-13, 56a-7 (**lūbyā**) (**fūl**)
- fülfül: Ar. Karabiber, (*Piper*) 27b-5, 27b-8, 29a-18, 53b-18 (**kevber**)
- G**
- gāv zübān: Far. Sığırdili, (*Anchusa officinalis*) 64b-2 (**bağalşan**)
- gelincük: Gelincik, (*Papaver rhoeas*) 27a-1, 77a-4 (**şakır**)

gerdene otı: Yabani pırasa (*Allium porrum*) 13a-613a-6 (**keylec**)

geven: Baklagillerden bir çalı, (*Astragalus*) 5a-14, 18a-21, 88b-13 (**ketād**)

girebolı: Gilaburi, (*Viburnum opulus*) 70a-11 (**taberhūn**)

göz otı: Göz otu, (*Astragalus sarcocolla*) 87a-2 (**hāncide**)

gügem erük: Dağ eriği, (*Prunus spinosa*) 60b-12, 79b-5 (**kejem**), (**ālūce**)

gül: Far. Gül, çiçek, (*Rosa canina*) 23b-2, 25a-10, 47a-12, 56a-20, 56b-8, 56b-8, 72a-1, 72a-2, 83a-13, 96b-10, 96b-6, g.den 46b-20, g.dür 50b-4, 73a-5, 93b-2, 104a-16, 104a-18, g.e 13a-2, g.i 31b-4, g.leri 31b-4, 38a-12, 50a-1, 62b-4 (**pīre**)

gül-i nesrīn: Nesrin, yabani gül, (*Rosa canina*) 73b-18 (**nesteren** ve **nesterīn** ve **nesterdīn** ve **nesrīn**)

gülef: Far. Gül, (*Rosa canina*) 73b-18 (**nesteren** ve **nesterīn** ve **nesterdīn** ve **nesrīn**)

günekbere: Kasnı bitkisi, (*Ferula szowitsina*) 105a-21 (**kāsnī**)

güneyik: Hindibā, (*Cichorium endivia*) 13b-2, 45a-17, 84b-14, 105a-21 (**vertāc**), (**tarahşakūḳ**)

güyegü otı: Güveğiotu, (*Origanum vulgare*) 23a18, 26a-6, 37a-19,

62a-12 (**halender**), (**sa‘ter**), (**āviş**), (**āvişen**)

H

habbetü’l-ḥazra: Ar. Çitlembik yemişi, (*Pistacia terebinthus*) 90b-2 (**sebzāne**)

habbü’s-selātīn: Ar. (?)17a-12 (**dend**)

ḥadeng: Far. Kayın ağacı, (*Fagus orientalis*) 4a-16, 4a-17, 48b-8 (**ḥadeng**)

hakeşi: Far. Kuş ekmeği, kızıl tüderi (*Polygonum bistorta*) 85b-21 (**ḥūbe**)

ḥalḥān: <<kaluğan (?) 16b-13, 66b-1 (**ḥerend**)

ḥanzal: Ar. Hanzal otu, Ebucehil karpuzu, (*Citrullus colocynthis*) 10a-21, 50a-16, ḥ.otı 10a-8, 95a-18 (**kebest**), (**kevest**), (**kübüste**)

ḥarbaḳ-ı hindī: Ar. Zambakgillerden bir çeşit bitki, ak çöpleme, (*Helleborus album*) 27a-20 (**şīr baḥşīr**)

ḥardal: Ar. Hardal, (*Brassica nigra*) 17b-11 (**sipendān-i ḥord**)

ḥarned: Ar. (?), 66b-1 (**ḥalḥān**)

ḥarpūz: Karpuz, (*Citrullus vulgaris*) 82a-16 (**baṭraka**)

ḥaşır otı: Hasır otu, kofalık otu, semer otu, zembil otu, (*Typha domingensis*) 14a-5, 27b-19, 72a-14, 94a-2 (**dūḥ**), (**fāfir**)

ḥaşşū’l-ḥumār: Ar. Denbel otu, eşek marulı, kuzu gevreği (*Sonchus*)

<i>oleraceus</i>) 28a-3 (kāhūher), (kāhū-yı hār)	87a-7, 87a-8, 91a-19, h.ı 15b-19, h.ına 77b-15, 95a-19
haşhâş: Haşhaş, (<i>Papaver somniferum</i>) 33b-5 (kardüz)	hıyâr şenbe: Acur, (<i>Cassia fistula</i>) 87a-8 (hıyâr şenbe)
hatab ağacı: (?) 72a-19 (güzebân)	hindibâ: Ar. Hindiba, Yaban marulu, <i>krş. hindibâ</i> , (<i>Cichorium endivia</i>) 30a-7
haţıl ağacı: (?) 21a-21, 52b-9 (pâdir), (neşk)	hindistân kozı: Hindistan cevizi, (<i>Cocos nucifera</i>) 19a-4 (gevez hind)
hatmi: Ar. Hatmi, (<i>Althaea officinalis</i>) 55b-20, 62a-4, 76b- 12, h. dür 36b-21 (gıslı)	hindübâ: Ar. Hindiba, <i>krş. hindübâ</i> , (<i>Cichorium endivia</i>) 105a-20 (kâsnı)
hayyu 'âlem: Ar. Sinir otu, (<i>Plantago major</i>) 5b-12 (lufiyâ) (bustân efrüz)	hubbâzî: Ar. Ebegümece, (<i>Malva sylvestris</i>) 47a-15, 84a-17 (penîrek)
hevâ civâ: Eglikotu, (<i>Alkanna tinctoria</i>) 93b-4 (gâje)	hulbe: Ar. Çemen otu, (<i>Trigonella foenum-graecum</i>) 107a-10 (hur kûy)
hezartere: (?) 78b-13 (hezârdâru)	hurmâ: Far. Hurma ağacının yemişi, (<i>Phoenix dactylifera</i>) 19b-2, 33b- 8, 37b-2, 43b-14, 44b-7, 60a-12, 77b-9, 95a-18, h.dur 4a-21, h.nuñ 87a-1
hilâf: Ar. Söğüt ağacı, (<i>Salix</i>) 16a-10 (bîd)	huzaż: Ar. Topalak, kırkboğum, (<i>Cyperus rotundus</i>) 54a-19, 72b- 3 (huzul) (gûlân)
hılşît: Yaban marulu, hindiba, (<i>Cichorium endivia</i>) 15a-13 (engujd)	I
hınna: Ar. Kına ağacı, (<i>Lawsonia inermis</i>) 45a-5, 67b-12, h.dan 104b-6 (rekâk ve rekûk), (riķân ve rekûn)	ıflamur: Ar. İhlamur, (<i>Tilia platyphyllos</i>) 94a-3
hınţıyana: <Çentiyâne (?) (<i>Gentiana lutea</i>), 19a-3 (kûşâd)	ısrğan: Isırgan otu, (<i>Urtica</i>) 96a-14 (kezene)
hırbuķ: Ar. Harbak, Ak çöpleme (<i>Helleborus album</i>) 44b-19 hırbuķ	ıssı ot: Biber, (<i>Piper</i>) 53b-17 (pûlpûl)
hırda': Ar. (?), 22b-4 (bîdencîr)	İ
hıyâr: Ar. Hıyar, (<i>Cucumis sativus</i>) 30b-3, 34a-14, 40a-10, 46b-1,	

igde: İğde, (*Elaeagnus angustifolia*)
14b-13, 17b-19, 50a-2, 68b-6,
i.ağacı 46b-20, i.si 19b-20
(**vaşanḥ**), (**pistenk**)

iklîlû'l-melîk: Ar. Koçboynuzu
bitkisi, (*Melilotus officinalis*)
50a-11, 73a-20 (**şâḥek**),
(**mûḳlûn**)

ilan boncuğı: Dana ayağı, (*Arum
maculatum*) 44b-6 (**lûf**)

‘ineb: Ar. Üzüm, (*Vitis vinifera*) 20b-
19 (**engür**)

‘inebü’ş-sa‘leb: Ar. İtüzümü,
Böğürtlen, (*Solanum nigrum*)
26a-17, 80a-17 (**seg-engür**),
(**engür-ı bâh**)

isbitân: Far. Yüzerlik otu, (*Peganum
harmala*) 14a-13 (**sipendân talḥ**)

isbuğul: Far. Karnıyarık otu ve
tohumu, (*Plantago psyllium*) 3b-
6, 53a-20 (**isbeğül**)

isterenk: Far. Ebrû-yı sanem bitkisi,
(*Mandragora autumnalis*) 46a-
13, 49b-19 (**isterenk**), (**sitereng**)

it boncuğı: İtüzümü, böğürtlen,
(*Solanum nigrum*) 90b-3 (**sipid
mühre**)

it burnı: Yabani gül, kuş burnu, (*Rosa
canina*) 19b-7 (**nemeksûd**)
(**hemsud**) (**bîdencîr**)

it ḥıyârı: Kırılarda biten bir çeşit bitki,
(*Ecballium elaterium*) 10a-8,
10a-21 (**kebest**), (**kevest**)
(**küpüstü**)

it üzümü: Böğürtlen, (*Solanum
nigrum*) 12b-13, 22b-4, 26a-17,
80a-17 (**bîdencîr**), (**seg-engür**),
(**engür-ı bâh**)

iyreltü: Eyreli otu, *krş. eyreli*,
(*Pteridium aquilinum*) 78a-14
(**kîl dârû**)

K

kâdmi: Ar. Hatmi çiçeğı, (*Althaea
officinalis*) 28b-10 (**küzer**)

kâfûr: Ar. Hindistanda yetişen bir
ağaç, kâfûr otu, (*Camphorosma
monspeliaca*) k.ile 76a-5

kaḳula-i şağîre: Ar. Kakula otu,
(*Elettaria cardomomum*) 27a-5
(**şümşîr**), (**şuşmîr**)

kaļuğan: Deve dikenini, (*Cardaus
acarna*) 15a-20, 84b-12 (**bâd-
âverd**), (**çerḥe**)

ḳara ağaç: Karaağaç, (*Ulmus*) 24a-
21 (**derdâr**)

ḳara çadı: Böğürtlen (?) 6b-17 (**ḥere-
çûp**)

ıssı ot: Karadut, (*Morus nigra*) 9a-8
(**ḥertût**)

ḳaramuḳ: Bir tür yaban eriğı,
(*Berberis crataegina*) 60b-12,
91b-15 (**kejem**), (**siyâḥçe**)

karbûz: Far. Karpuz, (*Citrullus
vulgaris*) 32a-17, 85b-21
(**ḥarbuz**), (**ḥarbûze**)

ḳardaş ḳanı: Kardeşkanı ağacı,
(*Calamus draco*) 66b-9, 69b-17
(**ḥûn-i siyâvuşân**), (**şeyân**)

- karğa kavunu: Karga döleği, ebu cehil karpuzu, (*Ecballium elaterium*) 10a-7 (**kebest**)
- karpuz: Far. Karpuz, (*Citrullus vulgaris*) 82a-16, 99b-1, 101a-18, 177b-15 (**baṭraka**), (**hindūvāne**)
- kaşnı: Yaban marulu, hindiba, (*Cichorum endivia*) 15a-13 (**engujd**)
- katır kuyruğu: Katırkuyruğu, (*Anagyris foedita*) 83a-19 (**bīlezehre**)
- kaṭrān ağacı: Sedir ağacı, (*Cedrus libani*) 69b-12 (**şerbīn**)
- kaṭun tuzluğu: Hatun tuzluğu, diken üzümü otu, (*Berberis crataegina*) 49b-8 (**zirīşk**)
- kavaḳ: Kavak ağacı, (*Populus nigra*) 17b-11, 25b-20, 27b-10, 36b-20, 81b-2, 81b-7, 1. ağacı 7b-3 (**gerab**), (**sipīd-dār**), ('ar' ar)
- kavun: Kavun (*Citrullus melo*) 85b-21 (**ḥarbūze**)
- kaya korusu: Kayakoruğu, (*Cedum acre*) 5b-11 (**lufiyā**)
- kayın: Kayın ağacı, (*Fagus orientalis*) 40a-12, 48b-7, 93b-20 (**ḥadeng**), (**gūş**), (**gūşe**)
- kayşı: Kayısı, (*Prunus armeniaca*) 47b-9 (**tālānek**)
- kaysum: Ar. Ayvadana bitkisi, (*Achillea millefolium*) 64b-6 (**buy-ı māzerān**)
- kebābe: Ar. Bir çeşit biber, (*Piper cubeba*) 71a-7 (**ḳar fesyūn**)
- kebere: Ar. Gebre otu, kedi tırnağı, (*Capparis spinosa*) 28b-4 (**keber**)
- keçi boynuzu: Keçi boynuzu bitkisi ve meyvesi, (*Ceratonía siliqua*) 6b-17 (**ḥarnūb**)
- kekük otı: Kekik (*Origanum vulgare*) 26a-6 (**sa' ter**)
- kelem: Far. Lahana, (*Brassica oleracea*) 7b-14, 10a-11, 103a-2 (**ḥāy**)
- gendene otı: Yabani pırasa (*Allium porrum*) 5b-2 (**kenzenā**)
- kendir: Kendir otu, kenevir, (*Cannabis sativa*) 7b-14, 18b-20, 29a-15, 72a-11, 78a-5, 92a-8, 97a-14, 97a-3 (**kenbüre**), (**kenddāne**) (**kenev**)
- kene ot: Keneotu, (*Ricinus communis*) 42a-8 (**ḥırva'**)
- kenger: Far. Yaban enginarı, (*Gundelia tournefortii*) 18b-17, 29a-15, 32b-15, 101a-4 (**kengir-zed**)
- kenneb: Far. <kenev, Kendir, (*Cannabis sativa*) 78a-5 (**kenev**)
- kerāviyā: Far. Karaman kimyonu, (*Carum carvi*) 84a-4 (**tıḳırda**)
- kerbi: Harbak, Ak çöpleme (*Helleborus albus*) 44b-19 (**ḥırbuḳ**)

- kerdeme: Yun. Tere otu, (*Lepidium sativum*) 101a-3, 29b-7, k.si 105b-4 (**kiygîr/keygîr**), (**vende**)
- kerefes: Ar. Kereviz, krş. *kerefis*, (*Apium graveolens*) 63b-18
- kerefis: Ar. Kereviz, krş. *kerefes*, (*Apium graveolens*) 7b-14, 53b-10 (**keresb**), (**berâcil**)
- kerevir: (?) 13a-1, 16b-9 (**günde pîç**), (**çüb-nûred**), (**nûred**)
- kerevüz: Ar. Kereviz, krş. *kerefis*, *kerefes*, (*Apium graveolens*) 36b-14 (**kerefes**)
- kerevyâ: Ar.<Kerâviya, krş. *kerâviya*, Karaman kimyonu, (*Carum carvi*) 84a-4 (**tıkırda**)
- kesdene: Yun. Kestane, (*Castanea sativa*) 41b-17, 41b-19 (**şâhbelût**), (**şehbulut**)
- kesfereti'l-birû: Ar. Baldırıkara, (*Aspidium adiantum*) 63b-18 (**perri sipâd u şân**)
- keşne: Köşne, burçak, (*Vicia Leguminosae*) 95b-21 (**giriste**)
- keşûs: Ar. Kahkaha çiçeği, sarmaşık, (*Convolvulaceae*) 63b-20 (**berşen**)
- keşür: Far. Havuç, (*Daucus carota*) 89b-19, yaban k.inüñ 76b-20 (**zerde**)
- ketân: Keten bitkisi, (*Linum usitissimum*) krş. *kettân*, 25b-1, ketân tohumu 46b-16 (**bezrek**), (**zeğîr**)
- kettân: Keten bitkisi, (*Linum usitissimum*) krş. *ketân*, 88b-8
- kezbüre: Far. Kişniş otu, kuzu kişnişi, (*Ferulago trachycarpa*) 33b-20 (**keşnîz**)
- keziye: Far. Ilgın ağacı, (*Tamarix*) 77b-21 (**gez mâzû**)
- kıcı: Gıcı, gıcığıcı otu, (*Silene alba miller*) 3b-8, 59b-1 (**bendevâ**), (**sırım**)
- kımar otı: (?) 22b-19 (**tîr**)
- kına: Ar. Kına bitkisi, (*Lawsonia inermis*) 4a-3 (**hına**)
- kınbıl: İt üzümü, (*Solanum nigrum*) 12b-14 (**kâlanç**)
- kındıra: Bir çeşit çayır otu, hasır otu, (*Typha domingensis*) 14a-5, 88b-13, 91b-8 (**dûh**), (**süvâre /sivâre**)
- kışşâi'l-hımâr: Eşek hıyarı, yaban hıyarı, (*Ecballium elaterium*) 15b-20 (**pejend**), (**harhıyâr**)
- kızgân otı: Eyrelti otu, (*Pteridium aquilinum*) 39b-15 (**serheş**)
- kızıl söğüd: kızıl ağaç, (*Betulaceae*) 18a-9 (**teberzad**)
- kızıl tüderi: Kuş ekmeği, (*Polygonum bistorta*) 38b-6, 85b-21 (**hâ-keş**), (**hûbe**)
- kızılçuk: Kızılçuk meyvesi, (*Cornus sanguinea*) 12b-19, 49b-20, 55a-11 (**kerinc**), (**sürhek**), (**zuğl**)
- kimnûn: Ar. Kimyon, (*Cuminum cyminum*) 90a-13 (**zîre**)

- kirās: Kiraz (*Cerasus avium*) 5a-6
(**karāsiyā**)
- kiren: Kızılcık, (*Cornus sanguinea*)
67a-21 (**rāsen**)
- kişniç: Far. Kişniş otu, (*Coriandrum sativum*) 33b-20, 84a-4 (**keşniz**)
(**taḳide**)
- koğalık: Hasır otu, (*Typha domingensis*) 33a-2, 53a-20
(**simāz**)
- kolun çedügi: yılan yaşadığı:
Danaayağı, (*Arum maculatum*)
56b-15 (**lüfel**)
- konaberi: (?) 54a-5, 56a-2 (**temlül**),
(**gamlül**)
- koruḳ: Olgunlaşmamış ham üzüm,
93b-17 (**gürre**)
- kovan çiçeği: Kovan otu, (*Melisa officinalis*?) 4b-16, 44a-1, 60a-21, 64b-5 (**şüeylā**), (**berencāsef**)
(**ḳaysūm**), (**buy-ı māzerān**)
- koyun gözi: Papatya, (*Matricaria chamomilla*) 56b-5 (**kūpel**),
(**bābūne**)
- koz: Far. Ceviz, (*Juglans regia*) 12a-5, 42a-13, 55a-16, 68b-10, 71b-2, 71b-5, 73b-17, 79a-19, 92b-9, 97b-7, 100a-9, 105b-1, ḳ. içi 6b-6, ḳ.1 11b-5, 19a-4, ḳ.ıdur 85a-9, ḳ.1la 6b-4
- kozağı ağacı: Servi ağacı, (*Cupressus sempervirens*) 51b-3 (**gezmāzek**)
- köknar: Far. Akçam ağacı, (*Abies cilicica*) 85a-9 (**çalgūze**)
- ḳunduz taşacağı dişi: Cavşir otu,
(*Ferula elaochytris*) 23a-19
(**cündübīdeste**)
- ḳuraz diken: (?) 58a-7 (**pejḡam**)
- ḳurbaḡa yoşuñ: (?) 85a-1 (**çeḡzābe**
ve **çeḡzāve** ve **çeḡzvāre**)
- ḳurt bağı: Kurtbağı, (*Ligustrum vulgare*) 96a-2 (**girmdāne**)
- ḳurt ḳulağı: Yılan yaşadığı,
danaayağı, (*Arum maculatum*)
56b-15 (**lüfel**)
- ḳurudan: Luffaḡ, kankusturan,
(*Mandragora officinalis*) 50a-10
(**şābizek**)
- ḳuş itmegi: Kuş ekmeği, (*Polygonum bistorta*) 38b-6, 85b-21, 102b-4
(**ḡā-keş**), (**ḡūbe**), (**tūzeri**)
- ḳuzı ḳulağı: Kuzukulağı, (*Rumex acetosella*) 83b-16 (**terūse**)
- kücüle: Far. Ak seliha, it boğan,
(*Apocynum erectum*) 5a-18,
41b-20 (**fāt**)
- kügem: Karamuk, (*Berberis crataegina*) 60b-12, 79b-5, 91b-15 (**kejem**), (**ālūce**):
- külgez: Ar.<ḳulḡas, Kulkas otu ve bu
otun ilaç olarak kullanılan kökü,
(*Colocasia esculenta*) 36b-7
(**ḳulḡas**)
- kümmün: Ar. Kimyon, (*Cuminum cyminum*) 90a-13 (**zire**)
- kümren: Yandak otu denilen bir bitki,
(*Ononis sinosa*) 89b-11 (**zāfe**)

kündürme: Gelincik çiçeği, (*Papaver rhoeas*) 18b-20 (**künd**)

kürâş: Çitlembik yemişi, (*Pistacia terebinthus*) 90b-2 (**sebzâne**)

L

labate: Far.<labada evelik, (*Rumex obtusifolius*) 62a-9 (**âfilûn**)

lād ağacı: Far. Pamuk otu, (*Cistus creticus*), (?) 19a-6 (**lād**)

laḥana: Yun. Lahana, (*Brassica oleracea*) 60b-13, 103a-2 (**kelem**), (**ḥāy**)

lāle: Far. Lale çiçeği, (*Tulipa*) 27a-1 (**şakır**)

lavaṭe: Far.<labada evelik, (*Rumex obtusifolius*) 62a-9 (**âfilûn**)

lisānū'l-ḥamel: Ar. Sinirotu, bağa yaprağı, (*Plantago major*) 68b-11, 89b-15 (**sāredrān**), (**zebān bere**)

lisānū'ş-şevr: Ar. sığır dili, (*Anchusa officinalis*) 71a-19 (**kavzubān** ve **kavzuvān** ve **kavzufān**)

lisān-ı 'uşfūr: Ar. Biberiye, kuşdili, (*Anchusa officinalis*) 64a-17 (**bencüşke züvān** ve **bencüşke zübān**)

luffaḥ: Kurutan, kankusturan, (*Mandragora officinalis*) 50a-10 (**şābīzek**)

M

ma' denūs: Yun. Maydanoz, (*Petroselinum crispum*) 47a-16 (**buyānek**)

mağdenūs: Yun. Maydanoz, (*Petroselinum crispum*) 7a-9 (**sezāb**)

maḥmūr çiçeği: Kadife çiçeği, horozibiği, (*Fumaria officinalis*) 31b-4 (**bustān efrūz**)

mantar: Yun. Mantar, (*Fungi*) 5a-21, 37b-10, 50a-14, 89a-3, m.dur 14b-3, 43a-11, 43a-11, 85a-10, 93b-19 (**kümā**)

marılcuḡ: Harbak, Ak çöpleme (*Helleborus album*) 44b-20 (**ḥırbuḡ**)

marūl: Yun. Marul, (*Lactuca sativa*) 30a-7, 51b-17, 77b-13, ma 35b-6, m.1 28b-3 (**gūk**), (**kāhū**)

marulcu: Far.<mārçūpe, (?) 74b-7 (**hilyūn**)

maştakī: Ar. Sakız, (*Pistacia lentiscus*) 97a-15, 98a-11 (**kine**), (**kibbe**)

maṭataḡ: Ar. (?) 106b-18 (**mişnāy**)

mendek: Far. Öd ağacı, (*Aquilaria agallocha*) 60b-2 (**kāşem**)

mercimek: Far. Mercimek, (*Lens culinaris*) 23b-13, 52b-6, 52b-7, 54a-2, 64a-15, 78a-20, 78b-3, 84a-2, 87a-16, 91b-20 (**ḥuşk ebzār** ve **ḥuşk efzār** ve **ḥuşk evzār**), (**nersek**), (**nesk/nisk**), (**mercuvvu**), (**mercū**)

meredcen: Far. <merevcen, silcan, (*Smilax*) 74b-7 (**hilyūn**)

merilçu: Far. (?) 98b-11 (**marçūpe**)

merrâr: (?) 80a-1 (**işteve**)

mersin: Yun. Mersin ağacı ve yemişi,
(*Myrtus communis*) 19a-15, 34b-
15, 92a-8, 105a-9 (**müverd**)

mirid: Far. Bir çeşit mantar, (?)14b-3
(**keşb**)

misvâk: Ar. Misvak, (*Salvadora
persica*) 46a-1 (**erâk**)

mîşe: Far. Meşe, (*Quercus*) 35b-3

mişmiş: Ar. Kayısı ağacı,
kayısı, (*Armeniaca vulgaris*) 40b-
6, 41a-6 (**merzen-cüş**)

muql: Ar. Ak günlük, (*Boswellia
carteri*) 71a-8 (**karķumân**)

müntcüşe: Far. (?) 47a-11 (**peleng-
müşk**)

mürû: (?) 25b-1 (**zeğber**)

mürdümük: Ak burçak, (*Lathyrus
sativus*) 24b-5, 41a-4 (**destyâr**),
(**mâş**)

N

na' na': Ar. Nane, krş. na'ne (*Papaver
rhoeas*) 82b-16, 82b-16 (**püzîne**)

na' ne: Ar. Nane, krş. na'na' (*Papaver
rhoeas*) 42a-10, 62a-20 (**na' na'**)

nar: Far. Nar, (*Punica grantum*) 23a-
16 (**cülnâr**)

nârdîn: Yun. Sümbül, hint sümbülü,
(*Nardostachys jatamansi*) 55b-1,
55b-4, 55b-5 (**sünbül**)

nârenc: Far. Turunç, portakal, (*Citrus
aurantium*) 13a-17, 52b-2
(**na reng**)

nercis: Ar. Nergis, (*Narcissus
jonquilla*) 37a-8 (**nergis**)

nergis: Far. Nergis, fulya, (*Narcissus*)
73a-19 (**müzân**)

nohûd: Far. Nohut, (*Cicer arietinum*)
23b-13, 60a-3, 70b- 4, 105a-10,
n.dur 54a-2 (**huşk ebzâr** ve **huşk
efzâr** ve **huşk evzâr**)

nişîm: Ar. Susam, (*Sesamum
indicum*) 19a-1 (**küncîd**)

nûfer: <Far. Nîlûfer (*Nymphaea*) 30a-
20 (**nîlûfer**)

O

oğlan aş: Cavşir ağacı ve bundan
elde edilen macun, (*Ferula
elaechytris*) 23a-11, 66a-16
(**câvşîr**) (**herbeyân**)

ot baldırı: (?) 87a-16 (**dânîje**)

Ö

öksün: Odunundan sarı boya çıkarılan
bir çeşit çalı, ökse otu, burç,
(*Viscum album*)17b-15 (**sirind**)

P

pambuk: Pamuk, (*Gossypium*) 110a-
2 p.1 22a-14, 40b-7

papadya: Far. Papatya, (*Matricaria
chamomilla*) 56b-5 (**küpel**)

paz: Far. Pazı bitkisi, (*Beta vulgaris*)
75a-10 (**pâzû**)

pelemür otı: Far. Acımık, belemir,
(*Cephalaria syriaca*) 6a-9
(**verķâ**)

peygamber çiçeği: Beşparmakotu, (*Potentilla reptans*) 64a-18, 69a-10 (**bintāfilūn**), (**semen**)

peyrek: Far. Ebem gümece, (*Malva sylvestris*) 84a-17 (**tūle**)

pirim: Far. Pirpirim, semiz otu, (*Portulaca oleraceae*) 70b-10 (**fırfihin**)

pirpirim: Semiz otu, (*Portulaca oleraceae*) 28a-6, 53b-18, 63b-14, 65a-1, 81b-5, 82b-15, 86a-5, 89a-9, 96a-1, 96a-6 (**fırfır**), (**pūhal**), (**per behen**), (**tohmekān**), (**buḥle**), (**buḥale**), (**ḥurfe**), (**reclē**)

püze: Far. Kavak ağacı, (*Populus nigra*) 81b-2 (**pūte**)

R

rāziyāne: Far. Rezene, (*Foeniculum vulgare*) 11b-5, 63a-15 (**bādyān**)

reyḥān: Ar. Fesleğen, (*Ocimum basilicum*) 59a-18, 59b-12, 70a-3, 75a-6, r.a 59b-14, r.dan 46b-20, 70a-4 (**şāhperem** ve **şāhdem** ve **şāhsiperem** ve **şāhsipergam**)

rezyene: Far. Rezene, (*Foeniculum vulgare*) 89a-4 (**rāziyāne**)

ribās: Ar. Işgın otu, (*Rheum ribes*) 62b-18 (**uşebḥūn**)

rişād: Tere, (*Lepidium sativum*) 83b-17 (**tere**)

S

şabr: Ar. Sabırlık otu, sarı sabır, (*Agave americana*) 3a-15 (**elvā**)

şadef: Sedef otu, (*Ruta graveolens*) 7a-7 (**sedāb**)

şakızlık ağacı: Sakız ağacı, (*Pistacia lentiscus*) 49a-2 (**ḥincek**)

şakmuniyā: Ar. Bingöz otu, mahmudiye otu, (*Convolvulus scammonia*) 99a-11 (**maḥmūde**)

şalāçe: Ar. (?), 77b-13 (**kāhū**)

şanavber: Çam ağacı (*Pinus*) 52b-9 (**neşk**)

şaramşak: Sarımsak, (*Allivum sativum*), krş, *sarımsak*, ş.ıla 6b-4

şaru ağaç: Zerdeçal, (*Cucurbita longa*) 7a-5, 43a-6, 49b-18, 89b-18 (**zerde-çüb**), (**zerir**), (**şürtāg**), (**sibrak**), (**zerde çüpe**)

şarımşak: Sarımsak, (*Allivum sativum*) , krş, *saramsak*, 26b-7, 32a-8, 91b-16, ş.dan 6b-6, ş. dögeci: 7a-16 (**sūz**)

şarmaşuk: Kakhaha çiçeği, (*Convolvulaceae*) 11a-19, 63b-20 (**pīç**), (**berşen**)

sa‘ter: Ar. Kekik otu, (*Origanum vulgare*) 23b-20, 62a-12 (**ḥalender**)

sefercel: Ar. Ayva, (*Cydonia vulgaris*), krş. *sefercil*, 82b-21, 101b-11 (**bih**), (**ābī**)

sefercil: Ar. Ayva, (*Cydonia vulgaris*), krş. *sefercel*, 101b-11 (**ābī**)

- sehmü'l-^çarz: Ar. Sığır mantarı, (*Tricholoma albobrunneum*) 61a-8 (**kör kendüm**)
- sergen: Sirgen, it üzümü, (*Chenopodium polyspermum*) 91a-9 (**sürütile**)
- sergi: (?) 9a-8 (**sürütile**)
- sergüle: Ar. Seylan kurşun kökü, (*Plumbago zeynalica*) 85b-14, 93a-12 (**hâmuşe**), (**şeytara**)
- sermak: Ar. (?) 91a-9 (**sürütile**)
- servî-i cebelî: Far. Selvi ağacı (*Cupressus sempervirens*) 27b-9 (**'ar'ar**)
- seyle: Ar. Kereviz otu, (*Apium graveolens*) 36b-14 (**kerefes**)
- sezâb: Sedefotu, (*Ruta graveolens*) 71a-4 (**fiycân**)
- şıçan dikenî: Tavşan kirazı, (*Ruscus aculeatus*) 12b-3 (**gevsec**)
- şıçan otı: Fare kulağı, (*Anagallis ervansis*) 50a-20 (**şek**)
- sığır dili: Sığırdili, (*Anchusa officinalis*) 71a-19 (**kavzubân** ve **kavzuvân** ve **kavzufân**)
- şığır gözi: Sarı papatya, (*Anthemis nobilis*) 60b-4 (**kâr çeşm**), (**bâbüne**)
- şığır kıyruğı: Sığırkuyruğu, (*Verbascum*) 60b-5, 99a-9 (**kârdum**), (**mâhî zehre**)
- şığır mantarı: Bir çeşit zehirli mantar, (*Tricholoma albobrunneum*) 60a-2 (**kör kendüm**)
- sırış: Ar. Sırış otu, Çiriş otu, (*Asphodelus*) 44b-11 (**pervāk**)
- sibre: Far.<sibrağ, Sarı ağaç, keten (*Linum usitatissium*) 49b-18 (**sibrağ**)
- sidre: Ar. Arabistan kirazı, kızılçık, (*Cornus*) 29a-9, 45b-3
- sigrek: Siğil otu, (*Heliotropium boraginaceae*) 83b-14 (**tohmiyâne**)
- silk: Ar. Çükündür, pancar, (*Beta vulgaris-folliora*) 23a-16 (**çuğundur**)
- sinle: Ar. Kereviz otu, (*Apium graveolens*) 36b-14 (**kerefes**)
- sinâmeki: Ar. Sinameke otu, (*Cassia officinalis*) 4b-10 (**sinâ**)
- sincan: Karaçalı, (*Smilax*) 18a-12 (**ğırkād**)
- siñirlü yaprak: Sinir otu, (*Plantago major*) 56b-10, 89b-16, 90a-9 (**zebân bere**), (**zevân bere**)
- sipistân: Far. Sibistan ağacı, (*Cordia myxa*) 99a-11, (**muğâleṭa**)
- sirgen: İt üzümü, sirkene otu, (*Chenopodiaceae*) 91a-8 (**sürütile**)
- soğan: Soğan, (*Allium cepa*) 31b-11, 83b-10, ş.1 35a-18, 54a-3 (**piyâz**)
- şorhun: Sepetçi söğüdü, (*Salix viminalis*) krş. şorğun, 63b-3, s. ağacı 95a-20 (**bân**), (**kebûde**)

şorkun: Sepetçi söğüdü, (*Salix viminalis*) krş. *şorğun*, 19a-14 (**müşkid**)

söğü otı: <süg, Tilkitaşığı, itkasarı, (*Orchis hircina*) 16b-13, 105a-8 (**herend**), (**katānikī**)

sögüd: Sögüt ağacı, (*Salix*) krş. *sögüt*, 18a-9, 65b-5, s. ağacına 50b-3

sögüt: Sögüt ağacı, (*Salix*) krş. *sögüd*, 16a-10, 70a-10, s. ağacına 9b-16, 47b-3 (**bid**)

şu teresi: Su teresi, (*Nasturtium officinale*) 35b-14 (**revās**)

su'd: Ar. Topalak otu, (*Cyperus rotundus*) 73a-17 (**müşk zemīn**)

sultān börki: Kadife çiçeği, horozibiği (*Fumaria officinalis*) 31b-5 (**bustān efrūz**)

sumak: Ar. Sumak bitkisi, (*Rhus coriaria*) 20a-3, 58a-18, 102a-21 (**tetirī**)

suşam: Ar. Susam, (*Sesamum indicum*) krş. *sūsen*, 3a-20, 19a-1, s. kepegidür 56b-3 (**kūncīd**)

sūsen: Ar. Susam, (*Sesamum indicum*) krş. *susam*, 38a-11, 38a-11, 70b-5, s. yağı: 9b-15 (**peylekuš ve peyleküş**)

süksük: 43a-16, 43a-19, s. ağacı 42b-4 (**şürtāg**), (**tāg**)

sünbül: Ar. Sümbül otu, (*Hyacinthus orientalis*) 55b-4, 55a-20, 55a-20, 73b-12, s.e 87a-2, s.-i cu'lidür 55b-2, s.-i gusāfir 55a-

21, s.-i hindī 55b-4, s.-i hindīdür 55a-21, s.-i iklitī 55b-1, s.-i rūmī 47a-11, 55b-5, 99b-8, s.-i rūmīdür 55b-1, s.-i tıbb 55a-21 (**sünbül**), (**nārdīn**)

Ş

şāh-terec: Far. Şahtere otu, (*Fumaria officinalis*) 82b-9 (**benīye**)

şeceretü'l-bak: Ar. Kara ağaç (*Ulmus*) 24a-21 (**derdār**)

şeceretü'l-gārr: Ar. Defne ağacı, (*Laurus nobilis*) 9a-15 (**dehmsūt**)

şeftālū: Far. Şeftali, (*Persica vulgaris*) 18a-2, 77a-19, ş.dur 50a-17, 66b-16 (**şeftālūd**)

şehtere: Far. Şahtere, (*Fumaria officinalis*) 82b-9 (**benīye**)

şelcem: Ar. Şalgam, (*Brassica rapa*) 59b-21 (**şelgem**)

şeybetü'l-acūz: Ağaç yosunu, (*Mescus aboreus*) 80a-3, 88b-1 (**üşne**), (**düvāle**)

şeyrenç-i Hindī: Far. Şahtere otu, (*Fumaria officinalis*) 102a-19 (**baytāra-i hindī**)

şeytarac: Far. Şahtere otu, (*Fumaria officinalis*) 85b-14, 102a-18 (**hāmuşe**)

şeyterec-i hindi: Far. Şahtere otu, (*Fumaria officinalis*) 27a-19 (**şir bahşir**)

şezec: Far. Şahtere otu, (*Fumaria officinalis*) 85b-14 (**hāmuşe**)

şibis: Far. Torak otu, dereotu,
(*Anethum graveolens*) 9b-11
(şipt)

şile: (?) 78a-21 (merv)

şimşād ağacı: (?) 35a-17 (baqs)

şir hışt: Far. Cavşir otu ve bundan
elde edilen tıbbi bir zamk,
(*Ferula elaeochytris*) 50b-3, 60a-
20 (feydūm)

şuka'ā: Ar. ıalugān: Deve dikenı,
(*Cardus acarna*) 15a-20 (bād-
āverd)

T

ıablığu ağacı: Kızılsöğüt, kıızılağaç,
(*Betulaceae*) 18a-9 (teberzad)

ıağ elması: (?) 56a-14 (ketel)

ıağ erüğü: Alıç, (*Crataegus*) 10b-17,
52b-10, 79b-5 (ālūç), (nilk)
(ālūce)

tāne kıran: Harbak, Akçöpleme
(*Helleborus album*) 44b-19
(hırbuı)

ıarfā: Ilgın ağacı, (*Tamarix tetrandra*)
33b-19 (gej)

ıarhūn: Ar. Tarhun otu, (*Artemisia
dracunculus*) 31a-5, 59b-16, 70a-
11 (erenbij) (ıarhūn)

ıatranbu: Oğul otu, (*Melissa
officinalis*) 75a-9 (bādrenbū)

ıeke şakalı: Teke sakalı, (*Tragopogon
porrifolius*) 32b-13 (rış-boz)

ıere: Tere, (*Lepidium sativum*) 83b-
17 (tere)

tetirī: Far. Tetiri otu, (*Rhus coriaria*)
15b-18, 20a-2, 45a-11 (pürgend),
(yazğand), (sumāk)

tinü'l-mahtūm: Ar. (?) 29a-5 (gil-
bemühr)

tohmekān: Far. Semizotu, (*Portulaca
oleracea*) 63b-15, 86b-5 (per
behen), (hurfe)

ıomalān: Domalan, arap mantarı,
(*Tumer aestivum*) 37b-10, 43a-
11, 89a-3 (ekāriş), (semārūğ),
(dive)

ıoñuz erüğü: Bir çeşit erik, (*Prunus
spinosa*) 52b-10 (nilk)

ıoñuz otı: (?) 36a-6 (serıas)

ıopalāk: Kırkboğum, suut kökü,
(*Cyperus rotundus*) 26a-7, 73a-
17(sı'r), (müşk zemīn)

ıoraı otı: Dere otu, (*Anethum
graveolens*) 4a-18, 9b-11, 9b-14,
18a-7, 104b-13 (zūferā), (şıpt),
(şivīt), (şevīd) (ıonaberis), (şivī)

ıurunc: Far. Turunç, (*Citrus
aurantium*) 71b-17, 73a-6

U

ıubeyşerān: Ar. Bir çeşit kokulu ot,
(?)60b-1 (kāfür siperm)

ıud ağacı: Ar. T. Öd ağacı, (*Aquilaria
agallocha*) 5a-11, 11a-1, 103a-
12' u.na 5a-11(kipā), (elencüc),
(dārbüy)

ıudu's-şalīb: Ar. Ayı gülü, şakayık,
(*Paoenia officinalis*) 5b-4
(kehbāyā)

‘unnāb igdesi: Kızıliğde, (*Sorbus aucuparia*) 19b-21 (**hemsud**)

‘uruğu’ş-şabğ: Ar. Zerdeçal, (*Cucurma longa*) 89b-18 (**zerde çüpe**)

‘uşfur: Ar. Meşhur bir çiçek, yalancı safran, uspur, (*Carthamus tinctorium*) 27b-11, 95a-1, ‘u.uñ 95a-1 (**‘usfur**), (**kājire**)

uşak: Uşak ağacı, (Dorema ammoniacum) 14b-3 (**kulh**)

uşhun: Işgın, ışıkın, labada (*Rumex polygonaceae*) 35b-14, 35b-16, 102b-13 (**ribās**), (**çögrī**)

Ü

ürüngül: <ülüngür, şeytan kabağı, ak asma, (*Ecballium elaterium*) 5a-2 (**fāşirā**)

üşna: Ağaç yosunu, (*Mescus aboreus*) 88b-1 (**düvāle**)

üzerlik: Kokulu bir ot, üzerlik otu, (*Peganum harmala*) 17b-11, 17b-17, 31a-5 (**sipend**), (**sifend**)

üzüm: Üzüm, (*Vitis vinifera*) 8a-5, 9a-9, 20b-19, 25b-15, 31b-19, 34a-13, 34a-16, 35b-2, 38a-16, 38a-16, 40b-6, 40b-6, 45b-17, 51b-15, 67a-1, 82a-15, 91b-3, 105a-3, 105a-3, ü.çün 85a-4, ü.i 26a-17, 80a-17, ü.üñ 12b-13, 87a-1, ü. çekirdegi 5a-5, ü. dānesi 7b-7, 50b-19, ü. kabuğı 60a-8, ü. salkıımı 46b-5, ü.dur 60a-9, ü. Sapı, 13a-20 (**engūr**)

V

veda‘: Ar. İtüzümü, böğürtlen itboncuğı, (*Solanum nigrum*) 90b-3 (**sipid mührē**)

Y

yabān hıyārı: Eşek hıyārı (*Ecballium elaterium*) 15b-20 (**pejend**)

yaban torağ otı: Kökü yenilebilen bir çeşit kokulu ot, (*Echinophora tenuifolia*) 88b-21 (**dīnārūye**)

yandağ: Yandak, devdiken, (*Ononis sinosa*) 33a-6, 95b-16 (**şütür-ğāz**), (**kitre**)

yarpuz: Bir tür nane, (*Mentha pulegium*) 70a-20, 75a-7 (**ğalīcen**), (**bāzerū**)

yasemīn: Far. Yasemin çiçeğı, (*Jasminium officinale*) 74b-15 (**yāsemen**)

yavşan: Eskiden mide hastalıklarında kullanılmış acı bir ot, veronika, (*Artemisia*) 49a-3, 87b-6, y.ile 56a-14 (**direnme**)

yebrūcu’ş-şanem: (?) 46a-2 (**isterenk**)

yemişen: Alıç (*Crataegus rosaceae*) 4a-8 (**derrā**)

yılan yaşduğı: Danaayağı, (*Arum maculatum*) 56b-15 (**lūfel**)

yılğun: Ilgın ağacı, (*Tamarix tetrandra*) 27a-11, 33a-8, 33b-19, 51b-2, 78a-15, y. ağacı 5a-17 (**kejā**) (**gej**)

yılğun kuzuğı: Ilgın ağacı ve yemişi, (*Tamarix tetrandra*) 51b-2,

- 77b-21, 93a-21 (**gezmâzek**), (**gez mâzû**), ('**azabe**)
- yıyılakuc: Limon büyüklüğünde ve kavun gibi güzel kokan bir meyve, şamama, krş.
- yıylanıkuc, (*Cucumis dudaim*) 76b-15, 92b-12 (**destembüye** ve **destenbüye**), (**şemâme**)
- yıylanıkuc: Limon büyüklüğünde ve kavun gibi güzel kokan bir meyve, şamama, krş.
- yıyılakuc, (*Cucumis dudaim*) 87b-21
- yimişen: Alıç, (*Crataegus rosaceae*) 17a-5, 24a-19, 52b-10 (**dadd**), (**derr**), (**nemtuk**)
- yiyrün otı: (?) 40b-11 (**gendelâş**)
- yoşsul urğanı: Sarmaşık, (*Convolvulaceae*) 36a-21 (**ķasûs**)
- yonca: Yonca bitkisi, (*Trifolium*) 9b-5 (**sebüst**)
- yûsuf gülî: Kadife çiçeği, horoz ibiği (*Fumaria officinalis*) 31b-5 (**bustân efrûz**)
- yüzerlik: Ateşe atıldığı zaman çıtır çıtır ses çıkararak yanıp güzel bir koku yayan tohum, üzerlik, (*Peganum harmala*) 68b-16 (**sipendân**)
- Z**
- za' ferân: Ar. Safran, (*Crocus sativus*) 58a-15, 60b-15, z.dur 67b-12 (**kümm**)
- zafni: Yun. Defne ağacı, (*Laurus nobilis*) 9a-15 (**dehmsût**)
- zanbak: Ar. Zambak, (*Lilium candidum*) 73b-18 (**nesteren** ve **nesterîn** ve **nesterdin** ve **nesrîn**)
- zaymurân: Ar. Yabani fesleğen, (*Ocimum basilicum*) 59b-14 (**şâhsiferem**)
- zayyân: Ar. Yasemin çiçeği, (*Jasminum officinale*) 74b-15 (**yâsemen**)
- zencefil: Ar. Hindistan ve Malezya'da kalın ve yumuşak köksaplı bir bitki, (*Zingiber officinale*) krş. *zencefîr*, *zencifîr*, 55a-12 (**zencîl**)
- zencefîr: Ar. Hindistan ve Malezya'da kalın ve yumuşak köksaplı bir bitki, (*Zingiber officinale*) krş. *zencefil*, *zencifîr*, 44a-17 (**şingîrf**)
- zencifîr: Ar. Hindistan ve Malezya'da kalın ve yumuşak köksaplı bir bitki, (*Zingiber officinale*) krş. *zencefil*, *zencefîr*, 28a-14 (**ķimbâr**)
- zerdâlü: Far. <zerd-âlû, Zerdâli, (*Armeniaca vulgaris*) 40b-6, 41a-6, 44b-11, 47b-9, 50b-13 (**ķışmîş**) (**merzen-cûş**), (**berķûķ**), (**tâlânek**)
- zerde çûp: Far. Zerdeçal, (*Cucurma longa*) 60b-6 (**ķerkum**)
- zırniķ: Far. Zırniķ, sıçan otu, (*Anagalis arvensis*) 103b-16 (**zirânî** ve **zerinî**)
- zu' rûr: Ar. Dağ eriği, alıç, (*Crataegus*) 10b-17 (**âlûç**), (**kûhanc**)

züğāl: Ar. Kızılcık meyvesi, (*Cornus sanguinea*) 49b-20 (sürhek)

LATİNCE İSİMLERE GÖRE DİZİN

Abies cilicica: köknar	Arum maculatum: ilan boncuğı, yılan yaşduğı, kolun çedüğü, kırt kulağı
Acacia: âkâkiyâ	Artemisia dracunculus: tarhûn
Achillea millefolium: kıaysum	Artemisia: dermene, yavşan
Achillea: bure otı, pire otu, civan perçemi	Aspelinum adianthum: kesfereti'l- birü, baldırıkara
Acorus calamus: egir	Asphodelus: sırış
Agave americana: şabr	Astragalus sarcocolla: anzarut, göz otu
Alkanna tinctoria: eglik, egliyük, hevâ civâ	Astragalus: geven
Allium cepa: soğan	Berberis crataegina: kıaramuk, kıatun tuzluğu, eşir bâreş
Allium porrum: gendene otı, gerdene otu, cırcır, farâsiyûn	Beta vulgaris: paz
Allivum sativum: şarımşak, şaramşak	Betavulgaris-folliora: çükündür, sılķ
Althaea officinalis: kâdmi, kıatmi	Betulaceae: kıızıl söğüd, kıablığü ağacı
Amygladus communis: bâdem	Boswellia carteri: muķl
Anagalis arvensis: zırniķ, şıçan otı	Brassica nigra: kıardal
Anagyris foedita: kıatır kıuyruğı	Brassica oleracea: kelem, laķana
Anchusa officinalis: lisân-ı 'uşfûr, gâv zübân, lisânü's-sevr, sığır dili	Brassica rapa: şelcem
Anethum graveolens: şibis, kıoraķ otı, kerefes, kerefis, kerevüz, seyle, sinle	Buxus sempervines: çimşir
Anthemis nobilis: bahâr, şıgır gözi	Caesalpinia echinata: kıaķam ağacı
Apocynum erectum: kücüle	Camphorosma monspeliaca: kâfûr
Aquilaria agallocha: mendek, 'ud ağacı	Cannabis sativa: çedene, kenneb, kendir
Armeniaca vulgaris: mişmiş, zerdâlü	Capparis spinosa: kebere
	Cardaus acarna: kıaluğan, şuka'â
	Cardonine amara: Acı tere

Carthamus tinctorium: ‘uşfur, ‘aşbur	Commiphora opobalsamum: belesân
Carum carvi: kerâviyâ, kerevyâ	Conium maculatum: baldıran
Cassia fistula: hıyâr şenbe	Convolvulaceae: şarmaşuk, yoşsul urğanı, keşüs
Cassia officinalis: sinâmekî	Convolvulus scammonia: sakmunıyâ
Castanea sativa: kesdene	Cordia myxa: sipistân
Cedum acre: kaya qoruğı	Coriandrum sativum: kişniç
Calamus draco: qardaş qanı	Cornus sanguinea: kiren
Cedrus libani: qatrân ağacı	Cornus sanguinea: kızcılucuk, züğâl
Cephalaria syriaca: pelemür otı	Cornus: ergen, sidre
Cerasus avium: kirâs	Crataegus: aluc, tağ erügi, zu‘rür
Ceratonia siliqua: keçi boynuzu	Crataegus rosaceae: yemişen, yemişen
Cercis siliquastrum: ercüvan	Crocus sativus: za‘ferân
Chenopodium polyspermum: sergen	Crocus cantellatus: çiğdem
Chenopodiaceae: sirgen	Cucumis dudaim: yıylakuc, yıylankuc,
Cicer arietinum: nohūd	Cucumis sativus: hıyâr
Cichorium endivia: hindübâ, güneyik, qaşnı, hindibâ, hılşit	Cucurma longa: zerde çüp, şaru ağaç, ‘uruğu’ş-şabğ
Cinnamomum: dâriçinî	Cuminum eyminum: kimnün, kümün
Cistus creticus: lâd ağacı	Cupressus sempervirens: qozağı ağacı
Citrullus colocynthis: ebū cehil qarpuzı, hanzal	Curcuma zedoaria: cedvâr
Citrullus melo: qavun	Cyclamen coum: deve tabanı
Citrullus vulgaris: karbüz, qarpuz, harpüz	Cydonia ablonga: ayva
Citrus aurantium: nârenc, turunc	Cydonia vulgaris: sefercel, sefercil
Citrus medica(?): baqurı	Cynodon dactylon: ayrıq otı
Cocus nucifera: hindistân qozı	Cyperus rotundus: su‘d, topalak, hızağ
Colocasia esculenta: külgez	

Daucus carota: keşür	maḥmūr çiçeği, beg börki, emîr-i ‘āşikān, cemācim
Dorema ammoniacum: Uşak	
Ecballium elaterium: it hıyārı, ürüngül, qarğa kavunu, kıssāi’l- ḥimār, yaban hıyārı	Fungi: mantar
Echinophora tenuifolia: çöçük	Gentiana lutea: hınçıyana
Elaeagnus angustifolia: igde	Geum urbanum: ‘anber
Elettaria cardomomum: kaḫula-i şaḡire	Glycyrrhiza glabra: buyan otı
Equisetum arvense: herec, felez	Gossypium: pamuk
Eryngium: eşek diken	Gundelia tournefortii: kenger
Espilus germanica: döngel	Gypsophila: çoğan
Euphorbia officinarum: ferbiyün, ferbüyün, ferfiyün	Heliotropium boraginaceae: sigrek
Euphorbia: efriyün	Helleborus album: ḫarbak-ı hindî, tāne kıran, ḫırbuk, kerbi, marılcuḫ
Fagus orientalis: ḫadeng, ḫayın aḡacı, ḫayın,	Hordeum murinum: çetük otı
Ferula assa-foetida: encüdān	Hyacinthus orientalis: sünbül
Ferula elaeochytris: oḡlan aşı, şır ḫışt, ḫunduz taşaḡı dışı	İnula helenium: anduz
Ferula szowitsina: güneşber	Jasminium officinale: yasemîn, zayyā
Ferulago trachycarpa: kezbüre	Juglans regia: ḫoz
Ficus carica: encîr	Junperus: ardıc, arduc
Foeniculum vulgare: rāziyāne, rezyene	Lactuca sativa: marûl
Fractus milli: dārû	Lathyrus sativus: mürdümük, derca‘
Fumaria officinalis: şehtere, şeḫtarac, şezec, şāh-terec, şeḫrenç-i hindî, şeḫterec-i hindi, yūsuf gülî, sulṭān börki, ḫayyü’l-‘ālem,	Laurus nobilis: zafnî, dāfnî, şeceretü’l-ḡārr
	Lawsonia inermis: ḫınna, ḫına
	Lens culinaris: mercimek
	Lepidium sativum: kerdeme
	Lignum ebeni: abanos
	Ligustrum vulgare: ḫurt baḡrı
	Lilium candidum: zanbak

Linum usitatissimum: sibrek	Ocimum basilicum: reyḥān, yabani fesleğen
Linum usitissimum: ketān, kettān	Ononis sinosa: kümren, yandağ
Lolium temulentum: erz, delüce	Orchis hircina: söğü otı, dilgü taşığı
Malva sylvestris: ḥubbāzī, ebem gümeci, peyrek	Origanum vulgare: sa‘ter, güyegü otı, kekük
Mandragora autumnalis: ebrū-yı şanem, isterenk	Oryza sativa: birinç
Mandragora officinalis: kurudan, luffaḥ	Paoenia officinalis: ‘udu’ş-şalīb
Matricaria chamomilla: papadya, babadye, bābūnec, bābūne, koyun gözi	Papaver rhoeas: na‘na‘, na‘ne, ayu güli, gelincük, kündürme
Melilotus officinalis: ikililü’l-melik, badrāncbüye, bād renbūd, bādrenbe, tatanbu	Papaver somniferum: ḥaşḥaş
Melisa officinalis: kıvan çiçeği	Peganum harmala yüzerlik, isbitān, üzerlik
Mentha pulegium: yarpuz	Persica vulgaris: şeftālū
Mescus aboreus: şeybetü’l-‘acüz, üşna	Petroselinum crispum: mağdenūs, ma‘denūs
Morus nigra: kara tut, böğürtlen	Phoenix dactylifera: ḥurmā
Myrtus communis: mersin	Pimpinella anisum: anīsūn
Lepidium sativum: tere, rişād	Pinus: çam ağacı şanavber
Narcissus: ‘abher, nergis, nercis	Piper cubeba: kebābe
Nardostachys jatamansi: nārdīn	Piper: büber, fülful, ısı ot
Nasturtium officinale: şu teresi	Pistacia lentiscus: maştakī, sakızlık ağacı,
Nerium oleander: ağı kıanduz	Pistaciae terebinthus: kürāş, ḥabbetü’l-ḥazra
Nigella damascena: çörek otı	Pistacia vera: fıstık
Nymphaea: nūfer	Plantago: bezr-i kıattūna, bağa yaprağı
Ocimum: badrak, bādrūc	Plantago major: ḥayyu ‘ālem, siñirlü yaprak, lisānū’l-ḥamel
	Plantago psyllium: isbuğul

Platanus orientalis: benūs, çenār, çınar	Ruscus aculeatus: sıçan diken, el-lürce
Polygonum bistorta: kızıl tüderi, kuş itmegi, hakeşi	Ruta graveolens: feycer, şedef otu, sezāb
Plumbago zeynalica: sergüle	Salix: sögüt, sögüd, hilāf
Poenia officinalis: fāvāniyā	Salix viminalis: şorhun, şorkun
Polypodium vulgare: besfāyic	Salvadora persica: misvāk
Populus nigra: pūze, kavaq,	Sarcopoterium spinosum: çakır diken
Portulaca oleracea: baqlatü'l hamka, tohmekān, pirim, pırpırım,	Secale cereale: çavdar
Potentilla reptans: peygamber çiçeği, biş parmakotu	Sesamum indicum: suşam, süsen, nişim
Prunus armeniaca: kayşı	Silene alba miller: kıcı
Prunus domestica: erik, erük	Smilax: meredcen, sincan
Prunus spinosa: gügem erük, toñuz erügi	Solanaceae: çeşmek
Pteridium aquilinum: iyreltü, eyrelti, kızğan otı	Solanum melongana: badılcan, bādincān
Punica granatum: cülñār, nār	Solanum nigrum: it üzümü, kınbıl, 'inebü's-şā'leb, veda', itboncuğı
Quercus: bellüt, mişe, balamuţ	Sonchus oleraceus: haşşü'l-ħumār denbel otı, eşek marulı
Rheum ribes: ribās, eşhūn	Sorbus aucuparia: 'unnāb igdesi
Rhus coriaria: sumaq, tetirī	Tamarix tetranda: 'azābe, yılğun kuzağı, yılğun, tarfā
Ricinus communis: bīd encir, keneot	Tamarix: keziye
Rosa canina: gülef, gül, it burnı	Tilia platyphyllos: ıflamur
Rubus rosaceae: böğürtlen	Tragopogon porrifolius: Teke şakalı
Rumex acetosa: lavaşe	Tribulus terrestris: demür diken
Rumex acetosella: kuzu kulağı	Tricholoma albobrunneum: şıgır mantarı, sehmü'l-'arz
Rumex obtusifolius: evelik, lavaşe, labaşe	
Rumex polygonaceae: uşhun	

Trifolium: yonca	Vicia sativa: burçak
Trigonella foenum-graecum: hülbe	Vigna sinensis: bögrülce
Triticum aestivum: buğday	Viola tricolor: benefseç, benefşe, benefşi
Tulipa: lüle	Viscum album: öksün
Tumer aestivum: tımalan	Vitis vinifera: üzüm, 'ineb
Typha domingensis: kındıra, haşır otı, koğalık	Zelkova carpinifolia: azād ağacı
Ulmus: çikrek, şeceretü'l-bak, kara ağaç	Zingiber officinale: zencefil, zencifir, zencefir
Urtica: ışırgan	
Verbascum: şığır kuyruğı	
Viburnum opulus: girebolı	
Vicia Leguminosae: keşne	

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan; *Türkçenin Sözcükleri*, Engin Yayınları, Ankara, 1996.
- Baytop, Turhan; *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara 1994.
- Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul 1993.
- Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Canpolat, Mustafa; “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, *Türkoloji Dergisi* C.V, S. 1, Ankara 1973, s. 21-29
- Clauson, Sir Gerard; *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford, 1972
- Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1970.
- Eraslan, Kemal; “Eski Bir Belâgat Kitabı”, Birinci Milli Türkoloji Kongresi, Tebliğler, İstanbul 1980.
- Farshid E.K.; *The English Persian Dictionary*. Reprinted by Eghbal Publications, Tehran-İran 1988.
- Kaşgarlı Mahmut; *Divan ü Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985

- Kaynak, G.-Daşkın R.-Yılmaz Ö.; *Bursa Bitkileri*, Uludağ Üniv. KETAM Yay. Bursa 2005
- Meninski, Franciscus a Mesgnien; *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae*, Simurg Yay. İstanbul,2000
- Olgun, İbrahim-Dırahşan, Cemşid; *Türkçe-Farsça Sözlük*. İranian Culture Foundation 109, 1970.
- Ölmez, Mehmet; “Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü”, Uygulamalı Dil bilim Açısından Türkçenin Görünümü, Dil Derneği Yay., Ankara 1994, s.88-100.
- Önler, Zafer; “XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri. Journal of Turkish Studies”, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 14-1990, Fahir İz Armağanı, Harward 1990.
- Öz, Yusuf; *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Steingass, F.; *Persian-English Dictionary*, İran University Press, Routledge-Kegan Paul London, Boston, Melbourne and Henley 1977.
- Şemseddin Sami; *Kâmûs-ı Türkî*; İstanbul 1305.
- Şükün, Ziya; *Farsça-Türkçe Lugat, Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.
- Tarama Sözlüğü*, I-VIII. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963- 1977.
- Yetiş, Kazım; “XVI. yy Başlarında Yazılmış Bir Kava'id-i Şi'riyye Risālesi”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S.XXIX, İstanbul 2000.

KÖL TİĞİN YAZITININ GÜNEYBATI YÜZÜNDE AGIŞIN MI YOKSA AGISIN MI OKUNMALI ?

Dr. Serkan ŞEN*

ÖZET

Bu makalede Köl Tigin yazıtının güneybatı yüzünde NIŞIG harfleriyle yazılmış sözcük üzerinde durulacaktır. İlk olarak sözcüğün okunuşuyla ilgili değişik görüşlere yer verilecektir. İkinci olarak bu görüşlerin eleştirisi yapılacaktır. Üçüncü olarak sözcüğün agısın biçiminde okumanın yerinde olacağı gerekçeleriyle birlikte ortaya konacaktır. Son olarak ise “servet, mal mülk” anlamına gelen agısın’ın agı+sı+n biçiminde eklerine ayrılabilceği ve barımın ile ikileme oluşturduğu belirtilecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Köl Tigin Yazıtı, Etimoloji, Agı, Sözcükbilim

“IS IT READ AGIŞIN OR AGISIN IN THE SOUTHWEST SIDE OF KÖL TİĞİN INSCRIPTION ? ”

ABSTRACT

In this article, the word written by NIŞIG letter in the southwest side of Köl Tigin inscription is discussed. Firstly, various ideas regarding the reading of the word are given. Secondly, critical of these ideas is made. Thirdly, the accuracy of using ‘agısın’ is presented with reasons. Lastly, it is expressed that agısın, whose meaning is “wealth and property” can be analysed as agı+sı+n and forms hendiyadyoin with ‘barımın’.

Keywords: Old Turkish, Köl Tigin Incription, Etimology, Agı, Lexicology

1. Giriş.
2. Sorun.
3. Yapılan çalışmalar.
4. Değerlendirme.
5. Öneri.
6. Sonuç.
7. Kaynaklar

1. Giriş.

Bu yazıda Köl Tigin yazıtının güneybatı yüzünde geçen ve yayıncılar tarafından agışın ya da agısın biçiminde okunabilen sözcük üzerinde durulacaktır.

2. Sorun.

Sorunlu sözcük yazıtta şu cümlede geçmektedir:

KT GB : Köl Tiginin altunun kümüşin NIŞIG barımın tör[t bın]
yıl[kıs]ın ayagma Tuygut bu [.....] begim tigin yügerü Tenri bolça
[.....] taş bitidim

Yukarıda Runik harflerle belirtilen sözcüğün son 3 işaretle yazılan kısmı etimoloji ve anlam bakımından tartışmalıdır.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Elmek: serkansen@omu.edu.tr

3. Yapılan çalışmalar.

Bu bölümde, üzerinde durulan sözcükle ilgili ulaşabildiğim kaynaklardaki belli başlı yaklaşımları bir araya getirdim. Kolaylık olması amacıyla, transkripsiyon sistemlerini birleştirdim ve sadeleştirdim.

1. THOMSEN: Sözcüğü *agışın* biçiminde okumuş (Thomsen 2002: 172), *agışın*'a tereddütlü bir biçimde “zenginlikleri” karşılığını vermiştir (age.: 173). Thomsen'in tereddütleri hazırladığı dizinde de kendini göstermiş, *agı* maddesi sunulurken “*agışın* aslında *agısın* mıdır?” diye bir açıklamada bulunmuştur (age.: 276).

2. RADLOFF: *agışın* biçiminde okuduğu sözcüğe “zenginlikleri, serveti” anlamlarını vermiştir (Radloff 1960: 1481).

3. ORKUN: Sözcüğü *agışın* olarak okumuş (Orkun 1994: 54), *agışın barımın* ifadesini “hazine ve mallarını” biçiminde çevirmiştir (age.: 54). Hazırladığı dizinde *agışın*'ı, “Çin'den gelen ipekli kumaş; hediye, define, hazine” anlamlarını verdiği *agı* maddesi altında incelemiş; *agı-sın* biçiminde ayırmıştır (age.: 757).

4. GABAIN: Sözcüğü *agısın* biçiminde okumuş (Gabain 2000: 234), *agı* ya “mal, zenginlik, hazine” anlamlarını vermiştir (age.: 259).

5. ÇAĞATAY: Sözcüğü *agısın* biçiminde okumuş (Çağatay 1968: 12), *agı barım* ifadesini “servet” olarak anlamlandırmıştır (age.: 53).

6. DTS: Eski Türkçe üzerine hazırlanmış bu sözlükte üzerinde durduğumuz sözcüğün KT GB' daki kullanımına dair bir bilgi yoktur (Nadeliyev vd. 1969: 17).

7. RÄSÄNEN: Martti Räsänen tarafından hazırlanan Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen adlı etimolojik sözlükte de üzerinde durulan sözcüğün yazıtlardaki durumuna dair herhangi bir bilgi yoktur (bk. Räsänen: 1969).

8. ERGİN: Sözcüğü *agışın* biçiminde okumuş (Ergin 1994: 76), *agış*'a “hazine, mal, servet, varlık” anlamlarını vermiştir (age.: 101).

9. CLAUSON: KT GB'da *agısın barımın* biçiminde okuduğu ibareye “hazinesi ve mülkiyeti” anlamını vermiştir (Clauson 1972: 366).

10. MORİ: “Köl Tigin yazıtında ‘servet ve mal’ olarak çevrilebilecek” *agı barım* ifadesi bulunmaktadır” tespitiyle (Mori 1987: 350), *agısın* okuyuşu yönündeki fikrini beyan etmiştir. Ayrıca, *agı barım*'ın bir ikileme olduğunu ve *agı* “servet” ve *barım* “mal” sözcüklerinin aynı anlamda bulunduğunu dile getirmiştir (age.: 350).

11. ERDAL: *barım* sözcüğünü açıklarken Orhon Türkçesinde *agı* ile birlikte görüldüğünü ifade ederek KT GB' daki durumu da

kapsayan bir görüş öne sürmüş, *agı*'yı "değerli kumaşlar, hazine" biçiminde anlamlandırmıştır (Erdal 1991: 292).

12. GUMİLEV: Sözcüğü *agısın* biçiminde okumuş (Gumilev 1992: 22), "servetini" olarak anlamlandırmıştır (age.: 29).

13. RECEBOV- MEMMEDOV: Sözcüğü *agısın* olarak okumuş (Recebov-Memmedov 1993: 76), "servetini" biçiminde anlamlandırmışlardır (age.: 83).

14. TEKİN: Sözcüğü *agışın* biçiminde okuyup (Tekin 1995: 52), *agış*'a "servet, mal mülk" anlamını vermiştir. *agış barım* ifadesini "mal mülk" anlamında bir ikileme olarak kabul etmiştir (age.: 16).

15. ÁRPÁD: Sözcüğü *agısın* biçiminde okumuş, Clauson ile aynı görüşü paylaşarak *agısın barımın* ikilemesine "hazinesi ve mülkiyeti" anlamını vermiştir (Árpád 2004: 187).

4. Değerlendirme.

Sözcükle ilgili yapılan yorumlar şöyle sınıflandırılabilir:

a. Okunuş.

**agısın* (GABAIN, ÇAĞATAY, CLAUSON, MORİ, ERDAL, GUMİLEV, RECEBOV- MEMMEDOV, ÁRPÁD)

* *agışın* (ERGİN, TEKİN)

**agışın* okumuş fakat *agı*' ya dayandırmış (THOMSEN, RADLOFF, ORKUN)

b. Anlam.

Sözcüğün "servet, hazine, mal mülk, varlık" gibi aynı kavram alanına giren karşılıklarla anlamlandırılmasında bütün araştırmacılar arasında genel bir ittifak vardır.

c. Yorum.

* *agısın* okuyuşunu benimseyenlerin sözcüğün oluşumuyla ilgili verdiği özel bir bilgiye rastlamadım. Ancak, sözcüğü *agı* köküne dayandırmalarından ve anlamlandırmalarda iyelik ve yükleme hallerini belirtmelerinden şu sonucu çıkarmak mümkündür: *agı* köküne önce 3. tekil kişi iyelik eki +sı getirilmiş; *agı+sı*, Eski Türkçede iyelik ekinden sonra gelen +n yükleme hal ekini alarak *agı+sı+n*'a dönüşmüştür.

* *agışın* okunuşunu benimseyenlerden sözcükle ilgili en geniş açıklamayı getiren Talat Tekin'dir. Tekin, *agışın* okuyuşunu *agış* tabanına dayandırmakta, *agış*'ın Eski Türkçede "ipekli kumaş" karşılığındaki *agı* sözcüğünden +(X)ş isimden isim yapım ekiyle türetildiğini ifade etmektedir (Tekin 2000: 86). Sözcüğü "servetini" biçiminde çevirmesinden (Tekin 1995: 53) *agışın*'ın, +I 3. tekil kişi iyelik eki ve +n yükleme ekini aldığını çıkarabiliriz.

* Sözcüğü *agışın* okuyup *agı*'ya dayandıranlar, iyelik ve yükleme durumlarını +sın eki içinde sunmuşlardır.

Sınıflandırılmış bu görüşler şöyle eleştirilebilir:

* Yazıtların orijinal metninin kopya edildiği Fin atlası (Tekin 1988: ek 1-II: 8) ile Radloff atlasının (Tekin 1988: ek 2-II) her ikisinde

de Ş (Ş) harfi açık bir biçimde gösterilmiş iken,¹ sözcüğü hiçbir gerekçe göstermeden s'li biçimde *ağısın* olarak okumak açıklanması gereken bir durumdur.

* *agı*'dan türediği öne sürülen *ağış*'a -MK'de görülen ve yükselmek anlamındaki *ag-* fiilinden türeyen (MK III: 5) ve "çıkmaq, yükselmek" anlamında olan *ağış*'ı (MK I: 104) dışarıda tutacak olursak- KT GB'nın dışında Türkçe'nin başka hiç bir metninde rastlanmaması dikkat çekicidir. Bunun yanında ikileme olarak gösterilen *ağış barım* da KT GB dışında karşımıza Eski Türkçede daima *agı barım* olarak çıkar (Nadelyaev vd. 1969: 17). Ayrıca, +(X)ş ekinin Eski Türkçede genellikle çokluk işlevi bildirdiği bilinmektedir (Sertkaya 2003: 28). Oysa, üzerinde durulan sözcüğün yer aldığı "Köl Tiginin altunun kumüşin NIŞIG barımın tör[t bın] ylık[ıs]ın" bağlamında Köl Tigin'den kalanlar *altun*, *kümüş*, *barım* ve *ylık* biçiminde eksiz olarak çoğulluğu anlatmaktadır. Zikredilen bağlamda hakim olan çokluğu eksiz olarak anlatma anlayışında NIŞIG sözcüğünü istisna tutmak bir hayli zor olsa gerekir.

* *agı* köküne getirilen +şın eki, Eski Türkçede iyelik ve yükleme durumlarını bildirmeye uygun değildir. Eski Türkçede 3. tekil kişi iyelik eki +şı değil +sı'dır. Dolayısıyla, iyelik ekinden sonra gelen +n yükleme hal ekinin +şı'ya eklenmesi söz konusu olamaz.

5. Öneri.

Sözcüğün Ş (Ş)'li biçimde yazılmasından dolayı onu, *ağışın* olarak okumak ve *agı+ış* tabanına dayandırmak kendi mantığı içinde tutarlı görünse de dayandığı bu tabana başka hiçbir metinde rastlanılmaması dikkat çekicidir. Ayrıca, "servet" anlamındaki *agı barım* ikilemesi ile Uygur döneminde pek çok defa karşılaştırılması (Röhrborn 1977: 63), KT GB' daki kullanımın *ağısın barımın* olabileceğini düşündürmektedir. Üstelik, *agı barım* ikilemesinin bu dönemin bazı metinlerde tıpkı KT GB'daki gibi *altun kümüş* ikilemesiyle aynı cümlede peş peşe kullanılması (Kaya 1994: 285, 292) bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Fakat sözcüğün Ş (Ş)'li yazılması sorununa tatmin edici açıklamalar getirilmediği müddetçe düşünülenler sezgi olmaktan öte geçmeyecektir. Bu hususta yapılacak açıklamaları üç merkezde yoğunlaştırmak mümkündür.

1. Yazıcı merkezli: Yazıtların diline bakıldığında bazı sözcüklerin yazımında Yollug Tigin'in bir takım küçük hatalar yaptığını çıkarabilmek mümkündür. Talat Tekin tarafından hazırlanan Orhon Yazıtları adlı eserde *açsık* (Tekin 1988: 66), *tarban* (age.: 76), *bolıtı* (age.: 90), *ertın-* (age.: 104) sözcükleriyle ilgili yapılan

¹ Talat Tekin'in tarafından 1988' de yayımlanan Orhon Yazıtları adlı çalışmanın son kısmında adı geçen atlaslar verilmiştir. Ancak atlasların verildiği kısım sayfa numaralarının dışında bırakılmıştır. O nedenle bu sayfaların sunum biçimi şahsıma aittir.

açıklamalarda böylesi hatalara değinilmektedir. Ele aldığımız sözcüğün yazımında s(s) ya da S(S) yerine Ş(Ş) kullanılmasını da bu tür hatalar çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Özellikle ön s(s) harfinin ön ünlülü sözcüklerde ‘ş’ ünsüzünü yazmak için kullanıldığı (Tekin 2000: 32) ve *agı* köküne getirilen +sı 3. tekil kişi iyelik ekindeki s’nin genellikle s(s) işaretiyle yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda, s ile ş’yi ikame harfler olarak görmeye hazır olan yazıcının KT GB’da (s) yerine ‘ş’ yazmasını hayretle karşılamamak gerekir.

2. Kopyalar merkezli: Yazıtların kopya edildiği Fin atlası ile Radloff atlası arasında bazı sözcüklerin yazımında farklar bulunmaktadır (Tekin 1988: 109). Bu durum yazıtlarda değişik okumalara fırsat verecek görünüşte harflerin varlığını göstermektedir. Özellikle S (S) harfinin Ş (Ş) harfine benzemesi ve aşınma, yazarken kaydırma vb. nedenlerin bu benzerliği artırma ihtimali, harfin atlaslarda Ş (Ş) biçiminde işaretlenmesine yol açmış olabilir.

3. İmla merkezli: Orhon imlasında aynı sözün hem S (S) ile hem de Ş (Ş) ile yazıldığı örnekler mevcuttur. Nitekim, Şine- Usu ve Taryat yazıtlarıyla (Tekin 1982: 803) Irk Bitig’de Ş ünsüzü için ayrı bir işaret kullanılmamış, bu ünsüzü karşılamak için art ve ön S harfinden yararlanılmıştır (Tekin 2004: 16). Talat Tekin’in *kıs*-biçiminde okuduğu sözcük (Tekin 1995: 105), KT D32, 34 ve BK D25’ te *kıs*- şIK biçiminde (Ş)’li yazılmışken (Ergin 1994: 158, 163), T 5, 6, 11, 21’ de *kıs*- SıQ biçiminde (S)’li yazılmıştır (Tekin 1994: 3, 4, 6, 10). Clauson ise bu sözcüğün *kıs*- olarak okunması taraftarıdır (Clauson 1972: 665-666). Bu verilerden hareketle aynı nöbetleşmenin üzerinde durulan sözcük için de geçerli olup *agısın* yazımındaki (Ş)’nin aslında (S) sesini karşıladığı ifade edilebilir.

Sözcüğün yazımında kullanılan (Ş)’yi sıralanan etkenler doğrultusunda yeniden değerlendirip *agısın* yerine *agısın* okuyuşunu benimsemenin daha isabetli olacağını düşünmekteyim. Böylesi bir tercihin karşılaştırmalı Türk dili çalışmaları açısından da yerinde olacağı görülmektedir. Zira, sözcüğü KT GB’ dan başka bir metinde görülmeyen *agış* tabanı yerine, sonraki dönmelerde de izleyebildiğimiz *agı* köküne dayandırmak, karşılaştırma imkanı sunmaktadır. Yazıtlarda temel olarak “Çin’den gelen ipekli kumaş” anlamında görülen *agı* (Doerfer 1965: 72) ikileme çatısı altında anlam genişlemesine uğrayarak “mal mülk, servet” anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca, sözcüğün *agısın* olarak okunması, Türkçe’de *agış* diye bir sözün bulunmadığı sonucunu da beraberinde getirmektedir.

Bütün bunların yanında yazıtlar üzerine yapılan çalışmalarda herhangi bir açıklamada bulunmadan sözcüğü *agısın* okuyarak

geçıştirmenin ilgilileri aydınlatmak için yeterli olmadığı kanaatindeyim.

6. Sonuç.

* Köl Tigin yazıtının güneybatı yüzünde geçen ve bazı araştırmacılar tarafından *ağışın* biçiminde okunan sözcük, *ağısın* olarak okunmalıdır.

* Sözcük *ağı* “servet” kökünden +sı 3. tekil kişi iyelik ve +n yükleme hali ekiyle kurulmuştur.

* Sözcüğü *barım* ile birlikte ikileme olarak değerlendirmek gerekir.

* Türk dilinde “servet, mal mülk” karşılığında *ağışın* diye bir sözcük yoktur.

7. Kaynak ve Kısaltmalar.

- Árpád, Berta (2004), *Szavaimat jöl halljátok*, Szeged: Jate Pres.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çağatay, Ş. Saadet (1963), *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Doerfer, Gerhard (1965), *Türkische und Mohgolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, Muharrem (1994), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. Von. (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- Gumilev, E. A. (1992), *Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı*, Bakü: Bakı Üniversitesi Neşriyatı.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Mori, Masao (1987), “Yenisey tazitlarındaki “Sekiz Adaklıg Barım” Üzerine”, *Erdem- Atatürk Kültür merkezi Dergisi*, c.3, s.8, 349-356.
- Nadelyaev, V.M. ve diğerleri (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Radloff, Wilhelm (1960), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, s-Gravenhage: Mouton Co.

- Räsänen, Martti (1969), **Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen**, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Recebov E.-Memmedov Y. (1993), *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakü: Bakı Yazıcı.
- Röhrborn, Klaus (1977), **Uigurisches Wörterbuch I - Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien**, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Sertkaya, Osman Fikri (2003), “Göktürk Metinlerinde Geçen Yış (Yış ?) (SiY) / Yis (Siy) / Yis (siy) / Yiş (Piy) Kelimesi İle Akraları Bugünkü Türk Lehçelerinde Vardır Ve “Orman Anlamında Kullanılır”, *Orkun Türkçü Dergi*, 62: 25-29.
- Tekin, Talat, (1982), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *TTK Belleten*, c.XLVI, 184: 795-838.
- Tekin, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, Talat (1995), *Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- Tekin, Talat (2003); “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1 Altayistik*, haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları, 131-139.
- Tekin, Talat (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.
- Thomsen, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev.- haz., Vedat Köken, Ankara: TDK Yayınları.
- MK: Dankoff, Robert ve James Kelly (1982,1984,1985), *Mahmûd al – Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turkî)- III*, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- KT : Kül Tigin Yazıtı
BK : Bilge Kağan Yazıtı
T : Tunyukuk Yazıtı
D: Doğu , B: Batı, K: Kuzey; G: Güney.

OSMANİYE AĞZINDA KULLANILAN FİLDEN AD TÜRETEN -gel EKİ ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Mustafa TANÇ

ÖZET

Ağızlar bir dilin ölçünlü dilden ayrılan konuşma biçimleridir. Ölçünlü dilden farklı olarak ses bilgisi, şekil bilgisi cümle açısından değişiklik gösterirler. Ölçünlü dilde rastlamadığımız pek çok şekle ağızlarda rastlamak mümkündür. -gel eki de bunlardan biridir.

Anahtar Sözcükler: Ağızlar, Osmaniye ağızı, fiilden ad türeten -gel eki

-GEL SUFFIX MAKES VERBS AS NOUNS USING IN OSMANİYE DIALECT

ABSTRACT

Accents are the spoken form of written language. It diverted from the written language in terms of fonetic, morphologic and sentax. There is possibility to encounter various forms in accents which are not contained in the written language. For instance, affix -gel, a verbal noun, is one the components belenged to accents.

Keywords: Accents, Osmaniye accent, Affix -gel-verbal noun

Ağızlar, bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, kimi zaman da şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan biçimleridir (Korkmaz 2003a: 11-12). Bunlar, çoğu zaman bir dilin yorumlanması açısından önemli malzemeleri bünyelerinde taşıyabilmektedirler. Türkoloji tarihinde önemli bir yere sahip bulunan ağız araştırmaları, 1860'lı yıllara kadar uzanır. Ağız araştırmalarında 1940 kadar olan dönem yabancı araştırmacılar dönemidir. Bu dönem, genellikle metin derlemeleri veya bazı ağızların dilbilgisel yapısını ele alan küçük denemeler durumundadır (Korkmaz 1995: 232).

Daha ziyade yerli araştırmacıların faaliyet gösterdiği 1940 sonrası ise, Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olduğu dönemdir (Korkmaz 1995: 233). Bu dönemde, belirli bir bölge ağızına yönelik derlemeler ve derlenen malzemelere dayalı incelemeler ön plana çıkmıştır (Demir 1999: 78). Ağız araştırmalarında derlenen malzemeler, genellikle, ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı açısından değerlendirilmiştir (Gülsevin 2002; Günay 2003;

Erten 1994; Korkmaz 1994a; Korkmaz 1994b; Korkmaz 1994c; Olcay 1995a; Olcay 1995b; Gülensoy 1988; Ercilasun 2002).

1940'tan sonra yerli araştırmacıların büyük önem verdiği ve günümüz dil bilgisi çalışmalarında da büyük bir önem kazanan ağız araştırmaları, Türkoloji çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Çünkü ağızlarda ölçünlü dilde karşılaşmadığımız belirli bir topluluğun yaşam gerçeğinin bir yüzünü, dilin gözümüzden kaçan bir özelliğini, bir biçimini ya da en azından bir ayrıntısını görebiliriz. Ölçünlü dilde zamanla kaybolan değişik türden pek çok öğeyi ya da ölçünlü dilde yer almayan pek çok şekli ağızlarda bulabiliriz (Kayra 1991: 299-306). Ayrıca ağızlar, ölçünlü dilde ve tarihi lehçelerde görülmeyen ve karşılaşılmayan yeni eklerle yeni sözler türetmede ölçünlü dilden daha zengin bir görünüm sergileyebilmektedirler. Yani şekil bilgisi açısından ölçünlü dilde bulunmayan ekleri bünyelerinde taşıyabilmektedirler. Hele de Türkçe gibi sondan eklemeli bir dil söz konusu olunca, bu durum çok daha ilgi çekici bir hal almaktadır.

İşte ölçünlü dilde ve tarihi lehçelerde karşımıza çıkmayan, ancak Osmaniye ili ağızında kullanılan fiilden ad türeten **-gel** eki de böyle eklerden biridir. Ek, Türkiye Türkçesinde (Korkmaz 2003b: 226; Ergin 1985: 184-200), Türkiye Türkçesinin bölge ağızlarında (Gülsevin 2002: 159-163; Günay 2003: 106; Erten 1994: 30-32; Gülensoy 1988: 77-78; Korkmaz 1994b: 24-25), tarihi lehçelerden Eski Türkçe (Gabain 1988: 51-55; Tekin 2000: 90-94), Karahanlı Türkçesi (Hacıeminoğlu 1996: 18-27), Eski Anadolu Türkçesi (Gülsevin 1997: 121-134; Timurtaş 1981: 79-82), Harezmi Türkçesi (Eckman 1996: 21-24), Kıpçak Türkçesi (Karamanlioğlu 1994: 34-45) ve Çağatay Türkçesinde (Eckmann 1988: 37-43) de görülmez. Hatta günümüz Oğuz Grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi (Kara 2000: 33-36), Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi (Özkan 1996: 111-115); Kıpçak Grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız (Öner 1998: 71-94; Kasapoğlu Çengel 2005: 136-150), Nogay Türkçelerinde (Atay 1998: 96-103), ayrıca Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde de bulunmaz (Kaşgarlı 1992: 102-110; Coşkun 2000: 49-59).

Söz konusu ek, tespit ettiğimiz kullanımlarda, sonu **/ç/, /n/, /r/** ile biten tek heceli fiil köklerine getirilmekte ve fiilden sıfat işlevli kelimeler türetmektedir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi ekin yalnızca **-gel** şeklinde ince ünlülü biçimleri kullanılmakta; kalın ünlülü – **gal** biçimine ise rastlanmamaktadır:

Münafığın lafı **geç-gel** olur.

“Münafığın sözü **etkili/geçerli** olur.”

“Münafık bir söz söyler herkesin nezdinde o söz **inandırıcı** olur”

Etle pişirilen kuru fasulye daha **yen-gel** olur.

“Etle pişirilen kuru fasulye daha **lezzetli/yenilebilir** olur.”

Tereyağlı börek daha **yen-gel** olur.

“Tereyağı ile yapılan börek daha **lezzetli/yenilebilir** olur.”

Maşallah Ahmet amca senin küçük oğlan büyük oğlandan daha **gir-gel** olacak.

“Maşallah Ahmet amca senin küçük oğlan büyük oğlandan daha **girişken/girişimci** olacak”

Gir-gel çocuklar her zaman başarılı olurlar.

“**Girişken/girişimci** çocuklar her zaman başarılı olurlar”

-gel ekinin yapısı üzerinde duracak olursak; bize göre bu ek, Eski Türkçe döneminden beri tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş “olma” fiilleri türeten **-k-** eki ve yine eklendiği fiile pekiştirme anlamı katan fiilden fiil yapım eki **-A-** ile Eski Türkçe döneminden beri işlek olmayan fiilden ad yapım eki **-I'**nin birleşmesi ile oluşmuştur (Korkmaz 2003b: 88-124-127; Tekin 2000: 92). Ekin bünyesinde bulunan **/-k-/** gerileyici ünsüz benzeşmesi sonucunda ötümlüleşerek **/g/**'ye dönüşmüş; böylece ek, **-gel** biçimini almıştır.

Bilindiği gibi fiilden ad yapım eki **-I**, Eski Türkçe döneminden bugüne hep seyrek kullanılan bir ektir. Bu dönemde, (*ına- “inan-, güven-“ >) *ina-l* “güvenilir, inanılır”, (tüke- “bit-, tüken-“ >) *tüke-l* “tam, tamam”, kıs- (“bastır-, sıkıştır-“ >) *kıs-ı-l* “dar dağ geçidi, kanyon”, (ti- “de-“ >) *ti-l* “dil” örneklerinde görüldüğü gibi ekin seyrek bir kullanımı bulunmaktadır (Tekin 2000: 92).

Karahanlı Türkçesinde ek, yine (ti- “de-“ >) *ti-l* “dil”, **tö-l* “döl, tohum”, *u-l* “temel, esas, dip, kök”, *kıs-ı-l* “dere, vadi, dar boğaz, küçük geçit”, *tüke-l* “hep, bütün” örneklerinde seyrek olarak karşımıza çıkar (Hacıeminoğlu 1996: 22-25).

Kıpçak Türkçesinde ise, (ur- “vur-“ >) *ur-u-l* “örs” sözünde olduğu gibi tek bir örneğine rastlıyoruz (Karamanlioğlu 1994: 41). Moğolca'yla ortaklık gösteren bu ek, Çağatay Türkçesinde de (kaba- “kuşat-“>) *kaba-l* “kuşatma”, (soyurga- “ver-, bağışla-, hediye et-“>) *soyurga-l* “hediye, armağan, bağışlama”, (yasa- “yap-, kur-, düzenle-“>) *yasa-l* “dizi, düzen, sıra” gibi sözler türetmiştir (Eckmann 1988: 39).

Görüldüğü gibi bölge ağzında bu ekin tarihi Türk lehçelerinden ve Türkiye Türkçesinden farklı olarak fiilden fiil türeten **-k-** ve **-A-** ekleri ile birleşerek yeni bir fiilden ad yapım eki oluşturmasına tanık oluyoruz. Bu durum, bize ağızların kelime

türetmede ve yeni yapım ekleri oluşturmada ölçünlü dilden kimi zaman daha verimli olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak ağızlar üzerene çalışmalar yapılırken, yalnızca ses bilgisi, söz varlığı veya eklerin kimi ses değişimi sonucunda uğradığı değişiklikler ele alınmamalı, aynı zamanda ölçünlü dilde bulunmayan ancak ağızlarda oluşmuş bulunan yeni ekler de incelenmeli; ağızların morfolojik açıdan ortaya koyduğu üretkenlikler de ifade edilmelidir. Bu eklerin oluşturduğu yeni söz varlıklarının ölçünlü dile aktarılabilirlikleri üzerinde de durulmalıdır. İşte bizim üzerinde durduğumuz **-gel** eki de bunlardan biridir.

Kaynakça

- Atay, Ayten (1998)**, Nogay Türkçesi Grameri, Doktora Tezi, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Kayseri
- Coşkun, Volkan (2000)**, Özbek Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yay.
- Çağatay, Saadet (1966)**, Pekiştirilen Fiiller, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, ss. 39-50, Ankara
- Demir, Nurettin (1999)**, “Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: TDK Yay.
- Eckmann, Janos (1988)**, Çağatayca El Kitabı, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eckmann, Janos (1996)**, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yayıma Haz. O. F. Sertkaya), Ankara: TDK. Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (1984)**, Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-, Ankara: Gazi Üniv. Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (2002)**, Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-, Ankara: TDK Yay.
- Erdal, Marcel (1991)**, Old Turkic Word Formation, Vol. I, II Wiesbaden: Otto Harrasowitz
- Ergin, Muharrem (1985)**, Türk Dil Bilgisi- 15. Baskı-, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Erten, Münir (1994)**, Diyarbakır Ağızı, İnceleme, Metinler, Sözlük, Ankara: TDK Yay.
- Gabain, A. Von (1988)**, Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.

Gülensoy, Tuncer (1988), Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Gülsevin, Gürer (1997), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: TDK Yay.

Gülsevin, Gürer (2002), Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Günay, Turgut (2003), Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Ankara: Kültür Bak. Yay.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yay.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2000), Kutb'un Hüseyin ü Şirini ve Dil Hususiyetleri, Ankara: TDK Yay.

Kara, Mustafa (2000), Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK. Yay.

Karaörs, M. Metin (2005), Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Ankara: Akçağ Yay.

Kasapoğlu-Çengel, Hülya (2005), Kırgız Türkçesi Grameri, Ankara: Akçağ Yay.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut (1992), Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul: Orkun Yayınevi

Kayra, Erol (1991), "Lehçe Bilimi ve Dil Haritaları", Türk Dili, S. 479, Ankara 1991, s. 299-306.

Korkmaz, Zeynep (1994a), Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik), Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1994b), Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1994c), Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1995), "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.Cilt, Ankara: TDK Yay.

-
- Korkmaz, Zeynep (2003a)**, Gramer Terimleri Sözlüğü, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Zeynep (2003b)**, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: TDK Yay.
- Olçay, Selâhattin (1995a)**, Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-Sözlük, Ankara: TDK Yay.
- Olçay, Selâhattin (1995b)**, Doğu Trakya Yerli Ağzı, İnceleme-Derleme-Dizin, Ankara: TDK Yay.
- Öner, Mustafa (1998)**, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Şinasi (1992)**, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE. Yay.
- Tekin, Talat (2000)**, Orhon Türkçesi Grameri, Ankara : Sanat Kitapevi.
- Timurtaş, Faruk K. (1981)**, Eski Türkiye Türkçesi –Gramer, Metin, Sözlük-, İstanbul: İstanbul: İst. Üniv. Edb. Fak. Yay.

HÂFİZ'IN SANAT ÜSLÛBU VE KURAN*

Bahâeddîn HURREMŞÂHÎ

Çev: Arş. Gör. Ahmet TANYILDIZ**

ÖZET

Hâfız-ı Şîrâzî'nin, şiirlerini kaleme alırken Kuran-ı Kerim'den etkilenip etkilenmediği, merak edilen ve tartışılan bir konudur. Yazar bu çalışmada Hâfız'ın konu ve şekil itibarıyla Kuran'dan etkilendiğini belirtmiştir. Kuran sûreleri ve Hâfız'ın gazellerinde farklı ve çeşitli konuların bir araya getirilip muhataba sunulmasını ise bir eksiklik değil, üslûp özelliği olarak görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kuran, Hâfız-ı Şîrâzî ve Divanı.

HÂFİZ'S STYLE OF ART AND THE QURAN

ABSTRACT

It is still discussed whether Hâfız-ı Şîrâzî was influenced by The Quran when writing his works. The author agrees with the idea that Hafiz was influenced by The Quran in terms of subject matter and form. Furthermore, he does not see the fact that different and various subject matters were gathered and presented to the audiences in Hafiz's lyrics and the Quran as poorness. He rather concerns it as a feature of style.

Key Words: Quran, Hâfız-ı Şîrâzî and His Divan.

Hâfız ve Kuran'dan söz açıldığı zaman, genellikle -belki sadece- akla gelen ilk nokta, Hâfız'ın, Kuran ayetleri ve mazmunlarından yaptığı iktibas meselesidir. Örneğin; Hâfız, سلام فيه 1 cümlesini Kadr Sûresi'nden ve "Her olgunluğunun sonu yokluk olmayan kim vardır" 2 cümlesini كل شيء هالك الا وجهه 3 cümlesini Âsumân emanet yükünü çekemedi" 4 cümlesi de انا عرضنا الامانة على السموات 5 ayetine işaret eder. Bu alanda geniş araştırma ve incelemeler yapıldığı için bu makalede yukarıda belirtilen türden bir tesir ve etkilenmeye işaret edilmemiştir.4 Burada sözü edilen konu şudur:

* Bu makale, "Temâşâgeh-i Râz /Hâfız'ın Gerçek Çevresini, Konularını Tanıma ve Anlama Üzerine", (Haz.: Murtazâ Mutaharrî), 1. Baskı, Tahran, 1359. adlı eserde yayınlanmıştır.

** **Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmedesad@gmail.com**

1 "O gece, fecrin doğuşuna kadar esenlik vardır." (Kadr, 5). (Metindeki ayet mealleri "Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993" kaynağından alınmıştır.)

2 "O'nun zatından başka her şey yok olacaktır." (Kasas, 88).

3 "Biz emaneti, göklere ve yere teklif ettik de..." (Ahzab, 72).

4 Özellikle Pertev Ali'nin, Hâce'nin Akide ve Fikirleri, Tahran, Endişe, 1358" kitabının "Hâce-i Şîrâz'ın Kuran-ı Mecid, İşaretler, Hadisler ve Hadislerden Alıntıları" bölümüne ve Dr. Abdül-Huseyn Zerrinküb'un yazdığı Ez Küçe-i Rindân (2. baskı, Tahran, Ceybi,

Hâfız ve sanatı üzerinde, -mazmunlar Kuran'dan iktibas edildiği için- Kuran'ın tesiri daha ciddî ve daha ayrıntılıdır. Yazar, yeterli derecede inceleme ve araştırmalarla Hâfız'ın gazellerinin, tarz ve yapı bakımından, Kuran sûrelerinden etkilendiği sonucuna ulaşmıştır. Evet, beyitleri diğer bütün şairlerden fazla olan Hâfız'ın gazelleri, çeşitlilik ve birbirinden uzaklık içerir. Diğer Fars şairlerine oranla Kuran'ın sûre ve ayetlerinin yapısından daha fazla etkilenmiştir. Bunun açıklaması ve ayrıntısı gelecektir.

Kuran ve Hâfız Divanı anlam yönünden birbirine benzer. Çabuk tanınır ve fark edilir ama geç anlaşılırlar. Bir iki okuyuşla – özellikle eğer kalp huzuru ve yakınlaşma niyetinden başka bir şey varsa- onların derununa inilemez. Senâî bu konuda:

عروس حضرت قران نقاب آنگه بر انداز / که دار الملك ایمان را مجرد ببند از غوغا⁵

der. Diğer taraftan her ikisi de çok kolay bir okunma özelliğine sahiptir. Kuran'ı ve Hâfız Divanı'nı veya her ikisini de okuyabilen birçok kimse, başka hiçbir şey (gazete vs.) okuma ihtiyacı hissetmez. Bazı okur yazar olmayan kimseler arasında Kuran'ı ve Hâfız Divanı'nı ezberleyen ve bakarak okuyamayanlar da vardır.

Kısaca bu iki ünlü kitap, özellikle ilk defa okunduğu zaman düzensiz, deyim yerindeyse daldan dala atlıyor gibi görünür. Ama sıradan olmayan bir okuyucu; anlayış güzelliği, sadık bir niyetle ve bu iki kitapla diğer kitaplar arasındaki klişeleşmiş mukayeseleri kaldırarak okursa; sözü edilen kitapların seci, kafiye, vezin ve tekrar gibi özellikleri ortaya çıkar. Dağınıklık, nazım yokluğu ve dış görünüşteki aksaklıklar kaybolur. Her iki kitaptaki bu zahiri dağınıklık, araştırmacılar tarafından fark edilmiş ve üzerinde çalışılmıştır. Şimdi araştırmacıların bu iki kitapta bulunan görünüşteki dağınıklık hakkında söylediklerini nakledeceğiz.

Hâfız'ın Sanat Üslûbu

Esasen, kasidelerin tegazzül bölümünden ortaya çıkmış olan gazel, başlangıçta örneğin Enverî, Senâî, Attâr ve Mevlânâ'da akıcı bir mana ve bütünlüğe sahiptir. Bu akıcılık Hâfız'dan önce, zirvedeki İranlı gazel şairlerinde, yani Sadî'den bu yana fazlasıyla korunmuştur. Hâfız, diğer bütün şairlere oranla, Sadî'den fazla

1356) adlı kitabın "Sürûd-ı Zühre" bölümüne bakılabilir. Ayrıca bk. Murtaza Zargamfer, Hâfız ve Kuran(Hâfız'ın Kuran Ayetlerine Uyarlaması), Tahran, Sâib, 1365, s. 85.

⁵ "Hazreti Kuran gelini, nikâbını aradan kaldırdığı zaman başşehir, imanı karmaşadan mücerret olarak görür."

etkilenmiş, yüzden fazla gazelde onu izlemiş, birçok mazmununu iktibas etmiş ve birkaç mısraını da hiç değiştirmeden kendi gazelleri arasına eklemiştir. Ancak, sözünün dokusundaki anlam çeşitliliği bakımından Sadî'nin sözü ile en ufak bir benzerlik yoktur. Arberry, Hâfız'ın asıl inkılabının gazelde olduğunu söyler. Bunu sırası gelince nakledeceğiz. Habîbü's-siyer sahibi Handmîr ise şöyle der:

“Hâce Şemseddin Muhammed Hâfız-ı Şîrâzî'nin, belâgat ve fesâhati; deyim ve atasözlerini kullanmadaki sonsuz gücü ve şöhreti sebebiyle, sanatlı söz söyleme hususunda tanınmaya ihtiyacı yoktur. “Dolunayın görünmesi için geceye ihtiyaç yoktur.” Derler ki: Bir gün Şah Şucâ, Hâfız'ı muhatap alarak “Gazellerinizden hiçbir başlangıçtan sona kadar (matladan maktaya) bir tarz üzerine gitmiyor. Belki her gazelin üç dört beyti şarabın tarifi üzerine, iki üç beyti tasavvuf hakkında, bir iki beyti de sevgilinin yüzü hakkındadır. Bir gazeldeki bu çeşitlilik belâğelerin yoluna aykırıdır.” der. Hâce Hâfız da “Şahın mübarek ağzından dökülen sözler bütünüyle doğrudur. Bununla beraber Hâfız'ın şiiri göklerde şöhret bulmuş, diğer meslektaşlarının nazmı, o aslan kapısından içeri adım bile atamıyor.” diye cevap verir.⁶

Hâfız gazellerinin beyitlerinde görünürdeki bu dağınıklık, onun sanatının açıklaması ve kanıtıdır. İleride ona açıklık getireceğiz. Beyitlerin bazıları hakkında ilginç teoriler ileri sürüle gelmiştir. Kimileri bunu, Hâfız'ın sanat ve şiirinin eksikliği olarak kabul ederek kâtip ve müstensihlerin hiç sorumlu olmadıklarını zanneder. Bu şiir tanımayan garazkâr kişiler, Hâfız'ın gazellerindeki beyitlerin yüceliğini, mantıklılık ve düzeni tam tersi bir şekilde değerlendirmişlerdir. Hâfız Divanı üzerinde çalışan bir araştırmacı bu konuda şöyle yazar:

“Bu satırların yazarına göre, Hâfız Divanı'na gelen en büyük zarar, gazel ve beyitlerin düzen ve sürekliliğinin birileri tarafından bozulmuş olmasıdır. En birinci ve en önemli sıkıntı olan bu sorun, her gazelin bütün beyitlerinin ilk şekliyle ve mantıklı bir devamlılıkla düzenleme yoluyla kaldırılabilir. Yapılması gereken iş, çok sayıda “Çünkü, niçin, eğer ve acaba” gibi kavramlarla, muhtelif ihtimal ve karşılaştırmalarla, ilerlemeler ve sayısız geri dönmeler gibi birçok şartla beyitleri yeniden şekillendirmektir.”⁷

⁶ Kâsım-ı Gani, Hâfız'ın Eserleri Fikirleri ve Halleri Üzerine, 1. cilt, “Hâfız Asrının Tarihi veya Fars Tarihi, Ekler ve 8. Asırda Komşu Eyaletler, 3. baskı, Tahran, Zevar, 1356.

⁷ Ahmed-i Şamlu, Hâfız-ı Şîrâzî, Tahran, 1354, s. 27.

Bendenize göre Hâfız Divanı'na nispet edilmiş olan bu kusur, aşırı derecede mübalağalı ve asılsızdır. Onu kaldırmak için teklif edilmiş yöntem de anlaşılır değildir. Bu yüzden, bir mübalağaya diğer bir mübalağa ile cevap vermiyorum. Burada ayrıca, Hâfız Divanı'nı tashih eden sanatkarların, başına buyruk çalışmalarının tamamıyla ortadan kalkmadığına inanıyorum. Onun için makul olmak ve bunların önemini anlamak gerekir. Hâfız, kâtiplerin ona kin güdecekleri kadar ihtiyatsız ve saçma sözler söylememişti. Hâlbuki kâtipler, bu dağınıklıktan dolayı, çok az gayret göstererek bıkkın bir şekilde, doğallığa uygun yorucu ve sıkıcı bir meşguliyetle her beyit ve satırı mekanik bir şekilde aynen yazdılar. Onlarda gönül, zihin ve zevk kalmış olsaydı, ihtimal sadece kelime ve tabirler değiştirdi-yanlış okuma, bozma ve kasıtlar da ilavesi-. İnatla beyitlerin yeri değiştirilmeseydi orijinalliğini koruyarak istinsah edilmesi zor olmazdı. Kâtipler bu bakışla, yani şüpheli ve dağılmış fikirlerle nasıl bilerek ve ispatlı bir şekilde beyitlerin yerlerinin farkına varırlar veya beyitleri yerli yerine koyabilirler?

Kâtiplerin, gazel beyitlerinin yerlerini değiştirme ihtimalinin - özellikle kasıtsız yer değiştirmelerin- son bulmadığına inanıyorum. Uygun şart ve sınırlarda muhtemeldir. Mevcut divanlarda gazellerin sürekli farklılaşması -eğer bizzat Hâfız tarafından düzenlenmemişse- buna şahittir. Hâfız'ın her gazelinin bir nüshası levh-i mahfuzda vardır. Beyitleri dikkatli, sürekli ve mantıklıdır; ama yoldan çıkarılmıştır.

Hâfız, "Bir gazelin bütün beyitlerini veya birkaç beytini tam anlamıyla söyleyebilsem diğer şiirlerin hepsini geçer." der. Hâfız şiirde; şaraptan, hakikatten, zühdden, nasihatten, şeriattan, yerden, âsumândan, şafaktan, felekten, Şirâz'dan, hayattan, ölümden, hayat ganimetinden (ömür), ömrün itibarsızlığından, aşktan, ilimden, akıldan, dostluktan, doğruluktan, mestlikten, idarî ve şer'î hâkimlerden, din ve dünya bağlılarından, fahişelerden, yasakçılardan, tekkeden, meyhaneden, mescitten, seccadeden, hırkadan, hurafelerden, fakırdan, kitaptan, medrese ve derslerinden, nesrin, süsen, bağ ve ovalardan, yeşillikten yıldızlara kadar her şeyden bahseder. Ve çoğunlukla tek bir gazelinde bütün kevn ü mekan hakkında söz söyler. Düzen, süreklilik ve mantıklılık açısından kalıcı değildir. Bu, Hâfız gazelinin kusuru değil, onun güzelliğidir. Hâfız'ın gazeli, beyitlerin görünürdeki süreklilik ve düzenini sağlamlaştıran bir bağ değildir. Hâfız'ın gazeli, okuyucunun zihninde bir çokgen hacmi şekillendirir. Ayrıca sözü edilen bu düzen ve süreklilik, şairin zihninde önceden oluşmamışsa verimli olmaz.

Diğer bir mesele de şudur: Hâfız'ın ve asrından sonraki şairlerin yazdığı, her beyti kendi ölçüleri içinde uygun ve yerleşik, kafiyesi ise diğer beyitlerle bağlantılı ve genel olan gazelleri vardır. Bu şekil, Hâfız'ın kendi arzusu ve ibda sanatıdır. Mazmunların parça parça olması ve beyitlerin görünüşteki dağınıklığı/özgürlüğü, sanat ruhundaki şüphe ve manaların ulaşmaması ile açıklanabilir. Hâfız, “Hâfız şiirinin bütün gazel beyitleri marifettir.(Divan-ı Hâfız, 281. gazel)” dediği zaman, açıkça her beytinde veya gazellerinin çoğu beytinde özgürlüğe/dağınıklığa işaret olduğunu belirtmiştir. Bir yerde şöyle der: “Hâfız bu nazm-ı perişânı yazdığı saatte fikir kuşu iştियakin tuzağına düşmüştü.”(Divan-ı Hâfız, 212. gazel)

Ayrıca, tevâzu ile kendi nazmını “perişân” olarak nitelendirmiştir. Kuruntuyla nazımda zıtlık görmemiş ve gaflette perişan olmamıştır. Gazellerinde -dış görünüşten iç dağılıma kadar- mazmunların bir şekilde çeşitlendiğini kendisi de itiraf etmiştir. Yine tekrar ediyorum, bu özellik, Hâfız'ın gazeli için kusur değil, onun güzelliğidir.

Arberry, Hâfız'ın elli gazel ve kıtasına yaptığı tercümelerine yazmış olduğu kısa önsözünde Hâfız'ın, Sadî'nin meydana getirdiği kemal gül bahçesine olan tutkunluğundan ve Sadî'den Hâfız öncesine kadar devam ettirilmiş olan mazmunların Hâfız'da toplanmasından ve gazel manalarının çeşitlenmesinden söz eder ve şöyle der:

“Hâfız, gençlik yıllarında eleştirilerden mutlu olduğu için görünüş ve mazmun bakımından bütünlük arz eden gazelini, biraz mertliğe ve hünere feda etmişti. Ancak yeni tarz ve şivedeki başarısı sayesinde iş yapmış ve ustaca bir düzen kurmuştu. Gazelin şekil ve süreti de harikulade bir hassasiyette idi. Keşfettiği bir metodu diğer sanatların terimleri ile bağlantılı olarak bir kontrpuan olarak adlandırdı. Bunda mazmunlar bir diğerinden tamamen bağlantısız olarak yapılabilir. Hatta beraber okunmamış, ama genel süslemeleri bir tavırda olan makamlar (âhenk), beğenilen bir âhenkliliğe tercih edilir.⁸

Şair (Hâfız), bu yeni tarzında zamanla daha çok tecrübe elde etti ve beğenilen yeni şiirlerini meydana getirdi. Hiçbir şekilde bir mazmunu sonuna kadar bir mantık üzere yazmayı gerekli görmediği için ayrıntılı ve dağınık mazmunları genel bir terkip ve kalıpta

⁸ Kontrpuan: Birkaç melodinin veya bir musiki cümlesinin kulağa ulaşır yer edinen uyumudur. Bu melodilerin tasavvuru yazılış şekliyle aynıdır. (Hüseynali Mellah, Hâfız ve Musiki, Tahran, Kültür ve Sanat Bakanlığı, 1351, 20. yıl).

topladı. Ayrıca tekdüzelige bir darbe vurması lazımdı. Kendi hazinesinde var olan mazmunları kullanmak ve bir şekilde dizmek kolay bir işti. Fakat Hâfız, kendi ibda gücüyle, sınırlı bir şekilde yaptığı başlangıçları, bu konu üzerinde yoğunlaştırmıştı. Okuyucu bu sayede, küçük bir işaretle mazmunların bağlantısını kavrayabilir.”⁹

Hâfız'ın tarzı bir çizgi değildir. Yani bir çizgi ve tekdüze bir mana değildir ki ona saldırı ve tenkit olsun. Hâfız, bir tren gibi sabırlı, saat gibi ölçülü ve sadece görevinin son bulması niyetiyle kendini ayarlayan biri değildir. Belki ortada olmayan yarı açılmış bir gonca ve dönen dairevi bir fiskiye gibidir. Bir çeşme gibi coşar. Özelliği ve yapısı bir halka, belki bir daire gibidir. Bütün tarzı, yaymak, ortaya koymaktır. Bu yüzden şiirini her yerden başlatabilir veya sonlandırabilir. Her tarzdaki okuyanını muhafaza eder ve her tarzdan kendi tarzına okuyucu gelir. Ayrıca okuyucusunu sıkıntı verici her unsur ve etkenden korur. Şiiri baştanbaşa huzur, akıllılık, kavrayış ve uyanıklıktır. Devamlı akan bir çeşme gibi Fizan'da da olsa birçok şeyi, garip manaları, insan nefsi ile çağırıştırır ve her şeyi kendi kendine halleder. Ama birlik ve kimliğini elinde tutamaz.

Hâfız'ın, kuşkusuz kaside tanımına uygun ve has bir niyetle yazılan kasideleri, gazeline oranla daha sağlam ve daha müstakildir. Ama gazelleri ile mukayese edilirse; acaba kasideler daha mı düzenli ve mana dolu; gazellerden daha mı sanatlardır? Asla! Bir de gazellerini, mesnevîleriyle (Âhû-yı Vahşi ve Sâki-nâme) karşılaştırmak. Mesnevînin, çeşitli anlayışlarıyla ve bir beyitte sınırlı olan kafiye'nin hareketi ile ve her beyitte yeni oluşumuyla İran şiirinin en bağımsız, en çabuk ve en iyi yürüyen formu olduğu malumdur. Bu karşılaştırmada Hâfız'ın mesnevîdeki sanat alanının, gazellerinden daha yüksek olduğu kesindir. O hâlde sanatl olma mecburiyeti yönünden, mesnevî çok özgürdür. İçerik ve alan yönünden de gazelden daha seçkin ve bütündür.

Aynı şekilde yüce Kuran'ın en düzenli sûresi olan Yusuf Sûresi, bir macerayı baştan başa cümlelerle anlatır. Aynı uzunluktaki sûrelerle veya Kuran'dan diğer bir sûreyle karşılaştırmak. Yusuf Sûresi, müspet unsur yanını, mantıklı süreklilik, devamlılık, zaman ve mekân düzenini baştan sona kadar korumuştur. Ama Kuran'ın diğer sûrelerinden daha feyizli ve daha sanatl olduğunun farkına varılamamıştır.

⁹ Hâfız'ın Elli Şiiri, (Makaleler, Çeviriler ve Ekler, Toplama, Hazırlama ve Sunum), Arthur J. Arberry, Gambridge, Gambridge Üniversitesi Basımevi, 1970, Önsöz, s. 30-31.

Kuran Üslûbu Hakkında

Kuran tarzının en belirgin özelliği olan ilk okumadaki çekiciliği, tarifi mümkün olmayan bir şekilde meydana çıkar. Kalıcılık, akıcılık, sağlamlık, açıklık ve nazmı, tanınmış ve bilinmiştir. Tâhâ Hüseyin bu konuya işaret edip şöyle der:

“Örneğin Bakara Sûresi'nin konuları farklı, çok ve gariptir. Buna kanıt şudur: Bu sûre bir anda değil, zaman içinde parça parça nâzil olmuştur. Bu sûrenin ayetleri Allah'tan korkan, gayba iman eden ve namaza dikkat eden müminlerden bahseder. Günü geldiğinde Allah onları ayırır. Onlar peygambere indirilene ve ondan önceki peygamberlere indirilenlere inanırlar. Ahirete, hesaba, mükâfat ve cezaya iman ederler. Ayet şöyle başlamaktadır: ¹⁰اولئك على هدى من ربهم واولئك هم المفلحون

Sonra kâfir olanlar, korkutmanın ve terk etmenin kendileri için faydasız olduğu kimseler, hiçbir şekilde iman etmeyenler, kalpleri ve kulakları mühürlenmiş ve gözlerine perde çekilmiş olanlar için sıkıcı bir azap hazırlandığını söyler. O zaman, iman ettim diyen fakat iman etmeyen münafıklar, Allah'ı aldatmak isteyen ancak kendinden başkasını aldatamayan kimseler ve kalpleri hasta olan kişilerin hastalıklarını arttırıp onlar için sıkıcı bir azap hazırlandığını söyler.

Sonra, ilk yaratılışı ve Âdem'in yaratılışını açıklar ve İblis'in hikâyesinden söz eder: İblis'in Âdem'in yaratılması zamanında kendini büyük görüp meleklerle beraber ona secde etmekten kaçınmasından ve yasaklanan ağacın meyvesinden Âdem ve eşine hile yaparak yedirmesi sonucu onların cennetten çıkarılmasından, daha sonra Allah'ın Âdem'in tövbesini kabul etmesi gibi olaylardan söz eder.

Daha sonra, Yahudilerin kıssalarını uzun bir şekilde anlatmaya başlar. Onların takip ettikleri yollardan, Müslümanlarla ilişkilerinden ve peygamberle onların arasındaki çekişmelerden uzun uzun bahseder.

Ayrıca İbrahim'in kıssası da vardır. Kendi çocuğunu çorak bir vadide kurban etmesi olayından ve Mekke'de kendine ev kurmasından söz eder. Ayrıca bir kısım peygamber kıssalarını

¹⁰ “Onlar Rablerinden gelen bir hidayet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de ancak onlardır.” (Bakara, 5)

anlatır. Ondan sonra kıblenin Beytül-Makdis'ten Mescid-i Haram'a nakledilmesinden, Safa ve Merve'den ve onların hak dinin iki alâmeti olmasından ve kıyamet gününde kâfirlerin hesaba çekileceği yerden tekrar söz açar. Ondan sonra iyilikseverlik ve faydalarından bahseder.

Bundan başka, kısasın hükmünü (kan isteme bedeli), evlada vasiyet hükmünü, orucun hükmünü, özellikle Ramazan orucunu açıklar. Hilâli soranlar ve ona cevap verenlerden söz eder. Cihat konusunda kısa bilgiler verip hacdan ve inatçı Kureyş müşriklerinden bahseder.

Sonra kumar ve şarabın haram kılınmasını anlatır. İnsanların kendi durumlarına uygun bir şekilde beslenmelerini beyan eder. Dinin bir kısmında yer alan evlenme ve boşanma hükümleri, karı koca arasındaki bağlar ve boşanma hakkında bilgi verir. Annelerin kendi yavrularına süt vermelerini ve bu konuda kocaları üzerinde hakkı ve değeri olduğunu, süt çocukluğu meselesini ve sütannenin hakkının çocuğun babasından önce geldiğini anlatır.

Bunlardan sonra, söz Yahudilere gelir. Tâlut ve Câlut arasında geçen olayların hikâyesi, Davut'un Câlut'u öldürmesi ve Allah'ın Davut'a padişahlık, hükümet ve peygamberlik vermesi gibi olaylar bu arada anlatılır.

Sonra müminlere nasihatler verip kâfirleri kınar. Dinde zorlama ve baskı olmayacağı ve yoldan sapanların özellikleri açıklanır. İbrahim kıssasının bir bölümünde, Allah'tan bir nişan istediği zaman, insanları ne şekilde yaşattığı ve beslediği konusunda bilgi verildiğinden söz eder. Evet Allah, kendisinden ne istenirse verir ve yapar.

Sonra Kuran, müminlere sadaka vermelerini emreder ve bunda ısrar eder. Sadakanın hükümlerini insanlar için açıklığa kavuşturur. Sadakayı ve verilecek yeri en iyi ve en olgun şekilde anlatıp rehberlik eder.

Bundan başka, faizi haram kılar ve haram işlemenin zor olduğundan bahseder. Sonra müminlere, borçluluk, alıcılık, alış-satış konularında tavsiyelerde bulunur. Borçlu veya alıcı olduklarında, alım ve satım yaptıkları zaman bunları yazmalarını ister. İki veya bir erkek ve iki kadını şahitlikte kabul eder. Şahitliği gizlemeyi haram kılar. Aşikârdır ki şahitliğini gizleyen kişinin kalbi günahkârdır.

Sonra sûreyi peygamber ve müminlerin zikredilen konularda hemfikir olduklarını belirterek sona erdirir. Onlar Allah'a, meleklerle, kitaplar ve gönderilen sahifelere, peygamberler arasında ayırım yapmadan hepsine iman ederler. Yaratıcıları onlara ferman gönderdiği zaman ona göre hareket ederler. Onun fermanını, emir ve yasaklarını duyarlar ve itaat ederler. Arzularını ondan yakarıyla isterler. Allah, bu kulları, geçici olarak hata yaptıkları veya gönderilenleri unuttukları zaman onlara çıkışmaz ve onlar da kendilerinden öncekiler gibi yapmazlar. Allah onların üzerine ağır yük yüklemes. Güç yetiremedikleri şeyi yüklemes ve onları affedip rahmet eder. Onlara, kâfirlere ayrı ve üstün dostlar verir.¹¹

Ayetlerin zahiri görünüşü bazı müsteşrikleri, amacından sapmış ve haddini aşmış hayali hipotezler ileri sürmeye ve kusur aramaya sevk etmiştir. Örneğin, Kuran'ı en iyi tanıyan Avrupalı bilim adamlarından olan ve Kuran'ı güvenilir bir şekilde İngilizce'ye tercüme eden¹² ve ona güzel bir önsöz yazan Richard Bell şöyle demiştir:

“Kuran'da bazı ayetler bir şey üzerinde dönüp durur bir şekildedir. Örneğin, *فَبَايَ الْأَءِ رَبِّكُمْ تَكْذِبَانِ*¹³ Rahman Sûresi'nin 12, 15, 18 ve 21. ayetlerinde açıkça görülür. Ve oradan sûre sonuna kadar anlam bağı, bir şekil üzerinde tekrar eder. Yine bunun gibi Mürselât Sûresi'nde *وَلَيْلَ يَوْمَئِذٍ الْمَكْذِبِينَ*¹⁴ ayeti dönüyor gibidir. Sanki manalar birbirine bağlıdır. Anlam, sûrenin başında artarak belirir, sûrenin sonuna doğru o ayeti birçok kez tekrar etmiş oluruz.

Kuran tarzının asıl özelliklerinden biri, ayetlerin kısım kısım ve nadir olmasıdır. Bir sûrede epey uzun bir ayetin düzenli ve akıcı olduğu görülür. Önceki nebilerin kıssalarına bağlı olan sûreler arasında bu bağ daha çoktur. Ancak onlarda da kesiklik mevcuttur. Ama bir şekilde, bütün olarak bir nebi hikâyesine bağlı olan ve en düzenli olan sûre, Yusuf Sûresi'dir.

Kuran'da “Sûreler, ayet ayet nazil olmuştur.” anlamında 17. sûrenin (İsra Sûresi) 106-107. ayetlerinde “Şüphesiz Kuran'ı sana kısım kısım, cüz cüz gönderdim ki onu ağır ağır okuyasın. Bu Kuran, indirdiğimiz en büyük kitaptır.” denilmiştir.

¹¹ Tâhâ Hüseyin, Âyine-i İslam, (çev: Muhammed İbrahim Âyeti), 3. Baskı, İntişarat-ı Risalet, s. 149-151.

¹² Richard Bell, Kuran: Çeviri, Sûrelerin Yeniden Düzenlenmesi, 2 cilt, Edinburgh, 1937-1939.

¹³ “O halde rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz?” (Rahman, 12)

¹⁴ “O gün (hakikatleri) yalan sayanların vay haline!” (Mürselât, 19)

25. sûrenin (Furkan) 32-34. ayetlerinde şöyle denmiştir: “Yine kâfirler sana itiraz edip niçin Kuran bir bütün olarak nazil olmadı derlerse, onun ayet ayet nazil olmasının sebebi şudur de: “Allah, onun kalbe kuvvet vermesi için ayet ayet indirdim demiştir.”

Ama bu ayetlerde her mertebenin nüzul derecesi şu kadardır denmemiştir. Ayetlerin nazil olma sebepleri veya nüzul özelliklerine genel olarak bir ya da iki ayette işaret edilir. Bundan da “Her inen ayetin derecesi kısadır” sonucu çıkarılabilir. Kuran’ın kendisi de bu sonucu destekler. Fakat bazı müstakil sûreler, ancak birkaç ayetten oluşur ve sınırlıdır. Uzun sûreler, genelde kısa ayetlerden oluşur. Aslında bu onun olgunluğudur. Genel bir değerlendirmeye gitmeden parçalara ayrılabilir.

“..Böylece okuyucu, sûrelerin çeşitli kısımlara ayrılmasını şekillendiren Kuran’ın vezin tarzını ve uygunluğunu anlar. Kuran’ın tercümesi ve tefsiri için bu vezin tarzı ve şart, yeterince kolaydır.. Bir sûredeki farklı ayetler arasında bağ ve ilişki yoktur denilebilir. Ancak bu söylenenin hemen sonuçlanması gerekmez. Bazen bu bağ ve ilişkinin manevî olması mümkündür ama bu şekilde bir bağın kurulmasına pek rastlanmamıştır. Çünkü kavram ve zamanda bir çeşitlilik ve farklılık vardır. Diğer taraftan, o kadar çok komşu ayet içinde manası aynı ve aralarında bağ olan ayetler görülmeyebilir. Bazen de zaman ve özellik açısından diğeriyle farklı olan ayetlerden teşkil edilmiş sûrenin olması mümkündür. Kuran’da bazı farklı ayetler bir sûrenin şemsiyesi altında toplanmıştır.

Bu işe yeni başlayan araştırmacılar, sûreleri ayetlere ve kısa bölümlere bölüp sınıflandırdıkları zaman, Kuran tarzı hakkında söz söyleyebilmişler ve onu ancak o zaman anlamışlardır.

Kuran’ın; dağınıklık, kalıcı olmama, şekilsizlik, heyecanlı tarz, önceden düşünmeme, düzensizlik, kışkırtıcılık gibi özellikler ve kavramlar içerdiği konusu, ısrar ve mübalağa ile iddia edilmiştir. Bilinmezlik, dağılmalar, ayrılmalar ve yer değiştirme gibi kavramların varlığı buna kanıt olarak gösterilmiştir.”¹⁵

Richard Bell’in Kuran’dan örneklerle dayanan varsayımının özetindeki yanlış nokta şudur: Bell’e göre, sûrenin ortasındaki birkaç ayet, bir şekilde o sûrenin özellikleriyle ve kalan ayetlerle bağlantısızdır. Bu şekil, sayfaların ön ve arka yüzlerinde yazılmıştı. Yazıldığı zaman da bazıları yer değiştirmiş, yerinde sabit kalmamıştı.

¹⁵Richard Bell, Bell’in Kuran’a Girişi, W Montgomery Watt Tarafından Yeniden Düzenlenmiş ve Genişletilmiş Baskısı, Edinburgh, Üniversite Basımı, 72-75.

Buna birkaç örnek verir; meselâ Kıyamet Sûresi'nin 16. ayetten 19. ayetine kadarki bölüm:

“Hızlı ve aceleci bir dille Kuran okuma. Çünkü Kuran'ı toplu ve okunmuş olarak sana okuruz. Sonra onun hakikatlerini açıklamak bize aittir.”

Yine Gâşiye Sûresi'nin 17. ayetinden 20. ayetine kadarki kısımda şöyle geçer: “Acaba devenin nasıl yaratıldığını görüp düşünmüyor musunuz ve gökyüzünün nasıl yaratıldığını düşünmüyor musunuz? Ve dağların nasıl yükseltildiğini görmüyor musunuz? Yeryüzünün nasıl sağlamlaştırıldığına bakmıyor musunuz?”

Bu sûrede, önceki ayetlerle sonraki ayetler arasında açık bir ilişki yoktur. Ve bu özellik, sûre için garip düşmektedir.

Büyük İslâm ve Kuranbilimci Montgomery Watt, Bell'in bu önsözünü açıklayıp düzeltmiş ve biraz yumuşatmıştır. Kendi değerlendirmesinde şöyle demiştir:

“Öncelikle, Muhammed (sav) gerçi Kuran'ı kendi elleri ile yazmadı ama her zaman kâtipleri vardı. Kuran'ın yazımı hakkındaki hadisler, bu konuda ciddi bir eğitim verdiğini gösterir. Hatta yaygın ve itibarlı olan Zeyd Bin Sâbit nüshası, Ömer'in kızı ve peygamberin eşi olan Hafsa'da bulunmuştur. Ondan sonra yazar, peygamberin hayatta olduğu zamanlarda Kuran'dan nüsha veya nüshaların yazıldığı sonucuna gidiyor.

Öte yandan, çeşitli bölümlerinde bir diğeriyle irtibatı görülmeyen konuları içeren -80. sûre (Abese) ve 96. sûre (Alak) gibi bazı sûreler de vardır. Bunların varlığını kabullenen Bell, varsayımını tamamlayabilmek için bunları görmezlikten gelmiştir. Buradan şu sonuca ulaşabiliriz: “En azından bazı devirlerde Kuran'ın toplama ve kaleme alma ile sorumlu kimseler, ayetlerin, atlama ve eksikliği konusunda boşuna endişe duymamıştır. Çünkü bu nokta kabul edilmiştir. Sonuçta bir sûrede görülmeyen bazı ayetlerin, diğer konu ile bağlı olduğu, kabul edilmiştir. Yeniden yazılması ve kitap hâline getirilmesi yanlış değildir. Ayetlerin dağınıklığı devam etmiştir.” Bu ihtimaller Bell'in söylediklerini daha çok şüpheli hâle getiriyor.

Ayrıca, Bell'in varsayımını herhangi bir tarafı kapatamıyor. Araştırmacıların ve Kuran bilimcilerin karşılaştıkları sorun, bazı ayetlerin birleşme bağı ve sıralanmasının yokluğudur. Ama Bell, bu zorluk karşısında zaten karmaşık olan varsayımını ilerletmiş,

“Yazılan bazı olaylar kitap hâline getirilme zamanında yer değiştirmiştir.” iddiasında ısrarcı olmuştur. Onun için, “Kuran’daki birçok konuya Bell’in hipotezini uygulamak mümkün değildir” diyebiliriz.

Diğer taraftan İslâm tarihine karşı ilgi ve Kuran’ın toplanması, kitap hâline getirilmesinde gösterilen dikkat ve Kuran evliyası olan kurra ve Hâfızların yazılı olmayan nakillerinin önemi, bu varsayımın değerini daha da düşürmüştür.”¹⁶

Arthur J. Arberry (ö. 1969) en büyük ve en çalışkan batılı Kuran ve İslâmbilimcilerden biridir. Değerli eserlerinden Arapça’dan İngilizce’ye tercüme ettiği “Nazîr-i Muallakât-ı Seb’a, Aynulkuzât-ı Hemedânî’nin Şekvûlgaribi ve Kelâbâzî’nin Et-ta’rîfi” gibi eserler Montgomery Watt’a göre çevrilen Kuran tercümelerinin en önemlileridir. Arberry, Kuran tercümesine yazdığı mukaddemesinde, bir ayet hakkında şöyle diyor:

“Kuran, bir düzene bağlı olarak, her çeşitlilikte nazil olmuştur. Bu çeşitliliklerin çoğu da mantıklıdır. Kuran okuyanlar, sadece bir tercüme okuma çaresizliğinde ise, kendi diline göre ince, dakik olan parça parça dokudan ve Kuran sûrelerinin birbirine bağlı olmamasından ve farklılığından elbette hayret ve korku duyacaktır. Bu bilinen farklılık, yanılgıya ve ilk kâtiplerin istinsahlarına dayandırılmıştır. Bu dokunun Kuran’ın kendisinde var olduğuna inanıyorum. İçerik, anlam, görüş, kapsama gibi kavramların hepsine birden bakmıştır. Bazı münekkidler şaşkına çeviren zorluklar Kuran açısından kolaydır. Kendinden geçmiş bu münekkidler, Kuran’ı yorumlarken peygamberin fesâhat okyanusuna da başvurarak değerini bilerek tahlil etmelidirler. Sonuç olarak her sûrede bir birlik vardır ve Kuran’ın tamamı tek vahiy gibidir. Yeri en yüksektedir.”¹⁷

Kuran’ın farklılık arz etmesi, çeşitlilik ve düzeni yeni değildir ki müsteşriklerin eserlerine kalsın. Bu nokta nüzulün ilk zamanlarında hissedildi. Suyuti ‘Esbabü’n-Nüzul’ de İsra Sûresi’nin 88. ayetinin nüzul sebebini açıklarken ravilerden söz etmiştir. İbni Abbas rivayetinde: Resul-i Ekrem(sav)’den şöyle nakledilmiştir: Selam Bin Meşkum Yahudilerden bir cemaatle peygamberin huzuruna geldi ve dedi: “Sana nasıl tâbi olalım? Çünkü sen kiblemizi ve kitabımızı terk ettin. Hem getirdiğin kitapta, Tevrat’a nazm ve düzen bakımından benzerlik yoktur. Öyle bir kitap getir ki

¹⁶ Bell, a.g.e. -özet ve tercüme, s.105-107.

¹⁷ Arberry, Arthur J., Kuran Açıklaması, Kum, İslami Çalışmalar Merkezi, Giriş.

alışılmış ve tanınmış olsun. Senin getirdiğinin benzerini biz de getiririz.” Daha sonra Allah tarafından ayet nazil oldu:

18 *قُلْ لئن اجتمعت الانس والجن على ان يثبتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ولو كان بعضهم لبعض ظهيراً*

“Mecmû'ü'l-Beyân”, Kuran'ın en güvenilir ve hoş içerikli eski bir tefsiridir. Yazar tefsirini, açık söz söyleme, kelime, mana, nazım ve okuma gibi konulara göre düzenlemiştir. Ve nazım zeylinde, aralarında bağ olmayan ve zor bulunan ayetleri bir diğerine bağlamış ve açıklığa kavuşturmuştur. İslâm âlemindeki en büyük Kuran âlimlerinden olan Suyûtî, meşhur İtkan'ın bir bölümünde bu konu hakkında bilgi vermiştir. Ve bir risalesinde bu şekilde açıklamalı tarzda ayetler vermiştir.

Kuran'ın sûre ve ayetlerinde ayrılık ve çeşitlilik o kadar açık olduğundan, bu konudaki diğer fikirlere yer vermiyoruz. Bu yeterlidir. Okuyucuları, Kuran'ın her sûre ve bölümünü, üzerinde düşünerek okumaya davet ediyoruz.

Kuran'ın çok çeşitli ve farklı meseleleri kitap hâline getirilirken, özel bir çabanın olması gerekir. Yani kıssalar, akideler, hükümler, gayba ait haberler, çeşitli sıfatlar, muhâliflere cevap verme gibi konuların peş peşe işlenmesi gerekir. Falan bölümü Nuh (as) tufanı hakkında, falan bölümü Hud (as), Salih (as) ve Ad ve Semud hikâyeleri hakkında, birkaç bölümü Yunus (as) hakkında, birkaç bölümü Ashab-ı Kehf hakkında, birkaç bölümü Musa (as) ve Firavun hakkında, birkaç bölümü İsa (as) hakkında, birkaç bölümü Tevrat'ın tasdiki ve tahrifi hakkında, birkaç bölümü cennetin özellikleri ve nimetleri hakkında, birkaç bölümü cehennem ve ahâlisi hakkında, birkaç bölümü Allah'ın birliği ve yolu, onun varlığı, isbatı, ona dönüşeceği, tefekkür ve düşünceye davet etmesi hakkında ve kavimlerin, fertlerin, salihlerin ve kötü insanların hayat hikâyeleri hakkında, birkaç bölümü peygamberin nübüvveti hakkında, birkaç bölümü bilgi; münafık reisleri hakkında, birkaç ayeti gaza ve seriyyeler hakkında, birkaç ayeti Muhacir ve Ensar'ın özellikleri hakkında, birkaç ayeti hükümler, ibadet ve ameller üzerine, birkaç ayet hikmet, ahlâk ve nasihat hakkında olan bir kitaba sahip olalım. Yoksa gerçekten ondan daha cansız ve okunmayan bir kurallar mecmuası olmaz.

Bütün bu güzellik, canlılık ve feyizler Kuran'ın şimdiki mucizeleridir. Örneğin, geçmişte ve şimdi yazılan bütün risalelerde

18 “De ki: Andolsun, bu Kuran'ın bir benzerini ortaya koymak üzere ins ü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler.” (İsra, 88)

hüküm ayetlerinin olduğu bölümlerle, genelde hüznün veren veya az okunan esaslar ve cezalarla ilgili ayetler arasında hiçbir fark yoktur. Nefes kesen peygamber hikâyeleri bölümü, süslü efsaneler ve uzun sözler, diğerlerine göre daha dikkat çekicidir. Selam Bin Meşkum'un Resulullah'ın huzurunda söylediği dağınıklık, ayrılık konusuna gelince Tevrat'ın kıssaları da çok bu şekilde değil midir? Yahudiler bu konuyu irdeleyip karşı çıkmakla cesurca mucize mi göstermiş oldular ya da nüfuzları mı arttı? Bu şekildeki zorluklar farazidir. Yani konu konu olan ve açık, mantıklı ve çeşitli bir kitap olan Kuran yücedir. Örneğin, Allah'ı isbat ve birliğini vasıflandıran ayetler gelirken beraberinde buna uzak düşen iman ve duaya rağbet ettiren, müminlerin hâllerini, özelliklerini anlatan ayetler, küfür ve imansızlıktan sakındıran ayetler gelir. İslâm peygamberine (sav) bir ayet geldiği zaman, daha önce gelmiş peygamberlerin sözleri, çektikleri eziyetler ve gösterdikleri sabır ona gönül rahatlığı verir. Çünkü her bir peygamberin sözü kendisiyle ilgili yerde gelmiştir.

Bu noktada söylenilen şeyler, Kuranbilimciler arasında ve eserlerinde eskiden beri söz konusu olmuştur. Hattâbî (Ebu Süleyman Hamid Bin Muhammed-i Kamerî, s. 319-388) Kuran'ın mucizeliğini isbat eden, en eski ve en sağlam kitaplardan olan İ'câzu'l-Kur'ân adlı eserinde şöyle der: "Allah, söz ve anlaşmaları, korkutma ve müjdelemeleri birbirine karşılık olarak verir. Çünkü bir hedefe kilitlenmişlerdir." Ardından şunu söyler:

"Ama söyledikleri gibi eğer 'Kuran'ın nüzulü, fasılalı bir yol üzere (cüz cüz ve kısım kısım) olsaydı her bir ilim kendine has bir yere sahip olurdu. Onun nazmı daha iyi ve faydası daha yüksektir.' cümlesine verilecek cevap şudur: Kuran'ın bu şekilde olması yani farklı şeyleri bir sûrede toplaması ve bir bölümde farklı ayetlerin nazil olması, her gurubun ayrı ayrı olmasının sebebi, faydasının daha genel olması içindir. Yoksa her anlam ve konuya bir sûrenin ayrılması gerekirdi. Hiçbir şey ondan daha çeşitlilik arz etmez. Örneğin, inatçı ve inkârcı bir kâfir herhangi bir konuda bir sûre işittiği zaman tam ikna olamıyordu. İkna için gerekli olan başka bir ayet diğer bir sûrede gelir. Sonra, sadece tek sûrede çeşitli ve yüksek manaların toplanması, ayrı olmasından daha faydalıdır. Allah daha bilgilidir. Allah'ın (azze ve cell) sözü hoştur. Kullarının itaat ve gayretlerini bununla topladığı için Kuran, indirilme düzeni bakımından bölüm bölümdür."¹⁹

¹⁹ Ebu Süleyman Hamid Bin Muhammed el Hattâbî "Beyân-ı İcâzü'l Kur'an" Selas-ı Resail fi İ'cazu'l-Kuran, li'r-Remani ve'l-Hattâbî ve Abdülkâhirü'l-Cürcânî, 2. Baskı, Kahire, Darü'l-Maârif, H. 1387, s. 54.

İslâmbilimciliği alanında benzersiz, diğer dinler ve İslâm hakikatlerini elde etmiş olan Frithof Schuon “İslâm Hakikatlerinin Anlaşılması” adlı kitabında Kuran’ın üslubu hakkında şöyle yazmıştır:

“Kuran, Kitab-ı Mukaddes (Ahitler) gibi Allah’tan ve birçok şeyden (şeytandan, cihattan, miras kanunlarından vb.) söz eder. Belki bu yönleri Kitab-ı Mukaddes daha az yer vermiştir. Diğer kitaplar, Allah ve diğer meselelerle kendilerini süslemişlerdir. Bu yönüyle Kelam-ı Kudsi, ilâhî olarak görünür. Eğer dışarıdan bakılırsa bu kitap yaklaşık dörtte birinin son kısmından başka, şiir değilse de büyük ölçüde şairanedir. Başlangıçta bu kitap, söylenen kıssaların bazı konularında az çok irtibatsız, çeşitsiz ve anlaşılmaz olarak görünür. Önceden haberi olmayan okuyucu, metnin kendisini veya tercümesini okursa (çoğunlukla uzun sürelerde) kapalı sözler, tekrarlar ve kara kuru özelliklerle karşılaşır. Hissî haz, güzellik, seslerin güzelliği, doğruluk ve makamlı okumak gibi özelliklerin bir kısmı eksiktir. Bu şekildeki zorluklar Kitab-ı Mukaddes’te de çoklukla vardır.²⁰ Örneğin “Süleyman’ın Gazelleri” bölümünde ve “Povvel Roswell Risaleleri”nin bazılarında çeşitsizlik ve dağınıklık vardır. Cebail ile madde arasında olan insan dili, ilâhî kelamla kıyaslanmayı kabul etmez. Zavallı dil ve fani beşer, semavî kelamın baskısı altında sanki binlerce parçaya bölünür. Sanki Allah binlerce hakikati söyleyebilmek için bir avuç kelimeyi, ihtiyarında değilmiş gibi manalarla dolu işaret ve telmihlerle, ifade değişikliği, hitap, kısaltma, uzatma ve kinayelerden yararlanmak zorunda kalmıştır.²¹

Sonuç

Kuran sûrelerinde ve Hâfız’ın gazellerinde farklılık, kesiklik ve çeşitliliğin görünmesi, bu iki büyük kitap için kusur değil, aksine onların sanatsallığı ve güzelliğidir. Bu özellikler onlara derinlik ve gizemlilik kazandırır. Ama yine de “çalınan her nağmenin altında bir yere ulaşan bir yol vardır.” Hâfız kavmimizin hâfızasıdır. Garip ve garazlı bir insan “Biz İranlılar Hâfız’ın Divanı’yla Müslümanız. Bu insan sayesinde biz Kuran’ın üslubunu tanıdık” diyebilir. Ama durum öyle değildir. Bu iki kitap mefhum bakımından birbirine yakın ve yardımcıdır.

²⁰ Bu düzensiz alan, Kuran’ın tarzı değil, dilidir. Eski Arap şairlerinden biri Kur’an’da birçok eksiklik olduğunu iddia etmişti. Ama ilâhî kelam insan tarafından ortaya konulan bir kelâmın tarzından daha üstündür. Eski şark divanlarında, mukaddes metinlerin tarzları şu güzellikle sınıflandırılmıştır: “Onlar kubbe gibidirler, başlangıç ve bitişleri sanki birdir.”

²¹ Frithof Schuon, Understanding İslam (İslam’ı Anlama) çev.: D. M. Matheson, London, Allen and Unwin Ltd., s. 44-45.

Hâfız altmış yetmiş yıl boyunca az çok, gizli açık, şehirde ve yolculukta, medrese ve mescitte, mutluluk ve sıkıntıda, çocukluk, gençlik, orta yaş ve ihtiyarlıkta, her makam ve mevkide hayatını Kuran'la beraber geçirmiştir. Zihin ve dilini inceliklerle, gerçeklerle, ezberlemekle, dersle, okumakla, tefsir ve yorumla meşgul etmiştir. Kuran'da olan her köşe ve kenar, gölge ve alacakaranlık, gizli ve açık sözler, alıştığı için, ona manevi yönden mutluluk verir. Kuran ayetlerini kendi beyitleri gibi düşünür.

Sadî'den beri var olan tarzı ile Fars gazel tarihi, Hâfız'da yeni bir inkılap geçirmiştir. Arberry'e göre Hâfız, gazelde monoton olan mazmun ve manaları başka bir şekle sokmuştur. Kuran'ın sûrelerinde yüksek, derin, dikkate değer dil mizahları ve yapısı vardır. Hâfız gazelinin şekil ve tarzı da Kuran sûrelerinin bu yapısından etkilenmiştir.

1540 (H.947) TARİHLİ KANUNNAMELERE GÖRE MUSUL, AMİD VE ERZURUM SANCAKLARINDA ZİRAİ GELİRLERİN MUKAYESELİ TAHLİLİ

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminde, ziraî gelirler oldukça önemlidir. Çünkü devlet, ziraî gelirleri askeri, bayındırlık ve idari hizmetlerde kullanmıştır. Osmanlı Devleti, hakim olduğu yerlerde o yörenin kendine has özelliklerine göre her bölgenin yürürlükte olan sancak kanunnameleri ile yönetim tarzları uygulamıştır. Devletin genişliği ve iklim çeşitliliği göz önünde tutulursa bu farklılığın haklı sebeplere bağlı olduğu görülür.

Anahtar Sözcükler: Ziraî gelirler, sancak kanunnameleri

COMPARATIVE OF AGRICULTURAL INCOMES IN MUSUL, AMED AND ERZURUM SANJAKS ACCORDING TO KANUNNAMES IN THE 1540 (H.947)

ABSTRACT

In the tax system of the Ottoman Empire, agricultural incomes were very important. Because state have used it for services of military, public works and administrative. Ottoman Empire have applied administrative methods in which agricultural tax have formed to the provinces that under his rule according to his characteristics, with in the application have been ruled *kanunname of sanjak* for every regions. If width and climate variety (diversity) of the state is taken consideration, it is seen that this differences depend on rightful reasons.

Key Words: Agricultural incomes, kanunnames of sanjak

Ziraî gelirler, toprakların etkin bir şekilde kullanımıyla sağlanacak olan gelirlerdir. Bu sebepten toprağa dayalı devletlerin ekonomisinin temeline ziraati koyabiliriz. Tarım kültürü temelinde kurulan devletlerinin en temel kaygıları, sahip oldukları toprağı nasıl ve ne şekilde kullanacakları, toplumsal üretimi gerçekleştiren ve artı ürün oluşturan üretken sınıf ile yönetimi elinde tutan ve üretimi doğrudan etkileyen egemen sınıf arasındaki döngünün nasıl sağlanacağı olmuştur. Çünkü artı ürün yoksa hakim unsur da yoktur. Bunun içindir ki toprak özellikle yöneten zümre için, stratejik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla ekonominin merkezinde olan toprağın mülkiyeti, tasarrufu ve intikali meselesi en önemli kaygı olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Toprağın tasarrufu ve mülkiyeti derken şunu da bilmek yerinde olacaktır; tarımcının ancak kendisine yetecek kadar üretim yapabildiği ilkel sistemler, köy yerleşmesi ötesinde örgütlenemez. Devlet kurmuş tarım kültürlerine

*Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1990, s. 97

bakıldığında bunların büyük geleneğe sahip oldukları görülür². Topluluklar tüketebildiklerinden fazlasını üretebildikleri için, bir toplumsal artı ürün birikimi ortaya çıkmış, bu yüzden geçimi için kendi besinini aramak zorunluluğundan kurtulmuş bir takım sosyal gruplar teşekkül etmeye başlamıştır³. Üretimin kaynağa dönüştürülmesi ve bu kaynakla beslenen, yöneten bir zümrenin ortaya çıkmasıyla sistematik bir yapının oluşması sağlanmış ve toprak üzerinde siyasi bir otorite oluşmuştur. Böyle bir durumda devlet mefhumundan söz etmek mümkün olmaktadır. Çünkü ekonominin siyasallaşması, devlet mefhumunun ortaya çıkmasını sağlamış ve fazla üründen vergi almayı gerektirmiştir. Toprak üzerinde oluşan siyasi otorite aynı zamanda üretilen ürün miktarının da çoğalmasına neden olmaktadır. Zira siyasi otoritenin beklediği ve kullanmak istediği de budur, yani üretilen ürünün miktarı ve buna karşılık gelecek vergidir.

Osmanlı Devleti için durum bundan pek farklı değildir. Kendinden önceki devletlerin de birikiminden faydalanarak oluşturulan toprak işletim tarzı, devletin ordu ve kamu harcamalarını yapmasına ana kaynaklık ediyordu. Bu durum zaten o dönem devletleri için de temel amaçtı.

Osmanlı Devleti'nde toprak, mülkiyet ve tasarrufu devlete ait topraklar (miri), şahıslara ait topraklar (mülk) ve vakıf toprakları olmak üzere üç başlık altında incelenebilir. Bunların arasında en büyük kısmı miri topraklar oluştururdu. Devlet bu toprakların gelirlerini, devlete yaptıkları hizmetler karşılığında hizmet erbabına verirdi. Bu sisteme tımar, tımarı tasarruf edene tımarlı sipahi denirdi. Sipahi, tasarruf hakkına sahip olduğu tımarı, reayaya daimi ve irsî olarak tapu bedeli denen bir ödenti ile kiraya verirdi. Bu teşkilatlanma içerisinde toprakların tasarrufu ve vergilendirilmesi kurallara bağlanmıştı.

Osmanlı Devletinin vergi sistemine bakıldığı zaman, kısmen oturmuş bir vergi yapısının yanı sıra yöresel ve bölgesel vergi farklılıkları görülmektedir. Sancaklarda toplanan vergilerin cinsi, oranı ve miktarı o bölgenin siyasi ve iktisadi durumu ile yakından ilgilidir. Diğer yandan ilgili bölgenin siyasi baskıya maruz kalması ve üretimin istenilen ölçüde gerçekleşmemesi veya salgın hastalıklar, kıtlık gibi doğal afetler vergilerin oranını ya da toplanıp toplanılmayacağını belirlemektedir. Bunlara ek olarak her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları birbirinden farklı yaşam şekillerinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Tüm bunlar düşünüldüğünde her sancak, devletin genel geçer kurallarını barındırdığı gibi, içinde bulunduğu şartların özelliğine göre vergi tarh

² Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996, s. 213

³Çipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, (çev.: Mehmet Sırrı Gezgin), İstanbul, 1999, s. 34

ve tevziinin yapılması için ayrı kanunnamelerin düzenlenmesine sebep teşkil etmiştir⁴.

Biz ise incelememizde Erzurum-Pasin, Amid ve Musul sancakları üzerinde duracağız. Çalışmamızın ana meselesi bu sancaklarda ziraî gelirleri tespit etmeye yöneliktir. Bu sebepten Osmanlı Devleti'nde ziraî işletmelerin temeline koyabileceğimiz çiftlik ve çiftlikle ilgili gelir kalemleri üzerinde biraz duralım.

a) Raiyyet Rüsûmu

Çift Resmi: Çiftlik Farsça cuft>çift ile Türkçe -lik ekinden meydana gelmiş olup bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder⁵. Nitekim nim/yarım çift için tek öküzle sürülebilecek toprak manasında öküzlük tabiri de kullanılmıştır⁶. Balkanlarda özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde bu kelimenin karşılığı olarak "*Baştina*"⁷ tabiri kullanılmıştır. Çiftlik, önceleri tımar sistemi çerçevesinde bir çiftçi aileye yetebilecek büyüklükte toprak birimi iken daha sonraları büyük ziraî işletmeleri ve malikaneleri⁸ ifade eden bir anlam kazanmıştır⁹.

Osmanlı arazi sistemi içerisinde bir çiftlik kanunnamelerle belirlenmiş olup arazinin verimliliğine göre 60-150 dönüm¹⁰ arasında bir alanı kapsıyordu. Bu haliyle çiftlik, tımar, vakıf ve mülk topraklarda ziraat (tarım) yapılan toprakların temel ünitesi özelliğini taşırdı. Reaya genel adıyla bilinen, müslüman ve gayrimüslim köylüler, ellerindeki topraklarını tapu ile tasarruf edebilirler ve karşılığında tayin edilmiş vergiyi (çift resmi) elde ettikleri mahsulün vergileri (öşr) ile birlikte toprağın intifa hakkı (has, tımar, vakıf veya mülk) kime verilmişse ona ödemekle yükümlü olurlardı¹¹. Devlet toprağı reaya daimî ve irsî olarak tapu bedeli denen bir ödenti ile kiraya verirdi.

⁴ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1998, s. 207-208

⁵ H. İncalcık, "Çiftlik", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 313

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 118. Kimi zaman çift tabiri de çiftlik yerine geçerdi. Bazı durumlarda ise çiftlik sadece çiftliklerde bulunan binalara işaret ederdi. Toprak kastedilirken çiftlik'arsam ifadesi kullanılırdı. bkz. Yuzo Nagata, "Manisa Şer'i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not", *OTAM*, Ankara Ocak 1992, c. III, s. 200

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Emecen, "Baştina", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 135-136

⁸ Büyük çiftlikler ve Malikane sistemi ile ilgili bkz. H.İncalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul 1998, s. 17-35

⁹ H. İncalcık, "Çiftlik", c. VIII, s. 313

¹⁰ Genellikle geniş adımlarla yürüyen dönümcünün adımı ile 40 × 40= 1600 adımkarelik bir yüzölçümünü ifade eder. Ayrıntılı bilgi bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Elazığ 2005, s. 134-135

¹¹ H. İncalcık, "Çiftlik", c. VIII, s. 313-314

Çiftliğin parçalara bölünmesi, köylünün temel toprak birimi olduğundan yasaklanmıştı¹². Bir çiftlik en fazla ikiye bölünebilirdi¹³ ve temelde çift ile nim-çift arasında uygulamada herhangi bir farklılık yoktu. Sadece vergi olarak “nim çift”ten yarısı alınırdı.

Bir çiftliğin birkaç kişi arsında bölünmüş olduğu fark edildiğinde toprak muhakkak önceki haline getirilirdi. Eğer çiftlik sahibi arkasında birkaç oğul bırakarak ölürse, oğullar toprağın tasarrufunu topluca üstlenirdi¹⁴. Çiftlik genel kanunnamelerde¹⁵:

	Has (dönüm)	Evsat (dönüm)	Edna (dönüm)
Sultan Selim Han Kanunnamesi ¹⁶	60	80-90	130-150
Osmanlı Kanunnamelerinde	70-80	100	130
Tapuya Müte'allık Kanunnamede	70-80	100	130-150

gibi ölçülerde verilmesine karşın bazı bölgelerde arazi dağlık olduğundan belirli dönümlük çiftliklere ayrılması müşkül görülerek duruma göre hareket edilmiştir. Mesela Gürcistan ve Çemişgezek'te bir çiftlik 180 dönümdür¹⁷. Mora'da, Mezistire, Benefşe, Furun (muhtemelen Koron) ve Menun (muhtemelen Modon) kazalarında bir çiftlik 50 dönüm iken, Çakoniye'de 20-30 dönüme bir çiftlik denilmiştir¹⁸.

Osmanlı Devleti'nde reaya, tasarruf ettiği toprağın karşılığında çift resmi denilen bir vergi verirdi. *Çift hane sistemi* adı verilen bu üretim tarzında esas olan toprağı, bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölerek aile çapında işletmecilik yapmaktır. Buradaki kıstas, raiyyetin evli olmasıdır. Evli olmayana çiftlik verilmemektedir¹⁹. Dolayısıyla üretici ünite, köylü ailesini kasteden hanedir²⁰. Sasaniler'den beri var olan bu bir altınlık vergi²¹, kombine

¹² H. İncalcık, “Çiftlik”, c. VIII, s. 314

¹³ H. İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, Ankara 1959, c. XXIII, sayı: 92, s. 583

¹⁴ H. İncalcık, *Çiftliklerin Doğuşu*, s. 18

¹⁵ Hüseyin Özdeğer, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *TDAD*, İstanbul 1982, sayı:18, s. 5-116

¹⁶ Sultan Selim Han Kanunnameleri için bkz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara 1995

¹⁷ N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, Ankara 1947, c. V, s. 498

¹⁸ Ö. L. Barkan, , *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943, s. 327

¹⁹ M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998, s. 148

²⁰ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s. 366

²¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 205

bir vergidir. Roma'da "colon", Galya'da "mansus", Bizans'ta²² "zevgarion" ile Osmanlı'da "çift hanesi" aynı şeydir²³.

Karamursal, bir çift için en az 22, en çok 57 akçe²⁴ ödendiğini söylemesine rağmen, bu rakam 60 akçeye²⁵ kadar çıkmaktadır.

Bennâk ve Mücerred Resmi: Elinde tam veya yarım çift arazi bulunmayan kâr ü kisbe kadir ehli, ayrı bir yerde veya babasının yanında oturan reayaya bennâk denirdi²⁶. Yani bunlar çiftliği olmayan evli raiyetlerdir. Ancak nim-çiftten az yeri ekip biçebilirler²⁷. Bazı kaynaklarda resm-i mücerred, resm-i raiyyet, resm-i bennâk, resm-i badihava, caba akçesi gibi vergilerin hepsinin bir olduğu ve mahalline göre ad aldıkları vurgulanmaktadır²⁸. Mükellefin bu vergiden kurtulmasının tek yolu tam veya nim çift tasarruf etmesine bağlıdır²⁹. Bennâklar ekinlü (Çiftlü) ve caba bennâk olarak ikiye ayrılırlar³⁰. Elllerinde yarım çiftten az bir arazi bulunan bennâklar, ekinlü bennâk diye anılırdı. Bunlar ekip biçtikleri arazinin iki dönümüne bir akçe öderlerdi. Bu rûsûm 12 akçe olan bennâk resmini aştığı zaman, kendilerinden bennâk resmi yerine resm-i dönüm adı altında bir vergi tahsil edilirdi³¹. Caba Bennâklar ise tapu ile tasarruf edilmiş toprakları olmayan evli reayaydı. Bunlar genellikle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar, yahut sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için dönüm resmi öderlerdi.

Ekinlü olsun caba olsun bennâklar, belirli bir sipahiye bennâk resmi vermek üzere kaydedilirdi. O andan itibaren onlar o sipahinin yazılı raiyyeti olurlardı. Bennâk da mücerred gibi tımar arazisini terk edip başka yerde çalışabilir ancak raiyyet resmini nereye giderse gitsin yazılı olduğu sipahiye ödemek zorundadır³².

Bennâk resminin miktarı zamana ve bölgelere göre farklılık gösteriyordu. XV. ve XVI. yüzyılda Batı Anadolu ve Trakya'da caba bennâk 9, ekinlü bennâk 12 akçe, Orta ve Doğu Anadolu'da caba bennâk 12-15, ekinlü bennâk 18 akçe öderdi. XVIII. yüzyılda ise genellikle caba 12, ekinlü 18 akçe olarak ödenirdi³³. Ancak Bolu'da

²² Bizans-Osmanlı ilişkisi için bkz. H. İnalcık, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 237-242

²³ M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 148

²⁴ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1999, s. 168

²⁵ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 327

²⁶ Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s. 295

²⁷ M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 149

²⁸ Z. Karamursal, *a.g.e.*, s.169

²⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s.73

³⁰ H. İnalcık, " Raiyyet", s. 589

³¹ O. Kılıç, *Van*, s. 295

³² H. İnalcık, " Raiyyet", s.590

³³ H. İnalcık, " Raiyyet", s. 591

caba 8, ekinlü 12, Ordu'da caba 8, ekinlü 13 akçe gibi miktarlar da bulunmaktaydı³⁴.

Resm-i mücerred ise bennâktan farklı olarak henüz evlenmemiş kisb ü kâra kadir erkek reayadan alınan vergidir³⁵. *Ataları hizmetinde olmayıp kendi öz kârlarında olan müslüman erkeklerden* alınan bu resim için, erkeklerin bulûğ çağına ermiş ve bir iş tutabilme gücüne sahip reayadan olması gerekmektedir. Bunlar toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlarlar. Mücerredler, üzerinde kayıtlı bulundukları sipahinin tımarı dışında serbestçe çalışabilmekteydiler³⁶. Genellikle devletin her yerinde mücerred resmi 6 akçe idi. Fakat 1518 tahririnde Sağman nahiyesine tabii Anadolu karyesinde 12 akçe üzerinden alınmıştır³⁷. Mücerred resmi verecekler ergenlik çağı veya 20 yaş olarak belirlenmiştir³⁸. Bazı bölgelerde ise halk bu vergiden tamamen muaf tutulmuştur³⁹.

Mücerred, evlenirse caba bennâk resmi öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tabii olurdu. Gayrimüslim, müslüman olursa ispençe yerine bennâk resmi öderdi. Bazı yerlerde göçebeler de bennâk resmine tabiidir. Çift, nim çift veya dönüm olarak arazi tasarruf eden bennâk hem bu arazinin tam resmini, hem de kendi bennâk resmini öderdi. Ölen bir raiyyetin bennâk ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata çiftliğinin çift resmini ortaklaşa ödedikleri gibi her biri ayrıca şahıslarına ait bennâk ve mücerred resimlerini öderdi⁴⁰.

İспенçe Resmi: Müslüman olmayan erkeklerden alınan ispençe resminin menşei Osmanlı öncesine uzanmaktadır⁴¹. Fatih döneminde Sırbistan'ın ele geçirilmesiyle bu verginin tatbiki görülmektedir. Trakya ve Batı Anadolu'da çok az rastlanan ispençe'ye Anadolu ve Arabistan'da hiç rastlanmamaktadır. Ancak Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın fethi sonucu bu vergi buralarda da uygulanmaya başlanmıştı⁴². İспенçe resminin müslümanlardan alınan resm-i çifte karşılık geldiği söylendiği gibi bennâk resmine karşılık geldiği de ifade edilmiştir⁴³.

³⁴ Y. Halacoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998, s.109

³⁵ O. Kılıç, *Van*, s. 295

³⁶ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1560)*, Ankara 1990, s. 182

³⁷ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1989, s. 118

³⁸ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 591

³⁹ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 587

⁴⁰ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 590

⁴¹ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 120

⁴² Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 75

⁴³ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 604

Macaristan'da "kapu resmi" adı altında yılda iki kez 25 akçelik taksitlerle toplanan ispenç⁴⁴ resminin L. Fekete'nin ⁴⁵ dediği gibi cizye, haraç, avarız veya resmi flori ile alakası olduğuna H. İncalcık karşı çıkmıştır. İncalcık'a göre kapu resmi eski Macar vergisi olan kapu vergisinin ispenç'e benzetilerek Osmanlı örfi vergileri arasına katılmış şeklidir⁴⁶.

İспенçe resmini ödemekle mükellef olanların vasıfları hakkında kesin bir tanım yoktur. Bir çok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın her gayrimüslim reayadan alındığı halde, bazı yerlerde sadece evli olan gayrimüslim erkeklerden alınmıştır⁴⁷. Ancak bu resmin alınması için reayanın 300 akçelik menkul bir mala sahip olması şartı koşulmaktadır⁴⁸.

Müslümanlar ispençe ödemezdi. Ancak ispençe ödeyen bir gayrimüslimin çiftliğini (baştinasını) tasarrufu altına geçiren bir müslüman hatta askeri dahi olsa haraçla beraber ispençeyi ödemek mecburiyetindedir. Müslüman olan gayrimüslim ise ispençe yerine bennâk öderdi⁴⁹.

XVIII. yy'da ispençe'nin cizyeden sonra ikinci bir baş vergisi olduğu öne sürülerek kaldırılması yoluna gidildi. Ancak bu kez Osmanlı hukukçuları ispençe'yi çift resmine kıyasla şer'ileştirdiler⁵⁰.

İспенçenin ednâ, mutavassıt ve âlâ olarak toplandığı da olmuştur⁵¹. Mesela İmroz adasında âlâ ve mutavassıt olanlar 25 akçe, ednâ olanlar ve mücerredler 15 akçe olarak öderlerdi⁵². Genellikle ödenen miktar 25 akçedir. Pek az olmakla beraber miktarının değiştiği de olmuştur. Ankara'daki Hristiyan çingenelerden 26 akçe olarak alınmış, Taşözi adası ispençesi ise 100 akçeden 40 akçeye indirilmiştir. Yine Mora'da Hristiyanlardan 25 akçe alınırken, Yahudilerden 125 akçe alınmıştır⁵³. Kıbrıs'ta ise bu miktar 30 akçeydi⁵⁴. Çift Resmi sisteminde olduğu gibi devlet tarafından kendilerine bazı hizmetler yüklenen bir kısım Hristiyan reaya zümreleri, ispençeden tamamen veya kısmen muaf tutulmuşlardır. Düşman taarruzuna açık bazı Ege adalarının halkı ispençe ödemezken, madenlerde çalışan reaya da çoğunlukla muaf tutulmuş veya 12 ya da 6 akçe ödemişlerdir. Eflaklar ve Floriciler gibi bir kısım reaya da özel bir takım vergiler ödediklerinden ispençe

⁴⁴ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 606

⁴⁵ L. Fekete, Türk Vergi Tahrirleri (çev.: Sadrettin Karatay) , *Belleten*, Ankara 1947, c. XI, sayı: 42, s. 313

⁴⁶ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 606

⁴⁷ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 120

⁴⁸ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 182

⁴⁹ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 603

⁵⁰ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 603-604; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar", *Belleten*, Ankara 1991, c. CLV, sayı: 213, s. 387

⁵¹ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Ankara 2000, s. 319

⁵² H. İncalcık, "Raiyyet", s. 607

⁵³ Y. Ercan, "Gayrimüslim", s. 387

⁵⁴ Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya 1998, s. 263

ödemezlerdi⁵⁵. Doğu Anadolu'da bir kısım Ermeniler cizye-i marhasiye veya cizye-i murahassiyeye adı altında maktu' bir vergi ödediklerinden ispençeden muaftılar⁵⁶.

Yukarıdaki izahlardan sonra Musul, Erzurum-Pasin ve Amid Sancaklarındaki ziraî işletmelerden kaynaklanan vergileri inceleyebiliriz. İncelediğimiz dönemde (1540) yukarıdaki sancaklarda durum şöyledir:

Musul'da *tamam çift* yazılan müslümanlardan 50 akçe resm-i çift alınıp, her haneye 3 gün ırgadiye⁵⁷ bağlanmıştır. Irgadiyeyi reaya ister 6 akçe (her günü 2 akçe olmak üzere) isterse üç gün ırgatlık yaparak ödemektedir. Hıristiyan halk ise resm-i çift yerine 25 akçelik ispençi ödedikten gayrı, evli olanları ise sadece 6 akçe ırgadiye veriyordu. Birisi eğer kendine bağlanan yerden fazla yer ekerse, resm-i zemin olarak âlâ yerin iki dönümüne bir akçe, ednâ yerin ise üç dönümüne bir akçe verirdi ki, bu kural hariçten gelen raiyyet için de geçerliydi. Bennâk ve mücerreden çift sürmeye sonradan kadir olan kimseler, çift veya yarım çift zemin tapuya alıp ziraat ederlerse ödemeleri gereken bennâk ve mücerred resimleri yerine resm-i çift verirlerdi. Ancak başkasının yanında işçilik ettikleri takdirde bennâk ve mücerred resimlerini öderlerdi. Kanunname bu resimlerin miktarları hakkında bir bilgi verilmemektedir. Kanunname ayrıca resm-i bennâk ve resm-i mücerredin ortadan kalkma şartı olarak resm-i zeminin, resm-i bennâktan ve ırgadiyenin de resm-i mücerredten fazla olması koşulmuştur. Bu durumda sadece resm-i zemin alınmaktaydı. Diğer yandan resm-i bennâk ve resm-i mücerredten az olmak kaydıyla bir miktar yeri ziraat edenlerden bennâk, mücerred ve ırgadiye resimleri alınırdı. Fakat kişi, bir kimsenin üzerine kaydedilmiş bir yeri ekerse, resm-i çifti verildiğinden, ondan resm-i zemin alınmazdı. Kayıtlı kişiyle eken arasında nasıl anlaşılmalısa o şekilde tasarruf edilir, erbab-ı tımara herhangi bir nesne verilmezdi. Diğer önemli nokta ise ister çift ister nim-çift olsun, kaydedilenlere ziraati kaç çift (öküz kastedilmiş olmalı) ile yaparsa yapsın tekrar resm-i çiftin talep edilemeyeceğinin belirtilmesidir. Zira resm-i çiftin öküze değil de, arza bağlı olduğu üzerinde durulmaktadır⁵⁸.

⁵⁵ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 607-608

⁵⁶ O. Kılıç, *Adilcevaz*, s. 217

⁵⁷ Irgatlık köylünün sipahiye yapacağı hizmeti ifade etmektedir. Irgatlık resmi ise tayin edilen hizmet süresinin paraya tahvil edilmiş şeklidir. Bu vergi, devletin doğu bölgesi için geçerlidir ve Osmanlı öncesinden intikal ettiği 1518 tarihli kanunnamelerde " üç gün Irgadiye alınır imiş" ibaresinden anlaşılmaktadır. XVI. Yüzyılın ortalarından sonra evli olan, müslim-gayrimüslim bütün raiyyet'ten 6'şar akçe olarak tahsil edilmeye başlanmıştır.

⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1992, c. V, s. 216

Amid'de resm-i çift, 50, ispençe resmi 25 akçedir, resm-i bennâk ve mücerred ise sırasıyla 12 ve 6 akçedir. Diğer yandan Musul'da yazılan bennâk ve mücerred resimlerinin ortadan kalkma şartlarına burada değinilmemiştir⁵⁹.

Erzurum'da resm-i çift ve ispençe miktarları sırasıyla 50 ve 25 akçedir. Bennâklar ekinlü ve bennâk olarak kaydedilmiş, sırasıyla 18 ve 12 akçe oldukları belirtilmiştir. Erzurum kanunnamesinde tasarruflarla ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Mesela deftere kayıtlı olup ölen bir ekinlü bennâk'ın kaç oğlu olursa olsun, yeri mücerred olana kaydedilir ve evlileri bennâk olarak kaydedilip yeri ortaklaşa tasarruf ederler. Yine çiftlik tasarruf eden kişilerin ölmesi halinde geride kalan bulûğa ermemiş oğuldan, sipahinin resm-i çift talep edemeyeceği ve *kulluğun çekdirmek için ahâra verilebileceği* kayıtlıdır. Çocuk yetişip ziraate kadir olunca o yeri talep etmesi durumunda sipahi tapu bedeli almadan yeri verirdi. Diğer taraftan raiyyetin ölmesi durumunda oğluna intikal eden haklarının, kardeşine ve torununa intikal edemeyeceği kayıtlıdır. Ancak bu durumda temel kıstas raiyyetin ve oğlunun vefat edip torunun kalmasıdır. Fakat tapuya alma durumunda öncelik kardeş ve torunlara tanınmıştır. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Ayrıca bir haric raiyyet'in elinden tapulu arazisini alıp yerli raiyyete vermek, *şehirlünün ve kurânın davaları örüsü için ayrılan meraların ekilmesi*, reayanın *hariç kurâda* ektiği mahsulden sipahinin harman hakkı talep etmesi ve çift yazılan kimselerden yılda bir günlük ırgadiye diye kulluk ve harman resmi uygulamaları yasaklanmıştır. Erzurum kanunnamesinin bir diğer özelliği ise mücerredlere vergi yazılmamasıdır. Bunlar ancak evlendikleri takdirde bennâk olarak kaydedilir ve resimleri alınır. Resm-i zemin veya dönüm hakkını ise haric raiyyet, her yıl ekilir olmak kaydıyla âlâ yer için iki dönüme bir, ednâ yerden ise üç dönüme bir akçe olarak verirdi⁶⁰.

Resm-i Kışlakçıyan : Resm-i Duhan, Resm-i Tütün ve Tütüncük⁶¹ olarak da bilinir. Bir sipahinin toprağına muvakkat bir zaman için, genellikle kışlamak üzere, gelen fakat ziraatle uğraşmayan hariç raiyyetten alınır. Eğer ziraat ederlerse resm-i zemin verirlerdi. Bahsi geçen üç sancakta da evlilerden 6 akçe, mücerredlerden de Resm-i Dûd adıyla 3 akçe alındığı görülmektedir. Ancak esas olan ev tütüren yani evli olanın bu vergiyi vermesidir. Bu vergiyi vermekle mükellef tutulanlar oturdukları köyde 3 yıl ve daha fazla kalırlarsa artık bu vergiyi değil bennâk resmini öderlerdi. Eğer arazi tasarruf edip öşürlerini verirlerse bu vergiden kurtulurlardı⁶².

⁵⁹Umumi Eyalet Kanunnamesi'den faydalanılmıştır. A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 445-446

⁶⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 535-538

⁶¹ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 78

⁶² A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 217, 448, 539

b)Öşürler

Osmanlı İmparatorluğu malî mevzuatında şer'i hukuk arasında sayılan öşür, toprak mahsullerinden ve bu arada hububattan alınan bir vergi idi⁶³. Bununla beraber öşürlerin tahsili ile görevli memurların harman devresi boyunca kendisine yiyecek ve hayvanlarına yem olmak üzere köylülerden almaya salahiyetli oldukları birçok mükellefiyet salariye adıyla bilinirdi. Ürünlerdeki vergilendirme miktarı değişik olsa da sonuçta hem öşür hem de salariyenin nispeti 1/8 olmaktaydı⁶⁴.

Öşür ve salariyenin aynen tahsil mecburiyeti vardır. Mesela “...takdir olan behrelerin ölçüb buğdaydan buğday arpadan arpa teslim edüb ziyade nesne taleb etmeyeler...”, “...ve galle için akçe alınmayub aynı ile her cinsten cins-i galle alına...”⁶⁵ gibi pek çok yerde bu durum ifade edilmiştir. Diğer yandan öşür ve salariye ödeyen köylülerin sipahiye karşı mahfuz ev bulma veya anbar inşa etme gibi yükümlülükleri vardır. İnşa edilen anbarın, sipahinin o köyden tahsil edeceği hububatı alacak büyüklükte olması ve bir defa anbarın hüsnü suretle muhafaza edilmesi lazımdı. Köylü tarafından inşa edilen anbarları, köy başka bir sipahiye verilince yeni gelen sipahinin “tadil ve tağyir” etmeye hakkı yoktu ve “bu anbar bana vefa etmez deyu” köylüye yeniden anbar yaptırmaları yasaklanmıştı⁶⁶. Köylünün bir diğer görevi de ürünü “akreb bazar” denilen mahale iletmektir. Akreb bazar kanunnamelerde bir günlük yol olarak tarif edilmiştir⁶⁷.

Musul'da şehir halkının galleleri altıda bir, köy halkının galleleri beşte bir, penbe öşri altıda bir, ağaç meyveleri yedide bir, üzüm teğeki 100 teğekte İslamisinden 4, kefereden 6 akçe ve sebzevat ile bostanlardan ise onda bir (öşür üzere) oranlarında tahsil edilmekteydi⁶⁸. Amid'de reaya galleleri beşte bir veya altıda bir, bostanlar onda bir (öşür üzere) ve ağaç meyvelerinden ise yedide bir alınmaktaydı⁶⁹.

Erzurum'da ise tekrar öşür verecek reaya ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Kanunnameye göre tekrar öşür veren kimseler *kendü sipahisinin tımarında ziraate salih çiftliğin terk edüb gayrı yerden ziraat edenlerdendir*. Ancak burada durum şöyle açıklanmıştır: “*Amma sipahinin tımarında ziraate kabil yer olmasa veyahud sipahinin toprağında olan ziraate salih yerlerin bit-tamam ekdükden sonra*

⁶³ Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 52

⁶⁴ L. Güçer, a.g.e., s. 54

⁶⁵ A. Akgündüz, a.g.e., s. 213-214

⁶⁶ L. Güçer, a.g.e., s. 56-57

⁶⁷ A. Akgündüz, a.g.e., s. 444

⁶⁸ A. Akgündüz, a.g.e., s. 214

⁶⁹ A. Akgündüz, a.g.e., s. 444

varub âharun yerin ekse ol vakit âhar yerde ekdüğünden tekrar öşür alınmak hayf-ı sarihtir ve kadir olduğu takdirce her ne yerde ekerse men yokdur.” Bunun dışında Erzurum’da bazı sipahi (nöker) ve sipahizadelerin ellerinde ber-muceb-i hüccet-i şer’iye çiftlikleri ve zeminleri olup beşte bir oranında öşür verdikleri kaydedilmiş, öşür miktarları belirtilmemesine rağmen kaydedilmiş kimselerin öşür ve salarilerini verdikleri fakat beşte bir verenlerin salariye vermedikleri yazılmıştır⁷⁰.

c) Hayvan Vergileri

Adet-i Ağnam: Osmanlı Devleti’nde koyun ve keçi sahibi olanlardan alınan vergidir. Resm-i ğanem, koyun resmi⁷¹ gibi isimlerde alınan bu verginin miktarı iki koyuna bir akçedir. Adet-i Ağnam merkez hazineye ait bir koyun-keçi vergisiydi. Fakat tımar kesiminde alınan vergi dirlik sahiplerine aitti. Padişah veya vezir haslarında bir koyundan bir akçe, diğer tımar ve zeametlerde, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarında ve vakıflarında iki koyuna bir akçe alınmaktaydı⁷². İncelediğimiz sancaklarda ağnam resmi iki koyuna bir akçe olarak kaydedilmiştir⁷³.

Yaylak-Kışlak Resmi: Yaylak resmi kaynaklarda şanu’l-mera⁷⁴, resm-i mera’i, otlak resmi, yatak resmi⁷⁵ ve resm-i çerâgâh⁷⁶ olarak geçmektedir. Sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan veya miri yaylaklarda, yaylatan sürü sahipleri veya göçebe kabilelerden yılda bir defa olmak üzere⁷⁷ bazı yerlerde 17 akçe bazı yerlerde vasat koyundan 15 akçe, ednâdan 10 akçe, âlâsından 20 akçe⁷⁸ ve bazı yerlerde ise sürü başına bir koyun olarak alınırdı⁷⁹. Bazen de Arvanid Sancağı’nda olduğu gibi sürünün durumuna bakılmaksızın sadece 20 akçe alındığı görülebilir⁸⁰.

İncelediğimiz sancaklarda sadece Diyarbakır’da Yaylak resmine rastlayabildik. Kanunnamede resm-i yaylak bağlanan yerlerde bir sürü yaylaması halinde bir âlâ koyun ve her haneden bir nügi yağ (200 dirhem⁸¹) alındığı kayıtlıdır. Ayrıca Bozulus taifesinin resm-i yaylağının ise Murat suyu üzerinde alınacağı belirtilmiştir⁸².

⁷⁰A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 536

⁷¹Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 112

⁷²A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 205

⁷³A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 539

⁷⁴E. Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. II, sayı: 2, s. 338, A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 204

⁷⁵M.Ali. Ünal, *Müesseseler*, s. 144

⁷⁶Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 116

⁷⁷İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 182

⁷⁸C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 25

⁷⁹O. Kılıç, *Van.*, s. 299

⁸⁰H. İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XXXIV

⁸¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 96

⁸²A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 448

Kışlak resmi ise sürü sahiplerinin, zemheride kimin arazisinde bulunuyorlarsa onlara ödedikleri bir resimdir. Ancak kendi topraklarındaysalar böyle bir resim vermezlerdi. Musul ve Diyarbakır'da bir sürüden bir âlâ koyun, Erzurum'da ise resm-i yatak diye her sürüden orta halli bir koyun alınıyordu⁸³. Ayrıca Erzurum'da bu resim Ağıl resmi olarak adlandırılmıştır ki aslında bu ayrı bir vergi konusunu oluşturmaktadır.

Resm-i Kevvare: Kaynaklarda resm-i kovan, resm-i asel⁸⁴, resm-i zenburiye, öşr-i petek⁸⁵, resm-i nahl⁸⁶ gibi adlarla anılan resm-i kevvare reayanın elinde bulunan arı kovanları mahsulünden bazı yerlerde bal olarak bazı yerlerde akçe olarak alınan resimdir⁸⁷. Mesela Uyvar'da 10 kovanda bir kovan öşür, ondan az olursa kovan başına 4 akçe, Çermik'te her kovandan bir nûgi bal alınmış⁸⁸. Reaya arılarını beslemek için kendi tabi olduğu tımarın dışında başka sipahinin tımarı arazisine giderse, resmin yarısını reayanın kayıtlı olduğu sipahi, diğer yarısını ise arıların otlandığı tımarın sipahisi⁸⁹ ya da kovan resmini reayanın kayıtlı bulunduğu tımar sahibi, otlak resmini de (arı otlığı) kovanların bulunduğu tımar sahibi alır.

Resm-i Kevvarenin miktarı değişmekteydi. Öşre bedel olarak maktu' resm yazılmış yerlerin bazısında kovan başına bir akçe bazısında ikişer akçe alınıyordu⁹⁰. Kıbrıs'ta kovan başına 5 akçe alınırken⁹¹ Mora'da her kovandan en az 1 en çok 5 akçe alınmaktaydı⁹². Silistire ve Vize'de kovan resmi onda bir, otlak resmi 3 kovanda 1 akçedir. Yine Kütahya'da kovan resmi her kovanda 2 akçe ve otlak resmi 4 kovanda 1 akçe alınmıştır⁹³.

İncelediğimiz sancaklardan Musul ve Diyarbakır'da bu oran her peteğe 2 akçe, Erzurum'da ise âlâ kovandan 2, ednâ kovandan 1 akçedir⁹⁴.

Adet-i Deştbanî: Ceraim-i Hayvanat olarak da bilinir. Başkasının tarlasına girerek ekinine zarar veren hayvan sahiplerinden at, sığır ve koyun başına 5 akçe olarak alınırdı. Ayrıca

⁸³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 216, 448, 539

⁸⁴ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 183

⁸⁵ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 113

⁸⁶ Ü. Koç, *1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, s. 47

⁸⁷ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 183

⁸⁸ N. Çağatay, "Vergi ve Resimler", s. 509

⁸⁹ M. Ali Ünal, *Müesseseler*, s. 145

⁹⁰ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 98

⁹¹ R. Dündar, *a.g.e.*, s. 247

⁹² N. Çağatay, "Vergi ve Resimler", s. 509

⁹³ N. Çağatay, "Vergi ve Resimler, göst. yer

⁹⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 539

hayvanın yaptığı zarar sahibine ödetiliyor ve hayvan başına 5 sopa vuruluyordu⁹⁵. Üç Sancak için de uygulama aynıdır⁹⁶.

Camus Resmi: Musul'da önceleri her camustan 17 akçe olarak alınan bu vergi daha sonra terk edilmiştir. Ancak karye-i Kâfir Zaman ve Karye-i Ba'sika'da olan camuslar ber-vech-i maktu' kaydedildiklerinden buralarda maktu' olarak alınıyordu. Diğer karyelerde ise miktarı beş ve ondan fazla olmazsa, resm-i bennâk bağlandıklarından alınmıyordu⁹⁷. Bu vergiye Amid ve Erzurum'da rastlayamadık.

d) Pazar Gelirleri

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde alınıp satılan her çeşit maldan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan bac-ı tamga adı altında bir vergi alınır. Aynı şekilde Osmanlı topraklarından geçip başka bir yere giden mallardan alınan transit resmine bac-ı ubur denmektedir⁹⁸. Şimdi sırasıyla sancaklardaki pazar gelirlerini inceleyelim:

Musul

TABLO-I: 1540 Tarihli Musul Sancağı Kanunnamesine Göre Pazar Gelirleri⁹⁹

Cinsi	Geçse	Satılsa	At ve Katır Yüğü		Deve Yüğü		Eşek Yüğü	
			Geçse	Satılsa	Geçse	Satılsa	Geçse	Satılsa
1 kelle nil ¹⁰⁰	%3 akçe	%6 akçe						
Yezdi, Kaşı, Frengi, Bursa akmişesi ¹⁰¹			375 akçe	%6 akçe	562,5 akçe	%9 akçe	187,5 akçe	%3 akçe
Çuka ¹⁰² , keten vs.			200 akçe	%5 akçe	300 akçe	%7,5 akçe	100 akçe	%2,5 akçe

⁹⁵ Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nde Hayvanlardan Alınan Vergiler", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri 30 Mart-1 Nisan 2006*, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 239

⁹⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 540

⁹⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 218

⁹⁸ Celal Yeniçeri, "Bac", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 411-412

⁹⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 219-221

¹⁰⁰ Çivit otu

¹⁰¹ Yezid veya Kemha; atlas ya da kutnu ayrında kadifeye yakın, havsız, ipekli bir kumaştır. altın ve gümüş tellerle nakışlı olarak dokunurdu. Ağır kaftanlık kumaştır. Kaşı; İran'ın Kâşân şehrinde yapılan bir çeşit sırlı ve renkli çini ve yahut buna benzeyen kumaşa verilen addır. Frengi veya Atlas; çoğunlukla kadın giyiminde kullanılan, ipektan dokunmuş, parlak, sertçe bir kumaştır. Bursa Akmişesi; Bursa kumaşı demektir.

¹⁰² Aba; erkek giyiminde kullanılan, yünden sıkı olarak dokunmuş, havlı ve dayanıklı bir kumaş türüdür.

Harir ¹⁰³			375 akçe	Batma nda 7 akçe ¹⁰⁴	555 akçe	Batma nda 10,5 akçe	187,5 akçe	Batma nda 3,5 akçe
İbrişim	%3 akçe	%6 akçe						
Şeker			150 akçe		225 akçe		75 akçe	
Hısn-ı keyf abası ¹⁰⁵	Aba başına yarım akçe	Aba başına 1akçe 1pul						
Mardin, Hısn-ı keyf sofu ¹⁰⁶	Sof başına yarım akçe	sof başına 1akçe 1pul						
Mısır abası	%3 akçe	%6 akçe						
Mardin muhayyeri ¹⁰⁷	Her biri için 1 akçe	Her biri için 2 akçe						
İtri yükü ¹⁰⁸		%6 akçe	100 akçe		150 akçe		50 akçe	
Demir, sabun, hınna		%6 akçe	25 akçe		37,5 akçe		12,5 akçe	
Kebkeb	tanesi 3 rubu'	bin tanesi 1,5 akçe						
Fülfül ¹⁰⁹ , zencefil, ceviz,tarçın, karanfil,	%3 akçe	%6 akçe						

¹⁰³ İpek

¹⁰⁴ Musul batmanı ipek için 800 dirhemdir. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 19

¹⁰⁵ Çuha; kalın yünlü bir kumaş çeşididir.

¹⁰⁶ Sof; tiftik yününden ve keçi kılından dokunmuş kumaşın ve bundan yapılan cübbenin adıdır.

¹⁰⁷ Muhayyer; hareli bir kumaş çeşididir.

¹⁰⁸ Kokulu bitkiler

¹⁰⁹ Karabiber

anzerut								
Bal,peynir, şem' ¹¹⁰ ,Muz, Pekmez, badem, sumak,koz, nardenk ¹¹¹ , pirinç,hurm a,yemiş vb		%6 akçe						
Çoğan, nemek ¹¹²	1/20 akçe	1/40 akçe						
Yaş yemiş		14'te 1 akçe						
Kavun, karpuz	Yükte 1 tane							
Sebzevat	20'de 1							
Kelek ¹¹³	5 bağ odun ve 15 akçe							
Camus gönü (ham)	1,5 akçe							
Gön,sahtiya n ¹¹⁴ , yün, kıl	%5							
Kalay,tunç, nişadır, şerbet, bıçak.tutiya ¹¹⁵ , polad ¹¹⁶ , laden ¹¹⁷ vb.	%6 akçe							
Bulgarî ¹¹⁸	tanesin den 1,5 akçe	tanesin den 3 akçe						
Kalem yükü			50		75		25	

¹¹⁰ Balmumu, mum.

¹¹¹ Nar, erik, kızılıçık ve elma gibi meyvelerden çıkarılan ekşimsi pekmez.

¹¹² Çoğan veya çögen; sabun otu, Nemek ise tuz anlamına gelir

¹¹³ Yük taşımakta kullanılan sandal benzeri bir su taşıtı. Burada kastedilen keleğin taşıdığı yüküdür. Kelek 52 tay ila 64 tay yük yüklenen nehir gemilerinin bölümüdür. Bir kelek 52 ila 64 tay yük aldığına göre ve bir tay beş İstanbul kilesi olduğuna göre bir kelek yaklaşık 1300 kg ila 1600 kg arasında bir ağırlığı ifade ediyordu bkz. Ü. Taşkın, *a.g.t.*, s. 162

¹¹⁴ Sepilenerek boyanmış ve cilalanmış deri veya bu deriden yapılmış olan.

¹¹⁵ Çinko veya kadınların kullandıkları sürme.

¹¹⁶ Çelik

¹¹⁷ Bir cins çalı ve bu çalıdan elde edilen zamk. Ayrıca eskiden kadınların yüzlerine ben taklidi yaptıkları maddeye de bu ad verilirdi.

¹¹⁸ Bir çeşit sahtiyana verilen addır.

			akçe		akçe		akçe	
Bağdat çinisi	40 çinide 1 tane	20 çinide 1 tane						

Ayrıca pazarda at, katır ve diğer hayvanları satan ve alandan yarı yarıya %5 akçe alınır, kapana gelip satılan her cins yükten de 200 (at), 390 (deve) ve 100 (eşek) dirhem kapan resmi alınırdı¹¹⁹. Yine koyun alandan 1 ve satandan 1 olmak üzere 2 akçe tamga-i ağnam alınırdı¹²⁰.

Amid

Amid'de bac-ı Ergani ve bac-ı Siverek diye bilinen tamgay-ı siyah¹²¹ gelirleri şöyledir:

TABLO-II: 1540 Tarihli Amid Sancağı Kanunnamesine Göre Pazar Gelirleri¹²²

Cinsi	Miktarı	At ve Katır Yükü	Deve Yükü	Eşek Yükü
1 kelle nil	12 akçe			
Çuka, dülbent ¹²³ , ravend ¹²⁴ ve akmişe kısmı	Her batmanda ¹²⁵ 6 akçe			
Keten	Her yükde 20 akçe			
Nemed ¹²⁶ , sof, şeker, ham bez, nişadır,	Her yükte 12 akçe			

¹¹⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 221

¹²⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 221-222

¹²¹ Tüccarların mallarını şehre sokup, satmaları durumunda sattıkları malın cinsine göre ödedikleri vergiye denir. Bu vergi mahiyeti itibariyle bölgelere göre farklılık göstermektedir. Mesela, Harput Sancağı'nda şehre uğrayıp geçen ipek yükünün ölçülüp, bac-ı ubur alındıktan sonra her batmanı için 4 akçe tamga-yı siyah alındığı belirtilmektedir (bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 154). Gürcistan Vilayeti Kanunnamesi'nde ise pazarda ve kasabhanede satılan at, koyun ve sığırlardan alınan vergi olarak kaydedilmiştir (bkz. A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 581). 1542 tarihli Erciş ve Bargiri Kanunnamesinde ve 1556 tarihli Adilcevaz Sancağı tahrir defterinde ise dışarıdan gelen ve pazarda satılan her türlü alınan vergi olarak karşımıza çıkmaktadır (bkz. A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 184-185; O. Kılıç, *Adicevaz*, s. 233)

¹²² A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 467

¹²³ Başa ve boyuna bağlanan ince beyaz kumaş, tül.

¹²⁴ Kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan karabuğdaygillerden bir bitki.

¹²⁵ Kastedilen Osmanlı batmanıdır. Ortalama 6 kg kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 16-20

¹²⁶ Keçe.

bulgarî ve ıtrıyye				
Meyve-i huşk ¹²⁷	Yükte 1,5 akçe			
Taze yemişen	Yükte 3 rubu'			
Balmumu, bal, revgan-ı penbe ¹²⁸ , revgan-ı sade ¹²⁹	Her batmanda rubu' akçe			
Sabun		4 akçe ve 1 sabun	6 akçe ve 2 sabun	3 akçe

TABLO-III¹³⁰: Bac-ı ubur ve Kayseriyye¹³¹

Cinsi	Geçse	Satılsa	Miktarı
Akmişe kısmı	Batmanda ¹³² 50 akçe	20 akçede 1 akçe	
Dülbend, kelle, cilkave			Batmanda 24 akçe
Çuka	Batmanda 13 akçe		
Halep kumaşından akmişe ¹³³			Batmanda 50 akçe
Harirsiz alaca bez ¹³⁴ , futa ¹³⁵ vs.			Yükten 100 akçe
Terencubin ¹³⁶			Batmanda 10 akçe

¹²⁷ Kuru meyve.

¹²⁸ Pamuk yağı.

¹²⁹ Sade yağ.

¹³⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 467

¹³¹ Bir bölgeye giren ancak mallarını orada satmayıp geçen kervanlardan alınan vergidir. Bac-ı ubur-ı kavafil, bac-ı kavafil veya bac-ı ubur, kavafil-i ubur olarak ta bilinir. bkz. O. Kılıç; *Adilcevaz*; s. 230)

¹³² Kastedilen Osmanlı batmanıdır. Ortalama 6 kg kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 16-20

¹³³ Kanunnamede, pamuklu, atlas, iskenderâni ve ipekli kumaşlar olduğu belirtilmiştir.

¹³⁴ Pamuklu ve ipekli olarak ikiye ayrılan alaca bez, daha çok kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu ve pamuklu olarak dokunurdu. Burada kastedilen ipeksiz olmalıdır.

¹³⁵ Daha çok kırmızı zemin üzerine çubuklu ve kafesli dokunan ipekli peştamal.

¹³⁶ Kudret helvası

Yağ,bal,kızıl boya, şab,katran,zift,kara sakız,ak sakız, çırak yağı			Batmanda yarım akçe
Zağfıran			20 akçe'de 1 akçe
Kepenek ¹³⁷ , kebe ¹³⁸			Yükte 100 akçe
İtriye			Batmanda yarım akçe
Bulgari			Yükte 6 akçe

Amid'e yük ile gelen ürünlerden tamga-i himl ve resm-i kapan adı altında bir kısım vergiler tahsil edilmekteydi. Bunun yanında getirilen malın satılması halinde de ayrı bir gelir söz konusu oluyordu. Buna göre meyve-i huşk (kuru meyve), ter ve dusabdan (pekmez) getirenden 1,5 akçe tamga-i himl, alan kişiden ise 20 akçe'de 1 akçe resm-i kapan alınırdı. Bunun yanında bu vergiler bazı ürünlerde batman başına tahsil edilirdi. Revgan-ı sade, bal, kızıl boya, balmumu, revgan-ı çerağ, badem, şab ve mürdesenkten getiren için her batmanda rubu' akçe tamga-i himl alınıp, satıldığı takdirde alan kişiden 20 akçe'de 1 akçe resm-i kapan alınmaktadır. Nil, şeker, zencefil, kalay ve ıtır türü ürünlerden tamga-i himl alınmamaktadır. Fakat bac-ı ubur adı altında alan kişiden (batman başına) 4,5 akçe ve satılırsa 20 akçe'de 1 akçe resm-i kapan alınmaktadır. Diğer yandan penbe (pamuk), şehirde satılsa herhangi bir resim alınmazdı, ama eğer *ubur etse(geçse)* her deve yüküne 12 akçe, at yüküne 8 akçe alınırdı. Demir, nal, mürdesenk ve nefit satılırsa 20 akçe'de 1 akçe ve nemek (tuz) yükünden(deve yükü) ise 1,5 akçe alınırdı¹³⁹.

Amid'e kile ile ölçülen bir nesne geldiğinde (hububat çeşitleri anlaşılmalıdır), satıldığı takdirde, at, deve, katır ve sığır yükünden Amid kilesinin¹⁴⁰ dörtte biri; eşek yükünün ise sekizde biri resm-i keyyaliye olarak alınıyordu. Fakat sipahiler ve şehir halkı kendi ihtiyaçları için kile ile ölçülen herhangi bir ürün getirtirlerse bunlardan alınmazdı. Ancak getirtip sattıkları takdirde onlar da bu resmi ödemek durumundaydılar¹⁴¹.

Resm-i Ebvab-ı Erba'a:

Amid'e dışarıdan mal getirenlerden alınan bir nevi gümrük vergisidir. Buna göre *haric reaya* zahire getirip satarsa yük başına

¹³⁷ Çobanların giydiği, kolsuz, dikişsiz, keçeden dövülerek yapılmış giyecek.

¹³⁸ En kalın keçe adı ve ondan yapılan şey.

¹³⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 468

¹⁴⁰ Bahsedilen dönem için Amid kilesi 10 okka (12,85 kg) kadardır. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 65-66

¹⁴¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 468

rubu' akçe, kasaplar koyun getirirse koyun başına 2 mankur (1/8 akçe) verirlerdi. Taşradan gelip satılan sığırdan 1 akçe, bir yük şireden bir parça şarap, harir ve akmişe yükünden, hem gelenden hem gidenden rubu' akçe; nahiye-i Amid'in karyelerinin ve şehir halkının getirdiği kavun ve karpuz yükünden birer adet, hıyar yükünden 1 mankur alınırdu. Ancak hıyar yükü Mardin'den geldiği takdirde rubu' akçe tahsil edilirdi. Bir yük ottan 1 burma, odun yükünden 1 odun ve kamış yükünden de 1 bağ kamış alınırdu¹⁴².

Çeşitli meyvelerden, Mardin ve diğer yerlerden satmak için gelenlerden rubu' akçe alınmaktaydı. Şehirlü taifesi kendi ihtiyaçları için meyve getirdiği zaman herhangi bir ödeme yapmamakta ama satmak için getirdikleri zaman rubu' akçe ödemekteydiler. Kömür ve yün yükünden ise 2 mankur alınmaktaydı¹⁴³.

Kebeği, Alucı ve Reşid aşiretleri koyun, peynir ve zahire getirirler herhangi bir ödeme yapmıyor fakat hane başına 1 nügi yağ veriyorlardı¹⁴⁴.

Erzurum

Erzurum'da incelediğimiz yıl ile ilgili pazar kaydında, şehre gelip satılan her türlü hububattan 1 müdde yarım kile ve undan (6 kilelik yüklerden) satandan 2 akçe alınacağı kayıtlıdır¹⁴⁵.

SONUÇ

Musul, Amid ve Erzurum Sancakları, Osmanlı idari düzeni içerisinde görüldüğü gibi kendi özelliklerinden kaynaklanan bir malî yapının uygulayıcısı olmuşlardır. Osmanlı Devleti, karakteristik olarak eyalet, sancak, nahiye, köy ve mezralardan oluşmaktadır. Bu teşkilatlanma içerisinde vergilendirilmede esas alınan idari birim sancaklardır. Sancaklarda toplanan vergilerin cinsi, oranı ve miktarı o bölgenin siyasi ve iktisadi durumu ile yakından ilgilidir. Bunlara ek olarak her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları birbirinden farklı yaşam tarzları oluşturur. Bu farklılıklar Osmanlı Devleti'nde vergi düzeninin sancaklara göre değişmesini zorunlu hale getirmiştir. Tüm bunlar düşünüldüğünde her sancak, devletin genel geçer kurallarını barındırdığı gibi, içinde bulunduğu şartların özelliğine göre vergi tarh ve tevziinin yapılması için ayrı kanunnamelerin düzenlenmesine sebep teşkil etmiştir. Bu kanunnamelerden yola çıkarak her sancak için çıkarımlar yapmak mümkündür.

¹⁴² A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 469

¹⁴³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. göst. yer

¹⁴⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. göst. yer

¹⁴⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 541

Sancak kanunnamelerinde her şeyin inceden inceye ele alındığı ve gelir kalemlerinin tespiti konusunda sancaklar arasında farklılığın olduğu görülmektedir. Musul, Amid ve Erzurum Sancakları üzerinde yaptığımız bu değerlendirmede:

1-Raiyyet rüsûmunun alınmasının çeşitli şartlara bağlandığı, mükelleflerin bu vergileri verirken kendi içinde bulundukları durumun devlet tarafından gözetildiği ve reayanın asgari düzeyde zarar görmelerini sağlayıcı olduğu,

2-Öşürlerin ve hayvan vergilerinin belirli kurallar dahilinde tahsil edildiği,

3-Pazar gelirlerinin sancaktan sancağa değiştiği ve her sancağın kendi içinde bulunduğu özel durumlardan dolayı genelde aynı fakat özelde farklı gelir kalemlerine sahip olduğu görülür.

Kaynakça

Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999

Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1992, c. V

Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000

Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987

Celal Yeniçeri, "Bac", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV

Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, (çev.: Mehmet Sırrı Gezgin), İstanbul, 1999

Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. II, sayı: 2, s. 325-340

Feridun Emecen, "Baştına", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI

Halil İncalcık, "Çiftlik", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, Ankara 1959, c. XXIII, sayı: 92 s.575-610

_____, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 237-242

_____, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edt.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul 1998, s. 17-35

_____, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987

Hüseyin Özdeğer, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep’in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *TDAD*, İstanbul 1982, sayı:18, s. 5-116

İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1560)*, Ankara 1990

L. Fekete, Türk Vergi Tahrirleri (çev.: Sadrettin Karatay) , *Belleten*, Ankara 1947, c. XI, sayı: 42, s. 299-328

Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964

M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998

_____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1989

_____, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, Ankara, 1989

Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1990

Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000

N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re’ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, Ankara 1947, c. V, s. 483-511

Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997

_____, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1998

Ö. L. Barkan, , *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943

Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya 1998

Ümit Koç, *1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996

Ünal Taşkın, “Osmanlı Devleti’nde Hayvanlardan Alınan Vergiler”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri 30 Mart-1 Nisan 2006*, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 231-240

_____, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005

Yusuf Halacoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998

Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara 1995

Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar”, *Belleten*, Ankara 1991, c. CLV, sayı: 213, s. 371-391

Yuzo Nagata, “Manisa Şer’i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not”, *OTAM*, Ankara Ocak 1992, c. III, s. 285-296

Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara 2000

Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1999

Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN TÜRK YURDU HALİNE GELMESİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU*

ÖZET

Doğu Karadeniz Bölgesi M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Türk ya da Türklükle münasebeti söz konusu olan topluluklar tarafından yurt tutulmuş bir bölgedir. Ancak bölgenin siyasi ve demografik bakımdan Türklerin eline geçmesi 1071 Malazgirt Savaşından sonra olmuştur. Osmanlı öncesi dönemde Trabzon ve Torul dışındaki kısım Türk hakimiyetine girmişken Fatih Sultan Mehmed'in iktidarında buraların da fethedilmesiyle bölgede siyasi birlik sağlanmıştır. XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Pontus isyanı kısa süreli de olsa yörede istikrarsızlık oluşturmuşsa da mübadele sonucu Rumların Yunanistan'a gönderilmesiyle bölgenin Türk yurdu haline gelme süreci tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz Bölgesi, Türkler, Oğuzlar, Kıpçaklar.

THE EVALUATION ABOUT EAST BLACK SEA AREA BECAUSE OF BEING A TURKISH COUNTRY

ABSTRACT

Eastern Black Sea Region of Turkey was habitated by Turks or related populations from the VIII. century B.C. But, the area was politically and demographically ruled by Turks after the Malazagirt War in 1071. Turks were ruled the area other than Trabzon and Torul before the Otoman period, but political re-union of the area was established after capture of these two sites by Mehmed II. Despite the short time instability caused by Pontian uprising during the early 20th century, the area became a complete Turkish land after the movement of Greks to Greece according to the exchange of minorities.

Key Words: The Eastern Black Sea Region, Turks, Oghuzs, Kipchaks.

Sahilde Samsun'dan Artvin'e uzanan ve güney sınırları Gümüşhane-Bayburt-Tokat-Amasya havalisini içine alan saha, bu araştırmada Doğu Karadeniz bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Tarih öncesi dönemden itibaren insanoğlunun yerleşim alanları içerisinde yer alan yöredeki arkeolojik buluntulardan, Artvin ve Rize dışındaki merkezlerde, bu devre ait önemli veriler elde edilmiştir. Tarih dönemlerine ait buluntulara göre ise bölgenin tamamındaki yerleşim

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON.

birimlerinin sayısında artış olduğu gibi kırsal alanın da yerleşime açıldığı görülmektedir.¹

Doğu Karadeniz bölgesi milattan önceki dönemlerden itibaren Türkler tarafından bilinen ve yurt tutulan bir yöredir. Bilim çevrelerinde Türk ya da Türklerle akraba olarak kabul edilen Orta Asyalı toplulukların M.Ö. VIII. yüzyılda bu sahaya göç etmesiyle, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığı ortaya çıkmış oldu.

İskitlerin sıkıştırması ile bugünkü Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradan da İç Anadolu'ya gelen Kimmerler, M.Ö. 695 civarında Frig devletini yıkarak bölgede bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuşlardı. Bu sırada bir kısım Kimmer boyları da kuzeye çıkarak Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamış, Karadeniz Ereğli'sinden Trabzon'a kadar olan sahayı yaklaşık bir asır boyunca hakimiyeti altında bulundurmıştır. M.Ö. 585'ten itibaren İskit baskısı sebebi yeniden göç eden Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyine çıkarak bölgeyi terk etmişlerdir.²

Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler, M.Ö. 665'ten itibaren Kür nehrinin sağ yakasına yerleşmeye başlamışlardı.³ M.Ö. 401 civarında bölgedeki İskit hakimiyet sahası Çoruh boylarına ulaşmıştı. ⁴ Bu zaman zarfı içerisinde, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridi de bazı İskit boylarının eline geçmiştir.⁵

İskitlerden sonra Doğu Karadeniz bölgesini yurt tuttuğu bilinen üçüncü Türk unsur, Kıpçaklardır. M.Ö. 336 yılında Makedonyalı İskender'in orduları Çoruh boylarına ulaştığında, Hazar denizinden bu bölgeye kadar olan sahada Kıpçak Türklerinin

¹ Bkz., İ.Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCFD*, X/3-4, (1952), s. 189 vd., 203 vd; aynı yazar, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten*, VIII/ 32, (I. Teşrin 1944), s. 674; aynı yazar, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *AÜDTCFD*, III/5, (1944), s. 478-486; Önder Bilgi, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 1; Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarih Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35 vd.; Kılıç Kökten-Nimet Özgüç-Taşsin Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, IX/35, (Temmuz 1945), s. 365-395; C.A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies*, VI, (1956), s. 179-193; Anna Parker, "Northeastern Anatolia : on the Periphery of Empire", *Anatolian Studies*, XXXIX, (1999), s. 138 vd.

² M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, s. 111-116.

³ Joseph Sandaljian, *Histoire Documentaire De L'Arménie*, I, Rome 1917, s. 253.

⁴ Ksenophon, *Anabasis* (nşr., T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 139.

⁵ Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991, s. 33 vd.

bulunduğu Gürcü kaynaklarından anlaşılmaktadır.⁶ Kimmerlerle başlayıp Kıpçaklarla son bulan bu süreçte bölgeye yerleşen Türk ya da Türklerle akrabalığı söz konusu olan bu toplulukların daha sonra yöreye yerleşen diğer unsurlar arasında eriyip gittiği görülmektedir.

İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen gruptan sonra bu yöredeki Türklerle ilgili ilk bilgiler VI. yüzyılın ilk çeyreğine aittir. Bu asrın başlarında Bizans İmparatorluğu'nu Balkanlar'da uzun süre meşgul eden Bulgarlar, kontrol altına alındıktan sonra 530'dan itibaren Trabzon havalisi ile Çoruh boylarına yerleştirilmiştir.⁷

Bulgar iskânından sonra, Çağrı Bey'in 1018 keşif akını ile başlayan Oğuz göçü neticesinde, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasi ve etnik çehresi baştan sona değişmiştir. 1048'de Hasankale zaferinden sonra İbrahim Yınal'a bağlı kuvvetlerin Trabzon civarına akınlar düzenlemesi ile, Oğuzlar ilk defa Karadeniz bölgesinin içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı. 1054 yılında ise, Tuğrul Bey'e (1040-1063) bağlı kuvvetler, Çoruh boylarından Samsun civarına kadar olan bölgeye akınlar düzenlemiş, dört yıl boyunca devam eden baskı sonucunda, 1058'de Şarkî Karahisar Selçukluların eline geçmiştir. Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) 1064 Gürcistan seferi esnasında ise, Şavşat ve Artvin Selçukluların kontrolüne girmiştir. Malazgirt Zaferi'nden sonra ise, Türkler Anadolu'nun pek çok yerine olduğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinin de büyük kısmına yayılmıştı. Kırsal alanın önemli bir kısmı Türkmenlerin eline geçtiği gibi⁸ Bayburt⁹ ve Trabzon şehirleri de Türk hakimiyetine girmiştir.¹⁰ Ancak Trabzon'daki Türk hakimiyeti uzun süreli olmamış, yörenin önde gelenlerinin de desteğini alan Bizans'ın bölge valisi Theodore Gabras, 1075'te şehri tekrar ele geçirdiği gibi, batıda Sinop'a kadar uzanan sahil şeridi ile iç kesimde Şarkî Karahisar'ı Türklerden geri almıştır.

11

⁶ Bkz., M. Brosset, *Histoire de la Georgie I*, Saint-Petersburg 1849, s. 33; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 52.

⁷ Bkz., Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 179, nu: 269; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, İstanbul 1944, s. 167.

⁸ Bkz., Jacop Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi* (Yazarın *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* eserinin T.T.K. adına A. C. Eren tarafından çevirisi yapılmış, neşredilmemiş nüsha), s. 41 vd.

⁹ David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of The Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies, XII*, (1962), s. 165.

¹⁰ Anna Kommena, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.

¹¹ Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates", *University of Birmingham Historical Journal, XII*, (1970), s. 166 vd. Bu aile ve bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıca bkz., Ergin Ayan, "Trabzon Dukahı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005) I*, Trabzon 2007, s. 55-66.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yukarıda ismi geçen Türk beyliklerini ilhak etmesinden sonra, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk hakimiyeti pekişmeye başlamıştır. 1173/1174'te Danişmendlileri, 1202'de Saltukluları, 1227/1228'de ise Mengücekoğullarını ortadan kaldıran Türkiye Selçuklu Devleti, bölgedeki Türkleri bir siyasî çatı altında toplamayı başarmıştır.¹² Öyle ki, II. Kılıç Arslan (1155-1192) devrinde, Samsun-Trabzon civarındaki kırsal alan Selçukluların denetimine girmişti.¹³ Daha sonra 1194'te Samsun'u ele geçiren Selçuklu kuvvetleri, 1204 yılına kadar şehre hakim olmuştur.¹⁴ 1214'te Sinop'un fethedilmesi ile Trabzon Komnenosları Selçuklu tabiiyetine girmiş, bu sayede, bölgede Türklere karşı çıkabilecek en önemli siyasî güç kontrol altına alınmıştır.¹⁵ 1228'de ise Sinop-Ünye arası Komnenoslardan ele geçirilmiş,¹⁶ Trabzon üzerine baskı kurulmuştur.

Kösedağ savaşından sonra Selçukluların Anadolu'daki idaresi zayıflamaya başlamış, bununla birlikte, Doğu Karadeniz bölgesine Türk akışı devam etmiştir. Bir Gürcü kaynağındaki bilgiye bakılırsa, 1247 civarında, Moğolların önünden kaçan ve o tarih için oldukça kalabalık sayılabilecek altmış bin kişilik bir Türkmen grubu, arasında Şavşat ve Artvin'in de bulunduğu bölgeyi yurt tutmuştur.¹⁷ Bu yoğunluğun bir neticesi olarak, XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Rum-Ortodoks kültürü, Trabzon şehri dışında bölgedeki varlığını tamamen yitirmiştir.¹⁸ Aynı dönemde, 1277'de Sinop'u kuşatan Rumları püskürten Çepniler, doğuya ilerlemek suretiyle Trabzon Rumlarını baskı altına almış, XIV. yüzyılın başlarına kadar Harşit boylarını ele geçirmişlerdir.¹⁹

Çepnilerin baskısıyla Komnenoslar Trabzon'a çekilmeye mecbur bırakılırken, bu şehrin doğusu ve güneyindeki durum da pek farklı değildir. Zira, çevresindeki kırsal alanı ele geçiren Türkmenleri temizlemeye çalışan Kral Georgios (1266-1280), çıktığı sefer

¹² Bkz., İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XII (nşr. A. Ağırakça-A. Özyayın), İstanbul 1987, s. 437-438; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, II (nşr. A. Öngül), İzmir 2001, s. 156 vd.; Gregory Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 525.

¹³ J. P. Fallmerayer, *age.*, s. 41 vd.

¹⁴ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985, s. 93.

¹⁵ El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, I, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 168-173; William Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 18 vd.

¹⁶ İbn Bibi, *age.*, I, s. 325-345; George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond*, London 1851, s. 386 vd.

¹⁷ M. Brosset, *age.*, I, s. 532 vd.

¹⁸ Bkz., Louis Brehier, *The Life and Death of Byzantium* (nşr., M. Vaughan), New York 1977, s. 285.

¹⁹ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 42.

esnasında esir düşmüş, yerine, kardeşi Ioannes (1280-1297) başa geçmiştir.²⁰ Aynı tarihlerde, yaklaşık yüz yıldır Gürcistan'da bulunan Kıpçaklar ile Gürcüler arasında ihtilaf çıkmıştı. Papa Sargis liderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, Gürcü saflarından ayrılarak İlhanlılarla birlikte hareket etmeye başlamışlar, 1267'de Ahıska bölgesini ikta alarak batıda Ardeşen'e kadar olan bölgeyi ele geçirmişler, 1479'da Osmanlı hakimiyeti başlayıncaya kadar Doğu Karadeniz'de Rize'nin doğusuna hakim olmuşlardır.²¹ Diğer taraftan, bölgenin Çoruh vadisi kısmında 1124'ten beri Gürcüler tarafından yerleştirilen Kıpçaklar bulunmaktaydı. Sargis'e bağlı Kıpçaklar ve Çoruh boylarına yaklaşık bir asırdır yerleşmiş bulunan Kıpçakların yanı sıra, Kubasar ailesi gibi bazı oymakların da Gürcistan'dan ayrılarak batıya göç etmesi ile, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya önemli bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir.²² Sarışın, mavi gözlü, çengel burunlu, açık tenli antropolojik özelliklere sahip²³ bu Türk topluluğu, bölgenin bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir rol üstlendiği gibi, yukarıda sınırları tarif edilen yerleşim sahalarının etnik yapısında baskın unsur olmuştur. Vazelon manastırı kayıtlarından anlaşıldığı kadarı ile, bölgedeki Hristiyanların % 52.7 si Rum kökenli değildir.²⁴ Bunların büyük bir kısmının Hristiyan Kıpçak Türkleri olduğuna dair çeşitli kayıtlar vardır.²⁵ Grek kayıtlarından Komnenosların doğusundaki Kıpçak unsuruyla akrabalık münasebeti kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu evlilikler sonucu doğan çocukların ikinci isimleri hep Türkçedir. Komnenos krallarından I. Jean'ın (1235-1238) diğer adı Aksuh (Aksu),²⁶ Kral II. Aleksios'un (1297-1330) çocuklarının ikinci isimleri Michel Azahutlu (Atakutlu), Georges Ahpugas (Akboğa), Anna Anahutlu (Anakutlu)'dur.²⁷

²⁰ G. Finlay, *age.*, s. 395 vd.

²¹ Kıpçakların bu bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 148-181.

²² Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000, s. 86-97.

²³ Kıpçakların antropolojik özellikleri ve bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz., Salim Cöhce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri*, Samsun 1988, s. 477-484.

²⁴ Bkz., Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr., A.Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 79 vd.

²⁵ Bkz., Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991) II*, Shepherdstown 1996, s. 77 vd.

²⁶ G. Finlay, *age.*, s. 391

²⁷ Elizabeth A. Zachariadou, "Noms Coumans a Trebizonde", *Revue des Etudes Byzantines*, LIII, (1995), s. 285 vd.

XIV. yüzyıl başlarına ait Grek kaynaklarındaki bilgilere bakılırsa, bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde yaklaşık beş yüz kilometreyi bulan kırsal alan Türkmenlerin eline geçmiş, Hamsiköy, Torul, Gümüşhane ve Kovanlar, Türklerle Rumlar arasında sınırı olmuştur.²⁸ Bölgedeki Türkmen yoğunluğu o kadar artmıştır ki onların baskısına karşı duramayan Rumlar, Trabzon'un çevresindeki kırlık alanda bulunan topraklarını terk ederek şehir merkezine taşınmaya başlamıştır.²⁹

Trabzon'un güneyindeki demografik yapı bu şekilde değişirken, Moğolların Anadolu'dan çekilmesi ile birlikte, Samsun ve civarı ile Bayburt'un Eretnalıların eline geçmesiyle yörenin siyasi yapısı da yeniden şekillenmeye başlamıştır. Bu yapılanmanın bir sonucu olarak 1348'den itibaren Eretnalıların Bayburt valisi Ahi Ayna Bey'in yanı sıra Akkoyunlu ve Çepnilerin de arasında bulunduğu Türk grupları Trabzon'a akınlar düzenlemeye başlamıştır. Komnenosların batısında ise Samsun ve çevresinde kurulan Canik beylikleri, bölgenin siyasi ve etnik yapısını Türkler lehine değiştirme bakımından çok önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. XIV. yüzyılın ortalarında Trabzon'da altı bin civarında insan yaşarken,³⁰ Canik beyliklerinden bazılarının daha fazla asker çıkarabilecek güçte olması, bölgedeki nüfus yapısını açık bir biçimde göstermektedir.

Canik beylikleri içerisinde en önemli olanı, Ordu ve çevresinde kurulan Hacı Emiroğulları beyliğidir. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Ordu bölgesini ele geçiren Çepniler tarafından kurulmuştur.³¹ 1347'de Fatsa ve Ünye'yi ele geçirerek bölgenin doğusundaki mıntıkada, Trabzon Rumları aleyhine büyük bir nüfus boşluğu meydana getiren Hacı Emiroğulları, 1396 yılında da Giresun'u fethetmiştir.³² Bu hadiseden yaklaşık yedi yıl sonra bölgeye gelen İspanyol elçisi Clavijo, on bin askeri olan Hacı Emiroğullarının Tirebolu'ya kadar topraklarını genişlettiğini haber vermektedir.³³

Niksar merkez olmak üzere Samsun'un güneyine kadar yayılan Taceddinoğulları, Moğol sonrası dönemde Doğu Karadeniz

²⁸ Bkz., Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens ", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 118 vd.

²⁹ Speros Vryonis, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, Dumbarton 1975, s. 55 vd.

³⁰ Bkz., A. Byer, "The Tourkokratia in the Pontos", s. 37.

³¹ Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 36.

³² Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm* (nşr., M. Öztürk), Ankara 1990, s. 485; A. Bryer, "Greeks and Türkmens", s. 131.

³³ Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr., G.L.Strange), London 1928, s. 109.

bölgesinde ortaya çıkan ikinci büyük Türk beyliğidir.³⁴ Kısa süre sonra Trabzon Rumları üzerine harekete geçen Taceddinoğulları, 1379'da Yeşilırmak'ın denize ulaştığı sahayı Ünye'ye kadar ele geçirmiştir. 1386 tarihli bir kayda göre, Taceddinoğulları'nın on iki bin askeri bulunmaktadır.³⁵ Bu da altmış binin üzerinde bir nüfusa karşılık gelir.

Bu iki beylik dışında, Samsun, Kavak ve Ladik bölgelerinde hüküm süren Kubadoğulları, Vezirköprü, Havza ve Merzifon'u elinde tutan Taşanoğulları, Bafra ve çevresine hakim olan Bafra Beyleri, Osmanlı öncesi dönemde Canik bölgesine hakim olan diğer Türk siyasi teşekkülleridir. ³⁶ Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi XV. yüzyılın ilk yarısında ele geçirmeye başlamasıyla 1419/1420'de Bafra beyleri, 1427-1428'de Hacı Emiroğulları³⁷ ve Taceddinoğulları, ³⁸ 1419'da Kubadoğulları,³⁹ 1430'da ise Taşanoğulları beyliği ortadan kaldırılmıştır.⁴⁰

XIV. yüzyılda Trabzon'un batısında Canik beylikleri ortaya çıkarken, güneyindeki sahada ise, Eretna'nın ölümünden sonra Erzincan'ı ele geçiren Mutahharten, 1379'dan sonra Bayburt ve Şarkî Karahisar'ı da ele geçirmiş, Trabzon Rumlarından haraç almaya başlamıştı.⁴¹ Mutahharten'in ölümünden sonra Erzincan ve çevresini, bu arada Bayburt'u da ele geçiren Akkoyunlular, 1341'den itibaren Trabzon Rumları üzerine akınlar düzenlemiştir.⁴² Komnenosların 1352'de prenses Maria'yı, Kutlu Bey'e gelin olarak göndermek suretiyle iki taraf arasında iyi ilişkiler kurulmuştur.⁴³ Bu dostane ilişki Uzun Hasan (1453-1478) döneminde de devam etmiş, 1458'de yapılan antlaşma ile prenses Theodora'yı gelin olarak veren Komnenoslar, Akkoyunluları en yakın müttefiki haline getirmeyi

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Mevlüt Oğuz, "Taceddinoğulları", *AÜDTCFD*, VI/ 5, (1948), s. 469-487.

³⁵ Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, XX, Paris 1836, s. 505.

³⁶ Bu beylikler hakkında bkz., Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul 1927, s. 8, 23, 52, 68 vd.

³⁷ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 19 vd., 25.

³⁸ Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nüma*, II, (nşr., F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987, s. 601 vd.

³⁹ Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940, s. 53

⁴⁰ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, I (nşr., V.Çabuk), Ankara 1989, s. 217 vd

⁴¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999, s. 31; George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires*, II, London 1854, s. 429.

⁴² Lebeau, *age.*, XX, s. 485 vd.; Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 107.

⁴³ Lebeau, *age.*, XX, s. 491; A. Bryer, "Greeks and Türkmens", s. 144; W. Miller, *Trebizond*, s. 57 vd.

başarmışlardır.⁴⁴ Aynı yıl Uzun Hasan Şarkî Karahisar'ı alarak Doğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını genişletmiştir.⁴⁵ Ancak doğu sınırlarında olup bitenler Fatih Sultan Mehmed'i (1451-1481) harekete geçirmiş, Amasra, Kastamonu ve Sinop'u ele geçiren Osmanlı Sultanı, Koyulhisar zapt ettikten sonra Trabzon üzerine ilerlemiştir. Uzun Hasan büyük çaba göstermesine rağmen, Osmanlıların 1461'de Trabzon'u ele geçirmesini önleyememiştir.⁴⁶ 1473'te Bayburt'u⁴⁷ ve Şarkî Karahisar'ı,⁴⁸ 1481'de Kabasitas ailesinin elindeki Torul'u ele geçiren⁴⁹ Osmanlı Devleti, böylece bölgedeki siyasi bütünlüğü sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, Trabzon ve Torul dışında Doğu Karadeniz bölgesinde hakim olduğu yerlerin tamamını Türk beylik ve devletlerinin elinden almıştır. Malazgirt Savaşı'nı takip eden dönemde bölgeye yerleşen Türk toplulukları, düzenli bir şekilde Karadeniz bölgesine yayılmış, ilk olarak kırsal alana yayılan göçebe Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti ortadan kalktığı sırada beş yüz kilometreyi bulan bir sahayı ele geçirmiştir. Şehir merkezleri itibarıyla Bayburt, Şarkî Karahisar gibi güneydeki yerleşim birimlerini Malazgirt savaşının hemen ertesinde zapt eden Türkler, Türkiye Selçukluları zamanında Samsun'u, Hacı Emiroğulları beyliği döneminde Ordu ve Giresun'u ele geçirmişti. Bu sebeple, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti hakimiyetine girdiğinde, Doğu Karadeniz bölgesinin büyük kısmı, yaklaşık dört asırdır Türkler tarafından yurt tutulmuştu.

Osmanlı hakimiyeti ile birlikte Trabzon ve çevresine sıkışmış olan Rumlar, yeniden Karadeniz bölgesinin tamamına yayılmıştır.⁵⁰ Türkmen baskısı karşısında başka bölgelere göç eden Rumların bir kısmı eski yerlerine geri dönmüştür. Osmanlı Devleti bölgedeki nüfus dengelerini lehine çevirebilmek için Çepnileri, Hemşinlileri, Akkoyunlu Türkmenlerinin bir kısmını ve Karaman bölgesinden

⁴⁴ Georges I. Bratianu, *La Mer Noire*, München 1969, s. 310; Anthony Bryer, "Greek Historians of the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage", *The Writing of History in the Middle Ages* (nşr. R. H. C. Davis-J. M. Wallace-Hadril), Oxford 1981, s. 487.

⁴⁵ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (nşr., T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 32.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz., Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 141-151.

⁴⁷ *Âşıkpaşaoğlu Tarihi* (nşr., Atsız), İstanbul 1992, s. 135 vd., 152.

⁴⁸ Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 332.

⁴⁹ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *age.*, I, s. 353 vd.

⁵⁰ Bkz., Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 97-104; Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, I, 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara 1992, s. 1-398; M. Öz, *age.*, s. 56-78, Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdâri Taksimatı ve Nüfusu", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 120 vd.

getirttiği Türkmenleri Trabzon'a yerleştirmiştir.⁵¹ Fetihden sonra ortaya çıkan bu iskân siyasetinin Trabzon'daki demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdiği ve bu değişimin XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu döneme gelindiğinde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk-Müslüman nüfusu o kadar artmıştır ki yöredeki Türk-Müslüman ahali Rum-Ortodoksların üç katından daha fazlaydı.⁵²

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde Türklerle Rumlar arasında önemli bir çatışma olmadığı gibi Rumların devlet aleyhinde faaliyette bulunduklarına dair bir belge de yoktur. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine girmesiyle birlikte bölgede yaşayan Rumlarda ayrılıkçı fikirler oluşmaya başlayacaktır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Rum Ortodoks kilisesi ve üst düzey Rum tebaanın gayretleriyle Anadolu'daki Ortodoks Hristiyanlar, Yunan toplumunun bir parçası olduklarına inandırılmaya başlamıştı. Bu faaliyetler sonucu Karadeniz bölgesinde gelişen Yunanlılık şuuru bu yörede de Megali İdea'cı fikirlerin yayılmasına zemin hazırlamıştı. 1870'den sonra Yunanistan'dan gönderilen önemli miktardaki Grek nüfusuyla desteklenmiş ve Pontusçuluk fikri olarak gelişerek Samsun merkez olacak şekilde bölgede bir Rum Devleti kurma hedefine yönelmiştir.⁵³ XX. Yüzyılın başlarında İngiltere başta olmak üzere yabancı devletlerin de açık desteğiyle⁵⁴ patlak veren Pontus isyanı, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığını tehdit eder bir mahiyet kazanmıştır. 1916-1918 Rus işgali döneminde, Trabzon vilayetinden işgale uğramamış diğer bölgelere göç,⁵⁵ üç yüz kırk bin civarındaki Türk'ün yöreden

⁵¹ A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", s. 41; M. Bilgin, *age.*, s. 112 vd. Bu dönemde Trabzon'un demografik yapısı hakkında ayrıca bkz., M. Tayyip Gökbiçgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102 (Nisan 1962), s. 293-337; Haneî Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 140-261.

⁵² 1881-1882/1893 nüfus sayımı sonuçlarına göre sancaklar itibarıyla Trabzon'da 334.975 Müslüman'a karşı 91.000 Rum Ortodoks, Lazistan'da 138.820 Müslüman'a karşı 16.000 Rum Ortodoks, Samsun'da 214.135 Müslüman'a karşı 77.000 Rum Ortodoks bulunmaktaydı. Bkz. Kemal H. Karpat, *Otoman Population 1830-1914*, Madison 1985, s. 136-140.

⁵³ A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", s. 51 vd.

⁵⁴ İngiltere'nin Pontusçu faaliyetlerdeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Okur, *Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006, s. 253-304; Karadeniz bölgesindeki askeri faaliyetleri hakkında bkz., Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara 2001, s.182-226.

⁵⁵ Bu dönemle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş ve Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.

ayrılması⁵⁶ ve bunların iki yüz bininden fazlasının da muhaceret esnasında hayatını kaybetmesi,⁵⁷ önemli bir nüfus kaybına yol açmıştır. Bu boşluğun Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Rumlarla doldurulması çabası, Pontus isyanının nüfus alt yapısını hazırlamaya yöneliktir.

Daha Balkan Savaşları sırasında Müslüman köylere saldırılması ile alevlenmeye başlayan bu ayrılıkçı çalışmalar, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde de devam etmiş, Paris Konferansı'nda açıkça dile getirilen Karadeniz bölgesinde Pontus Devleti kurma hayalinin bir sonucu olarak, tarihe Pontus isyanı adıyla geçen ayaklanma ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Ankara Hükümeti, düzenli orduları kurduktan sonra Merkez Ordusu'nu bölgeye sevk ederek 6 Şubat 1923'te bu isyanı sona erdirmiştir.⁵⁹

Ankara Hükümeti Pontus isyanını bastırırken Yunanistan, konuyu uluslararası kamuoyunun gündemine taşımaya çalışmıştır. Ancak Lozan Barış Konferansının 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda nüfus mübadelesi gündeme getirilmiş,⁶⁰ 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan sözleşme⁶¹ ile İstanbul ve Batı Trakya hariç, Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türkler zorunlu göçe tâbi tutulmuşlardır.⁶² Böylece Karadeniz bölgesindeki Rum varlığı son bulmuş ve yörenin bugünkü etnik yapısı ortaya çıkmıştır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Doğu Karadeniz bölgesi M.Ö. VIII. yüzyıldan beri Türklerin yurt tuttuğu bir yöredir. Ancak Oğuzlardan önce bölgeye yerleşen Türk ya da Türklükle münasebeti olan topluluklar, aynı coğrafyaya gelen diğer unsurlar içerisinde eriyip gitmiştir. Bu sebeple siyasî ve demografik bakımdan yörenin bugünkü yapısına kavuşma sürecini Oğuz göçüyle birlikte

⁵⁶ Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001) I*, Trabzon 2002, s. 539 vd.

⁵⁷ Bu husustaki istatistikî değerlendirme için bkz., Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar* (nşr. Bu. Umar), İstanbul 1998, s. 145 vd.

⁵⁸ Pontus meselesinin tarihi gelişimi hakkında bkz., *Pontus Meselesi* (nşr., Y. Kurt), Ankara 1995, s. 31-409; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler*, Konya 2003, s. 28-152; aynı yazar, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerinin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 435-453; Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu* (Samsun 20-22 Mayıs 1999) *Bildiriler*, Samsun 2000, s. 53-66; vb.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz., Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Trabzon 2001, s. 114-122.

⁶⁰ A. Suat Bilge, *Büyük Düş*, Ankara 2000, s. 125.

⁶¹ Sözleşme için bkz., Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, 8, İstanbul 2001, s. 82-87.

⁶² Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 29 vd; Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, İstanbul 1995, s. 18.

düşünmek mecburiyeti doğmaktadır. 1058'de Şarkî Karahisar'ın Selçuklular tarafından alınmasıyla başlayan bu süreçte, Osmanlı hakimiyetine kadar geçen zaman dilimi içerisinde Trabzon, Giresun, Samsun gibi surlar içerisinde ticaret merkezlerinin yer aldığı bölgeler dışındaki alanın tamamı nüfus ve kültür olarak Türklere aittir. Osmanlı Devleti Torul'u fethedip bahse konu coğrafyada siyasi birliği sağladığında bölge, yaklaşık dört asırdır Türklerin yurt tuttuğu bir yerdi. Osmanlı hakimiyetinin gerilemeye başladığı dönemde ortaya çıkan Pontus isyanı, bölgenin kısa süreli olarak sorunlar yaşamasına yol açmış, ancak mübadele ile bu mesele de uluslar arası zeminde çözüme kavuşturulmuştur.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ИМЕНИ ДЕЙСТВИЯ В АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Nadejda TIDIKOVA*

ÖZET

Altaycada Hareket İsminin Özellikleri

Bu makale Altaycadaki hareket isimlerinin analizmine ayrılmıştır. Hareket ismi, Profesör V. G. Guzev Tarafından incelenen hareketin ikincil sunumu ışığında incelenmektedir. Altayca materyale ilk kez uygulanan bu yaklaşım gereği bu makale ilk olarak Altaycadaki "hareket ismi" kategorisine ayrılmıştır. Makalede hareket isminin anlam karakteristiği verilmekte, bu kategoriye yaklaşan diğer akraba formlar incelenmekte, hareket ismi (i)ş'in karakteristik özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kategori, form, çatı, gizli anlam.

FEATURES OF ACTION NOUNS IN ALTAI LANGUAGE

ABSTRACT

Given article is devoted to the analysis of a name of action in the Altay language. The name of action is considered in view of the concept secondary representation the actions, developed by professor V.G.Guzev. As well as the concept used to the Altay material for the first time, for the first time is devoted special article of a category " a name of action " in the Altay language. In article are considered the characteristic of concept gives " a name of action ", other related forms which come nearer to this category, prominent features of a name of action (i)s are in detail investigated.

Key Words: a category, the form, a voice, agens value

1. Введение

Как в современном языкознании, так и в тюркологической литературе неоднократно отмечалось различное обозначение или сфера употребления той или иной категории. Этот факт касается и вопроса об имени действия.

1.1. О терминологических спорах в истолковании имени действия

Имя действия представляет собой особую категорию именных (неличных, инфинитных) форм глагола в тюркских языках. Несмотря на то, что имена действия прямо или косвенно исследовались многими тюркологами, тем не менее, нет еще

* (старший научный сотрудник). Отдел филологии Института алтаистики им. С.С. Суразакова, Республика Алтай, n.tydykova@mail.gornyy.ru

единого мнения относительно терминологии и состава форм, составляющих эту категорию.

Так, эта категория обозначается следующими терминами: «неопределенное наклонение» [Казембек, 1846: 66; Мелиоранский, 1894: 64; Катанов, 1903: 95], «отглагольное имя» [Грамматика алтайского языка, 1869: 25-30; Дыренкова, 1940: 49-50; Батманов,

1940: 56; Соколов, 1954: 67-79], «глагольное имя» [Насилов В.М., 1966: 131-140; Тумашева, 1977: 65 и сл.; Кузнецов, 1983: 32-34], «масдар» [Гордлевский, 1928: 36; Майзель, 1954: 147; Джанашиа, 1970: 17-18; Баскаков, 1979: 38], «инфинитив» [Боровков, 1935: 186; Дмитриев, 1948: 170; Кононов, 1956: 437].

1.1.1. Термин «неопределенное наклонение»

Термин «неопределенное наклонение» в современных тюркских языках почти не употребляется. Поэтому нет целесообразности использовать такой термин.

1.1.2. Термин «масдар»

Термином «масдар» чаще пользуются арабисты и кавказоведы для обозначения форм со специфическими субстантивными признаками. Вслед за арабистами им пользовались и продолжают пользоваться также некоторые тюркологи (см. выше п.1.1.) для обозначения тех форм, известных нам под названием «имя действия».

1.1.3. Термин «инфинитив»

Понятие «инфинитива» пришло в тюркологию из индоевропеистики, где оно характеризуется либо как изолированное образование, не входящее ни в глагол, ни в имя, либо как номинативная форма глагола, которая не склоняется и не спрягается. Известно, что в «большинстве тюркских языков отчетливый тип инфинитива еще не установился и само понятие инфинитива как грамматической категории достаточно шатко и неопределенно» [Дмитриев, 1948: 170]. Инфинитивы получили развитие лишь в некоторых тюркских языках – с показателем –маа/ -маӓ в гагаузском языке [Покровская, 1990: 34], а также – в узбекском [Нишанов, 1978: 3-26] и уйгурском языках [Боровков, 1935: 185-187]. Значение инфинитива, которое имеет в ряде языков (например, русском) особую форму, в этих двух языках заключено в форме имени действия –мак и –ым..

В татарском и башкирском языках существует инфинитив с показателем *-ырга/ергә* [Татарская грамматика, 1993: 230-231].

Таким образом, те функции инфинитива, которые в европейских языках имеют, как правило, одну форму, здесь, в тюркских языках, распределены между несколькими формами, выполняющими и другие функции, а поэтому и имеющими собственные терминологические обозначения. В этой противоречивой ситуации, когда одни исследователи говорят об отсутствии инфинитива в определенном языке, другие инфинитивом называют какую-то одну форму, третьи относят одну и ту же форму и к инфинитиву, и к имени действия, возникает необходимость углубленного изучения морфологической природы, языковых функций и грамматического значения вышеназванных форм глагола.

1.1.3. Термины «отглагольное имя» и «глагольное имя»

Отглагольными именами могут быть полноценные имена, образованные от глагольной основы при помощи специальных аффиксов и включённые в систему имён. Эти образовавшиеся от глагола имена теряют глагольные признаки, характерные для производящих их основ, а именно: динамическое значение, свойство управлять падежами и т.д. Например, от *өл* «умирать» - *өлүм* «смерть». Но в системе словообразования существуют и такие формы имен, которые сохраняют семантику глагольного динамического признака и способность управлять падежами. О таких образованиях уже нельзя говорить как об отглагольных именах. Скорее, это глагольное имя. Хотя и эти термины: глагол и имя – термины антонимические по своему названию и сущности. Поэтому, наверное, не следует смешивать эти понятия.

1.1.5. Термин «функциональные формы глагола»

В тюркологии общеизвестна также точка зрения, которая трактует имена действия, а также вместе с ними причастия и деепричастия как функциональные формы глагола [Баскаков, 1952: 415-423], к которым относятся причастия, деепричастия и имена действия. Как отмечает Н.А. Баскаков, имена действия по своей грамматической семантике соответствуют субстантивным формам глагола, причастия – атрибутивно-субстантивным формам, а деепричастия – атрибутивно-обстоятельственным. Необходимо заметить, что эти «функциональные формы глагола» рассматриваются в точки зрения синтаксиса, их реализация раскрывается в предложении. Так, имя действия обычно

выступает в функциях, свойственных имени, т.е. в функции подлежащего и дополнения.

1.1.6. Термин «имя действия»

Думается, что из всех многочисленных терминов, встречающихся в тюркологической литературе, самым удачным является термин «*имя действия*» [Закиев, 1963; Исаков, 1960; Кутлымуратов, 1963; Неталиева, 1963; Мелиев, 1964; Тойчубекова, 1968;], которым мы и будем пользоваться в своей статье.

Действительно, термины «неопределенное наклонение», «масдар», «инфинитив», «отглагольное имя», «глагольное имя» не совсем четко отражают семантическую или морфологическую сущность категории «имя действия».

2. Образование имени действия

Обычно имя действия образуется путем присоединения к глагольной основе определенных аффиксов, наиболее характерными из которых являются следующие: *-мак*, *-ма*, *-(u)ш*, *-(u)в* и др.

Активизация каждого из этих форм в различных подгруппах тюркских языков происходит по-разному. Так, для огузских языков характерной формой является *-мак* и *-ма*, для кыпчакских – форма *-(u)в* и *(u)ш*, для карлукских – *(u)ш*.

3. Особенности имени действия

Имена действия прошли сложный путь развития. Они отличались когда-то полисемантической и полифункциональностью. В современном состоянии развития имена действия сохранили семантику имени и глагола. Существует точка зрения, согласно которой имена действия занимают промежуточное положение между именами и глаголами [Соколов, 1952: 21; Кононов, 1977: 437; Korkmaz, 2003: 864]. Следует отметить, что на современном этапе их функционирования они характеризуются большой диффузностью значений и универсальностью употребления.

3.1. Именные особенности имени действия

Объясняется это тем, что имя действия может присоединять к себе именные словоизменительные и словообразовательные аффиксы, характерные для имен, правда с определенными ограничениями, относящимися к каждой форме

имени действия в отдельности и варьирующими от языка к языку. То обстоятельство, что имя действия может принимать показатель числа, принадлежности и склоняться по падежам, а также сочетаться с послелогом и модальными словами, действительно сближает его с существительным.

3.2. Глагольные особенности имени действия

Однако следует отметить, что основное в семантике имени действия – это всё же значение действия, состояния, процесса. Имя действия может функционировать в формах глагольных словоизменительных категорий (залога, аспектуальности и сказуемости). Необходимо учитывать при этом, что в основном, оно не имеет временных и модальных значений. Хотя факты узбекского и кумыкского языков показывают, что некоторые имена действия могут обладать временной семой. Например, имена действия с показателями *-ганлик* и *-ётганлик* в узбекском языке сохраняют временное значение, присущее формам *-ган* и *-ётган*: предшествование и одновременность по отношению к временному плану сказуемого [Маматов, 1988: 44, 51], а имена действия с показателями *-агъанлыкъ*, *-гъанлыкъ*, *-ажакълыкъ* в кумыкском языке имеют соответственно сему прошедшего, настоящего и будущего времени [Гаджихмедов, 1998: 63].

Однако в алтайском языке имя действия, как это будет показано ниже, не имеет временного значения.

Необходимо отметить также, что имена действия сами по себе не имеют «агентивного значения», т.е. нет семы, которая сигнализировала бы о производителе действия. Агнс может быть представлен (если есть потребность указать на него) «с помощью средств, служащих для выражения принадлежности» [Гузев, 1976: 58], т.е. имена действия принимают аффиксы принадлежности, личными значениями которых репрезентируются производители.

В связи с этим можно утверждать, что сохранение отмеченных выше категориальных признаков глагола обеспечивает именам действия законное место в системе именных глагольных форм, а не в лексических производных глагола. Связь с существительными является лишь функциональной.

4. Понятие «имя действия» в алтайском языке

В настоящей работе предпринимается попытка исследовать категорию «имя действия» на материале алтайского языка. Автор исходит из того, что имя действия рассматривается

как составная часть или же одна из форм общей категории вторичной репрезентации действия

Категория вторичной репрезентации действия объединяет ряд частных форм (категорий): 1) имена действия (глагольные субстантивные формы), 2) причастия (глагольные адъективные формы), 3) субстантивно-адъективные формы (САФы), 4) деепричастия (глагольные адverbиальные формы).

Указанные глагольные формы анализируются в свете предложенной В.Г. Гузевым концепции «вторичной репрезентации» [Гузев, 1976: 56-64; он же, 1987; он же, 1990], которая связывает глагольные именные формы со стандартными мыслительными операциями по преобразованию одной семантики в другую, т.е. семантика действия репрезентируется в образах предмета, признака или обстоятельства. Подобные семантические операции осуществляются окказионально, т.е. при наличии соответствующей коммуникативной потребности.

Исходя из этого, под категорией «имя действия», являющегося одним из средств «вторичной репрезентации», мы будем понимать форму, служащую средством выражения «опредмеченного» действия [Пешковский, 1938: 142], т.е. действия, окказионально представленного как предмет.

4.1. О составе имен действия в алтайском языке

В северных диалектах алтайского языка указываются имена действия с показателями *-мак*, *-уу*, *-(ы)л*, *[-ган, -ар]* [Бакаков, 1966: 48; он же, 1972: 66; он же, 1985: 43].

При этом отмечается, что в современном алтайском литературном языке, как и в его диалектах, имена действия постепенно теряют свое глагольное начало и переходят в систему имен существительных [Баскаков, 1972: 43]. Что касается аффиксов

-мак, *-уу*, *-л*, то действительно, эти аффиксы образуют имена существительные путем прибавления их к глагольной основе. Выделившись из системы глаголы не только по функциональному, но и по семантическому признаку, имена действия с перечисленными выше формами полностью лексикализировались. Например:

илмек – крючок (от *ил-* вешать),
оймок – наперсток (от *ой-* проколоть),
саду – торговля (от *сат-* продавать),
кечү – брод (от *кеч-* перейти (через реку)),
чыдал – терпение (от *чыда-* терпеть),

јыргал – веселье (от *јырга*- веселиться) и т.д.

Эти образования потеряли семантику действия и означают только предметы (например, название орудий, приборов и т.д.). Поэтому представляется справедливым то, что в существующих грамматиках по алтайскому языку [Грамматика алтайского языка, 1869: 25-28; Тоцакова, 1938: 20; Дыренкова, 1940: 49-50] их рассматривают в разделе именного словообразования. Необходимо отметить, что формы *-мак*, *-уу*, *-(ы)л* образуют имена от ограниченного числа слов, что еще раз убеждает нас в том, что их нельзя отнести к именам действия.

Что касается форм *-ган* и *-ар*, то их также нельзя отнести к именам действия, т. к. под именем действия понимается такая форма глагола, которая представляет действие только как предмет. Формы же *-ган* и *-ар* образуют словоформы, которые способны обозначать не только опредмеченное действие, но и действие, представленное как признак. Считаем целесообразным, отнести эти формы не к именам действия, а к субстантивно-адъективным формам глагола. То, что одной из функций этих форм является представление действия в качестве предмета, сближает их с именем действия. Однако в отличие от имени действия, которое лишено категории времени, субстантивно-адъективные формы не только называют опредмеченное действие, но и действие, представленное как признак, а также характеризуются наличием агентивного значения и временной характеристики. Например, *келгендери унчукпады* «пришедшие молчали» и *келген киж* «пришедший человек».

Так как целью данной статьи является описание имени действия, а не субстантивно-адъективных форм, мы на них в данной статье более не будем останавливаться.

4.2. Имя действия *-(и)ш*

4.2.1. В современном алтайском языке в качестве имени действия может быть истолкована, пожалуй, только форма с показателями *-ыш*, *-иш*, *-уш*, *-йш*, *-ш*: *Бу улустын келижи качан токтоор?* (БУ,ТТБА,16) - Когда же прекратится хождение этих людей? *Баштапкы ла ла ташташла Терентий атты чанмадап алды* (ЖК,АЖÖ,21) - Первым же броском (бросанием) Терентий заарканил коня. *Бистин эмдиги бичижисте ле радиоло айдып турганыста, «Дом культуры» деген билим алтайлап база башка-башка адалат* («АЧ. 21.03.89) - В нашем сегодняшнем (настоящем) написании и в том, как говорим по радио, термин «Дом культуры» называется по-алтайски также по-разному.

О том, что эти образования с *-(u)ш* являются именами действия свидетельствует их семантика, явно содержащая сему процессуальности.

Речь не идет, разумеется, о случаях бесспорной лексикализации, субстантивации этой формы. Например, такие слова, как *йлеш* 'доля', *согуш* - 'драка'; *болуш* - 'помощь', *өчөш* - 'упрямый' полностью принадлежат словарю и истолковываются как имена существительные или прилагательные. Такие случаи имеют значительное место почти во всех тюркских языках.

4.2.2. Среди современных тюркских языков имя действия *-(u)ш* особенно продуктивна в уйгурском, узбекском и туркменском [Благова, 1976: 51-76; Маматов, 1988: 44], а также в кыргызском [Тойчубекова, 1968] языках. В каракалпакском и казахском языках по употребительности и словоизменительным свойствам оно стоит после форм *-у*, *-мак* [Кутлымуратов, 1963; Неталиева, 1963]. В казахском языке *-(u)ш* употребляется только с притяжательными и падежными аффиксами, а в каракалпакском, напротив, весьма редко встречается с словоизменительными аффиксами и чаще в самостоятельном виде. В турецком языке эта форма продуктивна, однако не является такой же производительной, как форма *-ма*, например. [Дениз-Йылмаз, 2006: 55].

4.2.3. Имя действия *-(u)ш* в алтайском языке образуется практически от любой глагольной основы. Оно функционирует в языке с показателями принадлежности во всех лицах единственного и множественного числа, может взаимодействовать с послелогом: 1. *Тарыктын јүрегинин типилдежи тыный берди* (ИШ, КЖ, 10). - Биение сердца Тарыка участилось. 2. *Ончо улусты јилбиркедин турган бу космический учуштар ого кандый да ыраак, кандый да јуук эмес немедий көрүнип турган* (ЧА, ЧУК, 110) - Эти космические полёты, интересующие всех людей, казались ему какими-то далёкими, какими-то не близкими. 3. *Мен ойто ло катап «Маадай-Кара» ла «Алтай-Буучай» деген кай чөрчөктөрдүн канатту учуштары керегинде кычыраачыларды эске аландырып ийерге турум* (АЧ, 10.04.1989) - Я хочу, чтобы читатели вновь вспомнили о крылатых полетах (парениях) сказок-кай «Маадай-Кара» и «Алтай-Буучай». 4. *Ол чыбыкташтан улам Окраш айга чыгара оору јаткан эмей* (ИШ, КЖ, 6) - Ведь из-за того избияния (порки) Окраш лежал больным около месяца. 5. *Таскадыныштын кийинде уулдар айылдарына јанды* (ИШ, КЖ, 63) - После тренировок ребята вернулись домой.

Следует подчеркнуть, что имена действия с абстрактным значением, как правило, редко употребляются во множественном

числе, т.к. в самой форме *-иш* имеется оттенок множества и многократности действия: *адыиш* 'стрельба', *јүгүрүш* 'беготня' и т.д.

4.2.4. При наращении именем действия *-(u)ш* аффиксов принадлежности появляется возможность указать субъект действия, которому принадлежит «опредмеченное» действие. В этом случае средствами, служащими для выражения принадлежности, помимо аффиксов принадлежности могут быть и имена существительные или личные местоимения: 1. *Колхозтын жаандары менин белетенижимди шиндеп көрөргө келип jat* (ИШ,КЭ,19) - Колхозные начальники приезжают, чтобы исследовать мою подготовку. 2. *Олордын кериш-чабыжынын кийинде эби жок айалганы тўзедип ийерге, Эдильбай ончо эр улусты бойынын айлына кычырды* (ЧА,ЧУК, 79). - После их перебранки (препирательства) Эдильбай, чтобы исправить неловкое обстоятельство, пригласил всех мужчин в свой дом. 3. *Инганын кыйгастаныжы база токтогон* (БУ,ТТБА,19) - Вредничанье (вредность) Инги тоже закончилась.

4.2.5. Наиболее употребительно использование имени действия *-(u)ш* в дательном (1), винительном (2), местном (3), родительном (4) и исходном (5) падежах: 1. *Ол зениткалардын адыжына да, туранын жайканыжына да, бомбалар жарылып кўзўреггенине де темилип калган* (НТ,К,4). - Она уже привыкла к стрельбе зениток, к шатанью дома и даже тому, как громыхают, взорвавшись бомбы. - *Кере тўзужине манташка уладап калган табаштарын жалап, тўлкў жаныс ла араай кынзып турат* (ЧА,ЧУК,4). - Облизывая свои лапки, стертые за весь день из-за беганья, лиса, только потихоньку поскуливает. 2. *Улустын жаан көбўжү керегинде билип алала, Утишка олодро кожо көбўргө сананып алды* (АК,УК,9). - Узнав о большом кочевье (переезде) людей, Утишка решил кочевать вместе с ними. *Эртегизинде Амыр-Санаа черўлер тўзўп, Ургу жаар барарга белетеништи баштаган* (ИШ,КJ,89) - На другой день Амыр-Санаа, организуя армию, начал подготовку для того, чтобы идти в Ургу. 3. *Тўнде өткөн изу согушта өштўнин огы Адарды адынан жыга соккон* (АК,УК,13). - Во время жаркого сраженья, происшедшей ночью, пуля врага сбила Адара с коня наповал. *Танма адар таскаданышта* *Жанар бўгўн де аткырын көргўсти* (ИШ,КJ,132) - В тренировках в стрельбе по мишеням Жанар и сегодня показал свою меткость. 4. *Кемлей эске алыныжын ўзўп, отурган јеринен эмиш өндўйип, тындаланды* (ИШ,КЭ,14) - Прервав свои воспоминания, Кемлей, чуть пристав со своего места, прислушался. 5. *Бу орус улус бисти бойынын тергезине јуудып алып, бисти кырылыштан ла өлўмнен аргадаганын ундыбаактар* (ИШ,КJ,164) - Давайте не забывать о том, что эти

русские люди, собрав нас в своём государстве, спасли нас от истребления и смерти. Ол **чыбыкташтан** улам Окраш айга чыгара оору јаткан эмей. (ИШ,КJ,6). - Ведь из-за того избиения (розгами) Окраш пролежал больным около месяца.

При использовании имени действия *-(u)ш* в исходном падеже отмечается регулярное его взаимодействие с послелогом «улам», управляющим этим падежом: База ла кой **јылытыштан улам** эки јылга барган (ТШ,ЫЭИ,232) – Из-за новых потерь овец (он) сел на два года.

4.2.6. Одной из важных особенностей алтайского имени действия с показателем *-(u)ш* является то, что оно не имеет отрицательной формы, т.е. не обладает категорией статуса. Значение отрицания выражается аналитическим путём, посредством отрицательного слова «јок»: Јайым отурыи јок (ИШ,КJ,100) – Спокойного посиживанья нет; Мындый шўјжў блааш-тартыжы јогынан өтпөзи јарт (АЧ,21.03.89) – Ясно, что такое обсуждение не пройдёт без споров-сражений.

Данные конструкции указывают на невозможность или отсутствие необходимости совершения действия. В этом случае форма на *-(u)ш* употребляется в основном падеже, оформляясь иногда аффиксами принадлежности. Значение лица при этом приобретает обобщающий характер.

4.2.7. Следует отметить, что одной из особенностей имени действия *-(u)ш* в алтайском языке является и то, что оно может иногда взаимодействовать с залогами: Качан албатыда ак санаалу, кижиге јалакай, килемкей. јаан ийде-кўчтў ле ойгор кбгўстў батыр бўтсе, ол тушта јуу-чак, кан **тбгўлиш**, **кырылыш**, тўреш јоголор (ИШ,КJ,56) – Когда в народе появится герой, с чистыми помыслами, добрый к людям, могущественный и духовно богатый, тогда исчезнут войны-бедствия, проливание крови (кровопролития), уничтожения, бедность; Албатынын ийде-кўчин бириктире јууп болбогоны **јендиртишти** тбс шылтактарынын бирўзи болгон (ИШ,КJ,119) – То, что не смогли объединить силу и могущество народа, было одним из основных причин того, что их победили; Оштўлер **чеберленишти** ле **сергектеништи** тыныдып ийдилер (ИШ,КJ,149) – Неприятеля усилили внимание и осторожность по отношению к себе; Агалу-ийнилўнин андый **таскадыныжын** Немеке тууразынан кўрўп турды (ИШ,КJ,63) – Немеке рассматривал со стороны такую тренировку над собой старшего и младшего братьев; Взводтын **корулаңышка** јеезелеген јеринин сол учында полктын ла батальоннын командирлериле кожо солун эки командир турдылар (ИШ,КЭ,59) – С левого конца от места, сооруженного взводом для своей защиты, стояли вместе с командирами полка и батальона два новых командира.

4.2.8. Функционированию имени действия *-(u)ш* с показателями отрицания и активному взаимодействию с залоговыми формами препятствует, по-видимому, высокая активность в алтайском языке конкурирующих с ним субстантивно-адъективных форм с показателями *-ган*, *-ар*, *-атан*, которые могут употребляться как в отрицательной, так и в залоговых формах.

Так, показатель имени действия *-(u)ш* может быть заменен субстантивно-адъективными формами *-ган* (1) и *-ар* (2) без особого ущерба для смысла предложения: 1. *Ол зениткалардын адажына да, туранын жайканыжына да, бомбалар жарылып кўзўрегенине де темигип калган* (НТ,К,10). Или: *Ол зениткалардын атканына да, туранын силкигенине де, бомбалар жарылып кўзўрегенине де темигип калган*. 2. *Ар-бўткенди тепсеи, ўреи* шак мынан баишталып *јат* (АЧ,17.05.89) - Попирание (вытаптывание), порча природы начинается именно с этого. Или: *Ар-бўткенди тепсеери, ўреери* шак мынан баишталып *јат*.

Однако следует заметить, что разница между этими предложениями все же имеется. В предложениях с субстантивно-адъективными формами появляется временной оттенок действия. Например, оттенок прошедшего (1) и будущего (2) времени.

Имя же действия *-(u)ш* не имеет собственного временного значения, т.е. оно индифферентно к временным характеристикам передаваемых им действий (Маматов, 1988: 43; Юсупов, 1995: 283)

4.2.9. Имя действия *-(и)ш* может выполнять функцию и определяемого (1), и определения (2): 1. *Кызылчерўчилдер јуучыл јол-јорыкка белетеништи баиштады* (ИШ,КЭ,80) – Красноармейцы начали подготовку к военному походу. 2. *Тарбаганнын кириш ле чыгыш эжиктерин бачым таппазын* (Солоны, 1991: 11) – Входящие и выходящие двери сурка так просто не найдёшь; *Караты-Каан ла Ёскўс-Уулдын ортодо ѳткѳн тартыш јуу, мылтык-бычагы јогынан, амыр-эниў айалгада ѳдўп јат* (АЧ) – Сразительная война между Караты-Кааном и Ёскўс-Уулом, проходит без ножей и ружей, в спокойной обстановке.

4.2.10. Имя действия *-(и)ш* может функционировать в высказывании в качестве и подлежащего (1), и сказуемого (2):

1. *Кычырыш* – *тилге ле чын бичишине ўренетен тѳс аргалардын бирўзи* (БУ,ТТБА,214) – Чтение – один из центральных способов обучения языку и правописанию. 2. *Эрмитаж* – *Ленинградта јаткандардын эн бийик оморкожы* (БУ,ТТБА,27) – Эрмитаж - самая высокая гордость живущих в Ленинграде.

5. Выводы

Таким образом, можно предположить, что именем действия в алтайском языке является форма *-(u)ш..*. Свидетельством того, что имя действия *-(u)ш* является продуктом не словообразовательных, а словоизменительных операций является то обстоятельство, что эти образования возможны практически от каждого глагола. Такие критерии, как сема процессуальности, способность принимать глагольное падежное оформление, взаимодействие с категорией залога позволяют предположить, что это - не существительное, а имя действия. Имя действия *-(и)ш* в алтайском языке представляет собой глагольную форму, которая передаёт действие в образе предмета и не имеет временной семы. Данное действие – это не абсолютное действие, а действие определенное.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакаков Н.А. Северные диалекты алтайского языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). М., 1966.
- Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (Куманды-кижи). М., 1972.
- Баскаков Н.А. Диалект лебединских татар-чалканцев (куу-кижи). М., 1985.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II.: Фонетика и морфология. Ч. 1. – М., 1952.
- Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. III. Фрунзе, 1940.
- Благова Г.Ф. Имена действия в тюркских языках среднеазиатского региона // Тюркологические исследования. М., 1976.
- Боровков А. Учебник уйгурского языка. Л., 1935.
- Гаджихамедов Н.Э. Словоизменительные категории имени и глагола в кумыкском языке (сравнительно с другими тюркскими языками). Автореферат докт. дисс. Махачкала, 1998.
- Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. М., 1928.
- Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.
- Грунина Э.А. К вопросу о развитии семантики глагольных имен в тюркских языках // Ученые записки Ташкентского педагогического института. Т. II. Кн. 1. – Ташкент, 1963.
- Гузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория. (На материале староанатолийского и турецкого языков // *Turcologica*: К 70-летию академика А.Н. Кононова. Л., 1976.
- Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте на материале староанатолийско-тюркского языка: Дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1986.
- Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). Л., 1987.
- Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка). Л., 1990.
- Дениз-Йылмаз. О. Категория номинализации действия в турецком языке. Санкт-Петербург, 2006.
- Джанашиа Н.Н. Исследования по морфологии турецкого глагола. Тбилиси, 1970.
- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.- Л., 1940.
- Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.
- Исхаков Ф. Имена действия и состояния в современном узбекском языке. Автореф. на соиск. канд. дисс., Самарканд, 1960.

- Неталиева Х. Имена действия в современном казахском языке (Формы на -у, -мак). АКД. Алма-Ата, 1963;
- Нишанов М. Сопоставительное изучение инфинитива во французском и узбекском языках. Автореф. на соиск. канд. дисс. М., 1978.
- Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.
- Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Т. 1-2. – Казань, 1903.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.- Л., 1956.
- Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. Автореф. на соиск. докт. дисс. М, 1983.
- Кутлымуратов Б.К. Имена действия в современном каракалпакском языке. Автореф. на соиск. канд. дисс., Нукус, 1963.
- Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.; Л., 1954.
- Маматов М.Ш. К вопросу о категории номинализации действия // Советская тюркология, 1988.
- Мелиев К. Имена действия в современном уйгурском языке. М., 1964;
- Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка. СПб., 1894.
- Насилов В.М. Глагольные имена в их развитии в тюркских языках // Вопросы тюркской филологии. М., 1966.
- Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
- Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Кишинёв, 1990.
- Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.
- Соколов С.А. О некоторых отглагольных именах в турецком языке (Отглагольные имена на -dik, - asak, - mak, - maklik, -ma, is). М., 1952.
- Татарская грамматика. Т. II. Морфология. Казань, 1993.
- Тойчубекова Б. Имена действия в киргизском языке. Автореф. на соиск. канд. дисс. Фрунзе, 1968.
- Тоцакова Т.М. Грамматика ойротского языка. Новосибирск, 1938.
- Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, 1977.
- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). Л., 1977.
- Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. Казань, 1985. – С. 283.
- Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)/ Ankara: TDK Yayınları. 2003.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АК, УК – Афанасий Коптелов. Улу кӧчӱш. Г.-Алт., 1959.
АЧ – Газета «Алтайдын чолмоны».
БУ, ТТБА – Б. Укачин. Туулар туулар ла бойы артар. Г.-Алт., 1985.
ЖК, АЖО – Жыбаш Каинчин. Айлыбыс жаныс ӧзӧктӧ. Г.-Алт., 1984.
ИШ, КЖ – Иван Шодоев. Кызаланду жылдар. Г.-Алт., 1984.
КЖ – Куулгазынду жай. Сб. рассказов. Г.-Алт., 1985.
НТ, К – Николай Тихонов. Куучындар. Г.-Алт.,
ТШ, ЫЭИ – Т. Шинжин. Ырыс экелген ижемжи. Г.-Алт., 1986.
ЧА, ЧУЖ – Чингиз Айтматов. Чактан узун кӱн. Г.-Алт., 1988.

DOĞULU KONULARIN RUS EDEBİYATINDA İŞLENMESİ MESELESİ

Fikret TÜRKMEN*

ÖZET

Yazarlar ve şairler, kendi ülkelerinin kültürlerinden olduğu kadar, başka ülkelerin kültürlerinden de beslenmişlerdir. Rus edebiyatçılarından Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, eserlerinde doğulu konulara yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Rus edebiyatında doğuyu ilk defa gerçekçi çizgilerle işleyen Puşkin'in özellikle şiirleri, doğulu konuların etkisi altındadır.

Anahtar Kelimeler: Rus edebiyatı, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, doğulu konular, Türk kültürü.

THE MATTER OF EAST SUBJECT IN RUSSIAN LITERATURE

ABSTRACT

Authors and poets have benefited both from their countries' culture and other countries' culture. Aleksandr Sergeyevich Pushkin, one of the Russian literary men, attracts the attention because of discussing the eastern subjects in his work of arts. He has discussed the eastern subjects for the first time in Russian literature. Especially Pushkin's poems are in the effect of eastern subjects.

Keywords: Russian literature, Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Eastern subjects, Turkish culture.

Doğu, Vostok, Orient, Şark. Ne şekilde adlandırılırsa adlandırılırsın, doğu, bütün kültürlerin beslendiği kaynaktır. Batı, doğuyu hep farklı, hep kendinden uzak görmüş, fakat ondan beslenmekten ve ona hayranlık duymaktan geri kalmamıştır. Rusya için ise doğu daha farklı bir anlama sahiptir. Rus araştırmacılar, doğunun Rusya için farklı olduğu görüşünde hemfikirdirler. Doğu, onlara Avrupa'dan daha yakındır.

"Batı Avrupa sakinlerinin çoğunluğu için 'doğu' kelimesi, her şeyden önce deniz ötesi koloniler veya müthiş Osmanlı İmparatorluğunu tanımlamaktadır, yani evlerinden yüzlerce ve binlerce kilometre uzaktaki bölgeleri. Rusya'da durum farklıdır. Rusya devleti XVI. yüzyıldan itibaren bünyesine Asya bölgelerini de almaya başlamış, bu yüzden de doğu, Ruslar için hiçbir zaman uzak bir egzotizm olmamıştır..."¹.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü,
fikret.turkmen@ege.edu.tr.

¹ S. V. Sopleiko, *Doroga v Arzum*, Moskova 2000, s. 5.

Büyük Rus yazarlarından pek çoğu eserlerinde doğuyla ilgili konulara yer vermişlerdir. Elbette bu yazarların eserlerine doğuyla ilgili konuları almalarının nedenleri arasında onların şahsi eğilimlerinin yanı sıra yaşadıkları devrin ekonomik ve politik durumlarının da etkisi bulunmaktadır.

Çarlık Rusyası genişlemeyle birlikte topraklarına farklı halkları ve kültürleri de almıştır. Yeni ele geçirilen topraklardaki halkı, bazen de genişleyen sınırların yakınındaki halkları tanımak, ülkenin temel gereksinimleri arasında yer almıştır. Bu siyasî durumların yanı sıra Rus yazar ve şairleri de bu yeni komşuları tanıma ve onlardan yararlanma gereği duymuşlardır.

Pek çok yazar ve şair sadece kendi ülkelerinin kaynaklarından değil, farklı kültürlerden de beslenmek istemişlerdir. Farklı kültürleri eserlerinde işleme tekniği, özellikle geçen yüzyıllarda, insanların edebiyat sayesinde farklı kültürlerle de karşılaşmasını sağlamıştır.

Rus edebiyatı, halkını farklı kültürlerle tanıştırma açısından farklı bir kategoride yer almaktadır. Pek çok Rus yazarı, ülkesi dışına çıkmış ve kendi toplumunu farklı kültür ve düşüncelerle tanıştırma görevini başarıyla yerine getirmiştir.

Bu tür yazar ve şairler arasında ilk akla gelenler Aleksandr Sergeyeviç Puşkin², Lev Nikolayeviç Tolstoy³ ve Mihail Yureviç Lermantov'dur⁴. Bu yazar ve şairleri ülkelerindeki diğer aydınlardan ayıran ve onları unutulmazlar arasına sokan nedenler arasında ilk sırada onların yazı sanatının geldiği düşünülebilir. Fakat diğer bir neden de onların diğer yazarlardan farklı olarak edebiyata ilkleri sokmalarıdır.

Adı geçen bu yazar ve şairlerden önce Rus edebiyatı, Romantizm ve Klasizm akımlarının etkisi altında bulunmaktaydı. Bu dönemin Rus yazar ve şairleri, Avrupa edebiyatlarını taklit eden ve genel olarak toplumun yaşadığı gerçeklerle bağlantısız eserler vermişlerdir. Bu taklit eserlerde temel olan dilin kullanımıdır. Eserlerin içeriği Rus insanını yansıtmamaktadır.

² "Aleksandr Sergeyeviç Puşkin", *Ana Britanica*, Ankara 1987, c. 26, ss. 75-77.

³ "Lev Nikolaeviç Tolstoy", *Ana Britanica*, Ankara 1987, c. 30, ss. 108-109.

⁴ Fikret Türkmen, "M. Yu. Lermantov ve Aşık Garip Hikâyesi", *10. Uluslararası Kibatek Türk Edebiyatı Şöleni Bilimleri (11-16 Mayıs 2005)*, Kiev-Ukrayna, ss. 137-141.

Gerçek Rusya, ilk defa Puşkin'in şiirinde yer almıştır. Puşkin, Rus insanını, Rus köylüsünü o güne kadar alışılmadık gerçekçi bir formda anlatmıştır. Şair sıradan insanları anlatmanın yanı sıra soylu denen insanların da içinde bulundukları durumu gerçek gözlemlere dayanarak anlatmıştır.

Bu incelememizde, özellikle büyük Rus şairi Puşkin'de "doğu" kavramı ve bundan ne anladığı üzerinde durmaya çalışacağız. Bunun birinci nedeni onun Rus edebiyatında ilk olarak doğuyu gerçekçi çizgilerle işlemesi, ikinci nedeni de köken olarak kendisinin de doğulu olmasıdır⁵.

26 Mayıs 1799'da Moskova'da doğan A. S. Puşkin, 29 Ocak 1837'de ölür. Kısa yaşamına pek çok eser sığdıran şair, Rus edebiyatının kurucusu olarak görülmüştür. Baba tarafından soylu bir aileden gelen şair, sekiz yaşındayken Fransızca'yı, daha sonra da diğer batı dillerini öğrenmiştir. Onun batı kültürüyle küçük yaşta tanışması, sanatını batı kültürüne değil doğuya çevirmesine neden olmuştur.

1837 yılında bir düelloda hayatını kaybeden şair, 38 yıllık yaşamında verdiği onlarca eserle Rus edebiyatında hak ettiği yeri almıştır.

Puşkin'in nesir olarak yazdığı ilk eser, 1827 yılında başladığı, "Büyük Petro'nun Arabı"dır. Araştırmacılar, bu eserin temelinde şairin kendi biyografisinin yer aldığını düşünmektedirler. 1830'da yayınlanan "Belkin'in Hikâyeleri" ise yalın anlatımı ve gerçekçi çizgisiyle Rus edebiyatı için bir dönüm noktası sayılmaktadır.

Başta "Maça Kızı" olmak üzere yazarın diğer hikâyeleri de (Belkin'in Hikâyeleri, Acemi Bir Köylü Kızı, Atış, Kar Fırtınası, Menzil Müdürü, Tabutçu) defalarca Türkçeye çevrilmiştir⁶.

"Maça Kızı"nda şair, Petersburg sosyetesinin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Hikâyenin kahramanı Hermann, yozlaşan bir grubun en belirgin örneği olarak yer almaktadır. Ayrıca bu eserde bir soylu kadının tuvalet (soyunma)

⁵ "Aleksandr Sergeyeviç Puşkin", *Ana Britanica*, Ankara 1987, c. 26, s. 75.

⁶ Aleksandr Puşkin, *Seçme Öyküler*, (çev. Mehmet Harmancı), Epsilon yayınevi, İstanbul 1997.

sahnesinin gerçekçi çizgilerle verilmesi Rus edebiyatında bir ilk olması bakımından önemlidir.

Puşkin'in eserlerindeki "doğu", şiirlerinin temelini oluşturmıştır denilebilir.

Puşkin'deki Türk etkisi, şiirlerinde de belirgin şekilde görülmektedir. Türk veya genel bir tanımlamayla doğu etkisi, Puşkin'in şiir sanatına farklı bir duygusallık vermektedir. Burada ilk olarak incelemeye çalışacağımız şiir, şairin 1826 yılında yazdığı "O deva- roza, ya v okovah!" (Ey Gül-Kız, Ben Senin Esirim) adlı şiirdir. Sekiz mısradan oluşan bu şiir, tamamen doğu şiir etkisini taşımaktadır. Puşkin'in sanatında doğu etkisinin şairin Besarabya'da bulunduğu 1820 yılında oluştuğu düşünülmektedir. Şairin, Türkiye'den buraya göçen Kalipso Polihroni adlı İstanbullu bir Rum kızından pek çok Türkçe şarkı ve şiir öğrendiği bilinmektedir. "Ey Gül-Kız, Ben Senin Esirim" şiirinin sözlerinde doğu etkisi belirgin bir şekilde hissedilmektedir:

"Ey gül-kız, ben senin esirim.
Fakat sana esir olmaktan utanmıyorum.
Orman âşıklarının kanatlı kralı
Çalılardaki bülbül gibi,
Gururlu ve güzel gülün yakınında
Tatlı bir esaret içinde yaşayıp
Gecenin karanlığında.
Ona şarkılar söyleyerek (...)

Ayrıca şairin 1822 yılında yazdığı "Greçanke" (Rum Kızına) adlı şiirin, sözünü ettiğimiz Rum kızına yazıldığı ve şairin bu kıza karşı ilgi duyduğu, Rus edebiyat araştırmacıları tarafından belirtilmiştir⁷. Gerçekte "Greçanke" (1823) başlıklı şiir, Rum veya Yunan motifleriyle değil doğu motifleriyle örülüdür. Ayrıca bu şiirdeki Yunanlı kızın, İstanbul'da Osmanlı kültürü içinde yetişmiş bir genç kız olması, şairin özünde Türk kültüründe yetişmiş bir insana ilgisi olarak ele alınmalıdır.

"Sen, içten selamlamaların,
Doğuya has konuşmaların,
Ayna gibi parıldayan gözlerinle,
Şairlerin ilham ateşini

⁷ H. S. Kirov, "Puşkinskaya greçanka" (Puşkin'in Yunan Kızı), *İstoričeskiy Vestnik*, 1884, No. 2, s. 337.

Canlandırmak için yaratılmışsın.

.....

Söyle, Leyla'nın şairi,
Yüksek hayallere kapılarak,
Senin değişmez bilmeyen idealini ne zaman terennüm etti?
İçten ve çilekeş şair,
Senden başka kimi tasvir etmişti?".

Yine şairin "Solovey i roza" (Gül ve Bülbül) (1827) şiiri de yine doğu etkisinin belirgin olduğu eserlerinden biridir. Puşkin öncesi Rus şiirinde, gül ve bülbül temasının yoğun bir şekilde işlendiği başka örnekler yok denecek kadar azdır. Bu şiirde şair neredeyse bir divan şiiri tadını yakalamaktadır.

"Bahçelerin sessizliğinde, bahar gecesinin sisinde,
Güle söyler doğu bülbülü.
Fakat tatlı gül hissetmez, iç geçirmez.
Aşığın söyledikleri karşısında salınır ve uyuklar.

.....

Kendine gel, ey şair, arzuladığın nedir?
O dinlemiyor, seni hissetmiyor.
Bak nasıl da canlı, seslenmen cevapsız.

A. V. Azbukina, A. S. Puşkin ve A. V. Kol'tsov'daki "gül ve bülbül" temasını incelerken "*Rus şiir sanatında, gül ve bülbülle ilgili bu doğu motifi, kendi anlatımını kazanmıştır. Gül ikinci plana geçmiş, birinci plana harika ötüşüyle baş kahraman olarak bülbül yerleşmiştir.*"⁸ demektedir.

Araştırmacı, Rus şairlerinin bu tür doğu motiflerine yönelmelerinin nedeni olarak Klasizmin ömrünü tamamlamasını ve Rus şairlerinin aşkın alfabesini yaratmak için doğu edebiyatına yönelmelerini göstermektedir. Fakat bu yönelim sonucunda elbette farklılıklar oluşmaktadır. Puşkin, bir şair olarak kendini bülbülle özdeşleştirmekte ve "güzellik adına öten bülbülü" şair olarak görmektedir.

Puşkin'in yaratıcılığında doğu etkisini, sadece şairin aşk

⁸ A. V. Azbukina, "İntersyujet 'Solovey i Roza' v poyezii A. S. Puşkina i A. V. Kol'tsova" (A. S. Puşkin ve A. V. Kol'tsova'nın Şiirinde Uluslararası Bir Konu "Bülbül ve Gül"), A. S. Puşkin i vzaimodeystvie natsional'nih literatur i yazikov, Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya, posvyaşçennaya 200-letiyu so dnya rojdeniya A. S. Puşkina, Kazan Devlet Üniversitesi, 1998.

hayatı ve sevgi şiiri temelinde almak doğru olmaz. Şairin doğuya hayranlığı, doğulunun sadece sevgi dünyasıyla sınırlı değildir. Şair aynı zamanda dine karşı da büyük bir hayranlıkla yaklaşmaktadır. Onun İslamiyet'i anlattığı şiirlerini okuyunca şairin İslamiyet'e hayran olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Şairin "V Gurzufe bedmy musul'man" (Gurzuf'ta Fakir Bir Müslüman) (1821) adlı şiiri, şairin İslamiyet'i seçen insanların sürdürdüğü basit yaşama karşı olan hayranlığını çok güzel ortaya koymaktadır. Şiir Gurzuf'taki fakir, fakat namuslu insanların yaşamına ayna tutmaktadır:

"Gurzufta fakir bir Müslüman
Yakın bir zamanda, çocukları ve karısı ile yaşıyordu;
Bütün ruhuyla kutsal Kuran'a inanıyordu
Ve kaderinden mutlu oldu.
Mehmet (adı buydu) her gün özenle
Arı kovanlarına ve koyun sürüsüne,
Kendi üzüm bağına bakıyordu;
Başka bir gün bilmedi;
Karısını sevdi, bunu bilen Fatima;
Ona her yıl bir çocuk doğuruyordu (...)"

Şiirin devamında, aza kanaat eden insanların mutlulukları Fatima'nın aş erme motifiyle verilmektedir.

Şair, sadece İslamiyet'i kabul etmiş ve bütün yaşamını ona adanarak namusuyla çalışan insanların yaşamını şiirine taşımakla kalmaz, aynı zamanda Hz. Muhammed'i de anar. Şairin "V peşcere taynoy, v den' gonen'ya" (Takip Günü Gizemli Mağarada) (1825) adlı şiiri Hz. Muhammed'in adını doğrudan anmasa da takip edilirken bir mağarada saklanıp düşmanlarından kurtulan Hz. Muhammed'e adandığı anlaşılmaktadır.

Peki, Rus şairini Hz. Muhammed'le ilgili bir şiir yazmaya iten nedir? Şiirin yazıldığı tarihe dikkat edilecek olursa, şairin bu tarihte sürgünde bulunduğu anlaşılabılır. Şairin bu sıkıntılı günlerinde Kuran okuduğu ve ruhunu dinlendirdiği düşünülebilir. Kuran çevirisinin 1800'lü yıllarda birkaç kez yapıldığı bilinmektedir.

Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in şiirlerinde doğu motifleri elbette verdiğimiz bu örneklerle sınırlı değildir. Şairin doğuyu anlamasında ve onu şiirine malzeme olarak kullanmasında Türk-Osmanlı kültürünün büyük katkısı olmuştur. Gerek ülkesi içindeki seyahatleri gerekse daha sonra Erzurum'a yapacağı yolculuk, onun

çevresindeki halkların kültürel değerlerine karşı özenli yaklaşmasına sebep olmuştur. Hayatı boyunca yurt dışına çıkmayı arzulayan şair, Çarlık yönetimine yönelttiği eleştirel bakış yüzünden böylesi bir haktan mahrum bırakılmış; ancak 1829 yılında çıkan Rus-Osmanlı savaşı nedeniyle cepheye gönderilmesine izin verilmiştir⁹.

1839 yılında yayınlanan “Erzurum’a Seyahat”, şairin ilk yurt dışı gözlemlerini yansıtmaya açısından ayrı bir değere sahiptir.

S. V. Soplenkov, Rusya’da doğu kavramını incelediği çalışmasının önsözünde “*Erzurum yolu... Rus’un Asya’ya yoludur. Biz bu yolu Puşkin’in gözleriyle görmeye alıştık. Onun eserinde bu şehir ve yolculuk sembolik bir anlam kazanmaktadır. Erzurum şair için bütün doğuyu temsil eder. Burada Puşkin ‘gerçekçi doğu izlenimleri’ne ulaşmayı ve ‘doğu görkemi’ndeki hayal kırıklığını yaşamayı başarır. Erzurum yolu, Rusların Asya’ya girişinin ve onların doğu dünyasıyla kurduğu ilişkinin sembolüdür.*”¹⁰ der.

Şairin 1829 yılında Rus ordusunun Erzurum’a yaptığı sefere katılması, onun o güne kadar kulaktan duyduğu ve farklı kaynaklardan okuduğu doğuyu tanıma ve kendi gözleriyle görme olarak algılamak gerekir. Fakat şairin kendi gözleriyle görme isteğinin aynı zamanda onda bir tür hayal kırıklığına da neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu hayal kırıklığının gerçek nedeni, savaşın içindeki bir ülkenin şehrini görmektir. Her şeyi yakıp yıkan savaşın güzel bıraktığı bir yer düşünülemez.

Şairin yolculuğu doğu izlenimleriyle doludur. Şair, Kafkas dağlarıyla birlikte artık doğuyu görmeye başlar. Şairin ilk gördüğü doğuya ait olan Minare (Minaret) adlı kaledir. Şair eserin birinci bölümünde bunu şu şekilde anlatır:

“İlk ilgi çekici yer Minare kalesidir. Ona yaklaşıncı çınar ve ihlamur ağaçlarıyla dolu kurganlar arasındaki ovada gidiyordu kervanımız. ... Sağda karlı Kafkas parılıyor, ileride ormanla kaplı bir dağ yükseliyor, onun arkasında kale duruyor. Kalenin çevresinde Tatarbut adlı yıkılmış bir köyün izleri görülüyor... Yalnız başına bir minare burada kaybolup gitmiş bir köyün olduğunu kanıtlıyor. Minare taş yığınları arasında, kurumuş bir

⁹ S. V. Soplenkov, age., s. 3.

¹⁰ S. V. Soplenkov, age., s. 3.

derenin kıyısında yükseliyor. İç merdiveni daha yıkılmamış, molların sesinin artık duyulmadığı merdiven sahanlığına geldim. Orada yazı yazmayı seven seyyahların tuğlalara kazıdığı birkaç bilinmeyen ad buldum.”

Yazar anlatımındaki canlılıkla okuyucusunun ilgisini çekmeyi başarmaktadır.

Daha sonra şair Vladikavkaz kasabasına ulaşır. Bu bölgede yaşayan Osetler, şairin anlatımına göre tipik doğu geleneklerini yaşayan bir halk olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca şair, Vladikavkaz'ın geçmişteki adının Kapkay olduğunu söylemektedir. Bazı araştırmacılar buranın gerçekte Kapıköy adlı eski bir yerleşim olduğunu ileri sürmektedirler¹¹.

“O (Vladikavkaz kasabası) Oset köyleriyle çevrelenmiştir. Ben bu köylerden birini ziyaret ettim ve bir cenazeye denk geldim... Halk toplanmıştı. Avluda iki öküzün koşulu olduğu bir araba duruyordu. Ölenin akrabaları ve arkadaşları her taraftan, alınlarına yumruklarıyla vurarak ve ağlayarak geldiler... Misafirlerden biri rahmetlinin silahını aldı, raftan aldığı barutla onu doldurdu ve bunu vücudun yakınına koydu... Ne yazık ki hiç kimse bu törenleri bana açıklayamadı.”¹²

A. S. Puşkin, eserinde, yolda gördüğü Türk hamamlarından, daha doğrusu doğu halklarının yıkanma şekillerinden övgüyle bahseder:

“Fars, beni hamama götürdü: sıcak, demir grisi bir kaynak, kayalara oyulmuş bir hamama akıyordu... Beni bir Tatar hamamcıya verdiler. Onun burunsuz olduğunu itiraf etmeyelim, fakat bu onun işinde usta olmasına engel olmamıştı. Hasan beni sıcak taş yere yatırdı; bundan sonra benim organlarımı çekip kırmaya, bana yumruklarla vurmaya başladı. Ben hiçbir ağrı hissetmedim, aksine şaşırtıcı bir hafiflik duydum.”¹³

Şair Tiflis'te gittiği bu hamamdan hayranlıkla bahseder. Şairin yol izlenimleri doğu sahneleri ve doğal olarak doğuya ait kelimelerle doludur. Eserin dördüncü bölümü tamamıyla Erzurum'a ayrılmıştır. Bu bölümde şair, yer ve kişi adlarını Türkçe

¹¹ İsmail Kaynak, *Aleksandr Sergeviç Puşkin'de Türk-İslam Kültürünün İzleri*, Ankara 1976, s. 90.

¹² A. S. Puşkin, *Puteşestvie v Arzurum*.

¹³ A. S. Puşkin, *Puteşestvie v Arzurum*.

olarak vermeyi tercih eder. Bu, o dönem edebiyatı için bir yenilik olarak kabul edilmelidir.

“Köprü, Çaban-Kepri olarak adlandırılıyor... Köprüden birkaç adım ötedeki kervansaray kalıntılarını gezdim.”

“Hasankale, Erzurum'un anahtarı sayılır. Şehir kaleyle taçlandırılmış bir kayanın tabanında kurulmuş... Kampımız kalenin önünde uzanan geniş bir ovada kurulmuştur. Burada sıcak demir grisi bir kaynağın bulunduğu dairevi taş yapıyı gezdim.”

Şair, beşinci bölümde de Erzurum'la ilgili gerçekçi gözlemlerine devam etmektedir.

“Erzurum, Asya Türkiyesinin başkenti sayılır. Onun 100.000 sakini var, fakat bu sayı daha çok olmalı. Evler taş, çatılar ot kaplı; bunlar, yüksekte bakıldığında oldukça şehre korkunç bir görünüm veriyor.”

Şair, eserini sonlandırırken bugüne kadar Rusların kafasında oluşmuş olan doğu zenginliklerinin abartılmış olduğunu dile getirmektedir:

“Asya ihtişamı. Bu söz herhalde fakir şövalyelerin çıplak duvarları ve kalelerinin meşe koltuklarını bırakıp Haçlı seferlerine çıktıkları, ilk kez güzel divanları, alaca halıları ve sapları renkli süslemeleri hançerleri gördükleri zaman doğmuştur.”

A. S. Puşkin'in “Erzurum'a Seyahat”ini ayrıntılı bir şekilde değerlendiren Henri Troyat, yazarın özellikle Erzurum'daki veba karşısındaki gerçekçi tutumu üzerinde durmaktadır. Henri Troyat, Puşkin'in, Türklerin vebalı hastalara insancıl yaklaşımı karşısında “Avrupalı korkularımdan büyük bir utanç duydum.” cümlesine “Temmuzun 21'inde Puşkin,... ellerini hiçbir vebalıya sürmeden Erzurum'dan ayrıldı.” açıklamasını yapmaktadır¹⁴.

Elbette, A. S. Puşkin, o güne kadar duydukları ve okuduklarıyla bilincinde bir doğu yaratmıştır. Şairin gerçek doğuyu görmesi, ne yazık ki yıllar sonra olabilmıştır. Fakat şair bilincindeki ve gerçekteki doğuyu örtüştürebilmiş sayılı sanatçılardan biridir. Diğerleri ise herhalde Tolstoy ve Lermantov gibi sanatçılardır. Doğuyu anlayıp işleyebilen edebiyatçılar, doğal bir

¹⁴ Henri Troyat, *Klasikler İçin Yardımcı Eserler Puşkin II*, (Çev. Oğuz Petek), Ankara 1964, s. 92.

kaynak bulmanın avantajını kendi kabiliyetleriyle birleştirerek başarılı olmuşlardır. Bunlardan Tolstoy'un realist, Lermantov ve Puşkin'in romantik olmaları sonucu değıştirmez.

KAYNAKÇA

- "Aleksandr Sergeyeviç Puşkin", *Ana Britanica*, Ankara 1987, c. 26, ss. 75-77.
- "Lev Nikolaeviç Tolstoy", *Ana Britanica*, Ankara 1987, c. 30, s. 108-109.
- Azbukina, A. V., "İntersyujet 'Solovey i Roza' v poyezii A. S. Puşkina i A. V. Kol'tsova" (A. S. Puşkin ve A. V. Kol'tsova'nın Şiirinde Uluslararası Bir Konu "Bülbül ve Gül"), *A. S. Puşkin i vzaimodeystvie natsional'nih literatur i yazikov*, Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya, posvyaşçennaya 200-letiyu so dnya rojdeniya A. S. Puşkina, Kazan Devlet Üniversitesi, 1998.
- Kaynak, İsmail, *Aleksandr Sergeviç Puşkin'de Türk-İslam Kültürünün İzleri*, Ankara 1976.
- Kirov, H. S., "Puşkinskaya greçanka" (Puşkin'in Yunan Kızı), *İstoriçeskiy Vestnik*, 1884, No. 2.
- Puşkin, A. S., *Puteşestvie v Arzurum* (Erzurum'a Seyahat), Moskova 1839.
- Puşkin, Aleksandr, *Seçme Öyküler*, (çev. Mehmet Harmancı), Epsilon yayınevi, İstanbul 1997.
- Soplenko, S. V., *Doroga v Arzrum* (Erzurum Yolu), Moskova 2000.
- Troyat, Henri, *Klasikler İçin Yardımcı Eserler Puşkin II*, (çev. Oğuz Petek), Ankara 1964.
- Türkmen, Fikret, "M. Yu. Lermantov ve Âşık Garip Hikâyesi", *10. Uluslararası Kibatek Türk Edebiyatı Şöleni Bilimleri (11-16 Mayıs 2005)*, Kiev-Ukrayna, s. 137-141.

**EDEBİYAT TARİHİMİZİN UNUTTUĞU BİR İSİM:
ALİ ZEKİ BEY
ve
BİR İMLÂ ELEŞTİRİSİ**

Dr. Fikret USLUCAN¹

ÖZET

Edebiyat tarihlerinde adına rastlanmayan Ali Zeki Bey, gazeteciliğinin ve mütercimliğinin yanında roman, tiyatro, hikâye ve şiir türlerinde eser vermiş bir sanatçıdır. Alev isimli romanı kendi devrinde eleştirmenlerin dikkatini çekmiş, eser hakkında yazılar yazılmıştır. Bu yazılardan Ahmet Haşim'e ait olanı, Alev romanının adı ve eserdeki bazı kelimelerin yazılışına yönelik eleştirileri içermekte, Nurullah Ata ise Ahmet Haşim'e cevap vermektedir. Bu çalışmada Abdülhak Şinasi'nin Dergâh Mecmuası'nda Ali Zeki Bey, eserleri ve ona yöneltilen eleştiriler noktasında bilgi veren yazısından hareketle Ali Zeki Bey tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ali Zeki Bey, Alev romanı, imlâ, Dergâh Mecmuası

**ALİ ZEKİ BEY; A FORGOTTEN NAME IN OUR HISTORY OF LITERATURE, AND A
REVIEW OF ORTHOGRAPHY**

ABSTRACT

Ali Zeki Bey, who has not seen in the history of literature, was an artist who wrote novels, poems and plays in addition to working as a journalist and translator. His novel, titled *Alev*, was given interest by his contemporary critics, and some reviews appeared on it. One of the reviews, belonged to Ahmet Haşim, included some critiques related to the novel's title and the orthography of some words, and, on the other hand, Nurullah Ata responded him. In this study, it was aimed to introduce Ali Zeki Bey in the aspect of the review by Abdülhak Şinasi that gave information on Ali Zeki Bey's works and the critiques on him in Dergah Mecmuası.

Key Words: Ali Zeki Bey, The novel Alev, orthography, Dergah Mecmuası

Milletimiz tarihi boyunca yazar, şair, asker, bürokrat, sanatkâr, bilim adamı vs. birçok insan yetiştirmiş, bu insanlardan iyi gönünde kötü gününde pek çok hizmet görmüştür. Her biri ayrı birer kıymet olan bu insanların değerleri elbette birbirine eşit değildir, ama onlara karşı milletimizin de bir vefa borcu olduğu kesindir. Buna rağmen onlar bu dünyadan göç ettikten az veya çok bir zaman

¹ Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

geçince ne hikmetse isimleri unutulur ve bir daha da anılmaz olur. Oysa gelecek nesiller, geçmişte atalarına şu veya bu şekilde hizmet eden bu simaları tanımalıdır ki onlar bugünün ve yarının çocuklarına birer model olabilsinler. Yazmamaya dayanan vefasızlığımız, kadr ü kıymet bilmezliğimiz o büyük insanların çoğunu bize ne yazık ki unutturmuştur. Bu insanlardan biri bu yazının konusunu teşkil eden Ali Zeki Bey'dir.

Ansiklopedilerde, edebiyat tarihlerinde, edebiyat tarihi niteliğindeki eserlerde ve yakın dönemleri inceleyen Türk dili ve edebiyatı araştırmalarında, roman incelemeleriyle ilgili eserlerde gücümüzün ve bilgimizin yettiği ölçüde yaptığımız taramalarda maalesef, Ali Zeki, eserleri, **Alev** romanı ve 1324 (1908)'te neşrettiği **Demet** isimli mecmua hakkında hiçbir bilgi bulamadık.

Ali Zeki Bey'in adına yüksek lisans tezimizi hazırlarken Dergâh Mecmuası sayfalarında rastladık.² Dergâh Mecmuası'nda Ali Zeki'yi ele alan iki yazı görmekteyiz. Bunlardan ilki Abdülhak Şinasi (Hisar)'ye aittir. Bu yazıda daha ziyade Ali Zeki Bey'in hayatı, eserleri ve faaliyetleri üzerinde durulmaktadır.³

Abdülhak Şinasi; Ali Zeki'nin kendisine, ilk yazısını 1322 (1906) yılında yazdığını söylediğini, belirtmektedir. Aslen Giritli olan Ali Zeki'nin şiirleri, vatan sevgisini anlatan aruzla yazılmış manzumelerdir. Bunları, **Vatanın Gözyaşları** adını vermek istediği bir şiir mecmuası için hazırlamıştır.

Abdülhak Şinasi, Ali Zeki'nin matbuat hayatına ilk başlamasını şu şekilde anlatmaktadır. "*Meşrutiyet ilan edilir edilmez, bu şair matbuata intisap etti. Ve ilk şiirlerini de Celâl Sahir (Erozan) Bey'in her türlü takdir ve gıptaya şâyân bir sebat ve meram neticesi olarak o zamandan beri intizamsız fasılalarla resim, şekil ve programlarını değiştirerek neşrine devamda muvaffak olduğu o sayısız mecmua, gazete ve mevkut kitapların ilki olan 'Demet' mecmuasının ikinci nüshasında 1324 (1908)'te neşretti. İkinci nüshada bir başka şiiri vardı...*" Ali Zeki'nin ilk şiirlerinden sonra Servet-i Fünûn dergisinde bir hikâyesi, Tanin gazetesinde Yunanlıların yaptıkları mezalimlere ait **Nehre Atarlarken** isimli bir başka hikâyesi yayınlanmıştır.

Abdülhak Şinasi'nin bildirdiğine göre, Meşrutiyet Devri'nde görülen yüzlerce kulüpten birinin adı da "Osmanlı Tahsil Görmüş Gençler Kulübü'dür. Bu kulübün kurucuları ise Hüseyin Cahit, İzzet Melih ve Ali Zeki beylerdir. Ali Zeki Bey, bu kulübün kuruluş

² Fikret Uslucan, **Dergâh Mecmuası Üzerine Bir İnceleme**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1995.

³ Abdülhak Şinasi (Hisar), **Alev Muharriri Ali Zeki Bey ve Romancılık**, **Dergâh Mecmuası**, C.1, Nr. 1, 15 Nisan 1337, ss. 12-13.

günlerinde Tanin gazetesinin yazı heyetine girer. Ali Zeki Bey'in, "Tanin Gazetesi Rumca Mütercimi" sıfatıyla yaptığı hizmetler uzun süre hafızalardan silinmemiştir. O günlerde gerek İstanbul'da ve gerekse diğer Osmanlı şehirlerinde günlük veya haftalık olarak yayınlanan Rumca gazete ve mecmualar Türklere ve Türklüğe hakaretler yağdırmaktadır. Türk yayıncılar, gazeteciler ise bundan hep habersiz kalır. Ali Zeki Bey, bu tahkirleri tercüme ederek gözlerden bir perdenin kalkmasına yardımcı olur ve Rumların tahkirlerine cevaplar yazılır, kanlı meselelerle meşgul olunmaya başlanır. Bu sebepten cephede veya kıışlasında olan Türk askerleri, subayları Tanin gazetesini diğer gazetelere tercih etmeye başlar. Tanin'in neşredilmeye başlandıktan sonraki ilk başarısının sebeplerinden biri de budur. Ayrıca Ali Zeki Bey, Tanin gazetesinde, Girit'in Prens George zamanındaki idarî tarihçesine ve siyasete dair makaleler de yazar.

Abdülhak Şinasi daha sonra Ali Zeki Bey'in eserleri hakkındaki kanaatlerini dile getirir ve ilk olarak Orhan Seyfi (Orhon)'nin, Ali Zeki Bey'in **Alev** isimli romanı üzerine yazdıklarından birkaç cümle aktararak söze başlar: "*Şair Orhan Seyfi Bey: 'Alev, hayatın tahlil ve tasvirinden ziyade Ali Zeki Bey'in kalbinden ve hayatından doğan bir eserdir. Çok defa kari'lerim Alev muharririni 'bir romancı mı yoksa bir şair mi?' diye düşüneceklerdir. Benim kanaatimce Alev'in kusurunu bu fazla şiir oluşunda aramak icap eder.'* diyor."

Abdülhak Şinasi, Orhan Seyfi'nin düşüncelerine zıt bir noktaya değineceğinden, Orhan Seyfi'nin mülâhazasını Ali Zeki'nin lehine olarak kaydettiğini belirtir. Abdülhak Şinasi'ye göre, Orhan Seyfi'yi bu fikre sevk eden şey, şiirin vezin ve kafiye gibi teknik kısmına ehemmiyet vermek mecburiyeti olduğuna inanmalarıdır. Abdülhak Şinasi, roman ve hikâyede tahkiye tekniğine fazla önem verilmemesi gerektiğine inanmaktadır.

Abdülhak Şinasi'nin yazdıklarına göre Ali Zeki Bey, **Alev** romanından sonra da 1332 (1916)'de **Duman** isiminde bir roman daha yazmıştır. Ardından eskiden yazılmış iki üç hikayesine ilave olarak birkaç küçük hikaye yazmış ve **Gümüş Selvi** adı altında bir ciltte toplamıştır.

Ali Zeki, **Kiliseye** adında bir de piyes yazmıştır. Abdülhak Şinasi, bu ismi bir piyes için uygun bulmamakta. Piyeste vaka olarak, bir Rum kızıyla evlenen adamın, çocuğu Hristiyan diye Yunan askerleri tarafından cebren alınması işlenmiştir. Abdülhak Şinasinin makalesinden öğrendiğimiz kadarıyla, Giritli bir vatansever

olan Ali Zeki Bey'in eserlerinde vatana ait konular ve bilhassa mezalim ve facialar önemli rol oynamaktadır.⁴

Yayın hayatından 1326 (1910) senesinde bir hastalık sebebiyle ayrılan Ali Zeki Bey, uzun süre hiçbir şey neşretmemiş, fakat yazmıştır. Abdulhak Şinasi'ye göre "samimi sanatkârlar için neşretmeden yazmak çoğu kere kifayet eder. Ve sanatkârlar eserin yazılışından sonrasında meşgul olmayarak çekmecesinde veya sandığında unutulabilir." Fakat bu durum, sanatkârın başka şeyler yazmasına engel değildir. Edebiyat tarihi bunun örnekleriyle doludur.

Abdulhak Şinasi, Ali Zeki Bey hakkında son olarak şunları söyler: "Ali Zeki Bey gece olsun gündüz olsun kiblesini şaşırın bir saat yaşamamış, kendisini daima bir muharrir, bir sanatkâr olarak duymuş ve kalemini de yanında gizli ve emin bir silah, en esaslı bir hakikat olarak hissetmiştir."

Abdulhak Şinasi bundan sonra, roman sanatı ve romancılar hakkında da kanaatlerini söyleyerek makalesini bitirir. Abdulhak Şinasi'ye göre bir kitapta ehemmiyet verilecek tek nokta "muharririn hissi, fikri ve sanatı"dır. Aksi taktirde kitap okumanın bir anlamı yoktur. Ona göre romancılara verilecek en büyük nasihat, "bilmedikleri, hissetmedikleri vakalar icat ve ihdas etmeme"leridir. Çünkü ancak bu sayede yazdıklarını asıl ve ehemmiyetli surette yazacak, okuyanlara da samimi bir surette tesir edebileceklerdir. Samimiyetten ayrılmamalı ve yüzeysel kalma tehlikesinden daima korkmalıdır. Abdulhak Şinasi'ye göre romancı, (**Alev** romanında olduğu gibi) "eserin samimi mana ve şümülünü tehdit edebilecek surette ciddiyeti bozan bir karışıklık ihdas etmemelidir." Bir romancının asıl gayesi sanatıdır. Böylece şahısların ve vakanın kıymeti de ortaya çıkar. Ali Zeki Bey **Alev** romanında bunu başaramamıştır. Abdulhak Şinasi, Ali Zeki Bey'e "hikâyelerini bir romancı gibi değil, bir şair gibi düşünüp hissederek" yazmasını tavsiye eder. Ona göre yazarın asıl tekniği lisanıdır. Buna ne kadar ehemmiyet verilse azdır.

Ali Zeki hakkında tenkit içerikli ikinci yazı Ahmet Haşim'e aittir. Ahmet Haşim bu yazısında Ali Zeki'nin **Alev** romanındaki bazı kelimelerin özellikle de "alev" kelimesinin imlasını eleştirmektedir. Bu arada Edebiyat-ı Cedide'ye de dokunmadan edemez.⁵

Ahmet Haşim makalesine şu cümlelerle başlıyor: "Ali Zeki Bey'in geçenlerde neşrettiği hikâyede, hem Neyyire ve Sermed'in

⁴ Sadece Abdulhak Şinasi'nin Ali Zeki'nin eserleri üzerine söyledikleri bile onun biyografisi ve eserleri üzerine etraflı bir araştırma yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁵ Ahmet Haşim, *Alev, İmlâ, Kelime ve edebiyât-ı Cedide*, **Dergâh Mecmuası**, C. 1, Nr. 2, 1 Mayıs 1337, s. 23.

âşıkâne macerasını, hem de bazı Türkçe kelimelerin ne tarzda yazılması lazım geleceğini öğreniyoruz; yani bu eser, hem bir hikâye ve hem bir nevi ‘imlâ’ kitabıdır. Müellifin hikâyeyi anlatırken aynı zamanda Türkçe kelimelerin imlâsı hakkında bazı husûsî kanaatlerini de söylemek niyetinde olduğu, kitabın cephesinde göze çarpan (علو) ‘**Alev**’in yeni imlâsını, bize sahifeleri açmaya başlamadan haber veriyor.”

Ahmet Haşim, “alev” kelimesinin “ayın” harfiyle (علو) şeklinde değil de “elif” harfiyle (اليم) şeklinde yazılmasının, kelimenin “*amelî kıymetinden*” önce, “*bedûî kıymetinden*” bahsetmek istediğini söylemekte. Haşim’e göre Ali Zeki Bey bu kelimeyi (اليم) şeklinde yazmakla bir şey elde etmiş değildir.⁶ Çünkü kelimelerin yarı güzelliği yazılış şekillerinden kaynaklanır. “*Harfler fikrin mücerret bünyesi üzerinde toplanıp tebellür ederek, cam üzerindeki kar çiçekleri gibi, kağıt üzerinde şekil şekil sıralanırlar.*” Kelimedeki bir harfi değiştirmek bazen çok şeyi bozmakta, kelimenin sakladığı bütün manzara alemi, bütün renk tasvirleri kaybolmaktadır. Alev kelimesindeki ayın (ع) harfi bu kelimedeki kırmızılığın kaynağıdır. Onun için Ali Zeki Bey’in ayınsız “alev”i (علو) sönmüş bir ateş hissi uyandırmaktadır.

Ahmet Haşim’e göre, Ali Zeki Bey romanına **Alev** ismini verirken, bu kelimeyle okuyucularının gözlerini ve sinelerini bir parıltı içinde bırakmayı amaçlamıştır. Zira Ali Zeki Bey, bu kelimenin zenginliğinden haberdar bir sanatkârdır. Fakat imlâ, bu güzelliği harap etmiş, Ali Zeki Bey’in hesabı boşa çıkmıştır.

Ahmet Haşim bunları söyledikten sonra şu iddialarda bulunur: Kelimeler çok özel bir musiki aleti gibi bir milletin atalarından gelen en eski sesleri saklar. Yabancı bir insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın bu sesleri tam olarak çıkartamaz. Bundan dolayı “alev” kelimesindeki “ayın” (ع) harfini “elif” (ا) olarak değiştirmekte hiçbir olumlu taraf yoktur. Bu kelimenin ilk harfi ne kadar “ayın” (ع) değilse bir o kadar da “elif” (ا) değildir. Fakat “ayın” (ع) harfinin “elif” (ا) harfine karşılık üstün bir tarafı vardır. Şöyleki, gözümüz eskiden beri ateşin parıltısını, bu harfin kavisinde göre göre bu harfe ateşin rengi sinmiş ve kırmızılığın ani bir işareti olmuştur. “Alev” kelimesinde “ayın” (ع) bir kıvılcımdır.

Ahmet Haşim’e göre, Ali Zeki Bey’in imlâ anlayışı okuma yazmaya yeni başlayanlara, yabancılara kolaylık sağlamak amacını gütmektedir. Ahmet Haşim bu arada, **Alev** romanında, imlâsı alışıl gelmişin dışında olan başka kelimeleri de (gibi, ada, iskele,

⁶ Ankara Millî Kütüphane’de bulduğumuz **Alev** romanının kapağındaki eser ismi yukarıda gösterildiği şekilde “elif” (اليم) harfiyle yazılmıştır. Eser üzerinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Doç. Dr. Şaban Sağlık tarafından bir bitirme tezi yaptırılmıştır.

fener, Paris, kalabalık, elektrik, ferahlık vs.) zikreder. Ve şöyle der: “*Millî bir kontrole tâbî azîm ve umûmî bir telaffuz fonografi vücûda getirilip beyne’l-efrâd “imlâ” ayarını mümkün kılmadıkça, imlânın ıslahında, telaffuzî bir kâide ittihaz etmek beyhûdedir.*”

Ahmet Haşim, Ali Zeki Bey’in Giritli olmasına dikkat çekerek, İstanbulluların onun telaffuza dayalı imlâsına itimat edemeyeceğini belirtir ve Ali Zeki Bey’in imlâyı ıslah etmekten vazgeçmesini ister ve tam tersine ona imlâyı öğrenmesini tavsiye eder. Ahmet Haşim sözlerine şu şekilde devam eder: “*Kelimelerin imlâsını telaffuza göre ıslah ederek kıraatı kolaylaştırmak isteyen Ali Zeki Bey, lisanında bir çok ecnebi kelime kullanmakla ifadesini Türk kari için bazen anlaşılabilir bir hâle getiriyor. Hem imlâyı kolaylaştırmak ve hem manayı karartmak gayeleri, bir tek insanın arzusunda toplanırsa o insanın neyi arzu ettiğini anlamak cidden müşkil olursa da gayet garip bir lisan ıslahçısı olduğunu anlamak gayet kolay olur.*

Ali Zeki Bey’in Türkçe’sinde komodin, veranda, istor, antre, arabesk, file, tip, tuş, patik, banyo gibi Fransızca kelimeler mebzûlen vardır. Niçin İngilizce, Almanca kelime kullanmadığını anlıyoruz. Zeki Bey Fransızca’nın Türkçe’den ayrı bir lisan olmadığını mı zannediyor? Zannetmiyorsa bu iki lisanı karışık isti’mâlindeki serbestiyi ve lâkaydıyı anlamak müşkil olur.”

Ahmet Haşim, Ali Zeki Bey’in Türkçe cümlede Fransızca kelime kullanma alışkanlığını Servet-i Fünûn’un tesirine bağlamakta ve bundan sonra Servet-i Fünûn Edebiyatı’nı bu yolda eleştirmektedir. **Alev** romanının neşrini ise o günlerin en güzel hadiselerinden biri olarak nitelendirir. Nurullah Atâ (Ataç) ise, **Göl Saatleri**’nin neşri üzerine Dergâh Mecmuasında yayınladığı bir makalesinde⁷, Haşim’in Ali Zeki Bey’i imlâsı sebebiyle böylesine hırpalamasına değinerek, Haşim’in de bazı kelimelerin alışlagelmiş imlâsını bozarak kendi keyfince yazdığını belirtir ve “*Haşim, Promete’nin kanını taşıyan adamlardan olduğu için kavâide boyun eğmez.*” der.

Ali Zeki Bey’in Tanin ve Renin gazetelerindeki yazılarından bazılarını Ankara Millî Kütüphane’de görme imkânı bulduk. Ancak bunlar savaş yorumları ve günlük politik yazılar yazılardı. Yazımızın başında belirttiğimiz gibi ulaşabildiğimiz kaynaklarda ne onun adına ve eserlerine ne de Haşim’in alaylı eleştirilerine bir cevabını gördük. Abdulhak Şinasi’nin yazdıklarına bakarak, matbuat hayatında özellikle de Rum gazete ve mecmualarına karşı kalemiyle giriştiği mücadelesiyle önemli hizmetlerde bulunduğu iddia edilebilir. Meseleye bu açıdan yaklaştığımızda, Ali Zeki Bey’in adının unutulmaması ve unutturulmaması gerektiğini söylemeli, bunun için

⁷ Nurullah Atâ (Ataç), *Ahmet Haşim, Dergâh Mecmuası*, C.1, Nr. 12, 5 Teşrîn-i Evvel 1337, s. 178.

de biyografisi ve eserleri üzerine araştırmalar yapılmasının gereğini vurgulamalıyız.

MİSÂLÎ'NİN MİFTÂHU'L-GAYB'I METİN ve AÇIKLAMA

Fatih USLUER*

ÖZET

XVI. yüzyıl şâir ve mutasavvıflarından Misâli, hurûfliğin Anadolu ve Balkanlar'daki önemli temsilcilerinden biridir. Bektâşi şâirler arasında ismi zikredilen Misâli'nin eserlerine bakıldığında onun, hurûfî felsefesine tam anlamıyla bağlı ve bu felsefenin mübelliği olduğu rahatlıkla görülecektir. Bu çalışmamızda, Misâli'nin *Miftâhu'l-gayb* adlı eserinin transkripsiyonlu metnini verdikten sonra açıklamasını yaptık.

Anahtar kelimeler : Hurûflik, Misâli, Miftâhu'l-gayb, besmele.

THE MİFTÂHU'L-GAYB of MİSÂLÎ THE TEXTE and EXPLANATION

ABSTRACT

Mithâli, mystique and poet of XVIth century is one of the most important representatives of horufisme in Anatolia and Balkan. When the works of Mithâli, who is noted among bektashi poets are examined, it can be seen clearly that he is completely devoted to the horufi philosophy and one of its propagators. In this paper, after transliterating Mithâli's work, titled Miftâh al-Gayb, the explanation is done.

Key words : Horufisme, Mithâli, Miftâh al-Gayb, basmala.

Misâli'nin *Dîvân*'ından başka, *Feyznâme* ve *Miftâhu'l-gayb* adlı eserleri vardır. Ayrıca, farsça olarak kaleme aldığı bir risâlesi de mevcuttur. *Miftâhu'l-gayb*, Rızâ Tevfik'in "*Etude sur la religion des Houroûfis*" başlıklı çalışmasında verdiği bazı örneklerle karşımıza çıkmaktadır. Rızâ Tevfik, Clément Huart'ın eserine yazdığı bu önsözde, *Miftâhu'l-gayb*'dan ve *Miftâhu'l-gayb*'ın girişinden (la préface du (مفتاح الغيب) bazı alıntılar yapmıştır.¹ Ancak burada R. Tevfik, *Feyznâme*'yi *Miftâhu'l-gayb* olarak, *Miftâhu'l-gayb*'ı da *Miftâhu'l-gayb*'ın girişi olarak kabul etmekle hatâ etmiştir. *Miftâhu'l-gayb*'ın girişi dediği eser *Miftâhu'l-gayb*'ın kendisi, *Miftâhu'l-gayb* dediği eser de *Feyznâme* adlı eserdir. Zîrâ Rızâ Tevfik'in *Miftâhu'l-gayb*'dan diyerek verdiği², ilk mısra'ı "Hak te'âlâ Mûsâ'ya vahy eyledi" olan şiir, *Feyznâme*'nin 27b sayfasında yer almaktadır (Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum, no: 390). *Miftâhu'l-gayb*'ın girişinden diyerek aktardığı³ "bir vecihle dahi elli altının otuz ikisin..." diye başlayan satırlar ise

* Ecole Pratique des Hautes Etudes. fatihushuer@gmail.com

¹ Rıza Tevfik, *Etude sur la religion des Houroûfis*, s. 299, 302... in Clément Huart, *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis*, Leyden-London 1909.

² a.g.e., s. 299.

³ a.g.e., s. 302.

Miftâhu'l-gayb'ın Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum, no: 390, vr. 3a sayfasında yer almaktadır. *Miftâhu'l-gayb*'ın Millet Ktp., Ali Emîrî Manzum, no: 390 ve Millet Ktp., Ali Emîrî Farsça, no: 1041'deki mecmualarda iki farklı nüshası bulunmaktadır. Bu iki nüshadan birincisi, daha sağlamdır. Aşağıda transkripsiyonlu metnini verdiğimiz nüsha, Ali Emîrî Manzum, no: 390'daki nüshadır. Ali Emîrî Farsça, no: 1041'deki nüshada bulunan farklılıkları da dipnotlarda gösterdik.

Miftâhu'l-gayb

[1b]

1. fazl-ı bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm ve bihi nesta'in⁴
2. ḥazret-i fazl-ı ḥudâ zât-ı bî-hemtâ 'arşnâme-i ilâhî ve te'vîl-i kelâm-ı nāmütenâhîsinde ki
3. cevâhir-i dürr-i meknündür ve zevâhir-i sırr-ı 'ilm-i ledündür beyt اول سبع المثاني
4. deyüb münâsebetle maḥallinde⁵
5. bu beyti nazm eyleyüb buyurmuşlardır ben faḳîr u ḥaḳîr u pür-günâh bende-i kemterin-i
6. fazl-ı ilâh a'nî Mişâlî ḥâk-pây-i ehlu'l-lâh çün fazl-ı rabbu'l-'âlemîn ve hüden
7. li'l-müttakîn mu'ayyen ve zâhîr olub bu kemîne şöyle idrâk eyledim ki insân
8. ve âsumân u zemîn ve mâ-beynehümâ ve levḥ u qalem ve anâşır⁶ ile şeş cihât ve ḥayvânât
9. ve mecmû' nebât⁷ ki ḥazret-i 'izzet 'âlem-i bi'l-kuvveden 'âlem-i fi'le getürüb
10. işbât eylemişdir mecmû' kelâm ve kelime-i ilahîdir ki bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm
11. 'ibâretidir bî-şekk u şübhe ve bî-reyb u gümân ismu'l-lâhdan⁸ ḡayrı nesne
12. yokdur eger bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm mâbeynden ref⁹ u kat⁹ eyler olsañ⁹

⁴ fazl-ı bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm ve bihi nesta'in : bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm.

⁵ maḥallinde : maḥalde.

⁶ anâşır : anâşır-ı erba'a.

⁷ nebât : nebâtât.

⁸ hiç.

⁹ mâbeynden ref⁹ ve kat⁹ eyler olsañ : mâbeyninden ref⁹ eyler diseñ.

13. cümle-i kâinât hâlik olub ašlâ ve kaṭ'â bir vechile vücûdu kalmaya

[2a]

1. bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm evvel ki Ḳur'ân-ı kâdîm ve nüşa-i azîm âsumân-ı 'ulyâ
2. ve semâ-i kübrâdan ki münzel olmuşdur yedi ḥarf üzerine mebnîdir ki ol
3. ḥarf¹⁰ bunlardır ف ي م د ل و ن bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm daḥî dörd
4. lafz ve üç ŝedde ile vâkı' olmuŝdur yedi olur ki ašl-ı kelâm-ı ilâhî
5. ve heft ḥaṭṭ-ı Ḥavvâ ve Âdem¹¹ ve ḥûr u ğilmân ki ber 'arş-ı a'zam kebûterân-ı nûrânî
6. ve kitâbet-i¹² müŝkin-i dest-i yezdânî ândan kinâyetdir ve ba'dehû الر كهيص طس
7. ḥam q n ki yetmiş yedi ve yetmiş sekiz muḳaṭṭa'ât-ı tâmmât-ı ilahînin zübdesi
8. ve cevheridir ki on dörd kelimedir ki bir vechile seb'a'l-meŝânî ândan kinâyetdir¹³
9. bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm seb'a'l-meŝânîdir ki¹⁴ ğayr-ı mükerrer on ḥarfdır dörd
10. nokṭa ile hemrâh olmuşdur seb'a'l-meŝânî olur on dörd ḥaṭṭ-ı ḥayât-ı
11. vech-i muŝhaf-ı Âdem ve Ḥavvâ¹⁵ ve ehl-i behiŝt müşâhede olunur ve bir vechile daḥî
12. bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm bi-ğayr-i nokṭa ve şedde yigirmi bir kelimedir ki yigirmi bir
13. ḥuṭûṭ-ı envâr-ı vech-i Ḥavvâ müşâhede olunur ki fâtiḥatu'l-kitâb ve ümmü'l-kitâb
14. ândan 'ibâretidir ve dörd nokṭa ve üç şedde ile vâkı' olmuşdur bist o heşt
15. olur ki Ḳur'ân-ı kâdîm ve kelâm-ı 'azîm ki ḥurûf-ı teheccîden mürekkebdır bist o heşt
16. kelimedir ki ḥâtemu'n-nebiyyîn ve seyyidu'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn a'nî ḥabîbu'l-lâh-ı
17. rabbu'l-'âlemîn Muḥammed Muŝtafânî¹⁶ ŝalavâtu'l-lâhi 'aleyhi ve 'alâ âlihi¹⁷ nuṭṭ-ı şerîfidir
18. ve ol dörd lafzın üç 'adedini fî ḍâd ve lâma¹⁸ kısmet eyleseñ

¹⁰ ḥarf : ḥurûf.

¹¹ ḥaṭṭ-ı Ḥavvâ ve Âdem : ḥaṭṭ-ı Âdem ve Ḥavvâ.

¹² kitâbet : ŝâbit.

¹³ kinâyetdir : 'ibâretidir.

¹⁴ ki : Diĝer nüshada yok.

¹⁵ on dörd ḥaṭṭ-ı ḥayât-ı vech-i muŝhaf-ı Âdem ve Ḥavvâ : on dörd ḥaṭṭ-ı muŝhaf-ı Âdem ve Ḥavvâ.

¹⁶ Muŝtafânî : Muştafâ.

¹⁷ ve.

19. ve ismu'l-lâh ki ism-i zâtdır ki şıfatda daḥî kadîm ve bî-zevâl u lâ-yezâldır ki

[2b]

1. hiç vech ile teğayyüre¹⁹ mümkün ve mecâl muḥâldir ismu'l-lâhın elifin tarḥ eyleseñ
2. Allah iken li'l-lâh²⁰ olur ve bir lâmin daḥî tarḥ eyleseñ ilâh olur ve bir elifin
3. daḥî tarḥ eyleseñ lehû olur²¹ ve mezkûr lâm²² tarḥ eyleseñ hû olur ol
4. cihetden ism-i zâtdır ki zâtda ve şıfatda²³ tağayyür olmaz ism-i rubûbiyyetle
5. müzâkere olunur²⁴ imdi ismu'l-lâh üzerine zamm eyleseñ yigirmi toḳuz
6. olur ki²⁵ bist o heşt ḥurûf-ı ezeli lâmelif ile ki²⁶ hadîş-i resûlu'l-lâh işbât
7. olmuştur ki لام الف حرف واحد قد انزل الله تعالى على آدم الى
8. olmuştur ki yigirmi toḳuz olur âniñ izâsında vâḳi' olur ve bir vechile daḥî
9. tevḥîd cihetinden²⁷ bismi'l-lâhın vücûdunu bir 'add²⁸ eyleseñ hemân merḳûm
10. yigirmi toḳuz kelimeniñ 'aynı ve 'alemi ve ḳâim maḳâm vâḳi' olur ve sûre-i
11. muḥkemât²⁹ ve muḳaṭṭa'ât daḥî yigirmi toḳuza maḳsûmdur ve gâhî olur ki ḳamer
12. bist o heşt menâzil³⁰ seyr ider yigirmi toḳuz günde ekmele ve mükemmel ve tamâm olur
13. ve gâhî otuz günde³¹ tamâm olur ve nokṭa-i bâ ki 'aliyyu'l-'azîm ve şıfat-ı
14. kerim ve maẓhar-ı zât-ı kadîm buyurmuşlardır ki انا نقطة تحت الباء ki
15. cemi' ḥurûf ve nokṭanın aşı ol nokṭadır ki biniñ taḥtındadır
16. âni üzerine³² zamm eyleseñ otuz olur ol daḥî müşâhede olundu

¹⁸ fî dâd ve lâma : fî ve dâd lâma.

¹⁹ teğayyüre : teğayyür.

²⁰ li'l-lâh : Allah.

²¹ olur : Diğer nüshada yok.

²² lâm : lâmi daḥî.

²³ zâtda ve şıfatda : zâtdan ve şıfatdan.

²⁴ ki.

²⁵ ki : Diğer nüshada yok.

²⁶ ki : Diğer nüshada yok.

²⁷ cihetinden : cihetden.

²⁸ 'add : 'aded.

²⁹ sûre-i muḥkemât : suver-i muḥkemât.

³⁰ menâzil : menâzili.

³¹ günde : gündür.

³² âni üzerine : âni daḥî üzerinde.

17. ve bir vechile daḥī bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm yigirmi bir kelime ve dört nokta
18. ve dört lafz ve üç şedde ile vāḳi' olmuştur si o do olur faẓl-ı
19. feyyāz-ı zū'l-celāl u bī-miṣāl u³³ lā-yezālīn mu'azzam ve mükerrerem ve meymūn

[3a]

1. ve mübârek şerîf ve laṭîf nuṭṭu muḳâbelesinde mer'î ve muḥterem
2. vāḳi' olmuştur ki³⁴ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا āndan kināyetdir kelime-i Âdem ve kelime-i ḥâtem³⁵ 'aleyhimâ's-selâm
3. tamâm bismi'l-lâhdan müşâhede olundu ve bir vechile daḥī³⁶ bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥimiñ
4. yigirmi bir ḥarfini eczâ ve inbisâtla ḥesâb eyleseñ bi-ğayr-i nokta elli
5. altı olur iki kerre bist o heşt müşâhede olunur ve bir vechile daḥī³⁷ elli altınıñ
6. si o do kelimesini³⁸ si o do kelime için iḥrâc³⁹ eyleseñ yigirmi dört 'aded ḳalur
7. sâ'at-i leyl u nehâr⁴⁰ müşâhede olunur ve bir vechile⁴¹ altı 'adedi kâf
8. ve nūna kısmet eyleseñ ḥarf ve nokta muḳâbelesinde elli 'aded ḳalur
9. ve merḳūm elli altı kelimeniñ otuz üç daḥī noktası⁴² vardır faẓl-ı
10. yezdāniñ zuhûrundan kināyetdir ve ḳaçan ki ḥurûf-ı inbisâtla noktayı cem'
11. eyleyesin seksân⁴³ toḳuz 'aded olur toḳuz 'adedi ḥarf ve nokta-i kâf
12. ve nūna ve nūh felege taḳsīm eyleseñ seksân⁴⁴ 'aded ḳalur bist o heşt kelimeniñ ve dört
13. ḥarf-i 'acemîniñ ism u müsemması ki eczâ ve inbisâtıdır seksân⁴⁵ olur
14. âniñ izâsında vāḳi' olmuştur ve bir vechile daḥī ḥarf ve nokta seksân⁴⁶
15. toḳuz ve bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm dört lafz ve dört nokta ve üç

³³ bī-miṣāl u : bī-miṣālī.

³⁴ Bakara, 2/31.

³⁵ ḥâtem : ḥâtem.

³⁶ daḥī : daḥī.

³⁷ daḥī : daḥī.

³⁸ kelimesini : kelimesin.

³⁹ iḥrâc : iḥrâc.

⁴⁰ sâ'at-i leyl u nehâr : sâ'ât-i leyl nehâr.

⁴¹ vechile : vechile daḥī.

⁴² otuz üç daḥī noktası : otuz üç noktası daḥī.

⁴³ seksân : seksen.

⁴⁴ seksân : seksen.

⁴⁵ seksân : seksen.

⁴⁶ seksân : seksen.

16. şeddesin cem' eyleseñ yüz 'aded olur yigirmi sekiz kelime inbisâtla yüz
17. 'aded olur⁴⁷ ve dört 'adedi 'anâşıra kısmet eyleseñ toksân altı 'aded
18. kalur ki üç kerre si o do olur taķsım-i vech-i Ādem 'aleyhi's-selām ve yedeyn ve ricley⁴⁸
19. müşāhede olunur ve yüz 'adedin⁴⁹ on altısın Ādemin vechinde

[3b]

1. on altı siyah haţt-ı ilāhīnin muķābele iħrāc⁵⁰ eylesen seksân⁵¹ dört
2. 'aded kalur üç kerre bist o heşt müşāhede olunur bu daħī ḥazret-i Ādemin
3. vechi ve yedi ve ricli taķsıminden 'ibāretdir ve bismi'l-lāh ğayr-i mükerrer on
4. ḥarfdır⁵² dört lafz ve dört nokta ile on sekiz olur her bir
5. ḥarf⁵³ muķābelesinde on sekiz biñ 'ālem daħī müşāhede olunur
6. ve on sekiz 'adedi yüz 'adede zamm eyleseñ yüz on sekiz⁵⁴ olur
7. dört 'adedi pā ve çā ve jā ve gā içün iħrāc eyleseñ yüz on dört
8. 'aded⁵⁵ kalur sūre-i kelām-ı kādīm müşāhede olunur ve bir vechile daħī ğayr-ı
9. mükerrer bismi'l-lāh on ḥarfdır ve dört lafz ile⁵⁶ vāķi' olmuşdur yüz 'aded
10. ile cem' eyleseñ yüz on dört olur bu daħī muţābık ve muvāfiķ 'alā-
11. ḥazā geldik şalāt baḥşine ki şalāt üç kısımdır biri ḥazar ve biri cum'a ve biri
12. sefer⁵⁷ namāzıdır bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm daħī üç şedde ile vāķi' olmuşdur
13. ve ğayr-ı mükerrer lafzatu'l-lāh üç kelime ve ism-i ḥazret-i fażl bi-ğayr-i nokta üç kelime
14. ve ğayr-ı mükerrer ism-i Muḥammed server-i enbiyā üç kelime ve ism-i şīr-i yezdān u sır-ı
15. sübhān u şāh-ı merdān 'Ali selāmu'l-lāhi 'aleyhi ve 'alā evlādihi⁵⁸ bi-ğayr-i nokta üç

⁴⁷ dört lafz ve dört nokta ve üç şeddesin cem' eyleseñ yüz 'aded olur yigirmi sekiz kelime inbisâtla yüz 'aded olur : dört lafz ve üç şedde inbisâtla yüz 'aded olur.

⁴⁸ ve yedeyn ve ricley : ve yed ricley.

⁴⁹ yüz 'adedin : yüz 'adedi ki.

⁵⁰ muķābele iħrāc : muķābelesinde iħrāc.

⁵¹ seksân : seksen.

⁵² ve.

⁵³ ğayn.

⁵⁴ 'aded.

⁵⁵ 'aded : Diğer nüshada yok.

⁵⁶ on ḥarfdır ve dört lafz ile : on ḥarf dört lafzla.

⁵⁷ biri cum'a ve biri sefer : biri sefer ve biri cum'a.

16. kelimedir zıkr olunan üç kısım şalât bunlarıñ izâsında maḵṣûm ve müsteḵarrdır
17. ve ḥazret-i 'izzet şâh-ı ḥicâz mi'râca⁵⁹ 'urûc eyledikde elli vakit namâz
18. emr eyledi ba'dehû server-i enbiyâ ḥazretten taḥfîf taleb idüb beş vakte
19. karar eyledi⁶⁰ ândan daḥî murâdu'l-lâh budur ki bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm dört lafzdır

[4a]

1. ve bir daḥî nokta-i aṣl ki bâniñ taḥtındadır veyâḥud⁶¹ bi-ğayr-i mükerrer bir şedde ile
2. beş olur âniñ muḳâbelesinde vâḳi' olmuştur ve lafzatu'l-lâh beş kelime
3. ve ism-i Fazl ve ism-i 'Aliyyu'l-'azîm me'a nokta beş kelime ve ism-i sâlâr-ı enbiyâ
4. Muḥammed beş kelime ve Muştafâ bi-ğayr-i nokta ve Maḥmûd beşer⁶² kelimedir ve معشوق
5. bi-ğayr-i nokta beş kelimedir ve ال كهيعص طس حم ق ن⁶³ beş nokta ile
6. vâḳi' olmuştur ol beş vakit namâz bunlarıñ üzerine mebnî ve münzel
7. olmuştur ve bir vechile daḥî bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm gayr-ı mükerrer on kelimedir
8. ve dört lafz ve üç şedde ile on yedi olur şalât-ı ḥazar muḳâbelesinde
9. ve mezkûr on 'adedi'⁶⁴ ve dört lafz ve bâniñ noktası veyâḥud⁶⁵ gayr-ı mükerrer
10. bir şedde ile on beş 'aded olur şalât-ı cum'a muḳâbelesinde ki birbirisine⁶⁶
11. zamm eylesen si o do müşâhede olunur ki mir'ât-i ḥüdâdîr⁶⁷ ve müvâḥḥidân u mü'min
12. u mü'minâta 'îd-i mübârekdir ve ḥüccetu'l-mesâkîndir ve Âdem günidir ve didâr-ı ḥaḳ
13. bunda⁶⁸ va'de olunmuş idi ki eẓharu mine's-şemsi zuhûr buldı ki⁶⁹ si o do kelime-i

⁵⁸ ve.

⁵⁹ mi'râca : mi'râc.

⁶⁰ taleb idüb beş vakte karar eyledi : taleb eyledi beş vakitte karar idüb.

⁶¹ veyâḥud : veyâḥud.

⁶² beşer : beş.

⁶³ daḥî.

⁶⁴ on 'adedi : on 'aded kelime.

⁶⁵ veyâḥud : veyâḥud.

⁶⁶ birbirisine : birbirine.

⁶⁷ ḥüdâdîr : ḥüdâdîr.

⁶⁸ bunda : bu günde.

⁶⁹ buldı ki : buldı ve.

14. tammât-ı ilâhîyye-i ezeliyye-i ebediyyeniñ izâsındadır ki nuṭṭ-ı ḥazret-i Âdem 'aleyhi's-selâmdır
15. ve bir vechile daḥî bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm ğayr-ı mükerrer on kelimedir ve bir daḥî⁷⁰
16. noktası on bir olur ki şalât-ı sefer ândan kinâyetdir ḥazar namâz ile cem' eyleseñ
17. bist o heşt olur ki ḥabîb-i ilâhîniñ⁷¹ nuṭṭ-ı şerîfidir ki Ḳur'ân-ı mecîd ândan 'ibâretdir
18. ve bir vechile daḥî bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm dört lafz⁷² ve bir daḥî bâniñ
19. noktası ve ğayr-ı mükerrer bir şedde ile altı 'aded olur الر كهيص طس حم

[4b]

1. ve daḥî⁷³ altı sûreniñ evâilidir ki altı şekl ve ecnâs⁷⁴
2. ve ašnâfla muḳaṭṭa'a ve muhkemât-ı ilâhîdir ve kâf ve nûn daḥî altı kelimedir
3. bunlarıñ⁷⁵ izâsında vâḳi' olmuştur ve bir vechile⁷⁶ bismi'l-lâhiñ ğayr-ı mükerrer
4. on kelimesinden bir kelimesin bi-ḥükm-i ⁷⁷يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ ihrâc
5. eyleseñ toḳuz 'aded ḳalır kâf ve nûn⁷⁸ daḥî üç nokta ile toḳuz
6. olur ve bir vechile bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîmin⁷⁹ cümle-i kebîr⁸⁰ ile ḥesâb
7. eyleseñ yedi yüz seksân⁸¹ sekiz 'aded olur sekiz 'aded⁸² ḥazret-i Âdemin
8. ḥaṭṭ-ı istivâsiyla⁸³ heşt vâḳi' olan sûret-i şâb ḳaṭaṭ ḥaṭ ki⁸⁴

⁷⁰ bâniñ.⁷¹ ḥabîb-i ilâhîniñ : ḥabîbu'l-lâhiñ.⁷² dört lafz : dört lafzdır.⁷³ ve daḥî : daḥî.⁷⁴ ile.⁷⁵ bunlarıñ : bunlar.⁷⁶ bir vechile : bir vechile daḥî.⁷⁷ Ra'd, 13/39.⁷⁸ ve.⁷⁹ bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîmin : bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm yigirmi bir ḥurûfun.⁸⁰ cümle-i kebîr : cümle-i kebîr.⁸¹ seksân : seksen.⁸² 'aded : 'adedi.⁸³ ḥaṭṭ-ı istivâsiyla : ḥaṭṭ-ı istivâ ile.⁸⁴ şâb ḳaṭaṭ ḥaṭ ki : şâb ḳaṭaṭına ki.

9. si o do kelimeniñ ‘imâdı oldur⁸⁵ taķsım itdiñ⁸⁶ yedi yüz seksân⁸⁷ ‘aded ƙaldı ki
 10. on üç kerre bist o heşt ve on üç kerre si o do müşâhede olunur ve bir vechile
 11. daĥî ĥazret-i izzet Mûsâ peygâmbere⁸⁸ aleyhi's-selâm ĥayme-i mî‘âdıñ binâsı ilhâmın
 12. ƙalb-i pâkine nüzûl ve düĥûl⁸⁹ eyleyüb emr eyledikde⁹⁰ ĥazret-i kelimetu'l-lâh⁹¹ daĥî⁹² ĥaymeniñ
 13. bir tarafında⁹³ elli tınâb ve bir tarafında daĥî⁹⁴ elli tınâb ki yüz olur ve on
 14. bir şukķa ve her bir şukķanın⁹⁵ tûli bist o heşt ‘arş⁹⁶ ve her şukķanın pehnâsını⁹⁷
 15. dört ‘arş⁹⁸ eyleyüb vücûd-ı Âdem mişâli⁹⁹ vaz‘ eylemişdir ki yüz tınâb
 16. eyledügi ya‘nî Ĥur‘ân-ı ƙadîmiñ bist o heşt ĥurûf-ı müsemması ve yetmiş iki¹⁰⁰
 17. esmâsı yüz olur ki Âdem ‘aleyhisselâmıñ sağ eli ve ayağı¹⁰¹ yigirmi
 18. sekiz¹⁰² mafşaldır ki bist o heşt ĥurûf muķâbelesindedir¹⁰³ ol bist o heşt kelimeniñ
 19. yigirmi iki noķtası daĥî mafşıl-ı yed-i Âdem ile bile vâķi‘ olmuşdur ki
- [5a]
1. ehlu'l-lâha maĥfî ve pûşîde degildir elli ‘aded olur ve bir cânib daĥî hemçünân
 2. elli ‘aded olur ve onbir şukķa şalât-ı sefer izâsındadır ve tûli bist o heşt

⁸⁵ oldur : olur.

⁸⁶ itdiñ : idiñ.

⁸⁷ seksân : seksen.

⁸⁸ peygâmbere : peygamber.

⁸⁹ düĥûl : düĥûl.

⁹⁰ eyledikde : eyledikde.

⁹¹ Sayfa kenarına Kelîmu'l-lâh yazılmış.

⁹² daĥî : daĥî.

⁹³ tarafında : tarafından.

⁹⁴ daĥî : diğér nüshada yok.

⁹⁵ her bir şukķanın : her şukķanın.

⁹⁶ ‘arş : ârş.

⁹⁷ pehnâsını : pehnâsı.

⁹⁸ ‘arş : ârş.

⁹⁹ vücûd-ı Âdem mişâli : vücûd-ı mişâli.

¹⁰⁰ daĥî.

¹⁰¹ sağ eli ve ayağı : sağ eliyle sağ ayağı.

¹⁰² yigirmi sekiz : bist o heşt.

¹⁰³ muķâbelesindedir : muķâbelindedir ve.

3. 'arş olduğu¹⁰⁴ ya'nî her kelime kendü zâtında bist o heşt kelime olur ve her bir
4. şukkanın¹⁰⁵ dört 'arş¹⁰⁶ olduğu bist o heşt kelime-i hâtem¹⁰⁷ ve si o do kelime-i Âdemden
5. kinâyetdir imdi bu hayme-i mî'âdın a'dâd¹⁰⁸ yüz kırk üç 'aded
6. olur ve üç yüz altmış feleku'l-burûcuñ derecâtı¹⁰⁹ ve on iki daḥî
7. bürûcâtı ve şeş cihât ve 'anâşır-ı erba'a ve hâzret-i Âdemiñ vechinde meştûr
8. olan işnâ 'aşera huṭûṭ-ı sebz-i ilâhî ve sâ'at-i¹¹⁰ leyl u nehâr ve elli vakit
9. namâz ki harf ve nokṭa-i Qur'ân¹¹¹ olur ki âniñ izâsında münzeldir ve kelâm-ı
10. kadîmiñ yigirmi toḡuz muḳaṭṭa'a sûreleri ve yetmiş iki daḥî¹¹² bist o heşt hurûfuñ
11. isim ve müsemması¹¹³ ve si o do harf daḥî hâzret-i Âdemiñ 'aleyhi's-selâm nuṭṭ-ı şerîfî ki
12. ¹¹⁴ عِلْمِ اَدَمَ الْاَسْمَاءُ كُلِّهَا dır ve bist o heşt nuṭṭ-ı Muḥammed 'aleyhi's-selâm ve on dört daḥî ^{الر}
13. كِهَيْعِص طَس حَم ق ن ve iki 'aded daḥî kelime-i kün ki mecmû'-ı a'dâd bilâ-ziyâde¹¹⁵
14. ve noḡşân yedi yüz seksân¹¹⁶ sekiz 'aded olur cemi' bu zıkr olunan me'ânî-i
15. künûz-ı ḥaḳâyik ve esrâr-ı rumûz-ı daḳâyik bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîmde meştûr
16. ve muḳayyeddır bilâ-taḥmîn u gümân ey âşık-ı şâdık ve ey ḥakîm-i ḥâzîk
17. eger dâire-i rubûbiyyete ḥaḳîḳatiyle¹¹⁷ ḳadem başmak murâd idinürseñ dîde-i
18. ma'rifet ve merdüm-i başîret ile esrâr-ı bismi'l-lâha nâzır¹¹⁸ olub yaḳîn

¹⁰⁴ 'arş olduğu : ârş olur ki.

¹⁰⁵ ve her bir şukkanın : ve her şukkanın pehnâsı.

¹⁰⁶ 'arş : ârş.

¹⁰⁷ hâtem : hâtem.

¹⁰⁸ a'dâd : 'adâd.

¹⁰⁹ 'aded olur.

¹¹⁰ sâ'at-i : sâ'ât-i.

¹¹¹ elli.

¹¹² daḥî : daḥî.

¹¹³ isim ve müsemması : müsemması.

¹¹⁴ Bakara, 2/31.

¹¹⁵ bilâ-ziyâde : bilâ-ziyâdet.

¹¹⁶ seksân : seksen.

¹¹⁷ ḥaḳîḳatiyle : ḥaḳîḳle.

19. hâşıl eylemeğe mücâhede-i külliyyet ve küşîş-i sür'at üzerine olasin

[5b]

1. maşşûd ve murâd¹¹⁹ olan bu idi ki zıkr olunan üslûb ya'nî¹²⁰ tamâm-ı
2. bismi'l-lâhi'r-raḥmāni'r-raḥîmde hüveydâ olaydı¹²¹ nice ki zühûr ve şudûr
3. buldı bismi'l-lâh bu tarz üzere¹²² taḫsîme getürüb işbât¹²³ eylemekden
4. 'arz¹²⁴ oldur ki cemi' ma'nânın ve kelâm ve kelimenin aşlı bir nokṭadır
5. ol bir nokṭa bir ḥarfdir ḡayn gibi hezârdır bi'l-küllîyye 'ilm-i bi'l-ḡuvveden¹²⁵
6. bi'l-fi'le gelen mükevvenât ki 'âlem-i maḥsus ve 'âlem-i şıfâtıdır hep kelâm
7. ve kelime ile¹²⁶ ḡâimdir anlara bi'l-ḡuvve irişmişdir ki anlardan şâdır ve zâhir
8. olan ḥarf taḫsîme ve tevciḥe getürseñ bismi'l-lâh gibi her ma'nâ
9. lâyiḥ ve tâbân olmak mümkündür fe-efhim ki ne vaḥdâniyyetdir¹²⁷ ol cihetden
10. ḥazret-i risâlet buyurmuşdur ki اقرء القرآن على حرف واحد
11. imdi her bir ḥarf bu minvâl üzre bir nokṭadır ve bi'l-küllîyye Ḳur'an-ı
12. 'azîm ol nokṭanın¹²⁸ zımnında mevcûd ve münderecdir bismi'l-lâh bu ma'nâ
13. birle küşem¹²⁹ iderseñ cemi' 'âlemde zâhiri ve bâtını bismi'l-lâhda¹³⁰
14. bulursun¹³¹ فَاتَيْنَا تَوَلَّوْا فَمَّ وَجْهُ اللَّهِ¹³² her cānibe ki nâzır olsañ
15. dîdar-ı ḥaḡdan ḡayrı müşâhede etmezsin zihî devlet-i cāvîd
16. ve sa'âdet-i sermediyye الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ
17. ¹³³ إِنْ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ
18. Çün tamâm oldu mişālî nüşḡası
19. Sırr-ı bismi'l-lâhı gel bir ḡuş kı

¹¹⁸ bismi'l-lâha nâzır : bismi'l-lâhda nazar.

¹¹⁹ maşşûd ve murâd : maşşûd-ı murâd.

¹²⁰ ya'nî : ma'nâ.

¹²¹ hüveydâ olaydı : şariḥ ve hüveydâ oldu.

¹²² tarz üzere : tarzı üzerine.

¹²³ işbât : beyân.

¹²⁴ 'arz : ḡaraż.

¹²⁵ 'ilm-i bi'l-ḡuvveden : 'âlem-i bi'l-ḡuvveden.

¹²⁶ ile : Diğeri nüshada yok.

¹²⁷ ne vaḥdâniyyetdir : ne 'âlem-i vaḥidâniyyetdir.

¹²⁸ nokṭanın : nūnuñ.

¹²⁹ küşem : şemme.

¹³⁰ bismi'l-lâhda : bismi'l-lâh.

¹³¹ Bakara, 2/115.

¹³² hükmüyle.

¹³³ Fatir, 35/34-35.

Câm-ı vahdet fazl-ı hâkdan nûş kıl¹³⁴

[6a]

1. Cümle sırru'l-lâh bismi'l-lâh imiş
Ser-be-ser sırr-ı kelâm¹³⁵ imiş
2. İncîl u Tevrât u Furkân u Zebûr
Bundadır küll cân göz bak gör¹³⁶
3. Cümle eşyâ sırr-ı bismi'l-lâhdır
Hem şîfât-ı zât-ı fazlu'l-lâhdır
4. Sırr-ı bismi'l-lâha her kim irmedi
Şûret-i fazl-ı hüdâyı görmedi¹³⁷
5. Her ne maşûd ister iseñ bunda bul
Derdiñe dermân gerekse bunda bul
6. İsm-i hâkdan ğayrı¹³⁸ yokdur irâde
Var diyen şeytân-ı dîvdır.¹³⁹ arada
7. Sırr-ı bismi'l-lâhdan¹⁴⁰ kim düşdi dūr
Görmedi dîdâr-ı hâkķı kaldı kūr
8. Şûretiñden vâķıf ol âgâh ol¹⁴¹
Rabbiñi gör sırr-ı bismi'l-lâh ol¹⁴²
9. İsm-i hâkda görmeyen Allahını
Kendüden redd itdi Fazlu'l-lâhını
10. Kâ'be sırr-ı şalâtıñ bunda gör¹⁴³
Zîkr u tesbîh u namâziñ bunda gör
11. Ger saña keşf olmasa¹⁴⁴ ism-i hüdâ
Bil ki düşdüñ Hâk te'âlâdan cüdâ
12. İsm-i Hâkdır 'arş u ferşin¹⁴⁵ kâimi

¹³⁴ Sırr-ı bismi'l-lâh bir gel güş kıl

Câm-ı vahdet fazl-ı hâkdan pûş kıl

¹³⁵ kelâm : kelâmu'l-lâh.

¹³⁶ İncîl Tevrât Furkân Zebûr

Bundadır cân gözûyle bak gör

¹³⁷ Bu beyit diğerk nûshada yok.

¹³⁸ ğayrı : ğayr.

¹³⁹ şeytân-ı dîvdır : şeytân u dîvdır.

¹⁴⁰ bismi'l-lâhdan : ismu'l-lâhdan.

¹⁴¹ âgâh ol : âgâhda.

¹⁴² bismi'l-lâh ol : bismi'l-lâhda.

¹⁴³ Rek'at u sırr-ı şalâtıñ bunda bul.

¹⁴⁴ olmasa : olmazsa.

¹⁴⁵ 'arş u ferşin : 'arş-ı ferşin.

- Âdem ol zikr eyle âni dâimî
 13. Dür olan esrâr-ı bismi'l-lâhdan¹⁴⁶
 Dîv-teg dür oldu Fazlu'l-lâhdan
 14. Hak dilerseñ iste bismi'l-lâhda
 Genc dilerseñ iste bismi'l-lâhda
 15. Bir ğanî kanı bu genci bilmeyen
 Kaldı müflis işbu genci bilmeyen
 16. Enbiyâ bu ismle bulmuş Hakkı¹⁴⁷
 Maşûdın bunuñla bulmuş müttakî
 17. Sırr-ı bismi'l-lâha ırmeyen deni¹⁴⁸
 Kördür iblis-teg görmez Hakkı
 18. İsm-i Hakkdır yerde gökde ism-i Hak
 İsm-i Hakkdan görünür didâr-ı Hak
 19. Ger dilerseñ fazl-ı Hakkı iresin
 Kıl nazar ismine tâ kim göresin

[6b]

1. Añlamayan 'alleme'l-esmâsını
 Görmedi sermedi Hakkın simâsını¹⁴⁹
2. İsmiñi fehîm itmeyen görmez Hakkı
 Dîv-teg mağbûn u şeytân u şakî¹⁵⁰
3. Şüretâ Âdem velî hayvândır¹⁵¹
 kendözünden bî-haber nâdândır
4. Hâlik-ı kevneyn u 'âlim-i ism-i Hak¹⁵²
 Vech-i Havvâ vech-i Âdem ism-i Hak
5. İsm-i Hakkdır işleyen işletdiren
 İsm-i Hakkdır söyleyen söyletdiren
6. İsm-i Hakkdan ğayrı¹⁵³ bir deyyâr yok
 Bundan özge fâ'il-i muhtâr yok
7. Vaḥdetiñ iqlîmi bismi'l-lâhdır
 Mazharı 'ayn-ı Fazlu'l-lâhdır¹⁵⁴

¹⁴⁶ dür esrâr-ı bismi'l-lâhdan.¹⁴⁷ enbiyâ bu ismle bulmuşdur Hakkı.¹⁴⁸ fakî.¹⁴⁹ Görmedi Hakkın pedr-i simâsını.¹⁵⁰ Dîv-teg mahrûm u mağbûn şakî.¹⁵¹ Şüretâ dâhî velî hayvândır.¹⁵² Hâlik-ı kevneyn 'âlim-i ism-i Hak.¹⁵³ ğayrı : ğayr.¹⁵⁴ Vaḥdetiñ iqlîm-i bismi'l-lâhdır

8. İsm-i Hâkdan zâhir olur kış u yâz
İsm-i Hâkdır Kâf-ı simurğ-ı şâhbâz¹⁵⁵
9. Derd u zaîmet saña ândan irişür
Lütf u şefkat gör ki kıanden irişür
10. Geh celâl u geh cemâldir ism-i Hâk
Hem kadîm-i bî-zevâldir ism-i Hâk¹⁵⁶
11. Âb-ı kevşer câm-ı cemdir ism-i Hâk
Dîve renc u bîm-i elemdir ism-i Hâk¹⁵⁷
12. İsm-i Hâkdurur şerî'at ma'rîfet
Hem hâkîkat hem tarîkat âhîret
13. İsm-i Hâkla kâinâta tıldı nûr
Çaldı bu ismle İsrâfil şûr
14. Oldı kâdî fazl-ı Hâk bu ismle
'Adlile tıldı cihân bu ismle
15. Bî-haberdir kim ki ismu'l-lâhdan
Nesne fetî olmaz âña Allahdan
16. Câhil u şeytân-ı mel'ûn-ı ebed¹⁵⁸
Oldı çün bilmedi esmâ-i ehad
17. İste sen¹⁵⁹ dîr olasın şeytândan
Zîkr kııl esmâ-i Hâkkı cândan
18. Gâfil olma ism-i Hâkdan âdemî
Âdem olasın bulasın Âdemi
19. Añla bismi'l-lâhdır nûr-ı kadîm
Cennet u dîdâr u rıdvân u na'im¹⁶⁰

[7a]

1. Âdem oğluyam dime ey âdemî
Añlamayınca bu ism-i a'zamı
2. Görmez isen Hâkkı bismi'l-lâhda
Nuṭkıñı maḥbûs kııldıñ câhda

Mazharı vü 'ayn-ı Fazlul-lâhdır.

¹⁵⁵ İsm-i Hâk Kâf u simurğ-ı şâhbâz.¹⁵⁶ Geh cemâl u geh celâldir ism-i Hâk
Dîve renc u bîm-i elemdir ism-i Hâk¹⁵⁷ Âb-ı kevşer câm-ı cemdir ism-i Hâk
Hem kadîm u bî-zevâldir ism-i Hâk¹⁵⁸ câhil u şeytân u mel'ûn-ı ebed.¹⁵⁹ iste sen : isteñ.¹⁶⁰ cennet u dîdâr rıdvân u na'im.

3. Hâk yüzün görmek dilersen bunda gör
Hızr-veş 'İsî¹⁶¹ gözün aç kalma kör
4. İsm-i Hâkdır çün cemî'-i kâinât
Ġayrı¹⁶² bilme dîv olub ey bî-şebât
5. Bunda gel gör fazl-ı Hâkkı bî-gümân
Âşîkar oldı ol hürşîd-i cân
6. Fazl-ı yezdân oldı çün¹⁶³ üstâdımız
Râh-ı Hâkka¹⁶⁴ Hâkdurur irşâdımız
7. Fazl-ı Hâkdır rehber u perşîdemiz¹⁶⁵
Cân göğünde mâh u hem hürşîdemiz¹⁶⁶
8. Biz Hâkkı esmâ-i Hâkdan¹⁶⁷ bulmuşuz
Ölmedin evvel ölüb dirilmişüz
9. Kâf u nûndan¹⁶⁸ 'âlemi vezn itdi fazl
Kaş u 'adliyle bizi vezn itdi fazl
10. Hil'at-i Kur'an¹⁶⁹ giydirdi bize
Cümle sırru'l-lâhı¹⁷⁰ bildirdi bize
11. Fazl-ı Hâkdır on sekiz biñ 'âlemiñ
Varlığı hem cân u cism-i hâtemiñ
12. Fazl-ı Hâkdır sırr-ı bismi'l-lâh bak
Anda gösterdi yüzün Allah bak
13. Âdem ve Hâkkı dilerseñ bunda bul
Bundan özge nefsiñe yok toğri¹⁷¹ yol
14. Añladıñsa sırr-ı bismi'l-lâhı sen
Nefsiñi bildiñ ve hem Allahı sen¹⁷²
15. Ey Mişâlî Hâk sözün kıldıñ beyân
Sırr-ı Hâkkı Hâkdan eylediñ beyân
16. Sen değilsin söyleyen güftârını
Hâkdurur şerh eyleyen esrârını

¹⁶¹ Hızr-veş 'İsî : Hızr u 'İsî-veş.

¹⁶² Ġayrı : Ġayr.

¹⁶³ çün : çü.

¹⁶⁴ râh-ı Hâkka : râh-ı Hâkda.

¹⁶⁵ rehber u perşîdemiz : mürşîd u rehberimiz.

¹⁶⁶ hürşîdemiz : hürşîdimiz.

¹⁶⁷ esmâ-i Hâkdan : semâ-i Hâkdan.

¹⁶⁸ kâf u nûndan : kâf nûndan.

¹⁶⁹ Hil'at-i Kur'an : Hil'at-i Kur'ânı.

¹⁷⁰ Cümle sırru'l-lâhı : Cümle sırru'l-lâh.

¹⁷¹ toğri : toğru.

¹⁷² Nefsiñi bildiñ hem Allahı sen.

17. Arādānıñ¹⁷³ var seniñ Haqdır hemân
Haqdurur kim sırrını eyler beyân
18. On sekiz biñ 'âlemiñ hallâkıdır
Zatı dâim ve şıfatı bâkîdir
19. Âdem olmuşdur bahâne kıl nazar
Yoksa¹⁷⁴ Haqdır yerde gökde ser-be-ser

[7b]

1. Dür iden insânı Haqdan dūrdur
Sermedi şeytân gibi pūr-kördür¹⁷⁵
2. Haqqı bulursañ yine Âdemde bul
Âdemi gayrı bilen insân değil
3. Âdemiñ vechine karşı sâcid ol
Dīv olma cân u dilden 'âbid ol
4. Tutmayınca yüzün Âdem yüzine
Vâkıf olmazsın yüzünün yüzine
5. Yüzüne bak k'oldurur elvâh-ı Haq¹⁷⁶
Kalbiñi şâf eyle gör dîdâr-ı Haq¹⁷⁷
6. Haq cemâlidir cemâliñ kıl nazar
Yarmaqla¹⁷⁸ vechiñ it şakku'l-kamer
7. K'okıyasın otuz iki nūr-ı Haq¹⁷⁹
Perde ref' ola göresin vech-i Haq
8. Geçmeyince hatt-ı¹⁸⁰ ağ u kâradan
Saña göstermez yüzünü yaradan
9. Zulmet-i hattındadır¹⁸¹ âb-ı hayât
İçegör hayy ol ve olmağıl¹⁸² memât
10. La'li rāzın¹⁸³ añladınsa dirisin
Añlamaduñ ise Haqdan¹⁸⁴ berisin

¹⁷³ Arādānıñ : Ārdanıñ.

¹⁷⁴ Yoksa : Yoḡsa.

¹⁷⁵ Sermedi ṭāḡi gibi bir kördür.

¹⁷⁶ elvâh-ı Haq : mir'ât-i Haq.

¹⁷⁷ Kalbiñi pāk eyle gör dîdāra bak.

¹⁷⁸ Yarmaqla : parmakla.

¹⁷⁹ K'okıyasın si o do hatt-ı nūr-ı ḡudā.

¹⁸⁰ hatt-ı : zāhir-i.

¹⁸¹ Zulmet-i hattındadır : Zulmet-i cāndadır.

¹⁸² olmağıl : olmağla.

¹⁸³ La'li rāzın : La'-i zādın.

¹⁸⁴ Haqdan : cāndan.

11. Mihr-i Kur'an haṭṭı-ı vech-i yârdan
Bilmeyen bu sırrı ehl-i nârdan
12. Yüzi ağ olmak dilerseñ tâ ezel
Okı yüzüñde ne yazmış lem-yezel
13. Ya'ni fî u ḍâd u lâmdır göz kulaḡ
Haḡḡı gel vechiñde gör düşme ırak
14. Şüretiñ kendüñe hüccetdir seniñ
Muşḡaf-ı Haḡdır kamu 'uzvuñ seniñ¹⁸⁵
15. Sen kelâmu'l-lâh-ı nâṭṡsın ebed
Sendedir hem naḡşu'l-lâhu'ş-şamed
16. Bilmediñse kendiñi¹⁸⁶ Kur'an-ı Haḡ
Okumadıñsa vücûduñdan¹⁸⁷ sebaḡ
17. Kendiñi Kur'âna tebdîl etmeseñ
Ser-be-ser a'zâñı Kur'an bilmeñ¹⁸⁸
18. Üzerüñe ḡaṭlarıñ hüccet olur
Kendü ḡaṭtıñ kendüñe la'net kıılır
19. Sen kelâmu'l-lâh iken bu zulm ola
Cehl ola ḡalbüñi¹⁸⁹ zulmetle tola

[8a]

1. Nûr iken şehir-i vücûduñ¹⁹⁰ gün gibi
Ḳoyasın zulmetde¹⁹¹ kendiñ dün gibi
2. ḡaṭtıñı yerlü yerinden¹⁹² alalar
Şüret-ı ḡayvâna tebdîl ideler
3. Yazık¹⁹³ ol nâzik vücûda kim hemân
Heye'ât-ı ḡayvânda ḡala câvidân
4. Ḥûk u ḡoroş u gürg aḡreb mâr ile
Kelb u meymûn ḡâv u ḡâr¹⁹⁴ ḡuftâr ile
5. Ḳalasın mevzî şıfatlarla müdâm
Bundan artuḡ derd olur¹⁹⁵ ey himâm

¹⁸⁵ 'uzvuñ seniñ : 'uzv-ı teniñ.

¹⁸⁶ kendiñi : kendüñi.

¹⁸⁷ vücûduñdan : vücûduñda.

¹⁸⁸ bilmeñ : anmasañ.

¹⁸⁹ ola ḡalbüñi : âla ḡalbiñ.

¹⁹⁰ şehir-i vücûduñ : şehir ü vücûduñ.

¹⁹¹ zulmetde : zulmete.

¹⁹² yerinden : yerinde.

¹⁹³ Yazık : yâzik.

¹⁹⁴ ḡâr : ḡar.

¹⁹⁵ olur : olur mu.

6. Çâre oldur kim bulasın bir eri
Ayağına süresin rûy u seri¹⁹⁶
7. Başın ol dem lâyıķ olur efsere
'İlm-i Hâķda¹⁹⁷ iresin bir servere
8. Tâ ki bir bir müşkiliñ ĥall eyleye
Saña cân 'ilmini Hâķdan söyleye
9. Pûta-i cism içre cânıñ pāk ide
Kendü 'ilmiñden seni derrāk¹⁹⁸ ide
10. Bâṭınıñ nûr eyleye zulumâtdan
Arıda pāk eyleye mürâatdan
11. Seni esfel ĥâķ iken cevher ide
Başdan ayağa deġin envâr ide
12. Ya'nî Kûr'ân ide ser-tâ-ser tamâm
Olasın 'ilmiñe¹⁹⁹ vâķıf ve's-selâm
13. Cân u dil mısırında sulṭân olasın
Yûsuf-ı Ken'ân gibi cân olasın
14. Kalmaya göñlüñde hiç reyb u gümân
İre mesrûr u gide ġam câvidân
15. Gitdi keşret birliğe irdiñ lâ yezâl
Şems-i vaḥdet gibi olduñ bî-zevâl
16. Nâzır²⁰⁰ olduñ 'âlemiñ esrârına
Ġarķ olduñ faẓl-ı Hâķ dîdârına
17. Câvidân-ı Hâķķla²⁰¹ olduñ muttaşıl
Olmadıñ vaşlından âniñ munfaşıl
18. Bundan artık menzilet var mı ki sen
Câvid²⁰² Allah ile bâķî kalasen
19. Zî sa'âdet ṭali'-i sa'd-i sa'îd²⁰³
K'oldı ķadr aḥşamı âniñ rûz-ı 'îd

¹⁹⁶ rûy u seri : rûy-ı seri.

¹⁹⁷ 'İlm-i Hâķda : 'İlm-i Hâķdan.

¹⁹⁸ derrāk : idrāk.

¹⁹⁹ 'ilmiñe : 'ilmüñe.

²⁰⁰ Nâzır : ḥâzır.

²⁰¹ Hâķķla : Hâķķile.

²⁰² Câvid : Câvidân.

²⁰³ Zihî sa'âdet ṭali'-i kadr-i sa'îd.

"temmet risâle-i Miftâhu'l-ğayb-ı Mişâlî rahmetullâhi te'âlâ el-kitâbetu's-şâ'îf molla 'Ulûş ibn-i dervîş İbrâhîm bin Muhtar bin 'Ali bin Muḥammed ḥ'âce 'an Ergiri Kesri ez maḥalle Mescidler sene 1256 11 m."²⁰⁴

Açıklama

Misâli'nin bu eseri, Fazlullah'ın *Arşnâme*'sinden alınan

اول سبع المثاني ای حکیم
هست بسم الله الرحمن الرحيم²⁰⁵

"Seb'u'l-mesânî'nin evveli, bismi'l-lâhi'r-rahmâni'r-rahim'dir ey hakim" beytinin, dolayısıyla bismelenin şerhidir diyebiliriz. Misâli'ye göre insan, yer, gök ve arasındakiler, levh-i mahfûz, dört unsur kısaca her mevcûd Allah'ın bir kelimesidir ki besmeleden ibârettir. Zîrâ Allah'ın isminden başka hiçbir varlık yoktur. Besmele olmasa, varlık da olmayacaktır. Bir hadiste zikredildiğine göre, Kur'an yedi harf üzerine indirilmiştir.²⁰⁶ Bunlar, hurûfilere göre ف ي م د ل و ن harfleridir.²⁰⁷ Misâli, bismelenin zikrettiğimiz bu önemini ve asliyetini gösterme yoluna gitmiştir. İlk olarak, Kur'an'ın aslını oluşturan bu yedi harfle besmele arasındaki eşdeşliği göstermiştir. Buna göre, besmele de dört lafız (bismi, allah, rahmân, rahîm) ve üç şeddeden oluşmuştur ki toplamı yedi yapmaktadır. Bismelenin bu yedi unsuru, Kur'an'ın aslı olan bu yedi harfe, Havvâ ve Âdem'in, hûri ve gılmanarın yüzündeki yedi ümmî hatta mukâbil gelmektedir.

Yukarıdaki beyitte besmele'nin seb'u'l-mesânînin evveli olduğu söylenmiştir. Seb'u'l-mesânî, yani "mükerrer yedi", her rekatta okunan ve yedi âyetten oluşan Fâtiha'nın ismidir. On dört mukatta'at harfi de, "mükerrer yedi"dir zira mesânî kelimesinin diğer bir anlamı da "çift"tir. Besmele de, on farklı harf ve dört noktadan oluşması hasebiyle seb'u'l-mesânîdir. Bu noktada, besmele ile mukatta'ât harfleri arasında da bir eşdeşlik söz konusudur. Aynı zamanda on dört unsurdan oluşan besmeleden, Âdem ve Havvâ'nın yüzündeki on dört hat da müşâhede olunur ki, yedi ümmî hat, yedi mahalliyle birlikte on dört hat yapmaktadır.

Besmele'nin dört lafzı, başındaki be'nin noktası ve tekrarsız bir şeddesi toplamı, altı yapmaktadır ki mukatta'ât harfleri tekrarsız olarak yazıldıklarında الر ك ه ي ع ص ط س ح م ق ن olarak altı grup halinde gelmiştir.

²⁰⁴ Bu ketebe, Millet Ktp., Ali Emîri Farsça, no: 1041'deki nüshaya âittir.

²⁰⁵ Fazlullah, *Arşnâme*, Millet Ktp., Ali Emîri Farsça, no: 1003, vr. 19a.

²⁰⁶ *Kütüb-i Sitte*, c. IV, s. 457.

²⁰⁷ Neden bu yedi harfin hadiste kastedilen yedi harf olduğuna dâir bkz. ?, *Nefâisu'l-hakâik*, Millet Ktp., Ali Emîri Farsça, no: 993, vr. 12a-12b.

Besmele, tekrarlarla, yirmi bir harften oluşmaktadır. Havvâ'nın yüzünde de yirmi bir harf vardır : yedi ümmî hat, yedi ümmî hattın mahalli ve yedi ebevî hatların mahalli. Fatihâ sûresi yirmi bir farklı harften oluşmuştur. Havvâ'nın yüzünde de yirmi bir harf olduğundan, Fâtihatu'l-kitâb kabul edilmiştir. Bu açıdan da besmele ile Fâtihatu'l-kitâb olan Havvâ'nın yüzündeki harfler arasında bir eşdeğerlik söz konusudur.

Besmelenin yirmi bir harfi, dört noktası ve üç şeddesi toplamı ise yirmi sekize eşittir ki bu da Kur'an'ın yazıldığı ve Hz. Muhammed'in lisânındaki yirmi sekiz harf izâsında olmaktadır.

Misâli, bu açıklamaların arkasından, Fazlullah'ın ismi ile ki bu hurûfîlerce Fazl (فضل) olarak kullanılmıştır, besmele arasında ilişki kurarak, diğer bir hesâba geçmiştir. Besmelenin dört lafzı (kelimesi)nden üçünün ki bunlar bismi, rahmân ve rahîm'dir, Fazlullah'ın isminin bu üç harfine mukâbil gelmesi durumunda, geriye kalan Allah lafzının ism-i Zât olduğunu söylemiştir. Allah'ın zât ve sıfatında bir tegayyür olamayacağından hareketle, Allah lafzında da tegayyür olamayacağını göstermiştir. Buna göre, Allah lafzından elifi çıkarsak, li'llâh kalır, bundan lam'ı çıkarsak geriye ilâh kelimesi kalır, bundan elifi çıkarsak lehû kelimesi kalır, son olarak lam harfini de çıkarsak he harfi kalır ki bu da Allah'ın "hû" ismidir. Sonuç olarak, besmeleden daha önce elde edilen yirmi sekiz unsura bu bir harf eklendiğinde yirmi dokuz elde edilir. Bu da lamelif'in hadiste geçtiği şekliyle bir harf kabul edilmesi durumunda, yirmi dokuz olan hece harflerinin izâsında olmaktadır. Besmelenin yirmi sekiz unsuruna, besmelenin kendisini de ekleyerek de yirmi dokuza ulaşabiliriz. Böylece besmele, yirmi dokuz harfin kâim-makâmı olmuş olmaktadır. Ayrıca, mukatta'ât harfleri yirmi dokuz sûrede gelmektedir ki, bu açıdan da besmele izâsındadırlar.

Ay da menziline yirmi dokuz günde tamamlamaktadır. Dolayısıyla ayın seyrinde de besmelenin alâmeti görülmektedir. Ay, otuz günde bir aylık seyrini tamamlarsa, bu durumda besmeleden elde ettiğimiz yirmi dokuza, besmelenin ilk harfi olan be'nin noktasını ekleriz.

Son olarak besmelenin, yirmi bir harfi, dört noktası, dört lafzı ve üç şeddesi toplamı bize otuz ikiyi vermektedir ki farsça konuşan Fazlullah'ın nutkundaki harf sayısı izâsındadır. Âdem'e öğretilen isimlerin tamamı da bu otuz iki harften ibârettir. Dolayısıyla, Âdem'in nutkundaki otuz iki ve Hâtem'in nutkundaki yirmi sekiz harf, besmeleden görülmektedir.

Besmelenin yirmi bir harfini okunduğu şekliyle ki buna inbisât veyâ eczâ denir, yazarsak elli altı harf ortaya çıkar. Bu da iki

kere yirmiz sekize eşittir. Aynı şekilde bu elli altı harf, Âdem'in nutkundaki otuz iki harfle, bir günün yirmi dört saati toplamına eşit olmaktadır. Elli altı harf aynı zamanda, Yaratışın başlangıcı olan kün (كُنْ) emrinin inbisâtındaki (ك ا ف ن و ن) altı harf ile yirmi sekiz harf ve bunların yirmi iki noktası toplamına eşittir.

Bu elli altı harfin nokta sayısı ise otuz üçtür. Harf ve nokta toplamı seksen dokuzdur. Kün (كُنْ) emrinin inbisâtındaki altı harf ve üç noktanın toplamı dokuzdur. Otuz iki harfin eczâsında ise seksen harf vardır. Besmele'den elde ettiğimiz seksen dokuz bu durumda, kün'den elde edilen dokuz unsur ve otuz iki harfin eczâsından elde edilen seksen harfin toplamına eşit olmaktadır.

Besmelenin harflerinin inbisâtındaki elli altı harf ve otuz üç noktaya, besmelenin dört lafzı, dört noktası ve üç şeddesi eklendiğinde yüz elde edilir. Bu da yirmi sekiz harf ile yirmi sekiz harfin eczâsında ortaya çıkan yetmiş iki harfin toplamına eşittir.

Elde ettiğimiz bu yüz sayısı, dört unsur ile üç kere otuz ikinin toplamına eşittir. Üç kere otuz iki de, Âdem'in yüz, el ve ayaklarında görülmektedir, şöyle ki ; Âdem'in yüzünde yedi ümmî hat ve yedi ebevî hat vardır. Toplamı on dördttür. Bu on dört hattan istivâ hattı geçtiğinde, saçın ve anfehanın ikiye bölünmesiyle, on altı hat zuhûr eder. On altı hat, mahalleriyle birlikte otuz iki yapmaktadır. İki eldeki parmakların mafsalları toplamı yirmi sekizdir. Bu mafsallar da, yüzdeki istivâ hattının geçmesi kuralıyla otuz iki olmaktadır. Ayak parmaklarının mafsalları da aynı hesâba tâbidir. Böylece Âdem'in vücûdunda üç kere otuz iki gösterilmiş olmaktadır.

Başka bir açıdan besmeleden elde edilen yüz sayısı, Âdem'in yüzündeki on altı hat ile üç kere yirmi sekizin toplamına eşittir. Buradaki üç kere yirmi sekiz de Âdem'in yüz, el ve ayaklarındaki yirmi sekizer hat/alâmet izâsındadır.

Besmele, on farklı harften mürekkebdir. Buna, besmelenin dört lafız ve dört noktasını eklersek on sekiz olur. Hurûfiler, harflerin vahdetini kabul etmektedirler. Bu durumda bu on sekiz unsurdan her biri, gayın harfinin ebced değeri olan bin izâsında kabul edilir ki böylece besmelenin on sekiz unsuruyla, on sekiz bin âlemin müşâhede edildiği söylenmiştir.

Besmeleden elde ettiğimiz yüz sayısı ile, besmelenin tekrarsız on harfi ve dört lafzı toplamı, Kur'an'ın yüz on dört sûresi izâsındadır.

Misâli buraya kadar olan bölümde, varlığın değişik kademelerinde, besmelenin işâretlerini ve alâmetlerini göstermiştir. Bunlar arasında, Kur'an'ın aslı olan yedi harfi, Fâtiha'yı, mukatta'ât harflerini, insanın yüzündeki, elindeki ve ayağındaki hatları, ayın

menzilini, yirmi sekiz ve otuz iki harfi, bu harflerin eczâlarını, Kur'an'daki sûre sayısını zikredebiliriz.

Misâli ayrıca besmele ile namaz arasındaki ilişki ve tekâbüliyeti de göstermektedir. Günlük namazlar, hazar, sefer ve Cum'a olmak üzere üçe ayrılır. Besmelenin üç şeddesi izâsındadır. Ayrıca, Allah lafzının tekrarsız üç harfi (الله), Fazlullah'ın ismindeki üç harf (فضل), Hz. Muhammed'in isminin tekrarsız üç harfi (محمد), Hz. Ali'nin isminin üç harfi (علي) de bu üç çeşit namaz izâsındadır.

Besmelenin dört lafzı ile be'nin altındaki bir noktanın toplamı da, namazın beş vaktine karşılık gelmektedir. Aynı şekilde Allah lafzının (الله), Muhammed isminin (محمد), Mahmûd isminin (محمود), Mustafâ isminin (مصطفى) beşer harfi, Ali (علي) ve Fazlullah'ın (فضل) isimlerinin üç harf ve iki noktası toplamı, beş vakit namazın izâsındadır. Tekrarsız olarak mukatta'ât harflerindeki (الر ك ه ي ع ط س ح م ق ن) beş nokta da beş vakit namaz izâsındadır. Beş vakit namaz, bunların üzerine mebnîdir ve bunların izâsında farz kılınmıştır.

Bir kimse, hazarda iken bir günde on yedi rekat, seferde on bir rekat, Cuma günü de on beş rekat farz namaz kılar. Besmelenin tekrarsız on harfi, dört lafzı ve üç şeddesi toplamı hazardaki on yedi rekat izâsındadır. Besmelenin tekrarsız on harfi, dört lafzı ve be'nin noktası veya tekrarsız bir şeddenin toplamı da Cuma günü kılınan on beş rekat farz namaz izâsındadır. Besmelenin tekrarsız on harfi ile tekrarsız bir şeddesi toplamı da seferde bir günde kılınan on bir rekat farz namaz izâsında olur. Hazardaki bir günlük farz rekatlar ile seferdeki farz rekatlerin toplamı yirmi sekiz eder ve Hz. Muhammed'in nutkundaki yirmi sekiz harf izâsındadır. Hazardaki bir günlük farz rekatlar ile Cuma günü kılınan farz rekatlerin toplamı da otuz iki olarak, Hz. Âdem'in²⁰⁸ nutkundaki otuz iki harfin izâsında olmaktadır.

Besmelenin ebcedi yedi yüz seksen sekizdir. Bundan Âdem'in yüzündeki sekiz hattı çıkarırsak yedi yüz seksen kalır. Bu da on üç kere yirmi sekiz ve on üç kere otuz ikinin toplamına eşittir.

Tevrat'ta geçtiğine göre Allah, Hz. Musa'ya, her biri yirmi sekiz arş uzunluğunda, dört arş eninde on bir parça kumaştan olup her iki tarafı ellişer iple bağlanan bir çadır (hayme-i mî'âd) yapmasını emretmiştir.

²⁰⁸ Hz. Âdem'in Fazlullah ile olan ilişkisi ve ayniyeti için bkz. Fatih Usluer, *Le Houroufisme ; La doctrine et son influence dans la littérature persane et ottomane*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris 2007.

Âdem'in sağ el ve ayağının parmaklarındaki mafsalsal toplamı yirmi sekizdir, Kur'an'ın yazıldığı yirmi sekiz harf izâsındadır. Bu yirmi sekiz harf ve bunların yirmi iki noktası toplamı elliye eşittir. Bu da Hayme'nin bir tarafındaki elli ip izâsındadır. Âdem'in sol tarafı da aynı hesap üzerinedir. Bundan dolayı "Hayme-i mi'âd"ın Âdem'den kinâye olduğu söylenmiştir. On bir parça kumaş, seferde bir günde kılınan farz rekatler izâsındadır. Her bir parçanın yirmi sekiz arş uzunluğu ve dört arş genişliği, Hz. Muhammed'in nutkundaki yirmi sekiz harf ve Hz. Âdem'in nutkunda buna ilâveten gelmiş olan dört mu'cem harften kinâyedir. Hayme-i Mi'âd ile ilgili, yüz ip, on bir kumaş, yirmi sekiz arş genişlik ve dört arş enin toplamı yüz kırk üç yapmaktadır.

Hayme-i mi'âd'dan elde ettiğimiz bu toplama, burçlar feleğinin üç yüz altmış derecesini, on iki burcu, altı yönü, dört unsuru, Âdem'in yüzündeki on iki hattı, yirmi dört saati, elli vakit namazı, başında mukatta'ât harf(ler)i gelmiş yirmi dokuz sûreyi, yirmi sekiz harfin inbisâtındaki yetmiş iki harfi, Hz. Âdem'in nutkundaki otuz iki harfi, Hz. Muhammed'in nutkundaki yirmi sekiz harfi, on dört mukatta'ât harfini ve kün emrinin iki harfini eklersek tam olarak yedi yüz seksen sekizi elde ederiz. Besmele'nin ebcedi de yedi yüz seksen sekizdir. Bu açıdan da Âdem'den kinâyet olan hayme ile besmele arasında bir eşdeşlik kurulmuştur.

Böylece zikredilen tüm bu unsurların sırlarının ve hakikatlerinin besmele'de bulunduğu ve kayıtlı olduğu gösterilmiş olmaktadır. Misâli'ye göre, hakikatiyle rubûbiyet dâiresine girmek için marifet ve basîret gözüyle besmelenin sırlarına bakıp yakın hâsıl etmeğe külli bir gayret göstermek gerekmektedir. Misâli'nin açıklamalarının, Hz. Ali'ye atfedilen, "Allah'ın tüm sırları, semâvî kitaplarda bulunur. Semâvî kitaplarda bulunanların hepsi Kur'an'da, Kur'an'da bulunanların hepsi, Fâtîhatu'l-kitâb'da, Fâtîhatu'l-kitâb'da bulunanların hepsi bismillahda, bismillahda bulunanların hepsi bismillahın 'be'sinde, bismillahın 'be'sinde bulunanların hepsi de 'be'nin altındaki noktada bulunur. Ve ben, 'be'nin altındaki o noktayı" sözünün açıklaması olduğunu söyleyebiliriz. Kuvveden fiile gelen, hissedilir ve sıfat âlemindeki tüm mükevvenâtın aslı kelâm ve kelimedir, ve her varlık kelâm ve kelimeyle kâimdir. Dolayısıyla mükevvenâtın ortaya çıkan harfler bismillah örneğindeki gibi taksim edildiğinde, her mânâ açıkça ortaya çıkacaktır.

Eserin bu mensur kısmından sonra, manzum kısma geçilmiştir. Bu bölüm, *Miftâhu'l-gayb*'ın bir tetimmesi olarak da kabul edilebilir.

Bu bölümdeki beyitler genel olarak bismelenin bilinmesinin öneminden bahsetmektedir. Buradaki bazı beyitler, yukarıda zikrettiğimiz, Allah'ın ve tüm varlığın sırlarının besmelede bulunduğu dâir Hz. Ali'nin sözünün bir tercümesi ve açıklamasıdır:

[6a]

1. Cümle sırru'l-lâh bismi'l-lâh imiş
Ser-be-ser sırr-ı kelâm²⁰⁹ imiş
2. İncîl u Tevrât u Furķân u Zebûr
Bundadır küll cân göz bak gör²¹⁰

...

14. Hâk dilersen iste bismi'l-lâhda
Genc dilersen iste bismi'l-lâhda

[6b]

8. İsm-i Hâkdan zâhir olur kış u yâz
İsm-i Hâkdır Kâf-ı sîmurğ-ı şâhbâz²¹¹
9. Derd u zaîmet saña ândan irişür
Lütf u şefkat gör ki kânden irişür

[7a]

2. Görmez isen Hâkkı bismi'l-lâhda
Nuṭṭını maḥbûs kıldıñ câhda

...

4. İsm-i Hâkdır çün cemî'-i kâinât
Ġayrı²¹² bilme dîv olub ey bî-şebât

Besmeleyi tanımlayan ve Hz. Ali'nin sözünde "bismillah" olarak geçen kelime, Misâli'nin beyitlerinde "ism-i Hak" olarak da zikredilmiştir.

Eserin mensûr kısmında örnekleri verilen, besmele ile şer'i hükümler ve özellikle namaz arasındaki ilişkiye şu beyitlerle işâret olunmuştur :

[6a]

10. Kâ'be sırr-ı şalâtıñ bunda gör²¹³
Zıkr u tesbîḥ u namâzıñ bunda gör

[6b]

²⁰⁹ kelâm : kelâmu'l-lâh.

²¹⁰ İncîl Tevrât Furķân Zebûr

Bundadır cân gözüyle bak gör

²¹¹ İsm-i Hâk Kâf u sîmurğ-ı şâhbâz.

²¹² Ġayrı : Ġayr.

²¹³ Rek'at u sırr-ı şalâtıñ bunda bul.

12. İsm-i Hâkdurur şerî'at ma'rifet
Hem hâkîkat hem tarîkat âhiret

Allah'ın, semâvî kitapların, Kur'an'ın ve Fâtiha'nın sırlarını hâiz olan besmelenin bunlarla ve mevcûdâtla ilişkisini örneklendiren Misâli, besmelenin bilinmesinin önemini anlatmış ve bunları bilmemenin kayıplarını

[6a]

4. Sırr-ı bismi'l-lâha her kim irmedi
Şûret-i fazl-ı hüdâyı görmedi²¹⁴
...
7. Sırr-ı bismi'l-lâhdan²¹⁵ kim düşdi dūr
Görmedi didâr-ı hâkîkî kaldı kūr
...

11. Ger saña keşf olmasa²¹⁶ ism-i hüdâ
Bil ki düşdün Hâk te'âlâdan cüdâ

gibi beyitlerle ifâde etmiştir.

Hurûfiler, insanın yüzündeki yirmi sekiz ve otuz iki hattın, yirmi sekiz ve otuz iki harfden oluşan Allah'ın kelâmının, dolayısıyla da Allah'ın bir tezâhürü olduğunu kabûl ederler. Yukarıda açıklanan insan yüzündeki hatlar ile besmele arasındaki ilişki nedeniyle de, hatların ve besmelenin bilinmesi, Allah'ın bilinmesiyle sonuçlanacaktır :

[6a]

8. Şûretiñden vâkıf ol âgâh ol²¹⁷
Rabbîni gör sırr-ı bismi'l-lâh ol²¹⁸

[6b]

1. Añlamayan 'alleme'l-esmâsını
Görmedi sermedi Hâkîkîñ sîmâsını²¹⁹

[7a]

3. Hâk yüzün görmek dilersen bunda gör
Hızr-veş 'İsî²²⁰ gözün aç ılma kör
...

14. Añladınsa sırr-ı bismi'l-lâhı sen
Nefsîni bildiñ ve hem Allahı sen²²¹

²¹⁴ Bu beyit diğer nüshada yok.

²¹⁵ bismi'l-lâhdan : ismu'l-lâhdan.

²¹⁶ olmasa : olmasa.

²¹⁷ âgâh ol : âgâhda.

²¹⁸ bismi'l-lâh ol : bismi'l-lâhdan.

²¹⁹ Görmedi Hâkîkîñ pedr-i sîmâsını.

²²⁰ Hızr-veş 'İsî : Hızr u 'İsî-veş.

Bu ve benzeri bir çok hurûfî unsurlara gönderme yapan Misâli, eserini, Fazlullah'ı öven, onun bu hakikatlerin bilinmesindeki rolünü vurgulayan, onun Allah'ın mazharı olması dolayısıyla, ilâhî yönüne temas eden beyitlerle bitirmiştir.

Sonuç olarak, Misâli'nin bu eseri, besmelenin hurûfî felsefesince tefsir ve tevlini yapmıştır. Bilinen meşhur hurûfî hesaplama metodlarıyla, besmele ile bir çok unsur arasında ilişki kurarak, besmelenin câmi'iyetine işaretlerde bulunmuştur. Eserin manzum kısmında da kendisinin ve hurûfî felsefesinin mistik yönünü açığa çıkaran Misâli, hurûfîlerce Allah'ın mazharı olarak kabûl edilen Fazlullah'ın ve onun sâyesinde bilinen hurûfî gerçeklerin önemine vurgu yapmıştır.

Bibliyografya

- Fazlullah. *Arşnâme*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Farsça No: 1003.
Misâli. *Miftâhu'l-gayb*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Manzum No: 390.
Misâli. *Miftâhu'l-gayb*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Farsça No: 1041.
Nefâisu'l-hakâik, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Farsça No: 993.
TEVFİK Rıza. *Etude sur la religion des Houroûfis*, in Clément Huart, *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis*, Leyden-London 1909.
USLUER Fatih. *Le Houroufisme ; La doctrine et son influence dans la littérature persane et ottomane*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris 2007.

²²¹ Nefsini bildiñ hem Allahı sen.

CENGİZ AYTMAOV'UN ESERLERİNDE YARATILIŞ VE TÜREYİŞ SEMBOLİZMİ

Gölsine UZUN*

ÖZET

Mitoloji ve onu bütünleyen masal, destan, halk hikâyesi ve efsane türleri bir milletin geçmişini, tarihini ve başından geçen olayları gelecek nesillere en iyi yansıtan edebi örneklerdir. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov, eserlerinde bu folklorik malzemeyi ustaca kullanan yazarlardan biridir. Makalede, Cengiz Aytmatov'un Sovyet rejiminin Türk halkları üzerindeki baskısını ve bundan dolayı halkın yaşadığı acıları ve sıkıntıları anlatırken mitolojik unsurları nasıl sembolleştirerek kullandığı anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Mitoloji, Sembolizm.

SYMBOLISM OF CREATING AND SPRINGING UP IN CENGİZ AYTMAOV'S WORKS

ABSTRACT

Symbolism of Cosmogony and Derivation In the Works of Cengiz Aytmatov

Mythology and whose supporting samples of fables, folk tales, epics and legends are the best literary examples that reverberate a nation's past, history and experiences throughout the next generations. Kyrgyz writer Cengiz Aytmatov is one of such skillful authors using that folkloric material. In this article, how Cengiz Aytmatov has used mythological elements by symbolizing them in his telling of the pains and sufferings of the Turkish peoples caused by their suppression by the Soviet regime is told.

Key Words: Cengiz Aytmatov, Mythology, Symbolism

İlkel insan, tabiat karşısında pasif bir tavır takınmakla yüz yüzedir. Bu tavır onu, kendinden güçlü olan ve erişilmesi mümkün görünmeyen şeylere inanmaya yönlendirir. Aynı zamanda tabiatla iç içe olan ve ona hükmetmenin, onun üzerinde tasarruf hakkı elde etmenin yollarını arayan insan, bu inanma ve tapınmayı değişik şekillerde gerçekleştirir. İlkel toplum, tarım toplumu öncesidir. Avcı ve toplayıcı toplumdur. Bu toplumlarda tapınma şekli korku ve

* Arş.Gör. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gulsineuzun@yahoo.com

sevgiye dayalıdır. Tarım toplumuna geçişte de bu şekiller kendilerini hissettirir. Fırtınaya korkarak, güneşe severek tapınırlar. Dolayısıyla tanrı düşüncesinde bir ikilem belirmiş olur. “İnsan, genel mitsel kalıtların düzenlenmesi olmadan evrendeki yaşamını sürdüremiyor. Gerçekten yaşamın doluluğunun mantıksal düşüncesiyle değil fakat yerel mitolojisinin derinliği ve genişliğiyle doğrudan orantılı olarak ortaya çıktığı görülüyor. Toplamları harekete geçiren, uygarlıklara temel olan, her biri kendi güzelliğine ve kendini zorla kabul ettiren bir kadere sahip olan bu asılsız temaların gücü nereden geliyor ve neden insan, yaşamına temel olacak somut bir şey aradığında dünyayı dolduran gerçekleri değil de, hatırlanamayacak kadar eski imgelemlerin mitoslarını seçiyor, hatta dünyanın sunduğu nimetlerden şükranla yararlanmayı seçmek yerine gazap dolu bir tanrı adına yaşamı kendisi ve komşuları için cehenneme çeviriyor”.¹

Campell'in ortaya koyduğu bu sorunun cevabını doğrudan ilkel toplumun psikolojisine ya da insanda sürekli var olan mit yaratma ihtiyacına bağlı olarak izah etmekten başka çaremiz yok. Çünkü gerek modern felsefede gerek Yunan ve Roma düşüncesinde rastladığımız birçok unsur kendisini bir bakıma ilkel mitolojiye borçludur. Öte yandan bu unsurların daha sonra dinler üzerinde de tesirleri görülmektedir. Bir tufan hadisesini, bir üçleme ve dörtlemeyi (teslis ve anasır-ı erbaa) felsefenin hemen her çağında ve dinlerde kolayca bulabilmekteyiz. İlgi çekici başka bir şey de bu unsurların birçok toplumlarda ortak olmasıdır. Bu da mitolojinin, yerel ve evrensel olmak üzere iki farklı karakteri olduğunu göstermektedir. Yani insanda tabiatı algılayış ve mitoloji yaratma yetisi coğrafi ve kültürel farklılıklara rağmen bir ortaklık arz etmektedir.

Bir toplumun mitoslarını saptamak nispeten kolaydır. Bunun için o toplumun efsanelerine, gazetelerine ve kitaplarına bakılır ve bunlardan topluluğun hangi temalarının mitolojik olduğu saptanır. Bir de toplumda etkin bazı sembol kümeleşmeleri vardır ki, topluluğu mitostan daha kapsamlı bir şekilde belirler, fakat saptanmaları çok daha zordur. Bunlar toplumun tarih içinde işlenmiş, toplumun tümüne mal olmuş ve kurumlar yoluyla devam ettirilen “kültür kodları”dır.²

Cengiz Aytmatov da eserlerinde mitolojik unsurları, folklorik malzemeyi ustaca kullanan bir yazardır. Halk hikâyeleri, efsaneler, masallar, destanlar, türküler gibi halk kültürünün bütün unsurları

¹ Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji, Tanrının Maskeleri*, İmge Kitabevi, İstanbul 1992.

² Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 1992, ss. 115-116.

onun eserlerinde zengin birer malzeme durumundadır. Fakat Aytmatov, bu malzemeyi olduğu gibi vermez, yaşanan zamanla ilişkilendirip; tarihle anı birleştirir. Mitolojiye ait bir kült, sözlü edebiyat ürünü bir aşk hikâyesi, bir ozanın söylediği türkü Aytmatov'un eserlerinde olduğu gibi nakledilmez. Yazar, bu malzemelerde ön planda olan insanî bir durumu, zamanın şartlarına göre değerlendirip, bugünün insanıyla bir ilişki kurar ve ona göre eserine bir yön verir.³ Yazarın eserlerinde görülen en önemli mitolojik unsurların başında da kendi muhayyilesinde yarattığı yaratılış ve türeyiş efsaneleri gelmektedir.

Bütün mitolojilerde olduğu gibi Türk mitolojisinde de yaratılış ve türeyiş efsaneleri ana unsurdur. Bir şeyin kökenini anlatan her mitsel öykü kozmogoniye (yaratılışı) önceden varsaymakta ve sürdürmektedir. Kökenle ilgili mitler yapı bakımından kozmogoni mitlerine benzemektedir. Dünyanın yaratılışı en iyi yaratılış olduğu için, kozmogoni her türlü “yaratılış”a örnek gösterilebilecek bir model oluşturur. Kökenle ilgili mitler kozmogoni mitini sürdürür ve bütünler. Dünyanın nasıl değişikliğe uğradığını, zenginleştiğini ya da yoksullaştığını anlatır. Bu sebeple bazı köken mitleri bir kozmogoni özetinin verilmesiyle başlamaktadır.⁴

Mitolojisi zengin olan her milletin kendine ait bir kozmogonisi muhakkak vardır. Örneğin çok zengin bir niteliğe sahip olan Yunan mitolojisine göre, ilk önce “Khaos” vardır. Yunanca “uçurum ve sonsuz boşluk” anlamına gelen Khaos, karışık ve hiçbir şekil almamış olan, uçsuz bucaksız boşluğu ve karanlığı ifade etmektedir. Khaos’tan geniş göğüslü her şeyin dayanağı olan “Gaia” (yer) çıkar. Sonra sevginin temeli, bütün varlıkları, her şeyi bir birine doğru çeken, birleştiren hayatı kuran, çoğalma sembolü olan “Eros” (aşk) doğar. Khaos’tan “Erebos” ve “Gece” doğar. Onlar da birleşerek yerin üst tabakasının ışığı olan “Aither” ve yeryüzünün ışığı olan “Hemera”yı doğururlar. Işık meydana geldikten sonra yaratılış durmadan devam eder. Khaos bunları doğururken Gaia da ölmezlerin yeri ve yıldızlarla bezeli bulunan göğü “Uranus” u doğurur. Ona tamamıyla kendisini kaplasın, içine alsın diye kendi büyüklüğünü verir. Ondan sonra Gaia, yüksek dağları, ahenkli dalgaları bulunan Pontos “deniz”i meydana getirir. Böylelikle evrenin yaratılması tamamlanmış olur.⁵ Bundan sonra Tanrıların savaşı ve en son olarak insanın yaratılışı gelir.

³ Ali İhsan Kolcu, *Milli Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov*, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 39.

⁴ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Simavi Yay., İstanbul 1993, s. 27.

⁵ Şerif Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul 1963, ss. 5-6.

Sümer-Akad mitolojilerine göre ise evrenin yaratılışı şu şekilde olmuştur; Sümer mitolojisinde evrenin kökeni ile ilgili olarak Sümer Tanrılarının bir listesini veren bir tablette adı “deniz” için kullanılan ideogramla yazılan Tanrıça Namnu, “Gök”ü ve Yer’i doğuran ana olarak tasvir edilir. Diğer mitoslarda, gökyüzünün ve yeryüzünün, başlangıçta tabanı yer, tepesi gök olan bir dağı oluşturdukları anlatılmaktadır. Gök, Tanrı An; yer, Tanrıça Ki olarak kişileştirilmiştir; onların birleşmesinden de hava Tanrısı Enlil doğmuştur. Enlil ise Gök ve Yer’i birbirinden ayırarak, Evreni gökle yerin birbirinden hava ile ayırdığı bir varlık biçimine sokmuştur.⁶

Babilonya mitolojisine göre başlangıçta evrenin, tatlı su okyanusu Apsu ile tuzlu su okyanusu Tiamat’ın dışında başka hiçbir şey bulunmuyordu. Bu iki şeyin birleşmesinden de Tanrılar var olurlar. İki Tanrı çifti Lahmu ile Lahumu’nun birleşmesinden Anşar ile Kinşar, yani gökyüzü ile yeryüzü meydana gelir. Anşar ile Kinşar ise Gök-Tanrı Anu ile toprak ve su Tanrısı Nudimmud’u yani Ea’yı diğer adıyla Enki’yi dünyaya getirirler.⁷

Mısır yaratılış mitosuna göre, hayatın kaynağı kadim sulardır. Atum-ki adı Re ve Khepri ile yer değiştirebilir- Kaos’un sularından yükselerek, kuru toprakla üzerinde durabileceği bir tepecik yapar. İlk hayatın çıktığı “Kadim Tepecik” in Güneş Tanrısının evi Hermopolis’te bulunduğu sanılmaktaysa da, bu ayrıcalığın kendilerine ait olduğunu iddia eden başka kutsal yerler de vardır.⁸ Bu durumun her millette olduğu gibi Mısır’da da değişik yaratılış efsanelerinin bulunmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Türk mitolojisinde de, diğer milletlerde olduğu gibi çok fazla yaratılış efsanesi yer almaktadır. Ancak Türk topluluklarının farklı dinlerin etkisi altına girmesi ve yabancı kozmogonilerin etkisi, Türk kozmogonisinin kendi özelliklerinin kaybolmasına neden olmuştur.⁹

Verbitskiy ve Radloff tarafından Altay ve Yenisey boylarından derlenmiş olan yaratılış efsaneleri içinde en büyük ve en doğru olanı Radloff tarafından derlenen Altay Türklerine ait efsanedir.¹⁰ Her iki araştırmacının derlediği efsanelerdeki ana unsur yer ve göğün yaratılmadan önce her şeyin sudan ibaret olduğu inancıdır.

W. Radloff ve Verbitskiy’in yanında Anohin ve Potanin gibi

⁶ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev.: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 25.

⁷ Hooke, a.g.e., s. 44.

⁸ Fred Gladstone Bratton, *Yakın Doğu Mitolojisi*, (Çev.: Nejat Muallimoğlu), M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1992, s. 68.

⁹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 13.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 419.

araştırmacıların da Altay, Yenisey, Yakut ve diğer Türk boyları arasında toplamış oldukları metinlere bakıldığında Türklerin dünyanın yaratılışı ile ilgili efsanelerindeki en önemli unsur “başlangıçtaki sonsuz su” inancıdır. Asya ve diğer kıtalardaki başka kültürlerde “başlangıçtaki su” veya “okyanus” kavramları ifade edilmekle birlikte Türk kozmolojisindeki özellikleri taşımamaktadır.¹¹ Kuzey Amerika’da yaşayan Kızılderili kabilelerinden Çeyenlerin mitolojisine göre “başlangıçta hiç bir şey yokmuş ve büyük ruh Maheo boşlukta yaşıyormuş. Maheo etrafına bakmış ama görünürde hiçbir şey yokmuş. Maheo gücüyle göle benzeyen ama tuzlu olan büyük bir su yaratmış”.¹² Çeyenlere ait bu metinde başlangıçta Tanrı’dan başka hiçbir şey olmadığı, göle benzeyen tuzlu suyun Tanrı tarafından sonradan yaratıldığı ifade edilmektedir. Oysa Türk mitolojisinde Tanrı ve sonsuz su başlangıçta vardır.

Çin mitolojisinde de yaratılışın farklı varyantları bulunmaktadır. Bunlardan birine göre “başlangıçta iki okyanus-biri güneyde biri kuzeyde- merkezde bir kara parçası vardı. Güney okyanusunun efendisi Shu (dikkatsiz), kuzeydeki okyanusun efendisi Hu (aceleci) ve merkezdeki kara parçasının efendisi Hwun-tun (kaos) idi”. İki ayrı okyanus ve iki ayrı efendi kavramı burada Türk mitolojisi ile Çin mitolojisini birbirinden ayırmaktadır. Çin mitolojisindeki yaratılış mitinin ayrı bir varyantı olan “P’an-Ku” ile İskandinav ve İzlanda mitolojilerinde yer alan “Ymir” mitlerinde anlatılan dünyanın bir veya iki devin parçalanmasından oluşması inancı ise Türk mitolojisine tamamen yabancısıdır. Bununla beraber Sümer mitolojisindeki başlangıçtaki sonsuz su kavramının Türk mitolojisindeki kavrama yakınlığı ise ilgi çekicidir. Bunun dışında Başkurtların ünlü destanı Ural-Batır’ın ilk mısralarını oluşturan dünyanın yaratılışı ile ilgili bölümde de yine başlangıçtaki sonsuz su kavramı görülmektedir.¹³

Buna göre gerek Altay gerek Sümer gerek Başkurt ve gerek diğer Türk mitolojilerindeki yaratılış efsanelerinde yer alan başlangıçtaki sonsuz su kavramı ortak bir motif olarak karşımıza çıkmakta ve diğer milletlerin mitolojisinden bu yönüyle ayrılmaktadır.

Mitolojiyi eserlerinde evrensel bir boyuta taşıyan Cengiz Aytmatov da Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek adlı hikâyesine bir yaratılış efsanesi ile başlamış; deniz ile karanın birbirleri ile olan

¹¹ M. Öcal Oğuz, “Mitolojimizde ve Ural Batur Destanında Başlangıçtaki Sonsuz Su”, *Milli Folklor*, Ankara 1998, S. 38, s. 22.

¹² Alice Marriott, Carol K. Rachlin, *Kızılderili Mitolojisi* (Çev.: Ünsal Özünlü), İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 36.

¹³ Oğuz, a.g.m., s. 23.

savaşını anlatırken kendine göre bir yaratılış miti oluşturmuştur. Aytmatov'un efsanesi de başlangıçtaki sonsuz su ile başlamaktadır:

“Oysa bir zamanlar bambaşkaydı günler. Şimdi o günlerin nasıl olduğunu söylemek çok zor. Kimse bir şey bilmiyor. Hatta Lura adındaki dişi ördek olmasaydı, dünyanın bambaşka olacağını kimse aklına bile getirmiyor: O ördek olmasaydı, kara ile deniz birbirlerine karşı, birbirlerine düşman olmayacaktı. Çünkü ta başlangıçta, başlangıçların başında, doğada kara diye bir şey yoktu, bir evlek toprak bile yoktu. Her yer sularla kaplıydı. Su, su... her taraf su! Dünya kendi ekseninde dönerken su kendiliğinden ortaya çıkmıştı: Dipsiz derinliklerden, karanlık uçurumlardan... dalgalar birbiri ardınca uçsuz bucaksız evreni kuşatmış, dört bucağı kaplamıştı. Dalgaların çıkıp geldiği bir yer olamadığı gibi, gidip yoğalacağı bir yer de yoktu.

Ve dişi ördek Lura, hani şu herkesin bildiği, bugün bile başımızın üzerinden gıklayarak sürüler halinde uçan yassı gagalı ördek, yapayalnız uçup duruyordu havada. Yumurtasını bırakacağı bir kara parçası arıyor, ama bulamıyordu. Sudan başka bir şey yoktu evrende. Yuva yapabileceği ne bir kamyı, ne ufacık bir saz vardı. Lura ördeği gıklaya gıklaya uçuşuyor, daha fazla dayanamamaktan, yumurtasını dipsiz derinliklere düşürmekten korkuyordu. Nereye gitse, kanatları onu nereye götürse, hep su, su, yine su! Ne kıyısı, ne başlangıcı, ne de sonu vardı o büyük suyun. Lura bitkindi. Dünyada yuvasını yapabileceği hiçbir yer yoktu.

Lura suların üzerine kondu, göğsünden yolduğu tüylerle bir yuva yaptı kendisine Dünyada toprak, işte bu yüzen yuvadan oluştu. Yavaş yavaş büyüdü. Yavaş yavaş çeşitli yaratıklar çıktı ortaya. Bu yaratıklardan biri olan insan, hepsine üstün geldi. Kayak yaparken karların üzerinde gitmeyi, kayık yaparak sularda dolaşmayı öğrendi. Kara ve deniz hayvanlarını avladı. Beslendi ve çoğaldı.

Lura ördeği, sonsuz suların ortasında meydana gelen kara parçasında hayatın öylesine zor olacağını nereden bilecekti? Deniz, karanın meydana gelmesine çok kızdı ve o günden beri sakinleşmedi. O günden beri denizle kara arasında savaş sürüp gidiyor. Ve insanoğlu bazen denizle kara, kara ile deniz arasında, çok güç durumlarda kalıyor. Deniz, insanları hiç sevmez, çünkü insanoğlu denizden çok karaya bağlı...”

Cengiz Aytmatov'un eserlerinde mitolojik sembollerden yararlanması tesadüfi değildir. Mitolojik bilinci Aytmatov'un sanat anlayışının şekillenmesinde de doğrudan etkilidir. Etrafındaki insanlar, bütünüyle masal ve efsane yaratmaya meyilli insanlardır. Toplum, mitoloji toplumunun bir uzantısıdır. Aytmatov'un eserinin

ve sanatının oluşumunda bu toplumun etkisi doğrudandır. Onun etkilendiği en büyük etkenlerden biri de görüldüğü gibi geniş bir perspektife sahip olan Türk mitolojisidir.

Kozmogoni mitleri köken mitlerinin bir devamıdır ve köken mitlerini sürdürmektedir. İnsanların yaratılışı veya türeyişi de köken mitlerinin ikinci safhasını oluşturmaktadır. Türk mitolojisi ve bazı diğer mitolojilerde insanların türeyişi ile ilgili çok fazla efsane yer almaktadır. Efsanelerin çoğunda iki insanın birleşerek türemeleri olayı çok azdır. İlk bakışta temel çift, bir kadınla erkek cinsiyetinde hayvandan oluşmaktadır. Kadının pasif olması ve toplumda ekonomik bir rol oynamaması dolayısıyla ve de eylemin ve ritüellerin erkil olması yüzünden hayvanın, ışığın, bitkilerin, dölleyici unsurların erkil olması gerektiği sanılmaktadır. Fakat bunun aksi olan çok sayıda örnekler de mevcuttur.¹⁴ Türk mitolojisinde Türklerin türeyişi ile ilgili efsanelerde yer alan en önemli hayvan dişi kurttur.

Efsanelerde genellikle insanın atasının bir hayvan olduğuna dair bir inanış mevcuttur. Roux, bunun, hayvan biçimselliğinin (zoomorfizm) esas olduğu ve hayvanların uçmak, yüzmek, koku almak, yönelmek, geceleyin görmek gibi Allah vergisi olağanüstü yetenekleri itibariyle insanlardan üstün olduğu bir dünyada olağan olduğunu vurgulamaktadır. Bir Karagas klanının köstebek soyundan, bir diğerinin balıktan gelmesi, bir Kazak ailesinin baykuş soyundan gelmesi, bazı Buryatların yaban domuzundan gelmesi, Golde klanının kaplan soyundan, Teleutlar ailesinin bir kuzu veya bir kartal soyundan gelmesi ile ilgili inanışlar¹⁵ ait olduğu halkların bu hayvanları kendilerine bir totem olarak kabul etmelerinden ileri gelmektedir.

Türkler de kendilerine sembol olarak kurdu kabul etmiş, bu hayvanın soyundan geldiklerine veya kurdun kendilerine bir yol gösterici olduklarına inanarak, kurda bir kutsallık atfetmişlerdir. Göktürklerin türeyişiyle ilgili üç önemli efsane bulunmakta ve bunların hepsinde de Göktürklerin dişi bir kurttan türediği inancı görülmektedir. Türk mitolojisinde yer alan en önemli efsanelerden biri de şüphesiz Ergenekon efsanesidir. Ama bu efsanede türeme unsuru olarak kurt yer almaz.

Cengiz Aytmatov'un da, Beyaz Gemi ve Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek adlı eserlerinde, biri Geyik Ana'dan, diğeri Deniz Kızı'ndan türeyişi anlatan iki ayrı efsaneye yer verdiği görülmektedir.

¹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev.: Aykut Kazancıgil), İşaret Yay., İstanbul 1994, s. 150.

¹⁵ Roux, a.g.e., s. 150.

Beyaz Gemi adlı romanda Mümin Dede'nin torununa anlattığı Boynuzlu Maral Ana efsanesi Kırgızların Buğu Boyunun beyaz renkli bir Geyik Ana'dan türediğine ilişkin bir efsanedir. Bu efsaneye göre Yenisey boylarında yaşamakta olan Kırgızlar, bir gün ölen hakanlarını gömmek üzere Yenisey nehrinin kıyısında toplanırlar. Bu sırada düşman kabilelerden biri Kırgız kabilesine saldırır ve Kırgızların toplanmasına bile fırsat vermeden hepsini öldürürler. Kırgız kabilesinde, büyüklerinden izin almadan ormana giden bir kız bir erkek çocuğu dışında hiç kimse kalmaz. Geri döndüklerinde ne analarını ne babalarını bulurlar. Daha sonra düşmanların eline geçerler ve düşmanların hakanı, bunları öldürüp Yenisey nehrine atması için topal bir nineye verir. Topal nine tam çocukları nehre atacakken yanlarında beyaz bir Geyik Ana peyda olur. Topal nineye insanların iki yavrusunu öldürdüğünü, bu çocukları evlât edinmek istediğini söyler ve onları kendisine vermesini ister. Nineyi ikna eden Geyik Ana, çocukları kendi sütüyle besler ve büyütür. Daha sonra çocukları Kırgızların şimdi yaşadığı Issık-Göl'ün etrafındaki bu topraklara getiren Geyik Ana, onlara yeni vatanlarının burası olduğunu söyler. Çocuklar burada çoğalarak Buğu Boyunu devam ettirirler.

Buğular Issık-Göl çevresinde büyük ve güçlü bir toplum olurlar ve Boynuzlu Maral Ana'yı kutsal bir varlık olarak görürler. Hangi soydan hangi boydan geldikleri anlaşılın diye, çadırların girişine maral boynuzu işlemesi koyarlar. O zamanlar Issık-Göl ormanları marallarla doludur. Buğular bir maralla karşılaşacak olsalar, hemen atlarından inerler ve ona yol verirler. Bu çok zengin bir Buğu'nun ölümüne kadar böyle sürüp gider. Ölen Buğu'nun oğulları babalarına günler, geceler süren bir yas şöleni düzenlerler. Bu çocuklar babalarının zenginliklerini ve kendi ünlerini tüm dünyaya duyurmak için, babalarının mezarına, kutsal Boynuzlu Maral ana soyundan olduğu anlaşılın diye bir maral boynuzu dikmek isterler. Avcıları ormana gönderip bir maral vurdurup boynuzunu da mezarın üstüne dikerler. Bu olaydan sonra felâketler birbiri ardınca gelir ve herkes ormanda ak maral avlamaya başlar. Her Buğu kendi atasının mezarına bir ak maral boynuzu dikmek için ak maral avlar, sonraları da bu işin ticareti başlatılır. Bunun sonucunda ormandaki maral sayısı azalır ve bu yüzden Boynuzlu Maral ana insanlara küser ve son kalan yavrularını da alarak bir daha dönmek üzere buraları terk eder.

Geyik, daha çok millet ve kavimlerin türeyişleri ile ilgili efsane ve mitolojilerde elçi olarak doğru yolu gösterici, yani yeni yurtlara götürücü bir motif olarak görülmektedir.

Cengiz Aytmatov'un romanında geleneklere bağlı olan bir kişi

olarak verilen Mümin Dede, torununa bu masalı anlatırken geyiğin kendileri ve Buğu soyu için kutsal olduğunu, onları öldürmenin doğru olmadığını ve bir gün geri gelip onları buralardan kurtaracağını da söyler. Bu masala inanan çocuk, bir gün ormanda iken geyiklerin gerçekten geldiğini görür. Romanda Mümin Dede'nin kızı Bekey Hala Orozkul ile evlidir ve hiç çocukları olmamıştır. Dedesi bu efsaneyi anlatırken Boynuzlu Maral Ana'nın ilk çocuklarından olan kadın, doğum yaparken, Maral Ana'nın boynuzlarıyla sihirli bir beşik getirdiğini ve beşik gelir gelmez de çocuğun doğduğunu anlatır. Çocuk maralları görünce bunların Bekey halasına sihirli bir beşik getireceğini ve onların da çocukları olacağını düşünerek mutlu olur.

Fakat çocuğun bu mutluluğu kısa sürer. Bir gün ormanda Orozkul, Seydahmet, Mümin Dede ve Orozkul'un kendisine kaçak kereste sattığı Koketay, ağaçları indirmek için ormanda bulundukları sırada maralları görürler ve onları avlamak isterler. Bunun için de Mümin Dede'yi tehdit ederek maralları öldürmesi için zorlarlar. Geyikleri avlayıp eve getirdiklerinde çocuk bunları görünce ve özellikle geyiklerin Mümin Dede tarafından öldürüldüğünü anlayınca oradan kaçır ve kendisini Issık-Gölün sularına bırakarak kendi efsanesi ile birlikte yok olup gider.

Beyaz Gemi, Cengiz Aytmatov'un en çok tartışma yaratan eserlerinin başında gelmektedir. Yazarın her eserinde olduğu gibi bu romanında da evrenselliğe ulaşma kaygısı ön plandadır. Yazar temelde milli olan bir olayı, bir takım alegori ve sembollerle evrensel bir boyuta taşır. Geyik ise bu eserde bağımsızlık sembolü, özellikle Ekim Devriminden sonra özgürlüklerini kaybeden Türk boylarının bir sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Orozkul tiplerinin kişiliğinde yazarın, rejimi sembolize etmeyi amaçladığı ve Orozkul'un çocuğunun olmamasıyla da, rejimin ömrünün uzun olmayacağını ima ettiği söylenebilir. Mümin Dede eski zamanın insanıdır ve geleneksel değerlere bağlıdır. Çocuğu kendi gelenek ve göreneklerine bağlı bir kişi olarak yetiştirme endişesi taşımaktadır. Çocuk, dedesinin kendisine anlattığı efsanedeki Boynuzlu Maral Ana'nın geçmişte olduğu gibi şimdi de kendilerini kurtaracağına inanmaktadır ve geyik onun için bir kurtuluş sembolü olarak kafasında yer eder. Ancak geyiklerin öldürülmesiyle bütün bu ümitleri yok olur ve o da kendi dünyasında kurmuş olduğu "balık-insan" olup Beyaz Gemi'ye ulaşmak hayaliyle birlikte ortadan kaybolur.

Cengiz Aytmatov'un eserlerinde işlediği bir diğer türeyiş efsanesi de Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek hikâyesinde anlatmış olduğu, Nivih'lerin soyunun bir denizkızından türediğine dair efsanedir. Yazar aynı hikâyeye bir yaratılış efsanesi ile başlamıştır.

Hikâye küçük bir çocuğun (Krisk) fok balığı avcılığını öğrenmesi için babası Emrayın, amcası Milgin ve Orhan Dede ile birlikte denize açılmaları ile başlar. Bir süre sonra deniz üzerinde bir sis tabakası oluşur ve günlerce bu sis kaybolmaz. Yollarını kaybetmişlerdir ve onlara yol gösteren aguguk kuşu (kutup baykuşu) bir türlü görünmemekte aynı zamanda içecek suları da tükenmek üzeredir. Bu nedenle çocuğun bir süre daha yaşaması için diğerleri, önce Orhan dede, sonra Milgin amca ve son olarak çocuğun babası Emrayın birer birer kendilerini feda ederler. En sonunda çocuk kurtulur ve halk arasında onun etrafında bir efsane oluşturulur. Diğerleri de “Orhan rüzgârı”, “Emrayın yıldızı”, “Milgin Akay” dalgaları olarak efsanede yerlerini alırlar.

Cengiz Aytmatov eserlerinde ferdin hürriyeti temasına oldukça fazla önem verir. Ali İhsan Kolcu, bunu, yazarın eserlerindeki temel güç, yani yazarın “etymon-sprituël” i olarak ifade eder. Hürriyet kavramı hep sembolik ifadelerle yansıtılır. Kolcu'ya göre, “Bu ya bir Beyaz Gemi'dir, ya gökte uçan bir çaylaktır, ya bir efsane, ya da bir çobanın söylediği memleket türküsüdür.”¹⁶

Bu hikâyede de Aytmatov, bağımsızlıkları ellerinden alınan Türk halklarının acılarını, Sovyet rejiminin neredeyse bir nesli yok eden yaklaşık yetmiş yıllık etkilerini, birtakım sembollerle okura ulaştırma gayesindedir. Kendi yaşamış oldukları sıkıntıları, rejimle yaşanan felaketleri gelecek nesillerin yaşamasını istemeyen ve bu yüzden kendilerini feda eden insanların fedakârlıklarını, eserinde anlatmış olduğu efsanelerin arasına sıkıştırdığı sembolik ifadelerle anlatmaya çalışmıştır.

Aytmatov'un eserlerinde mitolojik unsurlar oldukça fazla yer almaktadır. Yazar eserlerinde, rejime olan tepkisini, yozlaşmış, milli ve manevî değerlerinden uzaklaştırılmış insanların durumunu daha evrensel bir boyutta anlatabilmek için tarihi ve efsanevi olaylardan yararlanmıştır.¹⁷ Gün Olur Asra Bedel romanında anlattığı Nayman Ana Efsanesindeki Mankurt motifi ile yazar, sistemin oluşturmaya çalıştığı insan tipini-efsanevi bir perspektif içerisinde- eleştirmiştir. Mankurt motifi ile yazar, geçmişini hiçe sayan, ait olduğu milletin örf, adet, gelenek, görenek, din ve kutsal sayılan değer yargılarını tanımayan, sadece yukarıdan gelen direktifler doğrultusunda hareket edip, parti çıkarlarını korumaya çalışan ve büyük lider olarak gördükleri Stalin ve Lenin'e övgüler yağdıran, sistemin modern kölelerini karakterize etmiştir.

¹⁶ Kolcu, a.g.e., ss. 248-249.

¹⁷ Gülsine Uzun, *Cengiz Aytmatov'un Türkçeye Çevrilmiş Eserlerinde Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 1998.

Bir yazarın hedefinin “ufkunu milli olanın ötesine doğru genişletmek ve evrensel olana ulaşmak” olması gerektiğini söyleyen Aytmatov¹⁸, folklorik malzemeyi eserlerinde kullanmasının sebeplerini şöyle dile getirmektedir: “..Mitoloji, masallar, efsaneler eski insanların yaşadığı hadiselerdir. Kulaktan kulağa gelen tarihî zenginliğimizdir. Eskiden bize kalan kültürel zenginliklerdir. Bunlarla bugünkü teknoloji arasında bir bağlantı kurmakta yarar görüyorum. Onun için ben ve benim gibi yazarlar da eskiden başımızdan geçmiş halkın tecrübelerini anlatan, halkın tarihini anlatan, ışık tutan bu tür zenginlikleri kitaplarımızda kullanıyoruz. O da anlatmaya ayrı bir güzellik, ayrı bir zenginlik katıyor.”¹⁹

Aytmatov, eserlerinde öncelikle kendi kültürünü ve tarihini, kendi mitolojisini, kendi insanını vermiştir. Bunun dışında yazarın, eserlerinde Yunan mitolojisinde adı geçen bir tanrıçaya, Japonya’da kutsal sayılan bir dağa, mekânı Amerika olan fantastik bilim-kurgu bir olaya ve uzay araştırmaları gibi konulara yer vermesi, Onun milli olandan yola çıkarak evrensele ulaştığının bir göstergesidir.

Cengiz Aytmatov, kendi kültürünü, kendi insanını ve kendi tarihini çok iyi bilen bir yazardır. Onun eserlerinde halk kültürünün bütün normlarını görmek mümkündür. Halk kültürünü oluşturan destan, efsane, masal, halk hikâyesi gibi unsurlar, insanların hangi devirde olursa olsun milli duygularını dile getiren en güzel edebi türlerdir. Masal, destan ve efsaneler bir milletin geçmişte başardıkları büyük işlerin, büyük ideallerin dile getirildiği ve gelecek nesillerin milli hafızalarını meşgul eden en önemli unsurlardır. Aytmatov’un hikâye ve romanlarının ilham kaynağı da kendi insanının geleneksel hayatı, tarihi, destan ve efsaneleridir. Toprağın dilini çok iyi bilen yazar, bu topraklar üzerinde yaşayan bütün canlıların hikâyesini geçmişle ve yaşanan zamanla birlikte eserlerine taşımıştır. Yazarın eserlerinde görülen folklorik malzemenin temelinde asırlar boyu şekillenen Kırgız kültürü, Kırgız kültürü ve Kırgız sözlü geleneğinin en büyük ürünü olan Manas destanı vardır.

Aytmatov, roman ve hikâyelerine mitolojik unsurları da katarak kendisine zengin bir üslup yaratmıştır. Bazen mitolojide geçen bir yaratılış efsanesi yazarın muhayyilesinde farklı bir boyut kazanarak eserlerinde yer alırken, bazen de bir dedenin torununa anlattığı bir masalda veya efsanede yer alan bir türeyiş efsanesi, yazarın kaleminde farklı bir nitelik kazanmıştır. Eski Türk

¹⁸ Beşir Ayvazoğlu, “Turan Ülküsünün Büyük Yazarı Anlatıyor: Ufku Milli Olanın Ötesine Genişlemek”, *Türkiye Gazetesi*, İstanbul 12 Mayıs 1992.

¹⁹ Sabiha Özen, “Her Yazar Kendi Halkı İçin Yazmayı Nazarda Tutar”, *Dergâh*, S. 24, İstanbul 1992, s. 13.

inançlarının pek çok izlerini yine yazarın eserlerinde bulmak mümkündür. Roman ve hikâyelerinin çoğunda mekân, genellikle onun doğup büyüdüğü bozkırlar, dağlar, vadiler, göller ve göçebe kültürün yaşandığı yerlerdir. Yazar bazen bu mekânları bir tabiat kültü inancıyla birleştirerek eserine mitolojik bir boyut kazandırmıştır. Sürekli bir göndermeler dünyasında yaşayan Aytmatov, geçmişte yaşanan bir efsane, masal veya destanla bugünün olayını açıklamaya çalışmış, geçmişle geleceği birleştirmiştir.

Aytmatov, eserlerinde sürekli bağımsızlığı ifade etmeye çalışmış, roman ve hikâyelerinin çoğunu bu konu etrafında yoğunlaştırmıştır. Sistemden bunalan, kendi kültürünü ve yaşam tarzını sergileyemeyen Kırgız insanının özlem duyduğu bağımsızlık teması, yazarın eserlerinde ya mitolojiye ait bir unsurla veya birtakım sembollerle ifade bulmuştur. Onun hemen hemen her eserinde mitolojiye ait bir külte, bir destana, efsaneye, masala veya en küçük bir halk hikâyesine yer verildiği görülmektedir. Masalların ya da efsanelerin modern anlatımla mükemmel bir birleşimini ortaya koyan Cengiz Aytmatov'un 'bütün eserlerinin ruhunun fazlasıyla Kırgız' olduğunu bir kez daha hatırlatmak yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Ayvazoglu, Beşir, "Turan Ülküsünün Büyük Yazarı Anlatıyor: Ufku Milli Olanın Ötesine Genişlemek", *Türkiye Gazetesi*, İstanbul 12 Mayıs 1992.
- Bratton, Fred Gladstone, *Yakın Doğu Mitolojisi* (Çev.: Nejat Muallimoğlu), M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1992.
- Campbell, Joseph, *İlkel Mitoloji, Tanrının Maskeleri*, İmge Kitabevi, İstanbul 1992.
- Can, Şerif, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul 1963.
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, Simavi Yay., İstanbul 1993.
- Hooke, Samuel Henry, *Ortadoğu Mitolojisi* (Çev.: Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986.
- Kolcu, Ali İhsan, *Milli Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov*, Ötüken Yay., İstanbul 1997.
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 1992.
- Marriott, Alice; Rachlin, Carol K., *Kızılderili Mitolojisi*, (Çev.: Ünsal Özünlü), İmge Kitabevi, Ankara 1998.

- Oğuz, M. Öcal, "Mitolojimizde ve Ural Batur Destanında Başlangıçtaki Sonsuz Su", *Milli Folklor*, S. 38, Ankara 1998.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.
- Özen, Sabiha, "Her Yazar Kendi Halkı İçin Yazmayı Nazarda Tutar", *Dergâh*, S. 24, İstanbul 1992.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev.: Aykut Kazancıgil), İşaret Yay., İstanbul 1994.
- Uzun, Gölsine, *Cengiz Aytmatoğlu'nun Türkçeye Çevrilmiş Eserlerinde Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 1998.

YALIN DURUM KARMAŞASI

Doç. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA*

ÖZET

Türkçede sıfır biçimbirimle gösterilen yalın durum, özne konumundaki dil birimlerinin girdiği bir durum çeşididir. Bu nedenle yalnız “ad” ve “zamir” görevini üstlenmiş dil birimleri, yalın durumda bulunabilirler. Ad soylu olmalarına karşın sıfat, zarf, edat, bağlaç ve ünlemler, ad durumu çekimine giremediklerinden yalın durum özelliği gösteremezler. Ad görevini üstlenmiş dil birimleri de, eylemle bağlantı kurup işi, oluşu, kılışı yaparı/edeni gösterme işlevini üstlenirlerse yalın durum çekimine girmiş olurlar.

Anahtar sözcükler: ad işletimi, yalın durum, sıfır biçimbirim

CONFUSION IN SIMPLE STATE

ABSTRACT

The simple state which is shown with zero form unit in Turkish is a type of state incorporating language units that are at position of subject. Therefore only the language units that assume "noun" and "pronoun" functions are able to stay in simple state. Even if they are of noun origin, because adjectives, adverbs, prepositions, conjunctions and exclamations can not enter into noun state inflection, they do not show the characteristic of simple state. However the language units having assumed the function of a noun may only enter into simple state inflection if they undertake the function of indicating the work, event, rendering and one who performs the action, establishing a connection with the verb.

Key Word: the inflection of noun, the simple state, zero form unit

Bağımsız, öncül ve sözlüksel dil birimi özelliği gösteren adlar, dilde tek başına kullanıma çıkma hakkına sahiptir. Ancak adların sistemde sürekli tek başına hareket etmeleri söz konusu değildir. Dil örgüsünü oluşturmak gerekmektedir. Bu nedenle daha geniş kavramları ifade etmek için diğer dil birimleriyle ilişki kurma zorunluluğu ortaya çıkar. İşte bu noktada geleneksel dilbilgisinde *hâl kategorisi* adı verilen durum söz konusu olur.

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, ustunovak@yahoo.com

1980'li yıllardan sonra Chomsky'nin *Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi* kuramının dil öğretimi alanına uygulandığı, pek çok dilin öğretiminde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Buna göre durum ekleri, Yönetme ve Bağlama Kuramının alt kuramlarından biri olan Durum Kuramı içinde ele alınır. Durum Kuramı, adların hangi durumu yüklendiklerini, sistem içinde hangi dil birimleriyle nasıl, niçin bağlantıya girdiklerini, yani durum yükleyicilerinin neler olabileceğini ve durum yüklemenin yapısal özelliklerini düzenleyen bir alt kuram olarak tanımlanır.¹

Yalın durum, bir çekim biçimi, ad durumlarının bir çeşididir. Ad durumuna girip de durum eki almayan, yüzey yapıda bir ek taşımayan ada *yalın ad* denir. Türkçede yalın durum için herhangi bir ek yoktur. Ya da yalın durum, sıfır biçimbirimle (soyut biçimbirim) çekimlenmiştir diyebiliriz.

“Pınar, yemek pişiriyor.”, “Sen, elma aldın pazardan.”, “Öğrenciler taş atıyor.”, “Bize ufağı geldi.” cümlelerindeki *Pınar*, *sen*, *ufağı*, *öğrenciler* ad durumuna girip durum eki almayan, yalın durumda sözcükler/sözcük öbekleridir (**onun** ufağı). Bunlar, doğrudan doğruya bir nesneyi, bir kişiyi karşılamaktadır.

İşletme ekleri içinde kapsamları, soru eki hariç, en geniş olanlar durum ekleridir. Türkçede, “Kapsamı geniş olan ek, kapsamı dar olan ekten sonra gelir.” kuralı, işletme eklerindeki sırayı çokluk eki + iyelik eki + durum eki + soru eki (**ÇİD S**) biçiminde belirler. Bu nedenle - yazım sorunu olmakla birlikte- soru ekinin ayrı yazıldığını da göz önünde bulundurursak, ada en son gelen ek, durum eki olmak zorundadır. Bu demektir ki, yalın durumdaki bir ada soru eki dışında herhangi bir ek gelemmez. “Bunu İlgın mı söyledi?”, “Sen mi hırsızı gördün?” vb.

Durum eklerinden önce gelen çokluk, iyelik ve tamlayan ekini almış olması, adın yalın durumda bulunmasına engel değildir. “Arabalar geldi.”, “Kardeşim sınıfını geçti.”, “Öğrencileri başarılıdır.”, “Köyün delisi oynuyor.”, “Dağlar kadar çamaşır yıkamış.” cümlelerinde *arabalar*, *kardeşim*, *öğrencileri*, *köyün delisi*, *dağlar* sözcük / sözcük öbekleri ad işletimine girmiş, fakat durum eki almadıklarından yalın durumda adlardır.

Ad ve zamir görevini üstlenen sözcükler için yalın durumdan söz etmek mümkündür. Yalın durumda bulunan bir adın, cümledeki başka ögeyle mutlaka bağlantısı olmalıdır. Ona bu durumu yükleyen bir dil birimi bulunmalıdır. Bu da, eylemdir / yüklemidir. Eylemler,

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. N.E.Uzun, *Evrensel Dilbilgisi* s. 184-234 / Özgür Aydın; “Türkçede Belirtme Durumu Eklerinin Öğretimi Üzerine”, *Dil Dergisi*, s. 5-17

kendilerine bağlanacak adların hangi durumda bulunması gerektiği konusunda belirleyicidir. Yani ad durumuna giren addır, ancak adın hangi ad durumuna gireceğinin kararı eyleme aittir. Leyla Karahan, eylemle durum eki almış ad (tamlayıcı) arasındaki ilişkinin biçimini ve niteliğini o dili kullananların belirleyeceğini, bunun lehçe ve ağızlara göre farklılıklar göstereceğini, eylemin anlamına göre eylem-tamlayıcı ilişkisinin değişebileceğini bildirir. (Karahan 1997: 209-213) Fatma Akerson, eylemleri kendilerine bağlanan durum ekli adlara göre, yani eylemin etrafında olması gereken zorunlu tamlayıcılara göre sınıflandırır, yalın durumda bulunan bir ada bağlanan eylemi *tek değerli eylemler* sınıfına sokar. (Akerson 2000:128) Bu durumda yalın durumdaki adın hangi eylemler için zorunlu tamlayıcı olduğu önem kazanır. Dolayısıyla sözcükleri ardışık biçimde sıralayıp “Masa, kapı, sıra, altın, gümüş, cam, defter, kitap, ağaç, uzay, demir yalın durumdadır.” türü söylemler doğru olmadığı gibi dil öğretimini zorlaştıracı nitelik taşımaktadır. “Ev, evi eve, evde, evden” biçiminde yapılan sıralama içinde diğer sözcüklerin ad durumuna girdikleri aldıkları durum ekinden belli olduğu için yalın durumun farkına varılabilir. Ancak bir adın yalın durumda olduğunu söyleyebilmek için, adın ad işletimine girmesi yani bir başka birimle -eylemle- bağlantı kurduğunu bilmemiz (görmemiz, duymamız) gerekmektedir. Eylem-tamlayıcı ilişkisini göstermek adına bu tarz söylemlerden uzak durmak gerekir. Öyleyse bağlamdan uzak kalarak yalın durumdan söz etmek sağlıklı değil diyebiliriz. Hiç değilse, yalın durum, en az bir cümle içinde ele alınmalıdır.

Biçimsel olarak ek almamış bütün ad soylu sözcükler, yalın durumda sayılmamalıdır. Zarf, sıfat, edat, bağlaç ve ünlemlerin ad çekimine girmedikleri; ayrıca tamlayanın ve belirtme durumunun eksiz biçimlerinin oluşu unutulmamalı. “Yarın Ilgın’a ayakkabı alınacak ve elbise için kadın terzisine gidilecek.” örneğinde *yarın*, *ayakkabı*, *ve*, *için*, *kadın* sözcükleri yüzey yapıda herhangi bir ek almamalarına karşın yalın durumda değildirler. Çünkü bu cümledeki *yarın* (zarf), *ve* (bağlaç), *için* (edat) ad görevini üstlenmediklerinden ad çekimine giremezler. “Yarını, içini, veyi inceleyelim.” gibi zorlama bir cümlede, ad durum ekleri aldıklarında artık zarf, bağlaç, edat olmaktan çıkar, ad olurlar. Ya da “Bugünkü derste için ele alınacak.” türü bir cümlede *için-Ø*, eksiz belirtme durumuna girmiş bir addır. Artık edat oluşundan söz edilemez. Örnek cümlemizde ad oldukları halde *ayakkabı-Ø*, eksiz belirtme durumuna girdiğinden; *kadın-Ø* ise eksiz tamlayan konumunda bulunduğundan yalın durumda değerlendirilmemelidir.

Hikmet Dizdaroğlu, Tümcebilgisi kitabında “Öznenin başlıca özelliği ad soylu olması ve yalın durumda bulunmasıdır.” (Dizdaroğlu

1974: 39) dedikten sonra, yazarın “Sıfatlar adlaşarak özne olabilirler.”, “Belirteçler adlaşarak özne olabilirler.”, “Ünlemler adlaşarak özne olabilirler.”, “İlgeçler adlaşarak özne olabilirler.”, “Bağlaçlar adlaşarak özne olabilirler.” (Dizdaroğlu 1974: 50-53) türü açıklamalar getirişi bir çelişkiyi gözler önüne serer. Özne olduktan sonra o dil biriminin görev adı, *addır*. Artık ona *sıfat*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *ünlem* diyemeyiz. Aynı dil biriminin bir başka yerde sıfat, zarf oluşu vb. onun her karşımıza çıktığında bu görevle anılmasını gerektirmemektedir.

1. “Güzel kızı severim.” 11. “Güzeli her zaman severim.”
 111. “Seversen güzel severim.” 111. “Sevdi mi güzel sever. Sevgisini sorgulayamazsınız.” v. “Güzel, bizi de sever.” cümlelerinde *güzel* sözcüğü sırasıyla 1. niteleme sıfatı, 11. ekli belirtme durumunda ad, 111. eksiz belirtme durumunda ad, 111. durum zarfı, v. yalın durumda ad özelliği göstermektedir. Şimdi ikinci cümlede geçen “*güzeli*” dışındakiler, yüzey yapıda eksiz görünüm sergiliyorlar diye yalın durumda ad mı kabul edilmeli? Halbuki yalın durumda ad olan, yalnız son cümledeki özne görevini üstlenen dil birimidir.

Yalın durumdaki adlar, bağlandıkları bitmiş eylem ya da bitmemiş eylemin kim/ne tarafından yapıldığını göstererek özne görevini üstlenirler. Yani yüklem anlattığı iş, oluş ve kılışı yapanı / edeni işaret ederler. Bitmiş eyleme bağlanırlarsa, temel önermenin öznesi, bitmemiş eyleme bağlanırlarsa, iç öge olarak da kalabilirler.

zaman zarf tümleci	özne (yalın durumda ad)
<u>özne</u> (yalın durumda ad)	
<u>İlgün</u> ödevlerini bitirdiğinde	<u>yağmur</u> dinmişti.
↑	↑
<u>İlgün</u> ödevlerini bitirdi.	<u>Yağmur</u> dindi.
özne (yalın durumda ad)	özne (yalın durumda ad)
<u>Çocuklar</u> ağaca tırmandı.	<u>Kardeşim</u> geldi.
özne	özne
(yalın durumda çoğul ad)	(yalın durumda iyelikli ad)

Edatlar, kendilerinden önce gelen adlara bağlanırken adın, ad durumuna girmesi gerekmektedir. Ad, yalın durumda olduğu gibi edatın kabul edeceği bir durum ekini de alabilir. *Dağ kadar*, *dağa kadar*, *dünden beri*, *sana göre*, *çocuk için*, *eve karşı* vb.

<u>dağ</u> <u>kadar</u>	<u>çocuk</u> <u>için</u>	<u>araba</u> <u>ile</u>	<u>arı</u> <u>gibi</u>
ad edat	ad edat	ad edat	ad edat
EDAT ÖBEĞİ	EDAT ÖBEĞİ	EDAT ÖBEĞİ	EDAT ÖBEĞİ

Edatların kendilerinden önce gelen adlara ekli ya da eksiz bağlanışları edatın cümleye katkısını, cümledeki anlamını değiştirir. Örneğin; “Dağ kadar çamaşır yıkadı.” ile “Dağa kadar koştu.” cümlelerinde *kadar*’ın işlevi aynı değildir. “Dağ kadar çamaşır yıkadı.” cümlesinde *kadar*, eşitlik işlevi üstlenmiş, mecaz anlamda olsa bile çamaşırın miktar olarak dağa eşit, denk olabileceğini, yani çamaşırın çokluğunu anlatmaktadır. Demek ki, dağ ile çamaşır miktar bakımından karşılaştırılırken *kadar* kullanılmaktadır. “Dağa kadar koştu.” örneğinde ise eşitlik, sınırlandırılarak verilmiştir. Koşulan yer, başı belli olmayan, dağda son bulan bir mesafedir.²

Kimi kaynaklarda belirtisiz ad tamlamalarında tamlayanın, sözde öznenin, belirtisiz nesnenin, sıfatların, zarfların yalın durumda olduğu ileri sürülse de bu görüşlere katılmak mümkün değildir.³ Dilbilgisi kitaplarında yer alan bu tür görüşler, Türkolojinin handikabı, zaafi olarak görülmekte özellikle dilbilim alanında çalışanlarca eleştirilmektedir. (Aydın 1997: 5-17, Aydın 1999: 33-41, Uzun 2000: 190) Yalın durum konusunun pek çok dilbilgisi kitabındaki işleniş biçimi, tarafımızdan da eleştirilmektedir. Hatta bu çalışmanın nedeni de bunu ortaya koymaktır. Ancak bunu tüm Türkolojiyi içine alacak biçimde sunmanın abartılı görüldüğünü söylemek gerekmektedir. Bugün üniversitelerde son yıllarda yapılan çalışmalarda, mevcut dilbilgisi kitaplarında yer alan eskimiş bilgilerden çok uzak, çağdaş, bilimsel görüşlerin sergilendiğini ve öğretimin bu doğrultuda yapıldığını vurgulamakta yarar var.

Yukarıda belirttiğimiz ve yalın durumun işlenişleriyle ilgili olarak katılmadığımız konuya itiraz edişimizi şöyle açıklayabiliriz:

a. Belirtisiz ad tamlamalarında tamlayan, yalın durumda değildir: Geleneksel dilbilgisinde ilgi durumu, tartışılmakla birlikte, ad durumlarından biri olarak değerlendirilir. (bkz. Korkmaz 2003: 268-270) Ekli ve eksiz olmak üzere iki biçimi olan ilgi durumu, adın kendinden sonra gelen iyelikli bir ada bağlanmasını gerektirir. (Bu özelliğinden dolayı durum eki oluşu tartışılır.) *çocuk-Ø ayakkabısı* / *çocuğun ayakkabısı* vb. Türkçe, işlevleri aynı olan eklerin aynı

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öner; “Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları” *TDAY-Belleten* 1999/I-II, s. 147-157.

³ Zeynep Korkmaz: “Yahut da yalın durum, belirtisiz ad tamlamalarında ‘tamlayan’, sıfat tamlamalarında ‘niteleyen’ görevi yapar.” *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) s. 267 / Fuat Bozkurt: “Yalın durumdaki adlar belirsiz nesne olur.” *Türkiye Türkçesi* s. 108 / Tahsin Banguoğlu: “...adlar belirsiz ad takımlarında belirten ve cümlede belirsiz nesne olarak da kullanılırlar.” *Türkçenin Grameri* s. 326. / Tufan Demir: “Yalın durumdaki adlar, ad çekim eklerinden birini almamış adlardır. Bu durumdaki adlar cümlelerde özne, belirtisiz nesne, ya da sözde özne görevinde bulunurlar.” *Türkçe Dilbilgisi*, s. 272 / Mahzar Kükey: “Yalın durumda bulunan nesnelere belirtisiz nesne adı verilir.” *Türkçenin Sözdizimi*, s. 120.

tabanda bulunmasına izin vermez. ⁴ O halde ilgi durumuyla, yalın durumun üst üste gelmesi düşünölemeyeceğinden *çocuk-Ø* *ayakkabısı* örneğindeki *çocuk-Ø* yalın durumda sayılmamalıdır. Yalın duruma giren bir adın, *ev*, *evi*, *eve*, *evde*, *evden* gibi diğör durumlara gireceğini de var sayarak, ekli ilgi durumundaki bir adın üzerine herhangi bir durum ekinin gelmediğini, dilin böyle bir kullanıma (*arabanın-a*, *arabanın-ı*, *arabanın-da*, *arabanın-dan* vb.) izin vermediğini göz önünde bulundurursak tezimizi desteklemiş oluruz.

b. Birleşik eylemlerde yer alan yüzey yapıda eksiz gözöken her ad, yalın durumda değildir: Kimi zaman eylemler, yalın durumdaki adlarla (özneleriyle) kalıplaşarak birleşik eylem yapma yoluna giderler. *Yüreğı hopla-*, *karnı acık-*, *gözö dön-*, *uykusu kaç-*, *içi geç-* vb. Zeynep Korkmaz, bu yapılarla *tek ögeli kalıplaşmış birleşik eylemler* adını verir. “1. Özne+eylem bağlantısıyla birleşenler: Bu alt kümedeki birleşiklerde eylemden önce gelen ad ya da ad kümesi eyleme, ya yalın durumda ya da iyelik eki alarak bağlanmıştır. Bu durumda, birleşik eylem içindeki ad ya da ad kümesi eylemin öznesi gibidir: *Karnı acık-* (*karnı acık-*), *ders al-* “ibret almak”, *ilham al-*, *bet beniz at-*, *surat as-*, *kafası bozul-*, *eli ayağı çözü-*, *dili dolan-*, *gözö dön-*, *içi geç-*, *kanat ger-*, *yüreğı hopla-*, *uykusu kaç*, *canı yan-* vb. 2. “Nesne+eylem bağlantısıyla birleşenler: Bu alt kümede eylemden önceki ad ya da ad kümesi, eyleme bir nesne bağlantısıyla bağlanmıştır: *Can at-*, *bayrak aç-*, *iç aç-*, *kucak aç-*, *mendil aç-*, *savaş aç-*, *akıl al-*, *boyunun ölçüsünü al-*, *gönöl al-*, *yakışık al-*, *kazık at-*, *şafak at-*, *sinek avla-*, *işin aslını astarını anla-*, *bel bağla-*, *parmak bas-*, *pabuç bırak-*, *diş bile-*, *yüz bul-*, *boyun bük-*, vb.” ⁵ Korkmaz’ın verdiği örneklerden birkaçını cümle içinde ele alalım. “*Teyzem*, yaptıklarından ders aldı.”, “*İlgün*, nedense bugün bana surat asmış.”, “Demek ki *Ermeniler*, bize savaş açtı.”, “*Anneler*, çocuklarına kol kanat gererler.” Verdiğimiz örneklerde altı çizili birimlerin, hareketi, işi yapanı gösterdiklerinden söz diziminde sözlüksel özne olarak adlandırıldığı bilinir. Bu durumda örnek cümlelerde ikişer özne yer almaktadır. Hem sözlüksel özne, hem eylemle kalıplaşarak bileşik eylem yapmaya neden olan özne. Oysa örneklerdeki eylemlerle kalıplaşan adlar, hareketi yapanları değil, hareketten etkilenenleri işaret ederler. Yani

⁴ Durum eklerinin üst üste gelmesi olayı, özellikle Eski Türkçede zamirlerde (*sinitin*, *sinidin*, *anının* vb.) yaşatılmıştır. Zeynep Korkmaz’ın *ek yığılması*, Osman Fikri Sertkaya’nın *katmerli çekim* olarak değerlendiren ‘mongolizm’ saydığı bu durum, adlarda görülmemektedir. (Korkmaz 1995: 85-90), (Sertkaya 1996: 17-37)

⁵ Zeynep Korkmaz’ın Türkbilim’de yayımlanan “Türkçede Birleşik Eylemler ile Anlam Kaymaları” adlı makalesinden aldığımız bu bilgi için bkz. Zeynep Korkmaz; *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) s. 838-840.

yalın durumda değil, eksiz belirtme durumundadırlar. Eylemler, özneleriyle değil, nesneleriyle öbekleşmiştir. Bunu test etmek için verdiğimiz örneklerde ufak bir değişiklik yapmak yetecektir: “Teyzem, yaptıklarından ders(i) / dersini aldı.”, “İlgin, bugün bana surat(ı) asmış.”, “Demek ki Ermeniler, bize savaş(ı) açtı.”, “ Anneler, çocuklarına kol kanat(larını) gererler.” vb.

Diğer yandan Korkmaz’ın *özne+eylem bağlantısıyla birleşenler* başlığında verdiği **ilham al-** ile *nesne+eylem bağlantısıyla birleşenler* başlığında verdiği **gönül al-** arasında bir fark göremiyoruz. İkisi de, geçişli eylemin dışı dönük olan hareketinin işi yapanın (öznenin) dışında yöneldiği kavramın adıdır. Öyleyse eylemlerin ikisi de eksiz belirtme durumuna girmiş bir adla yani nesnesiyle öbekleşmiştir diyebiliriz.

Sonuçta ancak geçişsiz eylemlerin yalın durumdaki adlarla / özneleriyle kalıplaşarak bileşik eylem yapabildikleri ortaya çıkmaktadır. “Babamı öyle görünce yüreğim hopladı.”, “Bu gece uykusu kaçmış.” vb. Altı çizilmiş birimler, özneleriyle öbekleşmiş yüklemelerdir.

c. Sıfat, yalın durumda değildir: Bazı dilbilgisi kitaplarında, “Ön ad terimiyle de karşılanan, kendinden sonra gelen bir adı çeşitli açılardan tanımlayan, tasvir eden sıfatlar, yalın durumda olmak zorundadır. Güzel kızlar, kursun asker, altın kalem vb.” tarzı ifadelere rastlanmaktadır. ⁶ Oysa sıfatı addan ayıran, durum eklerini almayışları yani ad durumu çekimine giremeyişleridir. Belirtme, yönelme, bulunma, çıkma durumuna giremeyen sıfatlara dil, neden yalın duruma girme izni veriyor acaba? Bu, bir çelişki değil mi? Oysa dil, ad çekimine giren dil birimine yani adlara ve zamirlere sınırlama getirmemeli. Sıfatlar, ad soylu sözcükler olmakla birlikte *sıfat*, ayrı bir görev adıdır. Ad soylu sözcük, ad görevindeki bir dil birimini çeşitli açılardan tamamladığında, yani belirli kıldığında sıfat kimliğine bürünmüş olur. Öyleyse *sözcük türü* ile *görev adını* birbirine karıştırmamak gerektir. Tıpkı bizler gibi. *Kadın* ve *erkek* olmak üzere iki gruba ayrılan insanoglu yaşam boyu çeşitli unvanları taşır. Örneğin, kadınlar için *kız bebek*, *kız çocuğu*, *genç kız*, *abla*, *gelinlik kız*, *gelin*, *yenge*, *teyze*, *hala*, *anne*, *kaynana*, *komşu anne*, *büyük anne*, *babaanne*, *anneanne*, *nine* vb. Bunların hepsi birer görev adıdır. *Teyze* olmanın gereği, kız kardeşin çocuğunun olmasıdır. *Anne* unvanını üstlenmek için de, çocuk doğurmak gerekir. Çocuk doğuran da, doğurmayan da *kadın* türünü temsil ettiği halde yalnız birinin görev adı *annedir*. Çocuk doğurmayana

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Bozkurt: “...tümce içinde sıfatlar yalın durumda bulunur.” *Türkiye Türkçesi* s. 109 / Zeynep Korkmaz: “Yahut da yalın durum, belirtisiz ad tamlamalarında ‘tamlayan’, sıfat tamlamalarında ‘niteleyen’ görevi yapar.” *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) s. 267

kadın soylu olmasına karşın nasıl *anne* diyemiyorsak, bir adı nitelemeyene de *ad soylu* olmasına karşın *sıfat* diyemiyoruz. Sıfatın ve adın birbirinden ayrı birer görev adı olduğunu unutmadan, dilde çifte standartların yeri olmadığını, Türkçenin sağlam yapısal kurallara dayalı bir dil olduğunu düşündüğümüzde bunun olanaksızlığı kendiliğinden ortaya çıkar. Sıfat, ad durumuna giremediğinden yalın durumda da olamaz. Sıfat görevini üstlenmiş birimlerin yüzey yapıya eksiz çıkmaları, onların yalın durum çekimine girdiklerini göstermez.

ç. Zarf, yalın durumda değildir: Muharrem Ergin, “Zarflar esas itibarıyla çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman çekim eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman hal ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini almazlar. Hal ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, instrumental ve yön ekleridir. Bu ekler edat fonksiyonunda olup çekim ekleri içinde zarf eki durumundadır.” (Ergin 1998: 258) sözleriyle zarfların ad durumuna giremediklerine dikkat çeker. Demek ki, eklerin niteliklerini, işlevlerini belirleyip onları tanımlarken, görevsel ve anlamsal işlevlerini dikkate almak, bağlamdan hareket etmek gerekmektedir. Durum eki alan sözcüğe zarf görev adı verilmemesi gereği, bir başka deyişle zarfların ad durumu çekimine girmemeleri, zarfların yalın durumda bulunmasına da engel oluşturmaktadır. “Eskiden bizi hep arardı.”, “İrmak, birazdan gider.” örneklerinde {-DEn} eki almış sözcüklerin (*eskiden*, *birazdan*) zaman zarfı oluşu, zarfların durum eki alabileceği anlamına gelmemelidir. *Eski* ve *biraz* sözcükleri bu eki almasalardı, zaman zarfı görevini üstlenemezlerdi. Çünkü burada hiçbir koşulda tek başına zaman zarfı görevini üstlenemeyecek olan *eski* ve *biraz*, {-DEn} ekiyle zaman zarfı yapılmış ve eylemle zaman ilişkisine girmiştir. Öyleyse burada {-DEn}, çıkma durumu eki olarak değil, görev değiştirici ek olarak değerlendirilmelidir. “Sözde, Dursun Amca kızı vermek istememiş.”, “Gürpınarlar, yıllardır bir arada yaşarlardı.” örneklerinde de {-DE} eki almış sözcüklerin (*sözde*, *bir arada*) durum zarfı oluşunun kaynağı, {-DE}’dir. Örneklerimizde {-DE} eki, bulunma durumu eki işlevinde değil; görev değiştirici ek işlevindedir. Demek ki, zarfların ad durumuna girmeleri söz konusu olamadığından yalın durum da, geçerli olmamalıdır.

Halbuki dilbilgisi kitaplarımızda zarfın yalın durumda bulunduğu dair bilgilerle karşılaşabiliyoruz. Örneğin, Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*’nde “Yalın durumdaki adın bir nesne veya zarf görevinde kullanıldığı yerler vardır: **Yaz, kış, yağmur çamur** demez iki kat işine gelir giderdi.” (Korkmaz: 2003-268) demektedir. Korkmaz’ın verdiği bilgide koyu renkle yazdığı **yaz, kış** zarfı; **yağmur, çamur** nesneyi gösteriyor olmalı. Bunların tek ortak noktaları ad soylu olup yüzey yapıya eksiz çıkmalarıdır. Ancak

farklılıkları daha fazladır. **Yaz, kış; demez / gelir giderdi** eylemleriyle zaman bağlantısı kurarak zaman zarfı / zarf görevini üstlenirken **yağmur, çamur; demez** eyleminin etkisi altına giren eksiz belirtme durumundaki ad / belirtisiz nesne görevini üstlenmiştir. Yani ikisi de, yalın durumda değildir. Yalın durum çekimine giremezler.

Zarfin ad durumu çekimine girmemesi, yalın durum çekimine girmesini de engeller. Öyleyse yüzey yapıya eksiz çıkan ad soylu sözcükleri ilişki kurdukları dil birimlerini hesaba katmadan, görev adına bakmaksızın *yalın durumda ad* olarak değerlendirmek, uygun olmamaktadır.

d. Sözde özne, yalın durumda değildir. Edilgen-geçişli eylemlerin yaptığı işten etkileneni gösteren birime geleneksel dilbilgisinde *sözde özne* denmektedir. Edilgenlik eki, gerçek öznenin kestirilebilir olmasına ya da yüzey yapıya taşınmasına izin vermez. Geçişli-edilgen eylemin, eksiz belirtme durumuna girmiş bir adla olan bağlantısı, eylemi yapanı değil; eylemden etkileneni gösterir. Bu durumda, edilgen-geçişli eylemlerin kurduğu cümlelerde *sözde özne* terimiyle karşılanan birimin aslında *belirtisiz nesnen*den başka bir şey olmadığı ortaya çıkar. “Çamaşırlar yıkandı.” örneğinde *yıkamak* işini yapan biri var; ama işi yapan kestirilemiyor. Söz konusu işten etkilenen ise, *çamaşırlar-Ø*’dır. Örneğimizi “Kadın çamaşırları yıkadı.” biçimine getirdiğimizde “*çamaşır*”ın belirtme durumuna girdiği daha net görülecektir. Öyleyse, eksiz belirtme durumuna girmiş bir birime, sırf adı *sözde özne* diye yalın durumda demek doğru olmamalıdır. Ayrıca, *sözde özne* terimini, uygun, yerinde bir terim olarak görmediğimizi de belirtmek gerekir. Bunun, öznenin yalın durumda, nesnenin belirtme durumunda olma koşuluyla örtüşmediği gibi özne-nesne ayrımında öğretimi güçleştirdiğini düşünmekteyiz.⁷

e. Belirtisiz nesne, yalın durumda değildir: Ekli ya da eksiz belirtme durumuna giren ad, geçişli eyleme bağlanmak ister. Söz diziminde belirtme durumuna giren bu birime, *nesne* adı verilir. Nesne, geçişli eylemin dışa dönük olan hareketinin işi yapanın (öznenin) dışında yöneldiği varlığın, kavramın adıdır. Dolayısıyla adın ekli ya da eksiz belirtme durumuna girmesi de, nesne olmanın koşulu olarak görülür. “İlgın, cam kırdı.” örneğinde eylem, eylemi yapan ve eylemden etkilenen, sırasıyla *İlgın*; gerçek özne, *cam-Ø*; belirtisiz nesne, *kırdı*; yüklem dizgisinde verilmiştir. Özne (*İlgın*), yalın durumdadır; ancak nesne (*cam*), yüzey yapıda eksiz gözükmele birlikte eksiz belirtme durumuna girmiştir. Zaten özneyle nesne arasındaki fark; öznenin yalın durumda, nesnenin belirtme

⁷ Bu konu için bkz. Kerime Üstünova, “Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?” *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, s. 241-250.

durumunda oluşu ise, bir nesnenin eksiz belirtme durumuna girdi diye yalın durumda sayılması, çelişki yaratır.

Sonuç: Yalın durum, adın yüzey yapıda herhangi bir biçimbirimle şekillendirilmeyip işlevsel özelliğini derin yapıda yüklendiği varsayılan bir durum özelliği gösterir. Bu nedenle ad soylu tüm sözcüklerin yüzey yapıda bir ek taşımadıklarında yalın durumda bulunduğu sanılır. Oysa Türkçede yüzey yapıda sıfır biçimbirimle ad işletimine giren eksiz tamlayan durumu, eksiz belirtme durumu olduğu gibi ad soylu olup sıfat, zarf, edat, bağlaç ve ünlem görevini üstlenen dil birimlerine ad çekimine girme hakkı verilmemiştir. Yalın durum çekimine girme hakkı, yalnızca eylemle yapan / eden işlevi kuran ad ve zamirlere tanınmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Ahmet Buran, “Türkçede İsim Çekimi Ekleri” *Türk Gramerinin Sorunları II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 718, Ankara, 1999, s. 263-277.
- Ahmet Cevat Emre, “Türkçede Cümle”, *TDAY- Belleten 1954*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 128-129.
- Efrasiyap Gemalmaz, “Uyum ve Standart Türkiye Türkçesi’nde Uyumlar”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1989, S. 17.
- Efrasiyap Gemalmaz, “Alfabetik Sonekler Dizininde Türkçe Soneklerin Sıralanmasında Göz Önünde Bulundurulması Gereken Esaslar Üzerine”, *Standart Türkiye Türkçesi ile İlgili Yazılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum, 1994.
- Efrasiyap Gemalmaz, “Dil Bilimi ve Dil Bilgisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, S. 517, s. 82-85.
- Efrasiyap Gemalmaz, “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1996, S. 4.

- Efrasiyap Gemalmaz, "Türkçede Tamlanan Eki Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997, S. 8.
- Fatma Akerson, *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2000.
- Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- Gürer Gülsevin, "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine" 5. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-26 Eylül 2004, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/I, Ankara, 2004, s. 1267-1283.
- Hatire A. Aliyeva, "Türkiye Türkçesinde İsmi Halleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları", *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* (20-26 Eylül 2004), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/I, Ankara, 2004, s. 131-156.
- Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1974.
- İbrahim Delice, "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi" *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2000, S. 9, s. 135-150.
- K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı* (çev.: Mehmet Akalın), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 609, Ankara, 1995.
- Kemal Demiray, *Temel Dilbilgisi*, İstanbul, 1970
- Kerime Üstünova, "Eklerin Öğretimi Üzerine Bir İki Söz", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2004/1, C. 6, S. 6, s.173-182.
- Kerime Üstünova, "Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2006/II, C. 11, S. 11, s. 241-250.
- Kurum Yayını: *Türk Gramerinin sorunları II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 718. Ankara, 1999.
- Leyla Karahan, "Fiil Tamlayıcı İlişkisi Üzerine" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, S.549, s. 209-213.

- Manfred Götz, “Türkçede Ağırlıklandırma İlkesi Üzerine”, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* (20-26 Eylül 2004), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/I, Ankara, 2005, s. 1223-1234.
- Muharrem Ergin, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi*, Bayrak-Basım-Yayım-Tanıtım, İstanbul. 1998.
- Muhsine Börekçi, “Türkçede Hal Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Eylül 2004-Çeşme*. (Basılmamış bildiri)
- Mustafa Öner, “Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, S. 565, s. 10-18.
- Mustafa Öner, “Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları” *TDAY-Belleten 1999/I-II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 809, Ankara, 2003, s. 147-157.
- Nadir Engin Uzun **Evrensel Dilbilgisi**, Multilingual Yayınları İstanbul, 2000.
- Necmettin Hacıeminoğlu, “Türk Dili’nin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri” *Türk Kültürü Dergisi*, Muharrem Ergin Armağanı, TKAE Yayınları, Ankara, 1991.
- Osman Fikri Sertkaya, “Türkçede Kelime Çekimlenmesi Üzerine İki Eser”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1994*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 633, Ankara, 1996, s. 307-310.
- Osman Fikri Sertkaya, “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine” *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (26 Eylül 1992-1Ekim 1992), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 632, Ankara, 1996, s. 17-37.
- Özgür Aydın, “Türkçede Belirtme Durumu Ekinin Öğretimi Üzerine”, *Dil Dergisi*, Tömer Yayınları, Ankara, 1994, s. 5-17.
- Özgür Aydın, “İkinci Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Türkçe Dilbilgisi Betimlemelerinin Görünümü”, *Çağdaş Türk Dili Dergisi*, Ankara, 1999, S. 137-138, s.33-41.
- Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları:7, (2. baskı), Ankara 2003.

- Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Füllerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 654. Ankara: 1996.
- Tahir Kahraman, “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri” *Türk Gramerinin Sorunları II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:718, Ankara, 1999, s. 278-297.
- Tahir Nejat Gencan, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.
- Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, Ankara 1990.
- Viktor Grigoriyeviç Guzev, *Oçerki po teori Tyurkskogo slovoizmeneniya: İmya* (Na materiale staroanatoliyskogo-tyurkskogo yazıka), [Türk Dilinde Kelime Çekimlenmesi Teorisi Üzerine Görüşler: İsim (Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinden alınan örneklerle)], Leningradskiy Ordena Lenina i Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Gosudarstvenniy Universitet Leningrad 1987.
- Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2002.

DİLİN İLETİŞİM SÜRECİ İÇERİSİNDEKİ ROLÜ VE İŞLEVLERİ

Süleyman Kaan YALÇIN*
Murat ŞENGÜL†

ÖZET

İletişim, insanların dış dünyayı algılayarak iç dünyalarında anlamlı iletilere dönüştürdükleri ve bu anlamlı iletileri de dış dünyayla paylaştıkları dinamik bir süreçtir. Bu sürecin devamlılığı ise dile dayanmaktadır. İnsanlar arasındaki bildirilişimin en etkin vasıtası olan dil, iletişim sürecini tüm boyutlarıyla etkilemektedir. Bu çalışmada da iletişimi tüm boyutlarıyla etkileyen dilin, iletişim süreci içerisindeki rolü ve işlevleri konu edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Dil, iletişim, sembolleştirme, kavramlaştırma, anlamlandırma.

THE ROLE AND FUNCTION OF THE LANGUAGE IN THE PROCESS OF COMMUNICATION

ABSTRACT

Communication is a dynamic process helping people to apprehend the outer world to convert meaningful message in their inner world and to share these meaningful messages with the outer world. Language which is the most effective element communicating among people affects the communication process with all its dimensions. We, here, aim the function and role of the language with in the communication process affecting communication with all its dimensions.

Key Words: Language, communication, symbolize, concept to allization, meaningful.

GİRİŞ

İletişim, insanlığın başlangıcıyla başlayan ve insanlar tarafından geliştirilen dinamik bir süreçtir. Çünkü insan, doğduğu günden itibaren çevresiyle ve diğer insanlarla etkileşim halinde olan, onlara iletiler gönderen veya onlardan iletiler alıp bu iletileri yorumlama ve anlamlandırma yeteneklerine sahip olan, ayrıcalıklı ve sosyal bir varlıktır. İnsanoğlu, sahip olduğu bu iletişim becerileri doğrultusunda yaşam evrenini ve toplumsal ilişkilerini belirlemekte ve onları canlı tutmaktadır. Bu yönüyle iletişim, insanoğlu için dış dünyayı yorumlayarak bireysel varlıklarının farkına varmalarına, bir biyolojik varlıklar yığını olmaktan kurtulup belli bir kültürün ve toplumun üyesi olmalarına (sosyalleşmelerine) ve içinde yaşamış

* Süleyman Kaan YALÇIN, Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü (Elazığ), skyalcin23@hotmail.com.

† Murat ŞENGÜL, Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü (Elazığ), msengul2323@hotmail.com.

oldukları toplumdaki ilişkilerini düzenlemelerine yardımcı olan vazgeçilmesi imkânsız bir yaşamsal zorunluluktur.

İletişim, dil bilim, budun bilim, sosyoloji, psikoloji vb. gibi alanlarla ilgisi bulunan kompleks bir kavramdır. Schramm (1964), iletişimin kompleks bir kavram oluşunu, “iletişim, hatları kesin olarak çizilebilecek bir disiplin değildir” (Akt. Gökçe, 2001: 2) şekliyle belirtirken; konuyla ilgili olarak Gökçe (2001: 6-7), iletişim kavramının 169’un üzerinde tanımlama şeklinin, 4560 değişik kullanım alanının ve 15 değişik anlamının olduğunu belirtmektedir. Kullanıldığı alanlara göre çeşitli anlamlar taşıyan iletişim kavramının birçok değişik tanımı yapılmıştır. Bu tanımların genel özellikleri göz önüne alındığında, iletişimin, insanların duygu, düşünce, bilgi, yargı vb. gibi kavramları, belirli kodlar ve simgeler aracılığıyla anlamlı iletilere dönüştürerek, aralarında kültür birliği taşıdığı veya taşımadığı diğer insanlarla veya çevrelerle paylaştıkları dinamik bir süreç olduğu söylenilebilir.

İletişim, insanların kendilerini ve yaşamış oldukları dış dünyayı anlama ve yorumlama isteklerine dayanmaktadır. Öyle ki, insanoğlu, iletişime, kendi iç dinamiğinde barındırdığı sosyal enerjiden dolayı ihtiyaç duymaktadır. Bu sosyal enerji ise, insanın ‘zoon logon ekhon’ yani, konuşan bir varlık oluşundan kaynaklanmaktadır (Akarsu, 1998: 36). Konuşma da düşünmeye bağlıdır. Çünkü insanoğlunun düşünebilme yetisi, onu, amaçlı olarak konuşmaya ve ifade etmeye iter. İletişim de insanların duygularını, düşüncelerini, çevrelerini anlamlı bir şekilde ifade etme zorunluluğundan doğar. Böylelikle, her düşünce kendini ifşa edecek bir anlatım biçimi bulmaya çalışır. Bu anlatım biçimi de genellikle sözlü dil aracılığıyla yapılan ve “İnsanlara, dünyayı anlamak, ondaki görünümleri yorumlamak için yeni bir yol açan” (Porzig, 1995: 8) iletişim sürecinin oluşmasına kaynaklık eder.

İletişim, insanların dış dünyayı dil yoluyla (sembollerle) yorumlaması ve anlamlandırmasıdır. Zaten “dışarıya şu veya bu şekilde işaret etmeyen hiçbir ruhsal yaşantı yoktur” (Porzig, 1995: 153). Bu yönüyle iletişim, insanların ruhsal yaşantılarının anlamlı bir şekilde dışa vurumudur. Yani “bir bakıma anlam üretmek ve onu başkalarıyla paylaşmaktır” (Kılıç, 2002: 16). İnsanoğlu, bu anlama, yorumlama ve paylaşma işini de kavramlaştırma ve sembolleştirme yeteneğiyle yapmaktadır. Çünkü insan, düşünen ve konuşan bir varlık olma özelliği ile sembolleştirme ve bu sembolleri de anlamlı dil birlikleri halinde aktarma yeteneğine sahiptir. İşte insanoğlundaki bu sihirli yetenek, iletişimi doğurmakta, şekillendirmekte ve iletişimin sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasına olanak sağlamaktadır. İletişim, bu boyutuyla, insanın muhakeme yetisine yani dış dünyayı algılama yeteneğine bağlıdır. İnsanoğlunun muhakeme yeteneği de dilidir. Çünkü insanlar, kavram, simge ve sembollerle algılar ve daha

sonra da algıladıkları şeyleri dil kuralları sayesinde anlamlı iletiler haline getirip karşı tarafa aktarırlar.

Dilin anlama dayalı olan bu özelliğini Alman düşünürü Hammann, “Akıl anlama süreçlerinin bütününden oluşan bir şeydir, ama anlama dediğimiz şey ise ancak dil yoluyla gerçekleşebilir. Dil olmasaydı akıl da olmazdı. Çünkü dil aklın hem organı, hem de ölçütüdür” (Akt. Akarsu, 1998: 37) şeklinde belirtmektedir. Bu yönüyle insanoğlunun kavramları sembollere, sembolleri de anlamlı iletilere dönüştürme gücü daha çok dille mümkündür. Bu da göstermektedir ki, sosyal bir varlık olan insanın zarurî ihtiyacı olan iletişim olgusu, çoğu zaman dilin iletişim süreci içerisindeki kullanımına bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Dil, farklı işaret sistemlerinin oluşturduğu sistemli bir dizge ve insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta. Belirli işaret dizgelerini bünyesinde bulunduran dil olmadan iletişim de olmaz. Çünkü dil olmadan ne dış dünya algılanıp kavramlara, simgelere ve sembollere dönüştürülebilir ne de bu kavram, simge ve semboller düşünce kalıbına sokularak başkalarına aktarılabilir. Bu yüzden dış dünyaya ait düşüncelerin dilsel kalıplara dönüştürülmesi gerekmektedir. İnsanoğlu, iletişim süreci içerisinde, bu kalıpları daha çok sembolleştirmeye dayalı olan sözlü dille yapmakta; ancak bunun yanında beden dili vb. gibi işaret sistemlerini de kullanmaktadır.

İnsanlar arasındaki iletişimin vasıtası ve şekillendiricisi olan dil, çok farklı işaret sistemlerinden oluşan bir dizgedir. Bu dizge, iletişim sürecini tüm boyutlarıyla etkilemekte ve yönlendirmektedir. Buna bağlı olarak, dilin eksik veya yanlış kullanımı, iletişimi olumsuz yönde etkileyip onun aksamasına neden olurken, onun doğru ve anlamlı bir şekilde kullanımı da iletişimi güçlendirmekte ve onu etkin kılmaktadır. Bu yüzden sağlıklı bir iletişimin gerçekleştirilebilmesi, dilin doğru ve etkin bir şekilde kullanımı ile doğru orantılıdır. Yani bilinçli bir iletişim, ancak ve ancak dilin kurallarının ve işlevlerinin özümsemişi, bu kural ve işlevlerin de doğru ve amacına uygun bir şekilde kullanılması ile mümkündür. Bu yönüyle, iletişimin daha sağlıklı ve aktif bir hâle getirilmesi, iletişimi tüm boyutlarıyla etkileyen dil mefhumunun iletişim süreci içerisindeki rolü ve işlevlerinin iyi bir şekilde bilinmesine bağlıdır. Dilin iletişim süreci içerisindeki rolü ve işlevlerine ilişkin özellikler şu şekilde sıralanabilir:

1. Bir İletişim Vasıtası Olarak Dil

İletişim, aktarımdır; yani üretilen anlamların başkalarıyla paylaşımıdır. Dilin bu ileti paylaşımı sırasındaki temel görevi, iletilerin aktarılmasına yani karşı tarafa ulaşmasına yarayan bir araç, bir vasıta olmasıdır. Dil olmadan üretilen iletiler karşı tarafa

aktarılamaz ve karşılıklı bir etkileşim süreci olan iletişim gerçekleştirilemez. Bu yönüyle iletilerin aktarımını sağlayan dil, insanlar arasında iletişimin gerçekleşmesine zemin hazırlayarak, kendi bünyesinde yaratmış olduğu göstergelerle, anlatma becerisini ve işlevini gerçekleştirir.

İnsanların düşüncelerini ortaya çıkaran ve bu düşüncelerin başkalarının da anlaşılmasını sağlayan düzen, dilde bulunmaktadır. Dilin bu aktarım göreviyle ilgili olarak, Locke (1975) “İnsanın, başkalarına da yarar sağlayabilecek ve zevk verebilecek, çok çeşitli düşünceleri olsa da, bunlar görünmez ve başkalarından saklı olarak insanın kendi içindedir ve kendiliğinden ortaya çıkamaz. Düşüncelerin iletişimi olmadan toplumun refahı ve üstünlüğü olmayacağına göre insanın, düşüncelerinin oluşturduğu görünmez ideleri başkalarının da anlaşılır kılabilmek için, duyulara hitap eden bazı dış göstergeler bulması gerekiyordu. Bu amaca yönelik o eklemeli seslerden (dilden) daha uygun hiçbir şey yoktur” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 99) derken, Chomsky de (2002: 90) dilin asıl olarak düşünceyi ifade etmeye hizmet ettiğini söyleyerek dilin iletişim süreci içerisindeki aktarma görevinin öneminden bahseder.

Dilin insanlar arasında anlaşma vasıtası olma özelliği, düşüncelerin sağlıklı bir şekilde paylaşımını sağlar. Öyle ki, dil ve onun kuralları olmazsa hiç bir bilgi, duygu ve düşünce tam olarak anlatılamaz. Yani, dilin doğası, kullanımı ve anlamlandırılması göz önünde bulundurulmadan, bilgiler ve tutumlar hakkında açık ve kesin konuşmak mümkün değildir (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 101). Çünkü düşünceyi varlık âlemine çıkaran dildir. Bu yüzden dil, düşüncenin dışı vurumunu sağlayan en önemli iletişim aracı olarak gösterilebilir.

İletişim süreci, iletinin uygun bir araçla bir kişi veya bir gruba gönderilmesi işlevidir. İletilerin en iyi şekilde gönderilebileceği vasıta da dildir. Dil, “insanların keşiflerini, muhakemelerini ve bilgilerini birbirine aktardıkları koca bir kanaldır” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 102). İnsanlar bu kanalı (dili) “bir arada bulundukları her durumda birbirlerine düşüncelerini aktarabilmek ve anlaşabilmek için bir sistem olarak oluşturmuşlardır. Bilinen en eski toplumlarda bile dilin kullanımıyla bir anlaşmalar sistemi kurulmuştur” (Akt. Kayaalp, 1998: 107-108). Nitekim insandan karıncaya hemen her varlığın bir bildirişme, haberleşme dizgesi vardır (Aksan, 2000: 42). Bu dizge de iletilerin aktarım vasıtası olan dildir.

Dil, düşüncenin taşıyıcısı olduğu için insanların en değerli varlığıdır. Çünkü İnsanın dünyayı algılayış sebebi olan bu sembolik araç, insanların bu sayede kazanmış oldukları tecrübeleri paylaşmaları için bir araç olur ve böylece de insanlar arasındaki dayanışmayı olanaklı kılan bir yetenek haline gelir (Condon, 2000:

21). Bütün bu vasıflar doğrultusunda denilebilir ki, dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en güçlü vasıtaadır.

2. Sembolize Etme Özelliği İle Dış Dünyanın Algılanmasına Yön Veren Bir Kavram Olarak Dil

Dil, insanın dünyaya açılan penceresidir. Bütün varlıkların insan âlemindeki yansımaları ve varoluşları dil sayesinde. Dil sayesinde içerisinde yaşanan gerçek dünyadaki somut ve soyut özellikler taşıyan bütün varlıklar insanların kullanım alanına girer ve bu alan, insanlara gerçek dünyanın yanında bir de sembolik bir dünya sunar. Bu yönüyle dil insanın evreni algıladığı büyüklü bir dünyadır.

Weisgerber'in (1949) "dil, dünyayı söze dönüştürme olayıdır ve insanlar bir 'dil ara dünya'sında yaşamaktadırlar. Dilin anlattığı gerçek de ancak insanların zihninin süzgecinden geçmiş gerçektir" (Akt. Kayaalp, 1998: 69) ifadeleri ile Halliday'in "dil, içeriğin ifade edilmesini sağlar; kendi bilincinin iç dünyası da dahil olmak üzere, konuşanın gerçek dünyayı ifade etmesine yarar" (Akt. Kayaalp, 1998: 77) ifadeleri dilin bu boyutunu çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

Dil, dış dünyada bulunan göndermeleri (gerçek varlıkları) adlandırma yoluyla varlık âlemine kazandırır ve sembolleştirme yoluyla da içselleştirir. Bu da varlıkların dil olmadan varolamayacaklarını göstermektedir. Cündioğlu (1997: 189) bu durumu; "sözcük olmadan varlık suskunluğa, sessizliğe, anlamsızlığa gömülürdü, hatta var olamazdı, çünkü varlığını ifade edemezdi. Dil kavrama, kavram da varlığa, varlıklara uzanır; gerçeklik de işte bu sürecin bütünlüğünde tezahür eder" şeklinde ifade etmektedir.

Dil, varlıkla onun zihnindeki karşılığı arasında bir köprü, bir vasıtaadır. İşte, insan, dilin bu özelliğinden dolayı etrafındaki varlıklarla bağlantı kurabilir. Bu özellikleri doğrultusunda, dil, anlatım aracı olmanın yanında dış dünyanın algılanmasını da sağlayan sembolik bir dizge olarak ele alınabilir. Bu konuda Uygur (1962), "dil yalnızca insanı insana yaklaştıran, insanları değişik yönleriyle birbirlerine bağlayan bir yol değildir. Dil, insanın bütün evrenle karşılaşmasıdır. Tek tek gerçekler, nesneler durumlar, olaylar, kullanışlar, imkânlar hep bu karşılaşmada kendini açığa vurur. Adlandırarak evreni biçimler, düzenler, dilce yeniden kurar; evren dile getirdiği kılıkta vardır insan için. Böylece dil evreni insana açar, insanın evren içine sokulabilmesini gerçekleştirir. İnsanın her kuşatıldığı şeyle bağ kurması dilin başarısıdır. İşte bu başarı dilin sırf anlamadan fazla bir şey olduğunu da ispatlar" (Akt. Kayaalp, 1998: 113) şeklinde ortaya koyduğu ifade ile, dilin, insana açılan evrenin anahtarı olduğunu vurgular.

Dil, gerçek dünyayı sembolleştirme yetisini soyutlamayla görevli olan sözcüklere borçludur. Çünkü sözcükler, insanoğluna soyutlanmış ve süzgeçten geçirilmiş bir gerçek sunar. Bu da insanoğlunun nesnel gerçekliği sembolik bir filtreden geçirerek algılamasını sağlar. Porzig da (1995:155) dilin soyutlama ve sembolleştirme özelliğine bürünmüş bir yapı olduğunu, “Her dil ifadesi, realiteden bir parçayı, dış dünyadan bir olguyu kastetmek kudretine sahiptir ve bununla görevlidir. Dili dil yapan da zaten budur” ifadesiyle dile getirmektedir.

Dil içinde nasıl bütün ruh gerçekleşiyorsa, ruhun içinde de bütün dünya çağrıştırılmaktadır. Ruh dünyaya dil olarak (dil kimliğinde) egemen olmuştur. Yani dil, realiteyi ruhun malı yapar ve realiteyi göstergelere (kelimelere) dönüştürür. Zaten İnsan bilincinin bütün yaşantılarını nesnelere bağlama özelliği, dilin en esaslı karakter özelliğidir (Porzig, 1995: 121–155). Dilin bu bilinci, nesnelere bağlama özelliği de dile sembolleştirme yeteneğini kazandırmıştır. Sembolleştirme ise dilin derin boyutunda yer etmiş olan sözcüklere tekabül eder ve her zaman varlıkları ve olayları soyutlamayı içerir. Çünkü “sözcükler, nesnelerin, kişilerin ve olayların kendileri değil, onları temsil eden soyut sembollerdir” (Akt. Gökçe, 2001: 93).

Sembol bağlamında kelimeler gerçeğin kendisini değil, zihnin süzgecinden geçirilmiş, soyutlanmış bir gerçeği yansıtan göstergeler halini almışlardır. Kelimelerin dış dünyadaki gerçekliği yansıtmadığını Abdulcebbar (1988), “isimle müsemmâ bir olsaydı, sizlerden biri pis bir şeyin ismini söylediğinde o kimsenin ağzının da pisenmesi gerekirdi ya da yakıcı bir şeyin ismini söylediğinde ağzının yanması lazım gelirdi. Oysa durum hiç de böyle değildir” (Akt. Cündioğlu, 1997: 180–181) şeklinde ifade ederken, Gazali de konuyla ilgili olarak, “eğer bize ‘ateş yakıcıdır’ denirse evet deriz. Eğer ‘ateş kelimesi yakıcıdır’ denirse bu sefer hayır deriz” (Akt. Cündioğlu, 1997: 184) şeklinde bir beyanda bulunur.

Gerçeği kendisiyle yansıtmayan göstergeler (sözcükler) insanların zihninde kavram olarak vardır ve insanlar gerçeği bu sembolleştirilmiş kavramlar doğrultusunda algırlar. “Hatta denilebilir ki, insanlar büyük ölçüde çevrelerini dillerinde varolan semboller ve kavramlar penceresinden görür, değerlendirir ve anlamlandırır” (Gökçe, 2001: 93). Bu bağlamda dil, insanların algıladığı evreni tasvir eden semboller ve kavramlar dizgesi olmaktadır. Dili en iyi şekilde kullanan insan ise bu yönüyle nesnelerden bağımsız olarak soyut kavramlar üretme; yani sembol yapma ve kullanma yeteneğine sahip tek simgesel türdür. Bir başka ifade ile insanlar sembol yapma ve kullanma yetenekleri sayesinde soyut düşünceleri, yani sosyal gerçeğin gözlemlenemeyen boyutlarını zihinlerinde canlandırma imkânına sahiptirler (Gökçe, 2001: 83;

Corballis, 2003: 66). Böylece, insanlar bilinci ve bilinçaltını kelimelere gizleyerek sembolik bir evren oluştururlar. Wygotski (1977), “güneşin suda yansıması gibi insanın bilinçaltı duyguları kelimelerde yansır... Anlam yüklü bir kelime bilinçaltının küçük bir evrenidir” (Akt. İlhan, 1998: 6) şeklinde ortaya koyduğu düşünceye bağlı olarak, insanoğlunun, dil yoluyla sahip olmuş olduğu sembolleştirme özelliği sayesinde gerçek dünyayı içselleştirerek, yorumladığını ve algıladığını vurgular. Zaten insanoğlu, önce kavramları içselleştirir, düşüncede işarete dönüştürüp, soyutlaştırır. Daha sonra da gerçek dünyadan algılayıp semboller dünyasına göndermiş olduğu kavramları ses yoluyla tekrar varlık âlemine çıkarıp somutlaştırır. Bu safhada insan, varlıkları (göndergeleri) dile getirirken, göstergelerden yani sözcüklerden faydalanır.

Saussure, göstergenin kendi içerisinde iki özellik taşıdığını ve bunlardan oluştuğunu savunur. Bu özellikler, gösteren ve gösterilendir.

Gösterge: “Bir şeyin kendisi olmadığı halde onun yerine kullanılan herhangi bir şeydir. Başka bir ifadeyle “kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu: özel olarak dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birim” dir (Akt. Buran, 2002: 9). “Göstergede gösteren, ses, kelime, işaret; gösterilen ise anlam ya da kavramdır” (Buran, 2002: 9).

Gösteren: “Dil göstergesinin sese ilişkin somut bölümünü oluşturan ses birimlerin bütünüdür” (Kıran ve Kıran, 2002: 57).

Gösterilen: “Göstergenin zihinde uyandırdığı düşünce ya da kavramdır” (Kıran ve Kıran, 2002: 57).

Bu sınıflamanın yanında, Condillac (1974) da insanın dış dünyayı içselleştirmesinin ürünü olan göstergeleri üç gruba ayırmıştır:

I. Raslantısal Göstergeler: Belirli koşulların fikirlerimizden biriyle bağlantı kurduğu bir nesnedir. Örneğin, belli bir göl bize antilopları hatırlatabilir. Zira onları orada çoğu kez su içerken görmüşüzdür.

II. Doğal Göstergeler: Heyecan, korku ve sevinçlerin yol açtığı göstergelerdir. Ağrıdan kaynaklanan bir bağırış bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

III. Yapay Göstergeler: Fikirlerimizle yalnızca nedensiz ilişkiler taşıyan göstergelerdir. Belli bir nesneye yastık denmesi bu duruma örnektir (Akt. Haris ve Taylor, 2002: 114–115).

İnsanlar, iletişim sırasında genellikle nedensiz olarak oluşturmuş oldukları yapay göstergeleri (sözcükleri) kullanırlar.

3. Düşüncelerin Denetim Altına Alınarak Mantıklı İletilerin Oluşturulmasını ve Anlamlandırılmasını Sağlayan Bir Öge Olarak Dil

İletişimin en önemli aşaması mantıklı ve anlamlı iletiler oluşturabilmektir. Bu konuda kaynağın üzerine düşen en önemli görev de budur.

Anlamlı iletilerin esasını, düşüncelerin dil doğrultusunda denetim altına alınması oluşturmaktadır. Çünkü dil, düşünceleri şekillendirir ve mantık çerçevesinde belirli bir yapıya kavuşturur.

İnsan, kendisine verilen düşünme yeteneğine bağlı olarak, anlamlı birlikler oluşturabilen tek varlıktır. İnsanın anlamlı birlikler üretebilen tek varlık oluşunun sebebi ise dille düşünce arasındaki kopmaz bağa dayanmaktadır. Luk, dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi, “Düşünceyi dille bağlayan ilişki açık bir ilişkidir. Düşünce ve kelime bir tek bedenden ibarettir, dil olmadan düşünce hasıl olmaz, özünde düşünce yoksa dil de ortaya çıkmaz” (Akt. Doğru, 1996: 18) ifadeleriyle belirtir.

Dille düşünce arasındaki ilişki, insana bilinçliliği ve buna bağlı olarak da anlamlı iletiler yaratma yeteneği kazandırır. Bu özellik sadece insana mahsus bir özelliktir. Müller (1864) de bunu, “insanların (papağanlardan farklı olarak) hiç önceden rastlanmamış bir evrimsel sıçramayla haykırıslardan sözcüklere, içten geldiği gibi çene çalmaktan bilinçli dille geçmeyi nasıl gerçekleştirdiklerinin bir izahı olarak yalnız ‘homo sapiens’e özgü muhakeme yeteneğine başvurulur” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 159) şekliyle savunur. Bu muhakeme yeteneği, dille düşüncenin birbirlerini tamamlama ve dilin düşünceyi şekillendirme özelliğine bağlıdır. Çünkü insan, duyuşal izlenimlerini, muhakeme yetisi (dil) ile sistemleştirir. Doğayı, duyguları, düşünceleri, nesnelerin zihinlerdeki kavramlarını dille sınıflandırır. Bu sınıflama da dilin zihne (düşünceye) hükmetme gücüyle olur. Yani düşünceler, kavramlar dil olmaksızın yaratılamaz, yönlendirilemez ve anlamlı hâle getirilemezler. “Buradan hareketle insandaki düşünce hareketi dil ile sağlam bir şekilde irtibatlıdır. Daha da ötesi insan, düşüncesinin unsurlarını dilsel kalıplara döküp, dilsel sembollere çevirmedikçe düşünme eylemini gerçekleştiremez” (Doğru, 1996: 15) şeklinde bir sonuca ulaşılabilir. Ayrıca Delecro’nun “her düşünce semboliktir dolayısıyla eşyanın yerine geçen işaretlerden oluşur. Bu işaretler veya semboller dilin kendisidir. Öyleyse açıktır ki, insan konuşmadığı zaman düşünemeyecektir veya düşüncelere kelimeler giydirilmediği, çıplak bırakıldığı sürece bir rüya gibi kalmaya devam edecek ve gökteki bulutların bir görülüp bir kaybolduğu gibi o da akılda bir dem görülecek bir dem kaybolacaktır” (Akt. Doğru, 1996: 20) ifadesi de düşüncenin dilde hayat bulduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle dil, düşünceleri kelimeler vasıtasıyla somut bir gerçek haline getirir ve o olmadan düşünceler sönük kalır. “Dil olmadan her düşünce karanlıktır” (Akarsu, 1998: 31). Dil, bu karanlığı, düşünceleri örgütleyip sistemleştirerek ortadan kaldırır ve düşünceye can verir.

Martinet'in "Örgütlenmiş bir düşüncenin ancak dille varolabileceğini" (Akt. Aksan, 2000: 53-54) vurgulaması da bu yüzdendir.

Dil, insan için bir zorunluluktur. Çünkü dil, düşünceleri, kavramları ve onların isteğe bağlı kullanımlarını insanın emrine verir. Condillac (1974), "Yalnızca bükümsel ve doğal göstergelere sahip bir insanın emrinde hiçbir şey yoktur. Ama bir insanın kendi seçimi sonucunda elde ettiği göstergeleri (yapay göstergeleri) fikirlerle bağlantılı kılmayı başarır başarmaz, belleğinin teşekkül ettiğini görürüz. (...) bunun sonucunda da düşüncelerimizi denetlemeyi öğrenebiliriz" (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 111) der ve yine "dil olmadan insan kendi iradesiyle geçmişteki bir duyumu anımsayamaz, iki duyumu karşılaştıramaz, ya da zihnindeki düşüncelerini yönlendiremez. İnsana doğuştan doğasında bulunan arzular ile çeşitli zihinsel yetenekler bahşedilmiştir; ama ancak bir dile hakim olduğu zaman arzularından birini gerçekleştirmek üzere zihinsel yeteneklerini amaca yönelik bir şekilde kullanabilir. Zira dil insana onun doğasında var olan zihinsel yeteneğinin isteğe bağlı kullanımını sağlar" (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 114) diyerek dilin, anlamlı iletiler oluşturma safhasında düşünceyi ne şekilde yönlendirdiğini dile getirir. Hatta bazı bilginler düşüncenin dilin esiri olduğunu söylerler. Bunlardan Whorf "dil, algılama gücü üzerinde bir çeşit diktatorya kurduğunu düşünür ve bizlerin lafzın esiri olduğunu" (Akt. Doğru, 1996: 18) iddia ederken, Gökberk de (1997: 71) dilin insanlar üzerinde onların düşüncelerini ve değerlendirmelerini belirleyen bir güç olduğunu savunur.

"Düşünce kendi içinde, hiçbir biçimin aslından gelen bir şekilde belirlenmiş olmadığı girdap gibi dönen bir buluta benzer. Dilsel yapı ortaya çıkarılmadan önce hiçbir fikir daha önceden saptanmamıştır ve hiçbir şey belirgin değildir" (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 173). Bu yönüyle dil, düşüncenin biçimlendirici organıdır. Yani "dil, başka şekilde biçimi olmayan düşünce akımını özbilinç, ekleme ve irdeleme araçlarıyla muktedir kılar" (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 144). Bu özellikleri doğrultusunda dil, insana zihinsel işlemlerini denetim altına alma yetisi kazandırır.

Dil-düşünce ilişkisinde iletişim açısından en önemli olgu, dilin anlama ve anlamlandırmaya olan hizmetidir. Dilin anlama dayalı özelliğini Hammann: "Akıl anlama süreçlerinin bütününden oluşan bir şeydir, ama anlama dediğimiz şey ise ancak dil yoluyla gerçekleşebilir. Dil olmasaydı akıl da olmazdı. Çünkü dil aklın hem organı, hem de ölçütüdür" (Akt. Akarsu, 1998: 37) şeklinde vurgularken, Thomasius da "dilsiz, sözsüz akıl yoktur" (Akt. Akarsu, 1998: 38) der. Ayrıca Leibnitz'in "dillerin insan zihninin en iyi aynası olduğunu, kelimelerin anlamlarının tam bir analizini, aklın nasıl işlediğini her şeyden iyi gösterebileceğini sanıyorum" (Akt. Kayaalp, 1998: 6) şeklindeki ifadesi de dilin anlama yönelik özelliğini

vurgulamaktadır.

İnsan, iletişim sürecinde, zihinsel işlemleri denetleme özelliği taşıyan dilden vazgeçemez. “Çünkü zihinsel çaba dilde dudaklar arasından dışarı çıkar; bu çabanın ürünü konuşmacının kulağına geri döner. Böylece sunuş öznelliğini yitirmeden hakiki nesnellığe dönüşür. Yalnızca dil bunu yapabilir ve bu dönüşüm olmadan doğru bir şekilde düşünme mümkün değildir” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 145). Bu nedenle “düşüncenin bir elbisesinden başka bir şey olmayan ve onun bir vasıtası olan “dil”i, ona uygun kılmak gerekir” (Akt. Cündioğlu, 1997: 30). Öyle ki, “kişi düşüncelerini dilde, dil ile, dilin imkanıyla oluşturur ve yine bu düşüncelerini o dilde, o dil ile, o dilin imkanlarıyla başkalarına aktarır” (Akt. Cündioğlu, 1997: 130). Bu da en iyi şekilde anadili ile yapılır. Çünkü “insanın hayatında ilk olarak öğrendiği dil, onun ana dilidir. Dilin insan için başardığı veya insanın dil yardımıyla başardığı her şeyi, insan önce bu tek dilde öğrenmiştir” (Akt. Porzığ, 1995: 157) ve iletişim sürecindeki iletilerini de en iyi ve anlamlı bir şekilde sadece bu dil ile oluşturabilir.

4. Dış Dünyanın Ayrıştırılmasına ve Birleştirilmesine Yardımcı Olan Bir Kavram Olarak Dil

İnsanoğlunun yaşamını çevreleyen dış dünya, bir bütün halinde mevcut olan doğal veya rastlantısal göstergelerle doludur. Bireyin bu bütünlüğü ayrıştırmadan yansıması imkânsızdır. Çünkü dil, dış dünyaya ait nesne, olay ve kavramları ayrıştırma ve birleştirmeye görevlidir. İşte dil, bu noktada, insanların çaresizliğini sahip olduğu özellikleri doğrultusunda ortadan kaldırmaktadır. Dilin bu noktadaki en büyük hizmeti, ayrıştırma özelliğidir. Çünkü insanın dış dünyadan çekip çıkardığı ve sembolik âleme taşıdığı her şey bu özellik doğrultusunda olur. Ayrıca dilin görevi sadece dış dünyadaki nesneleri ayrıştırmayla yani onları kavramlaştırmayla bitmez. Bunun yanında bu kavramların belli kurallar doğrultusunda birleştirilip anlamlı birlikler haline getirilmesi de dil sayesinde. Zaten iletişim için önemli olan da dış dünyanın doğru bir şekilde ayrıştırılıp algılanması ve algılananların da belli bir sistem içerisinde anlamlı iletilere dönüştürülmesidir. İnsanlar, dünyaya ilk geldiklerinde nesneleri ve bu nesnelerin niteliklerini hemen algılayamazlar. Tek tecrübe ettikleri şey, sesler, renkler, tatlar, kokular ve duyular yoluyla kendilerine ulaşan diğer fenomenlerin muhteşem bir karmaşığıdır. Bu yüzden insanların tecrübelerini bir düzene koymayı, duyu ve izlenimlerini tatmin edici bir model içerisinde gruplara ayırmayı öğrenmeleri gerekir. En uygun gruplara ayırma şekillerinden birisi dış dünyayı “şeylere” ve “niteliklere” bölmektir. Dünyanın böyle bir muameleye tabi tutulması dilde yansımasını bulur (Wilson, 2002: 27). Bu boyutlarıyla dile yansıyan dış dünya, dilin sahip olduğu imkânlar doğrultusunda kavramlar

dünyasına dönüştürülür. Bu dönüştürme de dilin çözümleme özelliği ile meydana gelir.

Dil, bir yandan dış dünyadan ayrıştırarak elde edilen kavramları saklayan bir mekanizma, bir yandan da bu kavramları anlamlı bir şekilde birleştiren ve aktaran bir vasıta olduğu için, “dil olmadan zihin, tek tek duyuşsal girdileri elle tutulabilir kavramlar hâline getirilemez. Karmaşık yaşantılar da anlaşılabilir parçacıklar halinde çözümlenemez” (Haris ve Taylor, 2002: 145).

Dil bu ayrıştırmaları ve birleştirmeleri yaparak, iletişimde bulunan kişilerin iletilerini doğru ve mantıksal bir düşünme ekseninde meydana getirmelerine yardımcı olur. Humboldt’un (1836) “doğru bir şekilde düşünme, çözümlemede ayrıştırma ile birleştirmeyi içerir; buna karşılık daha ilkel, şekilsiz, zihinsel etkinlik, dil olmadan çoğu kez iz bırakmadan geçip gider. Böylece dilin yararlılığı, özellikle onun ses-biçimi, insanın şekilsiz olan zihinsel etkinliğini ayrıştırıp birleştirerek gerçek düşüncüyü oluşturmaya olanak tanıyan bir mekanizma oluşudur” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 145) şeklinde ortaya koyduğu fikirler, dilin, doğru düşünmenin organizatörü olduğunu destekleyici mahiyettedir.

İnsanda, duyuşsal izlenimlerin oluşumunun algılara dönüşmesine yol gösteren ve bunu yöneten, algıları da genel kabullere dönüştüren bir muhakeme yetisi bulunduğu için insan salt doğal haykırışları ve doğal göstergeleri yapay göstergelere (kelimelere) dönüştürebilme özelliğine sahiptir. Bu da dilin düşüncüyü ayrıştırıcı ve birleştirici özelliğine dayanmaktadır.

Condillac (1974), “doğal dil (yani fizyolojik olarak belirlenmiş el kol hareketleri ve heyecan bağırışlarının dili) düşüncüyü birleşen parçalarına ayrıştırmaz. Daha çok bir bütün olarak iletir. Bu yüzden kişi yapay göstergelerle anlatılan bir düşüncüyü ayrıştırarak anlamlandırabilir. Çünkü yapay göstergeler isteğe bağlı yaratıldıkları için, insana onların anlamlandırdıkları zihinsel içeriğin isteğe bağlı denetimini de verir” (Akt. Haris ve Taylor, 2002: 115) biçiminde ortaya koyduğu ifadelerle, ayrıştırmanın mantıklı yapay göstergeler (kelimeler) oluşturmak için gerekli olan bir özellik olduğunu belirtir.

İnsan, iletişim süreci içerisinde, iletileri oluştururken ya da mevcut olanları anlamlandırmaya çalışırken onları ayrıştırır. Onun ayrıştırdığı her parça, sözdiziminde cümlelerin bir parçasını oluşturur. Bu parçaları art arda getirebilmek için düşüncelerin çözümlenmesi ve bu çözümleme yapılırken de dilin kurallarına uyulması gerekmektedir. Porzig’in (1995: 9) de ifade ettiği gibi, “mantıklı düşünüş ancak ve ancak dilin kalıpları içerisinde gerçekleşir.”

5. Kendini Oluşturan Bileşenler Sayesinde İletişime Yön Veren Bir Unsur Olarak Dil

İletişimin sağlıklı ve anlamlı bir hale gelmesi, dilin

kurallarının tam ve bir bütünlük içinde işliyor olmasına bağlıdır. Kişiler, oluşturmuş oldukları yapay göstergeleri anlamlı iletiler haline getirirken dilin fonolojik, morfolojik ve sentaks özelliklerinden faydalanmak zorundadırlar. Yani iletişim sürecindeki kişilerin “düşüncenin bir elbisesinden başka bir şey olmayan ve onun bir vasıtası olan “dil”i ona uydurmaları gerekmektedir” (Akt. Cündioğlu, 1997: 30;).

Dil, kurallarını kendi içerisinde sistemli olarak barındıran ögeler bütünlüğünden oluştuğu için iletişim kurmak isteyen insanların onun bu sistemine ayak uydurmaları gerekmektedir. Yani bütün akla gelebileceklerin içinden dilin amaçlarıyla en çok örtüşen bir biçim ortaya çıkarmaları gerekmektedir. Bu yüzden, bireylerin iletişimi birbirinden kopuk tümcelerle değil, tersine birbiriyle bağdaşık ve bağdaşık tümcelerle sağladıkları, bir başka deyişle, bireylerin, dili belli bir bağlam içinde kullandıkları görülür (Kılıç, 2002: 15).

Dil ve onun kuralları olmadan hiçbir bilgi, duygu ve düşüncenin tam ve anlamlı olarak anlatılamaz. Saussure’e göre, “anlam, ilişkili olduğu yapıdan bağımsız olarak var olamaz” (Akt. Kılıç, 2002: 25). Bu nedenle dilin fonetik, morfolojik, söz varlığı ve sentaks özellikleri içerisinde yer alan yapılandırıcı niteliklerine uyulmak zorundadır. Bu yapılandırıcı nitelikler şu şekilde sıralanabilir:

1. Sesle İlgili (Fonetik) Özellikler: Fonetik, iletileri anlam yönünden etkileyen vurgu, ton, tını, renk vs. gibi sesin kullanım özelliklerini kapsamaktadır.

İletilere yüklenen anlam sadece sözcüklere göre belirlenmez. Bunun dışında dilin bütünlüğü içerisinde yer alan biçimsel, söz dizimsel ve fonetik özellikler de iletilerin anlamlarını belirlemede etkili olur. İletin ritm ve melodi özellikleri yani vurgusu, tonu, tını, rengi vs. bazen iletinin içeriğinden daha belirgin ve etkili olabilir. Çünkü “Ritm ve melodi, dil ifadesinin bölümlenmesinde ve biçimlendirilmesinde önemli araçlardır” (Akt. Porzig, 1995: 138).

“Bir ifadenin tonu, çoğu kez içeriğinden çok daha önemli ve etki bakımından daha ağırlıklı olabilir. ‘Pekâlâ, tamamen sizin istediğiniz gibi olsun’ cümlesini insan öyle bir tonla söyleyebilir ki, ifade bir savaş ilânı etkisine sahip olabilir” (Porzig, 1995: 138). Bundan da anlaşılmaktadır ki, aynı ifadelere farklı anlamları yükleyen veya yüklenen anlamların anlaşılmasını sağlayan şey, sese ait özelliklerdir. Yani “ses de sırası geldiğinde içsel dil duygusunun görünüşünü ve işlem yöntemini değiştirebilir” (Haris ve Taylor, 2002: 139).

2. Yapısal (Morfolojik) Özellikler: Morfoloji, sözcüklerin

yapılarını yani kök, ek vs. gibi özelliklerini inceleyen alandır. Morfoloji, iletilerin bir mantık çerçevesinde oluşması için göstergenin çizgisellik özelliğine dayalı olarak birleştirilmesine ve eklemlemesine hizmet eder. Bu alanda akla gelen ilk özellik dilin çift eklemlilik özelliğidir ki, dil bu özelliği sayesinde hem sayısız ileti üretir hem de iletileri mantıksal doğrultular ekseninde birbirine bağlar.

Martinet (1970) eklemlemeyi ikiye ayırır:

1. Anlam Birim: Bu kısımda sözcüklerin ve eklerin birleştirilmesi esastır. Bu kısım kendi içerisinde ikiye ayrılır:

a) Sözlük Birim: Anlamlı sözcükleri esas alır. Örnek: Ali, okul, gel.

b) Biçim Birim: Eklerin birleşimini esas alır. /+di/-e/-ecek eklerinin birleşimlerinin alınması

2. Ses Birim: Anlam birim özelliği taşıyan unsurların bölünmesini veya birleştirilmesini esas alır. Yani sesleri birleştirir. Ç/o/c/u/k örneğinde olduğu gibi.

Eklemleme şöyle bir şekil ile gösterilebilir:

BİRİNCİ EKLEMLEME	ANLAM BİRİM	İKİNCİ EKLEMLEME	SES BİRİM
	Sözlük Birim Gösteren ve Gösterilen (+)		Gösteren (+) (Gösterilen)
	Biçim Birim Gösteren ve Gösterilen (-)		

Şekil 1: Dilin Çift Eklemliliği (Kıran ve Kıran, 2002: 72'den değiştirilerek alınmıştır).

3. Söz Varlığı İle İlgili Özellikler: İletilerin anlamlı bir şekilde oluşturulmasında dikkat edilecek bir başka husus da ifadeye uygun göstergelerin (kelimelerin ve kelime türlerinin) belirlenmesidir. Bir ifade birçok göstergenin bir araya gelmesi ile oluşturulup aktarılabilir; ancak önemli olan ifadeye en uygun dil birimlerinin seçilmesidir. Bu noktada da hem kelimelerin ifadeye yakışmasına, ifadede ahenk uyandırmasına dikkat edilmeli hem de anlatıma yön verecek olan kelime türlerinin yerinde ve işlevine uygun olarak kullanılmasına dikkat edilmelidir. Örneğin, kara tren yerine siyah

tren denmesi kalıp haline gelmiş bir ifade tarzının değiştirilmesi sonucunu doğurur. Bu da ifadenin ahengini bozar.

Kaliteli iletişim, nesnelerin, olguların ve kavramların niteliklerini anlamlı bir şekilde belirterek yapılan iletişimdir. Bu da ancak dilin, söz varlığı içerisinde yer alan sözcük türlerinin doğru kullanımıyla olur. Kaynak, bu türlerden herhangi birini kullanma ihtiyacı hissettiği halde kullanmazsa iletisi eksik kalır. Örneğin, iki ayrı kaleminden birine işaret etmek isteyen kaynak, sadece kalem derse bu ileti eksik kalır; ancak dilin imkânları doğrultusunda oluşturulmuş olan sıfatlardan yararlanıp kırmızı kalem, kısa kalem demesi iletiyi anlamlı ve tam hâle getirir. Bu da, iletilerin anlamlı ve tam hâle getirilmesinde uygun göstergelerin ve uygun sözcük türlerinin doğru bir şekilde seçimine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Kıran ve Kıran'ın da (2002: 121-122) belirttiği gibi, bir anlam üretmek için kaynak, iki seçim yapmak zorundadır. Bunlardan ilki, en uygun göstergeleri seçmek; ikincisi ise seçilen göstergeleri uygun bir dizgeyle sıralamaktır.

4. Söz Dizim İle İlgili (Sentaks) Özellikler: Söz dizimi, sözcüklerin cümle içerisindeki kurallı sıralanışıdır. Bu sıralanış dilden dile değişmektedir. Ancak bu sıralanışa, ileti göndermek isteyen her kaynak uymak zorundadır. Çünkü uygun göstergelerin belirlenmesinden sonra onların sistemli bir dizgeyle ve anlamlı birlikler halinde aktarılması gerekmektedir. Bu da aktarılacak olan dilin söz dizim sırasıdır. Türkçemizde bu sıralama Özne + Tümleç + Yüklem şeklindedir. Bunun dışındaki her sıralama iletiyi bozacaktır.

Kurt kuzuyu yedi -----Doğru

Kuzu kurdu yedi -----Yanlış (Kıran ve Kıran, 2002: 67).

Bu sıralama bozulursa mantık sırası da bozulur ve iletiler anlamsız hale gelirler. Söz dizimi bazı dillerde hemen her şeydir. Perrot (1998: 48) bunu, "Çince' de sözcük sırasının önemi çok büyüktür; çünkü bu dilde bağlantı belirten sözcük ya da biçimbirimler olmadığı için, bağlantılar ancak sözcük sıralanışıyla belirlenir" şeklinde dile getirmektedir.

"Bir dil göstergesinin değeri dizge içerisindeki konumuyla anlaşılır. Dil, bir bakıma, değişik göstergelerin konumlarını birbirlerine göre belirledikleri bir dizgedir" (Kıran ve Kıran, 2002: 125) ve göndericinin muhakkak iletilerini bu dizgenin sıralamasına uygun olarak aktarması gerekmektedir ki, iletiler iletişim süreci içerisindeki anlamlarını kazanabilsinler.

Dil kurallarının yerinde ve doğru olarak kullanımı iletilerin anlamlılığını sağlayacaktır. Çünkü, "karışık cümleler, iyi kullanılmamış kelimeler, düşüncelerin açık bir biçimde yansımaları engeller" (Akt. Kayaalp, 1998: 94). Bu yüzden kurallara tam olarak riayet etmek gerekmektedir; ancak, dil kurallarına ayrı ayrı uygunluk

göstermek bir şey ifade etmez. Çünkü “dilsel yapı bir araya toplama değildir, parça parça inşa edilmez; ancak bir bütün olarak var olur” (Akt. Harris ve Taylor, 2002: 176). Bu yönüyle, iletiler oluşturulurken bütün dil kurallarına birlikte uyulmalıdır. Bu konuyla ilgili olarak Saussure’nin (1916), “satranç kendi içinde bir bütünlüğe sahip bir oyundur ve tek tek taşlara ayrı ama birbirine bağımlı rolleri veren işte bu bütünlüktür. Piyon, fil ya da oyunu oluşturan diğer unsurlar olmasaydı satranç başka bir oyun olurdu. Ama daha da önemlisi, oyun olmadan bir piyon ya da bir fil, yalnızca belli bir biçime sahip yontulmuş bir süs eşyası olurdu, bir satranç taşı değil” şeklindeki ifadesi, bir bütünün parçalar halinde algılanmasındaki yanlışlığı çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır (Akt. Harris ve Taylor, 2002:176). Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere, bir bütünlük arz eden durumlarda tek tek alınan özellikler bir şey ifade etmez. Dilde de bu böyledir. Kurallar bir bütünlük arz ederek uygulanmadığı takdirde, iletiler eksik kalır ve iletişim aksar.

İletişim sürecindeki iletilerin dilsel yapılarla tam olarak anlamlı hale getirilebilir denmesi bir eksikliktir. Çünkü dilsel kuralların yanında bir de göndericinin niyetinin tespiti önemlidir. Konuyla ilgili olarak Kılıç (2002: 13), “iletişim kavramı için iki türlü yorumlamadan söz edilebilir: Birincisi dil dizgesinin yorumlanması, ikincisi ise göndericinin niyetidir” şeklinde ortaya koyduğu görüşle, iletilerin anlam kazanmasının veya anlamlı bir şekilde yorumlanmasının, dilsel kurallarla, göndericinin niyetinin birleştirilmesine bağlı olduğunu savunur. Öyle ki, “dilin genel bilgisi ile sözün sahibinin muradı arasındaki ilişkinin sınırları bilindiği takdirde ancak doğru anlam kendisini ifşa eder; zira bu sınır doğru çizilmediğinde ya da sözün sahibinin kurduğu yapı ve bütünlük, muhatap tarafından aslına uygun bir biçimde inşa edilmek yerine tahrip edildiğinde, kimsenin kuşkusu olmasın ki, anlam buharlaşıp yok olur” (Cündioğlu, 1997: 82) ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, anlam sadece dilin genel bilgisi içinde değil, konuşan kişinin muradında da saklıdır. Bu yüzden “anlam, sadece sözün kendisinde değil, aynı zamanda sözden kastedilende yani sözün sahibinin muradında da aranmalıdır. Sözden murad edilen doğru olarak anlaşılmadığı takdirde, söz de doğru olarak anlaşılmamış sayılır” (Cündioğlu, 1997: 87).

Bu konuyla ilgili olarak şu örnek dikkat çekicidir: Eğer anlamlandırma için dilsel bilgiler yetseydi, bütün Araplar, Kur’an-ı Kerim’i eksiksiz olarak yorumlayabilirlerdi. Ancak durum böyle değildir. Çünkü Kur’an’ın dilsel öğeleri çözülmüş olsa da onun göndericisi olan Allah’u Teâla’nın muradı tam olarak çözülmemiştir ve bilinmemektedir. Bu yönüyle de iletişim sürecinde dili ve onun kurallarını bilmenin yanında, iletilerin göndericisinin muradında gizli olan unsurlar da bilinmelidir ki, iletişim sağlıklı olsun. “Netice itibarı

ile dil, ancak ve ancak kullanıcısı ile ilişkili olarak görülüp değerlendirilmelidir. Çünkü dil, görüldüğü gibi basit bir adlandırma, nesneleri ve eylemleri temsil eden işaretleri ve eylemleri yan yana dizmeden oluşan bir işlem değildir” (Akt. Gökçe, 2001: 102).

Dil kendi bünyesinde taşıdığı özelliklerin dışında sosyo-kültürel, psikolojik vs. özellikler de taşıyan büyümlü bir düzendir. Anlam da ancak bu büyümlü düzenin bütün unsurları bir araya gelince ortaya çıkmakta ve canlanmaktadır.

6. Oluşturduğu İletişim Ortamı Sayesinde İnsanları Sosyalleştirerek Onları Toplumlara Dönüştüren Bir Unsur Olarak Dil

Dil, insanların hem dünyaya hem de kendi iç benliklerine açılan pencereleridir. İnsanlar, bu pencereden dünyanın varlığının farkına vardıkları gibi kendi varlıklarının farkına da varmaktadırlar.

Dil, insanın dünyayı algılayış mekanizmasıdır. Çünkü insan dış dünyayı dil yoluyla sembolleştirerek algılar. Weisgerber’in de (1949) “dil” ‘dünyayı söze dönüştürme’ olayıdır” (Kayaalp, 1998: 69) şeklinde ortaya koyduğu düşüncenin temelinde de bu yatmaktadır. Bu yönüyle dil, varlıklarla insan zihnindeki kavramlar arasında bir köprü vazifesi görerek varlıkların algılanmasına ve adlandırılmasına yardımcı olur. Konuyla ilgili olarak, Uygur (1962), “dil insanın bütün evrenle karşılaşmasıdır” (Akt. Kayaalp, 1998: 113) şeklinde bir ifade ortaya koyarak, insanın içinde yaşadığı âlemi ve dolayısıyla da bu âlemde bir varlık olan kendini, ancak dil yoluyla algılayabileceğini vurgular.

İnsanın dış dünyayı algılayış sebebi onun muhakeme yeteneğine dayanmaktadır. Bu da ancak düşüncelere hükmeden dille olmaktadır. Çünkü dil olmadan insanın etrafında sadece doğal veya rastlantısal göstergeler söz konusu olabilir ve insan, ancak dil yoluyla bu doğal ve rastlantısal göstergeleri yapay göstergelere dönüştürerek sembolleştirir ve dış dünyayı içselleştirir. Böylelikle yaşadığı âlemi sembolik bir âleme, yani kavramlara ve düşüncelere dönüştürür. “Buradan hareketle insandaki düşünme hareketi dil ile sağlam bir şekilde irtibatlıdır. Daha da ötesi insan, düşüncesinin unsurlarını dilsel kalıplara döküp dilsel sembollere çevirmedikçe düşünme eylemini gerçekleştiremez” (Doğru, 1996: 15) şeklindeki görüş ile desteklemek mümkündür.

Düşünme eylemini gerçekleştiremeyen insan, kendi varlığının farkına varamayan insandır. Düşünme insana dil yoluyla kazandırılan bir eylem olduğu için, dil, insan nazarında bir “ayrıcalık belgesi” (Aksan, 1994: 35) niteliğine bürünür ve bir ayrıcalık belgesi niteliği taşıyan dil, aynı zamanda insanın varoluş biçiminin de bir ifadesi olur.

İnsan, diğer varlıklardan, düşünebildiği ve düşündüğü şeyleri

aktarabildiği (konuşabildiği) için farklıdır. Ona bu farklılığı yani insan olma kimliğini kazandıran da dildir. Bu yönüyle insan düşünebildiği ve düşündüklerini de aktarabildiği ölçüde insandır. İnsanoğlu bu özelliğini dilin varlığına borçludur. Çünkü bir insan “düşüncelerini dilde, dil ile, dilin imkânıyla oluşturur ve yine bu düşüncelerini o dilde, o dil ile, o dilin imkânlarıyla başkalarına aktarır” (Akt. Cündioğlu, 1997: 130). Bunu yapamayan, düşünemeyen veya düşündüğünü aktaramayan insan bir hiçtir. Onun bu dünyada sadece bedenî bir varlığı vardır. Çünkü o, ayrıcalık belgesi olan dil yetisinden yoksundur. Ancak dil yoluyla dünyayı algılayabilen ve kişisel benliğinin farkına varabilen insanlar, anlamlı iletiler oluşturarak sosyalleşebilir ve aralarında bir anlaşma sistemi kurarak iletişim sağlayabilirler. Çünkü onlar dille düşünce arasındaki ilişkiyi bilinçli bir şekilde kurabilen ve muhakeme yeteneğine sahip olan insanlardır. Bu insanlar arasında kurulan dayanışma, iletişimin temelini ve sürekliliğini oluşturur. Dayanışmaya bağlı olarak ortaya çıkan iletişim de insanları bir yığın olmaktan kurtararak bir topluma dönüştürür. Bu yönüyle dil insanların dünyayı algılamalarını, varlıklarının farkına varmalarını ve kazanmış oldukları deneyimleri başkalarıyla paylaşmalarını sağlayan bir nitelik taşır. Çünkü “dil, insanların, kendileri dışındaki insanların davranışlarını etkilemelerine olanak sağlar, onları öyle çok etkiler ki, böylece de insanlar arasındaki dayanışmayı olanaklı kılar” (Kılıç, 2002: IX).

İnsanlar arası dayanışmayı sağlayan dil, kendi kuralları etrafında birleşen bir dil topluluğu da kurar. Dünyada ne kadar dil varsa o kadar topluluk vardır. Çünkü dil, kişilere kimliklerini kazandırmanın yanında bir de onları sosyalleştirip onlardan kendi kuralları dairesinde teşekkül eden bir topluluk yaratır. Yani iletişim kurabilecek insanları belirler. İletişim anlamlı iletiler oluşturup onları başkalarıyla paylaşma esasına dayalı bir etkinlik olduğu için; ancak referan birliğine sahip kişiler tarafından gerçekleştirilebilir. Anlamlı iletiler de zaten ortak bir dil etrafında toplanmış olan kişilerce oluşturulabilir.

İletişimin temeli iletişim kuracak insanların varlığına dayanır. Gönderici ve alıcı olmazsa iletiler oluşturulamaz ve anlamlandırılmaz. Bu nedenle dilin iletişim kuracak insanları belirlemesi ve onları bir arada tutması hem iletişimi doğurur hem de ona bir süreklilik kazandırır. Bundan dolayıdır ki, dil, milleti millet yapan unsurların başında gelir. Humboldt (1908), “ulusun dili ruhudur, ruhu da dildir” (Akt. Akarsu, 1998: 52) şeklinde ortaya koyduğu ifadeyle toplumla dilin bütünlüğünü vurgular. İletişim ancak aralarında referan birliği olan insanlarca oluşturulabilir. Öyle ki, “toplum, bireylerin gelişigüzel, tesadüfi bir oluşumu değildir. Tam aksine toplum, sosyal gereksinimleri karşılamak için etkileşen

ve ortak bir kültürü (referan birliğini) paylaşan grupların oluşturduğu bir bütündür” (Gökçe, 2001: 75) ve bu bütünlük ve birliktelik de ancak dilin birleştirici ve sosyalleştirici gücüyle mümkün olmaktadır. Çünkü dil, Sapir’in (1961) de ifade ettiği gibi, “toplumsal gerçeğe ulaştıran bir rehberdir” (Akt. Gökçe, 2001: 96).

7. Tabu Olan Kelimelere Örtülü Bir Şekilde İfade Etme İmkânı Kazandırarak İletişime Kolaylık Sağlayan Bir Unsur Olarak Dil

Hemen her devirde kelimelerin büyü, olumsuzluk, kötü anlamlar vb. gibi özellikler taşıdığı düşünülüyordu için bu özellikteki kelimeler ifade edilmekten kaçınılmıştır. Bunların yerine örtmece tekniği kullanılarak farklı ifade tarzları geliştirilmiştir.

Örtmece, tabu olarak toplumda yerleşmiş olan belli şeylerin anlatımını üstlenmiştir. Dil, bu özelliği sayesinde içte saklı olan düşünceleri ortaya çıkararak, insanları ileti dünyasına taşır ve onlara anlatım kolaylığı kazandırır.

Ateş Oyarkılıçgil (1996: 16), Tabu ve örtmeceyi “Tabu, toplumun belli tipteki davranış biçimlerini toplum üyeleri üzerinde zararlı olacağı ya da törel unsurları bozacağı nedeniyle kabullenemediği bir yol ya da doğa üstü güçlerden kaçınmak amacıyla toplumun sığındığı bir değerdir” Örtmece ise, “aslında kimi varlıklardan, nesnelerden söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme, nefret, ürperme gibi duygulanımların önlenmesi amacını güden ve dünyanın bütün dillerinde görülen bir değişme olayıdır” şeklinde tanımlamaktadır.

İnsanların ifade etmekten kaçındıkları ya da yüzeysel yollarla ifade etmeye çalıştıkları tabu özelliği taşıyan ve kültürden kültüre değişen birçok kullanım vardır. Örneğin, “Birçok yerli kabilenin inanışında bir düşmanın isminin bilmesinin ona sizi öldürme gücü vereceğine inanılması, Tanrı’nın adının boş yere ağza alınmaması” (Wilson, 2002: 40), ‘cin’ kelimesinin olduğu gibi telaffuz edildiğinde gerçekten cinlerin geleceğine inanılması, müstehcen kelimelerin ve organ adlarının söylenmemesi gibi...

Hemen her alanla ilgili olan bu tabuların olumlu yönde ifade edilme görevi de örtmece denilen dil tekniğine dayanmaktadır. Bu da, yine yasak kelimelerin yerine konulacak başka bir ifade tarzının geliştirilmesiyle mümkündür. Bu anlamda bir tabu olarak görülen ‘cin’ kelimesinin yerine ‘üç harfliler’ ya da ‘iyi saatlerde olsunlar’ gibi ifade tarzlarının kullanılması dilin örtmece tekniğine bir örnek olarak gösterilebilir.

Dilin insanların hizmetine sunduğu özelliklerden biri olan örtmece, insanların zihinlerinde var olan ancak dile dökülmesi bazen imkânsızlaşan ifadeleri, değişme yoluyla anlatma ve dile getirme olanağı kazandırır. Bu durum da insanlara rahat bir anlatım ve

anlamlandırma imkânı sağlayarak iletişimin etkin kılınmasına yardımcı olur.

Sonuç olarak dilin iletişim süreci içerisindeki rolü ve işlevleri üzerine söylenenler özetlenecek olursa, şu çıkarımlarda bulunulabilir:

- Dil, üretilen iletilerin karşı tarafa aktarılmasını sağlayarak karşılıklı bir etkileşim süreci olan iletişimin gerçekleştirilmesinde bir vasıta olur.
- Dil, sembolize etme özelliği ile insanlara dış dünyayı sembolleştirme ve sembollerden de iletiler oluşturma yeteneği kazandırır. Bu yönüyle dil, varlıklarla onların zihinlerdeki karşılığı arasında bir köprü kurarak onların varlık âlemine, iletiler dünyasına çıkışını sağlar. Yani gerçek dünyanın göstergelere dönüştürülmesine vesile olur.
- Dil, düşüncelerin oluşumunu ve denetimini, kuralları doğrultusunda sağlayarak mantıklı iletilerin oluşturulmasına yardımcı olur. Bu da iletişime bilinçli bir yol çizerek düşüncelerin en iyi şekilde aktarımını sağlar.
- Dil, ayrıştırma özelliği doğrultusunda dış dünyadaki rastlantısal ve doğal göstergeleri çözümleyerek sembolik bir âleme taşır ve bu yolla da onları yapay göstergelere (sözcüklere) dönüştürür. Yani bütüncül dünyanın parçalara ayrılarak amaca uygun iletilere dönüştürülmesini sağlar. Ayrıca dil, ayrıştırıcı özelliğinin yanında birleştirici (ekleme) özelliğe de sahiptir. Dil, bu hususiyeti ile de ayrıştırmış olduğu göstergeleri birleştirir. Daha sonra da onları dizgisellik özelliği sayesinde sıralar ve anlamlı iletilere dönüştürerek aktarıma hazır hâle getirir.
- Dil, kendisini oluşturan (fonetik, morfolojik, sentaks, söz varlığı vb. gibi) bileşenler sayesinde iletilerin doğru bir şekilde oluşturulmasını ve aktarılmasını sağlar. Örneğin “alacağın olsun” ifadesinin anlamının sadece onun tonuyla belirlenmesi, dilin bileşenlerinden biri olan ses özelliklerinin yani fonetik özelliklerin (ses tonu, tını, rengi, ahengi, ritmi vs.) iletilerin bölümlenmesinde ve biçimlendirilmesinde büyük rol oynadığının ve ifadelere anlam veya anlamlar kazandırdığının bir ispatıdır.
- Dil, insanlara varlıklarını hatırlatır, onları sosyalleştirir ve onlara ortak yaşam alanları sunarak iletişimi etkin kılacak

topluluklar oluşturur. Bu da iletişimi oluşturacak ve geliştirecek insan kitlelerinin oluşumuna ve dolayısıyla da iletişimin sürekliliğine olanak sağlar.

- Dil, yasak ifadeleri (tabuları), örtmece yöntemi ile yeniden ifade etme imkânı sağlayarak iletişime kolay bir anlatım ve anlamlandırma boyutu kazandırır.

KAYNAKLAR

- Akarsu, Bedia. (1998). **Dil-Kültür Bağlantısı**. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Aksan, Doğan. (1994). Bugünkü Dünyada Dilbilimi ve Bize Düşen Görevler. **Dil Dergisi**. (Doğan Aksan Özel Sayısı). (16): 35-37.
- Aksan, Doğan. (2000). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan. (2003). **Dil, Şu Büyülü Düzen**. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ateş Oyarkılıçgil, Arzu. (1996). Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine. **Dil Dergisi**. (49): 16-18.
- Buran, Ahmet. (2002). Dil ve Edebiyat. **Bizim Külliye Dergisi**. (12): 8-10.
- Chomsky, Noam. (2002). **Dil ve Sorumluluk**. (Çev: Hüsnü Özasya). İstanbul: Ekin Yayınları.
- Condon, John C. (2000). **Kelimelerin Büyülü Dünyası-Anlambilim ve İletişim**. (Çev: Murat Çiftkaya). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Corballis, Michael C. (2003). **İşaretten Konuşmaya-Dilin Kökeni ve Gelişimi**. (Çev: Aybek Görey). İstanbul: Kitap Yayınları.
- Cündioğlu, Düccane. (1997). **Anlamın Buharlaşması ve Kur'an**. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Doğru, Erdinç. (1996). Dil, Düşünce ve Kültür Arasındaki İlişki. **Dil Dergisi**. (45): 15-25.

- Gökberk, Macit. (1997). **Değişen Dünya Değişen Dil**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökçe, Orhan. (2001). **İletişim Bilimine Giriş**. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Harris, Roy. ve Taylor, Tablot. J. (2002). **Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları I**. (Çev: Eser E. Taylan ve Cem Taylan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlkhan, İbrahim. (1998). Dil - Kültür ve Felsefe Boyutu Üzerine. **Dil Dergisi**. (63): 5-8.
- Kayaalp, İsa. (1998). **İletişim ve Dil**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, Veysel. (2002). **Dilin İşlevleri ve İletişim**. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Kıran, Zeynel ve Kıran, Ayşe (Eziler). (2002). **Dilbilime Giriş**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Perrot, Jean. (1998). **Dilbilim**. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Porzığ, Walter. (1995). **Dil Denen Mucize**. (Çev. Vural Ülkü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilson, John. (2002). **Dil, Anlam ve Doğruluk**. (Çev. İbrahim Emiroğlu ve Abdullatif Tüzer). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

DÜRRİ’NİN ŞEHRENGİZİNDEN GÜMÜLCİNE’YE BAKIŞ

Dr. İlyas YAZAR*

ÖZET

Klasik Türk Şiiri’nde önemli yerli türlerden birisi de şehrengizlerdir. Yazıldıkları şehirlerle ilgili bilgilerin verildiği bu tür eserler edebiyatımızda XVI. yüzyıldan sonra görülmeye başlanmıştır. Türk edebiyatında şehrengizlerle ilgili bu güne kadar farklı zamanlarda değişik çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar sonucu ortaya çıkan şehrengizler, yazıldıkları şehirlerin sosyal ve kültürel tarihleri içinde önemli eserler arasına girmiştir. Bu tür eserlerden birisi de bugüne kadar adından hiç söz edilmeyen Dürri’nin Gümülcine Şehrengizi’dir. Bu şehrengiz, Batı Trakya’nın önemli mekânlarından Gümülcine’nin XVII. yüzyıldaki sosyal ve kültürel tarihi açısından da önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dürri, Şehrengiz, Gümülcine, Batı Trakya, Yayla (Yaylak)

A GLANCE AT GUMILCINE FROM THE DURRI’S SHEHRENGİZ

ABSTRACT

Shehrensiz is one of the important local types of classical Turkish poetry. These types of classical works which provide information about the cities they were written about. Shehrensiz takes place in Turkish literature after XVI. century. Many different kinds of studies have been made about Shehrensiz at different times up to now and the şehrensiz produced after all these studies have been one of the important works in terms of the social and cultural background of the city they were written. One of these works is Dürri’s Gümülcine Shehrensiz which has not been mentioned throughout history up to now. It is an important document as it provides information about social and cultural background for Gumilcine- one of the important parts of West Trakya- after XVII. century.

Key Words: Durri, Shehrensiz, Gumilcine, West Trakya, Yayla (Yaylak)

Klasik Türk Şiirinin başlıca ürünlerinden divanlar, hamseler, münşeâtlar, tezkireler ve tarihler ilk akla gelenler arasında yer almaktadır. Söz konusu edebiyatı, bir bütün olarak anlayabilmek ve değerlendirebilmek için, bu türler dışında kalan eserleri de yakından tanımak ve bilmek gerekir. Manzum ve mensur hikâyeler, “nâme” ismiyle bilinen siyâset-nâme, sûr-nâme, sâkî-nâme, seyâhat-nâme, sefâret-nâme, gazâvat-nâme, kıyâfet-nâme gibi eserler ve

* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı. (E-Posta: i.yazar@deu.edu.tr; Web: www.ilyasyazar.com)

şehrengizler bu türler arasında yer almaktadır. Bu yazımızda ele alınacak olan **Dürri'nin Gümülcine Şehrengiz'i** de Dîvan edebiyatının bu yönüne katkı sağlayacak ve Dürri'nin bakış açısından XVII. Yüzyıl Gümülcine'sine ışık tutacaktır.¹

Sözlükte *şehir karıştıran* anlamına gelen **Şehrengiz**, Dîvan edebiyatında önemli yerli türlerden birinin adı olarak kullanılagelmıştır. Bir şehrin güzellerini ve güzelliklerini anlatmak amacıyla yazılan manzum örnekler olan şehir-engizler, aynı zamanda şehir hayatının, çarşının ve sosyal yaşamın Dîvan şiirine yansıtıldığı bir tür olmuştur. Bu tür eserlerin başında şehirle ilgili çok genel bilgiler verilmiş ve övgüler düzülmüştür.

Bir edebî tür olarak Türk edebiyatında gelişen şehrengizlerin ilk örnekleri Fars edebiyatında görülmektedir. Fars edebiyatında *şehr-âşûb* adıyla bilinen bu türde yazılmış pek çok manzume bulunmaktadır.² Nuran Tezcan da konuyla ilgili çalışmasında, şehir-âşûb türünün Fars edebiyatında XII. yüzyıla kadar dayandığını ve ilk gerçek örneğinin Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân tarafından yazıldığını belirtmektedir.³ Dîvan edebiyatında bu türün ilk örneği 1512 tarihinde Piriştineli Mesîhî'nin yazmış olduğu Edirne şehrengizidir (*Şehr-engîz der-medh-i cûvânân-ı Edirne*). Aynı yıl Zâtî'nin yazdığı *Edirne Şehrengizi* ile 1513 tarihinde Kâtib'in yazmış olduğu İstanbul ve Vize şehrengizleri de bu türün ilk örneklerinden sayılmaktadır.⁴ Daha çok klâsik mesnevi biçiminde kaleme alınan şehrengizler yanında kasîde, gazel ve terakib-i bend nazım şekilleriyle yazılmış şehrengizler de bulunmaktadır. Şehrengizlerde tevhid, münacaat, na't gibi bölümlere pek yer verilmezken sosyal yaşam, şehir hayatı ve şehrin güzellik unsurlarıyla ilgili değişik konular yansıtılmaya çalışılmıştır.

Türk Edebiyatında Şehrengizler isimli çalışmasında Agâh Sırrı Levend, şâirlerin sanat kaygısına fazla kapılmadan duygularını olduğu gibi anlatmaya çalıştıkları için şehrengizlerde samîmi göründüklerini belirterek bu tür eserlerde toplum hayatının

¹ Dürri'nin Gümülcine Şehr-engiz'i ilk defa II. Uluslar arası Batı Trakya Türkleri Araştırmaları Kongresinde (26-28 Ocak 2007, Münih/Almanya) tarafımızdan sunulan tebliğ ile bilim dünyasına tanıtılmıştır.

² Ahmed Gülçin-i Maânî, *Şehr-âşûb der Şiir-i Farsî*, Neşr-i Rivayet, Tahran, 1380 (2005), s.2-11.

³ Nuran Tezcan, "Güzele Bir Şehrengizden Bakış", *Türkoloji Dergisi*, C.XIV, S.1, s.162-163.

⁴ Mustafa İsen, "Türler", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara, 2002, s.258.

dîvanlardan daha canlı ve daha renkli aksettirildiğini dile getirmektedir.⁵

Güzellerin anlatıldığı şehrengizler dışında, şehrin gezip görülecek yerlerini, güzelliklerini anlatan Lâmiî Çelebi'nin Bursa Şehrengizi gibi örnekler de bulunmaktadır.⁶ Yazımızın konusu olan **Dürri'nin Gümülcine Şehrengizi** de bu gruba giren örnekler arasındadır.

Dîvan edebiyatında XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar devam eden şehrengiz yazma geleneği içinde pek çok örnek verilmiştir. Ağâh Sırrı Levend şehrengizlerle ilgili yaptığı çalışmada tezkirelere dayanarak 46 şehrengiz tespit etmiş, ancak tespit edilen bu şehrengizlerden yalnızca 36'sının elde olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmada tespit edilen 46 şehrengiz içinde Dürri'ye ait olan **Gümülcine Şehrengizi** hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷

Dürri, XVII. yüzyılda yaşamış Gümülcineli dîvan şâirlerimizdendir. Hakkında döneminin ve sonraki dönemlerin şuarâ tezkirelerinde bilgi bulunmamaktadır. Dîvan sahibidir. Dîvânında yer alan şiirlerinden onun ilmiye sınıfına mensub şâirler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Karaçelebizâde Mahmud Efendi ve Şerif Efendi gibi meşhur ilmiye ricâli ile Siyavuş Paşazâde ve Bosna Valisi Mehmed Paşa gibi devlet adamlarına kasideler yazmıştır.⁸ Dîvân'ının tespit edilebilen tek yazma nüshası İstanbul Âtîf Efendi Kütüphanesi No: 2072'de kayıtlıdır.⁹ Kütüphanede bulunan Dürri Dîvânı'nın katalog fişinde yazmanın 51 varaktan oluştuğu, ta'lik hatla yazıldığı, 200x145 (150x85)mm. ölçülerinde olduğu ve H.1135 tarihinde istinsah edildiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Kütüphane katalogunda Dîvân'ın Erzurumlu Ahmed Dürri Efendi'ye ait olduğu kayıtlıdır. Ancak, yaptığımız araştırmalar katalogdaki bilgilerin hatalı olduğunu göstermektedir. Yazmanın 1a varacağının sol üst köşesi yıprandığı için kopmuştur. 1a'da "Dîvân-ı Dürri" kaydı ile kütüphanenin mühürü bulunmaktadır. 1b varacağın ilk satırında Dîvân'ın, Gümülcineli Dürri'ye ait olduğu "...ı Dürri el-

⁵ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1958, s.14.

⁶ Ağâh Sırrı Levend, a.g.e., s.14.

⁷ Ağâh Sırrı Levend, a.g.e., s.17, 141-142.

⁸ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şâirleri*, C.3, s. 1188-1189; "Dürri", TDEA, C.2, Dergah yayınları, İstanbul 1977, s. 401; M.Cumbur, "Dürri", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.3, AKM yayınları, Ankara 2003, s.226.

⁹ Kütüphane kaydı Dîvân'ın başında 2072 olarak verilmişken sonunda 2071 şeklinde kaydedilmiştir. Kütüphanede yaptığımız araştırmada 2071 kayıt numarasında farklı bir eserin kaydının bulunduğu görülmüş ve Dürri Dîvânı'nın demirbaş kaydının 2072 olduğu görülmüştür.

Gümülcinevî” ibaresinden açık biçimde anlaşılmaktadır. İlk varaktaki yıpranmadan dolayı eksik kalan 1b’deki ilk satırın “**Divân-ı Dürri el-Gümülcinevî**” şeklinde başladığı anlaşılabilmektedir. Diğer yandan Ankara Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi’nde de söz konusu yazma A-3952 numarada “Gümülcineli Dürri Divânı” ismiyle kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca Dürri’den bahseden kaynaklarda da söz konusu yazmanın Gümülcineli Dürri’ye ait olduğu belirtilmektedir.¹⁰

Gümülcine Şehrengizî’nin ne zaman ve kim için yazıldığına dair Divân’da açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Divân’da yer alan tarih manzumeleri başta olmak üzere, bazı şiirlerde düşülen tarihler değerlendirildiğinde, şehrengizin M.1635–1642 (H.1045–1052) yılları arasında yazıldığı anlaşılmaktadır. Divân’da Şehrengiz’in yer aldığı bölüm öncesinde kayıtlı olan yedi tarih manzûmesinde sistematik biçimde M.1620–1640 (H.1031–1049) arasındaki tarihlerin kaydedilmiş olması, şehrengizden sonraki bazı manzumelerde ise M.1642–1644 (H. 1052–1053) tarihlerinin kayıtlı oluşu, Gümülcine şehrengizinin yukarıda belirtilen tarihler arasında yazıldığını göstermektedir.¹¹

¹⁰ TDEA, a.g.m.,s. 401; Sadeddin Nüzhet Ergun, *a.g.e.*, s.1188; M.Cumbur, a.g.m., s.226

¹¹ Dürri’den bahseden kaynaklarda şehrengizin 1642 tarihinde yazıldığı ve 186 beyitten oluştuğu belirtilmektedir. Ancak konuyla ilgili yaptığımız araştırmalar şehrengizin yazılma tarihi ve beyit sayısı konusunda verilen bilgilerin doğruluğunu teyit etmemektedir. Âtîf Efendi Kütüphanesi’nde kayıtlı bulunan *Dürri Divânı* dikkatle incelendiğinde yazmanın 45a varağında “**Gümülcine Yaylağı Ahâlisine Dürri Efendinüfî İrsâl Eyledüğü Şehrengizdür**” başlığıyla Gümülcine şehrengizi başlamakta ve 47a’da tamamlanmaktadır. Şehrengiz başlığı altındaki bu metnin tamamı 66 beyitten ibarettir. Yine 47a varakta Dürri, şehrengizden farklı bir vezin kullanarak “**Der Medh-i Yaylağı Gümülcine**” başlığı altında 72 beyitlik bir kaside yazmıştır. 49b’de tamamlanan bu kasidede şâir, Gümülcine yaylasının otları, ağaçları, taşları gibi çeşitli özelliklerini ara başlıklarla açıklamaktadır. Gerek Şehrengiz’in gerekse bu kasidenin ne zaman yazıldığına dair Divanda somut bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Dürri’den bahseden kaynaklarda değinilmeyen diğer bir husus da Divân’da yer alan ikinci bir şehrengizdir. Gümülcine ile ilgili kasidenin ardından, Divânın 49b-51a varakları arasında kayıtlı “**Şehr-i Moton’a İrsâl Olunan Şehrengizdür**” başlığı altında Dürri, XVI. yüzyılın başında Osmanlı topraklarına katılan Mora yarımadasındaki Moton (İtalyanca: Modon, Grekçe: Methoni) şehrine ait bir şehrengiz daha yazmıştır. 48 beyitten oluşan bu şehrengizin H.1052 (M. 1642) tarihinde yazıldığı 51a’da kayıtlıdır. Yazmanın diğer varaklarında olduğu gibi bu üç manzumenin yer aldığı 45a-51a varakları arasındaki bölümlerin der-kenarlarına tarihler, gazeller gibi çeşitli manzumeler yazıldığı görülmektedir. Divân’da açık olan Moton şehrengizinin H.1052 tarihinde yazılmış olduğudur. Gümülcine ile ilgili şehrengiz ve kasidenin yazılış tarihine ait kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Dürri’nin Gümülcine Şehrengizi ile ilgili olarak kaynaklarda yer alan 186 beyit olduğu ve H.1052 tarihinde yazıldığı bilgisi gerçeği yansıtmamaktadır. Yukarıda açıklanan üç farklı manzumenin toplam beyit sayısı 186’dır. Bu beyitlerin tamamının Gümülcine Şehrengizine ait olduğunu ileri sürmek diğer iki manzumeyi değerlendirmemek anlamına gelmektedir. (Bkz.: *Divân-ı Dürri*, İstanbul Âtîf Efendi

Şehrengiz, “*Gümülcine Yaylağı Ahâlisine Dürri Efendinüñ İrsâl Eyledügi Şehrengizdür*” başlığı ile Dürri Dîvânı'nın 45a-46b varakları arasında kayıtlı bulunmaktadır. Şehrengizin tamamı 66 beyitten oluşmaktadır.¹² Mesnevî nazım biçimiyle yazılan şehrengiz aruzun *mef û lû / me fâ î lû / me fâ î lû / fe û lûn* vezniyle (Hezec Bahri) kaleme alınmıştır.

Dîvân'ın son kısımlarında yer alan şehrengiz, Gümülcine Yaylak'ının özelliklerini tasvir eden bir nesib ile başlamaktadır:

Ey bād nedür sende bûyını feraḥ-efzā
Yaylāk-ı Gümülcineye mi uğraduñ āyā

Her nefḥa-i cān-baḥşuñ olup nefḥa-i ‘anber
Yaylākımıza uğradıḡuñ oldı muḳarrer

Gördüñ mi o yaylākı niçe rûḥ-fezādur
Her kūşesi cennet gibi bir cāy-ı safādur

Ezhârını gördüñ mi açılmış mı ser-â-pā
Reşk itmede mi bûyına ya zülf-i dilārā

Ta ‘tîr-i dimāḡ itmede mi müşg-feşānumı
Yaylākımız ey bād-ı şabā ‘ayn-ı cenānumı

(Dîvan, 45a:1-5)

İnsana huzur veren, ruhunu okşayan kokular taşıyan rüzgâra şâir, “bu güzellikleri Gümülcine Yaylası'ndan mı getirdin yoksa?” şeklinde seslenmektedir. Dürri'ye Gümülcine yaylasının her köşesi Cennet bahçelerinden bir bahçe gibidir. Yayla, güzel kokular saçan çiçeklerle bezenmiştir. Bu yönleriyle görenlere ve içinde yaşayanlara hayat vermekte, âdeta ruh bahşetmekte ve şairin de huzur bulduğu bir mekân olarak görülmektedir. Dürri, sabâ rüzgârına seslenirken de yine yaylanın bu özelliklerine vurgu yapmaktadır.

Şehrengiz'de bu girişin ardından gelen beyitlerde Yayla'nın farklı yönlerinin dile getirildiği görülmektedir. Güzelliğiyle Cennet bahçesine benzetilen Yayla'da bulunan ağaçlar, uzun boylu sevgiliye teşbih edilmiş ve Cennetteki Tûbâ ağacıyla eş tutulmuştur:

Kütüphanesi, Yz.No: 2072, vr.45a-51a; TDEA, a.g.m.,s. 401; Sadeddin Nüzhet Ergun, a.g.e., s.1188; M.Cumbur, a.g.m., s.226)

¹² Şehrengizin beyit sayısı ile ilgili olarak kaynakların görüşleri 10.dipnotta değerlendirilmiştir.

*Eşcârı anuñ kâmet-i dilber gibi a'lâ
Tûbâ dir idüm kûteh eger olmasa tûbâ
(Dîvan, 45b:6)*

Dürri, Gümülcine Yaylası'nın gürül gürül akan soğuk sularını “âb-ı hayât” olarak nitelemekte ve bu sulardan içenlerin “âb-ı hayatı” içmiş gibi olduklarını vurgulamaktadır.

*Her bir bün-i nâhlinde akar mâ-i Fırâtı
N'eyler içen ol şuları ya âb-ı hayâtı
(Dîvan, 45b:7)*

Şâir, yaylanın sularını övmekle kalmaz, aynı zamanda bu suların bulunduğu yerlere yapılan *Yakuz Pınarı*, *Kara Oluk*, *Şeyh Oluğu* gibi pınar ve oluklarla ilgili görüşlerini de paylaşarak bu oluklara akan sularının özelliklerini anlatmaktadır:

*Gördün mi ya Kara Oluğunu anda ne sorur
Dünyâda hayât âbı dinür işte o budur*

*Bir mürde-i gâm içse anuñ âbını fi'l-ḥâl
Bir ḥâlet irer kim olur ol mürde iken şâg*

*Var mı niçe biñ âb-ı revân-baḥşı ya anuñ
Her birini içdük de şafâ itdi mi cânuñ*

*Gördün mi Yakuz puñarı reşk-âver her şey
Farқından ururlar çukur uruncaya hey hey
(Dîvan, 45b:8-11)*

Dünyada *âb-ı hayat* denilen suyun Kara Oluğun suyu olduğunu vurgulayan şâir, bu suya ait inanışları da yansıtmaktadır. Kara Oluğun suyundan içenlerin hayat bulması, safâya ermesi, ölüyken dirilmesi gibi inanışlar şâiri de etkilemiştir. Yakuz Pınarının suyu da Kara Oluğun suyu gibi etkilidir. O sudan içenler, içtikleri suyun hemen farkına varmaktadır.

Dürri, Gümülcine oluklarının özelliklerini anlattığı beyitlerde Şeyh Oluğu'nun özelliğine de değinir. Şeyh Oluğunun bir eğlence yeri, işret yapılan bir mekân oluşuna dikkat çeken şâir bu oluğun değişik köşelerinde yapılan sohbetlerin zevkine değinir.

*Yâ kûşe-be-kûşe yine sohbetleri var mı
Şeyh Olğı başında her 'işretleri var mı
(Dîvan, 46b:50)*

Şehrengiz, XVII. yüzyıl Gümülcine'sinde çay ve derelerde alabalık avlandığını da anlatmaktadır. Dürri, Gümülcine Yaylası'nda bulunan Akçay'da alabalık avlandığını belirtmektedir:

*Luṭf itdi mi yārāna yine ḥazret-i ḥālīḳ
Dutuldi mı Akçayda firāvān ala balıḳ
(Dîvan, 46b:59)*

Şehrengiz'de Dürri'nin eleştirili yaklaşımlar sergilediği de görülür. Yayla ahalisinden Osman Ağa'nın tespihi elinde dede gibi gezmesi, şeyhinin evine zikir için devam etmesi, odasının bir tekke gibi kullanılması gibi özelliklerinin yanı sıra Ağa'nın halk arasında sudan bahanelerle hır-gür çıkarması dinî bütün kişiliği ile çelişki olarak gösterilmektedir:

*Gördüñ mi Şulaḳ Ağayı zevḳ üzre mi her-bār
'İşrette ola dā'im o racüllere ser-dār*

*'Oşmān Ağamuz anda urup dutmadı yā
Halk ile yine itmede mi yok yere ğavġā*

*Tesbîḥi elinde dedeyüm deyü gezer mi
Şeyḫi evine hū dimege gāḥi gider mi
(Dîvan, 46a:26-28)*

Dürri, Şehrengiz'de iyi bir gözlemci olduğunu Gümülcine eşrâfiyla ilgili tespitlerinde de ortaya koymaktadır. Bu anlamda ahâliden bazı kimseler hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir:

Şâir, Hazret-i Molla zamanının takva açısından arzulanan bir nokta olduğunu "gördün mü" sorusuyla dile getirirken, Şeyh Yamânî'nin onun takvasına gıptayla bakmasını örnek göstermektedir:

*Gördüñ mi ya sen Ḥazret-i Monla-[y1] zamānı
Takvāsına reşk itmede mi Şeyḫ Yamānî
(Dîvan, 45b:13)*

Ahaliden Yümnî Efendi ile ilgili görüşlerin paylaşıldığı beyitlerde onun saf, temiz, iyi niyetli, melek gibi kişiliğinden bahsedilmektedir. İnsanların Yümnî Efendi'nin etrafında pervane oluşu, ay ile güneşin, yer ile göğün onun hizmetinde bulunmasıyla mübalağalı biçimde dile getirilmiştir:

Ya Yümnî Efendiye de gördüñ mi melekdür

Bir bendesi mehdür birisi çarh-ı felekdür

*Pâyına yüzün bir dağı ey bād sürersün
Öp dâmenini benden anuñ haqqı sürsün*

(Dîvan, 45b:14-15)

Câmi kürsüleri insanların bilgilendirildiği, onlara dinî bilgilerin aktarıldığı mekanlar arasındadır. Şâir bu mekânla ilgili gözlemlerini Vâiz Ramazan Efendi'nin şahsında dile getirmekte ve onun kürsüden verdiği nasihatlarla dikkat çekmektedir. Ayrıca müezzinin sesinin güzel oluşu da bir ayrıntı olarak şâirin dikkatinden kaçmamıştır:

*Ya ide mi vâ'iz Ramazân- nâm efendi
Kürsiye çıkup itmede mi 'âleme pendî*
(Dîvan, 45b:16)

*Ya anda mü'ezzin yine ol şavtı hasen mi
Atmacalara künde kesen usta hasen mi*
(Dîvan, 46b:40)

Yukarıda verilen örnekler dışında şâirin ahâleden Hızır Ağa'nın cömertliğinden, Sulak Ağa'nın zevk ehli oluşundan, Ahmed Ağa'nın hasmından, Recep Bey'in yârân ile sohbetinden, Kayyım-zâde'nin zayıf bedeninden, Abdi Ağa'nın dostlarını ziyaretinden, Eyyûb Çelebi'nin sözlerinden ve Ahmed Efendi'nin softalığından bahisler açtığı görülmektedir.

Şehrengiz'de Mevleviliğin bu bölgede kurumlarıyla yerleştiği Osman Ağa ile ilgili bölümlerden anlaşılmaktadır. Ağa'dan bahis açılan beyitlerde, onun tesbihi elinde *Dede* gibi dolaşması, zikir meclisine katılması Gümülcine'de Mevleviliğin etkisini ve yapılanmasını gösteren ifadeler olarak değerlendirilebilir:

*Tesbîhi elinde dedeyüm deyü gezer mi
Şeyhî evine hû dimege gâhî gider mi*
(Dîvan, 46a: 28)

Şehrengizde Bektâşiliğin Gümülcine'deki varlığına işaret eden ifadeler de yer verildiği görülmektedir. Metinde geçen "*sarı köpek*" ifadesi ile Sarı Saltuk ve Barak Baba geleneğine telmih yapılmıştır. Barak Baba, Hacı Bektaş'ın halifelerinden Sarı Saltuk'un müridi

olmuş ve ona bağlanmıştır. Kendisine Barak (köpek) lakabını Sarı Saltuk'un verdiği nakledilmektedir.¹³

*Şarı köpegi aña muhabbetler ider mi
Ol bir yere gitse o da ardınca gider mi*

(Dîvan, 46b: 39)

Şairin Gümülcine eşrâfından bazı kişilerle ilgili görüşlerini, onların diğer kişiler nezdindeki itibarlarını örneklemelerle dile getirmiş olması, XVII. yüzyılda Gümülcine'deki sosyal yaşama ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

İslâm dininin mâlî ibadetleri arasında bulunan hac ibadetine Gümülcinelilerin de rağbet etmesi Mekke ve Medîne şehirlerine yapılan ziyaretlerle anlatılmaktadır:

*Ya anda mı ol zâ'ir Mekke vü Medîneye
'Abdî Çelebüm fer viren ol rû-yı zemîne*

(Dîvan, 46a: 33)

Dürri, sabâ rüzgarının Gümülcine Yaylasından eserek getirdiği kokulardan aldığı ilhamla başladığı şehrengizde, sabâ rüzgarıyla konuşmasını bütün beyitlerde devam ettirmiştir. Ancak buna rağmen Gümülcine'ye ait çeşitli hususları dile getirmekte aciz kaldığını, bâd-ı sabâ ile gelen haberlerin ancak binde birini şerh eyleyebildiğini ifade etmektedir:

*Çokdur dağı ey bâd-ı şabâ sende haberler
Şerh eyleyemez biñde birin gerçi kerihler*

(Dîvan, 46b: 54)

Şair, Gümülcine halkından birisi olarak bölgenin genel yapısını, özelliklerini ve dikkat çekici yönlerini dile getirdiği şehrengizinde yaz mevsimin sıcak oluşundan dolayı halkın yaylağa çıktığına işaret ederken kendisinin de ahâli gibi davrandığını ve yaylağa çıktığını belirtir:

*Cân şöhetin ol çâre yine eylediler mi
Dürri de geçen yıl buradaydı didiler mi*

(Dîvan, 46b: 61)

Dürri, yaylada yaşayanların mutlu ve huzurlu olduğunu söylerken onların yüzlerinde Cennet gülü gibi gülücükler açtığını belirtmektedir. Şehrengizin son bölümünde Gümülcine Yaylası'nın özelliklerini ve güzelliklerini vurgulayan Dürri, Allah'ını seven kişinin, insana huzur veren Gümülcine Yaylasına gitmesi gerektiği

¹³ Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *TDV İslâm Ans.*, C.5, s.61.

konusundaki görüşlerini tekrar etmektedir. Şehrengiz yaylada yaşayan ahâlinin selam ve iyi dileklerinin gönderilmesiyle son bulmaktadır:

*Ey bād-ı şabâ Hazret-i Allâhı severseñ
Ol cāy-ı ferâh-bağşa o yaylağa gidersün*

*Yârâna selâm-ı dil-i nâlânımı 'arz it
Anlara olan 'ışk-ı firâvânımı 'arz it*

*Mâmûl olan oldur ki kabûl eyleyeler hep
Bizden de selâm eyle deyü söyleyeler hep*

(Dîvan, 46b: 64, 65, 66)

Sonuç olarak, Gümülcine şehrinin XVII. yüzyıldaki konumuna ayna tutulan Şehrengizde Dürri, şehrin genel yapısı, coğrafi ve karakteristik özellikleri, sosyal yaşamı gibi çeşitli yönlerini dile getirmektedir. Şehrengiz, bölgenin siyasi, kültürel ve edebî değerini yansıtan çalışmalara ışık tutması açısından edebî ve tarihî değere sahip bulunmaktadır. Dürri Dîvânı XVII. yüzyıl Dîvan Edebiyatı'nın Batı Trakya'daki varlığının tespiti bakımından da önemli bir eser olarak değerlendirilebilir.

METİN:

45a. Gümülcine Yaylağı Ahâlisine Dürri Efendinün İrsâl Eyledüğü Şehrengizdür

1. Ey bād nedür sende büyını ferağ-efzâ
Yaylağ-ı Gümülcineye mi uğraduñ âyâ
2. Her nefha-i cân-bağşuñ olup nefha-i 'anber
Yaylağımıza uğradıguñ oldu muğarrer
3. Gördüñ mi o yaylağı niçe rûh fedâdur
Her küşesi cennet gibi bir cāy-ı safâdur
4. Ezhârını gördüñ mi açılmış mı ser-â-pâ
Reşk itmede mi büyına y â zülf-i dilârâ
5. Ta'tîr-i dimâğ itmede mi müşğ-feşânımı
Yaylağımız ey bād-ı şabâ 'ayn-ı cenânımı

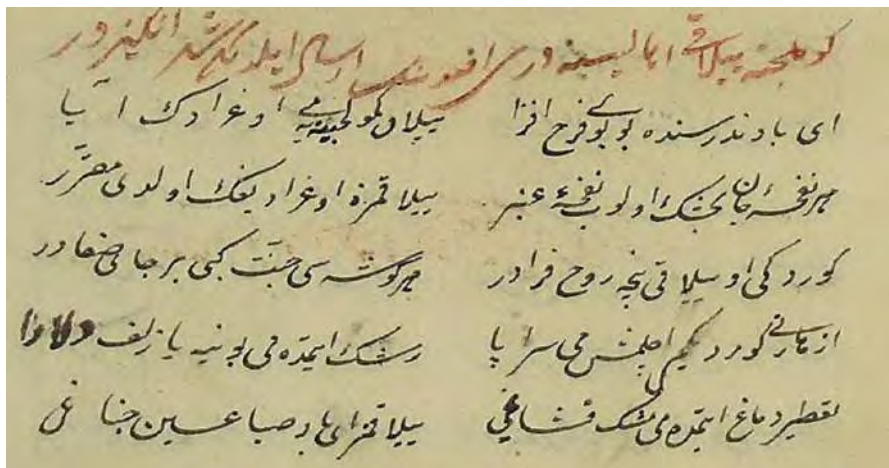
- 45b
6. Eşcârı anuñ kâmet-i dilber gibi a'lâ
Tübâ dir idüm kûte eger olmasa tûbâ
 7. Her yer bün-i nâhlinde aķar mâ-i Fırâtı
N'eyler içen ol şuları yâ âb-ı hayâtı
 8. Gördüñ mi ya Kâra Oluğı anda ne sorur
Dünyâda hayât âbı dinür işte o budur
 9. Bir mürde-i ğam içse anuñ âbını fî'l-ĥâl
Bir ĥâlet irer kim olur ol mürde iken şâğ
 10. Var mı niçe biñ âb-ı revân-baĥşı ya anuñ
Her birini içdükde şafâ itdi mi cânuñ
 11. Gördüñ mi Yaķuz Puñarı reşk-âver her şey
Farķından ururlar çukur uruncaya hey hey
 12. Gördüñ mi ya sükkânını ğayretde mi her ğâh
Her kûşe-i seyr üzre mi şöĥbetde mi her ğâh
 13. Gördüñ mi ya sen Ĥazret-i Monla-[yı] zamâni
Taķvâsına reşk itmede mi Şeyĥ Yamâni
 14. Yâ Yümni Efendiyi de gördüñ mi melekdür
Bir bendesi mehdür birisi çarĥ-ı felekdür
 15. Pâyma yüzüñ bir daĥı ey bād sürersüñ
Öp dâmenini benden anuñ ĥaķķı süresüñ
 16. Yâ ide mi vâ'iz Ramazân nâm efendi
Kürsiye çıkup itmede mi 'âleme pendî
 17. Yâ Pîr Muĥammed Çelebi anda mı ey yâr
Her laĥza ola 'âtîfet-i ĥaķķile dil-şâd
 18. Yâ anda mı gördüñ mi o her-câyı birâder
Bilsüñ 'acabâ ülfeti kimler ile eyler

-
19. Añmaz bizi şöhet-i yarāna var bir gāh
Biz ħod-ğam-ı hicrān ile itmedeyüz āh
20. Gördüñ mi Hızır Ağayı ol rūḥ-ı revānı
Ol menba‘-ı zevk-ı o kerem-kār-ı cihānı
21. Ol hızr-ı yem-i cūdı o fermān-ber-i şāhı
Ol mefḥar-ı akrān o ser-i ḥayl-i sipāhı
22. Gördüñ mi o tarḥ eylediği hāneyi anda
Var mıdur anuñ mişli gibi bāğ-ı cinānda
- 46a 23. Eṭrāfına pā-beste ya var mı niçe bāşe
Her birisinüñ cengi geçer mi k̄ara ṭaşa
24. Yā dīde-i dilber gibi gāyetle güzel mi
Cengine diger ġamze-i ser-tīz muḥal mi
25. Ḥebkālīne sırr-ı felegi almak olur mı
‘Ankāya ve Sīmurğa daḥı şalmağ olur mı
26. Gördüñ mi Şulağ Ağayı zevk üzre mi her-bār
‘İşrette ola dā’im o racüllere ser-dār
27. ‘Oşmān Ağamuz anda urup dutmadı yā
Ḥalk ile yine itmede mi yok yere ġavġā
28. Tesbīḥi elinde dedeyüm deyü gezer mi
Şeyḥi evine hū dimege gāḥi gider mi
29. Kendisi dede odası bir tekyedür anuñ
Hep ağzını iḥsānı ile dutdı cihānuñ
30. Īn zāde babam nişler ola oġlın erişdi
Afyon-ı vefāy-ı o şovuk şuyıla yutdı
31. Yā anda mı gördüñ mi ḥaşım Aḥmed Ağayı
Ol zāt-ı kerem-pişe-i ol merd-i veġā[y]ı

32. Her meclise gelse o feraḥ-baḥş muḳarrer
Mülk-i 'ademe deñlü hemân ğam-güzer eyler
33. Yâ anda mı ol zâ'ir Mekke vü Medîneye
'Abdî Çelebüm fer viren ol rû-yı zemîne
34. Hâḳḳâ ki 'aceb zât-ı seyidinde şiyemdür
Her lafz-ı revân-baḥşı anuñ râfî'-i ğamdur
35. Ey bâd-ı şabâ ide mi şorduñ mı Receb Beg
Yârân ile şöḫbetde mi gördüñ mi Receb Beg
36. Bildırki gibi var mı çığırgân yine bâzî
Atmacasına itmede mi 'ıṣḳ-ı mecâzî
37. Sulṭân yeri şayyâdı küse ḥ'âce gelür mi
Bir şarica atmaca getürdüm saña der mi
38. Gördüñ mi Ḳayyım-zâde-i ol zât-ı şerîfî
Ol nüṣḥa-i meşḥûre-i ol ḳadd-i naḥîfî
- 46b 39. Şarı köpegi aña muḫabbetler ider mi
Ol bir yere gitse o da ardınca gider mi
40. Yâ anda mü'ezzin yine ol şavtı ḥasen mi
Atmacalara künde kesen usta Ḥasan mı
41. Gördüñ mi varup anda o Dervîş 'Alî[y]i'
Ol pâdişaha mülk-i fenâ'i o velî[y]i'
42. Destinde midür lülesi boynunda mı şâlî
Cilbendi meyânında mı içinde mi mâlî
43. Ya üni yetişmiş mi ğazel-ḥ'ânlık ider mi
Gün görilecek ḥâbe varur burnı uzar mı
44. Yâ Pîr Muḫammed Çelebi aña güler mi
Va'l-lâh siñiri çekdirirem ben saña der mi

-
45. Dervîş ola ehl-i dil ola bir kişi ey dil
Her tîr du‘âsına anuñ ‘arş ola menzil
46. Yâ ‘Abdi Ağa itmedi mi yarânı ziyâret
Her birisinüñ meclisine virdi mi lezzet
47. Gâhî küsülür gâhî temelluklar ider mi
Atına binüp çiftliğine doğru gider mi
48. Eyyüb Çelebi anda sa‘âdetle buyurmuş
Kuşlık olıcağ başını örter de uyurmuş
49. Yâ anda mı tâlipleri ol suhte-gâñî
Her birisinüñ var mı yanında ya civânı
50. Yâ kûşe-be-kûşe yine şöhetleri var mı
Şeyh Olıgı başında her ‘işretleri var mı
51. Yâ anda mıdur suhte başı Aḥmed Efendi
Görseydi öperdi elini Şeyh Hocendî
52. Evvelki gibi var mı anuñ bâşe vü bâzı
Şâğ mı ‘acabâ öldi mi yâ ol şarı tazi
53. Bıldırki gibi yine semirmiş mi şolur mı
Aḥşâm olıcağ şubḥa degin daḥı ulur mı
54. Çokdur daḥı ey bād-ı şabâ sende haberler
Şerḥ eyleyemez biñde birin gerçi ki diller
- 47a 55. Dursun oralar anda mı nâ-çarım aḡamuz
Ol merd-zen-i dehr olan ol ‘acîb-nümâmuz
56. Yaylağa niçe çıkdı ‘aceb ol kıoca eşekle
Var ise anı besledi arpa ile kepekle
57. İlk yokuşa varduğda eşek çekmez iner mi
Bizlengeç ile ardına geçüp iteler mi

58. Ey bār eşegi bayılucak yolda durur mı
Şamşûn kıvân ol kıca kımuz gibi şolur mı
59. İsmâ'il Ağa-zâde bu evzâ'a güler mi
Ol öhkelenüp kirpi gibi çehre büzer mi
60. Lutf itdi mi yârâna yine hâzret-i hâlîk
Dutuldu mı Aķçayda firâvân ala balık
61. Cân şöhetin ol çâre yine eylediler mi
Dürri de geçen yıl buradaydı didiler mi
62. Bilmem dahı kimler bu sene çıķdı o cāya
Ol Cennet-i a'lâ olan ol kân-ı şafāya
63. Her kim aña çıķdıysa selām ile firâvân
Her demde olalar gül-i Cennet gibi hândân
64. Ey bād-ı şabâ Hâzret-i Allâhı severseñ
Ol cāy-ı ferâh-baķşa o yaylaķa giderseñ
65. Yârâna selām-ı dil-i nālānumı 'arz it
Anlara olan 'ışķ-ı firâvānumı 'arz it
66. Māmûl olan oldur ki ķabûl eyleyeler hep
Bizden de selām eyle deyü söyleyeler hep

استجاء انک قامت دلبر کے احلا طوبی دیر لیدیم کو تہ اگر اولم سے طوبی
 ہر تہمین کلنخ اقر ما فراتے بلکہ کین اول صولری یا آب صبی
 کورد کی یا قار او لو غنی اندہ نمودر دنیا دہ آب حیات اعلیٰ دینور کشتہ بود
 بر مردہ غم ایک انک استی فی الحال بر حالت ایر کم اول اول مردہ کشتہ
 داری پنجه یک لب روان بخشی با انک ہر سیرے ایک کیکن صفا اید کی کا انک
 کورد کی یا قوت ز سپکار رشک اور ایشی فرقتدن او نور کجور ورنجیہ مئی مئی
 کورد کی یا سکانی فی عشرتدی ہر گاہ ہر گشتہ سیر اور مئی صحبتی ہر گاہ
 کورد کی یا بن حضرت منلا زمانے تقویٰ سندہ رشک بندہ مئی کشج مائی
 یا مئی افندیریدہ کورد کی ملک در برین سے مدد بر سے جرج ملک در
 یا سیرہ بوزک بردنی ای باد سوزک اوب دانسی بندن انک حق سوزک
 یا اندہ مئی واعظ رمضان نام اندہ کورسی پہ چوب اندہ مئی عالم بندے
 یا اندہ مئی کورد کی او ہر جا برادر بدک عجا الفی کملہ لیلہ اسیر
 الکمزری صحت یا اندہ وار صبر گاہ بر خود غم پھر اندہ اندہ یوز آہ
 کورد کی حضرت افغانی اول روح رون اول منع خونی او کم کار جہلے
 اول حضرت جودر او فرمان بر شالی اول شعر قران او سر حیل سبا ہی
 کورد کی او طح اندکے حاشیہ اندہ وار میرد انک منشی کے باغ ضبا ندن

یا سیرہ صلیبی اندہ مئی یا
 ہر گشتہ وار غلطیہ در

اطرافه بایسته با و آنچه باشد
 یادیده دلبر کی فایده کوزلی
 جنگاله سر فلکی المق اولوی
 کورد کی صولات عاقبت و در پیر
 عثمان اغا خاندان و در پیر
 شیخی الیزه ده دیم دیو کوزلی
 کند سجد او ده سیر تکبیر انک
 این نام بابام شالوله او غل او شد
 یاندی کورد کی صم احمد خان
 سیر جلیقه افصح بخش معمر
 یاندی اول زائر مکه و مدینه
 حاکم عجب ات سزنده شیم در
 ای باد صبا آید صورت کی صیقل
 بنده که کی داری خیر غنی بنده بازی
 سلطان بری صبا د کورده کلان
 کورد کی صم زاده اول ان شریفی

هر سیر کند جنگل کجی مسره طاشه
 جنگینه دیک غره سیرتیز محل
 عنقایه و سیر غره دخی صالمن اولوی
 عشرتده اوله دائم او بر اجله سر دار
 خلق ایله بنده ایله دخی یون بره غوغا
 شیخی او بنده بود بیکه کا هی کیدری
 حب اغری ایله دخی ایله دخی جلیقه
 امین و فانی او صوق صوبه لودی
 اول زات گرم بنده اول خرد و خان
 ملک علمه دکلوه جان غم کنده ایله
 عبد رحیم خرد و یرن اول و سر زینه
 هر نظر روان بخشش انک دافع غم در
 باران ایله صبحه کوچی رد کی حب بیک
 اماجه بنده ایله دخی عشق جبار
 بر صاریجه اماجه کورد دم سکار
 اول نشه مشهور اول قوی بخشی

صاری کوی که محبت ایدر می
 یا انده مؤزن نیمه اول صوتی حسن می
 کور دکی واروب انرا در ویش علی
 دستنه میدر لوله سیر وینزنی شای
 یا او تشیشی غلوانی ایدر می
 یا پیر حسنه چس که کور می
 در ویش اوله نهی بکشتی دل
 یا عبد رافا ایتدین رانی زیارت
 کا هی کوشو نوزکا هی ملک ایدر می
 ایوب چس انده سعادتیه پورش
 یا انده می طالبی اول سوخته کانی
 یا گوشه بوشه نیمه محبتی وار می
 یا انده میدر سوخته ششی احمد افندی
 او کلمه کی وار می انک بکشمه دبان می
 ملکه که کی سینه شمشیر صولور می
 جو قدر دانی یار صبا کند خیر ل

اول هر که کتبه اویم ردیم کیدر می
 آقامه لره کونده کسین سه حسن می
 اول بادیه ملک فنائی اولی علی
 جلیندس میا سنج می الجنجی مالی
 کور کور چک حوایه وارر بورنی اوتور می
 دانه سبک کجک تیر تیرم بین کادیر می
 هر سیر دعا سینه انک عرش اوله منزل
 هر سیر سنگ جسته ویر دلی لذت
 ایتنه نوب جسته کنه دوعری کیدر می
 قوشلق اولچی باشی اوتورده دیشی
 هر سیر سنگ وار می یاتنه یه جوانی
 سنج اولو چی بکشمه عشرت می وار می
 کور کسیدس اوتور دس انکی شای جندی
 صانع عجا اولدین اول صار تراری
 اختتام اولچی صبحه دکن دانی اولور می
 شمشیر ایلیمه خربکه برین کیم کور می

۹۷

دورسون اور الرازده می یا جادم غم
 سیداده چه جقدر عجب دل قومه شکله
 الک یوفت و ارد قده اشک کلر انیر
 ای باداشکی یا یوجی بولده دورور
 اسمبل غاراه بو اوضا کلر
 لطف اتیدی بارانه نبه حضرت حالی
 جان صحن اول جاده نبه ایدیری
 علم دخی کلر بوسنه جقدر او جابه
 هر کیم که جقدیه سلام ایلد فراوان
 ای باد صبا حضرت ایلدی سورک
 بارانه سلام دل ناله عرض است
 مامل اولان اولکره قبول ایلد لر
 درمچ سلاخی غم بزدن ده سلام ایلد بوسولیه لر
 نقاله ز می سلیاق اعلا مکان پر صفا و جنت اسرار
 نظرگاه خدایم نیر لدر اک جنت نیک غایت محلد اولان

KAYNAKÇA

- 📖 Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1958.
- 📖 Ahmed Gülçin-i Maânî, *Şehr-âşûb der Şîr-i Farsî*, Neşr-i Rivayet, Tahran, 1380 (2005).
- 📖 *Dürri Divânı*, İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi, No:2072, vr.45a-46b.
- 📖 “Dürri”, *TDEA*, C.2, Dergah yay., İstanbul 1977, s. 401.
- 📖 M.Cumbur, “Dürri”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.3, AKM yay., Ankara 2003, s.226
- 📖 Mustafa İsen, “Türler”, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara, 2002.
- 📖 Nuran Tezcan, “Güzele Bir Şehrengizden Bakış”, *Türkoloji Dergisi*, C.XIV, S.1, s.162–163.
- 📖 Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şâirleri*, C.3, tarihsiz, s. 1188–1189

ISPARTA AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜNE KATKILAR

Osman YILDIZ*

CONTRIBUTION FROM ISPARTA DIALECT TO COMPILED DICTIONARY

ABSTRACT

There are innumerable word existences at the Anatolian dialects as a variation of written language that have been using for centuries. This study will introduce approximately a hundred words (idiom, name, adjective, adverb, particle, conjunction, interjection etc.) that have been edited from Isparta which are not existed in *Derleme Sözlüğü* (Dictionary of Word Collection) or, if it is, contain different meaning by classifying in accordance with their types. Each activity of collection will enhance the word affluence of Turkish language by adding unknown one.

Keywords: dialectology, word collection, word existence, Isparta dialect

Ağzların dil özelliklerini belirlemede derleme çalışmalarının önemi yadsınamaz. Bunu yüzyıllar öncesinden fark eden büyük dilci Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't-Türk* adlı eserini derleme yöntemiyle tertip etmiş ve Türk dilinin değişik boylardaki kullanılış biçimlerini, kelime servetini ortaya koymuştur.

Cumhuriyetin ilânı ile başlayan dil inkılâbının en önemli kilometre taşlarından birisi, 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin başlattığı *Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* ile ülkemizin dört bir yanından derlenmiş binlerce kelime, bilim âleminin dikkatlerine sunulmuş ve bugün bu eser, hâlâ başvuru kaynağımız olarak değerini muhafaza etmektedir.

Yazı dilimizin bir varyantı olarak onunla yan yana varlığını sürdüren konuşma dilimizin çeşitli coğrafi adlandırmalarla yüzlerce ağzı mevcuttur. Bu ağzların tamamına "Anadolu ve Rumeli Ağzları" adı verilmektedir.

* Doç. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu ağızlar, bugün dahi Türk dilinin tarihî özelliklerini, diğer farklılık ve benzerliklerini bünyelerinde bulundurarak, ses, şekil ve kelime hazinesi bakımlarından yazı dili ile birlikte Türkçe'nin zenginliğini oluşturmaktadır. Anadolu ağızlarında kullanılagelen ancak kayıtlara geçmemiş derlenmeyi, gün ışığına çıkartılmayı bekleyen daha hâlâ pek çok sayıda kelime, deyim, kalıplaşmış söz ve atasözleri bulunmaktadır. Halk ağızlarından derleme çalışmalarına önem ve ağırlık verilmesi, bu zenginliği daha çok ortaya çıkartacaktır.

Anadolu ağızları söz varlığına katkı amacıyla kaleme aldığım bu yazıda, uzun yıllar görev yaptığım Isparta yöresinde, duyup not ettiğim *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, TDK Yay., Ankara 1963-1982)'nde hiç bulunmayan veya bulunuyorsa da değişik anlamlar içeren sözler tanıtılacaktır.

İki başlık altında vereceğimiz bu sözlerden bazıları deyim (22 adet) bazıları ise kelime (67 adet) niteliğindedir. Tanıtılacak her bir söz varlığı, ilgili başlıklar altında anlam ve içinde geçtiği cümle örnekleriyle sıralanmıştır. Mahallî söyleyişi de yansıtabilmek amacıyla, örnek cümleleri, derlendiği ağız özellikleriyle vermeyi uygun gördük.

Şimdi Isparta ağzına ait derlemiş olduğumuz söz varlıklarını tanımaya başlayalım.

I. Derleme Sözlüğü'nde Bulunmayan Sözler

A. Deyimler

Alıp satmamak: Söz dinlememek

Gonuştuğum bir gulağından giriyo, diğerinden çıkıyo; alıp satmıyo.

Allaha çalışmak: İbadet etmek

Sidiredeki gız, boyuna Allaha çalışıp eski yazı okurmuş.

Arıza bulmak: Arızalanmak, bozulmak

Saatim yere düştü; amma Allahdan yine de arıza bulmadı.

Baha ermek: Değeri ölçülemeyecek kadar yükselmek, kıymetlenmek

Böyle yâmur yağâsa tarlaındaki ürüne baha ermez.

Dek çekmek: Yük çekmek, yük taşımak

Bi adam varıdı, hayvanları dek çekēdi.

Deli deli gonuşmak: saçmalamak

Ne dedēğini bilmeyo; amma deli deli gonuşuyo.

Devre getirmek: Ters çevirmek

O denizde olan gaplambağalar hep böle böyüyo demek ki. büyük gazanı devre getirisiñ ya öle idi.

Dibabı dibabı gonuşmak: bilmiş bilmiş, ukalaca konuşmak

Her lafa garışıyo; dibabı dibabı gonuşuyo.

Dişini sıkamak: Kızmak, öfkelenmek

Gız eve bi gēmiş; gazanı gapgara. Gazanın içine suyu govemiş, sürte sürte dişini sıkmuş galmış.

Eli olmak: Bir iş yapmaya zaman ve fırsat bulmak

Bi elim olsa, gitcen, gidemeyon.

Emen eşmek: Ağaçların diplerini açmak

Dün emen eşmeğe gitdik.

Eti eşimek: Bela aramak

Derdı gavgı çıkarmak, eti eşiyo ya bi gün hakkından gelirlē.

Gönlü dönmek: Midesi bulanmak

Kestaneden gönlüm döndü gari. İçinden boyuna gurt çıkıyo; bi senedir kestane almıyom.

Gözlerine yaramak: Hoşlarına gitmek, beğenmek

Ölan gız evinin gözlerine yaradıysa, “soralım, sual edelim” dērlēdi; bi hafta müsaade isderlēdi.

Halı işlemek: Halı dokumak

Bu üş gız halı işleyolarmış; halı işlēken hō yolın gıyısında bi ölan geçiyōmuş.

İş dutmak: Bir işte çalışmak, iş yapmak

Bizim burlarda iş yok, tarlasını takkasını satmış, İstanbul’a gidip iş dutmuş, yerleşmiş.

Üstü gapatmalı gonuşmak: İmalı konuşmak

Gardeş böle üstü gapatmalı gonuşma, ne diyeceksen açıkçana söyle.

Yargı yarmak: Gül fidanı dikmek için yarık kazmak

Elli santim yargı yarāsıñ, gül fidanını gömēsıñ; amma hiş ucunu mucunu dışarıya çıkartdırmazsın.

Yemek dökmek: yemek vermek, yemek yedirmek

Esgiden orlara dervişlē gelirmiş, onlara yemek dökerlēmiş.

Yer sürmek: Gezmek, dolaşmak

Memed dede yer sürmüş; önce Konya, sōna şehir şehir gezmiş yani.

Yolu aralamak: Zamanı doldurmak, vakit geçirmek

-Benim araba daha yıkanmadı mı?

-Hindi başladık; hadi azcık dolaş, bi saat daha, yolu aralasıñ.

Yüzük bozmak: Altın veya gümüş yüzük almak

Gıza da olana da âdetten bi yüzük bozaladı; başga bişey olmazdı bizim zamanımızda.

B. Kelimeler

a. Adlar

a.1. Âdet ve inançlarla ilgili adlar

Coğur: Gâvur, gayr-i Müslim

Coğurlar bizim melmiketten gideli çoğ oldu.

Gödmed: Grup hâlinde sopa ve çelik çubukla oynanan bir çocuk oyunu

Güççük iken gödmedi çok oynardık.

Mübareke: Düğün öncesi, gelin ve damadın ailesi ile yakın akrabalarının birbirlerini tanımaları maksadıyla söz ve nişan arasında yapılan törene verilen ad

Mübarekede olan evi çay, gahve, gına getiriydi. İlk mübareke dēye

Okuculuk: Düğüne çağrı, davet yapma işi

Esgiden okuculuğa çıkılırdı. Hindiki gibi gart âdeti yoğudu.

a.2. Meyve adları

Dağ elması: Ceviz büyüklüğünde dağlarda yetişen yabani elma

Dağ elması veya geyik elması, ekşi bir elmadır.

Hanımparmağı: Narin yapılı, salkımında bol taneleri olan, siyah-kırmızı arası bir renkte, sofralık bir üzüm türü

Adı gibi hanımparmağı yumuşak, narin bir üzümdür.

Şam büzgülüsü: Siyah, kalın kabuklu, iri ve sert taneli, çekirdekli bir çeşit üzüm

Bizim burlarda yetişen bir üzüm cinsi de şam büzgülüsüdür.

a.3. Hayvan adları

Gaplambā: Kaplumbağa

Derizden bi gaplambālar çıkmış; ama goca bi bulgur gazanını gapāsıñ ya, öyle.

Órú goyun: Merada yetişmiş koyuna verilen ad

Geliñ eve girerke, órú goyun derisi yazālādı eşige.

a.4. Mekân adları

Damev: Bahçede, bir duvarı eve bitişik olarak yapılan tek odalı, toprak ev

Esgiden evlerin damevleri vardı.

Küllükhane: Çöplük

Evin ocağı sığanmadı da ocak küllükhane gibiye, beğenmezlēdi.

Şānişin oda: Evin en aydınlık, en güzel odası, misafir odası

Böğün misafir odası denilen odaya, esgilēde şānişin oda denirdi.

a.5. Organ adları

Digok: Gaga

Yani digok, guş gagası demek.

a.6. Nesne adları

Duz gabağı: Su kabağından yapılan tuz saklama kabı

Mutbaklarda duzu goycek duz gabakları olurdu.

Gafalı altın: Cumhuriyet altını

Gafalı altın, hani bir yüzünde Atatürk resmi olan altınlar var ya ona derler.

Ham gazanı: Kaynatılacak üzüm suyunun içine konduğu kazan

Ham gazanı, bekmez yapāken kullanılan bi çeşit gazan.

Havvak: Kavak veya söğüt ağacının kabuğundan yapılan bir tür düdük

Bubam biz kuççükkē bize havak yapādı.

Mestil (~ Mes) çorap: Ayakkabının içine giyilen, üzerine mesh yapılabilen yumuşak ayakkabı

Evelî mestilçorap gëyer idim.

Sığa çamırı: Toprak evin ocağını, isini kapatmak amacıyla, bir çeşit kilden yapılan çamur

En evvelâ, evlerin içindeki ocağı sığ âdı gızl â, sığa çamurıla.

a.7. Doğa olayları ile ilgili adlar

Öğüzgar: Rüzgâr

Vâdık bakdık, te horda oluk gopmuş da, öğüzgarda o ırlanıyomuş.

a.8. Meslek adları

Dömbekci: Davul, darbuka gibi enstrümanları çalan kimse

Gına gecesinde dım dım dım bi uT dutulurdu, bi de yanında dömbekci, bu çalınırdı.

b. Sıfatlar

Harızmana köpeği: Sebepsiz yere kavga eden, kavgacı kimse

Vara yoğa harızmana köpeği gibi davranıyo.

Hecin devesi: Uzun boylu ve kaba yürüyen kimse

Nereye gidiyo len hecin devesi.

Kepeksiz: Yerli yersiz konuşan kimse

Ne kepeksiz adam bu.

Şimir: kara kuru kimse.

Şimir gibi ona bişey olmaz.

Yaşçalı devesi: Kaba ve sert yürüyen kimse

Yaşçalı devesi gibi yörüyo.

Zakgarak: Lüzumsuz konuşan, boşboğaz kimse

Bizim gomşu zakgarağın biri...

c. Zarflar

Bölemlige: böylece

Bi halla gemiye zaten zor yetişdik, bölemlige Çanakgaleye kendimizi atıvëdik.

Evöl: Evvel

Gâri evölü vakıTlarıñ insanları böle imiş.

Faldır faşşak: Yakıştırma çabası gözetilmeksizin üstünkörü giyim tarzı

Faldır faşşak geyinip, bi boy gezip durur.

Hülase kelem: Kısacası, sözün özü

Zerde bişiren dedim; pirinci gattım;, şeker de gattım; gaynar gaynar pirinçler bişmez. Bi de bakdım ki hülase kelem bizim pirinç mermi gibi olmuş.

Üyül üyül: (Su için) durgun, yavaş yavaş akma

Su kayanın altında üyül üyül çıkıyordu.

Üyün üyün: (Ateş için) Durgun, için için yanma

Ateş üyün üyün yanıyo.

ç. Edatlar

Keyi: sonra

Bundan keyi ben sizin işinize garişmıyon.

d. Bağlaçlar

Eyernem: Eğer, şayet

Eyernem ben seni bi yakalarsam, yapacağımı biliyom.

e. Ünlemler

Ele vallâ: Hayret ve üzüntü bildiren bir ünlem

Ele vallâ daha dün gonusduyduk? Nasıl ölmüş?

Gabbecik: İyi anlamda kullanılan, sevgi bildiren bir ünlem

He gabbecik he! Bizim olan ne de güzel oynuyo.

f. Fiiller

Büzüldemek: Büzülmek

Soğukdan ısağa yapışınca, sobanın yanına büzüldedim.

Cürunlamak: (Gül toplama döneminde, gül için) en çok çiçek açmak

On dönüm gül cürunlamış; hakkından gelmek zor.

Çiğneklenmek: (Değneğin fırın tuğlalarına sürtülmesi ile) kıvılcım çıkmak

Taşlar çiğneklenmeden hamur fırına sürülmez.

Gırdavlamak: Aramak

Ortalığı gırdavlamış, bişey bulamamış.

Gıvcınmak: Hâl ve tavırlarıyla bir şeyler düşündüğünü belli etmek

Ne o, yine gıvcınmaya başladıñ bişey mi vâ?

Şırkalamak: 1. Sarsmak, silkelemek

Çocuğu niye şırkalıyosun?

2. Bozmak

Soğuk, üzümleri şırkalamış.

Yemişlenmek: Ümitlenmek

Aaa yazık olan boş yere yemişleniyo.

Yumarlanmak: Dalmak, içine atlamak

Gara su gelirse dêmiş, içine yumarlan ; öle gêt, dêmiş.

Zızlemek: Sızlanmak, ağlayıp feryat etmek

Gız orda ağılēyo, zızlēyo, “Vēmedilē, bubam vēmedi, annem vēmedi, sevdüme vēmedi” dēye.

II. Derleme Sözlüğü’nde Anlamları Farklı Olan Sözler (Kelimeler)

a. Adlar

a.1. Âdet ve inançlarla ilgili adlar

Garın: Gönül (krş.DS VI, 1927)

Andık Deresinde yuvarlak, ortası delik daş vâdır. Garından ne geşdi mesela...cuma gün, üş cuma gidēsın Andık Deresine.

Tille: Yükleri denk etmek, sıkıştırmak için atılan düğüm (krş. DS X, XII; 3932, 4762)

Bizim olan o tiller iyi olmadı.

a.2. Hayvan adları

Döve: Deve (krş. DS IV, 1619-1620)

Burada yemek dökerlemiş yani. Dövelēle böle yicek, işicek fakirlere yardım...

a.3. Mekân adları

Almalık: Evin bodrum katındaki serin bir odaya yapılan tahta seki (krş. DS I, XII; 227, 4416)

Almalığa farelē dadanmış.

a.4. Nesne adları

Dibek: 1. Hamamlarda içine su koymaya yarayan içi oyulmuş taş (krş. DS IV, 1479)

Gafasını dibe'in içine sokusokuvēdi.

2. İçinde buğday dövülen oyuk taş

Ėkeklē köşe başında dibe'in yanda duryolā.

a.5. Renk adları

İsiyan: Kapkara, simsiyah, zenci (krş. DS VII, 2555)

Güneşin alnında geze geze isiyan gibi olmuşsun.

a.6. Meslek adları

Çırpıcı: Özel aletleriyle insanların sırtından kan alan kimse (krş. DS III, 1189)

Çırpıcıya gétdim; sırtıma iki sülük vūdurdum.

Gezici: Pazarlamacı (krş. DS VI, 2023)

Şarkalıda aTmuş gişi vardı. Mesela vali maaşı alır gibi, gezicisi, desenatörü, modelcisi validen fazla maaş alırdı.

b. Sıfatlar

Buz gibi: Tertemiz, bembeyaz (krş. DS II, 810)

O yörücü geldiği eviñ ocağı buz gibi sığa çamırıyla sığalıysa, o evin kızını beğenirledi.

Çiriş: Çok esmer ve çirkin kimselere verilen sıfat (krş. DS III, 1235)

Ne yapam ben o çirişi, başka kimse mi kalmadı.

Ekiz: Yaramaz, afacan (krş. DS V, 1695)

İki de çocuğu vâ ekiz mi ekiz...

c. Zarflar

Vere: Sürekli, devamlı (krş. DS XI, 4095)

Akşam sabah vere ağlarımış.

ç. Ünlemler

Nêri: “Aman Allah’ım!” anlamında, şaşkınlık anında kullanılan bir ünlem (krş.DS IX, 3247)

Bi baka nêri olan kellerin yemiş yemiş adam, kellelê orada sıralı olunca gorkmuş; bu sefer kaçmaya çalışmış gız.

d. Fiiller

Belêmek: Ufalamak (krş.DS II, 610-611)

Gelini oturdulâdı, başıydan bi de ekmek belerlêdi, bütün ekmegi...

Bilişmek: Anlamak, farkına varmak (krş.DS II, s. 694)

Sorup danışiken, ana oğul olduğunu bilişmişlê.

Çizmek: Dizmek (krş. DS III, 1253)

Hadi ben taşları çizdim; kim geliyo oynamaya.

Çöğürmek: Çevirmek, düzeltmek (krş.DS III, 1280)

Gız evi gâve tutâdı, bi ayakgaplarını çöğürüydü.

Ezinmek: Sıkıntı vermek, eziyet etmek, sızlanmak (krş. DS V, 1830)

Yeter gari ezinme! Şurda iki dakika rahat oturayın.

Gurtlanmak: Şüphelenmek (krş. DS VI, 2201)

Halinden gurtlandıydım zaten..

Kazdaklamak: Volta atmak (krş. DS VIII, 2711)

Hayırdır ne öle kazdaklayıp duruyo.

Saylamak: Saymak, kabul etmek (krş.DS X, XII; 3560, 4676)

Eyernem bu oyunu saylamazsanız, ben de bu oyunu saylamam.

Saylanmak: Sayılmak, kabul edilmek (krş.DS X, 3560)

Hayır ya! Valla billa senin bu oyun saylanmaz. İstedigin kişiye soralım.

Zıngıldamak: Bir yere gitmek için ayaklanmak (krş.DS XI, XII; 4372, 4835)

Biz galkınca, o da peşimizden zıngıldadı.